

PREDSLAVENSKI KORIJENI BOŠNJAKA

KNJIGA II

Ibrahim

PAŠIĆ

MILE I MOŠTRE

ILIRSKO-GOTSKI KORIJENI BOSANSKE

VLADARSKE DINASTIJE, STEČKA I CRKVE BOSANSKE

II

IBRAHIM PAŠIĆ

PREDSLAVENSKI KORIJENI BOŠNJAKA

Knjiga II

MILE i MOŠTRE

ILIRSKO-GOTSKI KORIJENI BOSANSKE
VLADARSKE DINASTIJE, STEČKA I CRKVE BOSANSKE

SARAJEVO, 2009.

Izdavač: Autor

Recenzenti: Prof. dr. Salih Jalimam
Prof. dr. Dževad Jahić

Naslovna strana: Zijad Pekmez

Copyright: Doc. dr. Ibrahim Pašić

Kompjuterska priprema: Nurko Hodžić

Štampa: DES, Sarajevo

Tiraž: 500

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(497.6)
930.85(497.6)

PAŠIĆ, Ibrahim

Predslavenski korijeni Bošnjaka, Knj. 2, Mile
i Moštre : Ilirsko-Gotski korijeni Bosanske
vladarske dinastije, stećaka i crkve bosanske /
Ibrahim Pašić. - Sarajevo : autor, 2009. - 674
str. : ilustr. : 25 cm

Bibliografija: str. 603-621 i uz tekst

ISBN 978-9958-890-92-5

COBISS.BH-ID 17512454

SADRŽAJ

Predgovor

Glava prva

ARHEOLOGIJA I FALSIFIKATI

Mile između austrougarske nacionalne politike i historijske znanosti	15
“Temelji rimske zgrade” u Arnautovićima – antički temelji bosanskog srednjevjekovlja	26
Mogorjelo i Arnautovići, razaranje i zatrpavanje istovjetnih arheoloških sadržaja	29
Reviziono iskopavanje arheološkog lokaliteta u Arnautovićima Pave Anđelića 1976-1977. godine i Anđelićevi falsifikati	33
Đuro Basler o Karlu Patsch-u i arnautovičkoj tajni, u vezi s Mogorjelom	40
Veljko Paškvalin, <i>advocatus</i> Karla Patsch-a	47
Mile u bosanskim srednjevjekovnim izvorima i važnijoj literaturi	50
Nominativni i lokativni lik	50
Mile, ime i porijeklo, nerješiv problem Pave Anđelića	53

Glava druga

TVRTKO I KRUNISAO SE U MILAMA KOD VISOKOG

Pitanje mjesta u kojem se krunisao Tvrtko I i “zbunjenost osrednjih historičara”	62
Pučka etimologija i mit Mile – Mileševo	71

Glava treća

MILE I ARNAUTOVIĆI U ETNOLOŠKOM I ONOMASTIČKOM SVJETLU

Zajednička povijest antičkih korijena	77
Bosansko paganstvo i rano kršćanstvo na tlu Bosne i Hercegovine u vrijeme pape Grgura Velikog	82
Mile, biskupsko središte Bosne	90

Mile, sjedište mitraističkog kulta	93
Etimologija naziva Mile	103

Glava četvrta

ARNAUTOVIČKI I BOSANSKI STEĆCI I PITANJE NJIHOVE PRIPADNOSTI

Problemi crkvene povijesti Mila	111
Pitanje lokacije franjevačkog samostana sv. Nikole u Milama	115
Arnautovički stećci i crkva	116
Etnička povijest bosanskog stećka u svjetlu konfesionalnih uništavanja	119
Predanje o latinskom križu Pave Anđelića s nekropole u Vrbljanima	122
Orijentacija stećaka na nekropolama Republike Hrvatske znatnim dijelom nije katolička	137
Na stećcima lociranim pored katoličkih crkvi izostaje katolička simbolika	140
Gotski etnički elementi i arnautovički stećci, prikrivanje kasnoantičkog groblja i povijesnog kontinuiteta	143
Vladimir Ćorović posthumno razotkriva antičko groblje Mila	148
Marian Wenzel i arnautovički stećci – prilog razrješenju arnautovičke tajne ..	153
Bosanske dvojne rimsko-arijanske bazilike – na bliskom prostoru i pod jednim krovom	155
Arnautovičke ruševine pod jednim krovom – kasnoantička bazilika – “temelji rimske zgrade”	166

Glava peta

ILIRSKO-GOTSKI KORIJENI BOSANSKE VLADARSKE DINASTIJE

- Kulin	181
- Ubanus dictus Prijesda	190
- Uban	209
Lj. Thalóczy i “Legenda o Kotromanu”	219
Tvrtkovo vladarsko ime Mirče	227
- Tvrtko	238
Ban Matej Ninoslav - još jedno vladarsko ime ilirskih korijena	239

- Danica, Dijana ilirska	243
- Ancila, žena Stjepana Kotromanića	247
- Kujava (Kujača)	248
Ime bana Borića nije <i>Borić</i> već <i>Borić</i> i ono je ilirskoga porijekla	250

Glava šesta

ARIJANSKO-GOTSKI KORIJENI BOSANSKE NARODNE CRKVE I CRKVE BOSANSKE

Prvi arijanci na tlu Bosne i Hercegovine Vulfilini su Goti	255
Bosansko "manihejsko krivovjerje i arijanstvo"	260
Krivovjerci po uzoru na Arija	261
Križarska vojna "proti Turkom, nevjernim Arijanom i manikejom"	263
Historiografija na tragu bosanskog arijanstva	264
-Moštre	274
U Moštru je, najvjerovatnije, boravio magister Vulfila, duhovni otac Gota	281
Ilirsko-gotski tradicijski kontinuitet u Moštru	283
Bilinopoljska imena gotškoga porijekla	296
- Dragice, Lubin, Luben, Bergela, Pribis, Rados, Brageta, Bladostius	301-312
Srednjevjekovna bosanska imena sa sufiksom <i>-ost</i> su imena gotškoga porijekla	313
Starješinska vjerska područja bilinopoljskih prvaka	315
Imena gotskog porijekla u srpskim sinodicima i njihovo ignoriranje od strane N. Gošić	328
Starješinski nazivi gotškoga porijekla u Crkvi bosanskoj	329
- Strojnik	329
- Did, Ded, Djed	334
Did, djed Radomer nosi gotsko ime	340
- "Episkop Crkve bosanske" gotskog je porijekla	343
-Srednjevjekovni Hodidjed imenovan je po nekom značajnom didu Crkve bosanske	345
- Gost	348
Prvi bosanski gosti nose gotska imena	349
Sarajevska Vogošća dobila je naziv po gostu Crkve bosanske	355
-Starac	359
Hiža	361
Kuće bosanskih krstjana, "utočišta i "mjesto povjerenja" nastala iz gotskih tradicija	362
Obred krštenja u Crkvi bosanskoj – obred gotске arijanske tradicije	364

Arijansko porijeklo krstjanskog poricanja Hristove istobitnosti s Ocem	365
Arijansko porijeklo umjerenog dualizma Crkve bosanske	367
Arijansko i crkveno-bosansko učenje o prividnosti lika Isusovog	368
Arijansko-krstjanski "Bog svjetla"	368
Arijansko-krstjanski doketizam	369
"Đavo" u arijanskim i crkveno-bosanskim izvorima	369
Arijansko-krstjansko "Prijestolje najblistavijih arhanela"	370
Gotsko – "slavonska" imena u djelu o krivovjerju katara u Lombardiji	370
Bilinopoljska izjava dogodila se u Visokom	371
Prilog čitanju natpisa s Kulinove crkve i pitanje mjesta njene lokacije	372

Glava sedma

IMENA GOTSKOG PORIJEKLA NA BOSANSKIM STEĆCIMA I DRUGIM KAMENIM SPOMENICIMA

Ogost, Drigisa, Baroevi[ć], Hotinь, Bretь, Bunь, Goičinь, Gombaličь, Gostь	383-390
Imena gotskog porijekla na epigrafskom spomeniku iz Podbrežja kod Zenice (Graděša, Nesьpina, Ohmučanin)	391
Luběn, Milo, Milgost, Opodinovičь, Rudi	395-400
Sandalj Hranić nosi ime gotskog porijekla	400
Svibьničanin, Verьković, Volьedьnь	403-407

Glava osma

NEKROPOLE BOSANSKIH STEĆAKA ČIJI NAZIVI SU GOTSKOGA PORIJEKLA

"Grčka groblja" u svjetlu etnologije i lingvistike	413
Rasprostranjenost "grčkih groblja" na tlu Bosne i Hercegovine	417
"Grčka groblja" tipična su za nekadašnju Visočku nahiju	419
"Macursko groblje" je arijansko-gotsko groblje	423
"Grčka gospoda" je arijansko-gotska gospoda	424
Argud, Bakri, Bále	431-433
Nekropole s osnovom <i>Bar-</i> u značenju "mrtvački kovčeg"	433

Barzonja, Betanj, Bijača, Blječeva, Bràdina, Budanj donji, Dobrigošće,	
Dobroštik, Dūsina, Dušino brdo, Desove, Desava	437-440
U Srebrenici se kovao gotski novac	441
Gacko, Gačice, Ginje, Gljev, Gòjevići, Gojsalići, Gostilj, Gostilja Mala,	
Gostilja Velika, Gostovići, Gostovići, Gostun, Grudna glavica,	
Hrgar-Tihotina, Hardomilje, Hočevlje, Hòtičina, Hotovlje, Hrubine,	
Imljani, Jordan, Kabernik, Kiler, Lapsunj, Ludmer, Lumer	443-452
Nekropole s korijenom <i>Ljub-</i>	452
Milovo, Mōrine, Očevlja, Ōčimer/Hòčimer, Odačine, Osija	455-459
Ostrog i Ostrožac, najstarije posuđenice iz gotskog jezika	460
Rodovi Buturović i Manigoda su germanskog porijekla	466
Ostružnica, Opara, Otigošće, Otinovci	470-474
Vlasi Hrabreni su gotskog porijekla	474
Radimlja, Radoina, Róstovo, Rotimlja, Skandali, Stolac, Uler, Vidoštak,	
Šuica, Ulištovići, Velije, Veletovo, Viš-stijena, Zanaga	481-489
Kovač stećaka semantički je kalk gotškoga porijekla	489
Stećak "zavičajni" nadgrobni spomenik arijanskih Gota	492
Mašeta, Mašeti, "groblje griješnih" (?)	500
Debogumilizacija i pseudoznanstveno "demontriranje" bogumilske teze	
o Crkvi bosanskoj i stećcima	505

Glava deveta

VISOČKI GOTIZMI

Caperiš, (V)randoloz, Vel, Skoparinići, Godimilje/Godomilje, Nirtovaj,	
Hardeslović, Ursup, Hotine, Goduša, Obište, Gudenovače, Špinje, Gumerje,	
Bradva, Aljinići/Haljinići, Maguljice, Monjari, Veruša, Molina, Bag, Lunica,	
Linice, Salvlovine, Argud, Ostrlja, Ragodost, Mati-seličća, Velika i Mala	
Okret, Vareš, Daštansko, Viljez, Rune (Runa), Dusina, Dragonišnica,	
Subotinje	512-553
Klisa, tipičan gotsko-bosanski naziv za crkvu na prostoru od Drine do	
Kladuše i Cazina	555
Visoko je metropola balkanskih germanizama	562
Rezime	565
Zusammenfassung	577
Summary	591
Izvori i literatura	603

UVODNE NAPOMENE

Kada me direktor Zavičajnog muzeja u Visokom Senad Hodović krajem 2007. godine zamolio da, primjenom multidisciplinarnih znanstvenih metoda, pretresem visočku povijest i napišem nešto o Visokom, prihvatio sam i ne znajući koliko će to biti težak posao. Naime, prva istraživanja su pokazala da se u bosanskohercegovačkoj povijesti neke stvari ponavljaju i da Glasinac, za koji sam smatrao da je izuzetak, nije nikakva posebnost. Prvo, kao i na Glasincu, i u Visokom se pokazalo da se znatan dio visočke povijesti zataškava i prikriva, te da se i visočki Bošnjaci u historiografiji nastoje predstaviti kao narod koji nema dubljih historijskih korijena. Falsifikatori bošnjačke povijesti u Visokom zastupljeni su u još većem broju nego na Glasincu. Mada sam još u istraživanjima Glasinca za K. Patsch-a utvrdio, najblaže rečeno, da se radi o nekorektnom znanstveniku, ni sanjati nisam mogao da je on imao nasljednike u Pavi Anđeliću, djelimično i u Duri Basleru i Veljki Paškvalinu.

Definicija *falsifikator* za Karla Patsch-a, Pavu Anđelića, dijelom i za Duru Baslera i Veljku Paškvalina, u ovoj studiji nikako se nije mogla izbjeći. Nije je bilo lahko izreći, iz razloga što svi oni imaju uzornih znanstvenih radova koji su ih uvrstili u cijenjene i priznate stručnjake. Međutim, godinama stican ugled može se izgubiti – u trenu. Na opće razočarenje, njihovi falsifikati u visočkoj povijesti su neosporni, očiti, čak razumljivi i onima koji nisu historičari. Konačno je došlo vrijeme da se o tim falsifikatima javno progovori. Sve treba nazvati pravnim imenom, bez obzira na to koliko je to u ovom povijesnom trenutku bolno. Na falsifikate, a posebno na šutnju o tim falsifikatima, nije se moglo pristati, posebno iz razloga što se iza navedenih znanstvenika već svrstava nekolicina mlađih epigona koji će, ako se prethodni falsifikati ne obznane, biti spremni na još veće falsifikate. Pritom, ova studija pokazuje da su nada u istinsku bosanskohercegovačku znanost – Ćiro Truhelka i Vladimir Ćorović. Zahvaljujući Truhelki i Ćoroviću falsifikati Karla Patsch-a o Arnautovićima ugledali su svijetlo dana. Od ranije, zahvaljujući Truhelki, otkriveni su falsifikati austrougarske politike integralnog bošnjaštva na Glasincu, o čemu se govori u Knjizi I *Predslavenskih korijena Bošnjaka*. Truhelka i Ćorović zadužili su bosanskohercegovačku historiografiju, i zahvaljujući njima, ona još uvijek nije izgubila svoju draž i smisao. Truhelka je iza sebe ostavio genijalan ključ u "arnautovičke tajne", za koji je znao da će ga neko pronaći, a Ćorović je samo u tri antologijske rečenice potvrdio da

se radi o falsifikatima, čime je na svoj način osvijetlio politički i vjerski motiviran znanstveni opus Pave Anđelića.

Ova druga knjiga *Predslavenskih korijena Bošnjaka* razmatra predslavenske korijene Bošnjaka koji su gotskog porijekla. U vrijeme njenog nastanka, u oktobru 2007. godine, prema podacima iGENEE, švajcarskog etnogenetskog instituta čija istraživanja su zasnovana na antropološkom, historijskom, arheološkom i DNH metodu, u strukturi savremenog bosanskohercegovačkog stanovništva Germani su sa 20% na drugom mjestu, odmah iza Ilira čiji udio je 40%. Gotski etnički korijeni nisu isključivo bošnjački, odnosno etnička svojina bošnjačkog etnosa, mada se na osnovu historijskih fakata otkrivaju tipično bošnjačkim. Oni su, također, etnička svojina autohtonih srednjobosanskih katolika i pravoslavaca koji se tek u drugoj polovini 19. stoljeća počinju nazivati Srbima i Hrvatima. S aspekta slavenske etničke povijesti, pak, ova studija pokazuje da na tlu srednje Bosne najstariji srednjobosanski Slaveni potiču iz Moravske, što je teza koju od ranije zastupa M. Hadžijahić.

Studija razmatra najteža i najvažnija pitanja bosanskohercegovačke povijesti. Odgovori na njih otkrivali su se sami po sebi, iznenađujuće, fenomenalno i fascinantno, kao nagrada za ogroman znanstveni napor i trud. Mada se za stećak od ranije znalo da je u vezi s Crkvom bosanskom, u ovoj studiji definitivno se otkriva da su i Crkva bosanska i stećak arijanskog porijekla. Bit će zanimljivo vidjeti ko i kako će pokušati da to ospori, što će biti vrlo teško. Zasiurno, mnoge stvari u ovoj studiji matematički su se uklopile u opći mozaik bosanske i bošnjačke povijesti i one se ne mogu osporiti.

Manji dio znanstvenih sadržaja u ovoj knjizi preuzet je iz mojih prethodnih studija. Iz knjige *Kulin & Prijesda, dva imena ilirskog porijekla u vladarskoj dinastiji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 2006, preuzeti su, prerađeni i dopunjeni sadržaji koji se odnose na ilirsko porijeklo navedenih bosanskih vladarskih imena. Razlozi za takav metodološki postupak su dvojaki. Prvo, riječ je o knjizi čiji nastanak je bio uzrokovan neprincipijelnim postupanjem Centra za balkanološka ispitivanja u Sarajevu, koji je u svom *Godišnjaku* za 2006. godinu onemogućio objavljivanje rada o ilirskom porijeklu banskog imena *Prijesda*. Drugo, radi se o znanstvenim sadržajima koji se, kao i još neke druge nepoželjne bosansko-historiografske teme, u nedostatku znanstvene argumentacije koja bi ih naučno osporila, ignoriraju "znanstvenom" šutnjom. Iz Knjige I *Predslavenskih korijena Bošnjaka*, također, u ovoj studiji reinterpreteraju se sadržaji koji se odnose na predslavenske kultove preimenovane po imenu kršćanskog sveca sv. Ilije. Oni su u ovoj studiji nužni, iz razloga što na poseban način bacaju svjetlo na najstariju vjersku povijest visočkog Mila.

Sličnim povijesnim istraživanjima u Evropi i svijetu bave se historijski instituti, posebno njihovi odjeli za prethistoriju i antiku, koji podržavaju i pomažu

slične studije. Antika je najsnažniji korijen evropske kulture i civilizacije. Međutim, najstarija bosanskohercegovačka povijest antike, posebno kasne, mnogima nije u interesu, tako da su istraživanja za potrebe ove studije spala na pojedinca i ostala bez bilo kakve institucionalne podrške. Institut za historiju u Sarajevu uopće nema (niti želi da ima!) odjela za prethistoriju i antiku. A koji je značaj prethistorije i antike u bosanskohercegovačkoj povijesti, pokazuju Knjiga I i Knjiga II *Predslavenskih korijena Bošnjaka*, posebno ova studija.

Zahvaljujem prof. dr. Dževadu Jahiću koji se istinski radovao svakom znanstvenom otkriću ove knjige. U općem mraku i bespuću bosanskohercegovačke i bošnjačke znanosti ostao je rijedak i svijetao primjer nesebičnog znanstvenika koji je spreman pomoći i ohrabriti. Zahvaljujući Jahiću, prije svega, autor ove studije imao je s kim podijeliti tegobnu usamljenost koja je neminovni pratilac svakog znanstvenog puta u neotkriveno i nepoznato.

Zahvaljujem i prof. dr. Omeru Ibrahimagiću, koji je pregledao ovaj rukopis, i koji mi je ustupio prostor u svom udžbeniku *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2009, gdje sam napisao podnaslove "Mile, stolno mjesto srednjevjekovne Bosne" i "Crkva bosanska". U formi općih zaključaka, u tim podnaslovima prezentiraju se neka od otkrića iz ove studije.

ARHEOLOGIJA I FALSIFIKATI

MILE IZMEĐU AUSTROUGARSKE NACIONALNE POLITIKE I HISTORIJSKE ZNANOSTI

Godine 1878. Austro-Ugarska monarhija, poslije teških bitaka i značajnih ljudskih gubitaka, okupirala je Bosnu i Hercegovinu. Na taj način ostvario se višestoljetni austrijski san: pod vojnu i političku vlast austrougarskog cara došla je zemlja čije osvajanje se planiralo od prvih početaka osmanskog slabljenja na Balkanu. Uspostava austrougarske vlasti označila je početak velikih društvenih i kulturnih promjena. Poslije 1878. godine, austrougarska politika u Bosni i Hercegovini težila je da učvrsti austrougarsku vlast i Bosnu i Hercegovinu trajno zadržati pod svojom vlašću. Poslije okupacije i pacifikacije zemlje, stabiliziranjem političkih prilika, pristupilo se njenoj europeizaciji. Pritom, nužno je posebno naglasiti da je Bosnu i Hercegovinu okupirala država koja baštini dva najvažnija korijena evropske civilizacije i kulture, a to su antika i Biblija. I kao što je znanstveno zanimanje za Egipat i Mesopotamiju početkom 19. vijeka bilo motivirano vjerovanjem da će arheološka otkrića na Bliskom istoku učvrstiti dva najsnažnija korijena evropske kulture - antiku i bibliju,¹ austrougarska motivacija u istraživanju bosanskohercegovačke antike slijedila je opći evropski trend. Pritom, nužno je posebno naglasiti da je, u vjerskom smislu, Austro-Ugarska monarhija bila izrazito katolička monarhija, za razliku od Bosne i Hercegovine, u kojoj od 1463. godine Biblija nije jedina vjerska knjiga. Nužno se podsjetiti na to da je pred austrijsko-osmanski rat 1737-1739. godine austrijski car uputio ultimatum Bošnjacima, u kojem je naglasio da u Bosni nema mjesta za dvije vjere, već samo za katoličku i da oni koji žele ostati u Bosni moraju preći na katoličku vjeru. U novim društveno-ekonomskim prilikama, posebno s aspekta člana 25. Berlinskog ugovora, kojim je Turska zadržala nominalni suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom, nekadašnja austrijska katolička politika iz 18. vijeka morala je ublažiti svoj radikalizam. Ciljeve vjerske politike provodila je na sofisticiraniji

¹ K. Green, *Archaeology*, London 1995. (objavljeno i u prijevodu M. Adamović-Kulenović, *Klio*, Beograd 2003), 53.

način, uzurpacijom islamskih vakufa, odvajanjem bosanske islamske zajednice od Carigrada, katoličkim prozelitizmom² itd. Pošto su oružjem branili svoju domovinu od okupatora Bošnjaci će u austrougarskoj politici dugo vremena biti tretirani kao neprijateljski element koji je, u otporu agresiji, austrougarskoj oružanoj sili nanio značajne vojne gubitke. Radikalni krugovi u Monarhiji čak su zagovarali iseljenje Bošnjaka muslimana iz Bosne i Hercegovine, "kao elementa nesposobnog da prihvati evropsku civilizaciju i kulturu."³ U takvim okolnostima bilo je iluzorno očekivati da austrougarska znanost posebno istražuje bošnjačku historiju i da Bošnjake muslimane utemeljuje u evropsku povijest.

Okupacija Bosne i Hercegovine bila je istovremeno i naučna okupacija, o čemu se javno govorilo i pisalo. Na primjer, predavanje koje je učesnicima Kongresa evropskih arheologa i antropologa održao (u Sarajevu 1894.) Lj. Tháloczy završio je "apelom okupljenim naučnicima da oni kao istaknuti predstavnici internacionalne nauke pomognu Zemaljskoj vladi da izvrši 'naučnu okupaciju' Bosne i Hercegovine."⁴ Svakako, i u znanstvenoj konotaciji termin *okupacija* u svom osnovnom značenju sadrži nasilan akt poduzet protiv nekog neprijatelja i njegove nauke, a taj austrougarski neprijatelj u Bosni i Hercegovini bili su, prije svega, Bošnjaci. Pritom, s aspekta historijske znanosti, nužno je istaći da u to vrijeme Bošnjaci "nemaju ni malo interesa za istinom o svom predislamskom porijeklu i da je za njih glavno da ostanu osvjedočeni muslimani pa makar u prošlosti bili ne znam što,"⁵ čime je okupacionoj nauci posao bio znatno olakšan. U to vrijeme Bošnjaci nisu imali evropski obrazovanih i školovanih ljudi koji bi bili u stanju, prije svega, da kritički prosuđuju austrougarska istraživanja i da se znalački odupru falsificiranju njihove najstarije povijesti i njihovih najstarijih korijena, jer ih ti korijeni uopće nisu zanimali. S tog aspekta, austrougarska znanost nije imala nikakvih zapreka da u Bosni i Hercegovini istražuje gdje hoće i da o tome piše kako hoće, znanstveno ili pseudoznanstveno. Sticajem historijskih i kulturnih prilika, u povijesti evropskih naroda nije poznat sličan slučaj: jedan od najstarijih evropskih naroda mirno je prepustio neprijatelju da istražuje njegovu najstariju prošlost i da je interpretira po svojoj mjeri i namjeri. A da su austrougarska istraživanja počesto imala pseudoznanstveno-neprijateljski karakter, nema nikakve

² O tome vidjeti u: M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 2001.

³ U Leipzigu 1886. godine publiciran je antimuslimanski pamflet pod naslovom *Bosniens Gegenwart und nächste Zukunft* koji je pod naslovom *Sadašnjost i najbliža budućnost Bosne* objavio i zagrebački "Obzor". S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i bošnjački muhadžirski pokreti krajem XIX stoljeća*, Istraživanja, 2, Časopis Fakulteta humanističkih nauka, Mostar 2007, 310.

⁴ Bosnische Post, Nr. 66, 1894. Upor: H. Kapidžić, *Kongres evropskih arheologa i antropologa u Sarajevu u avgustu 1894*, Prilozi za ispitivanje istorije Sarajeva, II, Sarajevo 1966, 274.

⁵ M. Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Bošnjaci i islam, Sarajevo 1998, 17. Handžić je među prvima ustao protiv ove zablude čiju aktualiziranost, u različitim oblicima, susrećemo sve do danas.

sumnje, što se na svoj način otkriva i u ovoj studiji. Brojni ostaci tih pseudonaučnih interpretacija bosanske povijesti održali su se sve do danas.

Uporedo s prvim istraživanjima, koja do početka 19. stoljeća uglavnom imaju arheološki karakter, Austro-Ugarska monarhija uveliko je provodila nacionalnu politiku "integralnog bošnjaštva", za koju je trebalo pridobiti bosanske Srbe i Hrvate i na taj način ih odvratiti od njihove nacionalne srpske i hrvatske politike okrenute Beogradu i Zagrebu.⁶ Kao što je općepoznato, integralno bošnjaštvo je austrougarska politički motivirana tvorevina koja je preferirala zajednički slavenski etnicitet Bošnjaka i bosanskih Srba i Hrvata, bez obzira na njihove konfesionalne razlike. Na ovaj način nastojala se onemogućiti srpska i hrvatska politika u Bosni i Hercegovini, koja je u svojoj konačnici imala istovjetan cilj: podjelu Bosne i Hercegovine između Hrvata i Srba i pripajanje njenih teritorija Srbiji i Hrvatskoj. Na drugoj strani, bosanska cjelovitost i njen teritorijalni i politički integritet u okviru Austro-Ugarske monarhije bili su imperijalni politički interesi Monarhije. Stoga, austrougarski historičari instrumentalizirani su u političke svrhe s ciljem da "naučno" dokazuju bošnjaštvo i učine ga elementom austrougarske zvanične političke ideologije.⁷

Austrougarska naučna istraživanja Bosne i Hercegovine trebala su da opravdaju njenu okupaciju i da u očima evropske javnosti istaknu njenu civilizacijsku misiju. Istraživanjima su uglavnom rukovodili stranci. U evropskim naučnim krugovima u to vrijeme Bosna i Hercegovina je uglavnom tretirana kao polubarbarska zemlja koju je potrebno naučno istraživati iz potrebe da se i na taj način europeizira i uvede u red evropskih zemalja.⁸ Angažiranje domaćeg

⁶ Bibliografiju važnijih radova o integralnom bošnjaštvu sadrži studija: M. Imamović, *Pravni i politički položaj i unutrašnja-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878–1914*, Sarajevo 1976, 69–80. Na istu temu je i studija: T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, Sarajevo 1987.

⁷ L.J. Thallóczy je u predavanjima koja je držao na diplomatskoj akademiji u Beču isticao da se bošnjaštvo formira još u srednjem vijeku, po doseljenu Slavena na Balkan. "Dok je srpstvo na Jadranu i u unutrašnjosti zemlje počelo svoju političku kristalizaciju, dotle vidimo u dolini rijeke Bosne, koja geografski predstavlja kičmu današnje Bosne, nastanjivanje slavenskih plemena, koja su također na prelomu VI–VII vijeka na Balkansko poluostrvo došla i prvi put pod topografskim imenom Bošnjani, Bošnjak, pojavljuju se u XII. vijeku kao političko-istorijski individualitet koji igra veliku ulogu." (...) "1987. Sve ove narodnosti koje se u geografskom smislu, kratko zovu Južni Slaveni, predstavljaju u Srednjem vijeku tri političke nacije: Hrvate, Srbe i Bošnjake." (Oesterreich-Ungarn und die Balkanländer. Historisch-politische Vorlesungen, gehalten im Sommer-Semester, 1900, an. Der k. u. k. Consular-Akademie in Wien, Budapest 1901.). Navedeno prema: M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak...*, 71.

⁸ Definiciju Bosne i Hercegovine, kao polubarbarske zemlje, na Kongresu evropskih arheologa i antropologa u Sarajevu, u avgustu 1894. godine, javno je izrekao Joch Ranke, profesor Univerziteta u Minhenu i generalni sekretar Njemačkog antropološkog društva. O tome vidjeti u: H. Kapidžić, *Kongres evropskih arheologa i antropologa u Sarajevu u avgustu 1894*, Prilozi za ispitivanje istorije Sarajeva, II, Sarajevo 1966, 272.

znanstvenog kadra u tim istraživanjima bilo je uvjetovano prihvatanjem austro-ugarske politike "integralnog bošnjaštva". Osnovni uvjet za znanstvenu saradnju bilo je "prihvatanje kompromisa sa vlastima oko pitanja sprovođenja nacionalne politike."⁹ Svakako, taj "kompromis" imao je posebnog odraza u općem pristupu arheološkim istraživanjima i u ukupnoj znanstvenoj valorizaciji onih arheoloških otkrića koja su ukazivala na predslavenske etničke elemente u etnogenezi bosanskohercegovačkog stanovništva, posebno na Glasincu.¹⁰ Jedan od tih arheoloških lokaliteta otkriven je i u visočkim Arnautovićima (Milama) i njegova arheološka suština, kao i na Glasincu, doći će u koliziju s austrougarskom nacionalnom politikom.

Prema tome, u razmatranju problema *Mile* nužan je i politološki pristup. I prije nego što se pređe na elaboraciju austrougarskih arheoloških istraživanja Arnautovića (nekadašnje *Mile*) – da bi se shvatila politološka suština problema, posebno s aspekta onih čitalaca ove studije koji nisu historičari, ali i s aspekta pseudoznanstvenih uvjerenja zabludenih ili "naivnih" historičara koji vjeruju u totalnu austrougarsku naučnu objektivnost – nužno je postaviti nekoliko vrlo važnih pitanja: 1 Da li je ideal naučne istine opći ideal austrougarske znanosti u Bosni i Hercegovini i da je on bio politički neovisan i odvojen od politike i vjere, posebno u austrougarskoj povijesnoj znanosti u odnosu na politiku "integralnog bošnjaštva"? 2 Da li je austrougarska povijesna nauka bila nepristrasna i objektivna, posebno prema Bošnjacima, koji su 1878. oružjem branili Bosnu i Austro-Ugarskoj momarhiji nanijeli značajne ljudske gubitke? 3 Može li se vjerovati kako je austrougarska znanost bila spremna da, rezultatima naučnih istraživanja, ukorijenjuje Bošnjake u najstariju evropsku povijest u isto ono vrijeme kada se u nekim evropskim krugovima zahtijevala eksterminacija Bošnjaka iz Evrope i njihovo iseljenje iz Bosne i Hercegovine? Svakako, s obzirom na to da se historija ponavlja, posebno u kontekstu posljednje agresije na Bosnu i Hercegovinu i genocida nad Bošnjacima, neka od ovih pitanja nisu izgubila na svojoj aktuelnosti sve do danas. Ali, da vidimo, zapravo, šta su austrougarski naučnici otkrili u Arnautovićima i kako je to sve počelo.

Arheološko otkriće u Arnautovićima u historijskim izvorima prvi put se spominje u zapisniku sjednice Zemaljskog muzeja od 3. avgusta 1909. godine.

⁹ M. Niškanović, *Pregled etnoloških istraživanja Bosne i Hercegovine*, "Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena," Istorijski institut SANU u Beogradu, Beograd 1995, 138.

¹⁰ O tome posebno vidjeti u studiji: I. Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka*, /od planine Romanije do istočnih granica rimske provincije Dalmacije/, Sarajevo 2008.

Sjednici su prisustvovali "sektionschef" K. Hörman, kustosi O. Reiser, K. Patsch i pristav V. Ćurčić.¹¹ Zapisnik sadrži kraće informacione izvještaje kustosa za pojedine odjele i odnosi se na djelatnosti svakog odjela u tekućoj godini. Od posebnog značaja je izvještaj rukovodioca muzejskog antičkog odjeljenja Karla Patsch-a.

U zapisniku od 3. avgusta, koji je na njemačkom jeziku, K. Patsch izvještava da je dana 27. aprila 1909. godine uposlenik Zemaljskog muzeja u Sarajevu Vejsil Ćurčić obaviješten od strane Julijana Bluma, političkog pristava, da se u visočkom selu Arnautovići nalaze neke ruševine. Jednodnevno površinsko ispitivanje pokazalo je da se ovdje prostire kompleks zgrada, te da neki obrađeni dijelovi ukazuju na značajan spomenik arhitekture. Hronološko određivanje još nije bilo moguće. Radi provjeravanja, 20. jula izvedena je jedna probna sonda. Ona je potvrdila značaj ovih ruševina, čiji su zidovi dosežali širinu od 1-1,4 m.¹² Potom, u izvještaju slijedi vrlo važna rečenica: "Doch wurde nicht das, was die Brabung eigentlisch veranlasst hatte, gefunden, nämlich eine römische Anlage, sondern eine mittelalterliche Kirche von so grossen Dimensionen und solcher Ausführung, dass sie nicht von lokaler Bedeutung gewesen sein kann."¹³ Prevedena na bosanski jezik, rečenica glasi: "*Ipak, nije otkriveno (pronađeno) ono što je ustvari potaknulo iskopavanje, naime rimske ruševine, nego srednjovjekovna crkva tako velikih dimenzija i izvedbe, da nije mogla biti od lokalnog značaja.*" Kako se dalje otkriva, u prijevod navedene rečenice P. Anđelić će ispred riječi *nije* izuzetno lukavo interpolirati prilog *još* (noch) kojeg u testu rečenice na njemačkom jeziku nema. Prije nego što dođemo do P. Anđelića i njegovih falsifikata, kao i razloga iz kojih su oni počinjeni, rečenicu je nužno razmotriti s aspekta neposredne znanstvene djelatnosti K. Patcha u to vrijeme, a on je tada rukovodio antičkim odjelom Zemaljskog muzeja, odnosno istraživanjima antičkog perioda na tlu Bosne i Hercegovine.

Iz zapisnika od 3. avgusta 1909. vidi se da je na pronađeni arheološki lokalitet u Arnautovićima došao stručnjak za antiku koji na tom lokalitetu nije pronašao antičke ostatke, odnosno arheološke nalaze koji su predmet njegovih znanstvenih istraživanja, o čemu podnosi kraću informaciju, ili informacioni izvještaj. Taj "izvještaj" nužno je razlikovati od arheološkog izvještaja, koji se pravi za svaki arheološki lokalitet poslije njegovog iskopavanja, a u koji se unosi opći historijat istraživanja, svi važniji podaci do kojih se došlo u istraživanju, svi arheološki nalazi, planovi, skice, crteži, fotografije itd. Kako se dalje otkriva, Patsch-ov kraći informacioni izvještaj kao i svi drugi Patsch-ovi informacioni izvještaji o nalazištu u Arnautovićima, bio je selektiran i politički motiviran. Prije

¹¹ *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladave*, Arhiv BiH, grada, sabrao i uredio dr. Hamdija Kapidžić, Sarajevo 1973, 353.

¹² Isto.

¹³ Isto.

nego što se hronološki prezentiraju ostali Patsch-ovi izvještaji o Arnautovićima, u vezi s njegovim prvim izvještajem nužno je konstatirati neshvatljiv nonsens: o arheološkim nalazima iz srednjeg vijeka izvještava antičar. S tim u vezi, D. Zadro ispravno primjećuje da je na taj način K. Patsch priznao da je izašao iz okvira svog djelokruga.¹⁴ Naime, srednjevjekovni arheološki ostaci koje u svom izvještaju navodi Patsch, u to vrijeme bili su u znanstvenom djelokrugu arheologa Ć. Truhelke, koji je u to vrijeme bio kustos srednjevjekovne zbirke Zemaljskog muzeja. Na toj sjednici, sa koje je Ć. Truhelka iz nepoznatog razloga bio odsutan, za očekivati je bilo da se donese odluka kojom se nalazi u Arnautovićima ustupaju Ćiri Truhelki. Međutim, to se nije dogodilo. K. Hörman, uz M. Hoernesa jedan od najvažnijih protagonista austrougarske nacionalne politike u Zemaljskom muzeju, odlučio je da se iskopavanje u Arnautovićima nastavi u dogovoru s Ćirom Truhelkom "i da ga se treba držati u toku s važnim rezultatima istraživanja, kako bi on (Ćiro Truhelka, prim. I. Pašića) sa stajališta odjela koji vodi mogao poduzeti bar nužno potrebne mjere."¹⁵

Odluka K. Hörman-a, da se iskopavanje u Arnautovićima nastavi u dogovoru s Ć. Truhelkom, u odnosu na srednjevjekovnu suštinu lokaliteta koja proizlazi iz muzejskog zapisnika od 3. avgusta 1909. godine, otkriva jednu vrlo važnu činjenicu: antičar K. Patsch nastavlja istraživanja na srednjevjekovnom lokalitetu. Radi se o svojevrsnom apsurd: antičar nastavlja istraživanja srednjevjekovnog lokaliteta!? Apsurd je tim veći ako se zna da je Ć. Truhelka stariji i poznatiji arheolog Zemaljskog muzeja, stručno osposobljen da nastavi arheološka iskopavanja koja su bila u njegovom domenu i koja mu pripadaju. Za razliku od K. Patscha koji je bio isključivo antički arheolog, Ć. Truhelka je bio poliarheolog. Do 1909. godine rukovodio je arheološkim istraživanjima Glasinca, Donje Doline itd. Zbog toga, s čisto stručnog aspekta, u odnosu na arheološku suštinu Arnautovića, nije bilo nikakvog razloga da se dalje istraživanje Arnautovića ne dodijeli Ć. Truhelki, odnosno da Truhelka od K. Patsch-a preuzme istraživanja i da ih nastavi. Pa ipak, K. Hörman odredio je drugačije. Zbog čega? Mada se to iz samog zapisnika od 3. avgusta 1909. ne vidi u potpunosti, ostali zapisnici Zemaljskog muzeja, nastali u istoj instituciji za vrijeme austrougarske vlasti, u znatnoj mjeri otkrivaju razloge Hörman-ove odluke.

Hamdiji Kapidžiću pripadaju zasluge što je, kao dugogodišni arhivski radnik, sabrao i priredio izdanje svih zapisnika Zemaljskog muzeja nastalih za vrijeme austrougarske vlasti. Iz njihove opće analize, Kapidžić je izveo zaključak da je između K. Patsch-a i Ć. Truhelke vladalo nepovjerenje.¹⁶ Kao stručnjak za

¹⁴ "Patsch je priznao da je tako izašao van svog djelokruga..." D. Zadro, *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)*, Institut za istoriju u Sarajevu, Prilozi, 33, Sarajevo 2004, 71.

¹⁵ H. Kapidžić, *Naučne ustanove...*, 354.

¹⁶ Isto, 29.

austrougarski period u historiji BiH Hamdija Hapidžić nije mogao proniknuti u stručnu pozadinu i suštinu tog nepovjerenja. Prije svega, nepovjerenje između K. Patch-a i Ć. Truhelke uzrokovano je općim austrougarskim znanstvenim nepovjerenjem prema Ć. Truhelki i ono datira iz vremena prvih arheoloških istraživanja Glasinca, poznatog prethistorijskog lokaliteta i nalazišta iz željeznog doba *Glasinac*.¹⁷

Istraživanja poznate glasinačke ilirske kulture od strane Ć. Truhelke, u periodu 1889-1891. godine, pri čemu je on i rukovodio tim istraživanjima, otkrila su vrlo važne povijesne sadržaje koji se odnose na etnogenezu glasinačkih Bošnjaka. Ć. Truhelka ih je tretirao u skladu s tadašnjim dometima arheološke, etnološke i lingvističke znanosti. Znanstvenom valorizacijom i vjerodostojnom interpretacijom vrlo važne bošnjačke legende o glasinačkom *Bandi*, koja se otkrila na Glasincu,¹⁸ arheoloških ostataka na Bandinom konaku, onomastičkim definicijama imenâ *Arareva gromila*, *Batovo polje*, imena *Bando*, ukazivanjem na naknadna sahranjivanja glasinačkog stanovništva u ilirske gromile i narodnu tradiciju u njihovom podizanju, itd. Truhelka je indicirao nepoželjno ishodište glasinačkih znanstvenih istraživanja: prvi rezultati istraživanja počeli su otkrivati značajne predslavenske elemente u etnogenezi glasinačkih Bošnjaka. Za razliku od politički motivirane zajedničke etničke matrice integralnog bošnjaštva, Truhelka je na Glasincu počeo otkrivati njenu suprotnost: različite etničke korijene glasinačkih Bošnjaka i bosanskih Srba i Hrvata. Kada je Truhelka u *Glasniku zemaljskog muzeja* objavio rezultate svojih prvih istraživanja, M. Hoernes ga je 1891. godine smijenio s mjesta rukovodioca arheoloških istraživanja Glasinca.¹⁹ "Neki metodološki nedostaci" u arheološkim istraživanjima Glasinca, kojima se obrazlaže Truhelkina smjena,²⁰ u sebi kriju znatno dublje razloge. To se posebno vidi iz činjenice što je za rukovodioca arheoloških istraživanja na Glasincu postavljen bečki građevinski inženjer Đorđe Stratimirović, "čovjek bez iskustva u iskopavanju tumula"²¹ i "amater u arheologiji".²²

Za razliku od K. Patsch-a kojem je bosanskohercegovačka povijest bila tuđa i strana, Ć. Truhelka je prema toj povijesti imao sasvim drugačiji odnos. Prije svega, prema bosanskoj povijesti nije se odnosio kao inorodni stranac.²³

¹⁷ Glasinac je najpoznatije arheološko nalazište otkriveno u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vlasti.

¹⁸ O ovoj problematici vidjeti u poglavlju: Kult ilirskog boga Binda u glasinačkoj tradiciji i onimiji.

¹⁹ Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888-1988., Sarajevo 1988, 40. Autor priloga o Ć. Truhelki je N. Miletić.

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

²² P. Andelić, *Visoko i okolina kroz historiju*, 1, Visoko 1984, 166.

²³ Poštovanje i ljubav prema bosanskohercegovačkoj povijesti otkriva i Truhelkin nadgrobni spomenik na zagrebačkom groblju Mirogoju. Čini ga srednjevjekovna bosanska kamena stolica.

Dosljedan znanstvenoj etici, u svojim istraživanjima počesto je izlazio iz austrougarskih političko-znanstvenih okvira. Na taj način stekao je reputaciju nepovjerljivog i nepouzdanog znanstvenika,²⁴ tako da mu se dalje istraživanje arheološkog lokaliteta u Arnautovićima nije moglo povjeriti. Naime, arheološki lokalitet u Arnautovićima sadržavao je i one nalaze koji su protivrječili austrougarskoj nacionalnoj politici i koji su u Patsch-ovom izvještaju prešućeni. Truhelka je za njih saznao vrlo brzo i, kao i na Glasincu, on će naći načina da o njima progovori. Prije detaljnije elaboracije tog visoko moralnog i znanstveno dosljednog Truhelkinog čina, da vidimo šta sadrže ostali Patsch-ovi izvještaji o iskopavanjima u Arnautovićima.

U zapisniku sa sjednice Zemaljskog muzeja od 7. septembra 1909. godine.²⁵ K. Patsch informira o nastavku iskopavanja u Arnautovićima u kotaru Visoko. "Iskopavanje je trajalo čitav mjesec avgust i sve do sada nije završeno. Produženje radova objašnjava se veličinom otkrivene crkve i okolnošću da se unutar prvobitno otkrivene crkve pojavili i ostaci jedne manje starije (crkve) i da se također naišlo na grobove iz tog perioda. Stoga je došlo do većeg iskopa zemlje, a bio je nužan jedan polaganiji radni postupak. O značaju građevine za našu srednjovjekovnu crkvenu arhitekturu moći će se dati sud kada se otkrije čitav tlocrt. Već sada se može zaključiti, ali uz sve rezerve, da položaj dviju crkava u Arnautovićima asocira na natpis bana Kulina koji govori o gradnji crkve na temeljima neke starije (crkve). Nalazište natpisa je svega 20 minuta udaljeno od Arnautovića i leži neposredno na obali Bosne, tako da je prenos kamena bio lako moguć. Da li je ova pretpostavka prihvatljiva, da li je, dakle, Kulin ban sagradio crkvu u Arnautovićima, provjerit će se iskopavanjem na mjestu gdje je nađen natpis. Ako se tamo ne nađe nikakva crkva, onda je gornje (prije spomenuto) nagađanje²⁶ opravdano.

Grobni nalazi su mnogobrojni i vrijedni, osobito zbog priloga nakita, zlatnih i srebrnih prstenova, naušnica itd., tako da će naša srednjovjekovna zbirka biti znatnije obogaćena.

Od skeleta, samo je jedan nađen čitav. Kostii su zbog močvarnog tla vrlo trošne."²⁷

²⁴ Na Kongresu evropskih arheologa i antropologa, održanom u Sarajevu 1894. godine, Č. Truhelka nije uzeo znanstvenog učesća. Posebno iznenađuje da je u vrijeme održavanja Kongresa postavljen za kustosa etnografske muzejske zbirke. H. Kapidžić, *Kongres evropskih arheologa i antropologa u Sarajevu u avgustu 1894*, Prilozi za ispitivanje istorije Sarajeva, II, Sarajevo 1966, 284.

²⁵ P. Andelić pogrešno datira sjednicu, u 12. IX 1909, što je datum dostave zapisnika koji je Zemaljska vlada 12. IX 1909. godine dostavila Zajedničkom ministarstvu finansija (Odjeljenje za BiH). P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 194.

²⁶ P. Andelić riječ *Vermutung* pogrešno prevodi kao "sumnja". P. Andelić., 194.

²⁷ H. Kapidžić, *Naučne ustanove u BiH...*, 357.

Na kraju izvještaja, Patch izvještava da njegova sredstva za dovršenje posla nisu dovoljna i moli za upute da li osigurati novi kredit u iznosu od 200 kruna ili iskopavanje obustaviti.²⁸

Nakon posebnog vijećanja nastavak²⁹ i dovršenje iskopavanja odloženi su za 1910. godinu i određeno da se gradilište do tada zaštititi od nepozvanih posjetilaca.³⁰

Iz muzejskog zapisnika od 7. septembra 1909. godine očito je da je K. Patsch jedini izvijestilac o arheološkom istraživanju Arnautovića, premda se i iz drugog Patsch-evog izvještaja vidi da je riječ o srednjevjekovnim nalazima. To bez sumnje znači da je postojao vrlo važan razlog da K. Patsch, po vokaciji antičar, i dalje iskopava i istražuje arheološko nalazište iz srednjeg vijeka. Iz navedene činjenice proizlaze očite sumnje: da li su otkrivene građevine u Arnautovićima isključivo srednjevjekovne provenijencije, ili se radi o povijesnom i građevinskom slijedu u čijoj su osnovi antičke gradnje, koje se, iz politike integralnog bošnjaštva, zataškavaju i prikrivaju od javnosti? Istovremeno, zapisnik pokazuje da se odustalo od prethodne odluke K. Hormana da se iskopavanje u Arnautovićima nastavi u dogovoru s Ć. Truhelkom.

Ć. Truhelka nije se priključio iskopavanjima u Arnautovićima, koja su nastavljena tokom avgusta 1909. godine, što se indirektno vidi i iz činjenice da je bio prisutan na sjednici od 7. septembra, kada je K. Patsch podnio svoj drugi informacioni izvještaj.³¹ Na toj sjednici Ć. Truhelka nije podnosio nikakvog izvještaja i nije učestvovao u diskusiji povodom bilo kojih dnevnorednih sadržaja. Zapisnik ne daje odgovore na mnoga druga pitanja koja iz njega proizlaze, što ne iznenađuje: ako su određeni arheološki nalazi u Arnautovićima prikrivani, oni se ne mogu očekivati u muzejskim zapisnicima. Pa ipak, s velikom vjerovatnoćom može se zaključiti da su se iza kulisa znanstvene politike Zemaljskog muzeja, u vezi sa pitanjem nalazišta u Arnautovićima, sučeljavali i uzajamno suprostavljali različiti znantveni interesi Ć. Truhelke i Karla Patsch-a. Slična događanja poznata su od ranije i u vezi su s poznatim nalazištem iz željeznog doba *Glasinac* – gdje je, oko pitanja arheološke suštine iskopane na lokalitetu *Bandin konak*, svojevremeno došlo do znanstvenog spora između Ć. Truhelke i F. Fiale. Kratak ekskurs u ta događanja pokazuje da je na glasinačkom lokalitetu *Bandin konak* Ć. Truhelka 1890. godine iskopao arheološke ostatke – temeljne ostatke veće građevine, ulomke keramike i životinjske kosti – koje je datirao u prehistoriju.³²

²⁸ Isto, 357, 358.

²⁹ Fortsetzung, f. P. Andelić prevodi kao "produženje". P. Andelić., 195.

³⁰ Isto, 358.

³¹ Anwesend: (...) Leiter und Kustos Dr. Ćiro Truhelka. H. Kapidžić, *Naučne ustanove u BiH...*, 357.

³² "Narod veli da je tu po tradiciji stolica nekog starodrevnog junaka Bande. Tog Bandu narod crta nejasno i mračno, pa je po pričanju mučno odrediti izvjesnu epohu, u kojoj je Bando živio, pa bi

Ekskurs je nužan iz razloga da bi se shvatio Truhelkin principijelan odnos prema arheološkim činjenicama, bez obzira na to što su one protivrječile austrougarskoj nacionalnoj politici.

Truhelkinu dataciju istih ostataka s Bandinog konaka, iz razloga austrougarske nacionalne politike, kasnije je pokušao osporiti F. Fiala. U tom osporavanju Fiala je providno i tendenciozno – jedinstvenim jezičkim prilogom *valjda* u njegovom općem glasinačkom znanstvenom opusu – pretpostavio da se isti ostaci *valjda* datiraju u srednji vijek.³³ Međutim, Č. Truhelka ostao je dosljedan svojoj prvoj dataciji i o istom problemu kasnije je napisao poseban rad pod naslovom *Hügelbräber und Ringwälle auf Glasinac*.³⁴ U tom radu Truhelka je na problem datacije i povijesne suštine arheoloških ostataka na Bandinom konaku stavio tačku: u novom radu u kojem je po drugi put razmatrao iste arheološke nalaze on ih je, vrlo preciznom i ubjedljivom argumentacijom, datirao u prethistoriju. Za ime *Bando* ustvrdio je da je ilirsko. Tom prilikom, navedeno ime on nije znao povezati s imenom ilirskog božanstva voda *Bindus* i s imenom obližnjeg glasinačkog hidronima *Banduša*, koje je, po svojoj etimologiji i postanju, istovjetno s imenom Horacijevog izvora *Bandusia* u Apuliji, koju su također naseljavali Iliri. Za ime apulskog izvora *Bandusia* u iliristici se odavno smatra da je izvedeno od imena ilirskog božanstva *Bindus*.³⁵ Naime, na Glasincu, u hidro-

već iz toga slijedilo da se i to pričanje oslanja na kaku prastaru tradiciju iz ilirskog doba, a za ime će se valjda još naći da je ilirskog podrijetla. Izvjesno je glede Bande, da su one razvaline što ih narod nazivlje Bandinim konakom, iz prehistoričkog doba. Te razvaline sastoje od nasipa, nasutog od sitnog kamenja, a obuhvataju u četvoro ogragjen, duguljasti prostor od 12 i 24 metra." Č. Truhelka, *Iskopine na prehistorijskome grobištu na Glasincu u godini 1890*, GZM, Sarajevo 1890, 393.

³³ "Naselište je vrlo staro, blizu sela ima sredovjekog nadgrobnoг kamenja i podor nekakog kapeli sličnog zdanja. Zapadno su odondud u kotlini razvaline Bandinog konaka, koje valjda potječu od kakvog sredovječnog hana, a na Dautovom brdu je nekoliko turskih nišana." F. Fiala, *Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892*, GZM IV, Sarajevo 1892, 425.

³⁴ Č. Truhelka, *Hügelbräber und Ringwälle auf Glasinac*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien 1893, 111 i d.

³⁵ O tome vidjeti u: A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, knjiga II, Wien 1959, 27. Isti: *O fons Bandusiae*, Glotta 25 (1937), Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache, 173-182. Isti: *Nochmals illyr. Bindus, Bandusia*, Glotta 29 (1941). F. Ribezzo, *Fons Bandusiae*, Rivista Indo-Greco-Italica di Filologia-lingua-Antichità 21 (1-2), 63-64, 93-94; O. Tescari, *Fons Bandusiae*, Athenaeum, Studii periodici letteratura e storia, 3 (3), 319-333. W. B. Stanford, *On a Place Name in Horace*, Hermathena 49, 99-100, V. Pisani, Glotta 26 (1938), 277. R. Katičić, *Drei altbalkanische Nomina sacra*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knjiga 7, Sarajevo 1972, 126. Isti: *Illyricum mythologicum*, Zagreb 1995, 157 i d. R. Marić, *Bind, ilirski bog izvora*, Godišnjica Nikole Čupića, knjiga XLVIII, Beograd 1939, 149 i d.

nimskom nazivu *Banduša*, kao i u legendarnom imenu *Bando*, krije se glasinačko ilirsko božanstvo voda *Bindus*.³⁶

Glasinačka znanstvena epizoda i znanstveni spor s F. Fialom pokazuje da je Ć. Truhelka u odbrani svojih znanstvenih prosudbi bio dosljedan. O nalazima u Arnautovićima, posebno o nalazima o kojim će kasnije biti više riječi i koje je K. Patsch kontinuirano i do kraja zataškavao i skrivao od naučne javnosti, Truhelka će također naći načina da argumentirano progovori. Do tada, da vidimo preostale izvještaje sa sjednica Zemaljskog muzeja o arheološkim istraživanjima Arnautovića.

U zapisniku sjednice Zemaljskog muzeja održane 5. oktobra 1909. godine stoji: "Kustos dr. Patsch izvještava da su iskopavanja u Arnautovićima kod Visokog, po zaključku zadnje sjednice, za sada 21. septembra završena, i predlaže da se kotarskom predstojniku Zimonjiću za djelotvornu pomoć uputi zahvalnica."³⁷ Iz ove kratke bilješke ponovo se potvrđuje prethodni zaključak: K. Patsch sâm istražuje Arnautoviće. U vezi s arheološkim istraživanjima, Patsch predlaže zahvalnicu za kotarskog predstojnika Zimonjića. Najvjerovatnije, zahvalnica se odnosi na mjere obezbjeđenja i zaštitu arheološkog lokaliteta od nepozvanih, o čemu se govori u prethodnom zapisniku. Očito, kotarski predstojnik Zimonjić već je imao znatnih zasluga – najvjerovatnije i u prikrićivanju određenih arheoloških nalaza iz Arnautovića.

U zapisniku sa sjednice Zemaljskog muzeja od 17. septembra 1910. godine, o istraživanjima u Arnautovićima, K. Patsch izvještava samo jednom rečenicom: "Osim u Hercegovini, radilo se i u dolini Bosne, posebno na dovršavanju iskopavanja u Arnautovićima (kotar Visoko)."³⁸ Iz te rečenice, koja se ne može nazvati naučnim izvještajem već najobičnijom usputnom informacijom, proizlaze novi zaključci.

Od 5. oktobra 1909. do 17. septembra 1910. prošlo je punih 11 mjeseci. U tom periodu, tokom zime, pretpostaviti je da se Arnautovići nisu istraživali, što je pauza od oko 4-5 mjeseci. Za nesmetana istraživanja preostao je proljetni i ljetnji period, dakle punih 6 mjeseci. Šta se u tom periodu istraživalo u Arnautovićima i šta je sve otkriveno, vjerovatno nikad nećemo saznati. Arheološka istraživanja Arnautovića prekrivena su velikim velom tajne. Tajna bi bila potpuna da nije Ć. Truhelke. Kao i na Glasincu, Ć. Truhelka je našao načina da ukaže na arheološku suštinu: srednjevjekovne crkvene ruševine u Arnautovićima podignute su iznad antičke građevine.

³⁶ Školski primjer apofonije ili prijevoja je *bind > band > gebunden*. O tome vidjeti u: I. Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka...*, Knjiga I, (poglavlje *Kult ilirskog božanstva Bindus u glasinačkoj tradiciji i onimiji*).

³⁷ H. Kapidžić, *Naučne ustanove...*, 360.

³⁸ Isto, 392.

“TEMELJI RIMSKE ZGRADE U ARNAUTOVIĆIMA” – ANTIČKI TEMELJI BOSANSKOG SREDNJEVIJEKOVlja

Glasnik Zemaljskog muzeja za 1909. godinu sadrži dragocjeno *Godišnje izvješće o radu Zemaljskog muzeja u godini 1909.* Izvješće nema datuma, ali se iz činjenice da se radi o godišnjem izvještaju (izvješću) koji je objavljen u *Glasniku zemaljskog muzeja* za 1909. godinu, dakle na isteku 1909. godine, može zaključiti da je nastao poslije 18. septembra 1909. godine. *Izvješće* (izvještaj) nije potpisano, ali se iz jednog Ćorovićevog rada iz 1914. godine, u kojem on prezentira bibliografiju radova Ć. Truhelke do 1914. godine, vidi se da je njegov autor Ćiro Truhelka.³⁹ Iz godišnjeg izvještaja se može zaključiti da je nastao na osnovu prethodnih pojedinačnih izvještaja muzejskih kustosa. U vezi s arheološkim iskopavanjima u Arnautovićima u izvješću stoji: “20 jula započeto je otkopavanje građevine u Arnautovićima, a trajalo je do 18. septembra, a upravitelj iskopavanja dr. Pač našao je pri tom vrsnu potporu M. Salihagića koji je razborom i marom nadzirao radnike. Gosp. kotarskog predstojnika u Visokom A. Zimonjića ide velika hvala za to, da je bilo moguće bez zaprijetka provodati ovo najveće iskapanje rimskog odjeljenja u prošloj godini. Iskapanje nije imalo onaj rezultat, koji se isprva očekivao i nije obretna rimska građevina, nego monumentalna crkvena zgrada iz vremena bosanskih kraljeva, koja je djelomice sagrađena na temeljima starije manje crkve a pod njom bijahu opet temelji rimske zgrade. U crkvi i oko crkve nađeno je groblje, koje pripada raznim periodima a u njima nađeno je bogatih priloga, osobito nakita u zlatu i srebru. O ovim iskopinama, koje je tehnički nacrtao g. arhitekt Niman, izvjestiće se u “Glasniku zem. muzeja” potanje tek 1910, uz prilog planova i nacрта, kada se dovrši iskapanje nekropole.”⁴⁰

Kao što se vidi, godišnje *Izvješće* o radu Zemaljskog muzeja u godini 1909. sadrži do tada nepoznatu znanstvenu činjenicu: na “temeljima rimske zgrade” djelimično je sagrađena manja crkva a na njenim temeljima velika crkva iz vremena bosanskih kraljeva. Prema tome, u Arnautovićima se potvrđuje povijesni kontinuitet antika - srednji vijek. Također, još jedna nova i vrlo važna činjenica je: u *Izvješću* za 1909. godinu stoji da je u crkvi i oko crkve pronađeno “groblje, koje pripada raznim periodima (...)”.⁴¹

Kako i na koji način je Truhelka došao do novih saznanja o iskopavanjima antičke provenijencije u Arnautovićima, o kojima u dotadašnjim zapisnicima Zemaljskog muzeja nema ni riječi, nije poznato. Pošto je *Izvješće* za 1909. godinu

³⁹ V. Ćorović, *Naučni rad zemaljskog Muzeja Sarajevo*, GZM XXVI, Sarajevo 1914, 33. U svim zapisnicima sjednica Zemaljskog muzeja iz 1909. i 1910. godine Truhelka je “Leiter des Museum, “Leiter und Kustos”, “Kustos und Museumsleiter” i on je, po službenoj dužnosti, autor godišnjih izvještaja. H. Kapidžić, *Naučne ustanove...*, 350-399.

⁴⁰ *Godišnje izvješće o radu zemaljskog muzeja u god. 1909*, GZM, Sarajevo 1909, 606.

⁴¹ Isto.

zasnovano na izvještajima pojedinih kustosa, a nije pisano u prvom licu jednine, vrlo je vjerovatno da do informacije o "temeljima rimske zgrade" iz Arnautovića Ć. Truhelka nije došao na osnovu informacije K. Patsch-a, kako se to može u prvi mah zaključiti, već na neki drugi način. Ustvari, iz *Izvjješća* se vidi da se ono skoro u potpunosti oslanja na prvi Patsch-ov izvještaj od 3. avgusta 1909, iz čega se vidi da je taj izvještaj polazna osnova Truhelkinog godišnjeg izvješća o iskopavanjima u Arnautovićima, odnosno da je Ć. Truhelka prepisao osnovne navode iz Patsch-ovog prvog izvještaja, a zatim pridodao informaciju o temeljima antičke zgrade. Bilo kako bilo, Ć. Truhelki pripadaju isključive zasluge da je obznanio ono što se u Arnautovićima kontinuirano prikrivalo: srednjovjekovne crkve sagrađene su na temeljima rimske zgrade.

Antička provenijencija nekih arheoloških nalaza iz Arnautovića K. Patsch-u zasigurno je bila poznata prije 7. 9. 1909. godine, kada je o svom istraživanju podnio drugi izvještaj i kada je postalo potpuno jasno da Ć. Truhelka ne uzima učešća u tim istraživanjima. Najvjerovatnije, prva arheološka sonda u Arnautovićima, ako nije otkrila antički zid, ona je otkrila neke druge manje nalaze koji su ukazivali na antiku, kao što su ulomci rimskog krovnog crijepa (tegule), koju će na istom arheološkom lokalitetu, uz južni zid starije crkve, kasnije pronaći P. Andelić.⁴²

U *Izvjješću o radu Zemaljskog muzeja u 1909. godini* stoji: "U crkvi i oko crkve nađeno je groblje, koje pripada raznim periodima, a u njima (grobovima, prim. I. Pašića) nađeno je bogatih priloga, osobito u zlatu i srebru."⁴³ Iz ovog dijela *Izvjješća* vidi se da se radi o groblju koje ne pripada jednom periodu, već raznim (različitim) periodima. Svakako, to bez sumnje znači da groblje ne pripada isključivo srednjovjekovnom periodu. Mlađem (osmanskome) periodu, pak, zasigurno ne pripada iz razloga što se muslimansko groblje u Arnautovićima nalazi "na Stranama pod Taukčićima."⁴⁴ U obzir dolazi isključivo antički ili kasnoantički period, što je u potpunom hronološkom skladu s hronološkim određenjem temelja antičke zgrade. Prema tome, uz antičke temelje zgrade K. Patsch je iskopao i (kasno)antičke grobove što je, uz graditeljski kontinuitet, dokaz povijesnog etničkog antičko-srednjovjekovnog kontinuiteta istorodnog visočkog stanovništva. Umrli pripadnici različitih naroda ne sahranjuju se u iste grobove.⁴⁵

⁴² P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 199. Na srednjovjekovnu gradnju antičkih uzora ukazivali su i znatni ostaci opeke u velikoj crkvi, karakteristični u rimskoj gradnji i neuobičajeni u bosanskom srednjovjekovnom graditeljstvu. Isto, 215.

⁴³ *Godišnje izvješće o radu zemaljskog muzeja u god. 1909*, 606.

⁴⁴ M. Filipović, *Visočka nahija*, SKA, Srpski etnografski zbornik, knjiga četrdeset treća, Naselja i poreklo stanovništva, knjiga 25, Beograd 1928, 532.

⁴⁵ Ovu činjenicu ističe i A. Škobalj. A. Škobalj, *Obredne gomile*, Čiovo 1970. "Teško je vjerovati da bi Slaveni ili bilo koji drugi narodi, pa i sami Cigani, tuđe grobove upotreabili za svoje ukope. To se nigdje na svijetu ne događa, pa ni onda, kada su to neke skupocjene grobnice, a kamo li

Na neke grobne priloge antičke provenijencije, koji potiču iz grobova u Arnautovićima, indirektno je ukazala Irma Čremošnik. Radi se o neinventariranom nakitu koji se u zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu vodi pod oznakom G-1-14-VIII-1909. Za jedan dio tog nakita, koji potječe iz grobova u Arnautovićima, na osnovu njegovih općih tipoloških odlika koje je dovela u vezu s antikom, I. Čremošnik smatrala je da vodi porijeklo s antičkog lokaliteta u Mogorjelu kod Čapljine.⁴⁶ Upravo je Mogorjelo još jedan antički lokalitet koji je kao i Arnautovići, iz razloga austrougarske nacionalne politike, doživio istu sudbinu.

Godišnje izvješće za 1909. godinu pokazuje da je arheološko iskopavanje Arnautovića u toj godini "najveće iskapanje rimskog odjeljenja u prošloj godini" te da će se o iskopavanjima izvijestiti u "Glasniku zem. muzeja" potanje tek 1910, uz prilog planova i nacрта, kada se dovrši iskapanje nekropole.⁴⁷ Iz ostalih zapisnika sjednica Muzeja nastalih 1910. godine vidi se da su istraživanja Arnautovića nastavljena sve do 17. septembra iste godine. Međutim, o tome ne samo da nije podnesen izvještaj u 1910. godini: izvještaj o arheološkim istraživanjima Arnautovića nije podnesen – nikad.

Izvještaji Zemaljskog muzeja u Sarajevu o djelatnostima Muzeja, bez obzira da li je riječ o periodičnim ili godišnjim izvještajima, imaju institucionalni karakter i oni su uobičajeni u svim muzejima svijeta. Po pravilu, obaveza podnošenja arheoloških znanstvenih izvještaja, prije svega, obaveza je prema osnivaču i vlasniku institucije, a u ovom slučaju osnivač i vlasnik Muzeja je austrougarska država, koja je preko svojih institucija, Zemaljske vlade u Sarajevu i Zajedničkog ministarstva finansija za Bosnu i Hercegovinu, vršila nadzor nad znanstvenim i drugim djelatnostima Muzeja. Kao što se vidi iz brojnih akata Zemaljskog muzeja, svi zapisnici sa sjednica Muzeja dostavljaju se Zemaljskoj vladi a ona ih dalje prosljeđuje Zajedničkom ministarstvu finansija za Bosnu i Hercegovinu.⁴⁸ Pošto su arheološka istraživanja Arnautovića "najveće iskapanje rimskog odjeljenja u prošloj godini" (1909.), nezamislivo je da se o tako obimnim i "najvećim" iskopavanjima ne podnese nikakav izvještaj.

U dosadašnjoj literaturi odgovornost za nepodnošenje izvještaja o arheološkim istraživanjima Arnautovića isključivo se pripisuje Karlu Patsch-u. Pritom, ignorira se činjenica da je Karl Patsch u Zemaljskom muzeju bio, prije svega, arheološki zaposlenik koji je za svoj rad, faktički, odgovarao rukovodstvu Zemaljskog muzeja i Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu. Nema nikakve sumnje, K. Patsch redovno je izvještavao o arheološkoj suštini iz Arnautovića, usmeno a možda i pismeno, prije svega Morisa Hoernes-a ili Kostu Hörman-a, koji je

obične gomile kamenja, koje može svatko lako nasuti. Grobove su svi narodi svojim pokojnicima na poseban način podizali i jako ih častili, dok su od tuđinskih grobova zazirali." Isto, 249.

⁴⁶ I. Čremošnik..., *Nalazi nakita...*, 242-248. Upor: D. Zadro..., 73.

⁴⁷ *Godišnje izvješće o radu zemaljskog muzeja u god. 1909*, GZM, Sarajevo 1909, 606.

⁴⁸ H. Kapidžić, *Naučne ustanove...*, 31-472.

u to vrijeme u Zemaljskom muzeju siva eminencija austrougarske nacionalne politike.⁴⁹ Da je K. Patsch samoinicijativno odlučio da za najveće iskopavanje Zemaljskog muzeja u 1909. godini ne podnese arheološki izvještaj, što je alfa i omega u bilo kojem arheološkom iskopavanju, on bi zbog toga bio izložen sankcijama, o kojima historijski izvori šute. Prema tome, odgovornost za nepodnošenje izvještaja institucionalna je i snosi je, prije svega, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. Svakako, posrednu i najveću odgovornost snosi Austro-Ugarska monarhija i njena nacionalna politika.

Pravilnosti određenih znanstvenih postupaka otkrivaju sistemske razloge iz kojih te pravilnosti nastaju. Da je Patsch-ov postupak s neobjavlivanjem znanstvenog izvještaja o arheološkim iskopavanjima u Arnautovićima jedinstven i usamljen, on bi se dao relativizirati i djelimično objasniti naučnim nemarom pojedinca, i slično. Međutim, Patsch-ov postupak u Arnautovićima nije jedini i nije usamljen. Istovjetno (ne)postupanje istog arheologa, u kojem o još jednom arheološkom istraživanju nikad nije podnio izvještaj, potiče iz Mogorjela. Mogorjelo je istraživao u periodu od 1899, do 1914. godine.⁵⁰ U znanstvenom opusu K. Patsch-a Arnautovići i Mogorjelo tretiraju se kao "dva svakako najvažnija arheološka iskopavanja čije rezultate nikada nije objavio."⁵¹ I ovdje je nužno izvesti prvi zaključak, koji će se u ovoj studiji sve više nametati: najvažnija znanstvena otkrića arheoloških iskopavanja u Bosni i Hercegovini se zataškavaju i prikrivaju.

MOGORJELO I ARNAUTOVIĆI, RAZARANJE I ZATRPAVANJE ISTOVJETNIH ARHEOLOŠKIH SADRŽAJA

Da su Arnautovići i Mogorjelo od strane K. Patsch-a tretirani na istovjetan način, indirektno potvrđuje činjenica da je Patsch-ov naknadno pronađeni plan otkopanih ruševina u Arnautovićima bio pohranjen u deponirani muzejski materijal iz Mogorjela.⁵² Očito, iz mjesta gdje je pronađen arnautovički materijal vidi se da je K. Patsch Arnautoviće i Mogorjelo povezivao i komplementarno razmatrao. Svakako, ta razmatranja na svoj način povezuju istovjetni arheološki sadržaji

⁴⁹ U zapisnicima sa sjednica Zemaljskog muzeja u 1909-1910. godini K. Hörman redovno se navodi na prvom mjestu, kao "Sektionschef K. Hörman als Vorsitzender", "Vorsitzender Sektionschef a. D. und Intendant des Museum", Als Vorsitzender Sektionschef a. D. Intendant." H. Kapidžić, *Naučne ustanove...*, 381, 385, i d.

⁵⁰ K. Patsch napustio je Sarajevo 1918. godine, što znači da njegova istraživanja Mogorjela nije prekinuo I. svjetski rat. V. Paškvalin Mogorjelo tretira "jednim od najvrednijih nalazišta koje je Patsch isitivao." *Arheološki leksikon BiH*, 1, 136.

⁵¹ D. Zadro, *Ostavština...*, 262.

⁵² P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 194.

koje Patsch, iz nacionalne austrougarske politike, nikad nije obznanio. Bez obzira na to što za Arnautoviće i Mogorjelo nije napisao arheološke izvještaje, ipak je moguće utvrditi osnovni razlog Patsch-ovih uzajamnih postupanja.

Kao i u Arnautovićima, u Mogorjelu na temeljima rimske utvrđene vile podignuta je dvojna kasnoantička bazilika s baptisterijem i nekropolom, a na istom lokalitetu nalazi se i srednjevjekovna nekropola.⁵³ Prema tome, crkvene građevine u Arnautovićima i Mogorjelu osnovni su arheološki fakt koji povezuje dva arheološka lokaliteta.

Tragovi crkvenih građevina u Mogorjelu primijećeni su kod prvih površinskih istražnih radova, 1893. godine,⁵⁴ kada je, malim zakopavanjem, zahvaćen zid polukružne osnove, "što je bila ustvari apsida sjeverne crkve."⁵⁵ Međutim, slijedi frapantna činjenica: u vremenu između 1899. i 1903. godine, od strane "školovanog arheologa" K. Patsch-a "ostaci bazilika su iskopani, ali i razoreni."⁵⁶

Patsch-ov barbarski čin razaranja bazilika u Mogorjelu D. Basler pravda slijedećim riječima: "Njihovo postojanje smetalo je osnovnoj težnji dra Patsch-a da za javnost pripremi i izloži veliku utvrđenu vilu s početka IV vijeka, kojoj je zapravo bilo posvećeno samo iskapanje. Zanimljive građevine naših bazilika su tako uništene, a da nisu utvrđene sve okolnosti koje su se na njih odnosile, odnosno bili zabilježeni svi nalazi u vezi s njima."⁵⁷ Basler, također, na nedopustiv način pravda K. Patsch-a što "dokumenti o nalazu Mogorjela nikad nisu objavljeni",⁵⁸ o čemu će kasnije biti više riječi.

Arnautovići i Mogorjelo sadrže još jednu zajedničku pravilnost: rezultati arheoloških istraživanja i znanstvena otkrića i u Arnautovićima i u Mogorjelu brižljivo su prikrivani ne samo od znanstvene javnosti, već i od mještana i znatiželjnika. Arheološko nalazište u Arnautovićima zaštićeno je "od nepozvanih posjetilaca", o čemu još uvijek svjedoči visočka tradicija. Arheološki lokalitet danonoćno je bio pod strogim nadzorom džandarmerije, koja je mještanima zabranjivala bilo kakav pristup.⁵⁹ Arheološko nalazište u Mogorjelu također je zabranjeno za posjetioce, o čemu je okružna oblast u Mostaru, na osnovu naredbe Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, izdala poseban oglas.⁶⁰ Naročito

⁵³ *Arheološki leksikon BiH*, 3, 331.

⁵⁴ *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 1893, 527.

⁵⁵ D. Basler, *Bazilike na Mogorjelu*, Die basiliken von Mogorjelo, Naše starine, V, Sarajevo 1958, 45.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto, 45.

⁵⁹ Prema kazivanju Saliha Pašića (1937) iz Arnautovića, čija se kuća nalazi neposredno uz arheološki lokalitet, njegov amidža Hamid Pašić pričao je da "dandari nisu dali prilaziti de se iskopava."

⁶⁰ U oglasu od 10. juna 1899. godine, koji je potpisao okružni upravitelj Pitner, stoji: "Pristup mjestu iskapanja pronadcnih rimskih starina u Mogorilu dozvoljen je samo uz prethodnu do-

je indikativno što se u tom oglasu zabranjuje "fotografiranje, slikanje i mjerenje pronađenih iskopina",⁶¹ kao da se radi o vojnom objektu. Da se iza navedenih zabrana kriju znatno dublji razlozi od onih koji se otkrivaju iz samog teksta oglasa, u Arnautovićima se vidi iz činjenice što visočko arheološko nalazište, poslije završenih istraživanja, nije postalo historijska znamenitost i turistička destinacija, kako se svuda u svijetu sa sličnim arheološkim nalazištima postupa. Poslije iskopavanja, arheološko nalazište u Arnautovićima je – zatrpano!⁶² Da se ne radi o konzervaciji i zaštiti arheološkog lokaliteta i njegovog zatrpanja zemljom s ciljem da se zaštiti od atmosferalija, mraza, itd., već očitom aktu *damnatio memoriae*, pokazuje činjenica da o tom zatrpanju u aktima Zemaljskog muzeja, ne samo s aspekta zaštite lokaliteta već i uopće, nema niti jedne riječi. Svakako, kao i pisanje izvještaja o arheološkom iskopavanju, zaštita i konzervacija bilo kojeg arheološkog nalazišta ne može se izvoditi nasumice i neplanski. Dovedi fizičke radnike na arheološki lokalitet i narediti im da ga zatrpu zemljom, a da o tome ne ostane nikakvog pisanog traga iz kojeg bi se moglo zaključiti iz kojih razloga i s kojim ciljem se nalazište zatrpa, nikako se ne može tretirati konzervacijom i zaštitom.⁶³

Zatrpanje arheološkog nalazišta bez bilo kakvog pisanog traga o tome, posebno s obzirom na to da o arheološkom nalazištu nije napisan nikakav izvještaj, istovjetno je zatrpanju pokojnika bez nadgrobnog spomenika. Ustvari, skoro na isti način uništavaju se Arnautovići i Mogorjelo. U Arnautovićima, također i u Mogorjelu, "zatrpa" se i uništava povijesna istina o njihovim najstarijim vjerskim korijenima. S obzirom na to da je tada u Arnautovićima živjelo isključivo bošnjačko stanovništvo, povijesna znamenitost Arnautovića zatrpana je, prije svega, da bi se sakrila od stanovništva kojem to nalazište povijesno i faktički pripada. Da je u austrougarskoj znanosti arheološko nalazište tretirano

zvolu upravitelja iskapanja, a u njegovoj odsutnosti samo uz vodstvo za to namještenog pazitelja.

Po otkrivenim zidovima i stubama nesmiye se pod nikoji uvjet hodati ili uspinjati.

Fotografiranje, slikanje, mjerenje ili diranje pronađenih iskopina i zidova najstrožije se zabranjuje, kao i svako odstranjenje bilo ma kakovih uspomena sa mjesta iskapanja.

Kupnja kojekakvih izkopina od radnika ili inih osoba osobito se strogo zabranjuje.

Prekršitelji ovih odredaba kaznit će se, na temelju gore spomenute naredbe zemaljske vlade, novčanim globama od 500 for. H. Kapidžić, *Naučne ustanove...*, 273.

⁶¹ Isto.

⁶² Godine 1976, tokom revizionog iskopavanja u Arnautovićima, P. Andelić je zapisao: "Uvidjelo se da su ruševine nakon Patschovog iskopavanja bile ponovo zatrpane: slojevi nasipa bili su debeli desetak centimetara na zidovima, do preko jednog metra u unutrašnjosti crkve." P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 196; "Ruševine su zatrpane i ostavljene bez zaštite." D. Zadro, *Franjevačka crkva...*, 65.

⁶³ Konzervacija bilo kojeg arheološkog lokaliteta izvodi se planski a prati je nužna dokumentacija o konzervaciji, u koju je kasnije moguće izvršiti uvid; iz potrebe dekonzervacije i nastavka iskopavanja, revizionog iskopavanja itd.

(i) bošnjačkim povijesnim spomenikom, zemljišna parcela na kojoj se ono nalazi mogla se urediti kao spomenik kulture, posebno i iz razloga što u to vrijeme nije bila u privatnom vlasništvu već u državnom.⁶⁴ Međutim, iz razloga austrougarske nacionalne politike nije se moglo dozvoliti da se nalazište tretira u kontekstu bošnjačke povijesti i da se, na taj način, Bošnjaci utemeljuju u najstariju bosansku i evropsku povijest. Iskazano s aspekta latinske mudrosti, to je akt *damnatio memoriae* bosanskohercegovačke etničke i vjerske povijesti, posebno bošnjačke. To što se u Arnautovićima, između ostalog, nalaze crkveni ostaci, to svakako ne znači da to nisu i bošnjački povijesni spomenici, i to oni iz predislamske povijesti.

Temelji rimske zgrade u Arnautovićima i "groblje koje pripada različitim periodima" poznati su isključivo iz *Godišnjeg izvješća o radu Zemaljskog muzeja u godini 1909*, autora Ć. Truhelke, premda je informacija o tim nalazima zasigurno otišla na dvije strane: u Glasnik zemaljskog muzeja, gdje je i objavljena, i u Zajedničko ministarstvo finansija (Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu), gdje su dostavljani i svi drugi izvještaji i zapisnici sa svih sjednica Zemaljskog muzeja, gdje tog izvješća nema.⁶⁵ Iz razloga austrougarske politike "integralnog bošnjaštva", informacija o "temeljima rimske zgrade" i "groblju iz različitih perioda" u Zajedničkom ministarstvu finansija (Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu) zasigurno nije rado primljena i najvjerovatnije se pokušala zataškati na taj način što nije arhivirana kao što su arhivirani drugi muzejski akti iz tog vremena. U arhivskoj zbirci državnog Arhiva Bosne i Hercegovine navedeno izvješće nedostaje. Izvješće je, najvjerovatnije, po primitku u Zajedničko ministarstvo finansija, odmah uništeno. S tim izvješćem u najnovije vrijeme D. Zadro dezinformira naučnu javnost na taj način što tvrdi da se izvješće nalazi u Arhivu Bosne i Hercegovine pod inventarnim brojem Nr. 15313/BH 1909 /H. Kapidžić, *Naučne ustanove...*, 361/⁶⁶ iako ga pod tim brojem ni u Arhivu niti kod H. Kapidžića (na strani 361.) nema.⁶⁷ Najvjerovatnije, kao važan povijesni izvor, izvješće je uništeno. Međutim, prije nestanka izvora njegov sadržaj već bio objavljen u *Glasniku zemaljskog muzeja*, i poslije izlaska *Glasnika* iz štampe izvješće se nije moglo uništiti jer bi se u tom slučaju morao uništiti cjelokupan tiraž *Glasnika* za 1909. godinu. *Glasnik* i *Izvješće* nisu se mogli uništiti i iz razloga što je Glasnik distribuiran

⁶⁴ "Uvidom u katastarske knjige i gruntovnicu ustanovljeno je da je, sve do drugog svjetskog rata, zemljište sa ruševinama bilo u vlasništvu države, da bi kasnije bilo priznato kao uzurpacija porodice Pašić." P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 192.

⁶⁵ O tome vidjeti u: H. Kapidžić, *Naučne ustanove...*, 31-474.

⁶⁶ D. Zadro, *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)*, 68, bilješka 28.

⁶⁷ U Arhivu Bosne i Hercegovine, u zbirci Zajedničkog ministarstva finansija i pod brojem Nr. 15313, nalazi se zapisnik sa sedme sjednice Zemaljskog muzeja od 2. novembra 1909. godine. Prepis istog zapisnika, sa istovjetnom signaturom Nr. 15313, nalazi se na 360. i 361. strani *Naučnih ustanova* H. Kapidžića. U navedenom zapisniku Arnautovići se uopće ne spominju.

ne samo na području Austro-Ugarske monarhije već i u sve značajnije evropske znanstvene centre, odakle se više nije mogao povratiti.

REVIZIONO ISKOPAVANJE ARHEOLOŠKOG LOKALITETA U ARNAUTOVIĆIMA PAVE ANĐELIĆA 1976-1977. GODINE I ANĐELIĆEVI FALSIFIKATI

U pravilu, reviziono iskopavanje uzrokovano su vrlo važnim razlozima. Poduzimaju se da bi se došlo do novih arheoloških činjenica i novih spoznaja o određenom arheološkom lokalitetu, da bi se provjerili rezultati prethodnih istraživanja ili da bi se ispravili određeni metodološki propusti učinjeni u prethodnim iskopavanjima.⁶⁸ U arheološkoj znanosti, arheološko iskopavanje posljednji je metod za kojim treba posegnuti. Arheološko iskopavanje nepovratno uništava arheološki lokalitet.⁶⁹ K. Patsch, tokom arheološkog istraživanja u Arnautovićima, nepovratno je uništio prvobitnu arheološku suštinu arheološkog lokaliteta i u to nema nikakve sumnje.

Svaki arheološki lokalitet sam po sebi jeste dokument. Obučeni istraživač će ga umjeti pročitati, ali sam proces koji nam omogućava da ga pročitamo uništava nalazište, a sve što kasnije ostaje o tom nalazištu jeste dokumentacija o lokalitetu i nešto nepouzdanih sjećanja.⁷⁰ "Iskopavanje može da uništi lokalitet isto tako temeljno kao i preoravanje, građevinski radovi ili prirodna erozija; jedina razlika je u tome što tu destrukciju iskopavanjem pokreću ljudi koji bi (teorijski) trebalo da su svesni vrednosti starih lokaliteta. Ta svest nosi odgovornost; ni jedno nalazište ne treba taći bez uvažavanja potrebe da se iskopavanje izvodi s najvećom stručnošću, i to poslije brižljivo sačinjenih planova o čuvanju i objavljivanju nalaza. Svaki arheolog koji iskopava suočava se s istim moralnim pitanjem; čime se opravdava taj njegov čin?"⁷¹

Temeljno moralno pitanje, može li se opravdati arheološko iskopavanje K. Patsch-a u Arnautovićima, posebno s aspekta da o tom istraživanju nikada nije podnesen znanstveni izvještaj, u bosanskohercegovačkoj znanosti nikad nije postavljeno. Svakako, to pitanje trebali su postaviti brojni autori koji su poslije K. Patsch-a pisali o Arnautovićima a njih je preko 30, a posebno P. Anđelić, koji je u

⁶⁸ Jedan od razloga za revizionim iskopavanjem može biti uzrokovan potrebom da se na arheološkom lokalitetu primijene najnoviji arheološki metodi i pomagala, što u Arnautovićima nije slučaj.

⁶⁹ K. Grin, *Archaeology, An Introduction*, London 1995. (Prevela s engleskog M. Adamović-Kulenović), Beograd 2003, 104-187.

⁷⁰ Isto, 140.

⁷¹ Isto, 141.

Arnautovićima i reviziono iskopavao. Šta znači ta tajanstvena znanstvena šutnja, da li to znači da vrijeme K. Patsch-a u Bosni i Hercegovini još uvijek nije prošlo i da se bosanskohercegovačka povijest još uvijek zataškava, falsificira i prikriva? Da li znanstvena šutnja odobrava postupak K. Patsch-a? Da li je trebalo čekati skoro stotinu godina da se kaže da je K. Patsch grubo oskrnavio jedan od najvažnijih arheoloških lokaliteta u Bosni i Hercegovini?

Vandalski postupak K. Patsch-a, u Arnautovićima i Mogorjelu, nikako se ne može opravdati. Prije svega, Patsch je odgovoran za jedan svjesno učinjen i krajnje nemoralan znanstveni postupak, što posebno dobija na težini ako se zna da je bio školovan arheolog koji je znao da se rezultati arheoloških istraživanja moraju objaviti. Ista činjenica vjerovatno je potakla Pavu Anđelića da utvrdi stvarne razloge iz kojih o iskopavanjima nije podnesen izvještaj i da, i iz razloga znanstvene sumnje, poduzme reviziono iskopavanje Arnautovića. Također, P. Anđelić, kao stručni savjetnik u Zemaljskom muzeju, na licu mjesta uvjerio se u to da nalazi iz Arnautovića nisu inventarisani i da su razasuti po raznim muzejskim zbirkama, što je na svoj način otvaralo nova pitanja i tražilo odgovore na ta pitanja. I sve bi u toj znanstvenoj znatiželji i motivaciji Anđelića, da reviziono iskopava, bilo prihvatljivo i korektno da Anđelić, poslije revizionih iskopavanja u Arnautovićima (1976-1977.), nije odlučio – da opravda K. Patsch-a. To je pokušao krajnje lukavim falsifikatima.

Rezultate revizionih iskopavanja u Arnautovićima P. Anđelić objavio je u monografiji "Visoko i okolina kroz historiju" (srednji vijek). U vezi s prethodnim iskopavanjima K. Patsch-a, Anđelić navodi:

"O tragovima najstarijih građevina u Milima govore kratke bilješke nekolicine istraživača ..."⁷²

Na ovaj način P. Anđelić krivotvori polaznu činjenicu arheoloških iskopavanja: najstarije građevine u Milama, do Anđelićevog revizionog iskopavanja, nije istraživala "nekolicina istraživača" odnosno istraživačka arheološka množina, već isključivo K. Patsch, iza kojeg je ostalo nekoliko kraćih bilježaka o tom istraživanju.⁷³ Da u krivotvorenje navedene historijske činjenice nema nikakve sumnje i da je ona od strane P. Anđelića smišljeno učinjena, s ciljem da se prvo

⁷² P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 194.

⁷³ Manja sondažna iskopavanja neolitskog staništa u Arnautovićima 1958-1959. godine poduzeo je A. Benac. Iskopavao je "na sjevernoj strani pomenutog sela, kod uvora potoka Goruša u rijeku Bosnu, neposredno pred današnjim željezničkim tunelom na pruzi Visoko - Poriječani" /A. Benac, *Prilozi za proučavanje neolita u dolini rijeke Bosne*, GZM, NS XX, Sarajevo 1965, 261./ Prema tome, Benčeva iskopavanja su se događala na mjestu koje nema nikakve veze s lokalitetom na kojem su iskopavali K. Patsch i P. Anđelić. O svojim iskopavanjima A. Benac napisao je poseban rad koji se nikako ne može tretirati "bilješkom". Bilješka Patsch-ovog sluga, muzejskog podvornika Suljage Salihagića, nastala za vrijeme odsustva Karla Patscha iz Arnautovića, a u kojoj se govori o "mrtvačkoj kisti" u grobu Tvrta I, /P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 233, 234./ ne može se tretirati bilješkom istraživača iz razloga što podvornik nije istraživač.

sondažno iskopavanje pripiše V. Ćurčiću, pokazuje Anđelićev srpskohrvatski prevod Patsch-ovog prvog informacionog (administrativnog) izvještaja.

Prva rečenica, koja se u Patsch-ovom izvještaju odnosi na Arnautoviće, glasi: "Am 27. April hatte in Visoko Herrn Adjunkten Ćurčić und mir der politische Adjunkt, Herr Julian Blum mitgeteilt, dass sich in den 2 Km Bosnaabwärts gelegenen Dorfe Arnautovići eine Ruinenstätte."⁷⁴ P. Anđelić preveo je to na slijedeći način: "Dne 27. Aprila pristav Ćurčić obavješten je u Visokom od strane političkog pristava gospodina Julijana Bluma, da se u selu Arnautovićima, na dva kilometra niz Bosnu, nalaze neke ruševine."⁷⁵ Dejanu Zadri pripada zasluga što je prvi uočio da se radi o nekorektnom prevodu. Naime, u prevodu rečenice, kako primjećuje Zadro, "Anđelić nije u obzir uzeo riječi *"und mir"*, tako da se po tome može krivo zaključiti da je Vejsil Ćurčić, a ne ustvari K. Patsch, nakon što je bio obaviješten o ruševinama na tom lokalitetu, poduzeo prvo istraživanje ruševina."⁷⁶ Svakako, Zadrinu lucidnu primjedbku treba djelimično korigirati iz razloga što je P. Anđelić "uzeo u obzir" njemačku sintagmu *und mir* ("i sa mnom") sa sračunatim ciljem da je u prevodu namjerno izostavi i da na taj način proizvede krivotvoren zaključak iz kojeg proizlazi da je V. Ćurčić izvršio prvo sondažno iskopavanje Arnautovića, a ne K. Patsch, te da je V. Ćurčić također odgovoran za skrnavljenje arheološkog lokaliteta.⁷⁷ Naime, P. Anđelić mogao bi se opravdati pretpostavkom da se radi o nenamjernoj omašci proizašloj iz nedovoljnog poznavanja njemačkog jezika samo u slučaju da je njegov prevod ostao bez decidnog zaključka o "nekolicini istraživača". Od velikog broja istraživača ovog problema, osim Pave Anđelića, nije poznat niti jedan koji bi ustvrdio da je, uz K. Patsch-a, do 1976. godine još neko arheološki istraživao ostatke građevina u Arnautovićima i da je iza sebe ostavio "kratke bilješke". Naprotiv, na osnovu svih pisanih izvora o Arnautovićima, koji su u međusobnoj vezi, posve je jasno i činjenično neosporno da je K. Patsch jedini iskopavao ostatke građevina u Arnautovićima⁷⁸ i da mu je u tome djelimično pomagao "famulus" M. Salihagić. Jedino P. Anđelić u ista istraživanja uvodi istraživačku "nekolicinu" i množinu – s

Arheološka iskopavanja u Arnautovićima A. Benca i D. Zadro nekritički i pogrešno locira "uz ruševine" u Arnautovićima. D. Zadro, *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)*, 65.

⁷⁴ H. Kapidžić, *Naučne ustanove...*, 353.

⁷⁵ P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 199.

⁷⁶ D. Zadro, *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)*, 67, bilješka 24.

⁷⁷ Lukavo pripisivanje prvog sondažnog iskopavanja Arnautovića V. Ćurčiću ni malo se ne razlikuje od srpsko-crnogorske argesorkne propagande u vrijeme prvih bombardovanja Sarajeva 1992. godine, kada se tvrdilo da "Bošnjaci sami sebe bombarduju". Iz Anđelićeve falsifikatorske konstrukcije proizlazi da "sami uništavaju svoje spomenike".

⁷⁸ U toku iskopavanja, Patsch-u je pomagao "famulus" Mustafa Salihagić, muzejski podvornik, iza kojeg je ostala jedna bilješka o grobnici Kralja Tvrtka I. J. Kujundžić, *Crkva sv. Nikole...*, 173. P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 233.

ciljem da opravda Patsch-a i relativizira njegovu odgovornost. Da se radi o vrlo lukavom falsifikatu pokazuje Anđelićev još lukaviji falsifikat koji se odnosi na isti izvještaj.

U podnaslovu "Najstariji tragovi arhitekture" (u Arnautovićima) Anđelić piše:

"U tekstualnom dijelu Patsch-ovih administrativnih izvještaja razabire se jedino njegova težnja da dođe do rimskih objekata na ovome lokalitetu".⁷⁹

Prema tome, iz Anđelićeve rečenice proizlazi znanstvena težnja K. Patsch-a, odnosno da je K. Patsch dvije godine istraživao srednjovjekovni lokalitet "u težnji da dođe do rimskih objekata". Pritom, brojne protivrječnosti Patsch-ove znanstvene "težnje" P. Anđelić uopće ne komentira. Ne nalazi za shodno da objasni iz kojih razloga je moguća, ili nemoguća, navedena "težnja", iz kojih razloga je moguće, ili nemoguće, da u toj "težnji" srednjovjekovni lokalitet toliko dugo iskopava antičar. Naime, sama "težnja da se dođe do rimskih objekata" na srednjovjekovnom lokalitetu nikako ne opravdava dvogodišnje iskopavanje antičara na tom lokalitetu, posebno iz razloga što ista istraživanja, po stručnoj vokaciji, pripadaju arheologu-mediavelisti. Navedena "težnja" bila je moguća jedino ako su se u Arnautovićima, u prvom istraživanju i probnim sondažnim iskopavanjem, otkrili antički nalazi, ili tragovi antičke gradnje, što je vjerovatno, ali što K. Patsch kontinuirano zataškava i prikriva.

Nema nikakve sumnje, Pavo Anđelić u potpunosti je spoznao razloge Patsch-ovih nedosljednih i nemoralnih postupanja, ne samo iz "kratkih bilježaka" koje su ostale iza K. Patsch-a već i na osnovu Anđelićeve spoznaje o porijeklu neinventarisanih arheoloških nalaza iz Arnautovića koji su bili razbacani po zbir-kama Zemaljskog muzeja, u kojem je on inače bio savjetnik. P. Anđelić također je iskopavao Arnautoviće, gdje je *in situ* došao do novih spoznaja koje su ga, s velikom vjerovatnoćom, dodatno motivirale da opravda K. Patsch-a. I ovdje se postavlja novo pitanje: šta je sve P. Anđelić otkrio u Arnautovićima i šta je, kao i K. Patsch, prešutio i zataškao? Odgovor vjerovatno nikad nećemo u potpunosti saznati. Ono što je neosporno, P. Anđelić bio je na istoj strani na kojoj je bio i K. Patsch.

Anđelićev zaključak o "jedinoj Patsch-ovoj težnji da dođe do rimskih objekata" u Arnautovićima" ne proizlazi iz Truhelkinog *Godišnjeg izvješća o radu Zemaljskog muzeja u 1909. godini*, u kojem se kaže da "iskapanje nije imalo onaj rezultat koji se isprva očekivao," odnosno da nije pronađena rimska zgrada. Taj izvještaj P. Anđelić i D. Basler s vrlo važnim razlogom ignoriraju, što je i za D. Zadru "zbilja čudno", iako su "i sami radili u Zemaljskom muzeju".⁸⁰ Izvješće se ignorira iz razloga što u njemu stoji da se ispod srednjovjekovnih gradnji nalaze

⁷⁹ P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 199.

⁸⁰ D. Zadro, *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole...*, 69, bilješka 30.

“temelji rimske zgrade”, te da se u crkvi i oko crkve nalaze grobovi iz različitih perioda. S ciljem da opravda postupanje K. Patsch-a, a s tim u vezi i navodnu Patsch-ovu “težnju da dođe do rimskih objekata”, P. Anđelić počinio je još jedan očit i “genijalan” falsifikat.

Prevodeći dijelove zapisnika sa sjednice Zemaljskog muzeja od 3. avgusta 1909. godine, koji se odnose na Arnautoviće, pored ignoriranja “und mir”, Anđelić na svoj falsifikatorski način prevodi Patsch-ovu rečenicu “Doch wurde nich das, was die Grabung eigentlich veranlasst hatte, gefunden, nämlich eine römische Anlage, sondern eine mittelalterische Kirche von so grosen Dimension und solcher Ausführung, dass sie nicht von lokaler Bedeutung gewesen sein kann.”⁸¹ Anđelićev prevod navedene rečenice glasi: “Ipak, još nije otkriveno ono što posebno opravdava ovo iskopavanje, a to su rimske ruševine i naročito jedna srednjovjekovna crkva tako velikih dimenzija i specifične izrade, da ona nikako ne može biti od lokalnog značaja”.⁸² Da vidimo kako istu rečenicu prevodi D. Zadro.

Izvorno “Doch wurde nich das, was die Grabung eigentlich veranlasst hatte, gefunden, nämlich eine römische Anlage, sondern eine mittelalterische Kirche von so grosen Dimension und solcher Ausführung, dass sie nicht von lokaler Bedeutung gewesen sein kann”⁸³ D. Zadro prevodi korektno: (Ipak) “*nije nadeno ono što je ustvari potaknulo iskopavanje, naime rimske ruševine, nego srednjovjekovna crkva tako velikih dimenzija i izvedbe, da nije mogla biti od lokalnog značaja.*”⁸⁴ Usporedba Anđelićevog falsificiranog prevoda i Zadrinog korektnog prevoda otkriva Anđelićev falsifikat.

Kao što se vidi, u prevodu naprijed navedene rečenice K. Patsch-a P. Anđelić je, poslije prve njemačke riječi Doch “ipak”, proizvoljno i potpuno neutemeljeno “preveo” prilog *još* (njem. noch), kojeg u izvornom njemačkom tekstu nema. Na ovaj način u prevod njemačkog izvornika izvršena je prevodilačka interpolacija koja je očigledan falsifikat. Da se radi o izuzetno lukavom falsifikatu pokazuje činjenica da je prilog *još* jedina riječ koja opravdava dvogodišnje iskopavanje antičara na srednjovjekovnom lokalitetu – kojem se ne priključuje Č. Truhelka, mada je to bilo određeno Hormanovom odlukom od 3. avgusta 1909. godine. Na ovaj način prevodilački interpolirano *još* zaista je u funkciji opravdanja dvogodišnjeg angažmana K. Patsch-a na srednjovjekovnom lokalitetu, odnosno “Patsch-ovoj težnji da dođe do rimskih objekata”. U Anđelićevoj krivotvorenoj interpretaciji interpolirano *još* ima svrhu da kod znanstvene i građanske javnosti stvori uvjerenje o Patsch-ovoj isključivo znanstvenoj motivaciji i njegovoj dvogodišnjoj težnji – koja faktički traje dvije godine – da pronade rimske ruševine.

⁸¹ H. Kapidžić, *Naučne ustanove...*, 353.

⁸² P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 194.

⁸³ H. Kapidžić, *Naučne ustanove...*, 353.

⁸⁴ D. Zadro, *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole...*, 66.

Pa ipak, i pored Anđelićevog nastojanja da u prevodilačkoj interpolaciji pronađe pravu riječ, interpolacija *još* ipak je prozirna.

Besmisao Anđelićevog falsifikata *još* otkriva se i na logički način. Naime, kako je moguće da K. Pach počne istraživati arheološke srednjovjekovne ruševine i da se nada da će, na lokalitetu koji je u hronološkom smislu daleko od antike, na istom mjestu otkriti "rimске ruševine"? Kako je K. Patsch mogao znati, na osnovu prvog sondažnog iskopavanja u Arnautovićima da se ispod velike srednjovjekovne crkve nalaze "rimске ruševine"? Svakako, i pored velike vjerovatnoće da su manji (keramički, itd.) ostaci antike ukazivali i na antički lokalitet, K. Patsch nije mogao konkretno prejudicirati "rimске ruševine", zbog čega u njegovoj rečenici nema riječi noch "još".

Prema tome, u opravdavanju postupaka K. Patsch-a u Arnautovićima, u prevodu zapisnika s Muzejske sjednice od 3. avgusta 1909. godine, P. Anđelić počinio je dva falsifikata. Ignorirao je njemačke riječi "und mir" s ciljem da se sondažno iskopavanje u Arnautovićima pripiše V. Ćurčiću, što na svoj način potvrđuju Anđelićevi neutemeljeni navodi o istraživačkoj "nekolicini" koja je istraživala "rimске ruševine". Prevodilačkom interpolacijom *još*, koja je za "internu upotrebu" iz razloga što se pitanjem Mila (Arnautovića) skoro isključivo bave hrvatski historičari, prikrivao je brojne Patsch-ove znanstvene nedosljednosti i brojne nelogičnosti koje se otkrivaju u njegovom iskopavanju Arnautovića. Ostale Anđelićeve nepreciznosti nastale prilikom njegovih prevoda muzejskih zapisnika ni malo ne opravdavaju P. Anđelića.⁸⁵ Najvjerovatnije su sračunate s ciljem da relativiziraju falsifikate, ukoliko budu otkriveni. Znanstvenik, kakav je bio P. Anđelić, ne može se opravdati nedovoljnim poznavanjem njemačkog jezika. Falsifikat je falsifikat i on može biti počinjen na bilo kojem jeziku svijeta.

Godišnje izvješće o radu Zemaljskog muzeja u 1909. godini autora Ć. Truhelke, u kojem se u Arnautovićima prvi put spominju "temelji rimske zgrade", zasigurno je bilo poznato P. Anđeliću, tim prije što je u istom Muzeju bio zaposlenik koji je bio u prilici da dobro prostudira sva muzejska izdanja. Pa ipak, Anđelić to izvješće nigdje ne spominje. Međutim, rimski (antički) nalazi u Arnautovićima spominju se i u *Glasniku Zemaljskog muzeja* iz 1914. godine, a autor informacije o tim nalazima (ranokršćanskoj bazilici?) ponovno je Ć. Truhelka,⁸⁶ što je Anđeliću poznato.⁸⁷

Godine 1969. u Zemaljskom muzeju kustos Zdravko Marić slučajno je pronašao Patsch-ov originalni plan ruševina iz Arnautovića. U tom planu, u najdonjem stratumu nalazišta, ucrtani su "najstariji zidovi" (älteste Bauwerk).⁸⁸ Dalji korak u interpretaciji antičkih ostataka učinio je Đ. Basler (pseudonim Jovan

⁸⁵ "Naročito" umjesto "nego" u prevodu zapisnika od 3. avgusta 1909. itd.

⁸⁶ Ć. Truhelka, *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne*, GZM, Sarajevo 1914, 223.

⁸⁷ P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 199.

⁸⁸ Prema: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva...*, 188.

Kujundžić), koji je u Arnautovićima od mještana prikupio kazivanja da su se u selu nekada nalazili "dvori sa lijepom kaldrmom na kojoj su bile izrađene ptice". Iz toga je pretpostavio da se u Milama nalazila kasnoantička bazilika s podnim mozaicima.⁸⁹ Prema tome, prije nego što je poduzeo reviziono iskopavanje lokaliteta, P. Anđelić je znao da ga u najdubljem arheološkom sloju čekaju "temelji rimske zgrade", koji se više nisu mogli u potpunosti ignorirati, kako ih je zataškavao i ignorirao K. Patsch.

U izvještaju sa revizionih iskopavanja Arnautovića 1976-1977. Pavo Anđelić navodi: "Reviziono iskopavanje potvrdilo je postrojanje građevinskih objekata rimskog doba u neposrednoj blizini srednjevjekovne crkve. Tako su uz južni zid starije crkve, uz srednji kontrafor, zapaženi ostaci malternog poda čija fraktura ukazuje na antičko podrijetlo i jasno se razlikuje od srednjevjekovnog malternog poda u mlađoj crkvi. Osim toga, na ovom prostoru našlo se i više ulomaka rimskog krovnog crijepa (tegula). To je sve što se može reći o rimskoj arhitekturi na ovom lokalitetu."⁹⁰

U vezi sa zidovima "rimske zgrade" P. Anđelić navodi: "Što se tiče karaktera najdonjeg sloja arhitekture, odnosno 'najstarijih zidova' na ovome lokalitetu, koje registrira Patsch-ov plan, mislimo da on, do daljeg, mora ostati neodređen. Naime, debljina zidova, koja je u Patsch-ovu planu uvijek točna (1,30 m.), ne odgovara antičkim, pa ni kasnoantičkim standardima, što je zapazio i J. Kujundžić. Pokušaj da se revizionim iskopavanjem pobliže provjere svojstva ovih zidova ostao je bez uspjeha, jer se gotovo čitav "najstariji zid danas nalazi pod makadamskom cestom, koja presjeca čitav objekat."⁹¹

Kao što se vidi, u svom revizionom iskopavanju u Arnautovićima, P. Anđelić nije istraživao najstariji kulturni sloj. Opravdanje da se "najstariji zid danas nalazi pod makadamskom cestom" i da se iz tih razloga "najstariji zid" nije mogao "istražiti" u funkciji je održavanja bosanskohercegovačkog-historiografskog *status quo*. U toku arheoloških radova makadamski put se mogao privremeno izmjestiti, što se posebno vidi iz činjenice da se oko tog puta još uvijek nalazi znatan slobodni prostor pogodan za njegovo izmještanje. Makadamski put nije razlog zbog čega P. Anđelić nije istražio najstarije arheološke ostatke u Arnautovićima. Razlozi za naučno ignoriranje najstarijih ostataka znatno su dublji i daleko značajniji od najobičnijeg seoskog makadamskog puta i bizarne štete koja bi se nanijela njegovim privremenim izmještanjem. Pritom, posebno je nejasno, iz kojih razloga P. Anđelić ignorira onaj dio najstarijeg zida u Patsch-ovom planu koji se nalazi u unutrašnjosti crkve, uz njen desni unutrašnji zid!?

⁸⁹ J. Kujundžić, *Crkva sv. Nikole u Visokom, Dobri pastir XIX-XX*, Sarajevo 1970, 157-159.

⁹⁰ P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 199.

⁹¹ Isto, 199.

Andelićeva odgovornost za falsifikate počinjene u korist K. Patsch-a komplementarna je njegovoj odgovornosti koja se u pravu naziva odgovornošću za "nečinjenje". Andelić u Arnautovićima nije učinio ništa da istraži najstariji kulturni sloj, iako je to mogao učiniti bez poteškoća. Naprotiv, P. Andelić prihvatio je iste razloge iz kojih je K. Patsch prikrivao "zidove rimске zgrade".

ĐURO BASLER O KARLU PATSCH-U I ARNAUTOVIĆKOJ TAJNI, U VEZI S MOGORJELOM

Opravađavanje K. Patsch-a prisutno je i u radovima Đ. Baslera i ono ide u rasponu od pukih natezanja vrlo upitnih zaključaka do lukavih falsifikata. Pristupna rečenica s kojom Basler počinje razmatrati djelatnost K. Patsch-a u Arnautovićima korektna je i u njoj Đ. Basler navodi da je K. Patsch "iz nepoznatih pobuda" 1909. godine pristupio "iskopavanju nekih ruševina na lokalitetu 'Zidine' u Arnautovićima (...)." ⁹² Iz činjenice da se iz svih izvještaja sa sjednica Zemaljskog muzeja, i drugih izvora, vidi da je K. Patsch dvije arheološke sezone angažiran na iskopavanjima srednjevjekovnog lokaliteta i da pobude antičara na srednjevjekovnom lokalitetu zaista nisu jasne, "nepoznatim pobudama" Đ. Baslera nema se šta prigovoriti. U skladu s "nepoznatim pobudama" također su Baslerovi navodi u kojima kaže da se Patsch (u Arnautovićima) "našao na krivom putu." ⁹³ Međutim, Basler uskoro postaje kontradiktoran i odstupa od "nepoznatih pobuda" i "krivog puta." "Nepoznate pobude" i "krivi put" K. Patsch-a Basler uskoro opravdava, na taj način što reterira i proizvoljno navodi da je Patsch iskopavao "svakako u želji da nađe neku rimsku zgradu (...)" ⁹⁴ Ovim je Đ. Basler, kao i P. Andelić, čudnovato proniknuo u "želju" K. Patsch-a, premda o toj "želji" u izvorima nema ni riječi. Potom, Basler informira da je "protiv očekivanja" na vidjelo dana izišla gotička građevina osrednjih razmjera iz 11. stoljeća i da je "tek niže od nje ostvarilo se ono za čim je on išao: ruševine iz rimskog doba." ⁹⁵ Pritom, ne informira da je Ć. Truhelka autor informacije o "ruševinama iz rimskog doba." Naprotiv, iz Baslerovih razmatranja o ovom problemu proizlazi da je informator – K. Patsch. ⁹⁶ S tim u vezi Basler navodi: "U stručnom kolegiju Zemaljskog

⁹² J. Kujundžić, *Crkva sv. Nikole u Visokom*, 171.

⁹³ Isto.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ Isto mišljenje nekritički zastupa i D. Zadro, time što tvrdi da je K. Patsch dao "značajne podatke" u *Izvješću* o radu Muzeja tokom 1909. godine. "U njemu je sažeto opisao otkriće ruševina 27. travnja, kao i iskapanja od 20. srpnja do 18. rujna, kada je pronađena "monumentalna crkvena zgrada iz vremena bosanskih kraljeva, koja je djelomice sagrađena na temeljima starije

kolegija on je *suviše* naglašavao "rimске" nalaze, pa je tako kod Ćire Truhelke, tadašnjeg direktora, stvorio uvjerenje da je u Arnautovićima iskopana kasnoantička bazilika sa 3 lade i 3 apside."⁹⁷ Kada, kako i na koji način je K. Patsch *suviše* naglašavao "rimске nalaze", o tome u izvorima nema ni riječi i to je poznato samo Basleru. Naime, Patsch rimske nalaze ne samo da nije *suviše* naglašavao, kako dezinformira i obmanjuje D. Basler, nego ih nije naglašavao *nikako*.

Zaključkom u kojem navodi da je V. Ćorović o nalazima iz Arnautovića bio "bolje obaviješten" od Ćire Truhelke, što zaključuje iz Ćorovićevog izvještaja o Naučnom radu zemaljskog muzeja od 1914. godine i u kojem stoji da se "1909-1910. kopalo u Arnautovićima, gdje je nađena monumentalna crkvena zgrada iz vremena bosanskih kraljeva, koja je djelimice sagrađena na temeljima starije manje crkve, a pod njom bijahu opet temelji rimske zgrade,"⁹⁸ D. Basler razmatranje istog problema dovodi do krupnog falsifikata. Naime, Basler dalje navodi da je o arheološkim nalazima u Arnautovićima Ć. Truhelki "bila uskraćena informacija" te je, po interpretaciji D. Baslera, "došlo do njegovog krivog determiniranja arnautovićkih nalaza u istom svesku Glasinika".⁹⁹ Posljednji navodi ne odgovaraju historijskim izvorima, iz kojih se izvodi posve drukčiji zaključak.

Kao i P. Anđelić, i D. Basler u svom radu o crkvi sv. Nikole u Visokom nigdje ne spominje *Godišnje izvješće o radu zemaljskog muzeja u 1909. godini*, u kojem se u najdubljem stratumu arheološkog nalazišta u Arnautovićima prvi put obznanjaju informacije o "temeljima rimske zgrade".¹⁰⁰ Naime, ukoliko bi se spomenulo navedeno izvješće, Anđelićevi i Baslerovi falsifikati ne bi bili mogući. Autor pisane informacije o "temeljima rimske zgrade" je Ć. Truhelka i on je u navedeno vrijeme direktor Muzeja i osoba koja je i po svojoj rukovodećoj funkciji bila dužna pribaviti i posjedovati sve značajnije informacije o arheološkim djelatnostima Muzeja, odnosno o temeljima "rimske zgrade". Prema tome, Ć. Truhelka je još 1909. godine *informiran* o svim arnautovićkim nalazima, posebno iz razloga što je on i meritorna i službeno odgovorna osoba za tačnost znanstvenih informacija koje su u pisanoj formi prezentirane u *Godišnjem izvješću o radu*

manje crkve a pod njom bijahu opet temelji rimske zgrade." Za isto izvješće Zadro smatra da ga je Ć. Truhelka "priredio" /D. Zadro, *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)*, 68./ što se nikako ne može prihvatiti. Direktor Zemaljskog muzeja, koji po službenoj dužnosti podnosi godišnja izvješća, ne može se tretirati kao njihov "priređivač". Svakako, Truhelka je od pojedinih kustosa dobijao stručne izvještaje i, kao direktor, imao je pravo intervencije u tim izvještajima ako je smatrao da su nepotpuni, posebno u onim izvještajima za koje je bio stručan.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ U dosadašnjoj historiografiji jedino je D. Zadro nad tom činjenicom iskazao čuđenje, s obzirom da su P. Anđelić i D. Basler radili u Zemaljskom muzeju. D. Zadro, *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole...*, 69, bilješka 30.

Muzeja u 1909. godini. Na ovim činjenicama Đ. Basler iznevjerio je znanstveni kredo i također se potvrđuje kao lukav falsifikator. Naime, u hronološkoj interpretaciji sticanja osnovnih spoznaja o arheološkim iskopavanjima u Arnautovićima, Đ. Basler falsificira na taj način što obrće hronološki redoslijed događanja, odnosno slijed iz kojeg se postepeno otkrivala arheološka suština nalazišta. Ćiri Truhelki nije bila "uskraćena informacija" o arnautovićkim nalazima iz prostog razloga što je on autor informacije o tim nalazima, posebno o "temeljima rimske zgrade", koje K. Patsch kontinuirano prešućuje i prikriva. Da u Baslerov falsifikat nema nikakve sumnje potvrđuje hronologija nastanka Ćorovićeve rečenice, koja je nastala tek 1914. godine, i Ćorovićevi navodnici u naprijed navedenoj rečenici koje Đ. Basler "ne vidi" i tendenciozno ignorira.

Rečenica V. Ćorovića iz 1914. godine *ad verbum* glasi: "U 1909-1910 kopalo se u Arnautovićima (visočki kotar) gdje je nađena 'monumentalna crkvena zgrada iz vremena bosanskih kraljeva, koja je djelomice sagrađena na temeljima starije manje crkve, a pod njom bijahu opet temelji rimske zgrade'".¹⁰¹ Kao što se vidi, V. Ćorović u svom radu pod naslovom "Naučni rad zemaljskog muzeja do 1914. godine" izvorno citira najveći dio Truhelkine rečenice iz *Godišnjeg izvješća* o radu Zemaljskog muzeja u 1909. godini. Truhelkina rečenica u kojoj se spominju "temelji rimske zgrade" V. Ćoroviću je poslužila kao izvor za istu informaciju, o "temeljima rimske zgrade", a ona glasi: "Iskapanje nije imalo onaj rezultat, koji se isprva očekivao i nije obretna rimska građevina, nego monumentalna crkvena zgrada iz vremena bosanskih kraljeva, koja je djelomice sagrađena na temeljima starije manje crkve a pod njom bijahu opet temelji rimske zgrade."¹⁰² Prema tome, znanstvenik koji je "bolje obavješten" o arheološkim nalazima u Arnautovićima jeste Ćiro Truhelka, čija se "obavještenja" datiraju u 1909. godinu. "Bolje obaviješten" nikako ne može biti V. Ćorović, posebno iz razloga što 1909. godine, kada je nastalo Truhelkino izvješće, uopće nije bio zaposlen u Zemaljskom muzeju.

Na sjednici Zemaljskog muzeja od 3. avgusta 1909. godine donesen je prijedlog i upućen Zajedničkom ministarstvu finansija (Odjeljenje za BiH) da se dr. Vladimir Ćorović primi "u službu" Muzeja.¹⁰³ Procedura prijema V. Ćorovića u Muzej trajala je do 15. oktobra iste godine, kada se u zapisniku sa sjednice Muzeja, održane 15. oktobra 1909. prvi put pojavljuje njegovo ime. Do tada, na sjednicama Muzeja održanim 3. avgusta, 7. septembra i 5. oktobra iste godine - što znači u Ćorovićevom odsustvu - razmatrana su arheološka iskopavanja u Arnautovićima. Prema tome, V. Ćorović o tim istraživanjima u 1909. godini nije mogao znati ništa. O Arnautovićima posebno nije mogao biti "bolje obaviješten" od svog direktora Truhelke ne samo iz razloga što nije bio zaposlen u Muzeju kada su se Arnautovići najviše iskopavali: Ćorović u 1909. i 1910. godini nije

¹⁰¹ V. Ćorović, *Naučni rad zemaljskog muzeja*, GZM XXVI, Sarajevo 1914, 10.

¹⁰² *Godišnje izvješće o radu zemaljskog muzeja u god. 1909*, GZM, 1909, 606.

¹⁰³ H. Hapidžić, *Naučne ustanove...*, 352

bio stručan da bude "bolje obavješten" o arheološkim iskopavanjima. Naime, iz zapisnika sa sjednica Muzeja održanih od 15. oktobra do 13. decembra 1910. godine, kada se ime V. Ćorovića u muzejskim zapisnicima spominje posljednji put, uz njegovo ime redovno stoji "Praktikant" ("Museum Praktikant") što znači da je on u to vrijeme bio pripravnik.¹⁰⁴

Đ. Basler također informira da "Patsch nikad nije objavio svoje nalaze", za koje kaže da su "zajedno s planom iskopina odloženi u zbirku muzeja."¹⁰⁵ Iz posljednjih navoda može se zaključiti da muzejski kustos Basler konstatira da su nalazi stručno pohranjeni u odgovarajuću zbirku, što nije tačno: 1) Nalazi nisu inventarisani, što znači da u formalno-pravnom smislu nisu tretirani kao muzejska svojina. 2) Nisu odloženi u adekvatnu i posebnu zbirku, kako dezinformira Basler, već su "rasuti po spremištima muzeja."¹⁰⁶ Pa ipak, na osnovu slijeda kasnijih događanja u Zemaljskom muzeju, koji se odnose na pronalazak nakita iz arnautovičkih grobova što ga je pronašla Irma Čremošnik, kao i naknadnog otkrića brokata s grbovima kralja Tvrtka I, Basler zaključuje: "Tako se klupko tajne oko iskopavanja u Arnautovićima počelo odvijati".¹⁰⁷ Svakako, radi se o "tajni" koje je Basler svjestan i iz tog razloga on koristi navedenu riječ. Međutim, problem je u tome što Basler, zajedno s Andelićem, istu "tajnu" samo deklarativno "odmotava", a ustvari je još više mrsi i zatajnuje, posebno u onom dijelu koji se odnosi na antiku, pri čemu i Andelić i Basler posezaju za vrlo lukavim falsifikatima. Iz njihovih interpretacija arnautovičke "tajne", i falsifikata počinjenih protiv definicije antičkih sadržaja u toj "tajni", proizlazi očito nastojanje da se arnautovički nalazi liše posve izvjesnog antičko-srednjovjekovnog kulturnog i etničkog naslijeđa i kontinuiteta i da dobiju isključivu slavensku srednjovjekovno-kršćansku provenijenciju, bez bilo kakve veze s antikom.

U vezi s Patsch-ovim arheološkim iskopavanjima, Đ. Basler neutemeljeno navodi da je treća, najdonja građevina determinirana od strane Patsch-a "kao rimska".¹⁰⁸ Ta Baslerova tvrdnja jedino za neupućene može se učiniti mogućom, samo iz razloga što Basler ignorira i zataškava ključno *Godišnje izvješće o radu zemaljskog muzejka u godini 1909*, čiji je autor Ć. Truhelka. S obzirom na to da se, u hronološkom smislu, u *Godišnjem izvješću* prvi put spominju "temelji rimske zgrade," determinacija "rimske građevine" pripada Truhelki. To što u *izvješću* stoji da se ono bazira na izvještajima pojedinih kustosa, pa prema tome i K. Patsch-a, ne mora značiti da je Ć. Truhelka od K. Patsch-a lično dobio istu

¹⁰⁴ Isto, 352, 357, 358, 360, 362, 367, 369, 371, 381, 385, 395.

¹⁰⁵ Isto, 172.

¹⁰⁶ "Pronađeni predmeti nisu uneseni u inventarne knjige, ni odloženi u srednjovjekovnu zbirku Zemaljskog muzeja, nego su oskudno ili nikako označeni završili rasuti po spremištima muzeja." Đ. Zadro, *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole...*, 65.

¹⁰⁷ J. Kujundžić, *Crkva sv. Nikole u Visokom*, 172.

¹⁰⁸ Isto, 177.

informaciju, do koje je Truheljka mogao doći i ličnim uvidom. Visoko nije daleko od Sarajeva i malo je vjerovatno da Ć. Truhelka, kao direktor Muzeja, tokom iskopavanja Arnautovića nije obišao "najveće iskopavanje Zemaljskog muzeja u 1909. godini" i lično se uvjerio o tome šta se u Arnautovićima iskopava, tim prije što je između Truhelke i Patsch-a vladalo nepovjerenje. Da je Truhelka izveo vlastiti sud o "temeljima rimske zgrade" vidi se i po tome što je u temeljima najstarije crkve u Arnautovićima Truhelka vidio kasnoantičku baziliku.¹⁰⁹ Definicija kasnoantičke bazilike u Arnautovićima komplementarna je definiciji o "temeljima rimske zgrade", iz čega se također može zaključiti da je autor tih definicija ista osoba, odnosno Ć. Truhelka. S aspekta činjenice da se radi o Truhelkinoj pismenoj determinaciji o "temeljima rimske zgrade", a determinacija jeste poznata u isključivo pisanoj formi, K. Patsch je u svemu tome mogao biti samo Truhelkin usmeni informator, za kojeg nema dokaza da je pismeno izvještavao o "rimskoj građevini".

Autorstvo i prvenstvo u bilo kojoj determinaciji pripada onom ko je prvi usmeno ili pismeno izrekne. U smislu autorstva, usmenim determinatorom može se smatrati samo ona osoba koja ima svjedoke da je neku determinaciju prva izrekla, o čemu historijski izvori šute. I sa tog aspekta K. Patsch ne može se smatrati determinatorom "rimske građevine", kako to hoće Đ. Basler, tim prije što je on isti arheološki lokalitet u svom terenskom dnevniku, koji je sa sobom ponio iz Sarajeva 1919. godine, imenovao posve drukčije, kao "Crkveno mjesto".¹¹⁰ Posljednje imenovanje nije slučajno, zato što je trebalo postati javno. K. Patsch svoje dnevnike redovno je objavljivao,¹¹¹ što je zasigurno namjeravao i s dnevnikom iz Arnautovića. Radi se o tome što je iz razloga austrougarske nacionalne politike K. Patsch stalno i kontinuirano izbjegavao determinaciju "rimske građevine". Da K. Patsch nije autor navedene determinacije indirektno se vidi i iz legende koja se nalazi u kasnije pronađenom Patsch-ovom planu iskopavanja arnautovičkih ruševina. U legendi plana, najdonje zidove "rimske građevine" K. Patsch označio je kao "Ältestes Bavwerk". Mogao ih je determinirati zidovima "rimske građevine", ali on to nije učinio.

¹⁰⁹ Ć. Truhelka, *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne*, 223.

¹¹⁰ Prema: D. Zadro, *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)*, Institut za istoriju u Sarajevu, Prilozi, 33, Sarajevo 2004, 61, bilješka 2. Informacija je na osnovu Zadrinog uvida u: Bayerisches auptstaatsarchiv- München, Südost-Institut Nachlass Patsch, Terenski dnevnik (1909-1910), 111.

¹¹¹ K. Patsch, *Bilješke iz dnevnika*, GZM, Sarajevo 1910, 200-206. Iz nepoznatih razloga Veljko Paškvalin u bibliografiji Patschovih radova u Arheološkom leksikonu BiH ignorira i izostavlja navedeni rad. Bilješke iz Patschovog putnog dnevnika sadrži i studija: *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria*, I. Tell. Die Herzegowina einst und jetzt, Wien, Verlag des Forschungsinstitutes für Osten und Orient, Wien 1922.

Kao i P. Anđelić, Đ. Basler u najdonjem stratumu Arnautovića ne negira postojanje neke građevine. Na osnovu njenog zida debljine 1,30 m Basler pretpostavlja "da mi ovdje moramo očekivati vrlo veliku građevinu."¹¹² Razlog zbog čega istu građevinu K. Patsch nije istražio Đ. Basler komentira na slijedeći način: "Šteta je što je kustosu Patsch-u ponestalo snage i volje da ovdje nastavi s iskopavanjem, jer nije isključeno da je to velika kasnoantička bazilika."¹¹³

Kao što se vidi, čovjeku imanentnim nedostacima, kao što su nedostaci "snage i volje", Đ. Basler nastojao je opravdavdati K. Patsch-a. Pritom, u Baslerovoj amfiboličnoj interpretaciji zaprepašćuje Baslerova interpretacija po kojoj je K. Patsch dvije godine iskopavao srednjevjekovne ruševine u Arnautovićima "svakako u želji da nađe neku rimsku zgradu (...)" i da mu je "ponestalo snage i volje" kada je pronašao "rimsku građevinu"? Očito, ovdje se radi o znanstvenoj želji, koja je intimni i najjači motiv bilo kojeg znanstvenika, i o iznevjeri iste želje istovjetnog znanstvenika – kada se želja ostvarila. Na ovom primjeru, Đuro Basler je, kao priznati bosanskohercegovački znanstvenik,¹¹⁴ iznevjerio svoj naučni kredibilitet, na taj način što je neutemeljeno branio K. Patsch-a, premda se K. Patsch u vezi s Arnautovićima nikako ne može odbraniti ni opravdati.

Istovjetna postupanja K. Patsch-a u Arnautovićima i Mogorjelu Đ. Basler opravdava na istovjetan način, koji se s aspekta arheološke znanosti ne može prihvatiti ni u najzaostalijim tribalnim zajednicama. Patsch-ovo uništavanje arheoloških ostataka mogorjelskih bazilika Basler opravdava na taj način što je, navodno, "njihovo postojanje smetalo (je) osnovnoj težnji dra Patsch-a da za javnost pripremi i izloži veliku utvrđenu vilu s početka IV vijeka (...)"¹¹⁵ Baslerov rezon u tom opravdavanju ne može se prihvatiti čak ni iz razloga da se Mogorjelu 1903. godine pripremala neka svjetska izložba – a nije se dogodila ni provincijalna. Šta bi se dogodilo, pak, kada bi se iz istih razloga širom svijeta uništavali arheološki arhitektonski spomenici koji se hronološki ne uklapaju u bazičnu i najstariju arhitekturu. Nestale bi hiljade svjetski značajnih spomenika.

Kao i u Arnautovićima, Patsch-ovo iskopavanje Mogorjela Đ. Basler pravda još jednom "željom": da se istraži "jedan vojnički logor dalmatinskog limesa, no ta se želja ovdje nije ispunila, a to je bio razlog da dokumenti o nalazu Mogor-

¹¹² J. Kujundžić, *Crkva sv. Nikole u Visokom*, 177.

¹¹³ Isto.

¹¹⁴ Đ. Basler zaslužno je ime bosanskohercegovačke znanosti. U "Praistoriji jugoslavenskih zemalja," Sarajevo 1979, autor je poglavlja o paleolitu i mezolitu na tlu Bosne i Hercegovine, itd.

¹¹⁵ Đ. Basler, *Bazilike na Mogorjelu...*, 45.

jela nisu nikad objavljeni, nego su nekamo odloženi, odakle se nisu pojavili.”¹¹⁶ Koje nebuloze i koja “arheologija”? Zar to ne znači da arheolozi imaju prava uništiti sve neželjene nalaze na onom arheološkom nalazištu na kojem su prethodno poželjeli (“nanijetili”) što žele iskopati!? Posebno, mogu li se s motivacijom “želje” uništiti tako grandiozni arheološki ostaci kao što su ostaci temelja dvojne bazilike? Nema nikakve sumnje: na ovim opravdanjima K. Patsch-a arheolog Đ. Basler u potpunosti je iznevjerio arheološku znanost i, kao i P. Andelić, srozao se na najmizerniji znanstveni nivo na kojem se jedan arheolog može naći.

“Arheolgija” K. Patsch-a u Arnautovićima i Mogorjelu kriminogena je arheologija: opravdanja kriminogene arheologije kriminogena je atribucija koju stiču oni koji opravdavaju tu kriminogenu arheologiju. Ona je antipropaganda pozitivno utemeljene evropske arheologije i pripada tribalnoj “arheologiji” balkanskih zajednica čija je znanstvena “istina” plemensko-vjerska, čija arheologija je motivirana plemensko – vjerskom “željom”, u čije ime je dozvoljenio uništavati sve ono što nije “željno” i poželjno, odnosno nacionalno-plemensko i vjersko. A ono što Patsch-ovim uništavanjima u Arnautovićima i Mogorjelu daje poseban multikulturalan kriminogeni karakter, jeste činjenica da su u Arnautovićima i Mogorjelu, znatnim dijelom, uništeni germanski (gotski) etnički elementi, o čemu će kasnije biti više riječi.

Znanstveni falsifikati u historiji su brojni. Uzrokovani su neznanstvenim i različito motiviranim razlozima, među kojim su primarni politički, ideološki, vjerski. Pritom, bilo koji falsifikator ne može biti u potpunosti siguran da njegov falsifikat u budućnosti neće biti otkriven. Stoga, u nastojanju da po svaku cijenu sačuvaju znanstveni kredibilitet, falsifikatori ne prezaju ni od promjene identiteta i autorskih insignija. Falsificiraju pod pseudonimom. Na taj način, iz bojazni da falsifikat ne bude otkriven, prikrivaju stvarni identitet s ciljem da se, ukoliko falsifikat bude otkriven, odgovornost za falsificiranje pripiše nepostojećoj osobi. Moguće je da je istom falsifikatorskom logikom razmišljao i Đ. Basler. Znanstveni rad o crkvi sv. Nikole u Visokom objavio je pod pseudonimom “Juraj Kujundžić”.¹¹⁷

¹¹⁶ Isto.

¹¹⁷ Koliko je do sada poznato, Baslerov pseudonim “Juraj Kujundžić” isključivo je poznat u dva njegova rada koji se odnose na crkvenu katoličku povijest. Radovi su u čvrstoj vezi s Milama (Arnautovićima). Upor: J. Kujundžić, *Tvrtkova krunidba 1377*, Dobri pastir, god. XXVI, sv. I-II, Sarajevo 1976.

VELJKO PAŠKVALIN, *ADVOCATUS* KARLA PATSCH-A

U *Spomenici stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* i u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* autor priloga o Karlu Patsch-u je arheolog Veljko Paškvalin, Patsch-ov nasljednik i kustos antičke i kasnoantičke zbirke u Zemaljskom muzeju.¹¹⁸ Po mišljenju V. Paškvalina, "Patsch-ovim velikim zalaganjem (...) spašen je još jedan za kasnoantičku arheologiju Bosne i Hercegovine veoma važan lokalitet. To je Mogorjelo kod Čapljine, čije ruševine je trebalo da posluže kao građevinski materijal za izgradnju pruge Gabela Gruž".¹¹⁹ S tim u vezi, V. Paškvalin ne komentira činjenicu da su mogorjelske ruševine, pošto o njima nije podnesen arheološki znanstveni izvještaj, oskrnavljen arheološki lokalitet, kao što su na isti način i od strane istog arheologa oskrnavljeni i Arnautovići. Bez znanstvenog izvještaja o mogorjelskim ruševinama – što znači i bez bilo kakvih spoznaja o njima – ruševine zaista ostaju puki građevinski materijal, za koji nije posebno bitno da li će završiti kao građevinski materijal za izgradnju pruge, ili na neki drugi način. Premda je K. Patsch 1914. godine završio iskopavanja Mogorjela, a Sarajevo napustio 1919. godine, V. Paškvalin "informira" da Patsch iz Mogorjela "nije stigao objaviti veoma opsežan i značajan arheološki materijal."¹²⁰ On pritom uskraćuje informaciju o tome kako je Patsch u istom periodu (1894-1918.) "stigao" objaviti druga 44 rada¹²¹ a "nije stigao" objaviti izvještaj o iskopavanjima Mogorjela, koja se tretiraju kao njegov najznačajniji arheološki poduhvat. Iz nekog, samo njemu znanog izvora, V. Paškvalin jedini "zna" da "i nakon odlaska iz Sarajeva (Bosne i Hercegovine) krajem septembra 1919. Patsch ne zaboravlja proučavati područje BiH, o kojem je brinuo s velikom ljubavlju (Mogorjelo, itd)."¹²² Po mišljenju V. Paškvalina, u bosanskohercegovačkoj arheologiji K. Patsch je zaslužni arheolog: "Patsch-ov najveći doprinos antičkoj arheologiji Bosne i Hercegovine očitovao se u tome što je kao školovani arheolog, stekavši svoje znanje na tada poznatim i priznatim evropskim univerzitetima Pragu i Beču, *primijenio dostignuća evropske arheologije na području Bosne i Hercegovine, udario temelje latinskoj epigrafiji, a svojim naučnim djelom pokazao kako treba sistematski raditi.*" S tim u vezi, definicija o Patsch-ovim sistematskim "evropskim arheološkim dostignućima," ne služi na čast ni Veljki Paškvalinu ni "evropskoj arheologiji" čije ime on zloupotrebljava u opravdavanju K. Patsch-a.

¹¹⁸ Veljko Paškvalin (Betina (Tisno) na Murteru), u periodu 1954-1992. kustos za klasičnu i kasnoantičku arheologiju u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, a od 1990. godine profesor kršćanske arheologije na Vrhbosanskoj katoličkoj teologiji u Sarajevu.

¹¹⁹ *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988*, Sarajevo 1988, 55.

¹²⁰ Isto.

¹²¹ *Arheološki leksikon BiH*, 1, 228-229.

¹²² *Spomenica...*, 56.

O Patsch-ovim arheološkim istraživanjima Arnautovića V. Paškvalin u *Spomenici Zemaljskog muzeja* nije napisao - ni riječi. Na ovaj način on pokazuje kako treba *sistematski raditi* na zataškavanju bosanskohercegovačke povijesti.

U vezi sa skrnavljenjem i uništavanjem arheološkog lokaliteta u Arnautovićima nužno je spomenuti drugačije mišljenje Dominika Mandića. S tim u vezi, Mandić piše: "Neoprostivi je propust dra. Patsch-a, da nije objelodanio opis iskopina u Arnautovićima i upozorio znanstveni i rodoljubni svijet na povijesnu vrijednost otkrivene crkve u Arnautovićima. Posljedica toga bio je nemar prema iskopinama, koji se posebno pokazao g. 1948. kod gradnje širokotračne željezničke pruge, kada su ostaci crkvene zgrade bili potpuno uništeni."¹²³

Kao što se vidi, s obzirom da se radi o franjevcu i historičaru, mišljenje D. Mandića je selektirano i odnosi se isključivo na arheološke ostatke crkve. Svaka-ko, "neoprostivi propust", o kojem Mandić piše, ne odnosi se samo na crkvu, već na cjelokupan arheološki lokalitet, koji nije samo crkveni. Na arheološkom lokalitetu koji sadržava više različitih kulturnih slojeva ne može se izdvajati samo onaj dio koji pripada katoličkoj crkvenoj povijesti, posebno iz razloga što je u Milama sadržan znatan dio općebosanske multikulturalne povijesti, ne samo katoličke crkve već i bosanskog paganizma i kasnije bosanske narodne crkve i Crkve bosanske. U povijesti Mila nema vjerskog i etničkog ekskluziviteta. Arheološki lokalitet u Milama bosanski je općenarodni spomenik.¹²⁴

"Arheologija" K. Patsch-a, koju je Patsch zloupotrijebio u Arnautovićima, Mogorjelu, Rogatici, itd. nije "evropska arheologija", kako je tretira i omalovažava njeno ime V. Paškvalin. Arheologija je ozbiljna znanost koja ima svoja univerzalna pravila i metode koje podjednako važe kako za austrijski Halštat tako i za bosanske Arnautoviće. Kao nauka jeste nastala u Evropi, što pripada evropskom kulturnom i civilizacijskom krugu, što nije sporno. Njena pozitivna znanstvena dostignuća, kao evropska zemlja, znatnim dijelom baštini i Bosna i Hercegovina i svi njeni narodi. Međutim, s aspekta arheološke povijesti Bosne i Hercegovine, nekadašnja austrougarska arheologija, opredmećena u iskopavanjima Karla Patsch-a, bila je i politički motivirana i u to nema nikakve sumnje. Oni koji ne prihvataju navedenu činjenicu, kao što je Veljko Paškvalin, zasigurno to čine iz razloga što su sljedbenici istih pseudoznanstvenih motivacija i predrasuda.

¹²³ D. Mandić, Bosna i Hercegovina, Povijesno kritička istraživanja, Svezak III, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Toronto-Zürich-Roma, Chicago 1982, 101.

¹²⁴ Visočko Mile također je kulturni spomenik autohtonih srednjobosanskih pravoslavaca. Milenko Filipović u svojoj *Visočkoj nahiji* spominje tri starinačka visočka pravoslavna roda koji su sebe sve do 1928. godine zvali "Bošnjacima". O tome vidjeti u: M. Filipović, *Visočka nahija...*, (poglavlje o porijeklu stanovništva).

Andelićevo i Baslerovo falsifikatorsko opravdavanje Patsch-ovog nedosljednog arheološkog iskopavanja u Arnautovićima, kao i nekritičko glorifikovanje K. Patsch-a od strane V. Paškvalina, uzrokovano je panslavističkim i politički motiviranim nacionalno-političkim i vjerskim razlozima iz kojih se bosansko srednjevjekovlje još uvijek pseudoznanstveno tretira i tendenciozno interpretira u skladu s nekadašnjom austrougarskom politikom integralnog bošnjaštva. U toj pervertiranoj povijesnoj percepciji slavenstvo je bilo i ostalo osnovna kulturna i etnička matrica s tendencijom transformacije od bosanskog bogumilsko-katoličko-pravoslavnog slavenstva ka savremenom nacionalnom i ekskluzivnom srpsko-hrvatskom slavenstvu. Svakako, bosansko visočko srednjevjekovlje svojim znatnim dijelom jeste slavensko, ali nije isključivo slavensko. Kao i na Glasincu, u visočkim Milama bosansko srednjevjekovlje povijest je neospornog kontinuiteta i u čvrstoj je vezi s antikom, pri čemu najstarije predslavenske arnautovičke zidine i groblja iz različitih perioda nisu jedini dokazi kontinuirane povijesti i etničkog antičko-srednjevjekovnog kontinuiteta visočkog i bosanskog stanovništva. Znatno veći dokaz istovjetnog kontinuiteta, postojaniji od "zidova rimske zgrade", jesu neslavenska imena bosanskih banova koji su stolovali u Milama i čija imena etimologiji naziva *Mile* daju poseban pečat. Kao i arnautovički "zidovi rimske zgrade" koji nisu slavenski, banska imena *Borić*, *Kulin*, *Ninoslav*, *Uban*, *Kotroman*, *Prijesda*, *Mirče* nisu slavenska, o čemu će kasnije biti više riječi.

U falsificiranju bosanskohercegovačke historije Arnautovići su samo jedan dio bosanskohercegovačkog tla na kojem se bezočno falsificira, ne samo perom već i čekićem i dljetom. Drugi primjer je iz Podbrežja kod Zenice. U junu 1964. godine Grgo Prkić iz Podbrežja, kopajući zemlju za gradnju česme, u blizini svoje kuće pronašao je oveći kamen s dva natpisa različite starosti. Prije nego što su natpisi dati na uvid stručnoj javnosti, jedan dio mlađeg natpisa, u kojem se spominje ban Kulin i koji se datira u period Kulinove vladavine,¹²⁵ isklesan je i uništen.¹²⁶ Uništavanje natpisa nije se dogodilo dok se natpis nalazio pod zemljom. Svakako, u vezi s uništavanjem posebno je upitna uloga Grge Pekića, koji je pronašao natpis, u vezi s njegovom najvjerovatnije vjerskom katoličkom

¹²⁵ O bibliografiji radova u kojima se tretira natpis vidjeti u: I. Pašić, *Ilirsko-keltska imena sa natpisa u Podbrežju i Malom Čajnu*, Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne, knjiga 17, Muzej Istočne Bosne, Tuzla 2002, 63-80.

¹²⁶ Š. Bešlić, Z. Kajmaković, F. Ibrahimpašić, *Ćirilski natpis iz doba Kulina bana*, Naše starine, X, Sarajevo 1965, 205 i d.

pripadnošću.¹²⁷ Vrlo je vjerovatno da je Grgo Pekić, po uputi stručne osobe, iz vjerskih,¹²⁸ ili iz nekih drugih razloga, uništio dio natpisa.

MILE U BOSANSKIM SREDNJEVJEKOVNIM IZVORIMA I VAŽNIJOJ LITERATURI

NOMINATIVNI I LOKATIVNI LIK

Poveljom koja se datira oko 1322. godine ban Stjepan II Kotromanić i njegov brat Vladislav daju knezu Vukoslavu, sinu ključkog kneza Hrvatina, "u vječitu našljednu djedovinu" župe Banicu i Vrbanju i u njima dva grada, Ključ i Kotor.¹²⁹ Povelju je napisao dijak Priboe, na "Мил(ѣ)хъ."¹³⁰

Godine 1354. ban Tvrtko, njegova majka i dvanaest Bošnjana potvrdili su knezu Vlatku Vukoslaviću "da će ga ostaviti mirna u svemu, što je imao, kada je ban Stjepan umr'o."¹³¹ Izdavanje povelje dogodilo se "къда би станъкъ на Мил(е) хъ въсе земле Босне и Долних краи и Загорије и Хлъмске земле (...)"¹³²

Mile iz povelja od 1322. i 1354. godine, u transkripciji na njemačkom jeziku, Lj. Thálloczy interpretira kao *Mile*, iz čega proizlazi nominativ *Mile*. Po mišljenju Thálloczya *Mile*, u kojem je izdana Tvrtkova povelja iz 1353 godine, istovjetno je s "Mile in der župa Banica",¹³³ odnosno s "Ortschaft Mile in der Umgebung-von Ključ."¹³⁴ Prema tome, Lj. Thálloczy smatrao je "da je mjesto Mile ležalo okolo Ključa (...)"¹³⁵

¹²⁷ Podbrežje je katoličko selo u kojem je 1910. godine živjelo 295 rimokatolika i 7 pravoslavaca. *Riječnik naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1910, 212.

¹²⁸ Š. Bešlić, Z. Kajmaković i F. Ibrahimpašić nisu isključili mogućnost da je uništavanje učinjeno iz razloga što se uništeni tekst odnosio na Crkvu bosansku.

¹²⁹ Lj. Thálloczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arhiva*, GZM XVIII, Sarajevo 1906, 403.

¹³⁰ Znak *ѣ* u ovoj studiji supstituira glas *ja*-a. Iz tehničkih razloga, u ovom radu znak za *ja* nije moguće izvorno interpretirati.

¹³¹ Isto, 410.

¹³² Suštinu povelje Lj. Thálloczy interpretira na slijedeći način: "Kada se banova majka sa sinom si, knezom Vukom vratila iz Ugarske i kada se sva Bosna, dónji Kraj, Zagorje i Humska zemlja iskupila na Milama, majka banova i sin joj ban Tvrtko i dvanaest Bošnjana zadali su vjeru knezu Vlatku Vukoslaviću, da će ga ostaviti mirna u svemu, što je imao, kada je ban Stjepan umr'o." Isto.

¹³³ Isto, 59.

¹³⁴ Isto, 43.

¹³⁵ Isto, 419.

Navode iz povelje iz 1354. godine, koji se odnose na Mile, Vjekoslav Klaić interpretira na slijedeći način: "Prvi poznati čin vladanja Tvrtkova potiče iz godine 1354. Ove naime godine dodje 'gospoja bana mati Jelena' sa sinom svojim Tvrtkom i bratom mu Stjepanom Vukom iz Ugarske u Bosnu, te održavaše na Miljeh 'stanak ili sabor sve zemlje Bosne i donjih kraj i Zagorja i humske zemlje.'" ¹³⁶ Klaić pobliže ne informira gdje se nalazi *Miljeh*.

Vladimir Ćorović smatrao je da je povelja iz 1354. godine izdata "u Milama (u jajačkom srezu) (...)." ¹³⁷ Arheološka istraživanja u Milama kod Visokog pokazala su da je Ćorovićeva ubikacija, kao i ubikacija ostalih znanstvenika koji su imali isto mišljenje, pogrešna. Istina, selo *Mile* u nahiji Jajce popisano je u opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, ¹³⁸ što je u pisanim izvorima jedini historijski pomen jajačkog Mila.

Marko Perojević u "Povijesti Bosne i Hercegovine" spominje povelju iz 1322. godine, uz naznaku da je izdata "u Milama." ¹³⁹ Ne navodi da li je riječ o Milama kod Jajca, ili o istoimenom mjestu kod Visokog. U vezi s poveljom iz 1354. godine i neprecizno određenim mjestom njenog izdavanja Perojević citira V. Klaića: "i 'bi stanak na M i l e h vse zemlje Bosne i Dolnjih Kraji i Zagorija i Hlmske zemlje'" ¹⁴⁰ Pritom, Perojevićevo citiranje Klaića nije korektno. Mjesto izdavanja povelje Klaić navodi kao *Miljeh*. ¹⁴¹ Također, Perojević informira o vijesti koju su u Dubrovnik 1445. godine prenijeli dubrovački poslanici, da je krunidba kralja Stjepana-Tomaša i kraljice Katarine "imala biti u *Milama*". ¹⁴²

Marko Vego smatrao je da su bosanske povelje iz 1322. i 1354. godine izdate "u *Milama* kod Jajca". ¹⁴³ Međutim, u njegovoj studiji *Postanak srednjovjekovne bosanske države* nominativni lik je *Mili*. ¹⁴⁴

Sima Ćirković mjesto u kojem je izdana povelja iz 1354. godine tretira kao *Mile* (lok. *Milama*), bez preciznijeg geografskog određenja "mesta u Bosni" u kojem je povelja izdana. ¹⁴⁵

¹³⁶ V. Klaić, *Povijest Bosne*, Fototip izdanja iz 1882, Sarajevo 1990, 142.

¹³⁷ V. Ćorović, *Historija Bosne*, Beograd 1940, 277.

¹³⁸ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, SV. ½, Sarajevo 2000, 421.

¹³⁹ M. Perojević i d., *Povijest Bosne i Hercegovine*, I, Sarajevo 1942, 252.

¹⁴⁰ Isto, 287.

¹⁴¹ V. Klaić, op. cit, 142.

¹⁴² Isto, 513.

¹⁴³ M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957, 74.

¹⁴⁴ M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1982, 26, 29, 31, i d.

¹⁴⁵ S. Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964, 122, 399.

Za razliku od V. Ćorovića i M. Vege, Desanka Kovačević-Kojić srednjovjekovno visočko *Mile* tretira mjestom "gdje su se održavali bosanski državni sabori (...)," ¹⁴⁶ u kojem se nalazila crkva svetog Nikole. ¹⁴⁷

Đ. Basler smatrao je da je crkva sv. Nikole u *Milama* kod Visokog, podignuta između 1340-1350. godine. ¹⁴⁸

U razmatranju godine u kojoj se Tvrtko krunisao, na osnovu dubrovačkih izvora iz 1378. godine, P. Živković navodi da se on "nije mogao krunisati te 1377. godine u *Milama* za kralja Bosne", ne isključujući mogućnost da se krunisanje dogodilo "do kraja te godine i nešto kasnije u navedenom mjestu kod Visokog." ¹⁴⁹

U kontekstu razmatranja koje se odnosi na podizanje franjevačkog samostana u Visokom, za koji smatra da je podignut uz crkvu sv. Nikole, B. Pandžić navodi nominativni lik *Mile*. ¹⁵⁰

U nabranjanju franjevačkih kuća – samostana, A. Zirdum u središnjoj Bosni navodi "Sv Nikole (Mile-Visoko)." Lokativ od *Mile* po mišljenju Zirduma je "u Milima". ¹⁵¹

Po mišljenju M. Brkovića, Tvrtko I okrunio se "u Milama." ¹⁵²

Po navodima A. Škegre, M. Vego mjesto događanja bilinopoljske izjave iz 1203. traži "kod Mila (danas Arnautovići) uz rijeku Bosnu." ¹⁵³

¹⁴⁶ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978, 282.

¹⁴⁷ Isto. S tim u vezi, D. Kovačević-Kojić otvorila je problem identifikacije franjevačkog samostana u Milama s franjevačkim samostanom u Podvisokom. S tim u vezi, primjećuje da Dubrovčani, koji kao trgovci privremeno žive u Visokom, decidno razlikuju navedene samostane, premda se u franjevačkoj literaturi franjevački samostan u Milama identifikuje s franjevačkim samostanom u Podvisokom.

¹⁴⁸ Đ. Basler, *Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV stoljeća*, Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne, radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije /1089-1989/, Sarajevo 1991, 6.

¹⁴⁹ P. Živković, *Društveno-političke prilike u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne, radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije /1089-1989/, Sarajevo 1991, 38.

¹⁵⁰ "Franjevci koje je general Gerald Ot ostavio u Bosni 1339. godine dobili su jednu kuću za stanovanje od bosanskog bana Stjepana II Tvrtkovića. Kasnije im je sagradio samostan uz crkvu sv. Nikole u Visokom /Mile/." B. Pandžić, *Djelovanje Franjevaca od 13. do 15. stoljeća u bosanskoj državi*, Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne, radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije /1089-1989/, Sarajevo 1991, 38.

¹⁵¹ A. Zirdum, *Franjevci i bosansko-humski krstjani*, Zbornik radova "Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu", Sarajevo – Zagreb 2005, 513, 517.

¹⁵² M. Brković, *Bosansko-humski kršćani u križištu papinske i ugarske politike prema Bosni i Humu*, Zbornik radova "Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu", Sarajevo – Zagreb 2005, 148.

¹⁵³ A. Škegro, *Bilino polje, primjer jedne historiografske kontroverze*, Zbornik radova "Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu", Sarajevo – Zagreb 2005, 362.

D. Lovrenović smatra da se čin okrunjenja Tvrtka I obavio u Bosni "(u *Milima* kod Visokog, centru franjevačke Bosanske vikarije).¹⁵⁴ Za isto mjesto, od Lovrenovića potječe još jedan lokativni lik *u Milama*,¹⁵⁵ iz čega se vidi da navedenom autoru, kao i mnogim drugim, nom. singulara nije jasan. Vjerovatno iz tog razloga, na arheološkom lokalitetu u Arnautovićima stoji dvojni naziv: *Mile – Mili*.¹⁵⁶

U razmatranju historijsko-lingvističkog problema naziva mjesta u kojem su izdate bosanske povelje iz 1322. i 1354. godine, prije svega, nužno je utvrditi njegov nominativni lik. Kao što se može zaključiti iz radova Lj. Thálloczya, D. Kovačević-Kojić, S. Ćirkovića, zasnovanih na izvornoj srednjovjekovnoj građi, nominativ je *Mile*. Iz Klaićevog lokativa *Miljeh* proizlazi nominativ *Milje*. Kod D. Lovrenovića nominativ je *Mili*, itd.

Kao što se vidi, određenje nominativnog lika bilo je veliki problem za mnoge historičare koji su se bavili imenom krunidbenog mjesta bosanskih vladara, a koje je i mjesto izdavanja bosanskih povelja, sjedište najstarijeg franjevačkog samostana u Bosni i Hercegovini, mjesto održavanja bosanskog "stanka" itd. Taj problem u uskoj je vezi s etimologijom naziva.

MILE, IME I PORIJEKLO – NERJEŠIV PROBLEM PAVE ANĐELIĆA

U novije vrijeme, *Milama* kod Visokog najviše se bavio Pavo Anđelić. Njegova višegodišnja istraživanja navedenog mjesta, koje se u novije vrijeme zove *Arnautovići*, imaju poseban značaj. Istraživanja su zaokružena u monografskoj studiji *Visoko i visočka okolina kroz historiju*.¹⁵⁷ Pritom, za tog poznatog bosanskohercegovačkog mediavelistu i arheologa, u odnosu na *Mile*, vezane su dvije krajnosti. U istraživanju visočkog kraja i arheološkog lokaliteta u Arnautovićima Pavo Anđelić je zaslužan u stvarnom ali i u pejorativnom smislu. U pozitivnom smislu zaslužan je što su nam, na osnovu njegovih višegodišnjih istraživanja Arnautovića, poznata brojna arheološka i historijska obavještenja o tom historijskom lokalitetu. Međutim, njegove znanstvene zasluge stoje u opreci prema njegovim posve očitim predrasudama, zbog kojih je falsificirao u korist K. Patsch-a, o čemu

¹⁵⁴ D. Lovrenović, *Srednjovjekovna bosanska država*, u: *Istina o Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1991, 19.

¹⁵⁵ "Kada se zna da je grobna i krunidbena crkva Kotromanića u Milama, u kojoj je osim bana Stjepana II. najvjerovatnije ukopan kralj Tvrtko..." D. Lovrenović, *Proglašenje Bosne kraljevstvom 1337. (pokušaj revalorizacije)*, Međunarodni forum Bosna, 3-4, Sarajevo 1999, 229.

¹⁵⁶ D. Lovrenović je član Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

¹⁵⁷ P. Anđelić i d., *Visoko i okolina kroz historiju*, Visoko 1984.

je već bilo riječi. Iz tih razloga, Andelićevim arheološkim istraživanjima u Arnautovićima ne može se vjerovati u potpunosti. Arnautovička "tajna" kontinuirana je povijesna tajna koju Pavo Andelić i dalje taji i koju samo djelimično "odmotava". Razloge Andelićevog nedosljednog postupanja ne treba posebno objašnjavati iz razloga što se oni otkrivaju sami po sebi. O Andelićevim predrasudama koje su u vezi s Arnautovićima, odnosno s naseljem čiji srednjovjekovni lik je *Mile*, na svoj način također govori Andelićeva onomastička elaboracija navedenog imenskog lika. S imenom jednog od najvažnijih mjesta srednjovjekovne Bosne Pavo Andelić imao je prave "noćne more".

Prvi naučni rad Pave Andelića koji se odnosi na visočko Mile nosi naziv *Grobovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokog*¹⁵⁸. Naslov je indikativan, što pokazuje i sadržina rada. U naslovu, kao i u samom radu, P. Andelić nigdje ne spominje srednjovjekovno Mile, zasigurno iz razloga što se u svojim prvim znanstvenim počecima vezanim za taj povijesni i arheološki lokalitet odmah suočio s nedoumicama u vezi s njegovim imenom. Svakako, Andelić je bio svjestan toga da je znanstvena važnost tog imena komplementarna povijesnoj važnosti užeg srednjovjekovnog teritorija poznatog pod imenom *Bosna* i imenâ bosanskih vladara koji su živjeli i stolovali u Milama, gdje su i sahranjivani.

U studiji *Bobovac i kraljeva Sutjeska* P. Andelić se počinje baviti srednjovjekovnim imenom arheološkog lokaliteta. S tim u vezi, Andelić piše: "Ime Mila sačuvano je samo u dva izvora na srpskohrvatskom jeziku, i to u lokativu (na Мил(ѣ)хъ) pa nije sasvim jasno kako je glasio nominativ. Oblik Мил(ѣ)хъ može biti samo lokativ plurala imenice srednjeg roda kao što ovo jat treba izgovarati kao (населѣхъ) "i" (na Milih). Nominativ plurala mogao je glasiti (Мила) a nominativ singulara Мило. U Miklošićevu rječniku imenica Мило označuje livadu, ledinu, travom obraslo zemljište. U izvorima na talijanskom jeziku dolaze forme Mili, Mile, Milo."¹⁵⁹ Prema tome, u imenu visočkog vladarskog mjesta, koje se u nekim naučnim radovima naziva i toponimom, P. Andelić pretpostavio je lingvističku mogućnost nominativa singulara *Milo* i nominativ plurala *Mila*, lokativ plurala *Milih*. Kao što se kasnije otkriva, Andelić će promijeniti takvo svoje mišljenje.

¹⁵⁸ P. Andelić, *Grobovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokog*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XVII, Sarajevo 1962.

¹⁵⁹ P. Andelić, *Bobovac i kraljeva Sutjeska*, II izdanje, Sarajevo 2004, 274.

Slijedeći Anđelićev rad pod naslovom *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog*,¹⁶⁰ otkriva nove Anđelićeve dileme u vezi s prethodnim pretpostavkama o jezičkim likovima visočkog toponima. U prvoj rečenici navedenog rada, koja počinje sa "Selo Arnautovići – srednjevjekovno Mile..,"¹⁶¹ Anđelić odmah pokazuje da je promijenio prethodno mišljenje. Prva rečenica donosi novi nominativ singulara – *Mile*. Na slijedećoj strani rada prezentirana je autorska geografska karta visočkog kraja, u kojoj također stoji – *Mile*, a s tim u vezi, slijedi objašnjenje: "Ime današnjeg sela – Arnautovići – nastalo je tijekom XVII-XVIII vijeka, po svoj prilici prema porijeklu nekih novih naseljenika albanske narodnosti. Staro ime ovoga naselja glasilo je *Mile*."¹⁶² Ali, Anđelić i dalje nije najsigurniji u porijeklo imena naselja i na istoj strani dodaje: "naziv *Mile* sačuvan je samo u dva pisana vrela na srpskohrvatskom jeziku, i to oba u lokativu (на Мил(ѣ)хъ) pa nije sasvim jasno kako je glasila ta riječ u nominativu."¹⁶³

U vezi s imenom visočkog toponima Anđelić nastavlja: "U latinskoj i talijanskoj grafiji dolaze oblici Mili, Mile, Milo. Oblik Мил(ѣ)хъ može biti lokativ plurala imenice muškog roda, koja bi u nominativu plurala glasila mili, odnosno (arhaično) mile a u singularu mil, ali tu formu ima i lokativ riječi srednjeg roda milo, plural mila. U prvom slučaju radilo bi se o vrsti kamena, odnosno kamenog tla, u kojem preovladava sedimentni lapor, poznat kao miljevina, odnosno muljika. Tako je došlo do imena brojnih zemljišta, predjela i naselja, kao što su Mile kod Jajca i Kaknja, Miljevina kod Foče i dr."¹⁶⁴

P. Anđelić iznosi još jednu etimološku pretpostavku: "Druga mogućnost: i danas izgubljena staroslovenska riječ milo (мѣило) označavala je ledinu, livadu, travom obraslo zemljište. Takvi su prostori pogodni za narodna zborovanja."¹⁶⁵

Djelimično svjestan opće konfuzije koju je u svojim onomastičkim razmatranjima stvorio oko imena visočkog toponima, a u uvjerenju da je u svom posljednjem znanstvenom radu napravio novi iskorak u njegovom tumačenju, P. Anđelić informira da je promijenio početno mišljenje i donosi novo: "Za razliku od oblika upotrijebljenog u mojim ranijim radovima (P. Anđelić, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću, GZM,

¹⁶⁰ P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog*, GZM za 1979. godinu, Sarajevo 1980.

¹⁶¹ Isto, 183.

¹⁶² U bilješki koja se odnosi na prednje navode stoji: "Stari nominativ plurala imenice muškog roda koja je u jednini glasila - mi, odnosno Mili (a možda i Milo)." Isto.

¹⁶³ Isto.

¹⁶⁴ 185.

¹⁶⁵ Isto.

Sarajevo 1973.) danas dajem prednost obliku Mile, odnosno Mili, i osnovi mil – kamen, lapor, muljika, miljevina, milika.”¹⁶⁶

Andelićeva konfuzija oko imena visočkog toponima još uvijek nije okončana i ona se u istom Andelićevom radu nastavlja i umnožava. Visočki toponim, koji u stratigrafskom smislu i u određenim periodima nosi jedan nominativni lik¹⁶⁷ i čiji nominativ singulara ne može biti množina, Andelić *de facto* tretira imenskom množinom, toponimom koji ima više imena iz kojih se, po vlastitom odabiru, može “izabrati” toponimsko ime: “U bližem izboru preferiram oblik Mile zbog njegove arhaičnosti i vjerovatnosti da se u srednjem vijeku tako i govorilo.”¹⁶⁸

U istoj studiji Andelić također ukazuje na moguću vezu naselja *Mile* s imenom brda *Miljevac*, koje se nalazi sjeverozapadno od sela, ali i na vezu s povijesnim visočkim antroponimom *Milj* (Ostojić), posvjedočenim u 15. stoljeću.¹⁶⁹

Na kraju navedene studije P. Andelić zaključio je da je ime *Mile* u 16. i 17. stoljeću potisnuto od imena Visoko i da je ostalo “za užu lokalnu upotrebu,” te da je “približno od sredine XVIII stoljeća, “po prezimenu turskih spahija – Arnauta, Arnautlija, Arnautovića – sve više preovladalo novo ime (Arnautovići) da bi se staro ime (Mile) u narodu sasvim zaboravilo.”¹⁷⁰ Međutim, zagonетка o nazivu visočkog vladarskog centra za Pavu Andelića ovim nije riješena. Tim onomastičko-historijskim problemom P. Andelić bavio se do kraja svog života ali ga nije uspio riješiti. Posljednja studija u kojoj se on iznova vraća tom pitanju je “Visoko i okolina kroz historiju.”¹⁷¹

U studiji “Visoko i okolina kroz historiju” P. Andelić zaokružio je svoja višegodišnja arheološko-historijska i onomastička istraživanja visočkoga kraja. Međutim, Andelićeva studija, na više primjera, pokazuje da je srednjevjekovni naziv Arnautovića P. Andeliću i dalje ostao nejasan. Iz studije se vidi da Andelić nije siguran u nominativni lik singulara, njegov rod i broj. Svakako, na osnovu tih nepoznanica izostao je najvažniji lingvistički cilj, etimologija visočkog toponima.

U studiji “Visoko i okolina kroz historiju,” u podnaslovu u kojem razmatra znanstvenu problematiku zbornog mjesta državnih sabora i krunidbenog mjesta bosanskih vladara, premda je u prethodnom radu “dao prednost” nominativu singulara *Mile*, Andelić kao da otvara pitanje novog i do tada nepoznatog no-

¹⁶⁶ Isto.

¹⁶⁷ U stratigrafskom jezičkom smislu gramatički lik bilo kojeg naziva u određenim historijskim periodima može pretrpjeti određene promjene, što P. Andeliću nije poznato.

¹⁶⁸ Isto, 185.

¹⁶⁹ Isto, 185.

¹⁷⁰ Isto, 238.

¹⁷¹ P. Andelić, *Visoko i okolina kroz historiju*, knjiga 1, Visoko 1984.

minativa singulara: *Mila*,¹⁷² a zatim se ponovo vraća nom. sing. *Mile*,¹⁷³ pa opet prelazi na nom. sing. *Mila*,¹⁷⁴ zatim ponovo *Mile*,¹⁷⁵ i tako u nedogled.

Konstantan problem P. Andelića je i oblik lokativa visočkog naziva. U dubrovačkom izvoru iz 1446. godine, u interpretaciji P. Andelića, vjenčanje bosanskog kralja se "trebalo obaviti u Milima."¹⁷⁶ U interpretaciji istog autora, u *Milima* su se nalazili vladarski grobovi a bosanski sabori su se, "po pravilu, održavali na Milima."¹⁷⁷ U istoj studiji lokativ "u Milima" zastupljen je na desetina puta.¹⁷⁸ Pritom, ako je u svom prethodnom radu o krunidbenoj i grobnoj crkvi bosanskih vladara "u Milima" (Arnautovićima) kod Visokog preferirao nominativ singulara *Mile*, lokativ od tog lika ne može biti "u *Milima*", već u *Milama*, kako taj lokativ razumijeva i piše velika većina historičara koji u svojim radovima tretiraju *Mile*.

Da bi se razumjela Andelićeva lingvistička lutanja, koja su u vezi s općim dometima njegovog lingvističkog metoda, nužno je ukazati na neke primjere iz kojih se vidi da je lingvistika Andelićeva najslabija strana. U istoj studiji Andelić tvrdi da je pridjev *veliki*, sadržan u nominaciji o velikom knezu bosanskom – apelativ.¹⁷⁹ Gramatički problemi otkrivaju se uz još neka visočka imena, kao što je lokativ "u Moštrima"¹⁸⁰ umjesto "u Moštru," itd.

Andelićeva onomastička razmatranja ostala su u začaranom krugu iz kojeg nije bilo izlaza. U studiji *Arnautovići, selo kod Visokog* P. Andelić je povijesno naselje u današnjim Arnautovićima u nom. sing. ponovo nazvao *Mile*.¹⁸¹ U *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* isto naselje, i arheološki lokalitet, posljednji put i bez rezerve nazvao je istim imenom: *Mile*.¹⁸² Na taj način, u cjelini se potvrđuju slijedeći Andelićevi likovi nom. singulara: *Milo* (pl. *Mila*), *Mile* "odnosno *Mili*", *Mila*, *Mile*. Andelićevi lokativi su *Milih*, *Mili*.

¹⁷² "Štaviše, s obzirom na dokazanu identifikaciju Bosna = Visoko = Mila, može se pretpostavljati da je ovdje bilo zborna mjesto sve Bosne još u vrijeme Kulina bana." Isto, 109.

¹⁷³ Isto, 110.

¹⁷⁴ Isto, 113.

¹⁷⁵ Isto, 114, 193. i d.

¹⁷⁶ Isto, 108.

¹⁷⁷ Isto, 109.

¹⁷⁸ Isto, 109, 110, 126, 129, 131, 133, 136, 156, i d.

¹⁷⁹ "O ugledu ove funkcije govori i apelativ *veliki*, (...)." Isto, 119. Andelićeve dileme o terminu "apelativ" otkriva još jedna rečenica koja se odnosi na velikog kneza: "U mjesnom pogledu, mogla se zapaziti nadležnost u samom Visokom i njegovoj bližoj okolini (po apelativu visočki kastelan)." Isto, 120.

¹⁸⁰ Isto, 126.

¹⁸¹ P. Andelić, *Arnautovići, selo kod Visokog*, Enciklopedija Jugoslavije, 1, A-Biz, Zagreb 1980, 297.

¹⁸² *Arheološki leksikon BiH*, 3, 14. P. Andelić preminuo je 1985. godine a njegovi prilozi u *Arheološkom leksikonu* objavljeni su posthumno.

Andelićeva lingvistička lutanja i nedosljedne gramatičke promjene lika *Mile* utjecale su na mnoge autore koji su se povodili za Andelićem. Jedan od njih je i D. Mandić, koji se u svojoj *Etničkoj povijesti Bosne i Hercegovine* poziva na Andelićev rad o grobovima bosanskih kraljeva. Po navodima D. Mandića, grobna crkva bosanskih vladara nalazila se "u Milima".¹⁸³ Iz tog razloga, Mandićeva gramatička lutanja s likom *Mile* slična su Andelićevim. Tako Mandić navodi da se "u gradu Mili ("Mel") nalazilo "sijelo župe Mili," da bi nešto kasnije "otkrio" novi gramatički lik: "Prema gradu Mile, s lijevu stranu Bosne, u današnjem selu Muhašinovićima, Kulin ban podigao je svoju crkvu."¹⁸⁴

Individualno razumijevanje određenih naučnih problema, pa i pogrešno, temeljno je pravo svakog istraživača. Znanstvenik ima prava i na pogrešku, ali nema pravo da u razmatranju određenog problema korumpirano citira drugog znanstvenika. Pritom, višestruko potvrđeno korumpirano citiranje nije ništa drugo nego – falsifikat. U svojoj opsjeni o nekadašnjem nazivu Arnautovića, P. Andelić izlazi iz okvira korektnog interpretatora tuđeg naučnog teksta i uzima sebi za pravo da proizvoljno citira interpretacije drugih znanstvenika, koji su se bavili problemom Mila. Jedan od prvih autora čije interpretacije P. Andelić nekorrektno navodi, i na taj način ih nedopustivo mijenja, je Lj. Thálloczy.

Kao što je već rečeno, u svom djelu *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, mjesto u kojem su 1322. i 1354. godine izdavane povelje Stjepana II i Tvrtka I Lj. Thálloczy interpretira kao *Mile*. Pritom, nužno je još jedanput ponoviti da je, po mišljenju Thálloczya, *Mile* u kojem je izdana Tvrtkova povelja iz 1353 godine istovjetno s "Mile in der župa Banica",¹⁸⁵ odnosno s "Ortschaft Mile in der Umgebung von Ključ"¹⁸⁶ i da Thálloczy smatra "da je mjesto Mile ležalo oko Ključa(...)".¹⁸⁷ Prema tome, na njemačkom i bosanskom jeziku višestruko potvrđena interpretacija Lj. Thálloczya u nom. sing. je *Mile*. Međutim, u studiji *Visoko i okolina kroz historiju*, na strani 133., P. Andelić navodi da je povelja kojom Stjepan II i njegov brat knez Vladislav daju knezu Vukoslavu Hrvatiniću u feud dvije župe i dva grada "pisana na Milima ("a siju knjigu pisa Priboje dijak velikoslavnoga gdna bana Stjepana na Milih"), pri čemu se poziva na Thálloczyjeve *Studien*.. (str. 7-10), bez bilo kakve naznake da li se radi o njegovom (Andelićevom) ili Thálloczyjevom čitanju izvornog teksta po-

¹⁸³ D. Mandić, *Etnička povijest*..., 100.

¹⁸⁴ Isto, 102.

¹⁸⁵ Isto, 59.

¹⁸⁶ Isto, 43.

¹⁸⁷ Lj. Thálloczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arkiva*, GZM XVIII, Sarajevo 1906, 419.

velje. Iz Thálloczy-jeve studije se vidi da Thálloczy nigdje ne čita *na Milima*. Na istoj strani (133) Andelićeve studije, na isti način i bez bilo kave argumentacije u Thálloczy-jevom djelu na koje se poziva (*Studien...*, 23-24.) navodi: "Ban Tvrtko i njegova mati izdaju feudalnu zavjernicu knezu Vlatku Vukoslaviću Hrvatiniću 'kada bi stanak na Milih vse zemlje Bosne i Dolnjih kraj i Zagorja i Humske zemlje'" (Thálloczy). Andelićeva interpretacija Thálloczy-a nije validna i, u vezi s mjestom u kojem je povelja izdana, ona glasi: "(...) Zagorje und vom lande Hum bei Mile versammelt war (...)." ¹⁸⁸ U novije vrijeme D. Zadro također pogrešno citira Lj. Thálloczy-a. Thálloczy-jev lokativ *u Milama*, koji vjerno prenosi i M. Perojević, ¹⁸⁹ Zadro mijenja u *u Milima*. ¹⁹⁰

Drugi autor kojeg P. Andelić nekorektno (i očito krivotvoreno!) interpretira je D. Kovačević-Kojić. Na strani 284, u bilješci 9. "Gradskih naselja srednjovjekovne bosanske države" D. Kovačević-Kojić navodi: "Андрија Гундулић завјештао је самостану Св. Николе у Милама 5 литара сребра. Тест. Not. 4, fol. 106, 7, XI 1377." Mjesto u kojem se po navedenom izvoru nalazi samostan, *u Milama*, P. Andelić krivotvorio je *u Milima*. ¹⁹¹ Na istoj strani i u istoj bilješci D. Kovačević-Kojić navodi: "Милаш Радомирић из Високог, оставио је цркви Св. Николе у Босни, у Милама, 150 перпера". Тест. Not 8, fol. 106, 10 VII 1397., iz čega je P. Andelić mogao zaključiti da se samostan sv. Nikole, prema navedenim historijskim izvorima, nalazio "u Milama". Međutim, Andelić je ostao dosljedan svojim krivotvorenjima i sa iste 138. strane "navodi": "Jedan Dubrovčanin oporukom ostavlja poklon crkvi sv. Nikole u Milima." ¹⁹² Za prednje navode Andelić se ponovo poziva na: D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, 284, 10: HAD, Test., Not.- 7, fol 195. Međutim, u kontekstu navoda u kojima stoji da su u XIV stoljeću Dubrovčani potpomagali franjevence u Srebrenici, D. Kovačević-Kojić deciderano kaže: "Ипак, највише су даривали цркву Св. Николе у Милама", iz čega proizlazi mnoštvo izvornih potvrda da se samostan sv. Nikole nalazio *u Milama* a ne *u Milima*, kako hoće P. Andelić. Da su Andelićeve krivotvorine dosljedne – u vezi s dubrovačkim potvrdama *Mile* i s navedenom studijom D. Kovačević-Kojić, za koju je općepoznato da desetljećima istražuje u Dubrovačkom arhivu i da je dubrovačke izvore koristila iz prve ruke – pokazuje još jedan eklatantan primjer. D. Kovačević-Kojić na 63. strani njenih "Gradskih naselja..." uopće ne spominje Mile. Na toj strani ona samo spominje Milaša Radomirića "iz Podvisokoga", od 1392. godine dubrovačkog građanina i njegov testament sastavljen u njegovoj kući u Visokom. ¹⁹³ Međutim, u vezi sa tim testa-

¹⁸⁸ Lj. Thálloczy, *Studien...*, 23.

¹⁸⁹ M. Perojević, *Kralj Stjepan Tvrtko I, Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, I, (reprint iz 1942.), Sarajevo 1991, 315.

¹⁹⁰ D. Zadro, *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)*, Institut za istoriju u Sarajevu, Prilozi, 33, Sarajevo 2004, 71.

¹⁹¹ P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 138.

¹⁹² P. Andelić, *Visoko i okolina*, 138. na navedeno djelo D. Kovačević-Kojić

¹⁹³ D. Kojić-Kovačević, *Gradska naselja...*, 63.

mentom, P. Anđelić navodi da Milaš Radomirić "ostavlja 150 perpera crkvi sv. Nikole u Milima u Bosni" i poziva se na 63. stranu *Gradskih naselja*... – na kojoj se Mile uopće ne spominje. Pritom, Anđelić također upućuje na "uvid u knjigu Test., Not. 8. Fol. 106' u HAD", iz čega se može zaključiti da je lično koristio navedeni izvor i da su on i D. Kovačević-Kojić u izvoru zajednički pročitali *u Milima*. Međutim, D. Kovačević-Kojić, koja u više svojih radova spominje vi- sočko *Mile*, uopće ne poznaje lokativ *u Milima*.¹⁹⁴ Pogrešnu interpretaciju D. Kovačević – Kojić, *Mili* umjesto autorskog *Mile*, lok. *Milima* umjesto *Milama*,¹⁹⁵ preuzima i D. Zadro.

Treći autor kojeg P. Anđelić krivo citira je M. Dinić. U djelu "Državni sabor srednjovjekovne Bosne" M. Dinić dosljedno navodi da je *Mile* jedno od bosanskih mjesta u kojem se održavao bosanski stanak,¹⁹⁶ odnosno da se bosan- ski stanak održavao *u Milama*.¹⁹⁷ U skladu s interpretacijom, na strani 79. istog djela, M. Dinić donosi faksimil izvorne upute dubrovačkim trgovcima u Bosni, koja je u vezi s kraljevim krunisanjem i u kojoj na talijanskom jeziku stoji *a Mile*. Međutim, P. Anđelić izvorno dubrovačko *Mile* (*a Mile*) ne interpretira u skladu s izvornim likom iz dubrovačkog izvora i u kontekstu istog izvora Anđelić u rečenicama koje zahtijevaju nom. singulara upotrebljava nom. plurala *Mila*.¹⁹⁸ Dinićevu interpretaciju lokativa *u Milama* falsificira i interpretira: *u Milima*.¹⁹⁹

¹⁹⁴ U studiji D. Kovačević-Kojić, na osnovu njenih istraživanja u dubrovačkom arhivu, viškočko *Mile* na osnovu autentičnih izvornih zapisa interpretira se isključivo kao *Mile* (lok. *u Milama*). Isto, 35, 282, 284, 289, 290, 292.

¹⁹⁵ D. Zadro, *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima* (Arnautovići kod Visokog), Institut za istoriju u Sarajevu, Prilozi, 33, Sarajevo 2004, 82, 83.

¹⁹⁶ M. Dinić, *Državni sabor srednjovjekovne Bosne*, SKA; posebna izdanja, knjiga CCXXXI, Beo- grad 1955, 5.

¹⁹⁷ "(...) na stanku u Milama" (1354). Isto, 9.

¹⁹⁸ "Veću važnost ima činjenica da su Mila već utvrđena kao mjesto gdje se, po pravilu, održava stan- nak ili zbor sve zemlje Bosne. (...) " U prilog mišljenju da su Mila krunidbeno mjesto u velikoj mjeri ide i otkriće kraljevskih grobova u ovom mjestu...". P. Anđelić, *Visoko i okolina*..., 110.

¹⁹⁹ "Citirani podatak iz 1446. godine: ... la incoronation de lo re et de la rayna, laqual diete dover esser a Mile" mogao bi se prevesti ovako: "... krunidba kralja i kraljice, za koju kažete da se mora obaviti na Milima": to bi značilo da iz nekih poznatih razloga, vjerovatno iz već ustaljenog običaja, taj svečani čin treba ili mora da se obavi na tom mjestu. (...) Iz Dinićevih studija o bo- sanskom državnom saboru jasno se vidi da se i krunidba kraljeva vršila na samome zboru, a to znači u Milima." P. Anđelić, *Visoko i okolina*..., 110.

Glava druga

TVRTKO I KRUNISAO SE U MILAMA KOD VISOKOG

Od vremena kada je Mavro Orbini u svome djelu "Kraljevstvo Slavena" (Pesaro 1601.) napisao da je bosanski ban Stjepan II Kotromanić bio sahranjen "u franjevačkoj crkvi Svetog Nikole u Mileševu u Bosni, koju je on za života dao izgraditi,"²⁰⁰ te da su prvog bosanskog kralja Tvrtka I okrunili "metropolit manastira u Mileševu i njegovi monasi, u crkvi istog mjesta,"²⁰¹ u južnoslavenskoj mediavelistici postavljen je jedan od njenih najvećih problema uopće. Problem je posebno usložen kada je dubrovački diplomat, epski i dramski pisac Jaketa Palmotić Dionorić (1623-1680) u epu *Dubrovnik ponovljen*, opisujući svoju posjetu pravoslavnom manastiru u Mileševu, usput spomenuo da su se u mileševskoj crkvi nekada nalazile grobnice bosanskih vladara.²⁰² Kao što se dalje otkriva, složeni i naizgled nerješivi problemi, kao što je problem krunisanja Tvrtka I, ako im se u metodološkom smislu pristupi na pravi način, uopće nisu nerješivi, kako se to počesto misli. I najtvrdja vrata otvaraju se bez problema ako im se pronade pravi ključ.

Historičari koji su razmatrali vladavinu Stjepana II Kotromanića (1315-1353.), a posebno njegovog sinovca bana i kasnijeg kralja Tvrtka I (1353-1391.), uglavnom na osnovu Orbinijevih informacija, dovedeni su u dilemu: gdje je sahranjen Stjepan II i gdje se krunisao Tvrtko I. U dosadašnjoj historiografiji o tome vladaju oprečna mišljenja.

²⁰⁰ M. Orbini *Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Chiavoni...*, Pesaro 1601, 307. M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, (preveo Z. Šundrica), komentari S. Čirković, Beograd 1963, 147-151. M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968, 151. M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, (prevela Snježana Husić), Zagreb 1999, 419.

²⁰¹ Isto.

²⁰² J. Palmotić, *Dubrovnik ponovljen i Didone*, spjevao Jaketa Palmotić Gjonorić vlastelin dubrovački, izdao i rastumačio Stj. Skurla, Dubrovnik 1875-1878, 479. Reprint izdanje: *Dubrovnik ponovljen i Didone*, nachdruck der Ausgabe Dubrovnik 1878 mit einer Eilcitung von Johannes Holthusen, München 1974, XXIV, 479.

PITANJE MJESTA U KOJEM SE KRUNISAO TVRTKO I, "ZBUNJENOST OSREDNJIH HISTORIČARA"

Na osnovu Orbinijevog obavještenja, prosrpski i srpski historičari uglavnom smatraju da je Tvrtko I krunisan u manastiru Mileševi, na tlu današnje Srbije. Tako je K. Jireček smatrao da je Tvrtko I krunisan "na grobu Sv. Save u manastiru Милешеви."²⁰³ V. Ćorović u studijama "Bosna i Hercegovina"²⁰⁴ i "Historija Bosne"²⁰⁵ navodi da je krunisan u Mileševu. Pritom, primjećuje da krunisanje nije obavljeno u manastiru Žiča, gdje su se do tada krunisavali svi srpski kraljevi dinastije Nemanjića, "sigurno stoga što Жича није била на Твртковом подручју."²⁰⁶ V. Glušac,²⁰⁷ M. Dinić,²⁰⁸ N. Radojčić²⁰⁹ otišli su korak dalje i smatrali da je Tvrtko I pripadao pravoslavnoj vjeri. Krunisanje Tvrtka I u srpskoj Mileševi zastupao je i S. Ćirković.²¹⁰ U novije vrijeme tezu o krunisanju Tvrtka I u Mileševu zastupao je i B. Nilević,²¹¹ što čine još neki autori koji nisu Srbi. Mileševu iz Orbinijevog izvora I. Franjo Jukić poistovjetio je sa selom Miloševcem u gradačачkoj nahiji, dok je mjesto krunisanja Tvrtka I prepoznao u pravoslavnom manastiru Mileševi.²¹² V. Klaić²¹³ i njegova unuka N. Klaić²¹⁴ također su smatrali da se Tvrtko I krunisao u srpskom manastiru Mileševi. M. Vego branio je tezu po kojoj se Tvrtko I okrunio u pravoslavnom manastiru Mileševu.²¹⁵ U bošnjačkoj historiografiji M. Imamović smatra da se Tvrtko I okrunio u Mileševi.²¹⁶ M. Wenzel smatra da pitanje mjesta u kojem se krunisao Tvrtko I "nije razjašnjeno".²¹⁷

²⁰³ K. Jireček, J. Радонић, *Историја Срба*, II, Београд 1952, 341.

²⁰⁴ V. Ćorović, *Bosna i Hercegovina*, Београд 1925, 52.

²⁰⁵ V. Ćorović, *Historija Bosne* (reprint izdanje), Banja Luka – Београд 1999, 304.

²⁰⁶ Isto, 304.

²⁰⁷ V. Glušac, *Srednjovjekovna 'bosanska crkva'*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, IV (1-2)/, Београд 1924, 19.

²⁰⁸ M. Dinić, *O krunisanju Tvrtka I. za kralja*, Glas Srpske kraljevske akademije, CXLIII, Београд 1932, 133-145.

²⁰⁹ N. Radojčić, *Obred krunisanja bosanskog kralja Tvrtka I. Prilog istoriji krunisanja srpskih vladara u srednjem veku*, Београд 1948, 6 - 82.

²¹⁰ S. Ćirković, *Sugubi venac*, (Prilog istoriji kraljevstva u Bosni), Zbornik Filozofskog fakulteta u Београду, knj. VIII, Београд 1964, 343-371.

²¹¹ B. Nilević, *Proces afirmacije srednjovjekovne bosanske države*, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata, Сарајево 1994, 43.

²¹² S. Bošnjak [Ivan Franjo Jukić], *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb 1851, 41, 102, bilj. 37, 105, bilj. 1.

²¹³ V. Klaić, *Povijest Bosne*, Zagreb 1882, 155.

²¹⁴ N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1994, 259.

²¹⁵ M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Сарајево 1982, 110-116.

²¹⁶ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Сарајево 1999, 138.

²¹⁷ M. Wenzel, *Bosanski stil na stećcima i metalu*, Сарајево 1999, 53.

Lj Thalóczy smatrao je da se bosanski kralj Tvrtko I okrunio u Milama kod Ključa.²¹⁸ M. Perojević iznio je mogućnost dvostruke krunidbe, u Milama (kod Ključa) ili u crkvi sv. Petra u Vrhbosni.²¹⁹ D. Mandić prvi je krunidbu Tvrtka I smjestio u Mile (Arnautoviće), uz mogućnost još jednog krunisanja u manastiru Mileševa.²²⁰ Dvostruko krunisanje Tvrtka I zastupao je i Đ. Basler. Smatrao je da je M. Orbini *Mile* zabunom promijenio u *Mileševa*.²²¹ Isto mišljenje zastupao je i M. Aničić.²²² P. Živković ne isključuje mogućnost da se Tvrtko I do kraja 1377. godine "i nešto kasnije" krunisao u *Milama* za kralja Bosne.²²³ P. Andelić krunisanje Tvrtka I smjestio je u Mile, uz mogućnost naknadne krunidbe u Mileševi u Srbiji.²²⁴ D. Lovrenović zastupa mišljenje da se kralj Tvrtko I dao okruniti samo u Milima.²²⁵ E. Imamović za Tvrtka I smatrao je da je "ponovio krunjenje u Mileševu u Srbiji, da bi na taj način ozvaničio svoj suverenitet nad Srbijom, nakon što je legitimno naslijedio prijestolje Nemanjića."²²⁶

O razlozima zbog čega kod M. Orbinija stoji da se Tvrtko I krunio u Mileševi u dosadašnjoj historiografiji vlada prava zbrka.

Za visočko *Mile* P. Andelić navodi da se u 16. vijeku u literaturi "pojavljuje i forma *Mileševa*, koju, "po svoj prilici treba objašnjavati literarnim utjecajima srbijanskog Mileševa."²²⁷ U vezi s krunisanjem Tvrtka I smatrao je da se radi o "nejasnoćama" iz Orbinijevog teksta, iz kojeg se vidi da se Mileševa spominje samo dva puta.²²⁸ U jednom slučaju izričito se govori o Mileševu u Bosni, kao

²¹⁸ Thalóczy je smatrao da se Tvrtko I krunisao "u mjestu Mile", kod Ključa. Lj. Thalóczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arhiva*, GZM XVIII, Sarajevo 1906, 419. Upor: Isti: *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914, 43.

²¹⁹ M. Perojević, *Kralj Stjepan Tvrtko I*, 315.

²²⁰ D. Mandić, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, Bosna i Hercegovina, Povijesno-kritička istraživanja, sv. I, II izdanje, Chicago-Rim, D. Mandić, sabrana djela Dr. O. Dominika Mandića, sv. 3, Izvanredna izdanja, knj. 3, 1978, 80-89.

²²¹ J. Kujundžić, *Crkva sv. Nikole u Visokom, Krunidbena i grobna crkva bosanskih kraljeva*, Dobri pastir, XIX-XX, Sarajevo 1970, 182.

²²² M. Aničić, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, Djela, knj. 9, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Zadar 1997, 195-196.

²²³ P. Živković, *Društveno-političke prilike u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne, radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije /1089-1989/, Sarajevo 1991, 38.

²²⁴ P. Andelić, *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog*, GZM, Sarajevo 1980, 238, 239. Isti: *Visoko i okolina kroz historiju...*, 243, 244.

²²⁵ D. Lovrenović, *Proglasenje Bosne kraljevstvom 1337. (pokušaj revalorizacije)*, Međunarodni forum Bosna, 3-4, Sarajevo 1999, 228. Isti: *Krist i donator: Kotromanići između vjere rimske i vjere bosanske – I* (konfesionalne posljedice jednog lokalnog crkvenog raskola), Zbornik radova Fenomen "Krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu, Sarajevo- Zagreb 2005, 193 i d.

²²⁶ Isto, 56.

²²⁷ P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 242.

²²⁸ Isto, 243.

mjestu gdje je ban Stjepan II franjevcima podigao crkvu sv. Nikole i gdje se dao pokopati, te da da je u drugom slučaju Mileševo mjesto u kojem se krunisao Tvrtko I ali da je "bez pobliže oznake kraja." Anđelić je smatrao da, kada bi se izolirano interpretirao sam tekst Orbinijeve knjige, "moralo bi se zaključiti da se u oba slučaja radi o istome mjestu (Mileševu).²²⁹ Što se tiče Tvrtkove povelje iz 1378. godine, u kojoj se izričito kaže: "idoh v srpskuju zemlju i tamo... vjenčan -bih- bogom darovanim mi vjencom na kraljevstvo preroditelja mojih", Anđelić je smatrao da se iz tih navoda polimsko Mileševo također "nameće kao jedno od prioriternih mjesta na kojima se to krunisanje moglo i praktično obaviti."²³⁰ Na kraju svojih razmatranja o bosanskom krunidbenom mjestu za P. Anđelića "Mile bi imale apsolutnu prednost nad svim ostalim mjestima."²³¹

D. Basler smatrao je da je M. Orbini "bio prvi koji je u odnose Mile-Mileševo unio pometnju" te da je, "listajući stare ljetopisce, od popa Dukljanina pa dalje, stvorio u svojim mislima zemljopisne odnose i predodžbe koje nisu realne."²³² Basler je smatrao da je Orbini bio "zaveden" Naganovićevom bilješkom "Milosevo in Hercegovina est, quo in loco primus nostrae Provinciae est conventus" na osnovu čega je "zabunom" Mile zamijenio s Mileševom.²³³ Basler navodi da "u XVII i XVIII stoljeću ljudima kao da više nije jasno šta je Bosna, a šta Visoko, šta su Mile, a šta Mileševo, te da se "to kod historičara i analista, svjesno ili nesvjesno, mijenja i zamjenjuje."²³⁴ Navodima u kojima kaže da su se "vremena mijenjala a tradicije blijedile i dobijale nove sadržaje"²³⁵ te da je u Visokom postojao samo jedan samostan sv. Nikole, "ali sa različitim nazivima mjesta, jer su se ona vremenom mjenjala"²³⁶ Basler se laički doticao znanstvene suštine problema.

U radu u kojem razmatra proglašenje Bosne kraljevinom²³⁷ Basler navodi da je već Lj. Tháloczy "osjetio mogućnost korupcije imena Mile, no svoje sumnje ipak nije mogao dokazati zbog pomanjkanja mogućnosti da proces metamorfoze kritičnog toponima poprati od onog "Mel" u povelji Bele IV 1244. godine, pa do Orbinijevog "Mileševa" 1601. godine."²³⁸ U ovoj rečenici Basler je bio na naučnom tragu historije glasova i glasovnih oblika. Ponovo se vraća Orbiniju, kojem ovaj put prebacuje da je "u odnose Mile-Mileševo unio fatalnu pomutnju", te

²²⁹ Isto.

²³⁰ Isto.

²³¹ Isto.

²³² J. Kujundžić, *Crkva sv. Nikole*., 181-182.

²³³ Isto, 182.

²³⁴ Isto, 181.

²³⁵ Isto, 181.

²³⁶ Isto, 182.

²³⁷ D. Basler, *Proglašenje Bosne kraljevinom 1377. godine*, Prilozi instituta za istoriju, broj 11-12, godina XI-XII, Sarajevo 1975-1976, 49-63.

²³⁸ Isto, 58.

da je "listajući stare kronike u rezidenciji na Mljetu, stvarao u svojim imaginacijama geografske odnose koji nisu uvijek odgovarali realnostima."²³⁹ Smatra činjenicom da su u Orbinijevo doba, "potkraj XVI stoljeća, Mile kao toponim već bili zaboravljeni."²⁴⁰ Uvjeren je da je to mjesto Orbiniju bilo nepoznato i da je on "smatrajući podatak pogrešnim, toponim prepravio onako kako je smatrao pogodnijim, svakako pod utjecajem saznanja o herceštvu Stjepana Kosače u XV stoljeću."²⁴¹ Basler ponavlja da "ljudima u XVII i XVIII stoljeću više nije bilo jasno šta je u prvo doba značila riječ Bosna, a šta Visoko, šta su Mile a šta Mileševo" te da su se navedeni pojmovi "isprepleli i zamrsili".²⁴² Iz tih razloga, smatra Basler, Maura Orbinija slijede i drugi hroničari kao što su Daniel Farlati, koji "iznalazi da je Tvrtka I za bosanskog kralja krunio u Mileševu neki *coenobiarcha monasterii*."²⁴³ "Sa ovako iskrivljenim podacima još dalje je otišao franjevački kroničar fra Bernardin Naganović (+1714), koji u svom ljetopisu doslovno kaže: *ultimus (banus) fuit Stephanus Messiliensis, hic Mesilevi, fecit fratribus minoribus conventum, qui primus est, et fuit in Bosnia, et ibi fuit sepultus*, " kao i Kinjalić koji kaže: *fece fabricar (Stephanus) un Convento sol titolo di San Nicolo nella terra di Millesevo dove lui abitava per avere appreso de se sempre dei frati con somma satisfaction sua Moglie...*"²⁴⁴ No, kako kaže Basler, "bilo ih je ipak kojima su pojmovi bili jasni" i kao primjer navodi fra Josipa Jakošića, koji je u svojim analima 1740. godine zabilježio: *S. Nicolaus Milosevo, alias Milo, nunc Visoki*.²⁴⁵ I ovdje je Basler u pravu: fra J. Jakošiću zaista je bilo jasno da je *S. Nicolaus Milosevo, alias Milo, nunc Visoki*. Međutim, zašto je to tako, i iz kojih razloga je samostan sv. Nikole Miloševo, drugačije Milo, u sadašnje vrijeme Visoko, Basleru je ostalo nepoznato. Objašnjenje da su se navedeni nazivi "isprepleli i zamrsili" nije znanstveno, iz razloga što se svi nazivi ne "isprepliću" i zamršavaju" već samo njihov manji broj koji je puku nejasan.

F. Šanjek, u uvodu u Orbinijevo djelo, navodi da je Orbini "krivo protumačio" podatke iz nekih izvora, a krivom tumačenju pripada spominjanje metropolita u Mileševu, što se, po njegovom mišljenju, odnosi na franjevački samostan sv. Nikole u Visokom.²⁴⁶

Orbinijevu informaciju u kojoj se kaže da je Stjepan II u Mileševu podigao crkvu sv. Nikole, u kojoj je pokopan, M. Aničić objašnjava gubitkom franjevač-

²³⁹ Isto, 56.

²⁴⁰ Na ovom mjestu Basler pokazuje da mu rod naziva nije jasan.

²⁴¹ Isto, 56.

²⁴² Isto.

²⁴³ Isto.

²⁴⁴ Isto.

²⁴⁵ Isto.

²⁴⁶ M. Orbini, *Kraljevstvo Slovena*, (prevela Snježana Husić), priredio i napisao uvodnu studiju Franjo Šanjek, Zagreb 1999, 419.

ke tradicije: "To što je Orbini crkvu locirao u Mileševo dosta je lako shvatljivo, budući da ni sami franjevci u Bosni nisu, izuzev u jednom slučaju, uspjeli da točno sačuvaju uspomenu na toponim Mili."²⁴⁷ S tim u vezi, da se primjetiti kako je problem znatno složeniji. Tradicija ili "uspomena na toponim Mili" nije samo franjevačka. Kao što se dalje otkriva, radi se o kolektivnoj "uspomeni" cjelokupnog visočkog puka i njegovog jezika kojim su govorili i visočki franjevci, a gubljenje "uspomene" uzrokovano je povijesnim i zakonomjernim jezičkim promjenama.

Tezu o krunisanju Tvrtka I u srpskom manastiru Mileševo M. Wenzel obrazlaže na slijedeći način: "Budući da je bio potomak Nemanjića i želio se prikazati kraljem Srba i Bosanaca, opravdana je općeprihvaćena pretpostavka da je za takav događaj izabrao srpski manastir Mileševo, u kojem je bio mauzolej sv. Save, srpskog sveca; manastir se također nalazio na samoj granici Tvrtkove netom proširene države."²⁴⁸

Po mišljenju D. Lovrenovića, rasprava o mjestu okrunjenja prvog bosanskog kralja "usmjerena je slijepim kolosijekom, zamjenom bosanskog lokaliteta Mila sa srpsko-pravoslavnim Mileševom, na osnovi iskaza M. Orbinija da je Tvrtko I 'bio krunisan od strane mitropolita manastira Mileševe i njegovih monaha u crkvi pomenutog mjesta.'"²⁴⁹ Međutim, rasprava o mjestu okrunjenja Tvrtka I našla se na "slijepom kolosjeku" iz razloga što je bila pseudoznanstvena, kao što i riječ "zamjena" u tom kontekstu ima pseudoznanstveni karakter. "Zamjenu" pojedinog lokaliteta drugačijim i neadekvatnim imenom moguće je uslovno shvatiti i protumačiti kao pogrešku neobaviještenog autora. Međutim, radi se o "zamjeni" u kojoj učestvuje ("zamjenjuje") nekolicina. Oni koji "zamjenjuju" nastanjeni su na istovjetnom ili bliskom prostoru na kojem se dogodila "zamjena", a ipak im ne uspijeva da "zamjenu" (pogrešku) isprave i da problem riješe. Suština problema je u "znanju i neznanju", odnosno u stepenu naučnih znanja i naučnih spoznaja koje nisu bile poznate ne samo Orbiniju već i svim historičarima prije i poslije Lovrenovića koji su pokušavali da riješe taj problem. Pitanje mjesta u kojem se okrunio Tvrtko I sa sigurnošću rješava onomastika, novija znanstvena disciplina o kojoj se u bosanskohercegovačkoj historijskoj nauci i bosanskohercegovačkom okruženju vrlo malo zna.

D. Zadro smatra da je riječ o "nesporazumu."²⁵⁰ Navodi da su stariji pisci i kroničari Orbini, Vitezović, Lašvanin, Naganović, Jakošić i dr. "iz do sada ne sasvim objašnjenih razloga, mjesto Mili redovito nazivali Mileševo, te ga ujedno

²⁴⁷ M. Aničić, *Gdje je bio podignut prvi franjevački samostan u srednjovjekovnoj Bosni*, Prilozi Instituta za istoriju XX, Sarajevo 1985, 104.

²⁴⁸ M. Wenzel, *Bosanski stil na stećcima i metalu...*, 53.

²⁴⁹ D. Lovrenović, *Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377*, 228.

²⁵⁰ D. Zadro, *Franjevačka crkva...*, 62.

često nehotice poistovjećivali sa srpsko-pravoslavnim manastirom Mileševa.²⁵¹ Smatrao je da su se u tradiciji 17. vijeka, koja se odnosi na krunisanje bosanskog kralja, "miješali toponimi Mili i Mileševo/Mileševa".²⁵² Zadrin "nesporazum" i nehotično "miješanje toponima" laičko je razumijevanje problema. Pošto je problem *Mile-Mileševo* izrazito onomastički, a onomastika je najvećim dijelom jezička znanost, treba reći da u jeziku inače nema "nesporazuma". "Nesporazumi" su stráni bilo kojoj naučnoj oblasti iz razloga što znanost posjeduje naučno rješenje za bilo koji problem. "Nehotični nesporazumi" posebno nisu mogući u zajedničkom jeziku kojim se govori od Orbinija do Zadre. Nastanak bilo kojeg toponima izrazito je designiran i uvjetovan potrebom da se određeni lokalitet imenuje, identificira i razluči od bezbroj drugih toponima koji se međusobno i bitno razlikuju,²⁵³ tako da se toponimi ne mogu "miješati", kako problem Mile-Mileševo razumijeva Zadro.

M. Žugaj smatrao je da su nazivi *Domus Bosnensis*, *locus S. Nicolai*, Mili i Visoko različiti nazivi za isto mjesto – prijestonicu bosanskih vladara Visoko.²⁵⁴

U problemu mjesta krunisanja Tvrtka I okušao se i Marko Vego. Vegino mišljenje je "da do kraja nije osvijetljen čin krunidbe bana Tvrtka za kralja Raške-Srbije i Bosne,"²⁵⁵ što je sam Vego pokušao osvijetliti. Vego počinje od Orbinija i zaključuje da je dubrovački pisac "imao potpuni uvid u arhiv grada Dubrovnika i privatne arhive pojedinih samostana (manastira i crkava)", s čim se možemo složiti, uz opasku da se radi o uslovnoj mogućnosti uvida, za koji nije poznato da li je i u kojoj mjeri je ostvaren. Da je Orbini, u vezi s srednjovjekovnim Milama, konsultirao Dubrovački arhiv u dovoljnoj mjeri, vjerovatno bi otkrio lik *Mile*, u kojem je 1446. godine trebalo da se dogodi kraljevo vjenčanje, kao i više drugih arhivskih potvrda istog lika koji je u dubrovačkom arhivu u novije vrijeme otkrila Desanka Kovačević-Kojić i o kojima je već bilo riječi. Potom, Vego informira da nas je Orbini "obavijestio da je mileševski mitropolit okrunio bana Tvrtka za kralja Raške u crkvi (u Mileševi) u Srbiji 1376. godine", te da je "tada ban Tvrtko uzeo ime Stefan Mirče (...)." ²⁵⁶ Posebno naglašava: "*Orbini nam ne govori ništa o krunidbi Tvrtkovoju za bosanskog kralja što bi uistinu spomenuo da se to dogodilo.*" Posljednje Vegine navode nužno je podvrgnuti kritici.

²⁵¹ D. Zadro, *Grobovi bosanskih srednjovjekovnih vladara u crkvi srpsko-pravoslavnog manastira Vaznesenja Gospodnjeg u Mileševi?*, Pro tempore, Časopis studenata povijesti, godina III, broj 3, Zagreb, siječanj 2006, 47.

²⁵² Isto.

²⁵³ O tome vidjeti u: P. Šimunović, *Istočnojadranska toponimija*, Split 1986, 6-7.

²⁵⁴ M. Žugaj, *Bosanska vikarija i franjevci konventualci*, Croatica Christiana Periodica, XIII, br. 24, 1-26.

²⁵⁵ M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1982, 110.

²⁵⁶ Isto.

Prvo, M. Orbini u djelu "Kraljevstvo Slavena" (Pesaro, 1601.) napisao je da je bosanski ban Stjepan II Kotromanić bio sahranjen "u franjevačkoj crkvi Svetog Nikole u Mileševu u Bosni, koju je on za života dao izgraditi,"²⁵⁷ te da su prvog bosanskog kralja Tvrtka I okrunili "metropolit manastira u Mileševu i njegovi monasi, u crkvi istog mjesta."²⁵⁸ Prema tome, Orbini ne kaže da se krunisanje dogodilo "u Srbiji", kako proizvoljno interpretira Vego. Drugo, pošto Orbini ne kaže u kojoj se zemlji dogodio čin krunisanja, a Tvrtko I, prije svega, bio je bosanski ban i kralj, iz Orbinijevih informacija ne može se izvoditi suprotan zaključak koji Vego sugerira: da se Tvrtkovo krunisanje za bosanskog kralja nije dogodilo u Mileševi.

U istoj studiji, u kojoj nastavlja razmatrati problem, Vego navodi da je M. Orbinija "potpuno i jasno dopunio kralj Tvrtko u svojim dvjema poveljama iz 1378. godine pisanim na srpskohrvatskom jeziku: jedna od 10. aprila 1378. godine pisana u Žrnovnici (Mlinima) u Župi kod Dubrovnika, a druga 12. juna 1378. godine pisana u Trstivnici, u današnjoj Kraljevoj Sutjesci, u Bosni," te da se "možemo sigurno osloniti na te dvije povelje jer se radi o originalnim spisima"²⁵⁹ bez obzira na to što je "Orbinijevo mišljenje prividno u suprotnosti s Tvrtkovim poveljama."²⁶⁰

Po mišljenju M. Vege, "najvjerniji čin krunidbe u Mileševi u Srbiji zorno i lirski ocrtava sam kralj Tvrtko I u svojim poveljama izdatim Dubrovčanima" od 10. aprila 1378. i 17. juna 1378. godine: "U tim poveljama navodi se izričito da je ban Tvrtko okrunjen *sugubim (dvostrukim) vijencem da upravlja sa dva vladicevstva (dvije države)*, prvo zemljom Bosnom i drugo srpskim prijestoljem po pravu nasljedstva nakon što je srpsko prijestolje ostalo prazno nakon smrti cara Uroša, posljednjeg Nemanjića, 1371. godine."²⁶¹ Kao argumentaciju za svoje navode interpretira izvod iz Tvrtkove povelje u kojoj se, u transliteraciji M. Vege, kaže: "I odoh' v' sr'b'skuju zemlu želeći i hoteći ukrijepiti prijestol' roditel' moih' i tamo š'dšu (=išavši) venčan' bih' Bogom' darovanim mi vencem na kraljevstvo praroditel' moih'"²⁶²

Iz posljednjih navoda mogući su i drugačiji zaključci od onih koje M. Vego izvodi. Navode iz povelje u kojima se kaže "venčan' bih' Bogom' darovanim mi vencem" moguće je razumjeti i kao "Bog me vjenča i darova s imenom Stjepan".

²⁵⁷ M. Orbini *Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Chiavoni...*, Pesaro 1601, 307. M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, (prevao Z. Šundrica), komentari S. Čirković, Beograd 1963, 147-151. M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968, 151. M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, (prevela Snježana Husić), Zagreb 1999, 419.

²⁵⁸ Isto.

²⁵⁹ M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, 111.

²⁶⁰ Isto.

²⁶¹ Isto, 112.

²⁶² Isto.

Naime, baltoslavensko, sveslavensko i praslavensko *vēnъcъ* u grčkom jeziku je *stefanos* a za Tvrtka I općepoznato je da je poslije krunisanja dobio još jedno ime *Stjepan*, koje je izvedeno iz navedene grčke riječi. Naime, nikad nije postavljeno pitanje: da li je Tvrtko I tokom samog akta krunisanja *odmah* dobio ime *Stjepan*, ili je isto ime dobio kasnije, nekom drugom prigodom? Da li je ime *Stjepan* u vezi sa srpskom titulacijom tipa *Stevan Prvovjenčani* i da li je Tvrtkovo ime *Stjepan* sinonim za "vencem na kraljevstvo praroditel' moih"?

U historiografiji je odavno postavljeno, i još uvijek se postavlja, pitanje porijekla bosanske krune. Da li je bosanska kruna ugarskog ili srpskog porijekla, ili je autohtona i bosanska, da li je bosanski kralj dobio jednu ili dvije krune; o tome se još uvijek vode rasprave.²⁶³ Dokaza koji bi potvrdili da je Tvrtko I dobio srpsku krunu još uvijek nema, a iz zaključaka koji se izvode iz ove studije proizlazi da ih zasigurno neće biti. S tim u vezi, protiv srpske krune stoji činjenica da je u u Tvrtkovoju povelji zastupljena riječ *venac* a ne *kruna*, što samo za sebe, i u uzajamnoj vezi s drugim činjenicama, otvara neka druga pitanja. Za neosporne znanstvene zaključke, pa prema tome i za zaključak o "srpskoj kruni", potrebne su neosporne i preciznije činjenice, a *vijenac* nije precizna, jedina i neosporna riječ za krunu. "Vijenac" u metaforičnom značenju može biti kruna ali je, prije svega, vijenac od maslinovih grančica (kao olimpijski termin), "lovorov vijenac", "posmrtni vijenac" ili najobičniji cvijetni vijenac. Riječ *korona*, ili *kruna* indoevropskog je porijekla i zastupljena je kod svih južnih Slavena, u bugarskom *koróna* pored *korúna*, u slovenačkom *koruna*, u rus., poljs, mađj. *korona*, novogr. κορώνα, u srpskom, hrvatskom, bosanskom, crnogorskom *kruna* f.²⁶⁴ Lik *kورونا* posvjedočen je još u 13. stoljeću.²⁶⁵ Na drugoj strani, *vijenac* jeste gr. *stefanos* i ime *Stjepan*, pa tek onda *kruna*.

Vladarsko ime *Stjepan* nisu samo nosili srpski vladari. Kao što je općepoznato, nosili su ga i Tvrtkovi prethodnici. Radi se o zajedničkom bosansko-srpskom vladarskom imenu koje je i prije Tvrtka I, pored rodbinskih veza bosanske dinastije Kotromanića i srpske dinastije Nemanjića, i na onomastički način povezivalo bosanski i srpski dvor. Do vremena Tvrtka I ime *Stjepan* (*Stefan*) već je pripadalo zajedničkoj bosansko-srpskoj onomastičkoj tradiciji. I kao što se sve pozitivne tradicije nastavljaju, i Tvrtko I ih nastavlja. Iz povelje se može zaključiti da je on išao u Srbiju, ali njegove povelje nigdje ne kažu da je išao da se kruniše u Mileševu i da se krunisao u Mileševu. Njegov put u Srbiju, ako se sa sigurnošću dogodio, najvjerovatnije je imao inauguralno-promotivni karakter, posebno iz razloga što se radi o prvom bosanskom kralju čija je inauguracija u rodbinskoj

²⁶³ O tome vidjeti u: D. Lovrenović, *Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377*, 240 i d. Poglavlje *O porijeklu bosanske krune*.

²⁶⁴ Naglasak je na samoglasniku *u* koje je kratko silazno *u*.

²⁶⁵ O tome vidjeti u:

Srbiji bila posve logična. Međutim, Tvrtka I iz Srbije niko nije zvao da dode u Srbiju da se kruniše za srpskog kralja, posebno da dobije posebnu srpsku krunu, o kojoj u izvorima nema ni riječi.

Tvrtko jeste uzeo srpsku kraljevsku titulu jer mu je bila od koristi, što nije sporno. U političkom smislu Srbija je od ranije bila prestižna zemlja, jer je već imala brojne kraljeve, a Bosna nije. Poseban razlog za putovanje u Srbiju, da se na taj način ozvaniči titula "kralja Srba", bila je činjenica da je Srbija u Tvrtkovo vrijeme ostala bez kralja. Međutim historija je puna primjera sličnih izrazito fiktivnih nominacija koje nastaju kada se moćnija država širi na susjedne pri čemu vladari ne dobijaju nove krune podložnih zemalja, iako se iz njihove titulacije vidi da postaju kraljevi tih zemalja. Tipičan primjer je mađarski kralj Emerik ("dei gratia Hungarie, Dalmatie, Rame, Servieque rex"),²⁶⁶ koji je bio i srpski kralj, ali se nije posebno krunisao u Srbiji niti je dobio srpsku krunu. Iz tih razloga posve je moguće da je *sugubi venac* politička metafora u kojoj se krije dvostruka bosansko-srpska vladarska nominacija "venca" odnosno imena *Stjepan/Stefan*. S tim u vezi, V. Čorović primijetio je da Tvrtko "ne spominje stari kraljevski venac nego kao da misli na neki novi koji je 'bog darovao' lično njemu."²⁶⁷

Razmatranja o "sugubom vencu", da li je "sugubi venac" politička nominacija bosansko-srpskog onomastičko-vladarskog "venca" u značenju *Stjepan/Stefan*, ili se radi o dvostrukoj kruni, da li je "sugubi venac" dvostruka srpska i bosanska kruna, ili politička metafora, mogu se voditi do beskraj, bez izgleda da će se u tom pitanju postići znanstveni konsenzus. U rješavanju tog problema argumentacija "za" i protuargumentacija "protiv" približne su težine i ne mogu značajnije prevagnuti ni na jednu ni na drugu stranu. S dosadašnjom argumentacijom "za" i "protiv" problem ostaje zakovan i konačno rješenje problema, bez novih znanstvenih činjenica i posve drugačijeg naučnog pristupa ovom problemu, na zadovoljavajući način nije moguće. Da bi se na ovaj problem mogla konačno staviti tačka, prije svega, nužno je sa sigurnošću razriješiti problem: da li se Tvrtko I krunisao u Milama ili u Mileševu - i taj se problem u ovoj studiji rješava sa sigurnošću i bez dilema. Prije konačnog razrješenja, nužno je izložiti preostalo mišljenje M. Vego o ovom problemu.

M. Vego smatrao je da je Tvrtko I, putujući u Srbiju, "ponio sa sobom izrađenu bosansku krunu s ljiljanom okićenim dijamantima" te da je "u Mileševu ili Rasu vjerovatno "našao staru srpsku krunu".²⁶⁸ Na ovaj način – premda niko prije i poslije njega nije vidio "izrađenu bosansku krunu" – objasnio je krunidbu Tvrtka I, kao jedinstven krunidbeni akt na čijoj ceremoniji se kralju dodjeljuju

²⁶⁶ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, III, 36, br. 33.

²⁶⁷ Prema: M. Vego, *Postanak...*, 113.

²⁶⁸ M. Vego, *Postanak...*, 113.

dvije krune, "za srpskog i bosanskog kralja."²⁶⁹ S tim u vezi nužno je primijetiti da Vego, i drugi historičari koji zastupaju istu tezu, ne navode sličan historijski primjer: da se u isto vrijeme na jednu kraljevsku glavu postave dvije krune. Odbacujući mišljenja historičara koji su smatrali da se Tvrtko prvo krunisao u "u Milima kod Visokog, Vego s pozicije "superiornog" historičara, koju neskromno dodjeljuje sam sebi, zaključuje: "Tu je osrednje historičare zbunila sličnost imena Mileševe u Raškoj sa Mileševom u Bosni, to jest Milima kod Visokog."²⁷⁰

PUČKA ETIMOLOGIJA I MIT *MILE – MILEŠEVO*

Osnovni dosadašnji "problem problema" u rješavanju enigme Mile-Mileševo je metodološki i tiče se multidisciplinarnog pristupa tom problemu. Iz radova koji su o tome do sada napisani vidi se da je problem rješavan monohistorijski, isključivo na osnovu primjene historijskog metoda. Pritom, u potpunosti je izostala dosljedna primjena lingvističkog i onomastičkog metoda. Da je u rješavanju tog problema primijenjen onomastičko-lingvistički metod, zasigurno bi se pokazalo: a) da se radi o historiji jezika i jezičkih promjena i b) da je riječ o glasovnoj pojavi koja se zove pučka etimologija, posebno karakterističnoj za strane riječi. Na taj način svi historijski izvori koji se bilo direktno bilo indirektno tiču krunisanja Tvrtka I – Od Orbinija preko povelja kralja Tvrtka I od 10. aprila 1378. godine, od 17. juna 1378. godine, 12. marta 1380., 2. decembra 1382, itd. - dobili bi znanstveno utemeljenu valorizaciju koja nije samo historiografska i koja ne dozvoljava dvosmislena tumačenja. Svakako, iz političkih razloga dokazivanje da se Tvrtko I *jeste*, ili *nije*, krunisao u srpskom Mileševu odavno je prešlo granicu naučnih okvira i s tim u vezi, i na jednoj i na drugoj strani, stekli su se brojni sumnjivi, nejasni i kontradiktorni izvori koje će trebati još jedanput temeljito preispitati.

Dosadašnje razmatranje problema Mile-Mileševo u južnoslavenskoj znanosti pogrešno je nametnuto kao isključivo historiografski problem, koji je razmatran isključivo s aspekta historiografske znanosti. Karakterizira ga historičarsko-esnafska isključivost proizašla iz historičarske lingvističke nestručnosti. U problemu *Mile-Mileševo* historija jezika, koja je u svojim spoznajama znatno složenija i teža od uobičajenog historiografskog pronalaženja starih listina i njihovog tumačenja, grubo se našalila s velikim brojem eminentnih historičara, kao što i pučka etimologija u svojim počecima jeste neka vrsta "jezičke šale".

²⁶⁹ Isto.

²⁷⁰ Isto.

Pučko poistovjećivanje Mile-Mileševo ima svoje lingvističke uzroke. Oni su istovjetni poistovjećivanju *berza rada s brzorad* što je, kao tipičan primjer pučke etimologije, svojevremeno poistovjećeno u Lici.²⁷¹ U istom kontekstu stoji "etimologija" imena *Muhamed*, od *muha* + *med*. I kao što se u posljednjem primjeru otkriva posve izvjestan privid logične veze između muhe i meda, pojava sličnih privida stara je koliko i ljudi i njihovi različiti jezici. Pritom, privid stvara previd a previd dalje vodi ka predrasudi koja rezultira glasovnom promjenom čiji se rezultati u lingvistici nazivaju pučkom lingvistikom ili pučkom etimologijom.

Pučku etimologiju (lingvistiku) čine "predrasude i vjerovanja govornika o vlastitom jeziku ili o jeziku općenito. Govornici različitih jezičkih zajednica, između ostalog, smatraju da su (...) "određeni oblici i uporabe "ispravni", dok su drugi netačni", "negramatični" ili "neknjiževni".²⁷² U problemu *Mile* taj problem vrlo davno postavili su prvi pučki radoznalci i interpretatori najstarije visoke *oral history*. I kao što se danas historičari trude da kritički valoriziraju historio-grafsku građu i u tome imaju više ili manje uspjeha, u vezi s nazivima visokog toponima vrlo davno postavljen je problem da li je lik *Mile* "ispravan" i "tačan." I kao što pseudoznanstvena rješenja pučke etimologije u pravilu nisu uspješna, a nisu uspješna iz razloga što nisu naučna, u dosadašnjem rješavanju problema *Mile*, u najmlađoj fazi najvjerovatnije *Milje*, taj problem nije mogao biti riješen iz razloga što se u njegovom rješavanju historičari nesvjesno suočili s narodnom predrasudom u koju su utkana osebujna i maštovita domišljanja.

Kada je prvi put postavljen etimološki problem *Mile*? U hronološkom smislu, kao termin *post quem* može se uzeti period ranog srednjeg vijeka i slavenizacije visokog kraja. U vrijeme kada je slavenski jezik počeo prevladavati nad domorodački ilirsko-romanskim,²⁷³ počelo se gubiti prvobitno značenje toponima. Kao što je već rečeno, etimologija *Mile* postepeno je nestajala a fonetski lik čuvao se kao melodija čiji predslavenski tekst se sve više gubio, da bi na kraju bio u potpunosti izgubljen i zaboravljen. Naziv toponima sve više je gubio prvobitnu motivaciju i postajao nemotiviran. Kada se prvobitna predslavenska motivacija izgubila u potpunosti postavio se problem nove slavenske motivacije, koju je visoki srednjevjekovni puk pronašao u baltoslavenskom, praslavenskom i sveslavenskom pridjevu *mio*, *mil*,²⁷⁴ što je široko rasprostranjen osnovni, prvi ili drugi, elemenat dvočlanih ličnih imena. U romanskoj Dalmaciji to su imena *Milo*, *Milco*, *Milosal(-ich)*, *Milgost*, *Milo (-vcich)*, *Milbdrug*, prezime *Mileschich*

²⁷¹ S. Georgijević, *Narodna etimologija u našoj toponomastici*, Pitanja književnosti i jezika, knjiga treća, sveska prva i druga, Sarajevo 1956, 121.

²⁷² R. L. Trask, *Temeljni lingvistički pojmovi*, Zagreb 2005, 292.

²⁷³ Detaljnije razmatranje jezičkih prilika na bosanskohercegovačom tlu u ranom srednjem vijeku izlazi iz okvira ove studije.

²⁷⁴ P. Skok, *Etimološki rječnik...*, II, 426.

što je patronimik od imena *Mileša*,²⁷⁵ itd. U srednjevjekovnoj Bosni *Miloje* je *did* Crkve bosanske, *Milorad* ime patarena i *gosta*, *Milutin* ime *gosta* Crkve bosanske.²⁷⁶ *Milaš Radomirić* trgovac je iz Podvisokog, *Milan Ožegović* trgovac iz Fojnice, *Miloš Subotić* trgovac iz Fojnice,²⁷⁷ *Mileša* vlaško ime,²⁷⁸ itd.

Pučkom etimologijom, srednjevjekovno stanovništvo Visokog toponim *Mile* pogrešno je motiviralo slavenskim imenom *Mileša*. Dalji logičan slijed pučkog "razumijevanja" toponimske etimološke suštine je dolazak sufiksa *-evo* na toponimsku osnovu *Mileš-*. S tim sufiksom, koji znači pripadanje, napravljena je pridjevska tvorba. Prema tome, toponim *Mile* u pučkoj kreaciji postao je *Mileševo*, a nešto kasnije doći će u historijske izvore. U početku, radilo se o usmenoj interpretaciji koja je u djelu M. Orbina kasnije dobila svoj prvi do sada poznati pisani lik. Sve ostalo što je napisano o tom problemu, od Orbina preko Vitezovića, Lašvanina, Naganovića, Jakošića, Palmotića, Jirečeka, Čorovića, Dinića, dvojice Imamovića, Anđelića, Baslera, Mandića, Aničića, Lovrenovića, Zadre, Žugaja, itd. uglavnom je laičko domišljanje koje je, s lingvističkog znanstvenog aspekta, moguće definirati neznačajkom besmislicom.

Historijski izvori na svoj način potvrđuju stratigrafiju pučke etimologije. Iz franjevačkog Matrologija pod 1369. godinom zabilježena je smrt blaženoga Ivana iz Aragonije u samostanu "de Milesevo in Bosna".²⁷⁹ Kao što je već rečeno, M. Orbini 1601. godine također donosi pučko-etimološki lik *Milesevo*. Ljetopisac fra B. Naganović (umro 1714.) piše: "Ultimus (banus) fuit Stephanus Messiliensis, hic Mesilevi (korumpirano od Mileševo, prim. I. Pašić) fecit fratribus minoribus conventum qui primus est, et fuit in Bosnia, et ibi fuit septultus ..."²⁸⁰ Fra J. Jakošić u analima iz 1740. godine na svoj način zaokružio je genezu pučke etimologije: "S Nicolaus Milosevo, alias Milo, nunc Visoki."²⁸¹

Godina 1369, kada se u historijskim izvorima prvi put javlja pučko-etimološki lik *Mileševo*, pokazuje da se već sredinom 13. stoljeća lik *Mile* značajno izgubio, što na svoj način otkriva njegovu veliku starost. Da bi se izgubilo prvotno značenje nekog toponima, potrebna su stoljeća. Svakako, starost lika *Mileševo* komplementarna je starosti južnoslavenskog antroponima *Mileša*, a njegovi počeci u visočkom kraju mogu se datirati u period ranog srednjeg vijeka i slave-nizacije visočkog kraja (7. - 9. stoljeće). Prema tome, pučka etimologija *Mile* >

²⁷⁵ K. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Wien 1904, 43.

²⁷⁶ P. Čošković, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, Sarajevo 2005, 544, 555.

²⁷⁷ D. Kovačević-Kojić, *Trgovina...*, 404, 405.

²⁷⁸ *Polimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina* (Priredio Ahmed S. Aličić), Sarajevo 1985, 203.

²⁷⁹ Prema: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva...*, 234.

²⁸⁰ Prema: D. Lovrenović, *Proglašenje Bosne...*, 228.

²⁸¹ Rukopis anala nalazi se u samostanu u Visokom. Upor: J. Kujundžić, *Samostan sv. Nikole...*, 82.

Mileševo vjerovatno se začela još u ranom srednjem vijeku i trajala je do sredine 17. stoljeća. Pučko-etimološke nedoumice s likom *Mile* trajale su dugo i vidljive su i iz Opširnog popisa Bosanskog sandžaka iz 1604. godine i visočkog seoskog naziva *Mileta*, koji je u dosadašnjoj historiografiji ostao nezapažen.

U Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine jedan čifluk u nahiji Visoko popisan je "u blizini sela zvanog *Mileta*."²⁸² Da se u tom liku krije visočko *Mile* vidi se po tome što je čifluk popisan odmah poslije popisa kasabe Visoko i sela Moštre.²⁸³ Lik *Mileta* ispisan je bez akcenta, što otežava njegovo potpuno razumijevanje. Najvjerovatnije se radi o još jednom pučko-etimološkom liku koji je nastao iz istih razloga kao i lik *Mileševo*. Iz nepoznavanja etimološke suštine neslavenskog lika *Mile*, u cilju motivacije naziva, taj srednjevjekovni naziv najvjerovatnije je doveden u vezu s imenom *Mileta*,²⁸⁴ ili se radi o liku izvedenom od genitiva ličnog imena *Mile*; na taj način što je s *-ta* napravljena posesivna tvorba. Autor lika *Mileta* je nepoznati informator, ili strani osmanski popisivač koji je s *-ta* motivirao naziv *Mile*. U svakom slučaju, lik *Mileta* pokazuje kontinuirane nedoumice oko etimologije toponima koje traju za sve vrijeme slavenske povijesti Visokog.

Kao autor "povijesne dezinformacije" o mjestu krunisanja Tvrtka I, u dosadašnjoj historiografiji M. Orbin je nepravedno optuživan. Mišljenja historičara po kojima je "krivac" za "zbrku", "pometnju", "pomutnju" "nejasnoće", "nerealne predodžbe", "zavedenost", "imaginacije", "prepravku toponima", "iskrivljivanje podataka", "krivo tumačenje podataka", "nesporazume", "miješanje toponima" nisu ništa drugo do najobičnija pseudoznanstvena domišljanja. Navedene optužbe protiv Orbinića ne stoje i on zaista nije nikakav "krivac". U vezi s mjestom krunisanja Tvrtka I zbrku nije stvorio Orbinić već "osrednji historičari" koji su samo iz svog ugla, kroz čisto zanatsku prizmu, jednostrano sagledavali problem, a nisu pronašli ključ za njegovo rješenje. Nije se znalo da je problem multidisciplinarni i da je on primarno lingvistički, pa tek onda historiografski. U vezi s okrunjenjem Tvrtka I Orbinić je bio korektan informator i njegovim informacijama nema se šta prigovoriti. Naime, u razmatranju Orbinićevog djela historičari su previdjeli vrlo važnu činjenicu: "Kraljevstvo Slovena" nije samo povijest političkih događanja iz bosanske povijesti već jeste i povijest jezika i jezičkih oblika. Orbinićev lik *Mileševo* jezička je determinacija jednog povijesnog stanja i njegove tadašnjosti. Naime, korisnicima naziva određenog područja toponimi se ne javljaju kao spomenici prošlosti i oni za njih ne izražavaju povijest, već im služe kao znakovi za razlikovanje zemljopisnih objekata i kao "obavjesna nužnost u svaki-

²⁸² *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, SV. I/1, (obradio A. Handžić), Bošnjački institut Zürich – odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000, 609.

²⁸³ Isto, 600-609.

²⁸⁴ U srednjem vijeku ime je višestruko potvrđeno. U Fojnici se 1438. godine spominje neki zlatar po imenu *Mileta*, itd. D. Kovačević, *Gradska naselja...*, 255.

dašnjem životu.”²⁸⁵ Orbiniju, i svim drugim korisnicima bilo kojeg toponima u prošlosti i sadašnjosti, važno je toponimijsko a ne etimološko značenje, “koje je obično fakultativno, pa zato i nastaje zatiranje ili promjena izvornog značenja u toponimima.”²⁸⁶

Bilježeći lik *Mileševo* Orbini je vjerodostojno zabilježio toponimijsku činjenicu svog vremena: pučko-etimološki lik *Mileševo* početkom 16. stoljeća bio je rasprostranjen od Visokog do Dubrovnika i Mljeta. Bilježeći taj lik on nije imao namjeru da dezinformira i da unosi pometnju, a posebno da “prepravlja” lik *Mile*, jer za prepravljanjem (krivotvorenjem) nije bilo nikakve potrebe. Orbini se posebno ne može optuživati da je “prepravljao” u bilo čiju korist. Kao što pokazuju historijski izvori, lik *Mileševo* nije bio nikakav Orbinijev znanstveni ekskluzivitet, odnosno intelektualna spoznaja samo jednog pojedinca, koji može i da pogriješi: lik *Mileševo*, i prije i poslije Orbinija, poznavali su mnogi. Taj lik u Dalmaciju su, znatno prije Orbinija, donijeli brojni dubrovački trgovci, koji su u srednjem vijeku povremeno živjeli i trgovali u Visokom.²⁸⁷

Od pučke etimologije do jezičkog mita samo je jedan korak²⁸⁸ i on je u problemu *Mile-Mileševo* davno iskoračen. Od tipičnog jezičkog mita, koji se ni na koji način ne može osporiti, u kontaminaciji s nekim historijskim izvorima, problem *Mile-Mileševo* uskoro je postao historijski mit. Tvrtkovo krunisanje u srpskoj Mileševi postalo je paradigmom srpskog historiografskog i političkog svojatanja srednjovjekovne Bosne. Pritom, Tvrtkova povelja iz 1378. godine, sama za sebe i u vezi s drugim bosanskim poveljama a u kontekstu opće vladavine Tvrtka I, doima se kao nijemi film loše slike i tona. Mada navodi iz povelje ne proturječe pučkoj etimologiji *Mile-Mileševo*, mediavelistima preostaje da još jedanput dobro provjere navedenu povelju. Bez obzira na okolnosti u kojima je povelja nastala, nema nikakve sumnje: Tvrtko I okrunio se u Milama kod Visokog.

Problem mjesta u kojem se krunisao Tvrtko I, sa znanstvenog aspekta, nužno je smatrati definitivno završenim. Tvrtko I krunisao se u Milama kod Visokog. Iz tog problema historičari trebaju izvesti pouke: svaki historijski izvor nužno je komplementarno razmotriti i podvrgnuti metodologiji više različitih znanstvenih metoda, ne samo historijskog. Monohistorijska razmatranja historijskih problema neminovno vode ka “historiografskoj osrednjosti i zbunjenosti”. Univerzalan, zajednički ili opći karakter znanosti povijesna je cjelina u kojoj se

²⁸⁵ P. Šimunović, *Bračka toponimija*, Zagreb 2004, 23.

²⁸⁶ Isto.

²⁸⁷ O dubrovačkim trgovcima u Visokom vidjeti u: D. Kovačević-Kojić, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga XVIII, Sarajevo 1961. Ista: *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države*, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, ANUBiH, posebna izdanja, knjiga LXXIX, Sarajevo 1987, 85-190.

²⁸⁸ O tome vidjeti u: R. L. Trask, 145-148.

dotiču, prožimlju ili uzajamno prepliću brojni naučni problemi, a oni su, ne samo u svojoj općoj determinaciji, prije svega, povijesno-jezički. Historija jezika, prije svega, najstarija je povijest bilo kojeg naroda, kao što je i problem *Mile-Mileševo* povijesni problem bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika koji su u svom historijskom razvoju pretrpjeli brojne zajedničke mjene. S obzirom da je, manje više, riječ o jezicima poteklim iz zajedničkog jezičkog stabla, problem *Mile-Mileševo* nije pojedinačni problem srpskog, hrvatskog ili bosanskog jezika i pojedinačnih nacionalnih historiografija koje se tim jezicima iskazuju. I kao što su južnoslavenski jezici potekli iz istog jezičkog stabla, u funkciji razumijevanja i povezivanja uglavnom istorodnog stanovništva koje govori tim jezicima, jezički problem *Mile-Mileševo* zajednički je znanstveni problem svih južnoslavenskih jezika i južnoslavenskih naroda, koji nije nastao iz razloga da ih razdvaja, kao što ih je do sada razdvajao. Negirati činjenicu da je *Mile-Mileševo* zajednički povijesno-jezički problem, proizišao iz pučke etimologije, značilo bi negirati povijesni razvoj bilo kojeg južnoslavenskog jezika, što nije moguće. Znanstveno rješavanje problema *Mile-Mileševo*, a ono pripada pozitivno utemeljenoj znanosti i prema tome i srpskoj, hrvatskoj i bošnjačkoj, u nacionalnim historiografijama nužno je prihvatiti definitivno i bez predrasuda. Drugačiji pristup ovom problemu neminovno vodi u novu politički motiviranu historiografiju, koja sa naukom nema mnogo veze.

Glava treća

MILE I ARNAUTOVIĆI U ETNOLOŠKOM I ONOMASTIČKOM SVJETLU

ZAJEDNIČKA POVIJEST ANTIČKIH KORIJENA

U brojnim dosadašnjim radovima napisanim o visočkom Milu etnološki metod bio je u sjeni historijskog. Izuzetak je studija "Visočka nahija" autora M. Filipovića, što je njegova doktorska disertacija i njegov ponajbolji rad. U toj studiji, u razmatranju etnoloških sadržaja u selu Arnautovići, M. Filipović nudi dragocjene etnološke informacije koje se odnose i na srednjevjekovno Mile. Na te sadržaje, poslije M. Filipovića, historičari nisu obraćali veću pažnju. Na drugoj strani, u kontekstu visočkog Mila, brojni autori uglavnom su razmatrali pitanja iz visočke crkvene i kršćanske povijesti: kada su nastale crkvene građevine u Milima; da li su u Milima postojale dvije ili tri crkve; kada su franjevci došli u Bosnu i gdje je osnovan prvi franjevački samostan sv. Nikole u Bosni; da li su u Visokom podignuta dva franjevačka samostana i da li je samostan svete Marije podružnica samostana u Milama; kada je srušen franjevački samostan u Milama; da li su osobe sahranjene u crkvene grobove, i u njenoj blizini, pripadali klatoličkoj crkvi ili Crkvi bosanskoj; itd, itd. U ovu naučnu problematiku odavno su uključeni i brojni franjevački i katoličko-crkveni znanstveni autoriteti. Na drugoj strani, tim pitanjima se bavio samo jedan Bošnjak, arheolog Enver Imamović.²⁸⁹ Odsustvo bošnjačkih historičara u historiografiji Mila već je stvorilo potpuno pogrešno uvjerenje da historija Mila ne pripada bošnjačkoj povijesti i da je ona isključivo katolička i hrvatska. Da li su bosanskohercegovački i visočki Hrvati ekskluzivni baštinici visočkog Mila? Etnologija, u sprezi s historijom, nudi posve jasan i znanstveno utemeljen odgovor: "ne". Da je velika povijesna težina tog "ne" i da je u Milama ispisan veliki dio visočke srednjevjekovne povijesti Bošnjana, predaka

²⁸⁹ E. Imamović, po vokaciji arheolog, nije arheološki istraživao Mile i o Milama je pisao s ambicijama mediaveliste i historičara. S aspekta Patschovih falsifikata, u koje nije proniknuo, kod E. Imamovića stoji: "Ni Mujaga (Salihagić) a ni Patsch nisu nikada saznali niti su bili svjesni šta su otkrili i kakvu su štetu učinili svojim nemarom i neznanjem". E. Imamović, *Korijeni Bosne i bosanstva*, Sarajevo 1995, 76.

današnjih Bošnjaka, nema nikakve sumnje. I dok su historičari počesto skloni da o vjerskoj povijesti sude nekritički i s aspekta vjere koju lično obnašaju, na čemu su se u Milama spotakli Pavo Andelić i Đuro Basler, u ovoj studiji Mile se otkrivaju u najboljim tradicijama povijesne bosanske multireligioznosti, suživota i tolerancije, koja se iskazuje kroz vjersku koegzistenciju domorodačkog predkršćanskog paganizma, kršćanstva, arijanstva i bosanske narodne crkve koja će se kasnije nazvati Crkvom bosanskom.

Bošnjaci su pripadnici jednog od najstarijih i najmalobrojnijih naroda na Balkanu. Geografski su razmješteni između Srba i Hrvata, koji su im, skoro u potpunosti, pisali predslavensku i antičku povijest njihove domovine.²⁹⁰ Kod starijih bošnjačkih historičara prethistorija i antika na tlu Bosne i Hercegovine uopće se ne tretiraju,²⁹¹ ili se tretiraju uzgred i površno, tako da Bošnjaci tek sredinom 19. stoljeća od svojih susjeda doznaju da se Bosna nekada zvala Ilirik.²⁹² Razlog, svakako, nije u općem bošnjačkom neznanju, što je prvi uvidio poznati bošnjački alim i profesor gazi Husref-begove medrese u Sarajevu Mehmed Handžić. Četrdesetih godina 20. vijeka on piše da Bošnjaci "nemaju ni malo interesa za istinom o svom predislamskom porijeklu i da je za njih glavno da ostanu osvjedočeni muslimani pa makar u prošlosti bili ne znam što."²⁹³ Toj predrasudi robovalo se dugo i predugo. U Visokom, koje je jedno od najvećih gradskih naselja koje su 1463. godine na tlu Bosne i Hercegovine Turci zatekli i osvojili, za vrijeme osmanske vlasti, na orijentalnim jezicima napisane su brojne knjige. Na žalost, u njima se visočka predislamska povijest uopće ne tretira, kao da nije ni postojala. Sistem općih orijentalnih vrijednosti, islamske civilizacije i kulture,

²⁹⁰ V. Klaić, *Povijest Bosne*, Zagreb 1882, 27-42; V. Ćorović, *Bosna i Hercegovina*, Beograd 1925, 10-31; Isti: *Historija Bosne*, Beograd 1940, 19-93; Ć. Truhelka, *Bosna u doba preistoričko*, *Povijest Bosne i Hercegovine* (reprint iz 1942. g.), Sarajevo 1991, 78-102; A. Mayer, *Bosna u ilirsko doba*, *Povijest Bosne i Hercegovine* (reprint iz 1942. g.), Sarajevo 1991, 103-120; M. Mandić, *Bosna i Hercegovina u rimsko doba*, *Povijest Bosne i Hercegovine* (reprint iz 1942. g.), Sarajevo 1991, 121-137; A. Benac, D. Sergejevski, Đ. Mazalić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1955, 110; A. Benac, B. Ćović, N. Miletić, Đ. Basler, E. Pašalić, P. Andelić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1984, 11-375. I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANUBiH, Djela, knjiga LXVI, Sarajevo 1988, 7-411.

²⁹¹ *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900, autora Safvet bega Bašagić-Redžepašića, obuhvata period od 1463-1850. godine.

²⁹² "Prema onome što prenose historije nemuslimana, ranije se Bosna zvala Ilirik." S. S. Hadžihuseinović Muvekit, *Povijest Bosne*, Sarajevo 1999, 7.

²⁹³ M. Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Bošnjaci i islam, Sarajevo 1998, 17.

za kratko vrijeme zasjenio je i skoro u potpunosti potisnuo sve ono što nema islamski predznak. Pa ipak, povijest nije moguće zatomiti te se ona čuva i iskazuje i na drugi način. Brojni osmanski popisi bosanskog sandžaka i Visočke nahije, obiljem podataka koji sadrže, na svoj način otkrivaju i predislamsku Bosnu. Kao što je već rečeno, u tim popisima, odnosno u Opširnom popisu iz 1604. godine, popisan je čifluk Timura, sina Hamzina i drugih suvlasnika, u blizini sela zvanog *Mileta*. Navedeni podatak pokazuje da se i u bošnjačkoj tradiciji čuvala uspomena na nekadašnje Mile, ne samo u izričaju i oficijelnom zapisu njegovog imena. Uporedo s tim, povijesno je trajala i opstajala bošnjačka tradicija. To je visočka *oral history*, koju imaju svi narodi svijeta. U toj narodnoj tradiciji zatomljen je najintimniji dio narodnosne povijesti koju nije moguće falsificirati bilo kojom ispravom, ili zabraniti kao "nepodobnu" ili marginalnu povijest, kako se ona tretirala za vrijeme osmanske vlasti. Bošnjaci su ne samo čuvali tradiciju o visočkom Milu. Kao što se dalje otkriva, hiljade ljudi, potomaka nekadašnjih Dobrih Bošnjana, i dalje je jednom godišnje dolazilo u Mile.

S aspekta etnološke znanosti, narodne tradicije visočkog stanovništva prvi je zabilježio M. Filipović. U studiji "Visočka nahija" Filipović za Arnautoviće piše: "I sada je uvek o Ilindanu u ovom selu veliki "teferič" muslimana iz okoline."²⁹⁴ U studiji o životu i običajima narodnim u Visočkoj nahiji Filipović još jedanput potvrđuje veliki bošnjački teferič u Arnautovićima: "Kod m u s l i m a n a – Karakter opštih slava imaju veliki narodni t e f e r i č i, poput zborova kod pravoslavnih, naročito na Ilindan, kada se silan svet iskuplja na mestima gde se od starine skuplja. Tako na pr. nadvisočka sela idu u Trtoriće a sela oko Visokog u Arnautoviće..."²⁹⁵ U vezi s Alidunom (Ilindanom) Filipović je također zabilježio: "Ranije na A l i d u n (Ilindan) muslimani uopšte ne bi radili, a sada neki rade. Muslimani tog dana ne smeju da kóle pšenicu (pravoslavni i katolici rade tog dana na mobu, ali ni oni ne kóle pšenice)."²⁹⁶

Bošnjačka svetkovina Alidun, u Arnautovićima, zasigurno se datira u predosmansku Bosnu. Radi se o tipičnoj bošnjačkoj svetkovini koja je Osmanlijama nepoznata. Znatno prije osmanskog osvajanja Bosne svetkovinu su slavili nekadašnji bošnjački preci, Dobri Bošnjani, zajedno sa svojim bosanskim kraljem. Kako je zabilježio M. Filipović, "Priča se još da je bosanski kralj dolazio svakog Ilindana iz Visokog na teferič u Arnautoviće."²⁹⁷ Radi se o tradiciji koju je zabi-

²⁹⁴ M. Filipović, *Visočka nahija*, 531.

²⁹⁵ Milenko S. Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, SKA, Odjeljenje društvenih nauka, Srpski etnografski zbornik, knjiga LXI, Drugo odeljenje, *Život i običaji narodni*, knjiga 27, Beograd 1949, 123.

²⁹⁶ Isto, 144.

²⁹⁷ M. Filipović, *Visočka nahija*..., 531.

lježio i P. Andelić²⁹⁸ i koja se još uvijek u Visokom može čuti. Teferić za Alidun u Arnautovićima se održavao sve do šezdesetih godina 19. vijeka.

Svetkovina *Alidun* (Ilindan) posvećena je starozavjetnom proroku koji se zvao Sveti Ilija. Živio je u 9. vijeku pr. n. e.²⁹⁹ Za vladavine kraljeva Ahaba i Ahazije borio se u sjevernim područjima Izraela protiv kulta kanaanskog boga vegetacije Baala.³⁰⁰ Na jugozapadnom Balkanu njegovo ime posebno je zastupljeno u oronimiji, kao i u narodnoj tradiciji koja se odnosi na svećarsko obilježavanje njegovog imena. Sveti Ilija u posebnoj je vezi s predkršćanskim paganstvom, za koje je posve sigurno da je bilo prisutno i na visočkom tlu. Najvjerovatnije, to svetačko ime u visočkom kraju zaživjelo je krajem 6. i početkom 7. stoljeća, kada je papa Grgur Veliki svim katoličkim biskupima izdao upute protiv paganstva. Po tim uputama, papa nalaže da se na dotadašnjim paganskim kulturnim mjestima - uglavnom na brdskim i planinskim vrhuncima - sagrađe kršćanske crkve i da se nazivi paganskih kulturnih mjesta preimenuju u imena kršćanskih svetaca sličnih ritualnih obilježja, kao što je sveti Ilija.³⁰¹

Po uputama Grgura Velikog (papa u razdoblju 590-604.), paganska kulturna mjesta treba poskropiti benediktinskom svetom vodom, sagrađiti oltare, izložiti relikvije kršćanskih svetaca, što treba činiti korak po korak, stopu po stopu, s ciljem da pagansko pleme srcem grešku otkloni i pravog Boga spozna.³⁰² Za one koji mnoge volove, kao žrtve demonima, imaju običaj ubijati, papa upućuje da ovu svečanost treba promijeniti u dan posvećenja ili rođenja svetih, tako da ona postane religiozna kršćanska svečanost.³⁰³

²⁹⁸ P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 296.

²⁹⁹ O njegovu životu i djelovanju izvještuje Biblija, posebno njena Prva knjiga kraljeva 17 glava, i Druga knjiga kraljeva 2. glava.

³⁰⁰ G. Denzler, *Religijski leksikon*, Zagreb 1999, 116. Upor: *Opći religijski leksikon*, Leksikografski zavod M. Krleža, Zagreb 2002, 357.

³⁰¹ A. Škobalj, *Obredne gomile*, Zagreb 1970, 515. Upor: P. Šimunović, *Istočnojadranska toponimija*, Split 1986, 119.

³⁰² Sancti Gregorii Magni epistolarum liber XI, epistola LXXVI ad Melitum abatem, Migne, Patrologia series latina, Parisiis 1896. tom 77, stupac 1215.

³⁰³ "Cum vero vos Deus omnipotens ad reverendissimus virum fratrem nostrum Augustinum episcopum perduxerit, dicite ei quid diu mecum de causa Anglorum cogitans tractavi, videlicet quia fana idolorum destrui in eadem gente minime debeant, sed ipsa quae in eis sunt idola destruantur. Aqua benedicta fiat, in eisdem fanis aspergatur, altaria contruantur, reliquiae ponantur, quia si fana eadem bene constructa sunt, nesesse est ut a cultu daemonum in obsequium veri Dei debeant commutari, ut dum gens ipsa eadem fana non videt destrui, corde errorem deponat, et Deum verum cognoscens ac adorans ad loca quae consuevit familiariter concurrat. Et quia boves solent. In sacrificio daemonum multos occidere, debet his etiam hac de re aliqua solemnitas immutari, ut die dedicationis vel natalitis sanctorum martyrum, quorum illic reliquiae ponuntur, tabernacula sibi circa easdem ecclesias quae fanis commutatae sunt de ramis arborum faciant et religiosi convivii solemet donatori omnium de satietate sua gratias referant, ut dum eis aliqua exterius gaudia reservantur, ad interiora gaudia consentire facilius valeant. Nam duris mentibus simul omnia abscidere impossibile esse non dubium est. quia is qui locum summum ascendere nititur necesse est ut gradibus vel passibus, non autem saltibus elevetur." Isto.

Arheološki nalazi u Milama potvrdili su njegove antičke korijene. Ali, prisustvo antike zasigurno implicira i antičke i kasnoantičke kultove koji su se štovali na tom prostoru. S aspekta kršćanstva, riječ je o paganskim vjerovanjima i paganskim kultovima koji su u vrijeme pontifikata Grgura Velikog morali doći na udar kršćanske crkve. Naime, višestruko potvrđena konstanta visočke povijesti, od neolita pa sve do danas, gusta je naseljenost visočkog kraja. Uzrokuju je prirodne odlike visočkog tla, posebno pogodnog za zemljoradnju i stočarstvo, kao i znatno rudno bogatstvo srednje Bosne. U periodu ranog kršćanstva na bosanskohercegovačkom i visočkom tlu jedan dio visočkog stanovništva zasigurno je prihvatio novu vjeru. Međutim, ranokršćanskog stanovništva nije bilo mnogo. U periodu kasne antike najveći dio stanovništva ostao je vjeran svojim epihorskim, uglavnom ilirskim, kultovima. Od posebne važnosti je predkršćanski istočnjački kult Mitre, koji se od vremena Vespazijana zahvatio cjelokupan rimski svijet.³⁰⁴ Visočko ilirsko-romansko stanovništvo kasne antike, sa svojim paganskim kultovima, za kršćane i papu Grgura Velikog bilo je pagansko stanovništvo i papine upute upravo se odnose na to stanovništvo, koje nije slavensko. Iz papinih uputa nužno je u potpunosti isključiti kasnije doseljene Slavene, jer o njima na samom početku 6. stoljeća, kao i znatno kasnije, ne može biti govora.

Vratimo se Milama i arheološkim ostacima nekadašnjih građevina. U najstarijem arheološkom sloju arnautovićkih zidina Ć. Truhelka je vidio ostatke starokršćanske bazilike lokalnog tipa.³⁰⁵ Mišljenje o starokršćanskoj bazilici kasnije preuzimaju Đ. Basler i M. Vego. Iz sačuvanoga plana iskopina, kasnije pronadenog u Zemaljskom muzeju, vidi se da je antička građevina imala vrlo debeo zid, čak 1,30 m, što po graditeljskim normama rimskih gradnji znatno prevazilazi uobičajne norme. Iz tih razloga Đ. Basler (pseudonim J. Kujundžić) zaključio je da se moralo raditi o većoj bazilici ili kripti. S tim u vezi, Basler je povezao narodnu tradiciju koju je zabilježio M. Filipović, po kojoj su na istom mjestu u staro vrijeme stajali "dvori s lijepom kaldrmom u kojoj su bile izrađene ptice", iz čega je zaključio da se radi o ostacima rimskih podnih mozaika. Za antički debeli zid Đ. Basler pretpostavio je da je on bio namijenjen za nošenje stubova između dva prostora jedne od bočnih lađa kasnoantičke bazilike.³⁰⁶

³⁰⁴ Pristalice Mitrine religije regrutovane su u najširim slojevima rimskog društva, od rimskih građana do oslobođenika i robova. Spomenici Mitrinog kulta otkriveni su u svim dijelovima Rimskog carstva. Imperator Komod bio je posvećen u Mitrine misterije. U Karnuntumu je nađen natpis iz kojeg se vidi da su Dioklecijan, Galerije i Licinije obnovili Mitrino svetište. O tome vidjeti u: A. Cermanović, D. Srejić, *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*, Beograd 1996, 363-365.

³⁰⁵ Truhelka je starokršćansku baziliku u Arnautovićima usporedio sa sličnim bazilikama u Zenici, Gornjem Turbetu, Malom i Velikom Mošunju, Dabravini i Brezi. Ć. Truhelka, *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne*, GZM, 1914, 222, 223.

³⁰⁶ J. Kujundžić, 177 i d.

Veličina bilo koje rimske gradnje bila je uslovljena brojem ljudi za čije potrebe se građevina podiže. Iz tih razloga, gradnja rimskoga trga, i njegova veličina, kod Vitruvija se razmatraju zajedno s gradnjom bazilike.³⁰⁷ Vitruvije kaže da se rimski trg "mora odmjeriti prema broju ljudi,"³⁰⁸ što se odnosi i na odmjeravanje veličine bazilike. S tim u vezi, predimenzionirana debljina zida, od 1,30 m., na svoj način ukazuje na predimenzioniranu veličinu gradnje.

I. Bojanovski smatrao je da ostaci antičkog zida još uvijek ne mogu odrediti karakter i vrijeme antičke građevine.³⁰⁹ Pa ipak, iz razloga što se na istom mjestu u dužem povijesnom kontinuitetu podižu religiozne građevine, za antičke ostatke zida s vrlo velikom vjerojatnošću može se pretpostaviti da su također u vezi s religijom, bilo direktno ili indirektno. U današnjim Arnautovićima potvrđuje se neosporan religijski kontinuitet, čiji su počeci prije 6. st. n. e., kada je papa Grgur Veliki izdao upute za borbu protiv paganstva. Na najstarije paganstvo višokog stanovništva posebno ukazuje bošnjačka svetkovina "Alidun", koja se, po narodnoj tradiciji, u Arnautovićima održavala još za vrijeme bosanskih kraljeva, što Alidun u Arnautovićima, u najmanjem, datira u doba bosanskog srednjevjekovlja. Slična kulturna obilježja zasigurno je imao i prethodni kult, što se može zaključiti iz uputa pape Grgura Velikog u kojima stoji da se paganska kulturna mjesta preimenuju po imenima kršćanskih svetaca sličnih religijskih obilježja.

BOSANSKO PAGANSTVO I RANO KRŠĆANSTVO NA TLU BOSNE U VRIJEME PAPE GRGURA VELIKOG

Po uputama pape Grgura Velikog brojna paganska kulturna mjesta dobila su kršćanska obilježja. Paganske svetkovine dobijale su kršćanski karakter pri čemu je njihov znatan broj dobio ritualna obilježja sv. Ilije. S obzirom na to da je u 6. stoljeću ilirsko stanovništvo na tlu današnje Bosne i Hercegovine bilo dominantno i da je svoje paganstvo ispoljavalo prvenstveno u svojim utvrđenim naseljima koja se zovu *gradine*, u skladu s papinim uputama, znatan broj bosanskohercegovačkih gradina preimenovan je po imenu sv. Ilije. U istraživanju ovog problema na tlu Bosne i Hercegovine komparativni arheološko-onomastički metod otkriva prvorazrednu i do sada u potpunosti nepoznatu činjenicu iz bosanske paganske i kasnoantičke kršćanske povijesti:³¹⁰ veliki broj paganskih kulturnih mjesta, uglavnom ilirskih gradina, preimenovan je po imenu sv. Ilije.

³⁰⁷ Vitruvius, *De architectura libri decem*, (prijevod M. Lopac, V. Bedenko). V knjiga, I. (O trgovima i bazilikama), Zagreb 1999, 100-103.

³⁰⁸ Isto, 100.

³⁰⁹ I. Bojanovski, *Visoko i okolina...*, Razdoblje rimske uprave, 75.

³¹⁰ Navedeni znanstveni problem posebno se istraživan za potrebe moje doktorske disertacije *Predslavenski etnički elementi u historiji Bošnjaka s posebnim osvrtom na glasinaičku ilirsku kulturu*. O tome vidjeti u: I. Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka*, Knjiga I, 447-482.

Prije svega, po imenu sv. Ilije, preimenovane su tri glasinačke gradine. Imenom *Ilijak* naziva se pretpovijesna gradina koja se nalazi sjeverno od pračanskog sela Vinča.³¹¹ Druga gradina *Ilijak*³¹² nalazi se pored rogatičkog sela Sjeversko, treća u selu Zagrađe³¹³ kod Sokoca. Zatim, *Gradac Ilinjača*³¹⁴ pretpovijesna je gradina koja zatvara prolaz iz Sarajevskog polja prema jugu. Arheološki nalazi iskopani na gradini datiraju se u prethistoriju, rimsko doba i srednji vijek.³¹⁵ *Ilino brdo* u blizini sela Gornja Bijenja kod Nevesinja arheološki je lokalitet iz rimskog doba i kasnog srednjeg vijeka.³¹⁶ *Ilina glavica* u mjestu Pješivac, kod Stoca, prethistorijska je gradina iz eneolita, bronzanog i kasnoantičkog doba.³¹⁷ *Ilijina greda* u Bogojević-selu, kod Trebinja, prethistorijska je gradina iz bronzanog i željeznog doba.³¹⁸ *Ilijino brdo* na lokalitetu Bihovo-Crnač, kod Trebinja, prethistorijska je gradina iz željeznog i rimskog doba. Na gradini je srednjovjekovna crkva Svetog Ilije.³¹⁹ *Ilijino brdo* u selu Mesari, Trebinje, prethistorijska je gradina, rimsko utvrđenje i srednjovjekovna nekropola.³²⁰ *Ilijina glavica* je arheološki neistražena ilirska gradina koja se nalazi u hercegovačkom selu Poljice, uz antičku komunikaciju Epidaurum – Foča.³²¹ Na gradini se nalazila crkvice Svetog Ilije “a oko nje ima ulomaka rimske opeke i crijepa.”³²² *Ilijin krsnik* u Skrobučanima, kod Prozora, prethistorijska je gradina iz bronzanog ili željeznog doba.³²³ *Ilina* u Goranima, kod Konjica, prethistorijska je gradina iz bronzanog ili željeznog doba.

³¹¹ Riječ je o jednom od najpoznatijih arheoloških lokaliteta Glasinca. B. Čović, *Od Butmira do Ilina*, Sarajevo 1976, 275, i d.

³¹² Gradina je locirana na izduženom brežuljku brda Ilijak kao i na njegovim vještački terasiranim južnim padinama. Po mišljenju B. Čovića i B. Govedarice, pripada bronzanom i željeznom dobu. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom III, Sarajevo 1988, 95. Upor: B. Čović, *Die Befestigungen und befestigte Siedlungen des Glasinacer Gebietes*, Međunarodni kolokvij “Utvrdjena ilirska naselja”, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6, Sarajevo 1975, 101.

³¹³ Gradinu čini polukružni kameni bedem koji štiti plato sa sjeverne, zapadne i južne strane, zatvarajući površinu od oko 1.600 m². Po mišljenju Govedarice, vjerovatno pripada željeznom dobu. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1988, 95. Upor: F. Fiala, *Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gradina u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897.*, GZM, Sarajevo 1897, 605.

³¹⁴ A. Benac, *Gradac Ilinjača kod Kotorca*, Muzej grada Sarajeva, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, knjiga I, Sarajevo 1963, 25-31.

³¹⁵ Isto.

³¹⁶ Na brdu se nalazi više rimskih spolija i srednjovjekovna nekropola sa 50 stećaka. *Arheološki leksikon...*, tom 3, 147.

³¹⁷ Na gradini je ubicirana rimska osmatračnica. Isto, 182.

³¹⁸ Isto.

³¹⁹ Isto.

³²⁰ *Arheološki leksikon*, 3, 182.

³²¹ I. Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji*, V, *Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knjiga XXV, Sarajevo 1987, 74.

³²² Isto.

³²³ Isto, 217.

Vrh gradine nosi naziv *Crkvica*.³²⁴ *Ilčinova Lazina* kod Posušja prethistorijsko je i srednjovjekovno naselje iz starijeg neolita, bronzanog doba i razvijenog srednjeg vijeka.³²⁵ *Ilino brdo* u Rasovači, kod Posušja, antički je lokalitet na kojem je pronađen rimski epigrafski spomenik.³²⁶ *Ilina* kod Gorana, u dolini rijeke Neretvice, prethistorijska je gradina na kojoj su pronađeni ostaci prethistorijske keramike. Vrh brda zove se *Crkvica*.³²⁷ Pored puta iz Prisoja u Duvno, na jednoj gradini, nalazi se crkvica *Svetog Ilije*.³²⁸ Gradina nije arheološki istraživana i može se pretpostaviti da je iz pretpovijesnog doba.

Znatan broj drugih bosanskohercegovačkih toponima, uglavnom brda, takode je imenovan ili preimenovan po kršćanskom svecu Sveti Ilija. Ti visovi nisu arheološki istraživani. Moguće je da će arheološka istraživanja i na tim lokalitetima potvrditi prethistorijske ili antičke nalaze, odnosno korijene bosanskohercegovačkog paganstva. Prema informaciji J. Dedijera, na tlu Hercegovine to su: *Ilija*, planina i istoimeni vrh u Popovu,³²⁹ *Ilijina glavica*, brdo u Sedlarima,³³⁰ *Ilino brdo* nad Orahovim Dolom.³³¹ U sjeveroistočnoj Bosni to je tuzlanski oronim *Ilinčica*,³³² tradicionalno tuzlansko izletišta, čiji izletnički (teferički) korijeni vjerovatno potiču iz prethistorije i antike.

Pojavu svetačkog imena na ilirskim gradinama samo neupućeni mogu dovesti u vezu s Ilijom gromovnikom i gromovima koji tuku po planinskim i brdskim visovima. Ako bi se brdski i planinski visovi doveli u isključivu vezu s munjama i gromovima, a njihovi nazivi hipotetički motivirali Ilijom gromovnikom, ostaje nerazjašnjeno iz kojeg razloga su navedeni oronimi na tlu Bosne i Hercegovine uglavnom pretpovijesne gradine. U čisto teoretskom pretpostavljanju, na osnovu tonitrujalno-fulgorne motivacije u imenovanju planinskih i brdskih visova koji su izloženi gromovima, logički je očekivati da se približan broj pretpovijesnih gradina i na tlu današnje Srbije, koja je u antici pripadala provinciji Meziji, također nazove po imenu sv. Ilije. Naime, ilirske gradine nisu samo rasprostranjene na tlu Bosne i Hercegovine već i na prostorima zapadne Srbije. U oblasti rijeke Tare jezgreno je područje plemena Autarijata i to nekad moćno pleme, po mišljenju nekih prethistoričara, na istoku doseže do Zapadne Morave. U oblasti Užica po-

³²⁴ Isto.

³²⁵ Isto, 267.

³²⁶ Na lokalitetu je i srednjovjekovna nekropola sa 15. stećaka. Isto.

³²⁷ P. Andelić, *Prethistorijske gradine u dolini Neretvice*, GZM, XI, n. s., Arheologija, Sarajevo 1956, 256.

³²⁸ A. Škobalj, *Obredne gomile*, Sveti Križ na Čiovu 1970, 252, 255.

³²⁹ Na južnim obroncima planine, iznad sela Drijenjani, nalazi se neka gradina. J. Dedijer, *Hercegovina*, 320, 635, 636, 653.

³³⁰ Isto, 604.

³³¹ Isto, 615, 630.

³³² I. Pašić, *Ilinčica*, Saznanja, Časopis za historiju, 1, Tuzla 2005, 187-200.

svjedočeni su Partini, od Niša ka Kosovu pleme Dardanaca, itd. Komparativna analiza arheologije i toponimije Srbije otklanja moguće dileme.

U Garašaninovoj "Praistoriji Srbije,"³³³ gdje su pobrojani i imenovani svi prethistorijski lokaliteti na tlu Srbije, niti jedan nije imenovan po sv. Iliji ili pučkom imenu *Ilija*.³³⁴ Srpski prethistorijski lokaliteti u svojim nazivima ne sadrže navedeno ime. Prema tome, nazivi motivirani po Svetom Iliji tipična su odlika bosanske onimije i prethistorije. Iz Bosne i Hercegovine dosežu do Polimlja i pljevaljskog sela *Grev*. Iznad ovog sela je brdo *Sveti Ilija* na kojem se nalazi crkvića u čijim temeljima se nalazi ugrađen Jupiterov žrtvenik.³³⁵ U rejonu pljevaljskog sela *Dužice* nalazi se još jedan oronim sličnog imena: *Ilijina stijena*.³³⁶ Ovim se zaokružuje teritorij jedinstvenog ilirskog kulta i geografskog prostora srodnih plemena koja su štovala kult, a to je područje Bosne i Hercegovine i Polimlja. Od posebne važnosti je to što se istočne granice kulta poklapaju s istočnim granicama rimske provincije Dalmacije, kojoj je pripadao riječni sliv desnih pritoka Drine.

Jedno od najvažnijih pitanja koje proizlazi iz brojnih bosanskih gradina što su preimenovane po uputama pape Grgura Velikog, glasi: kojem ilirskom božanstvu su pripadala kulturna mjesta na tim gradinama. Gradine su preimenovane po općem principu koji proizlazi iz papinih uputa: da se paganska kulturna mjesta preimenuju u imena kršćanskih svetaca sličnih ritualnih obilježja. Prema tome, u kršćanskim svetačkim obilježjima sv. Ilije kriju se zajednička obilježja ilirskog kulta, čiji će preimenovani naziv ponijeti kršćansko svetačko ime.

Sveti Ilija, starozavjetni prorok, živio je u 9. vijeku pr. n. e.³³⁷ Za vladavine kraljeva Ahaba i Ahazije borio se u sjevernim područjima Izraela protiv kulta kanaanskog boga vegetacije Baala.³³⁸ Prema tome, na bosanskim pretpovijesnim gradinama, i na manjem broju lokaliteta koji nisu oronimi i koji u svom nazivu također sadrže ovo svetačko ime, nalazila su se ilirska kulturna mjesta posvećena božanstvu vegetacije. Nema nikakve sumnje da je to ilirsko božanstvo *Vidasus*.

³³³ M. Garašanin, *Praistorija Srbije*, I, II, Beograd 1973.

³³⁴ Iz perioda antike posvjedočen je samo jedan lokalitet, *Ilinjača* kod Svetozareva gdje su pronađeni ostaci kulta Mitre. S. Svetić, *Ilinjača, Dragovo, Svetozarevo*, Arheološki pregled 9, Beograd 1967, 116.

³³⁵ A. Loma, *Toponomastika i arheologija*, Onomatološki prilozi X, SANU, Beograd 1989, 18. Pored *Svetog Ilije* kod Pljevlja, na tlu Srbije jedini "sličan primer kontinuiteta od rimskih do slovenskih vremena imamo možda u dragačevskom selu Prilipcu, gde je u crkvu uzidan rimski spomenik sa retkim zavetnim natpisom Jupiteru Fulfuratoru, a lokalitet sa rimskom nekropolom zove se *Munjsko Brdo*." Isto.

³³⁶ Prema informaciji pripadnika bošnjačkog roda *Bungur* iz Dužice.

³³⁷ O njegovu životu i djelovanju izvještuje Biblija, posebno njena Prva knjiga kraljeva 17 glava, i Druga knjiga kraljeva 2. glava.

³³⁸ G. Denzler, *Religijski leksikon*, Zagreb 1999, 116. Upor: *Opći religijski leksikon*, Leksikografski zavod M. Krleža, Zagreb 2002, 357.

Poslije rimskog osvajanja Ilirika, ilirsko božanstvo izjednačeno je sa Silvanom, rimskim bogom šuma.³³⁹ Od atributa koji karakteriziraju božanstvo vegetacije i šume, "redoviti prikaz na Silvanovim reljefima je stablo ili samo grana".³⁴⁰

Analiza rasprostranjenosti bosanskih pretpovijesnih gradina, koje su (pre) imenovane po svetačkom imenu *Ilija*, pokazuje da su uglavnom rasprostranjene na onom dijelu Bosne i Hercegovine koji su naseljavala ilirska plemena *Dalmati* i *Desitijati*. Tri glasinake gradine s imenom *Ilijak* povezuju istočnu Bosnu i Glasinac s Dalmatskim i Desidijatskim područjem. Brdo *Sveti Ilija* iznad pljevaljskog sela *Grev* i *Ilijina stijena* iznad sela Dužice proširuju taj prostor na Polimlje, za koje se smatra da je u predrimsko doba bilo naseljeno ilirskim plemenom *Pirusta*.³⁴¹ Sjeverno od ovog prostora nalazio se teritorij ilirskog plemena *Dindara*, čiji se municipalni centar u antičko doba nalazio u Skelanima, južno od današnje Srebrenice.³⁴² Za dindarski teritorij poznato je da se prostirao s obje strane Drine, od Lima na jugu do Ljubovije i Bratunca na sjeveru. Teritorija *Pirusta* i *Dindara*, znatnim dijelom na području Bosne i Hercegovine, obuhvatala je i prostor istočno od Drine, na današnjem tlu Srbije i Crne Gore, što znači da Drina u antici nije bila administrativno-politička granica.³⁴³ Na ovom jedinstvenom prostoru živjeli su i *Partini*. S obzirom na to da se u teritoriju *Partina* općenito uključuje i oblast oko Požege i Užica,³⁴⁴ do kojeg doseže Dindarski teritorij,³⁴⁵ vjerovatno su i ove oblasti današnje zapadne Srbije ulazile u zajedničku teritoriju brojnih ilirskih plemena čije je jezgreno područje na tlu današnje Bosne i Hercegovine.

³³⁹ E. Pašalić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine...*, 291.

³⁴⁰ "Koji put stablo, odnosno grana prikazana je samo s jedne strane, kao na reljefu iz Graca kod Halapića (broj 13) i Trusine (br. 21), dok je na reljefu iz Gradine Kamen kod Glamoča (br. 14) drvo prikazano s obje strane Silvana. Na jednom spomeniku iz Graca kod Halapića (br. 13), Silvan je lijevom rukom obuhvatio stablo, kao da se pridržava. Kult drveta bio je raširen kod svih naroda, i grane su upotrebljavane u mnogim sakralnim radnjama." O kultu grane kod paleobalkanskih plemena vidjeti u: F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Posebna izdanja ANUBiH, knjiga XXX, Sarajevo 1969, 394.

³⁴¹ Na ovom prostoru u antičko doba pretpostavlja se da se nalazio *Municipium S...* I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANUBiH, posebna izdanja, knjiga LXVI, Sarajevo 1987, 204-214.

³⁴² Isto, 176.

³⁴³ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina...*, 176.

³⁴⁴ Identifikacija *Partina* u oblasti Užica temelji se na dva natpisa pronađena u tom kraju. *I[ovi] O[ptimo] M[aximo] Partino C. Iul[ius] Rufus trib[unus] coh[ortis] I mil[liarie] Delm[atarum] pro salute...* *I[ibens] p[osuit]*. CIL III 8353, Spom. SKA XXXIX 83. *I[ovi] O[ptimo] Par[tino] Aem[ilius] Dasi[us] duumvir v[otum] solvit I[ibens] m[erito]*, Spom SKA XXXVIII 58, 6.

³⁴⁵ Na osnovu tipološke analize arheološkog materijala iz Skelana i okoline, prvenstveno nadrob-nih spomenika i njihovog sadržaja, utvrđeno je da područje oko Skelana sačinjava jedinstvenu kulturnu i etničku cjelinu sa srbijanskim Podrinjem u regionu Požege i Užica. I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina...*, 180.

Iz činjenice da na teritoriji Srbije nema ilirskih pretpovijesnih gradina s nazivom koji sadrži svetačko ime *Ilija* očito je da se geografski prostor današnje Srbije još u prethistoriji i antici bitno razlikovao od prostora današnje Bosne i Hercegovine. Očito, još u ilirsko (pagansko) doba na današnjem tlu Bosne i Hercegovine i Srbije, odnosno rimskih provincija Dalmacije i Mezije, egzistirale su posebne etnokulturne zajednice. Granica između njih višestoljetna je granica s povijesnim kontinuitetom. Historija je redovno aktualizira, potvrđuje i obnavlja. U općem smislu, granica ne samo da dijeli Balkan na istočni i zapadni. Njen etnokulturni i vjerski karakter posebno je naglašen podjelom kršćanstva na pravoslavlje i katoličanstvo 1054. godine. Kao što je općepoznato, u grubim crtama, granica podjele kršćanstva na istočno i zapadno išla je od Beograda do Boke Kotorske. U 11. stoljeću kada je nastala, ona nije povučena geometrijskim linijarom, s ciljem da se mehanički podijeli prazan prostor. Naprotiv, linija granice podijelila je stanovništvo koje se od prethistorije pa do 11. stoljeća između sebe razlikovalo po svojim vjerovanjima i religiji. Do 1054. godine to stanovništvo imalo je različite vjerske tradicije, a jedna od njih upravo je paganska tradicija pretpovijesnog i antičkog kulta koji je supstituiran kultom sv. Ilije. Široka rasprostranjenost kulta na teritoriji Bosne i Hercegovine potvrđuje Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu i zapadni dio Sandžaka kao jedinstven kršćanski prostor pod crkvenom jurisdikcijom Rimske crkve, u kojem su striktno provedene upute pape Grgura Velikog. Međutim, i pored katoličkih preimenovanja, povijest rimske (katoličke) crkve na tom prostoru nije tekao u skladu s papinim željama. Na istom prostoru nenadano se nametnula bosanska narodna crkva i Crkva bosanska.

Na području nekadašnje Visočke nahije nekoliko je lokaliteta na kojim su se nalazila paganska pretkršćanska svetišta, koja su poslije 6. vijeka dobila svećarska obilježja kršćanskog sveca i starozavjetnog proroka sv. Ilije. Prije svega, to su toponimi koji u svom nazivu sadrže imensku bazu svetačkog imena Ilija, kao i ona mjesta na kojima su se održavale narodne svetkovine Aliđun ili Ilindan. Jedno od tih mjesta je *Ilijaš*, kako se naziva današnji gradić kod Sarajeva.

Nazivi *Ilijaš*, sa sufiksom -š, izvedeni su od svetačkog imena Ilija i u Bosni i Hercegovini poznata su tri, dok je četvrti poznat pod imenom *Iljaš*.³⁴⁶ Prvi *Ilijaš* danas je poznati gradić koji se nalazi između Sarajeva i Visokog. Drugi *Ilijaš* je

³⁴⁶ U drugom slogu sinkopom je ispao samoglasik *i*.

uzvisina na planini Treskavici, iznad Crnog jezera.³⁴⁷ Treći i četvrti *Ilijaš* i *Iljaš* popisani su 1477. godine u *Pojedinačnom popisu sandžaka Hercegovina*, u nahijama Goražde i Kukanj, i danas su nepozati.³⁴⁸ Za razliku od najvećeg broja ilirskih pretpovijesnih gradina preimenovanih po imenu sv. Ilije, koje se nalaze na uzvisinama i gdje su se na nekim od njih nalazila i istoimena naselja,³⁴⁹ *Ilijaš* kod Sarajeva nije na uzvisini.³⁵⁰ Da li su se nepoznati *Ilijaš* i *Iljaš* nalazili na uzvisinama, nije poznato. U *Ilijašu* kod Sarajeva, ali i u neposrednoj i još većoj blizini gradića Visoko, u muslimanskom groblju na lijevoj obali Misoče, nađen je fragment reljefa s predstavom Atisa.³⁵¹ Lokalitet nije arheološki istraživani, tako da se na istom mjestu mogu predvidjeti još neki arheološki nalazi. Kako piše M. Filipović, "Na *Ilijašu* je nalaženo rimskih starina."³⁵² U *Ilijašu* se nalazi crkva sv. Ilije iz 19. stoljeća, pored koje se 1. avgusta svake godine, na *Ilindan*, održava veliki narodni zbor, na koji se okupljaju pravoslavci iz visočkog kraja. Naime, u etničkoj strukturi najstarijeg visočkog stanovništva manjim dijelom participiraju i pravoslavci, u daleko manjem broju od muslimana i katolika. Svoje bosansko porijeklo i bosanske korijene sve do 1928. godine iskazivali su kao "Bošnjaci".³⁵³

Drugi toponim u visočkom kraju koji u svom nazivu sadrži svetačko ime Ilija je brdo *Ilina*. Tim imenom naziva se najgornji dio Visočkog polja. S velikom vjerovatnoćom može se pretpostaviti da se radi o još jednom paganskom kultnom mjestu. *Ilina* nije arheološki istraživana i o njoj za sada nema nikakvih historijskih obavještenja. O nazivu oronima narodna tradicija šuti. S obzirom na znatnu veličinu oronima, malo je vjerovatno da je imenovan po pučkom imenu Ilija. Na obližnjim brdskim obroncima, gdje se vrše arheološka istraživanja "visočkih piramida", na vrhu "piramide mjeseca," iskopavaju se ulomci prethisto-

³⁴⁷ Prema informaciji prof. dr. Dževada Jahića, na kojoj sam mu zahvalan.

³⁴⁸ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina* (Preveo i priredio A. S. Aličić), Orijentalni institut, Sarajevo 1985, 370. U istom popisu u nahiji Kukanj popisano je još jedno danas nepoznato selo pod nazivom *Iljaš*. Isto, 22.

³⁴⁹ Naziv za gradinu *Ilijak*, sjeverno od Prače, istovjetan je naziv i za istoimeno selo. *Riječnik naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1910, 304. Naziv gradine *Ilinjača* kod Sarajeva također nose i imena dva zaseoka u obližnjim selima Kotorac i Vojkovići. Isto, 106, 107.

³⁵⁰ Najvjerovatnije, to je selo *Luka* popisano u sidžilu sarajevskog kadije iz 1565/66 godine. M. Filipović, *Visočka nahija...*, 353. Selo *Luka* popisano je i 1604. godine, u nahiji Saraj. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, Bošnjački institut Zürich – odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, SV. I/1, Sarajevo 2000, 182.

³⁵¹ Isto, 48.

³⁵² M. Filipović, *Visočka nahija...*, 353.

³⁵³ Po navodima M. Filipovića, na prostoru Visočke nahije 1928. godine potvrđena su tri pravoslavna starinačka roda: "Sem jednog, oni upravo ne znaju gde su najpre stajali, ali sami ističu, a tako ih smatraju i svi ostali, da su "Bošnjaci". M. Filipović, *Visočka nahija...*, 287. Za ilijaški pravoslavni starinački rod *Macan* Filipović piše: "oni su doselili iz Kozarića; oni su inače starinci u ovom kraju, "Bošnjaci". Isto, 354.

rijske keramike.³⁵⁴ Arheološka istraživanja Iline vjerovatno će i na tom lokalitetu potvrditi slične nalaze.³⁵⁵

Paganski kultovi, čija svetišta su preimenovana po imenu kršćanskog sveca sv. Ilije i koja se nalaze na visovima, pokazuje da se radi o jedinstvenom kultu koji je, najvjerovatnije, u vezi s kultom prirode. Po svom geografskom položaju brdski i planinski visovi jesu, sami po sebi, središta šumske vegetacije i staništa šumskih božanstava, kao što je rimsko božanstvo *Silvan*, u vezi s ilirskim *Vidasus*. Međutim, problem su svetišta koja u svom nazivu sadrže isto svetačko ime, a koja se ne nalaze na visovima i u šumskoj vegetaciji već u ravnici i na otvorenom prostoru. Naime, papa Grgur Veliki nije precizirao u kojoj mjeri, u kom obimu i pojedinostima, pojedini paganski kultovi trebaju sadržavati kršćanska obilježja sv. Ilije, tim prije što se u uputama govori i o paganskim običajima na kojima se peku volovi i priređuju gozbe, a ti narodni običaji, manje-više, uobičajeni su kod svih svetkovina, sve do danas. Konkretni i neposredan problem je arnautovički Alidun, koji se nije održavao u šumskoj prirodi što bi odgovaralo lokaciji ilirskih pretpovijesnih gradina već u ravnici, što znači da se u Milama nije štovalo istovjetno pagansko božanstvo poput onog za koje je vrlo vjerovatno da se štovalo na visočkom šumskom visu Ilini. Također, dva onomastička visočka lika, *Ilina* i arnautovički *Alidun*, situirana na vrlo bliskom prostoru, sami po sebi isključuju štovanje jedinstvenog kulta. Na ovaj način otvara se posve izvjestan problem koji postavlja pitanje: koji paganski kult se obilježavao i štovao u Milama prije njegovog preimenovanja u ime kršćanskog sveca sv. Ilije. Problem je moguće pouzdano riješiti. Ka njegovom razrješenju vodi jedini srbijanski antički lokalitet koji u svom nazivu sadrži svetačko ime sv. Ilije. To je *Ilinjača* kod Svetozareva.

Na brdu *Ilinjača* kod Svetozareva, na otvorenom prostoru i pored jednog izvora žive vode, pronađeno je svetište istočnjačkog boga Mitre.³⁵⁶ U odnosu na visočko Mile, iz nekoliko razloga nalazište ima vrlo važan značaj. Prvo, ono pokazuje da se kulturna obilježja sv. Ilije mogu odnositi i na istočnjački kult Mitre, posvjedočen ne samo u pećinama već i u ravnici i na brdskom visu. Drugo, svetište kod Svetozareva, na otvorenom i pored izvora žive vode, ima istovjetnu paralelu u visočkim Arnautovićima, u kojima se nalazi izvor žive vode koji se zove *Caperiš*. A da su korijeni arnautovičkog Aliduna u istočnjačkom kultu Mitre na svoj način pokazuje toponim *Gavranić*, što je naziv za arnautovičke zidine, i

³⁵⁴ U proljeće 2007, prilikom posjete lokalitetu, članovi fondacije "Visočke piramide" pokazali su mi više ulomaka prethistorijske keramike.

³⁵⁵ Kao i sv. Ilija, i Jupiter je gromovnik. Neposredna arheološka potvrda veze Jupiterovog kulta i sv. Ilije potječe iz sela Grev kod Pljevlja. Iznad sela je brdo *Sveti Ilija*, na kojem se nalazi crkvice u čijim temeljima je ugrađen Jupiterov žrtvenik. A. Loma, isto.

³⁵⁶ Uz ostatke svetišta, koji čini reljef božanstva, pronađeno je više fragmenata keramičkog posuda i desetak novčića i nešto kostiju. S. Svetić, *Ilinjača, Dragovo, Svetozarevo*, Arheološki pregled, 9, Beograd 1967, 116.

jajačko *Mile*, u kojem je arheološki posvjedočen kult Mitre. Ovim se, u ovom etnološkom poglavlju, otvara i počinje razmatrati onomastički problem etimologije naziva *Mile*, čije konačno razrješenje slijedi. Prije toga, nužno se zadržati na još nekim tipično etnološko-lingvističkim sadržajima iz Arnautovića.

MILE, BISKUPSKO SREDIŠTE BOSNE

Milenko Filipović u svojoj "Visočkoj nahiji" na više mjesta spominje katolički rod *Konša*: "Po svom porodičnom predanju oni su starinom iz Arnautovića".³⁵⁷ Godine 1928. pripadnici roda živjeli su u Bijelom Polju kod Kraljeve Sutjeske i u Haljinićima.³⁵⁸ Tradicija roda prepliće se sa tradicijom katoličkog roda *Pavlović* i s bošnjačkim rodovima *Zečević*, *Subašić* i *Bjelopoljak*.

Za porijeklo katoličkih rodova *Konša* i *Pavlović*, iz Bijelog Polja kod Kraljeve Sutjeske, M. Filipović također piše: "Starinom su svi Nikolići iz Olova. Kad je razorena crkva u Olovu, onda su jedni došli u Arnautoviće. Jednom prilikom – ne znaju kako – ostane samo jedno dete od njihovog roda. Njega uzme sebi beg Bjelopoljak, othrani ga i oženi iz Ratnja. Prozvao ga je Konšom, i taj im nadimak ostade. Od toga Konše namnoži se rod i raseli."³⁵⁹ Rodovska tradicija *Konša* iz Haljinića njihovo porijeklo također vezuje za Nikoliće iz Olova.³⁶⁰

Skoro istovjetna tradicija sačuvala se u visočkom selu *Bradaši* ili *Nikolići*, u kojem se 1928. godine nalazilo 9 domova katoličkog roda *Pavlović*: "Pavlovići (9) zovu ih i Begovićima. Starina im je bila kraj visočke crkve, u Arnautovićima. Kad je naišla turska vojska, dva dečaka su se sakrila ispred te vojske. Predak Pavlovića, Pavo, koji je čuvao goveda na mestu gde je sadašnja železnička stanica Visoko, sakrio se pod žile jedne lipe kraj Bosne. Kad je vojska otišla, izvukao se, ali nije našao ni kuće niti igde išta, i otišao je iz toga sela, pa je bio u najmu kod bega Bjelopoljaka. Od njega su Pavlovići. Od onog drugog dečaka su Konše."³⁶¹

Daljni slijed tradicije roda *Konša* dovodi ih u vezu s bošnjačkim visočkim rodом *Zečević*: "Zečevići su starinom Nikolići i istog porekla s Konšama.; pričaju, da su se ti rodovi ranije 'rodakali' među sobom".

Drugi bošnjački rod čija tradicija se vezuje s rodом *Konša* je rod *Subašić* nastanjen u Čatićima: "Subašići (2) su starinom od Olova. Po njihovom pre-

³⁵⁷ Isto, 531.

³⁵⁸ M. Filipović, 531.

³⁵⁹ Isto, 579.

³⁶⁰ "Konše (5) su starinom Nikolići iz Olova." Isto, 572.

³⁶¹ Isto, 581.

danju, davno su bila tri brata, od kojih vode poreklo Konše na Bijelom polju, Tomići u Aljinićima i Subašići.”³⁶²

Osnovna etnološka činjenica koja se odnosi na rod Konša pokazuje da je povijest roda u čvrstoj vezi s crkvom. Kao što se iz tradicije vidi, počeci te veze odnose se na olovsku crkvu, poslije čijeg rušenja se, po tradicijskom predanju, rod preselio u Visoko. Rušenje i nestanak olovске crkve uzrokovali su preseljenje roda, što znači da je taj rod bio u nekoj čvršćoj vezi s tom crkvom i da je ta veza, najvjerovatnije, znatno iznad standardnog odnosa vjernik-crkva i vjerskog problema najobičnijeg katolika koji je poslije rušenja svoje bogomolje ostao bez hrama u kojem će se moliti bogu.³⁶³ Neosporna veza s crkvom ima svoj povijesni slijed, koji isti rod iz olovске crkve dovodi u crkvu u Arnautovićima. Ovaj put ima i socio-ekonomsku dimenziju: rod se faktički seli iz crkve u crkvu što indicira da je njegov život na neki način ovisan o crkvi. Indiciju u potpunosti potvrđuje daljnji slijed tradicije, koja taj rod, poslije njegovog doseljenja u Visoko, neposredno uvodi u novu crkvu.

Tradicija o seobi roda Konša iz Olova u visočki kraj u historijskim izvorima ima svoje povijesno utemeljenje. Seobu je moguće okvirno datirati od kraja 15. do kraja 16. stoljeća. Iz izvještaja biskupa Baličevića iz 1591. godine vidi se da je te godine u olovskom manastiru sv. Bogorodice bilo osam svećenika, pet klerika i dva obraćenika, te da u gradu i susjednim selima u to vrijeme ima 100 katoličkih kuća s 2. 400 stanovnika. Krajem 15. i tokom 16. stoljeća dolazi do migracija katoličkog stanovništva iz Olova. Jedan od olovskih migranata, Martin Ljubičić, oko 1540. godine podigao je u Makarskoj manastir. U isto vrijeme u Požegu u Slavoniji iselila se porodica Ogramić-Olovčić, iz koje je kasnije ponikao Nikola Ogramić-Olovčić, koji je 1669. godine postao biskup.³⁶⁴ S obzirom na činjenicu da se u 17. stoljeću u Olovu prilike stabiliziraju i da je “olovski manastir u to vrijeme bio na glasu”,³⁶⁵ seoba roda Konša u Visoko s velikom vjerovatnoćom može se datirati prije 17. stoljeća.

U novoj sredini, u Arnautovićima, tradicija roda Konša taj rod neposredno uvodi u arnautovičku crkvu, odnosno manastir: “Oni vele da su im preci bili daci u manastiru koji je bio u sadašnjim Arnautovićima, da su Turci spalili manastir po svom dolasku u Bosnu, a samo se oni spasili.”³⁶⁶ U hronološkom smislu, posljednja informacija o turskom paljenju arnautovičkog manastira najvjerovatnije se odnosi na poznije vrijeme. Međutim, bez obzira na hronologiju migracije, koju nije moguće preciznije odrediti, za nas je ključna višestruko potvrđena etnološka činjenica: rod *Konša* nalazi se u arnautovičkoj crkvi. Šta oni rade u crkvi

³⁶² Isto, 566.

³⁶³ J. Perić Ješo, *Olovo u narodnooslobodilačkoj borbi*, Tuzla 1981, 21, 22.

³⁶⁴ Isto.

³⁶⁵ Isto, 23.

³⁶⁶ M. Filipović..., 270.

i koja je crkvena funkcija pripadnika roda? Sintagma "đaci u manastiru" dosta je široka i iz nje nisu moguća preciznija izvođenja. Međutim, etimologija prezime na Konša u potpunosti rješava problem.

Prezime *Konša* u potpunosti se izvodi iz riječi *kanoništa*, čija je osnova u grčkom *kànon* κανόν, "(isprva štap), 'pravilo, zakon'".³⁶⁷ Od *kànon* je nastalo *kànonik* > *kanonista* > *kanoništa*, što je "pop član kapitula (biskupova vijeća u glavnoj crkvi)".³⁶⁸

U lingvistici je haplologija (grč. ἀπλόπος "jednostruk", λόγος "govor") jedna od rijetkih glasovnih promjena koja se tretira kao jezičko "pojednostavljenje". Karakterizira je ispadanje jednog od dva jednaka ili slična sloga,³⁶⁹ odnosno gubljenje cijelog sloga.³⁷⁰ U riječi *kanoništa* slični slogovi *-an-* i *-on-* došli su pod udar haplologije pri čemu se izgubio slog *-an-*. Na ovaj način od *kanoništa* je nastalo *Konša*. S obzirom na to da prezime nije poznato u južnoslavenskom onomastikonu i da ga nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava, glasovnu promjenu *kanoništa* > *Konša*, bez ikakve rezerve, nužno je tretirati posve utemeljenom glasovnom promjenom. To znači da je rodonačelnik visočkog katoličkog roda Konša bio kanonik u arnautovičkoj crkvi. S obzirom na neosporno lingvističko izvođenje *kanoništa* > *Konša*, proizlaze dvije neosporne historijske činjenice: 1) U Arnautovićima (Milama) nalazila se biskupska crkva. 2) Kanonik, član biskupskog kapitula ili biskupskog vijeća u crkvi, bio je rodonačelnik visočkih *Konša*.

Hronologija glasovnih oblika daje mogućnost hronološkog slijeda glasovne promjene. Kao što je već rečeno, osnova je u grčkom *kànon*, od čega će prije 15. vijeka nastati *kanonik*³⁷¹ a poslije toga, prije 16. vijeka, *kanonist*.³⁷² Posljednji lik *kanoništ* posvjedočen je u 18. vijeku.³⁷³ Glasovna promjena *s* > *š* karakteristična je za mlađe jezičke posuđenice. U starijim posuđenicama *s* ostaje nepromijenjeno dok se u mlađim "rado pretvara u *š*".³⁷⁴ Prevedeno na historiografski jezik, s aspekta povijesnog oblika *kanonist*, to zasigurno znači da je biskupska crkva u Milama starija od 15. vijeka.³⁷⁵ S obzirom na činjenicu da se radi o biskupskoj crkvi, a prve biskupske crkve na bosanskohercegovačkom tlu datiraju se u vri-

³⁶⁷ P. Budmani, Rječnik JAZU, VI 822.

³⁶⁸ Isto, 823.

³⁶⁹ B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice*, I, Glasovi i oblici u povijesnom razvoju, Zagreb 1944, 45.

³⁷⁰ *Morfofonologija* > *morfonologija*, *amfóra* < gr. *amfóreys* < gr. *amfifóreys*. M. Mihaljević, *Slavenska poredbena gramatika*, Zagreb 2002, 14.

³⁷¹ P. Budmani, " - Od XV vijeka..", Isto, 823.

³⁷² "U pisaca XVI i XVII vijeka." Isto, 823.

³⁷³ Isto, 823.

³⁷⁴ B. Jurišić, 113.

³⁷⁵ O kršćanstvu srednjovjekovne Bosne vidjeti u: Grupa autora: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije 1089-1989/, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo 1991.

jeme kasne antike,³⁷⁶ moguće je da visočka biskupska crkva ima ranokršćansku starinu.³⁷⁷ Sredinom 13. vijeka, kada je došlo do protjerivanja katoličkog biskupa iz Bosne u Đakovo, biskupsku crkvu u Milama najvjerovatnije je preuzela Crkva bosanska.

Protjerivanjem katoličkog biskupa u Slavoniju iz Bosne se, u isto vrijeme i na prečac, iz nekoliko razloga nije mogla odmah "protjerati" i riječ "biskup." Onomastička nomenklatura, posebno ona koja se odnosi na važniju ličnost, znatno je opstojnija od njene fizičke eksterminacije. Od kasne antike do sredine 13. stoljeća u Milama, Visokom kao i u Bosni uopće, riječ "biskup" zasigurno je pustila duboke korijene i postala sastavnim dijelom bosanske leksike.

MILE, SREDIŠTE MITRAISTIČKOGA KULTA

Rad Nevenke Gošić pod naslovom "Srednjovjekovni toponim *Mile* ili *Mili*"³⁷⁸ označio je posljednji pokušaj da se pronikne u autentični naziv i porijeklo srednjovjekovnog bosanskog mjesta u kojem su izdavane povelje u vrijeme vladavine Stjepana II Kotromanića i Tvrtka I. Kao i autori koji su se prethodno bavili etimologijom naziva, na osnovu dvije lokativne potvrde Мил(ѣ)хъ iz bosanskih povelja, Gošićeva je zaključila da je "teško utvrditi njegovu nominativnu formu."³⁷⁹ Po navodima iste autorice, u toku drugih revizionih arheoloških istraživanja u Arnautovićima, poduzetim 1988. godine, "pronađen je jedan fragment neke keramičke posude iz 14 vijeka na čijem se spoljnom, trbušastom dijelu nalazi ćirilicom ispisana riječ *милу*" što, po njenom mišljenju, "nesumnjivo predstavlja nominativ toponima čiji je lokativ zabilježen u dvije pomenute povelje iz 14. vijeka."³⁸⁰ Međutim, za navedeni grafit nikako se ne može dokazati da je nominativni lik, tim prije što je poznato kako nastaju grafiti, o čemu će kasnije biti više riječi.

N. Gošić, u nastojanju da utvrdi glasovni lik *Mili* ili *Milji*, na osnovu činjenice da "grafijski sistem stare ćirilice, u kojoj nema mogućnosti za

³⁷⁶ O tome vidjeti u: K. Draganović, *Katolička crkva u sredovjčnoj Bosni*, Povijest Bosne i Hercegovine, knjiga I, Napredak, Sarajevo 1942-1991, 685 i d.

³⁷⁷ "I danas se na primjer općenito prihvaća, da je "ecclesia bestoensis", spomenuta na solinskim saborima 530. i 533., preteča sredovječne bosanske biskupije". K. Draganović, *Katolička Crkva u sredovjčnoj Bosni*, Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463, Sarajevo 1942-1991, 705.

³⁷⁸ N. Gošić, *Srednjovjekovni toponim Mile ili Mili*, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine, Beograd 1997, 113-117.

³⁷⁹ Isto, 113.

³⁸⁰ Isto

obilježavanje dinstikcije palatalnog i nepalatalnog / u sekvenci *li*”,³⁸¹ zaključila je da se “ne može tačno utvrditi koji je glasovni lik našeg toponima: *Mili* ili *Milji*.”³⁸² Međutim iz lokativa toponima potvrđenog u poveljama ipak je zaključila da je “sasvim izvjesno” da je / ispred sufiksa *-ě*хъ (koji čini “jat-a”, *h* i poluglas) bilo nepalatalno.³⁸³ Zaključak je izveden na osnovu mišljenja da se glas jat u navedenim poveljama “piše etimološki u svim pozicijama”, te da u njima nema ikavskog refleksa toga glasa, što bi moglo dovesti u pitanje zaključak o nepalatalnom *l*.³⁸⁴

Svakako, najvažniji i najteži dio lingvističkog razmatranja o nazivu visokog historijskog otkonima je njegova etimologija. S tim u vezi, N. Gošić zaključila je da je “toponim” *Mili*, “sa stanovišta srpskoga jezika i uopšte sa stanovišta slovenskih jezika, teško objašnjiv, neproziran.”³⁸⁵ Iz tih razloga, pretpostavila je da je naziv naslijeđen, odnosno da je njegovo porijeklo predslavensko. Smatrala je da bi se mogao objasniti “utjecajem romanskog supstrata”, te da se kao osnova toga toponima može uzeti apelativ romanskoga porijekla *mil*, a koji se može izvesti iz kl. *mutulus* “Kragstein”, “Sparenkoph”, “Grenzstein”, “naravno, ne direktno nego preko nekog romanskog dijalekta.”³⁸⁶ S tim u vezi, N. Gošić informira: “Takvi oblici su, uostalom, i potvrđeni, a njihovo značenje je različito: *kamena ograda*, *granični kamen*, *medaš*, *hrpa*, *gomila kamena*.”³⁸⁷ U odnosu na visočki naziv, pretpostavila je “da je značenje apelativa *mil* bilo *kamena ograda*, *zid*, što je dovela u vezu s mikrotoponomom *Zidine* koji se nalazi u selu Arnautovići.”³⁸⁸ Po njenom mišljenju, “stari srednjovjekovni toponim *Mili* sa supstratnim apelativom *mil* u osnovi postao je nedovoljno jasan, pa je prestao da funkcioniše. Na mjesto njega pojavio se novi naziv *Zidine* čije značenje je prozirno i jasno.”³⁸⁹

N. Gošić u svom radu o srednjovjekovnom toponimu *Mile* ili *Mili*, s autoritativnom vokacijom lingviste, navodi da tumačenja istoga toponima od strane Pave Andelića “ne mogu izdržati ozbiljniju jezičku analizu,” pa ih iz tog razloga ne razmatra.³⁹⁰ S tim u vezi, nužno je odmah primijetiti da lingvistička analiza N. Gošić nije na većoj razini od razmatranja P. Andelića. Naprotiv, rad N. Gošić

³⁸¹ Nebilježenje dinstikcije između / i / j karakteristično je za veći broj bosanskih kodeksa. O tome vidjeti u: H. Kuna, *Hvalov zbornik u optici međusobnih veza i uticaja južnoslavenskih srednjovjekovnih književnosti*, Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne, radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije /1089-1989/, Sarajevo 1991, 301, 307.

³⁸² Isto, 115.

³⁸³ Isto.

³⁸⁴ Isto.

³⁸⁵ Isto, 115.

³⁸⁶ Isto.

³⁸⁷ Isto.

³⁸⁸ Isto.

³⁸⁹ Isto.

³⁹⁰ Isto, 115, bilješka 12.

primjer je onomastičkog oglada koji pokazuje zbog čega se etimološki rad lingvista, koji nastoje proniknuti u historijat pojedinih riječi, smatra najtežim. Prije svega, analiza zapisâ dvije bosanske povelje s lokativnim likovima Мил(е)хъ N. Gošić izrazito je površna, jednostrana i nedosljedna, što je dovelo do pogrešnih pretpostavki i potpuno pogrešne etimologije. Kritički osvrt na jezičku analizu N. Gošić otkriva brojne lingvističke nedosljednosti i pogreške.

U pozivanju na P. Skoka i njegov Etimologijski rječnik N. Gošić u potpunosti ignorira slovenački ojkonom "Milje f pl., *va Miljah* (Istra) = *Mile*, *v Milah* (Kras), slov., tal. *Muggia*, furl. *Mugla*, gradić kod Trsta" kao i činjenicu da Petar Skok u objašnjenju glasovnih promjena u *Milje* f upoređuje dalmatsko-romanske likove *Vicla*, < *vetula*, *Punta mica* (u izvorima *Muchla bona*), *Oštirat*, *Gomile lipe*, kod splita *Mucla longa* (1080), te da se "za dalm. - rom. može postulirati riječ *mucla*."³⁹¹ Dalmatsko-romanski likovi po svom historijskom postanku razlikuju se od istriotskih likova kojim pripada slovenačko *Milje* f.³⁹² Pritom, o etimološkom porijeklu *Milje* f Petar Skok se ne izjašnjava. Etimologija *Milje* f, (*Mile*) P. Skoku, Tomi Maretiću³⁹³ i ostalim lingvistima sve do danas ostala je nepoznata. Kao i u mnogim drugim slučajevima, kada je porijeklo naziva "tamno", P. Skok za dalmatsko-romanske likove samo postulira riječ *mucla*, odnosno traži polaznu tačku za koju još uvijek nema sigurnih dokaza da je u etimološkoj vezi s *Milje* f. Naime, glagol *postulirati* bitno se razlikuje od glagola *izvoditi*, što N. Gošić poistovjećuje. Na drugom mjestu, u elaboraciji otočkog naziva *Krk*, P. Skok pokazuje da je od *Mutula* nastalo *Mucla*, od *Mucla* – *Mugla* a od *Mugla* – *Muggia*,³⁹⁴ što je italijanski naziv za slovenačko *Milje* f. Prema tome lingvistička relacija etimološkog izvođenja kod P. Skoka je *Mutula* > *Mucla* > *Mugla* > *Muggia* iz čega se vidi da krajnji cilj ovog izvođenja nije *Milje*, f već talijansko *Muggia*. U daljem razmatranju suponirane riječi *mucla* Skok upućuje na italijanskog lingvistu Alessia, koji *mucla* povezuje "sa *mūca* 'pietra di confine, bask. > stšpanj. *muga*, stport. *mogo*, sa alpinskim *mugo bugo* 'pinus mughus' < mediteransko **muc* 'sporgenza', **mucina* > množina 'mucchio di sassi'; mediteranska baza **but-* *Imut-*, *butina* (Lex ripuaria) fr. *bodne*, *bosne* > borne i lat. *mutulus*."³⁹⁵ Prema tome, u Skokovom lingvističkom razmatranju – u kojem N. Gošić nije obratila pažnju

³⁹¹ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, II, 424.

³⁹² Na osnovu jezičkih analiza, na istočnom Jadranu utvrđene su četiri osnovne zemljopisne oblasti prilično izdiferenciranog tzv. dalmatskog jezika: a) *južnodalmatski* (tzv. raguzejski, koji se govorio u Dubrovniku do sredine XV stoljeća), b) *srednjodalmatski* (od Splita do Raba, koji je prilično rano nestao iz upotrebe, krajem XII vijeka), c) *krčki* ili *veljotski* (koji se govorio na Krku do 1898. godine, i d) *istriotski* koji se zadržao do danas u zapadnoj Istri južno od Rovinja. Na ove govore nastavljali su se sjevernije i zapadnije retoromanski furlanski govori koji pripadaju tzv. zapadnoj Romaniji. P. Šimunović, *Istočnojadranska toponimija*, Split 1968, 19, 20.

³⁹³ *Mile*, 2 i 3, *Rječnik JAZU*, VI, 705.

³⁹⁴ Isto, 202.

³⁹⁵ Isto, 425.

na znak > koji pokazuje hronološki pravac koji vodi ka mlađim likovima koji su nastali od prethodnih i starijih – posve je izvjesno da Alessi pretpostavlja da je iz mediteranske baze **but/mut-* nastalo latinsko *mutulus*. Naime, lingvistički znak > vodi ka likovima koji su po vremenu svog postanka mlađi od prethodnih, što znači da se slovenačko i istroromansko *Milje* (*Mile*), različito od dalmatsko-romanskih likova koji se u postulaciji s *mucla*, ipak ne izvodi iz lat. *mutulus*.

U vezi sa palatalnim ili nepalatalnim *l*, u *Mile* ili *Milje*, N. Gošić navodi da se “ne može tačno utvrditi koji je bio glasovni lik našeg toponima”, da bi, na osnovu “*l* ispred sufiksa -*ěxъ*”, ipak izvela nominativni lik *Mili*.³⁹⁶ S tim u vezi, nužno je primijetiti da se radi o kardinalnoj lingvističkoj pogrešci. Lokativno -*ěxъ* nije sufiks. Taj lik, kao sufiks, u južnoslavenskim jezicima uopće ne postoji.³⁹⁷ *H* u -*ěxъ* nema nikave veze sa sufiksom i o tom fonemu kasnije će biti više riječi. *S eh* se izražava čuđenje,³⁹⁸ kao što i pogreška N. Gošić začuđuje. Ako bi se zanemarilo nesufiksualno *x*, a refleks jata pretpostavio kao -*je/-e*, taj sufiks bi označavao zbirnu imenicu,³⁹⁹ što toponimski naziv nije. Pošto N. Gošić refleks jata razumijeva kao *i* i taj sufiks u *Mili*, *Milji* ne dolazi u obzir iz razloga što se uz pomoć *i* tvore denominativni glagoli⁴⁰⁰ a naziv toponima nije glagol. Naziv toponima je imenica koja ima apelativnu vrijednost. U srpskom, hrvatskom i bosanskom jeziku na imenicu ne može doći sufiks *i* zato što je *i*, kao sufiks na imenici, nepoznat i nemoguć. Iz tih razloga nužno je zaključiti da u posljednjem slogu imenice *Mile* (*Milje*) ili *Mili* (*Milji*) nema sufiksa, tako da se u ovom slučaju radi o riječi koja ima tzv. “sufiks nula”,⁴⁰¹ tim prije što se radi o riječi čija etimologija nije slaven-skog porijekla. U istraživanju jezičkih prežitaka na Balkanu upravo je P. Šimunović ukazao na toponime koji imaju oblik osobnog imena - tipa *Budimir*, *Bojana*, *Danilo* čemu je analogno i muško ime *Mile*, i koji “obično upućuju na supstratno porijeklo”.⁴⁰² U našem razmatranju etimologije visočkoga toponima od značaja je što je Šimunović ukazao i na nulti sufiks koji je karakterističan u balkanskoj fitonimiji i zoonimiji predslavenskoga porijekla.⁴⁰³

N. Gošić navodi da se refleks jata u poveljama iz 1322. i 1354. godine piše etimološki u svim pozicijama, uz konstataciju da to znači da “nema ni u tragovima ikavskog refleksa ovog glasa što bi onda naš zaključak o nepalatalnom *l* moglo dovesti u pitanje.”⁴⁰⁴ S tim u vezi, nužno je konstatirati da se glas jata u istim

³⁹⁶ Isto.

³⁹⁷ O tome vidjeti u: grupa autora, *Hrvatska gramatika*, Zagreb 1997.

³⁹⁸ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1971, 485.

³⁹⁹ *Hrvatska gramatika...*, 318.

⁴⁰⁰ Isto, 376.

⁴⁰¹ *Hrvatska gramatika*, 291 i d.

⁴⁰² P. Šimunović, *Toponomastika i istraživanje jezičkih prežitaka na Balkanu*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knjiga IX, Sarajevo 1972, 194.

⁴⁰³ Isto.

⁴⁰⁴ Isto, bilješka br.11.

poveljama tretira i piše različito. U povelji datiranoj oko 1322. godine jedan od svjedoka je "ot Zagorič župan Poznan", gdje je dočetni (završni) znak u genitivu *ot Zagorič* znak jata (ě).⁴⁰⁵ U povelji iz 1354. nalazi se genitiv *ot Sagorič*,⁴⁰⁶ dakle s glasom jata, ali u istoj povelji i nominativ *Zagorie*,⁴⁰⁷ bez znaka jata. Slično je i kod pisanja imenice *Bosna*. U povelji iz oko 1322. godine stoji lokativ *u Bosne*⁴⁰⁸ s glasom jata čiji refleks je *i*, a u povelji iz 1354. genitiv "*zemle Bosne*"⁴⁰⁹ ispisan je bez jata. Iz ovih primjera vidi se da se pisari povelja prilikom upotrebe jata kolebaju, što treba uzeti u obzir i prilikom utvrđivanja refleksa jata u Мил(ě)хъ - o čemu će kasnije biti više riječi.

Nedosljedna i površna lingvistička analiza, u pravilu, dovodi do pogrešne etimologije. Kao što je već rečeno, N. Gošić smatrala je da se kao osnova u nazivu toponima može uzeti apelativ romanskoga porijekla *mil*, "a koji se može izvesti iz kl. *mutulus* "Kragstein, "Sparenkoph", "Grenzstein", "naravno, ne direktno nego preko nekog romanskoga dijalekta." Pritom, N. Gošić zanemaruje naglasak u latinskoj riječi. Ako je on kao u klasičnom latinskom *mūtulus*,⁴¹⁰ navedena latinska riječ u južnoslavenskim jezicima i bosanskom jeziku ne može dati *mil*-, iz razloga što se u potpunosti zanemaruje refleks latinskog *t*, koje ispred *u* u bosanskom, srpskom i hrvatskom jeziku daje *č*.⁴¹¹ Izvođenje osnove *mil*- iz klat. *mutulus*, s dentalnim *t*, bez obzira na naglasak u toj riječi, nije moguće. Također, nije jasno iz kojeg romanskog dijalekta na tlu Visokog je od *mutulus* moglo nastati *mil*, tim prije što je upravo na tlu Visokog potvrđen refleks od izvornog latinskog *mīrus*, *i*, *m* "zid, gradski zid, nasip, opkop". Na isti način kao i u Dalmaciji, gdje je od *mīrus* nastalo *mīr*, opredmećeno u toponimu *Mir*,⁴¹² nastao je naziv za bosansko selo *Mir*.⁴¹³ Selo je nekad pripadalo visočkoj nahiji i nalazi se u okolini Vareša. Vrlo je staro i u osmanskim defterima popisano je prvi put 1468. godine.⁴¹⁴ Glasovna promjena *mīrus* > *mīr* u Dalmaciji služi za razgraničenje starijih

⁴⁰⁵ Lj. Thalóczy, *Studien...*, 8.

⁴⁰⁶ "... i Dolynihъ krai i Sagorič..." Isto, 23.

⁴⁰⁷ Isto, 24.

⁴⁰⁸ Isto, 8.

⁴⁰⁹ Isto, 23.

⁴¹⁰ *Mūtulus*, *mytilus*, *i*, *m*. "klapavica, klapunica", vrsta jestive školjke. M. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb 1900, 678, 679.

⁴¹¹ *scutum* > *ščit* > *štit*. B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice*, Glasovi i oblici u povijesnom razvoju, Zagreb 1944, 52. O supstituiranju romanskog fonema *t* hrvatskim *č* vidjeti u: P. Šimunović, *Bračka toponimija*, Zagreb 2004, 30, 173.

⁴¹² Toponim se nalazi na Velom Otoku. P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb 1950, 117. Na Braču: *Mirine*, *Mirje*, *Mirne stine*, *Mirni humac*. P. Šimunović, *Bračka toponimija...*, 173, 178, 214.

⁴¹³ Selo se nalazi u okolini Vareša i nekad je pripadalo visočkoj nahiji.

⁴¹⁴ Godine 1468. selo je popisano kao timar Hasana Dizdara. Imalo je četiri naseljene kuće i 3 neoženjena. *Sumarni popis bosanskog sandžaka iz 1468. godine*, 56 v.

romanizama,⁴¹⁵ što znači da je naziv za selo *Mir* bosanska ranosrednjovjekovna jezička prilagodba jednog od najstarijih bosanskih naziva latinskoga porijekla nastalog u periodu romanizacije visočkog kraja, u razdoblju od 1-4. stoljeća naše ere. Nema nikakve sumnje da se radi o jednom od brojnih predslavenskih naselja Bosne i Hercegovine koja su svoj život, u povijesnom kontinuitetu, nastavila i u ranosrednjovjekovno-slavenskoj Bosni. Kao što se dalje otkriva, iste starine i porijekla je i visočko *Mile* - čiji naziv ne potječe od latinskog *mutulus*.

Motivaciono povezivanje od strane N. Gošić kasnolatinskog *mutulus* sa toponimom *Zidine* u potpunosti je pogrešno. Augmentativni lik *zidina* u toponimiji je vrlo čest apelativ. *Zidinale* u Arnautovićima ne označavaju građevinu, kako indirektno proizlazi iz etimologije N. Gošić, već građevinsku razvalinu, od koje, u pravilu, poslije njenog rušenja ostaju ostaci nekadašnjih zidova koji se, tek tada, nazivaju *Zidine*. U Arnautovićima kod Visokog poznato je da su *Zidine* ostaci rimskih gradnji i nekadašnjih crkava iz kasnoantičkog i srednjovjekovnog doba i te zidine nisu srednjovjekovne gradske fortifikacione zidine ili neke druge zidine podignute u smislu kamenog bedema, i sl., jer o tome nema nikakvih arheoloških obavještenja. Toponim *Zidine* novijeg je datuma i nastao je poslije rušenja kasnoantičke i mlađe srednjovjekovne crkve. Po hronologiji njihovog nastanka, i imenovanja koje je uslijedilo s nastankom, *Zidine* se nikako ne mogu dovesti u semantičku i etimološku vezu s predslavenskim *mutulus* "Kragstein", "Sparenkoph", "Grenzstein". *Zidine* u Arnautovićima, na način kako su nastale, nisu bile same sebi cilj. U toj zbirnoj imenici sadržani su razvalinski ostaci prvobitnoga građevinskog objekta antičkog porijekla i mlađih građevinskih objektata njegove srednjovjekovne nadgradnje. Svakako, prvobitni građevinski objekat, i njegovi kasniji sadržaji, imali su svoje ime, koje je, razumije se, starije od *Zidine*.

Prilikom onomastičkih razmatranja nužno je utvrditi etimologiju i hronologiju svih riječi koje su u vezi s ključnom riječi čija etimologija je osnovni cilj. N. Gošić to nije učinila. *Zid* (gl. *zidati*) baltoslavenska je, predslavenska i sveslavenska riječ,⁴¹⁶ za koju nema nikakve sumnje da je kasnije došla na antički lokalitet, koji je, u općem arheološkom i lingvističkom smislu, u visočkom kraju znatno stariji od slavenske riječi. Kada su nastale i kada su imenovane visočke *Zidine*?

Sa hronološkoga aspekta, slavensko porijeklo visočkog naziva *Zidine* moglo je nastati još u ranom srednjem vijeku. Najvjerovatnije, slavenski doseljenici, kao pagani, u 7. i 8. stoljeću porušili su kasnoantičku građevinu (baziliku) u Milama, što je termin *post quem* iza kojeg je nastao toponim riječ *Zidine*. Razvaline kasnoantičke građevine dugo vremena bile su najobičnije *zidine* sve dok doseljeni Slaveni nisu primili kršćanstvo, kada su spoznali svoj grijeh. Ispravljen je tako što

⁴¹⁵ P. Šimunović, *Bračka toponimija...*, 173.

⁴¹⁶ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III, 653.

se na istom mjestu kasnije podigla crkva. Sa novom crkvom zidine su prestale biti *zidine* i ta riječ u nominaciji toponima samo je privremeno nestala. Takođe je moguće da je kasnije sagrađena i velika crkva, koja je pod svoj krov primila sve prethodne gradnje. Njenim rušenjem (1697.) riječ *zidine* ponovo se povratila na isto mjesto, ovaj put definitivno. Kako je u formi narodne tradicije 1928. g. zabilježio M. Filipović, *Zidine* su prozване "po ruševinama manastirskim".⁴¹⁷ Šta se, u međuvremenu, događalo s nazivom *Mile*?

Prvobitni naziv *Mile* nije otišao u zaborav. Rušenjem ranokršćanske bazilike, slavenski barbari nisu mogli "razrušiti" ime naselja u kojem se ta bazilika nalazila, iz razloga što su povijesna imena tvrđa i opstojnija i od najtvrdih zidina. Ime *Mile* je sačuvano, a moglo se sačuvati na dva načina: da je naslijeđeno od starosjedilaca ili da su ga sačuvali asimilirani starosjedioci, što je znatno vjerovatnije. Pritom, sve što se događalo u Milama trajalo je stoljećima; građevina je postajala ruševina a na razvalinama kasnije je podizana nova. *Zidine*, ime i kamen, trajali su i nestajali. Kao građevinski materijal, kamen je ugrađivan u nove objekte i prestajao se zvati *zidine*. Međutim, nove gradnje, na temeljima prethodnih, kao nova povijesna cjelina, nisu uspjele dobiti novo i trajno ime.⁴¹⁸ Naziv *Mile* čuvao se sve do 17. vijek, kada je potisnut od imena *Arnautovići*.

Pogrešnu etimologiju N. Gošić, koja se zasniva na lat. *mutulus* "Kragstein", "Sparenkoph", "Grenzstein," a u vezi s arnautovićkim zidinama, u općem smislu posebno ilustrira mišljenje najpoznatijeg hrvatskog onomastičara, akademika Petra Šimunovića, koji kaže: "Pogrešno je zaključivati da naziv koji u nekom izumrlom jeziku znači kamen, brdo, blato i sl. upućuje doista na kamenjar, brdovitost ili močvarnost terena. Nazivi se ne daju po onome čega je u izobilju, već obratno, po onome čega nema mnogo pa je karakteristično da bude obilježeno."⁴¹⁹

U kritičkom osvrtu na navedeni onomastički rad N. Gošić ogledao se hrvatski povjesničar Dejan Zadro. U obimnom radu o franjevačkoj crkvi i samostanu sv. Nikole u "srednjovjekovnim Milima" (*Arnautovići kod Visokog*)⁴²⁰ D. Zadro na svoj način pokazuje da su onomastička razmatranja znatno složenija od historiografskih. Gošićkin rad ocjenjuje negativno. Prebacuje joj uzaludnost etimološkog rješavanja problema *Mile* ili *Mili*, bez "objektivnog pristupa, temeljnog poznavanja literature i izvorne građe" o visočkim Milama. Ukazuje na ignoriranje izvora na talijanskom i latinskom jeziku, koji sadrže zapise toponima, uz

⁴¹⁷ M. Filipović, *Visočka nahija*, SKA, Srpski etnografski zbornik, knjiga četrdeset treća, Naselja i poreklo stanovništva, knjiga 25, Beograd 1928, 531.

⁴¹⁸ Drugi nazivi za toponim, koji se nisu ustalili, prema informacijama M. Filipovića su *Gavranić*, *Crkvina* i *Crkvine*. M. Filipović, *Visočka nahija*, SKA, Srpski etnografski zbornik, knj. 43, prvo odeljenje, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 25, Beograd 1928, 531.

⁴¹⁹ P. Šimunović, *Toponomastika i istraživanje...*, 194.

⁴²⁰ D. Zadro, *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)*, Institut za istoriju u Sarajevu, Prilozi, 33, Sarajevo 2004, 93, 94.

zaključak da je "upravo zbog toga dijelom i nastao nesporazum oko njegovog ispravnog lika", te da se, stoga, "nije ni pozabavila pitanjem zašto su se Mili u izvorima često nazivali Mileševo." Na osnovu zapisa na ulomku keramičke posude pronađene 1988. godine, na kojem se nalazi grafit *Mili*, podržava mišljenje da je "ispravni oblik toponima glasio Mili, što je dakle bila imenica sa osnovom muškog roda u množini, čiji su ostali oblici glasili: gen. - Mila, akuz. - Mile, dat. inst. i lok. - Milima."⁴²¹ Prema tome, za Gošićku i za Zadru najobičniji grafit *mili*, za koji nije moguće utvrditi hronologiju nastanka i koji je mogao nastati i u novije vrijeme, ima veću znanstvenu težinu od višestruko posvjedočenih i hronološki precizno datiranih likova *Mile*! S obzirom na prednju "uzaludnost" u vezi je i Zadrino mišljenje da je autorica "pokušala objasniti" podrijetlo i značenje spomenutoga toponima⁴²² iz "klasičnog latinskog *mutulus*," odnosno da se Gošićkin rad završio na neuspjelom pokušaju. Pritom, kod N. Gošić Zadro također ne primjećuje nesinonimno "izvesti" i "postulirati."

Iako etimologiju *Mile* ili *Mili* N. Gošić smatra "uzaludnim pokušajem", Zadro nije ponudio svoju etimologiju, ili onu koju smatra vjerovatnijom ("sporazumno"), čime se njegova kritika uglavnom pokazuje kao "kritika radi kritike." "Uzaludan pokušaj" je samo onaj pokušaj za koji se može dokazati da nije znanstveno utemeljen i da je "uzaludan", što Zadro nije dokazao. U vezi sa Zadrinom kritikom rada N. Gošić, neophodno je spomenuti Zadrin lingvistički vokabular u kojem stoje "nesporazumi" oko toponimskog "ispravnog" oblika, što ne pripada vokabularu lingvističke znanosti i lingvističkoj terminologiji. Kao što se u ovoj studiji posebno otkriva, onomastički likovi *Mili*, *Mile* i *Mileševo* nisu nastali iz "nesporazuma." Sva imenovanja u povijesti imaju uzroke i posljedice svojih nastanaka. Historija bilo kojeg naroda historija je njegovog jezika, kao što i historijski visočki likovi, prije svega, pripadaju historiji jezika i jezičkih oblika visočkog stanovništva čiji su najstariji etnički korijeni u prethistoriji i antici. Problem etimologije *Mili*, *Mile* ne ovisi toliko od "temeljitog poznavanja literature i izvorne građe,"⁴²³ kako smatra Zadro, koliko je u rješavanju tog problema važna znanstveno validna valorizacija izvorne građe o tom problemu i što je u vezi s metodama kojima će se podvrgnuti određeni historijski izvor. Pritom, *nomen est omen* i prvorazredan historijski izvor, svakako ako mu se pravilno utvrdi značenje i porijeklo.

U liku "Мил(ѣ)хъ," iz dvije bosanske povelje iz oko 1322. i 1354. godine, sadržan je stari lokativ tvoren suglasnikom *h*. Lokativne oblike sa *h* moguće je stratigrafski pratiti preko staroslovenskih oblika *raběhъ*, *vlacěhъ* do mladih *me-steh*, *zakoněh*, *brdijeh*, *gradovijeh*, koji se u ćirilskim izvorima susreću sve do kraja

⁴²¹ Isto

⁴²² Isto, 94.

⁴²³ Isto, 93.

15. vijeka. Izvorni lokativ s finalnim *-хъ*, u duhu savremenog srpskog, hrvatskog i bosanskog jezika, V. Ćorović, D. Kovačević-Kojić, M. Perojević, S. Ćirković, P. Živković, M. Vego interpretiraju: u *Milama*. Svakako, jedno od osnovnih pitanja etimološke suštine “на Мил(ѣ)хъ” jeste pitanje refleksa jata (ѣ) u toj riječi. Problem je težak i složen. Pa ipak, na osnovu analognih primjera iz dvije povelje u kojima je riječ zastupljena, refleks je moguće hipotetički pretpostaviti, kao vjerovatan.

Povelje iz oko 1322 i 1354. godine sadrže različite refleksе jata (ѣ). U povelji iz oko 1322. godine refleks *je* sadržan je u likovima: Стѣпанъ, вѣмъ (землямъ), дѣла, вѣрну (службу), вѣру, вѣрнь, дѣдину, вѣки, сѣме, развѣ, ѣко, дѣтци, онѣ, нѣ (инога), онѣдѣ, свѣдоци, Загориѣ, невѣре, вѣкъ. Refleks *ije* zastupljen je u riječi нѣ (“nije”). Znak jata za *ja* sadrže riječi: тепъчиѣ (Радославъ), Остоѣ(кнез), диѣкъ. Refleks *e* znatno manje je zastupljen i sadrže ga riječi: Усорѣ, онѣ, жупѣ, Трѣботиѣ. U riječi невѣриѣ (“nevjere”) refleks može biti *je* i *e*.

U povelji iz 1354. godine refleks *je* sadržan je u riječima: врѣме, госпојѣ, Загориѣ, тепъчиѣ, Бѣлѣханиѣ (Богдан), сиѣ, дѣте, чловѣкъ, Стѣпанъ, коѣ, прѣ(т)ворити, узлѣзла(?), невѣру, сврѣћи(?), вѣре, вѣсѣми, вѣкъ, божиѣ, упиѣше(?), диѣкъ, пороениѣ(?), лѣтъ (лѣто). Refleks *e*: доколѣ, прѣ(т)ворити, прѣда, пѣнези. Refleks *ja* sadržan je u sintagmi присерла е госпоѣ бана мати.

Za naše razmatranje od posebnog je značaja refleks *i*. U povelji iz oko 1322. za refleks *i* samo se može pretpostaviti da je zastupljen, isključivo, u velikaškom bosanskom prezimenu Тѣхорадиѣ (Витанъ). I taj primjer nije najpouzdaniji. U dosadašnjoj historiografiji prezime usorskog velikaškog roda Тѣхорадиѣ redovno se razumijeva kao *Tihoradić*⁴²⁴ (= “tiho raditi” > *Tihoradić*), što je upitno. Prvi imenski kompozit može poticati iz baze koja nije pridjevska. U povelji iz 1354. godine isti refleks je zastupljen: нѣсу (...да му нѣсу вољни...), с(ве)тѣмъ (...духомъ с(ве)тѣмъ...). I u genitivnom liku добрѣх (Бошнанъ) refleks jata nije najjasniji. Iz ovih primjera proizlazi da refleks *i*, u poveljama koje sadrže “на Мил(ѣ)хъ”, nije najpouzdaniji, posebno iz razloga što u нѣсу, добрѣх i с(ве)тѣмъ refleks jata također može biti *ije* (*nijesu, dobrije, svetije*).

Povelja iz 1354. godine sadrži sedam primjera u kojima se *i* ispred *h* piše bez jata: Дољних (краи), Вѣчихна (Тепчиѣ), нихъ (četiri puta), излиха. Na drugoj strani, znak jata ispred *h*, čiji je refleks *i*, sa velikom vjerovatnoćom sadrži samo jedna riječ: сребрѣнѣх, što je za чедѣх upitno.

Prema tome, refleks jata ispred *h* u “на Мил(ѣ)хъ”, u poveljama u kojima su zastupljeni različiti reflesi jata, nije moguće sa sigurnošću utvrditi, kao što su za lik *Mili* refleks *i* utvrdili P. Anđelić i N. Gošić, a indirektno podržao D. Zadro.

⁴²⁴ P. Anđelić, *Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne*, Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo 1975-1976, 37.

Taj refleks znatno pouzdanije se utvrđuje u kontekstu etimoloških razmatranja nekadašnjeg naziva arnautovičkoga toponima, o čemu će kasnije biti više riječi.

Problem jata u liku Миѡ(ѣ)хъ problem je adaptacije predslavenske riječi u slavenski jezik, predslavenskog Миѡ(ѣ) u bosanski jezik 13. i 14. vijeka. Prvobitno značenje toponima u 13. i 14. vijeku već je bilo izgubljeno, što je pred pisare bosanskih povelja postavilo, prije svega, fonetski problem. Bosansko Миѡ(ѣ) u 13. i 14. vijeku srednjovjekovne Bosne pripadalo je pukoj fonetskoj tradiciji, poput muzičke melodije koja se znatno duže pamti od melodijskog teksta. Za razliku od izgubljenog etimološkog i semantičkog značenja lika Миѡ(ѣ), taj predslavenski lik u 13. i 14. stoljeću još uvijek je znatnim dijelom čuvao svoj prvobitni i početni fonetski lik, koji se ukrštavao s fonetikom bosanskog jezika. Iz tih razloga, riječ nepoznata značenja pisari bosanskih povelja zapisivali su uz pomoć jata.

Stari ćirilski tekstovi sadržavaju neke pravilnosti koje su u vezi s lingvističkim i onomastičkom problemom "на Миѡ(ѣ)хъ." U analizi Miroslavljevog jevanđelja A. Belić primjećuje: "У туђим именима є у суфиксу (падеж или основни.) замењено је с "јат."⁴²⁵ (...) "Основе на консон. у gen. и loc. имају подједнако и и є, у 1. pl. често ѣхъ."⁴²⁶ Prema tome, refleks jata u Миѡ(ѣ)хъ prije može biti є nego и. Pritom, od važnosti je to što se, i na ovaj način, otkriva da je riječ Миѡ(ѣ) – neslavenskoga porijekla.

Slijedeći lingvistički problem koji je pred nama jeste ovaj: *Mile* ili *Milje*? Rješenje ovog problema izravno vodi ka etimologiji naziva.

Iz historije glasova i glasovnih oblika poznato je da je u nekim stranim riječima *lj* nastalo asimilacijom od *l*,⁴²⁷ što je nova indirektna i vrlo vjerovatna hipotetička potvrda da je naziv toponima neslavenskoga porijekla i da je lik *Mile* stariji od *Milje*. U elaboraciji slovenačkog ojkonima *Milje* vidjeli smo da P. Skok pokazuje da je isti lik poznat i kao *Mile*. Na drugoj strani, grafitni lik *Mili*, u odnosu na povijesno posvjedočeno *Mile*, pripada "grafitnoj povijesti", o čemu će kasnije biti više riječi.

Po hronologiji lingvističke pojave *l* > *lj* dolazi se do posve izvjesnog hronološkog slijeda *Mile* > *Milje*. Posljednji, najmlađi i u živom jeziku logički najzastupljeniji lik, kao i slovenačko *Milje*, u južnoslavenskoj lingvistici je nepoznatica koja se u ovoj studiji pouzdanije rješava.

⁴²⁵ А. Белић, *Мирослављево јеванђеље*, Изабрана дела А. Белића, трећи том, Упоредна словенска лингвистика /2, Београд 2000, 30.

⁴²⁶ Isto.

⁴²⁷ *Lilium* > *ljiljan*, *lolium* > *ljulj*.

ETIMOLOGIJA NAZIVA *MILE*

Problem etimologije naziva *Mile* pripada najtežim etimološkim problemima bosanskohercegovačke onimije i onomastičke znanosti uopće, i poseban je naučni izazov. Znanstvenici koji su se bavili etimologijom još više su ga zamrsili, posebno Pavo Anđelić, koji je naziv tumačio na nekoliko različitih načina. Iz Anđelićevih etimoloških razmatranja proizlazi njegovo uporno nastojanje da se naziv protumači uz pomoć slavenskih jezičkih sredstava, u čemu Anđelić nije uspio i čega je i sam, na kraju, postao svjestan. Njegova višegodišnja nastojanja da u historiografiju uvede lik *Mili* nisu urodila plodom i on je od tog lika, na kraju, i sam odustao. U *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine*, u elaboraciji arheološkog nalazišta u Arnautovićima kojim se hronološki zaokružuje Anđelićev znanstveni opus, P. Anđelić taj naziv definitivno i bez bilo kakve ograde razumijeva i tretira kao *Mile*.⁴²⁸ Ovim je Anđelić, poslije višegodišnjih lutanja, "došao tobe." Naime, lik *Mile* jeste autentičan, on proizlazi iz više povijesnih izvora zapadne provenijencije i osmanskog izvora iz 1720. godine,⁴²⁹ a u tom liku tretira ga i velika većina znanstvenika. Međutim prije konačne Anđelićeve definicije *Mile* Anđelić je u vezi s nazivom toponima već stvorio pravu zbrku, koju je dodatno zakomplicirao grafit *mili*, koji su u Arnautovićima 1988. godine pronašli S. Perić i S. Pudarić.

Kako o pronalasku grafita *mili* informira D. Zadro, grafit je ispisan na fragmentu keramičkog lončića, koji je pronađen u jednoj otpadnoj jami na prostoru između lokalne ceste i željezničke pruge, tokom arheološkog iskopavanja koje je imalo zaštitni karakter.⁴³⁰ Od strane S. Perića, S. Pudarića, N. Gošić i D. Zadre grafitu je pridat značaj vrlo važnog znanstvenog otkrića. Zadro ga tretira "otkrićem s uskličnikom": "Nađeni ulomak, kako su autori s pravom zaključili, direktno nam je potvrdio ubiciranje toga naselja, ali i konačno otkrio njegov do tada neutvrđeni oblik u nominativu!"⁴³¹ Međutim, kao što se u ovoj studiji pokazuje, pitanje nominativa je lingvistička, a ne grafitno-arheološka kategorija

⁴²⁸ "Srednjovjekovno naselje na mjestu današnjih Arnautovića nosilo je naziv MILE." *Arheološki leksikon BiH*. 3, 14.

⁴²⁹ "U porodičnom arhivu obitelji Hadžimejlića iz Visokog, koji je ranije pripadao rodu Vilajetovića, a čiji potomci i danas žive u selu Arnautovićima, nalazi se i jedno rješenje visočkog kadije Seida Sulejmana od 4. juna 1720. godine. U tom rješenju se govori o poklonu koji čini Muhamed, sin Mustafa-baše, u Mahali Mile, koja pripada visočkoj nahiji. U nekoliko drugih dokumenata iz istog arhiva vidi se identifikacija Mila- Arnautovići." P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska...*, 276. U bilješci broj 48 Anđelić navodi da se regesta ovih isprava nalaze u arhivu Zavičajnog muzeja u Visokom i da ih je sačinio M. Mujezinović, naučni saradnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu.

⁴³⁰ Prema: D. Zadro, *Franjevačka crkva i samostan...*, 92, 93. Zadro se poziva na rad: S. Perić – S. Pudarić, *Zidine/Arnautovići*, 67-71.

⁴³¹ *Isto*, 92.

pa nominativ, u bilo kojem jeziku svijeta, ne može određivati samo jedna riječ, pogotovu ga ne može određivati grafit.

Bilo koji grafit ne može proizvesti karakter ozbiljnijeg znanstvenog izvora, pogotovu karakter znanstvene i neosporne činjenice iz koje se mogu izvoditi dalekosežni zaključci. Prvo, nužno ga je tretirati zapisom čija je motivaciona suština upitna. Sam po sebi, mogao je nastati pod brojnim i različitim okolnostima i, što je od posebne važnosti, u širem vremenskom periodu. Nije nastao kad i lončić i zasigurno je mlađi. U vrijeme kada je taj lončić još uvijek bio nepečena glina, natpis se mogao urezati u glinu, da je za tim natpisom tada bilo potrebe, na osnovu čega bi postao integralna keramička cjelina, po čijoj bi se starosti mogla odrediti hronologija njegovog nastanka. Međutim, najobičniji grafit na lončiću Perić, Pudarić i Gošićka tretiraju poput savremenog suvenira na kojem se nalazi ime grada iz kojeg on zasigurno i potiče, što arnautovički grafit zasigurno nije. Riječ je usamljena, bez bilo kakve veze s drugim riječima i bez nužnog jezičkog konteksta na osnovu kojeg bi se mogao izvesti njen nominativ. Na drugoj strani, stoji više povijesnih izvora u kojima je posvjedočen lik *Mile*, a radi se o autentičnim izvorima koji sadržavaju jasan historijski kontekst i hronologiju nastanka tog lika. Grafit je grafit, kakve susrećemo svuda oko nas, a uglavnom se radi o neozbiljnoj dječijoj igri. Arnautovički grafit vjerovatno ima nešto veću ozbiljnost, ali ne onu na osnovu koje bi se moglo prosuditi da je riječ o nominativu i da se naselje u kojem je pronađen zvalo *Mili*. Problem je u nečem sasvim drugom: grafit je, najvjerovatnije, proizišao iz pučkih višestoljetnih nedoumica koje su u vezi s autentičnim nazivom naselja u kojem je pronađen. Grafit ima istu pučko-etimološku vrijednost kao i brojni drugi (znatno vjerodostojniji!) likovi potvrđeni u historijskim izvorima, a oni su (također) *Mili*, *Milo*, *Mila*, itd. Naime, izuzetna gramatička složenost riječi iz koje je naziv potekao, čija etimologija slijedi, otkriva sasvim druge uzroke iz kojih je nastao ne samo grafit *Mili* već, i u pisanim izvorima posvjedočeni, lik *Mili*. Autori tih likova su brojni a zajedničko im je da nisu proniknuli u etimologiju naziva. Drugim riječima, između nepoznatog autora grafita i Pave Anđelića nema nikakve razlike: i jedan i drugi smatrali su da je ime naselja *Mili*. Pavo Anđelić je u međuvremenu svoje mišljenje promijenio, a grafit na keramičkom lončiću je ostao. I kao što se radi o keramičkoj krhotini, tvrdnja da se arnautovičko naselje zvalo *Mili* najobičnija je pseudoznanstvena krhotina.

Prema tome, u etimološkim razmatranjima naziva *Mile* nužno je razabrati i odvojiti sumnjive i nepouz dane onomastičke oblike od pouzdanih. Kao što je već rečeno, toponimski arnautovički lik *Zidine* je sekundaran i on se odnosi na mlađe onomastičko stanje, nastalo poslije rušenja arnautovičkih građevina (1697.) od kojih su preostale ruševne *zidine*, što znači da taj lik iz onomastičkih razmatranja treba isključiti. Također, u etimološkim razmatranjima grafit *Mili* može

biti od koristi, ali se na njega s potpunom pouzdanošću nije moguće osloniti, iz razloga što je lik *Mile*, iz pisanih izvora, znatno pouzdaniji. U odnosu na topografsku situaciju na terenu, jedini pouzdan i neosporan onomastički lik je "Gavranić ili Zidine."⁴³² Naime, arnautovičke zidine još uvijek se zovu *Gāvranīć*.⁴³³ Da se radi o vrlo važnom onomastičkom subjektu, koji je imenovao *Gavranić*, pokazuje i dvojno ime rječice koja se u Bosnu uliva na razdaljini od oko 50 m od arnautovičkih zidina: *Goruša* ili *Gavranić*.⁴³⁴ Pošto se radi o tradicionalnom nazivu koji je M. Filipović zabilježio u kontekstu njegovih etnoloških istraživanja Visočke nahije, nužno se povratiti etnološkim razmatranjima o korijenima arnautovičkog Aliduna. S tim u vezi, već smo rekli da je na brdu *Ilinjača* kod Svetožareva, na otvorenom prostoru i pored jednog izvora žive vode, pronađeno svetište istočnjačkog boga Mitre⁴³⁵ te da ono, u odnosu na visočko Mile, iz nekoliko razloga ima vrlo važan značaj. Naime, srbijansko nalazište pokazuje da se kulturna obilježja sv. Ilije mogu odnositi i na istočnjački kult Mitre, posvjedočen ne samo u pećinama već i u ravnici i na brdskom visu. Zatim, svetište kod Svetožareva, na otvorenom i pored izvora žive vode, ima istovjetnu paralelu u visočkim Arnautovićima, u kojima se nalazi izvor žive vode koji se zove *Caperiš*. Na ovaj etnološki način, dolazimo do naziva *Gavranić*. Preostala je onomastička elaboracija tog lika.

U prvim poglavljima ove studije na nekoliko mjesta spominjali smo jajačko naselje *Mile*, za koje je Lj. Thallóczy pogrešno smatrao da se radi o povjesnom mjestu Мил(е)хъ, u kojem su Stjepan II Kotromanić i Tvrtko I izdavali svoje povelje. Poslije Thallóczy-ja, pozitivno utemeljena historiografska znanost neosporno je dokazala da se radi o visočkom Milu, čime je jajačko Mile, u tom pitanju, palo u zaborav. Međutim, historiografi i lingvisti nikad nisu postavili vrlo važna pitanja: šta povezuje jajačko Mile i visočko Mile? Iz kojih razloga se radi o istovjetnim nazivima? Pitanja su posebno važna ako se uzme u obzir to da su istovjetna imenovanja uzrokovana istovjetnim razlozima. Iz kojih razloga su jajačko i visočko Mile postali istovjetni oblici?

Arheološki lokalitet *Mile* koji se nalazi kod Jajca važan je arheološki lokalitet na kojem je posvjedočen mitraistički kult. Međutim, u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine*, u kojem bi se trebali nalaziti svi arheološki lokaliteti

⁴³² "Na mjestu Gavraniću ili Zidinama, neposredno kraj željezničke pruge, stoje nedavno otkriveni ostaci visočkog franjevačkog samostana Sv. Nikole (propao krajem 17. V.)" M. Filipović, *Visočka nahija*..., 531.

⁴³³ Naziv se još uvijek održao u Arnautovićima. Akcentiran je na osnovu autorovih terenskih istraživanja.

⁴³⁴ M. Filipović, *Visočka nahija*..., 698.

⁴³⁵ Uz ostatke svetišta, koji čini reljef božanstva, pronađeno je više fragmenata keramičkog posuda i desetak novčića i nešto kostiju. S. Svetić, *Ilinjača, Dragovo, Svetožarevo*, Arheološki pregled, 9, Beograd 1967, 116.

s područja države, jajačkog arheološkog lokaliteta *Mile* naprosto nema!? Da li zbog toga što je arheološke natuknice o Jajcu također pisao Pavo Andelić?⁴³⁶ O tom arheološkom lokalitetu informira D. Sergejevski,⁴³⁷ a na osnovu informacija Sergejevskog, V. Paškvalin⁴³⁸ i I. Bojanovski.⁴³⁹ U posve konkretnoj interpretaciji arheološkog lokaliteta na kojem se nalazilo jajačko mitraističko svetište, E. Pašalić navodi da je jedan od mitreja otkriven u "Milama kod Jajca".⁴⁴⁰ Inače, na bosanskohercegovačkom tlu⁴⁴¹ istočnjački kult Mitre jedan je od najraširenijih paganskih kultova i on neposredno prethodi kršćanstvu.

Veza jajačkog naziva *Mile* s kultom Mitre, arheološki posvjedočena u Jajcu, otkriva konkretne povijesne i onomastičke veze s nazivom visočkog Mila. Mitraizam na bosanskohercegovačkom tlu neposredno prethodi pojavi kršćanstva. Istočnjačke kultove na bosanskohercegovačko tle "donose i šire useljenici orijentalci pripadnici brojnih orijentalnih kultova, koji bi se u razdoblju 3. do 4. st. mogli čak nazvati i pretečama kršćanstva, pa i prvim kršćanima na ovom prostoru."⁴⁴² U mitraizmu posebno mjesto zauzimao je drugi Mitrin podvig, borba s divljim bikom. Mitra je savladao životinju i odnio je na leđima u svoju pećinu. Bik se oteo i uspio da pobjegne. Bog Sunca poslao je Mitri gavrana, sa porukom da bika ponovo uhvati i da ga ubije. Na taj način, u sistemu mitraističkog kulta, ptica gavran stekla je atribuciju božanskog glasnika (vijesnika). Iz tog razloga, u sistemu mitraističkog uvođenja u misterije, prvi stepen posvećenja zvao se *Gavran* (Corax).⁴⁴³ Naime, u toponimu *Gavranić*,⁴⁴⁴ što je drugi naziv za arnautovičke ruševine, krije se mitraistički gavran i, najvjerovatnije, naziv za mitraističko svetište. Najvjerovatnije, kao i na brojnim drugim mitraističkim lokalitetima, u Arnautovićima se nalazio mitraistički reljef gavrana (gavranića) koji su u 7. - 8. stoljeću Slaveni zatekli, po čemu je toponim dobio ime. "Svaki mitrej je imao reljefnu sliku boga Mitre, koji je svuda predstavljen na isti način:

⁴³⁶ Zajedno s V. Paškvalinom i B. Marijanović, *Arheološki leksikon*, 3, 180.

⁴³⁷ D. Sergejevski, *Das Miträum von Jajce*, GZM XLIX, Sarajevo 1937, 11-18.

⁴³⁸ "Posebno su u našim krajevima, za ovo razdoblje Rimskog carstva, važna dva nalaza Mitrina kulta ili religije. Jedno je njegov hram (mithreum) s poznatom slikom Mitre tauroktona u Jajcu (SGM 51 b), a drugo nalaz reljefa istog božanstva kakoder sa slikom tauroktonije iz Mile nedaleko od Jajca." V. Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike*..., 273. Kao i Andelić u Visokom, V. Paškvalin nije siguran u nominativni lik toponima, koji navodi u oblicima "iz Mile", "i Mile kod Jajca", "reljef, nađen u Milama kod Jajca". Isto, 274, 280.

⁴³⁹ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 293.

⁴⁴⁰ E. Pašalić, *Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere*, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1984, 297.

⁴⁴¹ O tome, iako nepotpuno, vidjeti u: E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977, 277-287.

⁴⁴² Isto, 276.

⁴⁴³ A. Cermanović, D. Srejskić, *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*, Beograd 1996, 365.

⁴⁴⁴ M. Filipović, *Visočka nahija*..., 531.

bog Sunca u perzijskom odijelu, mlad, snažan, u punom zamahu, ubija svetog bika da bi ga prinio na žrtvu velikom Ahuramazdi. Slika je dopunjena brojnim simbolima (životinje, geniji) i scenama iz Mitrinog mita ili nekog drugog kulturnog rituala.”⁴⁴⁵ Na reljefnim slikama je “gavran, bez koga nikad nijesu takvi monumenti (...)”.⁴⁴⁶

Prema tome, najstarije pagansko kulturno mjesto u Milama pripadalo je mitraističkom kultu i svetištu, koje je u periodu pape Grgura Velikog preimenovano po imenu kršćanskog sveca sv. Ilije, na isti način kao što je i na tlu Srbije, kod Svetozareva, posve izvjesno mitraističko svetište dobilo ime *Ilinjača*. Međutim, veze Mila s mitraizmom ne završavaju se sa gavranom. Kako se dalje otkriva, one su i u neposrednoj vezi s njegovim nazivom.

Treći mitraistički stepen uvođenja u misterije bio je *Vojnik (Miles)*.⁴⁴⁷ Radi se o kulturnim misterijama koje su se događale na određenom kulturnom mjestu i to kulturno mjesto, po nazivu trećeg stepena, zvalo se *Miles*, što je visočko *Mile*. Pri tom, nužno je posebno naglasiti to da je *Miles* dvojni naziv: za svetkovinu uvođenja u misterije i za mjesto na kojem se događala svetkovina. U periodu uspona kršćanstva, po uputama pape Grgura Velikog, i jedan i drugi naziv našli su se na udaru kršćanstva a to sučeljavanje u Visokom riješeno je kompromisom. Naziv za pagansku svetkovinu *Miles* promijenjen je u *Ilindan* (Alidun), dok se naziv mjesta (*Miles*) ipak održao. Ovakav ishod proizlazi i iz uputa Grgura velikog, iz kojih se vidi da je za kršćanstvo važnije promijeniti paganska kulturna obilježja, odnosno svetkovine “na kojima se peku volovi”, zbog čega papa naređuje da za potrebe tih svetkovina treba izgraditi i posebne stolove, da bi im se na taj način kršćanstvo približilo i “korak po korak” ih preoblikovalo u kršćanske svetkovine. Naziv mjesta u kojem se održavaju svetkovine ipak je bio u drugom planu.

Arheološko-mitraističke, etnološke i onomastičke veze jajačkog i visočkog Mila – koje na svoj način povezuju srbijanska mitraistička *Ilinjača*, arnautovički *Alidžun* i toponim *Gavranić* – potrebno je razmotriti i na čisto lingvistički način, sa ciljem da se utvrdi da li navedena povezivanja odgovaraju lingvističkim. U tom smislu, lingvistika na svoj posve utemeljen način pokazuje da je visočko *Mile* naziv mitraističke provenijencije, koja se na tlu Rimskog carstva iskazuje latinskim terminom *miles*. Latinska riječ, u mlađem slaveniziranom liku *miľe*, poznata je iz srednjovjekovnog Dubrovnika i njeno značenje do sada je bilo nepoznato. *Nota bene!*

Za riječ *miľe* T. Maretić piše: “*Riječ tamna značenja u ovijem primjerima staroga dubrovačkog govora: Sada veće piši miľe. M. Držić 221. Diže hiľe miľe na*

⁴⁴⁵ E. Pašalić, *Period rimske vladavine...*, 297.

⁴⁴⁶ K. Patsch, *Mithraeum u Konjicu*, GZM, IX, Sarajevo 1897, 635.

⁴⁴⁷ A. Cermanović, D. Srejšević, *Leksikon religija i mitova...*, 365.

Kobiļe, - Kamo ti hiļe, kamo ti miļe, o milolaž? – Piše mu miļe. Poslov. Daničić. *Ni toj se riječi ne razabira ni rod ni broj.*⁴⁴⁸

Visočko *Mile*, palatalizirano u *Milje*, istog je porijekla kao i dubrovačko *miļe*. Visočki toponim *Mile* nastao je od pluralnog lika *milia*, čija je osnova u latinskom *mille* (*mille pl. milia*) "hiljada", u vezi s grčkim μίλιον, τό, "rimska milja."⁴⁴⁹

Najstariji nazivi s osnovom *mil-* vode u mikensko-grčku starinu, što ne iznenađuje: znatan broj latinskih riječi indoevropskog je porijekla i preuzet je iz grčkog jezika. Vjerovatno najstarije ime s tom osnovom je mikensko-grčko ime Μίλατος, Μίλετος,⁴⁵⁰ u mlađoj fazi *Milo* od čega će, po mišljenju I. Kajanta, u Rimu nastati kognomen *Milionianus*.⁴⁵¹ Potom slijede rimska imena. *Miles*,⁴⁵² *Militio*,⁴⁵³ *Militaris*,⁴⁵⁴ za koje je sigurno da su izvedena od lat. *miles*. Od iste riječi, u vezi s *milia*, u rimskoj Numidiji izveden je naziv za ojkonom *Mileum*.⁴⁵⁵ *Miliarensis* je poznati trijem u Rimu "dug tisuću koraka."⁴⁵⁶ *Milionia* je rimski grad kod Albe.⁴⁵⁷

U dubrovačkim izvorima u kojima je zapisano "Sada veće piši miļe. M. Držić 221" i "Piše mu miļe", T. Maretiću ostala je nepoznata i skrivena očita metafora. Dubrovačko *miļe* metafora je za opširno pisanje (pismo), koje je dugo hiljadu riječi. Također, u "Diže hiļe"⁴⁵⁸ *miļe* na Kobiļe i Kamo ti hiļe, kamo ti miļe, o milolaž" *miļe* je još jedna metafora: za veliku i prekomjernu laž (od 1000 riječi). Za tom metaforom, koja se u naše vrijeme iskazuje sintagmom "laže na kilometre", oduvijek je bilo potrebe i biće. Nastala je davno i svojina je svih jezika svijeta. Njom se izražava svojstvo onih ljudi koji prekomjerno lažu, a njihova laž iskazuje se mnoštvom jezičkih jedinica, hiljadama riječi.

Prema tome, latinski lik *Miles* u južnoslavenskim jezicima mogao se promijeniti jedino u likvidi *l*, koja se ponekad palatalizira u *lj*. To znači da su latinske grafije *Mile* u najmlađoj fazi mogle glasiti i *Milje*, što etimologiju naziva ne mijenja.

Situacija na terenu, na mjestu arnautovičkih ruševina, u potpunosti odgovara mitraističkom svetištu. Kao što je općepoznato, mitraistička svetišta bila

⁴⁴⁸ Rječnik JAZU, VI, 45.

⁴⁴⁹ F. Petračić, n. dj., 544.

⁴⁵⁰ O. Landau, *Mikensisch-griechische Personennamen*, Göteborg 1958, 163.

⁴⁵¹ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965, 150.

⁴⁵² CIL V 5843, IX, XI 4539.

⁴⁵³ CIL III 5955 (son *Militaris*), I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, 320.

⁴⁵⁴ CIL III 1189, (Dacia) 5955, (Raetia, father *Militio*), CIL XIII 2070 (Lugudunum). Isto.

⁴⁵⁵ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, 207.

⁴⁵⁶ J. Marević, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, II, 1917.

⁴⁵⁷ W. Schulze, *Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1904, 361.

⁴⁵⁸ "HIŁE n. u dvije dubrovačke poslovice stoji uz miļe, i kao da znači: laž, prijevara ili što slično." Rječnik JAZU, III, 599.

su uzdignuta, na zemljanom podiju "bez kojeg nije nikoji mithreum".⁴⁵⁹ Temelji arnautovičkih ruševina, pak, znatno su uzdignutiji iznad okolnog tla, oko 1 m, ako ne i više. Iz tog razloga, za vrijeme velike poplave rijeke Bosne, koja se dogodila 1913. godine i o kojoj svjedoči arnautovička tradicija, sve kuće u selu bile su poplavljene. Stanovnici sela tada su stoku izveli iz štala i sklonili na ruševine, koje nisu poplavljene.⁴⁶⁰

Preostalo je da se odgovori na još jedno pitanje: iz kojih razloga skoro svi historičari i lingvisti koji su se bavili nazivom visočkog Mila imaju nerješive probleme s rodom i brojem tog naziva. Problem ima historijske korijene koji se nalaze u povijesnom razvoju latinskog jezika. Još u doba Rima Varon je predložio etimologiju po kojoj je riječ "vojnik", *miles* izvedena iz broja *mille*, "pri čemu ova riječ ima tu gramatičku posebnost da, uprkos svojoj jednini, ima i značenje množine, odnosno *miles* "vojnici", shvatani su kao jedna cjelina."⁴⁶¹ Iz ove gramatičke posebnosti i tuđega porijekla latinske riječi, koja se našla na jugozapadnom Balkanu i izvan svog matičnoga područja, potiču teškoće u određivanju broja riječi *Mile*. Poteškoće su prisutne od najstarijih početaka tog lika. Gramatička posebnost latinske riječi na svoj način doprinijela je pučkoj lingvistici i etimologiji (*Mileta*, *Milo*, *Mili*), a posebno je, također, uticala i na nastanak "povijesne zabune" *Mile* – *Mileševo*. Iz tih razloga Maretićevo *miše*, povijesni likovi *Mile*, *Mili*, *Milo*, *Mila*, *Mel*, *Mileta*, *Mileševa*, *Mileševo*, nisu imali valjanog znanstvenog objašnjenja.

Rod u nazivu *Mile*, kao i sama riječ, također nije mogao izbjeći povijesne morfološke promjene. Latinska riječ *miles*, *itis* imenica je muškog roda. Mitraizam *Miles*, potekao iz latinskog *miles*, *itis*, također je istog roda, što znači da je i naziv mjesta *Miles* – u kojem su se obavljale navedene svetkovine i koji je proizašao iz naziva mitraističke svetkovina trećeg stepena uvođenja u misterije – prvobitno bio muškog roda. Međutim, u povijesti latinskog jezika taj period, kada se na tlu Bosne i Hercegovine javlja mitraizam, pripada iskvarenom vulgarnolatinskom jeziku. U navedeno vrijeme, na tlu rimske provincije Dalmacije, dočeto (finalno) *s* u latinskim riječima počinje ispadati i uglavnom ispada i ne izgovara se.⁴⁶² Na taj način, povijest glasova i glasovnih oblika u potpunosti pokazuje kako je od *Miles* nastalo *Mile*. Također, latinska riječ muškog roda uskoro je bila izložena kontaminaciji sa slavenskim "mjesto", "naselje", a posebno sa susjednom i najvažnijom ojkonimskom imenicom "Visoko", što su riječi srednjeg roda. Motivacija za morfološkom promjenom roda posebno je bila uslovljena činjenicom da je

⁴⁵⁹ K. Patsch, *Mithraeum u Konjicu*, 632.

⁴⁶⁰ Tradicija se interpretira na osnovu autorskih istraživanja Arnautovića.

⁴⁶¹ Ž. M. Karije, *Vojnik*, Likovi starog Rima (priredio A. Đardina, prevod s francuskog J. Vidić), Beograd 2006, 126.

⁴⁶² O tome vidjeti u: P. Skok, *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, JAZU, Zagreb 1915, 42-44.

u Arnautovićima mitraizam uskoro zamijenilo kršćanstvo, što je u dijalektičkoj vezi s povijesnom motivacijama jezičkih i morfoloških promjena do kojih dolazi kad "stari predmeti i djelatnosti prestaju postojati, a njihovi nazivi kadkad umiru s njima."⁴⁶³ Na drugoj strani, samo po sebi i u skladu s morfologijom bosanskog jezika, dočeto *e* u *Mile* istovremeno je vodilo u srednji rod. Na taj način, u periodu slavenizacije Visokog, muški rod u latinskoj riječi bio je izložen snažnom pritisku, kome se nije uspio oduprijeti. Promijenjen je u srednji rod. Naziv *Mile* imenica je srednjeg roda.

Prvi korijeni bosanskoga dualizma utemeljeni su u bosanskom mitraizmu. "Njegovo učenje se zasniva na poznatom iranskom dualizmu – vjeri u dva suprotna principa: dobro i zlo, svjetlo i tmina, sa njihovim zaštitnicima: Ahuramazdom, bogom dobra, i Arimanom, bogom zla."⁴⁶⁴ Poslije 313. godine kršćanstvo, kao državna vjera Rimskog carstva, počinje potiskivati sve druge religije, pa i mitraizam, koji mu je do tada, po broju svojih pristalica, bio najveći protivnik. Uskoro je nastalo i arijanstvo, još jedan vjerski pokret prema kojem će rimska crkva zauzeti neprijateljski stav. Na taj način, mitraizam i arijanstvo našli su se u opreci prema rimskoj crkvi, što je bio posve logičan razlog njihovoga približavanja i zajedničkog suprostavljanja Rimu. Svakako, vjersko savezništvo zasigurno je podrazumijevalo i doktrinarna približavanja i međusobna prožimanja, čije će ishodište biti u bosanskoj narodnoj crkvi i kasnijoj Crkvi bosanskoj. U vrijeme nastanka arijanstva, u 4. stoljeću, mitraistički dualizam došao je u dodir s arijanskim učenjem. Poslije Nikejskog sabora, 325. godine, Arije je protjeran u Ilirik (Sirmium), a njegova neposredna prisutnost u najbližem bosanskom susjedstvu, možda i u Bosni, označila je lokalna arijansko-mitraističko⁴⁶⁵-gotska približavanja na najvišem nivou. Visočko Mile jedan je od centara tog približavanja. Drugi centar su selo *Dardagani* kod Zvornika. U jednoj pećini u Dardaganima otkriveni su ostaci mitraističkog svetišta s predstavom Sunca, Mjeseca i Gavrana.⁴⁶⁶ Naziv *Dardagani* izveden je od predgermanskoga *Dardagna*, *Dardagnola*.⁴⁶⁷

⁴⁶³ R. L. Trask, *Temeljni lingvistički pojmovi*, Zagreb 2005, 139.

⁴⁶⁴ E. Pašalić, *Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere* ..., 296.

⁴⁶⁵ Za Mitrej u Konjicu, na osnovu pronađenog novca i njegove datacije, posve je izvjesno da je postojao krajem IV vijeka /K. Patsch, *Mithraeum u Konjicu*, 637, Upor: P. Andelić, *Historijski spomenici Konjica*..., 101./.. S tim u vezi, s velikom vjerovatnoćom može se pretpostaviti približna datacija vrlo vjerovatnog mitreja u Milama.

⁴⁶⁶ D. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba*..., 64.

⁴⁶⁷ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*..., 8, bilješka 1.

ARNAUTOVIČKI I BOSANSKI STEĆCI I PITANJE NJIHOVE PRIPADNOSTI

PROBLEMI CRKVENE POVIJESTI MILA

"Arnautovičke ruševine" sa sobom nose brojna pitanja crkvene povijesti i na mnoga od njih još uvijek nije dat zadovoljavajući odgovor. Sporan je broj arnautovičkih crkvi, vrijeme kada su podignute, kao i njihova crkvena pripadnost. Iz dosadašnje literature u kojoj se razmatraju navedena pitanja vidi se da o tome nema znanstvene saglasnosti. Nesuglasice su tim veće što je o "arnautovićkim ruševinama" različito pisala desetina autora, tako da se na ovaj naučni problem u potpunosti može primjeniti latinska izreka *Multorum opere res turbantur* "Radom mnogih načini se nered među stvarima" ("Gdje se mnogi pletu zamrsi se posao"). Izložit ćemo kratkak pregled najvažnijih razmatranja tog "crkvenog" problema i njegovih nesuglasja.

Na osnovu činjenice da su se održavale "skupštine bosanski velmoža," fra J. Dobrović Božić (1888) pretpostavio je da se u Arnautovićima nalazio kraljevski dvorac srušen prilikom pada Bosne, a ne franjevački samostan, odnosno kasniji samostan sv. Klare, kako se to inače pričalo.⁴⁶⁸ Fra Julijan Jelenić smatrao je da su u Visokom postojala dva samostana sv. Nikole, jedan iz 1340., koji se nalazio uz kraljevu palaču, koji su ubrzo srušili patareni, a poslije njegovog rušenja na ušću Lužnice u Bosnu, odnosno u Arnautovićima, izgrađen je drugi samostan istog imena, te da je posljednji srušen prilikom povlačenja Eugena Savojskog 1697. godine.⁴⁶⁹ V. Klaić u Arnautoviće je smjestio samostan sv. Marije. Crkvu sv. Nikole, "u kojoj bješe sahranjen ban Stjepan II Kotromanić (1353)" smjestio je u Miloševac.⁴⁷⁰ Za ruševine u Arnautovićima M. Filipović smatrao je da su ostaci visočkog samostana sv. Nikole.⁴⁷¹ Za isti samostan M. Perojević je smatrao

⁴⁶⁸ Fra J. Dobroslav Božić, *Novi prijatelj Bosne*, sv. I, Scnj 1888, 17-18.

⁴⁶⁹ Fra J. Jelenić, *Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole*, Sarajevo 1906, 120, 121.

⁴⁷⁰ V. Klaić, *Bosna. Podaci o zemljopisu i povijesti Bosne i Hercegovine*, Prvi dio, Zemljopis, Matica hrvatska, Zagreb 1878, 154, 176.

⁴⁷¹ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 254-255, 438.

da se nalazio u Miloševcu kod Gradačca.⁴⁷² M. Vego smatrao je da se "u Milima" nekad nalazila starokršćanska crkva "upotrebljavana i u srednjem vijeku."⁴⁷³ I. Čremošnik smatrala je da se radi o trobrodnoj bazilici srednjovjekovnog Visokog. Odbacila je mišljenje da se na tom mjestu nalazila crkva sv. Nikole.⁴⁷⁴ Đ. Mazalić u Arnautovićima spominje rimske ostatke i srednjovjekovnu crkvu.⁴⁷⁵ D. Mandić smatrao je da se franjevački samostan sv. Nikole nalazio na ušću Goruše ili Lužnice u Bosnu, odnosno u Arnautovićima, uz pretpostavku da je porušen 1437. a zatim nanovo obnovljen 1450. godine, te zatim opet porušen, ovaj put od strane bosanskih krstjana, te konačno iznova sagrađen na zaravni Kraljevcu uz kraljevski dvorac u Visokom.⁴⁷⁶ Kasnije, na osnovu rezultata znanstvenih istraživanja P. Andelića i I. Čremošnik, D. Mandić je zaključio da je u srednjovjekovnom mjestu Mile ban Stjepan II povodom osnivanja franjevačke vikarije 1340. godine dao sagraditi samostan s crkvom sv. Nikole, gdje je isti ban i sahranjen.⁴⁷⁷ Đ. Basler, na osnovu originalnog plana ruševina iz Arnautovića, stariju crkvu identificirao je kao romaničku crkvu sv. Kozme i Damjana za koju je smatrao da se nalazila na posjedu bosanskog biskupa, te da su se kasnije na istom mjestu namjestili Kotromanići, koji su isti posjed konačno dodijelili franjevcima.⁴⁷⁸ Za najstarije arheološke ostatke građevine antičke provenijencije pretpostavio je da su ostaci kasnoantičke bazilike.⁴⁷⁹ Za ruševine starije crkve u Arnautovićima P. Andelić također je smatrao da pripadaju crkvi svetog Kozme i Damjana⁴⁸⁰ te da se "u Milima" nalazilo središte franjevačke vikarije sa samostanom i crkvom sv. Nikole, krunidbenom i grobnom crkvom bosanskih vladara Kotromanića.⁴⁸¹ Poslije arheoloških nalaza pronađenih 1977. godine na lokalitetu *Klisa*, P. Andelić je smatrao da se na istom mjestu nalazila franjevačka kuća/samostan i crkva koji se spominju u 15. vijeku.⁴⁸² Revizionim iskopavanjem, poduzetim u periodu od 1976-1978. godine, P. Andelić je u Arnautovićima identificirao četiri građevinske cjeline u kronološkom slijedu. Prva, najstarija, ostala je neistražena iz razloga što je presijeca lokalni put i za koju je, i pored činjenice da nije istražena, pretpo-

⁴⁷² M. Perojević, *Ban Stjepan II Kotromanić...*, 284.

⁴⁷³ M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1982, 76.

⁴⁷⁴ I. Čremošnik, *Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci zemaljskog muzeja u Sarajevu*, GZM, Sarajevo 1951, 251.

⁴⁷⁵ D. Mandić, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, Rim 1960, 73-80.

⁴⁷⁶ Isto.

⁴⁷⁷ D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina, Povijesno-kritička istraživanja*, Rim 1967, 73-77.

⁴⁷⁸ J. Kujundžić..., 176, 177.

⁴⁷⁹ Isto, 177.

⁴⁸⁰ P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 238.

⁴⁸¹ P. Andelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska...*, 226-230. Isti: *Pogled na franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni*, radovi sa simpozijuma "srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica 1973, 201-202.

⁴⁸² P. Andelić, *Srednji vijek*, 250, 251.

stavio da se radi o sakralnoj građevini iz ranog srednjeg vijeka. Drugu je vidio kao romaničku crkvu i datirao je u 13. stoljeće, treću je prepoznao kao stariju gotičku crkvu i datirao u 1340. godinu, dok je za četvrtu, i najveću građevinu, koja je svojom gradnjom obuhvatila ostale, smatrao da je gotička crkva sagrađena nakon smrti Tvrtka I.⁴⁸³ Na kraju svog znanstvenog opusa srednovjekovno naselje u Arnautovićima bez rezerve je nazvao *Mile* a antičke arheološke ostatke rimskom vilom. Manju crkvu u Arnautovićima datirao je u nešto mlađi period, u 11-12. vijek. Napustio je prethodno mišljenje o dvije gotičke crkve, smatrajući da se ipak radi o jednoj velikoj crkvi iz 14. stoljeća izgrađenoj u dvije faze.⁴⁸⁴ M. Aničić također je pretpostavio da je, "po svemu sudeći", starija romanička crkva u Arnautovićima bila crkva sv. Kuzme i Damjana, nekadašnji posjed bosanske biskupije spomenut u ispravi kralja Bele IV,⁴⁸⁵ te da je najstariji franjevački samostan u Bosni bio samostan sv. Nikole, izgrađen u Milima, podignut za vrijeme uspostave Bosanske vikarije 1340-1342. godine.⁴⁸⁶ D. Kovačević-Kojić, na osnovu izvora iz dubrovačkog arhiva, zaključila je da su se u Visokom nalazila dva franjevačka samostana, stariji samostan sv. Nikole u Milama, i od 1414. samostan u Podvisokom, posvećen možda sv. Mariji.⁴⁸⁷ M. Žugaj poistovjetio je *S. Nicolai de Mili* iz "Annales Ordinis Minorum" Luke Waddinga (16. vijek) s Visokim, dok su se, po istom autoru, drugi Mili nalazili na ušću Bosne u Savu.⁴⁸⁸ Fra I. Gavran smatrao je da je samostan sv. Nikole sagrađen u Milama ubrzo nakon uspostave Bosanske vikarije 1340. godine, da je u prvoj deceniji 15. stoljeća dobio podružnicu u Podvisokom s crkvom sv. Marije, i da je u drugoj polovini 15. stoljeća definitivno srušen, a poslije rušenja njegov pravni naslov prešao na redovničku kuću s crkvom sv. Marije/sv. Nikole u Podvisokom - na današnji lokalitet Klisa.⁴⁸⁹ M. Lovrenović suprotstavila se Andelićevoj tvrdnji o dvije gotičke crkve u Milama, smatrajući da se tu radi o tlocrtu tipične srednjoevropske gotičke crkve "dvoranskog" karaktera.⁴⁹⁰ U komentarima karte srednjovjekovnih crkava na tlu Bosne i Hercegovine fra A. Zirdum na visočkom području "ubicira" dva samostana,

⁴⁸³ P. Andelić, *Krunidbena i grobna crkva...*, 199-209. Isti: *Visoko i okolina...*, 239-241.

⁴⁸⁴ Arheološki leksikon, 3, 14.

⁴⁸⁵ M. Aničić, *Gdje je bio podignut prvi franjevački samostan u srednjovjekovnoj Bosni*, Prilozi Instituta za istoriju, XX, Sarajevo 1985, 105.

⁴⁸⁶ Isto, 95-114.

⁴⁸⁷ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja...*, 284-286, 288-289, 289-290.

⁴⁸⁸ M. Žugaj, *Bosanska vikarija i franjevci konventualci...*, 24, bilješka 134.

⁴⁸⁹ Fra. I. Gavran, *Franjevci i katolici na području Visokog za turske vladavine*, radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost, Sarajevo 1995, 13-17.

⁴⁹⁰ Ono što crkvu čini dvjema crkvama M. Lovrenović smatrala je dvjema fazama intergalnog projekta. M. Lovrenović, *Crkva sv. Mihovila na Bobovcu*, Zbornik radova sa Znanstvenog skupa u povodu 500. Obljetnice smrti fra Andela Zvizdovića Sarajevo 2000, 115-116.

sv Nikole u Milama i samostan u Podvisokom, uz naznaku da su kontinuirano postojali sve do kraja 17. stoljeća.⁴⁹¹

Kao što se vidi, za najosnovniji prikaz crkvene problematike u Milama potrebno je nekoliko stranica. Kada bi se ulazilo u pojedine detalje "specifičnog problema crkvene povijesti", kako istu problematiku definira P. Andelić,⁴⁹² za njihovu interpretaciju trebala bi posebna knjiga. U toj "knjizi" o Milama ogledali su se mnogi uglavnom hrvatski historičari, među kojima je znatan broj franjevac. Interes franjevac za Milama razumljiv je, iz razloga što povijesni izvori u tom naselju lociraju njihov najstariji samostan u Bosni. Na drugoj strani, u vezi s crkvenom problematikom Mila, bošnjačkih historičara nema. Razlog zašto je to tako leži u činjenici da Bošnjaci, iz vjerskih razloga, dugo vremena svoju predislamsku povijest nisu smatrali svojom, što je katastrofalna pogreška. Kao što je u islamu pejgamber Isa = Isus, tako je u povijesti Bosne *Helias - Ilija > Alija = Alidun* u Milama, predislamska povijest Bošnjačka, koji su jedan od najstarijih evropskih naroda, istovremeno je i njihova kršćanska povijest, iz razdoblja koje prethodi njihovom prelasku na islam. S tim u vezi, najstariji kršćanski korijeni na bosanskohercegovačkom tlu istovremeno su i nekadašnji vjerski korijeni Bošnjaka, u Milama (Arnautovićima), na Glasincu, u Mogorjelu, ili bilo kojem drugom bosanskohercegovačkom mjestu. Svakako, iz te kršćanske i evropske povijesti Bosne, kojoj Bošnjaci pripadaju u istoj mjeri koliko je i Evropa kršćanska, Bošnjaci se ne mogu eksterminirati na pseudoznanstveni i falsifikatorski način, kako su ih u Visokom s "kršćanske" strane eksterminirali K. Patsch i njihovi epigoni P. Andelić i P. Basler, možda i M. Vego. Na bošnjačkoj strani stoje arheolog Enver Imamović⁴⁹³ i Mustafa Imamović⁴⁹⁴.

⁴⁹¹ Fra A. Zirdum, Karta srednjovjekovnih crkava na tlu Bosne i Hercegovine, Bosna franciskana IX, br. 15, Sarajevo 2001, 195-196.

⁴⁹² P. Andelić, *Srednji vijek...*, 251-252.

⁴⁹³ E. Imamović, po vokaciji arheolog, u falsifikate K. Patscha uopće nije proniknuo. S tim u vezi, premda je arheološki materijal iz Arnautovića razbacan po zbirkama Zemaljskog muzeja, Imamović dezinformiše: "(...) strpan je u muzejski depo i nije ga niko dirao pedeset godina, sve dok se nije slučajno otvorila ladica s nalazima." "Ni Mujaga (Salihagić) a ni Patsch nisu nikada saznali niti su bili svjesni šta su otkrili i kakvu su štetu učinili svojim nemarom i neznanjem." E. Imamović, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, Sarajevo 1995, 66, 76.

⁴⁹⁴ O tome vidjeti u: M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 21-84.

PITANJE LOKACIJE FRANJEVAČKOG SAMOSTANA SV. NIKOLE U MILAMA

Brojni povijesni izvori najstariji franjevački samostan na tlu Bosne lociraju u Mile,⁴⁹⁵ što nije sporno. U kontekstu arnautovićkih "ruševina", sporno je samostansko mjesto. U revizionim arheološkim istraživanjima lokaliteta P. Anđelić nije pronašao temeljne ostatke građevine za koju bi se sa sigurnošću moglo ustvrditi da su ostaci franjevačkog samostana. Na osnovu analize nakita koji potječe iz Arnautovića, I. Čremošnik prva je izrazila sumnju da se radi o samostanu sv. Nikole.⁴⁹⁶

Problem lokacije franjevačkog samostana u Milama na svoj način problematiziraju etnologija i lingvistika. Kao što smo pokazali u etnološkim razmatranjima vezanim za rod Konša, narodna tradicija kaže da se u Arnautovićima nalazio manastir, a samo ime Konša - da se radi i o biskupskoj crkvi. Pritom, hronološki i povijesni slijed u 14. stoljeću u Mile dovodi novi kršćanski sadržaj: franjevački samostan sv. Nikole. Međutim, iz izvora o franjevačkom samostanu u Milama nije moguće utvrditi i preciznu lokaciju gdje se u naselju Mile nalazio taj samostan. Na osnovu do sada poznatih arheoloških i drugih izvora, on se nije nalazio u okvirima do sada poznatog arheološko - građevinskog kompleksa Arnautovića, tako da se ne može prihvatiti tvrdnja D. Lovrenovića da je okrunjenje Tvrtka I "obavljeno u franjevačkoj crkvi".⁴⁹⁷ Najvjerojatnije, franjevački samostan nalazio se pored arheološkog lokaliteta, u blizini nekadašnjeg ranokršćanskog samostana, crkve (sv. Kuzme i Damjana?) i biskupske crkve. Vjerovatno je to, posebno u svojim počecima, bila mala građevina izgrađena od drveta (pletera?). Naime, počeci franjevačke Bosne srebrene, kao i svaki drugi počeci, zasigurno su bili skromni, posebno u građevinskom smislu. "Bose franjevačke noge"⁴⁹⁸ prvih bosanskih franjevac nikako ne odgovaraju podnim mozaicima arnautovićkih građevina. Naime, ako je Stjepan II sagradio prvi franjevački samostan sredinom 14. stoljeća, a najstarija arnautovićka gotička crkva datirana u

⁴⁹⁵ O tome vidjeti u: D. Zadro, *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)*.

⁴⁹⁶ "Nabrojani predmeti nakita predstavljaju rijetke primjerke naše srednjovjekovne zbirke. Pečatni prsten s likom vuka i bogato zlatno prstenje svjedoče, da su u crkvi bili pokopani svakako ugledni feudanci. Zato, mislim da bi ovu crkvu pre trebalo vezati za Visoko, poznato boravište bosanskih kraljeva, nego za samostan sv. Nikole." I. Čremošnik, *Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci zemaljskog muzeja u Sarajevu*, NS, sveska VI, Sarajevo 1951, 252.

⁴⁹⁷ D. Lovrenović, *Proglašenje Bosne kraljevstvom...*, 235.

⁴⁹⁸ O prvim bosanskim franjevcima D. Mandić piše: "Oni su išli po Bosni bosonogi, obučeni siromašnom franjevačkom haljinom, nijesu primali ni uza se nosili novca, a živjeli su u skromnim i priprostim samostanima, bez posjeda, od milostinje, koju bi im sami vjernici dali." D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 177.

11-12. stoljeće, franjevački samostan sv. Nikole mogao je biti podignut samo u njenoj blizini.

ARNAUTOVIČKI STEĆCI I CRKVA

Za veliku gotičku crkvu P. Anđelić smatrao je da je franjevačka redovnička crkva.⁴⁹⁹ Ako je crkva bila franjevačka, nije jasno iz kojeg razloga se u crkvi nalaze stećci, ne samo jedan već 32 stećka, a za jedan od njih se smatra da se nalazio nad grobom Tvrtka I.⁵⁰⁰ S tim u vezi, Anđelić problem relativizira i navodi da "stećak u redovničkoj crkvi predstavlja 'rijetku pojavu.'"⁵⁰¹ Naime, ako je pojava "rijetka", razumije se da to znači da nije česta i brojna, odnosno da je ipak potvrđena barem na još jednom drugom mjestu. Ovdje Anđelić konstruira iz razloga što slična pojava u franjevačkim samostanima nije potvrđena – nigdje. U kojoj se franjevačkoj crkvi također nalaze stećci, bilo je poznato samo Anđeliću, i nikom više. Pa ipak, Anđelić je smatrao da "je važno istaknuti kako stećci u ovoj katoličkoj – franjevačkoj crkvi i ukруг oko nje nepobitno svjedoče da pokopavanje pod stećcima nije bila nikakva posebna specifičnost pripadnika samostalne bosanske crkve (patarena ili bogumila), nego običaj čitavog tadašnjeg stanovništva bosanske države i nešto šire."⁵⁰² Ali, problem sahranjivanja u Arnautovićima nije samo problem bosanskog srednjevjekovlja, što pokazuje *Izvešće o radu Zemaljskog muzeja u 1909. godini*, u kojem stoji da se radi o groblju iz različitih perioda, što K. Patsch, P. Anđelić, i Đ. Basler kontinuirano taje. Poseban problem je s kršćanskom simbolikom. Ni na jednom stećku koji se nalazio u crkvi nije pronađen znak križa.⁵⁰³

Franjevačku redovničku djelatnost i njihovu vjeru, svuda u svijetu a ne samo u Bosni i Hercegovini, simbolizira križ. Radi se o simbolu koji svakog kršćanina prati od njegovog poroda do pokrova. U svijetu nema kršćanskog groba koji ne nosi taj simbol, što je posebno u "franjevačkoj crkvi" zaista nemoguće.

Dominik Mandić navodi da je franjevački samostan i crkva sv. Nikole u užoj srednjevjekovnoj Bosni bio "samo jedan pod tim imenom", te da se "u starijim franjevačkim izvorima zove sada Sv. Nikola u Milima, a sada Sv. Nikola u Visokomu."⁵⁰⁴ S tim u vezi navodi: "Ban Stjepan II Kotromanić g. 1340. podigao

⁴⁹⁹ P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 220.

⁵⁰⁰ Isto.

⁵⁰¹ Isto.

⁵⁰² Isto.

⁵⁰³ S tim u vezi Anđelić navodi: "Jedan odlomak kamena sa urezanim znakom križa kao da svjedoči da je među nadgrobniim spomenicima bilo i drugih formi (križ, stup i dr.)." Isto.

⁵⁰⁴ D. Mandić, *Etnička povijest...*, 102.

je na lijevoj strani riječice Goruše kod njezina utoka u Bosnu, franjevački samostan i veliku trobrodnu crkvu Sv. Nikole, u kojoj je izgradio grobnicu u apsidi za se i za svoju vladarsku obitelj.⁵⁰⁵ Prema tome, iz Mandićevih navoda proizlazi da su se samostan i crkva nalazili pod jednim krovom. Veliki broj stećaka koji se nalaze oko "arnautovićkih ruševina" D. Mandić poistovjetio je s "katoličkim grobljem" koje u svom *Izvešću* iz 1623. godine spominju fra Pavao Papić i fra Jure Neretvanin. Navedeni fratri informiraju da su te godine "krivovjerci patareni razorili stari, prvotni franjevački samostan u Visokom i da su još u njihovo vrijeme postojale ruševine toga samostana u katoličkom groblju nedaleko Visokoga."⁵⁰⁶ S tim u vezi, jasno je da stećci nikako ne mogu biti "katoličko groblje," što Mandić poistovjećuje.⁵⁰⁷

Na nedoumice s tačnom lokacijom franjevačkog samostana ukazuje i franjevačka predaja o samostanu. Po toj predaji, oko 1450. godine "Mihovil Ostojić, iz porodice bosanskog kralja Ostoje, podigao je novi franjevački samostan s manjom crkvom Sv. Nikole u neposrednoj blizini tadašnjeg tvrdog grada Visoko."⁵⁰⁸ Iz predaje se vidi da se radi o manjoj crkvi, koja nikako ne može biti velika crkva u Arnautovićima, tim prije što se Arnautovići ne nalaze "u neposrednoj blizini tadašnjeg tvrdog grada Visokog."

Nedoumice s lokacijom franjevačkog samostana i crkve sv. Nikole proizlaze i iz izvještaja Pavla Rovinjanina iz 1640. godine. U tom izvještaju vidi se da su visočki fratri imali vrtove na terasastom zemljištu, slično kao u Rovinju,⁵⁰⁹ a u Arnautovićima i u njihovoj najbližoj okolini nema nikakvih zemljišnih parcela u obliku terasa. Pisac izvještaja, na svom putu iz visočkog samostana u Kraljevu Sutjesku, prošao je kroz čitavu visočku varoš, a zatim i preko mosta na rijeci Bosni.⁵¹⁰ Na tom putu morao je proći pored franjevačkog samostana u Arnautovićima ukoliko se samostan nalazio u tom mjestu, ili pored njegovih ruševina, ako je bio izgrađen od tvrdog materijala i porušen. Da njegov put nije bio samo žuran prolazak, bez zanimanja za krajolik, nesumnjivo ukazuje usputna zabilješka o ljekovitosti izvora u Arnautovićima⁵¹¹ i to je izvor *Caperiš*, čija etimologija je u skladu s njegovim ljekovitim svojstvima, o čemu će kasnije biti više riječi. Tom prilikom, iako je bio fratar, P. Rovinjanin o arnautovićkom samostanu sv. Nikole nije zabilježio ni riječi, što znači da 1640. godine vidljivih razvalina nekadašnjeg franjevačkog samostana nije bilo. Ova činjenica ukazuje na to da je samostan bio,

⁵⁰⁵ Isto, 102.

⁵⁰⁶ Isto.

⁵⁰⁷ "Navedeno groblje istovjetno je s onom nekropolom, koja je ležala oko trobrodne crkve s kraljevskim grobnicama u Arnautovićima." Isto, 103.

⁵⁰⁸ Isto.

⁵⁰⁹ S. Zlatković, *Izveštaj o Bosni god. 1640. O. Pavla iz Rovinja*, Starine JAZU, XXIII, Zagreb 1890, 25. Upor: P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 252.

⁵¹⁰ Isto.

⁵¹¹ Isto.

najvjerojatnije, izgrađen od drveta i da je nestao u požaru iza kojeg, osim zgarišta i pepela, ne ostaje ništa drugo. Pa ipak, ostaje nejasno iz kojih razloga o arnautovićkom samostanu nije bio informiran od svoje visočke sabraće? Ovo je samo jedno od brojnih pitanja koja se nameću u vezi s tačnom lokacijom franjevačkog samostana. Jedan fakat čini se posve izvjesnim: godine 1640. arnautovičke ruševine nisu imale atribuciju ruševina franjevačkog samostana.

Kako informira D. Mandić, o samostanu i crkvi u Visokom 1600. godine piše u Rim bosanski biskup Franjo Baličević: "U Visokomu, mojoj domovini... samostan i crkva Sv. Nikole, koja se zove kraljevska kapela, lijepa je iako ne odviše velika."⁵¹² Izvor je upitan, nejasan i u suprotnošću s franjevačkom praksom. Naime, u vezi s navedenim pismom biskupa Baličevića postavlja se pitanje: da li u kraljevskoj kapeli, posebno onoj za koju se kaže da nije "odviše velika" i u kojoj se u Arnautovićima podrazumijevaju kraljevski grobovi i stećci - a grobovi i stećci morali su zauzimati znatan dio crkvenog prostora⁵¹³ - ima mjesta za obavljanje redovne franjevačke djelatnosti, liturgije i svete mise. Da li je u manjoj kapeli, u kojoj se samo od vladarskih grobova nalaze "tri ili četiri prave zidane grobnice"⁵¹⁴ izvodljivo održavati svetu misu, tim prije što nigdje u svijetu slične kapele ne služe svakodnevnoj crkvenoj svrsi, ne samo zbog manjeg prostora koji zapremaju već i iz razloga što imaju memorijalni karakter. Dalje, kako je moguće da se franjevačke mise u Visokom, za koje je općepoznato da je u vrijeme osman-skog osvajanja Bosne jedno od najvećih bosanskih naselja, održavaju u "ne odviše velikoj" kapelici koja ne može primiti veći broj ljudi? Ukoliko se zaista radi o franjevačkoj crkvi, na osnovu njene veličine nužno je zaključiti da se broj visočkih katolika mogao izbrojati "na prste", što je, pak, u suprotnosti s povijesnim izvorima, u kojima stoji da su bosanski fratri preveli na katoličku vjeru znatan broj bosanskih heretika.

Da je velika crkva u Arnautovićima franjevački samostan sv. Nikole, a radi se o jednoj od najvećih srednjovjekovnih crkvi u Bosni, franjevcima bi bio na raspolaganju dostatan prostor za obavljanje njihovih redovnih djelatnosti, pa oni ne bi imali potrebe da u Visokom grade novi samostan. Međutim, oni 1414. godine u Podvisokom grade novi samostan s crkvom.⁵¹⁵

⁵¹² Isto, 104.

⁵¹³ Isto.

⁵¹⁴ Isto, 217.

⁵¹⁵ D. Lovrenović gradnju samostana smatra "markantnom činjenicom". D. Lovrenović, *Krist donator.*, 218, 219.

ETNIČKA PRIPADNOST BOSANSKOG STEĆKA U SVJETLU KONFESIONALNIH UNIŠTAVANJA

Dominik Mandić i Franjo Šanjek⁵¹⁶ smatraju da bosanski stećci imaju hrvatsko porijeklo. U vezi sa stećcima u arnautovičkoj crkvi, za koje P. Anđelić kaže da su imali općenarodni karakter i koje D. Mandić i F. Šanjek smatraju hrvatskim nadgrobnim spomenicima,⁵¹⁷ stoji krupna i nepremostiva nelogičnost: "u južni kontrafor velike crkve "uzidan je čak jedan stećak".⁵¹⁸ Prema tome, ako su arnautovički crkveni stećci katolički i hrvatski, ako je velika arnautovička crkva franjevačka crkva sv. Nikole kao što tvrde P. Anđelić, D. Mandić i D. Lovrenović, kako je moguće da se isti "katolički" stećci u franjevačkoj crkvi prilikom njene izgradnje uništavaju, a u istoj crkvi, poslije njene izgradnje – štiju. Drugim riječima, da li je moguće samog sebe uništavati i štovati, odnosno štovati zajedničkog Boga, a uništavati grobove njegovih sljedbenika, ne samo u Arnautovićima već i u mnogim drugim katoličkim crkvama u kojima su stećci uzidani u njihove zidove, stepenice, čatrnje, ograde, odnosno na najsporednija i najbizarnija moguća mjesta koja nemaju nikakve veze s vjerom.

U dosadašnjim istraživanjima bosanskog stećka u potpunosti je zanemaren konfesionalni aspekt njegovog uništavanja. Suprotnost uništavanju je podizanje, odnosno pripadnost stećka onima koji su ih podizali. S obzirom na to da se radi o nadgrobnom spomeniku, on je i vjerski bosanski spomenik, iz razloga što se u grobovima ispod stećaka nalaze zemni ostaci umrlih pripadnika neke od povijesno posvjedočenih bosanskohercegovačkih vjera. Bilo koja religija ili vjera, prije svega, štije se u bogomolji. Međutim, u katoličke, pravoslavne i muslimanske bogomolje stećak nije dospio da bi se u njima štovao i on se u bogomoljama ne nalazi na bogoštovnom mjestu već u zidovima, pragovima, stepenicama, čatrnjama, klupama, itd., kao pogodan građevinski materijal koji je u bogomolje uzidivan tokom njihove izgradnje. U katoličkim i pravoslavnim, djelimično i znatno manje i u islamskim bogomoljama, stećak se nalazi u sekundarnom položaju i ne štije se kao što se u svim bogomoljama svijeta štiju grobovi i nadgrobnici onih koji su u njima sahranjeni. Naprotiv, on je imao isključivu ulogu pogodnog građevinskog materijala ili već otesanog kamena koji više nije trebalo posebno tesati. Kao nijemi svjedok barbarskog odnosa onih koji su ga uništavali na posvećenom mjestu, "i pred Bogom i pred narodom", stećak svjedoči da u katoličkoj, pravoslavnoj, djelimično i muslimanskoj bogomolji, nije bio posvećen. Svjedoči o različitoj "vjeri" svojih pripadnika, koja se razlikuje od katoličke, pravoslavne i muslimanske. Na taj način, katoličke, pravoslavne i islamske bogomolje potvr-

⁵¹⁶ D. Mandić, *Bosansko-humski krstjani...*, 186, 187.

⁵¹⁷ D. Mandić, *Etničko porijeklo...*, poglavlje *Hrvatsko porijeklo b-h stećka*, 119.

⁵¹⁸ P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 203.

duju se kao očita vjerska suprotnost stečku i njegovoj "vjeri" a ta suprotnost, prije svega, "krstjanska" je, patarenska, bogumilska ili heretička. Nema nikakve sumnje da stećci uzidani u katoličke, pravoslavne i islamske bogomolje nisu pripadali katolicima, pravoslavcima i muslimanima. Uglavnom su pripadali vjernicima bosanske narodne crkve i Crkve bosanske.

Motiv križa na stečku, što je jedan od najčešćih ukrasa, u dosadašnjoj historiografiji uglavnom se tumačio katoličkom ili pravoslavnom vjerskom pripadnošću onih čiji se zemni ostaci nalaze ispod stećka. Pritom, u potpunosti su zanemarivane tradicije križa, koje nisu samo pravoslavne i katoličke. Na nekropolama na kojim su stećci okrenuti u pravcu sjever jug, ili u pravcu jugozapad – sjeveroistok, što je vrlo čest slučaj, ne može se govoriti o pravoslavnom ili katoličkom križu, već samo o arijansko-gotskom,⁵¹⁹ tim prije što je stećak arijanskog porijekla, o čemu će posebno biti riječi. Također, isključivo na osnovu uklesanog ili plastičnoga križa, ne može se kategorički tvrditi da je stećak imao ortodoksni karakter i da su pod stećcima ukrašenim motivom križa sahranjivani isključivo katolici ili pravoslavci.⁵²⁰ Da li se radi o arijanskim pripadnicima bosanske narodne crkve, ili pravoslavcima i katolicima, ili je križ najobičnija maska iza koje se krije nešto drugo, svaki stećak je slučaj za sebe. Naime, križ na stečku može svjedočiti upravo suprotno: da je uklesivan iz razloga da zaštiti spomenik od onih koji se nisu libili da ga uništavaju, a kao što ćemo vidjeti, uništavali su ga i u svojoj bogomolji. Naime, križ na stečku može imati i profilaktički kriptokršćanski karakter, u skladu s vrlo čestom epigrafskom sekvencom tipa "proklet bio ko dira".

Tipologija križeva s bosanskog stećka, u kojoj je do sada evidentirano 11 osnovnih oblika i 38 podvrsta, s ukupnim brojem u "nešto više od 900 primjeraka," pokazuje da je na stećcima najzastupljeniji tzv. grčki križ.⁵²¹ S obzirom na činjenicu da se radi o križu koji je u srednjovjekovnu Bosnu došao s istoka, a da srednjovjekovna Bosna, s djelimičnim izuzetkom Huma, nije grčka ni pravoslavna zemlja, nužno je konstatirati da se radi o tradicijama arijanskog grčkog križa, iz razloga što se arijanstvo, iza Nikejskog sabora 325. godine, prvo proširilo na

⁵¹⁹ Na nekropoli u selu Vrbljanima, kod Konjica, oko 200 stećaka okrenuto je u pravcu sjever – jug, a tri spomenika ukrašena su motivom grčkog križa.

⁵²⁰ P. Petrović motivu krsta pridavao staroslavensko porijeklo i narodni nekršćanski karakter. /P. Petrović, *Motivi na bosansko-hercegovačkim stećcima*, Zbornik Matice srpske, X, Novi Sad 1955, 15-31. A. Solovjev istom motivu pridavao je neomanihejski karakter. Prema: Š. Bešliagić, *Stećci-kultura...*, 195.

⁵²¹ Na osnovu sumarnog uvida u zastupljenost motiva, Š. Bešliagić navodi varijante i broje: grčki krst – oko 300 primjeraka, latinski krst – oko 250 primjeraka, andrijin krst – 40 primjeraka, tau-krst oko 40 primjeraka, procesijski krst – 20, kalvarijski krst – oko 40 primjeraka, lorenski krst – oko 25, antropomorfni krstovi – oko 80 primjeraka, stilizovani krstovi – preko 50 primjeraka, svastika "svega četrdesetak primjeraka," ostali primjerci – oko 20 primjeraka. Š. Bešliagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982, 178-195.

grčkom istoku, odakle je kasnije došlo u Podunavlje i Balkan.⁵²² Također, odsustvo univerzalnih tipskih pravilnosti, koje karakterizira katoličke ili pravoslavne križeve kakvi su zastupljeni na katoličkim i pravoslavnim srednjovjekovnim nadgrobnicima, pokazuje bitno odsustvo ortodoksnih konfesionalnih pravilnosti kojima su se rukovodili oni koji su na stećcima prakticirali križ. Brojni i različiti tipovi križa na stećcima, kao što je križ u obliku svastike ili antropomorfni križ, itd., pokazuju znatna odstupanja od tadašnje katoličke i pravoslavne prakse.

Za bosanskoga "krstanina" koji se u novije vrijeme naziva i bogumilom i koji nije bio ni katolik ni pravoslavac, po svojoj antiheretičkoj suštini mađarski križar, što s ognjem i mačem satire pripadnike vjere bosanske, nije se mnogo razlikovao od sotone, a oružje protiv sotone upravo je križ. Na drugoj strani, na više primjera u ovoj studiji pokazuje se da su bosanski vladari bili prinuđeni na konfesionalni dualizam, što znači da sličnu sudbinu nije mogao izbjeći ni običan bosanski čovjek. Iz tog razloga, na brojnim stećcima zajedno se nalaze i križ i drugi simboli za koje se smatra da su heretički.

Negativan odnos bosanskih krstjana prema križu, kako se smatra, u početku se nije razlikovao od sličnog odnosa koji su prema križu imali bugarski bogomili i katari. Međutim, znak križa na brojnim bosanskim poveljama koje su izdavali dokazani krstjani krajem 14. i u 15. stoljeću, po mišljenju D. Mandića, pokazuje da se taj odnos postepeno mijenja.⁵²³ Ipak, s tim u vezi, nije moguće donositi opće zaključke i svaka povelja s križem slučaj je za sebe. Znatno broj tih povelja koje su adresirane u katoličku sredinu, prije svega, iz ekonomskih i političkih razloga ponio je znak križa, a na nekim od povelja ne mogu se isključiti ni vjerski motivirane interpolacije. Pritom, općepoznata povijesna iskustva s keltskim kamenim spomenicima na tlu Engleske na koje je katolička crkva kasnije urezivala križeve, kao i posljednja podizanja kamenih i drvenih križeva na pustim bosanskohercegovačkim brdima i visovima, gdje nema ljudi i gdje križeva nikad prije nije bilo, nalažu na oprez. S vjerskim simbolima, pa i s križem, stoljećima se manipulira.

Stećci na kojim je uklesan znak križa mogu pripadati pripadnicima bosanske narodne crkve i bosanskim "krstjanima", posebno oni stećci na kojima je motiv tzv. grčkog križa, koji je u Bosni arijansko-gotske provenijencije. To se posebno odnosi na pripadnike bosanske narodne crkve čiji počeci su u kasnoj antici i u bosanskim arijansko-gotskim bazilikama.

Stećci na kojima nema znaka križa, kao što su arnautovički stećci, zasigurno nisu katolički ili pravoslavni stećci.

⁵²² O tome vidjeti u poglavlju o arijansko-gotskim korijenima bosanske narodne crkve i Crkve bosanske.

⁵²³ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 459.

PREDANJE O LATINSKOM KRIŽU PAVE ANĐELIĆA S NEKROPOLE U VRBLJANIMA

Vrbljani su bošnjačko selo u općini Konjic.⁵²⁴ Odmah pored sela nalazi se nekropola sa preko 200 stećaka okrenutih u pravcu sjever – jug.⁵²⁵ Kako o toj nekropoli informira Š. Bešliagić, ukrašeno je šest primjeraka, tri sanduka i tri sljemenjaka, a njihovi ukrasi su "obična debela vrpca niz sredinu čeonih strana sljemenjaka, dvostruka spirala, polumjesec, krst, kružni vijenac i predstava konja sa jahačem".⁵²⁶ Bešliagić ne informira o broju križeva (krstova) kojima su ukrašeni stećci.

Prema informacijama koje su historičari Fakulteta humanističkih nauka iz Mostara 2009. godine nedavno prikupili od mještana Vrbljana, nekropola je još od završetka Drugog svjetskog rata, a vjerovatno i od ranije, bila zarasla u gustu šumu i draču. Na inicijativu kulturoloških radnika Konjica i Vrbljana, u jesen 2008. godine, šuma i šiblje oko nekropole raskršeni su, čime je nekropola postala pristupačnom. Dana 19. 3. 2009. godine nekropolu su organizirano posjetili studenti historije Fakulteta humanističkih nauka iz Mostara i njihovi profesori, među njima i autor ove studije, kao i predstavnici konjičkih medija, Radio Konjica, "Fene" i časopisa "Mostovi".

Za vrijeme razgledanja nekropole, 19. 3. 2009. godine, studentima i profesorima historije, iz znatiželje, pridružilo se i 5 – 6 mještana. Zanimala su ih stručna mišljenja o nekropoli. Tokom razgledanja, na pročelju jednog visokog sljemenjaka konstatirana je plastična predstava tzv. grčkog križa, kao i još dva istovjetna grčka križa na jednom sanduku. Nešto kasnije, na jednom stećku u obliku sanduka, s njegove gornje strane, konstatirana je plastična predstava posve drugačijeg, tzv. latinskog križa. I tada, od strane mještana uslijedila je frapantna informacija: latinski križ na stećku isklesao je Pavo Anđelić.

Prema informacijama dobijenim od stanovnika sela Vrbljani, nekropolu je 1956-1957 godine istraživao arheolog i historičar Pavo Anđelić, inače rođeni Konjičanin. Jednog dana, čiji datum je danas nepoznat, seoskim putićem koji prolazi kroz nekropolu, s konjem je prolazio Šerif Sultanić, rođen 1917. godine u Vrbljanima, nastanjen u Vrbljanima. Čuo je kako u šumi, među stećcima, neko nešto kleše. Uputio se u tom pravcu i zatekao Pavu Anđelića, kako na jednom stećku kleše križ. Riječ je o stećku s plastičnom predstavom latinskoga križa i za kojeg stariji stanovnici Vrbljana tvrde da ga je isklesao Pavo Anđelić.⁵²⁷ Jednom

⁵²⁴ Po popisu iz 1910. godine, u Vrbljanima je živjelo 224 muslimana i 5 rimokatolika. *Riječnik naseljenih mjesta...*, 312.

⁵²⁵ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 326.

⁵²⁶ Isto.

⁵²⁷ Na predanje po kojem je P. Anđelić, na stećku iz Vrbljana, isklesao latinski križ, 19. 3. 2009. godine od mještana Vrbljana uzeta je pismena izjava, koju su potpisali svjedok Osman (Nuha-

uhvaćen na djelu, nije imao kud, i nije mogao nazad. U poslu koji se nikako nije mogao od strane jednog čovjeka završiti za jedan dan, na nekropoli koja se zove *Kaursko groblje* i za koju su neuki seljaci muslimani vjerovali da je katoličko groblje, Anđelić kasnije nije ni krio da "uređuje svoje" i da kleše križ – dok ga nije isklesao.⁵²⁸ Razumije se, bjelina svježje isklesanog kamena (križa) godinama je, sama po sebi, svjedočila o tome da je latinski križ naknadno dospio na stećak i da stećku ne pripada, sve dok križ nisu napali lišajevi i patina. Na ovaj nečuven način Pavo Anđelić ušao je u konjičku *oral history*, koja se prenosila u užem krugu ljudi i o kojoj se godinama šutjelo.⁵²⁹

I bez konjičke tradicije o "klesaru" Pavi Anđeliću, za latinski križ na nekropoli u Vrbljanima, na kojoj su svi stećci precizno okrenuti u pravcu sjever – jug, nikada se ne bi moglo dokazati da označava katolički grob, odnosno da je pod stećkom sahranjen katolik. Orijentacija stećaka u tom pravcu ne može biti katolička, odnosno, stećak orijentiran u pravcu sjever – jug zasigurno ne pripada umrlom katoliku. Ali, s ciljem katoličko-pravoslavnog svojatanja stećaka, i po pitanju orijentacije grobova, u Bosni se nastoji napraviti presedan. Za različito orijentirane bosanske stećke pseudoznanstveno se tvrdi da su postavljeni "u vrlo sračunatoj međuzavisnosti od dnevne i sezone sunčeve putanje,"⁵³⁰ što je sračunata katolizacija i pravoslavizacija bosanskog stećka. Sunce se nikada, i nigdje, ne kreće u pravcu sjever – jug, osim, izgleda, u Bosni!

Orijentacija stećaka po pravcu sjever – jug, kakva je na nekropoli u Vrbljanima, bliska je tipičnoj germanskoj orijentaciji grobova, čiji grobovi se uglavnom okreću u pravcu jugozapad – sjeveroistok, i ona na nekropoli u Vrbljanima može biti samo arijansko – gotskog porijekla, o čemu će kasnije biti više riječi. Groblje na redove, kakvo je vrbljansko, također je tradicija germanskog (gotskog) porijekla.⁵³¹ Istog arijansko-germanskog porijekla su i tri grčka križa sa sljemenjaka i sanduka i jedan stećak izdubljen u obliku korita,⁵³² koji slijedi tradicije gotskih

na) Korić (1937), njegov sin Nazif (1963) i njegova snaha Zahida Korić, djevojačko Sultanić, unuka Šerifa Sultanića. Kao svjedoci okolnosti pod kojim se došlo do informacije, i uzimanja izjave, izjavu su također potpisali i doc. dr. Adnan Velagić, profesor na Fakultetu humanističkih nauka u Mostaru i Adis Zilić i Almir Marić, asistenti.

⁵²⁸ O tome vidjeti pisanu i video izjavu neposrednog svjedoka Osmana Korića, nekadašnjeg ortaka Šerifa Sultanića. Izjava se čuva u konjičkoj BZK "Preporod".

⁵²⁹ Zahidi Korić, djevojačko Sultanić, Šerif Sultanić bio je djed. Ona svjedoči da im je, prije posljednjeg rata, od strane nekih osoba savjetovano da šute o Anđelićevom križu, "da ne bi imali problema". U to vrijeme Anđelić je bio ugledan bosanskohercegovački historičar.

⁵³⁰ I. Lovrenović, *Labirint i pamćenje*, Klagensfurt – Celovec 1994, 83.

⁵³¹ D. Lovrenović u svojoj studiji spominje "groblja na redove", ali prešućuje činjenicu da se radi o pogrebnom običaju germanskog porijekla. D. Lovrenović, *Stećci*, 56.

⁵³² Stećak se nalazi u sjevernom dijelu nekropole. Pošto se dubljenjem kamena smanjila njegova osnova, vremenom je prepukao.

pogrebnih običaja sahranjivanja – u izdubljeno deblo u obliku korita.⁵³³ Manja planina koja se nalazi iznad nekropole zove se *Zibela*, i njen naziv nikako se ne može objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava. S obzirom da je *z* postalo od *g*, planinski naziv nastao je od antroponima *Gibaľ*⁵³⁴ (*a* > *e*). Brdo na istoj planini zove se *Kulipet*, što je naziv koji je nastao od starogermanskog antroponima *Culipert*.⁵³⁵ Nazivi susjednih sela, koja se zovu *Bale* i *Bradina*, gdje se također nalaze nekropole sa stećcima koji nisu orijentirani u pravcu istok – zapad, gotskog su porijekla.⁵³⁶

Latinski križ sa stećka u Vrbljanima, kojeg svježa narodna tradicija i jedan neposredan svjedok pripisuju Pavi Andeliću, otkriva Andelićevu vjerovatno najvažniju motivaciju s kojom je krivotvorio bosansku povijest. Pavo Andelić, nekadašnji fratar, katolicizirao je bosansku historiju, ne samo u Arnautovićima i Vrbljanima, već, vjerovatno, i na još nekom drugom mjestu. Njegovi falsifikati u povijesnom su kontekstu sofisticirane katolizacije i kroatizacije srednjovjekovne Bosne, kojoj se latinski križ nameće križarskim mačem, klesarskim dljetom i pseudoznanstvenim perom. Falsifikati imaju za cilj da katoliciziraju bosansku srednjovjekovnu povijest i bosanski povijesni nadgrobni spomenik, koji nije samo bošnjački. Pritom, nužno je posebno naglasiti, krivotvorine podjednako pogađaju i bosanske Hrvate i Srbe autohtonog bosanskog porijekla, za koje je stećak nadgrobni spomenik njihovih krstjanskih ili bogumilskih predaka koji su, pod određenim povijesnim okolnostima, promijenili vjeru i prešli iz vjere bosanske i Crkve bosanske na katoličanstvo i pravoslavlje. Ali, s tim u vezi, ne smije se izgubiti iz vida još jedan i do sada potpuno nepoznat aspekt etničke pripadnosti bosanskog stećka, koji ima međunarodni karakter: stećak je i germanski nadgrobni spomenik i nadgrobnik bosanskih arijanskih Gota. Iz gotskoga arijanstva nastala je bosanska narodna crkva, iz koje će se kasnije razviti Crkva bosanska.⁵³⁷ Kako nedvosmisleno potvrđuju historijski izvori, u Arnautovićima i Vrbljanima Pavo Andelić krivotvorio je i gotsku balkansku povijest i njene tradicije.

Od posebne važnosti je to što su za predanje koje govori o Andelićevoj krivotvorini u Vrbljanima konačno čuli oni kojima je ono najpotrebnije: studenti historije i budući historičari. Historija Bosne i Hercegovine puna je sličnih falsifikata i njih treba razotkrivati i pisati o njima bez straha i predrasuda.

No, vratimo se općim razmatranjima o bosanskom stećku.

⁵³³ O tome se na više mjesta govori u ovoj studiji, posebno u vezi s načinom sahranjivanja u Arnautovićima.

⁵³⁴ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, Wien 1987, 353.

⁵³⁵ Isto, 229. U bosanskoj jezičkoj prilagodbi germanskog antroponima, u skladu s tendencijom pojednostavljenja riječi, u kontrakciji *Culipert* > *Kulipet* samoglasnik *i* i suglasnik *r* su se izgubili, dok je *l* palatalizirano.

⁵³⁶ O tome vidjeti u poglavlju o nazivima bosanskih nekropola koji su gotskog porijekla.

⁵³⁷ O tome se u ovoj studiji posebno govori u poglavlju o arijansko-gotskim korijenima bosanske narodne crkve i Crkve bosanske.

Na prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu 1943. godine donesen je politički zaključak da Bosna i Hercegovina "nije ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska, već i srpska, i hrvatska i muslimanska". Vrlo brzo, i pripadnost stećka definirana je na sličan način. U epohi jugoslavenskoga "bratstva i jedinstva" stećak je dobio obilježje "općenarodnih" nadgrobnih spomenika.⁵³⁸ "Bratstvo i jedinstvo" je propalo, a za stećke se još uvijek može čuti da su općenarodni narodni spomenici, što u najnovije vrijeme zastupa D. Lovrenović.⁵³⁹ Pritom, pristalice navedene teze tipičnu bosansku povijesnu pojavu interkonfesionalno niveliraju, uopćavaju i izjednačavaju, čime je povijesno relativiziraju, premda se ona nikako ne može dovesti u povijesnu "općenarodnu" ravan, iz razloga što ta vrsta etnokonfesionalnog ujednačavanja nije ni dijalektički moguća. Stećak *jeste* savremeni općekulturni spomenik Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore, iz razloga što se on susreće i u graničnim područjima susjednih država, ali povijesno *nije*, iz razloga što je tipično bosanski. On nije zajednički i podjednak interkonfesionalni nadgrobni spomenik pripadnika pravoslavne, katoličke i Crkve bosanske, iz razloga što se radi o povijesnom spomeniku koji se, i po svom izgledu i ornamentici, bitno razlikuje od tipičnih nadgrobnih spomenika katoličke i pravoslavne crkve. U srednjovjekovnoj bosanskoj i balkanskoj historiji katolička, pravoslavna i Crkva bosanska nikad nisu bile u međusobnim odnosima koji bi se mogli povijesno definirati "bratstvom i jedinstvom". Naprotiv, njihovi međusobni odnosi počesto su bili neprijateljski, što je proizlazilo iz njihovih povijesno uzrokovanih različitosti. Pritom, u tom interkonfesionalnom poravnavanju i izjednačavanju etničke i kulturne pripadnosti bosanskog stećka, prelazi se preko činjenice da su pravoslavna i katolička crkva prema stećku imale izrazito neprijateljski odnos.

Ni Š. Bešlagić, ni D. Lovrenović, niti bilo koji znanstvenik prije i poslije njih, nikad nije ni pokušao utvrditi u kojoj mjeri su bosanski katolici, pravoslavci i muslimani, prilikom izgradnje svojih bogomolja, uništavali stećke na taj način što su ih koristili kao građevinski materijal. Bešlagićeva studija *Stećci, kataloško-topografski pregled*, kojom su obuhvaćene sve bosanskohercegovačke nekropole, kao i nekropole s pograničnih područja susjednih država Hrvatske, Srbije i Crne Gore, pruža mogućnost za ogled. Značaj ogleda je u tome što njegovi rezultati otkrivaju povijesno-konfesionalni odnos prema stećku, na osnovu čega je moguće izvoditi nove zaključke o povijesno-konfesionalnoj pripadnosti bosanskog stećka. Razumije se, stećak najviše pripada onima koji su ga najmanje uništavali,

⁵³⁸ "Općenarodnim spomenicima" tretirao ih je i M. Vego. M. Vego, *Historija Broćna od najstarijih vremena do turske okupacije*, Sarajevo 1961, 108, 110.

⁵³⁹ D. Lovrenović, *Stećci*, 248.

i obratno. S obzirom na to da su ispod stećaka sahranjivani kršćani, bez obzira da li su bili "pravovjerni" ili ne, očekivati je da su stećke najviše uništavali muslimani iz razloga što nisu kršćani. Da li je tako?

Na povijesnom tlu bosanskog stećka – koji se nalazi i u pograničnim prostorima Republike Hrvatske, uglavnom na prostoru koji je nekad pripadao srednjovjekovnoj Bosni – od strane katoličke crkve stećci su uništavani prilikom izgradnje 44 katoličke crkve. Na tlu Bosne i Hercegovine stećci su uništavani prilikom gradnje 22 katoličke crkve. Uništavanja su se dogodila tokom izgradnje ne samo crkvi već i pratećih crkvenih objekata. Pritom, stećci su kao pogodan građevinski materijal iskorišteni za: crkvene temelje, zidove, podove, dovratnike, stepenice, mostiće, ograde, crkvene čatrnje, pločnike, podzide, međe crkvenih posjeda, dvorišne klupe, novije nadgrobnike, crkveni patos, grobljanska vrata, kamene ograde crkvenih katoličkih grobalja, itd.⁵⁴⁰ Navedena uništavanja u dija- lektičkoj su vezi s odnosom katoličke crkve prema hereticima, koji su, na inicijativu pape, od strane Mađara hvatani, mučeni, ubijani i spaljivani na lomači.⁵⁴¹ Bosanski krstjani hvatani su po Bosni i prodavani ne samo u Dubrovniku već i na najpoznatijim mediteranskim trgovima robljem.⁵⁴² Na drugoj strani, katolička crkva "je branila držanje katoličkog roblja,"⁵⁴³ a dubrovačka država je oslobađala robove "za koje se dokazalo da su katoličke vjere."⁵⁴⁴

Uništavanja stećaka na tlu Srbije i Crne Gore uglavnom su rasprostranjena uz istočne granice nekadašnje rimske provincije Dalmacije. Taj prostor, naročito poslije 1054. godine, našao se na udaru pravoslavne crkve. Uništavanja stećaka počinjena su tokom izgradnje pravoslavnih crkava i pratećih objekata, na isti način kao i kod izgradnje katoličkih bogomolja. Evidentirana su na ukupno 83 pra-

⁵⁴⁰ Uništavanje stećaka korištenih kao građevinski materijal prilikom izgradnje katoličkih crkava i pratećih crkvenih objekata u pograničnim predjelima Republike Hrvatske evidentirano je u: Vrčindol-Slavonski Brod, Dragotina-Glina, Gata-Omiš, Trnbusi-Omiš, Omiš, Katuni-Omiš, Cetina, Cista-Imotski, Lovreč, Grabovac, Župa, Slivno, Donja Brela-Makarska, Makarska, Tučepi, Podgora, Drašnice-Makarska, Veliki prolog – Vrgorac, Drvenik, Gradac, Bačine, Desne-Merković, Vručica-Dubrovnik, Putnikovići, Zabrđe, Stupa, Topolo, Podimoć, Čepikuće, Mravinca, Slano, Majkovi, Kliševo, Gromača, Trsteno, Orašac, Zaton Veliki, Buići, Plat, Cavtat, Popovići, Ljuta, Dunave, Brotnice. Na tlu Bosne i Hercegovine katolička crkva uništavala je stećke u: Štrijepci-Brčko, Zagorje-Posušje, Gradac-Posušje, Rastovača-Posušje, Bročanac-Posušje, Blaževići-Grude, Seline-Grude, Kočerin-Lištica, Mamići-Lištica, Privalj-Lištica, Šipovača-Ljubuški, Čerin-Čitluk, Dragičina-Čitluk, Cerovica-Čapljina, Gradac-Čapljina, Goranci-Mostar, Kabić-Livno, Čaić-Livno, Orguz-Livno, Stipanići-Duvno, Crnač-Trebinje, Doljani-Jablanica. Š. Bešlić, *Stećci, kataloško-topografski pregled...*, 97 - 413.

⁵⁴¹ Herceg Koloman, nakon što je u krstaškom pohodu 1234-1238. godine osvojio Bosnu, je "dao spaliti na lomači više bosanskih krstjana (...)." D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 76.

⁵⁴² O tome vidjeti u: V. Vinaver, *Trgovina bosanskim robljem tokom XV veka u Dubrovniku*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, godina II, Dubrovnik 1953.

⁵⁴³ Isto, 126

⁵⁴⁴ Isto.

voslavna lokaliteta, od toga u pograničnim oblastima savremenih država Srbije i Crne Gore na 20 lokaliteta⁵⁴⁵ i na tlu Bosne i Hercegovine na 63 lokaliteta.⁵⁴⁶

Uništavanja stećaka korišćenih kao građevinski materijal prilikom izgradnje muslimanskih vjerskih objekata, džamija, i sl. u Bešlagićevoj kataloškoj studiji o stećcima evidentirana su na 7 bosanskohercegovačkih islamskih lokaliteta.⁵⁴⁷ U odnosu na katolička i pravoslavna uništavanja, to je neznatan broj. Ne mijenja ga mnogo novije otkriće u ruševinama bijeljinske džamije, gdje su također pronađeni stećci.⁵⁴⁸

Prema tome, očito je da je stećak, prije svega, kulturna baština Bošnjaka.

Bošnjaci nisu uništavali stećke iz razloga što se radi o njihovim srednjevjekovnim spomenicima, koje su podizali u predislamskom razdoblju svoje povijesti. Stećci su nadgrobni spomenici bošnjačkih srednjevjekovnih predaka. Oni

⁵⁴⁵ Dokmir-Valjevo, Svojdruk, Mokra Gora (Užice), Mačkat, Krajčinovići-Priboj, Bučje, Radoina-Nova Varoš, Janačko polje-Prijepolje, Mileševa, Bostane-Priština, Brvenik-Raška, Radišića brdo-Sjenica, Beljak-Raška, Šćepan Polje-Plužine, Pišće, Goransko, Pošćenje-Šavnik, Ništica, Velimlje, Petrovići. Isto.

⁵⁴⁶ Uništavanje stećaka ugradnjom u zidove, podove, dovratnike, crkvene i grobne ograde i kasnije nadgrobne, crkvene prateće objekte, itd., evidentirano je u slijedećim pravoslavnim vjerskim i pratećim objektima na tlu Bosne i Hercegovine: Podgora-Lopare, Paprača, Brezje-Rogatica, Rogatica, Rogoušići-Pale, Goražde, Štrpci-Rudo, Ribari-Ostrožac, Luka-Nevesinje, Kifino selo-Nevesinje, Rilje-Nevesinje, Zalom-Nevesinje, Udrežnje-Nevesinje, Biograd-Nevesinje, Pridvorica-Gacko, Slivlja Donja-Gacko, Gornji Jugovići-Gacko, Domrke-Gacko, Fojnica-Gacko, Medanići-Gacko, Srđevići-Gacko, Gacko, Jasenik-Gacko, Lazarići-Gacko, Miholjače-Gacko, Gareva-Gacko, Mulje-Gacko, Cernica-Gacko, Dabrica-Stolac, Ošanići-Stolac, Vlahovići-Ljubinja, Ljubinja, Donja Žabica-Ljubinja, Hodžići-Bileća, Vranjska-Bileća, Trnovica-Bileća, Bogdašići-Bileća, Kutli-Bileća, Gornje selo-Bileća, Dračevo-Trebinje, Dubljani-Trebinje, Drijenjani-Trebinje, Zavalu-Trebinje, Domaševo-Trebinje, Šćenica-Trebinje, Grmljani-Trebinje, Poljice-Trebinje, Žakovo-Trebinje, Lug-Trebinje, Prosjek-Trebinje, Gornje Vrbno-Trebinje, Hum-Trebinje, Začula-Trebinje, Necvijeće-Trebinje, Police-Trebinje, Arandelovo-Trebinje, Crnač-Trebinje, Donji Orahovac-Trebinje, Uskoplje-Trebinje, Gomiljani-Trebinje, Bogojević selo-Trebinje, Grab-Trebinje, Zaplanik-Trebinje. Š. Bešlagić, *Stećci*., 97 - 325.

⁵⁴⁷ Modriča (meit-taš uz Vakuf Džamiju), Pušćak-Zenica (U temelju porušenog mekteba sljemnjak sa natpisom u kojem se spominje gost Mišljen), Trnavica u Borču, kod Kalinovika (u džamiju ugrađeno 16 stećaka), Srebrenica (meit taš uz Hadži-Selmanovu džamiju), Žepa (stećci ugrađeni u džamiju i dvorišni zid), Ostrožac (stećci uzidani u džamiju, kasnije potopljenu Jablaničkim jezerom), Pridvorica-Gacko (stećci uzidani u džamiju). Š. Bešlagić, *Stećci*., 97 - 325.

⁵⁴⁸ Gdje su se u bijeljinskoj džamiji nalazili stećci, da li u unutarnjem prostoru, u temeljima ili pored temelja džamije, još uvijek nije u potpunosti jasno. Izvještaj o tome, ispred Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, bio je dužan sačiniti Enver Imamović. Izvještaj nije sačinjen i publiciran, tako da se o stećcima iz bijeljinske džamije može saznati isključivo iz novinskih izvještaja.

nisu "dani na poklon Muslimanima" kao je tvrdila M. Wenzel,⁵⁴⁹ niti su "bošnja-kizirani", kako tvrdi D. Lovrenović.⁵⁵⁰

Na osnovu lokacija bosanskih bogomolja u odnosu na srednjevjekovne nekropole s kojih su, kao građevinski materijal, uzimani stećci, uočava se zajednička pravilnost: sve bogomolje u blizini su nekropola, a njihov znatan broj, i crkvi i džamija, podignut je u njihovom središtu. Radi se o dvostrukom hronološki različitom fenomenu: stećci su od ranije primaknuti najstarijim bosanskim kasnoantičkim rimsko-arijanskim bazilikama, o čemu će kasnije biti više riječi, a novije katoličke i pravoslavne crkve primiču se – nekropolama stećaka. Primićanje katoličke i pravoslavne bogomolje nekropoli uglavnom je išlo postupno, "korak po korak", u skladu s prevjeravanjem i nekadašnjim uputama pape Grigura Velikog protiv paganstva. Svakako, radi se o prevjeravanju i preuzimanju tuđeg vjerskog i sakralnog središta. Pritom, uništavanjem stećaka uništavaju se najvažnija i najvidljivija znamenja prethodne vjere i njenih vjernika, koji nisu bili katolici, pravoslavci ili muslimani. Na ovaj način katolička i pravoslavna crkva, kao i džamija, uništavajući srednjevjekovnu nekropolu, nastoje se legitimirati kao sljedbenici tuđeg povijesnog vjerskog naslijeđa, koje je katolicizirano, pravoslavizirano ili islamizirano. Uspostava katoličkih i pravoslavnih bogomolja, pored "krstjanskih" nekropola, koje im ne pripadaju, zasigurno je bila praćena i silom, iz razloga što niko u svijetu ne može dobrovoljno i bez otpora pristati da mu se ruše nadgrobni. U bosanskoj povijesti posljedni primjer je iz Diviča kod Zvornika: srpski agresori na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine, uz vojnu potporu agresorske vojne sile, na mjestu bošnjačke džamije podigli su pravoslavnu crkvu. Prethodno su uništili sve muslimanske nišane koji su se nalazili uz džamiju.

Stećke koji su se kao najobičniji građevinski materijal našli u pravoslavnoj i katoličkoj crkvi, Š. Bešlagić tretira nadgrobnim spomenicima koji "leže" u crkvi, odnosno stećcima koji se ni malo ne razlikuju od stećaka s nekropola u crkvenoj blizini. S tim u vezi, Bešlagić piše: "Postoji vrlo mnogo stećaka koji leže ili u samim pravoslavnim i katoličkim crkvama, ili još češće oko tih crkava, što jasno govori o grobovima ortodoksnih kršćana".⁵⁵¹ Navedena interpretacija, koja

⁵⁴⁹ M. Wenzel, *Bosanska povijest i austrougarska politika: Zemaljski muzej u Sarajevu i bogumilska romansa*, Erazmus, Časopis za kulturu demokracije, Broj 15, 67.

⁵⁵⁰ D. Lovrenović, *Stećci*, 279. U studiji o stećcima D. Lovrenović piše i o Bošnjacima i spominje Bošnjake /str. 22, 279./ . Međutim, u registru studije Bošnjaka nema, kao ni Srba. Ali zato, u registru i na strani 309. Hrvati su zastupljeni znatno više od registarske natuknice: "Hrvati, slavenski narod iz južnoslavenske skupine koji živi pretežno u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori (Boka Kotorska) i Vojvodini (Srijem, zapadna i sjeverna Bačka)." Studija je planirana i na engleskom jeziku i jedan od njenih ciljeva, očito, je da i svjetska kulturna i naučna javnost zaključi da su stećci, prije svega, hrvatski nadgrobni spomenici. Ovdje se radi o perfidnoj *hrvatizaciji* bosanskog stećka.

⁵⁵¹ Š. Bešlagić, *Stećci i kultura...*, 495.

se odnosi na stećke koji su uzidani u crkve kao građevinski materijal, bezočan je falsifikat.

Prvo, stećak u crkvi u koju je ugrađen kao građevinski materijal nije nad grobom i u funkciji grobnog nadgrobnika, a nalazi se na sasvim drugom mjestu od onog koje mu pripisuje Š. Bešlić, i još neki autori. Kao i svaki drugi građevinski blok, kao već otesani kamen, on ne "leži" u svom prirodnom položaju, nad nečijim grobom. Na silu je odvojen od zemnih ostataka njegovog vlasnika i vrlo često izvrnut na leđa, položen na stranu, postavljen "na glavu", dotesan ili pritesan, kako je već odgovaralo zidaru koji je zidao crkvu i njene prateće objekte. Pritom, prilikom izgradnje crkve, katolički ili pravoslavni svećenik vrlo malo se razlikuje od njenog zidara: i jedan i drugi u stećku vide prigodan građevinski kamen, s tom razlikom što je pravoslavnom ili katoličkom svećeniku bilo u posebnom vjerskom interesu da tih heretičkih kamenova bude što manje i da ih zamijeni novo grobno kamenje u obliku krstače. Katoličkoj crkvi, pak, bilo je u interesu da bosanskih patarena (heretika), i njihovih nadgrobnih spomenika, bude što manje, što se posebno vidi po njenom odnosu prema trgovini bosanskim robljem. Katolička crkva dozvoljavala je prodaju bosanskog patarenskog roblja i istovremeno je uništavala stećke, nadgrobnne spomenike bosanskog patarenskog roblja.

U odnosu na stećke, A. Benac primjer je dvoličnog naučnika koji je o porijeklu i pripadnosti stećaka imao dvostruki stav, "socijalističko-znanstveni" i privatni. Ovaj drugi 1975. godine otkrila je M. Wenzel. U njihovom međusobnom razgovoru, za koji Benac nije pretpostavio da će ga Wenzelova kasnije objaviti, američka znanstvenica je rekla: "Mislim da bogumili nisu pravili stećke. Mislim da nikad nisu ni bili ovdje", na što je Benac odgovorio: "Znam," ("reče on"). "Uvijek sam to znao. Ali to nije nešto što ja mogu reći. Vi to možete i ja ću vam pomoći."⁵⁵² I ovdje se otkriva morala ništavnost znanstvenika i mentora⁵⁵³ koji svom doktorantu – koji na osnovu rezultata vlastitih istraživanja tek treba donositi vlastite sudove – iznosi aprioran i unaprijed određen znanstveni sud o pripadnosti stećaka. I kad se s današnjeg aspekta pogleda disertacija M. Wenzel postaje sasvim jasno zbog čega se u toj studiji autorica ne upušta u donošenje

⁵⁵² M. Wenzel, *Bosanski stil na stećcima i metalu /Bosnian style on tombstones and metal/*, Sarajevo 1999, 18.

⁵⁵³ Tokom istraživanja i izrade doktorske disertacije M. Wenzel, njen mentor bio je A. Benac.

“velikih zaključaka o stećcima”⁵⁵⁴ osim onog čemu je sve bilo podređeno: da bosanski stećak nema nikakve veze s Crkvom bosanskom.⁵⁵⁵

S obzirom na neospornu antibošnjačku znanstvenu djelatnost A. Benca u Centru za balkanološka ispitivanja u Sarajevu, na njegov bizaran obrat po pitanju glasinačkog hijatusa, na ignoriranje arheološkog lokaliteta *Rajno* brdo, a posebno činjenicu da se radi o agentu UDB-e – o čemu se govori u prvoj knjizi *Predslavenskih korijena...* – Benčeva dvoiličnost u vezi s porijeklom stećaka ni malo ne iznenađuje. Naime, ako u srednjovjekovnoj bosanskoj povijesti postoji autohton povijesni i kulturni izražaj, kao njena najveća kulturna vrijednost, nema nikakve sumnje da je to stećak. Ali, ako treba osporiti autohtonu bosansku povijest – a Benac je pokazao da pripada srpsko-hrvatskim naučnicima koji osporavaju najvažnije povijesne tokove na bosanskohercegovačkom tlu još u prethistoriji i antici – onda treba falsificirati povijest bosanskog stećka.

O pitanju iz kojih se razloga stećak, kao građevinski materijal, našao u katoličkoj ili pravoslavnoj crkvi, ili oko crkava, pozivajući se na “Andelićeva arheološka istraživanja” i bez bilo kakvog hronološkog diskursa – da li su stariji stećci ili crkva koja se nalazi uz stećke, da li se crkva primakla nekropoli s ciljem prevjeravanja i iskoristila stećke kao građevinski materijal, da li se možda radi o kasnoantičkoj crkvi, a sve ovo poseban je slučaj za svaku pojedinačnu nekropolu i crkvu – Benac je izveo slijedeći zaključak: “Ovo nesumnjivo pokazuje da su se vjernici ovih crkava pokapali oko crkvenih građevina i da su pri tome koristili stećak, pogotovo ploču i sanduk.”⁵⁵⁶ U toj tvrdnji, Benac se ne dotiče hronologije povijesne pojave i ne daje odgovor na vrlo važno pitanje: u kojem vremenskom periodu su se vjernici “ovih crkava” pokopavali oko crkvenih građevina, iz čega proizlazi da se radi o općoj pojavi, prisutnoj za svo vrijeme povijesti stećka, od njegovih prvih početaka pa do kraja 15. stoljeća. Očito, Benčevo mišljenje o tom pitanju potvrđuje ono što je otkrila M. Wenzel: tendenciju katoliciziranja ili pravoslaviziranja stećka, posebno na onim nekropolama koje su starije od katoličkih i pravoslavnih crkava koje su kasnije podignute uz te nekropole, a njih je najveći broj.

Katolicizacija i pravoslavizacija bosanskog stećka, putem pravoslavnih ili katoličkih crkava koje se nalaze zajedno sa stećcima, prisutna je i danas. U svojoj

⁵⁵⁴ Konstatacija D. Lovrenovića o “velikim zaključcima o stećcima”, koja se odnosi na zaključke M. Wenzel, protivrjeći sama sebi. S tim u vezi, komentirajući njenu doktorsku disertaciju D. Lovrenović navodi: “Autorica se u ovom djelu nije upuštala u donošenje velikih zaključaka o stećcima, ali je odlučno pobijala njihovu vezu s bogumilima, budući da su u srednjovjekovnoj Bosni stećke podizali i katolici, i pravoslavci, i pripadnici Crkve Bosanske.” /D. Lovrenović *Povijest est magistra vitae*, 161, bilješka br. 70./ Zar zaključak o negiranju povijesnih veza između stećaka i Crkve bosanske nije “veliki zaključak”!?

⁵⁵⁵ Doktorska disertacija M. Wenzel objavljena je pod naslovom *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965.

⁵⁵⁶ A. Benac, *Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka...*, 200.

studiji o stećcima, D. Lovrenović razmatra hronologiju tih nadgrobnika, "od groba bez stećka do groba sa stećkom", u što uvodi pravoslavnu i katoličku crkvu. Ali, kada je riječ o tim crkvama i stećcima, kao i kod Lovrenovićevih prethodnika A. Benca, P. Andelića ili M. Vege, hronologija odjedanput zastaje i nje nema. Ne samo na primjeru Hercegovine, gdje se 36 nekropola nalazi u današnjim katoličkim grobljima, 57 u pravoslavnim, "dok je 5 locirano kod porušenih crkava čija se vjerska pripadnost nije mogla odrediti",⁵⁵⁷ Lovrenović ne dozvoljava obrnut redosljed: da se katolička i pravoslavna groblja, zajedno sa crkvama, nalaze u nekropolama, odnosno da su ortodoksna groblja i crkve kasnije *došle* u nekropole. Za Lovrenovićeve prethodnike i Lovrenovića ortodoksna crkva je *epicentar* kojem se sve primiće, pa i stećci. Po toj pseudoznanstvenoj logici, proizlazi da su paganski nevjernici primali kršćanstvo tako što su sebe, i svoja pretkršćanska groblja, sâmi i dobrovoljno, pomicali i primicali crkvi, premda je za katoličku crkvu u Bosni poznato da se bosanskim krstjanima "primicala" i sa drugačijim znamenjima različitim od križa, kao što je ugarski krstaški mač. I dok u svjetskoj povijesti kršćanstva ima hiljade primjera koji pokazuju ustaljeni i neizostavan misionarski crkveni put, kako crkva ide među pagane, kako kršćanska bogomolja u procesu pokršćavanja dolazi i ulazi u njihova naselja ili "gradove živih", ali i "gradove mrtvih", što su nekropole, u Bosni je sve okrenuto na glavu. Kao nigdje u svijetu, u Benčevoj, Veginoj, Bešlagićevnoj i Lovrenovićevnoj interpretaciji, u srednjovjekovnoj Bosni katolička ili pravoslavna crkva starija je od bilo kojeg paganstva i krivovjerstva a ona u Bosni "ima" i poseban nadgrobni spomenik, stećak, kakvog u ortodoksnim crkvama nigdje nema.⁵⁵⁸

Poput A. Benca i Marko Vego je na sličan način stećcima odricao njihovo krstjansko ili bogumilsko porijeklo. S tim u vezi, u svojim "dokazivanjima" o vezi između srednjovjekovnih grobalja sa stećcima i novovjekovnih crkvenih objekata kršćanske vjeroispovijesti zapadnog i istočnog obreda, on piše: "Ako je kršćanska crkva spaljivala heretike, sigurno nije dozvoljavala da se tobože heretički spomenici postavljaju na mjestima gdje se pokopavaju i sastaju na molitvu ortodoksni ljudi."⁵⁵⁹ I ovdje je Vego u pravu: "kršćanska" crkva nije dozvoljavala da se stećci postavljaju "gdje se pokopavaju i sastaju na molitvu ortodoksni ljudi". Iz tih razloga stećci u katoličkim i pravoslavnim crkvama isključivo jesu najobičniji

⁵⁵⁷ D. Lovrenović, *Stećci*, 240. U Lovrenovićevnoj interpretaciji, na području Ljubinja upečatljivo je da su nekropole "vrlo često smještene uz crkve" /Isto, 189./, bez bilo kakve mogućnosti da crkva bude "smještena" uz nekropolu. Nekropola na olovskoj Klisi "smještena je u neposrednoj blizini katoličke crkve" /str. 196./ iako se nikako ne može dokazati da se radi o katoličkoj crkvi. Stećci centralne Bosne su, po Lovrenoviću, "postavljani i uz crkve." Isto, 204.

⁵⁵⁸ A. Benac je tvrdio da stećak nije nikakva originalna tvorevina bosanskog i humskog srednjovjekovnog podneblja, nego je prilagođena i masovno korištena forma nadgrobnog spomenika jedne epohe. A. Benac, *Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka*, Bogomilstvo na Balkanot vo svedinata na najnovite istraživanja..., 199.

⁵⁵⁹ M. Vego, *Bekija kroz vijekove* (Područje općine Grude i Posušje), Sarajevo 1964, 170.

građevinski materijal koji se, između ostalog, u podovima crkava brutalno fizički gazi, i na tom i sličnim mjestima ne može biti govora o bilo kakvom štovanju stećka. A nekropole pored crkava, prije svega, svjedoče o nečem sasvim drugom: o katoliciziranom ili pravoslaviziranom krstjanskom (bogomilskom) središtu koje je vjerski prevladano, a kao kruna tog vjerskog prevladavanja i prevjeravanja, odnosno pravoslavne ili katoličke "pobjede," podignuta je pravoslavna ili katolička crkva. Na tim mjestima, ortodoksna crkva je ortodoksni spomenik, koji simbolizira vjersku pobjedu kršćanstva nad hereticima, čiji su posmrtni ostaci oskrnavljeni a nadgrobni spomenici najvećim dijelom uništeni. U svemu tome, pretvaranje heretičke nekropole u katoličku ili pravoslavnu bogomolju, po svojoj suštini, ni malo se ne razlikuje od pretvaranja nekih bosanskih crkvi u džamije, što su kasnije činile Osmanlije.

Najveći broj stećaka nalazi se u prirodi, na brežuljcima, livadama, šumarcima i poljima, gdje nema nikakvih crkvi, iz čega se vidi da se njihov položaj bitno razlikuje od položaja katoličkih i pravoslavnih grobalja, koja su uz crkve. I oni stećci uz koje se u procesu njihovog katoliciziranja ili pravoslaviziranja našla katolička ili pravoslavna crkva nisu katolička i pravoslavna groblja, kakva su uobičajena uz katoličke i pravoslavne bogomolje u Hrvatskoj i Srbiji. Po obliku stećka – posebno sanduka, sljemenjaka i stele – koji je u tim crkvama nepoznat, i laik može zaključiti da stećak nije ortodoksni nadgrobnik. To nisu "zajednička posvećena kršćanska groblja", kako ih tretira D. Mandić,⁵⁶⁰ posebno i zbog razloga što isti autor, s tim u vezi, i drugačije zaključuje: "Pa i u onim mjestima, u kojima ima većih nekropola s crkvom u sredini, i tu su pojedinačni stećci razasuti svuda u naokolo, gdje god na površini od više milja."⁵⁶¹

Stećci uz katoličke i pravoslavne crkve uglavnom su "ostaci ostataka" nekadašnjih krstjanskih ili bogumilskih nekropola, i kao takvi nepovratno nestaju. Oni, nigdje i nikad, ni uz jednu crkvu, nisu zaštićeni, premda je općepoznato da svoje opće djelatnosti ortodoksne crkve zasnivaju i na crkvenom pravu. Da li je bilo kome poznato, sve do najnovijeg doba, da je bilo koja katolička ili pravoslavna crkva pod svoju zaštitu stavila neku od nekropola stećaka? Da je bilo kada, bilo gdje i na bilo kojem mjestu, katolička ili pravoslavna crkva zaštitila bilo koju nekropolu stećaka – svojom crkvenom odlukom, aktom ili na bilo koji drugi način – o tome bi svjedočio barem jedan crkveni izvor, kojeg (uopće) nema. To se nije dogodilo iz razloga što stećci nisu katolički ni pravoslavni nadgrobni spomenici.

Geografska rasprostranjenost katoličkih i pravoslavnih crkvi u koje su uzidivani stećci pokazuje da su oni uništavani, prije svega, na onom geografskom prostoru koji se danas nalazi u zapadnoj Srbiji i Crnoj Gori⁵⁶² i istočnoj Hrvat-

⁵⁶⁰ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 122.

⁵⁶¹ Isto, 142.

⁵⁶² Ukupno 20 lokaliteta.

skoj, a zatim i u pograničnim dijelovima Bosne i Hercegovine prema Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori. Geografska rasprostranjenost navedenih katoličkih i pravoslavnih crkvi pokazuje geografske pravce iz kojih je dolazilo uništavanje: iz katoličke Hrvatske i pravoslavnih Srbije i Crne Gore. Bez obzira na ukupne rezultate katoličkih i srpskih uništavanja, koji pokazuju da su pravoslavci najviše uništavali stećke, katoličko uništavanje s prostora republike Hrvatske bilo je žešće,⁵⁶³ što potvrđuju 44 lokaliteta na tlu Hrvatske u odnosu na 20 lokaliteta na tlu Srbije i što je u skladu s povijesnim izvorima. Izvori potvrđuju brojne križarske ratove protiv bosanskih "krstjana" pokretane s tadašnjeg ugarsko-hrvatskog tla, naspram pravoslavnih progona koji su se događali uglavnom na prostoru srednjovjekovne Srbije, Bugarske i Bizantije. Za razliku od ugarskih križara, koji su, progoneći "krstjane", više puta pustošili i po samoj Bosni, istočni progonitelji "babuna" i "bogumila" izgleda da nisu prelazili Drinu i upadali u Bosnu. Veća brojnost ukupnih pravoslavnih uništavanja bosanskih stećaka posebno je uzrokovana intenzivnim doseljavanjem pravoslavnog vlaškog stanovništva za vrijeme osmanske vlasti, kada se počinje graditi najveći broj bosanskih pravoslavnih crkvi u koje se uziduju stećci.⁵⁶⁴

Najveći broj pravoslavnih i katoličkih crkvi, koje su uništavale stećke, sagrađen je u 19. stoljeću. Njihova gradnja najvećim dijelom dogodila se prije nastanka velikodržavnih projekata Srbije⁵⁶⁵ i Hrvatske,⁵⁶⁶ u vrijeme nastanka tih projekata, ili nešto kasnije. Također je važno istaći da su crkve, u velikoj većini, sagrađene prije⁵⁶⁷ nastanka najvažnijih pseudoznanstvenih radova o stećcima u

⁵⁶³ Odnos hrvatskog stanovništva prema stećcima, na tlu Hrvatske, na posebno upečatljiv način karakterizira naziv *Tursko groblje*, što je drugi naziv za nekropolu Čanak kod Titove Korenice. Stećci s navedene nekropole "sađa se nalaze u zidovima obližnjih zgrada." Š. Bešlić, *Stećci...*, 72. *Tursko groblje* je naziv i za nekropolu u Tribiću, Livno, gdje se nalazi stećak u obliku ploče. "Na ovom mjestu bilo je više stećaka, ali su uništeni popravkom puta." *Arheološki leksikon BiH*, 3, 249. U selu Tribić 1910. godine živjelo je 136 rimokatolika. *Riječnik naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini...*, 290. *Tursko groblje* je naziv za nekropolu u naselju Srednji Borki, kod Daruvara. A. Horvat, *O stećcima na području Hrvatske*, Historijski zbornik IV, Zagreb 1951, 160-162. Za nekropolu stećaka u Adžamovcima kod Bosanske Gradiške, "narod misli da su to turski grobovi". Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 70.

⁵⁶⁴ Pravoslavna uništavanja stećaka datiraju se i u XIX stoljeće. Tokom gradnje pravoslavne crkve u Sokocu, u periodu 1873-1881. godine, kao građevinski materijal za njenu gradnju, poslužili su stećci s nekropole Gradač kod Sokoca, nekropole u Vidrićima i nekropole u Bjelosalićima. Uništavanja nisu evidentirana u Bešlićevom katalogu. I. Pašić, *Od hajduka do četnika...*, 116.

⁵⁶⁵ Počeci velikosrpskog svojatanja Bosne i Hercegovine uglavnom se vezuju za *Načertanije* Ilije Garašanina iz 1844. godine.

⁵⁶⁶ Svojetanje Bosne i Bošnjaka u Hrvatskoj vezuje se za Antu Starčevića i šezdesete godine XIX stoljeća.

⁵⁶⁷ Za lokalitet *Gorica* u Bekiji M. Vego navodi: "Uz crkvu sv. Stjepana je nekad bilo preko 100 stećaka. Kad se zidala crkva 1856. godine stećci su uzidani u zidove ove crkve." M. Vego, *Bekija kroz vijekove...*, 160.

kojima se oni počinju svojatati kao hrvatski ili srpski,⁵⁶⁸ odnosno u vrijeme kada u katoličkoj i pravoslavnoj crkvi još uvijek nije bilo vjerski motivirane potrebe da stećak pripada tim crkvama – iz razloga što im istinski ne pripada. Međutim, u odnosu na hronologiju crkvenih uništavanja, srpsko-hrvatska svojatanja stećka nepovratno su zakasnila i ona nikad ne mogu promijeniti nekadašnji barbarski odnos katoličke i pravoslavne crkve prema stećku. Istina o tom barbarizmu sadržana je u oko 150 katoličkih i pravoslavnih crkvi, u kojima je stećak oskrnavljen. U 20. stoljeću situacija se iz temelja mijenja. Pod utjecajem srpskohrvatskih velikodržavnih projekata, u sprezi s kleronacionalizmom, pravoslavna i katolička crkva mijenjaju svoj barbarski odnos prema stećku i nastoje ga kroatizirati ili pravoslavizirati, i učiniti sastavnim dijelom svog vjerskog i povijesnog naslijeđa.

Pravoslavno-srpsko i katoličko-hrvatsko svojatanje bosanskog stećka, u odnosu na povijesno uništavanje stećaka od strane katoličke i pravoslavne crkve, nije ništa drugo no pseudoznanstveni i političko-vjerski mazohizam. Počeci tog svojatanja datiraju se u vrijeme velikodržavnih srpsko-hrvatskih početaka svojatanja zemlje Bosne, u 19. stoljeće.

Stećci su samo u jednom i vremenski jasno ograničenom povijesnom periodu pripadali u manjem broju bosanskim katolicima i pravoslavcima, što nije sporno, ali je sporan broj katoličkih i pravoslavnih stećaka i okolnosti pod kojim su jedno vrijeme postajali katolički i pravoslavni. Naime, u dosadašnjoj historiografiji, hronologiji nastanka i trajanja katoličkih i pravoslavnih stećaka nije poklanjana skoro nikakva pažnja, pa se iz stručne literature o tom problemu stiče dojam da su katolici i pravoslavci podizali stećke stalno, za sve vrijeme srednjeg vijeka, u skladu s općim srednjovjekovnim vjerskim "običajima" sahranjivanja, kako proizlazi i iz interpretacija P. Anđelića, A. Benca i M. Vege. Međutim, stećak ne pripada tradicijama katoličke i pravoslavne crkve i njegova pripadnost bosanskim katolicima i pravoslavcima ima privremen i sporadičan karakter. Bosanski katolici i pravoslavci zasigurno ne podižu stećke za sve vrijeme srednjeg vijeka i u skladu sa srpskim i hrvatskim kulturnim i vjerskim tradicijama poteklim iz susjednih Hrvatske i Srbije, iz razloga što je ta vrsta tradicije na jezgrenom području tih zemalja potpuno nepoznata. Prije svega, stećak pripada autohtonom bosanskom stanovništvu, koje je, u vjerskom smislu, pripadalo vjeri bosanskoj i Crkvi bosanskoj.⁵⁶⁹ Kao što smo pokazali u knjizi *I Predslavenskih korijena Bošnjaka*, etnička matrica tog stanovništva uglavnom je ilirskog porijekla. Začela se još u antici, na jezgrenom području nekadašnje rimske provincije

⁵⁶⁸ Pravoslavno svojatanje stećka vezuje se za vasu Gluša. V. Glušac, *Srednjovjekovna 'bosanska crkva'...*

⁵⁶⁹ A. Solovjev je najpoznatiji zastupnik teze o bogumilskom karakteru stećaka. O tome vidjeti u: A. Solovjev, *Svjedočanstvo pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu*, Godišnjak Istorijaskog društva Bosne i Hercegovne, V, Sarajevo 1953. Isti: *Simbolika srednjovjekovnih spomenika u BiH*, Godišnjak Istorijaskog društva BiH, VII, Sarajevo 1956. Isti: *Bogumilentum und Bogumilengräber in der südslavischen Ländern*, Völker und Kulturen Südosteuropas, München 1958.

Dalmacije, na geografskom prostoru od Jadrana i Cetine, na zapadu, do istočnih granica Provincije koje su identične s granicama Tvrtkove države. Kako se u ovoj studiji dalje otkriva, od 4. st. n. e. na tlo današnje Bosne i Hercegovine počinju se doseljavati arijanski Goti, čime će Bosna dobiti svoje germansko stanovništvo. Germani su – uglavnom Goti a vjerovatno i manji broj Gepida i drugih srodnih germanskih plemena – po brojnosti postali drugo stanovništvo u Bosni, odmah iza Ilira.⁵⁷⁰ I upravo će arijanski Goti, u znatnom broju istočnjaci, s prostora današnje Sirije na bosanskohercegovačko tlo donijeti tradiciju svog zavičajnog nadgrobnika koja će se ukrstiti s bosanskom tradicijom kasnoantičkih sarkofaga i ilirskih nadgrobnika.⁵⁷¹

U geografskom smislu, stećak je pokrio centralno područje rimske provincije Dalmacije. Tokom srednjeg vijeka taj etnokulturni prostor s istoka i sa zapada bio je izložen kontinuiranoj katolizaciji i pravoslavizaciji. Borba za sljedbenike bosanske narodne crkve i Crkve bosanske trajala je za svo vrijeme srednjeg vijeka, a naročito je intenzivirana "pedesetih godina 15. st., prije osmanskog osvajanja Bosne."⁵⁷² U tom "prelaznom" periodu, privremeno i kao sporadična pojava, stećak je nužno postajao "katolički" i "pravoslavni", sve dotle dok ga katolik i pravoslavac nije potpuno zamjenio krstačem. U tom prelaznom periodu, u kojem je pripadnost novoj vjeri počesto iznuđivana silom, zasigurno je bilo i kriptokršćana, koji su se teško odvajali od predašnje vjere i stećka, i oni su i kao novonastali katolici i pravoslavci jedno vrijeme zadržavali svoj tradicionalni nadgrobni spomenik. Taj "prelazni" period u simbolici stećaka ostavio je vidnog traga i karakterizira ga određeni broj uglavnom latinskih križeva koji su u tom vremenu dospjeli na stećke. Ali, uskoro je uslijedio novi prelazni period, iz kršćanstva ka islamu, i on će u simbolici stećaka potvrditi značajnu pravilnost: prethodna vjerska i kulturna simbolika stećaka prenosi se na nadgrobnik nove vjere. Na najstarijim muslimanskim nišanima ukrasi stećaka su brojni, a nije isključen ni križ.⁵⁷³

"Prelazni" heretičko-katolički period u simbolici stećaka posebno je karakterističan za posljednje decenije srednjevjekovne Bosne. Predposljedni bosanski kralj Tomaš, koji je prešao na katoličku vjeru, progonima bosanskih krstjana intenzivirao je nasilno prevjeravanje krstjana što je uslovalo znatniju pojavu katoličke simbolike na stećku. Međutim, s osmanskim osvajanjima Bosne, katoličko prevjeravanje prestaje. Uskoro počinje novi "prelazni" period, kojem se simbolika

⁵⁷⁰ Na ovaj zaključak nedvojbeno upućuju podaci švicarske Igenee, gdje Germani u savremenoj strukturi bosanskohercegovačkog stanovništva, s 20% udjela, zauzimaju drugo mjesto.

⁵⁷¹ Ostaci ilirske umjetnosti u umjetnosti stećaka do sada nisu ozbiljnije istraživani i samo su evidentirani. S tim u vezi, Š. Bešliagić navodi da je u umjetnosti stećaka "interpolirana izvjesna ilirska nota." Š. Bešliagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo 1971, 94.

⁵⁷² P. Čošković, *Crkva bosanska...*, 260.

⁵⁷³ Š. Bešliagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, knj. 30, Sarajevo 1978.

stećaka prilagodila na svoj način. Na području visoke nahije, očigledan primjer potiče sa srednjovjekovne nekropole *Ulištovići* u selu Ljubina: "muslimani smatraju to groblje svojim zbog jednog visokog stupa na kom su u reljefu predstavljeni krst, polumjesec sa zvezdom i mač."⁵⁷⁴ Istovjetni primjeri, na kojima je na muslimanskom nišanu predstavljen i križ, poznati su iz Kalimanića i Žunova kod Sokoca, Oprašića i Govedovića kod Rogatice, Bakića kod Olova, Turova, i Donje Zgošće.⁵⁷⁵

Prelazni heretičko-katolički, zatim heretičko-pravoslavni period, poslije kojeg hronološki slijedi kršćansko-osmanski prelazi period, u povijesti bosanskog stećka povijesne su pravilnosti koje imaju svoje uzroke i posljedice. U tim periodima simbolika stećaka zabilježila je sve značajnije političke i vjerske mijene do kojih je dolazilo na bosanskohercegovačkom tlu. Međutim, ti prelazni periodi u povijesti stećka u dosadašnjoj nauci nisu uzimani u obzir,⁵⁷⁶ posebno s aspekta etničke i vjerske pripadnosti bosanskog stećka. Naprotiv, privremena pripadnost tog spomenika katolicima i pravoslavcima, "zaslugama" Š. Bešliagića, A. Benca, P. Andelića, D. Lovrenovića i još nekih historičara, nametnuta je kao stalna pripadnost, kao povijesna pravilnost, kao kontinuiran srednjovjekovni fakt, premda se on nikako ne može dokazati.

S metodološko-znanstvenog aspekta, pak, bilo koji povijesni prelazni period ne može biti relevantan za definiciju osnovnog perioda, a temeljni, osnovni i najvažniji period bosanskog stećka je njegov krstjanski ili bogumilski period. Dalje, bilo koji povijesni prelazni period, u pravilu, ne traje dugo, pa se i iz njegove kratkoće ne može izvoditi hronološki ne determiniran sud: da su stećke (stalno) podizali katolici i pravoslavci. Oni ih jesu podizali, u manjem broju i u relativno kratkom vremenskom razdoblju, isključivo u prelaznim vjerskim periodima srednjovjekovne Bosne, i nisu ih podizali kao katoličke ili pravoslavne nadgrobne već kao svoje nekadašnje tradicionalne bosanske spomenike od kojih se nisu mogli odvojiti na prečac i preko noći.

U svjetskoj historiji nema primjera da je prelazni period bilo koje povijesne pojave relevantan i presudan za definiciju osnovnog perioda iz kojeg je proizašao. Samo se u bosanskoj povijesti, ne samo u vezi sa stećcima, stvari mogu obrnuti i postaviti "na glavu", i tvrditi ono što zdrav razum nikako ne može prihvatiti. Suština je u antibosanskoj i velikodržavnoj politički i vjerski motiviranoj povijesti bosanskih susjeda i njihovih historiografskih epigona: Bosni i Hercegovini se ni u čemu ne dozvoljava da ima svoj vlastiti povijesni izraz. Zbog toga je u historiografiji stećak "i katolički i pravoslavni", odnosno hrvatski i srpski.

⁵⁷⁴ Isto, 344.

⁵⁷⁵ Š. Bešliagić, *Nišani*., 78-81.

⁵⁷⁶ U povijesti bosanskog stećka za Dubravka Lovrenovića postoji samo jedno prelazno srednjovjekovno-osmansko razdoblje, obilježeno "pojavom jedne varijante stećaka-nišana." D. Lovrenović, *Stećci*, 282.

ORIJENTACIJA STEĆAKA NA NEKROPOLAMA REPUBLIKE HRVATSKE ZNATNIM DIJELOM NIJE KATOLIČKA

U *kataloško-topografskom pregledu stećaka* autora Š. Bešlagića, na tlu Republike Hrvatske, ukupno se nalazi 50 geografskih odredišta u kojima se nalaze stećci.⁵⁷⁷ Rasprostranjeni su na prostoru koji je, uglavnom, nekad politički pripadao srednjovjekovnoj Bosni. Uglavnom, to su pojedina naselja, najvećim dijelom sela, a u nekima od njih nalazi se više pojedinačnih nekropola i lokaliteta.⁵⁷⁸ U odnosu na orijentaciju stećaka, analiza pokazuje slijedeće rezultate.

Isključiva orijentacija Z – I zabilježena je na 12 lokaliteta (Pećane, Bast, Drašnice, Podaca, Drvenik, Donja Brela, Slano, Zaton Veliki, Gornji Brgat, Dubac, Dubravka, Cavtat).

Mješovita orijentacija, Z – I i drugačija, zabilježena je na 11 lokaliteta (Cetina, Podaca, Trnova, Majkovi, Prijedor, Cavtat, Popovići, Ljuta, Dunave, Vitaljina, Brotnjice).

Mješovita orijentacija, S – J i drugačija, zabilježena je na 7 lokaliteta (Cetina, Trnova, Prijedor, Čajkovica, Popovići, Ljuta, Vitaljina).

Mješovita orijentacija, SZ – JI i drugačija, zabilježena je na jednom lokalitetu (Trnova).

Isključiva orijentacija SI - JZ zabilježena je na jednom lokalitetu (Brist).

Mješovita orijentacija SI- JZ i drugačija, zabilježena je na 2 lokaliteta (Prijedor, Čajkovica).

Neutvrđena orijentacija je na 77 crkvenih lokaliteta.⁵⁷⁹

Kao što se iz egzaktnih podataka vidi, stećci koji se nalaze i na tlu Republike Hrvatske uglavnom su u graničnim područjima prema Bosni i Hercegovini, odnosno onim područjima koja su nekad pripadala srednjovjekovnoj Bosni. Na osnovu njihove orijentacije, u tako velikom broju, nikako se ne mogu smatrati katoličkim nadgrobni spomenicima. Naime, od nastanka kršćanstva do danas, rimska i katolička crkva u načinu sahranjivanja svojih sljedbenika uspostavila je vrlo stroga pravila, kojih se pridržava do danas. Istovjetna pravila ima i pravoslavna crkva. I katolici i pravoslavci svoje umrle sahranjuju i okreću u pravcu zapad – istok i u toj orijentaciji kršćanskog groba, i kršćanskog nadgrobnog spomenika, nema niti smije biti odstupanja. Svaka druga orijentacija nije katolička i pravoslavna. Ona je posebno neprihvatljiva na katoličkim i pravoslavnim grobljima uz koje se nalaze katoličke i pravoslavne crkve iz razloga što se razumije, samo po sebi, da je nedopustivo da se, paganskom tradicijom sahranjivanja, skrnavi katolički ili pravoslavni hram i njegovo groblje. Može li se zamisliti da se katolik

⁵⁷⁷ Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 69-96.

⁵⁷⁸ U Zagvozdu, Tučepima, itd.

⁵⁷⁹ Isto, 69-96.

bilo gdje u svijetu, na katoličkom groblju i uz katoličku crkvu, sahrani i okrene u pravcu sjever – jug? Ali, pošto se stećci u velikom broju nalaze uz katoličke i pravoslavne crkve, a nisu okrenuti u pravcu Z – I,⁵⁸⁰ očito je da su oni stariji od crkve, i da je crkva kasnije “došla” u nekropolu s ciljem da uspostavi katoličko-pravoslavni red.

Još u bilinopoljskoj abjuraciji starješine bosanske narodne crkve obavezuju se da će svoja groblja podizati uz crkve⁵⁸¹ ali se oni, očito, toga nisu pridržavali. I u skladu s crkvenom pragmom i izrekom “ako brijeg neće Muhamedu, hoće Muhamed brijegu”, crkva je “došla” u nekropolu, u što nema nikakve sumnje. Pritom, orijentacija stećaka koji su tom prilikom zatečeni, i koji nisu okrenuti u skladu s katoličko-pravoslavnim pravilima, nije se mogla promijeniti iz razloga što se težina stećka mjeri tonama! Upravo je ta velika težina kamenih blokova i nadgrobnika, koji su ponekad teški i preko 10 tona i koje je vrlo teško pomicati i okretati, sačuvala jedno od vrlo važnih povjesnih i neospornih svjedočenja – da stećak nije katolički ni pravoslavni.

A da stećak nije katolički, ne samo u Bosni i Hercegovini i Arnautovićima već i na tlu Republike Hrvatske, vidi se iz još nekoliko vrlo važnih činjenica. Jedna od njih je: na najvećem broju nekropola stećaka koji se na tlu Hrvatske nalaze neposredno uz 91 crkvu, uglavnom katoličku – a u nekim mjestima, kao što je u Zagvozdu, Tučepima, Stonu, Majkovima, Mravincima, nalaze se zajedno i po dvije ili tri nekropole i crkve – orijentacija nije zabilježena. Izostala je za čak 77 nekropola lociranih pored crkvi⁵⁸² Ustvari, informacija da “orijentacija nije zabilježena” pseudoznanstvena je informacija i ona se ne može prihvatiti, iz razloga što se ne radi o informaciji već o dezinformaciji kojom se zamagljuje problem – s ciljem da se stećak svojata kao katolički i hrvatski. Nema nikakve, sumnje, izostanak informacija o orijentaciji stećaka na 77 nekropola lociranih pored crkvi deplasiran je i katoličko-vjerski motiviran.

⁵⁸⁰ Na tlu Republike Hrvatske stećci se nalaze uz mjesne (župne) i druge crkve: Lovčić, Gromači, Trsteno, Buk, Adžamovci, Dragotina, Crkvina, Kom, Ridane, Badanj, Seget, Gata, Omiš, Katuni, Koljane (pravoslavna crkva i “ruševine stare crkve”), Kijevo, Vrlika, Podosoje, Koljane, Satrić, Hrvace, Gala, Gljevo, Velić, Vrpolje, Cista, Lovreč, Grabovac, Zagvozd, Župa, Donja Brela, Makarska, Tučepi, Veliki Prolog, Podaca, Pasičina, Bačina, Brista, Plina, Desne, Žukovac, Povlaštica, Orebić, Kućište, Vručica, Kuna, Potomje, Pijavičino, Osobljava, Janjina, Žuljana (uz crkvu sv. Julijana i uz crkvu sv. Martina), Putnikovići, Brijesta, Zabrdje, Sparagovići, Ston, Stupa, Topolo, Točionik, Visočani, Smokovljani, Trnovica, Podimoć, Doli, Čepikuće, Mravinea, Trnova, Majkovi, Brsečine, Kliševo, Gromača, Trsteno, Orašac, Zaton Veliki, Čajkovica, Dubac, Buići, Mlini, Plat, Obod, Cavtat, Mihanići, Popovići, Ljuta, Vitaljina, Duba, Brotnjice, Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 69-96.

⁵⁸¹ U prijevodu, taj dio bilinopoljske izjave glasi: “Pored bogomolja imat ćemo groblja, u kojima će se pokapati braća i došljaci ako ondje slučajno umru.” F. Šanjek, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani...*, 60.

⁵⁸² Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 69-96.

O stećcima na tlu Hrvatske – koji se nalaze ne samo u selima već i u gradskim naseljima kao što su Omiš, Makarska, Orebić, Cavtat, Ston i u kojima orijentacija nedostaje ili nije potpuna – najviše su pisali školovani i stručni znanstvenici, u novije vrijeme A. Horvat,⁵⁸³ S. Gunjača,⁵⁸⁴ N. Božanić-Bezić,⁵⁸⁵ D. Beritić,⁵⁸⁶ J. Lučić,⁵⁸⁷ C. Fisković.⁵⁸⁸ Među njima je i A. Benac. Za Benca se posebno ne može reći da nije znao za vjerski značaj orijentacije stećaka ali, i pored toga, i on orijentaciju na nekropolama na tlu Republike Hrvatske izostavlja!⁵⁸⁹

Stećke na pograničnom tlu Republike Hrvatske, u čijoj blizini je uglavnom kasnije sagrađena 91 uglavnom katolička crkva, najvećim dijelom je podizalo autohtono stanovništvo koje je, u skladu s izrekom *Cuius regio, eius religio*, u vrijeme bosanske političke prevlasti pripadalo vjeri bosanskoj. Za manji broj nekropola vjerovatno je da su ih u kasnijim vremenima podizali bosanski migranti, koji su se iz Bosne i Hercegovine, usljed osmanskih osvajanja, doseljavali na današnje hrvatsko tlo.⁵⁹⁰ Za njihov znatan broj općepoznato je da se doselio u Dalmaciju u 14. i 15. stoljeću.⁵⁹¹ Gostu Radinu i njegovim sljedbenicima prelazak na dubrovačku teritoriju Dubrovčani nisu uslovljavali prelaskom na katoličanstvo. Bosanci su iz Bosne u Hrvatsku donosili svoje pogrebne običaje i svoju bosansku vjeru, koja u tipičnoj katoličkoj sredini nije imala izgleda da se duže održi. Vremenom su katolicizirani, a u tom složenom procesu vjerovatno je da su neki od njih, kao novi katolici, u svojim nekropolama stećaka i sami podizali katoličke bogomolje. Pritom, u skladu s nekadašnjim uputama pape

⁵⁸³ A. Horvat, naučni savjetnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Hrvatske. Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 69 i d. O orijentaciji stećaka ne informira.

⁵⁸⁴ Iz radova S. Gunjače *Trogodišni rad Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika*, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 7, Zagreb 1960, i *Rad Muzeja hrvatskih starina u god. 1952*, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 4, Zagreb 1955., očito je da se radi o arheologu i muzeologu. O orijentaciji stećaka ne informira.

⁵⁸⁵ Konzervator zavoda za zaštitu spomenika kulture za Dalmaciju u Splitu /Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 74./ O orijentaciji stećaka ne informira.

⁵⁸⁶ Dubravka Beritić, direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Dubrovniku /Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 89./ O orijentaciji stećaka ne informira.

⁵⁸⁷ J. Lučić, *Stećci u Dubrovačkoj Rijeci i Brgatu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji XIII, Split 1961. Za nekropole koje tretira, Lučić donosi orijentaciju.

⁵⁸⁸ C. Fisković, *Stećci u Cavtatu i u Dubrovačkoj Župi*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji XIII, Split 1961. O orijentaciji stećaka Fisković ne informira.

⁵⁸⁹ Orijentacija stećaka čudnovato je izostavljena za nekropolu u selu Slivno Ravno, koja broji 87 stećaka, /A. Benac, *Srednjovjekovni stećci od Slivna do Čepikuća*, Anali historijskog instituta JAZU, Dubrovnik 1953./, što primjećuje i Š. Bešliagić: "Orijentacija nije naznačena". Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 86. Benac ne donosi orijentaciju ni za nekropolu u Čepikućama. Isto, 90.

⁵⁹⁰ Za oblast Slavonije vidjeti u: J. Buturac, *Pleternica i okolina* – povijesni prikaz o kretanju stanovništva, Hrvatska prošlost 5, Zagreb 1943.

⁵⁹¹ Za Pelješke nekropole to je posve izvjesno. O tome vidjeti u: N. Vekarić, *Pelješka naselja u XIV stoljeću*, Dubrovnik 1989.

Grgura Velikog, po kojima u odnosu na pagane treba biti strpljiv i novu vjeru širiti "korak po korak", katolička crkva u odnosu na doseljenike i potencijalne katolike, i njihove nekršćanske pogrebne običaje, zasigurno je imala izvjesnu dozu tolerancije. Ali, u periodu katoliciziranja nema povijesnih potvrda da im je katolička crkva oficijelno dozvoljavala da se na katoličkim grobljima sahranjuju mimo katoličkih običaja, da svoje grobove i nadgrobnike okreću u pravcu sjever – jug ili u drugim pravcima koji nisu u skladu s rimskom i katoličkom crkvom, da svoje nadgrobnike ukrašavaju nekršćanskom simbolikom, itd. Također, ne može se dokazati, i može se samo hipotetički pretpostavljati, da je u svemu tome bilo većih ili manjih izuzetaka, koji su ovisili o većoj ili manjoj toleranciji nekog lokalnog katoličkog svećenika, ali to zasigurno nije bilo opće i sistemsko pravilo jer na njega svećenici nisu imali pravo. Pravila rimske i katoličke crkve opća su i univerzalna za sve, bez bilo kakvih izuzetaka za pojedine biskupije i crkve, i ona se stoljećima kontroliraju iz Rima.

NA STEĆCIMA LOCIRANIM PORED KATOLIČKIH CRKVI, U HRVATSKOJ, IZOSTAJE KATOLIČKA SIMBOLIKA

Da stećci locirani pored 91. uglavnom katoličke crkve nisu katolički spomenici vidi se i na osnovu činjenice da na njima, u najvećem broju, nema križa. Naprotiv, zastupljeni su i oni simboli koji su u odnosu na kršćanstvo potpuno oprečni simboli, poput polumjeseca. U tom smislu, *Kataloško-topografski pregled stećaka* Š. Bešlagića pruža mogućnost za novu analizu: da se vidi u kojoj mjeri je na stećcima Republike Hrvatske, na nekropolama koje se nalaze uz crkve, zastupljen najvažniji katolički simbol, simbol križa.

Simbolâ križa, zastupljenog na nekropolama pored crkvi na tlu Republike Hrvatske, ukupno ima 31: Seget, Trnbusi, Kijevo (stećak u obliku krstače), Cetina, Cista, Lovreč, Grabovac, Zagvozd, Župa, Tučepi, Drašnice, Drvenik, Pasičina, Bačina, Povlaštica, Putnikovići ("usađena krstača"), Stupa, Topolo, Visočani, Podimoć, Doli, Čepikuće, Trnova, Kliševo, Gromača, Orašac, Cavtat, Popovići, Dunave, Brotnjice, Dubrovnik.⁵⁹²

U odnosu na 91. crkvu uz koju se nalaze nekropole, broj od 31. križa na tim nekropolama, neznatan je. On pokazuje da je motiv križa na bosanskom stećku imao sporadičnu ulogu, o čemu je već bilo riječi.

S obzirom da se uz 91. crkvu na tlu Hrvatske nalazi, u prosjeku, oko pet stećaka, a svaki katolički nadgrobnik, ako je katolički, na sebi neizostavno ima motiv križa, da su navedeni stećci katolički na njima bi se nalazilo preko 459 kri-

⁵⁹² Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 69-96.

ževa! Međutim po svom obliku, orijentaciji i ornamentici stećak zorno pokazuje da nije katolički spomenik, niti se to može dokazati.

Simbola polumjeseca, vrlo često u kombinaciji s rozetom, na "crkvenim" nekropolama na tlu Hrvatske ukupno ima 21: Trnbusi, Cista, Lovreč, Zagvozd, Župa, Donja Brela, Tučepi, Tučepi (temelji stare Gospine crkve), Bačina (stećak u temeljima crkve sv. Luke) Bačina (kod ruševina crkve sv. Andrije), Putnikovići, Stupa, Topolo, Visočani, Podimoć, Doli, Kliševo, Mlini, Cavtat, Mihanići, Brotnjice.⁵⁹³

U tipičnoj katoličkoj sredini Dalmacije i Hrvatske motiv polumjeseca, iza motiva križa, na stećcima mnogo ne zaostaje. Njegova politička i vjerska simbolika u 14. i 15. stoljeću – u znaku turskog polumjeseca i zvijezde na zastavama turskih akindija koji s tom insignijom više puta provaljuju i u Dalmaciju i Hrvatsku – u katoličkoj Dalmaciji i Hrvatskoj 14. i 15. vijeka "na katoličkim nadgrobnicima" zasigurno ne bi bila dozvoljena, posebno u blizini katoličkih crkvi. Ali, polumjesec s rozetom stariji je, i on se na nekropolama našao uglavnom prije katoličkih crkvi, pretežno u vrijeme dok su nekropole, u političkom smislu, pripadale srednjevjekovnoj bosanskoj državi. Crkve se nekropolama kasnije priimiču s ciljem prevjeravanja, da ustopstave katoličku simboliku i katolička obilježja. Međutim, prethodno isklesana simbolika stećaka, u tvrdom kamenu, nije se mogla izbrisati kao što se brišu natpisi ispisani kredom! Ta tvrdoća uklesanog u kamenu adekvatna je tvrdoći i opstojnosti *vjere bosanske* koju nije mogla potrti ni sva sila brojnih krstaških ratova, koji su protiv nje pokretani i sa hrvatskog tla.

Jedan od najčešćih naziva za nekropole stećaka je "Grčko groblje". Naziv je u vezi s arijanskom vjerom koja Gotima dolazi s istoka i preko grčkog jezika, o čemu će kasnije biti više riječi. "Grčko groblje" u Dalmaciji nalazi se u hrvatskom selu Kručica, u blizini Slanog.⁵⁹⁴ U selu nikad nisu živjeli Grci, ili grko-pravoslavni. Situirano u tipičnoj katoličkoj sredini, i "Grčko groblje" na svoj način pokazuje da stećci nisu katolički.

No, vratimo se Arnautovićima i arnautovićkim stećcima.

U vezi s arnautovićkim stećcima, svi oni koji ih katoliciziraju i kroatiziraju nisu razjasnili neke vrlo važne činjenice. Jedna od njih ogleda se u tome što je, tokom revizionih iskopavanja, P. Anđelić utvrdio "da je bilo grobova ukopanih preko porušenih (crkvenih) zidova," na osnovu čega je izveo zaključak da se gro-

⁵⁹³ Isto.

⁵⁹⁴ Isto, 91.

blje upotrebljavalo i poslije osmanskog rušenja crkve, krajem 17. stoljeća.⁵⁹⁵ O čijem se groblju i grobovima radi, da li su grobovi ukopani preko porušenih crkvenih zidova katolički?

Katoličkim grobovima nije mjesto na temeljima porušene katoličke crkve, a za veliku crkvu P. Anđelić smatra da je bila (i) katolička. Ruševine bogomolje, bez obzira o čijoj se bogomolji radi, ostaju trajna vjerska svetinja njenih duhovnih pripadnika, još veća poslije njenog rušenja. Ukopavanje preko temelja vlastite bogomolje skrnavljenje je te bogomolje, iz razloga što se na taj način, fizički i duhovno, zatiru njeni temelji. S tim u vezi, arheologija Pave Anđelića svojim znatnim dijelom upravo je arheologija iskopavanja brojnih temelja porušenih crkvi.

Katoličke grobove, svuda u svijetu, karakterizira orijentacija grobova u pravcu istok – zapad. Međutim, orijentacija arnautovačkih stećaka pokazuje velika i dijametralno suprotna odstupanja od katoličke tradicije. Iz Anđelićevog plana otkopanih ruševina i groblja, poslije revizionih istraživanja, vidi se da su arnautovički stećci okrenuti ne samo u pravcu istok – zapad već i u svim drugim pravcima.⁵⁹⁶ Da se Anđelićev plan mora uzeti s velikom rezervom, pokazuje izvještaj za istu nekropolu koju su, u okviru zaštitnih iskopavanja 1988. godine, iskopavali S. Pudarić i S. Perić. U njihovom izvještaju, koji se odnosi na 58 grobova, stoji: "Grobovi u nekropoli su ukopavani u pravilnim redovima i to tako da se smjenjuju redovi sa pokojnicima orijentisanim po pravcu istok – zapad, s onima orijentisanim po pravcu sjever – jug. Utvrđeno je i sahranjivanje pokojnika po pravcu zapad – istok, ali se ovi uklapaju u redove sa sahranama po pravcu istok – zapad."⁵⁹⁷

Očito, navedena orijentacija grobova pokazuje da nekropola ne može biti katolička. Nigdje u svijetu nema katoličke nekropole u kojoj su grobovi orijentirani na sve strane svijeta.

Po svemu sudeći, arnautovički stećci mogu biti samo "krstjanski", odnosno grobovi pripadnika Crkve bosanske, kao i groblje uopće. Dvostruka "krstjansko"-katolička pripadnost groblja ne dolazi u obzir iz razloga što je kršćanima zabranjeno, još od ranog kršćanstva, da se ukapaju u tuđe grobove.⁵⁹⁸ Na drugoj strani – na groblju na kojem je u toku revizionih iskopavanja P. Anđelića otkopano "nešto preko stotinu grobova"⁵⁹⁹ a 1980. godine još 58 grobova – ni na jednom

⁵⁹⁵ P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 220.

⁵⁹⁶ Isto, 206.

⁵⁹⁷ S. Pudarić, S. Perić, *Zidine / Arnautovići kod Visokog*, Arheološki pregled 1988, Ljubljana 1990, 70.

⁵⁹⁸ "Kršćani 4. i 5. stoljeća su zabranjivali pokopavanje pokojnika ispod tuđih spomenika. Za prekršitelje ovog običaja se određivala kazna u novcu: 2, 3 zlatnika ili 1000 dinara." M. Vego, *Bekija kroz vijekove*, Sarajevo 1964, 155.

⁵⁹⁹ Isto, 217.

stećku nije pronađen križ, i pored činjenice da su stećci klesani od mekhe vrste kamena u koji se bez poteškoća mogao urezati. I ovdje se na svoj način otvara determinacija arheoloških ruševina u Arnautovićima za koje se nekritički smatra sa su ostaci franjevačkog samostana. S tim u vezi nužno je postaviti jedno od brojnih pitanja koja do sada nisu postavljana: može li se prihvatiti da franjevački samostan i crkva, u svom crkvenom prostoru i najbližem okruženju, imaju preko stotinu grobova a niti jedan nije s katoličkom simbolikom.

GOTSKI ETNIČKI ELEMENTI I ARNAUTOVIĆKI STEĆCI, PRIKRIVANJE KASNOANTIČKOG GROBLJA I POVIJESNOG KONTINUITETA

Kao što je već rečeno, u *Izvjescu o radu Zemaljskog muzeja za 1909. godinu* stoji: "U crkvi i oko crkve nađeno je groblje, koje pripada raznim periodima, a u njima (grobovima) nađeno je bogatih priloga, osobito u zlatu i srebru."⁶⁰⁰ Iz ovog dijela *Izvjescia* vidi se da se radi o groblju koje ne pripada jednom periodu, već raznim (različitim) periodima, iz čega je moguće izvesti nekoliko vrlo važnih zaključaka. Prvo, to bez sumnje znači da groblje ne pripada isključivo srednjevjekovnom periodu. Drugo, iz razloga što se muslimansko groblje u Arnautovićima nalazi "na Stranama pod Taukčićima"⁶⁰¹ mlađem (osmanskome) periodu ono zasigurno ne pripada i može pripadati samo starijem periodu od srednjevjekovnog, odnosno antici. Na drugoj strani, prikrivanje temelja antičke zgrade, od strane K. Patsch-a, istovremeno je i prikrivanje antičkog perioda i antičkih grobova. I bez informacija iz Truhelkinog *Izvjescia*, posve je jasno da je u Arnautovićima moralo postojati groblje onih koji su podizali "temelje rimske zgrade" i s velikom vjerovatnoćom može se pretpostaviti da se ono nalazi na istom mjestu gdje i srednjevjekovno, odnosno da se radi o groblju s antičko-srednjevjekovnim kontinuitetom. Tipološkom analizom nakita iz Arnautovića, koji je kasnije otkriven, ovu problematiku na svoj način otvorila je i I. Čremošnik.⁶⁰² Međutim, upravo je etnički kontinuitet najveći problem panslavističke historiografije o Bosni i on se prikriva, od Glasinca do Arnautovića. Stoga, kako god se ne može vjerovati Karlu Patsch-u, ne može se vjerovati ni Pavi Andeliću, da je groblje isključivo srednjevjekovno. Znanstvenik koji falsificira, posebno onaj koji na izuzetno lu-

⁶⁰⁰ *Godišnje izvješće o radu zemaljskog muzeja u god. 1909*, GZM, Sarajevo 1909, 606.

⁶⁰¹ M. Filipović, *Visočka nahija*, SKA, Srpski etnografski zbornik, knjiga četrdeset treća, Naselja i poreklo stanovništva, knjiga 25, Beograd 1928, 532.

⁶⁰² Zlatni prsten, čiji se obruč naprijed širi i koji ima duguljasto udubljenje za kamen, "(...) nalazimo već u antici". Tehnika kojom je izrađen jedan zlatan prsten, čiji obruč podražava izgled trostruko upletene žice, "(...) je vizantijska." I. Čremošnik, *Nalazi nakita...*, 251.

kav način falsificira prevode Patscovih izvještaja, odnosno historijat arheoloških iskopavanja, što je Pavo Anđelić a to je neosporno, zasigurno falsificira i sve drugo što je u vezi s tim izvještajima, a to su arnautovički grobovi koji pripadaju "raznim periodima". Ovdje je nužna vrlo važna napomena: arheologija u Arnautovićima još uvijek nije izrekla svoju posljednju riječ i, s obzirom da su u arnautovičkom groblju zasigurno otkriveni gotski etnički elementi, u budućim arheološkim istraživanjima Arnautovića nužno je angažirati njemačkog ili austrijskog arheologa – gotistu. Posebno se ne smije ponoviti greška iz prethodnih vremena; da u iskopavanjima ne učestvuje niti jedan Bošnjak.⁶⁰³

Opći karakter brojnih gotizama na visočkom tlu, sam po sebi, implicira i gotske etničke elemente nekadašnjeg Mila. Prikrivanje i zataškavanje *Izvješća o radu zemaljskog muzeja u 1909. godini*, u kojem se govori o arnautovičkom groblju iz različitih perioda, odnosi se i na prikrivanje onih arnautovičkih grobova koji sadržavaju gotske etničke elemente, u to nema nikakve sumnje. S tim u vezi, indikativno je da u nekropoli na kojoj je iskopano preko stotinu grobova Karl Patsch i Pavo Anđelić nisu ni pokušali utvrditi etničku pripadnost grobova. U tom smislu, od posebnog značaja su osteološka ispitivanja skeleta, a posebno lobanja.

U Patsch-ovoj kraćoj informaciji, od 12. IX 1909. godine, stoji: "Od skeleta, samo je jedan nađen čitav. Kostu su zbog močvarnog tla vrlo trošne." ⁶⁰⁴ S obzirom na to da se u informaciji kaže da su kosti "zbog močvarnog tla vrlo trošne", može se zaključiti da su neke od lobanja istruhle, ali ni u kom slučaju sve, na osnovu čega bi osteološka analiza bila nemoguća. Veliki je broj arnautovičkih grobova i nema nikakve sumnje da su, u tom velikom mnoštvu, bar neke lobanje ostale sačuvane. Međutim, iako se u austrougarskom periodu obavljaju osteološka istraživanja, ispitivanja kostiju iz arnautovičkih grobova u austrougarskom periodu izostaju.

Tokom revizionih iskopavanja P. Anđelića došlo se do novog osteološkog materijala. Kako izvještava Anđelić, osteološki podaci "sačuvani su za nekoliko grobova ispod stećaka, kraj crkvene apside, koji su otkopani 1967. godine."⁶⁰⁵ Međutim, osteološka analiza lobanja i ovaj put je izostala i ona još uvijek čeka svog osteologa. Također, od strane K. Patsch-a i P. Anđelića izostao je i precizan znanstveni izvještaj za svaki pojedinačni grob, kakvi su uobičajeni u sličnim istraživanjima. Iz nepoznatog razloga, u studiji *Visoko i okolina*, Anđelićev pismeni izvještaj o arnautovičkim grobovima nedostaje, premda ih je lično iskopavao.

⁶⁰³ Revizionim iskopavanjima 1976-1977. rukovodio je Pavo Anđelić. U iskopavanjima su uzeli učesnici Ljiljana Tomićić i Naraša Šahinović, kustosi Zavičajnog muzeja u Visokom, Tihomir Glavaš, kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu i Zvonko Bojičić, apsolutent arheologije. P. Anđelić, *Visoko*..., 106.

⁶⁰⁴ H. Kapidžić, *Naučne ustanove*..., 358.

⁶⁰⁵ P. Anđelić, *Visoko*..., 218.

Stoga, Anđelić donosi sumaran izvještaj Ljiljane Tomićić o istraživanju grobova, koja su provedena 1967. godine. Iako nepotpun, izvještaj sadrži dragocjene podatke koji ukazuju na gotske etničke elemente i gotske pogrebne tradicije.

U izvještaju Lj. Tomićić, između ostalog, stoji: "Zanimljivo je da su žene pokapane u drvenim koritima izdubljenim u jednom komadu topole, bez obzira da li je odrasla žena ili djevojka. Tako su pokopana tri ženska mrtvaca među kojima je jedna djevojčica."⁶⁰⁶ Tokom zaštitnih arheoloških iskopavanja na istom lokalitetu, 1988. godine, kojima su rukovodili S. Pudarić i S. Perić, o istovjetnom obliku sahranjivanja došlo se do novih činjenica: "Pet sahrana je obavljeno u izdubljenom drvenom koritu."⁶⁰⁷ Radi se o pogrebnim običajima karakterističnim za Germane i o gotskim tradicijama Mila.

Ranosrednjovjekovna nekropola na lokalitetu *Bošnjica voće*, u Rakovčanima kod Prijedora, datirana u 5. – 6. stoljeće n. e., nalazi se između dva značajna rimska i kasnoantička rudarska središta, Ljubije i Japre. Riječ je o nekropoli koja potječe iz vremena vladavine Istočnih Gota (493-536.), čija 42 groba "nose obeležja germanske pripadnosti."⁶⁰⁸ Pripadnost nekropole Germanima⁶⁰⁹ utvrđena je na osnovu brojnih grobnih priloga, uglavnom gotske provenijencije, kao i na osnovu osteoloških istraživanja skeleta. Osteološke analize lubanja, provedene na 22 muške i 14 ženskih lubanja, pokazale su da se radi o lubanjama koje se "podudaraju s antropološkim ostacima skeleta iz germanskih nekropola koje pripadaju dolihokranom krugu lubanja (nordijsko-mediteranski)"⁶¹⁰ Među lubanjama su i četiri ljudskom rukom deformirane lubanje, tri muške i jedna ženska. Deformacije su se dogodile dok su lubanje bile u razvoju, upotrebom vrpce kojom je pritezana dječija glava, a usljed pritiska na frontalni dio glave čelo je postajalo spljošteno i koso. Riječ je o nekadašnjoj modi koja potječe od Huna, od kojih su je preuzeli Avari, Alani, Sarmati i Germani.⁶¹¹ Antropološki rezultati "slažu se s antropološkim rezultatima kraniološkog materijala germanskih nekropola (...),⁶¹² a artificijelno deformirane lobanje, po mišljenju G. Pilarić, "potvrđuju postavljenu kronologiju i etničku pripadnost ove populacije, prema

⁶⁰⁶ Isto, 219.

⁶⁰⁷ S. Pudarić, S. Perić, *Zidine/Arnautovići kod Visokog*, Arheološki pregled 1988, 70.

⁶⁰⁸ N. Miletić, *Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora*, GZM, Arheologija, sv. XXV, Sarajevo 1970, 156.

⁶⁰⁹ Na Gote u prijedorskom kraju ukazuje naziv zascoka *Gudevo Brdo* u selu Krivaja, kod Prijedora. *Riječnik naseljenih mjesta...*, 141.

⁶¹⁰ G. Pilarić, *Antropološka istraživanja artificijelno deformiranih lubanja iz ranosrednjovjekovne nekropole u Rakovčanima kod Prijedora*, GZM, Arheologija, sv. XXV, Sarajevo 1970, 188.

⁶¹¹ Prema: P. Liptak, *Germanische Skelettreste von Hacs – Bedenkpuszta aus dem 5. Jh.* - Acta archeol. Hung. XIII, 231-246.

⁶¹² G. Pilarić, *Antropološka istraživanja...*, 191.

kojoj bi ona potjecala iz vremena velike seobe naroda, a ukazivala na pripadnost germanskih populacija.⁶¹³

Ono što povezuje nekropolu u Rakovčanima i arnautovičku nekropolu su tipično germanska sahranjivanja u izdubljeno drveno deblo i grobni drveni okviri. Tri mrtvaca iz Rakovčana, iz grobova broj 25, 55 i 61 položeni su u izdubljeno polustablo i položeni u zemlju, a 32 groba sadržavala su drvene okvire, što je "redovna pojava na brojnim nekropolama ranog srednjeg veka pripisanim raznim germanskim plemenima (gotskim, gepidskim, langobardskim, bajuvarskim, alamanskim, franačkim i dr.) od južne Rusije do Atlantika, čija je upotreba sigurno bila u vezi sa strogim pogrebnim običajima i zakonima kod Germana (*lignum inspura positum; Totenbrett*) od najstarijih dana."⁶¹⁴ "Po velikom broju grobova koji su imali drvene okvire u različitim kombinacijama (32), a naročito pojava izdubljenog stabla, veže nekropolu na *Bošnjica voću* za nekropole germanske pripadnosti, gdje su ovakvi zaštitni okviri skoro redovna pojava."⁶¹⁵

Osam arnautovičkih grobova u kojima su mrtvaci sahranjeni u izdubljeno drveno deblo, što je najveća do sada poznata zastupljenost tog vida sahranjivanja na tlu Bosne i Hercegovine, zasigurno otkrivaju gotske etničke elemente. Na gotske tradicije Mila također ukazuju i ostaci drvenih okvira u nekim grobovima. Kako uopćeno informira P. Anđelić, "u nekim grobovima nađeni su i dokazi o postojanju drvenih sanduka (željezni klinci i ostaci drvenih dasaka)."⁶¹⁶ Prema usmenoj informaciji S. Pudarića, drveni okviri pronađeni su i u onim arnautovičkim grobovima koji su iskopavani 1988. godine.⁶¹⁷ Očito, germansko porijeklo običaja po kojim su provedena arnautovička sahranjivanja P. Anđeliću bilo je nepoznato, što se vidi iz činjenice da ih samo konstatira.

Zaštitna arheološka iskopavanja u Arnautovićima, iz 1980. godine, također su prekrivena velom tajne. U kratkom izvještaju o tim iskopavanjima, objavljenom na pet strana uporednog srpskohrvatsko-engleskog teksta u *Arheološkom pregledu* za 1980. godinu, S. Pudarić i S. Perić navode da se radi o srednjevjekovnom groblju čiji grobovi su "uglavnom, proste rake, bez ikakve arhitekture."⁶¹⁸ Međutim, brojni Visočani koji se sjećaju tih istraživanja, a među kojima je i tadašnji direktor zavičajnog muzeja u Visokom Senad Hodović, svjedoče da se radi o groblju koje ima tri stratigrafska sloja. Po njihovom svjedočenju, grobovi se nalaze jedan iznad drugog, u tri kulturna sloja, i okrenuti su u različitim geografskim pravcima. S obzirom na to da se radi o znatnom mnoštvu svjedoka, te

⁶¹³ Isto.

⁶¹⁴ N. Miletić donosi brojnu literaturu u kojoj se razmatraju germanski pogrebni običaji. O tome vidjeti u: N. Miletić, *Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima...*, 129.

⁶¹⁵ Isto, 154.

⁶¹⁶ P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 218.

⁶¹⁷ Prema usmenom saopćenju S. Pudarića.

⁶¹⁸ S. Pudarić, S. Perić, *Zidine / Arnautovići kod Visokog*, 70.

da se iskopavanje dogodilo u nedavnoj prošlosti, nema druge nego povjerovati svjedocima. Njihovo svjedočenje u potpunom je skladu s *Godišnjim izvješćem zemaljskog muzeja za 1909. godinu*, u kojem se kaže da su na istoj nekropoli pronađeni grobovi iz različitih perioda, što P. Anđelić i Đ. Basler kontinuirano taje. Najstariji (najdonji) grobovi vjerovatno pripadaju nekadašnjim pripadnicima mitraističkog kulta. Za srednji sloj grobova s velikom vjerovatnoćom se može pretpostaviti da pripadaju Gotima, o čemu svjedoči osam grobova u kojima su mrtvaci sahranjeni u izdubljeno deblo, kao i "željezna pojasna kopčaa a trnom iz groba broj 28.⁶¹⁹ Treći, i najgornji, sloj grobova su srednjevjekovni grobovi.

Još jedan važan dokaz o gotskim tradicijama u sahranjivanju bošnjanskog stanovništva Arnautovića je geografska orijentacija jednog broja stećaka. Za got-ske nekropole, i germanske uopće, poznato je da su grobovi na njihovim nekropolama okrenuti u pravcu jugozapad-sjeveroistok.⁶²⁰ S tim u vezi, arnautovićka nekropola jedinstvena je na bosanskohercegovačkom tlu. S obzirom da se radi o izuzetno važnim činjenicama, navode S. Pudarića i S. Perića, o orijentaciji grobova, nužno je još jedanput ponoviti:

"Grobovi u nekropoli su ukopavani u pravilnim redovima i to tako da se smjenjuju redovi sa pokojnicima orijentisanim po pravcu istok – zapad, s onima orijentisanim po pravcu sjever – jug. Utvrđeno je i sahranjivanje pokojnika po pravcu zapad – istok, ali se ovi uklapaju u redove sa sahranama po pravcu istok – zapad."⁶²¹

Trostruko okrenuti grobovi na nekropoli u Arnautovićima najvjerovatnije otkrivaju tri različite tradicije sahranjivanja: mitraističku,⁶²² arijansko-gotsku i ortodoksno-kršćansku. Simbioza arijansko-gotske i rimske crkve, pod jednim krovom, uporedo je tekla i na zajedničkom groblju pored crkve, u neposrednom susjedstvu i doticaju, s krajnjim ishodištem u Crkvi bosanskoj. Očito, radi se o najstarijoj bosanskoj multireligioznosti i multikulturalnosti. Dvije crkve, arijansko-gotska i rimska bile su pod jednim krovom, groblje njihovih pripadnika na jednoj i jedinstvenoj zemljišnjoj parceli, unaokolo crkvi.

⁶¹⁹ Isto. Željezne pojasne kopče s trnom karakteristične su za Germane. O tome vidjeti u: N. Miletić, *Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima*..., 131-158.

⁶²⁰ Takav slučaj je na gepidskoj nekropoli Jakovo-Kormadin, gdje 14 grobova (od 26) pokazuju izrazit pravac jugozapad-sjeveroistok / D. Dimitrijević, *Gepidska nekropola "Komadin" kod Jakova*, Rad vojvođanskih muzeja 9, Novi Sad 1960, 9. Isti slučaj je i na gepidskim nekropolama Szentes – Kökenyzug i Szentes – Nagyhegy / D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*, Budapest 1961, 25, sl. 1; 44, sl. 8. / i vizigotskoj nekropoli Estagel / R. Ecker – H. Zeiss, *Bairische Reihengräber des 6 Jh. bei Irlmauth (Regensburg)*, Bayer, *Vorgeschichtsblätter*, München 1938, 44. R. Lanter, *Le cimetière wisigothique d'Estagel*, Gallia VIII, Paris 1950, 1, sl. 1./.

⁶²¹ S. Pudarić, S. Perić, *Zidine / Arnautovići kod Visokog*, Arheološki pregled 1988, Ljubljana 1990, 70.

⁶²² O tome vidjeti u posljednjem poglavlju.

VLADIMIR ĆOROVIĆ POSTHUMNO RAZOTKRIVA ANTIČKE GROBOVE MILA

Vladimiru Ćoroviću već pripada zasluga što je obznanio činjenicu po kojoj je autor *Godišnjeg izvješća za 1909. godinu*, u kojem se u Arnautovićima spominju "temelji rimske zgrade", Ćiro Truhelka, o čemu je već bilo riječi. Na ovaj način, pridonio je razjašnjenju prvih nedoumica koje su u vezi s datacijom tog arheološkog lokaliteta. Posebna zasluga pripada mu što je, iako posthumno, u svega tri rečenice, precizno definirao opći karakter arnautovičke nekropole: arnautovička nekropola datira se u antiku i nekropola je s kontinuitetom.

Redakcija "Naših starina", glasila Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, poslije smrti Vladimira Ćorovića, od njegovih nasljednika dobila je jedan nedovršen znanstveni rad pod naslovom "Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobničkih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku". Uz obrazloženje da "pruža puno vrijednog materijala za daljnja naučna istraživanja" rad je objavljen u "Našim starinama" broj III, 1955. godine.⁶²³ U tom radu, između ostalog, V. Ćorović piše:

"U selu Arnautovićima kod Visokog otkopana je jedna srednjovjekovna bazilika, podignuta na temeljima jedne rimske zgrade. "U crkvi i oko crkve nađeno je groblje koje pripada raznim periodima, kako kaže K. Pač.⁶²⁴ Izvesni predmeti preneti su odatle u Sarajevski muzej; među njima bilo ih je i iz rimskih grobova."⁶²⁵

Kao što se vidi, arnautovičko groblje sadržava i "rimske grobove", iz kojih su "izvesni predmeti" preneseni u "Sarajevski muzej", odnosno Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. O kojim se "izvesnim predmetima" radi, nije poznato.

Kao je V. Ćorović došao do saznanja o rimskim grobovima iz Arnautovića i predmetima iz tih grobova koji su "preneti u Sarajevski muzej"? Kao što je već rečeno, Ćorović je počeo raditi u Zemaljskom muzeju sredinom oktobra 1909. godine, od kada se njegovo ime počinje javljati u muzejskim zapisnicima. Do tada, najvažnija arheološka istraživanja Arnautovića već su bila završena. Iskopavanja navedenog lokaliteta u 1910. godini, kako proizlazi iz informacionih muzejskih izvještaja, bila su manjeg obima. Kao novi muzejski uposlenik i pripravnik (museum Praktikant), koji se kao i bilo koji drugi pripravnici postepeno uvode u posao, Ćorović je u to vrijeme bio u prilici da prati najvažnije muzejske djelatnosti. I mada je suština arheoloških istraživanja Arnautovića bila neka vrsta "poslovne tajne" dostupne manjem i odabranom broju politički podobnih ljudi, Ćorović se, sticajem prilika, nalazio u središtu događanja i lucidno je zapazio da

⁶²³ V. Ćorović, *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobničkih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku*, Naše starine, III, Sarajevo 1955, 127-147.

⁶²⁴ Ovdje se Ćorović u fus noti poziva na GZM, XXI, 1909, 606.

⁶²⁵ V. Ćorović, *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobničkih spomenika...*, 142.

su "izvesni predmeti" iz rimskih grobova "preneti" u Zemaljski muzej. S obzirom da su posljednji Ćorovići navodi nastali na kraju njegove znanstvene karijere i pred kraj života, u vrijeme kada u njegovu stručnost da definira arnautovičke "rimske grobove" i predmete koji su u njima pronađeni ne može biti nikakve sumnje, Ćorović se na ovom primjeru potvrđuje, prije svega, kao pošten znanstvenik.

Ćorovićeve tri rečenice o suštini arheoloških istraživanja u Arnautovićima u bosanskohercegovačkoj historiografiji antologijske su, i bez obzira na sva druga Ćorovićeva mišljenja o nekim drugim pitanjima iz bosanskohercegovačkoj povijesti, koja su diskutabilna i s kojim se ne možemo složiti, one ga posthumno promoviraju u njeno veliko ime, još veće nego što smo do sada znali. Zbog čega ih nije ranije napisao, u svojim ranijim radovima, da li je riječ o savjesti koja se presabire pred smrt i koju pred Boga valja donijeti neokaljanu i čistu, vjerovatno nikad nećemo saznati. Bilo kako bilo, Senadu Hodoviću, direktoru Zavičajnog muzeja u Visokom, ne treba veći svjedok od Vladimira Ćorovića – da se arnautovički grobovi nalaze u različitim stratigafskim slojevima.

Orijentacija crkvenih građevina u Arnautovićima na svoj način upotpunjuje multipolaran i multireligiozan arijansko-rimski vjerski centar. Najstarija crkva, koju je P. Anđelić imenovao romaničkom crkvom, u potpunosti je okrenuta u pravcu istok – zapad.⁶²⁶ Međutim, mlađa crkva znatnim dijelom inklinira u pravcu sjevero-istok-jugozapad, što indicira na gotsku orijentaciju i gotsku tradiciju. Iz plana otkopanih ruševina, i situacije na terenu, vidi se da je druga crkva također mogla biti, bez poteškoća, okrenuta kao i prethodna, ali je ipak znatno odsupila od pravca istok-zapad i okrenula se jugozapadu. Očito, i ovdje se radi o novom vjerskom kompromisu.

Dosadašnji istraživači bosanskih kasnoantičkih bazilika nisu posvetili dužnu pažnju njihovoj geografskoj orijentaciji. Podaci o orijentaciji znatnog broja bazilika nedostaju. Pa ipak, iz literature o bazilikama moguće je izvesti određene zaključke, iz kojih se vidi da znatan broj dvojnih bazilika odstupa od katoličke crkvene orijentacije koja je u pravcu istok-zapad.

⁶²⁶ Orijentacija je određena na osnovu vlastitih mjerenja. Problem orijentacije najstarije crkve ipak treba prihvatiti s određenom rezervom. Kako navodi P. Anđelić, "Temelji crkve išli su dublje od jednog metra, ali se tačne mjere danas više ne mogu ustanoviti jer su tragovi crkvenog poda sasvim uništeni." P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 199.

Bazilike u Japri,⁶²⁷ Dabrinama,⁶²⁸ Mujdžićima,⁶²⁹ okrenute su u pravcu sjeveroistok-jugozapad. Bazilika u Majdanu kod Mrkonjić-Grada orijentirana je "prema jugoistoku",⁶³⁰ a istovjetnoj orijentaciji, od osnovnog pravca istok-zapad, inklinira i bazilika u Šipragama.⁶³¹ Kod bazilika u Mogorjelu, po informacijama Đ. Baslera, "osovine građevina skreću za oko 10 % od istoka prema jugoistoku."⁶³² Od posebnog značaja su činjenice da je u Skelanima jedna bazilika okrenuta u pravcu istok-zapad, druga u pravcu sjeveroistok – jugozapad,⁶³³ te da i dvojne bazilike u Založju također imaju različitu orijentaciju: jedna je okrenuta "prema jugoistoku"⁶³⁴ dok se kod druge bazilike vidi da se njene tri apside nalaze na istočnoj strani.⁶³⁵ Slična situacija je i u Brezi: jedna bazilika okrenuta je u pravcu sjeverozapad – jugoistok, druga u pravcu sjever – jug.⁶³⁶ Po Baslerovim informacijama, također, jedan broj bazilika okrenut je u pravcu istok – zapad.⁶³⁷

Jedan od problema koji se nameće po pitanju orijentacije dvojnih bazilika je: iz kojih razloga su bazilike različito orijentirane premda je njihov najveći broj po svojim arhitektonskim odlikama identičan, sa znatnim brojem tipičnih prigradnih prostorija, zajedničke ornamentike, itd. Posebno pitanje je: iz kojih razloga su različito orijentirane hronološki podudarne bazilike, koje su sagrađene u isto vrijeme od 4. do 6. stoljeća, a okrenute u različitim pravcima? Da li se radi o isključivo arijanskoj i rimskoj orijentaciji? Premda se odgovor u prvi mah čini složenim, na njega ipak nije teško odgovoriti. Odgovor se krije u vjerskim prilikama balkanskih Gota u periodu od 4. do 6. stoljeća n. e.

Iza Nikejskog sabora 325. g. n. e. arijanstvo je s istoka počelo prodirati na Balkan i Podunavlje i 4. stoljeće je stoljeće njegovog naglog uspona koji traje do tridesetih godina 6. vijeka. Arijski biskupi panonskih zajednica pretvorili su "4. st. u svoje stoljeće",⁶³⁸ a vjerovatno drugačija situacija nije bila ni na tlu Bosne gdje iza 348. godine, usljed vjerskih progona, iz Podunavlja na tlo Bosne

⁶²⁷ P. Anđelić, *Arhitektura...*, 67.

⁶²⁸ Isto, 78.

⁶²⁹ Isto, 104.

⁶³⁰ Isto, 92.

⁶³¹ Isto, 114.

⁶³² Đ. Basler, *Bazilike na Mogorjelu...*, 46.

⁶³³ Đ. Basler, *Arhitektura...*, 113.

⁶³⁴ Isto, 120.

⁶³⁵ Isto.

⁶³⁶ Đ. Basler, *Die "basilika II" in Breza bei Sarajevo*, *Živa antika* XXV, Skopje 1975, 262.

⁶³⁷ Lepenica, Mokro, Nerezi, Oborci, Prisoje (?), Turbe (?), Vrtoče. Đ. Basler, *Arhitektura...*, 89-135.

⁶³⁸ M. Jarak, *Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske*, Od nepobjedivog sunca do sunca pravde : rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj : katalog izložbe, Arheološki muzej, Zagreb 1994, 37.

počinju dolaziti Vulfilini Goti.⁶³⁹ Međutim svi balkanski Goti nisu bili arijanci, neki su bili i ortodoksni, pogotovu poslije Teoderihove smrti 525. godine kada na Balkanu dolazi do restauracije bizantske vlasti.

Sva dosadašnja istraživanja Crkve bosanske pokazala su da je tu crkvu nemoguće istraživati bez komplementarnog istraživanja bosanskog stećka. Stećci i Crkva bosanska čine dijalektičku cjelinu, bez obzira na sve dosadašnje hipoteze o njenom porijeklu. Naime, u kontekstu pseudoznanstvene hipoteze po kojoj je Crkva bosanska "retardirana", ili bilo koja druga katolička crkva, stećci se svojataju kao "hrvatski"; u kontekstu slične hipoteze po kojoj je Crkva bosanska "pravoslavna", stećci se svojataju kao "pravoslavni". U vezi s posljednjim pravoslavnim svojatanjima, po tom pitanju, V. Ćorović uzdigao se iznad politički i vjerski motivirane srpske znanosti i geografsku i teritorijalnu rasprostranjenost bosanskog stećka obrazložio je "neospornim razlogom": "razlog za to neosporan je u vezi sa bogumilskim pitanjem."⁶⁴⁰

Ako je Crkva bosanska arijansko-gotskog porijekla, što se razmatra u ovoj studiji, bosanski stećak mora sadržavati određene etničke elemente gotskog porijekla. Po ovom pitanju, paralelni pogrebni sadržaji germanske (gotske?) nekropole u Rakovčanima kod Prijedora i nekropole u Arnautovićima, koji se odnose na sahranjivanja u izdubljeno deblo i drvene grobne okvire, nisu nikakva podudarna slučajnost. Radi se o višestruko potvrđenoj pravilnosti koja se odnosi na znatan broj bosanskih nekropola, koju Š. Bešliagić i ostali istraživači bosanskog stećka nisu objasnili na zadovoljavajući način.

U arhitekturi grobova ispod stećaka Š. Bešliagić utvrdio je nekoliko različitih oblika i načina sahranjivanja. Prvi se sastoji u tome što je mrtvac polagan "na tvrdo prirodno zemljano dno rake."⁶⁴¹ Međutim, "ustanovljene su i rake u kojima su mrtvaci sahranjivani u drvenim kovčezima, ili su postavljeni na daske, zatim oblagani i pokriveni daskama".⁶⁴² Ovaj tip načina sahranjivanja – u kojem se mrtvac oblaže i pokriva daskama – nesumnjivo baštini gotske tradicije. Istoga gotskoga porijekla su i "drveni sarkofazi", za čiju su izradu poslužili "hrastovi ili lipovi trupci, koji su po dužini prerezani, a onda je donji veći dio izdubljen za ležište mrtvaca, a gornji za poklopac."⁶⁴³

Grobovi ispod stećaka na najvećem broju bosanskih nekropola nisu istraživani, iz razloga što bi arheološka istraživanja grobova nepovratno uništila mnoge

⁶³⁹ O tome vidjeti u poglavlju o arijansko-gotskim korijenima bosanske narodne crkve i Crkve bosanske.

⁶⁴⁰ V. Ćorović, *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim knajevima u srednjem vijeku*, Naše starine, III, Sarajevo 1955, 134.

⁶⁴¹ Š. Bešliagić, *Stećci- kultura i smjetnost...*, 45.

⁶⁴² Isto, 45.

⁶⁴³ Bešliagić navodi da se u selu Imljani i okolnim selima "(obronci Vlašić planine, u Bosni)" sličan način sahranjivanja održao "donedavno". Isto, 48.

nekropole. Istraženi su grobovi onih nekropola koje su se, usljed izgradnje hidrocentrala, i slično, morale uništiti, kao što je slučaj s nekropolom u Ostrošcu kod Konjica. Pored nekropole, 1953. godine, istražena su i tri obližnja zemljana tumulusa. Jedan skelet u većem tumulusu bio je obložen drvenim daskama, dok su dva bili u drvenim kovčezima.⁶⁴⁴ Sahranjivanja u tumuluse na kojima nema stećaka, s upotrebom drvenih okvira, ni malo se ne razlikuje od germanskih sahranjivanja u Rakovčanima. U suštini, tumulusi iz Ostrošca zorno pokazuju hronološki slijed i pravac germanske tradicije koja iz germanskih nekropola – preko zemljanih tumulusa koji se nalaze neposredno uz stećke – neposredno vodi u grobove stećaka.

Istraživanja grobova s nekropole u Grborezima još jedanput su potvrdila navedeni tip sahranjivanja, koji karakterizira jama u koju je mrtvac "polagan na dasci, ili je daskama ograđen, a ponekad je stavljen u drveni kovčeg."⁶⁴⁵ Navedenom tipu pripadalo je 10% grobova, od ukupno 265 istraženih raka.⁶⁴⁶ Da se ne radi o lokalnim tradicijama sahranjivanja, i da su drveni okviri jedna od općih karakteristika germanskog (gotskog) porijekla potvrđena na širem prostoru bosanskog stećka, pokazuje još jedan primjer s Glasinca, o čemu piše M. Filipović: "Otkopavajući 1929. mramorove u Vidrićima, seljaci su u grobovima nalazili "tahte" kakve se i sada stavljaju u grebove oko mrtvaca mesto kovčega."⁶⁴⁷

Franjevačka povijest Mila, u odnosu na opću katoličku povijest Bosne čiji temelji su u kasnoj antici, po svojim graditeljskim izražajima, skromna je koliko i skromnost i skrušenost njenih redovnika. Ona je tekla u Milama što nije sporno, ali je bila u sjeni bosanske katoličke crkve i Crkve bosanske. Franjevački samostan i crkva sv. Nikole jesu se nalazili u Arnautovićima, vjerovatno u bližem okruženju arnautovičkih ruševina.

Posebno je zanimljiv svojevremeni odnos visočkih franjevaca u odnosu na arheološka iskopavanja Karla Patsch-a u Arnautovićima. S tim u vezi D. Zadro zapaža: "Izgleda da franjevci u Visokom, pa čak ni Patsch-ov suradnik Julijan Jelenić, nisu bili informirani o iskapanju u Arnautovićima, jer o tome, koliko mi je poznato, nisu ništa posebno pisali niti poduzimali inicijativu oko zaštite lokaliteta i prezentacije nalaza."⁶⁴⁸ Sa Zadrinim mišljenjem ne možemo se složiti. Samo onaj ko nikad nije živio i radio u franjevačkoj sredini može posumnjati u franjevačku neinformiranost. Franjevci su zasigurno bili informirani o iskopavanju u Arnautovićima, a zbog čega nisu poduzimali inicijativu "oko zaštite lokaliteta", po srijedi su sasvim drugi razlozi. Franjevci nisu mogli poduzeti inicijativu da se arheološki lokalitet zaštititi iz razloga što je arheološki lokalitet – uništavan.

⁶⁴⁴ Isto.

⁶⁴⁵ Isto, 49.

⁶⁴⁶ Isto.

⁶⁴⁷ M. Filipović, *Glasinac*., 86.

⁶⁴⁸ D. Zadro, *Franjevačka crkva*., 71.

Ustvari, arheološki lokalitet bio je "zaštićen" – džandarmerijom od nepozvanih znatiželjnika s ciljem da se iskopavanje falsificira i da se, potom, arheološki lokalitet zatrpa zemljom. Da se u jednoj izrazitoj katoličkoj monarhiji, kakva je bila Austrougarska, ne "promiče" katolička povjest Bosne i da se prikriva, nemoguće je. Ili, kako je moguće da "Patsch-ov suradnik" fra Julijan Jelenić nije informiran o suštini "katoličke" (franjevačke) povijesti Mila, ako je ta povijest katolička i franjevačka, kako se ona u posljednje vrijeme interpretira. Ali, ova studija na komplementaran način pokazuje da se na arheološkom lokalitetu u Arnautovićima ne radi o franjevačkoj povijesti, i u tome je problem. Tek u novije vrijeme, u interpretacijama vjerski motiviranih znanstvenika poput Pave Anđelića i Đure Baslera, arheološki lokalitet dobija franjevačka obilježja. Međutim, nikako se ne može dokazati da se franjevački samostan u Milama nalazio na mjestu arheoloških iskopina, i o tome će kasnije biti riječi.

MARIAN WENZEL I ARNAUTOVIĆKI STEĆCI – PRILOG RAZRJEŠENJU ARNAUTOVIĆKE TAJNE

Neprincipijelno postupanje K. Patsch-a, u odnosu na arheološki lokalitet u Arnautovićima, izazvalo je znanstvene sumnje engleske arheologinje Marian Wenzel. Ona je u više navrata iznijela tezu da je iskopavanje u Arnautovićima bilo grubo zataškano, iz razloga što je smatrala da je otkriće grobnice Tvrtka I pod stećkom u velikoj arnautovičkoj crkvi bilo suprotno bošnjačko-bogumilskoj povijesti srednjovjekovne Bosne propagiranoj od strane austrougarskih vlasti.⁶⁴⁹

Kako navodi M. Wenzel, grob Tvrtka I otkriven je u pravokutnom mauzolejskom prostoru čiji se prilaz nalazio "pod velikim stećkom u blizini crkvenog oltara," te da je u njemu otkriveno osam kostura. Jedan od kostura ležao je u lijesu koji je bio drapiran mrtvačkim pokrovom. Na pokrovu nalaze se znaci kraljevskog grba Tvrtka I.⁶⁵⁰ Po mišljenju M. Wenzel, K. Patsch "i njegovi muzejski suradnici" nastojali su zbrisati "svaki trag otkrića kraljevskog groba pod stećkom smještenim u kršćanskoj crkvi iz razloga što bi takvo otkriće ozbiljno uzdrmalo

⁶⁴⁹ M. Wenzel, *Bosnian history and Austro-hungarian policy: some medieval belts, the bogumil romance and king Tvrtko graves*, Peristil: Zbornik radova za povijest umjetnosti, XXX, Zagreb 1987, 29-54. Isto: *Bosnian history and austro-hungarian policy*; The Zemaljski muzej, Sarajevo, and the Bogumil romance. Guildford: Museum management and Curatorship, Butterworths, Vol. 12, Issue 2 (June), Oxford 1993, 127-142; *Bosanska povijest i austrougarska politika*: Zemaljski muzej u Sarajevu i bogumilska romansa, Erasmus, časopis za kulturu demokracije, 15 (veljača), Zagreb 1996, 83-72; *Bosanski stil na stećcima i metalu / Bosnian style on tombstones and metal*, Sarajevo 1999, 19-53, 169-205.

⁶⁵⁰ Isto, *Bosanski stil*., 25, 26.

“iskrivljenu povijest Bosne”, po kojoj su svi njeni vladari “(uključujući Tvrtka I) bogumili,” te da bi u osjetljivoj političkoj atmosferi koja je zavládala nakon austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine objavljivanje vijesti o pronalasku bogato opremljene grobnice prvog bosanskog kralja moglo kod Bosanaca “samo potaknuti neželjen izljev nacionalnog osjećaja.”⁶⁵¹

Po mišljenju M. Wenzel, “stoga su dokazi krivotvoreni. Veliki stećak, opisan u kratkoj bilješci ovdašnjeg pomoćnika Karla Patsch-a Mustafe Salihagića (*ibid*; str. 214), na karti nalazišta ucrtan je kao malen predmet veličine lijesa pronađena u grobu (*ibid*; str. 190, 199, 228, 229). Sam je lijes izgleda uništen. Pokušali su uništiti i stećak koji Andelić opisuje kao ogroman, šiljat sljemenjak s integralnim postoljem. Po njemu, stećak bijaše tako velik te su Austrijanci mogli tek izbiti najveći dio jednostavne i pomno izrađene površine, a središnji su dio spomenika odvukli van crkve (*ibid*; str. 211, 229). Izbijeni su dijelovi ostali kraj ulaza u mauzolej, unutar same crkve, dok je razbijeni dekorativni materijal od crvenog kamena, iz kojeg je po Andeliću bilo izgrađeno podnožje spomenika, zakopan u mauzoleju i pronađen je prilikom njegova ponovnog iskopavanja god. 1976. i 1977. (*ibid*; str. 202, 203, 227-229).”⁶⁵²

U vezi s neznanstvenim postupanjem K. Patsch-a u Arnautovićima i kasnijim revizionim iskopavanjem Pave Andelića M. Wenzel primijetila je da “Andelić uopće nije namjeravao ispitivati razloge takvog postupanja.”⁶⁵³ Razumije se, ova studija pokazuje da se ne radi samo o Andelićevom “ne činjenju”. Kao i K. Patsch, P. Andelić se u Arnautovićima potvrđuje kao neosporan falsifikator.

M. Wenzel dobro je uočila da su arheološka istraživanja K. Patsch-a u Arnautovićima krivotvorena. Bez obzira na to što se ne možemo složiti s njenom *Bajkom o bogumilima* – u kojoj ova autorka stećcima odriče njihov bogumilski karakter, ali što je u domenu njenog znanstvenog prava – njeno mišljenje o neospornom falsificiranju arnautovićke povijesti, poteklo iz engleske pozitivno utemeljene arheološke znanosti, vraća vjeru u evropsku arheologiju i evropsku znanost uopće. Na drugoj strani, K. Patsch i njegovi bosanski epigoni P. Andelić, Đ. Basler i V. Paškvalin, svojim odnosom prema arheološkom iskopavanju Arnautovića, pokazali su da oni u stvari ne pripadaju evropskoj znanosti.

Premda je uložila znatan trud da razotkrije “arnautovićku tajnu” M. Wenzel otkrila je samo jedan njen dio, “vrh ledenog brijega”. Njoj je ostao nepoznat najvažniji izvor o arnautovićkim arheološkim istraživanjima koji su Đ. Basler i P. Andelić kontinuirano zataškavali i ignorirali, premda su za njega, kao uposlenici Zemaljskog muzeja, zasigurno znali. To je *Godišnje izvješće o radu Zemaljskog muzeja u 1909. godini*, autora Ćire Truhelke, o kojem je već bilo riječi. Iz tog *Izvješća* se vidi da se u Arnautovićima, prije svega, prikrivaju “temelji rimske

⁶⁵¹ Isto, 28.

⁶⁵² Isto.

⁶⁵³ Isto.

zgrade", odnosno povijesni kontinuitet nekadašnjih Mila. U kontekstu tog kontinuiteta stoje i arnautovički stećci i arnautovičko groblje iz različitih povijesnih perioda, koje je poznato iz *Izvišća* za 1909. godinu i posthumne informacije V. Ćorovića.

Razlozi za falsificiranje arheološke suštine u Arnautovićima, koje navodi M. Wenzel, ne mogu se u potpunosti odbaciti. Stećci pronađeni u katoličkoj crkvi u Arnautovićima mogli su protivrječiti austrougarskoj nacionalnoj politici integralnog bošnjaštva i tadašnjem mišljenju da oni pripadaju isključivo bogumilima. Međutim, na osnovu činjenice da na njima nema kršćanskog simbola križa i na osnovu orijentacije grobova koja nije ortodoksna, i K. Patsch mogao je izvesti zaključak da stećci nisu katolički. Na drugoj strani, za monumentalni stećak nad grobom Tvrtka I, bez obzira što se nalazio u kršćanskoj bogomolji, indirektno je svjedočio o njegovoj bogumilskoj vjeri, tako da iz tih razloga nije uništen. Naprotiv, prije će biti da je uništen iz razloga katoliciziranja Tvrtkovog groba s ciljem da se "dokaže" da je Tvrtko I bio katolik i da su arheološki ostaci crkvi katolički. Austrougarska monarhija, prije svega, bila je izrazito katolička monarhija. Njen općepoznati katolički prozelitizam, prisutan za sve vrijeme austrougarske vlasti, imao je dugoročan političko-vjerski cilj: da od Bosne i Hercegovine napravi katoličku zemlju. U tom smislu, katoličenje Tvrtkovog groba i njegovih posmrtnih ostataka moglo je biti samo od koristi.

BOSANSKE DVOJNE RIMSKO-ARIJANSKE BAZILIKE – NA BLISKOM PROSTORU I POD JEDNIM KROVOM

Svi naučnici koji su se bavili kasnoantičkim bazilikama na bosanskohercegovačkom tlu, a bazilika je do 1972. godine bilo poznato ukupno 46,⁶⁵⁴ zaključuju da se radi o jedinstvenoj arhitektonskoj i tipičnoj bosanskoj pojavi kojoj nije moguće naći slične.⁶⁵⁵ S tim u vezi, R. Katičić u svojoj studiji *Litteratum studia* ide još dalje i kaže: "Bosanske starokršćanske crkve i svojim tlorisima i plastičnom ornamentikom tvore izuzetak u arhitekturi svojega doba i teško ih je uvrstiti u cjelovitu sliku tadašnjih kulturnih područja. A razabiru se izrazi bogoslovne samobitnosti koja čak kao da upućuje na neke utjecaje gnoze. To navodi na misao da se znamenito bosansko krivovjerje zametnulo još u kasnoj antici."⁶⁵⁶

R. Katičić lucidno je sumirao rezultate znanstvenih istraživanja Ć. Truhelke i D. Baslera, koji su istraživali arhitekturu kasnoantičkog doba u Bosni

⁶⁵⁴ D. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972, 136.

⁶⁵⁵ Jedan od prvih autora koji je primijetio originalan plan bosanskih bazilika je danski arheolog E. Dyggve. O tome vidjeti u: E. Dyggve, F. Poulsen, K. Rhomarios, *Das Heroon Kalydon*, Copenhagen (Copenhag) 1934, 124-125.

⁶⁵⁶ R. Katičić, *Litteratum studia*, Zagreb 2007, 111.

i Hercegovini.⁶⁵⁷ Svakako, ni Truhelki, Basleru i Katičiću, kao i svim drugim znanstvenicima koji su se bavili tim problemom, ne samo da nisu bili poznati dublji uzroci bosanske kasnoantičko-arhitektonske crkvene posebnosti i bogoslovne samobitnosti. Navedena posebnost i bogoslovna samobitnost morala je imati svoje posebne uzroke i osobito posljedično ishodište različito od hrvatsko-katoličkog i pravoslavno-srpskog. Crkvena posebnost i bogoslovna samobitnost uzrokovane su gotskim arijanstvom, iz kojeg će nastati bosanska narodna crkva i Crkva bosanska, o čemu će kasnije biti više riječi. Prije toga, da vidimo do kojih je zaključaka došao Đ. Basler.

Sintetički rad u kojem razmatra opće karakteristike kasnoantičke crkvene arhitekture na tlu Bosne i Hercegovine – i u kojem su zaokružena sva prethodna i posljednja Baslerova otkrića o tom problemu – zastupljen je u poglavlju *Kasnoantičko doba* drugog izdanja *Kulturne istorije Bosne i Hercegovine* iz 1982. godine. S tim u vezi, u odnosu na pojedine bosanske bazilike, Basler iznosi i sljedeće zaključuje:

“Bazilike iz V i VI vijeka smatraju se izvanredno važnim za poznavanje kulturnih prilika u Bosni i Hercegovini u doba kasne antike. Njihova izgradnja izgleda da je posebno forsirana u vrijeme vladanja istočnih Gota u provinciji Dalmaciji (490-535.), tako se barem može zaključiti po nalazima koji prate ove građevine.”⁶⁵⁸ “Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini imaju nekoliko zajedničkih značajki koje se mogu smatrati tipičnim. Tako, na primjer, sve su one relativno malene i gotovo kvadratične, sa nizom nuzgrednih prostorija, nekakvih sekretarija, tako da je prostor za vjernike, tzv. *quadratum populi*, vrlo malen.”⁶⁵⁹ U slučaju dvojnih bazilika, sjeverna zgrada je kompliciranija, sa više prostorija i sa septumom, što je u liturgičnom smislu znatno odvaja od južne, koja je uvijek jednostavna dvorana s apsidom i predvorjem.”⁶⁶⁰ Potom, slijede novi i vrlo važni Baslerovi zaključci:

“Mnogo zanimljiviji je slučaj u Založju kod Bihaća, i Skelanima na Drini, gdje se na relativno maloj razdaljini od oko 100 metara nalaze po dvije građevine iz istog vremena. Jedna od njih je orjentirana u pravcu istoka, dok je položaj druge proizvoljan i tendira više ka jugu. Takva građevina u Založju bogato je ukrašena kamenim namještajem, dok je njima odgovarajuća građevina u Skelanima manjih dimenzija i jednostavna, no u odnosu na naselje postavljena na istaknutiji položaj.”⁶⁶¹ A potom slijede i najvažniji Baslerovi zaključci:

⁶⁵⁷ Za svoje zaključke Katičić se poziva na: Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972.

⁶⁵⁸ Đ. Basler, *Kasnoantičko doba*, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, drugo izdanje, Sarajevo 1982, 335.

⁶⁵⁹ Isto.

⁶⁶⁰ Isto.

⁶⁶¹ Isto, 336.

“Takav raspored i odnos dviju kulturnih građevina dozvoljavaju pretpostavku da se ovdje može govoriti o postojanju dviju crkvenih organizacija u jednom mjestu, a ako imamo u vidu vrijeme za koje ih vezemo (490-593.), onda se s pravom može pretpostaviti da je jedna od njih služila kao bogomolja pripadnicima trinitetnog, nicejski “pravovjernog” smjera, dakle uglavnom domaćim žiteljima, dok je druga mogla pripadati istočno-gotskim arijancima. Budući da su razlike između jedne i druge skupine bile samo dogmatskog karaktera – radilo se o priznavanju Isusa kao božanstva – to se na namještaju crkve ne bi morala odraziti neka osobita razlika.”⁶⁶²

Na ovim Baslerovim zaključcima nužno se zadržati iz nekoliko važnih razloga. Prvo, Baslerovo pretpostavljanje o dvije kršćanske bogomolje na bliskom prostoru, o “pravovjernoj” rimskoj (katoličkoj) i arijansko-gotskoj ili “krivovjernoj” na bosanskohercegovačkom tlu, u suštini, povijesno dotiče prve bosanske početke termina “pravovjerman” i “krivovjerman”. Isti termini dvije su najveće vjerske suprotnosti bosanskog srednjevjekovlja. Drugo, Baslerovo pretpostavljanje znatno je više od običnog pretpostavljanja – iz razloga što je pojava znatno raširenija i što je ova studija dovodi do kraja – a dopunjuju je navodi I. Mužića.

Dvojnim bosanskim bazilikama na bliskom prostoru, Založju kod Bihaća i Skelanima na Drini I. Mužić pridodaje bazilike u Brezi, gdje se radi o istovjetnoj pojavi.⁶⁶³ Također, Mužić ukazuje na istovjetnu pravilnost koju je kod dvojnih bazilika, neovisno od bosanskih bazilika, utvrdio Franz Glaser, “što bi moglo značiti (koristeći rezultate istraživanja Franza Glasera za neke susjedne zemlje) da se tu radi o građevinama dviju crkvenih organizacija od kojih bi jedna pripadala arijanskim Gotima, a druga pravovjernoj crkvi.”⁶⁶⁴

U Brezi je 1913. godine otkrivena rezidencijalna građevina 30 X 15. m. unutar koje se nalazila “kultna prostorija, možda kapelica”. Na osnovu nekoliko fragmenata ukrašene arhitekture, koji su srodni ukrasima iz kasnoantičkih bazilika u Zenici, Dabrinama i Dikovači kod Imotskog, I. Mužić smatra da je otkopani kompleks “u cjelini smatran sakralnom građevinom, (...)”⁶⁶⁵ I druga građevina u Brezi, otkrivena 1930. godine “podsjećala je, na prvi pogled, na neku kultnu građevinu, baziliku.” Način gradnje “upućuje na VI vijek i na Istočne Gote kao osnivače ovog objekta,”⁶⁶⁶ a na jednom stupu “graviran je potpuni germanski futhark runa, a na drugom latinična abeceda”, što je, po mišljenju Baslera, bilo u funkciji pomoći “ljudima u ovladavanju oba pisma.” Po Baslerovom mišljenju, “kompleks u Brezi čini se zbog toga kao rezidencija višeg istočnogotskog uprav-

⁶⁶² Isto.

⁶⁶³ I. Mužić, *Goti i Hrvati*, Hrvati i Goti, priredio R. Tafra, Split 2003, 11.

⁶⁶⁴ Isto.

⁶⁶⁵ Isto, 325.

⁶⁶⁶ Isto.

nog službenika, možda u rangu *comesa*, a to je, možda, dvor s hospicijem i bazilikom, onom civilnom, za obavljanje državnih poslova, suđenje i slično.”⁶⁶⁷

Jedan od kasnoantičkih crkvenih lokaliteta, koji je u vezi sa neprincipijelnim arheološkoim postupanjem K. Patsch-a u neposrednoj vezi s Arnautovićima, jeste Mogorjelo, gdje se nalazi bazilika koju čine dvije zasebne građevine izgrađene istodobno jedna do druge i po jednom planu,⁶⁶⁸ ili “dvije male bazilike”, kako crkvene građevine definira D. Sergejevski.⁶⁶⁹ Antičko Mogorjelo je “palo kao žrtva provala Zapadnih Gota u ove krajeve 410.”⁶⁷⁰ a dvojna bazilika podignuta je u drugoj polovini V stoljeća.⁶⁷¹ Iz Patsch-evog nedosljednog postupanja u Arnautovićima i Mogorjelu počinje se otkrivati Patsch-eva uzročna pravilnost tih postupanja, iz koje se može zaključiti da crkvene građevine, u Mogorjelu i Arnautovićima sadržavaju istovjetne razloge iz kojih se na tim arheološkim lokalitetima nešto skriva.

U Cimu, na sjeverozapadnoj periferiji Mostara, “nalaze se ostaci bazilike koja se sastojala od nartekse i naosa sa prezbiterijem okruženim sa tri strane apsidama.”⁶⁷² Arheološka istraživanja otkrila su vrlo važne arheološke činjenice koje su samo evidentirane, a njihovi uzroci ostali su nepoznati. Naime, u ruševinama bazilike otkrivene su dvije kompletne oltarske pregrade, stilski različite, iz čega je izveden zaključak da je bazilika u neko doba “bila demolirana.”⁶⁷³ Prvobitna oprema crkve “bila je izvedena u stilu bliskom klasici”, dok je druga “više rustikalna i po mnogo čemu slična opremi bosanskih bazilika: u Zenici, Lepenici i drugima.” Na osnovu navedenih fakata D. Basler je zaključio da su izgrađene druge faze vjerovatno “porijeklom iz vremena istočnogotske vladavine u ovim krajevima.”⁶⁷⁴

Arheološka iskopavanja bazilike na Gradcu u Lepenici, koja se datira u 5. stoljeće, pokazala su da je i ova bazilika prije 6. stoljeća stradala, pa je u 6. stoljeću “dograđena i znatnije ukrašena.”⁶⁷⁵ Zašto je ova bazilika, kao i još neke bosanskohercegovačke bazilike, stradala, u dosadašnjoj znanosti na to pitanje nije ponuđen nikakav odgovor.

Bazilika u Dabravinama kod Breze spada “među izrazitije spomenike.” Po mišljenju Baslera, podignuta je u sredini “koju je sačinjavalo romansko ili roma-

⁶⁶⁷ Isto, 325, 326.

⁶⁶⁸ D. Basler, *Kasnoantičko doba*, 336.

⁶⁶⁹ A. Benac, D. Sergejevski, Đ. Mazalić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1955, 102.

⁶⁷⁰ Isto, 324. U Mogorjelu u iskopane strijelice germanskoga tipa.

⁶⁷¹ *Arheološki leksikon BiH*, 3, 330.

⁶⁷² D. Basler, *Kasnoantičko doba*, 339.

⁶⁷³ Isto.

⁶⁷⁴ Isto, 341.

⁶⁷⁵ Isto.

nizirano domaće stanovništvo.”⁶⁷⁶ U njenom arhitektonskom planu, koji “je uobičajen za ove krajeve”, posebnost čini bogato ukrašena oltarska pregrada “koja svojom izvedbom odudara od prilično rustične građevine, iako nema sumnje da je sve skupa nastalo u isto doba.”⁶⁷⁷ I u ovoj bazilici potvrđena su dva hronološki i stilski međusobno odvojena arhitektonska stila: “Čini se, međutim, da je i ova građevina, slično Zenici i Cimu, u dva maha bila opremana oltarskom pregradom, pri čemu su fragmenti starije bili ‘sahranjeni’ u samoj crkvi. U ruševinama je, naime, otkriveno najmanje 5 balzamenata, najmanje 3 ploče, a fragmenata od 6 kapitela, dok je širina naosa dozvoljavala septum od svega 4 stupa i 4 pluteja.”⁶⁷⁸ Kao što se može zaključiti, i u unutrašnjosti ove bazilike događala su se određena rušenja i ponovne gradnje.

U vezi s ornamentikom oltarne pregrade, na čijem su ulomku predstavljeni križ i dva orla,⁶⁷⁹ historičarima umjetnosti nužno je ukazati na tipološku paralelu koja se nalazi na gotskoj orlovskoj pojasnoj kopči pronađenoj u Kninu.⁶⁸⁰ Orlovske glave na reljefu iz Dabravina i pojasnoj kopči otkrivaju zajednički umjetnički stil gotskoga porijekla: orlovi u Dabravina i na ploči iz Knina sadržavaju istovjetno predimenzionirane i potpuno identične ptičije kljunove koji su znatno povijeniji od prirodnog ptičijeg kljuna. Očito, radi se o zajedničkom (općem) gotskom umjetničkom stilu.

Skoro identična slika arheolozima se otkrila i u bazilici u Klobuku kod Ljubuškog. Bazilika ima “otprilike isti plan kao i Dabravina i Lepenica, dok je ornament njezinog namještaja drukčiji, a oblik stupova liči na one iz Breze. Ona je sagrađena vjerovatno pod kraj V vijeka. Kao i Dabravina bila je razarana i popravljana i konačno razorena, vjerovatno od Avara.”⁶⁸¹

Bazilika u Zenici značajna je iz nekoliko razloga. U bosanskoj arhitekturi kasnoantičkih bazilika Đ. Basler pridaje joj eponimni značaj, a njene arhitektonske odlike, posebno ornamente, tipičnim.⁶⁸² Ono što ovu baziliku na posve izvjestan način vezuje za Germane jesu bazilične predstave apostola koje, po mišljenju Đ. Baslera, “podsjećaju na ukus i tehniku epantičke umjetnosti Langobarda i franačkog kruga (...)”⁶⁸³ U toku izgradnje bazilike “upotrijebljeni su spomenici iz ranijih epoha, a među njima i vrlo vrijedni primjerci antičke umjetnosti”.⁶⁸⁴ S

⁶⁷⁶ Isto, 342.

⁶⁷⁷ Isto.

⁶⁷⁸ Isto, 343.

⁶⁷⁹ Đ. Basler, *Arhitektura...*, 79. I. Bojanovski, *Visoko i okolina* 96.

⁶⁸⁰ A. Uglešić, *Nakit istočnih Gota na području rimske provincije Dalmacije*, u: R. Tafra, *Hrvati i Goti...*, 121.

⁶⁸¹ A. Benac, D. Sergejevski, Đ. Mazalić, *Kulturna istorija...*, 108.

⁶⁸² Parapetne ukrase crkve Basler povezuje sa sličnom ornamentikom u bazilikama iz Lepenice, Dabravina, Breze i Dikovače kod Imotskog. Đ. Basler, *Kasnoantičko doba*, 346.

⁶⁸³ Isto, 347.

⁶⁸⁴ Isto, 345.

obzirom na to da se po svojim najmlađim artefaktima ova bazilika "ne bi mogla datirati kasnije od VI vijeka", posve je izvjesno da je nisu podigli Slaveni, a da su rušitelji antičkih spomenika, koji su ih upotrijebili kao građevinski materijal, mogli biti jedino Istočni Goti. Unutrašnjost bazilike otkriva višestruko potvrđenu bosansku sakralnu arhitektonsku pravilnost: "građevina se sastoji od dvije dvorane, podjeljene zidom, a povezane predvorjem duž cijelog zapadnog pročelja." Prema tome, iz zajedničkoga predvorja ulazi se u dvije dvorane, odnosno – dvije različite crkve. U odnosu na bazilike u Brezi, Skelanima i Založju kod Bihaća, koje su na međusobnoj udaljenosti od oko 100 m., u Zenici su se bazilike različitih crkvi još više približile jedna drugoj i došle u neposredan doticaj: nalaze se pod jednim krovom. Dovoljno je pogledati skicu bazilike, nastalu na osnovu arheoloških iskopavanja, pa da se zaključi da se radi o jedinstvenom crkvenovjerskom i isključivo bosanskom fenomenu.

Bazilika u Zenici tipični je predstavnik i graditeljski simbol prvih početaka i najstarijih korijena bosanske multireligioznosti. Zajedničko predvorje i zajednički krov kohezioni su fakti zajedničkog kršćanstva, kojem crkve pripadaju, iako se između sebe doktrinarno razlikuju. Na istovjetnu multireligioznost ukazuje plan arnautovičkih ruševina, čiji su najstariji vjerski počeci u istočnjačkom mitraizmu.⁶⁸⁵

Dvije crkvene apside bazilike u Zenici povezane su prostorijom "koja također završava apsidalnim polukrugom, a kroz koju se moglo komunicirati u obadvije dvorane."⁶⁸⁶ U zeničkoj bazilici očito je da je apsidalni polukrug, koji povezuje dvije crkve, prostor zajedničke kršćanske koegzistencije, komunikacije, ekumenskog susretanja i dijaloga, a koegzistencija između arijanske i katoličke crkve, poslije prvobitnih neprijateljskih rušenja, općenito je poznata.

Temelji bazilike u Zenici nesumnjivo otkrivaju tipično bosanski fenomen vjerskih susretanja i prožimanja. Vjernik je u dvojnu bogomolju, kroz zajednička vrata, ulazio u zajedničko predvorje. U predvorju, pred vjernikom su se našla dvojna vrata koja su vodila u posebne crkvene odjele, odnosno bazilike rimske i arijanske crkve, a pred njim je bio izbor: u koji će odjel ući. S obzirom na to da su uz desni crkveni odjel dozidane tri zasebne prostorije – čega u katoličkim bazilikama nema i što je tipično za bosanske bazilike – desna polovina crkve najvjerojatnije je pripadala arijanskoj crkvi, lijeva rimskoj. Raspored crkvenih prostorija, koje su od predvorja do dvaju oltara povezane, nesumnjivo ukazuje na crkvenu toleranciju i dijalog u kojem je, u određenim vremenskim periodima dolazilo do sukoba⁶⁸⁷ u kojima je preovladavala arijanska crkva. Na taj zaključak upućuje oltarska pregrada u desnom odjelu crkve, što znači da je njen oltarski

⁶⁸⁵ O tome vidjeti u posljednjem poglavlju studije.

⁶⁸⁶ Isto, 345.

⁶⁸⁷ O sukobima koji su povremeno izbijali na najvišoj crkvenoj razini, i koji su ipak prevladani, vidjeti u: L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme*, 387-391.

dio, u određenom vremenu, bio priključen desnoj crkvenoj polovini. Pregrađivanje je moglo biti uzrokovano i političkim razlozima koji su na svoj način, kao i u vrijeme Kulina bana 1203. godine, dovodili do jačanja ili slabljenja pojedinih crkvi. I ovdje je nužan prvi zaključak koji će se u ovoj studiji potvrditi na multidisciplinarni način: crkvene građevine u Arnautovićima imaju konfesionalno-multipolaran karakter i odgovaraju crkvenoj svrsi bazilike u Zenici – i brojnim drugim bosanskim bazilikama čiji je arhitektonski lik zbunjivao i o kojima do sada nije bilo zadovoljavajućeg objašnjenja.

U zeničkoj bazilici dvorane su bile jednostavne, ali se u sjevernoj nalazila bogato opremljena oltarska pregrada, iza koje se stajao oltar, subselija i biskupska katedra. Sudeći po ostacima te pregrade, koji su u vrijeme otkrivanja bili depozirani u predvorju, Đ. Basler izveo je vrlo važan zaključak: "u bazilici su postojala dva potupno istovjetna kompleta, što navodi na pomisao da je prvobitna pregrada bila razorena, pa je izgrađena nova koja još nije bila montirana kada je građevinu zadesilo ponovno razaranje."⁶⁸⁸ Drugim riječima, u vezi s pitanjem baziličnog oltara, očito je da su postojala "dva potpuno odvojena kompleta" odnosno oltara, koji je najvažniji sadržaj bilo koje crkve, te da su se u zeničkoj bazilici, i pored međusobne koegzistencije, ipak događali i međucrkvjeni sukobi s ciljem prevladavanja jedne crkve i jednog oltara.

Na jednom reljefnom pluteju zeničke bazilike predstavljen je lik čovjeka u kratkoj haljini koji u lijevoj ruci drži štap, a desnu je povio na prsa."⁶⁸⁹ Na pluteju iz bazilike iskopane na Crkvini u Mošunju kod Travnika također je pronađen sličan motiv. U prikazu povorke od četiri osobe povorku predvodi osoba koja "drži u desnoj ruci predmet sličan štapu (...)"⁶⁹⁰ S obzirom na povijesno ishodište bosanskog kasnoantičkog arijanstva koje će, kao što ćemo vidjeti, završiti u Crkvi bosanskoj, istovjetno ishodište ima i prikazani štap – u štapu *dida* (djeda), starješine Crkve bosanske. Također, u ostacima kasnoantičke crkve u Kutima, Mostar, u sekundarnoj upotrebi otkrivene su ploče rimske provenijencije, kao i reljef s "biskupskim štapom."⁶⁹¹

Istom krugu bosanskih bazilika pripada i bazilika u Duvnu. U našem razmatranju od važnosti je činjenica što se i u ovoj bazilici "susrećemo vjerovatno s čudnim fenomenom: da su na istoj oltarskoj pregradi zastupljena dva divergentna elementa: antički i barbarski."⁶⁹² Ovim se još jedanput otkriva arhitektonska pravilnost koja vodi izvođenju pouzdanih zaključaka, tim prije što su dva hronološki različita arheološka sloja potvrđena i u bazilici iz Mošunja, kod Travnika. U

⁶⁸⁸ Đ. Basler, *Kasnoantičko doba...*, 345.

⁶⁸⁹ Isto, 346.

⁶⁹⁰ Gornji dio predmeta je odbijen, što otežava preciznu determinaciju. Đ. Basler ostavio je još jednu mogućnost: "(...) možda je procesni križ". Isto, 352.

⁶⁹¹ *Arheološki leksikon BiH*, 3, 292.

⁶⁹² Isto, 348.

toj bazilici balzament stuba, s prikazom kantarosa, vinove loze, ptice koja zoblje grozdove i ribe, datiran prije 4. stoljeća, odaje "antički rad, čist od bilo kakve natruhe provincijalizma ili barbarizma." Na drugoj strani, ulomak ploče na kojoj je predstavljena povorka od četiri osobe, od kojih prva u ruci nosi štap, a na sebi nosi opasač koji otkriva "običaje oblačenja u vrijeme istočnih Gota."⁶⁹³ Očito, radi se o dva višestruko potvrđena arhitektonska elementa bosanskih bazilika koji jesu i etnički elementi njihovih graditelja. Jedan od njih čine pripadnici kasnoantičkog stanovništva Bosne i Hercegovine i oni su romanizirani Iliri, koji su prihvatili kršćanstvo. Drugi etnički elemenat su Istočni Goti. Pritom, u vezi s gotskim arijanstvom, nužno je posebno naglasiti da svi Goti nisu bili arijanci i da je među njima također bilo ortodoksnih,⁶⁹⁴ što je bio dodatni razlog za podizanje dvojnih bazilika pod jednim krovom.

U zaključnim razmatranjima koja se odnose na bosanske kasnoantičke bazilike, Basler zaključuje da se u gradnji tih bazilika uočavaju dva posve odijeljena perioda: prvi, s elementima gradnje klasične rimske antike, koji traje do druge polovine 4. stoljeća, i drugi barbarski, koji zahvata period od druge polovine 4. stoljeća do slavenskog ranog srednjeg vijeka. S tim u vezi, Basler navodi da je u antičkoj gradnji "za vrijeme prevlasti Istočnih Gota bio napušten svaki red," da bi se on u vrijeme poslije Justinijanove vojne pobjede nad Istočnim Gotima i u doba restauracij bizantijskog Carstva povratio antičkim graditeljskim normativima.⁶⁹⁵ Različite periode i uzore gradnje otkriva crkveni kameni namještaj, uglavnom oltarnih pregrada, čije dekoracije u obliku kantarosa, ptica koje zoblju grozdove i sl. vuku svoje korijene iz antike.⁶⁹⁶ Na drugoj strani, novijem "barbarskom" periodu posebno pripadaju pojave ljudskih i životinjskih figura, a posebno kapiteli stupova pergole u Dabravinama, Zenici i Duvnu, koji nemaju slična uzorka i koje, po mišljenju Baslera, treba tražiti u umjetnosti "ranobizantskog carstva, kao i među Istočnim Gotima."⁶⁹⁷

Najvažniji Baslerovi zakljuci, kojim se finaliziraju njegova zaključna razmatranja o bosanskim bazilikama, jesu sljedeći: "Stapanje pojedinih etničkih skupina postalo je običaj onog vremena. Preko svih tih barbara kao baštinik antike javlja se crkva, neokrnjena i neoštećena, koja se nije odricala svojih tradicija

⁶⁹³ Isto, 352.

⁶⁹⁴ I. Pudić, *Gotski jezik*, I, 28.

⁶⁹⁵ *Arheološki leksikon BiH*, 352.

⁶⁹⁶ Isto, 353.

⁶⁹⁷ Isto.

ni onda kada je od jedne ili druge skupine i prihvaćala neku tekovinu. Koliko god su "gotske" kopče od opasača našle korisnike i među domaćim stanovnicima, toliko kombinacije romanogenih motiva sa septuma u Dabravinama, u kombinaciji sa zoomorfnim kapitelima, dovode do istog zaključka: Istočni Goti i starosjedioci nisu bili dva izolirana svijeta, nego jedno društvo u kome su dvije raznorodne skupine pokušavale zadržati neke samosvojnosti: Iliri u uvjerenju da su nosioci stare antičke civilizacije, a Goti svjesni da su gospodari zemlje."⁶⁹⁸ Na kraju, Basler izvodi zaključak o simbiozi između Ilira i Gota, koja je rezultirala posebnim tipom bosanskih bazilika. "O njihovim međusobnim odnosima, u negativnom smislu govore sporovi koji su nastajali između starosjedioca i Gota, no iz toga je moguće zaključiti da su isto postojali i kontakti koji su se odvijali u pozitivnom smislu."⁶⁹⁹

Baslerovi zaključci rezultat su njegovih višegodišnjih istraživanja kršćanstva kasne antike na bosanskohercegovačkom tlu. Uglavnom su komplementarni zaključcima D. Sergejevskog, koji je prije Baslera istraživao bosanske kasnoantičke bazilike i koji je smatrao da su njihovi graditelji, u većini slučajeva, Iliri, "ali možda su i Goti doprinijeli svoj udio u tu arhitekturu."⁷⁰⁰ Pa ipak, zaključci Đ. Baslera i D. Sergejevskog fundirani su na zaključcima Ćire Truhelke koji je prvi uočio bitnu odliku bosanskih kasnoantičkih bazilika. S tim u vezi, Truhelka je još 1914. godine zapisao: "Bosanske bazilike ove dobe predstavljaju čitavi kompleks gradnje i to samu crkvu, uz nju niz nuzgrednih prostorija, a što je najzanimljivije, crkva je obično d v o s t r u k a i sastoji se za pravo od dvije bazilike, spojene zajedničkim predvorjem i nuzgrednim prostorijama."⁷⁰¹ Na evropskom tlu analogiju bosanskim dvojnim bazilikama Truhelka je pronašao upravo na germanskom tlu: u crkvi sv. Udalricha i Afre u Augsburgu.⁷⁰² Pritom, Truhelki nije bilo jasno iz kojeg razloga se u kasnoantičkim bosanskim bazilikama nalaze brojne antičke spolije: "Čini se da su pokrštenici u Dalmatiku zaboravili da su to grobovi njihovih predaka."⁷⁰³ Svakako, oni to nisu "zaboravili", već Goti, koji antičkim grobovima koje su zatekli u Iliriku nisu pridavali nikakav značaj, iz razloga što se ne radi o grobovima njihovih gotskih predaka. Radi se o znanstvenoj pravilnosti koju smo potvrdili u razmatranju katoličko-pravoslavnih uništavanja stećaka: tuđi nadgrobni spomenici koriste se kao građevinski materijal. Iz tih razloga, kao (su)graditelji brojnih bazilika, Goti su u njihove zidove ugrađivali rimske spolije.

⁶⁹⁸ Isto.

⁶⁹⁹ Isto, 354.

⁷⁰⁰ A. Benac, D. Sergejevski, Đ. Mazalić, *Kulturna istorija...*, 109.

⁷⁰¹ Ć. Truhelka, *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne*, GZM, Sarajevo 1914, 223.

⁷⁰² Isto.

⁷⁰³ Ć. Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931, 112.

Zakljuci o bosanskim bazilikama Ć. Truhelke, D. Sergejevskog i D. Baslera potpuno su prihvatljivi. Neke manje nejasnoće u vezi s Baslerovim mišljenjem o sporovima koji su nastajali između starosjedilaca i Gota otklanja pisani izvor afrikanskog biskupa Tunnennsiususa. Iz Truhelkinih i Baslerovih razmatranja proizlazi da su postojali posve prihvatljivi razlozi da se rimske i gotske bazilike nađu na bliskoj udaljenosti jedna od druge, tim prije što je određen broj arijanaca bio ortodoksan. S tim u vezi, ni Truhelka ni Basler nisu mogli pretpostaviti da razdaljina između bazilika može biti znatno manja, odnosno neznatna, te da one mogu biti i pod jednim krovom. Ako se uzmu u obzir generalni zaključci ove studije, a posebno činjenica da bosanska narodna crkva i kasnija Crkva bosanska imaju gotske korijene, rimsko-arijanske bazilike pod jednim krovom nimalo ne iznenađuju, tim prije što je bosanskohercegovačka multireligioznost kontinuirana.

Dvojne rimsko-arijanske bazilike pod jednim krovom Ć. Truhelka, D. Sergejevski i D. Basler nisu znali povezati s općim ortodoksno-arijanskim vjerskim odnosima, ne samo na bosanskohercegovačkom tlu već i na tlu Italije, gdje su se ti odnosi prelamali na najvišem crkvenom nivou. Ostrogotskog vladara Teoderiha (vladao 471-526.), "pape su prepoznale kao vladara ovog svijeta."⁷⁰⁴ Njegovo novo rezidencijalno sjedište u Rimu počelo je posjetom crkvi Svetog Petra molitvom "kao da je katolik bio".⁷⁰⁵ Dobre odnose rimske i arijanske crkve bitnije nisu poremetili ni sukobi takozvanih Laurenarijera protiv kojih su ustali katolički crkveni krugovi u Rimu, i u kojim je Teoderih stao na stranu pape.⁷⁰⁶ Pored rimske (katoličke), Teoderih je tolelirao i židovsku vjeru, čija su vjerska prava bila pod zaštitom države.⁷⁰⁷ Inače, tolerantan stav prema pripadnicima drugih religija općenito karakterizira Gote. Za Vizigote, koji su vladali španskim tolosadskim carstvom, pretpostavlja se da su u svim većim španskim gradovima, pored ortodoksnih, imali i katoličke biskupe, o čijem namještenju je lično odlučivao vizigotski kralj.⁷⁰⁸ Od Pavla Đakona, pak, saznajemo da su sredinom 7. stoljeća u Italiji "tako reći u svim gradovima njegova (tj. Rotarijeva) kraljevstva postojala dva biskupa, jedan katolički a drugi arijanski."⁷⁰⁹ Svakako, radi se o još jednoj potvrdi tolerantnih vjerskih odnosa arijanske i rimske crkve, u kojima nije bilo vjerske prevage i gdje su doktrinarno različite crkve nužno koegzistirale jedna pored druge. Nema nikakve sumnje, odnosi arijanske i rimske crkve, na

⁷⁰⁴ "Die Päpste erkannten ihn denn auch als den rechtmäßigen weltischlen Herrscher an." L. Schmidt, *Gesichte der deutschen Stämme, Die Ostgermanen*, München MCMXXXIV, 388.

⁷⁰⁵ "(...) als ob er Katholik wäre." Isto, 389.

⁷⁰⁶ O tom sukobu vidjeti u: Isto, 390-391.

⁷⁰⁷ Isto, 389, 391, 392.

⁷⁰⁸ Isto, 523.

⁷⁰⁹ P. Đakon, *Langobardorum*, IV, 42, prema: E. Bartolini, *I Barbari*, Milano 1970, 1060. Upor. L. Margetić, *Neka pitanja Abjuracije...*, 63.

najvišem crkvenom nivou, morali su imati svog odraza i na tlu Bosne, što na svoj način potvrđuju dvojne bosanske rimsko-arijanske bazilike.

U vjerski motiviranom katoliciziranju Bosne i Hercegovine, s ciljem da se najstarije kršćanstvo na bosanskohercegovačkom tlu selektivno tretira i pseudoznanstveno interpretira isključivo kao katoličanstvo, dvojne bazilike postale su veliki problem. Tako V. Paškvalin, u studiji *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, u registru studije uopće nema odrednice *Goti*.⁷¹⁰ U Paškvalinovom razmatranju, u Skelanima⁷¹¹ i Založju kod Bihaća⁷¹² nisu iskopane po dvije kasnoantičke crkve već samo po jedna crkva, što je na razini falsifikata. Razloge Paškvalinovog ignoriranja Gota i zataškavanja njihove uloge u podizanju dvojnih bazilika indirektno otkriva Paškvalinov recenzent, hrvatski akademik E. Marin. U vezi sa pitanjem starokršćanske arheologije u Bosni i Hercegovini E. Marin⁷¹³ navodi da je V. Paškvalin "svjestan hrvatskih temelja te arheologije (...)." ⁷¹⁴ Kako proizlazi iz Paškvalinove studije, i recenzenta E. Marina, u tim "hrvatskim temeljima" isključivo su katoličko-hrvatski temelji, bez bilo kakve mogućnosti da Bosna ima svoje rimsko-bosanske ili rimsko-arijanske vjerske "temelje".

U *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* B. Raunig u Založju kod Bihaća također ignorira dvije bazilike. Prema njenim informacijama, na navedenom lokalitetu iskopana je "kasno-srednjovjekovna crkva".⁷¹⁵

Muvekit (1825-1888.), prvi Bošnjak koji je u svom djelu *Tarih – i Bosna* obradio predislamsku povijest Bosne, informira o pojavi bogomilstva i o crkvama bogomila. Navodi da je, prema propisima te vjere, na svakom čistom mjestu bilo dozvoljeno obavljanje molitve. "Zbog toga nisu smatrali da treba imati mnogo bogomolja i crkava. I u onim crkvama koje su podigli nisu imali svećenika nego samo jednog starješinu koga su zvali "djed", a uz njega su bili učitelji."⁷¹⁶ Koji su izvori Muvekitovih informacija, nije nam poznato.

⁷¹⁰ V. Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, Sarajevo 2003, 5-379.

⁷¹¹ Isto, 29.

⁷¹² Isto, 16, 17, 76, 164, 348. U bilješci br. 33, koja se odnosi na "baziliku u Založju (Bihać)", V. Paškvalin upućuje na rad I. Čremošnik, *Gromile, Čavkići, Bihać*, u ALBiH, tom 20 (01,115). Međutim, na navedenom mjestu, u Leksikonu, razmatra se drugi arheološki lokalitet: "GROMILE, Čavkići, Bihać", gdje su iskopane starokršćanska crkva s tri apside (21X 11) m i "temelji srednjovjekovne jednobrodne crkve sa pripratom (20,5 X 12,5 m)" za koju je navedeno (I. Čremošnik) da za njeno datiranje "nema podataka"! *Arheološki leksikon BiH*, 2, 20.

⁷¹³ E. Marin smatra da je K. Patsch za bosanskohercegovačku i hrvatsku arheologiju "iznimno zaslužan". Isto, 362.

⁷¹⁴ Isto, 363.

⁷¹⁵ Arheološki leksikon BiH, 2, 17.

⁷¹⁶ S. S. H. Muvekit, *Povijest Bosne*, Sarajevo 1999, 11.

ARNAUTOVIĆKE RUŠEVINE POD JEDNIM KROVOM, KASNOANTIČKA BAZILIKA – “TEMELJI RIMSKE ZGRADE”

Daniel Farlati u svom djelu “Iliricum sacrum” navodi da je Tvrtka I za bosanskog kralja u Mileševu okrunio *coenobiarcha monasterii*. Farlatijevu informaciju Đ. Basler tretirao je nevjerodostojnom, u kontekstu “iskrivljenih podataka” koji se odnose na krunisanje Tvrtka I.⁷¹⁷ Farlatijeva informacija ipak zahtijeva da joj se pristupi sa znatno većom ozbiljnošću od “ozbiljnosti” kojom je Milama i Arnautovićima pristupao Basler.

Iz Farlatijeve informacije, u kojoj se kaže da je Tvrtka I za bosanskoga kralja u Mileševu okrunio *coenobiarcha monasterii*, proizlazi da se u Milama nalazio neki manastir. U koje vrijeme je mogao nastati taj manastir, pokazuje zapadno-balkanska povijest navedene latinske riječi. Latinski termin *monasterium* prvi put je potvrđen u 5. st. n. e.⁷¹⁸ Iz rimske provincije Dalmacije sigurna potvrda riječi je iz 559. godine.⁷¹⁹ U vezi s najstarijim manastirima na tlu rimske provincije Dalmacije posebno su značajne informacije afričkog episkopa Victora Tunnunensis-a. Iz perioda gotske prevlasti na Balkanu afrikanski episkop Victor Tunnunensis zabilježio je da je car Justinijan 554. godine smijenio arhiepiskopa Salone Frontinijana i prognao u Egipat. Uz godinu 559. Tunnunensis bilježi: “Illyriciani episcopi, praeter parva monasteria, parvosque fideles, persecutiones passi consentiunt, pristinam fidem in irritum deducentes”.⁷²⁰

U odnosu na najstarije manastire na tlu rimske provincije Dalmacije, informacija Victora Tununenensis-a je dragocjena. Iz Tunnunensisove informacije vidi se da je sredinom 6. stoljeća u Iliriku bilo više malih manastira, te da je u isto vrijeme na prostoru Provincije prisutna arijanska hereza, čije pristalice “male prave vjernike (katolike, prim. I. Pašić) svugdje razasute (rasprostranjene) iz prijašnje vjere u zaludenost (krivovjerje) odvođe.” Informacija se u potpunosti uklapa u arhitekturu bosanskih bazilika, u kojima su arheološki potvrđeni određeni sukobi i rušenja. Informacija je značajna i za Mile, iz razloga što se pod “malim manastirom” u Milama nužno podrazumijeva arijanska crkva (samostan).

Definicija opće namjene i graditeljske cjeline dvojnih bosanskih crkava (bazilika) odavno je izazvala značajnu znanstvenu pažnju. Postojanje dvojnih crkava u Mogorjelu, Turetu, Zenici i Žitomislićima, kao i onih crkava koje imaju posebnu prostoriju s apsidom (Dabravine, Mokro), po mišljenju Đ. Baslera, “do-

⁷¹⁷ J. Kujundžić, *Crkva sv. Nikole ...*, 182. Đ. Basler, *Proglašenje Bosne kraljevinom...*, 58.

⁷¹⁸ J. Marević, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, II, Marka, Velika Gorica, 2000, 1952. Autor najstarijeg zapisa lat. *monasterium* je C. Sollius Modestus Apollinaris Sidonius (5. st.)

⁷¹⁹ K. Jireček, *Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjeg veka* (preveo Stojan Stojanović), Zbornik Konstantina Jirečeka II, SANU, posebna izdanja, knjiga CCCLVI, Beograd 1962, 26.

⁷²⁰ K. Jireček, *Romani...*, 26.

vodi na pomisao da je tu u pitanju postojanje monasterija.⁷²¹ Slične građevine poznate su i u Evropi i, s obzirom na to da o njihovoj namjeni nema posebnih izvora, odavno su predmetom, uglavnom jalovih, rasprava.⁷²² S tim u vezi, Basler napominje da je kršćanstvo "u tim pokrajinama imalo svoje individualnosti i svoje tokove razvoja, pa zbog toga je i na svoj način formiralo objekte."⁷²³ Razumije se, vjerska povijest zapadne Evrope znatnim dijelom razlikuje se od bosanske i ona se ne može preslikati na bosansko tle. Pritom, Basler nije uzeo u obzir Tunnunens-iev izvor, koji znatno osnažuje njegovo mišljenje. U odnosu na taj izvor, u kojem se govori o malim manastirima na tlu Ilirika u 6. stoljeću, Baslerova pretpostavka posve je osnovana, što se posebno odnosi na Arnautoviće i što je, posebno, u skladu s Farlatijevom informacijom, po kojoj je Tvrtka I krunisao *coenobiarcha monasterii*. Informacija o malim manastirima Ilirika također je u skladu s Prvim solinskim koncilom, u kojem se spominju "predstojnici samostana u Dalmaciji (...)." ⁷²⁴ Takav manastir, čiji su arhitektonski kompleks činile katolička i arijanska bazilika i uzgredne prostorije, najvjerovatnije se nalazio u Milama.

Prema informaciji Ć. Truhelke, u Milama se nalazila "starokršćanska bazilika". Imajući u vidu okolnosti pod kojim se odvijalo arheološko iskopavanje Arnautovića, kao i činjenicu da je Truhelka o svim važnijim arheološkim nalazima koji se nisu uklapali u autrougarsku nacionalnu politiku nalazio načina da o njima progovori, Truhelkina definicija o "starokršćanskoj bazilici" je tim vrijednija, jer je, najvjerovatnije, nastala s ciljem da razotkrije falsifikate. Naime, kao tadašnji direktor Zemaljskog muzeja – iako nije bio podoban da neposredno rukovodi arheološkim istraživanjima iz razloga što je u Muzeju iznad sviju, pa i iznad direktora Muzeja, ipak stajao Moris Hoernes, koji je odlučivao o najvažnijim pitanjima⁷²⁵ – Truhelka je preko svojih ljudi, ličnim uvidom ili na neki drugi način, najvjerovatnije bio informiran o suštini "temelja rimske zgrade." Pošto su uzgredne prostorije uz bazilike tipično bosanska arhitektonska karakteristika bosanske crkvene arhitekture, a one su vidljive i u Patsch-ovom planu arnautovićkih ruševina, posebno prostorija pravougaonog oblika koja se nalazi uz lijevi

⁷²¹ D. Basler, *Arhitektura...*, 137.

⁷²² S tim u vezi iznesene su pretpostavke da su posebne zgrade mogle služiti za bogoslužjenja u ljetnje i zimsko doba (T. Kempf); da je jedna zgrada služila kao parohijalna crkva, a druga za skupne molitve kanonika (K. Scrafer); da su se u jednoj crkvi dijelili sakramenti a da je druga, posvećena nekom mučeniku, služila za skupne potrebe vjernika, što je bila praksa u Galiji, gdje su za vrijeme Merovinga i Karolinga gotovo sve katedrale bile posvećene sv. Mariji, a parohijalne crkve pored njih lokalnim svecima (E. Mâle); da je jedna zgrada služila redovnoj liturgiji u parohijalnoj crkvi, a druga za kult mrtvih (Kandler). O tome vidjeti: Isto.

⁷²³ Isto, 140.

⁷²⁴ Isto, 139.

⁷²⁵ O tome posebno vidjeti u: I. Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka*, I.

zid "starije romaničke crkve", nema nikakve sumnje da se u arnautovićkim ruševinama nalazio i manastir. Vjerovatno se radi o arijanskom manastiru.

Truhelkinom mišljenju, po kojem se u Arnautovićima nalazila starokršćanska bazilika, kasnije se pridružuju M. Vego i Đ. Basler. Po mišljenju Vege, u Arnautovićima se nalazila "starokršćanska crkva, upotrebljavana i u srednjem vijeku."⁷²⁶ Za najstarije arheološke ostatke građevine antičke provenijencije Đ. Basler također je pretpostavio da su to ostaci kasnoantičke bazilike.⁷²⁷

Arheološku situaciju u Arnautovićima nužno je usporediti s općom arheološkom situacijom bosanskih kasnoantičkih bazilika. Ta usporedba indirektno potvrđuje arnautovićku baziliku. Kao i u Arnautovićima, starokršćanske bosanske bazilike počesto su oslonjene na neke starije građevinske zidove (temelje). Stariji zidovi (temelji) arheološki su potvrđeni na bazilikama u Blagaj – Japri,⁷²⁸ u Čipuljićima,⁷²⁹ Malom Mošunju,⁷³⁰ Lepenici⁷³¹ i u bazilici u selu Vrtoče.⁷³² Bazilike su sagrađene "na ruševinama starijih građevina: Borasi, Čipulić, Doljani, Vrtoče, Klobuk, Mogorjelo, Nerezi i Turbe."⁷³³ U njihovoj gradnji, kao građevinski materijal, korišteni su ostaci antičkih gradnji: Borasi,⁷³⁴ Čarakovo,⁷³⁵ Doljani kod Bihaća,⁷³⁶ "Glavica" kod Gornjeg Vakufa,⁷³⁷ Klobuk kod Ljubuškog,⁷³⁸ Mali Mošunj,⁷³⁹ Nerezi kod Tasovčića,⁷⁴⁰ Skelani,⁷⁴¹ Varvara,⁷⁴² Založje,⁷⁴³ Zenica,⁷⁴⁴ Žitomislići,⁷⁴⁵ što je posljedica gotskih gradnji i gotskog odnosa prema zatečenim ilirsko-romanskim nadgrobnim spomenicima. Slični građevinski ostaci antike potvrđeni su i u arnautovićkim ruševinama.⁷⁴⁶

726 M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1982, 76.

727 Isto, 177.

728 Đ. Basler, *Arhitektura...*, 68.

729 Isto, 77.

730 Isto, 95.

731 Isto, 89.

732 Isto, 120.

733 Isto, 137.

734 Spolija iz ranijeg vremena. Isto, 70.

735 *Spolium* s ruševina antičkih zgrada. Isto, 76.

736 Isto, 84.

737 Isto.

738 Tegula, dospjela u građevinu kao spolij. Isto, 85.

739 Ornamentirano kamenje, većim dijelom spolije. Isto, 95.

740 Građevinski materijal od porušenih zgrada iz ranijeg carskog vremena. Isto, 106.

741 Isto, 114.

742 Četiri spolije. Isto, 119.

743 Bazilika je izvedena većim dijelom od antičkih spolija – rimskih, pa čak i ilirskih. Isto, 121.

744 Četiri spomenika upotrijebljena kao spolij. Isto, 125.

745 Obradeni kamenovi iz I-IV vijeka. Isto, 135.

746 Ostaci malternoga poda i više ulomaka rimskoga krovnog crijepa (tegula). P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 199.

Starije ruševine antičkoga porijekla, na kojima su podignute kasnoantičke bazilike, najvjerojatnije su, u velikoj većini, porušili Goti. Na Gote i gotski rušilački element, koji će se na istim ruševinama kasnije potvrđivati podizanjem svojih arijanskih bazilika, na neposredan način ukazuju brojni nalazi germanske provenijencije.

Od posebnog značaja su arheološki nalazi gotske provenijencije pronađeni u bosanskim bazilikama i u njihovoj neposrednoj blizini. S tim u vezi, u Brezi je pronađen germanski umbo od štita.⁷⁴⁷ Iz Mogorjela potiče nekoliko strijelica germanskoga tipa,⁷⁴⁸ bronzana igla,⁷⁴⁹ ambrustfibula,⁷⁵⁰ bronzana kopča,⁷⁵¹ germansko šilo,⁷⁵² tri željezna ukrasna luka s kopčicama tipična za germanska plemena,⁷⁵³ dvije sjekire tipične za Germane.⁷⁵⁴ U bazilici u Oborcima pronađeni su srebrni stilus tipičan za germanska plemena⁷⁵⁵ i "bronzana kopča gotskog tipa iz ranog VI stoljeća."⁷⁵⁶ Iz bazilike u Dželilovcu potiče ukrasni germanski luk.⁷⁵⁷ U bazilici u Turbetu pronađen je zlatni medaljon iz 5. st. n. e. s poprsjem ljudske figure koja oko glave ima natpis *Haris*,⁷⁵⁸ što je staro germansko ime.⁷⁵⁹ S tim u vezi je Baslerov zaključak, po kojem je izgradnja bazilika "posebno forsirana u vrijeme vladanja istočnih Gota u našim krajevima (490-535.), koliko se to može zaključiti po nalazima koji prate ove građevine."⁷⁶⁰

Arheologija kasnoantičkih bazilika pouzdano otkriva povremene sukobe domorodaca i Gota, što pokazuju rušenja i obnavljanja bazilične arhitekture u pojedinim bazilikama. Do povremenih sukoba posebno su mogli dovesti politički događaji: ratovi Istočnih Gota protiv Odoakara 488. godine; Teoderihovi ratovi s Gepidima 504. godine; dinastički sukobi poslije ubistva Teoderihove nasljednice Amalasvinte 535. godine i ratovi s Justinijanom itd.⁷⁶¹ Međutim, posebno negodovanje stanovništva Dalmacije i Panonije "izazvalo je primjenjivanje starog rimskog zakona o davanju trećine imovine za vojnike". Primjena ovog zakona

⁷⁴⁷ Isto, 73.

⁷⁴⁸ A. Benac, D. Sergejevski, Đ. Mazalić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1955, 102.

⁷⁴⁹ N. Miletić, *Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora*, 139.

⁷⁵⁰ Isto, 141.

⁷⁵¹ Isto, 144.

⁷⁵² Isto, 150.

⁷⁵³ Isto, 151.

⁷⁵⁴ Isto, 152.

⁷⁵⁵ Isto, 140.

⁷⁵⁶ D. Basler, *Arhitektura...*, 108.

⁷⁵⁷ N. Miletić, *Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora*, 151.

⁷⁵⁸ N. Maslać, *Zlatni nalaz u kršćanskoj bazilici u selu Turbetu*, GZM, Arheologija, Sarajevo 1932, 31-32.

⁷⁵⁹ U starogermanskom onomastikonu višestruko su potvrđeni antroponimi *Harinus*, *Haria*, *Hari*, *Harias*. H. Reichert, *Lexikon der altergermanischen Namen*, I. Teil Text, Wien 1987, 419.

⁷⁶⁰ Isto, 65.

⁷⁶¹ Isto, 14-21.

dovela je do toga da je svaki Rimljanin u Gotu vidio "otimača svoje imovine, a Got u Rimljanima varalicu koji pokušava da se izvuče iz tih obaveza."⁷⁶² Naruku međusobnoj netrpeljivosti od ranije je išla zabrana cara Valentijana (470-375.), koji je, pod prijetnjom smrtno kazne, bio zabranio brak između Gota i rimskih građana. "No, i pored svega oni ipak nisu bili netolerantni, niti su se mogli odjeliti u potpunu izoliranost."⁷⁶³

Grobovi u arnautovićkim ruševinama odgovaraju sličnim grobovima iz bosanskih kasnoantičkih bazilika. Potvrđeni su u Mokrom,⁷⁶⁴ Mujdžićima,⁷⁶⁵ Nerezima,⁷⁶⁶ Oborcima,⁷⁶⁷ Prisoju,⁷⁶⁸ Skelanima,⁷⁶⁹ Turbetu,⁷⁷⁰ Varvari,⁷⁷¹ Založju,⁷⁷² Zenici.⁷⁷³ S tim u vezi, iznenađuje da su podaci o tim grobovima u literaturi uglavnom nepotpuni, bez navoda o grobnoj orijentaciji, itd.

Stećci, situirani uz kasnoantičke bosanske bazilike, potvrđeni su na više mjesta. Toj kulturnoj pojavi južnoslavenska historiografija nije poklanjala nikakvu pažnju, tako da još uvijek nema znanstvenog rada koji bi sadržavao egzaktno podatke za sve bosanske bazilike. Ovdje, u ovoj studiji, u vremenu kada Institut za historiju Bosne i Hercegovine uopće nema antičkog odjela i kada u redakciji *Godišnjaka* CBI djeluje Veljko Paškvalin, kojeg zanima isključivo katolička kasnoantička povijest Bosne i Hercegovine, prvi put se otvara ovaj problem. Sumarni podaci, uglavnom izvedeni iz *Arheološkog leksikona BiH*, pokazuju da se ne radi o sporadičnoj već o vrlo čestoj i tipično bosanskoj povijesnoj pojavi, koja u potpunosti objašnjava arnautovićku kasnoantičku baziliku i stećke u njenoj neposrednoj blizini. Radi se o još jednoj izuzetno značajnoj znanstvenoj pravilnosti kasne antike na bosanskohercegovačkom tlu.

U *Mogorjelu*, na čitavom prostoru ruševina nalazi se srednjovjekovna nekropola.⁷⁷⁴ U *Skelanima*, uz dvije kasnoantičke bazilike, nalazi se "srednjovjekovno groblje."⁷⁷⁵ U *Cimu*, kod Mostara, na zajedničkom prostoru nalaze se kasnoantička bazilika, "grobnice i srednjovjekovno groblje" u kojem je otkriveno 36 grobova među kojim su "mnogi sa kamenim pločama."⁷⁷⁶ U *Crkvini*, Mostar

⁷⁶² Isto, 18.

⁷⁶³ Isto.

⁷⁶⁴ D. Basler, *Arhitektura...*, 101.

⁷⁶⁵ Isto, 105.

⁷⁶⁶ Isto, 106.

⁷⁶⁷ Isto, 108.

⁷⁶⁸ Isto, 113.

⁷⁶⁹ Isto, 114.

⁷⁷⁰ Isto, 118.

⁷⁷¹ Isto, 119.

⁷⁷² Isto, 121.

⁷⁷³ Isto, 126.

⁷⁷⁴ *Arheološki leksikon BiH*, 3, 331.

⁷⁷⁵ Isto, 79.

⁷⁷⁶ Isto, 292.

– Sutina, nalazi se “kasnoantička bazilika i srednjovjekovna nekropola” s osam stećaka.⁷⁷⁷ U *Crkvini*, Žitomislići, Mostar, nalaze se “kasnoantička bazilika i srednjovjekovna nekropola” sa 101 stećkom.⁷⁷⁸ U *Gorici*, Grude, na istom mjestu nalaze se “rimsko naselje, groblje, kasnoantička grobnica na svod i srednjovjekovna crkva i nekropola” (200 stećaka).⁷⁷⁹ U *Crkvini* (Bašine njive), Grude, na istom zajedničkom prostoru nalaze se rimsko naselje, kasnoantička bazilika i srednjovjekovna nekropola “s oko 14 stećaka”.⁷⁸⁰ U *Nerezima* (Crkvina), Tasovčići kod Čapljine, na istom mjestu nalaze se “rimsko naselje, kasnoantička bazilika i rano-srednjovjekovno groblje”.⁷⁸¹ Na lokalitetu *Vranjevo selo* kod Neuma nalaze se “rimsko naselje, kasnoantička bazilika i nekropola, i srednjovjekovna nekropola” (150 stećaka).⁷⁸² Na lokalitetu *Duge njive*, (Kaursko groblje), Kakanj, nalazi se “rimsko naselje, kasnoantička crkva” i “veća nekropola sa stećcima.”⁷⁸³ Na lokalitetu *Gradac*, Homolj, Kiseljak nalaze se “praistorijska gradina, kasnoantički refugij sa bazilikom i srednjovjekovno groblje.”⁷⁸⁴ Lokalitet *Srđ*, u Brezi, to je “rimska građevina i srednjovjekovna nekropola” sa stećcima “u vidu jednostavnih ploča.” Na ovom lokalitetu V. Ćorović otkopao je manji dio profane rimske građevine, “možda monasterija ili rezidencije nekog državnog službenika, u čijem sklopu se nalazila crkva.”⁷⁸⁵ Na lokalitetu *Gradac* Hadžići, nalaze se praistorijska gradina, rimski spomenici, srednjovjekovni grad, crkva i nekropola (65 stećaka) i kamenolom.⁷⁸⁶ Na arheološkom lokalitetu *Varvara*, u Varvari kod Prozora, nalazi se rimsko naselje, kasnoantička crkva i grobnice, i srednjovjekovna nekropola “sa stećcima.”⁷⁸⁷ Arheološki lokalitet *Crkvina* (Šišulje), Ključ, to je “kasnoantička crkva sa presvođenom grobnicom i srednjovjekovna crkva i groblje,” od kojeg su preostala tri stećka.⁷⁸⁸ Na arheološkom lokalitetu *Grudine* (Crkvina), Bugojno, nalaze se “praistorijsko, rimsko i kasnoantičko naselje, crkva i grobnice, srednjovjekovna crkva i nekropola” (10 stećaka).⁷⁸⁹ Na arheološkom lokalitetu *Bilimišće*, Zenica, nalaze se “rimsko naselje, kasnoantička crkva i nekropola i srednjovjekovno groblje”, situirano “u zgradi crkve.”⁷⁹⁰ Na arheološkom lokalitetu *Crkvine*,

⁷⁷⁷ Isto, 292.

⁷⁷⁸ Isto.

⁷⁷⁹ Isto, 324.

⁷⁸⁰ Isto, 321.

⁷⁸¹ Isto, 332.

⁷⁸² Isto, 337.

⁷⁸³ Isto, 17.

⁷⁸⁴ Isto, 19.

⁷⁸⁵ Isto, 26.

⁷⁸⁶ Isto, 44.

⁷⁸⁷ Isto, 225.

⁷⁸⁸ Isto, 2, 143.

⁷⁸⁹ Isto, 179.

⁷⁹⁰ Isto, 195.

Gornje Turbe, Travnik, nalaze se "praistorijsko naselje, ranorimska nekropola, kasnoantički mauzolej i srednjovjekovna nekropola," od koje su sačuvana 3 stećka.⁷⁹¹ Na lokalitetu *Crkvine* (Gradac, Kalvarija), Mali Mošunj, kod Viteza, nalaze se "prethistorijska gradina, kasnoantička bazilika i grobnice i srednjovjekovna nekropola." Stećci s ove nekropole "su razneseni i uništeni."⁷⁹² U selu *Volaši*, u samom naselju, nalaze se tri stećka i "temelji kasnoantičke bazilike."⁷⁹³

Znatan broj ukrasa stećaka prethodno se sreće u ornamentici kasnoantičkih bazilika, na što je već ukazivao D. Basler. "Jer, teme na plutejima u Zenici nisu ništa drugo nego daleke misaone preteče ukrasa na stećcima".⁷⁹⁴ Iz kasnoantičkih bazilika potiče i starješinski štap, koji je dospio na stećke, o čemu je već bilo riječi. Svakako, određeni idejni kontinuitet se nastavio i poslije 6. stoljeća. S tim u vezi, Basler je zaključio da "I poslije doseljenja Slovena u VII vijeku nisu prekinute veze s antikom, pa tako i sa tradicijama ovih crkava. I poslije doseljenja Slavena, u ovim krajevima zadržalo se stanovništvo koje je govorilo neku vrstu romanskog jezika, ali u dnu svoje duše nije pripadalo antičkom svijetu, jer nije živjelo unutar urbaniziranih naselja, koja su i prije toga ovdje bila rijetkost."⁷⁹⁵ Istorodno stanovništvo uglavnom ilirsko-romanskih korijena i tradicija, u kojem su sadržani izvjesni gotski etnički elementi, na Glasincu je potvrđeno na arheološki, onomastički i etnološki način.⁷⁹⁶

Stećci locirani na prostoru arnautovičkih ruševina, i uz brojne kasnoantičke bosanskohercegovačke bazilike, potvrđuju antičko-srednjovjekovni kontinuitet bosanskohercegovačkog stanovništva i njegove kršćanske vjere, kako rimske tako i arijansko-starobosanske, odnosno bosanske narodne crkve i Crkve bosanske. Stećci uz kasnoantičke bazilike teško mogu imati konkretnije povijesne veze sa Slavenima iz razloga što su bazilike predslavenske. Stećci pored bazilika još više osnažuju "tezu o vlaškom porijeklu srednjovjekovnog stećka."⁷⁹⁷ Svakako, pod "vlaškim porijeklom" razumije se srednjovjekovno stanovništvo Bosne i Hercegovine ne samo ilirsko-romanskog već i gotskoga porijekla – što na još jedan način pokazuje da stećak nije ni srpski ni hrvatski. Pritom, nužno je posebno naglasiti da stećak ne pripada ni aromunskim Vlasima, koji se sa prostora današnje

⁷⁹¹ Isto, 196.

⁷⁹² Isto.

⁷⁹³ Š. Bešlić, *Stećci*, arheol.-topograf. pregled, 104.

⁷⁹⁴ D. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 162.

⁷⁹⁵ Isto.

⁷⁹⁶ O tome vidjeti u: I. Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka...*, Knjiga I.

⁷⁹⁷ O tome se razmatra u knjizi I *Predslavenskih korijena Bošnjaka*. Na ovom mjestu navodimo mišljenje A. Benca, nastalo poslije antropoloških istraživanja skeleta sa nekropole Raška Gora i Grborezi: "Analiza skeleta iz Raške Gore, pa i Grboreza, jasno upućuje na autohtono odnosno neslavensko stanovništvo koje se pokapalo pod stećcima. U ovom slučaju se može govoriti samo o vlaškom stanovništvu." A. Benac, *Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka, Bogumilstvo na Balkanot...*, 202.

južne Srbije, Makedonije i Tesalije u 9. stoljeću počinju seliti na sjeverozapad, iz razloga što ta vrsta spomenika na makedo-romanskom ili aromunskom tlu nije poznata.

Arheološki falsifikati počinjeni u Arnautovićima, od strane K. Patsch-a a najvjerojatnije i od strane P. Anđelića, otežavaju pouzdanije razumijevanje arhitektonskih cjelina koje su se našle pod jednim krovom, vremena njihove gradnje i njihovu međusobnu vezu. Iz dosadašnje arheološke literature o tom problemu doznaje se da se radi o četiri arheološke cjeline, od kojih ona najstarija od strane Anđelića nije definirana. Ali, u kojoj mjeri su četiri arheološke cjeline validne, s obzirom da ih definiraju falsifikatori poput Patsch-a i Anđelića, pitanje je na koje nije moguće dati pouzdan odgovor. Pritom, iz Patsch-ove i Anđelićeve zaostavštine ne smije se izvesti ni jedan pouzdan i neosporan zaključak. To se odnosi i na Patsch-ov plan i crtež "arnautovičkih ruševina". Kod znanstvenika za kojeg se jednom dokaže da je spreman na falsifikat i "najočiglednija" istina dovodi se u sumnju. Pitanje je u kojoj mjeri je Patsch-ov plan autentičan i validan.

Za stariju romaničku crkvu, koju neki autori imenuju biskupskom crkvom sv. Kozme i Damjana, može se pretpostaviti da je najstarija katolička biskupska crkva.

Treća "starija gotička crkva", kako je definira P. Anđelić – a definirao je na osnovu apside u obliku istokračnoga trapeza, uz naznaku da se radi o obliku apside karakterističnom za gotičko crkveno graditeljstvo svuda po Evropi⁷⁹⁸ – zasigurno može biti i arijansko-gotska bazilika, tim prije što identičan istokračni trapez apside ima i kasnoantička bazilika u Borasima.⁷⁹⁹ Anđelićeva tvrdnja, da se radi o starijoj gotičkoj crkvi podignutoj "odmah pri osnutku samostana (1340)"⁸⁰⁰ nikako se ne može dokazati, tim prije što se s lijeve strane crkve nalazi prigradna prostorija karakteristična za kasnoantičke bazilike, i koju P. Anđelić ne razmatra integralno s tom crkvom.

Iz Patsch-ovog i Anđelićevoga plana arnautovičkih ruševina vidi se da su se u okviru zajedničkog graditeljskog kompleksa našle dvije crkve, od kojih je starija "na temeljima rimske zgrade". Cjelokupan arhitektonski prostor ruševina P. Anđelić je obuhvatio i definirao "mlađom ili velikom gotičkom crkvom" sagrađenom poslije smrti Tvrtka I.⁸⁰¹ Prema tome, iz Anđelićeve posljednje definicije proizlazi da su se pod zajedničkim krovom našle čak četiri crkve. S obzirom na to da se radi o falsifikatoru, u svemu tome problem je što se Anđeliću ni o čemu ne može bezrezervno povjerovati, pa ni u "mlađu ili veliku gotičku crkvu", tim prije što su definicije arheoloških ruševina u Arnautovićima kod historičara različite.

⁷⁹⁸ P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 202.

⁷⁹⁹ O tome vidjeti u skici tlocrta kasnoantičkih bazilika u Bosni i Hercegovini. D. Basler, *Arhitektura...*, sl. 156.

⁸⁰⁰ P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 202.

⁸⁰¹ Isto, 203.

Neke od njih Anđelić prenosi selektirano i nepotpuno – s ciljem “potpore” za njegovu definiciju “mlađe ili velike gotičke crkve”, odnosno franjevačkog samostana.

U razmatranjima koja se odnose na definiciju arnautovičkih ruševina, između ostalog, P. Anđelić citira mišljenje V. Ćorovića iz 1914. godine. Riječ je o prvobitnoj Ćorovićevoj definiciji arnautovičkih ruševina, u kojoj stoji: “U 1909-1910, kopalo se u Arnautovićima (visočki kotar), gdje je nađena ‘monumentalna crkvena zgrada iz vremena bosanskih kraljeva’ koja je djelimice sagrađena na temeljima starije manje crkve, a pod njom bijahu opet temelji rimske zgrade.”⁸⁰² Iz ovih Ćorovićevih navoda proizlazi nesumnjiva Ćorovićeva potpora koja ide u prilog Anđelićevoj definiciji “mlađe ili velike gotičke crkve.” Međutim, Anđelić prešućuje da je Ćorović kasnije promijenio svoje mišljenje. S tim u vezi, u posthumno objavljenom Ćorovićevom radu, u kojem razmatra način sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini, o istom arheološkom lokalitetu Ćorović piše: “U selu Arnautovićima kod Visokog otkopana je jedna srednjovjekovna bazilika, podignuta na temeljima jedne rimske zgrade.”⁸⁰³ Prema tome, u svojoj prvobitnoj definiciji, koja je uglavnom preuzeta iz Patsch-ovog kraćeg izvještaja o arnautovićkim iskopavanjima, Ćorović govori o “monumentalnoj crkvenoj zgradi iz vremena bosanskih kraljeva”, a u posljednjoj o “srednjovjekovnoj bazilici”. Očito, prva Ćorovićeva definicija “monumentalne crkvene zgrade iz vremena bosanskih kraljeva” hronološki je precizna i “monumentalnu crkvenu zgradu” datira s prvim bosanskim kraljem Tvrtkom I i njegovim krunisanjem, koje se dogodilo 1377. godine. Međutim, posljednja definicija je posve drugačija. U toj definiciji se govori o “srednjovjekovnoj bazilici”, što se bitno razlikuje od “monumentalne crkvene zgrade iz vremena bosanskih kraljeva”. U historiografiji, termin “bazilika” imanentan je starijim crkvama podizanim u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku, a termin “crkva” uglavnom pripada epohi razvijenog feudalizma. Iz tog razloga, Anđelić prešućuje posljednju Ćorovićevu definiciju arnautovičkih ruševina.

Anđelićeva “mlađa ili velika gotička crkva”, na osnovu starijih crkvi koje joj prethode i koje je obuhvatila pod zajedničkim krovom, nije crkva u klasičnom smislu, posebno u arhitekturi 15. stoljeća gdje velike i reprezentativne evropske crkve ipak imaju znatno drugačiji izgled. M. Miletić tretira je crkvom “dvoranskog” karaktera⁸⁰⁴ što je nategnuta definicija nastala s ciljem da premosti one arhitektonke odlike arnautovičke građevine koje nisu tipično crkvene. Značajne proturječnosti proizlaze i iz izvještaja biskupa Baličevića iz 1660. godine, u kojem

⁸⁰² Isto, 195.

⁸⁰³ V. Ćorović, *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku*, Naše starine, III; Sarajevo 1955, 142.

⁸⁰⁴ M. Lovrenović, *Crkva sv. Mihovila na Bobovcu*, Zbornik radova sa Znanstvenog skupa u povodu 500. Obljetnice smrti fra Anđela Zvizdovića Sarajevo 2000, 115-116.

se za visočku crkvu kaže da je "malena ali lijepa", što Andelić nastoji premostiti pretpostavkom da je "stara gotička crkva nadživjela veliku".⁸⁰⁵ U složenim konfesionalnim prilikama srednjovjekovne Bosne, najvjerovatnije, radi se o građevini koja je imala dvostruku namjenu, crkvenu i profanu.

Tvrtkov konfesionalni dualizam, o kojem će ovdje tek biti riječi, na svoj način otkriva potrebu za multipolarnim crkvenim središtem gdje se taj dualizam na općebosanskoj razini nužno susretao i odbijao. Rimska crkva na bosanskom tlu je neosporan fakat, ali i bosanska narodna crkva i Crkva bosanska koja je od sredine 13. stoljeća u Bosni ipak imala značajniju prevagu i ulogu *zemaljske crkve*.⁸⁰⁶ Pritom, rimska crkva imala je svoje tradicije, Crkva bosanska svoje, a one su se obnašale i doticale na onim mjestima koja su i za rimsku i za arijansko-gotsku crkvu bila posvećena i sveta. Nema nikakve sumnje, jedno od tih mjesta su Mile. Ako Crkva bosanska u 14. i 15. stoljeću nije podizala crkve, to ne znači da se odricala svojih kasnoantičkih arijansko-gotskih bazilika, u kojima se začelo njeno učenje, a to također ne znači da se njeni pripadnici nisu tradicionalno okupljali na mjestima prvobitnih arijansko-gotskih bazilika i da nisu imali posve razumljivu potrebu da se okupe u prostoru koji će biti pokriven i kao takav uslovan za okupljanja u svako godišnje doba. Naime, posljednji graditeljski poduhvat u Milama, pored vjerskih, zasigurno je imao i druge razloge, ne samo crkvene. U Milama se održavao bosanski *stanak* i okupljala "sva Bosna," u istom mjestu obavljala se i ženidba i krunidba bosanskih vladara, tako da je za potrebe navedenih manifestacija gradnja velike građevine bila nužnost, prije svega s ciljem da ta građevina može primiti veliki broj ljudi. Crkvi bosanskoj, pak, može se odreći potreba za crkvenim hramom, ali joj se ne može odreći potreba za reprezentativnom građevinom u kojoj će se okupljati njeni pripadnici u prilikama koje nisu isključivo crkvene. Pritom, bez obzira na vjersku pripadnost bosanskoga puka, zasigurno je da su u općenarodnim manifestacijama ženidbe ili krunidbe bosanskih vladara, itd., prisustvovali i katolici i pripadnici Crkve bosanske i da je tim manifestacijama bio potreban ne samo otvoren već i zatvoreni prostor. Po svoj prilici, on je u Milama bio višenamjenski, svakako s određenim naglaskom na vjeru, iz razloga što je vjera najvažniji pratilac srednjovjekovnog čovjeka bez razlike da li je on bio ortodoksan ili heretik. Povijesni izvor, u kojem se kaže da je Tvrtko I starješinama Crkve bosanske dozvoljavao da prisustvuju katoličkoj misi,⁸⁰⁷ vjerovatno se događao u Milama, u prostoru koji nije bio ekskluzivan ni za jednu vjeru.

⁸⁰⁵ P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 207.

⁸⁰⁶ D. Lovrenović, *Krist i donator...*, 196. U dubrovačkom izvoru od 5 oktobra 1433. godine stoji: "Patareni, koje Bošnjaci nazivaju redovnicima kraljevstva bosanskog." N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV siècle*, série II, Paris 1899, 259. D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 85.

⁸⁰⁷ Isto.

Katoličko-gotsku vjersku toleranciju pod jednim krovom u potpunosti objašnjava Farlatijev povijesni izvor o krunisanju Tvrtka I, u kojem se kaže da ga je krunisao *coenobiarcha monasterii*. Radi se o *didu* (dedu, djedu), vjerskom starješini Crkve bosanske. Posve je razumljivo da se *did* nalazio u nekoj vrsti sred-njevjekovnog bosanskoga "glavnog grada", koji se zvao *Bosna*, u kojem su *Moštre* njegovo boravište a *Mile* njegovo rezidencijalno sjedište rezervirano za najviše državničke manifestacije. U Milama se vjerovatno nalazila povijesna rezidencija bosanskoga *dida* – zajedno s biskupskom rezidencijom bosanskoga katoličkoga biskupa. Da su i jedan i drugi mogli boraviti pod jednim krovom, u posebnim prostorijama (prethodnim crkvama) koje su bile povezane zajedničkim krovom, kao što je zajedničkim Bogom povezano katoličanstvo s arijanstvom, bilo je sasvim moguće. Njihovi međusobni odnosi, povremena približavanja⁸⁰⁸ i udaljavanja, posebno su ovisila od političkih prilika. U vrijeme zategnutijih odnosa, i jedan i drugi vjerovatno su imali i rezervna sjedišta. Za *dida* Crkve bosanske poznato je da je imao više boravišta.⁸⁰⁹ Međutim, jedno od njih ipak je moralo imati veći značaj od ostalih, kao što je onôu kojem se obavljala krunidba bosanskih vladara. Za katoličkog biskupa drugo sjedište vjerovatno su bili visočki Biskupići,⁸¹⁰ kao i Brdo u Vrhbosni i Bobovac. Sredinom 13. stoljeća, kada su "krstjani" protjerali bosanskog katoličkoga biskupa u Đakovo, velika građevina ("crkva") u Milama izgubila je dvostruku namjenu i nju je u potpunosti je preuzeo *did*, koji će na istom mjestu kasnije okruniti Tvrtka I. Na drugoj strani, tvrdnja D. Lovrenovića, da se krunidba dogodila u "katoličkoj crkvi", ima ogromnu prazninu koju je jedino moguće premostiti multicrkvenim središtem u Milama, koje nije unilateralno. S tim u vezi, oni historičari koji natežu vjerski problem Crkve bosanske i "dokazuju" njeno katoličko porijeklo i sami nesvjesno "dokazuju" njenu rezidencijalnu blizinu s Crkvom bosanskom, čije "stambeno" zajedništvo je začeto u kasnoj antici. Tradicije multikonfesionalne blizine vremenom su postale jedno od tipičnih bosanskih vjerskih obilježja, danas posebno vidljivo u njenom glavnom gradu Sarajevu,⁸¹¹ kao i u mnogim drugim starijim naseljima s vjerski mješovitim stanovništvom.

Dubravko Lovrenović razložno je pretpostavio da je Tvrtka I krunisao djed (*did*) Crkve bosanske, s tim što se ne može prihvatiti da se to dogodilo u franjevačkom samostanu. *Did* crkve bosanske zasigurno ne bi pristao da bude koronator u tuđem samostanu. On je mogao krunisati Tvrtka I jedino na onom mjestu koje je i od ranije služilo u krunidbene svrhe i koje je imalo narodnu

⁸⁰⁸ O tim približavanjima na svoj način indirektno svjedoče latinski izvori iz 12. vijeka u kojima se spominje da bosanski biskup ne zna latinski jezik.

⁸⁰⁹ O tome vidjeti u: P. Čošković, *Crkva bosanska...*, 387-443.

⁸¹⁰ M. Hadžijahić, *Bosna u IX i X stoljeću...*, 263.

⁸¹¹ Kao nigdje na svijetu, u Sarajevu se na blizini od oko 100 m nalaze katolička crkva, pravoslavna crkva, sinagoga i džamije.

vjersku i kulturnu tradiciju općebosanskog krunidbenog mjesta. U odnosu na Crkvu bosansku, to mjesto moglo je biti samo ono mjesto gdje se začela bosanska narodna crkva, a to je kasnoantički arijanski centar (bazilika, samostan).⁸¹² A da je arijanstvo vrlo brzo postalo tolerantno prema rimskoj crkvi, općepoznato je. Iz tih razloga četiri zasebne građevinske cjeline u Arnautovićima, koje zbunjuju i za koje je arheološki potvrđeno da su bile pod jednim krovom, otkrivaju ne samo različite crkvene građevine već i različite crkve - koje su bile pod jednim krovom. Svakako, složenost povijesnih političkih prilika nalagala je povremeno vjersko laviranje i konfesionalni dualizam, koji je posebno karakterističan za vladavinu bana Mateja Ninoslava i kralja Tvrtka I. Nešto slično, iako vjerovatno u manjoj mjeri, događalo se i s običnim pukom. Stoga, djelimično je u pravu S. Ćirković kada kaže da je Crkva bosanska nastala spajanjem heretičkih "krstjana" redovnika s ostacima katoličke biskupije bosanske (*Ecclesia bosnensis*).⁸¹³ Običan bosanski čovjek, bez obzira na to da li je bio vjernik bosanske narodne crkve ili katolik, prema svom susjedu djelimično različite vjere zasigurno je bio mnogo tolerantniji od rimskog inkvizitora i mađarskoga križara. Stoga, vjerska isključivost dominikanaca na bosanskom tlu unaprijed je bila osuđena na neuspjeh a bosanski franjevci iz svega su izvukli pouku: kao nigdje drugdje u svijetu, bosanski franjevci stekli su povijesni odnos razumijevanja i tolerancije prema bosanskom čovjeku, bez obzira na njegovu vjeru.

⁸¹² O tome vidjeti u sadržajima ove knjige koji se odnose na bosansku narodnu crkvu i Crkvu bosansku.

⁸¹³ Prema: J. Šidak, *Studije o Crkvi bosanskoj*., 362.

ILIRSKO-GOTSKI KORIJENI BOSANSKE VLADARSKE DINASTIJE

U dosadašnjoj historijskoj i lingvističkoj nauci nije napisan niti jedan rad koji bi se odnosio na bosanska vladarska imena, iako je stručnjaka za pisanje takve studije itekako bilo. Razlog zbog čega takve studije nema nije u znanju i neznanju. Mnoga poznata znanstvena imena nisu se bavila vladarskim bosanskim imenima iz razloga što bi ta studija nedvojbeno pokazala da mnoga od njih nisu "srpskohrvatska". Dovoljno je uzeti pod analizu Skokov *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* i zaključiti da su u tom Rječniku zastupljena mnoga povijesno mariginalna imena, ali da tamo nema banskih imena *Kulin*, *Ninoslav*, *Prijesda*, *Uban*, *Borić*, *Kotroman*, kao i imena članova njihovih porodica. Zašto se ta imena ignoriraju? Istraživanje porijekla tih imena svelo bi se na dokazivanje njihovog neslavenskoga porijekla, što implicira dokazivanje da srednjevjekovna bosanska država nije bila samo slavenska. Takav rad bio bi glogov kolac u politički motiviranu hrvatsku i srpsku historiografsku znanost. Naime, Bosna je u nauci svojatana možda i više nego u politici, i još uvijek se svojata kao srpska ili hrvatska zemlja, a znatan broj naučnika, kakav je bio i Petar Skok, nacionalno su motivirani.

Prva iskustva s radom u kojem sam postavio pitanje porijekla bosanskog vladarskog imena, u historiografiji poznatog kao ban *Prijesda*, pokazuju da se radi o temi koja se više ne može zanemarivati, ali koja se može ignorirati i zataškavati. Rad sam 2005. godine namjeravao objaviti u *Godišnjaku* Centra za balkanološka ispitivanja u Sarajevu, u kojem kao znanstvenik nikad nije bio zaposlen niti jedan Bošnjak.⁸¹⁴ Znajući da se radi o vrlo osjetljivoj temi, uz dužno poštovanje hrvatskih i srpskih znanstvenika, osnovni autorski uslov za objavljivanje

⁸¹⁴ Kao naučni radnici Centra, od osamdesetih godina u Centru su bili zaposleni: A. Benac, B. Govedarica, Ž. Mikić i A. Škegro. Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu posljednja trojica napustili su Bosnu i Hercegovinu. Da se djelatnost Centra ne bi potpuno ugasila, honorarno su angažirani penzionisani znanstvenici Zdravko Marić i Veljko Paškvalin. Prvu kritiku anti-bošnjačke kadrovske politike koja se vodi u Centru za balkanološka ispitivanja u Sarajevu objavio sam u radu: I. Pašić, *Predslavenski etnički elementi u historijama Bosne i Bošnjaka, mit ili stvarnost?*, Godišnjak BZK Preporod, god. III, Sarajevo 2002, 63. Vjerovatno pod utjecajem te kritike, 1. 6. 2005. godine u Centar je na određeno vrijeme primljena Melisa Forić, diplomirani

rada bio je da se rad ne recenzira u Srbiji i Hrvatskoj⁸¹⁵ iz razloga što on nije za dobrobit onih kojima u Bosni i Hercegovini manjka srpstva ili hrvatstva. U prvim, srpskohrvatska redakcija *Godišnjaka*, Zdravko Marić, Blagoje Govedarica i Veljko Paškvalin, prihvatila je moje uvjete. Međutim, nešto kasnije, mimo moje volje, znanja i dopuštenja, netransparentno i tajno, rad je dat na recenziju hrvatskom akademiku Radoslavu Katičiću, koji je napisao negativnu recenziju. Pošto se ništa ne može sakriti i kada su se, ipak, stvari počele otkrivati, od Centra sam zatražio Katičićevu recenziju s namjerom da je javno objavim zajedno s mojim radom. Redakcija *Godišnjaka* i direktor Centra akademik Dževad Juzbašić⁸¹⁶ ne samo da mi nisu udovoljili. Štaviše, pokušali su sakriti identitet recenzenta.⁸¹⁷ I sve ovo moglo bi se dovesti u sumnju da nije dokumentacije koja je nastala tokom komunikacije s Centrom, koju sam sačuvao i, zajedno s radom, objavio u knjizi *Kulin & Prijesda, dva imena ilirskog porijekla u vladarskoj dinastiji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 2006. Priznanje knjizi stiglo je s mjesta odakle se nije očekivalo: od akademikâ ANUBiH Muhameda Filipovića i Abdulaha Sidrana, koji su zajedno s prof. dr. Ahmedom S Aličićem i prof. dr. Dževadom Jahićem, u Bošnjačkom institutu u Sarajevu 22. 12. 2006. godine promovirali tu knjigu.

Knjiga *Kulin & Prijesda, dva imena ilirskog porijekla u vladarskoj dinastiji srednjovjekovne Bosne* napisana je iz razloga što tada nije bilo drugog načina da se progovori o vladarskim imenima koja ona tretira. Šutnja onih koji bi se o knjizi trebali oglasiti bila je dodatni motiv za nova istraživanja na osnovu kojih je nastala (n)ova knjiga i ovo poglavlje, koje u prerađenoj i znatno dopunjenoj formi uključuje i sadržaje iz prethodne knjige.

profesor historije. U isto vrijeme, autoru ovih navoda, doktoru historijskih nauka, vrata Centra bila su zatvorena.

⁸¹⁵ Redakcija *Godišnjaka* mogla je ne prihvatiti autorove uvjete i rad vratiti autoru, ali ona to nije učinila.

⁸¹⁶ Riječ je o historičaru koji se bavi željeznicama u austrougarskom periodu i koji u svom dosadašnjem naučnom radu nije imao nikakvih doticaja s prethistorijom i antikom. S obzirom na to da se danas ne može govoriti o bilo kojem režimu, definicija njegove sadašnje rukovodeće uloge ne može se nazvati režimskom. Međutim, u svijetu nema znanstvene institucije koja se bavi prethistorijom i antikom a da je na njenom čelu historičar novog vijeka.

⁸¹⁷ Od strane Centra predložen je samo vizuelan uvid, bez otkrivanja imena recenzenta. O tome vidjeti u *Kulin & Prijesda, dva imena ilirskog porijekla u vladarskoj dinastiji srednjovjekovne Bosne*, Zenica 2006. 64.

KULIN

Za ime *Kulin* T. Maretić pretpostavio je da je izvedeno od imena *Cosmas*.⁸¹⁸ M. Grković pretpostavlja da je možda nastalo od imena *Nikola*.⁸¹⁹ Prva istraživanja porijekla imena brzo su pokazala da je ono ilirskog porijekla.⁸²⁰

Antroponim *Kulin* u imenskoj bazi sadrži rijedak ilirski korijen *Cul-*, zastupljen u više ilirskih antroponima. Jedan od njih je kognomen *Culus*.⁸²¹ Iz kognomena *Culus*, u skladu sa zakonomjernim razvojem ilirske onomastike, nastao je gentilicij *Culius*.⁸²² Epigrafski natpisi s ovim imenima pronađeni su u Rideru, u Dalmaciji. Imenski korijen *Cul(c)-* također je zastupljen u ilirskom gentiliciju *Culcius, a*.⁸²³ Uz riditska imena, od posebnog značaja je ime ilirskog etnonima *Culici*.⁸²⁴ S aspekta ilirske onomastike, to je najvažnije ilirsko ime s bazom *Kul-*. Kao etnonimsko ime, ono podrazumijeva znatno veću onomastičku zastupljenost i geografsku rasprostranjenost od običnih ilirskih imena s tom bazom.

Ilirsku bazu *Kul-* također sadrži ilirsko ime *Kulo*. Na tlu Ridera trostruko je potvrđeno.⁸²⁵ D. Rendić-Miočević ime *Culo* smatrao je ženskim ilirskim imenom i dubletom muškog imena *Culus*. Ženska pripadnost imena utvrđena je na osnovu završnog *-o*, kojim "odreda završavaju" riditska ženska imena.⁸²⁶

⁸¹⁸ T. Maretić, *O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba*, Rad JAZU, knj. 81., Zagreb 1886, 116. Maretićevu dilemu u vezi ove pretpostavke izražava i upitnik koji je upisao iza imena *Cosmas*(?). Ovo ničim argumentirano pretpostavljanje nisu prihvatili lingvisti i historičari, tako da nije poznata niti jedna lingvistička ili historiografska studija koja poistovjećuje, ili dovodi u bilo kakvu vezu, imena *Kulin* i *Cosmas*. Naprotiv, lingvistička nastojanja da se riješi ovaj problem krenula su u potpuno suprotnom pravcu, koji nije donio rješenje.

⁸¹⁹ M. Grković, *Rečnik ličnih imena kod Srba*, Beograd 1974, 116. U istoj studiji srpsko ime *Kozma* ne dovodi se u vezu sa imenom *Kulin*, čime je indirektno odbačena Maretićeva veza između ovih imena.

⁸²⁰ I. Pašić, *O bosanskom vladarskom imenu Kulin*, Radovi sa Naučne konferencije "Osam stotina godina Bilinopoljske izjave", Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici 1/2003, Zenica 2003, 31-39. Isti: *Kulin & Prijesda, dva imena ilirskog porijekla u vladarskoj dinastiji srednjovjekovne Bosne*, Zenica 2006.

⁸²¹ *Culus Acenius*. D. Rendić – Miočević, *Ilirske onomastičke studije III*, Živa antika, Skoplje 1971, 162.

⁸²² Isto. Primjeri slične imenske tvorbe u ilirskom jeziku su: *Aplius* od *Aplus*, *Avittius* od *Avitus*, *Annius* i *Annaius* od *Anna*, f. itd. A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, II, Wien 1959, 210.

⁸²³ *Culcia C. Secunda an XXC* und deren Kinder *C. Culcius Ingenuos*, *C. Culcius Primus*, *C. Culcius Secundus*, *Culcia Prisca* CIL III 4255, Neckenmarkt, Scarbantia. Isto.

⁸²⁴ Ovo ilirsko pleme spominje Plinije u *Naturalis historia* 3, 130. Stefan Bizantinac za Κουλικοί kaže da je to narod uz Jonski zaliv (Jadransko more), da ga spominje Hekatej u opisu Evrope i da je nazvan po gori koju Apolonije Rodanin naziva Kaulijačkom. R. Katičić, *Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rodanina*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, VII, Sarajevo 1970, 95.

⁸²⁵ D. Rendić-Miočević, *Ilirske onomastičke studije III*, Živa antika, Skoplje 1971, 167.

⁸²⁶ "No, ni muška imena na *-o* nisu nepoznata ni rijetka u ilirskom, pa tako ni u riditskom onomastikonu." D. Rendić-Miočević, isto, 170.

Na arheološkom lokalitetu *Ruduša* kod Sinja pronađena je ilirska stela na kojoj je, po mišljenju B. Gabričevića, zapisano ilirsko ime *Cuio*.⁸²⁷ Zbog oštećenosti natpisa, čitanje B. Gabričevića je pogrešno. Ilirsko ime **Cuio* nigdje nije potvrđeno, što također dovodi u sumnju Gabričevićovo čitanje. T. Knez pravilno je pročitao natpis.⁸²⁸ Iz Knezovog čitanja vidi se da je zapisano ime *Culo*. Na pravilno i prihvatljivo čitanje T. Kneza posebno ukazuju riditske potvrde imena *Culo*.

Premda je ilirski kognomen *Culus* poznat još od 1960-61. godine,⁸²⁹ R. Katičić u svojim radovima koji se odnose na ilirska imena i ilirska imenska područja⁸³⁰ iz nepoznatog razloga ignorira ovo ime. U Katičićevim radovima koji se tematski odnose na ilirsku onomastiku Katičić ignorira i sva druga ilirska imena izvedena od ilirske baze *Cul-*, premda značajna brojnost tih imena nesumnjivo ukazuje na posebno imensko područje. Ilirska imena *Culus*, *Culius*, *Culo* samo na tlu Ridera imaju ukupno pet potvrda.⁸³¹ Uz senjsku potvrdu *Culo* i etnonim *Culici*, ukupno sedam antroponimskih potvrda ilirskih imena s korijenom *kul-* nesumnjivo ukazuju i na Katičićevu znanstvenu nedosljednost.

Lingvistička analiza antičkoga korijena *Cul-* pokazuje da on u bosanskom jeziku nije pretrpio nikakve glasovne promjene, ne samo s aspekta povijesnih promjena pojedinih glasova od kojih je tvoren. Od posebnog je značaja što se ilirski korijen u bosanskom jeziku očuvao u svom povijesnom troglasu *Cul-*, kao jedinstvena i istovjetna fonetska ilirsko-bosanska cjelina.

U povijesnom razvoju glasa *k* (*Cul-* poznato je da on u romanskim riječima "ostaje i kod nas."⁸³² Za predslavensku glasovnu grupu (*C*)-*ul-* također je poznato da se u bosanskom jeziku nije promijenila i da je ostala *-ul*.⁸³³ Latinski kognomen *Baculus* sadrži predslavenski troglas *-cul-* koji u bosanskom jeziku, u

⁸²⁷ Ispod fotografije spomenika stoji: "Nadgrobni spomenik iz Sinja (lokalitet Ruduša) na kojem se pominju ilirska imena PAIO i CUIO. I. st. posl. Kr. Muzej Cetinske krajine, Sinj. (Po B. Gabričeviću)". A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb 1991, 53.

⁸²⁸ Po čitanju T. Kneza natpis glasi: PAIO TOTIVS IMPLANT FILIA CVLO T. Knez, *Situlska umjetnost u Jugoslaviji*, Simpozijum Duhovna kultura Ilira (Herceg-Novi 4-6. novembra 1982.), Posebna izdana ANUBiH, knjiga LXVII, Sarajevo 1984, 117, T 4.

⁸²⁹ Diadora 2 (1960-61), 226. Upor: G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, 183.

⁸³⁰ R. Katičić, *Die illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet*, *Živa antika*, god. XII, SV 1 tom, Skoplje 1962, 95-120. Isti: *Das mitteldalmatische Namensgebiet*, *Živa antika*, god. XII, SV 2 tom, Skoplje 1963, 255-292. Isti: *Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija*, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga IV, Sarajevo 1964, 9-58.

⁸³¹ *Culo* (3), *Culus* (1), *Culius*, a (1). D. Rendić-Miočević, n. dj., 167.

⁸³² B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice*, Glasovi i oblici u povijesnom razvoju, Zagreb 1944, 92.

⁸³³ B. Jurišić navodi primjer *kapula* < **cepulla*. Isto.

savremenom bosanskom prezimenu *Bakula*,⁸³⁴ nije pretrpio nikakvih glasovnih promjena.⁸³⁵ Od posebnog značaja je činjenica da latinski kognomen *Baculus*⁸³⁶ potvrđen na tlu rimske provincije Dalmacije, što na istom prostoru potvrđuje povijesni antičko-srednjovjekovni fonetski kontinuitet glasovne grupe *kul-*, koja se ne mijenja. Drugi primjer, iz kojeg se također vidi da se neslavensko *kul-* u slavenskim jezicima ne mijenja, potiče iz ruskog jezika. Ruska riječ *kulič* "uskrсни kolač" izvedena je od grčkog ΚΟΥΛΙΚΙΟΝ.⁸³⁷ Prema tome, ilirski korijen *cul-* fonetski je posve izvjestan u antroponimu i glasinačkom oronimu *Kulin*.

Lingvistička analiza dočetka *-in* samo potvrđuje ilirsko porijeklo antroponimskog i oronimskog korijena *Kul-*. U južnoslavenskoj onomastici, a posebno toponomastici, nazivi s sufiksom *-in* su rijetki, a "njihove osnove nisu posvema jasne."⁸³⁸ Nejasnoće su posebno izražene kod onih naziva čija akcentuacija nije poznata. U našem slučaju akcent je poznat i on je u antroponimu i oronimu *Kulin* na prvom slogu i samoglasniku *u* koje je kratkouzlazno *u*. Prema tome, imenski sufiks *-in* u ovom slučaju ne može biti slavenski adjektivni nastavak *-in* zbog naglaska. Riječ je o sufiksu neslavenskoga porijekla, najvjerovatnije ilirskog. Ilirsko *-in* nalazi se u više ilirskih naziva, kao što su *Corini* > *Karin*, *Nedinum* > *Nadin*, *Pisino* > *Pazin*, itd.⁸³⁹ Završno *-in* može biti i latinski sufiks koji može doći na ilirske osnove, kao u *Scampinus* (sc. Fluvius) > *Škumpi*, ili pak, kojim se mogu izvoditi ilirski etnikoni, kao *Arupini* od *Arupium*, itd.⁸⁴⁰

Za ilirski sufiks *-ona* općepoznato je da on daje hrvatsko ili bosansko *-in*,⁸⁴¹ Isti sufiks može nastati i na drugi način. U antroponimskom i oronimskom imenu *Kulin* sufiks *-in* mogao je nastati i od ilirskog *-ōn* koje prelazi u slavensko *-yn*, što na kraju daje *-in* (*Culo* > **Culon* > *Culin*).⁸⁴² Pošto je ilirsko ime *Culo*

⁸³⁴ Hrvatsko prezime *Bakula* poznato je u Hercegovini i u okolini Kiseljaka. Naziv *Bakule* početkom XX stoljeća nosila su 4 bosanska ojkonima; zaselak *Bakule* u naselju Batin kod Posušja, zaselak *Bakule* u naselju Kuljani, Banja Luka, zaselak *Bakule* u naselju Mrakodo, Bosanska Kostajnica, selo *Bakule* u naselju Posušje. *Riječnik naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1910, 6.

⁸³⁵ Latinskji kognomen *Baculus* M. Vego nije bio poznat. Za bosansko prezime *Bakula* M. Vego je smatrao da je "sigurno, porijeklom od latinske riječi *baculus*, koja označava štap." M. Vego, *Bekija kroz vijekove*, Sarajevo 1964, 48.

⁸³⁶ CIL III 2127 (8595), Burnum. G. Alföldy, *Die Personennamen...*, 161.

⁸³⁷ Po mišljenju slavista, riječ je posuđena poslije V stoljeća. M. Mihaljević, *Slavenska poredbena gramatika*, 1. dio, Zagreb 2002, 166.

⁸³⁸ P. Skok, *Romanstvo i slavenstvo na jadranskim otocima*, JAZU, Zagreb 1950, 28.

⁸³⁹ Dočetak *-in* na ovim i sličnim primjerima elaborira P. Skok. P. Skok, *Studije iz ilirske toponomastike*, Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etimologiju, knjiga I, sv. 1-2, Beograd 1923, 22, 23. Upor: A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, II, Wien 1958, 140.

⁸⁴⁰ Isto.

⁸⁴¹ *Albona* > *Labin*, *Flanona* > *Plomin*, *Salona* > *Solin*, *Narona* > *Norin*, itd.

⁸⁴² "...ilyr.-ūn aus -ōn ging ins Slawische als -yn- über, das dann zu -in- wurde." A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, II, Wien 1959, 140.

neosporno, to ime najvjerovatnije je bilo poznato i u varijanti **Culon*. Analogna imenska paralela opće je poznata u ilirskom imenu *Bato* – *Baton*.⁸⁴³

U italijanskoj antroponimiji antičke Italije I. Kajanto navodi vojničko ime *Culinus/na*.⁸⁴⁴ Ime je ispisano na nadgrobnom spomeniku. Riječ je o usamljenom imenu za koje je posve izvjesno da je u Italiju došlo sa strane i da ne potiče iz Italije. To ime nosio je vojnik za kojeg se s velikom vjerovatnoćom može pretpostaviti da je bio Ilir. Desetina drugih ilirskih imena poznata je s drugih nadgrobnih spomenika rasprostranjenih širom rimskog carstva, gdje su ih donosili ilirski vojnici za koje je općepoznato da se početkom naše ere počinju mobilizirati u rimsku vojsku.⁸⁴⁵

W. Schulze informira o latinskim imenima *Colionius* (CIL XIV 3099, Praeneste), *Culius* (CIL VI 1058), *Cullonius* (CIL V 5006), koja oprezno dovodi u vezu s etrurskim *culni*, *culiu*.⁸⁴⁶ Od posebne važnosti je što Schulze primjećuje da je "teško razlikovati etrurska imena od ilirskih."⁸⁴⁷ S obzirom na to da je navedena imena W. Schulze proučavao na početku 20. stoljeća on u to vrijeme nije mogao znati za ilirski *Rider* i *riderska* ilirska imena rimske provincije Dalmacije, iz razloga što u Schulzeovo vrijeme ona nisu bila poznata. *Ridersko* ilirsko ime *Culius*, istovjetno s *Culius* (CIL VI 1058), u nauci je poznato tek od 1971. godine. Najvjerovatnije, ilirskoga porijekla je i ime *Cullonius* (CIL V 5006).

Ilirska imena na tlu Italije stara su koliko i rimsko-ilirske veze. Kao što su rimski vojnici u rimsku provinciju Dalmaciju donosili svoja latinska imena, sličan proces tekao je i u suprotnom pravcu. Iliri na tlo Italije, uglavnom kao rimski vojnici, donose ilirska imena. Među tim imenima posebno mjesto pripada ilirskom imenu *Varo*, (*Varra f.*).⁸⁴⁸ Bez obzira na to što je višestruko potvrđeno na tlu Italije, svi poznatiji ilirolazi saglasni su da je ilirskoga porijekla.⁸⁴⁹ Kao jedan od najpopularnijih ilirskih kognomena u rimskoj provinciji Dalmaciji, ulaskom Ilira u krug rimske kulture i civilizacije, Iliri su kognomen *Varo* prenijeli i na Apenine i u sve rimske provincije. Mnogo se raširio i među rimskim građanima,

⁸⁴³ *Bato lib.* CIL III, 1801 (O421) Naron, *Batoni filio* CIL III, 12800 Fatnica KP, itd. R. Katičić, *Illyricum mythologicum*, Zagreb 1995, 127.

⁸⁴⁴ *Culinus/na* XIV 2428 soldier; Christ. IV CR 3666 (Woman second eg.); cf. *culina* and Onom. Stud. 29; gent. Rare Schulze 306,7. I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965, 161.

⁸⁴⁵ Kao što je općepoznato, *Batonov* ustanak (6-9. g. n. c.) dogodio se usljed novačenja ilirskih mladića u rimsku vojsku.

⁸⁴⁶ W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1904, 306, 307.

⁸⁴⁷ Ovo Schulzeovo zapažanje imalo je poseban značaj za M. Budimira, u kontekstu njegovih razmatranja o mjestu albanskog jezika u krugu indoevropskih jezika. O tome posebno vidjeti u: M. Budimir, *Mesto arbanskog u krugu indoevropskih jezika*, Gjurmime albanologjike, 2, Beograd 1965, 9.

⁸⁴⁸ H. Krahe, *Lexikon altillirischer personennamen*, Heidelberg 1929, 123.

⁸⁴⁹ Isto, Upor: D. Rendić - Miočević, *Onomastička pitanja sa teritorije ilirskih Dalmata*, GZM, Sarajevo 1951, 40. I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANUBiH, knjiga 6, Sarajevo 1988, 147, itd.

u Rimu i provincijama.⁸⁵⁰ Zbog opće popularnosti našao je mjesta i u općem latinskom repertoaru imena.⁸⁵¹ Na isti način sa prostora rimske provincije Dalmacije u Italiju su došla ilirska imena *Culinus*, *Culius*, itd.

O ilirskim imenima na Apeninskom poluotoku u južnoslavenskoj znanosti napisan je samo jedan znanstveni rad čiji autor je Emilio Marin. Naslov rada na svoj način otkriva njegove ograničene znanstvene domete i glasi: *Pristupno istraživanje ilirske onomastike na Apeninskom poluotoku*.⁸⁵² Istovremeno, isti naslov na svoj način otkriva i ograničene znanstveno-pristupne ciljeve koje je autor sam sebi postavio prije nego što se odlučio da napiše navedeni rad. Pa ipak, vrijednost rada je u tome što on, krajem sedamdesetih godina 20. stoljeća, ukazuje na potrebu sistematskoga proučavanja brojnih ilirskih imena na tlu nekadašnjeg rimskog carstva, a posebno na tlu Apeninskoga poluotoka. Svakako, u Marinovom radu nije zastupljena niti jedna varijanta ilirskih imena s korijenom *Cul-*. Rad je ostao, kako naglašava i njegov autor, "pokušaj proučavanja" naslovne problematike i "početna faza takova povijesnog istraživanja (...)"⁸⁵³ - koje od strane E. Marina nije dovedeno do kraja. U tom hronološki i geografski reduciranom radu E. Marin je razmatranja ilirskih imena na Apeninskom poluotoku sveo na ukupno 148⁸⁵⁴ imena koja na Apeninskom poluotoku pripadaju "onim Ilirima koji su se u vrijeme Rima nalazili ili su došli ili su bili dovedeni na njihov središnji teritorij (...)"⁸⁵⁵. Izostavljena su ilirska imena posvjedočena u sjevernoj Italiji i u gradu Rimu, uz obrazloženje da bi ilirska imena iz grada Rima "zahtijevala posebno istraživanje."⁸⁵⁶ Pri tome, autor informira da do broja od 148 ilirskih imena na Apeninskom poluotoku nije došao na osnovu samostalnih znanstvenih istraživanja već je taj broj preuzet iz fundusa ilirskih imena sadržanih u studiji *Gli Illiri dell' Italia imperiale romana* autora R. Vulpea.⁸⁵⁷ Vulpeov ilirski fundus preuzet je u uvjerenju da je "najupotrebljiviji za demonstraciju nove metode u istraživanju ilirske onomastike na Apeninskom poluotoku i za ogledno istraživanje."⁸⁵⁸ Iako je autor uvjeren u to da je njegov rad napisan "specifičnom metodologijom na temelju strogo definirane grade",⁸⁵⁹ ostaje nejasno iz kojeg razloga, makar u formi bilješke, u radu nije spomenut poznati lingvista W. Schulce koji se, uopće i na tlu Italije, uspješno bavio proučavanjem ilirskih imena i čije radove posebno

⁸⁵⁰ Isto.

⁸⁵¹ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*., 264.

⁸⁵² E. Marin, *Pristupno istraživanje ilirske onomastike na Apeninskom poluotoku*, *Živa Antika*, god XXVII, sv. 2, Skoplje-Skopje 1977, 412-442.

⁸⁵³ Isto.

⁸⁵⁴ Isto, 430-431.

⁸⁵⁵ Isto, 412.

⁸⁵⁶ Isto, 417.

⁸⁵⁷ R. Vulpe, *Gli Illiri dell' Italia imperiale romana*, *Ephemeris Dacoroimana* III, Roma 1925.

⁸⁵⁸ Isto, 415.

⁸⁵⁹ Isto, 411.

navodi jedan od pionira u proučavanju ilirske onomastike na tlu rimske provincije Dalmacije D. Rendić-Miočević.⁸⁶⁰

Uz imena s korijenom *Kul-* na tlu antičke Italije W. Schulze potvrđuje još jedno vrlo važno ime: *Brissinius* koje dovodi u vezu s ilirskim imenima *Brisia*, *Brizidia*.⁸⁶¹ Na ovaj način na tlu antičke Italije potvrđuju se dva imena koja su u čvrstoj vezi s vladarskim srednjovjekovnim bosanskim imenima *Kulin* i *Prijesda* < *Brisda* < *Brizidia*.⁸⁶² Ta imena na tlo Italije donijeli su ilirski vojnici.

Epigrafska potvrda ilirskog vojničkog imena *Culinus/na*, na tlu Italije, otkrila je istovjetan imenski lik identičan s bosanskim vladarskim imenom *Kulin*. U odnosu na ilirske imenske varijante *Culus*, *Culius*, *Kulo*, **Kuli*, s lingvističkog i povijesnog aspekta, lik *Culinus/na* posve je logičan i on pokazuje historijske korijene srednjovjekovnog bosanskog banskog imena koje je utemeljeno u prethistoriji i antiku. Na drugoj strani, u dosadašnjim isključivo lingvističkim obrazloženjima imena *Kulin*, hronološko-povijesni aspekt tog imena u potpunosti je ignoriran. Imena – homonimi, izvedena iz različitih etimoloških osnova i istovjetnog lika na istom povijesnom i kulturnom prostoru su nemoguća. Ta imena nužno je tretirati od njihovih najstarijih početaka, u povijesnom i lingvističkom slijedu. S obzirom da Dalmacija zajedno s Bosnom i Hercegovinom i Sandžakom do Polimlja u prethistoriji i antici čini jedinstvenu etno-kulturnu cjelinu, porijeklo navedenih hrvatskih prezimena također može biti ilirsko, što je vrlo vjerovatno.

Imenica romanskoga porijekla "1. *kùlen* m. ima značenja a) *vrsta djevenice, debelo crijevo ili čmar koji se nadjeva svinjskom krvlju, brašnom, mašću* (...) b) *trbuh, drob*.⁸⁶³ Od romanskog *kùlen*, u kontaminaciji s banskim imenom *Kulin*, od 17. vijeka nastao je imenski lik *Kùlen*. O postanku tog imenskog lika P. Budmani piše: "Postao je ovaj oblik tijekom što je narod pomiješao ovu riječ s 1. *kùlen* po pučkoj etimologiji, te je izgovor i akcenat kao kod 1. *kùlen*."⁸⁶⁴ Prema tome, banski imenski lik *Kulin* ne može se izvoditi iz *kulo* "crijevo", *kulj* "sušast", *kulja* "drob", kako hrvatska prezimena *Kulin* i *Kulinić* izvodi P. Šimunović.⁸⁶⁵ Bansko ime, kao i hrvatska i bošnjačka prezimena *Kulin*, *Kulinić*, ne potiču iz navedene romanske riječi. S aspekta banskog imena, romansko *kùlen* ne sadrži imensku atribuciju dostojnu imena najznačajnijeg srednjovjekovnog bosanskoga bana i ne odgovara jednoimenom izrazu banskog imena. Stoga, iz povijesnih razloga, bansko ime *Kulin* ima daleko značajnije i uzvišenije značenje od "crijevo, trbuh,

⁸⁶⁰ D. Rendić-Miočević, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*, Prilog Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku, sv. LII, Split 1948, 34.

⁸⁶¹ W. Schulze, 37, 270.

⁸⁶² O tome vidjeti u: I. Pašić, *Kulin & Prijesda...*, 17-51.

⁸⁶³ Rječnik JAZU, V, 772, 773.

⁸⁶⁴ Isto, 773.

⁸⁶⁵ P. Šimunović, *Hrvatska prezimena*, Zagreb 2006, 227.

drob". Pritom, Šimunovićeva etimologija u odnosu na glasinacku toponimiju je apsurdna. U bosanskom jeziku *kulj*, *kulja* je veliki čovječiji trbuh koji se teško nosi, posebno uz brdo. Da taj apelativ dođe na vrhove glasinackih brda i da njihovi nazivi budu motivirani po trbuhu, nikako se ne može prihvatiti.

Posve je izvjesno i nema nikakve sumnje da je jezgreno geografsko središte imena *Culinus*, *Culius* na jugozapadnom Balkanu, što, uz epigrafske potvrde, višestruko potvrđuju ilirska, bosanska srednjovjekovna, osmanska⁸⁶⁶ i savremena bosanska toponimija i antroponimija.⁸⁶⁷ Na drugoj strani, istovjetno ime na tlu Italije usamljeno je ime i nema množinske potvrde u italijanskoj toponimiji i antroponimiji. Na italijanskom tlu nedostaje mu vertikalna antroponimske i toponimske disperzije i kontinuirane pojavnosti od antike do savremenoga doba.

Povijesni kontinuitet ilirskog korijena *Cul-* na jugozapadnom Balkanu potvrđuje antroponimija srednjovjekovne Dalmacije. K. Jireček, tokom svojih istraživanja romanskih imena srednjovjekovne Dalmacije, u Dubrovniku je pronašao nobilsku porodicu čije je prezime od 1286. - 1321. godine zapisivano kao *Culo*, *Cul*, *Culio*, *Gulio*.⁸⁶⁸ U Kotoru 1330. godine živio je neki *Marcus de Culu* (*Culli*).⁸⁶⁹ Navedene porodice Jireček tretira romanskim. Svakako, to su romanske porodice čiji su najstariji korijeni ilirsko - romanski. Tim porodicama koje u srednjem vijeku baštine ilirske onomastičke tradicije zasigurno pripadaju i osobe s imenom *Cul*, koje je u spisima dubrovačke kancelarije, iz 13. stoljeća, višestruko potvrdio J. Lučić.⁸⁷⁰ Ovim se u povijesnoj vertikali onomastičkoga kontinuiteta jugozapadni Balkan još jedanput potvrđuje kao nekadašnji ilirski prostor na kojem su nastala ta imena i s kojeg ona potiču.

Iz Jirečkovice elaboracije romanskih imena s korijenom *Kul-* očito je da je u srednjovjekovnoj Dalmaciji istovremeno egzistiralo više imenskih varijanti s tim imenskim korijenom; *Culo*, *Cul*, *Culio*, itd. Uz navedena imena ide i ime *Kulin* potvrđeno u Dubrovniku 1301. godine.⁸⁷¹ Pošto područje srednjovjekovne Dal-

⁸⁶⁶ Godine 1477, u nahiji Blagaj i u džematu Budisava sina Branka, popisan je vlaški poreski obaveznik *Mihajil sin Kulina*. Poimenični popis sandžaka Vilajeta Hercegovina..., 153.

⁸⁶⁷ Na području Glasinca to je bošnjačko prezime *Kulovac*, u Žepi, koje je nastalo od antroponima *Kul* ili *Kulo*. Na prostoru između Goražda i Čajniča nastanjen je starinački bošnjački rod *Kulin*.

⁸⁶⁸ *Culo*, *Cul*, *Culio*, *Gulo*, Raguzaner Nobiles 1286.-1321., Palma f. g. Petri de C. c. presbyter Nicola de Culo 1321. K. Jireček, *Die Romanen in den städten dalmatiens während des mittelalters*, II, Wien 1904, 22.

⁸⁶⁹ Isto, II, 22.

⁸⁷⁰ *Cul* (*Cuh*), Andreas de - dompnus. - Desa uxor Palme, - Palma filius quondam Petri (...). J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, prepisao i pripremio J. Lučić, zapisi notara Tomazina de Saveri (1284-1286), zapisi notara Aca de Titullo (1259-1297), Monumenta historica Raguzina, knjiga III, JAZU, Zagreb 1988, 758, 438, 758, 763, 809, 837, 853, 921.

⁸⁷¹ Zapis glasi: "*Die primo mensio februarii (1301.) Volcoslaus de Culino Dragosclauam de Bosena ancilam...etc Marcuso de Barulo pro uperperis octa, quos... etc. Iudex Marinus Dersie et Martholus de Mauressa, testes (X facta).*" Zapis je ispisan na dosta oštećenom papiru i nije najjasniji.

macije zajedno s današnjom Bosnom i Hercegovinom, još u ilirska vremena čini jedinstveno imensko područje,⁸⁷² pretpostaviti je i više srednjovjekovnih bosanskih imena s ovim korijenom. Pored imena *Kulin*, jedno od tih posve izvjesnih imena u srednjovjekovnoj Bosni je ime *Kul*.⁸⁷³

Imenom *Kulin* naziva se brdo koje se nalazi na obroncima planine Romanije, zapadno od sela Šahbegovići. Na istom brdskom masivu nalazi se i *Šahinski grad*,⁸⁷⁴ prethistorijska gradina smještena na dominantnom vrhu s kojeg se kontrolira skoro čitavo područje užeg Glasinca.⁸⁷⁵ Fortifikacija i kulturni sloj utvrđenja uništeni su gradnjom relejne stanice 1974. godine. Arheološki ostaci na ovom lokalitetu datirani su u vjerovatno bronzano i (ili) željezno doba.⁸⁷⁶

Istočno od rogatičkog sela Zakomo nalazi se još jedno brdo koje se također zove *Kulin* (756).⁸⁷⁷

Nazivi oronima *Kulin* nastali su od antroponima *Kulin*. Na ovaj zaključak posebno upućuje naglasak u nazivu oronima, istovjetan s naglaskom u srednjovjekovnom vladarskom bosanskom imenu *Kulin*. Ban Kulin najpoznatiji je

Navode "*Volcoslaus de Culino*" identično su pročitali: G. Čremošnik, *Kancelarijski i notarski spisi 1278 - 1301*, sveska I, Beograd 1932, 177, i J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, Zagreb 1993, knjiga IV, 112. Ljubaznošću dr. Ante Šoljića, arhiviste, i Ive Veselića, arhiviste, zaposlenih u Dubrovačkom arhivu, u ljeto 1999. godine omogućeno mi je da izvršim uvid u zapis i da ga skeniram.

⁸⁷² R. Katičić, isto.

⁸⁷³ Na srednjovjekovnoj nekropoli u Parganima kod Zvornika nalazi se stećak u obliku sljemenjaka sa natpisom koji se datira u 14-15. vijek. Iz natpisa se vidi da je ispod stećka sahranjen Milčes Crnics. Pisar natpisa je Kulduk. Autori dosadašnjih čitanja ovog natpisa i imena, Lj. Stojanović, Š. Bešlić i M. Vego, smatrali su da je ime pisara *Kulduk*, premda to ime nije nigdje potvrđeno. Smatralo se da je ime turskog porijekla, izvedeno od turske riječi *koltuk*, *kultuk*, u značenju "naslonjač, stol". Pritom, promjenu glasovne grupe *lt > ld* M. Šimundić tumačio je šire shvaćenim značenjem, "kao oslon, potpora roditeljima."

Čitanje pisarevog imena sa natpisa u Parganima, kao *Kulduk*, u potpunosti je pogrešno. Ime pisara je *Kul*, i ono je u natpisu odvojeno poluglasom od *duk*. U srednjovjekovnoj Bosni *Duk* je osobno muško ime, u značenju "vojvoda". U ovom slučaju, *duk* ima, najvjerovatnije, preneseno značenje, i označava najboljeg dijaka u ispisivanju natpisa na stećcima. I. Pašić, n. dj., 35, 36.

⁸⁷⁴ Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, 3, 106.

⁸⁷⁵ Uže područje Glasinca uglavnom se odnosi na geografski prostor koji je obuhvaćen arheološkim istraživanjima Glasinca provedenim u vrijeme austrougarske vlasti.

⁸⁷⁶ Isto (B. Govedarica).

⁸⁷⁷ Specijalna karta razmjera 1:25000, br. evidencije 008688, Goražde 2-4 (Kovani), štampano 1974.

bosanski ban, za čije ime je općepoznato da se očuvalo i u narodnoj tradiciji Bosne.⁸⁷⁸

Porijeklo naziva glasinačkih oronima nužno je dovesti u vezu s porijeklom bosanskog vladarskog imena *Kulin*. U glasinačkoj toponimiji oronimi s korijenom *Kul-* su brojni. Uz oronime *Kuli* i *Kulinova kosa*, na Glasincu se ukupno potvrđuju četiri naziva s bazom *Kul-*, čime se Glasinac potvrđuje kao tipično ilirsko područje s tom osnovom. Višestruka zastupljenost osnove na klasičnom ilirskom području na svoj način otklanja mogućnost da je ime *Kulin* latinski kognomen etrurskog ili nekog drugoga porijekla.

U albanskoj antroponimiji imena *Culinë-a* i *Cule-ja* pripadaju staroalban-
skim imenima.⁸⁷⁹ Albanska imena u vezi su s ilirskim *Cul-* i bosanskim *Kulin*.

Imenom *Kūli* naziva se veće brdo koje se nalazi sjeverno od glasinačkog sela Kut. Brdo je ucrtano u austrougarsku vojnu kartu iz 1885. godine.⁸⁸⁰ U periodu slavenizacije Glasinca dobilo je naziv *Kuštravica*. Riječ je o mlađem nazivu slavenskoga porijekla koji je u vezi s *kūštrav*, *kuštrava*, *kuštrica*, *kuštronja*, *kuštraš*.⁸⁸¹ Sve do osamdesetih godina 19. stoljeća u upotrebi su se nalazila oba naziva, a kasnije je prevladao slavenski.

Kuli je danas nepoznata mezra u selu Gorica u nahiji Lašva.⁸⁸² *Kulino Brdo* je prethistorijski lokalitet u Gradačcu.⁸⁸³ *Kulište* je prethistorijski lokalitet u Kruškovom polju kod Bosanskog Šamca.⁸⁸⁴ *Kuliješ* kod Kiseljaka arheološki je lokalitet iz rimskog doba.⁸⁸⁵ *Kulinova kosa* (983)⁸⁸⁶ je oronim koji se nalazi južno od rogatičkog sela Pokrivenik. *Gradina – Kuljenovci* kod Dervente prethistorijski je arheološki lokalitet, vjerovatno iz bronzanog doba.⁸⁸⁷ *Kulin* je danas nepoznat toponim zabilježen u nahiji Šubin u 16. vijeku.⁸⁸⁸ *Kuliš* je selo zabilježeno u nahiji Saraj 1604. godine.

⁸⁷⁸ Iz bosanskog srednjovjekovlja u bosanskoj tradiciji jedino se sačuvalo ime bosanskog bana Kulina. "I danas još živi u narodu rieč: 'Počeo pripoviedati koješta od Kulina bana,'" itd. V. Klaić, *Povijest Bosne*, Zagreb 1882, 65.

⁸⁷⁹ M. Pirraku, *Podudarnosti imena bratstava Albanaca s prezimenima kod Hrvata*, Zbornik referata sa treće onomastičke konferencije, Dubrovnik 10.-13. listopada 1979, *Onomastica jugoslavica*, knjiga 10, Zagreb 1982, 183.

⁸⁸⁰ K. u. K. Militärgeographisches Institut, Nach Aufnahme 1885, ZONE 29 COL. XX.

⁸⁸¹ O tome vidjeti u: P. Skok, II, 223.

⁸⁸² *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, SV 1/2, Sarajevo 2000, 239.

⁸⁸³ Na lokalitetu je pronađena prethistorijska ostava zlatnog nakita iz srednjeg ili kasnog bronzanog doba. *Arheološki leksikon...*, 78.

⁸⁸⁴ Na lokalitetu se izoravaju predmeti iz neolita, kasnog bronzanog ili starijeg željeznog doba, mlađeg željeznog doba i rimskog doba. *Arheološki leksikon...*, II, 78.

⁸⁸⁵ Na širem prostoru lokaliteta nailazi se na rimsku ciglu i novčić. *Arheološki leksikon...*, 22.

⁸⁸⁶ Specijalna topografska karta bivše JNA razmjera 1:25 000, br. evidencije 00051, Mededa.

⁸⁸⁷ *Arheološki leksikon*, 2, 64.

⁸⁸⁸ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik i atlas Bosne i Hercegovine za period 1301-1599. godine*, 32.

UBANUS DICTUS PRIESDA

Ako bi se u historiografiji bosanskog srednjovjekovlja pokušala definirati najveća naučna zabluda u čijem održavanju učestvuje desetina južnoslavenskih znanstvenika, nema nikakve sumnje da bi taj epitet pripao srednjovjekovnom bosanskom vladarskom imenu *Prijezda*. Riječ je o izuzetno važnom historiografsko-lingvističkom problemu, koji se datira u razdoblje srednjovjekovne bosanske države. Za ime *Prijezda* općenito se smatra da je slavenskoga porijekla, što, više ili manje, implicira slavensko etničko porijeklo bosanskoga bana i srednjovjekovne bosanske vladarske dinastije. Međutim, poznatom bosanskom medievalistu Anto Babiću pripada zasluga što je, intuicijom dokazanog historičara, znalački i originalno, iznova postavio problem etničkoga porijekla rodonačelnika bosanske vladarske dinastije i njegovog imena. Naime, u Ninoslavljevoj povelji Dubrovniku od 22. marta 1240. godine Babiću nije promakla riječ *Sfinar*, koja stoji uz ime *Prijesda*, na osnovu čega je zaključio da je "sfinar" – svinjar.⁸⁸⁹ Riječ je doveo u vezu sa stočarstvom, osnovnim vlaškim zanimanjem i Vlasima koji "pasu svinie". Na osnovu toga, Anto Babić postavio je dva krucijalna pitanja: 1) "Dalje, kako da objasnimo nadimak Sfinar uz ime bosanskog boljara Prijezde, koji se 1240. g. nalazio u pratnji bana Mateja Ninoslava na njegovom putu u Dubrovnik?" 2) "Nije li nadimak Ninoslavljevog boljara nastao po nekadanjem zanimanju njegovom ili nekog od njegovih, svakako ne dalekih predaka?"⁸⁹⁰ Ovim je Babić doveo u sumnju dotadašnje stereotipe o slavenskom porijeklu bosanskog bana i banskog imena i ukazao na mogućnost da bi ban Prijezda, po svom porijeklu i imenu, mogao biti Vlah⁸⁹¹. Mogućnost vlaščkoga porijekla bosanskoga bana posebno je osnažena još jednom pretpostavkom koja se odnosi na treće bansko ime *Kotroman*, o kojem će kasnije biti više riječi i za koje je, u formi znanstvenog upita A. Babić, također pretpostavio da bi moglo biti vlaško ime.⁸⁹² Istovremeno, Babić je ukazao na znanstveni pravac u kojem su usmjerena istraživanja ovog izuzetno složenog i zamršenog problema, što se interpretira u ovoj studiji.

⁸⁸⁹ Glas *f* u hrvatskom i bosanskom jeziku, između ostalog, dijalektički je nastao od glasa *v*. O tome vidjeti u: B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice I*, Glasovi i oblici u povijesnom razvoju, Zagreb 1944, 83.

⁸⁹⁰ A. Babić, *Društvo srednjovjekovne bosanske države*, ANUBiH, knjiga 17, Sarajevo 1987, 46.

⁸⁹¹ Pod tim pojmom, u hronološkom smislu, nužno je podrazumijevati predslavenskog starosjedioca jugozapadnog Balkana, u kasnijem periodu stočara.

⁸⁹² "Da li se u ova vlaška imena može uvrstiti i ime Kotroman, jedinstveno, kao i ime Kulin, u srednjovjekovnoj bosanskoj onomastici." Isto.

Rodonačelnik vladarske bosanske dinastije Kotromanića u velikoj većini historiografskih radova s tematikom iz bosanskog srednjevjekovlja navodi se kao ban "Prijezda I". U historijskim izvorima spominje se od 1233. do 1287. godine. S tim u vezi, u radu u kojem razmatra rodoslovlje dinastije Kotromanića, Ćiro Truhelka navodi: "PRIJEZDA I (Stefan, Uban, Prizda, Priezda, Brizda, 1233, 1240, 1244, 1249, 1255, 1267 1281, 1287)."⁸⁹³ Ovim je Truhelka interpretirao tri različita vladarska imena i tri imenske varijante uobičajenoga banskog imena *Prijezda*. Godine koje se navode uz imena i imenske varijante označavaju njihovu povijesnu hronologiju potvrđenu u latinskim i ćirilskim izvorima srednjevjekovne Bosne.

Navedena imena i imenske varijante, u interpretaciji Ć. Truhelke, nisu potpuni. Bansko ime *Prijezda* poznato je iz još nekoliko različitih imenskih varijanti. Kao što se naprijed otkriva, historijski izvori također potvrđuju imenske varijante: *Brisda*, *Prisda*, *Prezda*, *Prezdra*, kao i treće vladarsko ime *Kotroman*.

Uvidom u historijsku literaturu otkriva se da je imenski lik *Prijezda* historiografska interpretacija starija od jednog stoljeća. U obliku *Prijezda* sadržana je u skoro svim historijama srednjevjekovne Bosne.⁸⁹⁴ I u novijoj bosanskoj historiografiji vladarsko ime također se interpretira kao *Prijezda*.⁸⁹⁵

Više različitih zapisa vladarskog imena otvaraju pitanje imenske autentičnosti i vjerodostojne interpretacije. Različite grafijske razlike vladarskog imenskog lika, *de facto*, označavaju različita imena, i ona protivrječe izvornoj nominalnoj i etimološkoj suštini autentičnog imena, koje je bilo jedinstveno i jedno. Problem je i tipično metodološki, te je u njegovom razmatranju nužno utvrditi vjerodostojnost izvora, međuovisnost izvornih činjenica, kao i dosadašnje inter-

⁸⁹³ Ć. Truhelka, *Kolijevka i groblje prvih Kotromanića*, Studije o podrijetlu, Etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine, Zagreb 1941, 46.

⁸⁹⁴ Imenski lik *Prijezda* sadržan je u: K. Jireček, *Historija Srba* II, Drugo izdanje, Beograd 1952, 355; V. Ćorović, *Bosna i Hercegovina*, Beograd 1925, 47; Isti: *Historija Bosne*, SKA, Beograd 1940, 647; S. Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964, 62–77; Enciklopedijski leksikon *Istorija*, Interpres, Beograd 1970, 537; *Enciklopedija Jugoslavije*, Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Zagreb 1983, 81; F. Šišić, *Povijest Hrvata*, Zagreb 1916, 225; M. Perojević i dr., *Povijest Bosne i Hercegovine, od najstarijih vremena do godine 1463.*, II izdanje, Sarajevo 1991, 69–755; F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975, 141, 144; D. Pavličević, *Povijest Hrvatske*, Zagreb 2002, 575; S. Antoljak, *Pregled hrvatske povijesti*, Split 1994, 62, 63.

⁸⁹⁵ A. Babić, *Društvo srednjovjekovne bosanske države*, ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga LXXIX, Sarajevo 1987, 46; B. Nilević i dr., *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja II svjetskog rata*, Sarajevo 1994, 39; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 40–47; M. Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Sarajevo 2004, 120, 127.

pretacije tih izvora u smislu spoznajnih razmatranja historičara koji su se bavili banskim imenom.⁸⁹⁶

Različiti zapisi vladarskog imena samo su jedan od prvih razloga da se uobičajena imenska interpretacija *Prijezda* dovede u sumnju. Drugi razlog je u činjenici da se ime bosanskoga bana nije sačuvalo u bosanskoj tradiciji⁸⁹⁷ i poznato je isključivo na osnovu historiografskih interpretacija izvedenih iz historijskih izvora, što otvara još jedno važno pitanje: ako se ime bosanskoga bana nije očuvalo u narodnoj tradiciji, po kojem su se osnovu historičari opredijelili za bansko ime *Prijezda*? Zbog čega su odbačene ostale imenske varijante?

U suštini, nepoznati autori izvora od jedinstvenog imenskog lika napravili su više različitih imena, koja stvaraju nedoumicu: da li se njihov nastanak može obrazložiti lingvističkim razlozima sadržanim u različitim pismima kojima je ime zapisivano, ili su u pitanju neki drugi razlozi? Prije nego što odgovorimo na postavljeno pitanje, potrebno je upoznati se s historijskim izvorima koji sadrže različita banska imena i imenske varijante.

U pismu pape Grgura IX od 10. oktobra 1233. godine, u kojem nalaže Dominikancima da vrate sina Ubanova što ga drže kao taoca, zapisana su dva vladarska imena: *Ubanus dictus Priesda*.⁸⁹⁸

Iz ćirilske povelje bana Ninoslava od 22. marta 1240. godine F. Miklošić i Lj. Stojanović ime bosanskog bana transkribirali su kao *Притесъда*.⁸⁹⁹

U listini na latinskom jeziku, iz oktobra 1240. godine, kojom Mađari, umjesto bana Ninoslava, na bosanski prijesto kandidiraju "njegova rodaka *Prijezdu*", vladarsko ime zapisano je u kontekstu *pro Prisda bano*.⁹⁰⁰

U ispravi pečujškoga prepošta Farkaša iz 1240. godine, kojom je uzdignut na bansku čast, banski imenski lik sadržan je u latinskoj grafiji *pro Prizda bano*.⁹⁰¹

U ispravi mađarskog kralja Bele, od 30. marta 1255. godine, stoji da je vojvoda Koloman darovao župu Novak *fideli nostro Prezde bano*.⁹⁰²

⁸⁹⁶ Kako ističe M. Gros, "treba strogo razlikovati pojmove 'izvor', dakle ostatak prošlosti koji služi kao svjedočanstvo o određenim povijesnim zbivanjima, i 'literature', tj. izvještaj povjesničara o svom predmetu istraživanja na temelju provedenoga znanstvenog postupka." O ovim tipično metodološkim pitanjima vidjeti u: M. Gross, *Suvremena historiografija*, Zagreb 2001, 386–410.

⁸⁹⁷ Iz bosanskog srednjovjekovlja u bosanskoj tradiciji jedino se sačuvalo ime bosanskog bana Kulina. "I danas još živi u narodu rieč: 'Počeo pripoviedati koješta od Kulina bana'" itd. V. Klaić, *Povijest Bosne*, Zagreb 1882, 65.

⁸⁹⁸ T. Smičiklas, *Cod. Dipl.*, III, 389–390. Up.: Theiner, *Monum. Hungariae*, I, 120.

⁸⁹⁹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica, spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusi*, Graz 1964, 28. Up.: Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, SKA, Beograd 1929, 7.

⁹⁰⁰ V. Ćorović, *Historija Bosne*, SKA, Beograd 1940, 198.

⁹⁰¹ T. Smičiklas, *Cod. Dipl.*, IV, 120–121. Up.: M. Perojević, isto, 226.

⁹⁰² Tkalčić, *Mon. Ep. Zagr.* I, 103–105. Up.: M. Perojević, isto.

U alfabetskom indeksu *Codex Arpadinus* za 1287. godinu nadimak bosanskoga bana zabilježen je na latinskom jeziku kao *Brizda*.⁹⁰³

U papskoj listini od 23. jula 1290. godine ime je zapisano kao: *Brisda* ("nobilis vir Stephano et Brisde banis Bosnae").⁹⁰⁴

U ispravi iz 1267. godine, pak, sinovi bana Prijezde, *Prijezda* II i *Stjepan*, zabilježeni su kao *filiu Prezdra bani*.⁹⁰⁵

U povelji kralja Tvrtka od 1. novembra 1356. godine bosanski ban spominje se kao *magno Priezda*.⁹⁰⁶

Historijski izvori u kojima su sadržana banska imena, kao i imena njegovih nasljednika, u dosadašnjoj znanosti nisu osporavani. Prema tome, naprijed navedene zapise banskih imena, u empirijskom smislu, nužno je tretirati vjerodostojnim.

U elaboraciji banskog imena, ka njegovom potpunom historijsko-lingvističkom razumijevanju, nužno je, prije svega, početi od uobičajene vlastite imenice *Prijezda*. Šta sadrže dosadašnja tumačenja navedenog imena? Na osnovu koje argumentacije je nastao lik *Prijezda*?

Poznati hrvatski lingvist Tomo Maretić 1886. godine prezentirao je široko prihvaćenu i još uvijek preovlađujuću etimologiju banskog imena, a koje se 1935. godine – odrekao. Prvobitno, ime *Prijezda* tretirao je narodnim imenom Hrvata i Srba. Smatrao je da ime *Prijezda* sadrži prijedlog "*pri-*" tako što je narod ime *Jezda* hotio dovesti u svezu s glagolima *najezditi*, *prijezditi* (staroslov. наиаздити 'invadere', приаздити 'advehi')⁹⁰⁷.

Maretićevo razumijevanje i tumačenje glagola *najezditi*, uz pomoć latinskog "invadere", u hrvatskom, srpskom i bosanskom jeziku podrazumijeva više značenja: "invad/ěre 3. *intr.* i *tr.* 1. *intr.* a) odlučno i silovito ući kamo, provaliti, prodrijeti, upasti, b) *fig.* prevaliti se, raširiti se, rasprostraniti se, prodirati kamo, c) ići protiv, navaliti na koga, nasrnuti, oduzeti, prisvojiti. 2. *tr.* a) ići unutra, ući, ulaziti, b) obuzeti, zahvaliti, osvojiti, loviti, c) napasti, navaljivati, d) započeti, poduzimati naumiti, e) baciti se na što, svojski prionuti čemu, uhvatiti se čega, zgrabiti, ščepati, uhvatiti".⁹⁰⁸ Glagol *prijezditi*, objašnjen je uz pomoć latinskog

⁹⁰³ Č. Truhelka, *Kolijevka i groblje prvih Kotromanića*, Studije o podrijetlu, Zagreb 1941, 47.

⁹⁰⁴ M. Šunjić, *Izvori za istoriju Bosne i Hercegovine (srednji vijek)*, Arhiv BiH, Sarajevo 1975, 230. Navedeno prema: T. Smičiklas, *Codex diplomaticus* VII, 12.

⁹⁰⁵ T. Smičiklas, *Cod. Dipl.*, V, 438–439.

⁹⁰⁶ Lj. Thallóczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arkiva*, GZM XVIII, Sarajevo 1906, 437. Upor: Vjesnik kraljevskog hrvatskog, slavonskog i dalmatinskog arkiva, VIII, 1906, 235–239.

⁹⁰⁷ T. Maretić, *O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba*, Rad JAZU, knj. 81, Zagreb 1886, 143.

⁹⁰⁸ J. Marević, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, I dio, Velika Gorica – Zagreb 2000, 1618–1619.

"*advehi*", što na navedenim južnoslavenskim jezicima označava: "adve/hěre 3 tr. *Caes.* 1 dovoziti, dovesti, uvoziti, 2. *pass.* dovesti se, doploviti, *Liv.* dojahati".⁹⁰⁹

U 50. svesku *Rječnika JAZU*, nastalom 1935. godine, T. Maretić mijenja mišljenje i za ime *Prijezda* navodi da je – "nejasna značenja"⁹¹⁰. Zbog čega ovakav obrat?

U razdoblju od 1886. do 1935. godine T. Maretić spoznao je znanstvene nedosljednosti i kontraverze sadržane u njegovom prvobitnom objašnjenju banskog imena, zbog čega je navedeni antroponomastički problem vratio na početak. Odrekao se pogrešne etimologije banskog imena *Prijezda*. Međutim, u istom periodu Maretićevu pogrešnu etimologiju prihvatilo je više znanstvenika. Za razliku od Maretića, oni se nisu odrekli Maretićeve zablude i na pogrešnoj Maretićevoj etimologiji istrajavali su i istrajavaju – do danas. Posebno iznenađuje da je među njima, za razliku od Maretića, koji je bio lingvist, znatan broj historičara. Među njima, najpoznatiji su Ćiro Truhelka i Vladimir Ćorović.

Ćiro Truhelka za ime *Prijezda* smatrao je da je čisto narodno ime, izvedeno od glagola *prijezditi*, i da "označuje dakle čovjeka koji je u Bosnu došao iz drugog hrvatskog kraja, pridošlicu"⁹¹¹. Pod "drugim hrvatskim krajem" Truhelka je podrazumijevao kraj "oko Požege i Miholjca", za koji je smatrao da je "kolijevka Prijezdina i potonje bosanske dinastije"⁹¹².

Kao što se da zaključiti, glagol *prijezditi* Truhelka je shvatio i protumačio nešto drugačije od prvobitnog mišljenja Tome Maretića o tom glagolu. Truhelkino razumijevanje glagola *prijezditi* nije u skladu sa značenjem latinskog *advehi*. Pa ipak, mišljenje nije u potpunosti originalno. Nastalo je 1941. godine, pod uticajem revidiranog mišljenja Tome Maretića o tom problemu. Za Truhelkinu etimologiju banskog imena, u značenju "pridošlica", posve je izvjesno da se oslanja na Tomu Maretića i na češku imenicu *prijezd* u značenju "dolazak". Maretić je navedenu riječ obznanio 1935. godine u 50. svesku *Rječnika JAZU*. U vezi s etničkom pripadnošću imena, mada se o tome eksplicitno ne izražava, iz Truhelkinih navoda vidi se da se "čisto narodno ime", iz "drugog hrvatskog kraja", tretira hrvatskim.

⁹⁰⁹ Isto, 96, 97.

⁹¹⁰ Rječnik JAZU, XI, svezak 50, Zagreb 1935, 941.

⁹¹¹ Ć. Truhelka, n. dj., 50. Pod "drugim hrvatskim krajem" podrazumijeva se župa Novak u Slavoniji. Godine 1244. *Prieza banus* vodi pred pečujskim prepoštom parnicu radi imanja Heyrech i Luder. Godine 1255. Bela IV potvrdio je da je njegov brat kralj Koloman darovao istom županiju Novak, iz čega izuzima takozvane nove zemlje između Vlaške i sv. Mihajla (Miholjca), "jer je tu zemlju, s odobrenjem istog Kolomana, prije toga poklonio magister Jula templarima sv. Groba". Godine 1267. *Prijezdini* sinovi Stjepan i *Prijezda* ustupaju spornu zemlju Stjepanu Draškoviću i njegovim sinovima. Isto, 49. T. Macan, *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb 1999, 65.

⁹¹² Ć Truhelka, n. dj., 48.

Petar Skok, u svom *Etimologijskom rječniku srpskog ili hrvatskog jezika*, dotakao se imena *Prijezda*. U kontekstu glagola *jezditi*, -im impf. (1275., Vuk), 1° "jahati", caballicare, 2° "voziti" vehere,⁹¹³ bansko ime je samo spomenuto. Od posebnog značaja je činjenica da u *Rječniku* nije zastupljen glagol *prijezditi*. Zastupljen je glagol *jezditi*, koji nije sporan, i prefiksi koji idu uz glagol: "do-, iz-, ob-, od-, na-, po-, s-".⁹¹⁴ Kao što se vidi, uz navedeni glagol u srpskom ili hrvatskom jeziku nije potvrđen prefiks *pri-*⁹¹⁵, čime se zorno objašnjava zbog čega u *Rječniku JAZU* i Skokovom *Rječniku* nema glagola *prijezditi*. Istovremeno, Skokova elaboracija potvrđenih prefiksa uz glagol *jezditi* dodatno objašnjava razloge iz kojih se T. Maretić 1935. godine odrekao prvobitne etimologije banskog imena. Etimologija zasnovana na glagolu *prijezditi* na južnoslavenskim prostorima nema znanstvenog uporišta. Međutim, u daljoj elaboraciji P. Skoka slijedi iznenađenje bez objašnjenja. U istom kontekstu, Skok navodi antroponimijsku izvedenicu *Prijezda*: "U antroponimiji *Najezda* (12. v.), *Pojezda*, *Prijezda*, *Jezdimir*, prezime na -ović *Jezdimirović*".⁹¹⁶ Ovim P. Skok, bez ikakvog povijesno-lingvističkog osnova, u kontradikciji *secum ipso* i s elaboracijom prefiksa koji idu uz glagol *jezditi*, prešutno i čudnovato reafirmira prvobitnu etimologiju T. Maretića.

Kao što se u vezi s bosanskim vladarskim imenima posebno otkriva u ovoj studiji, etimologije bosanskih vladarskih imena P. Skok dosljedno izbjegava. Ni u jednom od svojih radova, a njihov broj je zaista impresivan, P. Skok ne razmatra bosanska vladarska imena *Borić*, *Kulin*, *Ninoslav*, *Prijesda*, *Uban*. U vezi s tim imenima zasigurno se ne radi o Skokovom znanju i neznanju. Imena nisu južnoslavenska, odnosno srpska i hrvatska, i iz tih razloga Skok ih ignorira. Na drugoj strani, kao što se vidi, imenu *Prijezda*, potpuno neutemeljeno i bez bilo kakvog znanstvenog osnova, pripisuje prijedlog *pri-*.

Prefiksi koji su povijesno potvrđeni uz glagol *jezditi* na svoj način problematiziraju vladarsko ime *Prijezda*. Na osnovu tih prefiksa i u kontekstu prvobitnog i još uvijek preovlađujućeg Maretićevog obrazloženja, po kojem je "narod ime *Jezda* hotio dovesti u svezu s glagolima *najezditi*, *prijezditi* (staroslov. наиаздити 'invadere', приаздити 'advehi')", po istom obrascu postavlja se problem imena **Dojezda*, **Izjezda*, **Objezda*, **Odjezda*, **Sjezda*, koja nisu potvrđena. Očito, proizlazi da "narod" prefikse "do-, iz-, ob-, od-, s-" "nije hotio" dovesti s glagolom *jezditi* i imenom *Jezda*. Prema tome, nije jasno iz kojih razloga "narod" hoće do-

⁹¹³ Prema Skokovom uvjerenju, najstarije značenje nije bilo "caballicare", nego, kao u češkom i poljskom, "veho". P. Skok, *Etimologijski rječnik*, I, 780.

⁹¹⁴ Isto.

⁹¹⁵ Prefiksa -*pri* uz glagol *jezditi* nema ni kod Aleksandra Belića, jednog od najpoznatijih srpskih lingvista. Prema mišljenju Belića, prefiks -*pri* sadrži lokalno značenje prijedloga, svršenosti i rezultativnosti. A. Belić, *Univerzitetska predavanja iz savremenog srpskohrvatskog jezika*, Beograd 2000, 205.

⁹¹⁶ Isto.

vesti u vezu prefikse *na-*, *po-* uz glagol *jezditi*, a ostale neće? Posebno je nejasna i sumnjiva preovlađujuća etimologija imena *Priježda*, izvedena uz pomoć prefiksa *pri-* koji nije potvrđen uz glagol *jezditi*, koja se još uvijek nastoji interpretirati validnom, iako je posve očito da se radi o pseudoznanstvenoj etimologiji. Nema nikakve sumnje da je istu pseudoznanstvenu etimologiju na svoj način pokušao reinterpretirati i Petar Skok, za razliku od Tome Maretića, koji je vremenom spoznao svoje prvobitne zablude, te ih se kasnije odrekao.

Hrvatski akademik Mirko Vidović iznio je hipotezu po kojoj "Priježda znači *jazd*, tj. do-knez".⁹¹⁷ Po mišljenju Vidovića, "naziv *Priježda* izveden je od složenice *pri-jezd*, odnosno *do-knez*, jer riječ *jezd* je najstarija poznata titula kod Indoevropljana uopće (od te prariječi nastale su kasnije razne evropske titule: *knez*, *knjaze*, *kniaz*, *König*, *King*), a potiče upravo iz vremena Kasita, s početka drugog tisućljeća prije Krista".⁹¹⁸ Hipoteza je iznesena u kontekstu elaboracije medsko-hrvatsko-bosanskih historijskih veza i iranskoga porijekla Hrvata.

Vladimir Ćorović bosanskog bana *Priježdu* tretirao je u kontekstu *Historije Bosne i Hercegovine* i *Istorije Srba*.⁹¹⁹ Ime *Priježda* smatrao je "čistim slavenskim imenom".⁹²⁰ Po mišljenju Ćorovića, ime *Priježda* "moglo bi se po vrlo smeloj kombinaciji, shvatiti i kao narodski naziv za došljaka"⁹²¹, odnosno tako da označava "došljaka".⁹²² Navedena etimologija, s izvjesnim etimološkim nijansama, profilirana je u razdoblju od 1925. do 1940. godine. Konačno Ćorovićovo mišljenje iz 1940. godine o značenju "došljak", bez prethodne ograde o "vrlo smeloj kombinaciji", vjerovatno je nastalo pod utjecajem Ćire Truhelke, koji je ime *Priježda* tumačio kao "pridošlica". Kao i kod Truhelke, Ćorovićeva interpretacija ima uopćen karakter, bez bilo kakve povijesno-lingvističke argumentacije o "čisto slavenskom poreklu" imena i njegovom značenju "došljak".

Milica Grković ime *Priježda*, dva puta zapisano u obliku *Πριεζδα*, pronašla je u Dečanskim hrisovuljama.⁹²³ Uz napomenu da je Natko Nodilo smatrao da imena *Priježda* i *Poježda* označavaju dva brata – mitološka bića slavenskoga panteona, kao blizanci Kastor i Poluks u grčkoj mitologiji,⁹²⁴ ime je eksplicitno

⁹¹⁷ M. Vidović, *Kulin ban i krstjanska Bosna*, Sarajevo 2001, 139.

⁹¹⁸ Navedenu tvrdnju autor ne iznosi u integralnom tekstu poglavlja pod naslovom *U ime Božije*, već u bilješki broj 41 istog poglavlja. Bilješka nema nikakve veze s prednjim tekstom. Isto, 150.

⁹¹⁹ V. Ćorović, *Istorija Srba*, Niš 2004, 156.

⁹²⁰ V. Ćorović, *Pitanje o poreklu Kotromanića*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knjiga V, Beograd 1925, 17.

⁹²¹ Isto, 18.

⁹²² V. Ćorović, *Ban Borić i njegovi potomci*, SKA, Beograd 1940, 54.

⁹²³ M. Grković, *Imena u dečanskim hrisovuljama*, Novi Sad 1983, 197. Isto: *Rečnik imena banjškog, dečanskog i prizrenskog vlastelinstva u XIV veku*, Beograd 1986, 149, 215.

⁹²⁴ Isto. Mišljenje N. Nodila, zastupljeno u *Rječniku JAZU* u Zagrebu, nije ničim argumentirano i u potpunom je skladu s njegovim brojnim proizvoljnim i neutemeljenim interpretacijama stare slavenske religije. O kritičkom osvrtu na znanstveni rad N. Nodila vidjeti u: Š. Kulišić, *Stana*

uvrstila u lična imena Srba, uz slijedeće obrazloženje: "**Priježda**, koren jezd je iz složenog imena Jezdimir. Dobivši predlog pri, ime Jezda je došlo u vezu sa glagolom prijezditi."⁹²⁵

Kao što se vidi, etimologija banskog imena, u interpretaciji M. Grković, također se zasniva na prvobitnoj i pogrešnoj etimologiji T. Maretića i na glagolu *prijezditi*. Pritom, važno je odmah napomenuti da se ćirilski zapis imena iz Dečanskih hrisovulja znatno razlikuje od ćirilskog imenskog zapisa u Ninoslavljevoj povelji Dubrovniku iz 1240. godine, gdje je potvrđen oblik *Притесьда*.

Tomo Maretić autor je 50. sveska knjige XI *Rječnika JAZU* iz Zagreba, gdje se razmatraju ime *Priježda* i ostale riječi koje je moguće dovesti u vezu s tim imenom.⁹²⁶ *Rječnik* sadrži cjelokupan južnoslavenski leksički fond. Za razliku od Maretićevoga prethodnog rada o narodnim imenima Hrvata i Srba, u kojem je bansko ime dovedeno u vezu s glagolom *prijezditi*, u *Rječniku* toga glagola nema. Očito je da taj glagol na južnoslavenskom prostoru nije potvrđen, tako da ga je nužno navoditi sa znakom *: **prijezditi*. Ovim se u korijenu osporavaju mišljenja Ć. Truhelke, M. Šimundića i M. Grković o etimologiji banskog imena izvedenoj iz toga glagola.

U *Rječniku JAZU* zastupljena je imenica *prijezd* u značenju "*dolazak, kad ko tamo dojezdi, samo u Stulićevu rječniku* (eqitando adventus)", s naznakom da je ona iz češkog jezika.⁹²⁷ S ovom imenicom stranoga porijekla teško je dovesti u vezu bansko ime, kao što je to učinio Ć. Truhelka, posebno iz razloga što imenica nije potvrđena u južnoslavenskim historijskim izvorima, već u lingvističkoj literaturi. Povezivanje bi imalo osnova jedino da je ban *Priježda* u Bosnu došao iz Češke, što nije moguće. Uz činjenicu da u istim izvorima također nije potvrđen glagol **prijezditi*, T. Maretić bio je prinuđen da odbaci svoje prethodno mišljenje o etimologiji banskog imena i da konstatira da je ime *Priježda* "nejasna značenja".⁹²⁸

slovenska religija u svjetlu novijih istraživanja posebno balkanoloških, ANUBiH, Djela, knjiga LVI, Sarajevo 1979, 240. i d.

⁹²⁵ M. Grković, *Rečnik ličnih imena kod Srba*, Beograd 1974, 161.

⁹²⁶ "PRIJEZDIC (bice takav akcenat) m. selo u Srbiji u okrugu valjevskom. Koturović 457. U Etnogr. zborn. 8, 1037 piše plur. *Prijezdici*. *Prijezdić* je upravo prezime izvedeno od imena *Priježda*, i ono je selo prozvano po nekom *Prijezdiciu* (ili po *Prijezdiciima*). *PRIJEZDIN*, *adj. poss.* od *Priježda*, samo u primjerima: *Popela se Prijezdina ljuba...* Pa besjedi *Prijezdina ljuba...* nar. pjes. Vuk 2, 503." Isto.

⁹²⁷ AR XI, 941.

⁹²⁸ Isto. Maretić navodi i historijske primjere zapisanog imena: "*Prijesda Sfinar* (iz XIII vijeka) Mon. serb. 28. *Pro Pryezda*, filio Bogdan (u lat. ispravi iz XIII vijeka. Tkalić, mon. 241. *Priježda Krečb* 2 detiju, Deč. hristov. 55. *Priježda Milmanović* (iz XV vijeka) Stoj. hrist. 52. *Priježda* u spomeniku nenaznačena vremena, 180. U narodnoj pjesmi u Vuka 2, br. 84 govori se o stalaćkom vojvodi *Prijezdi*, za koga se u historijskim izvorima ništa ne zna." AR, XI, 941.

Odbacivši prvobitnu etimologiju banskog imena, T. Maretić nije odustao od rješenja problema. Ni u drugom pokušaju da riješi isti problem nije imao sreće. U 50. svesku *Rječnika* pretpostavio je: "Ime Prijezda biće istovetno s imenom Prehizda."⁹²⁹ Međutim, u istom rječniku, u Maretićevoj interpretaciji imena *Prehizda*, etimologija imena *Prijezda* nije obrazložena – stoga što nije obrazloženo ni ime *Prehizda*. Uz ime *Prehizda* stoji nova Maretićeva pretpostavka: "Da ne bude isto što i Prijezda?"⁹³⁰ Ovim je bez znanstvene utemeljenosti problem banskog imena povezan s drugim, također neriješenim problemom. Tako je pitanje banskog imena zatvoreno u hipotetički, bezizlazan krug.

U svom drugom pokušaju da odgonetne etimologiju banskog imena T. Maretić još više je zamrsio problem. Pitanje banskog imena pokušao je riješiti na nedosljedan način, čudnovatim metodološkim postupkom u kojem je ime *Prijezda* povezao s imenom *Prehizda*. Uz neriješenu etimologiju imena *Pehizda*, Maretić nije riješio osnovnu nepoznanicu: da li je ime *Prijezda* nastalo od *Prehizda*, ili obratno.

Autori Akademijinog *Rječnika* u obrazloženju zastupljenih riječi, u pravilu, redovno se pozivaju na Vuka Karadžića i njegove onime koje je unio u svoj poznati *Rječnik*. Ime *Prijezda* je izuzetak. U *Rječniku*, kao i u radu o narodnim imenima Hrvata i Srba, u kojem je prezentirao prvobitnu etimologiju banskog imena, T. Maretić ignorirao je Vukovo obrazloženje glagola *jezditi* u značenju *jahati*, od čega su nastala srpska imena *Jezdimir* i *Jezdo*.⁹³¹ Vukovo obrazloženje glagola *jezditi*, sa značenjem "jahati,"⁹³² lingvistički je precizno i tačno, i ne dozvoljava dvosmislena i nategnuta značenja. Od glagola *jezditi* nastala su srpska imena *Jezdimir* i *Jezdo*, a ne **Prijezdimir* i **Prijezdo*.⁹³³ Nepotvrđena imena **Prijezdimir* i **Prijezdo* na južnoslavenskim prostorima, u skladu s nepotvrđenim glagolom **prijezditi*, indirektno negiraju etimologiju banskog imena koja je dovedena u vezu s tim glagolom.

Čiro Truhelka za bana Prijezdu smatrao je da je došao u Bosnu iz Hrvatske, iz oblasti oko Požege i Miholjca, u Slavoniji. Da je Truhelkino mišljenje neosporno, etimologija banskog imena podrazumijevala bi hrvatsko jezičko porijeklo banske imenske osnove, odnosno neku starohrvatsku riječ iz koje je izvedeno bansko ime. U povijesti hrvatskog jezika slične riječi nema. Naprotiv,

⁹²⁹ Prehizda, muško ime zabilježeno u lat. ispravi XIII vijeka, Prehizda, Tkallčić, mon. I, 83. AR, Isto.

⁹³⁰ Isto.

⁹³¹ V. Karadžić, *Srpski rječnik*, III izdanje, Beograd 1898, 261.

⁹³² U srpskoj narodnoj pjesmi *Marko Kraljević i vila* stoji: "Pojezdise do dva pobratima preko krasna Miroča planine; ta jedno je Kraljeviću Marko, a drugo je vojvoda Milošu. Naporedo jezde dobre konje..." /*Narodne pjesme* (izbor iz usmene književnosti naroda i narodnosti SFRJ), priredio i izbor sačinio Lj. Zuković, Sarajevo 1989, 103./ U narodnoj pjesmi *Oj dodo, oj dodole* stoji: "Kakav junak gorom jezdi; nosi sablju u zubima..." /Isto, 12.

⁹³³ **Prijezdimir* i **Prijezdo* su nepostojeća imena.

hrvatski leksik nudi posve drugačije mogućnosti. U takozvanom *Pariskom kodeksu*, nastalom u drugoj polovini 14. vijeka, ispisanom starohrvatskom redakcijom staroslavenskog jezika, zastupljen je glagol *prihajati*⁹³⁴, u značenju "prihoditi, dolaziti"⁹³⁵, što je daleko od češke imenice *prijezd* i na južnoslavenskim prostorima nepotvrđenoga glagola **prijezditi*. Truhelkina i Ćorovićeva etimologija banskog imena, u značenju "pridošlica, došljak", u koliziji je sa starohrvatskim glagolom *prihajati*. U hrvatskom jeziku imenice "pridošlica, došljak" moguće je dovesti u vezu s glagolom *prihajati*, nikako s glagolom **prijezditi*. Prema tome, iz lingvističkih razloga, Truhelkinu i Ćorovićevu etimologiju nužno je u potpunosti odbaciti. Etimologija je bez ikakvog znanstvenog osnova. S velikom vjerojatnošću može se pretpostaviti da je nastala iz političke potrebe "dokazivanja" da je ban Prijezda iz Hrvatske "pridošao" u Bosnu, odnosno da nije autohton i da je "došljak" u Bosni.

Glagol *jězditi* u hrvatskom jeziku u osnovnom značenju je "jahati", u prenesenom "juriti, brzo prolaziti".⁹³⁶ Najstarija varijanta glagola je ikavski lik *jizditi*, višestruko potvrđen u hrvatskoj književnosti.⁹³⁷ Povijesno značenje *jizditi* također je "jahati".⁹³⁸ S obzirom da starohrvatski glagol *prihajati* ima značenje "prihoditi, dolaziti", glagol *jězditi* nikako se ne može dovesti u vezu s posljednjim značenjima, što su učinili Ć. Truhelka, V. Ćorović i M. Grković. Iz hrvatske varijante *jizditi*, aplikacijom prefiksa *pri-* moguće je izvesti ime **Priijizda*, nikako *Prijezda*. Pošto je i u srednjevjekovnoj Bosni ikavski dijalekt povijesno zastupljen i široko rasprostranjen,⁹³⁹ što se posebno vidi iz osmanskih popisa Bosne,⁹⁴⁰ s

⁹³⁴ Glagol je još uvijek aktivan u slovenačkom jeziku, iako ga F. Bezljaj ne spominje u svom poznatom *Etimološkom slovaru slovenskega jezika*.

⁹³⁵ D. Malič, *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*, Zagreb 1972, 211.

⁹³⁶ "jězditi, (jězditi) *nesvr. neprl.* [jězdim, pril. sad. jězdeci, pr. rad. jězdilo] 1° jahati 2° pren. juriti, brzo prolaziti – ježđenje gl. im." *Rječnik hrvatskoga jezika*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2000, 417.

⁹³⁷ M. Marulić, *Judita*, Zagreb 1968, 182. Kod Marulića je također zastupljena varijanta *objizditi* "objahati". /Isto/; "Naš gospodin poljem jizdi, jizda da mu je..." O. Delroko, *Narodne pjesme*, Zagreb 1971, 19.

⁹³⁸ Isto.

⁹³⁹ Prema mišljenju Dž. Jahića, "bosanskohercegovački prostor u srednjem vijeku, do dolaska Turaka, pripadao je najvećim dijelom zapadnoj štokavštini. Teritorij te zapadne štokavštine u grubim crtama (kako je to rekonstruirala historijska dijalektologija) bio je podijeljen na četiri dijalekta: *i-šća* (*sino; šćap*) *i-je-šća* (*sijeno; šćap*) *i-šta* (*sino; štap*) *i-je-šta* (*sijeno; štap*). Teren je bio razdijeljen unakrsno. Jedna granica (uslovno shvaćena, kao i svaka jezička granica) išla je vertikalno linijom rijeka Bosne i Neretve; istočno od te linije prostirali su se *ijekavski* govori, a zapadno *ikavski*." Dž. Jahić, *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*, Zenica 2000, 18.

⁹⁴⁰ U osmanskom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, u nahiji Borač u istočnoj Bosni, višestruko su potvrđeni ikavski oblici *Bila Rika*, *Podstina*, *Stipan*, *Cvitoje* itd. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. III, Sarajevo 2000, 46, 52, 62, 66, 86.

aspekta povijesnih dijalekatskih prilika, i na bosanskohercegovačkom tlu, ime **Priježda* znatno je logičnije ime od imena *Priježda*.

Ikavski dijalekt, sve do naših dana, u hrvatskoj i bosanskoj antroponimiji ostavio je brojne varijante ikavskih imena, posebno onih koja su izvedena od srodnih i frekventnih riječi, kao što su glagoli itd. Među tim imenima nema imena **Priježda*. Ovim postaje očito da bansko ime *Priježda* nije izvedeno iz slavenske glagolske osnove i da ono ne potiče iz Hrvatske.

Glagol *jezditi* na tlu Bosne i Hercegovine i u bosanskom jeziku također je u značenju "jahati". Značenje je i povijesno potvrđeno u najstarijoj bošnjačkoj epici.⁹⁴¹ U stručnoj literaturi glagol se tretira u kontekstu stranih i manje poznatih riječi.⁹⁴² Zastupljen je i u *Pravopisu bosanskog jezika*.⁹⁴³ Bosanski prezent *jezdim* u značenju "jašem"⁹⁴⁴ pokazuje da je iz njega teško izvesti Truhelkino i Ćorovićovo značenje "pridolazim", "dolazim". Posljednja značenja glagola *jezditi*, u značenju "pridolaziti, dolaziti," u Bosni i Hercegovini sasvim su nepoznata.

Truhelkino, Ćorovićovo i prvobitno Maretićevo mišljenje, po kojem je ime *Priježda* narodno ime slavenskog porijekla, nikako se ne može prihvatiti. Po definiciji i suštini, narodna imena kod pojedinih naroda i na području određenog etniciteta višestruko su zastupljena i ravnomjerno rasprostranjena. Narodno ime podrazumijeva svenarodnu i široko rasprostranjenu riječ, kao i lingvističku bazu iz koje je izvedena. Međutim, ime *Priježda* zastupljeno je u latinskim i ćirilskim izvorima srednjovjekovne Bosne skoro isključivo u vezi s banskim imenom, i u srednjovjekovnoj bosanskoj državi ne može se smatrati narodnim imenom. Na tlu srednjovjekovne Bosne ime nije općenarodno, već skoro isključivo vladarsko, ime bosanskog vladara i njegovih nasljednika.

Poslije uspostave osmanske vlasti na Balkanu, u popisima vlaških poreških obaveznika i na području koje u geografskom smislu pripada ili gravitira srednjovjekovnoj Srbiji, Mitar Pešikan pronašao je ukupno 23 potvrde imena *Priježda*, "sve iz raških predela".⁹⁴⁵ Iz Pešikanovih istraživanja proizlazi da se ime odjedanput pojavljuje u znatno većem broju. Ukoliko su Pešikanova istraživanja dosljedna a interpretacija vjerodostojna, nema nikakve sumnje da je brojna pojava imena u vezi s Vlasima i vlaškim migracijama koje su uzrokovali i pokrenuli Turci. Na ovaj način potvrđuje se pretpostavka A. Babića: ime *Priježda* u vezi je s Vlasima, odnosno s predslavenskim etnicitetom srednjovjekovnih Vlaha.

⁹⁴¹ Glagol je sadržan u bošnjačkoj pjesmi *Gorom jezdi Budimski Bešlaga* / *Narodne pjesme*, Veselin Masleša, Sarajevo 1978, 42/. Općepoznata je i bošnjačka lirska pjesma *Gorom jezde kičeni svatovi*.

⁹⁴² *Narodne pjesme...*, 264.

⁹⁴³ "jezditi, prez. jezdim, gl. im. ježdenje." S. Halilović, *Pravopis bosanskoga jezika*, Sarajevo 1996, 283.

⁹⁴⁴ Isto.

⁹⁴⁵ M. Pešikan, *Zetsko-humsko-raška imena na početku turskog doba*, Onomatološki prilozi V, SANU, Beograd 1984, 137.

U elaboraciji imena *Priježda*, koje je potvrđeno i na prostorima srednjovjekovne srpske države, M. Pešikan ne donosi autentične verzije imenskih zapisa na osmanskoturskom jeziku. Iz Pešikanove interpretacije imena *Priježda* proizlazi da u zapisivanju tog imena na osmanskoturskom jeziku nema nikakvih dilema, posebno iz razloga što se navode 23 različite potvrde. Međutim, isključivo čitanje imena kao *Priježda* iz osmanskih izvora znatno je složenije nego što se misli.

Oni koji su se detaljnije bavili osmanskim izvorima mogli su zaključiti da su osmanisti vrlo često u dilemi kako pročitati određene onime koji u svom početnom glasu sadrže *p* ili *b*. Tipičan primjer takvog naziva na tlu Bosne i Hercegovine je danas nepoznat ojkonom na tlu Žepe koji osmanisti čitaju kao *Bračin* ili *Pračin*.⁹⁴⁶ Nema nikakve sumnje da je istovjetna dilema prisutna i s osmanskim zapisima muškog imena koje se kod M. Pešikana jednostrano interpretira kao *Priježda*, a koje se, pak, u određenim slučajevima može pročitati i kao *Brisda*.⁹⁴⁷ Također, nema nikakve sumnje da su neka od dosadašnjih čitanja zapisanog imena, kao *Priježda*, upitna i nategnuta, nastala iz pogrešnog uvjerenja da se radi o dokazanom arhetipu ili aksiomu koji se razumije sam po sebi. Vjerovalo se da u vezi s tim imenom nema ništa sporno i da je ime ključ za dešifriranje nekih osmanskih antroponimijskih zapisa. Prije svega, osmanistima nije bilo poznato da je vladarsko bansko bosansko ime *Priježda* najvjerovatnije – politički motiviran deziderat.

Bosanski i dubrovački srednjovjekovni izvori otklanjaju sve dileme u vezi s pretpostavljenim i na južnoslavenskom prostoru nigdje potvrđenim glagolom **prijездiti*, u navodnom značenju “doći”, na osnovu čega se zasniva mišljenje da je *Priježda* – “došljak”. Izvori negiraju srednjovjekovnu zastupljenost i upotrebu glagola **prijездiti* u Bosni. Tokom srednjeg vijeka u Bosni je za došljaka se koristi riječ *prišlac*,⁹⁴⁸ nastala od glagola *prijiti*, *priiti* (*pridu*, *pridob*) sa značenjem “doći”.⁹⁴⁹ Naziv *prišlac*, u značenju “došljak, doseljenik”, sadrže svi osmanski po-

⁹⁴⁶ N. Filipović ojkonom čita kao *Bračin* /N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik, period 1301-1599. g.*, Rukopis ANUBiH, Sarajevo 1980, 36, (*Bracin Istup* 1540-1542.), 48, (*Bračin*, kraj 16. vijeka), 59. Po čitanju Snježane Buzov, isti ojkonom u defteru iz 1604. godine zapisan je dva puta kao *Pračin* i *Pračin Istop*. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. II, Sarajevo 2000, 647.

⁹⁴⁷ Ovu lingvističku činjenicu u usmenom saopćenju autoru ovog rada potvrdio je osmanist prof. dr. Ahmed S. Aličić.

⁹⁴⁸ U pismu knezu Pavlu Radenoviću od 30. novembra 1400. godine Dubrovčani mu odgovaraju da ne primaju sebi njegove ljude “*koi človk prišlc naide*”. Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I, SKA, Beograd 1929, 246.

⁹⁴⁹ M. Dizdār, *Antologija starih bosanskih tekstova*, Sarajevo 2001, 397. Glagol *priiti* zastupljen je i u natpisima sa stećaka. M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, II, Sarajevo 1962-1970, 61, III, 145.

piši Bosne.⁹⁵⁰ O češkoj imenici *prijezd* i glagolu **prijezditi* u bosanskim srednjovjekovnim izvorima nema nikakve potvrde.

Na tlu srednjovjekovne Hrvatske bosanski glagol *prijti*, *priiti* (*pridu*, *pri-doh*), u značenju "doći", zastupljen je u hrvatskoj varijanti *priti*, *pridem* – "doći".⁹⁵¹ Prema tome, glagol je široko rasprostranjena južnoslavenska riječ, čijim poimeničenjem je nastala imenica "pridošlica", "došljak". Ovim postaje potpuno jasno da je tumačenje imena *Prijezda* u značenju navedenih imenica – pseudoznanstveno i besmisleno. Uz činjenicu da je glagol *jezditi* na tlu Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine višestruko potvrđen u istovjetnom značenju "jahati", ime *Prijezda* nikako ne može značiti "pridošlica, došljak".

Povijest glasova i oblika, na primjeru *dd > dzd > zd*⁹⁵², pokazuje da je u hrvatskom i bosanskom jeziku od **jadda* nastalo *jazda*, *jazditi*. S tim u vezi, u smislu moguće pretpostavke o najstarijoj varijanti imena, može se suponirati **Jada > Jazda > Jezda*. Ime *Prijezda* ne pripada ovom hipotetičkom izvođenju.

Truhelkino mišljenje da je *Prijezda* "čisto narodno ime", odnosno da je "čisto slavensko ime", kako je tvrdio V. Ćorović, nikako se ne može prihvatiti. U "čisto narodnim imenima" nema lingvističko-etimoloških nepoznanica i nedoumica. Čisto narodna imena imaju široku zastupljenost u narodu i njihov jezičko-grafijski lik je općepoznat. Međutim, kada je riječ o imenu bosanskog bana, kao i njegovih istoimenih nasljednika, historijski izvori sadrže pravo šarenilo različitih zapisa: *Prisda*, *Priesda*, *Brizda*, *Prizda*, *Brezd(a)*, *Prezdra*. Zbog čega ova šarolikost?

Ime *Prijezda* zasigurno nije "čisto narodno ime", odnosno hrvatsko ili srpsko narodno ime, kako su smatrali Ć. Truhelka, V. Ćorović i, prvobitno, T. Maretić. Ime uopće nije ni srpskog, kao ni južnoslavenskoga porijekla. Riječ je o rijetkom i neuobičajenom srednjovjekovnom imenu neslavenskog porijekla, zbog čega različiti autori historijskih izvora imaju velikih poteškoća u njegovom zapisivanju. Problemi proizlaze iz općih lingvističko-etimoloških i drugih nepoznanica koje sadrži svako strano ime. Autori historijskih izvora zasigurno su bili, za svoje vrijeme, dobro pismeni ljudi, s određenim iskustvima u ispisivanju brojnih slavenskih narodnih imena što ih sadrže brojni historijski izvori koje su ostavili iza sebe. Međutim, sa zapisivanjem imena *Prijesda* javljaju se očigledni problemi, prije svega iz razloga što je riječ o "nenarodnom" i neuobičajenom neslavenskom imenu. Stiče se neizbježan dojam da su ime zapisivali *ad hoc*, po vlastitom osjećaju puke suzvučnosti, bez etimoloških spoznaja o izvornom imenskom obliku i njegovoj smislenosti.

Razumijevanje banskog imena nije moguće bez detaljne lingvističke analize višestruko potvrđenih različitih imenskih zapisa. Od posebne važnosti su

⁹⁵⁰ O tome vidjeti u: A. Handžić, *Fojnica kroz vijekove*, (Osmanski period), Sarajevo 1987, 70.

⁹⁵¹ M. Marulić, n. dj., 189.

⁹⁵² B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice...*, 87.

zapisi *Brizda* i *Brisda* potvrđeni 1287. i 1290. godine. Nužno ih je usporediti s oblicima *Prizda* i *Prisda*, potvrđenim 1240. godine. Pritom, iz hronologije sačuvanih zapisa ne može se izvesti pouzdan sud da su likovi *Prisda* i *Prizda* stariji. Zapisi o banskom imenu iz oskudnih historijskih izvora samo su djelimično i fragmentarno poznati. Pouzdan sud o hronologiji likova *Prisda*, *Prizda*, *Brizda*, *Brisda*, *Brizda* moguće je donijeti jedino na osnovu hronologije njihovih onomastičkih uporišta. Stoga, vrlo je vjerovatno da je lik *Brizda* i *Brisda* stariji od *Prisda* i *Prizda*, posebno iz historijskih i lingvističkih razloga, o kojima će kasnije biti više riječi.

Zapisi *Brizda* ili *Brisda*, s aspekta latinskog pisma kojim su ispisani, pripadaju onim riječima koje ne ostavljaju mogućnost bitno različitih čitanja i tumačenja. Među 7 latinskih slova koja su imala samo jedan znak nalazi se i slovo *b*,⁹⁵³ – (B)riz(s)da, što znači da početno imensko slovo *B* valja čitati kao *B*. Slovo *P*, ((P)risda, Prizda) pisalo se kao *p*, rijetko kao *ph*. Slovo *r*, (B(r)izda, B(r)isda), u konsonantskoj upotrebi pisalo se kao *r*. Slovo *i*, (Br(i)zda, Br(i)sda), pisalo se kao *i*, ali daje mogućnost da se pročita i kao *ij*. Slovo *z*, (Bri(z)da, Pri(z)da), pisalo se kao – *z* ili kao – *s*. Glasovnu grupu –*da*, (Briz(da), Bris(da)), čine glasovi koji u latinskom pismu imaju po jedan znak, tako da je valja čitati kao –*da*.⁹⁵⁴

Analiza zapisa *Brizda* i *Brisda*, kao što se vidi, pokazuje onomastički sasvim originalne zapise koji se bitno razlikuju od *Prisda*, *Prizda*, *Priejzda* ili *Prijesda*. Zapisi se međusobno razlikuju po početnom imenskom glasu, koji je *B* ili *P*, i suglasniku drugog sloga, koji glasi *z* ili *s*: *Brizda* – *Brisda*. Kao što se vidi, grafijsko-nominalna različitost prvenstveno se zasniva na nejednakom početnom imenskom glasu. Latinski izvori sadrže početno *B*, dok je slovo *P* početno imensko slovo u svim srednjovjekovnim ćirilskim izvorima u kojima je zapisan banov nadimak.

Povijest hrvatskog i bosanskoga glasa *p*, sadržanog u početnom slovu srednjovjekovnog banskog imena *Prisda*, *Prizda*, *Priejzda*, *Prijejzda*, *Prijesda* pokazuje lingvističke razloge zbog čega se početno *p* ponekad piše kao *b*. Kako je utvrdio Blaž Jurišić, glas *p* “u pozajmljenicama” postaje od glasa *b*.⁹⁵⁵ Ovim se stječe vrlo važna pretpostavka da bansko ime može biti antroponimijska posuđenica iz nekog od neslavenskih jezika koji su Slaveni zatekli u Bosni.

Dvostruko potvrđen lik banskog imena s početnim *B* otvara mogućnost da je riječ o antroponimijskoj posuđenici i da je ime bosanskoga bana posuđenica u bosanskom jeziku. Početno *B* u banskom imenu, najvjerovatnije promijenjeno u *P*, ne pripada srednjovjekovnoj bosanskoj antroponimiji slavenskoga porijekla. Promjena *B* > *P* zakonomjerna je glasovna promjena tipična za početni glas *p* u

⁹⁵³ T. Maretić, *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, JAZU, Zagreb 1889, 368. Upor.: A. Belić, *Fonetika*, Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika, Beograd 1969, 43.

⁹⁵⁴ Isto.

⁹⁵⁵ B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice...*, 80.

pozajmljenicama neslavenskoga porijekla,⁹⁵⁶ što je vjerovatno slučaj i s *Brizda*, *Brisda* > *Prisda*, *Prizda*, *Prezda*, *Prezdra*, *Prijezda*, *Prijesda*. U vezi s tom onomastičkom pojavom od posebnog značaja je zapažanje P. Skoka, koji ne isključuje mogućnost da se radi o glasovnoj promjeni karakterističnoj za ilirski jezik: "*Urpanus* (BD XXXI 32 (3868 A) mjesto *Urbanus*. Ispor. *Urpanus* (Plin. H. N. III, 148) i *Urbassus* kod geografa za današnje *Vrbas*."⁹⁵⁷ S tim u vezi, Skok navodi: "Ne zna se, je li to pojava vl. (vulgarnolatinskog) jezika u Dalmaciji ili je to možda takova pojava, koja pripada ilirskom jeziku, ili je to napokon pogrješka klesarova."⁹⁵⁸

Posljednja zapažanja o glasovnoj promjeni *b* > *p* kao da otkrivaju Skokove razloge iz kojih je kontinuirano izbjegavao da razmatra etimologije bosanskih vladarskih imena. Kada se radi o etimologiji banskog imena *Prijesda*, isti lingvistički problem u hrvatskoj historiografiji već je od ranije razmatrao Vjekoslav Klaić, što je P. Skoku zasigurno bilo poznato.

U historiografskim razmatranjima o banu *Prijesdi*, na strani 90. svoje *Povijesti Bosne* V. Klaić donosi: "Nobilibus viris Stephano et Brisde banis Bosne". Theiner, Mon. Hung. I. p. 364-5. – *Brizda* = *Prezda* = *Priesda* = *Prijes'da* bio je možda ban Usori i Soli.⁹⁵⁹ Kao što se vidi, radi se o glasovnoj promjeni *b* > *p* koja je izravno dovedena s bosanskim banskim imenom i na osnovu koje su objašnjene onomastičke promjene banskog imena. Za razliku od P. Skoka, ovim primjerom V. Klaić pokazuje da u vezi sa banskim imenom nije imao nikakvih predrasuda. Primjer je dragocjen i iz razloga što pokazuje Klaićevu primjernu dosljednost, koju će od njega naslijediti njegova unuka Nada Klaić.

Ime *Prijezda*, zastupljeno u većini radova s tematikom iz bosanskog srednjovjekovlja, problematično je vladarsko ime ne samo iz razloga što nije potvrđeno u narodnoj tradiciji i zbog različitih imenskih varijanti s početnim *B* ili *P*. Kao što se naprijed višestruko potvrđuje, latinski izvori i Ninoslavljeve povelja iz 1240. godine sadrže imenski lik s glasom *s*: *Prijesda*. Upravo iz ovih razloga Vjekoslav Klaić ime interpretira isključivo kao *Prijesda*.⁹⁶⁰ Kao što je već rečeno, u povelji bana Ninoslava od 22. marta 1240. godine, pisanoj bosančicom, ime bosanskoga bana zapisano je kao *Прутесѡда*.⁹⁶¹ Pisar povelje, da je želio, nije imao nikakvih poteškoća da ime zapiše kao *Prijezda*. Slovo *z* standardno je slovo bosanske bosančice. Međutim, zapisao je – *Прутесѡда*. S tim u vezi, od posebnog

⁹⁵⁶ "purgar < Bürger, Burg; pamuk < tur. pamuk, < perz. bambuk, grč. βάμβας, lat. bambax (upor. čak. bumbak). Isto.

⁹⁵⁷ P. Skok, *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, JAZU, Zagreb 1915, 50.

⁹⁵⁸ Isto.

⁹⁵⁹ V. Klaić, *Povijest Bosne*, 90, bilješka br. 29.

⁹⁶⁰ V. Klaić, *Povijest Bosne*, 69. i d.

⁹⁶¹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica, spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusi*, Graz 1964, 28. Upor.: Ij. Stojanović, n. dj., 7.

značaja je to što intervokalno *s* (*c*), u banskom imenskom liku situirano između vokala *e* i poluglasa *u*, u svom povijesnom razvoju u starijim pozajmljenicama iz romanskog i drugih jezika ostaje bez promjene.⁹⁶²

Ovim je, s velikom vjerojatnošću, nužno pretpostaviti da bansko ime nije slavenskog porijekla. Svakako, u izvođenju neospornog suda o neslavenskom porijeklu isključivo lingvistička argumentacija slavističke provenijencije nije dovoljna. Moguće pretpostavke, ma koliko bile više ili manje vjerovatne, u neosporan historiografski sud bitno mijenja više tipičnih odlika ilirske onomastike koje se mogu aplicirati na nominalne insignije bosanskog bana. Ovim istraživanja navedenog problema, bitno i odlučujuće, zalaze u ilirološku znanost.

Rodonačelnik bosanske dinastije imao je ukupno tri imena. Pored nadimka (dictus) *Prijesda*, drugo vladarsko ime je *Uban* ("nobilis vir Ubanus banum dictus Pri(e)zda").⁹⁶³ Treće banovo ime je *Kotroman*.⁹⁶⁴ To su *tria nomina* koja je prvi zapazio Ć. Truhelka. On je zaključio je da je bansko ime *Uban praenomen*, *Kotroman nomen gentile*, a *Prijesda cognomen*, te da je onomastička formula što sadrži banska imena nastala pod utjecajem Rima.⁹⁶⁵ Svakako, utjecaj Rima o kojem govori Ć. Truhelka pripada općoj predslavenskoj baštini srednjovjekovne Bosne i jugozapadnog Balkana. Također, *tria nomina* onomastička je baština Ilira. Pod utjecajem romanizacije, u 2. stoljeću naše ere, *tria nomina* prodrle su u ilirsku onomastiku na tlu današnje Bosne i Hercegovine⁹⁶⁶ i potvrđena su na više onomastičkih primjera.⁹⁶⁷ Ovim se, putem *tria nomina*, stiče neposredan dokaz da bansko ime može biti ilirskoga porijekla. Sličnih dokaza, utemeljenih u ilirskoj onomastici, ima više.

Banska *tria nomina* postavljaju pitanje banskih nadimaka: da li je bosanski ban imao jedan ili više nadimaka, što bi moglo dovesti u pitanje ilirsko porijeklo

⁹⁶² B. Jurišić, n. dj., 104.

⁹⁶³ Ć. Truhelka, n. dj., 46. Navedeno prema: Fejer, *Cod. dipl.* III/2, 384, 335. Thenier, *Monum. Hungar.* I, 147., E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, Zagreb 1892, 8. E. Fermendžin ime je pročitao kao Urbanus, ali je po Thalloczyu i, c. XVIII. 442, opaska 5 Vilim Fraknoi, revidirajući listinu, ustanovio da ime valja čitati kao – Ubanus. Ć. Truhelka, n. dj., 47. Upor: Lj Thallóczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arkiva...*, 422, bilješka 5.

⁹⁶⁴ Ć. Truhelka, n. dj., 46.

⁹⁶⁵ Isto, 50.

⁹⁶⁶ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANUBiH, knjiga LXVI, Sarajevo 1967, 188.

⁹⁶⁷ D. Rendić-Miočević, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*, Split 1948, 43.

tria nomine. Historijski izvori u kojima je zapisivano bansko ime otklanjaju moguće dileme. Iz Ninoslavljeve povelje iz 1240. godine vidi se da uz bansko ime *Prijesda* stoji riječ *Sfinar*, na koju je prvi ukazao A. Babić. Očito je da je *Sfinar* nadimak za koji se može reći, u odnosu na tadašnji boljarski status kraljevog rođaka Prijesde, da je neka vrsta pogrdnog nadimka. Prema tome, ban Prijesda imao je nadimak *Sfinar*, a njegova *tria nomina* ne sadrže nikakav drugi nadimak. Da se u *tria nomina* ni jedno drugo ime ne može smatrati nadimkom i da su *tria nomina* najvjerovatnije ilirske provenijencije, potvrđuje još jedno bansko ime koje se ne navodi u njihovom kontekstu. To je četvrto vladarsko bansko ime – *Stephano*, potvrđeno u listini od 23. jula 1290. godine.

Papska listina od 23. jula 1290. godine sadrži omastičku formulu *nobilis viris Stephano et Brisda banis Bosnae*. Riječ je o onomastičkoj formuli karakterističnoj za Ilire. Iliri su s prihvatanjem rimskoga građanstva postepeno mijenjali i romanizirali svoja imena, što pokazuju slijedeći primjeri: *L. Ialli Valentis qui et Licae Bardi f...*,⁹⁶⁸ *C. Ravonius Celer qui et Bato Scenobardi, natione Dalm(ata)*,⁹⁶⁹ *L. Virridio Celeri qui et Temans ... filio, Delmat(ae)*.⁹⁷⁰ Primjeri pokazuju da je *qui et* u oznaci ilirskog imena.

Na listini od 23. jula 1290. godine bansko ime *Stephano* općepoznato je vladarsko ime. Oznaka (*qui*) *et* uvodi u banovo etničko ilirsko ime *Brisda* i ona se od izvornog ilirskog *signuma* razlikuje po tome što je vremenom skraćena, od *qui et* na *et*. To je osobit onomastički element ilirskoga porijekla, takozvani *signum* (*qui et* i *signo*), koji se tokom III stoljeća raširio po Rimskom carstvu, kada je prodro među Ilire.⁹⁷¹

Od posebnog značaja je činjenica da se ilirski onomastički *signum* održao u Hrvatskoj i u srednjem vijeku, što ga čini izvjesnim i u srednjevjekovnoj Bosni. D. Rendić-Miočević, koji je proučavao ostatke ilirske onomastike u srednjevjekovnoj Hrvatskoj, navodi nekoliko karakterističnih primjera.⁹⁷² Iz njih se vidi da dvojna imena u istoj formuli imaju samo alternativnu vrijednost, a ne suplementarnu. Vladar koji je uz svoje narodno ime uzeo i novo, kršćansko, "postupio je donekle kao i ona duhovna lica koja, ulaskom u samostan ili usponom na najvišu stepenicu crkvene hijerarhije, svoje staro svjetovno ime zamjenjuje novim"⁹⁷³.

⁹⁶⁸ CIL X 3468.

⁹⁶⁹ CIL X 3618.

⁹⁷⁰ CIL X 3666.

⁹⁷¹ D. Rendić-Miočević, *Prilog proučavanju naše ranosrednjovjekovne onomastike*, Starohrvatska prosvjeta, III serija, svezak 1, Zagreb 1949, 18.

⁹⁷² "Ego Demetrius qui et Suinimir nuncupor..." Rački, Docum. 87, ... ego Demetrius qui et Suinimir...rex" ibid., ... "Ego Suinimir qui et Demetrius... rex totius Chroacie simulque Dalmacie..." ibid 99. Petrus Cerni qui et Gumati filius..." Rački, Docum 117, 144. D. Rendić-Miočević, isto.

⁹⁷³ Isto.

Duje Rendić-Miočević utvrdio je još jednu vrlo važnu odliku ilirske onomastike koju je nužno dovesti u vezu s trostrukim imenom *Priježda* sadržanom u genealogiji vladarskog roda. Kako navodi Miočević, "čini se da je najčešći običaj bio da su djeca nosila ime djeda po ocu"⁹⁷⁴. U natpisu iz Riječana spominje se *Agirrus Epicadi f* i sin mu *Epicadus*. Isti je slučaj i na jednom drugom spomeniku iz tog kraja, gdje se uz oca, *Caius Epicadi, f*, spominju i četiri njegova sina, od kojih drugi po redu nosi djedovo ime *Epicadus*.⁹⁷⁵ Također, nije bio rijedak slučaj da djeca nose imena svojih očeva.⁹⁷⁶ Ove onomastičke odlike ilirske onomastike bitna su karakteristika banske antroponimije.

Historičari su u porodičnom stablu Kotromanića utvrdili tri različite osobe s nadimkom (imenom) *Priježda*: *Priježda* I (1233–1267), njegov sin *Priježda* II, koji je preuzeo očevu bansku vlast, i *Priježda* III, koji je naslijedio *Priježdu* II od 1287. do 1290. godine.⁹⁷⁷ Rodonačelnik dinastije svoje vlastito ime nadjenio je svome sinu, a njegov sin – svoje vlastito ime i ime svoga oca – svome sinu. Riječ je o značajnim znanstvenim pravilnostima iz ilirske onomastike, iz kojih je, u metodološkom smislu, nužno izvesti naučne zakone i sudove.

Na osnovu nasljeđivanja banskog imena *Priježda* s oca na sina u vladarskoj dinastiji Kotromanića, i istovjetne onomastičke pravilnosti u ilirskoj onomastici, stekao se još jedan dokaz da je ime bosanskog vladarskog rodonačelnika ilirskog porijekla. Dokaz je tim prije vjerodostojniji što je bansko ime *Priježda* na tlu srednjovjekovne Bosne ograničeno isključivo na vladarsku bosansku dinastiju.

Bansko bosansko ime *Priježda* ima neposredno lingvističko uporište u ilirskoj antroponimiji. S obzirom na glasovnu promjenu *b > p*, karakterističnu za južnoslavenske pozajmljenice, i mogućnost da se latinsko *i* pročita kao *je*, ime je moguće dovesti u vezu s ilirskim kognomenom *Brizidia*, potvrđenim u Pljevlju.⁹⁷⁸ Ime je, u obliku *Brizid-i*, zastupljeno i u savremenoj albanskoj antroponimiji.⁹⁷⁹

U Peloponeskom ratu, jedan od peloponeskih vojskovođa bio je Spartanac *Brasida*.⁹⁸⁰ Pošto ovo ime nije zastupljeno u mikensko-grčkom⁹⁸¹ i homerskom

⁹⁷⁴ D. Rendić-Miočević, isto, 15.

⁹⁷⁵ Isto, 16.

⁹⁷⁶ Isto, 16.

⁹⁷⁷ N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1994, 131–134.

⁹⁷⁸ *Stattus Victor B. H. Krahe, Lexikon altillyrischen Personennamen*, 25. Upor.: A. Mayer, n. dj., 97. Za isti kognomen G. Alföldy pretpostavlja: "Vielleicht Ortsname?" G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, 166.

⁹⁷⁹ "nga një emër njeriu, ilir." Q. Batai, H. Hasani, *Si ta pagëzojmë fëmijën*, Prishtinë 1990, 17.

⁹⁸⁰ M. N. Đurić, *Istorijski izvori, istorija i filozofija*, Beograd 1997, 243, 246, 263, 343. S. Telar ime navodi kao *Brasida*. Tukidid, *Povijest peloponeskog rata* (prev. Stjepan Telar), Beograd 1991, II, 25, 85, 86, i d.

⁹⁸¹ O. Landau, *Mikensisch-griechische Personennamen*, Göteborg 1958, 9–306.

onomastikonu⁹⁸², vjerovatno je riječ o ilirskom imenu, u vezi s imenom *Brizidia*, a koje je, kao i još neka ilirska imena, dospjelo u grčki onomastikon.

Jedno od vrlo važnih pitanja koja se nameću u vezi s imenom *Prijesda* je pitanje: može li se to ime dovesti u vezu s albanskom riječi *prijës*, sa značenjem "vojskovođa". Semantičko povezivanje u potpunosti zadovoljava. Na ovaj način otvara se još jedan važan albanološki problem, čije razmatranje, pak, izlazi iz okvira ovog rada. Na potrebu da se ime bosanskoga bana i albanološki razmotri ukazuje ime *Prijezda* potvrđeno u katunu Arbanasa koji je pripadao manastiru Dečani.⁹⁸³

O nastavku *-da*, sadržanom u imenu *Prijesda*, lingvistika nudi objašnjenje.

Najpoznatiji srpski lingvist Aleksandar Belić za sufiks *-da* u češkom, slovenskom i srpskom jeziku smatrao je da "nije slovenskog porekla"⁹⁸⁴. Beliću su ostala nepoznata prezimena s navedenim sufiksom, koja ipak postoje, što dodatno osnažuje njegovo mišljenje. Sufiks *-da* sadrže crnogorska prezimena *Kapiso-da*⁹⁸⁵, *Kilibarda*⁹⁸⁶, srpsko prezime *Balorda*⁹⁸⁷, bošnjačko prezime *Drkenda*⁹⁸⁸ itd. Prezimena je teško objasniti južnoslavenskim jezičkim sredstvima i očito je da su neslavenskoga porijekla.

Mate Šimundić, u svom radu o nepoznatim hrvatskim srednjovjekovnim imenima, u kontekstu imena *Nedamisal*, član *-da* tretirao je korijenskim morfemom glagola *da-ti*.⁹⁸⁹ Prema mišljenju Šimundića, morfemsko *-da* sadrže i rusko ime *Nesda* i na složena poljska imena *Niedabył*, *Niedamir* i *Niedomysl*.⁹⁹⁰ Kao

⁹⁸² O tome vidjeti u: H. Kamptz, *Homerische Personennamen*, Göttingen 1982.

⁹⁸³ Milenko Filipović navedeno ime tretirao je srpskim imenom koje je prodrlo u albanski onomastikon. M. Filipović, *Struktura i organizacija srednjovjekovnog katuna*, Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Sarajevo 1963, 53.

⁹⁸⁴ "...kao što su *blechanda*, (isp. blechač) "kdo mnogo blech má" *košilanda*, *vojanda*, *vojana* vojnička djevojka, *strojenda* (isp. *strojena*; Vondrák isto 67 i tamo navedenu literaturu) žena opsednuta čišćenjem, mogu se naći i *starenda* (slovač.) = *starena* (šaljiv izraz), *kolendo* = *kolinko* kolence. U sloven. je osim *-enda* poznato i *-enta*: *kurvenda* = *kurva* meterix, *kurbenta* = *kurva* isto, *knaveŋta* stara krava, *babēnda* (starija žena (pež.) Srp. *Srbenda* ampl. *Srb*, *Srbin*." A. Belić, *O istorijskom razvitku slovenskih deminutivnih i amplifikantnih sufiksa*, Izabrana dela Aleksandra Belića, Drugi tom, Uporedna slovenska lingvistika, 1, Beograd 2000, 54.

⁹⁸⁵ Za pripadnike roda utvrđeno je da žive na Cetinju. /Članak *Trijumfalan povratak* posvećen Petru Kapisodi, rukometašu sarajevskog rukometnog kluba "Bosna", "Dnevni Avaz" od 18. marta 2005, 5./

⁹⁸⁶ Prezime je zastupljeno na području istočne Hercegovine i Crne Gore.

⁹⁸⁷ Pripadnici roda nastanjeni su u Sarajevu i još nekim mjestima u Bosni i Hercegovini.

⁹⁸⁸ Rod potiče iz sela Bukovica, općina Pljevlja. Pripadnici roda nastanjeni su i u Sarajevu.

⁹⁸⁹ M. Šimundić, *Nepoznata hrvatska osobna imena do polovice 11. stoljeća*, Onomastica Jugoslavića, knjiga 10, Zagreb 1982, 231.

⁹⁹⁰ Šimundićevi navodi uopće nemaju naučne aparature. Isto.

što se vidi, u antroponimijskim primjerima M. Šimundića nužno je razlikovati korijenski morfem *-da* od sufiksa *-da*.

UBAN

Drugo ime bana Prijesde bilo je *Uban* (*Ubanus dictus Priesda*).⁹⁹¹ Marko Perojević u "Napretkovo" *Povijesti Bosne*, izdanoj 1942. godine, bezuspješno je pokušavao objasniti taj lik. Mada je očito da je lik *Ubanus*, po svom grafijskom obliku, sasvim originalan i jasan i da ima svoje povijesno-lingvističko značenje, zaključio je da "ime *Ubanus* nije jasno i ne znači ništa"⁹⁹². Svakako, znanstvenicima koji ne uspijevaju riješiti određeni problem sve ostaje nejasno i bez značenja. S tim u vezi, Perojević se zadovoljio mišljenjem Vladimira Mažuranića i M. Vertnera, koji su smatrali da "valja ovdje prvo slovo 'U' čitati kao 'V', što bi bila skraćenica za 'vice', t. j. 'vicebanus'"⁹⁹³.

Slično razmišlja i J. Fine. Po njegovom mišljenju "*Ubanus* je, sigurno, bio iskrivljeni oblik titule ban."⁹⁹⁴ S tim u vezi, nije jasno na čemu se zasniva Fineova sigurnost.

(*Ubanus* je jedan od kompozita složenih ilirskih imena *Acra-banus*, *Acra-banis* i *Mala-banus*.⁹⁹⁵ A. Mayer im pridodaje još jedno ilirsko ime: *Cur-bania*.⁹⁹⁶ Pošto je opće onomastičko pravilo da su pojedini kompoziti istovremeno i posebna imena, pretpostaviti je i posebno ilirsko ime s tim kompozitom.⁹⁹⁷

Istraživanja provedena za potrebe ove studije pokazuju da vladarsko ime *Uban* (*Ubanus*) na tlu Bosne i Hercegovine ima svoje neosporno povijesno ute-

⁹⁹¹ Povelja pape Grgura IX Dominikancima od 10. oktobra 1233. g., da vrata sina Ubanova, što ga drže kao taoca. T. Smičiklas, *Cod., dipl.*, 389.

⁹⁹² M. Perojević, *Ban Matej Ninoslav*, *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, Sarajevo 1942, 221, bilješka 5.

⁹⁹³ U svom komentaru, M. Perojević navodi da je u "staro doba" u Bosni, "kao i u Hrvatskoj", svakako moralo postojati uz bana i zvanje banovca (podbana). (*Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, Zagreb 1908-1922, 40). Prema tome, Prijezda je bio banovac ili podban." Isto. Međutim, V. Čorović opravdano sumnja da je Prijezda bio podban: "...što bi to bio jedini naziv vicebana u čitavoj staroj bosanskoj prošlosti." V. Čorović, *Pitanje o poreklu Kotromanića...*, 18.

⁹⁹⁴ J. Fine, *Bosanska crkva: novo tumačenje*, Studija o Bosanskoj crkvi, njenom mjestu u državi i društvu od 13 do 15. stoljeća, (Prijevod Tatjana Praštalo), Sarajevo 2005, 171, bilješka broj 65.

⁹⁹⁵ H. Krahe, *Lexikon altillyrischen Personennamen*, Heidelberg 1929, 152.

⁹⁹⁶ A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, I, Wien 1957, 200.

⁹⁹⁷ Prema Vuku Karadžiću, *Ubanić* je prezime u narodnoj pjesmi: *U Sjenici po donjem sokaku oko onih kuća Ubanića, tunc su se sastajali Turci*. Vuk, 4. 395. AR. XIX, 85. Iz Vukovog zapisa, na osnovu činjenice da je Donji sokak u Sjenici višestoljetna bošnjačka mahala, može se zaključiti da je *Ubanić* bošnjačko prezime.

meljenje. Ime je sasvim jasno, izvjesno i vrlo važno u bosanskoj povijesti. Od imenskog lika *Ubanus* izvedena su prezimena za tri bošnjačka i za jedan srpski rod.

Antroponim *Huban*, nastao od *Ubanus*, povijesno je potvrđen u vlaškom džematu kneza Vukića u nahiji Piva 1477. godine.⁹⁹⁸ Vlaška potvrda *Huban* definitivno potvrđuje da je *Uban* posve izvjesno bansko ime. Svakako, vlaška pripadnost imena indicira na njegovo predslavensko porijeklo.

U etnogenezi Bošnjaka bansko *Ubanus* zauzima posebno mjesto i višestruko je potvrđeno. Od lika *Ubanus* nastala su prezimena za više bošnjačkih rodova, od kojih su dva iz Hercegovine. To je starinački bošnjački rod *Hùbana*, što nastanjuje zaselak Lišani u selu Potoci, kod Mostara.⁹⁹⁹ Južnije, na Dubravskoj visoravni, nastanjen je bošnjački rod *Hubanić*.¹⁰⁰⁰ Također, u selu Milanovići u općini Goražde, nastanjen je još jedan bošnjački rod s prezimenom *Hùbanić*. Seoski oronim *Gradina*¹⁰⁰¹ indicira na predslavenske ili antičke korijene naselja. Pripadnici goraždanskog roda evidentirani su kao žrtve četničkog genocida 1941. i 1942. godine.¹⁰⁰² Na tlu Sandžaka, u Sjenici i okolini, nastanjen je još jedan autohtoni bošnjački rod s prezimenom *Hùbanić*. Pod nazivom *Ubanić*, ovaj rod spominje i Vuk Karadžić.¹⁰⁰³ Pripadnici roda nisu u srodstvu s istoimenim rodovima iz Dubravske visoravni i iz Goražda.

Prema informacijama R. Miličevića, u Mostaru je živio pravoslavni rod *Hubana*.¹⁰⁰⁴ Isti autor informira o još jednom pravoslavnom mostarskom rodu s prezimenom *Hubana*.¹⁰⁰⁵ Informacija je nepotpuna. Prezime se navodi u kontek-

⁹⁹⁸ *Božidar sin Hubana*. Poimenični popis sandžaka Vilajeta Hercegovina, 78

⁹⁹⁹ H. Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, Mostar 1997, 84. U telefonskom imeniku fizičkih lica u Hercegovačko-neretvanskom kantonu, u poglavlju "Mostar", evidentirana su dvojica Hubana, Alija i Salko. Telefonski imenik javnog PTT saobraćaja Bosne i Hercegovine, Hercegovačko-neretvanski kanton, Sarajevo, juna 1999, 59. U Potocima kod Mostara, u naselju *Lišani*, evidentirani su: Habiba, Hadže, Hasan, Omer, Osman, Saja, Smail. Isto, 83. Jefto Dedijer prezime roda navodi pogrešno, kako *Hubani*, iz čega se može izvesti pogrešan zaključak o nominativu *Huban*: "U selu (Lišani) imaju tri starjениčke porodice sa 16 kuća, a to su: Čurići (7 kuća) Mujani (2 kuće) i Hubani (7 kuća)." J. Dedijer, *Hercegovina* (reprint), Gacko 2004, 295.

¹⁰⁰⁰ Prema mojim istraživanjima.

¹⁰⁰¹ U rodu *Hubanić* sačuvano je predanje da se na Gradini nalazio grad.

¹⁰⁰² Abdulatif ef. Hubanić i Latif (Muje) Hubanić žrtve su četničkog genocida u Goraždu 1941. i 1942. godine. S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u II svjetskom ratu*, Sarajevo 1996, 526, 528.

¹⁰⁰³ "U Sjenici po donjem sokaku oko onih kuća Ubanića, tune su se sastajali Turci". Vuk, 4. 395. *Rječnik JAZU*, Zagreb, XIX, 85.

¹⁰⁰⁴ Prema informaciji Riste Miličevića, "UBANA (p) (je) stara mostarska porodica. Porijeklo im nije poznato. U Mostaru se pominju tokom 17. i 18. vijeka. U groblju na Pašinovcu je spomenik 'druge žene Đura Ubane.'" R. Miličević, *Hercegovačka prezimena*, Beograd 2005, 697.

¹⁰⁰⁵ Isto, 382.

stu onih hercegovačkih prezimena koja "bilježe" historijski izvori.¹⁰⁰⁶ Međutim, iz Miličevićeve informacije ne vidi se o kojim se izvorima radi.

Početno *h-* u *Hùbana*, *Hùbanić* i povijesnom antroponimu *Huban*, protetičko je *h*, što je jedna od bitnih karakteristika bosanskog jezika.¹⁰⁰⁷ U bosanskom jeziku dolazi i na najstarije posuđenice. Na predslavenskoj osnovi, na tlu Hercegovine potvrđeno je u nazivu *Hutovo*.¹⁰⁰⁸

Dočetno *-a* u *Hùbana* i *Ubana* femininum je od maskulina *Uban*. Sufiks *-ić* općepoznati je slavizam kojim se završavaju brojna južnoslavenska prezimena. Može doći na neslavenske osnove, kao što je došao i na lik *Uban*.

U etnološko-lingvističkom smislu, mostarski pravoslavni lik *Ubana* vjerovatno je stariji od ostalih likova koji su se sačuvali u prezimenima bosanskih rodova izvedenih od vladarskog lika *Uban*. Od likova *Hùbana*, *Hùbanić* razlikuje se po početnom glasu *u-*, koji je u *Hùbana*, *Hùbanić* *h-*. Govor mostarskih Srba ima jednu specifičnu historijsku jezičku crtu koju karakterizira čuvanje glasa *h*.¹⁰⁰⁹ Pravoslavno mostarsko *Ubana*, bez protetičkog *h-* koje nije došlo na taj lik, pokazuje autohtono hercegovačko i mostarsko porijeklo i veliku starinu.

Jedno od vrlo važnih lingvističkih pitanja je to: kako protumačiti početno *u-* u vladarskom liku *Ubanus*, kojeg nema u do sada poznatim ilirskim likovima *Acra-banus*, *Acra-banis* i *Mala-banus*. Ovaj problem nužno je rješavati u kontekstu onih ilirskih imena koja nisu poznata i koja je moguće pretpostaviti kao vrlo vjerovatna. Naime, ilirski jezik vrlo malo je poznat. Iz onog što je poznato, očito je da je ilirski *banus* imenski kompozit koji je dolazio na različite osnove. Sasvim je vjerovatno da je na taj kompozit dolazio vrlo čest prefiksalni diftong *au-*, kao u imenima **Audarus*, [*Audasius*], *Audata*, *Audōleōn*, *Autoscuttus*, *Autus*¹⁰¹⁰, što znači da je postojalo ilirsko ime **Aubanus*. Slavenskom glasovnom promjenom poznatom pod nazivom kontrakcija ili stezanje, što se dogodilo u

¹⁰⁰⁶ Isto.

¹⁰⁰⁷ Pokušaj P. Ivića da pojavu objasni turskim utjecajem, "tragom bilingvizma" /P. Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika*, Novi Sad 1956, 139./ efektno je opovrgao A. Isaković brojnim primjerima bosanskog *h* u bosanskim turcizmima koji izvorno ne sadrže taj glas: *hāvaz* (iz tur. avaz, od perz. āvāz) "glas"; *hāmbār* (iz tur. anbar, od perz. anbār) "skladište za zrnastu hranu"; *sāhat* (iz tur. saat, od arap. sā'hat) "sat, ura"; *zēbra* (iz tur. zerre, od arap. dārā) "sićušni dio", itd. A. Isaković, *Rječnik bosanskog jezika*, Sarajevo 1995, 382, 383. O suglasniku *h*, i literaturi koja tretira taj problem, vidjeti u: R. Simić, *Morfonološki procesi u srpskohrvatskom jeziku*, Beograd 2002, 44–46.

¹⁰⁰⁸ "Oblik *Hutovo* koji se obično čuje (tako i u Akad. Rječniku 3, 738), ima protetsko *h*, kao što to često biva u Bosni, naročito kod Muslimana, a moglo je lako nastati uslijed pomanjkanja jezičke svijesti kod stranog i nejasnog imena, kojemu nema etimologije u slavenskim jezicima." A. Mayer, *Doprinosi poznavanju rimskih cesta u Dalmaciji*, Vjesnik za arheologiju hrvatsku i dalmatinsku, 51/1930, Zagreb 1930, 142.

¹⁰⁰⁹ P. Ivić, *Dva glavna pravca razvoja konsonantizama u srpskohrvatskom jeziku*, Celokupna dela X/1, Rasprave, studije, članci, Novi Sad 1998, 320.

¹⁰¹⁰ H. Krahe, *Lexikon...*, 12, 13.

vrijeme slavenizacije Bosne i Hercegovine, diftong *au-* dao je *-u*, čime je nastalo *Ubanus*. U posljednjoj fazi stratigrafskih glasovnih promjena na lik *Ubanus* došlo je protetičko *h-* (**Hubanus*, fem. *Hubana*). Istovremeno, slavenizacijom ilirskog imenskog lika izgubio se ilirski sufiks *-us*, koji je zamijenjen slavenskim sufiksom *-ić* (u *Hubanić*).

Ilirski diftong *au-* posebno je poznat iz etnonima *Autarijati*, što je ime jednog od najpoznatijih ilirskih plemena. Za ime tog plemena uglavnom se smatra da je izvedeno od hidronima *Tario* (na našem jeziku *Tara*) i prefiksa *au-* sa značenjem "oko, pri, kod", što znači da su Autarijati "stanovnici oko rijeke Tare". Autor ovog objašnjenja je Paul Kretschmer.¹⁰¹¹ Objašnjenje je naišlo na opće odobravanje i prihvatili su ga najpoznatiji ilirolozi, uz Kretschmera, i Krahe, Mayer itd.¹⁰¹² Kretschmer je prefiks *-au* doveo u vezu sa srpskohrvatskim "u", sa značenjem "kod, pri"¹⁰¹³, dok je H. Krahe ukazao na ilirizirani oblik *Aufustianus* za lat. *ad Fusciana*, u kome bi *au-* bilo prijevod lat. *ad*.¹⁰¹⁴

U objašnjenju lika *Uban* u hrvatskoj lingvistici hrvatski akademik Mirko Vidović označava prekretnicu. Za navedenog autora ime je s određenim značenjem, odnosno značenjima. Po mišljenju navedenog autora, titule *ban* i *uban* u Bosnu su donijeli Iranci, "najvjerovatnije u doba svekralja Darija I"¹⁰¹⁵. Prvobitno, Vidović je smatrao da je *uban* elamska titula u značenju "podban", odnosno "župan".¹⁰¹⁶ Kasnije, Vidović je došao do nove etimologije. Naknadno informira o sumerskoj riječi *U-BAN-UM*, u značenju "prst, palac".¹⁰¹⁷ S tim u vezi, i u slučaju da u hipotezama ima makar malo istine, Vidovićev hronološki diskurs ima ogromnu prazninu. U povijesnoj relaciji između drevnih Elamita i bosanskih srednjovjekovnih banova Vidović je preskočio vrlo važnu povijesnu kariku: antičko doba i ilirsku onomastiku ilirskih složenih imena *Acra-banus*, *Mala-banus*, *Mala-banis* i *Curbania*. Bez znanstvene potvrde u izvorima, hipoteza M. Vidovića ostaje u sferi pukih nagađanja.

¹⁰¹¹ P. Kretschmer, *Miteill. d. geogr. Gesellschaft in Wien*, Wien 1880, 23. Navedeno prema: F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, ANUBiH, Djela, knjiga XXX, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 1., Sarajevo 1969, 99.

¹⁰¹² O bibliografiji radova koji tretiraju prefiks *-au* vidjeti u: F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba...*, 98, 99.

¹⁰¹³ P. Kretschmer, *Glotta* 14 (1925), 88, bilješka 3.

¹⁰¹⁴ H. Krahe, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, Heidelberg 1925, 16. i 81.

¹⁰¹⁵ M. Vidović, *Ban Kulin i krstjanska Bosna*, Sarajevo 2001, 156.

¹⁰¹⁶ Isto.

¹⁰¹⁷ M. Vidović, *Panonija*, Livno – Čakovec 2003, 571.

Treće bansko ime, *Kotroman*, poseban je i složen antroponomastički problem. U razumijevanju ovog imena prvi korak učinio je Tomo Maretić. Naziv je doveo u vezu sa staroslavenskim i ruskim *kotopa* u značenju "pugna", iz čega je zaključio "da je u svezi prvi dio imena *Kotroman* mjesto **Kotoroman* ili **Koteroman*, premda mi nije sasvim jasan uzrok ispatku glasa *o* ili *e*; cf. ipak malorusko *котрий* = rus. *который*, staroslov. *который*"¹⁰¹⁸. Tvrdnjom da *Kotroman* stoji umjesto **Kotoroman* ili **Koteroman*, Maretić je indirektno ukazao na metatezu likvida u kojoj bi zatvoreni slog *-or-* bio premetnut u *-ro-*.¹⁰¹⁹ Istina, slogovi *ōr*, *ōr* u metatezi likvida češće daju *ra* i *la*.¹⁰²⁰

Ukoliko se radi o metatezi likvida, prvi kompozit imena *Kotroman* mogao bi se izvesti od ilirske riječi *Catarum*.¹⁰²¹ Po Maretićevom razumijevanju problema, metatezom *-or > -ro* iz ilirskog *Kotor*¹⁰²² mogao bi nastati kompozit *Kotro-*, što indicira na mogućnost da ban *Kotroman* najvjerovatnije potječe iz jednog od brojnih bosanskih *Kotora*, o kojima će kasnije biti više riječi.

U elaboraciji antroponima *Kotroman*, a u skladu s lingvističkim mišljenjem T. Maretića o metatezi likvida *Kotor- > Kotro-*, neophodan je ilirološko-lingvistički ekskurs. Riječ je o izuzetno složenom problemu u kojem su se ogledali najpoznatiji ilirolozi i lingvisti.

U znanstvenim radovima koji tretiraju osnovu *kotor-* najčešće se uzima ime grada *Kōtor* u Boki Kotorskoj, za koji se smatra da je predslavenski toponim ilirskoga porijekla, prvobitno proparoksitona, što se vidi iz Konstantinove grafije *Δεκάτερα*.¹⁰²³ U djelu K. Porfirogenita *De administrando imperio* osnova *kotor-* potvrđena je u nazivu bosanskoga grada *Kάτερα*.¹⁰²⁴

¹⁰¹⁸ "Ako je ovo moje nagađanje istinito, onda *Kotroman* znači 'in pugna' ili 'ad pugnam incitamentum habes'". T. Maretić, *O narodnim imenima...*, 120.

¹⁰¹⁹ B. Jurišić za promjenu *-or-* u *-ro-* navodi da je karakteristična za poljski i lužički jezik. B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice...*, 76. Ukoliko je naše razumijevanje navedene glasovne promjene valjano, promjena je također karakteristična za bosanski jezik.

¹⁰²⁰ B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice...*, 47.

¹⁰²¹ A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, Wien 1957, 182.

¹⁰²² Za naziv *Kotor* općenito se smatra da nije slavenskoga porijekla. K. Jireček navodi slijedeće oblike: τα Δεκάτερα Const. Porph. (τα Δ. το κάτω, grad za razliku od akropole), Decatarum Dukljanin, των Δεκατερων Nikete Akominata ed. Bon. 206. var. (tekst Κατταρον)... Kattaros, Kattarikos u Dardaniji Proc. de aedif. 281, 12, Kotor, Kotarsko koji put u Bosni (arbanški kodra - brežuljak). K. Jireček, *Trgovački putevi Bosne i Srbije u srednjem vijeku*, Zbornik Konstantina Jirečeka, Beograd 1959, 215, bilješka broj 6.

¹⁰²³ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, II, 171.

¹⁰²⁴ *Catarum* Decadarum Rav. IV; Guido 114 (541, 24) *Decadoron* Rav. V 14 (379, 15) τα Δεκάτερα Konst. Porph. Them. II 61 15, adm. Imp. 29, 30. Δεκατορα Theophan. Contin. V

P. Skok osporava istovjetno imensko porijeklo Kotora u Boki Kotorskoj s "Kotor u Bosni na tri mjesta v. AK Rj. 1. c"¹⁰²⁵, premda priznaje da "jedno od tih piše Konstantin začudo također s oslabljenim *a > e* (pojava je karakteristična samo za romanske riječi) τὸ Κάτερα, danas Kotor kod Sarajeva (po Jukiću)"¹⁰²⁶. Ovdje se Skok bez stvarnog znanstvenog razloga čudi zapisu Konstantina Porfirogenita. Umjesto da zapis protumači dosljedno i na istovjetan način kao i istovjetan zapis imena *Kotor* u Boki Kotorskoj, Skok, kao "argumentaciju" vlastitom čuđenju, navodi: "Ali ova riječ dolazi na srp.-hrv. teritoriji u izvedenicama: *-a*: *Kotora* u Srbiji, *-ac*: *Kotorac* u Bosni, *-ača*: *Kotorača* u Srbiji, *-ište*: *Kotorište* u Bosni, *Kòtorsko* u Bosni. Morao je dakle postojati u našem jeziku apelativ *kotor* jer bi inače bila nemoguća izvedenica na *-ište*." Skok pronalazi taj apelativ, ali ne "u našem jeziku" već "u bugarskom jeziku: *kótor* pored *kótara* = tor"¹⁰²⁷. Pritom, ne dopušta ni kao mogućnost da bi bosanski *kotor* mogao biti ilirski apelativ na kojeg je moglo doći slavensko *-ište*, tim prije što je A. Mayer pretpostavio, na osnovu tri bosanska Kotora, "da je ta riječ bila u ilirskom jeziku obična"¹⁰²⁸.

Antun Mayer na drugi način tretira bosanske nazive. Pretpostavlja da se "na te bosanske Kotore" možda odnose i neke potvrde iz starog vijeka: "Stari pisci pominju u Panoniji pleme tog imena: *Catari* Plin. Nat. Hist. III 148, *Catarienses* Not. Dign. Occ. 7, 62, a tako i na natpisima: *n[umerus] Caddarensium* Inscr. Rhenanae ed. Brambach 1317., *numerus Cattharensium* ibd. 1293, 1377 k, 1491 e, 1497, 1550 d. Nažalost nam nije moguće odrediti točnije smještaj tih bosanskih Kotorana, jer ih Plinije spominje samo u popisu panonskih plemena, koja je poredao alfabetskim redom njihovih imena, a Nottia dignitatum, taj državni kalendar, spominje ilirske čete Kotorana, koje su služile u Iliriku. Možda su ti panonski Kotorani stanovali oko sadašnjih bosanskih Kotora, jer granica između Dalmacije i Panonije nije točno poznata, a možda se i mijenjala; išla je, kako se misli, oko 20 rimskih milja ili 30 km južno od Save i paralelno s njom tamo, gdje

53, p. 289 Bonn; Niketas Akominatos 5, 4, p. 206, Bonn, in *Culfo Cattaro; Decatarum* Presb. Diocl. C. 31 (ed. Šišić 329. 333)

"In Bosnien gibt es drei Kotor, eins davon erwähnt Konst. Porph., adm. Imp. 32: τὸ Κάτερα." A. Mayer., I, 182. Mustafa Imamović u Historiji Bošnjaka iznosi potpuno pogrešnu pretpostavku po kojoj je ime ovog grada vjerovatno nastalo od grčke riječi *kastron*, kojom se općenito označava svako utvrđenje. /M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 2000, 24./ Od grčke riječi *καστρον* (*kastron*) nastali su nazivi za mjesta *Kostur*, *Kostrc*, *Kosturun*. K. Jireček, *Die Romanen in der Städten dalmatiens wahred des Mittelalters*, I, Wien 1903, 43.

¹⁰²⁵ "Kao što je u našem jeziku nekada morao postojati *dobrova* pored *dobnava* (cf. Dubrovnik, Berneker o. c. 215), tako je postojao *kotor* pored *kotar*." P. Skok, *Studije iz ilirske toponomastike*, GZM XXXII, Sarajevo 1920, 32.

¹⁰²⁶ Isto.

¹⁰²⁷ Isto. U *Rečniku SANU* stoji: "Ako se stočna hrana zdene na padini, ima oko sebe ogradu od vrljika, vrzine ili prošća. To se zove *kótor*. U bosanskoj krajini to se zove *kotar*." *Rečnik SANU*, Beograd, knjiga X, 333.

¹⁰²⁸ A. Mayer, *Catarensia*, Zbornik Historijskog instituta JAZU, Zagreb 1954, 96.

brežuljkasto područje njezine doline prelazi u gorje (Up. PATSCH, Wiss. Mitt. Bosn. V 229 i d., Sitz. - Ber. Akad. Wien 214/1, pag. 54).¹⁰²⁹

Slobodan Čače također pretpostavlja da su jadranski *Kotor* i bosanski *Kotorac-Katera* toponimijski prežici domorodačkoga porijekla.¹⁰³⁰ On smatra da je riječ o starim gradinskim položajima "za koje se u mjesnoj uporabi utvrdilo ime koje je zapravo apelativ posuđen iz domorodačkog jezika. Tako bi **Cataro* imalo, po prilici, funkciju brojnih naših oronima niza *Gradina*."¹⁰³¹

Ilirski apelativ *kotor*, koji su A. Mayer i S. Čače doveli u vezu s "bosanskim Kotorima", otvara sasvim izvjesnu mogućnost da je najveći broj bosanskih naziva s osnovom *Kotor-* ilirskog porijekla. To se zasigurno odnosi na glasinačku gradinu *Kotorište*¹⁰³², na kojoj su njeni ilirski stanovnici iza sebe ostavili brojne arheološke ostatke.¹⁰³³ Još jedan arheološki lokalitet skoro istovjetnog naziva *Kotorišće*,¹⁰³⁴ kod Kotor-Varoši, arheološkim nalazima iz prethistorije koji su iskopani na lokalitetu tog imena, nedvosmisleno potvrđuje ilirsko porijeklo naziva glasinačkog i kotorvaroškog Kotorišta. Na drugoj strani, tor – kao gospodarski objekt iz domena stočarstva – nikada se ne podiže na vrletnim brdima, unutar dvojnog kamenog bedema koji gradinu Kotorište štiti s njene sjeverozapadne strane.¹⁰³⁵ Ilirska gradina, po svojoj suštini, utvrđeno je ilirsko naselje¹⁰³⁶ i nikako ne može biti tor. Naprotiv, neuobičajen oblik glasinačke gradine doveo je do naziva s ilirskom osnovom *kotor-*, koju je etimološki objasnio jedan od najvećih ilirologa A. Mayer, o čemu će kasnije biti više riječi. Povijesnu suštinu glasinačke gradine i neosporne arheološko-historijske činjenice koje su s tom gradinom u međusobnoj vezi ne može promijeniti lingvistika, čak i kada iza suprotstavljenog lingvističkog mišljenja stoji jedno od velikih lingvističkih imena kao što je P. Skok.

¹⁰²⁹ A. Mayer, *Catarensis*..., 96.

¹⁰³⁰ S. Čače, *Promjene u naseobinskom sustavu kasnorimske Dalmacije, tragovi u toponimiji*, HAZU, Folia onomastica Croatica, knjiga 7, Zagreb 1998, 31.

¹⁰³¹ Isto.

¹⁰³² *Kotorište* je naziv za ilirsku gradinu pored sela Košutica. Nalazi se na jednoj strmoj uzvisini na lijevoj strani važnog puta koji s Glasinca vodi u pravcu Han-Pijeska. Č. Truhelka za *Kotorište* navodi da se, svojim oblikom, razlikuje od svih ostalih glasinačkih gradina: "Na brdu Kotorištu više hana Košutice nagjoh utvrdu koja se svojom osnovom od svijeh razlikuje. Utvrda sastoji se od dva nasipa koji se usporedo u razmaku od 20 m. a duljinom do 90. m. malo u zavoj protežu." Uz arheološki izvještaj priložena je i arheološka karta Glasinca u koju je ucrtana gradina pod nazivom *Kotorište*. Č. Truhelka, *Iskopine na prethistoriskome grobištu na Glasincu u godini 1890.*, GZM, III, Sarajevo 1890, 307–314. Upor.: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3, Sarajevo 1988, 97.

¹⁰³³ Sondažna istraživanja gradine, koja su proveli B. Govedarica i V. Leković 1980. godine, potvrdila su nalaze iz bronzanog i željeznog doba. *Arheološki leksikon*..., isto.

¹⁰³⁴ Na lokalitetu su pronađena dva bronzana kelta s ušicom. *Arheološki leksikon*..., 131.

¹⁰³⁵ "... dok su ostale strane branjene prirodnim strminama." *Arheološki leksikon*..., isto.

¹⁰³⁶ O tome vidjeti u: A. Benac, *Utvrđena ilirska naselja*, I, ANUBiH, djela, knjiga LX, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 4, Sarajevo 1985, 7–189.

Nazivi s osnovom *Kotor-* bitna su odlika i povijesna karakteristika bosanske onimije. Na tlu Srbije potvrđena su dva naziva s tom osnovom, na tlu Hrvatske tri.¹⁰³⁷ Na tlu Bosne i Hercegovine nazivi su znatno brojniji, i od onih koji su svojevremeno bili poznati A. Mayeru, P. Skoku i S. Čači. Pored glasinačkog *Kotorišta* i Porfirogenitove *Katere*, osnovu *Kotor-* sadrže: srednjevjekovni grad i nahija *Kotor* u župi Vrbani u poriječju istoimene rijeke, desne pritoke Vrbasa,¹⁰³⁸ selo *Kotorovce* – has Isa-bega Ishakovića 1445. godine,¹⁰³⁹ selo *Kotorac* u nahiji Sarajevo 1469. godine,¹⁰⁴⁰ selo *Kotraže* u Zvorničkom sandžaku 1519. i 1533. godine,¹⁰⁴¹ ojkonom i tvrđava *Kotor varoš* u nahiji Vrhovine 1540. godine,¹⁰⁴² *Kotor* u nahiji Lijevče 1540/42,¹⁰⁴³ *Kotoras* u nahiji Osat 1540/42,¹⁰⁴⁴ *Kotoršić* u nahiji Dubrovnik krajem 16. vijeka,¹⁰⁴⁵ mezra *Kotorac* u nahiji Sarajevo 1542. i 1562. godine,¹⁰⁴⁶ kasaba *Kotorsko* u nahiji Tešanj iz 1604. godine,¹⁰⁴⁷ skela *Kotorsko* u nahiji Kobaš iz 1604. godine,¹⁰⁴⁸ selo *Kotorsko* u nahiji Dobor iz 1604. godine,¹⁰⁴⁹ mezra *Kotorsko* u nahiji Dobor iz 1604. godine,¹⁰⁵⁰ brdo *Kōtorac* (*Kōtarac*)¹⁰⁵¹ koje se nalazi iznad bosanske varošice Kreševo,¹⁰⁵² *Kotora*, selo u Kozari,¹⁰⁵³ *Kotor*, selo

¹⁰³⁷ K o t o r i ć, "selo u županiji požeškoj", K o t o r i b a, mjesto na ušću Mure u Dravu, spominje se tek od 17. st., K o t o r kod Crikvenice. S. Čače, *Promjene u naseobinskom sustavu kasnorimske Dalmacije, tragovi u toponimiji*, 29. Upor.: A. Mayer, *Catarensia...*, 96.

¹⁰³⁸ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982, 177.

¹⁰³⁹ Selo je tada bilo mali trg, s 21 domom. H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Sarajevo 1964, 14.

¹⁰⁴⁰ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik*, Rukopis ANUBiH, Sarajevo 1980, 21.

¹⁰⁴¹ *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka* (iz 1519. i 1533. godine), ANUBiH-SKA, Sarajevo 1986, 57, 59, 62, 129.

¹⁰⁴² Isto, 23.

¹⁰⁴³ Isto, 44.

¹⁰⁴⁴ Isto, 45.

¹⁰⁴⁵ Isto, 52.

¹⁰⁴⁶ H. Šabanović, isto.

¹⁰⁴⁷ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. III, 384.

¹⁰⁴⁸ Isto, 507.

¹⁰⁴⁹ Isto, sv. I/2, 380.

¹⁰⁵⁰ Isto, 368.

¹⁰⁵¹ Topografska karta 1:25 000, Tarčin, Vojnogeografski zavod, 1975.

¹⁰⁵² Na brdu *Kōtorac* (Rječnik naseljenih mjesta u BiH, Sarajevo 1910, 269.), za koje se kod mjesnog stanovništva čuje i *Kōtarac*, otkrivaju se tragovi nekog vrlo starog naselja koje nije arheološki istraživano. Na istom lokalitetu Đ. Basler evidentirao je tragove suhozida za koji je pretpostavio da je iz prethistorije /Đ. Basler, *Kreševo – Kiseljak – Fojnica*, GZM, IX, Sarajevo 1954, 301/. Da se na brdu nalazio neki grad, o kojem u historijskim izvorima nema nikakve potvrde, govori i predanje koje kaže: "Širiš voda, Bubrež polje, na Kotor gradu zakopano tri kace blaga, da koza rogom zarovi, našla bi ga." Predanje je kulturna baština kreševskih Hrvata i sačuvalo se u Kreševu /zabilježeno po kazivanju Ante Buzuka iz Polja, Kreševo/. Godine 1953. Đ. Basler evidentirao je u Kreševu kameni kasnoantički vijenac koji je služio kao kamen za uzjahivanje na konja (binjektaš). Vjerovatno potiče s obližnjeg brda *Kotorac* (*Kotarac*).

¹⁰⁵³ S. Čače, 29.

kod Mrkonjića.¹⁰⁵⁴ Imenom *Kotórnica* naziva se manja rječica i istoimeno naselje u općini Živinice.¹⁰⁵⁵ Pošto se navedeno naselje ne spominje u historijskim izvorima, vjerovatno je mlađeg postanja, nazvano po hidronimu, koji je svoj naziv posudio ojkonimu.

Za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, s korijenom *Kotor-* 1910. godine evidentirana su slijedeća naseljena mjesta: *Kotor* u općini Bilajce, u kotaru Varcar-Vakuf, *Kotor* u mjestu Gustovara, u kotaru Varcar-Vakuf, grad *Kotor-Varoš*, sela *Gornji* i *Donji Kotorac* u općini Gornji Butmir u kotaru Sarajevo, zaseok *Kotorac* u selu Stojčići kod Kreševa, mahala *Kotorište* u Kotor-Varoši, planinske kolibe *Kotorača* u Fazlagića Kuli kod Gacka, selo *Kotorsko* u kotaru Derventa, zaseok *Kotaradža* u selu Borci, kotar Konjic.¹⁰⁵⁶

U cilju znanstvenog rješenja historijskog i lingvističkoga problema *Kotor-*, a, s tim u vezi, i porijekla antroponima *Kotroman*, historijske činjenice potrebno je suprotstaviti lingvističkim. Pritom, nužno je imati na umu da je u ovom slučaju historijski metod pouzdaniji od lingvističkog. Lingvistima, koji u problemu *Kotor-* vide sveslavensko i praslavensko *kôt* – “Art Fischfang”, “staja za svinje, drvena pregrada za ovce ili koze”¹⁰⁵⁷, lingvistima koji su, poput Petra Skoka, bosansko *Kotor-* objašnjavali etimologijom slavenskoga porijekla, nužno je postaviti jednostavno pitanje: zbog čega su u Hrvatskoj i Srbiji geografski nazivi s osnovom *Kotor-* rijetki, dok ih je u Bosni i Hercegovini čitav niz? Pitanje je posebno umjesno ako se ima u vidu da o slavenskim doseljavanjima na tle Hrvatske i Srbije svjedoče brojni historijski izvori, a o slavenskim vojnim pohodima u Bosnu samo tri, na osnovu čega je B. Grafenauer zaključio da o “Avarskoj Bosni” – “ništa ne znamo”¹⁰⁵⁸.

Ako historijski izvori ranog srednjeg vijeka pokazuju da su srednjevjekovna Srbija i Hrvatska znatno izloženije slavenskim napadima i naseljavanjima nego Bosna, što je činjenica; ako su ranofeudalna Hrvatska i Srbija više slavenske zemlje od Bosne i ako je *kotor* sveslavensko i praslavensko *kôt* – “Art Fischfang”, zbog čega je situacija s rasprostranjenošću geografskih naziva s tom osnovom, ako je ona slavenska, u potpunosti nelogična? Ako je *kotor* nastalo od *kôt* – “Art Fischfang”, zbog čega u Hrvatskoj i Srbiji nema više geografskih naziva s tom osnovom?

¹⁰⁵⁴ Isto.

¹⁰⁵⁵ Rječica i zaseok nalaze se uz put Sarajevo – Tuzla. Nazivi su akcentirani na osnovu kazivanja Dušana Milovanovića (1930) iz Kotornice.

¹⁰⁵⁶ *Rječnik naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1910, 135–136.

¹⁰⁵⁷ O tome vidjeti u: P. Skok, *Etimologijski rječnik*, II, 168.

¹⁰⁵⁸ B. Grafenauer, *Proces doseljavanja Slovena na zapadni Balkan i u istočne Alpe*, Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 4, Sarajevo 1969, 30.

Areal rasprostranjenosti naziva *Kotor*, prema mišljenju A. Mayera, "vraća se na teritorij koji je jednom bio ilirski"¹⁰⁵⁹. Pored Ilirika, u djelima antičkih pisaca u taj areal uključen je i prostor Dardanije.¹⁰⁶⁰ Uz tri povijesno potvrđena dardanska Kotora, na Kosovu, u općini Skënderaj, jedno albansko naselje još uvijek se zove *Kotor*. Prema tome, ova široko rasprostranjena ilirska riječ relativizira ona znanstvena mišljenja koja pretpostavljaju velike (ili isključive) razlike u jeziku ilirskih plemena.

Na osnovu činjenice da su "svi Kotori" situirani na brdima, A. Mayer ponudio je prihvatljivu etimologiju riječi i doveo je u vezu sa staroirskom riječi *chatir*, u značenju "grad", i kimrijskim *cader*, u značenju "kula" – od indoevropskog korijena **kat-* "plesti, pletati".¹⁰⁶¹ Mayerova etimologija uglavnom je prihvaćena.¹⁰⁶² Dvojni gradinski kameni bedem glasinakog *Kotorišta* zasigurno je bio u skladu s Mayerovom etimologijom.

Drugi kompozit *-man* u imenu *Kotroman* pruža nekoliko različitih mogućnosti. Mogao je nastati od keltskog ili ilirskog imena *Manu*,¹⁰⁶³ ilirsko-latinske riječi *mannus*, u značenju "konjic",¹⁰⁶⁴ ili od gotskog *mana* – "čovjek".¹⁰⁶⁵ Kompozit sadrže i drevna "poganska" albanska imena *Man* i *Mani*.¹⁰⁶⁶ Za etimologiju indoevropskog **man-* smatra se da je u značenju "visok".¹⁰⁶⁷

Prema tome, ukoliko bi se prihvatilo Maretićevo mišljenje o "*Kotroman* mjesto *Kotoroman ili *Koteroman", bansko ime *Kotroman*, što se tiče njegovog prvog imenskog kompozita, bilo bi ilirskoga porijekla. U odnosu na tipičnu i

¹⁰⁵⁹ A. Mayer, n. dj., 96.

¹⁰⁶⁰ Κάτταρος aed. IV 4 (120,7), Καταφίτερος 120, 10, "što je izdavač Haury pravom popravio u Κάτταρος έτερος, t. j. 'drugi Kotor' i Καταρηκός 120, 8." A. Mayer, isto.

¹⁰⁶¹ Mayer ističe da su primitivni narodi utvrde pravili od pletera. Isto, 97. Upor.: Isti, Nast. Vjesnik 41, 1933, 118.

¹⁰⁶² "Polazeći od toga da se najstariji potvrđeni lik imena Kotora može analizirati kao **De-catarum*, Mayer je predložio indoevropsku etimologiju polazeći od korijena **qat-* 'flechten, Flechtwerk', preko proširenog oblika **got-or-*. Povezao je naš toponim sa staroirskim *catbir*, odnosno velškim *cader* 'Burg', ističući da je tvrđava Kotor prirodno branjen položaj. Smatra se inače da je do značenjskog pomicanja od izvornog 'plesti, oplitati' prema pojmu 'utvrđeno mjesto' došlo preko značenja 'pletana ograda, plot' odnosno 'ograđeno mjesto'. S. Čače, 29.

¹⁰⁶³ *Manus, Mani*, of. A. Holder, *Alt-celtischer Sprachchatz*, II, Leipzig 1894–1916, 413, CIL III 3871 Manuni Avic (Emona), H. Krahe, *Lexikon...*, 71.

¹⁰⁶⁴ H. Barić, *Istorija arbanaškog jezika*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Balkanološki institut, knjiga I, Sarajevo 1959, 35.

¹⁰⁶⁵ H. Barić, *Lingvističke studije*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, knjiga I, Sarajevo 1954, 81.

¹⁰⁶⁶ F. Nopcha, *Prinosi povijesti sjeverne Albanije*, GZM za 1910, Sarajevo 1910, 360–361. Nopcha ime *Man* pogrešno izvodi iz muslimanskog imena *Osman*. Međutim, hipokoristik od *Osman* je *Osno*. Ime *Man* ne pripada muslimanskoj onomastici.

¹⁰⁶⁷ Za ilirsko pleme *Manijci* smatra se da su dobili ime "jer su živjeli po visovima Biokova". M. Marković, *Antička naselja i grčko-rimska zemljopisna imena na tlu današnje Hrvatske*, Zagreb 2004, 71.

brojnu bosansku bazu *kotor-*, koja je uglavnom ilirskoga porijekla, postaje posve vjerovatno da je imenski kompozit *Kotro-* ilirskoga porijekla. Na drugoj strani, pisani izvori o Kotromanićima pokazuju da je kompozit *-man* gotski.

LJ. THALLÓCZY I "LEGENDA O KOTROMANU"

M. Orbini u svom djelu *Il regno degli Slavi*, Pesaro 1601, (350-351.), piše da je poslije smrti bana Kulina mađarski kralj u Bosnu poslao s vojskom jednog od svojih barona koji se zvao *Cotromano Tedesco*, što V. Ćorović prevodi kao "Kotromana Nemca".¹⁰⁶⁸ Osoba koja je došla u Bosnu kod J. Rastića navodi se kao *Cotromano Gotto*.¹⁰⁶⁹ "Našavši zemlju bez gospodara, on je lako osvojio, radi čega ga je kralj, za nagradu, postavio banom u toj pokrajini. Otada, završava ta priča, vladaju njegovi potomci stalno u Bosni."¹⁰⁷⁰

U svojoj *Povijesti Bosne* V. Klaić informira da se *Stjepan Kotroman* u bosanskoj povijesti prvi put spominje 1272. godine, uz usorskoga bana Henrika i mačvanskoga bana Ronalda.¹⁰⁷¹ Klaić navodi da se o njegovom porijeklu nagađalo "dosele veoma mnogo", te da "piše se" da je bio njemački vitez kojeg je nametnuo Bosni ugarski kralj Bela, "svladavši otpor naroda bosanskoga iza bana Mateja Ninoslava," o čemu, kako primjećuje, "spomenici šute".¹⁰⁷² S tim u vezi, Klaić se decidirano ne izjašnjava o banskom porijeklu niti mu pridaje karakter legende. Na drugoj strani, njegova unuka genealogiju Kotromanića smatra legendom, čiji autor je LJ. Thallóczy, uz konstataciju: "V. Klaić je s pravom zabacuje."¹⁰⁷³ Ipak, problem smatra otvorenim: "No, tako pitanje porijekla bosanske vladarske dinastije nije riješeno."¹⁰⁷⁴

Legende pripadaju mitskoj prošlosti i po samoj definiciji njihovi sadržaji u historiji su nepouzdati, upitni ili vrlo malo vrijedni. Iz tog razloga, onom dijelu bosanske povijesti koja ima posve izvjesne povijesne osnove zasnovane na višestrukim historijskim izvorima, i koja se nije uklapala u austrougarsku nacionalnu politiku, nastojao se dati karakter legendi. U tome je naročito prednjačio mađarski historičar LJ. Thallóczy. Riječ je o tipično režimskom austrougarskom historičaru koji je integralno bošnjaštvo uzdigao na nivo nacionalne austrugar-

¹⁰⁶⁸ V. Ćorović, *Pitanje o poreklu Kotromanića*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knjiga pet, Beograd 1925, 15.

¹⁰⁶⁹ J. Rastić, *Chronica ragusina*, ed. S. Nodilo, Scriptores II, Zagrabiae 1893, 258.

¹⁰⁷⁰ V. Ćorović, *Pitanje o poreklu Kotromanića...*, 15.

¹⁰⁷¹ V. Klaić, *Povijest Bosne*, Zagreb 1882, 89.

¹⁰⁷² Isto. Klaić se poziva na: Schimek, *Politische Geschichte des Königreich Bosnien*, p 59; Engel, *Geschichte von Serbien und Bosnien*, p. 226.

¹⁰⁷³ N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, 123, bilješka 125.

¹⁰⁷⁴ Isto.

ske ideologije.¹⁰⁷⁵ Od historičara Thallóczy-jevog kova, koji u dolini rijeke Bosne jedini vidi "naseljavanje slavenskih plemena", koja prije i poslije njega niko nije vidio, ne samo iz razloga što cjelokupan prostor od Jadrana do Dunava u arheologiji nema svoga ranoslavenskog kulturnog lica,¹⁰⁷⁶ nije se moglo očekivati da proturječi nacionalnoj politici svoje države i da u bosansko srednjevjekovlje involvira vladara gotskoga porijekla. Otkriće srednjevjekovnoga bosanskoga vladara gotskoga porijekla iz temelja bi uzdrmalo austrougarsku nacionalnu politiku u Bosni i Hercegovini. Stoga, bez ozbiljnije historijske argumentacije, porijeklo dinastije Kotromanića Lj. Thallóczy tretirao je isključivo bosanskim i autohtonim, geografski ograničenim na prostor Kreševa, "Sutiske" i Fojnice.¹⁰⁷⁷

"Zaslugom" Lj. Thallóczy-a, u južnoslavenskoj historiografiji zaživjela je "legenda o Kotromanu". Tako se zove i Thallóczy-jev podnaslov, *Legenda o Kotromanu*, u njegovoj studiji u kojoj razmatra postanak bosanske banovine, gdje navodi slijedeće Orbinijeve riječi: "Našao sam i ine stvari zapisane o tijem Kotromanićima, da su odavno vladali u Bosni (...)." ¹⁰⁷⁸ Te "ine stvari" Thallóczy ne uvažava, ali i ne odbacuje definitivno,¹⁰⁷⁹ iz razloga što su "ine (druge) zapisane stvari" drugi historijski pisani izvori o porijeklu Kotromanića za koje je hipotetički "za svaki slučaj" pretpostavio da bi u budućnosti mogli biti pronađeni, te da bi mogli proizvesti "začudne izvjesnosti".¹⁰⁸⁰ Thallóczy-eva rezerva vjerovatno je

¹⁰⁷⁵ Lj. Thallóczy je u predavanjima koja je držao na diplomatskoj akademiji u Beču isticao da se bošnjaštvo formira još u srednjem vijeku, po doseljenu Slavena na Balkan. "Dok je srpstvo na Jadranu i u unutrašnjosti zemlje počelo svoju političku kristalizaciju, dotle vidimo u dolini rijeke Bosne, koja geografski predstavlja kičmu današnje Bosne, nastanjivanje slavenskih plemena, koja su također na prelomu VI-VII vijeka na Balkansko poluostrvo došla i prvi put pod topografskim imenom Bošnjani, Bošnjak, pojavljuju se u XII. vijeku kao političko-istorijski individualitet koji igra veliku ulogu.(...) Sve ove narodnosti koje se u geografskom smislu, kratko zovu Južni Slaveni, predstavljaju u Srednjem vijeku tri političke nacije: Hrvate, Srbe i Bošnjake." (Oesterreich-Ungarn und die Balkanländer. Historisch-politische Vorlesungen, gehalten im Sommer-Semester, 1900, an. Der k. u. k. Consular-Akademie in Wien, Budapest 1901.). Navedeno prema: M. Imamović, *Politički i pravni razvitak...*, 71.

¹⁰⁷⁶ R. Katičić, *Litterarum studia*, 156. Prema: J. Herrman, *Staatsbildung in Südosteuropa und Mitteleuropa. Zum Problem von Kontinuität und Diskontinuität bei der Überwindung der antiken Sklavereigesellschaft und der Herausbildung der Feudalgesellschaft*. Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus 5 (1982), 9-48.

¹⁰⁷⁷ J. Thallóczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arkiva*, GZM XVIII, Sarajevo 1906, 429.

¹⁰⁷⁸ Na ovom mjestu Thallóczy navodi: "Moramo prvo spomenuti, da je u radu ovog učenog Benediktinca ta velika mana, da je on na svoj način namah i obradio ona raspoloživa veoma vrijedna, ponekad istodobna vrela, mjesto da ih je prosto saopćio onako, kako ih je našao. Otud je onda to nastalo, da je istodobnu autentičnu bilješku spojio s bajkovitim tradicijama, te mu je tako djelo postalo magazin historičkih ekvacija. No obratno i to je istina, ako nam pogje za rukom, da mu odaberemo po gje koje mjesto, da onda često dobivamo začudne izvjesnosti na temelju podataka iz njegovog vrela." Isto.

¹⁰⁷⁹ Isto.

¹⁰⁸⁰ Isto, 429.

u funkciji *post quem* opravdanja nečiste znanstvene savjesti i opravdanja za nepri-mjerenu definiciju povijesne legende – koja nije ništa drugo no narodna usmena predaja o životu neke osobe ili o nekom događaju.¹⁰⁸¹ Da se ne radi ni o kakvoj legendi o porijeklu Kotromanića već o posve izvjesnoj genealogiji koja je iza sebe ostavila brojne pisane izvore (koje Lj. Thallóczy definitivno ne odbacuje), na svoj način potvrđuju izvori iz Dubrovačkog arhiva koje je pronašao i koristio V. Ćorović, i o kojima će kasnije biti više riječi.

Za "legendu" o porijeklu Kotromanića Thallóczy navodi da "ne sadržaje autentične bilješke," te da je njen autor neki humanistički etimolog, zaveden nastavkom *man* u imenu Kotroman, ili sam Orbini.¹⁰⁸² To su bili Thallóczy-jevi razlozi da genealogiju odbaci, s čime se nije složio Vladimir Ćorović.

Thallóczy-jevo mišljenje, po kojem je autor genealogije Kotromanića neki humanistički etimolog, ili sam Orbini, Ćorović je osporio pisanim izvorom iz dubrovačkog arhiva. S tim u vezi, Ćorović navodi da su dubrovački hroničari, "podatak, da je Kotroman bio rodom ili porijeklom Got," našli u spomenicima svog arhiva sigurno u 15. vijeku, "a može biti i negde ranije."¹⁰⁸³ Od tih spomenika sačuvan je jedan i on ima prvorazrednu povijesnu važnost. To je jedna instrukcija dubrovačke vlade njenim poslanicima u Bosni iz tridesetih godina 15. vijeka. U instrukciji od 14. maja 1432. godine, poslanicima Đivu Gunduliću i Nikoli Đorđiću, stoji: "Priateljstvo između bosanske dinastije i male republike pod Srđem starog je datuma i kralj treba da o njemu vodi računa. Njegovi predšasnici znali su ceniti Dubrovnik, a republika im je tu pažnju vraćala u danima, kad su prijatelji vrlo skupi. Ta pažnja, vele oni, potiče od Kotromana Gota – Cotromano Gotto – 'dal qual anno auuto origine e principio li reali de Bosna'. On je, govori se tamo, 'došao iz Ugarske a ušao je u Bosnu pomoću bosanskog kralja svog rodaka ('suo parente'), a sa republikom je živio u najljepšoj ljubavi, smatrajući Dubrovnik 'kao svoju vlastitu kuću'".¹⁰⁸⁴

U kontekstu gotskih etničkih elemenata u srednjevjekovnoj Bosni i bosanskoj vladarskoj dinastiji instrukcija od 14. maja 1432. godine ima poseban značaj. Prvo, radi se o državnom spoljopolitičkom aktu dubrovačke republike, što ukazuje na maksimalnu ozbiljnost samog akta i njegovu povijesnu utemeljenost. Radi se o izvornom povijesnom aktu, odnosno povijesnim informacijama koje "ne kazuje ma ko i ma kome".¹⁰⁸⁵ Instrukcija je neka vrsta povijesnoga podsjetnika na tradiciju, svojevremeno poznatu i dubrovačkoj vladi i bosanskom kralju, i nema nikavog valjanog osnova da se u nju posumnja. Kako je svojevremeno pri-

¹⁰⁸¹ B. Klaić, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 1974, 793.

¹⁰⁸² J. Thallóczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine...*, 430.

¹⁰⁸³ V. Ćorović, *Pitanje o poreklu Kotromanića*, Prilozi za književnost, jezik istoriju i folklor, knjiga peta, Beograd 1925, 15.

¹⁰⁸⁴ Isto, 16.

¹⁰⁸⁵ Isto, 16.

mijetio V. Ćorović, "sme li se pretpostaviti, da bi se u jednoj takvoj prilici kazala neistina ili čak stvar, koju bi na kraljevom dvoru mogli ispraviti odmah, 'iz dima u dim'".¹⁰⁸⁶ Svakako, bilo koja neistina u instrukciji izazvala bi krupan politički skandal, posebno ona koja se tiče kraljevoga povijesnog i tradicijskog identiteta, kojeg je kralj zasigurno bio svjestan.¹⁰⁸⁷ Prema tome, neosporan povijesni izvor iz 1432. godine kaže: predak bosanskoga kralja Tvrtka II je Cotromano Gotto (Kotroman Got). Po svom sadržaju, izvor nije usamljen, što još više osnažuje njegovu autentičnost. Ne samo da ga dopunjuje M. Orbini; potvrđuje ga opća i vrlo snažna interferencija gotskih etničkih elemenata u Milama i Visokom, u Crkvi bosanskoj i u svim njenim važnijim centrima, o čemu govori ova studija.

Arhivski dubrovački izvori ne kažu kad je Kotroman došao u Bosnu. "Oni samo vele da je Kotroman bio poreklom Namac, da je došao u Bosnu kao rođak mađarskog kralja i kao njegov čovek."¹⁰⁸⁸ Na osnovu genealoških isprava sinjskih Kotromanića s kraja 17. stoljeća, pak, iznosi se da Kotromanići iz Patavija kod Sinja, koji su se u taj kraj doselili iz Hercegovine početkom 18. stoljeća, vode porijeklo od nekog Ivana Kotromana Nijemca ("Johani Cotromano Tedesco, che fu Banno della Bosna").¹⁰⁸⁹ Na osnovu tih isprava, genealogija Kotromanića, kao "conti de Cotromani" datira se u godinu 806 ("del anno 806").¹⁰⁹⁰ S tim u vezi, fra Nikola Lašvanin u svom *Ljetopisu* navodi da Bošnjaci 1059. godine "obraše Ivana Kotromanovića za bana od Bosne."¹⁰⁹¹ V. Ćorović ukazuje na godinu 1163, kada je mađarski kralj Stevan, sin Gejzin, poveljom potvrdio sva prava i povlastice splitske crkve. Kao svjedok, u toj povelji spominje se neki knez (comes) Kotroman.¹⁰⁹² Dalja Ćorovićeva povijesna povezivanja vode ka banu Prijesdi, kojeg znatan broj historičara smatra rodonačelnikom bosanske dinastije Kotromanića. Međutim, iz papske isprave iz 1233. godine vidi se da je Prijesda bio Ninoslavov "consanguines",¹⁰⁹³ dakle srodnik svog prethodnika bana Ninoslava, što problem ponovno vraća unazad i u daleku starinu. Za Ćorovića, i sve one koji su se bavili ovim pitanjem, problem je postao potpuno zamršen kada se, na osnovu papske listine od 10. okrobra 1233, upućene banu Ninoslavu, i papskih pisama Kolo-manu, iz iste godine, izveo pouzdan zaključak da su njihovi preci "morali biti od

¹⁰⁸⁶ Isto.

¹⁰⁸⁷ S tim u vezi, Ćorović dobro primjećuje da je isti kralj Tvrtko II 1406. godine molio kralja Vladislava da mu potvrdi bosanske granice kakve su bile u vrijeme bana Kulina. "Je li onda vjerovatno, da će on, koji se seća ranijih Kulinovih granica, ne znati za poreklo svog dinastičkog pretka?" Isto.

¹⁰⁸⁸ Isto, 19.

¹⁰⁸⁹ P. Stanić, *Isprave i rodopis bosanskih bana i kraljeva Kotromanovića od godine 806. do danas*, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 16-19, Split 1893-1896.

¹⁰⁹⁰ Isto.

¹⁰⁹¹ Fra. N. Lašvanin, *Ljetopis*, Sarajevo 1981, 81.

¹⁰⁹² T. Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, Zagreb 1904, 97.

¹⁰⁹³ Isto, III (1905), 388, 389.

ranije u Bosni.”¹⁰⁹⁴ S tim u vezi, Ćorović je dobro zaključio da potomci bosanskih banova “imaju već više linija (..),”¹⁰⁹⁵ odnosno vladarskih loza.

Posljednjom konstatacijom Ćorović je i nesvjesno izrekao ono što se u ovoj studiji višestruko potvrđuje: radi se o općoj narodnoj i vladarskoj ilirsko-gotskoj simbiozi čiji počeci su začeti u kasnoj antici. Cotromano Gotto pripadnik je gotske vladarske bosanske loze, ban Kulin ilirske. A da je ilirsko-gotsko etničko prožimanje prisutno još u vrijeme bana Borića, pokazuju imena njegovih unuka koja su, najvjerojatnije, gotskoga porijekla, o čemu će tek biti riječi. U svemu tome, Kotroman kao “rođak mađarskog kralja”, zasigurno ne pripada mađarskom etnosu,¹⁰⁹⁶ iz razloga što ime *Kotroman* nije potvrđeno u mađarskoj antroponimiji i toponimiji. Ime je utemeljeno u zapadnobalkansku i bosansku onimiju, gdje je višestruko potvrđeno,¹⁰⁹⁷ što neosporno pokazuje da je poteklo s prostora jugozapadnog Balkana. Godine 1355. ime je potvrđeno u onomastičkom kontekstu u kojem se spominje otac nekog Kotromana, čije ime je *Goimir*,¹⁰⁹⁸ što je ime gotskoga porijekla.¹⁰⁹⁹

O porijeklu Kotromanića pisao je i Ć. Truhelka u svojim *Studijama o podrijetlu*. Kao i V. Ćorović, Truhelka genealogiji Kotromanića ne pridaje značaj legende. Od značaja je Truhelkina informacija koja o tom pitanju odslikava stanje u južnoslavenskoj historiografiji četrdesetih godina 19. stoljeća. U informaciji se kaže: “(...) većina je naših povjesničara mišljenja, da su Kotromanići doista njemačkog porijekla.”¹¹⁰⁰ U svom radu Truhelka smatra da je Orbini o Cotromanu Tedescu “pisao na osnovi arhivskih isprava,” te da je koristio i izvor od 14. maja 1432. godine, o kojem je već bilo riječi. U Truhelkinom radu novina je pretpostavka da Kotroman Goto potječe iz požeške županije, iz mjesta *Kučevo*¹¹⁰¹ koje je identično s današnjim *Kutjevo*, gdje se nalazi crkva sv. Marije de

¹⁰⁹⁴ V. Ćorović, *Pitanje o poreklu...*, 17.

¹⁰⁹⁵ Isto.

¹⁰⁹⁶ Kotroman je mogao biti rođak mađarskoga kralja po ženskoj liniji.

¹⁰⁹⁷ A. Babić informira o nekom slugi Kotromanu koji se spominje u dubrovačkoj listini od 19. 10. 1358. A. Babić, *Društvo srednjovjekovne bosanske države*, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, I, ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga LXXIX, Sarajevo 1987, 46, bilješka 73. U selu Dubici, u Srbiji, 1381. godine spominje se “i mega kamen Kotromanov.” F. Miklošić, *Monumenta Serbica...*, 198. *Kotromanac* je “nekakvo mjesto u Srbiji u okrugu aleksinačkom”. *Rječnik JAZU*, V, 402. *Kotroman* je savremeni granični prelaz između Srbije i Bosne i Hercegovine, itd.

¹⁰⁹⁸ U Dubrovačkom arhivu V. Ćorović pronašao je listinu u kojoj, između ostalog, stoji: “30 aprila 1355, ‘Grubessa frater Cotromani de Goimir de Luca Narenti.’” V. Ćorović, *Pitanje o poreklu Kotromanića*, 20, bilješka 3.

¹⁰⁹⁹ O tome vodjeti u podnaslovu o bosanskim nekropolama stećaka čiji nazivi su gotskoga porijekla; *Gojevići*.

¹¹⁰⁰ Ć. Truhelka, *Kolijevka i groblje prvih Kotromanića*, Studije o podrijetlu, Zagreb 1941, 44.

¹¹⁰¹ S navedenim mjestom Truhelka dovodi u hipotetičku vezu “Kučevsko Zagorje” s Kulinove ploče pronađene u Muhašinićima.

Goto.¹¹⁰² Argumentaciju za svoju tvrdnju Truhelka nalazi u povijesnim izvorima o spomenutom kraju, gdje se u nekim listinama iz 13. vijeka spominju zemljeposjedi unukâ bana Borića i sinova bana Prijesde.¹¹⁰³ Međutim, u tim izvorima nisu sporni navedeni zemljeposjedi i njihovi vlasnici koji jesu srodnici bosanskih vladara, nego su sporne okolnosti pod kojima su oni došli u bosanske ruke. S velikom vjerojatnošću može se smatrati da su posljedica političkih odnosa Mađarske i Bosne, u smislu mađarskih političkih nagrađivanja nekog od bosanskih vladara za vojno savezništvo, koje je prvi put potvrđeno još između bana Borića i mađarskog kralja u ratu protiv Bizantije sredinom 12. stoljeća. U feudalizmu, nagrada za vazalsku službu i vojno savezništvo je – zemljeposjed. Prema tome, na osnovu navedenih zemljeposjeda i njihove vlasničke pripadnosti ne mogu se izvoditi pouzdani zaključci da Kotroman i ban Prijesda potiču iz tog kraja.¹¹⁰⁴ Najslabija strana Truhelkinog rada ogleda se u tome što se počeci bosanske vladarske dinastije Kotromanića vezuju za bana Prijesdu i za 1233. godinu, kada se prvi put spominje bansko ime, iako je posve izvjesno da su oni znatno stariji, što je prije Truhelke već utvrdio V. Ćorović. Truhelkinom mišljenju da Kotroman i Prijesda potiču iz Slavonije, pak, snažno se protivi onomastika: imena Kotroman i Prijesda u velikoj većini potvrđena su na tlu jugozapadnoga Balkana, što dovodi u sumnju njihovo slavonsko i hrvatsko-mađarsko porijeklo.

Uvidom u noviju historiografiju u kojoj se tretira "Legenda o Kotromanu" stiče se dojam da se preko toga problema prelazilo olahko i neozbiljno, kao što i svaka legenda ne pripada ozbiljnoj već "neozbiljnoj" povijesti. Uzroci takvoga postupanja su dvojaki. Prvo, od četrdesetih godina 19. stoljeća Bosna i Hercegovina je ušla u velikodržavne planove Srbije i Hrvatske, čime je borba za zemlju Bosnu postala borba za njenu srpsko-hrvatsku historiju. U toj velikodržavnoj srpsko-hrvatskoj projekciji, u kojoj se svojatala bosanska vladarska dinastija kao srpska ili hrvatska, za bilo kakve gotske etničke elemente u bosanskoj vladarskoj dinastiji nije bilo mjesta. Drugo, tome su na svoj način doprinijeli povijesni događaji svjetsko-historijskog značaja i uloga Germana (Nijemaca) u njima. Iz političkih razloga, u novijoj južnoslavenskoj historiografiji njemačka povijest nije bila dobrodošla i poželjna. Germanska (njemačka) povijest u historiografiji prve Jugoslavije bila je opterećena balastom njemačke uloge u I svjetskom ratu, a u socijalističkoj Jugoslaviji počesto je, iz političkih i ideoloških razloga, poprimala atribuciju fašističke povijesti, prema kojoj je zauziman i neprijateljski stav. Iz tih razloga radovi o porijeklu dinastije Kotromanića dobijali su novo političko svjetlo, politički nepodobne historiografske teme, o kojoj se, upravo iz tih razloga, radovi mogu nabrojati na prste. Stvaran i posve opipljiv historijski problem

¹¹⁰² Isto, 49.

¹¹⁰³ Isto.

¹¹⁰⁴ Kao što je elaborirano u podnaslovu *Ubanus dictus Priesda*, glagol "prijezditi, na osnovu kojeg Truhelka smatra da je *Prijesda* u značenju "došljak", nije potvrđen na jugozapadnom Balkanu.

mariginaliziran je i ostavljen po strani. Pseudoznanstveno i politički motivirano prelaženje preko problema, bez ozbiljnije povijesne elaboracije i valjane argumentacije, posebno je vidljivo kod srpskog historičara Sime Ćirkovića. Ćirković isti problem mariginalizira i razmatra u – bilješci.

U vezi s legendom o Kotromanićima, kao vladarima od njenoga postanka, u bilješci S. Ćirkovića stoji: "U XV veku se već izričito govori o nemačkom – gotskom – poreklu Kotromanića. Kao i u slučaju drugih genealoških legendi ne treba ići za tim da se na osnovu toga rekonstruiše stvarna genealogija porodice, kao što su to činili Ć. Truhelka, *Kolijevka i groblje prvih Kotromanića*, Nastavni vjesnik 41 (1933) i V. Ćorović, *Pitanje o poreklu Kotromanića*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 5 (1925), već treba u legendi gledati izraz samosvesti porodice i tražiti motive njenom nastanku. Očita je težnja da se Kotromanići vežu za evropske feudalne porodice i da im se pripiše velika starost. U Tvrtkovo vreme je legenda isticana kao bosanska paralela genealogiji Nemanjića."¹¹⁰⁵

Kao što se vidi, S. Ćirković sugerira da "ne treba ići za tim da se na osnovu toga rekonstruiše genealogija porodice" što drugim riječima znači da genealogiju vladarske bosanske dinastije – ne treba rekonstruirati!? Pitanje je da li bi Ćirković ovako napisao da u genealogiji Kotromanića ima i najmanji trun srpskih korijena? Na drugoj strani, Ćirković smatra očitim ono što nije očito: da "treba u legendi gledati izraz samosvesti", te da je očita "težnja da se Kotromanići vežu za evropske feudalne porodice i da im se pripiše velika starost." S tim u vezi, nije jasno na koju samosvijest Ćirković misli. Povijesna samosvijest bilo kojeg roda na svijetu, prije svega, intima je rodovske "stvarne" povijesti, odnosno one povijesti za koju se smatra da je istinita. Drugo, rodovsko prezime *Kotromanić*, samo po sebi zasigurno nije južnoslavenskog porijekla i ono se na znanstveni povijesno-lingvistički način povezuje s prostorom i s narodom iz kojeg potiče i kojem pripada, bez obzira na to da li se radi o narodu s "povjesnim krivicama" ili ne. Naime, historičari sve historijske pojave trebaju povezivati na osnovu pozitivno utemeljene znanosti, a ne na osnovu hipotetičkih rekonstrukcija nečije "samosvesti," koja je nedokučiva i, kao takva, nepoznata.

Historijski izvori o gotskom porijeklu Kotromanića nikako se ne mogu odbaciti, tim prije što se u ovoj studiji na srednjobosanskom tlu, gdje je bio vladarski centar navedene dinastije, otkrivaju brojni drugi etnički elementi gotскоga porijekla. Pritom, nužna je genealoška distinkcija. U odnosu na opći vladarski srednjovjekovni bosanski rod, u kojem preovlađuju ilirski etnički elementi, Kotromanići čine samo jednu, germansku lozu u tome rodu. Prema tome, u genealogiji vladarskog stabla, koje ima autohtone ilirske korijene, Kotromanići su mlada vladarska loza. Svakako, vladarski rod u svojoj povijesti prošao je brojna

¹¹⁰⁵ S. Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964, 365, bilješka 2.

etnička prožimanja u kojima se u njegovoj najmlađoj fazi ne mogu isključiti ni slavenski etnički elementi.

S obzirom na etimologiju imena *Kotroman*, koja otkriva složeno ime s dva etnički različita elementa – od kojih je prvi *Kotro-* najvjerovatnije ilirskoga porijekla, a drugi *-man* gotskog,¹¹⁰⁶ vjerovatno se radi o hibridnom imenu koje je posljedica ilirsko-gotske balkanske simbioze. S obzirom da historijski izvori na jugozapadnom Balkanu sve do 10.-11. stoljeća potvrđuju Gote, njihova simbioza sa znatno brojnijim Ilirima posve je izvjesna. Kasnije, pod posve nepoznatim okolnostima, i jedne i druge preslojit će još brojniji Slaveni. S obzirom na to da arheologija ne potvrđuje snažniju ranosrednjevjekovnu slavensku penetraciju u Bosnu, Slaveni u Bosni prije će biti nešto kasniji doseljenici nego ranosrednjevjekovni osvajači.

U zaključnim razmatranjima o bosanskom vladarskom imenu *Prijesda*, na osnovu lingvističkih i povijesnih činjenica koje se interpretiraju u ovom radu i koje su u čvrstoj uzajamnoj vezi, nužno je konstatirati da se ovo vladarsko ime ne može razumijevati i interpretirati na način kako su to činili T. Maretić, Č. Truhelka, P. Skok, M. Šimundić, M. Vidović, V. Ćorović i M. Grković. Ime nije nastalo od glagola **prijezditi* niti od češke imenice *prijezd*; glagol **prijezditi* nije potvrđen na jugozapadnom Balkanu i historiografsko-lingvistički je neologizam; glagol *jezditi* u srpskom, hrvatskom i bosanskom jeziku u značenju je "jahati", iz čega nije moguće izvesti etimologiju banskog imena u značenju "pridošlica", "došljak"; bosanski i dubrovački izvori i bosanski srednjevjekovni glagol *prijti*, *priiti* (*pridu*, *pridoh*), kao i hrvatski glagol *priti*, *pridem*, u zajedničkom značenju "doći", u koliziji su s glagolom *jezditi* i **prijezditi* i njegovim pseudoznanstvenim tumačenjima u značenju "pridošlica", "došljak"; dijalekatske prilike u srednjevjekovnoj Bosni karakterizira i ikavski dijalekt, u kojem je potvrđen glagol *jizditi*, što podrazumijeva imenski lik **Priijizda*, koji nije potvrđen; pored imenskog lika *Prijesda*, u historijskim izvorima višestruko je potvrđen i imenski lik *Prijesda*, što dovodi u sumnju autentičnost lika *Prijezd*; ime nije "čisto narodno ime" iz razloga što je na prostoru srednjevjekovne Bosne isključivo vladarsko ime.

Dokazi kojim se argumentira slavensko porijeklo banskog imena pokazuju – da ime nije slavensko.

¹¹⁰⁶ Vjerovatno od gotskog *mann* m "Mann", Mensch". Ispred geminantnog *n* nužno je pretpostaviti dugo *a*, što bi značilo da je riječ preuzeta s dugim *a*.

Argumentacija iz koje se izvodi slavensko porijeklo banskog imena ima pseudoznanstveni karakter.

Bosansko bansko ime *Priježda* politički je motiviran deziderat hrvatske provenijencije, nastao s ciljem hrvatskog svojatanja srednjevjekovne bosanske vladarske dinastije i srednjevjekovne Bosne.

Nasuprot brojnim dokazima koji nedvosmisleno negiraju slavensko porijeklo banskog imena, stoje brojni dokazi koji ukazuju da je ime ilirskoga porijekla. S tim u vezi, u metodološkom smislu, pokazuje se značajna pravilnost: brojnost dokaza koji negiraju bansko slavenstvo približna je i adekvatna broju dokaza koji dokazuju njegovo ilirstvo. U dokazivanju ilirskoga porijekla, to je povijesna glasovna promjena $b > p$, karakteristična za pozajmljene riječi u bosanskom jeziku, kojom se u potpunosti objašnjavaju zapisi banskog imena u obliku *Brisda*, *Brizda* > *Prizda*, *Prisda*, *Prijesda*, *Priježda*; *tria nomina* bosanskog bana, karakteristična za rimsku i ilirsku onomastiku; ilirski signum *qui et*, sadržan u skraćenom obliku *et* u banskoj onomastičkoj formuli *nobilis vir Stephano et Brisda banis Bosnae*; trostruko istovjetno ime *Priježda* u genealogiji banskog roda, što je karakteristika ilirske onomastike; ilirsko ime *Brizidia* u vezi s banskim likovima *Brizda*, *Brisda*; imensko dočetno *-da* koje nije slavenskoga porijekla; banski imenski lik *Ubanus* najvjerojatnije izveden od ilirskog antroponima **Aubanus*.

Treće bansko ime *Kotroman* složeno je ime ilirsko-gotskog porijekla. Prvi imenski kompozit *Kotro-* je ilirski, drugi *-man* je gotski. Od posebnog značaja su pisani izvori koji se odnose na ovo ime i koji otkrivaju posve izvjesnu mušku gotsku lozu u srednjevjekovnoj bosanskoj vladarskoj dinastiji.

TVRTKOVO VLADARSKO IME *MIRČE*

Kada je proglašen za kralja, Tvrtko I također je uzeo još jedno vladarsko ime: *Mirče*.¹¹⁰⁷ Informacija potiče od M. Orbinija¹¹⁰⁸ Marko Vego i Dubravko Lovrenović smatraju je autentičnom. U vezi s Tvrtkovim imenom *Mirče* Vego piše: "Zanimljivo je raspraviti i osvijetliti ime *Mirče* koje je spomenuo Orbini. Niko do sada nije raspravljao o ovom imenu. Mislim da se ovdje radi o *miropomazaniku kralju* koga je miropomazao viši crkveni dostojanstvenik većeg reda

¹¹⁰⁷ Ime je zabilježeno kod M. Orbinija, D. Farlatija i ugarskog povjesničara G. Praya. Orbini, 1968, N. Radojčić, Obred krunisanja bosanskog kralja Tvrtka I, 13; G. Pray, *Commentarii historici de Bosniae, Serviae ac Bulgariae, tum Valachiae, Moldaviae ac Besarabiae, cum regno Hungariae nexu*, Buduae 1837.

¹¹⁰⁸ "Tvrtko fu del 1376. incoronato dal Metropolitanato del Monasterio di Milescevo et dalli suoi monachi nella Chiesa di detto luogo, et sifece chiamar Stefano Mirce." I. Ruvarac, *Tri dodatka k raspravi "Banovanje Tvrtka bana (1353-1377)"*, GZM VI, Sarajevo 1894, 358.

kao što je mitropolit u Mileševi. Crkveni dostojanstvenici od biskupa naviješe su imali pravo da krunišu vladara sa svetim uljem za to priređenim (*sacrum unguentum-oleum*). Zato isključujem druga tumačenja imena Mirče. Sama činjenica da je ime Stefan Mirče napisano skupa, znači da se ovdje radi o općem imenu u značenju *miropomazanika*,¹¹⁰⁹ te da "izraz Mirče za kralja Tvrtka I označava pomazanog, krunjenog kralja."¹¹¹⁰ Vegino mišljenje prihvatio je Dubravko Lovrenović.¹¹¹¹ S tim u vezi, nužno je odmah primijetiti da se radi o Veginoj naučno neutemeljenoj raspravi koja se ne može voditi isključivo u historiografskom domenu. Problem imena *Mirče* znatno je više lingvistički i onomastički nego što je historiografski.

Osim Marka Vege i Dubravka Lovrenovića, nije poznato da je još neko dovodio u vezu *miropomazanik* i *Mirče*.¹¹¹² Ako je Tvrtko I dobio ime *Mirče* iz razloga što je bio *miropomazanik*, zbog čega ostali bosanski vladari također nisu "miropomazivani"? Ako je Tvrtka I okrunio djed (*ded, did*) Crkve bosanske, kako pretpostavlja D. Lovrenović i što je moguće, da li je on imao pravo miropomazanja ako se zna da je njegov crkveni položaj odgovarao biskupu¹¹¹³ i da nije bio uzvišeniji "od biskupa naviješe"? Ako je Tvrtka I okrunio *did* Crkve bosanske, zbog čega u brojnim izvorima Crkve bosanske o miropomazanju nema ni riječi? Ako su "crkveni dostojanstvenici od biskupa naviješe" imali pravo da krunišu vladara sa svetim uljem za to priređenim," što je uopćeno pravo visokih crkvenih dostojanstvenika za koje se nikako ne može dokazati da je bilo prakticirano i u srednjevjekovnoj Bosni, s kojim znanstvenim pravom se mogu isključiti "druga tumačenja imena Mirče," kako Vego hoće.

Dovođenje riječi *Mirče* i *miropomazanik* u međusobnu vezu najobičnije je domišljanje i ono ima izrazito pseudoznanstveni karakter. U tom povezivanju simbolički se otkriva "miropomazivanje" cjelokupnoga bosanskog srednjevjekovlja koje na pseudoznanstveni način pomazuju "namazani" historičari tipa Pave Anđelića. Naime, uvidom u brojne radove iz mediavelistike, koji se odnose na bosanske vladare, stiče se dojam da je u njihovom životu vjera zauzimala najvažnije mjesto i da je sve drugo bilo podređeno vjeri. Razmatranja u smislu da li je pojedini bosanski vladar bio katolik ili pripadnik *bosanske vjere*, ili pravoslavac, odnosno da li je bio "vjernik" ili "nevjernik," ili više katolik a manje heretik i obratno, odavno su prevazišla razumne znanstvene okvire i predimenzionirana su u tolikoj mjeri da se stiče dojam da je bosanska srednjevjekovna država postojala

¹¹⁰⁹ Isto

¹¹¹⁰ Isto, bilješka 44.

¹¹¹¹ D. Lovrenović, *Proglašenje Bosne kraljevinom...*, 237.

¹¹¹² M. Aničić Tvrtkovo uzimanje imena *Stefan Mirče* smatra "zagonetnim". M. Aničić, *Putanja klatna...*, 194.

¹¹¹³ Metafora biskupskog statusa starješine Crkve bosanske je "biskupski štap" zastupljen na bosanskim stećcima.

samo radi vjere. To se posebno odnosi na Visoko i Arnautoviće. Ni socijalistička južnoslovenska historiografija, po ideološkoj vokaciji ateistička, nije mogla u dovoljnoj mjeri ograničiti i suzbiti taj trend, iz razloga što su neka znanstvena imena nalazila načina da o tome pišu i pod pseudonimima ("Juraj Kujundžić"). Tako se na bosansko srednjevjekovlje, posebno u najnovije vrijeme, sručila prava lavina vjersko-pseudoznanstvene agresije. Pritom, u tim vjerski motiviranim "dokazivanjima", u odnosu na neosporne znanstvene činjenice, prisutan je strogo selektiran pristup. "Dokazuje" se po mjeri vlastitih političkih i vjerskih interesa, pri čemu se ignoriraju rezultati pozitivno utemeljene nauke i dokazana znanstvena imena poput Petra Skoka, koji je pouzdano elaborirao etimologiju imena Mirče.

Ime *Mirče* Petar Skok izveo je iz poznatog starogermanskog imena *Emerik*. Isto ime nosio je hrvatsko-mađarski kralj Emerik (1196-1205.),¹¹¹⁴ savremenik Kulina bana. Kod Rumuna je poznato kao *Mircea*, u narodnoj pjesmi *Mirče*, gen. -*eta*.¹¹¹⁵ Najstarija potvrda imena *Mirče* datira se u 1172. godinu i potiče iz Zadra.¹¹¹⁶ Tomo Maretić za ime *Mirče* u Rječniku JAZU navodi: "(...) u starini ima potvrda samo za vlaškog vojvodu druge polovine XIV vijeka (...), u narodnoj pjesmi ime za karavlaškog vojvodu."¹¹¹⁷ Riječ je o vojvodi koji se u izvorima spominje kao "vojevoda Joanne Mirče."¹¹¹⁸ Ime *Mirče* dva puta je zastupljeno i u Dečanskim hrisovuljama.¹¹¹⁹

Bez obzira na to što se ovo ime srbizira,¹¹²⁰ nema nikakve sumnje da je *Mirče* vlaški antroponim i vlaška jezička prilagodba imena *Emerik*. I pored toga što sve jezičke posuđenice, koje po prirodi stvari ne mogu biti posebno brojne u jeziku koji ih preuzima, u vlaškom onomastikonu ime nije rijetko i višestruko je potvrđeno. U "analima; npr. knez Mirča (-1419) naziva se "gospodin Vlahom" (Šafařík, Památky 76)."¹¹²¹ "Vlachi uoiuode Mirce" spominju se u pismu kralju

¹¹¹⁴ V. Klaić, *Povijest Hrvata*, knjiga prva, Zagreb 1974, 211-222.

¹¹¹⁵ P. Skok, II, 491.

¹¹¹⁶ "In Zara Blasius M. 1172 K. 2, 90, Sl. Mirča, Kurzform für die namen mit Miro-." K. Jireček, *Die Romanen in den Städten dalmatiens während des Mittelalters*, II, Wien 1904, 43. Kao što se vidi, Jireček je smatrao da je slavenski lik izveden od *Mirce* - *Mirča*. Jirečeku nisu bile poznate vlaške potvrde s dočelnim -a, iz čega se indirektno vidi da mu porijeklo imena *Mirce* nije bilo jasno. Razlike u dočelnom e : a ne tvore neslavensko i slavensko ime.

¹¹¹⁷ *Rječnik JAZU*; VI, 787.

¹¹¹⁸ *Mirče* je ugrovlaški vojvoda. Pominje ga bugarska srednjevjekovna hronika iz 15. stoljeća i srpski ljetopisi. O tome vidjeti u: K. Jireček, *Prilog za ocenu skoro pronađene bugarske hronike*, Zbornik konstantina Jirečeka, I, SANU, Beograd 1959, 403-405.

¹¹¹⁹ Bez ikavog znanstvenog osnova M. Grković ime *Mirča* srbizira i tretira srpskim imenom. M. Grković, *Imena u dečanskim hrisovuljama*, Novi Sad 1983, 190.

¹¹²⁰ M. Grković ime tretira srpskim imenom i izvodi iz mir + ča. M. Grković, *Rečnik ličnih imena kod Srba*, Beograd 1974, 137.

¹¹²¹ K. Jireček, *Vlasi i Mavrovlati u dubrovačkim spomenicima*, Zbornik Konstantina Jirečeka, I, SANU, posebna izdanja, knjiga CCCXXVI, Beograd 1959, 193.

Sigismundu u oktobru 1416. (Lett. e Comm. 1411-1417).¹¹²² Pored dvije potvrde u Dečanskim hrisovuljama, ime *Mirče/Mirča* zastupljeno je i u najstarijim osmanskim popisima Vlaha i u osmanskoj toponimiji. Godine 1477. ime *Mirča* očevo je ime dvojice Vlaha popisanih u selima Papratna¹¹²³ i Gornji Lušca u nahiji Samobor.¹¹²⁴ Ime *Mirče* nosio je vlaški starješina istoimenoga vlašskog džemata u Trebinju.¹¹²⁵ U Žepi, čije ime je ilirskoga porijekla i gdje su potvrđeni brojni ilirsko-romanski ostaci,¹¹²⁶ u osmanskoj nahiji Vrtar 1485. godine popisani su danas nepoznati toponimi *Mirče* i *Mirčevo*.¹¹²⁷ U popisu iz 1540-1542. godine u istoj nahiji popisano je *Mirča drugim imenom Jelovčić*¹¹²⁸ što je bilingvalni vlaško-slavenski naziv. U nahiji Borač krajem 16. vijeka također je popisano danas nepoznat toponim *Mirčevo (Birčevo)*.¹¹²⁹ U nahiji Vrtar 1604. godine popisana je baština *Malčića Mirčetinog*.¹¹³⁰ Svakako, sva navedena imena nisu "miropomazana" i nemaju veze s "miropomazanik".

Ime *Mirče* zastupljeno je i u povijesnoj toponimiji Visokog, ne samo na bosanskom dvoru. Godine 1489. u nahiji Visoko popisano je danas nepoznat toponim *Mirčoj*.¹¹³¹

Ime *Mirče* nose dvojica braće u Trogiru 1064. godine.¹¹³² Njihovo neslavensko ime, u odnosu na slavensko ime *Bogobojša*, koje nosi njihov otac, R. Katičić tretira primjerom etničke simbioze Hrvata i starosjedilaca. Starosjedilačko dalmatinsko ime pripada primorskom romanstvu i "najotmjenijim obiteljima u gradu".¹¹³³ Konkretno, radi se o onomastičkoj simbiozi koja jeste i etnička, u kojoj unutar jedne porodice egzistiraju imena različitoga porijekla najvjerojatnije uslovljena mješovitim brakovima. Svakako, braću *Mirče* niko nije miropomazivao, kao ni bosanskoga kralja.

Iz imenice *miropomazanik* nije poznato da je izvedeno bilo koje ime, posebno crkveno, iako su mnoga crkvena imena uglavnom nastala iz riječi koje su u vezi s crkvom. Imena izvedenog iz *miropomazanik* nema. Iz imenice *miropomazanik* nikako se ne može izvesti ime *Mirče*, posebno na izravan način. U neolo-

¹¹²² Isto, 204.

¹¹²³ Prijatko sin *Mirče*. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina* (Priredio Ahmed S. Aličić), Sarajevo 1985, 181.

¹¹²⁴ Radmilo sin *Mirče*. Isto, 183.

¹¹²⁵ Džemat *Mirče*, sina Krase. Isto, 160.

¹¹²⁶ O tome vidjeti u studiji: I. Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka*, Knjiga I.

¹¹²⁷ Toponim *Mirčevo* popisano je i krajem 16. vijeka. N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik i atlas Bosne i Hercegovine za period 1301-1599. godine*, 20, 59.

¹¹²⁸ Isto, 48.

¹¹²⁹ Isto, 50.

¹¹³⁰ *Oplirni popis...*, SV II, 560.

¹¹³¹ Isto, 27.

¹¹³² T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, I, 138, Nr. 108.

¹¹³³ Otac braće *Mirče* zvao se *Bogobojša*. R. Katičić, *Literarum studia*, 583.

gizmatičkim pretpostavljanjima hipotetičko (i nigdje potvrđeno) antroponimsko izvođenje iz *miropomazanik*, u čisto teoretskom smislu, vodilo bi imenu *Miro*, što je, pak, hipokoristik od *Miroslav*. U antroponimskoj stratigrafiji na osnovu *Mir*- može doći sufiks *-ko*, što daje ime *Mirko*, za koje P. Skok ostavlja mogućnost da, pored izvođenja iz *Miroslav*, također može poticati od imena *Emerik*.¹¹³⁴

Iz kojih razloga je Tvrtko I uzeo vladarsko ime *Mirče*? U pitanju su vrlo važni povijesni razlozi. U odnosu na krunisanje Tvrtka I njegovo vladarsko ime *Mirče* ima značaj prvorazrednog historijskog izvora.

Bilinopoljska abjuracija iz 1203. godine povijesni je događaj koji je na tle nekadašnjeg predslavenskog paganizma i kasnije Crkve bosanske, poslije pape Grgura Velikog i njegovih uputa protiv paganizma, označio novi vrlo snažan katoličanski iskorak na bosansko tle. Bilinopoljska povijesna epizoda, čiji su glavni akteri pripadnici dvije nepomirljive kršćanske crkve, bosanske i katoličke, nije običan povijesni događaj. Povijesni izvori s kraja 12. i početka 13. stoljeća nesumnjivo pokazuju da je katolička crkva u to vrijeme bila u vrlo snažnoj ofanzivi. Tadašnja realna snaga katoličke crkve u Bosni nije bila toliko u njenoj vjeri koliko u mađarskom oružju kralja Emerika, koji je stajao iza katoličke crkve i vjere. Da "sila Boga ne moli" Kulin ban i njegovi krstjani su dobro znali i vješto su izbjegli otvoren sukob s mađarskim kraljem, koji je, po instrukcijama Inoćentija III, bio spreman i vojno intervenirati u Bosni. Tom abjuracijom, iznuđenom pod prijetnjom ugarske vojne intervencije, bosanski krstjanski prvaci odrekli su se svoje heretičke vjere. Posljednji "čin verifikacije" odricanja od hereze dogodio se 13. marta 1203. godine na ugarskom dvoru kralja Emerika, koji se nalazio na dunavskom ostrvu Čepel, kod današnje Budimpešte. Pred kraljevskim vijećem, koje je, predvodio ugarski kralj Emerik ("ad christianisimum regnum") i kojem su priustvovali i kaločki nadbiskup, pečujski biskup i drugi ugarski velikaši, predstavnici bosanskih krstjana Ljuben i Dragota¹¹³⁵ "u ime svoje i svojih drugova" zakleli su se da će se točno držati svoje izvještaje i da će u obće sve činiti, što bi rimska crkva od njih činila", što je kralj potvrdio svojim pečatom.¹¹³⁶ Kao što je općepoznato, obećanje je samo djelimično ispunjeno, a Crkva bosanska kasnije je ojačala u tolikoj mjeri da joj je sredinom 13. stoljeća uspjelo protjerati bosanskog biskupa iz Bosne, čije središte postaje Đakovo. Najveći broj bosanskih vladara pripadao je Crkvi bosanskoj. Međutim, u odnosu na stalnu opasnost koja je, po inicijativama rimskih papa, dolazila iz Ugarske, u odnosu na katoličku crkvu i Crkvu bosansku bosanski vladari bili su prinuđeni na konfesionalno laviranje i "konfesionalni dualizam."¹¹³⁷

¹¹³⁴ P. Skok, II, 491.

¹¹³⁵ Interpretacija imena je po V. Klaiću.

¹¹³⁶ Prema: V. Klaić, *Povijest Bosne*, fototip izdanja iz 1882. godine, Sarajevo 1990, 63.

¹¹³⁷ O Tome vidjeti u: D. Lovrenović, *Krist i Donator: Kotromanići između vjere rimske i vjere bosanske* – I, (Zbornik radova "Fenomen 'Krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu, konfesio-

Nekoliko mjeseci pred krunisanje, Tvrtko I omogućio je pripadnicima Crkve bosanske da povremeno prisustvuju obredu mise i dijeljenju sakramenata. Obredom su rukovodili fratri. Apel pape Grgura XI od 8. avgusta 1377. godine, upućen biskupima i fratriba zapadnoga Balkana s ciljem da se prekine s tom praksom, kod bosanskog vladara nije urodio plodom. Franjevci su odbili služiti misu u prisutnosti bosanskih krstjana, nastojeći obeshrabriti bana Tvrtka da ih pomaže i prima. Ban je, međutim, angažirao katoličke svjetovne svećenike "pa je mogao slušati misu, ignorirati fratre i ustrajati u svojoj nepopustljivosti."¹¹³⁸ Papa je zaprijetio ekskomunikacijom svakom svećeniku koji bi celebrirao misu pred banom ili pred nekim drugim zaštitnikom heretika ili shizmatika.¹¹³⁹ Ova epizoda svjedoči o Tvrtkovoju vjerskoj toleranciji. Bosanski ban očito je priznavao i krstjane i katolike. Iz razloga što nije poslušao papin apel može se zaključiti da je bio naklonjeniji Crkvi bosanskoj,¹¹⁴⁰ posebno iz razloga što su toj narodnoj bosanskoj crkvi pripadali i njegovi preci.

Kako informira S. Džaja, o konfesionalnom laviranju Tvrtka I znalo je i evropsko historiografsko mišljenje prve polovine 18. st. Dokazujući vrhovnu vlast ugarskoga kralja Ludovika I. nad Bosnom, autor djela *Spicilegium* "zapada u kontradikciju tvrdeći da su pape Urban V. i Grgur II., kad god se radilo o zatiranju heretika, svojim pismima obraćali na Ludovika, da se on zauzme te bosanskog vladara prisili da svojim autoritetom dokine raskol."¹¹⁴¹ Iz ovih činjenica D. Lovrenović zaključuje da je bosanski ban "i sam pristajao uz shizmu, čega su svjesni bili i pape, tražeći da je upravo on svojim autoritetom ukine."¹¹⁴² Iz navedenog D. Lovrenović izvodi "povijesnu istinu": "Tvrtka I. nije okrunio prelat katoličke crkve, jer bi se u suprotnom pape izravno obraćale njemu kao svom podložniku, a ne ugarskom kralju (...)." ¹¹⁴³ Kako pretpostavlja D. Lovrenović, Tvrtka I okrunio je djed (*did*) Crkve bosanske,¹¹⁴⁴ što prihvata i M. Vidović.¹¹⁴⁵

Lovrenovićevo zaključivanje razložno je i s njim se možemo složiti, s tim što je kod Lovrenovića u tom zaključivanju obrnut redosljed: od sredine 12. stoljeća dominantna i preovlađujuća crkva u Bosni je Crkva bosanska, s kontinuiranim crkvenim usponom koji će sve više poprimati općedržavna obilježja i

nalne posljedice jednog lokalnog crkvenog raskola), Sarajevo-Zagreb 2005, 222.

¹¹³⁸ D. Lovrenović, *Krist i Donator*., 221. Prema: S. Džaja, *Bosanska povijesna stvarnost i njezini mitološki odrazi*, Bosna Franciskana, 17. Sarajevo 2002, 146.

¹¹³⁹ Isto.

¹¹⁴⁰ U pismu pape Urbana V ugarskom kralju Ludoviku, od 1. februara 1369. godine, između ostalog, papa piše: "Stoga, molimo tebe, ako je to tako, da kao "princeps christianissimus" opomeniš onog heretika Tvrtka (...)." N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*., 253.

¹¹⁴¹ Isto, 230.

¹¹⁴² Isto.

¹¹⁴³ Isto.

¹¹⁴⁴ D. Lovrenović, *Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377...*, 235.

¹¹⁴⁵ M. Vidović, *Kulin ban i krstjanska Bosna*., 118, 129, 135.

općebosanski značaj. Crkva bosanska tradicionalna je bosanska crkva čiji su najstariji korijeni u kasnoj antici, a u razvijenom feudalizmu ona je Crkva bosanskih vladara, vlastele i puka i ima karakter državne bosanske crkve.¹¹⁴⁶ Naime, kako zaključuje N. Klaić, još u 14. stoljeću katolička crkva u Bosni nema posebnog značaja: "(...) Mudrošću bosanskih vladara nije (se) mogla u Bosni u XIV st. udomiti nijedna katolička crkvena organizacija."¹¹⁴⁷ Stoga, iz političkih razloga, Tvrtko I povremeno je "pristajao uz katoličku crkvu", a ne obratno.¹¹⁴⁸ Svakako, da je bio ubijedeni i iskreni katolik, koji je povremeno "pristajao uz shizmu" kako navodi Lovrenović, Tvrtkovo krunisanje imalo bi katolički karakter. Pošto iz raspoloživih izvora proizlazi da ga je krunisao *did* crkve bosanske, da bi umirio papu i katoličko javno mnjenje, Tvrtko I uzeo je novo vladarsko ime *Mirče*. Ime na politički način simbolizira ugarski katoličko-svjetovni suverenitet nad Bosnom uspostavljen 1203. godine i povijesno personificiran u imenu ugarskoga kralja Emerika.

Ugarski kralj Emerik, Kulinov savremenik, kao kralj "ad christianisimum regnum", začetnik je političko-vjerske tradicije po kojoj je vladar jedne izrazito katoličke zemlje "izvršni organ" rimskoga pape u susjednoj zemlji čije stanovništvo ima i svoju *vjeru bosansku*. Nepoštivanje abjuracije iz 1203. godine, do čega je povremeno dolazilo, dovelo je do krstaških ratova protiv Bosne, u kojima su stradavali mnogi. Uzimajući ime *Mirče* (< *Emerik*) Tvrtko I povukao je mudar državnički potez koji je bio neka vrsta kompromisa s katolicima, ne samo u Mađarskoj i Rimu već i u Bosni. Uzimanjem imena *Mirča* Tvrtko je u spoljno-političkom smislu pokazao da priznaje mađarski katoličko-svjetovni suverenitet nad Bosnom, a u samoj Bosni – da je vladar svojih katoličkih podanika.

Ime vladarskog nasljednika Kulina bana nije poznato. Svakako, u izvjesnoj mjeri bio je prinuđen da, više ili manje, poštiva odredbe bilinopoljske abjuracije iz 1203. godine. Iz tih razloga, moguće je da je Kulinov nasljednik prvi uzeo ime

¹¹⁴⁶ "U prvoj polovici 15. stoljeća bijaše naime patarenska vjera tako mah preotela, da je postala upravo državna vjera bosanska, uz koju su pristajali kralji, vlastela i puk." V. Klaić, *Povijest Bosne...*, 287.

¹¹⁴⁷ N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna...*, 212.

¹¹⁴⁸ Iz činjenice da je Tvrtko I prisustvovao katoličkom bogoslužju, zajedno s pripadnicima bosanskih krstjana, ne može se izvoditi zaključak da se "očitovao kao katolik", kako smatra Lovrenović. Fizičko prisustvo ne znači uvijek i duhovno, duhovnu pripadnost obredu kojem se fizički prisustvuje. Na božićnim misama u Bosni i Hercegovini sačuvao se običaj da misnim obredima tradicionalno prisustvuje znatan broj osoba koje nisu katolici i za njih se, iz razloga što fizički prisustvuju misi, ne može reći da se očitavaju kao katolici. Tvrtko je katoličkom obredu prisustvovao zajedno s pripadnicima bosanskih krstjana za koje je posve sigurno da se nisu očitavali kao katolici i za njegovu prisutnost katoličkom obredu ne može se dokazati da je bila isključivo vjerski motivirana, posebno iz razloga što je poznato da nije bio papin podložnik. Kako se Tvrtko I očitavao u odnosu na Boga, to samo Bog zna.

Mirče i da je to ime u vladarskoj bosanskoj dinastiji, do Tvrtkovog krunisanja, već imalo određene vladarske tradicije.

Ime *Mirče* Tvrtko je uzeo iz razloga da zaštiti pripadnike Crkve bosanske, koji su od 1203. godine kontinuirano progonjeni od strane Mađara. U tom smislu, prije svog krunisanja ban Tvrtko već je iza sebe imao jedan krvav križarski rat, koji se vodio 1363. godine. "Spominju se dvije vojne: prvu neuspjelu predvodio je mađarski kralj lično, dok su drugu u jesen 1363. godine vodili palatin Nikola i ostrogonski nadbiskup."¹⁴⁹ Uzimanjem imena *Mirče* Tvrtko I otklonio je mogućnost nove vojne intervencije protiv bosanskih "krstjana." Također, ime *Mirče* na svoj način pokazuje da je Crkva bosanska u Tvrtkovo vrijeme dominantna i preovladavajuća crkva u Bosni. Da je bosanskih "krstjana" u Tvrtkovo vrijeme u Bosni bilo malo, ili da ih je bilo manje nego katolika, Tvrtko I ne bi imao potrebe da se imenom *Mirče* posebno opravdava papi, Mađarima i katolicima uopće.

Tvrtko I bio je pripadnik Crkve bosanske, a iz političkih razloga povremeno je pristajao uz katoličku crkvu. Da je bio dokazani pripadnik katoličke crkve, samo po sebi se razumije da ne bi imao nikakve potrebe da uzima ime *Mirče* i da se na taj način katolicima opravdava i dodvorava. Ono što je očita i neosporna činjenica i što *jeste* ne treba posebno dokazivati iz razloga što se ono dokazuje samo po sebi. Međutim, politika je oduvijek puna apsurdna i u politici se u istoj mjeri dokazuju istine i neistine, odnosno neistine kao "istine" i obratno. Stoga, iz političkih razloga Tvrtko je bio prinuđen da negira ono što je svima bilo jasno, posebno bosanskim franjevcima: da nije katolik iz razloga što tolerira vjerske starješine Crkve bosanske na mjestu gdje se oni, po prirodi stvari, nikako ne mogu tolerirati - na katoličkom misnom obredu, itd.

Ime *Mirče* na bosanskom dvoru 14. vijeka u etnološko-jezičkom smislu ima poseban značaj. Radi se o tipičnom vlaškom imenu, čije je povijesno ishodište u savremenom i široko rasprostranjenom rumunskom imenu *Mirča*. Ako je bosanski dvor, u etnološko-lingvističkom smislu, imao isključivo slavenski karakter, kako u vladarskoj antroponimiji objasniti izrazito vlaško ime? Ako je bosanski dvor imao isključivo slavenske tradicije, kako se misli, iz kojih razloga nije uzeta slavenska varijanta imena *Emerik*, koja je *Mirko*, ili izvorno *Emerik*. Svakako, ime *Mirče* zasigurno nije uzeto iz političkih razloga koji bi se odnosili

¹⁴⁹ "Križarski rat završen je neuspjehom koji je mađarski kralj pravdao mnoštvom bosanskih bogomila i njihovim velikim i jakim utjecajem u bosanskom društvu." S. Jalimam, *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla, 1999, 20.

na potomke nekadašnjih kontinentalnih Romana koji se u Tvrtkovo vrijeme nazivaju Vlasima, jer Vlasi u Tvrtkovo vrijeme nemaju nikakav politički značaj.

Etnološko-lingvistički problem imena *Mirče* samo je jedan od pojedinačnih (i pouzdano rješivih) problema iz konteksta predslavenskih etničkih elemenata u vladarskoj dinastiji srednjovjekovne Bosne. Problem je komplementaran ilirskom porijeklu još nekih vladarskih imena, kao što su to imena *Borič*, *Kulin*, *Prijesda*, *Ninoslav*, *Kotroman*. Ako su navedena vladarska imena uglavnom ilirskog porijekla, a jesu, posve je razumljivo da onomastičke tradicije svojih predaka, vlaškim imenom *Mirče*, baštini i Tvrtko I. Kontinentalni Romani ili Vlasi, čiji najznačajniji dio čine ostaci nekadašnjih Ilira, u srednjem vijeku uglavnom su slavizirani, ali ne potpuno. Kako smo pokazali u prvoj knjizi *Predslavenski korijeni Bošnjaka*, Vlasi na području istočne Bosne su bili bilingvalni, što na svoj način pokazuju brojni dvojni slavensko-vlaški nazivi iz osmanskih deftera.¹¹⁵⁰ Slavenizirano stanovništvo vlašskog porijekla svoj prvobitni vlaški jezik na jugozapadnom Balkanu čuvao je sve do 19. stoljeća.¹¹⁵¹ Iz istih razloga bilingvitet se ne može u potpunosti isključiti ni na bosanskom dvoru, posebno iz razloga što se bosanske povelje pišu i na bosanskom i na latinskom jeziku. Naime, apsurdno je i pomisliti da Tvrtko I nije znao čije je ime *Mirča* i kome ono u etničkom smislu pripada. Svakako, ime je u svom jezičkom izričaju pripadalo Tvrtku I i jeziku njegovih dalekih predaka, odnosno onomastičkim tradicijama bosanskog dvora, ako ne i više. U etničkom smislu, bosanski dvor ne čini neka vladarska dinastija koja je u Bosnu *dojahala* odnekud sa strane, iz Hrvatske kako se to pokušalo obrazložiti s nigdje potvrđenim glagolom *prijezditi* i s imenom *Prijezda* u pseudoznanstvenom značenju "došljak,"¹¹⁵² već ta dinastija ima svoje bosanske korijene utemeljene u bosansko tlo koje ima svoje povijesne jezike: prvo je bio ilirski koji je usljed romanizacije Ilira, od 1 – 7. stoljeća kasnije evoluirao ka nekoj vrsti vulgarnolatinskog jezika. U kasnoj antici govorio se i gotski a od 7. stoljeća na iste prostore počinje prodirati slavenski jezik. Vladarsko ime *Mirče* vladarsko je ime vladarskih ilirsko-romanskih tradicija srednjovjekovne Bosne.

Bosanski Vlasi iz vremena Tvrtka I nisu ga prisilili da uzme vlaško ime. Naprotiv, Tvrtko ga je uzeo svojevrijedno iz razloga što se tim imenom izražava njegova etno-kulturna pripadnost tom imenu, u smislu koji riječ *Vlah* ima u svom najstarijem etničkom značenju. S tim u vezi, nužan je kratak ekskurs u vlaško bosansko srednjovjekovlje 14. vijeka, s ciljem da se vidi opća uloga Vlaha u srednjovjekovnoj Bosni u Tvrtkovo vrijeme. Ona je, u ekonomskom smislu, vrlo

¹¹⁵⁰ O tome posebno vidjeti u knjizi 1, u podnaslovu *Etnografija Glasinca*.

¹¹⁵¹ "Potomci Vlaha ili Murlaka (Murlachi), koje su Frankopani preselili 1450-1480. sa kopna na ostrvo Krk (list. 1465, 1468 Monum. hist. jur. 6, 244-246, 254-255), biće da su u selima Dubačnici i Poljici zaboravili svoj rumunski ("po vlašku") tek u XIX veku." K. Jireček, *Romani...*, 46.

¹¹⁵² O tome posebno vidjeti u: I. Pašić, *Kulin & Prijesda...*, 17-51.

značajna. Izvori 14. vijeka pokazuju vrlo važnu ulogu Vlaha u bosanskoj trgovini, vojnoj strukturi, proizvodnji robe za izvoz i u robno-novčanim poslovima.¹¹⁵³

Petnaestog februara 1382. godine jedan Dubrovčanin izjavljuje da je za neku pljačku potpuno zadovoljen "a Volcoslauo Plescich comitem Vlacorum omnium domini regis Rassie et Bossine", "znači, knez svih Vlaha kralja Raške i Bosne".¹¹⁵⁴ Iz ovog podatka se vidi da u Tvrtkovo vrijeme svi bosanski Vlasi pripadaju bosanskom kralju: "Svi Vlasi, kako se to izričito navodi u pomenutom izvoru iz 1382. godine pripadaju kralju."¹¹⁵⁵ Pritom, ako je Volcoslauo Plescich "knez svih Vlaha kralja Raške i Bosne" da li to također znači da je Tvrtko I kralj svih bosanskih i srpskih Vlaha ne samo u nominalnom smislu, kao krunski vladar Srbije i Bosne, već i u stvarnom. Da li je Tvrtko I bio kralj i onih Vlaha koji su u njegovo vrijeme nastanjeni na tlu Srbije i Bosne pa i šire? Pitanje je posebno umjesno ako se ima u vidu da svi Vlasi u srednjovjekovnoj srpskoj državi nikad ne pripadaju srpskom kralju u onoj mjeri u kojoj pripadaju bosanskim vladarima, Stjepanu II Kotromaniću,¹¹⁵⁶ a posebno Tvrtku I. Vlasi su u srpskoj državi podanici drugog reda, zabranjen im je brak "s Srbijem," manastirska su svojina, itd. Međutim, na tlu srednjovjekovne bosanske države imaju znatno povlašteniji položaj. Pritom, u smislu vlaške etničke pripadnosti i vlaških etničkih korijena, od posebnog je značaja što se u povelji velikog župana Stefana Nemanje i kasnijega prvovjenčanog kralja, kao i u tri povelje bosanskog bana Mateja Ninoslava, i Dubrovčani nazivaju imenom V l a s i.¹¹⁵⁷ U vezi s imenom *Mirče*, isti dubrovački "Vlasi" sve do 15. stoljeća govore romanskim jezikom, odnosno istim jezikom kojem pripada ime *Mirče*. Najvjerovatnije, slične jezičke prilike bile su prisutne i na bosanskom dvoru. Razlika je samo u tome što se Romani u gradovima Dalmacije po svom sjedilačkom načinu života razlikuju od kontinentalnih Vlaha kralja Tvrtka, koji su uglavnom stočari. Da su i jedni i drugi govorili istim jezikom - u kojem su postojale i određene dijalekatske razlike uzrokovane još nekim etničkim primjesama u etničkoj strukturi kontinentalnih Vlaha - nema ikakve sumnje. Jezik bosanskog dvora nije se mnogo razlikovao od jezika srednjovjekovnoga Dubrovnika i ostalih primorskih gradova.

Ako svi Vlasi pripadaju bosanskom kralju, postavlja se pitanje u kojoj mjeri bosanski kralj pripada Vlasima, ako ne "sav", makar u nekom dijelu svog bitka? Pitanje nije samo hipotetičko i ima vrlo snažno povijesno utemeljenje. Ako su

¹¹⁵³ A. Babić, *Društvo srednjovjekovne bosanske države*, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, I, ANUBiH, posebna izdanja, knjiga LXXIX, Sarajevo 1987, 42, 43.

¹¹⁵⁴ D. Kovačević-Kojić, *Srednjovjekovni katun po dubrovačkim izvorima*, Simpozijum o srednjovjekovnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961. g, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, posebna izdanja, knjiga II, Sarajevo 1963, 134.

¹¹⁵⁵ Isto.

¹¹⁵⁶ Godine 1344. u dubrovačkim izvorima javljaju se "homines seu Blachi" bosanskog bana. D. Kovačević-Kojić, *Srednjovjekovni katun...*, 137.

¹¹⁵⁷ K. Jireček, *Romani...*, 40.

vladarska imena *Borič*, *Ninoslav*, *Kulin*, *Prijesda* ilirskog porijekla, a oni su dokazani preci Tvrtka I, veza bosanskog kralja s Vlasima ne može biti samo ekonomska. Srednjevjekovna Bosna imala je i značajnije ekonomske resurse od vlaške trgovine, kao što su rudnici, carine, pa ipak one ne pripadaju kralju u cijelosti, kao mu pripadaju Vlasi. Pritom, zaboravlja se činjenica da u sistemu općih vrijednosti, kod svih naroda svijeta, posebnu vrijednost ima tradicija, počesto veću od svih drugih materijalnih dobara. Kao i svaki drugi čovjek pa tako i vladar, i prvi bosanski kralj imao je svoju rodovsku tradiciju, svoju rodovsku *oral history* u kojoj su čuvana predanja o najstarijim etničkim korijenima za koje se s velikom vjerovatnoćom može reći da su ilirski.

U vezi s Veginim i Lovrenovićevim mišljenjem da je ime *Mirče* izvedeno od *miropomazanik*, u odnosu na Vlahe, na kraju je nužno razmotriti homonimijsko-političke probleme do kojih bi došlo da se Tvrtko I odlučio da bude *Mirče-miropomazanik*. Kao što se vidi, u vrijeme njegovog krunisanja *Mirče* je već bilo vlaško ime koje su krajem 14. i početkom 15. vijeka nosile značajnije vlaške ličnosti, vlaški knez i vlaški vojvoda. Kao i sva druga imena koja su kulturna svojina određenog naroda, ni jedan narod ne prihvata da se s njegovim imenima, posebno s imenima njegovih značajnijih historijskih ličnosti, prave neprincipijelne a posebno pejorativne homonimije koje mijenjaju značenje imena i dovode ga u dnevno-politički ili neki drugi kontekst. Imena, posebno značajnijih ličnosti, kod svih naroda su zaštićena, a njihov semantički smisao pojedini narodi nastoje uzvisiti i uljepšati.¹¹⁵⁸ Kod Tvrtkovih vlaških savremenika ime *Mirča* već je bilo vrlo značajno historijsko vlaško ime iz razloga što je, po svojim značajnim vlaškim nosiocima, postalo historijsko vlaško ime. Vlaškog kneza i vlašskog vojvodu zasigurno niko nije miropomazivao i svaki Vlah je znao da ime *Mirče* s miropomazanjem nema nikakve veze. Vjera kod srednjevjekovnih kontinentalnih Vlaha imala je drugorazrednu ulogu, vlaške popove zanima trgovina koliko i vjera.¹¹⁵⁹ Tvrdnja da ime *Mirča* više nije ono što je bilo i da je od sada *miropomazanik*, po svojoj suštini bila bi skandalozna provokacija svih Vlaha, koja Tvrtku I nije bila potrebna. Prema tome, Vegina i Lovrenovićeva tvrdnja da je Tvrtkovo vladarsko ime *Mirče* nastalo od *miropomazanik* humoristička je hipotetika kojoj se valja nasmijati i ništa više.

¹¹⁵⁸ U srpskoj povijesti tipičan primjer je Miloš Kobilić koji je poslije kosovskog boja postao Miloš Obilić.

¹¹⁵⁹ Vlaški popovi "bavili su se u XIII st. karavanskom trgovinom i nosili su vino u kožnim mešinama iz Dubrovnika u Brskovo." O tome vidjeti u: K. Jireček, *Vlasi i Maurovlasi* ..., 201.

TVRTKO

U vezi s porijeklom vladarskog imena *Mirče* stoje onomastička razmatranja koja su u vezi s imenom Tvrtko. Čini se da je ime *Tvrtko* K. Jirečku bilo nejasno. Iako je ime bilo zastupljeno u povijesnim izvorima o romanskoj Dalmaciji, u svojoj studiji o Romanima u gradovima Dalmacije K. Jireček kao da ga ignorira.¹¹⁶⁰ Nije sporno da je lik slavenski, izveden od pridjeva *tvrd*. Međutim, ime može biti kalk od latinskog *fortis* "jak, snažan, silan, čvrst, tvrd," kako pokazuje jedan srednjovjekovni primjer iz Dubrovnika koji je Jirečku bio poznat. Dubrovački trgovac Nicolaus Tuertchi Glauich, u izvorima iz 1440. godine, javlja se i sa prevedenim prezimenom *Forte*.¹¹⁶¹ Kako navodi K. Jireček, "krajem srednjeg veka, naročito u Dubrovniku, beše običaj da se mnoga imena prevode sa jednog jezika na drugi"¹¹⁶² i taj "običaj" ima svoje antičke korijene. U odnosu na hronologiju povijesne pojavnosti imenâ *Forte* i *Tuertchi* na jugozapadnom Balkanu, očito je da se radi o bilingvalnoj pojavi i o prevođenju *Forte* > *Tuertchi*. S tim u vezi, latinski kognomen *Fortis* od ranije pokazuje opću sklonost ka prevođenju i semantičkom kalku, što se otkriva u odnosu latinskog imena *Fortis* prema ilirskom imenu *Aplis*.

Latinski kognomen *Fortis* zasigurno je prodro u ilirski onomastikon. Ime *Fortis* pojavljuje se "neobično često" u antroponimiji romaniziranoga dijela rimske provincije Dalmacije.¹¹⁶³ Od posebnog je značaja to što je za kognomen *Fortis*, koji je u periodu romanizacije postao i ilirsko ime, D. Rendić-Miočević pretpostavio da pripada onim imenima koja se javljaju kao "p r i j e v o d, ili kao ime blisko po značenju ilirskim imenima *Aplis*, *Aplus*, u kojima treba vidjeti istu semantičku vrijednost ili kalk (*calque linguistique*)."¹¹⁶⁴ Ovim se dolazi do slijedećih zaključaka: ime *Fortis*, najvjerojatnije, od ranije je imalo tradiciju prevođenja koja se i u srednjem vijeku nastavila. Prevođenjem od ilirskog *Aplis*, *Aplus*, nastalo je latinsko-ilirsko *Fortis*, a po istom tradicionalnom obrascu, *Fortis* > *Tvrtko*.

¹¹⁶⁰ Kako pokazuju desetine dalmatinskih izvora iz romanske Dalmacije, te Vitezovićev i Daničićev Rječnik, koji su zasigurno Jirečku bili poznati, u vremenu od 1240-1272. godine u dubrovačkom zaleđu se više puta spominje neki *župan Tvrtko*, u Dubrovniku u 15. vijeku prezime *Tvrdisalić*, *Tvrdisav krstjanin* 1465, itd. O tome vidjeti u *Rječniku JAZU*, XIX, 74.

¹¹⁶¹ "Forte Der ragusanser kaufmann Nicolaus Tuertchi Glauich erschint um 1440 auch übersetzt als Nic. De F.; sl. Tvrd fortis" K. Jireček, *Romani u gradovima Dalmacije...*, 281.

¹¹⁶² Isto, 77.

¹¹⁶³ D. Rendić-Miočević, *Problemi romanizacije Ilirna s osobitim obzirom na kultove i onomastiku*, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 2, Sarajevo 1967, 149.

¹¹⁶⁴ U istu kategoriju D. R. Miočević svrstava i latinsko ime *Maksim*. Isto.

BAN NINOSLAV – JOŠ JEDNO VLADARSKO IME ILIRSKIH KORIJENA

Ban *Ninoslav* još je jedan bosanski vladar za čije ime se ne može dokazati da je slavenskoga porijekla. S tim u vezi, T. Maretić je zapisao: NINOSLAV, *m. Ime kojemu ima potvrda samo XIII i XIV vijeka. Najpoznatiji čovjek toga imena je ban bosanski, kojemu je kršteno ime bilo Matej, te se pisao Matej Ninoslav (potvrde iz isprava XIII vijeka donosi Daničićev rječnik). Još se ovo ime nalazi u Deč. Hrisov. 51. 69. Mon. ragus. 1, 280. 281. – Što je prvi dio ovog složenog imena ne može se reći; isti se dio nalazi u staročeškom imenu Ninomysal i u staropoľskom Ninogniew.*¹¹⁶⁵

Ime *Ninoslav* nije bilo jasno ni Petru Skoku. Mada je ime u Skokovom etimološkom rječniku zastupljeno,¹¹⁶⁶ Skok se nije izjašnjavao o njegovoj etimologiji. Na nejasnoće u vezi s tim imenom posebno ukazuje Skokova sekvenca "*Mâtej a odmêlom Ninoslavъ* (1234-1249 = na drugom mjestu, 1240) *Mâtej imenemъ banъ bosnъski Ninoslavъ*, u nominativu nije potvrđeno."¹¹⁶⁷ Po mišljenju P. Skoka, značenje je jasno: "cognomen". Izvedenica na *-lo* od *odmêti se* "respondere."¹¹⁶⁸ S tim u vezi P. Skok ostao je nedorečen.

Prvo, *Ninoslav* nije prezime već je još jedno vladarsko ime. Drugo, mišljenje o *kognomenu* o kojem govori Skok prezuzeto je od T. Maretića, što je latinski termin iz ilirske i rimske onomastike i onomastičke formule koja je posebno izražena u onomastičkoj formuli Ninoslavljevog nasljednika, bana Prijesde, o čemu je ranije bilo riječi.

Banski "kognomen" *Ninoslav*, kako ga tretira P. Skok, neuobičajen je kod Slavena. Ako se radi o kognomenu, on jedino može biti utemeljen u ilirsko-rimsku onomastiku i u vezi s onomastičkom formulom njegovog nasljednika Prijesde.

Vrlo važna riječ iz Ninoslavljeve povelje (1234-1249.) jeste riječ *odmêlom*, "koju je Maretić bespotrebno ijekavizirao u **odmjelo*."¹¹⁶⁹ U vezi sa značenjem riječi T. Maretić informira da je "odmjelo, n. 'nadimak'" i da je riječ zastupljena samo u Daničićevom Rječniku: "odmêlo cognomen."

P. Skok smatrao da je *odmêlom* u značenju *respondere* "odgovarati". Iz nekoliko vrlo važnih razloga, Maretićevo i Skokovo tumačenje navedene riječi je pogrešno, ne samo iz razloga što je T. Maretić primijetio da je istoj riječi *postanje tamno*.¹¹⁷⁰ Prvo, u lingvističkom smislu, imena *Matej* i *Ninoslav* ne odgovaraju

¹¹⁶⁵ T. Maretić, *Rječnik JAZU*, VIII, 188.

¹¹⁶⁶ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, II, 544.

¹¹⁶⁷ Isto.

¹¹⁶⁸ Isto.

¹¹⁶⁹ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, II, 544.

¹¹⁷⁰ T. Maretić, *Rječnik JAZU*, VIII, 632.

jedno drugom, niti imaju istu semantičku vrijednost. Drugo, Maretićeva i Skokova tumačenja riječi *odmélom* nemaju logičkog smisla. Posebno iz razloga što navodi *Mátej imenemъ banъ bosnъski Ninoslavъ*, iz druge Ninoslavljeve povelje, pokazuju da je ban Ninoslav *imenemъ banъ* što znači da mu je *Ninoslav* bansko ime, a ne nadimak. Riječ *odmélom*, kojoj nema druge potvrde u južnoslavenskim listinama, nužno je razmotriti u skladu s povijesnim izvorima iz vremena Mateja Ninoslava.

Bosanski krstjani nisu priznavali sakrament krštenja vodom. Iz tih razloga, bosanski franjevci su "sa znanjem i odobrenjem Sv. stolice uvijek krstili odrasle pripadnike bosanskih krstjana, kada bi se obratili na katoličku vjeru."¹¹⁷¹ U izvorima se susreću sve do tridesetih godina 15. stoljeća.¹¹⁷² Njima je pripadao i ban Ninoslav, sve dok nije dobio kršćansko ime Matej.

Bansko ime *Matej* kršteno je ime bosanskoga bana, koje je on dobio po svom krštenju, koje se nije dogodilo odmah po njegovom rođenju, već znatno kasnije. Katoličko bansko ime *Matej* pokazuje da je katolička crkva bila prisutna na bosanskom dvoru u prvoj polovini 13. vijeka. Međutim, kao što povijesni izvori potvrđuju Ninoslavljevo laviranje između katoličke crkve i Crkve bosanske – što će na svoj način prakticirati ban i kralj Tvrtko I – čini se da i drugo vladarsko ime Ninoslav potvrđuje isto: katolička crkva nije bila dominantna crkva u Bosni u doba Mateja Ninoslava. Naime, tek je Tridentski koncil iz 1563. godine ozakonio dotadašnju višestoljetnu tendenciju katoličke crkve da se pri krštenju djeci daju samo svetačka imena. Brojni mediavalni izvori, pak, pokazuju da su na tlu srednjevjekovne Bosne narodna imena dominantna, među njima i ime *Ninoslav*. Riječ *odmélom* kao da pojašnjava nekršćanski karakter tog imena. S velikom vjerovatnošću može se smatrati da se radi o posuđenici latinskog porijekla nastaloj od latinskog *malum*, i, n. "zlo, nesreća nevolja, nedjelo, opaćina, grijeh". Najvjerovatnije, *odmélom* je složena riječ i sastoji se od slavenskog prijedloga *od* i lat. *malum* > *mélom*.¹¹⁷³ Prema tome, sintagmu *Mátej a odmélom Ninoslavъ* moguće je razumjeti kao "Matej od griješnog, "heretičkog" (imena) Ninoslav". To znači da je prvo ime koje je ban dobio po svom rođenju bilo narodno bosansko "griješno", "heretičko" ime Ninoslav, a poslije je kršten u skladu s propisima katoličke crkve, kada je dobio svetačko ime Matej.

¹¹⁷¹ Papa Ivan XXVII u pismu Mladenu II Šubiću "banu Hrvata i Bosne", od 18. jula 1319. godine žali se da se u Bosni ne podjeljuju sakramenti krštenja ni pričesti. D. Mandić, *Bogomilska crkva*., 132.

¹¹⁷² Dana 26. januara 1463. godine kralj Tvrtko II dozvoljava franjevcima "da mogu u cijelom njegovu kraljevstvu slobodno propovijedati i obraćati ljude na katoličku vjeru i "krstiti osobe svakoga doba i staleža" Isto, 133.

¹¹⁷³ Fonetska promjena lat. *malum* > *mélom* vjerovatno se dogodila u periodu vulgarnog latiniteta. Najvjerovatnije, u prvom slogu vokal *a* je oslabljen u *e*. Promjena lat. *u* > *o* nije najjasnija. Za dugo neslavensko *u* poznato je da u slavenskim jezicima daje *a*.

Mátej a odmělom Ninoslavъ iz Ninoslavljeve povelje iz 1234-1240. posebno pojašnjava pismo pape Grgura IX od 10. oktobra 1233. godine. U tom pismu papa, između ostalog, piše: "... kako tvrdiš, praroditelji tvoji, koji su bili okaljani zloćom krivovjerske nevaljalštine (...)." ¹¹⁷⁴ Iz papinoga pisma, koje je neka vrsta odgovora na prethodno pismo bana Ninoslava papi, vidi se da i ban Ninoslav vjeru svojih praroditelja lično naziva "zloćom" i "krivovjernom nevaljaštinom", što je u potpunom skladu s latinskim *malum* "zločast". Prema tome, ako ban Ninoslav i sâm priznaje papi da je vjera njegovih praroditelja "zloća" i "krivovjerna nevaljaština", nema nikakvog ozbiljnog razloga da se posumnja u njegove istovjetne kvalifikacije iskazane na račun njegovog "zločastog" i nekršćanskog imena *Ninoslav*.

Ninoslavljeva povelja iz 1234-1240. godine, u kojoj stoji "*Mátej a odmělom Ninoslavъ*", izdata je Dubrovniku u ekonomsko-političke svrhe. U to vrijeme dubrovačke onomastičke tradicije bitno se razlikuju od bosanskih. U 13. stoljeću u srednjovjekovnom Dubrovniku preovlađuje poznorimski kršćanski tip ličnih imena iz 5 – 8. stoljeća, koja su poznata iz imenika svetaca, Kasiodorovih *Variae*, kao i iz starijih listina Italije i Recije. ¹¹⁷⁵ "Brojno su vrlo jako zastupljena imena kršćanskog porekla, naročito apostolska imena, u prvobitnom obliku i u raznovrsnim skraćenim oblicima." ¹¹⁷⁶ Iz tog razloga, narodno ime *Ninoslav* u katoličkom Dubrovniku nije bilo dobrodošlo i zasigurno je izazivalo politički i vjerski animozitet, posebno iz razloga što se radi o insignijama bosanskog bana za kojeg se znalo da štiti bosanske heretike, što je i sâm od djetinjstva bio, kao bosanski "heretički" vladar sve do tridesetih godina 13. stoljeća. ¹¹⁷⁷ Iz tih razloga, u toj povelji ban Ninoslav nastoji da razuvjeri Dubrovčane i nastupa kao katolik. Zbog toga prva rečenica u povelji glasi: "Оу име оца и сѣина и светаго духа амиѣн. азъ рабъ божи Матѣи а одмѣлом Нинослав (...)." ¹¹⁷⁸ Radi se o tipičnoj katoličkoj intitulaciji u kojoj ban Ninoslav posebno naglašava da je on rob božiji (imenom) Matej "od griješnog (imena) Ninoslav." Navedena intitulacija uslovljena je bosanskim ekonomskim interesima.

U povelji iz 1234-1240. godine bosanski ban nastoji iskreno uvjeriti Dubrovčane, koji su katolici, da je i on katolik i da mu je katoličko ime *Matej*, nastalo krštenjem poslije prvobitnog i griješnog imena *Ninoslav*, te da mogu slobodno "пространо и здраво" hoditi i trgovati po Bosni "безъ все хаке и эледи." ¹¹⁷⁹ Na

¹¹⁷⁴ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus...*, III, 388.

¹¹⁷⁵ K. Jireček, *Romani u gradovima Dalmacije...*, 76.

¹¹⁷⁶ Isto.

¹¹⁷⁷ Kao što se vidi iz tri pisma pape Grgura XI, od 10. oktobra 1233. godine, Ninoslav je vladao Bosnom najprije kao vjernik bosanskih krstjana. Po mišljenju D. Mandića, "obratio se na katoličku vjeru sa svojim rođakom Prijездом Velikom barem 4 do 5 godina prije navedenog nadnevkа, dakle g. 1228." D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 146.

¹¹⁷⁸ F. Miklosich, *Monumenta Serbica...*, 24.

¹¹⁷⁹ Isto.

ovaj način, očito iz ekonomskih razloga, Matej Ninoslav obnovio je Kulinovu povelju iz 1189. godine. Međutim, navedena intitulacija katoličke provenijencije nije mogla ostati skrivena i nepoznata u heretičkoj Bosni i među pripadnicima Crkve bosanske, gdje je, vjerovatno, dočekana s negodovanjem. Naime, u redovima Crkve bosanske bosanski ban zvao se Ninoslav, a ne Matej. Stoga, iz unutrašnjopolitičkih i vjerskih razloga, bosanski ban već u slijedećoj povelji izdatoj Dubrovčanima ublažava prethodnu intitulaciju i on se u povelji iz 1240. godine titulira kao "рабъ божи Матѣи именем бан босански Нинослав."¹¹⁸⁰ Očito, u odnosu na prethodnu povelju, radi se o kompromisu. Za Dubrovčane, ban je ostao "рабъ божи Матѣи," za Bošnjane "именом бан босански Нинослав."

Ime *Ninoslav* iz Dečanskih hrisovulja M. Grković tretira srpskim imenom,¹¹⁸¹ što je vrlo upitno: ako su u Dečanskim hrisovuljama popisana vlaška imena, ime *Ninoslav*, prije svega, može biti vlaškog i neslavenskoga porijekla.¹¹⁸²

Vlaško ime *Ninoje* potvrđeno je u nahiji Rudine, u džematu Stepana, sina Vukdraga.¹¹⁸³ *Ninoslav Novaković* iz Donjih Kraja svjedok je na povelji bana Tvrtka izdatoj u Suhi na Prozračci oko 1353. godine.¹¹⁸⁴ Na nekropoli stećaka zvanoj Podgradinje, u selu Elezovići, na području Gornjeg Hrasna kod Čapljine, pronađen je natpis u kojem se spominje *Ninoje Lupović*.¹¹⁸⁵

Za ime dalmatinskoga grada *Nin* općepoznato je da je predslavenskog porijekla i da se u antičkim izvorima spominje kao "Anona, Enona, (Aenona)."¹¹⁸⁶ S aspekta antroponimske baze *Nin-*, ona se bez ikakvih poteškoća izvodi iz ilirskoga kognomena *Enena* potvrđenom u Gorobilju.¹¹⁸⁷ Ženski lik *Enena* zasigurno je imao svoju mušku paralelu **Enen*. Izvođenje je moguće i iz gentilicija *Anenia*,¹¹⁸⁸ koji je nepoznatoga (ilirskog?) porijekla i kojem poznajemo samo ženski lik, dok je muški najvjerojatnije glasio **Anenius*. Također, kompozit *Nin-* izvodi se i iz latinskoga gentilicija *Aninius*¹¹⁸⁹ koji je na tlu rimske provincije Dalmacije potvrđen na Visu, Saloni i Naroni.¹¹⁹⁰

¹¹⁸⁰ Isto, 28.

¹¹⁸¹ M. Grković, *Imena u Dečanskim hrisovuljama...*, 193.

¹¹⁸² Vlaško ime *Ninoje* popisano je u vlaškom džematu Stjepana, sina Vukdraga, u nahiji Rudine 1477. godine. A. S. Aličić, *Poimenični popis...*, 122.

¹¹⁸³ Poimenični popis (1477.), 122.

¹¹⁸⁴ Lj Thallóczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine...*, 409.

¹¹⁸⁵ Isto, 484.

¹¹⁸⁶ T. Maretić, *Rječnik JAZU*, VIII, 186.

¹¹⁸⁷ CIL III 8352 (6316) (?) Ulpia. H. Krahe, *Lexikon altillyrischen Personennamen*, Heidelberg 1929, 46. Upor: D. Rendić-Miočević, *Onomastika...*, 12. G. Algöldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz dalmatia*, Heidelberg 1969, 193.

¹¹⁸⁸ CIL III 2170, Salona. Kako navodi G. Algöldy "Aninia. Anenius ist noch im Rom belegt." G. Algöldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, 57.

¹¹⁸⁹ W. Schulze, *Geschichte lateinischer Eigennamen*, 144.

¹¹⁹⁰ CIL III 3080, CIL III 1882 D, CIL III 9247. Upor: G. Algöldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, 58.

Vladarsko bosansko ime *Ninoslav* zajedno s vladarskim imenom *Kulin* sadrži značajnu pravilnost: imena su u srednjovjekovnim izvorima vrlo rijetka, što na svoj način dovodi u pitanje njihovo slavensko porijeklo.

Iz Skender-begove isprave o depozitu, koju je 1450. godine u Lješiu izdao Dubrovniku, vidi se da se njegov kancelar (канџилер) zvaо Нињџ¹¹⁹¹ (Ninac). Iz isprave izdate u Dubrovniku, od 2 aprila 1459, Skender-beg "по нашему диаку Нињцу Вукосалику" polaže u depozit 500 dukata.¹¹⁹² Ista osoba, *Ninac Vukosalić*, spominje se u još jednoj Skender-begovoj ispravi o depozitu od 13. juna 1459.¹¹⁹³ Vjerovatno se radi o čovjeku koji potiče iz Bosne ili iz Dalmacije.

DANICA, "DIJANA ILIRSKA"

M. Orbini u svom "Kraljevstvu Slovena" informira da je bosanski ban Stjepan II Kotromanić 1310. godine, zajedno sa sestrom Danicom i majkom, našao utočište u Dubrovniku. Sestra mu je iz pobožnosti otišla u Rim gdje se razboljela od groznice i umrla. Pokopana je u Minervinu hramu, a na njezinu grobu je postavljen natpis: "Ovdje počiva Dijana ilirska."¹¹⁹⁴

I. Ruvarac je smatrao da Stjepan II Kotromanić nije imao sestre Danice te da "pričanje Orbinijevo dolazi od neke zablude."¹¹⁹⁵ Pritom, bez obzira na to što se informacija o Stjepanovoj sestri Danici ne može potvrditi drugim izvorima, ona se ne može u potpunosti ni odbaciti. Nužno je primjetiti da se radi o informaciji koja nema nikakav politički ili vjerski karakter, kakve srećemo u brojnim drugim srednjovjekovnim listinama, tako da s te strane nije bilo posebnih razloga da se informacija izmišlja. Naprotiv, Orbinijev izvor u potpunosti objašnjava ilirske onomastičke tradicije u bosanskoj vladarskoj dinastiji.

Prema Orbiniju, neposredan izvor o Danici, sestri Stjepana II Kotromanića, jeste nadgrobni natpis, na kojima su uglavnom isključene mogućnosti pisarskih pogreški, koje su u srednjovjekovnim listinama češće. Iz Orbinijeve informacije proizlazi da je ime *Dijana* onomastički *signum* sestre bosanskog bana i da je, s tog aspekta, u srednjovjekovnoj Bosni ime *Dijana* imalo poseban značaj. Ukoliko je Orbinijeva informacija pouzdana – a ona se s apsolutnom sigurnošću ne može ni prihvatiti ni odbaciti – može se pretpostaviti da je sestra bosanskoga

¹¹⁹¹ CCCLVI. Circa 1450. 7. mensis cerasorum. U Lesu. Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica, Spec-
tanta historiae Serbiae Bosnae Ragusii*, Graz 1964, 442.

¹¹⁹² Isto, 482.

¹¹⁹³ Isto.

¹¹⁹⁴ HIC IACET DIANA ILLIRICA M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena...*, 142. Upor: M. Dragić, *Srednjovjekovni bosanski vladari*, Bosna Franciscana 14, Sarajevo 2001, 199.

¹¹⁹⁵ I. Ruvarac, *Draga, Danica, Resa*, Zbornik Ilariona Ruvarca, I, Beograd 1934, 336 – 338.

banu svoje drugo ime *Dijana* sa sobom nosila za svoga života i da ga je ponijela i u svoj grob, vjerovatno po njenoj posljednjoj želji. Ali, ono što nije pretpostavka i što je posve izvjesno je činjenica da ime *Dijana* na svoj način potvrđuje značajnu pravilnost koja se otkriva ne samo u vladarskoj dinastiji Kotromanića već i u rodu Kotromanića uopće: više pripadnika roda nose dvojna imena, od kojih je jedno predslavensko (ilirsko).

U imenu *Dijana* ispisane su najljepše stranice ilirske duhovnosti. U tom imenu krije se najznačajnije ilirsko žensko božanstvo, ilirska boginja lova *Dijana*. Ime je rimska supstitucija za epihorsko *Thana*. Na tlu Bosne i Hercegovine s predstavom Dijane pronađeno je ukupno 19 epigrafskih spomenika.¹¹⁹⁶

U svojim onomastičkim radovima M. Pavlović i E. Čabej pokazali su da je u balkanskoj antroponimiji i toponomastici ime rimskog i ilirskoga božanstva *Dijana* ostavilo značajnog traga. Po općeprihvaćenom mišljenju uvaženih lingvisti, etimologija imena *Jana*, od čega je nastalo *Janja*, alb. *Zanë*,¹¹⁹⁷ ima antičke korijene, od lat. *Diana* > alb. *Zanë*, srp. *Jana*.¹¹⁹⁸ Po mišljenju M. Pavlovića, riječ je o miksoglotskom procesu na Balkanu i njegovom mikroprocesu tokom kojeg je došlo do glasovne promjene *dj* > *z'* > *j*. Na ovaj način objašnjena je promjena *Diana* > *Zana* > *Janja*. Kako M. Pavlović navodi, "ovim se otkrivaju Dijanumi, svetišta Dijane u Epiru kao *Janjiča*, a u Bosni kao naziv terena *Janj*, hidr. *Janja*, top. *Janja*."¹¹⁹⁹

Ime rimskoga i ilirskoga božanstva *Dijana*, u nešto izmijenjenoj formi, na tlu Bosne i Hercegovine zasigurno je nadživjelo propast antičkog svijeta. U Dubrovniku 28. jula 1281. godine prodana je robinja "Iuana de Bosna."¹²⁰⁰ Istovjetno ime prodanih bosanskih robinja višestruko je potvrđeno u Dubrovniku i u 14. vijeku.¹²⁰¹ S obzirom na to da je u Dubrovniku, i u drugim dalmatinskim gradovima, bilo zabranjeno prodavati pripadnike katoličke vjere, i da se uglav-

¹¹⁹⁶ E. Imamović, *Antički kulni i votivni spomenici...*, 83-92.

¹¹⁹⁷ E. Čabej, *Kult und Fortleben der Göttin Diana auf dem Balkan*, Leipziger Vierteljahresschrift für Südosteuropa, 5/1941, Leipzig 1941, 229-241.

¹¹⁹⁸ M. Pavlović, *Diana-alb. Zanë - serb. Jana*, Zeitschrift für Balkanologie, 1 (1962), 1-2, 73-74. Isti: ARB. ZANË I S. MAJKA JANJA, Južnoslovenski filolog, XXIII, KNJ. 1-4, SANU, Beograd 1958, 217-220.

¹¹⁹⁹ M. Pavlović, *Miksoglotske mikroanalize i balkanistička onomastika*, Južnoslovenski filolog, knj. XXIX - sv. 1-2, Beograd 1972, 11. Na liniji od Epira do Rumunije *Janjevo* se nalazi na razmeđu između rimske zone, na zapadu, i grčko-bizantijske na istoku u kojoj se javlja grčko božanstvo *Artemida*.

¹²⁰⁰ G. Čremošnik, *Kancelarijski i notarski spisi 1278-1301.*, SKA, Beograd 1932, 59.

¹²⁰¹ Istražujući trgovinu bosanskim robljem u Dubrovniku tokom 14. vijeka, kao rjeđe žensko ime prodanih robinja, V. Vinaver u Dubrovačkom arhivu pronašao je ime: *Janja*. Nije prezentirao izvornu grafiju imena u historijskom izvoru. Vjerovatno je je da je ime izveo na osnovu zapisanog imena *Iuana*. V. Vinaver, *Trgovina bosanskim robljem tokom XV veka u Dubrovniku*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, godina II, Dubrovnik 1953, 138.

nom prodaju pripadnici Crkve bosanske, robinje s imenom *Iuana*, *Janja* pripadale su Crkvi bosanskoj.

Povijesni kontinuitet imena *Dijana* višestruko potvrđuju historijski izvori i bosanska onimija. U općini Šipovo *Janj*¹²⁰² je arheološki lokalitet iz rimskog doba. U prvom osmanskome popisu fojničkog rudarskog stanovništva iz 1489. godine popisan je i bračni par: Cvitoje i njegova žena *Jana*.¹²⁰³ *Janjići* je ime poznatog sela istočno od Zenice u kojem je 1404. godine boravio *did* Crkve bosanske.¹²⁰⁴ Selo *Janjički vrh*,¹²⁰⁵ u nahiji Brod, popisano je 1468/69. godine. Istoimene nazive *Janjići* nose selo kod Ilidže, Sarajevo, zaseok sela Bančići¹²⁰⁶ kod Ljubinja, zaseok u selu Lomovita,¹²⁰⁷ Kozarac, zaseok sela Mokronoge,¹²⁰⁸ Višegrad, i zaseok sela Vidovice,¹²⁰⁹ Brčko. *Janjevac*¹²¹⁰ je ime pašnjaka u selu Klikovići, Trebinje. *Janja* je lijeva pritoka Drine.¹²¹¹ *Janjica*¹²¹² je hidronim koji povezuje Glogovački i Bijeljinski kanal i ime istoimene bijeljinske mahale.¹²¹³ *Janja* je poznato i veće naselje u sjeveroistočnoj Bosni. *Janjina dola* je jedinstven glasinački toponim, koji se nalazi u blizini glasinačkog sela Prinčići.¹²¹⁴

Savremeno srpsko i hrvatsko žensko lično ime *Janja* mlađeg je postanja i nastalo je od imena *Jana*. Po mišljenju J. Rozwadowskog, forma *Jania*, odnosno *Janja*, može biti tek slavenska tvorevina od *Jana*.¹²¹⁵

Šta znači Danicina atribucija "Dijana ilirska"? Posessivum "ilirski" pokazuje da je Dijana ilirska, odnosno da pripada etnosu Ilira. U nadgrobnom natpisu ne stoji "ilirička", što bi se moglo protumačiti da pripada rimskoj provinciji Ilirik, ali to suštinu nadgrobnog natpisa bitno ne mijenja. Ilirik je domovina Ilira, a Dijana je njihova najomiljenija boginja. S tim u vezi, ovaj lingvistički posve

¹²⁰² Na lokalitetu su pronađena dva rimska zlatnika iz 4. vj. n. e. *Arheološki leksikon BiH*, 2, 180.

¹²⁰³ A. Handžić, *Monografija Fojnica* (osmanski period), Sarajevo 1987, 69.

¹²⁰⁴ V. Čorović, *Historija Bosne*, Beograd 1941, 187.

¹²⁰⁵ *Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1468/69. g.*, 48 v.

¹²⁰⁶ *Riječnik naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini* (1910.), 7.

¹²⁰⁷ Isto, 153.

¹²⁰⁸ Isto, 178.

¹²⁰⁹ Isto, 302.

¹²¹⁰ J. Dedijer, *Hercegovina*, 126.

¹²¹¹ D. Vujičić, *Hidronimi(imena voda) u lijevom slivu Drine*, ANUBiH, djela, knjiga LVIII; Sarajevo 1982, 42 i d.

¹²¹² Isto, 184.

¹²¹³ *Riječnik naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini*, 1910, 15.

¹²¹⁴ I. Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka*, I.

¹²¹⁵ J. Rozwadowski, *Studia nad nazwami wód słowiańskich*, Kraków 1948, I. c.

definiran povijesni problem nužno je razmotriti i s aspekta rodovske tradicije u vladarskom rodu Kotromanića.

U čemu se ogleda tradicija vladarskog roda Kotromanića u 13. stoljeću? U tradicijskom smislu, ona se bitno ne razlikuje od bilo koje druge tradicije u to vrijeme. Tradicija je okrenuta prošlosti, ka najstarijim etničkim i kulturnim korijenima. Ako je neosporna činjenica da su znatni tradicijski ostaci antike sačuvani sve do 19. i 20. stoljeća,¹²¹⁶ nema nikakve sumnje da su isti tradicijski ostaci, na istom zemljopisnom tlu, u 13. stoljeću bili u najmanjem duplo brojniji i jači. Propast antičkog svijeta, krajem 5. stoljeća do 13. stoljeća, dijeli osam stoljeća najtamnije bosanske povijesti. U ranoslavenskim avarsko-slavenskim provalama na tle današnje Bosne starosjedičko stanovništvo zasigurno nije uništeno i ono je čuvalo svoje kulturne tradicije i uspomene na svoje najznačajnije ličnosti. I dok je muški ilirsko-romanski svijet srednjevjekovne Bosne, po svojoj muškoj prirodi, bio okrenut svojim povijesnim junacima, u intimi ženskog svijeta čuvala su se uspomene na nekadašnje boginje. I upravo je boginja Dijana najznačajnije žensko ime bosanske ženske tradicije 13. vijeka. Dijanina atribucija "ilirski" pokazuje da se ne radi o onomastičkoj tradiciji bez sadržaja. Ime Dijana nije obično ime već je divinizirano ime, a njegovi nosioci u 13. stoljeću zasigurno su znali njegov povijesni značaj.

Vjerski problemi srednjevjekovne Bosne do vremena "Dijane ilirske", i njihovo rješavanje uz pomoć sile, već su odnijeli mnogo ljudskih života. Vjera i slobodno ispoljavanje vjerskih osjećanja čini se da je bio i najveći ljudski problem srednjevjekovnog bosanskog čovjeka uopće, ne samo njihovih vladara. Pritom, u ilirsko-rimskom imenu *Dijana* čuvala se uspomena na nekadašnju predkršćansku vjeru, svakako i na rimski civilizirani i multikultiurni pristup vjeri. Ciceronovu izreku *Sua cuique civitati religio est*, koja znači da svaki grad (ljudska zajednica) ima religiju najprikladniju za sebe, na bosanskohercegovačkom tlu 13. vijeka potirana je ognjem i mačem, naročito od strane katolika. U takvim prilikama, ako ništa drugo, ljudi makar u svojim mislima bježe od surove stvarnosti i okreću se prošlim vremenima, kada je bilo drugačije i bolje, kada se zbog vjerske pripadnosti nije gubila glava. I dok je ljudska iskrena molitva Bogu molitva da se ne prolija ljudska krv - čije prolivanje je, zajedno sa smrtnom kaznom, u Crkvi bosanskoj bilo zabranjeno - neuslišana molba zasigurno je rađala sumnje u onog Boga koji ne uslišava. U takvim haotičnim političkim i vjerskim prilikama, koje su nam u 13. stoljeću na tlu Bosne dobro poznate, posve je izvjesno da i Danica Kotromanić dijeli sudbinu svih bosanskih ljudi i njihovih razmišljanja, i da se okrene Dijani svojih predaka. Pritom, od posebnog je značaja što se to ime u

¹²¹⁶ O tome vidjeti u: V. Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo – Zemun 2004.

Rimu nije našlo u katoličkoj bogomolji već u Minervinom hramu, u kojem je sahranjena. Minerva je rimska boginja i ona s kršćanstvom nema nikakve veze.¹²¹⁷

ANCILA, ŽENA STJEPANA KOTROMANIĆA

Dana 8. avgusta 1236. godine u Reati papa Gregorije IX primio je pod zaštitu Svetoga Petra *Ancilu*, udovicu Stjepana, bana bosanskog.¹²¹⁸ Njeno ime spominje se i u pismima koje je papa, povodom bosanskog krivovjerja, pisao usorskom knezu Sibislavu i "Ancili, majci Sibislavovoj i ugarskim biskupima, kojima preporučuje Sibislava i njegovu majku."¹²¹⁹

Ime udovice bosanskoga bana Stjepana nije slavenskoga porijekla.

Ime je vrlo rijetko. Na tlu Italije W. Schulze pronašao je tri potvrde muške paralele *Ancilius*.¹²²⁰ Ime je potvrđeno u Corfiniumu,¹²²¹ Tarkqinii¹²²² i Praenestii.¹²²³ Za *Ancilius* W. Schulze smatra da je gentilicij etruskog porijekla.¹²²⁴ S tim u vezi, nužno se podsjetiti da je Schulze smatrao da je etrurska imena vrlo teško razlikovati od ilirskih, što je prihvaćao i M. Budimir.¹²²⁵

Istraživanja rimskih imena I. Kajanta otkrila su ženski lik *Anicilla*.¹²²⁶ Kajanto ime tretira deminutivom od lat. *anus* i razmatra ga zajedno s latinskim imenima koja su, po njegovom mišljenju, motivirana s "old age".¹²²⁷

Rijetkost antičkih onomastičkih likova *Ancilius*, *Ancillia*, i srednjevjekovna bosanska potvrda *Ancila* s bosanskoga dvora, kao i Schulzeovo mišljenje da je lik *Ancilius* etruskog porijekla, znatno usložnjavaju problem porijekla bosanskog imena. Ako je ime etrursko-latinsko, ono je na tle nekadašnje rimske provincije Dalmacije moglo doći isključivo rimskim posredstvom, u periodu romanizacije Ilira. Nepoznanice vezane za porijeklo etrurskih imena, i njihovo dovodenje u

¹²¹⁷ Zaštitnica je svih zanata, zanatlija, učenika, flautista (colegium tibicinum Romanorum) i ljekara. U Rimu joj je podignuto čak sedam hramova. O tome vidjeti u: D. Srećević, A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, Beograd 1989, 265, 266.

¹²¹⁸ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus* IV, 17. Upor: *Izvori za istoriju Bosne i Hercegovine* (srednji vijek), knjiga I (do 1350), sabrao i uredio M. Šunjić, Arhiv BiH, Sarajevo 1975, 84.

¹²¹⁹ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 34. Prema: VMH I 147; CDC IV 16-18.

¹²²⁰ W. Schulze, *Geschichte lateinischer Eigennamen*, 165.

¹²²¹ CIL XI 3188.

¹²²² CIL XI 3406.

¹²²³ CIL XIV 3050.

¹²²⁴ W. Schulze, *Geschichte lateinischer Eigennamen*, 165.

¹²²⁵ O tome vidjeti u podnaslovu o Kulinu banu.

¹²²⁶ *Anicilla* II 3361 (prov. Tarrac.); cf. *anicilla*. I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965, 168.

¹²²⁷ Isto, 301.

vezu s ilirskim imenima, što povezuje W. Schulze, također otvaraju mogućnost da je ime ilirskoga porijekla. Bilo kako bilo, u vezi s tim imenom nužno je zaključiti da ono na bosanskom dvoru, po svom neslavenskom porijeklu, nije usamljeno.

Da li se ime *Ancila* može dovesti u vezu s imenom đavola iz Kunovskog zapisa, koji se zove *Ancilijaš*,¹²²⁸ teško je reći.

KUJAVA (KUJAČA)

Druga žena bosanskoga kralja Ostoje (1398-1404.) zvala se *Kujava* (*Kujača*).¹²²⁹ Njeno ime u dubrovačkim izvorima zapisivano je kao *Chujava*, *Cujača*, *Chojača*.¹²³⁰ U povelji kralja Ostoje iz 1409. godine ime je zapisano kao "kraljica ćer Kujava."¹²³¹ Bila je rodica Pavla Radenovića, jednog od najvećih bosanskih velikaša. Njen brak s Ostojom znatno je podigao kraljev ugled.¹²³²

Etimologija imena *Kujača* (*Kujava*) najpoznatijim južnoslovenskim lingvistima ostala je nepoznata ("nepoznata"?). Kao i kod etimologija *Borić*, *Ninoslav*, *Kulin*, *Prijesda*, *Uban*, *Kotroman*, *Ancila*, o etimologiji imena P. Skok se ne izjašnjava, iako u svom etimologijskom *Rječniku* tretira osnovu *kuj-*.¹²³³ Da je P. Skoku etimologija imena *Kujača* (*Kujava*), ovaj put, bila zaista nepoznata, vidi se i po tome što u dalmatinskoj toponimiji nije uspio riješiti porijeklo naziva rta koji se zove *Kujni*.¹²³⁴ Razmatranja T. Maretića o imenu *Kujača*, pak, mogu se ubrojiti u njegove najveće znanstvene promašaje. Petar Budmani u *Rječniku JAZU* samo je evidentirao ime, uz navođenje osnovnih povijesnih izvora u kojima je zastupljeno.

U svojim *Narodnim imenima kod Hrvata i Srba* imenom *Kujača* bavio se T. Maretić. Smatrao je da je ime "pofemininjeno prema masc. Kuzman, nalazi se i fem. Kuzmana."¹²³⁵ S tim u vezi, iznenađuje da se od strane jednog uglednog lingviste imena *Kuzman* i *Kujača* mogu dovoditi u lingvističku vezu. U imenu

¹²²⁸ M. Hadžijahić, *O jednom manje poznatom vrelu za proučavanje crkve bosanske*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, godina X/II, broj 10/2, Sarajevo 1974, 69.

¹²²⁹ Č. Truhelka, *Vuk Banić - Kotromanić*, GZM, Sarajevo 1915, 359.

¹²³⁰ Isto.

¹²³¹ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I/1, Beograd-Sremski Karlovci 1929, 437-439.

¹²³² V. Klaić, *Povijest Bosne*, 214.

¹²³³ Iz južnoslavenske jezičke baštine P. Skok navodi glagol iz 16. vijeka *kujati se*, u značenju "pretvarati se, spuštati krila, duriti se." "Možda je u vezi sa steslav. *kujati* "murmurare", onomatopcejskog porijekla, u istom značenju u ukr. i rus." P. Skok, *Etimologijski rječnik*., II, 224.

¹²³⁴ Za taj naziv P. Skok samo konstatira da je "neobičan". P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, 50.

¹²³⁵ T. Maretić, *Narodna imena i prezimena*..., 86.

Kuzman/ana nema glasa *j < i(?)*, suglasničkoj grupi *zm* u *Kujava* nema ni traga, sufixs *-ača* u *Kujača* ne može nastati iz *Kuzman*, itd.

U *Rječniku JAZU* P. Budmani za ime *Kujava* informira da se spominje u 14., 15. i 16. vijeku, počevši od žene bosanskoga kralja Ostoje (1399-1420.). Navodi i naziv sela *Kujava* u Bjelopavličima, *Kujavče*, ime zaseoka u Bosni u okrugu sarajevskom, *Kujavica*, ime selu u okrugu šabačkom. Informira i o Vlasima koji se zovu *Kujavići*: "(Kujavić, kralja bosanskoga Tvrtka Tvrtkovića vlasi 'Kujavići' 1406) Što namъ velikostъ kraljevstva ti piše za vlahe Kujaviće s iněmi vlasi, Spom. sr. 1, 82 (1406)."¹²³⁶

Uz žensko ime *Kujava/Kujača* također je poznato i muško ime *Kujo*, za koje je P. Budmani smatra da je "jamačno hipokoristik" te da se spominje "u narodnoj pjesmi crnogorskoj našega vremena. I sokola Kuja Markovića. Ogled, sr. 486."¹²³⁷ Pritom, Budmani ne navodi od kojeg imena je *Kujo* hipokoristik. Na drugoj strani, imena *Kujo* i *Kujava* M. Grković srbizira.¹²³⁸

Ime *Kujava (Kujača)* nije slavenskoga porijekla. Nije se održalo u bosanskom onomastikonu. Očito, ime pripada Vlasima, posebno Vlasima Kujavićima koji su bosanski i kraljevi Vlasi.¹²³⁹ S tim u vezi, ne znajući za muško ime *Kujo*, M. Vego smatrao je da su Vlasi Kujavići dobili ime po imenu *Kujača*.¹²⁴⁰

U visočkoj toponimiji *Kujavče* je selo u seoskoj općini Papratnica, u kojem je 1910. g. živjelo 86 muslimana i 6 rimokatolika.¹²⁴¹ Naziv je, najvjerojatnije, nastao po imenu Vlaha Kujavića. U selu je 1928. godine živio bošnjački rod "nepoznatog porijekla" *Mandra*,¹²⁴² čije je prezime, (ako nije od *mandra* "kačamak"?) balkanski grecizam u značenju "bačija,"¹²⁴³ što je stočarski termin nekadašnjih Vlaha. Preci Bošnjaka iz roda *Mandra* najvjerojatnije su pripadali carskim Vlasima Kujavićima.

Ime *Kujava/Kujača* najvjerojatnije je slavenizirani imenski lik neslavenskoga porijekla, kao i mnoga druga vlaška srednjovjekovna imena koja su slavenizirana. S obzirom na to da je u posuđenicama slavensko *u* do nas došlo prema izvornom *ō*, antroponimska baza *kuj*-u potpunosti se izvodi iz ilirske baze *coi*-,

¹²³⁶ *Rječnik JAZU*, V, 752.

¹²³⁷ Isto.

¹²³⁸ Ime je potvrđeno u rukopisnom zborniku manastira Dević iz 18. stoljeća /G. Elezović, *Rečnik kosovsko-metohijskog dijalekta*, sv. I, Beograd 1932, sv. II, Beograd 1935./ Prema: M. Grković, *Rečnik ličnih imena kod Srba*, 116, 268.

¹²³⁹ U pismu kralju Tvrtku Tvrtkoviću, od 1. novembra 1406. godine, Dubrovčani spominju Vlahe Kujaviće i druge, koji mole da provedu zimu na dubrovačkom zemljištu. Iste Vlahe M. Filipović tretira bosanskim Vlasima, s pretpostavkom da mogu poticati i iz okoline Visokog. M. Filipović, *Visočka nahija*, 210-219.

¹²⁴⁰ M. Vego, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, 130.

¹²⁴¹ *Riječnik naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini...*, 145.

¹²⁴² M. Filipović, *Visočka nahija*, 448, 505, 507.

¹²⁴³ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, II, 368.

koja je potvrđena u ilirskom kognomenu *Coimo*.¹²⁴⁴ Pritom, u *Kujava* posebno je zanimljiv sufiks *-va*. Po mišljenju P. Skoka, ilirski sufiks *-ua*, "hrvatski *-va*,"¹²⁴⁵ u onim riječima čiju osnovu "ne možemo protumačiti iz slavenskih jezičkih sredstava, moglo bi se kod riječi, koje ovako svršuju, doista raditi o ilirskim riječima."¹²⁴⁶ Prema tome, s velikom vjerovatnoćom može se smatrati da je žensko ime *Kujava* *Kujača* ilirskog porijekla.

U Bosni i Hercegovini i Sandžaku ime *Kujo* očuvalo se kao vrlo rijetko bošnjačko muško ime.¹²⁴⁷ Kujo Altagić, rođen 1857. g. u Medui,¹²⁴⁸ Varcar Vakuf, kao pripadnik Treće pješadijske regimente austrougarske vojske, dobitnik je Zlatne medalje za hrabrost.¹²⁴⁹ Poznato je i bošnjačko prezime *Kujović*.¹²⁵⁰

Kujavica je danas nepoznato selo popisano u sandžaku Zvornik 1519. i 1533. godine.¹²⁵¹ *Kujačići* su zaseok fočanskog bošnjačkog sela *Kunovo*.

IME BANA BORIĆA NIJE *BORIĆ* VEĆ *BORIČ* I ONO JE ILIRSKOG PORIJEKLA

U vezi s neslavenskim porijeklom banskih imena iz bosanske vladarske dinastije, o kojima je već bilo riječi, preostalo je da se elaborira ime prvog poznatog bosanskoga bana, koje je iz historiografskih interpretacija poznato kao *ban Borić*. U hronološkom smislu banske povijesne pojavnosti bansko ime *Borić* bi se treba-

¹²⁴⁴ *A(pins?) Coimo*, CIL III 3373 = 10354. A. Mayer, *Die Sprache den alten Illyrier*, Wien 1957, 194.

¹²⁴⁵ P. Skok je elaborirao ilirski sufiks *-va* na primjerima *Budva*, *Pliva*, *Lašva*, itd. P. Skok, *Studije iz ilirske toponomastike*, GZM XXXII, Sarajevo 1920, 38.

¹²⁴⁶ Isto.

¹²⁴⁷ U sarajevskom naselju Otoka sve do nedavno živio je Kujo (Adila) Halilović, rođen 1916. g. u selu Oštra stijena, Brodarevo, kod Prijepolja /Smrtovnica u dnevnom listu "Avaz" od 1. 11. 1999./ Majka navedene osobe zvala se Naja. Žensko bošnjačko ime Naja čini se da je imenski survival nepoznatog porijekla.

¹²⁴⁸ Naziv sela *Medua* zasigurno nije slavenski, kao ni *Varcar* u *Varcar Vakuf*.

¹²⁴⁹ W. Shcacinger, *Bošnjaci dolaze 1879 - 1918 - Elitne trupe u k. u. K. armiji*, Opatija - Rijeka 1996, tabela ratnih priznanja.

¹²⁵⁰ Kujovići potiču iz sela Metanjac u opštini Bijelo Polje, u Sandžaku. U selu su 1988. godine bile 64 naseljene kuće Kujovića. Po legendi, trojica braće Kujovića zvala su se: Alija, od koga su postali Alići, Hodža, od koga su postali Hodžići, i Kujo, od kojeg su postali Kujovići. Alići je naziv i za susjedno selo pored Metanjca, a Hodžići žive u susjednom selu Milovo. Podatke o rodu Kujovića i porodičnoj tradiciji ljubazno mi je ustupio Muriz Kujović, rođ. 1958. g. u Metanjcu.

¹²⁵¹ U osmanskome popisu Zvorničkog sandžaka iz 1519. i 1533. godine popisano je danas nepoznato selo *Kujavica* drugim imenom *Mačica*, pripada Gostilju. *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka* (iz 1519. i 1533. godine), (dešifrovao, preveo i obradio A. Handžić), ANUBiH, SANU, Grada, knjiga XXVI, Sarajevo 1986, 151, 172.

lo tretirati kao prvo, međutim, pošto su vladarska bosanska imena u ovoj studiji podređena visočkom Milu, a u vezi s Milama prvo je ban Kulin, potom Tvrtko, itd., metodološki razlozi studije uslovili su da se elaborira kao posljednje. Svaka-ko, svi dosadašnji argumenti koji se odnose na predslavensko porijeklo banskih imena o kojima je već bilo riječi, i koji su izneseni u korist prosudbe da banski rod *Kotromanić* i banska imena *Kulin*, *Prijesda*, *Ninoslav*, *Mirče*, kao i ženska imena bosanskog dvora *Dijana* i *Ancila*, nisu slavenska, u vezi su s argumentacijom predslavenske provenijencije koja se odnosi na bansko ime *Borić*.

Vladarsko ime *Borić* pripada jednoimenoj imenskoj formuli najstarijih bosanskih vladara, tako da je u razmatranjima o njegovom porijeklu nužno dovesti u sumnju sufiks *-ić* kao slavenski prezimenski sufiks. Kod Hrvata, prezimena se ustaljuju tek iza Tridenstskog sabora 1545-1563. godine¹²⁵² a kod Srba su skoro nepoznata sve do 19. stoljeća.¹²⁵³ Ime se nije sačuvalo u bosanskoj tradiciji, tako da njegov akcenat, kako se ime u 12. stoljeću izgovaralo, nije poznat. Dosadašnja iskustva historičara, koji fonetski opće s tim imenom, pokazuje akcenat na prvom slogu i samoglasniku *o*, koje je dugosilazno *o*: *Bôrić*. Istovjetan akcenat je i u prezimenu starinačkog bošnjačkog roda iz Fojnice koji se preziva *Bôrić*.¹²⁵⁴ Akcenat u *Bôrić*, mada nije pouzdan, makar indikativno pokazuje da ime bosanskog bana nije deminutiv od fitonima *bor*, što znači da ban Borić nije neki "mali bor." Posljednja indikacija, sama za sebe, pokazuje da prvi bosanski vladari u svojim imenima ne sadržavaju apsurdnu motivaciju koja nije dostojna banskih imena. Kao što *Kulin* nije od *kulja* "debelo crijevo" tako ni Borić nije od "borić" (mali bor). Od trivijalnih konotacija imena značajnijih vladara štite se i zakonom.¹²⁵⁵ Naime, nije moguće razložno prihvatiti da najstariji bosanski banovi redom nose trivijalna imena, iz *bor* i *kulja*, kako hoće panslavisti koji iz političkih (srpsko-hrvatskih) razloga, služeći se najgrubljim falsifikatima, slaveniziraju predslavensku arheologiju Mila i bosansko srednjevjekovlje uopće.

Ban Borić spominje se u Kinamosovoj hronici iz sredine 12 vijeka, gdje je bansko ime zapisano kao Βοριτζης,¹²⁵⁶ što je ime *Boris*. V. Klaić i još neki historičari smatraju da je Kinamosov oblik korumpiran te da "mnogi stariji i noviji historici miešaju bosanskog bana Borića sa Borisom, nezakonitim sinom

¹²⁵² P. Šimunović, *Hrvatska prezimena*, Zagreb 2006, 28. "Od Tridentskog koncila, kad se uvode matrice i masovno upisuju prezimena, imena su skoro isključivo svetačka, a po njima nastaju mnoga prezimena." Isto, 63.

¹²⁵³ "Srbi (i uopće narodi Istočne crkve) nisu imali sličnog "prevrata" u imenskom razvitku. Zbog toga su ostali bez prezimena sve do potkraj XIX. stoljeća". Isto.

¹²⁵⁴ Fojnički Borići porijeklom su iz Varcar-Vakufa. Ibrahim (Šaćira) Borić (1878-1954.) godine 1902. doselio se u Fojnicu kao imam (po informaciji mr. Suvade Borić-Šaćiragić).

¹²⁵⁵ Posljedni primjer s južnoslavenskih prostora je Zakon o imenu Josipa Broza Tita.

¹²⁵⁶ V. Klaić, *Povijest Bosne*, Zagreb 1882, 49. Klaić se poziva na Bonsko izdanje Kinamosove hronike, lib. III, pag. 131 - 132. Upor: B. Ferjančić, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom III, SANU, Beograd 1959, 39.

kralja Kolomana.¹²⁵⁷ S tim u vezi, mišljenje historičara da je Kinamos pomiješao imena *Borić* i *Boris*, treba primiti s velikom rezervom, iz razloga što su mađarski kralj Koloman i njegov sin Boris, kao i ban Borić, Kinamosovi savremenici. Malo je vjerovatno da Kinamos nije bio obaviješten o imenu bosanskoga bana, kojeg u svojoj hronici spominje na više mjesta. Prije će biti da je ime bosanskoga bana Kinamosu bilo nejasno, iz razloga što se radi o rijetkom i neslavenskom imenu koje nije bilo rasprostranjeno na jugoistočnom Balkanu, zbog čega ga je zapisivao kao Βοριτζης.

Latinski izvori bansko ime bilježe kao *Boricius*, *Boricio bano*¹²⁵⁸ i ono je na jugozapadnom Balkanu, i na tlu Hrvatske, višestruko potvrđeno.¹²⁵⁹ Samo jedanput, u istoj ispravi stoji *Boricius de Bozna* i *Odola nepos Borichii bani*.¹²⁶⁰ Međutim, latinske grafije imena bosanskoga bana historičari čitaju isključivo kao *Borić* iako historija hrvatskoga pravopisa na latinskom jeziku za glas *ć* u najvećem broju primjera pokazuje latinsko *ch*, niti jednom *c*,¹²⁶¹ što je vrlo važna lingvistička činjenica. Prema tome, na osnovu velike većine latinskih zapisa banskog imena, ime bosanskog bana je *Borić*.

Da je bosanski ban upravo s *ć*, *Borić*, indirektno pokazuje K. Jireček. Na tlu romanske Dalmacije on je pronašao porodična imena *Borizius*, *Boricius*, što s pravom čita kao *Borić*.¹²⁶² S obzirom na to da se radi o imenima 12. vijeka, očito je da su vrlo stara i da su istog porijekla kao i ime bosanskoga bana.

Osmanski izvori na više mjesta potvrđuju vlaško ime *Borić*. U pojedinačnom popisu sandžaka Hercegovina iz 1477. godine ime je popisano više puta: među poreskim obavezniciima carskog hasa u rudniku Čajniče,¹²⁶³ u vlaškom džematu Nikole sina Krička,¹²⁶⁴ u selu Slatina u nahiji Samobor.¹²⁶⁵ Svakako, vlaška pripadnost imena na svoj način indicira na neslavensko ime. Dočetno

¹²⁵⁷ V. Klaić, *Povijest Bosne*, isto.

¹²⁵⁸ *Boricio bano* spominje se 1163. godine i među članovima ugarskog kraljevskog dvora. N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, 62. Iz templarske isprave iz 1209. godine vidi se da je *banus Boricius de Bozna* dobio u posjed Zdelju u Podravini i da je darovani posjed poklonio templarima. Isto, 65.

¹²⁵⁹ Prema: V. Klaić, isto. Klaić citira Kukuljevića: *Codex dipl.* II, p 71, 93, 151, 155, 193, 195.

¹²⁶⁰ N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, 66.

¹²⁶¹ Latinsko *ch* za *ć* zastupljeno je kod 62 pisca (1495-1826.). T. Maretić, *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, JAZU, Zagreb 1889, 350. Za glas *ć*, koje nikako ne može doći kao dočetni u *Borić*, supstitucija je latinsko *c*.

¹²⁶² *Borizius*, *Boricius Michaelis Panze* in Zara 1166-1198 K. 2, 71-193. *Madius filius Boricii* (filius *Boricii de Greca*, Orig *Bonicii*) in Veglia 1198 K. 2, 195. K. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens*, I, Wien 1903, 67.

¹²⁶³ Pojedinačni popis..., 4.

¹²⁶⁴ Pop Borić, Nikun sin Borića, Grbać sin Borića. Isto, 27. Vlaški popovi, kao i ostali Vlasi, "bavili su se u XIII st. karavanskom trgovinom i nosili su vino u kožnim mešinama iz Dubrovnika u Brskovo." O tome vidjeti u: K. Jireček, *Vlasi i Mavrovlas* ..., 201.

¹²⁶⁵ Isto, 567.

ć u osmanskim izvorima najvjerojatnije je nastalo uslijed slavenizacije vlaških imena.

Etimologija banskog imena *Borić* složen je i težak onomastički problem. Etimološke nepoznanice s tim imenom i za najpoznatije južnoslavenske lingviste ostale su nerješiva enigma. U nemogućnosti da iznađu prihvatljivu etimologiju, lingvisti su išli linijom manjeg otpora i ignorirali ovo ime, kao da ono ne postoji. Mada se radi o općepoznatom banskom imenu, Đ. Daničić ime nije uvrstio u prvi tom *Rječnika JAZU*. Pa ipak, elaborirao je homonimni lik *Bórić* iz 14. vijeka, koji je znatno mlađi i koji uvjetno može biti istovjetnoga porijekla kao i bansko ime. Za "prezime" *Borić* Daničić je smatrao da je nastalo "po ocu Bori", od *Borisav*.¹²⁶⁶ Mišljenje o etimologiji Daničićevog "prezimenaa"¹²⁶⁷ koje tretira kao prezime sa sufiksom *-ić*, od Daničića preuzima T. Maretić,¹²⁶⁸ što ne prihvata P. Skok. Imena s bazom *bor-*: *Borisav*, *Borislav*, *Borivoj*, *Boroje*, *Borojević*, kao i toponim *Borovia*, Skok izvodi poimeničenjem od glagola *boriti se*.¹²⁶⁹ Iz fitonimske baze *bôr* izvodi nazive toponima *Zaborsko*, itd.¹²⁷⁰ Pošto ni Skok ne elaborira etimologiju banskog imena, proizlazi da je ona, očito, i P. Skoku ostala nepoznata ("nepoznata"?). U novije vrijeme, M. Grković pojednostavila je problem i - srbi-zirala ime. Za ime *Borić* ustvrdila je da je srpsko ime "izvedeno od korena *bor* + *ić*,"¹²⁷¹ bez bilo kakvog obrazloženja o etimologiji baze *bor-*.

Bansko ime *Borić* u potpunosti se izvodi iz ilirskoga kognomena *Baracio*, koji je potvrđen u Vrliki.¹²⁷² Ilirsko *bar-*, u otvorenom slogu koji ne zahtijeva metatezu likvida, zasigurno daje bosansko *bor-*. Vulgarnolatinsko *c* odgovara bosanskom *ć*, kao u *-acius* > *-aća*, itd.¹²⁷³ Prema tome, ime bosanskoga bana je *Borić*, s dočetnim *ć*. Dosadašnje i nekritički općeprihvaćeno *ć* u *Borić* moglo je doći pod uticajem široko rasprostranjenog slavenskog sufiksa *-ić* koji karakterizira slavenska porodična imena i prezimena. Pritom, nisu isključene ni panslavističke tendencije.

¹²⁶⁶ Rječnik JAZU, I, 552.

¹²⁶⁷ S obzirom da prezimena nastaju znatno kasnije od 14. stoljeća, mišljenje da se radi o prezimenu nikako se ne može prihvatiti. "Srednjovjekovna porodična imena su u Dalmaciji mlađeg porijekla, kao i u Italiji i Vizantijskom carstvu. Dugo se među licima istog imena pravila razlika samo dodavanjem očeva imena, po grčkom uzoru." K. Jireček, *Romani...*, 84.

¹²⁶⁸ T. Maretić, *Narodna imena i prezimena u Hrvata i Srba*, Rad JAZU, knjiga LXXXI, Zagreb 1886, 110.

¹²⁶⁹ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, IV, 761.

¹²⁷⁰ O tome vidjeti u: P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, II, 190.

¹²⁷¹ M. Grković, *Rečnik ličnih imena kod Srba*, 42.

¹²⁷² *Batonis Baracionis*, CIL III 2749 (9802, p. 1035)

¹²⁷³ K. Jireček, *Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjeg veka*, 83. *C* prelazi u *ć* i u: *Palacii* > *Polače*, *Suacensis* > *Svač*, *Comorcarii* > *Komorčar*, *Pecenezi* < *Pečenezi*, itd. Isto, 68, 70, 73, 86. Također, u krčko-rom. *monticellus* > *Munčel*. P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, 26.

U južnoslavenskoj historiografiji, a vjerovatno i u lingvistici, nema sličnog primjera da jedno slovo, kao što je dočetno *-č* u *Borič*, može imati tako veliku važnost. Dočetno *č* u *Borič*, s velikom preciznošću, otkriva da lik *Borič* nije slavenskoga porijekla. Da bi ova razmatranja bila u potpunosti jasna, i onima kojima lingvistika nije jača strana, nužno je još jedanput podsjetiti da bansko ime u narodnoj tradiciji nije sačuvano, što znači da nam nije poznato kako se ono izvorno izgovaralo, a latinske grafije *Boricus* (*Boricio bano*) nepogrješivo vode ka finalnom *č*. Iz grčke grafije Βοριτζης, pak, ni najvispreniji lingvista ne može izvesti ni *č* ni *ć*. Na kraju, iz ilirskog lika *Baracio* zasigurno proizlazi dočetno *č* (*Borič*).

Na neslavensko porijeklo imena bosanskoga bana indirektno upućuju također neslavenska imena njegovih unuka. Da je ime njegovog unuka *Odola* dosta neobično već je zaključila Nada Klaić.¹²⁷⁴ Za etimologiju imena smatra se da je nepoznata.¹²⁷⁵ Ime *Odola*¹²⁷⁶ moglo je nastati od gotskog imena *Audulus*.¹²⁷⁷ Prvi slog gotskog imena, kontrakcijom od *aud-* daje *od-*. Druga mogućnost također vodi u germanske jezike. *Ōdo* je langobardsko ime iz kojeg je izveden toponimski naziv *Odolo*, u Breši.¹²⁷⁸ S obzirom na arijanske korijene bosanske narodne crkve, gotsko (germansko) ime u vladarskom rodu bana Borića posve je moguće.

Na ilirsku onomastiku u banskom bližem rodu također mogu upućivati imena njegovih ostalih unuka, koji se zovu *Chelk* i *Borič*.¹²⁷⁹ Ime *Chelk* također nije slavenskoga porijekla. U ilirskoj onomastici, pak, "čini se da je najčešći običaj bio da su djeca nosila ime djeda po ocu"¹²⁸⁰. U natpisu iz Riječana spominje se Ilir *Agirrus Epicadi* i njegov sin *Epicadus*. Isti je slučaj i na jednom drugom spomeniku iz tog kraja, gdje se uz oca, *Caius Epicadi*, f spominju i četiri njegova sina, od kojih drugi po redu nosi djedovo ime *Epicadus*.¹²⁸¹ Slične onomastičke pravilnosti prisutne su i u banskom rodu bana Prijesde.¹²⁸²

¹²⁷⁴ Neobičnost imena konstatira N. Klaić, uz napomenu da se jedna od četiri kćeri kralja Geze II (1141-1162.) također zvala *Odola*. N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, 67.

¹²⁷⁵ "Po svoj prilici" u vezi s glagolom *odoljeti*, "valjda znači latinski Viktor." Rječnik JAZU, VII, 644.

¹²⁷⁶ Godine 1247 omiški knez zvao se *Odola Predenić*. Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma...* I, 24.

¹²⁷⁷ "Audalvico, so a. 905 im Codex Longob., s. Olivieri, L. 390, sieht aus wie ein *Audila-vicus*, zu *Audila* im Westgotischen, s. II, 6." E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 6.

¹²⁷⁸ Isto, 101.

¹²⁷⁹ V. Čorović, *Ban Borič i njegovi potomci*, SKA, Beograd 1940, 14.

¹²⁸⁰ D. Rendić-Miočević, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*, III. Prilog vjesniku za arheologiju i Historiju dalmatinsku, SV LII, Split 1948, 15.

¹²⁸¹ Isto, 16.

¹²⁸² O tome vidjeti u elaboraciji banskog imena *Prijesde*.

ARIJANSKO-GOTSKI KORIJENI BOSANSKE NARODNE CRKVE I CRKVE BOSANSKE

PRVI ARIJANCI NA TLU BOSNE VULFILINI SU GOTI

Kad piše o "jeresi bosanskih patarena", i kako je ona došla u Bosnu, M. Orbini navodi: "Dakle, jeres bosanskih patarena došla je tamo (kako piše Pjetro Livio Veroneze) preko Rimljanina Paterna koji je bio proteran iz Rima sa svim svojim sledbenicima, a zatim redom iz cele Italije. Proterani tako i ne nalazeći mesta gde bi ih primili i gde bi se sklonili, prešli su preko Furlanije ovamo u Bosnu, pa su se tu neki zaustavili i nastanili se oko Istra, nedaleko od Nikopolja."¹²⁸³

Informacija M. Orbina preuzeta je od autora za čijim djelom se još uvijek traga.¹²⁸⁴ Orbini je prenosi ne sumnjajući u njenu autentičnost. S obzirom na to da na više mjesta u svom *Kraljevstvu Slavena* mnoge slične informacije, koje se odnose na razne historijske događaje, prosuđuje s rezervom, a neke od njih dovodi u sumnju, očito je da u Veronezeovu informaciju Orbini vjeruje. Svaka-ko, u informaciji koja potječe s početka 17. stoljeća, ma koliko se o njoj sudilo s vremenske distance događanja od kojih su prošla mnoga stoljeća, u svemu je nužno razlučiti suštinu, ili informacionu bit, za koju je posve izvjesno da se zasniva na stvarnim događanjima. Osnova Orbinijeve informacije, odnosno bit informacije, jeste; dolazak patarena u Bosnu. Pošto i sam Orbini kaže da mu je cilj da odgovori na pitanje "ko je te jeresi uveo u Bosnu(...)",¹²⁸⁵ cjelokupna informacija podređena je tome. Znači, radi se o dolasku "patarena" u Bosnu, u što nema sumnje. Neke pojedinosti tog dolaska su upitne i diskutabilne.

Polazište i krajnje odredište patarenskog kretanja je Rim, s jedne strane, i Bosna i Nikopolje (Bugarska), s druge. Patareni na svoj put u Bosnu i Bugarsku polaze iz Rima "a zatim redom iz cele Italije" odakle su, navodno, protjerani za-

¹²⁸³ M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, (Prevod: Zdravko Šundrica, komentari i izvori, Sima Ćirković), Zrenjanin 2006, 144.

¹²⁸⁴ O tome vidjeti u komentaru S. Ćirkovića. Isto, 381, 493.

¹²⁸⁵ Rečenica koja prethodi Orbinijevoj informaciji glasi: "Ko je te jeresi uveo u ovo (bosansko, p. I. P.) kraljevstvo, biće dobro da se kaže na ovom mjestu." Isto.

jedno s vođom koji se zvao *Patern*. U vezi s posljednjim imenom, očito je da se radi o pučkoj etimologiji nastaloj iz nastojanja da se opće heretičko ime "pataren" motivira. Pošto Veroneze, a vjerovatno i Orbini, u svoje vrijeme nisu znali da je termin "pataren" nastao po imenu milanskog sirotinjskoga predgrađa Patarije, problem je "riješen" s imenom *Patern*.¹²⁸⁶

Pored etimologije "pataren", koja je kod Orbinija neprihvatljiva, također se ne može prihvatiti da patareni na svoj put u Bosnu i Bugarsku polaze iz Rima. Radi se o pogrešnoj tvrdnji proizašloj iz geografski uslovljene polarizacije dvaju nepomirljivih krajnosti, "vjere" i "nevjere", Rima i Bosne i Bugarske. Netačna tvrdnja posljedica je opće globalizacije suprostavljenih centara, "pravovjerja", čije središte je pravovjerni Rim, i "krivovjerja", za koje je logično da se u "pravovjerju" prosuđuje i definira "krivovjerjem" a potom protjeruje - u Bugarsku i Bosnu. Svakako, "patareni" su u Bosnu došli s druge strane. Ko su oni, odakle stvarno dolaze u Bugarsku i Bosnu, indirektno pokazuje Veronezeov izvor. Patareni koji dolaze u Bosnu i u Bugarsku Vulfilini su Goti.

Vulfila je veliki svjetovni (iudex) i duhovni vođa Gota.¹²⁸⁷ Kada je prišao arijanstvu, na sinodi u Antiohiji 341. g. n. e., postavljen je za episkopa podunavskih Gota, koji su živjeli sjeverno od Dunava. Prelazak na novu vjeru kod njegovih sunarodnika izazvao je velike unutrašnje poremećaje, neslaganja i na kraju progone, kojima su bili izloženi Goti kršćani od strane Gota koji su u većini ostali još nepokršteni. Prokopije (Bel. got. IV, 4) kaže da vjernici, među njima i Germani, u to vrijeme ni sami nisu znali kojem hrišćanskom učenju pripadaju, jer nisu bili u stanju da shvate suptilne razlike novih arijanskih i judeo-kršćanskih učenja. Poslije sedam godina intenzivnog rada na pokršćavanju, Vulfila je bio izložen vjerskim progonima i na kraju je sa svojom skupinom arijanskih Gota bio prinuđen zatražiti utočište na rimskoj teritoriji. Car Konstancije, čije ime je u znak zahvalnosti ušlo u gotski kalendar (3. novembar), dodijelio je Vulfilinim Gotima 348. godine jedan donji dio Mesie inferior kod Nikopolja (*Nicopolis*) u današnjoj Bugarskoj.¹²⁸⁸ Ovim se u potpunosti potvrđuje Veronezeovo i Orbinijevo kazivanje o dolasku patarena u Bosnu i Nikopolje: "pa su se tu neki zaustavili i nastanili se oko Istra, nedaleko od Nikopolja". Nema nikakve sumnje, radi se o Vulfilinim Gotima.

Historijski izvori o Podunavlju u 4. st. n. e. pokazuju da su tadašnje povijesne prilike na tim prostorima išle na ruku arijanstvu koje je, prije svega zaslugom Vulfile i njegovih svećenika, postalo najraširenijom vjerom. Kako se u stručnoj literaturi može pročitati, arijanski biskupi panonskih zajednica pretvorili su "4. st.

¹²⁸⁶ *Paternius* je staro latinsko ime.

¹²⁸⁷ Izvori o Vulfilu su Sokrat, Sozomen, Teodoret, Filostorgije, Auksencije, Jordan, Kasiodor, Isidor Seviljski. O tome vidjeti u: I. Pudić, *Gotski jezik*, I, 27.

¹²⁸⁸ O tome vidjeti u: L. Schmidt, *Gesichte der deutschen Stämme, Die Ostgermanen*, München MC-MXXXIV, 207, i d. Upor: I. Pudić, *Gotski jezik* I, 10.

u svoje stoljeće.”¹²⁸⁹ Razumije se, vjerski progoni panonskih arijanaca, do kojih je došlo 348. godine, nisu mogli potrti i uništiti već uznapredovalo i znatno ojačalo arijanstvo iz razloga što povijesni izvori pokazuju da su oni samo preusmjerili njegovo dalje širenje, prema Nikopolju i Bugarskoj, po Veronezeu i Orbiniju – i prema Bosni. Da se Orbinijeve i Veronezeove informacije o dolasku patarena u Bosnu odnose na Vulfiline Gote, dâ se indirektno zaključiti iz još jednog izvora koji donosi Toma Arhidakon.

Gotski lik imena *Vulfila* je *Wulfila*, “hipokoristik od složenice čiji je drugi deo bio *-wulfs*, formiran sa sufiksom *-ila* (kao *Attila-Etzel*).”¹²⁹⁰ Sokrat, Sozomen i Teodoret Vulfilino ime pisali su kao Οὐλφίλα”, Auksencije *Ulfila*.¹²⁹¹ Posljednji likovi u vezi su s imenom *Ulfō*, o kojem informira Toma Arhidakon. To ime, koje je hipokoristik od Οὐλφίλα”, *Ulfila*, dosadašnji istraživači Crkve bosanske nisu znali dovesti u vezu s Vulfilom iz razloga što im lik *Ulfila* nije bio poznat. Prijevod tog dijela Arhidakonove *Historije* glasi:

Nekakav stranac svećenik, po imenu Ulfus, bijaše došao u dijelove Hrvatske, pri tome je donio (pokazujući) namršteno lice prema bogovima, i otrov u srcu svom pod varkom iskrenosti. Udaljio se s gundanjem prema narodu, pretvarajući se kao sa najvećim sveštenećkim zadatkom (ciljem) ... Neka znate, da je moj gospodar pontifex obolio od slušanja, kako su vama crkve zatvorene, i vašim svećenicima bogom dane dužnosti zabranjene. Zato sada poslanika pošaljite k mom gospodinu koji je vješt da slobodno traži što god vi hoćete i možete... Zato zlonamjerni moćnik papske dokumente nije dostavio, koji bijahu poslani Gotima (Hrvatima), a koje su njemu poslali, da hitno vrati i donese. Tada je ispitivanjima njega, o tome šta se dogodilo, a o čemu je papsku stolicu obavijestio, učeno odgovorio: Evo ovo je, hvala Bogu, sve što ste htjeli od gospodina pape molio sam; naime vaše crkve su otvorene, a dužnosti vašim svećenicima su obnovljene. Osim toga, također, vama po slobodnoj volji dajem mogućnost, da iz svog naroda i po vašem običaju pontifexa izaberete, i sa mnom papi sa ostalim posvećenim darovima pošaljete... Goti... nekog oronulog starca, po imenu Ceded, za episkopa su izabrali ... i sa Ulfom moćnikom, lošim učiteljem, u Rim hitno poslali... a gospodin papa, dostojanstvenim savjetom (uputom) je odgovorio: da znate, sinovi ovo oko čega se trude Goti, dosad sam nebrojeno puta slušao, i zbog arijanaca u svakom pogledu pronalazača dokumenata, dati njima slobodu da na svom jeziku obavljaju službu božiju, kao moji prethodnici, ja se to nikako ne usudujem.

Sada zaista oni koji dolaze, ovaj narod da posmatraju čine sve, a što je već činjeno od presvetog fratra našem Maynardu... odredbe su crkvenog sabora; koji su

¹²⁸⁹ M. Jarak, *Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske*, Od nepobjedivog sunca do sunca pravde : rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj : katalog izložbe, Arheološki muzej, Zagreb 1994, 37.

¹²⁹⁰ O tome vidjeti u: L. Schmidt, *Gesichte der deutschen Stämme, Die Ostgermanen*, München MC-MXXXIV, i d. Upor: I. Pudić, *Gotski jezik* I, 27.

¹²⁹¹ Isto.

naši poslanici odatle preuzeli... Tada (našto) je Ceded Ulfa moćnika smireno pitao: Reci mi, kakvu je nama korist donijelo predstavljanje kod gospodina pape? Na što je Ulfo odgovorio: ... Jer (to što) je tebe papa u red pontifexa (biskupa) uvrstio...

Najzad (na kraju) o njihovim napadima na granice Hrvatske, neka sasluša sugrađane i o njihovom saslušanju obavijesti svog pontifexa (biskupa), onog što su prihvatili s pobjedničkim likovanjem... I doista prvim napadom nadahnutog biskupa sa svom brzinom je pobjegao iz svog sjedišta, onog što ga je s autoritetom najvećeg apostola koristio. Tada ... nestvarni pontifex (biskup) počeo je u neoskrnavljenim crkvama, u privedenim u red svećenicima, i drugim episkopijama uvježbanim u obnašanju dužnosti, božanske dužnosti proglašavati nesvetim.¹²⁹² Spor je okončan, informira Arhidakon, na intervenciju papina legata Ivana godine 1064. Lažni biskup Cedula skinut je s biskupske časti, a svećenik Ulfo je osuđen na doživotni zatvor.¹²⁹³

Iz *Historie* Tome Arhidakona se vidi da je Ulfo "stranac i svećenik", što odgovara Vulfilu. Mjesto događanja Arhidakon definira kao "dijelove Hrvatske". Iz navoda u kojima se spominju napadi na "granice Hrvatske", pak, moguće je zaključiti da se radi o hrvatskim istočnim granicama, odnosno Bosni. Od posebnog značaja su navodi u kojima Ulfo kaže: "vama po slobodnoj volji dajem mogućnost, da iz svog naroda i po vašem običaju pontifexa (biskupa) izaberete." To znači da se radi o nekoj vrsti tradicionalnog izbora crkvenog vjerskog starješine koji je i prije toga biran po narodnom običaju i kojeg nije postavljao papa, iz čega se vidi da se ne radi o katoličkoj crkvi. Biskupa Cedula izabrali su Goti za svog biskupa, što znači da je riječ o arijanskom biskupu i arijanskoj crkvi. To što se spominju i "Ghotos (Croatos)", pod alternacijom je moguće podrazumijevati arijanske Hrvate. Cedula (Cedded) odgovara *did*, *dedo*, *djed* Crkve bosanske, o čemu će biti kasnije više riječi. Navodi u kojima se kaže da je pobjegao iz svog sjedišta "što ga je s autoritetom najvećeg apostola koristio" u potpunosti odgovara *didu*, koji je u Crkvi bosanskoj smatran apostolom i nasljednikom Sv. Petra. Loš učitelj Cededov je Ulfo, a njegovo učiteljsko zvanje, na latinskom *magister*, odgovara zvanju magistra iz bilinopoljske izjave iz 1203. godine.¹²⁹⁴ Ono što je od posebne važnosti, papa u ovom izvoru govori o arijancima, odnosno o arijevim pristašama (*sed propter Arianos inuentores litterature huiusmundi*).¹²⁹⁵

¹²⁹² T. Arhidakon, *Historia Salonitanorum Pontificum...*, 49-52.

¹²⁹³ F. Šanjek, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani...*, 47-48.

¹²⁹⁴ O tome vidjeti u poglavlju o arijansko-gotskim korijenima Crkve bosanske.

¹²⁹⁵ "Quidam sacerdos advena, Ulfus nomine, ad Chroatie partes accederet, speciem pietatis uultu preferens, sed uenenum sue fallacie corde premens. Abiit ergo sussurrando per populum, simulans se a summo pontifice destinatum ... Scitote, quod dominus meus pontifex summus multum condoluit audiendo, quia ecclesie uobis clause sunt, uestrisque sacerdotibus diuina officia interdicta. Nunc ergo ad dominum meum legationem dirigite, scientes quod quicquid uolueritis, poteritis optinere ... Malignus ergo presbiter papalia scripta, non quibus missa erant, detulit, sed ad Gothos (Croatos), qui eum miserant, reuerti otius properauit. Tunc percontan-

Kazivanje T. Arhidakona po svoj prilici oslanja se na neku staru predaju u kojoj je *Ulfo* gotski *Vulfila*. Vulfilina povijesna pojava na tlu Rimskog carstva 348. godine, kao arijanca čije bogosluženje je bilo na gotskom jeziku, na tlu Rimske crkve gdje je bogosluženje bilo na latinskom, bez sumnje je dovela do prvog crkvenog raskola na Balkanu koji je vremenom, sa širenjem arijanstva i njegovom slavenizacijom uslijed koje je došlo doseljavanjem Slavena, sve više produbljivan. Arijansko-rimski raskol, uvođenjem hrvatskog jezika u liturgiju u Hrvatskoj u 11. stoljeću, vremenom je eskalirao u hrvatsko-rimski raskol, pri čemu je ime njegovog povijesnog rodonačelnika, ime *Ulfila* odnosno u hrvatskoj jezičkoj prilagodbi *Ulfo*, postalo pandan za sve kasnije raskolnike. S tim u vezi, stoji činjenica kako "su zvali dalmatinski Romani one Hrvate za "Gote" koji su se borili za slovensku liturgiju u crkvi."¹²⁹⁶

Prvi čovjek u povijesti jugoistočne Evrope koji je uveo bogosluženje na maternjem narodnom (gotskom) jeziku je *Vulfila* (*Ulfila*). Njegova svojevremena pojava u Podunavlju i na Balkanu, nema nikakve sumnje, na tom prostoru uzdrmala je rimsku crkvu. I kao što sve povijesno značajnije ličnosti nominalno obilježe određenu epohu i imenom joj daju kratak i sažet onomastički pečat, ime *Ulfila* (*Vulfila*) postalo je raskolnički *signum*, sinonim za bogohulnika i raskol-

tibus cum, quid de suis petitionibus apud sedem apostolicam actum esset, respondit dicens: Ecce per dei gratiam, quicquid uolueritis a domino papa impetraui; nam ecclesiae uestre aperte sunt; sacerdotibus uestris officia restituta sunt. Insuper etiam hoc uobis optinui, ut de gente uestra et de littera uestra uobis pontificem eligatis, mecumque ad eundem papam cum: aliquibus muneribus consecrandum mittatis ... Gothi ... quedam senem rudem, nomine Ceddendam, episcopum elegerunt ... et cum Ulfo presbitero, totius magistro nequitie, Romam properanter miserunt ... dominus papa, consilio habito respondit: Scitote, filii, quia hec, que petere Gothi student, sepe numero audisse me recolo, sed propter Arianos iuventores litterature huiusmodi, dare eis licentiam in sua lingua tractare diuina, sicut predecesores mei, sic et ego nullatenus audeo. Nunc uero euntes, gentem illam obseruare facite omnia, que a uenerabili fratre nostro Maynardo ... sinodaliter statuta sunt; quadusque legati nostri illuc accedant ... Tunc Cededa Ulfum presbiterum requisiiuit discens: Dic mihi, quid utilitatis nobis contulit domini pape asisse presentiam? Cui Ulfus respondit: ... quia te papa pontificem odrauit ... Denique ingredientibus eis fines Croatie, compatriote audito eorum aduentu leti obuiauerunt suo pontifici, cumque cum magno tripudio susceperunt ... Etenim primo impetu ueglensem episcopum cum omni celeritate de sua sede fugauit, eamque sibi quasi auctoritate apostolica usurpauit. Tunc ... fantasticus pontifex cepit in consecrandis ecclesiis, in ordinandis clericis, est aliis episcopalibus ministeriis exercendis, diuina officia prophanare." T. Arhidakon, *Historia Salonitanorum Pontificum...*, 49-52

Prednje navode iz *Historia Salonitarum* F. Šanjek prenaglašeno slavenizira. Ulfa tretira "vođom pobunjenika koji su se borili za slavensku liturgiju". Po Šanjeku, u crkvama se do papine zabrane obavljala "slavenska služba božija", te da Ulfo traži da pristaje "slavenske stranke" sebi izaberu biskupa, što ne odgovara izvorniku u kojem se ta mogućnost daje "po slobodnoj volji" odnosno po "vašem običaju". S tim u vezi, u Šanjekovoj interpretaciji poslanstvo koje je poslato papi je "slavensko poslanstvo", premda kod Arhidakona pridjeva "slavenska/o/c" nema, itd. F. Šanjek, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani...*, 47-48.

¹²⁹⁶ Prema: F. Šišić, *Povijest Hrvata...*, 111.

nika. Slična imena povijest ne zaboravlja. A da se ime *Vulfila* u narodnoj predaji moglo sačuvati do sredine 11. stoljeća, kada se dogodio crkveni raskol u Hrvatskoj, pokazuje ime njegovog nešto mlađeg savremenika. To je hunski vođa *Atila* (oko 434-453.) u bosanskoj narodnoj predaji *Atula*.¹²⁹⁷ Imena *Vulfila* (*Ulfila*) i *Atila* vrlo su suzvučna, u fonetskom smislu povjesni cho skoro istovjetne melodije koja se stoljećima pamti i čuva.

U predaji o crkvenom raskolu u Hrvatskoj spominje se ime Ulfovog (Vulfilinog) biskupa, čije ime je zabilježeno kao *Cededda*, *Cededa*. U tom liku, koji je latiniziran imenski lik iz razloga što se, vjerovatno, radilo o imenu **Zededa* koje se u vulgarnolatinskom nije moglo drugačije zapisati već kao *Cededa*, krije se *did*, *dedo*, *djed*, osnivač Crkve bosanske i njen najviši crkveni starješina, o čemu će kasnije biti više riječi.¹²⁹⁸

Vjerski progoni arijanskih Gota na prostoru Panonske nizije, i njihov prelazak na rimski teritorij južno od Dunava, nastavljeni su i poslije Vulfilinoga preseljenja u oblast Nikopolja. Bili su najžešći između 369 i 372. godine, o čemu rječito svjedoče *Acta S. Sabae*.¹²⁹⁹ Ovi progoni od posebnog značaja su za Bosnu, iz razloga što je nisu mogli zaobići. Na ovaj način, Vulfilinim Gotima koji su od ranije prognani i koji su vjerovatno našli utočište u Bosni zasigurno je pristizao novi istorodan etnički element koji je jačao arijanske zasade.

BOSANSKO "MANIHEJSKO KRIVOVJERSTVO I ARIJANSTVO"

Na arijanstvo Crkve bosanske neposredno ukazuje povijesni izvor nastao na crkvenom saboru katoličke crkve održanom u Bazelu 10. 6. 1434. godine. Na tom saboru dubrovački dominikanac Ivan Stojković izjavio je da se "milošću Božijom napokon ukazala iznimna prilika za obraćanje svega bosanskog kraljevstva, koje je preko tri stotine godina i više bilo zaraženo manihejskim krivovjerstvom i arijanstvom."¹³⁰⁰ Ovom izvoru u dosadašnjoj historiografiji nije poklanjana do-

¹²⁹⁷ O istarskim predanjima o Atili vidjeti u: M. Bošković-Stulli, *Istarske narodne priče*, Zagreb 1959, 126-130. Na tlu Bosne: V. Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo-Zemun 2004, 155.

¹²⁹⁸ O tome vidjeti u elaboraciji starješinskog naziva Crkve bosanske; *did* (*djed*).

¹²⁹⁹ Tada je Gaata, žena jednoga gotskog vladara, sa svojom grupom kršćana prešla na rimsku stranu. Također, u toku borbe za vlast između gotskih vođa Fritigerna i Atanariha Fritigern je, sa svojim Gotima, prebjegao na rimsku stranu. Isto, 235, 238 i d.

¹³⁰⁰ "Offertur facilis occasio reductionis regni Bosne quod iam a trecentis annis et ultra infectum heresi manicheorum et arianorum." K. Haller, *Consilium Basiliense. Die protokolle des Concils vom 1434 und 1435*, Basel 1900, III, 417.

voljna pažnja,¹³⁰¹ premda je njegov autor osoba koja u prvoj polovini 15. stoljeća pripada najvišim krugovima katoličke crkve.¹³⁰² Definicija "krivovjernog manijehstva i arijanstva" izrečena od strane dubrovačkoga dominikanca koji je dobro poznao vjerske prilike srednjovjekovne Bosne, pak, na svoj način svjedoči i o činjenici da Crkva bosanska nije ni katolička ni pravoslavna.¹³⁰³

KRIVOVJERC I PO UZORU NA ARIJA

Iz pravoslavnih izvora o Crkvi bosanskoj vidljivo je da bizantijski pisci niti jednom ne spominju Srbiju kao zemlju u kojoj se ukorijenilo dualističko krivovjere. Jedini spomen krivovjerja potiče iz 12. stoljeća i njegov autor je srpski kralj Stjepan nazvan "Prvovjenčani" (1, 227). U šestom poglavlju svog djela "Život svetog Simeona" kralj opisuje kako je njegov otac, veliki župan Stefan Nemanja, uništio krivovjerje koje se bilo pojavilo u njegovoj državi krajem 12. stoljeća.¹³⁰⁴ Krivovjerje je osuđeno na saboru¹³⁰⁵ kojem je predsjedavao veliki župan Nemanja. U tom opisu, između ostalog se kaže: "Jedan od pravovjernih ratnika njegovih (Nemanjinih) priđe mu i, bacivši se na koljena, s uzbuđenjem i dubokim poštovanjem reče mu: (...) Gospodin Bog i prečista vladarica Bogorodica, mati njegova, ne gledajući lice čovječije, udostojili su se izabrati mene najslabijega, koji vjerujem u jednobitnu i nerazdjeljivu Trojicu, da čuvam ovo povjereno mi stado, koje vidite sada, da se ne posije kukolj lukavog i odvratnog đavla. I nikad nisam mislio da je on u oblasti mojoj. A sad eto vidim da se lukavi (đavo) brzo

¹³⁰¹ D. Mandić smatrao je da je Stojkovićeve datacije, o vremenu kada se krivovjerje raširilo po Bosni, "prema onodobnoj dubrovačkoj predaji". D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 119, 120. Upor: M. Hadžijahić, *Povijest Bosne...*, 240.

¹³⁰² Učesnik je crkvenih sabora u Paviji i Sijeni 1423. godine. Odlukom pape Martina V određen je za pratioca i pomoćnika kardinalu Cesariniu, kojeg papa upućuje kao svog legata u njemačke zemlje s dvostrukim zadatkom: suzbijanje husitskog krivovjerja i vođenje sabora u Bazelu. I Stojković je animator bazelskog Sabora. O tome vidjeti u: I. Tomljenović, *Dubrovljanin Ivan Stojković – borac za jedinstvo Zapada i zbližavanje s Istokom*, *Croatia Christiana Periodica*, VI, br. 9, Zagreb 1982, 1-12.

¹³⁰³ Ivan Stojković dobro je poznao pravoslavnu crkvu, što se vidi iz činjenice da je 1435-1437. godine pregovarao s bizantijskim carem i carigradskim patrijarhom da dođu u Bazel, kako bi se poradilo na ujedinjenju pravoslavne i katoličke crkve. Isto, 7-10.

¹³⁰⁴ Spis je sačuvan u rukopisu iz XIII stoljeća. Nalazi se u nacionalnoj biblioteci u Parizu. Kratak opis rukopisa donosi: J. Martinofa, *Les manuscrits slaves de la bibliothèque impériale de Paris*, Paris 1858, 47 i d. Upor: V. Čorović, *Bogomili*, *Narodna enciklopedija*, sv I, 238-239. F. Šišić, *Povijest Hrvata za Arpadovića...*, 135. D. Obolensky, *The Bogomils...*, 284. St. Runciman, *Le manichéisme médiéval...*, 92-94. D. Knievald, *Vjerodostojnost latinskih izvora...*, 117. A. V. Solovjev, *Bogomili...*, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv I, 641.

¹³⁰⁵ Sabor je održan između 1172 i 1196.

ukorijenio i da hulu nanosi na Svetoga Duha i dijeli nedjeljivo božanstvo, kao što je govorio bezumni Arije presijecajući jednobitnu Trojicu. Kad su pitali bogonosni oci: "Tko ti, Spasitelju, haljinu razdrije, reče: Arije bezumni, koji trojicu presiječe" Tako i ovi bezumni idu za učenjem njegovim (...)."

U odnosu na latinske izvore, koji bosansku herezu uglavnom gledaju kroz prizmu zapadnoevropskih heretičkih pokreta katara i patarena, Crkva bosanska prenaplašeno se "europeizira" i interpretira kao jedna uopćena heretička zapadnoevropska pojava – poput stećaka koji su posve osobena i autohtona bosanska pojava i koje na sličan način "europeiziraju" i katoliciziraju mnogi, od Mandića i Šanjeka do D. Lovrenovića. Na osnovu latinskih izvora, koji su nastajali u zapadnoevropskim kancelarijama i daleko od Bosne, pojava je počesto razumijevana i tretirana u skladu sa sličnim pojavama u najbližem susjedstvu i na zapadnoevropskom tlu. Svakako, nisu sporni neki opći elementi zajednički svim srednjovjekovnim heretičkim pokretima, koje nalazimo i u Crkvi bosanskoj. Problem je metodološke naravi i ogleda se u pitanju indukcije u odnosu na dedukciju. U svakom pojedinačnom heretičkom pokretu, u odnosu na drugi heretički pokret, pokazalo se da je najteže razlučiti ono što je autohtono i osobeno. U Crkvi bosanskoj, to je zasigurno arijanstvo, koje je povijesna vjerska matrica iz koje je izrasla bosanska narodna crkva i Crkva bosanska. Stoga, geografsku blizinu i neposredno susjedstvo srednjovjekovne Srbije nužno je tretirati kao jedinstven geografski prostor na kojem se, po logici stvari, ne može očekivati posve različita i međusobno izrazito i bitno suprotstavljena hereza, poput nekih suprotnosti između bugarskih bogomila i francuskih katara koje su i geografski uslovljene. Naprotiv, izvor o arijanskom krivovjerju na srpskom tlu nužno je tretirati kao izvor koji je u znatno pouzdanijoj vezi s bosanskom crkvom, nego što su latinski izvori. Naime, posve je razložno da "srpski" arijanci, u vrijeme Nemanjinih progona, potraže utočište kod svojih najbližih istovjernih pristalica, kod bosanskih arijanaca. Stoga, djelimično su u pravu oni srpski historičari koji kažu da je hereza u Bosnu došla iz Srbije. Ona nije došla već je *dolazila* (ili još bolje *pridolazila*) a njeni etnički nosioci nisu Srbi već Goti.

U vrijeme Nemanjinih vjerskih progona, zasigurno je da su se mnogi "srpski" arijanci sklonili u Bosnu, u to nema nikakve sumnje. Gotskog etničkog elementa, od ranije, sigurno je bilo i na tlu Srbije, o čemu svjedoče gotska imena nekadašnje kasnoantičke Moesie Superior epigrafski potvrđena u Kostolcu, Lipljanu,¹³⁰⁶ itd. Za nosioce tih imena razumije se da su bili arijanci i da su svoju arijansku vjeru obnašali sve do Nemanjinih progona. A gdje su se u vrijeme tih progona mogli skloniti, nema nikakve sumnje da je to najbliža arijanska Bosna.

¹³⁰⁶ *Andio* auf einer Inschrift bei Kostolatz, CIL III 14507 (...). *Atta*, Männername auf einer Inschrift bei Lipljan, CIL III 8174. E. Gamillscheg, *Romania – Germanica...*, 243.

KRIŽARSKA VOJNA "PROTI TURKOM I 'NEVJERNIM ARIJANOM I MANIKEJOM'"

U skladu s pravoslavnim izvorima o "krivovjercima po uzoru na Arija, stoji jedan papski izvor s početka 15. stoljeća u kojem se na tlu Bosne spominju bosanski arijanci. Vijest je u kontekstu informacija o jednom od brojnih vojnih pohoda Mađara protiv Bosne i vjere bosanske. S tim u vezi, vojvode mađarskog kralja Sigismunda Nikola Garazda i Ladislav Silagi 1405. godine s mađarskom vojskom provalili su u Bosnu i doživjeli poraz. Sigismund se nije pomirio s porazom i uskoro je počeo pripremati novi napad. "U to ime podupre ga i papa Gregorije XII pozvavši 9. studenoga 1407. kršćanski svijet na križarsku vojnu proti Turkom i "nevjernim Arijanom i Manikejom" (...).¹³⁰⁷

Papski izvor o "nevjernim Arijanom i Manikejom" nedvosmisleno definira bosanske "nevjernike" kao Arijanice i Maniheje.

Informacije o vjerskim prilikama u zemljama u kojima egzistira rimska crkva, koje, od prvih početaka rimske crkve i od prvog pape do posljednjeg, redovito pristižu papi, povijesni su fakat i čine polaznu osnovu katoličkog djelovanja svuda u svijetu. Na osnovu vjerskih prilika u pojedinim zemljama određuje se i vjerska politika prema njima. I kao što je Inoćentije III bio dobro informiran o vjerskim prilikama u Bosni u vrijeme bana Kulina, o čemu svjedoči bilinopoljska izjava iz 1203, nema nikakve sumnje da je na sličan način kasnije bio informiran i Gregorije XII. "Da se bolje upute u samu stvar, pape su često slali svoje osobne legatske u Bosnu."¹³⁰⁸ U Rimu u 15. stoljeću informacija o Bosni bilo je znatno više nego u prethodnim vremenima. Od tridesetih godina 14. stoljeća u Bosni djeluju franjevci. Nema nikakve sumnje da oni redovno izvještavaju papu o bosanskim "nevjernicima" i njihovoj vjeri, tim prije što je osnovna bosanska srednjovjekovna franjevačka djelatnost prevođenje bosanskih "krstjana" na katoličku vjeru. U informacijama koje su franjevci dostavljali papi oni nisu imali nikakvog razloga da ga informiraju pogrešno, odnosno da ga dezinformiraju neadekvatnom definicijom vjere bosanske. Pritom, kao i svake druge informacije koje su višestruke i brojne, i koje dolaze iz različitih izvora – a one su iz Bosne papi dolazile ne samo od franjevaca već i od strane mađarskih križara koji počesto vojno interveniraju u Bosni – nužno su podlijevale valorizaciji i provjeri njihove autentičnosti. Sve informacije iz Bosne u Rimu nisu primane "zdravo za gotovo". Kredibilitet pojedinih informatora, koji nisu iz reda crkve, zasigurno je prosuđivan i provjeravan. Pritom, ne smije se izgubiti iz vida činjenica da su Mađari samo povremeno ulazili u Bosnu a franjevci su u Bosni boravili stalno, te da su

¹³⁰⁷ V. Klaić, *Povijest Bosne*, 236. Izvor je obznanjen u: "Rački, Pokret (Rad IV, p 97, nota 2)." Isto.

¹³⁰⁸ Prema informacijama D. Mandića to su: u periodu 1199-1203. kardinal Ivan de Casamare; 1219- 1223. kardinal Akoncije (Acontius); 1232-1234 kardinal-biskup Jakov Prenestinski; 1439-1461 hrvatski biskup Toma. D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 26, 27.

i s tog aspekta informacije franjevacu u Rimu imale znatno veću težinu. Između franjevacu koji su "božiji ljudi" i običnih vjernika, samo po sebi se razumije da je papa, prije svega, vjerovao franjevcima. Bilo koju upitnu informaciju koja mu je dolazila od strane Mađara, pak, mogao je provjeriti preko franjevacu i nema nikakve sumnje da je on to i činio, posebno kada se radilo o onim informacijama koje su sa sobom nosile određene sumnje. Stoga, apsurdne su i neodržive tvrdnje nekih historičara da je predodžba vjerskih prilika u srednjovjekovnoj Bosni koja je dolazila u Rim bila iskrivljena i politički motivirana – od strane Mađara za koje se tvrdi da su dezinformirali papu. Papa je dobro znao kakva je vjera bosanska, odnosno da je arijanska i manihejska.

Izvor od 9. studenoga 1407. jedan je od brojnih povijesnih izvora koji jasno pokazuje da Crkva bosanska nije bila ni katolička ni pravoslavna.

HISTORIOGRAFIJA NA TRAGU BOSANSKOG ARIJANSTVA

U dosadašnjoj historiografiji već se nagađalo da bi bosanska narodna crkva, odnosno Crkva bosanska, mogla biti arijansko-gotskog porijekla. U radu pod naslovom *Oko bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni* G. Čremošnik je još 1937. godine bio je na tom tragu.¹³⁰⁹ Analizirajući u vezi s tim dotadašnje stanje u južnoslavenskoj historiografiji, koje se uglavnom svodilo na jalove rasprave o tome da li je crkva bosanska bogumilska, pravoslavna ili katolička,¹³¹⁰ Čremošnik primjećuje da se radi o "upadnoj okolnosti da se bogumilstvo i srodne jeresi pojavljuju baš u onim istim zemljama, u kojim su nekoliko vekova ranije boravili Goti i u kojima su oni ostavljali svoga elementa kao trajne naseljenike", te da su u današnjoj Bugarskoj i Južnoj Srbiji, odakle potječe bogumilstvo i pavlikijanstvo "Goti, kako zapadni, tako i istočni, imali svoja privremena sedišta."¹³¹¹ Iako su ih Zapadni Goti napustili 408. a Istočni Goti "pod slavnim Teoderihom god. 489," Čremošnik naglašava da je manje poznato, "odnosno malo se ističe da prilikom odlaska Gota u Italiju nisu svi Goti napustili zemlju, nego da su manji delovi od njih ostali u ovim balkanskim provincijama."¹³¹² Za sve vrijeme svoje vladavine u Italiji car Teoderih bio je u dobrim odnosima s Bizantijom. Uskoro je na bi-

¹³⁰⁹ G. Čremošnik, *Oko bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni*, Prosveta, XXI, Sarajevo 1937, 10-16.

¹³¹⁰ U Čremošnikovo vrijeme osnovni zastupnici navedenih hipoteza bili su: Franjo Rački (bogumilska), Vaso Glušac (pravoslavna), i Ivo Pilar (da su bogumili ostaci hrvatskog narodnog klera). Isto, 11.

¹³¹¹ Isto.

¹³¹² Od tih Gota potječe poznati historičar Jordanes, autor *De origine actibusque gentis Romanorum* i *De origine actibusque Getarum*. Isto.

zantsko prijestolje došao Justin, a poslije njega njegov nećak Justinijan. Tada su u Bizantiji počeli progoni heretika i njihovo nasilno preobraćanje u pravovjerne. Zbog toga, Teoderih je prisilio papu da interveniše u korist proganjanih heretika, što je bio jedinstven slučaj da vjerski poglavar pravovjernih interveniše i moli za krivovjerce. S tim u vezi, Čremošnik ističe da "niko ne može sumnjati da su progonjeni krivovjerci oni ostaci Germana, prvenstveno Gota, koji su ostali na Balkanu, unutar granica istočnog carstva, i poslije seobe jezgra tog naroda u Italiju (...)"¹³¹³

Čremošnik posebno naglašava da i Bosna ima svoje "gotsko doba", te da je u političkoj vlasti Teoderih drži od 490-535. godine. Kada je Justinijan 535. godine iznenada počeo rat protiv Gota, bizanstska vojska pod Mundom "osvoji Bosnu i Dalmaciju još iste godine tako brzo, da je upravo isključeno da bi se moglo sve gotsko stanovništvo povući i pobeći u Italiju. I u Bosni, nema sumnje, ostade gotskih ostataka (...)"¹³¹⁴ Iza 534. godine došlo je do sukoba između Amalasvinte, kćerke Teoderihove i njenog suvladara Teodahada. U tim sukobima Justinijan je bio na strani Amalasvinte. Tada je, kako piše Prokopije, mnogo Gota prešlo na stranu Justinijana. S tim u vezi, Čremošnik smatra da su ovi događaji išli na ruku jačanju gotskog etničkog elementa u Bosni, i poslije njihovog slo-ma u Italiji. U prilog tome, Čremošnik navodi nazive *Gacko* i *Onogošt* (Nikšić), koji su gotskog porijekla, i gdje pretpostavlja da su Slaveni kasnije zatekli gotске naseobine.¹³¹⁵ Na kraju, Čremošnik pretpostavlja: "nisu li možda ovi gotsko-ari-janski, u najvišem stepenu antirimski ostaci ono seme iz koga će, nekoliko stoleća kasnije, niknuti antirimski pokret, kod nas nazvan bogumilstvom, drugde pata-renstvom, i t. d."¹³¹⁶

Gotist Ivan Pudić, u svojoj studiji *Gotski jezik*, također dotiče pitanje po-rijekla bogumilstva. Na osnovu povijesnih izvora o gotskom jeziku, Pudić po-sebnu pažnju obraća Vulfili, gotskom episkopu koji je preveo Bibliju na gotski jezik. Pudić informira o Vulfilinim vezama s Demofilom, čiji je bio pristalica, a Demofil je "bio povezan sa ilirskim episkopima Paladijem i Sekundijanom, koji su osuđeni na saboru u Akvileji."¹³¹⁷ Prema tome, preko veza arijanskih prvaka s ilirskim episkopima, Pudić na lingvističko-historijski način indirektno otvara pi-tanje najstarijih arijansko-bosanskih vjerskih kontakata. U vezi s bogumilstvom Pudić piše: "Nije isključeno da prve korene bogumilstva treba tražiti u arijanizmu ovih Istočnih Germana, pretežno Vulfilinih Gota, koji su se na Balkanu zadržali kao samostalna nacija do početka X veka, sve dok se nisu utopili u Slovene."¹³¹⁸

¹³¹³ Isto, 12.

¹³¹⁴ Isto.

¹³¹⁵ Isto, 13.

¹³¹⁶ Isto, 16.

¹³¹⁷ I. Pudić, *Gotski jezik i istorijska gramatika*, Beograd 1972, 28.

¹³¹⁸ Isto.

Autor posljednjeg rada u kojem se porijeklo bosanske narodne crkve dovodi u vezu s gotskim arijanstvom je Lujo Margetić.¹³¹⁹ Razmatrajući porijeklo arijanske heterodoksije u invokaciji bilinopoljske abjuracije iz 1203. godine, Margetić je došao do zaključka da, prema njenoj formulaciji, "proizlazi neusaglašenost između katoličkog ispovijedanja i ispovijedanja bosanskih krstjana utoliko što bi se njihova heterodoksija približavala ublaženom arijanstvu, koje su zastupala mnoga germanska plemena, a osobito Goti."¹³²⁰ Prva povijesna uporišta za povezivanje arijanstva s bosanskom narodnom crkvom Margetić vidi u djelatnosti dvojice biskupa, Valensa iz Murse (Sisak) i Ursacija iz Singidunuma (Beograd), koji se spominju na sinodu u Tiru (Palestina) 335. godine. Oni su u Sirmiju (Sremska Mitrovica) pripremili formulu po kojoj je Sin "sličan ocu" i koja je prihvaćena na koncilima u Raveni i Seleukiji 359. godine i potvrđena na koncilu u Konstantinopolu 360. godine.¹³²¹ S tim u vezi, nužan je važan ekskurs: upravo s tih bliskoistočnih prostora potiče neobjašnjiva nedoumica Dimitrija Sergejevskog koju je uočio u arhitektonskom stilu bosanskih kasnoantičkih bazilika, što je izrazio slijedećom rečenicom: "Kako to da mi opažamo i siriski uticaj?"¹³²²

U doba cara Valensa (364-378.), koji je pripadao arijanskoj vjeri, arijanci-homeji bili su "dobro zaštićeni i čak uvelike preferirani u cijelome Rimskom carstvu."¹³²³ Nakon njegove pogibije, ponovo je ojačalo katoličanstvo. Međutim, Teodosijev pokušaj iz 383. godine da se arijanci povrate u rimsku vjeru nije uspio.¹³²⁴ Jačanju arijanstva na Balkanu, pak, doprinijeli su vojni pohodi vizigotskog vođe Alariha, koji je 396. godine krenuo na Peloponez, a kasnije preko Sirmija i Emone u Italiju, "i onda se u dosta složenim vojnim manevrima opetovano vraćao iz Italije u naše krajeve, sve dok 403. i nakon toga 408. godine konačno nije napustio naše krajeve i definitivno otišao u Italiju."¹³²⁵ Po mišljenju Margetića, "očito je da je to vrijeme u našim krajevima za arijanstvo bila situacija ugodnija nego za katoličanstvo."¹³²⁶

¹³¹⁹ L. Margetić, *Neka pitanja Abjuracije iz 1203. godine*, Zbornik radova "Fenomen krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu", Sarajevo-Zagreb 2005.

¹³²⁰ Isto, 55.

¹³²¹ Isto.

¹³²² A. Benac, D. Sergejevski, Đ. Mazalić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1955, 105.

¹³²³ L. Margetić, *Neka pitanja Abjuracije iz 1203.*, 56.

¹³²⁴ "Nije nimalo vjerovatno da bi se Vizigoti tek nakon temeljitog razmišljanja i savjetovanja priklonili shvaćanju da je Isus Krist doduše sličan Bogu Ocu, ali da nije jednak s njime, i time se teološki svjesno odvojili od vjerovanja po kojem bi Bog Otac i Sin bili ravnopravni. Bila je to, dakako, isključivo želja vodećeg sloja Vizigota da postave u tom pogledu jasno diferenciranje od pripadnika carstva, da bi se u svojoj novoj postojbini unutar granica Carstva (Donjoj Meziji) jasno razlikovali od rimskih podanika." Isto.

¹³²⁵ Isto, 57.

¹³²⁶ Isto.

U odnosu na vjersku situaciju u Bosni u 5. stoljeću, L. Margetić smatra da su tadašnja politička događanja i dalje pogodovala arijanstvu. Pritom, ističe činjenicu da je vlast Odoakra, koji je proglašen za kralja najamničkih germanskih jedinica 476. godine, obuhvaćala od 481. godine i provinciju Dalmaciju, te da je on bio "uvjereni arijanac."¹³²⁷ Njega je uklonio Teoderih, osnivač ostrogotske države "u sastavu koje je bila Dalmacija sve do Justinijanova osvajanja 538. godine." Prema tome, ostrogotska vlast nad provincijom Dalmacijom trajala je 57 godina.¹³²⁸

Po mišljenju L. Margetića, "Iz doba ostrogotske vlasti nad Dalmacijom kudikamo najvažnije vijesti što se odnose na crkvenu povijest jesu vijesti o crkvenim saborima u 530. i 533. godini" te da je, po tim vijestima, salonitanska (nad) biskupija objedinjavala biskupije uz more od Raba do Epidaura, a u unutrašnjosti *Ludrum* (oko Drniša), *Sarsenterum* (oko Imotskog), *Martaritana* (Mostar?), *Bestoensis* (Zenica), *Siscia* (Sisak), *Baroensis* (šire područje Glamočkog polja?).¹³²⁹ Pošto su navedene biskupije obuhvatale katoličke vjernike, "Goti u Dalmaciji i ono stanovništvo koje je bilo s njima uže povezano imalo je nedvojbeno svoju vlastitu crkvenu organizaciju, kao što je uostalom bilo i na ostalim područjima ostrogotske države, gdje su u relativnom miru živjele jedna uz drugu arijanska i katolička vjeroispovijest."¹³³⁰

Opće prilike koje su vladale u provinciji Dalmaciji za vrijeme Justinijana i njegovih nasljednika, po mišljenju Margetića, i dalje su pogodovala arijanstvu, posebno crkvena struja tzv. frontinijanista, biskupa koji nisu prihvaćali odluke središnjih konstantinopoljskih crkvenih vlasti, "osobito odluke V ekumenskog sabora inspirisane od Justinijana, nego su se najvećim dijelom priklonili pristašama shizme Triju kapitola."¹³³¹ Realna vlast Bizanta nad provincijom Dalmacijom "bila je vrlo krhka", a arijance i frontinijaniste ujedinjavao je otpor središnjoj vlasti u Konstantinopolju, "napose i stoga što ispovijedanje arijanaca-homeja najvećem broju tih kršćana sigurno nije bilo baš do kraja jasno u smislu suprotnosti prema nicejsko-kalcedonskom ispovijedanju."¹³³²

U odnosu na arijanske korijene bosanske hereze, L. Margetić s njenim arijanstvom dovodi u vezu "gotomaniju" Popa Dukljanina i Tome Arhidakona. Po mišljenju navedenog autora, ti izvori, i pored toga što se temelje na "ponajvećim dijelom na tendenciji kojom su pisala ta dva autora," ipak ne zanemaruju "nazočnost Gota i arijanstva nakon Justinijanove pobjede nad Gotima."¹³³³ Potom,

¹³²⁷ Isto.

¹³²⁸ Isto.

¹³²⁹ Isto.

¹³³⁰ Isto.

¹³³¹ Isto, 58.

¹³³² Isto.

¹³³³ Isto.

L. Margetić razmatra toponimiju jugozapadnog Balkana koja upućuje na Gote, kao što je ime rijeke *Gacka* u Lici. Po tom pitanju, upušta se u raspravu s Radoslavom Katičićem i ne prihvata u potpunosti Katičićev sud, po kojem *Gacka* može značiti "šumska rijeka", iz razloga što, po Margetićevom mišljenju, korijen *god-* "može isto tako dobro označavati i Gote (...)." ¹³³⁴

U svojim razmatranjima koja se direktno tiču Crkve bosanske Margetić smatra indikativnim naziv kuća u kojima su u zajednici živjeli bosanski krstjani, čiji je nom. sing. *hiža*, što povezuje sa staronjemačkim *hūs*. ¹³³⁵

Heterodoksiju bosanskih krstjana, čiji korijeni su u kvaziarijanskom naučavanju, L. Margetić posebno vidi u Raspravi između rimokatolika i bosanskog patarena, gdje *hereticus* tvrdi: "Naša je vjera bila ona ista kao u Rimu sve do vremena (pape) Silvestra, koji je bio naš učitelj i onda (od nje) otpao, itd", iz čega je očito da bosanski *hereticus* povezuje heterodoksiju bosanskih krstjana uz ostalo i sa sukobom Arija sa stajalištem Nikejskog sabora iz 327. godine, upravo u doba pape Silvestra. ¹³³⁶

Veze arijanstva s Crkvom bosanskom L. Margetić vidi i u zajedničkom obredu krštenja polaganjem ruku. ¹³³⁷

Na kraju, povijesnu usporedivost prilika u Italiji i Bosni od 5. do 10. stoljeća L. Margetić smatra impresivnom: "Gotsku vlast u Italiji i Bosni, povezanu s arijanstvom, zamjenila je u Italiji vlast Langobarda arijanaca, koji su se povezali s ostacima gotskog arijanstva i s vrlo jakim schizmatičarima oko Tri poglavlja, koji su zajamčeni u Dalmaciji još za pape Grgura I. pod imenom frontinijanstva. U 7. stoljeću katoličanstvo u Italiji postupno uz velike teškoće pobjeđuje arijanstvo; pobjeda nad pristašama Tri poglavlja postignuta je tek 698. U Bosni zbog uništenja crkvene organizacije ne možemo pratiti razvoj, ali bez daljnega dopušteno je pretpostaviti da su u doba dolaska barbarskih naroda (Avari, Slaveni, Hrvati) okolnosti za očuvanje gotsko-arijanske baštine bile možda čak i povoljnije nego u Italiji jer su barbarski narodi u pitanjima vjere bili, kao što je poznato, vrlo tolerantni, pa se gotsko arijanstvo moglo bez teškoća održati i među slaviziranim Gotima." ¹³³⁸

Jedan o značajnijih znanstvenika koji se bavio gotskom poviješću i njihovim jezikom je slovenački lingvista J. Kelemina. Po njegovom mišljenju, poslije 537 – 538. godine, kada su balkanski Goti uslijed bizantske restauracije prestali biti državotvoran narod, gotski narod "ni bi iztrebljen (kakor v Italiji), ker se je po začetnom odporu podvrgel prostovoljno Bizantu (...)" "Ni izključeno torej,

¹³³⁴ Isto, 59, bilješka 70.

¹³³⁵ Isto, 60. S tim u vezi, Margetić se poziva na: Rječnik JAZU, III, 622.

¹³³⁶ Isto, 50.

¹³³⁷ Isto, 63.

¹³³⁸ Isto, 64.

da je Bizant priznal, ko so prilike to dovolile, gotskim ostankom v Dalmaciji, Liburniji, Bosni in dr. lokalno avtonomijo pod domačimi knezi."¹³³⁹

U balkanskom bosanskom susjedstvu i provinciji Moesii inferior (Bugarska) – gdje su potvrđena gotska imena *Leubinus* i *Driugisa*, koja odgovaraju bilinopoljskim imenima *Luben* i *Dragice* (*Dragise*) i o čemu će kasnije biti više riječi – mezijski Goti očuvali su "svoju narodnost nekako v 10. stoletje."¹³⁴⁰ Na tlu Bugarske oni su naseljeni od 382. godine.¹³⁴¹ Svakako, najmanje do 10. stoljeća, ne samo mezijski Goti već i oni Goti nastanjeni na današnjem bosanskohercegovačkom tlu, u Brezi i u još nekim gotskim enklavama,¹³⁴² kojima je bosansko velegorje pružalo posebnu odbrambenu zaštitu, čuvali su i svoju arijansku vjeru. Kada su od strane Slavena slavenizirani, slavenizirala se i njihova vjera.

Dominik Mandić historičar je koji je u istraživanja Crkve bosanske uložio najveći trud. Pritom, broj povijesnih izvora koji je u tim istraživanjima konsultirao, i njihova širina, impresivan je. Erudicija s kojom se uhvatio u koštac s tim, bez sumnje najvećim znanstvenim problemom srednjevjekovne Bosne, zaslužuje poštovanje. Ali, povezujući Crkvu bosansku sa svim drugim srednjevjekovnim heretičkim pokretima, kao što su manihejstvo, bogumilstvo, katari, pavličani, albigenzi, itd., znatno je i zamrsio problem. Pa ipak, razmatrajući pojedina pitanja iz crkvenobosanske povjesti, kao što je npr. uloga *strojnika*, primicao se njihovom rješenju. Tako je donju hronološku granicu Crkve bosanske spustio u početak 11. stoljeća,¹³⁴³ čime se i nesvjesno primicao kasnoantičkoj dataciji prvih početaka arijansko-bosanske crkve. Razmatrajući oporuku gosta Radina, pak, zaključio je: "Ako ipak gost Radin tvrdi i vjeruje, da je njegova crkva, koja je različita od katoličke, "prava vjera apostolska", on je time sebe i svoje sumišljenike stavio u red onih krivovjeraca 4-st., koji su bili osuđeni na općem crkvenom saboru u Carigradu g. 381."¹³⁴⁴ Ovim je, s aspekta historijskog metoda, postigao maksimum: Gost Radin i njegovi "sumišljenici" zaista su sebe stavljali u red "krivovjeraca" 4. stoljeća. Pritom, stanje historijskih izvora o tom problemu, koji su nedostatni, nije dozvoljavalo definitivne i neosporne zaključke i rješenje tog problema, uz

¹³³⁹ J. Kelemina, isto, 55.

¹³⁴⁰ J. Kelemina, isto, 45. Prema: R. Loewe, *Die Reste der Germanen am Schwarzen Meer*, 249.

¹³⁴¹ O tome vidjeti u: P. Vejn, *Grčko-rimsko carstvo*, Novi Sad 2006, 642.

¹³⁴² U gornjem toku rijeke Bosne, u Mihaljevićima kod Sarajeva, pronađeni su brojni nalazi got-ske provenijencije. O tome vidjeti u: N. Miletić, *Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca*, GZM, NS, XI, Sarajevo 1956, 26, 29, 34.

¹³⁴³ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 145.

¹³⁴⁴ Isto, 100.

pomoć historijskog metoda, vjerovatno nikad ne bi bilo moguće. Kao što se u ovoj studiji, prije svega primjenom lingvističkog i onomastičkog metoda, otkriva, gost Radin i bosanski *krstjani* neosporni su i neposredni sljedbenici arijanskih krivovjeraca osuđenih na crkvenom saboru u Carigradu 381. godine.

Kao što se vidi, dosadašnja istraživanja već su široko otvorila problem gotskog porijekla bosanske narodne crkve, iz koje će nastati Crkva bosanska. Argumentacija na osnovu koje je problem otvoren vrlo je ozbiljna. Na ozbiljnost problema indirektno ukazuju stotine radova i studija koje su do sada posvećene Crkvi bosanskoj, a problem Crkve bosanske još uvijek nije riješen. A nije mogao biti riješen iz razloga što se radi o jedinstvenoj bosanskoj kasnoantičkoj i ranosrednjevjekovnoj matrici, koja nije ni katolička ni pravoslavna, što nije odgovaralo bosanskom katoličko-pravoslavnom susjedstvu. Tako se u problem bosanske narodne crkve i Crkve bosanske na svoj način uplela srpska i hrvatska velikodržavna politika, s ciljem da se autohtona bosanska narodna vjera gotskih korijena kroatizira ili pravoslavizira, da bi se na taj način stvorili uvjeti za srpsko i hrvatsko "pravo" na Bosnu i Hercegovinu.

Kao što se iz rada L. Margetića može zaključiti, problem bosanske narodne crkve nužno je rješavati na multidisciplinarnan način, primjenom različitih znanstvenih metoda, među kojima posebno mjesto zauzima lingvističko-onomastički. U dosadašnjoj historijskoj znanosti taj metod imao je sporednu ulogu, prvenstveno iz razloga što je historičarima lingvistička znanost vrlo teška i uglavnom nepoznata, posebno onomastika, koja nije samo lingvistika i koja zahtijeva brojna druga znanja.¹³⁴⁵ Međutim, u valorizaciji historijskih pojava lingvističko-onomastički metod može imati matematičku preciznost, počesto znatno pouzdaniju od one koju proizvode brojne povijesne listine, za koje se počesto ne znaju okolnosti pod kojim su nastale, što se posebno pokazuje u razmatranjima o Crkvi bosanskoj. Za razliku od povijesnih listina, koje su vrlo često falsifikati, u onomastici su oni uglavnom – nemogući. Na primjer, u savremenoj jezičko-geografskoj nomenklaturi visočki naziv *Moštre* ne može se falsificirati iz razloga što ga u tom liku poznaju hiljade ljudi.

Historijski izvori ranog srednjeg vijeka otkrivaju vjerska previranja do kojih je došlo poslije pagansko-slavenskih doseljavanja na jugozapadni Balkan. Jedan od tih izvora je *Ljetopis zagorske sklavinije*, kako jedan dio latinske verzije Ljetopisa popa Dukljanina imenuje M. Hadžijahić.¹³⁴⁶ U tom dijelu Dukljaninovog

¹³⁴⁵ O tome se posebno govori u pristupnom poglavlju knjige *Predslavenski korijeni Bošnjaka*, I.

¹³⁴⁶ M. Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Sarajevo 2004, 24 i d.

Ljetopisa, za koji M. Hadžijahić tvrdi da se odnosi na Bosnu, na više mjesta spominju se "krstjani". Mada je sa znanstvenog stanovišta teško napraviti pouzdanu konekciju između bosanskih srednjovjekovnih "krstjana" i "krstjana" iz ljetopisa popa Dukljanina, iz razloga što su "krstjani" prije svega kršćani i razlika kršćani – "krstjani" može biti dijalekatske prirode, neki navodi u Ljetopisu znatno su precizniji i neposredno ukazuju na prve bosanske kršćane koji nisu Slaveni. Kako primjećuje Hadžijahić, "povijest 'slovinskog kraljevstva', ili prema Porfirogenetovoj terminologiji 'ostalnih sklavinija', prikazana je bremenitom neriješenim etničkim problemima. Na jednoj strani su Slaveni-pogani, kao vladajući sloj, a na drugoj strani progonjeni krstjani, 'koji latinski govorahu', često primorani kriti se pred progonima 'cića straha', u prvom redu po planinskim 'vrsima'.¹³⁴⁷ Naime, o stanovništvu koje je zatečeno prilikom dolaska Slavena govori *De administrando imperio* kao o Romanima, dok ih *Ljetopis zagorske sklavinije* označava kao "krstjane koji latinski govorahu".¹³⁴⁸

Po mišljenju M. Hadžijahića, od vremena bizantskog cara Bazilija, odnosno "kralja" Satimira iz Ljetopisa, "svakako prije Duvanjskog sabora (885/886), uspostavljen je određen oblik suživota između Slavena i Romana u unutrašnjost: 'I u to vrime bi učinjeno veselje veliko meju krstjani, i svi oni ki bihu u tvrđavah i u vrsih gorskih i ki tajahu se i krijahu se i ne povidahu se krstjane, očitovaše se odvrg(ši) strah. I svi ki bihu progonjeni vratiše se i počеше slaviti ime Isusovo.' (...) I tako iskaše Budimir kralj Svetoga puka kako bi rasute gradove sazidal i napunil."¹³⁴⁹

U hronološkom smislu, niko od dosadašnjih priređivača i komentatora Dukljaninovog Ljetopisa nije uočio, niti komentirao, kontradiktornost posljednjih navoda: krstjani koji su se "u vrsi gorih" krili od pagana-Slavena, "očitovaše se" i počеше slaviti ime Isusovo". Naime, ako su se kao kršćani krili, oni su i krijući se slavili "ime Isusovo", tako da njihov početak ("očitovanje") slavljenja "imena Isusovog" ne može započeti kada se "vratiše" u "rasute gradove". Vjerovatno se u navedenoj rečenici kriju doktrinarne razlike između arijanaca i katolika, koje su se događale u kontaminaciji s progonima od strane pagana-Slavena. Prije toga, sredinom 6. stoljeća, na istom tlu sukobljavali su se katolici i arijanci, o čemu piše afrikanski biskup Tunnuensis: "Illyriciani episcopi, praeter parva monasteria, parvosque fideles, persecutiones passi consentiunt, pristinam fidem in irritum deducentes".¹³⁵⁰ Naime, malo je vjerovatno da su u periodu gotske vlasti u Bosni svi katolici prešli na arijanstvo, posebno iz razloga što gotska prevlast nije trajala dugo. Najvjerovatnije, kontinuitet katoličanstva na današnjem bosanskoherceg-

¹³⁴⁷ Isto, 31, 32.

¹³⁴⁸ Po mišljenju Hadžijahića, "Razlikuju se u tome što Porfirogenet ima pred očima Romane u primorju, a *Ljetopis zagorske sklavinije* one u unutrašnjosti." Isto, 115.

¹³⁴⁹ Isto, 116. Upor: F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 391-394.

¹³⁵⁰ K. Jireček, *Romani...*, 26.

vačkom tlu - od ranog kršćanstva do danas - nikad nije prekidano u potpunosti. Arijska vjera pristalice katoličanstva mogla je samo brojčano umanjiti. Pritom, kakav je odnos Slavena prema katolicima i prema arijancima, da li se on u izvjesnoj mjeri razlikovao, kao što su se razlikovali i katolički i arijanski misionarski metodi kojima su se i jedni i drugi približavali Slavenima, teško je reći.

Poglavlje Dukljaninovog ljetopisa *Libellus Gothorum*, u kojem se poistovjećuju Goti i Slaveni, bez obzira na stepen njegove vjerodostojnosti,¹³⁵¹ na svoj način involvira Gote u najstariju južnoslavensku i bosansku povijest. S tim u vezi, nužno je zaključiti da je poistovjećivanje Gota i Slavena moglo nastati uslijed simbioze gotskog i slavenskog etnosa. A da je simbioza Slavena sa starosjediocima povijesna činjenica, i da je u toj simbiozi gotski etnički faktor bio vrlo snažan, možda najjači poslije ilirskog, nema nikakve sumnje. Prihvatanjem kršćanstva, najveći broj Slavena najvjerovatnije je prihvatio gotsko arijanstvo, koje im je, po narodnom jeziku liturgijskog obreda, bilo znatno bliže od rimske vjere. Svakako, narodna vjera bosanska ili Crkva bosanska, tokom srednjeg vijeka i sa istoka i sa zapada primala je slične doktrinarne sadržaje, a oni su, poput Jakova Becha, i sami pronalazili put do Bosne.

Jedan od prvih koji je ukazivao na ranokršćanske korijene "prave vjere apostolske", odnosno bosanske narodne (patarenske) crkve, bio je Ćiro Truhelka. Svakako, u tim ranokršćanskim korijenima nalaze se gotsko-arijski korijeni u koje Truhelka nije proniknuo. Iz sintagme o "pravoj vjeri apostolskoj" izveo je zaključak da je osnivač bosanske crkve jedan od Isusovih učenika.¹³⁵² Ranokršćanske korijene crkve također je vidio u askezi koja je "toliko značajna za prve vijekove kršćanstva, usljed koje je redovnicima bilo zabranjeno uživati bilo koju masnu hranu."¹³⁵³ Po Truhelkinom mišljenju, na rano kršćanstvo upućuje i mjesto stanovanja pripadnika Crkve, koji stanuju u kućama (case, hiže), a ne u cenobijima, što dovodi u vezu s prvim samostanima na istoku, koji su se nalazili u privatnim kućama. Također, ženidbi u Crkvi bosanskoj, "koja obavezuje muža držati ženu, dok mu god bude dobra, a ako toj obavezi ne udovoljava, da ju može otpustiti," Truhelka je odricao karakter sakramenta i doveo je u vezu s rimskim connubiumom.¹³⁵⁴

Veze Crkve bosanske s ranim kršćanstvom otkriva i njen odnos prema brojnim srednjevjekovnim progonima uzrokovanim doktrinarnim razlikama koje su postojale u tadašnjim kršćanskim crkvama. "Znamo sigurno da je ona na osude

¹³⁵¹ O tome vidjeti u: M. Hadžijahić, *Povijest Bosne...*, 119.

¹³⁵² Ć. Truhelka, *Bosanska narodna (patarenska) crkva*, *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, (reprint), Sarajevo 1991, 780.

¹³⁵³ Isto.

¹³⁵⁴ Isto, 781.

i progone odgovarala nečim što bismo mogli nazvati ideologijom moralne superiornosti u očuvanju prvobitne apostolske čistote crkve.”¹³⁵⁵

Ranokršćanskoga je porijekla, najvjerovatnije, i običaj poštovanja bosanskih “krstjana”, “čiji su oblici izražavanja premašivali sve što je u ono vrijeme bilo uobičajeno u hrišćanskom crkvenom životu”.¹³⁵⁶ Naime, “krstjanima” bosanske crkve iskazivalo se poštovanje u vidu klanjanja (adorationes), što katolički izvori oštro osuđuju.¹³⁵⁷ Po mišljenju S. Ćirkovića, “izgleda da su “krstjani” ovaj običaj izvodili iz apostolskih vremena”.¹³⁵⁸

Po mišljenju R. Katičića, arhitektonsko-stilske posebnosti bosanskih starokršćanskih crkvi, sa izuzetnim tlocrtima i plastičnom ornamentikom, teško je uvrstiti “u cjelovitu sliku tadašnjih kulturnih područja.”¹³⁵⁹ Riječ je o posebnoj bosanskoj ranokršćanskoj kulturnoj području u kojem se razabiru “izrazi bogoslovne samobitnosti koja čak kao da upućuje na neke utjecaje gnoze.” To, po Katičićevom mišljenju, “navodi na misao da se znamenito bosansko krivovjerje zametnulo još u kasnoj antici.”¹³⁶⁰

Navode R. Katičića – o shvatanju da se znamenito bosansko krivovjerje zametnulo još u kasnoj antici, koje je doveo u vezu s arhitektonskim posebnostima bosanskih kasnoantičkih bazilika – nužno je dovesti u vezu s onim povijesnim izvorima koji pokazuju da su bosanski krstjani, u svojim krstjanskim počecima, ipak podizali hramove. Taj izvor je povelja kralja Tomaša od 24. juna 1446. godine, u kojoj stoji: “Ne Manichaei nova templa construerent, nec vetera collabentia restaurarent.” Premda se radi o povelji za koju neki historičari smatraju da je falsifikat¹³⁶¹ navodi o manihejskim hramovima ipak se ne mogu odbaciti u potpunosti, iz razloga što se ne može dokazati da su osnovni cilj falsifikata. S tim u vezi, jednostrano se tumače i navodi Hvala krstjanina u kojim stoji “uram’ Hr’voe”, što se tumači izrazom “uram” za koji G. Moravcsik i N. Radojčić smatraju da označava “počasni naslov ugarskoga prijestolonasljednika, dotično jednoga od najviših dostojanstvenika ugarsko-hrvatskog kraljevstva,” čemu se priklanja i D. Mandić.¹³⁶² Navedena osporavanja prvobitnih hramova bosanske narodne crkve, pak, zanemariva su i nemaju ni približnu znanstvenu vrijednost u odnosu na višestruko potvrđene dvojne bosanske arijansko-rimske bazilike koje, po logici

¹³⁵⁵ S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, Posebna izdanja, knjiga LXXIX, Sarajevo 1987, 212.

¹³⁵⁶ Isto.

¹³⁵⁷ “Daju da im se klanjaju do zemlje kao bogovima, jer takva čast se samo Bogu duguje”. F. Rački, *Prilozi za povijest bosanskih patarena*, *Starine* 1 (1869), 116.

¹³⁵⁸ Isto, 220.

¹³⁵⁹ R. Katičić, *Litterarum studia*, Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja, Drugo izdanje, Zagreb 2007, 111.

¹³⁶⁰ Isto.

¹³⁶¹ F. Rački, *Bogomili i patareni...*, 463.

¹³⁶² O tome vidjeti u: D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 140.

stvari, moraju imati dvojno, različito i dvostruko vjersko ishodište. Jedno je bosanska rimska (katolička) crkva, drugo; bosanska narodna crkva iz koje će kasnije nastati Crkva bosanska.

Kako smatra J. Hamm, Vulfilina Biblija, prevedena s grčkog na gotski jezik, utjecala je na staroslavenska evanđelja.¹³⁶³ Također, po mišljenju J. Hamma, "glagoljica je grafički kud i kamo bliža gotskom negoli grčkom ili bilo kojem pismu koje je na Balkanu moglo biti poznato prije desetog stoljeća".¹³⁶⁴ Prema Hammovoj paleografskoj analizi, glagoljica je stilizirano pismo, nastalo na podlozi gotskog runskog alfabeta. Od 37 glagoljskih slova, pet je runskog, dvadeset i osam posredno ili neposredno gotskog porijekla, a samo četiri su nastala modificiranjem i kombiniranjem od ostalih glagoljskih slova.¹³⁶⁵ S tim u vezi, na osnovu paleografske analize, J. Hamm naslućuje "da je glagoljica nastala negdje u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka, vjerojatno u Bosni i Hercegovini."¹³⁶⁶

MOŠTRE

U dosadašnjim razmatranjima koja se odnose na srednjevjekovnu Bosnu, a posebno na Crkvu bosansku, u potpunosti je izostao jedan prvorazredan historijski izvor. To je ojkonom *Môstre*, kako se danas naziva poznato visočko selo.¹³⁶⁷ T. Maretić u *Rječniku JAZU*, prema informaciji F. Jukića, donosi lik MOŠTRA, f,¹³⁶⁸ uz naznaku da se radi o "dva sela toga imena i govore se u plur. Doñe i Gornje Moštre (...).¹³⁶⁹ Maretić također informira da je za Moštra, f "postañe tamno." Riječ je o jedinstvenom nazivu na tlu Bosne i Hercegovine.

¹³⁶³ O tome vidjeti u: J. Hamm, *Über den gotischen Einfluss auf die altkirchenslavische Bibelübersetzung*, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung aus dem Gebiete der indogermanischen Sprachen N. F. Bd. 67, 1-2, Göttingen 1940, 112-128.

¹³⁶⁴ Isto.

¹³⁶⁵ J. Hamm, *Postanak glagoljskog pisma u svjetlu paleografije...*, Prema: R. Tafr, *Goti i Hrvati*, 195.

¹³⁶⁶ Isto, 195.

¹³⁶⁷ *Rječnik naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1910, 180.

¹³⁶⁸ *Rječnik JAZU*, VII, 23.

¹³⁶⁹ Isto.

Moištra je povijesni naziv za današnje selo *Moštre* koje se nalazi u neposrednoj okolini Arnautovića, u Visokom. U historijskim izvorima naziv *Moištra*,¹³⁷⁰ u lokativnoj formi *u Moištri*, prvi put se spominje oko 1323. godine. Tada je bosanski ban Stjepan II Kotromanić, u kući velikoga gosta Radoslava, pred velikim *didom* (dedom, djedom) Radoslavom i pred velikim *gostom* Radoslavom, pred *starcima* Radomirom, Žunborom i Vučkom i pred svom crkvom, kao i pred svom Bosnom, na dušu svoju i svojih roditelja, izdao povelju kojom je zadao vjeru sinu ključkog kneza Hrvatina, knezu Vukoslavu, "da ga neće ni uhititi niti pogubiti; ako bi im pak učinio zla, da stane pred dobrim ljudima i da se opravda."¹³⁷¹ Istom poveljom "u vječitu našljednu djedovinu" darovao mu je župe Banicu i Vrbanju s gradovima Ključem i Kotorom.¹³⁷²

U osmanskome popisu iz 1468. godine selo je popisano kao *Moštre*.¹³⁷³ U popisima iz 1485, 1489, krajem 15. vijeka, te 1530, 1540, selo se popisuje kao *Gornje Moštre*,¹³⁷⁴ u popisu iz 1604. godine kao *Moštre*.¹³⁷⁵

Znatan broj historičara koji su se bavili problemom Crkve bosanske smatraju da se na mjestu današnjih Moštra nalazilo nekoliko važnijih institucija. D. Mandić navodi da se u istom naselju nalazila "glavna kuća bosanskih krstjana"¹³⁷⁶ u kojoj je stanovao djed bosanski,¹³⁷⁷ a uz tu kuću "veliki krstjanski gostinjac"

¹³⁷⁰ Isti naziv u nominativu singulara donosi i D. Mandić. D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, 302.

Isto, 302.

¹³⁷¹ Lj. Tháloczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arhiva*, GZM XVIII, Sarajevo 1906, 404. Upor: Isti: *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914, 10, 11.

¹³⁷² D. Mandić darovanje navedenih župa i gradova razumijeva na slijedeći način: "Istoga dana u gozbi bosanskih velikaša u velikoj blagovaonici bogumilskoga gostinca u Moištri, koji se po svom upravitelju zvao 'velikoga Radoslava' ban je nadopisao svoju povelju i Vukoslavu Hrvatiniću darovao župe Banicu i Vrbanju s gradovima Ključem i Kotorom." D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, 166.

¹³⁷³ Sumarni popis vilajeta Bosna iz 1468, 56. v. U selu je popisano 5 kuća. Zahvaljujem orijentalisti prof. dr. Ahmedu S. Aličiću na ustupljenom defteru.

¹³⁷⁴ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik, period 1301-1599. g.*, Rukopis ANUBiH, Sarajevo 1980, 28.

¹³⁷⁵ Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, SVI/1, 607. i d.

¹³⁷⁶ M. Aničić nekorektno citira D. Mandića i umjesto "glavna kuća bosanskih krstjana u kojoj je stanovao djed bosanski," kako stoji kod Mandića, istu kuću svojevrijedno imenuje "krstjanskom hidžom u Moištri" M. Aničić, *Gdje je bio podignut...*, 106. Latinski termin *templum*, i, n, /Farlati, *Iliricum sacrum* IV, 68./ što je "posvećeno mjesto ili zgrada" ili u figurativnom značenju "sveto mjesto" Crkve bosanske P. Čošković prevodi kao "hiža i hram". P. Čošković, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, Sarajevo 2005, 99.

¹³⁷⁷ Isto, 302. "Ipak, na osnovu grobnih spomenika i nekih neizravnih vijesti, s nekom vjerovatnošću mislimo, da su gosti-apostoli stanovali u ovim mjestima: I. M o i š t r a kod Visokog, gdje su u kući bosanskoga djeda stanovala dva prva apostola, Veliki gost i Veliki starac." Isto, 220.

koji se oko 1323. godine, po imenu starješine gostinjsca, zvao "Radoslava".¹³⁷⁸ Kuće bogomila (*locus* ili *domus patarinorum*) u Moštrama navodi i S. Jalimam¹³⁷⁹ i one su bile "utočišta" (*azylum*) i "mjesto povjerenja" (*locus credibilis*).¹³⁸⁰ Po mišljenju D. Mandića, oko 1323. godine "u Moištri, nedaleko Visokog, imala je tada bogomilska crkva svoje sjedište,"¹³⁸¹ što prihvaća i P. Anđelić.¹³⁸² Mandić je također smatrao da su u Moištri bosanski banovi imali svoj dvor,¹³⁸³ a isto tvrde i Đ. Basler¹³⁸⁴ i P. Anđelić.¹³⁸⁵ Mišljenje o banskom i kraljevskom dvoru u Moštrama zasniva se na činjenici da je darodavna povelja kralja Tvrtka I iz 1380. godine, izdata Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću, pisana u kraljevskom dvoru "u Moištri".¹³⁸⁶ Po mišljenju Baslera, u Moštrama je postojala "neka rezidencija, vladarska ili crkvena, jer tu sjedi i djed Crkve bosanske."¹³⁸⁷ U interpretaciji M. Vego, "U blizini Mila je postojalo mjesto Moštra (Moštre) sa hižom (samostanom) bosanskih krstjana s *didom* i gostima na čelu."¹³⁸⁸

U historiji Crkve bosanske jedno od najvažnijih povijesnih pitanja odnosi se na njeno porijeklo. S tim u vezi, historijski izvori do sada nisu dozvoljavali decidne zaključke. Brojnim historičarima koji su se bavili tim problemom, a među njima su i najpoznatija imena južnoslavenske znanosti uopće, ostao je nepoznat jedan prvorazredan historijski izvor, iako im je bio na dohvat ruke. Taj "izvor" je povijesno ime *Moštre*. I dok se povijesne listine bosanskog srednjovjekovlja, ispisane na srednjegrčkom, bosanskom i latinskom jeziku, uglavnom čitaju i razumijevaju bez problema, "pročitati" ime *Moštre*, odnosno utvrditi njegov izvorni lik i odgonetnuti njegovu etimologiju, bio je znatno složeniji i teži zadatak. Lik *Moštre*, za koji se dosada smatralo da mu je "postanje tamno," onomastika i historija pouzdano otkrivaju i definitivno osvjetljavaju. Nota bene!

Nema nikakve sumnje, lik *Moštre* u cijelosti se izvodi iz grčko-latinskog *magister*, *tri*, m, što je svojevremeno, bez potrebne argumentacije, pretpostavio M. Vego.¹³⁸⁹ Ivan Popović, jedan od najpoznatijih stručnjaka za grecizme u južnoslavenskim jezicima, u svojim grčko-srpskim lingvističkim studijama još 1955.

¹³⁷⁸ Isto.

¹³⁷⁹ S. Jalimam, *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla 2002, 157.

¹³⁸⁰ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 320, 321.

¹³⁸¹ Isto, 205, 399.

¹³⁸² P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 124-127.

¹³⁸³ Isto, 302.

¹³⁸⁴ I. Kujundžić, *Crkva sv. Nikole...*, 179, 181.

¹³⁸⁵ Kao posljednj pomen dvora u Moštru Anđelić navodi 1397. godinu kada je kraljica Jelena izdala jednu razrješnicu računa "na Moštri". P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 157.

¹³⁸⁶ Isto, 283.

¹³⁸⁷ Đ. Basler, *Proglašenje Bosne kraljevstvom...*, 57.

¹³⁸⁸ M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, 77.

¹³⁸⁹ "Čini mi se da značenje Moštra, Moštre potječe od latinske riječi *magisterium* nastale po učilištu ili magistrima bosanske crkve jer su magistri poučavali u vjeri i liberalnim umjetnostima svoje dake." M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1982, 78.

godine ukazao je na srednjovjekovni lik *моиѣтръ* "majstor", koji se besprijeckorno izvodi iz grčkog *μαγίστρος*.¹³⁹⁰ Na bosanskohercegovačkom tlu, lik *моиѣтръ* potvrđen je u natpisu na bosanskom stećku iz Polica kod Trebinja i datira se u razdoblje od 1151-1177. godine.¹³⁹¹ Svakako, lik *моиѣтръ* I. Popović, po vokaciji lingvista, nije znao povezati sa srednjovjekovnim bosanskim likom *Moištre* > *Moštre*, kao što ni historičari koji ne razumijevaju (i ne čitaju) lingvističke studije ne mogu znati da se radi o potpuno identičnim likovima (*моиѣтръ* = *Moištre*).

Za razliku od I. Popovića, koji *моиѣтръ* izvodi neposredno iz grčkog *μαγίστρος*, P. Skok u elaboraciji riječi "mādistor" pokazuje da je srednjegrčko (bizantijsko) *μαγίστωρ*, gen. -ορος nastalo latinskim posredništvom, od lat. *magister*, te da je sa γι > ngr. i u bizantskoj fazi nastalo *μαῖστωρ*, *μαῖστρορος* > *mājstor*.¹³⁹²

Grčko – latinska riječ *magister* ima desetinu značenja, što bez sumnje pokazuje da južnoslavensko *моиѣтръ* može imati i drugačija značenja od "majstor", što je za *Moštre* posve izvjesno. Da je glasovna promjena *magister* > *моиѣтръ* u Visokom bila uzrokovana adaptacijom privrednoga termina *μαῖστωρ*, *μαῖστρορος* visočki ojkonom danas bi se zvao **Majstor*, **Majstorovo*. Kao što se dalje otkriva, u visočkom Moštru boravila je daleko značajnija ličnost od zanatlije (majstora).

Grčki lik *μαγίστρος* preuzet je u latinski jezik još u antici, kao lat. *magister*, tri, m. M. Divković donosi osnovna značenja: "1 viši predstojnik, glava, vođa, vojvoda, nadzornik". 2) "učitelj, meštar", 3) "vođa, savjetnik, kolovođa, začetnik".¹³⁹³

Mada je Popovićovo povezivanje *μαγίστρος* > *моиѣтръ* lingvistički utemeljeno i besprijeckorno, nužno je posebno naglasiti da je povezivanje *Moištre* = *моиѣтръ* < *magister*, zbog grčkog sufiksa -ος kojeg u *magister* nema, u kvalitativnom smislu još pouzdanije. Ono je u povijesnom skladu s arheološkim ostacima u Moštru, koji su rimske provenijencije, što na svoj način pokazuje da se radi o bosanskom nazivu koji je utemeljen u antičko *magister*. Naime, arheološki nalazi rimske provenijencije iskopani u Moštrama, kao i još neki lingvistički dokazi iz Moštra koji su germanske provenijencije, taj naziv utemeljuju u kasnu antiku i

¹³⁹⁰ I. Popović, *Grčko-srpske lingvističke studije*, III, Zbornik radova knj. XLIV, Vizantološki institut, knj. 3. SANU, Beograd 1955, 132. Isti: *Novogrčke i srednjegrčke pozajmice u savremenom srpsko-hrvatskom jeziku*, Zbornik radova SAN XXXVI, Vizantološki institut SAN knj. 2. Beograd 1953, 227.

¹³⁹¹ U transkripciji M. Vege, na stećku piše: Видни kneza velijega Mihojla вѣмртѣ županъ Grьдѣ trěbnъski (trebinjski) i вѣ то лѣто зидѣ јему рѣку братъ županъ Radomirъ съ снѣми јеговѣ и жѣна јему. Тѣвѣра мойѣтръ именемъ Браѣ (Braja). Боже ти дај здравје! M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i hercegovine*, III, Sarajevo 1964, 129.

¹³⁹² P. Skok, *Etimologijski rječnik*., II, 350.

¹³⁹³ M. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Zagreb 1900, 620. Upor: J. Marević, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, I, 268

razdoblje gotske prevlasti na Balkanu - što se *de facto* protivi izvođenju naziva iz bizantskog μαγίστρος.

Princip dosljednosti znanstvenih razmatranja, u vezi s etimologijom naziva *Moštre*, zahtijeva da se, bar u teoretskom smislu, razmotre još neke lingvističke mogućnosti nastanka naziva *Moštre*. Na osnovu tih razmatranja moguća je naučna usporedba, analiza, i valorizacija, sve s ciljem da se sveobuhvatno razmotri problem etimologije ojkonima *Moštre*. Drugim riječima, do neospornog historijskog suda, o nazivu *Moštre*, moguće je doći jedino ako se dosljedno uzmu u obzir svi znanstveni fakti koji su *pro et contra*.

Historijski izvori o Moštama, uporedo s vrlo preciznim informacijama da se u tom mjestu nalazilo sjedište *dida* Crkve bosanske, ukazuju da se u tom naselju nalaze i hiže Crkve bosanske. Na osnovu bilinopoljske abjuracije iz 1203. godine, pak, neki historičari otišli su i korak dalje i ustvrdili da se radi o "samostanima bosanskih krstjana, i to dvostrukim."¹³⁹⁴ Pošto riječ *samostan* jeste sinonim za *manastir*, a *manastir* je znatno raširenija riječ od *samostan*,¹³⁹⁵ nužno je razmotriti lingvističke fakte koji dozvoljavaju - ali i one koji ne dozvoljavaju - povezivanje *manastir* s *Moštre*. Prvi koji je povezao navedene riječi je Muhamed Hadžijahić.¹³⁹⁶

Lingvistički znatno teže, uz neke teško premostive fonetske prepreke, srednjevjekovni lik *Moištra* (lok. u *Moištri*) hipotetički je moguće dovesti u vezu s grčkim μοναστήριον > lat. *monasterium* "manastir". Po mišljenju P. Skoka riječ *monastir* je balkanska. "Na zapadu u jadranskoj zoni posuđen vlat. oblik **monasterium* (upor. odatle njem. *Münster* i fr. *moutrier*) kao dalmatsko-romanski leksički ostatak koji se očuvao u narodnom govoru do danas: (disimilacija *m - n* > *m - l*) *molstir* (13. do 16. v., hrvatski rukopisi, Vinodol; kao toponim i u staroj srpskoj državi u 13. st.) pridjev *molstirski*, = *molster* (13. v., Brač) = (ispadanjem *l* kao u *oltar* > *otar* zbog disimilacije *môstir*, gen. -*ira* (Rab, čakavski, *Transit*) = *mostir*, gen -*ira* (Istra) = (sa umetnutim *j* pred *st*, tip *lojstro mojstir* (čakavski))."¹³⁹⁷

U jadranskoj toponimiji P. Skok i P. Šimunović izvode nekoliko toponima iz gr. μοναστήριον, lat. *monasterium*. To su toponimi *Moster* (ili *Kunvenat*)

¹³⁹⁴ O drugačijim zaključcima o "samostanima bosanskih krstjana" koji proizlaze iz Bilinopoljske abjuracije vidjeti u: L. Margetić, *Neka pitanja Abjuracije iz 1203. godine*, 47.

¹³⁹⁵ "SAMOSTAN (...) Prost narod ne služi se riječi *samostan*, nego *manastir* ili *namastir*. Dr. L. Jelić." *Rječnik JAZU*, XIV, 580.

¹³⁹⁶ M. Hadžijahić smatrao je da "Ime Moštre dolazi od riječi *manastir*, latinski *monasterium*, staroslovenski *monastir*", a pojavljuju se i oblici *molstir*, *molster*, *molstr*." M. Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, 228. Kao i u brojnim drugim primjerima (*Osovo* na Glasincu; *Predslavenski korijeni Bošnjaka*, I.) Hadžijahićeve etimologije nemaju znanstvene osnove i one su najslabija strana njegovog znanstvenog opusa.

¹³⁹⁷ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II, Zagreb 1972, 453, 454.

na otoku Šćedro, gdje još uvijek postoje ruševine starog manastira,¹³⁹⁸ *Moster* na Hvaru,¹³⁹⁹ *Mostir* na otoku Silbi, gdje je "u staro doba postojao manastir"¹⁴⁰⁰ i u Zaglavu na Velom Otoku, gdje se još uvijek nalazi manastir "fratara trećoredaca, t. zv. mićelinaca (...)." ¹⁴⁰¹ Pritom, u visočkom *Moštre* suglasnička grupa *št*¹⁴⁰² mogla je nastati od *st*, ali to je još uvijek neznatna i nedovoljna glasovna promjena da se *monasterium* promjeni u *Moštre*. Posebno je teško objasniti zbog čega je u dalmatinskim likovima posljedni slog uvijek zatvoren (-er, -ir), dok je u *Moštre* otvoren (-re). Pritom, kada je riječ o glasovnim promjenama koje je u hrvatskom jeziku pretrpila grčko-latinska riječ *monasterium*, i što je na Braču dalo *Mojstir*,¹⁴⁰³ nužno je naglasiti da se radi o promjenama koje, same za sebe i bez znatno težih lingvističkih problema koji se nalaze u *monasterium* > *Moštre*, još uvijek nisu jasne, što na svoj način iskazuje P. Šimunović: "Toponimi ne pokazuju osobito visok stupanj ustrojstva kao npr. fonološki sustav u dialektu određene geografske i jezičke regije. U tvorbenom sustavu ne možemo tražiti čvrstu kohezijsku silu koja bi držala i gradila toponimijski sustav. Toponimi katkad, kao i posuđenice, gube karakter derivata, i postaju topoleksi u kojima su tvorbeni elementi nerazlučivi pa čak i neprepoznatljivi: *Mojstir* (...)." ¹⁴⁰⁴

Vrlo važna lingvistička činjenica, koja na svoj način otklanja mogućnost da se visočko *Moštre* izvede od *monasterium*, jeste različit naglasak u bračkom *Mojstir* i visočkom *Moštre*. Naglasak u posljednjem slogu bračkog *Mojstir* pokazuje dugo *i* (*i*), kojeg u *Moštre* (*Moištre*) nema. Prema tome, očito je da se radi o različitiom naglasku koji pokazuje da su riječi *Mojstir* i *Moštre* različitog porijekla, nastale iz različitih osnova. S obzirom na to da je naglasak izrazito arhaičan element i da se čuva stoljećima, nužno je još jedanput zaključiti da je riječ *Moštre* (< *Moištre*) izvedena iz lat. *magister*. Naglasak u *magister* je na prvom slogu i na vokalu *a* koje je kratkouzlazno *a*. U skladu sa zakonomjernostima bosanske fonetike latinski vokal *a* promijenio se u *o*. Međutim, naglasak na novonastalom vokalu *o* ostao je isti.

Isključivo lingvističko izvođenje lika *Moštre* od grčko-latinskog *magister*, bez historijskih fakata koje na historijski način povezuju jedno s drugim, ne bi imalo potpunu znanstvenu vrijednost. Lingvistička izvođenja bez historijske potpore počesto imaju karakter najobičnijeg domišljanja. Stoga, na osnovu do sada

¹³⁹⁸ P. Skok, *Romanstvo i slavenstvo na jadranskim otocima*, Jadranski institut JAZU, Zagreb 1950, 185.

¹³⁹⁹ Isto, 189.

¹⁴⁰⁰ Akcenat u nazivu je na *o*, koje je dugosilazno, što je istovjetno naglasku u *Moštre*. Isto, 88.

¹⁴⁰¹ Po mišljenju P. Skoka, lik *Mostir* na Velom Otoku je "stara čakavska posuđenica iz grčko-lat. *monasterium*". Isto, 119.

¹⁴⁰² Kao u *kaštel* < lat. *castellum*. *S* > *t* kao u lat. *casula* > *košulja*, lat. *usura* > *ušur*.

¹⁴⁰³ P. Šimunović, *Bračka toponimija*, Zagreb 2004, 175, 215, 228. Na nepostojano *j* u *Mojstir* P. Šimunović ukazuje u registru, gdje stoji *Mo(j)stir*. Isto, 282.

¹⁴⁰⁴ Isto, 228.

poznatih historijskih izvora, nužno je razmotriti da li se povezivanje *magister* > *Moštre* može obrazložiti i opravdati i na historijski način. Etimološka izvođenja povijesnih naziva ne mogu bez historije.¹⁴⁰⁵ S tim u vezi, nužno je odmah primijetiti da su u liku *Moštre* lingvistika i historija pružile ruku jedna drugoj.

Dana 8. 4. 1203. godine, u mjestu koje se zove *Bolino Poili* (Bilino polje?), dogodio se čuveni povijesni događaj. Tada se ban Kulin, sa sedam crkvenih prvaka bosanske narodne crkve, pred papskim legatom Inoćentija III Ivanom de Casamarisom i arhidakonom Marinom, odrekao bosanskog "krivovjerja". Tada je nastao službeni spis bilinopoljske Abjuracije, koji se čuva u Vatikanskom arhivu.¹⁴⁰⁶ U odnosu na latinski termin *magister*, u tom spisu od posebnog značaja je slijedeća rečenica: "(...) Mortuo uero Magistro, de hinc usque in perpetuum, priores cum consilio fratrum deum timentium eligent prelatum a Romano tantum pontificare confirmandum." F. Šanjek istu rečenicu prevodi na slijedeći način: "Kad umre učitelj, od sada za vazda, priori s vijećem braće, bojeći se Boga, izabrat će starješinu kojega treba potvrditi rimski prvosvećenik."¹⁴⁰⁷ Kao što se vidi, u rečenici se nalazi riječ "magister", koju Šanjek prevodi kao "učitelj".

Latinski termin *magister*, koji se spominje u bilinopoljskoj ispravi, historičari razumijevaju na različite načine. Za razliku od Šanjekovog prevođenja "učitelj, koje preuzimaju još neki autori,¹⁴⁰⁸ Ć. Truhelka¹⁴⁰⁹ i V. Ćorović¹⁴¹⁰ latinsku riječ ne prevode, iz čega proizlazi da je termin u bilinopoljskoj izjavi izvoran i autentičan. F. Rački *magister* prevodi kao "starješina".¹⁴¹¹ To bi značilo da se 1203. godine starješina bosanske narodne crkve zvao magistrom. Svakako, on 1203. godine zasigurno nije bio "meštar", kako lat. "magister" razumijeva i prevodi P. Ćosković.¹⁴¹²

¹⁴⁰⁵ Petar Skok bio je mišljenja da lingvist "ima samo da na osnovu svoga materijala kontrolira i dopunjava ono, što je historičar iz svojih vlastitih sredstava ustanovio" i da "historija i lingvistika imaju da idu uporedo." P. Skok, *Češka knjiga o vlaškom pravu*, GZM XXX, Sarajevo 1918, 315.

¹⁴⁰⁶ Reg. Vat. 5, fol. 103 v; izd. D. Farlati, *Iliricum sacrum*, sv. Iv, 46; A. Theiner, *VMSM*, sv. I, 20; T. Smičiklas, *CD*, sv. III, 24-25; D. Mandić, *Bogomilska crkva*, 435-436. Navedeno prema: F. Šanjek, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975, 58-62.

¹⁴⁰⁷ Isto, 61.

¹⁴⁰⁸ M. Brković, *Diplomatičko-paleografska analiza Bolinopolske izjave iz 1203. godine*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 32, Sarajevo 2003, 72.

¹⁴⁰⁹ Ć. Truhelka, *Bosanska narodna (patarenska) crkva*, Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463. (reprint), Sarajevo 1991, 772.

¹⁴¹⁰ V. Ćorović, *Historija Bosne*, 172.

¹⁴¹¹ F. Rački, *Bogomili i patareni*, Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost, SKA, Posebna izdanja, knjiga LXXXVII, Beograd 1931, 392.

¹⁴¹² P. Ćosković, *Interpretacija Kniewaldova kritičkog izdanja Bilinopoljske izjave*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 32, Sarajevo 2003, 107. Prevod "meštar" stratigrafski ne zadovoljava. "Meštar" je zanatlijski termin, opozicija šegrtu i kalfi.

U vezi s bilinopoljskim crkvenim terminom *magister* od ranije postoje različita mišljenja. L. Petrović u magistru bosanskih krstjana vidio je benediktinskog opata,¹⁴¹³ što F. Šanjek dovodi u sumnju. S tim u vezi, Šanjek navodi da magistra bosanskih "krstjana" kao i vrhovnog nadstojnika "siromašnih katolika" i humilijata potvrđuje sam papa.¹⁴¹⁴ Međutim, bilinopoljska abjuracija govori suprotno, da bosanski *magister* početkom 13. stoljeća nije podložan papi.

U MOŠTRU JE, NAJVJEROVATNIJE, BORAVIO *MAGISTER* VULFILA, DUHOVNI OTAC GOTA

U crkvenoj povijesti riječ *učitelj* (vjere) je arijanska posebnost. Njome se označavaju osobe koje vrše vjersku poduku i uvode u vjeru, od Isusa pa naniže. U gotskom komentaru Jovanovog jevanđelja, poznatom pod nazivom *Skeireins*, Nikodim je, prije svega, prvo čuo za *Učitelja*, a potom za Isusa.¹⁴¹⁵ *Učitelj pravednosti* (*laisareis uns wairðai þizos ðu guda garaihteinss*)¹⁴¹⁶ najviša je gotska atribucija koja se redovno dodjeljuje Isusu, a prvi *učitelj* poslije Isusa je Vulfila, prevodilac biblije s grčkog na latinski. Da se riječi *magister* ("učitelj") u ortodoksnoj crkvenoj nomenkaluri pridaje toliki značaj, sličnih primjera nema.

U Moštrama je svojevremeno boravila neka vrlo značajna ličnost. Iz *Historije* Tome Arhidakona, u kojoj se spominje "nekakav stranac svećenik po imenu *Ulfus*" i njegov biskup Cedded (Ceded), o čemu je već bilo riječi, čita se da je *Ulfus* (*Ulfo*) bio (loš) *učitelj* (*magistro nequitie*) Ceddedov.¹⁴¹⁷ U pozadini Arhidakonovih informacija je neka vrlo stara predaja o Ulfu i njegovom biskupu Ceddu, koja je bila poznata i u Dalmaciji. S obzirom na to da je *Ulfus* hipokoristik od *Ulfila*, što je ustvari *Vulfila*, Arhidakonov informacija o Ulfusu odnosi se na najveću crkvenu ličnost gotске povijesti i gotskog najvećeg *učitelja*. Najvjerojatnije, u Moštrama je boravio prvi i najveći gotski učitelj, *magister* Vulfila (Ulfo), a po njegovom zvanju magistra Moštre su dobile svoje ime.

Prema Veronezeu i Mavru Orbiniju, prvi patareni u Bosnu i u Bugarsku (Nikopolje) stigli su istovremeno. Pošto je posve izvjesno da Vulfilini Goti iza 348.

¹⁴¹³ L. Petrović, *Kršćani bosanske crkve*, Sarajevo 1953, 157.

¹⁴¹⁴ F. Šanjek, *Bosansko-humski* (hercegovački) *krstjani*..., 61, bilješka 35. Navedeno prema: H. Tiraboschi, *Vetera humiliatorum monumenta*, sv. II, Milano 1766, 135-139. I. Zanoni, *Gli Umiliati*, 93-100.

¹⁴¹⁵ "Þammuh þan ni froð Nekaaudemus, in þis ei miðþan frumist hausida fram laisarja (...)," što I. Pudić prevodi na slijedeći način: "A to Nikodim nije razumeo, jer je prvi put čuo za Učitelja". I. Pudić, *Gotski jezik* II, 606, 607.

¹⁴¹⁶ I. Pudić, *Gotski jezik*, II, 606.

¹⁴¹⁷ T. Arhidakon, *Historia*..., 50.

godine dolaze u oblast Nikopolja, Vulfila, kao arijanski misionarski episkop,¹⁴¹⁸ zasigurno je obilazio svoju eparhiju, kojoj je također pripadala i današnja Bosna. Naime, ako je arijanaca bilo u Bosni, a jeste, Vulfila je, kao crkveni i svjetovni poglavar Gota (*Goti minores*), morao dolaziti u Bosnu. Sve da i ne postoje lingvistički dokazi da se *Moštre* zasigurno izvode od *magister*, uz pretpostavku da se Crkva bosanska začela u Moštru, o čemu indirektno svjedoče i pisani izvori, Moštre su jedino bosansko mjesto u kojem je moguć Vulfilin boravak. Vulfilino povijesno prisustvo u Moštru imalo je misionarski karakter.

Premda se predislamskoj historiji Bosne u bošnjačkoj historiografiji doskora nije poklanjala skoro nikakva pažnja, od značaja je jedna Muvekitova informacija koja se odnosi na *učitelje* Crkve bosanske. S tim u vezi, u svojoj *Tarih – i Bosna*, Muvekit kaže: "I u onim crkvama koje su podigli nisu imali svećenika nego samo jednog starješinu koga su zvali "djed", a uz njega su bili učitelji."¹⁴¹⁹ Izvor Muvekitove informacije nije poznat. Nije isključeno da se informacija zasniva na predaji o nekadašnjim arijanskim misionarima i prvim učiteljima vjere bosanske.

Misionarska djelatnost propagandna je crkvena djelatnost u službi određene crkve. Pod misijom se npr. u katoličkoj crkvi podrazumijevaju specijalne masovne pobožnosti "pri kojima se drže naročito u tu svrhu pripravljene propovijedi, nastoji se što više vjernika privući na ispovijed i pričest, i uopće se vrše sve radnje kako bi se obnovilo eventualno poljuljani interes za vjeru i crkvu."¹⁴²⁰ Misionarstvo je "organizirana djelatnost vjerskih zajednica za obraćanje pripadnika drugih religija 'na pravu'", a misionar je vjerovjesnik, osoba koja vrši vjersku propagandu.¹⁴²¹ Stoga, zasigurno je da su u današnjem Moštru začete misionarske djelatnosti arijanske crkve na bosanskom tlu, iz kojih će kasnije nastati bosanska narodna crkva i Crkva bosanska. Razumije se, kao organizirana djelatnost koja se kontinuirano provodi sve do postizanja vjerskog cilja, misionarska djelatnost trajala je duže vremena, vjerovatno godinama. Vjerski ciljevi nikad se ne postižu preko noći. Arijansku misionarsku djelatnost iza 438. g. n. e. mogao je jedino predvoditi najveći gotski *magister* Vulfila, a njegov biskup, koji se kod Arhidakona naziva imenom "Cedded", odnosno *did* (ded, djed), kao što ćemo kasnije vidjeti, osnovat će bosansku narodnu crkvu i Crkvu bosansku.

Starješina narodne bosanske crkve zvao se *did*, *dedo*, *djed*, i on je, po logici stvari a i kao nasljednik prvog magistra, također postajao "učitelj" (*magister*) vjere. Svi didovi bosanske narodne crkve i Crkve bosanske bili su "učitelji" vjere. Moštre su općebosansko središte i boravište bosanskih magistara ili "učitelja" bo-

¹⁴¹⁸ "Vulfila je, prije preseljenja u oblast Plevne (Nikopolje) bio "misionarski episkop." I. Pudić, *Gotski jezik*, I, 27, bilješka 105.

¹⁴¹⁹ S. S. H. Muvekit, *Povijest Bosne*, Sarajevo 1999, 11.

¹⁴²⁰ B. Klaić, *Riječnik stranih riječi*, misija, misionar, misionarstvo.

¹⁴²¹ Isto.

sanske vjere, od prvog i najvećeg, koji je najvjerojatnije Vulfila, pa do posljednjeg *didu* Crkve bosanske. S tim u vezi stoji Izjava Jakova Becha iz 1388. godine, u kojoj on kaže da je išao da "nauku potpuno i savršeno nauči od učitelja (a magistra) koji tamo stanuju, u mjestu koje se zove Bosna."¹⁴²² Pritom, činjenicu da su Goti, u odnosu na starosjedioce Iliro-romane, u Bosni zasigurno bili u manjini, premda su i Iliro-romani vremenom prihvatili arijanstvo, na svoj način potvrđuje latinski termin *magister*. Da su Goti bili srednjobosansko većinsko stanovništvo i da je njihov jezik imao više govornika, umjesto *magister* prevagu bi imala gotska riječ za učitelja *laisari*.

Do sada poznati arheološki ostaci u Moštrima, kao i na tlu Visokog uopće, ne poznaju ranosrednjevjekovne nalaze slavenske provenijencije. Na ovaj način Visoko se u potpunosti uklapa u opću arheološku sliku jugozapadnoga Balkana. Na tom prostoru još uvijek nije moguće "neprijeporno odrediti slavenski kulturni sloj između Dunava i Jadrana (...) zato što materijalni ostaci iz vremena ranoga slavenskog naseljavanja doista nemaju vlastitoga kulturnog lica."¹⁴²³ Kao i na Glasincu, ranoslavenskih arheoloških nalaza na tlu Visokog nema.

ILIRSKO-GOTSKI TRADICIJSKI KONTINUITET U MOŠTRU

Prema istraživanju M. Filipovića, starinačko stanovništvo Moštra isključivo je bošnjačko.¹⁴²⁴ Porijeklo bošnjačkih starinačkih rodova Moštra, kao i Visokog, zasigurno ima kasnoantičke korijene čija starina je istovjetna sa starinom bosanske narodne crkve i kasnije Crkve bosanske. Bošnjački rodovi Moštra stari su koliko i *vjera bosanska*, čiji centar je bio u Moštru. O tome svjedoči bošnjačka tradicija, koju na pouzdan način potvrđuje lingvistika.

¹⁴²² D. Knievald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o krstjanima*, Rad JAZU, knjiga 270, Zagreb 1949, 242. Tvrdnja M. Vege "da su magistri u Moštri poslušni monasi (redovnici) katoličkoj crkvi i njezinim kanonima," potpuno je proizvoljna i u funkciji je katolizacije Crkve bosanske. M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, 79.

¹⁴²³ R. Katičić, *Litterarum studia*, 156. Prema: J. Herrman, *Staatsbildung in Südosteuropa und Mitteleuropa. Zum Problem von Kontinuität und Diskontinuität bei der Überwindung der antiken Sklavereigesellschaft und der Herausbildung der Feudalgesellschaft*. *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus* 5 (1982), 9-48.

¹⁴²⁴ M. Filipović, *Visočka nahija*, 455-470.

U toku etnoloških istraživanja Moštra M. Filipović je zabilježio: "U selu se priča da je u ovom kraju 'najpre bio Grk,¹⁴²⁵ pa je bio i Nijemac i onda Turčin".¹⁴²⁶ Navedeno tradicijsko predanje ima veliki značaj ne samo za Moštre već i za Mile koje je zajedno s Moštrem ulazilo u naselje *Bosna*. U Moštru, arheologija i seoska toponimija na izuzetno upečatljiv način potvrđuju prisustvo Germana (Gota), odnosno arijansko porijeklo bosanske narodne crkve čije se jedno od najvažnijih sjedišta nalazilo u Moštru.

Moštre arheološki nisu istraživane. Da se radi o vrlo starom naselju, vjerovatno još iz prethistorije, pokazuju seoski toponimi *Gradina* i *Podgradina*, koji se nalaze na desnoj obali Bosne. Na osnovu terenskih istraživanja Moštra, i informacija koje je prikupio, I. Bojanovski je zaključio da su Moštre "u prošlosti bile značajnije naselje, sve dok njihovu ulogu nije preuzelo Visoko (...). U rimsko se doba u Gornjim Moštrama razvilo naselje, kome se danas više ne mogu odrediti veličina a i značaj. Ležalo je na kompleksu njiva zvanih *S v i b e*, između potoka Zimašnice i poteza Očazi, na terasi diluvijalnog postanja koja zaprema površinu od oko sedam hektara (cca 350 x 200 m)."¹⁴²⁷ Na tom prostoru nalaze se "ostaci rimskih ruševina", koje čine ostaci zidova, kamena, maltera, ulomaka crijepa i rimskih opeka. Iskopavaju se i "fragmenti zidnih fresko-slikarija."¹⁴²⁸

Arheologiju u Moštrama značajno dopunjuje etnologija. I. Bojanovski je u Moštrama zabilježio kazivanje mještana po kojem se "na Svibama nalazio gradić sa crkvom"¹⁴²⁹ U Gornjem Moštru, prilikom oranja na njivama *Svibe* "nalazilo se i raznog metalnog pribora, okova, nožića i slično."¹⁴³⁰

Također, M. Filipović je 1928. godine zabilježio: "Priča se, da je u dnu nji-ve Sviba bila crkva; tu se može izorati poneki crep."¹⁴³¹ Svakako, taj crijep nikako ne može biti srednjevjekovnog porijekla iz razloga što se kuće u Bosni u srednjem vijeku ne pokrivaju crijepom. Crijep je artefakt antike i on arheološke ostatke u Svibama, zajedno sa ostalim antičkim nalazima, precizno datira u antiku, najvjerovatnije kasnu.

¹⁴²⁵ Pod nazivom *Grci* također se podrazumijevaju Goti. O tome vidjeti u podnaslovu "Grčka groblja" u svijetlu arheologije i lingvistike".

¹⁴²⁶ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 467.

¹⁴²⁷ I. Bojanovski, *Visoko i okolina...* (Razdoblje rimske uprave), 70.

¹⁴²⁸ Isto.

¹⁴²⁹ Za navedenu tradiciju Bojanovski je pretpostavio da je nastala "valjda već pod utjecajem školovanih ljudi (...)." I. Bojanovski, *Visoko i okolina...*, 70. Pritom, kod Bojanovskog ostaje nerazjašnjeno po čemu se razlikuje tradicija školovanih od tradicije neškolovanih, tim prije što o predanju o "gradiću s crkvom" nema nikakvih pisanih izvora, koji bi bili privilegija školovanih.

¹⁴³⁰ U Zavičajnom muzeju u Visokom "čuvaju se oдавде nož, ključ i fragmentirana alatka". I. Bojanovski, *Visoko i okolina...* (Razdoblje rimske uprave), 70.

¹⁴³¹ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 467.

Naziv njiva *Svibe* f, u Donjem Moštru, M. Filipović nije akcentirao. Naglasak je na samoglasniku *i* koji je dugouzlazno *i*: *Svibe*.¹⁴³² Naglasak nedvojbeno pokazuje da se ne radi o etimologiji s uporištem u južnoslavensknoj i praslavenskoj riječi *svībe* "cornus saguinea", za koju riječ P. Skok pretpostavlja da je "valjda isto i *siba* f (Rudnički okrug, Srbija) 'oblica drveta od kojeg pastiri prave sibare.'" ¹⁴³³ Arheološki nalazi u Svibama, kao i narodno predanje, uz posve drugačiji naglasak od naglasaka u *svībe*, na svoj način negiraju etimologiju čije uporište je u južnoslavenskom i praslavenskom *svība*.

Etimologija naziva *Svibe* u vezi je s visočkim narodnim predanjem koje kaže da je u Moštru, poslije Grka, "bio Nijemac". Naziv *Svibe* pouzdano se izvodi iz germanskog etnika *Sweben* (Quaden).¹⁴³⁴ Akcenat u *Svebi* je na samoglasniku *e* koje je dugo *e*: *Suēbi*,¹⁴³⁵ što besprijekorno daje *Svībe* u kojem dočetno *e* tvori množinu, kao u *Švabe* "Nijemci". Pritom, Sozomenov lik Σουῖβοι,¹⁴³⁶ koji otkriva još jednu od etnonimskih varijanti blisku liku *Svibe*, od posebnog je značaja zbog činjenice što je Sozomen autor vrlo važnih izvora o Gotima i Vulfili.¹⁴³⁷ Pod imenom *Svībe* na visočkom tlu nužno je podrazumijevati Gote.

Arheološko-etnološki lokalitet i toponim *Svībe*, jedinstven na bosanskohercegovačkom tlu, prvorazredan je historijski izvor, ne samo za bosansku narodnu crkvu već i za najstarija slavenska doseljavanja na srednjobosansko tle. S velikom vjerojatnošću nastao od germanskog etnika *Sweben* (Quaden), slavenska je prilagodba germanske riječi nastala u jeziku onih Slavena koji su pod tim imenom poznavali taj istočnogermanski narod. A poznavali su ga oni Slaveni koji su živjeli u susjedstvu sa Svebima, na tlu Moravske¹⁴³⁸ koju su istovremeno nastanjivali Slaveni i *Swebi* (*Quadi*).¹⁴³⁹ Etnik *Swebi* (*Quadi*) u srednjoj Bosni vjerojatno nije bio poznat prije slavenskih doseljavanja¹⁴⁴⁰ i sa sobom su ga iz oblasti Moravske

¹⁴³² Naglasak je utvrđen na osnovu autorskih terenskih istraživanja.

¹⁴³³ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, III, 371.

¹⁴³⁴ O tome vidjeti u: L. Schmidt, *Gesichte der deutschen Stämme, Die Ostgermanen*, München MC-MXXXIV, 81-612.

¹⁴³⁵ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, III, 425.

¹⁴³⁶ Najpotpuniji pregled izvora o Svebima, s aspekta njihovih brojnih etnonimskih varijanti, daje M. Schönfeld. O tome vidjeti u: M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, Heidelberg 1911, 212-215.

¹⁴³⁷ O Sozomeni vidjeti u: *Historia ecclesiastica*, Ed. H. Valesius, Amstelodami 1795. Upor: I. Puđić, *Gotski jezik* I, 23-24.

¹⁴³⁸ Da su *Suēbi* živjeli na prostoru Moravske općepoznato je.

¹⁴³⁹ Tacit, *Germania*, Preveo dr. Veselin Čajkanović, Beograd 1927, 8, 12, 31.

¹⁴⁴⁰ U vojnim sukobima Rimljana i Gota, za vrijeme gotskog kralja Vitigisa (536-540.), na gotskoj strani učestvuju i Svebi. Poslije poraza Vitigisovog vojskovođe Uligisala, kod Skadrone, on se povukao u Burnum "da čeka Asinarija sa Suevima." G. Novak, *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća*, I, Split 2004, 77. Malo je vjerojatno da se Asinarijevi Svebi mogu dovesti u vezu s visočkim Svibama.

u visočki kraj, najvjerovatnije, donijeli slavenski doseljenici.¹⁴⁴¹ Naime, doseljavanjem u visočki kraj Slaveni iz oblasti Moravske u visočkom kraju i u Moštama zatekli su gotsko germansko stanovništvo koje je govorilo germanskim jezikom kao i njihovi nekadašnji germanski susjedi Svebi, što je bio razlog da svoje nove susjede zatečene u Moštru nazovu istim imenom kojim su prethodno nazivakli svoje germanske moravske susjede: *Svibe*.¹⁴⁴²

Da je *Svib* istovjetno sa *Sweb*, te da se *Svib* i toponim *Svibe* nikako ne mogu izvoditi iz *svibe* "cornus sanguinea", indirektno pokazuje etnik *Svibničanin*, potvrđen na bosanskom stećku. Pod stećkom koji se nalazi na lokalitetu *Peljave*, kod Priboja, leži "Dragoje юнотиць Турьковић, племенити Svibničaninъ".¹⁴⁴³ Također, visočki toponim *Svibe* zasigurno nije mogao nastati ni od *siba* f (Rudnički okrug, Srbija) "oblica drveta od kojeg pastiri prave sibare" iz razloga što se u Visokom *siba* razlikuje od *Svibe*. U visočkom kraju, *Sibovik* je dō u Zajezdi¹⁴⁴⁴ i njiva u Seocu.¹⁴⁴⁵ *Svibe*, također, nisu topole, kako proizlazi iz *Rječnika JAZU*,¹⁴⁴⁶ iz razloga što se u Filipovićevoj *Visočkoj nahiji* u Moštama toponim *Svibe* navodi odmah pored toponima *Topole*,¹⁴⁴⁷ iz čega se vidi da se ti nazivi u Moštama bitno razlikuju. Posljednja terenska istraživanja Moštra, pak, pokazuju da niko od mještana ne zna značenje toponima *Svibe*.¹⁴⁴⁸

Visočki toponim *Svibe* i etnonim *Svibničanin*, s velikom vjerovatnoćom, imenovani su po Gotima. Da su gotske etimologije posve izvjesne indirektno potvrđuje znatan broj imena gotskog porijekla koja su uklesana na bosanske stećke, o čemu će tek biti riječi. Među tim imenima je i etnik *Svibničanin*.

Pored toponima *Svibe*, na moravske Slavena u Visokom također ukazuje hidronim *Morava* ili *Dragača*, potok u Vlahinji i Podgori.¹⁴⁴⁹

Visočki naziv *Svibe* imenovan od strane doseljenih moravskih Slavena, kao i njegova moravska paralela *Morava* ili *Dragača*, pokazuju da najstarija slavenska srednjobosanska povijest nije srpska ni hrvatska. Prvi Slaveni na srednjobosanskom tlu su moravski Slaveni, što od ranije tvrdi M. Hadžijahić.¹⁴⁵⁰

¹⁴⁴¹ O doseljavanju Slavena na tlo Bosne sa prostora Moravske od ranije se uveliko pretpostavlja. O tome vidjeti u: M. Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Sarajevo 2004, 151-162.

¹⁴⁴² U nazivu *Svibe* došlo je do slabljenja vokala *i* > *e* (*Sweb* > *Svib*-), dok finalno *e* tvori nominativ plurala.

¹⁴⁴³ Po transliteraciji M. Vego, na stećku "Peljave u Priboju" piše: (A) se leži Dragoje юнотиць Турьковић, племенити Svibničaninъ, a postavista biligъ v. (2) s (i)na: Milobratъ i Pribilъ. A tsko će si biligъ pogubiti, pogubi ga b[og]. M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa...*, VI, 303.

¹⁴⁴⁴ "Mesta na kojima su njive zovu se: Čerakovci, Svibe, Topole (...)" M. Filipović, *Visočka nahija...*, 466.

¹⁴⁴⁵ Isto, 576.

¹⁴⁴⁶ *Rječnik JAZU*, XVII, 248.

¹⁴⁴⁷ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 466.

¹⁴⁴⁸ Na osnovu vlastitih terenskih istraživanja.

¹⁴⁴⁹ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 365, 367.

¹⁴⁵⁰ O tome vidjeti u: M. Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Sarajevo 2004.

U odnosu na toponimiju Moštra, nužno je posebno razjasniti porijeklo hidronima *Šćona*, iz razloga što se radi o nazivu germanskoga porijekla. Hidronim se nalazi u Donjem Moštru, neposredno uz rijeku Bosnu. M. Filipović zabilježio ga je kao *Šćeona*.¹⁴⁵¹ Radi se o jačem izvoru čiji podzemni vodotok teče ispod savremenog puta koji iz Moštra vodi do rijeke Bosne i mosta kojim se prelazi u susjedno selo Poriječane. Tokom radova na uređenju puta mještani su, prije dva-desetak godina, otkrili da se ispod zemlje, tačno po njegovoj sredini i na dubini većoj od jednog metra, nalazi uređen vodotok koji čini popločan jarak pokriven većim kamenim pločama veličine 1,5 – 2 metra. Kolika je dužina uređenog vodotoka i odakle on polazi, nije poznato. Najvjerovatnije, radi se o kaptiranom izvoru za koji se može pretpostaviti da izvire negdje u selu. Iz razloga što je izvor situiran na posve ravnom tlu, a radi se o jačem izvoru, nema nikakve sumnje da je on prvobitno stvarao manji potok čije popločavanje je bilo potrebno zbog toga što je voda, tekući kroz humus, stvarala blato. Iz tog razloga vodotok je popločan i doveden do rijeke Bosne, na mjesto koje je najpogodnije za uzimanje vode za piće.

U vezi sa izvorom *Šćona* M. Filipoviću je promaklo narodno predanje koje izvor dovodi u vezu s fojničkim hidronimom istovjetnog naziva *Šćona*. Po tom predanju, voda je u Moštre dovedena iz Fojnice, iz fojničke *Šćone*, "u koju je bacana pljeva koja je izlazila na izvor u Moštru."¹⁴⁵² S obzirom na to da se Fojnica nalazi desetak kilometara vazdušne linije od Moštra, i da je međuprostor između tih naselja ispresijecan brojnim brdima i udolinama, fojnička i moštranska *Šćona* nikako ne mogu biti istovjetan vodotok. Vjerovatno, hidronim je imenovan na osnovu analogije, po izgledu izvora fojničke *Šćone*, koji je uređen radom ljudskih ruku. Najvjerovatnije, iste motivacije je i hidronim *Šćona* u visočkom selu Hadžići.¹⁴⁵³

Šćona je naziv saskog porijekla, nastao od saskog rudarskog termina *Stollen*.¹⁴⁵⁴ Naziv je poznat iz rudarskih naselja Fojnica¹⁴⁵⁵ i Kreševo.¹⁴⁵⁶ *Štolna* je horizontalna rudarska jama koju su na prostoru na kojem se kopa ruda iskopa-

¹⁴⁵¹ Blizu *Šćeone* M. Filipović 1928. godine evidentirao je polovicu stečka za koju nije bio siguran da li je *in situ* ili je donesena sa strane. Isto, 468.

¹⁴⁵² Predanje je višestruko potvrđeno u Moštru, tokom autorovih terenskih istraživanja Moštra.

¹⁴⁵³ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 490.

¹⁴⁵⁴ Zbog nezgoda koje su prilikom kopanja rude izazivale podzemne vode, od 13. stoljeća počinje se kopati horizontalna jama, koja se u izvorima naziva *štolna*, *štona*, (od njem. *Stollen*). *Štolna* je kupila podzemne vode. V. Skarić, *Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni*, SKA, Posebna izdanja, knjiga CXXVII, Beograd 1939, 70, 107.

¹⁴⁵⁵ Stara "štolna" u Fojnici i Kreševu zove se *štona*. Istog porijekla je i naziv fojničke ulice i izvora *Šćona*. D. Kovačević-Kojić, *Fojnica u srednjem vijeku*, Monografija "Fojnica kroz vijekove", Sarajevo 1987, 39.

¹⁴⁵⁶ "Šćona (od njem *der Stollen* – rov, potkop) je naziv za potok koji izlazi iz rudarske jame." V. Dumbović, *Toponomastika Kreševa i okoline*, Sarajevo 1975, 97.

vali rudari Sasi, s ciljem da pokupi podzemne vode, i tipična je za brdovit teren. Pošto se Moštre nalaze u ravnici, a toponim *Šćeona* odmah pored rijeke Bosne, u motivaciji visočkog naziva rudarski termin *Stollen* ne dolazi u obzir. Historijski izvori i narodna tradicija o Visokom također su protiv rudarskog termina *Šćeona*. Nema nikakvih povijesnih izvora niti tradicijskih spoznaja da su se u Moštrama eksploatisale bilo kakve rude.¹⁴⁵⁷ Radi se, vjerovatno, o hidronimu čiji naziv je motiviran izgledom saske štolne.

Presvođeni vodotok u Donjim Moštrama ukazuje na antičke hidrološke gradnje tipične za zemljano i pjeskovito tlo.¹⁴⁵⁸ Antičku utemeljenost naselja i njegovog vodovoda potvrđuju i slučajni arheološki nalazi antičkog novca.¹⁴⁵⁹

Arijanstvo je na jugozapadni Balkan dolazilo s istoka. Kako se u ovoj studiji pokazuje na više primjera, Vulfila je, po majci, bio Kapadočanin.¹⁴⁶⁰ Vulfilin nasljednik Selenas (*Selenas*) bio je, s majčine strane, Frigijac.¹⁴⁶¹ "Za vladanja Vinguriha (*Wingurih*) dvadeset šest gotskih mučenika nose delom gotska, delom frigijska a delom kapadokijska i sirijska imena".¹⁴⁶² Brojni sirijski elementi u arhitekturi bosanskih kasnoantičkih bazilika, frigijske kape s nekropole u Radimlji, na stećku iz Zgošće i na bronzanoj figurici iz Stoca¹⁴⁶³ arheološki potvrđuju arijanske istočnjake na bosanskohercegovačkom tlu koji će u Bosnu donijeti svoj zavičajni nadgrobni spomenik, stećak.¹⁴⁶⁴ Pritom, jedan moštranski toponim, koji se zove *Kòlotini*, na posve utemeljen onomastički način otkriva i maloazijske Galate, neposredne kapadočanske i frigijske susjede.

Kòlotini su njive u Gornjem Moštru.¹⁴⁶⁵ S velikom vjerovatnoćom, u nazivu se krije etnik *Galat*. Lingvističko izvođenje *Galat*- > *Kolot*-, s obzirom da

¹⁴⁵⁷ Geološko tlo u Moštrama čine riječne naplavine. U selu se nalazi više bunara koji su duboki i preko 8 metara. Prema kazivanjima mještana, prilikom iskopavanja bunareva, pokazalo se da je i u najdubljim slojevima tla riječni oblutak i pijesak.

¹⁴⁵⁸ "Voda se dovodi na tri načina: potocima kroz načinjene kanale, olovnim cijevima ili glinenim cijevima." (...) "Ako se naiđe na sedru (tuf) ili stijene, neka se prokopa kanal, a ako je tlo zemljano ili pjeskovito, onda se u prokopu podignu zidovi sa svodovima i tako provede voda (...)." Vitruvius, *De architectura libri decem*, (preveli M. Lopac i V. Bedenko), Zagreb 1999, 168.

¹⁴⁵⁹ S tim u vezi, od značaja je jako izlizani bakarni novčić koji je Emina Kurspahić pronašla na seoskom lokalitetu *Staze*. Sličan bakarni novac, također jako izlizan, pronađen je u blizini bazilike u Dabrinama /D. Sergejevski, *Bazilika u Dabrinu*, (revizija), GZM, posebno izdanje, NS, sv. XI, Sarajevo 1956, 31./.. Kovan je u periodu vladavine bizantskih careva Justina i Justinijana.

¹⁴⁶⁰ O tome vidjeti u: W. Streitberg, *Urgermanische Grammatik*, Heidelberg 1943, 11.

¹⁴⁶¹ Sokrat, V 23; L. Schmidt..., 234.

¹⁴⁶² I. Pudić, *Gotski jezik i istorijska gramatika...*, 10.

¹⁴⁶³ O tome vidjeti u podnaslovu o nekropolama stećaka čiji nazivi su gotskog porijekla: Radimlja.

¹⁴⁶⁴ O tome se u ovoj studiji posebno raspravlja u podnaslovu "Stećak, 'zavičajni' nadgrobni arijanskih Gota".

¹⁴⁶⁵ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 466. Naglasak je na osnovu vlastitih istraživanja.

k nastaje asimilacijom od *g*,¹⁴⁶⁶ te da bosansko dvostruko kratko *o* u *Kòlotini* zakonomjerno nastaje od dvostrukoga predslavenskoga kratkog *a*¹⁴⁶⁷ u *Galat*,¹⁴⁶⁸ neosporno je. Pritom, pošto zbog naglaska u *-ini* ne može biti riječi o slavenskoj sufiksnoj tvorbi, očito je da se radi o gotskom sufiksu *-n*.¹⁴⁶⁹ Dočetno *-i* tvori pluralia tantum.

Naziv toponima *Kòlotini* s velikom vjerojatnošću je u povijesnoj vezi s Vulfilom i s njegovim istočnjačkim arijancima, koji podunavskim Gotima donose arijanstvo. Naime, maloazijska pokrajina Galatia nalazi se između Kapadokije i Frigije i među istočnjačkim arijancima etnički Galati, sve i da nema toponima *Kolotini*, nikako se ne mogu isključiti.

Jedan od toponima u Donjem Moštru zove se *Podbarnice*.¹⁴⁷⁰ Pošto je *Pod-* prijedlog, očito je da je osnova *bar-* na koju je došao sufiks *-nice*. Vrlo vjerojatno, na mjestu toponima nalazilo se neko groblje. Osnovi *bar-* odgovara starovisokojemačko "*bâra* 'Bahre', 'Totenbahre' in obwald. *bara* 'Leiche' (...)"¹⁴⁷¹ u značenju "mrtvački sanduk", "kovčeg", u vezi s "Leiche" "mrtvac". Gotska osnova *bâr-* tipična je za nazive lokaliteta stećaka koji se zovu *Barevišće*, *Barevište*, *Barovina*, *Barnik*, *Barići* na kojima se upravo nalaze "mrtvački sanduci".¹⁴⁷²

U periodu od devedesetih godina 5. stoljeća do 536. godine n. e., kada se teritorij današnje Bosne i Hercegovine nalazio u istočnogotskoj državi, Goti su se brinuli za održavanje i poboljšavanje ekonomskih prilika. Istočnogotski kralj Teoderih (Teodorik) 508. godine poslao je comesa Simona u Dalmaciju radi unapređenja rudarstva. S tim u vezi, poznato je da su Istočni Goti imali i svoje kovnice novca čiji je opticaj potvrđen i na području Bosne i Hercegovine.¹⁴⁷³ "Srebrni novac s četiri ugla," pronađen između dva rata u Moštrama,¹⁴⁷⁴ najvjerojatnije je gotskog porijekla.

¹⁴⁶⁶ Kao u *Gervasius > Krvaš*, itd.

¹⁴⁶⁷ Kao u dalm. rom *camastro > kâmastri > Komostri*

¹⁴⁶⁸ O sličnim glasovnim promjenama vidjeti u: B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice*, I.

¹⁴⁶⁹ O tom sufiksu vidjeti u: I. Pudić, *Gotski jezik*, I, 131.

¹⁴⁷⁰ M. Filipović, *Visočka nahija*..., 468.

¹⁴⁷¹ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*..., 101.

¹⁴⁷² Navedeni lokaliteti stećaka razmatraju se u podnaslovu koji se odnosi na nazive nekropola koji su gotskog porijekla.

¹⁴⁷³ N. Miletić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1984, 377.

¹⁴⁷⁴ Novac je pronašla osoba koja se navodi kao "stari Frljak" M. Filipović, *Visočka nahija*..., 468.

Od posebne važnosti je činjenica da su Goti u nekim dijelovima Balkana, ostajali i poslije njihove vojne prevlasti: "Oni nisu svi otišli u Italiju sa Teodorikom nego je izvjestan njihov broj morao da ostane u našim krajevima, kako to znamo i za istočni Balkan."¹⁴⁷⁵ Uz Brezu, koje je najpoznatije gotsko naselje kasne antike, s velikom vjerovatnoćom nužno je ubrojiti i Moštre. U tom "gradiću" može se pretpostaviti proces vjerske i etničke simbioze Ilira i Gota, a u taj proces kasnije se uključuju i Slaveni.

Za hronologiju bosanske narodne vjere i Crkve bosanske naziv *Moštre* ima prvorazredan značaj. Glasovnu promjenu *magister* > *moistor* I. Popović smatra starijom glasovnom promjenom od promjene *magister* > *maistor*,¹⁴⁷⁶ koja se, kako navodi P. Skok, dogodila u bizantsko doba (μαῖστωρ, μαῖστροπος > *mājstor*).¹⁴⁷⁷ To znači da je naziv *Moštre* još stariji i da se s velikom vjerovatnoćom može datirati u period najstarijih ilirsko-gotsko-slavenskih dodira na visočkom tlu. Na veliku starinu na svoj način ukazuje i promjena kratkog *a* u *o*, a posebno zadnjeg sloga *-er* u *-ra* (*māgister* > *Moištra*). Posljednja promjena ima obilježja metateze likvida, što ukazuje da je naziv *Moištra* (*Moštra*) stariji od sredine 10. vijeka.

Za glasovnu promjenu *magister* > *Moištra* > *Moštre* trebala su stoljeća. Ako je za glasovnu promjenu *Moištra* > *Moštre* trebalo 145 godina, a radi se o manjoj glasovnoj promjeni, koliko je tek trebalo da od *magister* nastane *Moištre*.

Kasnoantički korijeni bosanskohercegovačkoga kršćanstva i bosanske narodne crkve na svoj način otkrivaju posve izvjestan centar iz kojeg su pokršteni srednjobosanski pagani (Slaveni). S tim u vezi, nužno je napomenuti to da je u dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj historiografiji još uvijek prisutna opća tendencija po kojoj Bosna, u svojoj političkoj i kulturnoj povijesti, nema autohtonog povijesnog izraza i u koju sve što je važnije, pa i kršćanstvo, dolazi sa strane, s istoka ili zapada.¹⁴⁷⁸ Ali, ako su na tlu rimske provincije Dalmacije prvi apostoli širili i uspostavljali kršćanstvo, što je imalo kasnijeg odraza na podizanje jednoga broja ranokršćanskih bosanskih bazilika, pokrštavanje Slavena koji su se

¹⁴⁷⁵ A. Benac, D. Sergejevski, D. Mazalić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1955, 111.

¹⁴⁷⁶ I. Popović, *Grčko-srpske lingvističke studije*, III, Zbornik radova S. A. N. XLIV, Vizantološki institut, knj. 3, Beograd 1955, 146.

¹⁴⁷⁷ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, II, 350.

¹⁴⁷⁸ D. Mandić smatrao je da je kršćanstvo u Bosnu došlo iz Rima. D. Mandić, *Etnička povijest...*, 88.

naselili na bosanskohercegovačkom tlu nužno je dovesti u vezu s tim prvobitnim kršćanskim centrima koji su u Bosni zatečeni. Za pokršćavanje srednjobosanskih Slavena nije bilo potrebe da se oni pokršćavaju iz Rima ili iz nekog drugog centra iz razloga što je i u naselju *Bosna* već postojao arijanski crkveni centar.

U dosadašnjim znanstvenim razmatranjima koja se odnose na pokršćavanje južnih Slavena uglavnom se smatra da je provedeno od strane ortodoksne crkve. Međutim, kada je riječ o Bosni, isključivo ortodoksno pokršćavanje nikako ne dolazi u obzir. Kao i svaka crkva koja se bori za nove vjernike, u pokršćavanju doseljenika zasigurno je učestvovala i arijansko-gotska crkva i ona je, najvjerovatnije, u odnosu na ortodoksnu crkvu, na kršćanstvo prevela znatno veći broj doseljenika. Na takav zaključak upućuje više činjenica. Prije svega, to je bosanska narodna crkva, za koju se iz bilinopoljske abjuracije vidi da se bitno razlikuje od katoličke crkve. Kasniji slavenski karakter Crkve bosanske¹⁴⁷⁹ moguće je razumjeti posljedicama pokršćavanja Slavena a u toku tog procesa bosanska arijansko-gotska crkva spontano je slavenizirala samu sebe. Pritom, i za srednjovjekovnu Bosnu od važnosti su navodi F. Šišića, koji informira kako "so zvali dalmatinski Romani one Hrvate za "Gote" 'koji su se borili za slovensku liturgiju u crkvi.'"¹⁴⁸⁰

U kristijanizaciji doseljenog slavenskog puka arijanska bosanska¹⁴⁸¹ crkva nije imala izgleda na veći uspjeh ukoliko nije bila spremna da se i sama slavenizira i na taj način, liturgijom na slavenskom jeziku, misionarski približi slavenskom puku, čemu su na ruku išle opće karakteristike gotske liturgije koja nije bila latinska. Kako informira Valafrid Strabon (de rebus ecclesiasticis), u prvoj polovini 9. vijeka preostali Goti na tlu današnje Bugarske "apud quasdam Scytharum gentes, maxime Tomitanos, 'čitali su 'divina officia' još uvijek na gotskom jeziku (...)"¹⁴⁸² Slavenskoj liturgiji na ruku je išla slična franačka praksa praktikovana za vrijeme pokršćavanja Hrvata,¹⁴⁸³ kao i hrvatsko glagoljaštvo i crkvenoslavensko bogoslužje u susjednoj Dalmaciji.¹⁴⁸⁴ Geografska izoliranost Bosne od Rima, pak, nužno je pokršćavanju dala arijanski karakter, u kojem je Rim ostajao po

¹⁴⁷⁹ Izričito svjedočanstvo o pojavi slavenske liturgije u Bosni potječe s početka XIII stoljeća.

¹⁴⁸⁰ Prema: J. Kelemina, *Goti na Balkanu*, Časopis za zgodovino in narodopisje, god. XXVII/1932, Maribor 1932, 135.

¹⁴⁸¹ Na prelazu iz kasne antike u rani srednji vijek crkva se uslovno može nazvati bosanskom, ako je i ime Bosna predslavenskog porijekla, što je vrlo vjerovatno. Porijeklo imena *Bosna* zavređuje poseban znanstveni rad (studiju).

¹⁴⁸² Prema: K. Jireček, *Romani u gradovima Dalmacije...*, 41.

¹⁴⁸³ Po strogom i bezuvjetnom zahtjevu crkvenog zakonodavstva u karolinškom carstvu "franački misionari koji su rod Hrvata, *gens Chroatorum*, priveli kršćanstvu morali su se pri vjerskoj pouci i dušebrižničkom zbrinjavanju svojega novog crkvenog puka, novoobraćenoga *populus christianus*, služiti njegovim slavenskim jezikom." R. Katičić, *Litterarum studia...*, 360.

¹⁴⁸⁴ O tome vidjeti u: R. Katičić, *Litterarum studia...*, 409 i d.

strani, što je znatno doprinijelo još većoj slavenizaciji same crkve, kao i očuvanju njene apostolske čistote.

Uporedo s bosanskom narodnom crkvom, na istom geografskom prostoru, "daleko od Rima-daleko od srca" i u heretičko-arijanskoj sjeni, tekla je rimsko-katolička crkvena bosanska povijest. Općepoznata gotška vjerska tolerancija¹⁴⁸⁵ bila je osnovni preduvjet njenog opstanka na bosanskohercegovačkom tlu.

Odakle je bosanska vjera ili "hereza" došla u Bosnu, da li se radi o autohtonoj vjerskoj pojavi ili je ona "uvezena" s istoka ili zapada, odakle je u Bosnu stiglo više heretika, sa istoka ili zapada, itd., povijesna su pitanja o kojima se još uvijek vode rasprave. Iz mogućih (i nemogućih) pretpostavljanja nastao je predimenzioniran i vjerski motiviran problem: da li je bosanska narodna crkva isključivo autohtona i bosanska, ili je više katolička a manje "bosanska" i pravoslavna, ili je obratno. S tim u vezi, očito je da se radi o jedinstvenoj vjerskoj pojavi arijanskih korijena čiji su vjerski počeci jedinstveni i originalni koliko i brojne bosanske kasnoantičke bazilike, kakvih u susjednoj Hrvatskoj i Srbiji nema. Brojne pretpovijesne bosanske gradine preimenovane po imenu kršćanskog sveca Ilije, koje dosežu do istočne granice rimske provincije Dalmacije, pak, pokazuju da je taj prostor u kasnoj antici također pripadao i rimskoj crkvi, odnosno od 1054. godine katoličkoj crkvi. Svakako, to ne znači da je vjera bosanska, odnosno Crkva bosanska, bila katolička, ili da ne sadrži bilo kakve elemente istočne crkve. Bosanskoj narodnoj vjeri, odnosno Crkvi bosanskoj, osnovni pečat dali su arijanski Goti, a njihova arijanska hereza, kao najznačajnija hereza u kršćanstvu uopće, vjeri bosanskoj dala je izrazit heretički karakter. Kako navodi A. Babić, Bosna je "u posljednjim decenijama XII stoljeća bila privlačna za sve one koji su zbog svog heretičkog ubjedenja bili gonjeni iz svoje vlastite zemlje", i na tlu srednjevjekovne Bosne mogli su da se nađu "zajedno i dalmatinski heretici koji su donosili uticaje zapadnih katara i patarena u pogledu organizacije i obreda, kao i bogumili (...)".¹⁴⁸⁶

¹⁴⁸⁵ Iz Atalarihovog pisma upućenog Gotima i Romanima Dalmacije vidi se da je istočnogotska vlast bila vrlo pažljiva prema svim stanovnicima u ovim provincijama. Arijevci su pokazivali veliku tolerantnost prema rimskoj crkvi i papskoj kuriji. S. Antoljak, *Zadar pod vlašću istočnih Gota*, objavljeno u: R. Tafra, *Hrvati i Goti*, Split 2003, 71, 75. O Teoderihovim državnim mjerama koje je poduzimao u cilju političke i vjerske tolerancije Gota i Rimljana osnovnu literaturu donosi: *Chamber's encyclopedia*, volume VI, London 2000, 447-450, posebno u: L. M. Hartman, *Gesichte Italiens*, vol I, 1923.

¹⁴⁸⁶ A. Babić, *Bosanski heretici*, Studije o Bosni, Sarajevo 1972, 235, 236.

U vezi s hereticima koji su iz Dalmacije dolazili u Bosnu posebno je zanimljivo ime *Rastudije*, koje se spominje u Batalovu jevandelju i rukopisu srpskog sinodika. A Solovjev,¹⁴⁸⁷ a za njim još neki autori,¹⁴⁸⁸ dokazivali su da se radi o modificovanom imenu Zadrana Aristodija. Navedeni Aristodije i njegov brat Matej bili su zadarski građani, sinovi italijanskoga doseljenika Zorobabela. Oko 1200. godine splitski nadbiskup Bernard osudio ih je "zbog propovjedanja krivovjerne nauke u splitskoj općini."¹⁴⁸⁹ Kako smatra F. Šanjek, iz Arhidakonove informacije "može se naslutiti da su braća Zorobabel zalazila u Bosnu kao propovjednici krivovjerja."¹⁴⁹⁰ S tim u vezi, da li je Rastudije iz Batalovog jevandelja identičan zadraniu Aristodiju ili nije, historičari još uvijek vode rasprave.¹⁴⁹¹ O tom pitanju svoje mišljenje dali su i poznati južnoslavenski lingvisti M. Budimir i H. Barić.

M. Budimir je smatrao je da se ime Rastudije "formalno potpuno poklapa sa grčkim imenom Aristodios (...)"¹⁴⁹² Mišljenje M. Budimira o imenima Rastudije i Aristodije isključivo je lingvističko, što posebno naglašava i njegov autor.¹⁴⁹³ Budimir informira da se u istom pitanju A. Solovjev obratio i H. Bariću, te da je Barić iskazao saglasnost s Budimirovim mišljenjem.¹⁴⁹⁴

Budimirovom i Barićevom mišljenju nema se šta prigovoriti. Radi se o onomastičkom problemu koji je lahko rješiv i za onomastičkoga početnika, posebno za najveća južnoslavenska lingvistička imena 20. stoljeća. Prvi slog antroponima *Aristodije*, kako naglašava i M. Budimir,¹⁴⁹⁵ pretrpio je metatezu likvida (*ar-* > *ra-*) tako da je od *Aristodije* nastalo *Rastudije*. Primjer je tipičan za ona lingvistička izvođenja za koja nije dovoljno konstatirati da su neosporna. Riječ je

¹⁴⁸⁷ V. A. Solovjev, *La doctrine de l'église de Bosnie*, Bulletin de la classe des lettres et des sciences mortales et politiques de l'Académie Royale de Belgique, Bruxelles 1948, 518-519.

¹⁴⁸⁸ Zajedno sa Solovjevom, isto mišljenje zastupali su D. Kniewald, A. Schmaus, D. Mandić. O tome vidjeti u: P. Čošković, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, 408.

¹⁴⁸⁹ F. Šanjek, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani...*, 56.

¹⁴⁹⁰ Isto. Prema: T. Arhidakon, *Historia*, izd. F. Rački, 80.

¹⁴⁹¹ Posljednji koji se bavi tim pitanjem je S. Ćirković. S. Ćirković, *Bosanska crkva...*, 199, 206.

¹⁴⁹² M. Budimir, *Trikleti babuni i babice patarenske*, Godišnjak Istorijškog društva Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo 1959, 73-74.

¹⁴⁹³ "Nisam istopričar, ne znam koliko je bilo Rastudija i koji je od njih Aristodije a koji nije. Još manje znam šta su oni radili u Bosni. Znam samo toliko da ime Rastudije nije ni bosansko ni srpsko-hrvatsko, dalje da se to ime formalno potpuno poklapa sa grčkim imenom Aristodios i da to ime nije običan antroponim." Isto.

¹⁴⁹⁴ Isto.

¹⁴⁹⁵ Isto.

o primjeru glasovne promjene koja ima matematičku preciznost.¹⁴⁹⁶ Međutim, problem je u hronologiji glasovne promjene, koju M. Budimir nije komentirao iz slijedećih razloga: "Nisam historičar, ne znam koliko je bilo Rastudija i koji je od njih Aristodije a koji nije."¹⁴⁹⁷

Bosansko ime *Rastudije* nastalo je od grčkog imena *Aristodios* (Ἀριστοδῖος). Riječ je o složenom imenu *Aristo-dios* i podrazumijeva čovjeka "koji zna najbolji put." Svakako, misli se na put spasenja. Na prostoru rimske provincije Dalmacije poznate su imenske varijante *Aristius*, *Aristio* i *Aristtonicus*.¹⁴⁹⁸ Varijanta *Aristodius*, mada na tlu Provincije nije potvrđena, posve je izvjesna.

Metateza likvida je sistemski glasovna promjena koja se u južnoslavenskim jezicima dogodila prije prve polovine 10. stoljeća.¹⁴⁹⁹ Pošto je u bosanskom starješinskom imenu Crkve bosanske *Rastudije* izvršena metateza likvida (*ar-* > *ra-*) to neosporno znači da je bosansko ime nastalo prije prve polovine 10. stoljeća. U zadarskom imenu *Aristodije* metateza nije izvršena, što znači da je ime mlađe od sredine 10. stoljeća. Svakako, potvrđuje zadarskog imena iz 1200. godine na svoj način potvrđuje hronologiju metateze likvida.

Prema tome, iako su imena *Rastudije* i *Aristodije* potekla iz iste antropimske baze grčkog porijekla, na jugozapadnom Balkanu ona nisu nastala u isto vrijeme. Ime *Rastudije* nastalo je prije prve polovine 10. stoljeća, a ime *Aristodije* kasnije. Iz tih posve izvjesnih lingvističkih razloga, ne samo historijskih,¹⁵⁰⁰ zadarski *Aristodije* i bosanski *Rastudije* ne mogu se poistovjećivati i dovoditi u izravnu vezu. Pritom, lingvistička stratigrafija imena *Rastudije* sasvim je drugo pitanje. Bosanski *Rastudije*, koji se spominje u Batalovu jevandjelju, nije živio prije 10. stoljeća. Međutim, on nosi ime svog istoimenog prethodnika, koji je ime *Rastudije* prvi put ponio zasigurno prije 10. stoljeća.

U dvije liste Batalevog jevandjelja zastupljeno je ukupno 28 imena vjerskih starješina Crkve bosanske i ona su u velikoj većini slavenskog porijekla. Pa ipak,

¹⁴⁹⁶ I pored toga, N. Gošić tvrdi da "o identičnosti imena *Aristodije* i *Rastudije*, nema ozbiljne argumentacije da se Budimirovo objašnjenje prihvati". /N. Gošić, *Bogumilska lična imena u zapisima bosanskih srednjovjekovnih rukopisnih knjiga i u drugim istorijskim izvorima*, Zbornik Šeste jugoslovenske onomastičke konferencije, Beograd 1987, 310./N. Gošić ime *Rastudije* nastoji po svaku cijenu slavenizirati i osporiti teoretsku mogućnost da je starješina Crkve bosanske u Bosnu mogao doći iz Dalmacije. Po mišljenju Gošićeve, ime *Rastudije* "bi se moglo tumačiti kao ime izvedeno od slovenskog imena **Rastud*," iako i sama priznaje da to ime nije potvrđeno u srpskohrvatskoj antroponimiji "a ne postoji ni u antroponimiji drugih slovenskih naroda." Isto.

¹⁴⁹⁷ Isto.

¹⁴⁹⁸ G. Alföldy, *Die Personennamen in der römisch Provinz Dalmatia*, 61, 156.

¹⁴⁹⁹ M. Mihaljević, *Slavenska poredbena gramatika...*, 189.

¹⁵⁰⁰ P. Čošković zaključuje: "Ne može se održati mišljenje o istovjetnosti 'gospodina našeg *Rastudija*' s heretikom *Aristodijem*, kojeg spominju Toma Arhiđakon i splitski nadbiskup Bernard, kao ni pretpostavka da bi on tobože bio *djed* Crkve bosanske u doba bilinopoljske izjave *krstjana* iz 1203." P. Čošković, *Crkva...*, 409.

neka od tih imena, posebno na prvoj listi, koja se smatra starijom, kao da otkrivaju daleke kasnoantičke tradicije Crkve. Prvo od tih imena je *Eremis*.

Ime *Eremis* zasigurno nije slavenskog porijekla. U romanskoj Dalmaciji srodni su mu imenski likovi *Hieremia*, *Hyremia*, *Jeremya*, *Geremia* u kojima se krije splitska vlastela iz 14-15. vijeka.¹⁵⁰¹ Dva romanska lika s početnim *h* otvaraju pitanje istog suglasnika u bosanskom antroponimu. Nepoznanice s početnim *h* otklanja latinski kognomen *Herennius* poznat kao i *(H)Erenius*, i on je na tlu rimske provincije Dalmacije višestruko potvrđen.¹⁵⁰² Na bosanskohercegovačkom tlu isti kognomen potvrđen je u Ljubuškom¹⁵⁰³ i Počitelju.¹⁵⁰⁴ S obzirom na to da u hrvatskom i bosanskom jeziku glas *m* u tuđim riječima postaje od *n*,¹⁵⁰⁵ glasovna promjena *Erenius* > *Eremis* posve je izvjesna. To znači da je prvi starješina Crkve bosanske s Batalove liste nosio ime latinskoga porijekla.

Drugo ime neslavenskoga porijekla na Batalovoj listi je *Azariē*. Riječ je o biblijskom imenu zabilježenom u najstarijim crkvenoslavenskim spomenicima.¹⁵⁰⁶

Ime *Koukbleč* (*Kukleč*) s prve Batalove liste također nije slavenskog porijekla. Pripada onim imenima čija etimologija nije jasna.¹⁵⁰⁷ Pa ipak, na osnovu fonetskog lika moguća je veza s toponimom *Токлаке*, koji se 1331. godine spominje u župi Banica.¹⁵⁰⁸ Moguće je da se radi o pisarskoj pogrešci i da je ime etnik, nastalo po toponimu *Токлаке*. Lj. Thallóczy smatrao je da naziv *Tuklek* čuva "tragove starim ilirskim naseobinama".¹⁵⁰⁹ *Tukleka* je hercegovačko selo koje se spominje 1351. godine.¹⁵¹⁰ *Миле Туклековић* potpisnik je povelje vojvode Radića Sankovića izdate Dubrovniku 1391. godine.¹⁵¹¹

Ime *Аудодрагъ* s prve Batalove liste je složeno: *Аудо-драгъ*. Prvi imenski kompozit *Аудо-* gotskog je porijekla, kao što je i crkveno-bosansko starješinsko ime *did* gotškoga porijekla, o čemu će kasnije biti više riječi.

¹⁵⁰¹ K. Jireček, *Die Romanen...*, II, 33.

¹⁵⁰² Potvrde su iz Andetrium; CIL III 2746, Salone; CIL III 13360, BD.32 (1909), VD. 53 (1951) S. 266, CIL III 2349, CIL III 2348, CIL III 2032, Klisa; CIL III 14787. 226. Upor: G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, 89.

¹⁵⁰³ CIL III 8488 (6364).

¹⁵⁰⁴ CIL III 2994.

¹⁵⁰⁵ O tome vidjeti u: B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice*, I, Glasovi i oblici u poviestnom razvoju, Zagreb 1944, 77.

¹⁵⁰⁶ R. Jovičević, *Lična imena u staroslovenskom jeziku*, Filološki fakultet beogradskog univerziteta, Monografije, Knjiga LVI, Beograd 1985, 32.

¹⁵⁰⁷ N. Gošić, *Bogumilska lična imena...*, 309.

¹⁵⁰⁸ Povelja bana Stjepana II Kotromanića iz 1331. Lj. Thallóczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arkiva...*, 408.

¹⁵⁰⁹ Thallóczy je naziv protumačio uz pomoć albanskog jezika: "Tuklek znači zemlju stare Duklje, Tuklea, Lek-a (Tók, tuk = zemlja; Lek = pleme dakle plemenska zemlja)." Isto, 419.

¹⁵¹⁰ M. Vego, *Naselja...*, 119.

¹⁵¹¹ Fr. Miklosich, *Monumenta serbica...*, 217-219.

Ime *Kračb* hipokoristik je od ličnog i porodičnog imena *Kračun*, za kojeg, po mišljenju P. Skoka, "nema utvrđene etimologije."¹⁵¹² Prema bugarskom *kračón*, pored *kračún* "ein Tag um Weihnachten", ime bi se moglo dovesti u vezu s bugarskim bogomilima. "U bug. znači i 'der 8 juni, der Teodorstag'."¹⁵¹³ N. Gošić neutemeljeno tvrdi da ime *Krač* "potiče iz balkansko-romanskog naslijeđa,"¹⁵¹⁴ što se može samo pretpostavljati. Ime *Kračb* na tle srednjevjekovne Bosne mogli su donijeti neki od bugarskih bogomila.

Ime *Loubin* s prve Batalove liste nije slavenskoga porijekla. S tim imenom došli smo do imena zapisanih u bilinopoljskom aktu.

BILINOPOLJSKA IMENA GOTSKOGA PORIJEKLA

Osnovni problem bilinopoljskih imena osoba koje su potpisale bilinopoljsku izjavu 1203. godine, i čija imena se nalaze u izjavi, ogleda se u činjenici da izvorni vatikanski dokument izjave nije sačuvan, već samo njen prepis.¹⁵¹⁵ Iz kojeg razloga original nije sačuvan, i pored činjenice da su u Vatikanskom arhivu sačuvani izvornici stariji i nekoliko stoljeća, nije poznato. Osnovni problem vatikanskog izvora upravo su bilinopoljska imena i njihova različita čitanja.¹⁵¹⁶

Prema prepisu latinskog vatikanskog izvornika s početka 20. stoljeća (oko 1903.), koji donosi T. Smičiklas, bilinopoljsku izjavu iz 1203. godine, uz bana Kulina i arhidakona Marina, potpisale su slijedeće osobe: *Dragice, Lubin, Bergela, Pribis, Luben, Rados, Bladostus*.¹⁵¹⁷ Istu izjavu na otoku Čepel potpisali su "*Lubin et Brageta*."¹⁵¹⁸

Na osnovu prepisa vatikanskog izvornika autora D. Mandića, za koji tvrdi da je nastao na osnovu fotografskog snimka izjave koji je napravljen oko 1960. godine, uz imena bana Kulina i arhidakona Marina, Mandić interpretira da su bilinopoljsku izjavu potpisali: *Dragice, Lubin, Drageta, Pribis, Luben, Rados, Bladostus*.¹⁵¹⁹ Potpisnici izjave na otoku Čepel bili su "*Lubin et Drageta*."

¹⁵¹² "Kračun je "u istočnom hrv.srp. potvrđeno kao lično i porodično ime u 19. vijeku (1834, Kladovo)." P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, II, 175.

¹⁵¹³ Isto.

¹⁵¹⁴ N. Gošić, *Bogumilska lična imena...*, 308. Prema: P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, II, 125. Međutim, kod Skoka na 125. strani navedene tvrdnje nema!?

¹⁵¹⁵ Prepis isprave nalazi se u registru an. VI, ep. 141 Inoćentija III u Vatikanskom arhivu.

¹⁵¹⁶ D. Mandić navodi da u dosadašnjim izdanjima ispovijedi bosanskih krstjana iz 1203. godine "ima pogriješaka u čitanju, osobito imena (...)" D. Mandić, *Bogumilska crkva...*, 96, bilješka 71.

¹⁵¹⁷ T. Smičiklas, *Cod. dipl.* III, 24, 25.

¹⁵¹⁸ Isto.

¹⁵¹⁹ Archivum Secretum Vaticanum: Reg. Vat. 5. F. 103v. Reg. Innocentii III an. VI ep. 141. D. Mandić, *Bogumilska crkva...*, 436.

J. Fine bilinopoljska imena interpretira na slijedeći način: *Dragice* (*Dragite*), *Lubin*, *Drageta* (*Brageta*, *Bergela*), *Pribis*, *Luben*, *Rados*, *Bladostus* (*Bladosius*).¹⁵²⁰ U bilješci u vezi s imenima Fine se poziva na "tekst" koji je objavljen "na mnogo mjesta",¹⁵²¹ uz naznaku da se glavna razlika "u tekstovima" odnosi na imena priora.¹⁵²² Iz informacija J. Finea očito je da se radi o množini tekstova i prepisa, odnosno o različitim interpretacijama bilinopoljskih imena koja D. Mandić, T. Smičiklas i A. Theiner različito interpretiraju.

Iz uporedbe različitih prepisa vidi se da kod Mandića nedostaje ime *Bergela*, umjesto kojeg stoji *Drageta*, koje se ponavlja i kao ime potpisnika na ostrvu Čepel. Nije jasno kako je iz istog izvora, u periodu od oko pola stoljeća od kada je nastao Smičiklasov prepis, nestalo imena *Bergela*. Ono se po svom grafijskom liku nikako ne može podvesti pod ime *Drageta* i, eventualno, obrazložiti nejasnim ili teško čitljivim zapisom, iz razloga što se navedeni likovi bitno razlikuju. S obzirom na to da je s bilinopoljskim imenima bilo tendencioznih nastojanja da se ona protumače kao "čisto narodna imena", "domaćim narodnim imenima", ili kao "osobe narodnih hrvatskih imena", o čemu će tek biti riječi, Mandićev prepis sa sobom nosi određene sumnje. Njih ni malo ne otklanja Mandićeva fotokopija latinskog izvornika koju donosi na 454. strani svoje *Bogomilske crkve bosanskih krstjana* (1962.) i ona nije dokaz da je Mandić vjerno interpretirao vatikansku ispravu. Fotokopija je sumnjiva, u nekim svojim dijelovima nerazgovijetna, i iz nje se nikako ne može zaključiti da je Mandićev prepis izvornika tačniji i pouzdaniji nego Smičiklasov. F. Šanjek u svom djelu o bosansko-humskim krstjanima donosi nešto jasniju fotokopiju izvornika,¹⁵²³ ali nejasnoće ni ona bitno ne pojašnjava.

Iz Mandićevog i Šanjekovog fotokopirnog priloga uočavaju se neke nejasne interpunkcije umetnute iznad nekih bilinopoljskih imena, što otvara sumnju da je izvornik interpoliran i prilagođavan potrebama koje nisu znanstvene. Autori tih sitnih (ali vrlo važnih!) interpunkcija (interpolacija?) mogli su biti znanstvenici koji su vršili uvide u izvornik, a tokom znanstvenih uvida, kao što je općepoznato svima koji istražuju u arhivima i kojima se arhivska građa povjerava, niko ne kontrolira znanstvenika u tolikoj mjeri da on, potezom svog pera, ne može interpolirati određeni sadržaj.

Iz Mandićeve i Šanjekove fotokopije izvornika vidi se da je prvo bilinopoljsko ime zapisano kao *Dgise* i da su između početnog *D* i *g*, između slova i u gornjem dijelu prostora koji ih dijeli, umetnuta dva interpunkcijska znaka, za koja Smičiklas, Mandić i Šanjek smatraju da supstituiraju slova *r* i *a*. Znaci su

¹⁵²⁰ J. Fine, *Bosanska crkva: novo tumačenje*, Sarajevo 2005, 141.

¹⁵²¹ D. Mandić, *Bogomilska crkva*, pp 436-36; CD III, pp 24-25; Theiner MSM, I, p. 20; Haluščynskyj, *Acta Innocetii III*, p. 25. Isto, 170, bilješka 39.

¹⁵²² Isto.

¹⁵²³ Šanjekova fotokopija nešto je jasnija. F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*..., 81.

vrlo sitni. Prvi znak bitno se razlikuje od znaka koji je u obliku grčkog oštrog *hak* i koji služi za supstituciju *r* u imenima *Drgeta*, *Prbis* i riječi *subscrissimus*, koja u istoj ispravi nešto kasnije slijedi. Interpunkcija u obliku grčkog oštrog *hak* u *Drgeta*, *Prbis* i *Subscrissimus* duplo je veća od interpunkcije u imenu *Dgise*, za koju Smičiklas, Mandić i Šanjek smatraju da je *r* i *a*. Posebno nije jasno iz kojeg razloga je u imenu *Drgeta* samo jedan interpunkcijski znak, ako on, po mišljenju Smičiklasa, Mandića i Šanjeka, također supstituira *r* i *a*, kao i u *Dragice*.

Ime *Lubin* posve je čitljivo.

Slijedeće ime, koje se u prepisima iz latinskog izvornika kod Mandića interpretira kao *Drageta* a kod Smičiklasa *Bergela*, u Mandićevoj i Šanjekovoj fotokopiji se razlikuje!? U Mandićevoj fotokopiji između početnog *D* (ili *B*) i *g* nalazi se interpunkcijski znak za slovo *r* i manja horizontalna potpuno ravna crta s njegove desne strane. U Šanjekovoj fotokopiji iste interpunkcije nema i na njenom mjestu nalazi se ukošena linija koja presijeca vertikalnu gornjega dijela slova *d*. Ukošena linija na svom desnom završetku oštro je zavinuta prema dolje i na svom završetku sličí zastavici koja je okačena na ukoso postavljen stožer. Nema nikakve sumnje, Mandićeva i Šanjekova kopija vatikanskog izvornika bilinopoljske izjave u početnom slovu ovog imena bitno se razlikuju!? Da li su razlike uzrokovane interpolacijom nepoznatog interpolariste? Da li je grafija koju donosi Mandić validna, ili je to Šanjekova, odnosno koji lik je prepravljan i interpoliran, a koji nije, teško je reći.

Iz Smičiklasovog *Bergela* i Mandićevog *Drageta* posebno je sporno da li se u imenu nalazi *l* ili *t*. Iz dvije fotokopije izvornika vidi se da je horizontalna linija koja presijeca vertikalnu u slovu *t* predimenzionirana i prenatglashena i da ne odgovara grafiji *t* u imenu *Bladostus*, gdje navedene predimenzioniranosti nema. Predimenzioniranost vertikalne linije također može biti naknadna interpolacija, tim prije što se s tom predimenzioniranom linijom nikako ne može pročitati *l*, kako je prije D. Mandića i F. Šanjeka *l* pročitao i prepisao T. Smičiklas. Vertikalna linija slova *t* ili *l* u donjem kraju povijena je u desnu stranu, što odaje dojam o slovu *l*.

Ime koje D. Mandić interpretira kao *Pribis*, a i mnogi drugi autori o kojima će posebno biti riječi, u latinskom izvorniku je zapisano kao *Pbis*, s tim što se iznad slova *b* nalazi interpunkcija za slovo *r*. Također, u istom imenu ne vidi se bilo koji drugi znak kojim bi se u prvom slogu mogao supstituirati vokal *i*.¹⁵²⁴

Imena *Luben* i *Rados* posve su čitljiva i nisu sporna.

Ime koje su Smičiklas i Mandić pročitati i prepisali kao *Bladostus* također nije sporno.

U interpretaciji D. Mandića, bilinopoljsku izjavu na ostrvu Čepel potpisali su "*Lubin et Drageta*". Iz fotokopija se vidi da ime *Lubin* ponovo nije sporno.

¹⁵²⁴ Isto, 454.

Međutim, u Mandićevim i Šanjekovim fotokopijama likovi *Brageta* ili *Drage-ta* također se razlikuju!? Mandićev fotokopirni lik nije identičan Šanjekovom fotokopirnom liku. Nema nikakve sumnje, Mandićeva i Šanjekova fotokopija, ne samo po različitim oblicima imena *Drageta-Bergela*, također se razlikuju i po oblicima imena *Drageta /Brageta*, koji nisu isti!?

U Mandićevoj fotokopiji, uz ime *Luben*, stoji ime još jedne osobe koja je na ostrvu Čepel potpisala bilinopoljsku izjavu i koju Mandić tretira pod imenom *Drageta*

U Mandićevoj interpretaciji sufiksally -*ta* nije u saglasnosti sa grafijskim likom sufiksally morfema u njegovoj fotokopiji. Iz Mandićeve fotokopije posve jasno se vidi da predfinalno slovo nije *t*. Radi se o znaku koji ima vertikalnu liniju koja je u gornjem dijelu oštro zavinuta na lijevu stranu, s tendencijom spuštavanja na dole. Znak je ispisan znatno razgovjetnije i jačim (tamnijim) mastilom od finalnog *a*, koje je znatno blijede. Taj znak po svom obliku nikako ne može biti slovo *t* i može biti samo *l*. Od posebne je važnosti što je isti znak razgovjetno odvojen od finalnog *a*.¹⁵²⁵ Međutim, u Šanjekovoj kopiji situacija sa sufiksally -*ta* (-*la*!) sasvim je drugačija. Predfinalni znak ima oblik slova *t* čiji je gornji desni krak u potpunosti spojen s finalnim *a*?¹⁵²⁶ Na osnovu fotokopirnih razlika, koje se višestruko ponavljaju i koje otkrivaju dvostruku interpolaciju u imenima *Drageta-Bergela* i *Drageta/Brageta*, proizlazi vrlo važan zaključak: izvorni bilinopoljski dokument koji se čuva u arhivu u Vatikanu interpoliran je i falsificiran, ili su falsificirane fotokopije izvornika.

-obfualatn. ad ut tppetui nntur obmear. uti subfepat firmat. Acti apd Bofnā.
iur fluit loco q uocit hēmo pui. vi de apt. dūte. luben. dgeta. pbric. lubra. Radoc. Bla
doff. Pui culin. qumit. Archid Ragufy. subfepat. (Deu nos lubra. tēpex exolutio

Bilinopoljska imena u fotokopirnom prilogu D. Mandića iz 1962 g.

-obfualatn. ad ut tppetui nntur obmear. uti subfepat firmat. Acti apd Bofnā.
iur fluit loco q uocit hēmo pui. vi de apt. dūte. luben. dgeta. pbric. lubra. Radoc. Bla
doff. Pui culin. qumit. Archid Ragufy. subfepat. (Deu nos lubra. tēpex exolutio

Bilinopoljska imena u fotokopirnom prilogu F. Šanjeka

¹⁵²⁵ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 436.

¹⁵²⁶ F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani...*, 81.

Bilinopoljska izjava, ili njene fotokopije koje donose D. Mandić (u izdanju iz 1962. godine) i F. Šanjek, interpolirana je i falsificirana u onom dijelu u kojem su zapisana bilinopoljska imena, s ciljem da se imena mogu čitati i tumačiti u skladu s motivacijama koje nisu znanstvene. S tim u vezi, indikativna je Mandićeva tvrdnja u kojoj kaže da su sedmorica starješina bosanskih krstjana "svi s domaćim narodnim imenima (...)." ¹⁵²⁷

Na falsificiranje vatikanskog izvornika posebno ukazuje drugačiji fotokopirni prilog koji stoji uz drugo izdanje *Bogomilske crkve bosanskih krstjana* autora Dominika Mandića, iz 1979. godine. ¹⁵²⁸ Uz drugo izdanje Mandićeve studije priložena je ista fotokopija izjave ¹⁵²⁹ koja se također nalazi u Šanjekovim *Bosansko-humskim krstjanima*. ¹⁵³⁰ Drugo izdanje Mandićeve *Bogomilske crkve bosanskih krstjana* tri godine je mlađe od Šanjekove studije, na osnovu čega se može zaključiti da je preuzeto od Šanjeka. Na ovaj način fotokopirni prilozi su ujednačeni, ali sa zakašnjenjem. Iz priloga Mandićeve fotokopije iz 1962. godine vidi se da se ona u onom dijelu u kojem se nalaze bilinopoljska imena bitno razlikuje od priloga uz drugo izdanje iste studije, kao i od istog priloga u Šanjekovoj studiji.

Falsificiranje bilinopoljskog izvora primarno je ili sekundarno. Moglo se dogoditi u Vatikanskom arhivu, prilikom znanstvenog uvida u izvor a njegovi počinioči mogli su biti oni znanstvenici kojima je izvor povjeravan. Kao što je poznato svim naučnicima koji istražuju u arhivima, kontrola bilo kojeg naučnika kojem se povjerava izvor vrlo često nije potpuna i maksimalna, u tolikoj mjeri da on, potezom svog pera, ne može interpolirati manji sadržaj kao što je interpunkcijski znak. Za interpunkcije iznad bilinopoljskih imena potreban je djelić sekunde! U tom slučaju, za interpoliranje i falsificiranje ne isključuje se i pojedinačna suodgovornost dežurnog arhivskog radnika, ¹⁵³¹ koji je, u najmanju ruku, mogao biti neoprezan. Druga mogućnost je da su falsificirane fotokopije izvornika i ona je znatno vjerovatnija.

Kao što se iz Mandićevih i Šanjekovih fotokopirnih priloga vidi, paleografski problemi s nekim bilinopoljskim imenima u vatikanskom izvorniku vrlo su ozbiljni i oni se nikako ne mogu podvesti pod pisarev *ductus*. U latinskim ispravama slova latinskog alfabeta mogu se među sobom razlikovati po obliku, dimenziji i veličini, kao i po načinu kako su napisana, ali se ne mogu razlikovati fotokopije jedne te iste isprave. Razlike u fotokopijama nedvosmisleno i precizno ukazuju na falsifikat.

¹⁵²⁷ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 145.

¹⁵²⁸ D. Mandić, *Bosna i Hercegovina, Povijesno-kritička istraživanja*, Svezak II, *Bogomilska crkva bosanskih Krstjana*, 2. izdanje, Ziral, Chicago-Roma-Zürich-Toronto, 1979, 550.

¹⁵²⁹ Isto.

¹⁵³⁰ F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani...*, 81.

¹⁵³¹ U uvodu svoje studije Mandić navodi da je su mu kod pribavljanja fotografskih snimaka dokumenata iz rimskih arhiva pomagali Dr. O. Dionizije Lasić, profesor Antonianuma i generalni arhivar, i analista Franjev. Reda O. Bazilije Pandžić. D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 7.

Falsificiranje nekih imena u bilinopoljskoj ispravi znatno otežava njihovu znanstvenu valorizaciju. Svakako, sve nije falsificirano, tako da se, uz veliki oprez, nužno osloniti na najstariji prepis isprave, čiji autor je T. Smičiklas. Poslije Smičiklasa, također i s aspekta činjenice da vrijeme radi protiv svake arhivske isprave, znanstvena analiza i valorizacija gube na pouzdanosti.

Ono što se za bilinopoljska imena može odmah uopćeno reći je: imenski sufixi *-in*, *-eta*, *-is*, *-ost* *-us* nisu slavenski. Navedenih sufixa u gramatikama bosanskog i hrvatskog jezika nema. Za sufix *-in*, u elaboraciji banskog imena *Kulin*, pokazali smo da može biti ilirski ili latinski. Sufiks *-eta* također je potvrđen kao ilirski.¹⁵³² Sufiksi (*-osus*), *-us* (*-eus*), česti su u latinskoj antroponimiji.¹⁵³³ Sufiks *-en* u *Luben* spada u rijetke i neplodne južnoslavenske sufixe.¹⁵³⁴ Sufiks *-ice* u zasigurno muškom bilinopoljskom imenu *Dragice* ne može se tretirati sufixom slavenskoga porijekla iz razloga što u slavenskim jezicima tvori imena ženskog roda.

Među sufixima bilinopoljskih imena poseban značaj ima sufix *-ost(s)* u *Bladostus*, gdje je *u* (u *-stus*) epeneitičko, s ciljem da razbije tešku suglasničku grupu *-sts*. Sufiks *-ost(s)*, čini se, najvjerojatnije je bio sastavni dio antroponima *Rados(t?)*. Inače, sufix *-ost(s)* gotski je sufix. U gotskom jeziku poznato je da je ograničen samo na izvjestan broj *a*-osnova,¹⁵³⁵ a osnova u antroponimima *Bladostus* i *Rados* upravio je *a*, što odgovara "stisl. *-arel*-*astr*; stengl. *-ral*-*ost*; stvn. *-arol*-*ost*; stsaks. *-aral*-*ost*."¹⁵³⁶

DRAGICE

Prvi bilinopoljski latinski lik, koji donose Smičiklas i Theiner, jeste *Dragice*.¹⁵³⁷ Na isti način, kao *Dragice*, ime čita i H. Kuna.¹⁵³⁸ Na drugoj strani,

¹⁵³² H. Krahe, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, Heidelberg 1925, 62.

¹⁵³³ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, 100-130.

¹⁵³⁴ E. Barić, M. Lončarić, D. Malić, S. Pavešić, M. Peti, V. Zečević, M. Znika, *Hrvatska gramatika*, II izdanje, Zagreb 1997, 294.

¹⁵³⁵ I. Pudić, *Gotski jezik i istorijska gramatika*, Beograd 1972, 131

¹⁵³⁶ Isto.

¹⁵³⁷ Uz Smičiklasa, u prepisu s vatikanskog originala latinski oblik *Dragice* donosi i A. Theiner; u *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, sv. I, (1198-1549, Roma 1863, 20.

¹⁵³⁸ H. Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Sarajevo 2008, 136.

F. Rački,¹⁵³⁹ V. Klaić,¹⁵⁴⁰ fra L. Petrović,¹⁵⁴¹ M. Perojević,¹⁵⁴² M. Brković¹⁵⁴³ i P. Andelić,¹⁵⁴⁴ M. Vidović,¹⁵⁴⁵ ime čitaju i interpretiraju kao *Dragiša*. Za čitanje *Dragiša* u *Istoriji hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima* uporišta nema,¹⁵⁴⁶ posebno iz razloga što i Rački primjećuje da je bilinopoljsko očitovanje "izvorno pisano našim jezikom a prevedeno na latinski."¹⁵⁴⁷ V. Ćorović¹⁵⁴⁸ ime interpretira kao *Dragić*, D. Mandić¹⁵⁴⁹ i F. Šanjek kao *Dragič*.¹⁵⁵⁰ Ćorovićovo i Šanjekovo čitanje dovodi u pitanje dočetno -e u *Dragice*, iz razloga što se u latinskom jeziku s -ce nikad ne označavaju glasovi č i ć.¹⁵⁵¹ Dočetno -e pokazuje da se radi o imenu neslavenskoga porijekla koje je znatno kasnije, kao i mnoga druga imena neslavenskoga porijekla, najvjerovatnije, slavenizirano tipičnim slavenskim sufiksom -ić, koji u latinskoj grafiji nikako ne može biti -ice već -ich (*Dragich*). U izvornom liku *Dragice* sufiks -ice također ukazuje na neslavensko porijeklo. U južnoslavenskoj antroponimiji sa sufiksom -ice tvori se nominativ plurala ženskih imena, a bilinopoljsku izjavu nisu potpisale *Dragice*, odnosno više ženskih osoba čije ime je *Dragica*. Također, nije poznato da bilo koja antička imena koja se susreću na Balkanu završavaju na -ice. Stoga, može se pretpostaviti da se radi o korupciji koja je nastala u toku prepisivanja izvornika i da je ime *Dragise*.

Bilinopoljsko ime *Dragice* Ć. Truhelka interpretira kao *Dragoje*,¹⁵⁵² što je jedan od njegovih onomastičkih promašaja.

Za ime *Dragice* (*Dragise?*), ukoliko se radi o autentičnom liku, s velikom vjerovatnoćom može se smatrati da je izvedeno iz imena gotskog porijekla *Drigisa* potvrđenog na tlu Moesie inferior¹⁵⁵³ (*Drigisa* > **Dragise*). Vjerovatnoća se posebno zasniva na činjenici da ime gotskog porijekla među bilinopoljskim ime-

¹⁵³⁹ Čitanje Račkog je prema Theinerovom preštampanom izvorniku iz vatikanskog arhiva. F. Rački, *Bogomili i patareni...*, 391.

¹⁵⁴⁰ V. Klaić, *Povijest Bosne*, 62.

¹⁵⁴¹ Fra L. Petrović, *Kršćani bosanske crkve*, Mostar 1999, 97.

¹⁵⁴² M. Perojević, *Povijest Bosne...*, 213.

¹⁵⁴³ M. Brković, *Diplomatičko-paleografska analiza...*, 62.

¹⁵⁴⁴ P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 125.

¹⁵⁴⁵ M. Vidović, *Ban Kulin i krstjanska Bosna*, Sarajevo 2001, 129.

¹⁵⁴⁶ U latinskom jeziku znak *c* nikako ne može označavati glas *č*. T. Maretić, *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, 363.

¹⁵⁴⁷ F. Rački, *Bogomili i patareni...*, 391, bilješka 1.

¹⁵⁴⁸ V. Ćorović, *Historija Bosne*, 172.

¹⁵⁴⁹ D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana...*, 136.

¹⁵⁵⁰ F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani...*, 62.

¹⁵⁵¹ U latinskim izvorima ime bosanskog bana Borič je *Boricio*, nikada **Boricie*.

¹⁵⁵² Ć. Truhelka, *Bosanska narodna patarenska crkva*, *Povijest Bosne i Hercegovine*, knjiga 1, Sarajevo 1942-1991, 769.

¹⁵⁵³ **Drigisa*, Mänernname bei Somovit, CIL III, 2, 14421, sieht aus wie gotisches *Drigisa* zu gotisch *driugan* 'zu Feld ziehen' E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, 243.

nima nije usamljeno i da je potvrđeno u historijskom izvoru s zajedno s drugim imenima gotskog porijekla.

Ukoliko je lik *Dragise* interpoliran i falsificiran, njegov izvorni oblik je *Dagis*,¹⁵⁵⁴ *Dagis-teus*,¹⁵⁵⁵ što je gotsko muško ime. Interpolacija je posve moguća, posebno iz razloga što je *Dragise/Dragice* bilinopoljsko ime s dva interpunkcijska znaka koji nisu najjasniji.

LUBIN

Drugo po redu bilinopoljsko ime latinski izvori donose kao *Lubin*. Kao *Lubin* jedino ga čitaju D. Mandić¹⁵⁵⁶ i H. Kuna.¹⁵⁵⁷ Ali, F. Rački,¹⁵⁵⁸ V. Klaić,¹⁵⁵⁹ Ć. Truhelka,¹⁵⁶⁰ F. Šanjek,¹⁵⁶¹ M. Perojević,¹⁵⁶² L. Petrović,¹⁵⁶³ M. Vidović,¹⁵⁶⁴ M. Brković¹⁵⁶⁵ ime čitaju i interpretiraju kao *Ljubin*. Imena dvojice bilinopoljskih starješina T. Smičiklas interpretira kao "*Lubin et Brageta*."¹⁵⁶⁶

Ime *Lubin* u bilinopoljskoj ispravi ima svoju dubletu *Luben*, što je slično, ali ipak različito ime koje ima istu imensku osnovu, s različitim nastavkom. Ukoliko se *Lubin-Luben* čita kao *Ljubin-Ljuben*, nužno je razmotriti da li su na sred-njebosanskom tlu potvrđene imenske dublete slavenskoga porijekla s osnovom *ljub-*. U obzir dolaze hipokoristične imenske varijante *Ljuba*, *Ljube*. Posljedni antroponimi, pak, ne pripadaju bosanskoj antroponimiji, već srpskoj.¹⁵⁶⁷ U odnosu na latinsko *Lubin-Luben* slavenska baza *ljub-* na srednjobosanskom tlu ima antroponimsko ishodište u muškom imenu *Ljubo*. Međutim, slavenska imena *Ljubo*, *Ljuba(e)* u latinskom jeziku ne mogu se zapisivati kao *Lubin* i *Luben* jer im se protive sufixi *-in* i *-en*, odnosno dočetno *-n* kojeg u *Ljubo*, *Ljuba(e)* nema.

¹⁵⁵⁴ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, Mit Einschluß der Eigennamen und der Gotischen Lehnwörter im Romanischen, Heidelberg 1934, 19.

¹⁵⁵⁵ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, Heidelberg 1911, 70.

¹⁵⁵⁶ D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana...*, 136.

¹⁵⁵⁷ H. Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Sarajevo 2008, 136.

¹⁵⁵⁸ F. Rački, *Bogomili i patareni...*, 392.

¹⁵⁵⁹ V. Klaić, *Povijest Bosne*, 62.

¹⁵⁶⁰ Ć. Truhelka, *Bosanska narodna patarenska crkva*, 771.

¹⁵⁶¹ F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani...*, 62.

¹⁵⁶² M. Perojević, *Povijest Bosne...*, 213.

¹⁵⁶³ Fra L. Petrović, *Kršćani bosanske crkve...*, 97.

¹⁵⁶⁴ M. Vidović, *Ban Kulin...*, 129.

¹⁵⁶⁵ M. Brković, *Diplomatičko-paleografska analiza...*, 62.

¹⁵⁶⁶ Isto.

¹⁵⁶⁷ *Ljuba*, *Ljube*, tipični su srpski hipokoristici, od Ljubisav, Ljubomir.

Prema tome, neslavenski sufiksi *-in* i *-en* ukazuju na antroponimiju koja nije slavenska.

Bilinopoljsko ime *Lubin* slavizirana je prilagodba istočnogotskog muškog imena *Leubinus*, koje je potvrđeno u Moesii inferior.¹⁵⁶⁸ H. Reichert donosi još jednu potvrdu istog imena iz 552. g. n. e.¹⁵⁶⁹

U bilinopoljskoj izjavi lik *Lubin* nikako ne može biti prisvojni genitiv od *Ljubo*. Imena u bilo kojoj povijesnoj ispravi ne donose se u genitivu. Drugim riječima, *n* u *Lubin* (i *Luben*) zorna je, neosporna i definitivna lingvistička činjenica koju slavenizatori bilinopoljskih imena nikako ne mogu premostiti, odnosno znanstveno elaborirati i slavenizirati to ime. Ime *Lubin* nije slavensko.

Bilinopoljsko ime *Lubin* zasigurno je gotskoga porijekla i ono u bilinopoljskim imenima nije usamljeno. Naprotiv, niti jednog ličnog imena koje nije utemeljeno u gotski jezik među starješinskim imenima bosanske narodne crkve u bilinopoljskoj ispravi nema.

Bilinopoljsko ime *Lubin* u latinskoj ispravi nije "drugi Ljuben",¹⁵⁷⁰ kako različita imena *Lubin* i *Luben* u bilinopoljskoj izjavi poistovjećuje P. Anđelić. U linvistici fonem jeste činjenica, kao što su *i* i *e* dvije različite znanstvene činjenice. Imena *Luben* i *Lubin* razlikuju se i nisu ista. Kao i P. Anđelić, poistovjećuje ih i M. Brković i tretira imenom *Ljubin*!¹⁵⁷¹ Međutim, fonem *e* u *Luben*, pak, još pouzdanije vodi u gotski onomastikon.

LUBEN

Bilinopoljsko ime *Luben* u bilinopoljskoj izjavi zapisano je kao peto po redu. Iz razloga što je etimologiju tog imena nužno razmatrati u bližoj vezi s već elaboriranim *Lubin*, iz metodoloških razloga i radi preglednije i lakše usporedbe s *Lubin*, ime se razmatra prekoredno.

¹⁵⁶⁸ "Leubinus, bei Somovit, CIL III, 2, 14420, zu gotisch *Leuba*, III, II, als Name seit dem 6. Jhdt. Auf fränkischeb und adh. Gebiet bezeugt, Fö. I, 1022." E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, Band II, Die Ostgoten, die Langobarden, die Altgermanischen bestandteile des Osttromanischen, Altgermanisches im Aplenromanischen, Berlin und Leipzig 1935, 243.

¹⁵⁶⁹ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, Wien 1987, 465.

¹⁵⁷⁰ "Imena glavnih krstjanskih prvaka su: Dragiša, Ljuben, Brgelja, drugi Ljuben, Radoš i Vladoš". P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 125.

¹⁵⁷¹ M. Brković, *Diplomatičko-paleografska analiza...*, 62.

Bilinopoljsko ime u latinskom zapisu *Luben* većina autora koji su se bavili bilinopoljskom izjavom čita kao *Ljuben*,¹⁵⁷² Jedino D. Mandić¹⁵⁷³ i H. Kuna¹⁵⁷⁴ čitaju *Luben*.

Ime *Luben* zapisano je kao *Luben* i tako ga valja i čitati, kako su ga pročitali D. Mandić i H. Kuna. Naime, za početno *L* u *Luben* nikako se ne može dokazati da je bilo palatalizirano, što se može samo pretpostavljati. Pretpostavka o palataliziranom *L* vjerovatno je nastala iz predubjeđenja da su sva bilinopoljska imena "čisto narodska imena", kako je smatrao V. Čorović,¹⁵⁷⁵ ili "osobe hrvatskih narodnih imena", kako smatra M. Brković.¹⁵⁷⁶ Međutim, palatalizirano *Ljuben* ne mijenja etimologiju *Luben*, i obratno.

Ime *Luben* neosporno se izvodi iz germanskog antroponima *Leuben* potvrđenog kod Merovinga 549. g. n. e.¹⁵⁷⁷ S obzirom na to da je u germanskom onomastikonu potvrđeno čak 26 antroponima s bazom *Leub-*, te da je imenski oblik *Leub* općenjemački (oberdeutsch),¹⁵⁷⁸ s velikom vjerovatnoćom se može pretpostaviti da je oblik *Leuben* bio zastupljen i u ostrogotskom onomastikonu.

Izvođenje *Leuben* > *Luben* lingvistički je neosporno i matematički tačno. U monoftongaciji diftonga, u kojoj se diftong *eu* pretvara u (j) *ū*, uzima se školski primjer "**leubās* → *ljubā*",¹⁵⁷⁹ iz kojeg se vidi da se u toj glasovnoj promjeni bitnije ne mijenja ni početno *l*, koje se palatalizira. Ista glasovna promjena obrazlaže se i na drugi način. Glas *u* u *Lubin* postao je od gotškoga diftonga *eu*, koji u bosanskom jeziku daje *u*.¹⁵⁸⁰

Čitanje i razumijevanje antroponima *Luben* kao *Ljuben* ne dovodi u pitanje etimologiju germanskog (gotškog?) porijekla. Najvjerovatnije, početno *l* u *Lubin* i *Luben* vremenom je palatalizirano.

¹⁵⁷² F. Rački, V. Klaić, Č. Truhelka, V. Čorović, M. Perojević, L. Petrović, F. Šanjek, M. Vidović. Vidi bilješke u vezi s *Lubin*.

¹⁵⁷³ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 162.

¹⁵⁷⁴ H. Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Sarajevo 2008, 136.

¹⁵⁷⁵ V. Čorović, *Historija Bosne*, 172.

¹⁵⁷⁶ M. Brković, *Diplomatičko-paleografska analiza...*, 62.

¹⁵⁷⁷ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 464.

¹⁵⁷⁸ Isto, 463-465.

¹⁵⁷⁹ M. Mihaljević, *Slavenska poredbena gramatika*, 1. Dio, Zagreb 2002, 153.

¹⁵⁸⁰ Ie. **leubho* > stsl. *ljubъ* "drag", *ljubъavъ* "ljubav". B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice*, 56.

BERGELA

Jedno od bilinopoljskih imena, u prepisu T. Smičiklasa, jeste *Bergela*.¹⁵⁸¹ F. Rački ime čita i interpretira kao *Brgela*,¹⁵⁸² V. Ćorović kao *Brgelja*,¹⁵⁸³ H. Kuna kao *Bergeta*.¹⁵⁸⁴ Odmah se vidi da ono nije slavenskoga porijekla. Da li zbog toga, V. Klaić¹⁵⁸⁵ M. Perojević,¹⁵⁸⁶ D. Mandić,¹⁵⁸⁷ F. Šanjek,¹⁵⁸⁸ fra. L. Petrović,¹⁵⁸⁹ M. Vidović¹⁵⁹⁰ i M. Brković¹⁵⁹¹ u svojim znanstvenim radovima izostavljaju ime, što začuđuje. Još više začuđuje i iznenađuje što M. Brković, pozivajući se na T. Smičiklasa, u latinskoj verziji bilinopoljske izjave donosi ime *Bergela*, ali ga u prevodu, koji preuzima od F. Šanjeka - izostavlja!¹⁵⁹² Nije jasno iz kojih razloga i Ć. Truhelka ignorira navedeno ime.¹⁵⁹³

Imenska osnova *Berg-* u germanskoj antroponimiji višestruko je potvrđena. H. Reichert s tom osnovom navodi pet antroponima.¹⁵⁹⁴ Bilinopoljskom liku, zbog konsonanta *l*, najbliži je antroponim *Bergelmir*, što je je mitsko germansko ime.¹⁵⁹⁵

Osnova *Berg-* je i u etnonimu *Bergio* prema "germ. **berga-* "Berg."¹⁵⁹⁶ Iz povijesnih razloga, i posve izvjesnog prisustva Gota na bosanskohercegovačkom tlu, bilinopoljski lik *Bergela* posebno se povezuje s gotskim *-berga* "zu got. *bairgan* usw "bergen", odnosno s gotskim **hari-bairgō* f "Herberge", u antroponimiji potvrđeno u ličnom imenu *Ali-bergo*,¹⁵⁹⁷ što odgovara langobardskom *Bergol* "Berg", od *Bergo*.¹⁵⁹⁸

¹⁵⁸¹ T. Smičiklas, *Cod. diplomaticus*, III, 24, 25.

¹⁵⁸² F. Rački, *Bogomili i patareni...*, 329.

¹⁵⁸³ V. Ćorović, *Historija Bosne*, 172. Vjerovatno preuzimajući od Ćorovića, lik *Brgelja* donosi i P. Andelić. P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 125.

¹⁵⁸⁴ H. Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Sarajevo 2008, 136.

¹⁵⁸⁵ V. Klaić, *Povijest Bosne*, 62.

¹⁵⁸⁶ M. Perojević, *Povijest Bosne...*, 213.

¹⁵⁸⁷ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 162.

¹⁵⁸⁸ U prevodu bilinopoljske izjave ime je izostavljeno. Prema: M. Brković, *Diplomatičko-paleografska analiza Bolinopolske izjave iz 1203. godine*, 72, bilješka 66.

¹⁵⁸⁹ Fra L. Petrović, *Križani bosanske crkve...*, 97.

¹⁵⁹⁰ M. Vidović, *Ban Kulin...*, 129.

¹⁵⁹¹ M. Brković, *Diplomatičko-paleografska analiza...*, 62.

¹⁵⁹² Isto, 70-72.

¹⁵⁹³ Ć. Truhelka, *Bosanska narodna crkva...*, 771.

¹⁵⁹⁴ *Berg, Bergi, Bergin, Bergio, Berguiaten*. H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 134-135.

¹⁵⁹⁵ B. E. Siebs, *Die Personennamen der Germanen*, Wiesbaden 1970, 30.

¹⁵⁹⁶ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 50.

¹⁵⁹⁷ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 43.

¹⁵⁹⁸ E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, 63, 88.

Pošto u antroponimu *Bergela* nije izvršena metateza likvida, s aspekta slavenskih glasovnih promjena, moglo bi se zaključiti da je ime preuzeto poslije sredine 10. stoljeća. Međutim, ako se ima u vidu da je, po podacima švajcarske Igenee, germanski etnički element u strukturi bosanskohercegovačkog stanovništva na drugom mjestu, s 20 %, ime se moglo sačuvati i bez glasovnih promjena karakterističnih za slavenske jezike, unutar gotskog etničkog elementa na tlu ranosrednjovjekovne Bosne, koji je vjerovatno slaveniziran iza 10. stoljeća. Ako su se na tlu današnje Bugarske etnički Goti očuvali kao samostalna nacija najmanje do 10. stoljeća, posve je izvjesno da su se očuvali i u Bosni, o čemu indirektno svjedoči oko 50 bosanskih kasnoantičkih bazilika.

Paralela bilinopoljskom liku *Bergela* iz romanske Dalmacije je zadarsko porodično ime *Bergullus*,¹⁵⁹⁹ a iz langobarske Italije *Bergell*.¹⁶⁰⁰

PRIBIS

Bilinpopljsko ime koje se iz Mandićeve i Šanjekove fotokopije izvornika otkriva kao *Pbis*, s interpunktiranom linijom u obliku grčkog cirkumfleksa iznad slova *b*, skoro svi autori čitaju kao *Pribiša*.¹⁶⁰¹ S tim u vezi, zasigurno je da mnogi nisu ni vidjeli vatikanskog izvornika niti njegove fotokopije i da, uglavnom, jedni od drugih nekritički prepisuju ime. M. Brković ide još dalje, kao niko prije i poslije njega, i ime čita kao *Pribislav*,¹⁶⁰² čime "tvori" složeno ime s kompozitom *-slav*¹⁶⁰³ o kojem nikako ne može biti govora jer ga u izvorniku nema. V. Čorović isto ime čita kao *Pribis*¹⁶⁰⁴ i dovodi u sumnju lik *Pribiša*, iz razloga što se u Smičiklasovom i Mandićevom prepisu zapisano ime zaista ne može pročitati kao *Pribiša* već kao *Pribiš* (*Pribis*).

Kao i T. Smičiklas, i H. Kuna ime čita kao *Pribis*.¹⁶⁰⁵

¹⁵⁹⁹ "In Zara B. aduocatus 1134, Voticarra, Voticarra B.-i iudex 1175, 1182, madius Martini B. 1198 K. 2, 30, 94, 127, 193. S. Votcarra und Victor, ebenso oben die Vornamen 2, 25." K. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens*, II, 7.

¹⁶⁰⁰ "Chedinus wählte wahrscheinlich denselben Weg, den vorher Chramnichhis eingeschlagen hatte: durch das Bergell nach (dem damals noch byzantunuschen) Chiavenna (...)." L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung*, München MCMXXIV, 609, 630.

¹⁶⁰¹ E. Rački, V. Klaić, Č. Truhelka, M. Perojević, L. Petrović, D. Mandić, F. Šanjek, M. Vidović. Vidi bilješke u vezi s *Lubin*.

¹⁶⁰² M. Brković, *Diplomatičko-paleografska analiza...*, 62.

¹⁶⁰³ Imenski elemenat *slav-* nastao je iz indoevropske osnove **klew*, **klu*, grčki *klewos* i u značenju je "slava." P. I. Ilievski, *Grčko-slovenski paraleli vo antroponimijata*, (Iminja na *-slav*), Literaturen zbor 1-2. Skopje 1991, 25.

¹⁶⁰⁴ V. Čorović, *Historija Bosne...*, 172.

¹⁶⁰⁵ H. Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Sarajevo 2008, 136.

Čini se da je ime *Pribis* bilo karakteristično za pripadnike Crkve bosanske. U selu Srbotina, kod Foče, koje se zove i *Krstjan*, što otkriva pripadnike Crkve bosanske, 1477. godine popisan je *Vlatko sin Pribine*.¹⁶⁰⁶

Vlaški džemat kneza Vukića, sina Bratila, čiji su nam pripadnici poznati na osnovu Osmanskog popisa sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1477. godine,¹⁶⁰⁷ bio je antroponimska oaza imenâ gotskog porijekla. Od posebne važnosti je što se vlaška zajednica nalazila u okolini Nikšića,¹⁶⁰⁸ nekadašnjeg gotskog *Onogošta*,¹⁶⁰⁹ što njena brojna imena pouzdano i na historijsko-geografski način vezuje za Gote. U tom džematu popisano je ukupno 147 imena. U odnosu na druga popisana imena u Vilajetu Hercegovina, gdje je ime *Pribišin* rijetko,¹⁶¹⁰ u džematu kneza Vukića ono je jedno od najčešćih imena! Popisano je u čak šest različitih varijanti: *Pribun*,¹⁶¹¹ *Pribilo*,¹⁶¹² *Pribisal*,¹⁶¹³ *Pribisav*,¹⁶¹⁴ *Pribio*,¹⁶¹⁵ *Pribak*,¹⁶¹⁶ ukupno devet puta.¹⁶¹⁷ Posebno je zanimljivo to što je, uz ova imena, popisano i neslavensko ime *Begal*,¹⁶¹⁸ koje, najvjerovatnije, odgovara bilinopoljskom *Bergela*.¹⁶¹⁹ Na gotsko porijeklo zasigurno ukazuje vlaško ime *Hrgud*.¹⁶²⁰ Imenska osnova *hrb-* vlaškog imena *Hrbeta*, glasovnom promjenom kontrakcijom ili stezanjem,

¹⁶⁰⁶ U selu je popisan i *Vuklija sin Krstjanina*. Isto.

¹⁶⁰⁷ Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina (Priredio Ahmed S. Aličić), Sarajevo 1985, 78.

¹⁶⁰⁸ Vlasi navedenog džemata zimuju u mjestu zvanom *Vrbica* što je, po mišljenju prevodioca deftera Ahmeda S. Aličića, vjerovatno selo u Nikšiću. Isto, 79.

¹⁶⁰⁹ O nazivu *Onogošt*, koji je izveden od gotskog ličnog imena *Anagastus*, vidjeti u: I. Pudić, *Alt (ost) germanische Ortsnamen in den Balkansprachen*, Südosteuropa – Schriften, 6. Band, Wiesbaden-München 1964, 233. Upor: K. Jireček, *Geschichte der Serbien*, I, 36. H. Barić, *Lingvističke studije*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, Knj. I, Sarajevo 1954, 76. E. Gamilillscheg, *Romania Germanica*..., 235.

¹⁶¹⁰ U osmanskome popisu vilajeta Hercegovina iz 1477. godine, u džematu Radonje sina Durda u nahiji Komarnica, popisani su *Vukadin sin Pribine* i *Vladislav sin Pribine*. Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina, 56. U selu Žabinošuma, popisani su *Božidar sin Pribine* i *Bogosav sin Pribine*. Isto, 384.

¹⁶¹¹ *Vukašin sin Pribuna*. Isto.

¹⁶¹² *Radilja sin Pribila*, *Radan sin Pribila*, Isto, 79.

¹⁶¹³ *Živac sin Pribisala*, Isto.

¹⁶¹⁴ *Božidar sin Pribisava*, *Dobrun sin Pribisava*, *Dobriilo sin Pribisava*. Isto.

¹⁶¹⁵ *Pribio sin Vukle*. Isto.

¹⁶¹⁶ *Vukosav sin Pribaka*. Isto.

¹⁶¹⁷ Ime *Pribisav* zapisano je tri puta, *Pribilo* dva puta. Isto.

¹⁶¹⁸ *Milić sin Begala*. Isto.

¹⁶¹⁹ Sinkopa *r* najvjerovatnije je nadomjestila metatezu likvida u *er-* (*Bergela*).

¹⁶²⁰ *Radovan sin Hrguda*. Muško ime *Hrgud* identično je nazivu sela i brda *Hrgud*, zapadno od Stoca, u Hercegovini, i što se izvodi od ger. *Harjagauta*, "im anord. *Hergautr* und PN ahd. *Herigaoz*, *Herigoz* (cf. Förstermann, Personennamen I, 770 ff.), gestellt, M. Vasmer, ZSIPh XVIII 58: H. Barić, o. c. 77; I. Popović, o. c. 93)" I. Pudić, *Alt (ost) germanische Ortsnamen*..., 233.

pouzđano se izvodi iz germanskog *Hrabo*.¹⁶²¹ Dva puta zapisano ime *Otač*,¹⁶²² sa sufiksom *-ač*, nastalo je od gotskog muškog imena *Atta*¹⁶²³ (*Atta* > *Ot* + *-ač*). Nejasna imena su *Črlapc*, *Radibrad*, *Zojrat*, *Strazo*, *Hrižo*. Četiri imena nose tipičan gotski sufiks *-ilo*.¹⁶²⁴ Jedanest popisanih imena nose sufiks ilirskog porijekla *-sal*.¹⁶²⁵

Pitanje etimologije bilinopoljskog lika *Pbis*, ili *Pribis*, ostaje otvoreno. U bilinopoljskim imenima gotskog porijekla, i u džematu vlaškog kneza Vukića 1477. godine u kojem se ime javlja neuobičajeno često zajedno s drugim imenima gotškoga porijekla, za ime *Pribis* ne može se smatrati da je isključivo slavenskog porijekla. Ime je u nekoj čvršćoj vezi s Gotima. Antroponimska baza *Prib-*¹⁶²⁶ nije najjasnija.¹⁶²⁷ Da li je u pitanju baza koja je (i) gotškoga porijekla, ili je u pitanju kalk, ne može se pouzdano reći, posebno iz razloga što "balkanskogermanski jezik ne poznajemo iz direktnih izvora (...)." ¹⁶²⁸

Pribinići su zapadnohercegovački srednjovjekovni Vlasi, nastanjeni na prostoru oko Lištice.¹⁶²⁹ Ime Vlaha Pribinića, kao i zapadnohercegovački prostor na kojem su povijesno potvrđeni Goti, s velikom vjerovatnoćom ukazuje na etničku i onomastičku vezu s bilinopoljskim imenom *Pribis*.

RADOS

Slijedeće bilinopoljsko ime u latinskom izvorniku je *Rados*, kako ga donosi T. Smičiklas.¹⁶³⁰ Na isti način, kao *Rados*, čita ga i razumijeva i H. Kuna.¹⁶³¹ Ostali naprijed navedeni autori ime čitaju i interpretiraju kao *Radoš*, što je ime sla-

¹⁶²¹ Ime je, kao naziv oronima i polja, potvrđeno kod Langobarda. E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, 95. Na osnovu *-hrb* došlo je slavensko *-eta*.

¹⁶²² *Rahoje sin Otača, Radibrad sin Otača. Poimenični popis...*, 79.

¹⁶²³ CIL III, 8174. E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, V, 6.

¹⁶²⁴ *Bratilo, Branilo, Dobrilo, Radilo, Poimenični popis...*, 78, 79.

¹⁶²⁵ Tihosal, Milisal, Radosal (četiri puta), Bojisal (dva puta), Bogosal, Pribisal, Vukosal. U istom džematu također su popisana i imena sa *-sav*: Radosav (pet puta), Pribisav (3 puta), Vladisav, Vukosav. *Poimenični popis...*, 78, 79.

¹⁶²⁶ T. Maretić imena s osnovom *prib-* dovodi u vezu s glagolom *прибѣи* "accedere, adnasci, nasci". U složenim imenima za *прибѣи* smatra da "ne može biti do 2. ili 3. lice sing. aorista." T. Maretić, *Narodna imena i prezimena u Hrvata i Srba*, 125.

¹⁶²⁷ Ime *Pribidrug* T. Maretić dovodi u vezu s poljskim *Przybywoj, Przybysław*, što nije pouzdano. Isto.

¹⁶²⁸ H. Barić, *Lingvističke studije...*, 83.

¹⁶²⁹ U povelji Jurja Vojsalića iz 1434. godine, koji je bio vojvoda Donjih Kraja, u zapadnom dijelu Humske zemlje spominju se Vlasi Pribinovići. M. Vego locira ih na prostor sela Pribinovića kod Lištice. M. Vego, *Naselja...*, 131.

¹⁶³⁰ T. Smičiklas, *Cod. diplomaticus*, III, 25.

¹⁶³¹ H. Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, 136.

venskoga porijekla sa slavenskim sufiksom *-oš*. Međutim, upravo su vlaška imena prepoznatljiva po sufiksu *-oš*,¹⁶³² što ukazuje na oprez i na nužnost sveobuhvatnih etimoloških razmatranja, posebno s aspekta gotske antroponimije koja se u bilinopoljskim imenima potvrđuje kao pravilnost.

Ime *Rados* besprijekorno se izvodi iz germanskog imena *Rādo* "zu gotisch *raþs* "schnell", višestruko potvrđenog na langobardskom tlu.¹⁶³³ U posuđenicama iz stranih jezika dugo *a* (u *Rādo*) ostaje bez promjene.

U germanskom onomastikonu imena s bazom *Rada/o-* su brojna.¹⁶³⁴

Čini se da je izvorni lik **Radost*, sa gotskim sufiksom *-ost*. Na ovu pretpostavku posebno upućuju starogermanska imena *Rad*, *Rada*, *Radagais*, *Radegund*, *Radelind*, *Radigis*, *Radoar*, *Radogisil*.¹⁶³⁵

BRAGETA

Jedno od bilinopoljskih imena, u latinskoj transkripciji T. Smičiklasa, jeste *Brageta*,¹⁶³⁶ kako ga interpretiraju Ć. Truhelka¹⁶³⁷ i M. Brković.¹⁶³⁸ F. Rački ime izostavlja.¹⁶³⁹ Vjekoslav Klaić,¹⁶⁴⁰ M. Perojević (po Farlatiju),¹⁶⁴¹ M. Vidović¹⁶⁴² donose *Dragota*, D. Mandić,¹⁶⁴³ a za njim i F. Šanjek,¹⁶⁴⁴ *Dražeta*, V. Ćorović kao *Dragić*.¹⁶⁴⁵ H. Kuna ime čita kao *Bergeta*.¹⁶⁴⁶

Ukoliko se radi o liku *Drageta*, on nije slavenski, iz razloga što taj lik u južnoslavenskoj antroponimiji nigdje nije potvrđen. Izvodi se iz povijesnoga got-

¹⁶³² P. Šimunović, *Hrvatska prezimena*, Zagreb 2006, 470.

¹⁶³³ E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, 101.

¹⁶³⁴ *Radagaisus* (Gotenfürher) u varijantama *Radagadaisus*, *Radagaisus*, *Radagisus*, *Redagaisus*, *Rhadagaisus*, *Ragadaisus*, *Radelindis* CIL XIII 7204, *Radigris* (Varnenfürst), *Radoara* CIL XIII 5309, *Radogisilus* CIL XIII 3486. M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, 182-183.

¹⁶³⁵ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 546-549.

¹⁶³⁶ T. Smičiklas, *Cod. diplomaticus*, III, 25.

¹⁶³⁷ Ć. Truhelka, *Bosanska narodna (patarenska) crkva*, 771.

¹⁶³⁸ M. Brković, *Diplomatičko-paleografska analiza...*, 62.

¹⁶³⁹ Prema: N. Klaić, *Izvori...*, 313.

¹⁶⁴⁰ V. Klaić, *Povijest Bosne*, 62.

¹⁶⁴¹ M. Perojević, *Povijest Bosne...*, 213.

¹⁶⁴² M. Vidović, *Ban Kulin...*, 129.

¹⁶⁴³ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 162.

¹⁶⁴⁴ Prema: M. Brković, *Diplomatičko-paleografska analiza...*, 72.

¹⁶⁴⁵ V. Ćorović, *Historija Bosne*, 172.

¹⁶⁴⁶ H. Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, 136.

skog imena "Argeta (*Argaith*)"¹⁶⁴⁷ U bilinopoljskom imenu *Drageta*, u odnosu na gotsko *Argaith* koje I. Pudić fonetski transponira u *Argeta*, slog *-ar-* u *Argaith* mogao je pretrpiti metatezu likvida (*Argaith* > (*D*)*rageta*) s tim da je na bosansku jezičku imensku prilagodbu moglo doći protetičko *d* za koje je općepoznato da se često umeće ispred *r*.¹⁶⁴⁸ Pored linvističkih razloga glasovne promjene, koja se zove proteza i u kojoj usljed različitih ograničenja pojedini samoglasnici ne mogu stajati na početku riječi, početno *d* u *Drageta* moglo je doći i uslijed pučke etimologije. Slavenska jezička modifikacija **Rageta* nema motivacije, a s početnim *d* ona dobija slavensku pridjevsku motivaciju, čime se ime dovodi u pučko-etimološku vezu s pridjevom *drag* (*Argaith* > **Rageta* > *Drageta*) i razumijeva kao ime nadjeveno od milja. Pritom, u posljednjem zatvorenom slogu u *Argaith*, po zakonu otvorenih slogova, otpada suglasnik *h* i nastaje *-eta*.¹⁶⁴⁹

Ukoliko je bilinopoljski antroponim *Brageta*, on se može dovesti u vezu s germanskim (langobarskim) povijesnim nazivima *Bergis*, *Bergo*, *Berga*, *Bergi*,¹⁶⁵⁰ od kojih se metatezom likvida dobija antroponimska osnova *Breg-* > *Brag-*. To bi značilo da je ime etnik. Kako informira M. Schönfeld, pak, gotsko-hunsko ime **Beric* dva puta je potvrđeno kao *Berg*.¹⁶⁵¹ Na germanskoj (gotskoj) osnovi moguće je istorodno *-eutha*¹⁶⁵² > *eta*.

¹⁶⁴⁷ *Argaith* je gotski vođa pod čijim su vodstvom Goti provalili preko Dunava u Donju Meziju 248. godine i opkolili grad Marcianopolis. I. Pudić, *Gotski jezik i istorijska gramatika*, Beograd 1972, 5.

¹⁶⁴⁸ *Zdraka* umjesto *zraka*, *zdrio* i *zdreo* umjesto *zreo*, *razdrijeliti* umj. *nazrijeliti*, *ždrak*, *ždraka* umj. *znaka*. B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice...*, 90. Po zakonu otvorenih slogova (vidi sljedeću bilješku), "ako je prvi član dvočlane skupine bio zatvornik, drugi je morao biti sonant: iza usnenih zatvornika *b* i *p* mogli su stajati samo protočnici *r* i *l* (...)" M. Mihaljević, *Slavenska poredbena gramatika*, 1. dio, 144.

¹⁶⁴⁹ Zakon otvorenih slogova prisutan je tokom cijelog praslavenskog razdoblja, "a na većem dijelu slavenskoga područja i u općeslavenskom razdoblju sve do gubljenja jerova krajem 10. st." Zbog zakona otvorenih slogova otpali su svi završni suglasnici. Ispadanje suglasnika posvjedočeno je i u nekim hrvatskim toponimima posuđenim iz vulgarnog latinskog: *Apsarum* > *Osor*, *ad Portulanum* > **opurtuli* > *Oprtalj*, *ad Musculum* > *Omišalj*. M. Mihaljević, *Slavenska poredbena gramatika*, 1. dio 140.

¹⁶⁵⁰ Nazivi su višestruko potvrđeni u toponimiji sjeverne Italije. E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, 63, 88. BERG: G, PLI 1 4 104 349 11 (Bergos, 14) KONTEXT: Insel jenseit von Britannien. BERGI: G, PTOLE 2 11 14 273 3 (Βέργιοι, 01) KONTEXT: Stadt in Südgermanien; (im Gebiet der Landudoi?). BERGIN: G, AVIEN 700 (Bergine, 01) KONTEXT: civitas im Land der Nearchi, BERGIO: V IORDA GETIC 3 22 2 (Bergio, 11). H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 134-135.

¹⁶⁵¹ "Beric = got. **Bairika*, Kosenform zu einem mit *Bere-* zusammengesetzten namen, wie *Bere-mod*. Man dachte an die vielen namen auf *-ric*, -ριχο" οὐδ' σαρπει σο Βερτυ, Βέριχο" – vgl. zu dem *g* die variante *Geberig* zu *Geberic* (...)" M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 50.

¹⁶⁵² *Eutha-ricus*, *Euthungae*. M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 299.

U vezi s ovim lingvističkim izvođenjem nužno je posebno naglasiti da slične etimološke veze s nekom slavenskom jezičkom bazom **berg-* uopće nisu moguće iz razloga što navedene baze u slavenskim jezicima nema.¹⁶⁵³ Prema tome, etimologija lika *Brageta* isključivo vodi u germanske jezike.

Čitanje kao *Bergeta*, kako je pročitala H. Kuna, u čvrstoj je vezi s germanskim likovima nazivima *Bergis*, *Bergo*, *Berga*, *Bergi*.

BLADOSTUS

Bladostus je posljednje bilinopoljsko ime.¹⁶⁵⁴ Herta Kuna ime čita kao *Bladosius*,¹⁶⁵⁵ iz čega se otkriva dilema između *t* i *i*, koja ne stoji. Iz Mandićeve i Šanjekove fotokopije izvornika očito je da je znak za slovo *t* neosporan. Dominik Mandić ime čita kao *Bladošt*, uz alternativu *Vladoš* iza koje stoji upitnik (*Vladoš?*).¹⁶⁵⁶ Iz Mandićevog čitanja, pak, proizlazi dilema između *s* i *š*, koja također ne stoji, iz razloga što latinsko pismo nema slova *š*. Franjo Rački,¹⁶⁵⁷ V. Klaić,¹⁶⁵⁸ Č. Truhelka,¹⁶⁵⁹ V. Čorović,¹⁶⁶⁰ M. Perojević,¹⁶⁶¹ L. Petrović,¹⁶⁶² F. Šanjek,¹⁶⁶³ M. Brković¹⁶⁶⁴ ime interpretiraju kao *Vladoš*, što se ne može održati.

Iz *Historije hrvatskog pravopisa latinskijem slovima*, autora T. Maretića, vidi se da nijedan pisac za slovo *v* ne upotrebljava znak *b*. Najveći broj pisaca za glas *v* koristi znak *v*, potom znak *u*.¹⁶⁶⁵ Fonetski lik dubrovačkog zaštitnika sv. *Vlaho* (*Blasius*) nastao je prema grčkom izgovoru *s v*,¹⁶⁶⁶ a potpisnici bilinopoljske izjave nisu bili Grci, niti je njen prevodilac na latinski bio Grk. Betacizam ili preme-

¹⁶⁵³ U slavenskim jezicima od *berg* nastaje *breg*, "brijeg". E. Berneker, H. Hirt i Stender-Petersen smatrali su da je sveslavenski naziv *brijeg* "uzvisina, collis", "obala rijeke ili potoka" predslavenska posuđenica iz germanskog *Berg*. O tome vidjeti u: P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, I, 210.

¹⁶⁵⁴ T. Smičiklas, *Cod. diplomaticus*, III, 25.

¹⁶⁵⁵ H. Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, 136.

¹⁶⁵⁶ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 162.

¹⁶⁵⁷ F. Rački, *Bogomili i patareni*, 392.

¹⁶⁵⁸ V. Klaić, *Povijest Bosne*, 62.

¹⁶⁵⁹ Č. Truhelka, *Bosanska narodna (patarenska) crkva...*, 771.

¹⁶⁶⁰ V. Čorović, *Historija Bosne*, 172.

¹⁶⁶¹ M. Perojević, *Povijest Bosne...*, 213.

¹⁶⁶² L. Petrović, *Kršćani bosanske crkve*, Sarajevo 1953, 157.

¹⁶⁶³ Prema: M. Brković, *Diplomatičko-paleografska analiza...*, 72.

¹⁶⁶⁴ M. Brković, *Diplomatičko-paleografska analiza...*, 62.

¹⁶⁶⁵ T. Maretić, *Istorija hrvatskog pravopisa...*, 365.

¹⁶⁶⁶ "Im Norden hielt sich die lateinische Aussprache mit *B*, auch sl. *Blasi...*" (...) "Im Süden die griechische Aussprache mit *V*, sl. *Vlasi* (...)" K. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens...*, I, 27.

tanje *b* i *v*¹⁶⁶⁷ u ovom slučaju je sekundaran problem iz razloga što je s aspekta vulgarnolatinske alternacije početno *b*, prije svega, nužno tretirati kao *b*, posebno u kontekstu lingvističkih razmatranja koja su u čvrstoj etimološkoj vezi i koja, u smislu znanstvene pravilnosti koja se ponavlja, otkrivaju još jedno ime gotskog porijekla. Mandićeva "domaća narodna imena,"¹⁶⁶⁸ ili "čisto narodna imena" V. Ćorovića, ipak su "čisto gotska imena"! Čitanje *Vladoš* pogrešno je. Na drugoj strani, u *Zbirci za hrvatsku povijest* Nada Klaić donosi "u ponešto dotjeranom prijevodu F. Račkoga" lik *Bladoš*.¹⁶⁶⁹ Posljednja interpretacija, iako je na dobrom putu, još uvijek nije potuna i nedostaje joj objašnjenje za samoglasnik *e*, kojeg u *Bladoš* nema. Mandićeva interpretacija *Bladošt* znatno je bolja.

Etimologija antroponima *Bladostus* pouzdano vodi u germanski onomastikon. Imenu odgovara starogermansko ime *Bladastis* potvrđeno kod Sveba, za koje H. Reichert, za period od 283. do 391. godine, navodi osam potvrda.¹⁶⁷⁰

SREDNJEVJEKOVNA BOSANSKA IMENA SA SUFIKSOM -OST SU IMENA GOTSKOGA PORIJEKLA

U dubrovačkim izvorima koji se odnose na srednjovjekovnu trgovinu robljem Vuk Vinaver otkrio je više imena prodavanog bosanskog roblja, čija imena se završavaju na *-ost*. Prema njegovim istraživanjima, od pedesetak imena koja se javljaju u periodu od 1299-1301. godine, "imena sa završetkom na *-ost* ima oko jedne četvrtine," u ukupnom broju imena, zaključno s 14. stoljećem, "oko jedne petine."¹⁶⁷¹ To su ženska imena *Prvost*, *Drugost*, *Dobrost*, *Vlkost*, *Negost*, *Milost*, *Radost*, *Dragost*.¹⁶⁷²

V. Vinaver pokušao je da obrazloži sufiks *-ost*. Doveo ga je u vezu sa općim karakterom bosanskih ženskih imena za koja je smatrao da su najčešće izvedena od raznih duševnih osobina (*Milost*, *Radost*, *Dragost*), što bi, po Vinaverovom mišljenju, moglo svjedočiti o bogumilskom karakteru imena.¹⁶⁷³

O gotskoj etničkoj pripadnosti imena *Dragost* indirektno svjedoči jedna dubrovačka isprava s početka 14. stoljeća. Dana 24. oktobra 1300. godine u

¹⁶⁶⁷ Pojava je karakteristična u vulgarnom latinitetu rimske provincije Dalmacije.

¹⁶⁶⁸ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 119.

¹⁶⁶⁹ N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb 1972, 313. N. Klaić ne informira gdje je dopunjeni prijevod objavljen.

¹⁶⁷⁰ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 142.

¹⁶⁷¹ V. Vinaver, *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, godina II, Dubrovnik 1953, 138.

¹⁶⁷² Isto, i d.

¹⁶⁷³ Isto.

Dubrovniku je prodat *Molos filius Dragosti de Bossena*.¹⁶⁷⁴ Dragostin sin, kao i njegova majka, nosi ime gotškoga porijekla koje potiče od gotškog **mala-* "stark" in *Mala-theu-s, -bald, Mal-ulf* Pn. (...).¹⁶⁷⁵

Pored gotškog sufiksa, neke od osnova imenâ *Prvost, Drugost, Dobrost, Vlkost, Negost, Milost, Radost, Dragost* mogu biti također gotške. *Milo*¹⁶⁷⁶ je germanski antroponim kojem odgovara žensko ime *Milost*. Na osnovu germanskog porijekla upućuju još neka imena iz istog izvora, kao što su imena *Milsa, Milna, Mila*.¹⁶⁷⁷ Germanskom antroponimu *Rādo, Rado*, "zu gotisch raþs"¹⁶⁷⁸ odgovara ime *Radost*. Imenu *Dragost* najvjerovatnije odgovara baza u gotskom imenu *Driugisa*. Osnova u *Negost* nije najjasnija. Ovi antroponimski primjeri upućuju na zaključak da je u bosanskom onomastikonu 13. i 14. stoljeća gotski sufiks *-ost* služio u tvorbi ženskih imena. Međutim, da je taj sufiks zasigurno bio zastupljen i kod muških, vidi se iz naziva sela *Radostovo* kod Bosanske Krupe,¹⁶⁷⁹ povijesnog naziva *Radostovo*, kod Travnika, o kojem će kasnije biti više riječi, i brda *Radostovo* kod Bužima. Također, na muški rod upućuje i naziv čapljinškog lokaliteta stećaka *Dobroštik*,¹⁶⁸⁰ izveden od muškog imena *Dobrost*. Ženski rod toponima *Ragodost*,¹⁶⁸¹ u Ostrlji, nije najjasniji.

Prema zapažanju V. Vinavera, broj imena sa sufiksom *-ost* u izvorima iz 14. vijeka se postepeno smanjuje, na račun imenâ sa sufiksom *-slava*. Od posebnog značaja je činjenica da navedena imena pripadaju prodavanim bosanskim robinjama koje nisu pripadnice katoličke ili pravoslavne vjere. One su "patarenke", koje su se zbog svoje "heretičke" vjere mogle slobodno prodavati.¹⁶⁸² Uz neka imena prodanih robinja izričito stoji da su "patarenke."¹⁶⁸³

V. Vinaver uočio je da naznaka "patarenka" "stoji najčešće pored robinja koje se zovu *Gojislava*."¹⁶⁸⁴ To je ime čija osnova *Goj-* odgovara osnovi germanskog ženskog imena *Goisvintha*¹⁶⁸⁵ kao i osnovi u gotskom antroponimu *Göi-senda*,¹⁶⁸⁶ u vezi s gotskim *gauja* "Gaubewohner" > *Widi-gōia*.¹⁶⁸⁷ Od posebnog značaja je

¹⁶⁷⁴ G. Čremošnik *Kancelarijski i notarski spisi 1278–1301*, SKA, Beograd 1932, 177.

¹⁶⁷⁵ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 67. *Mallo, Malo, Mallobaudes, Malloven-dus*, M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 159–160.

¹⁶⁷⁶ E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, 100.

¹⁶⁷⁷ V. Vinaver, *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*, isto.

¹⁶⁷⁸ E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, 101.

¹⁶⁷⁹ *Riječnik naseljenih mjesta...*, 235.

¹⁶⁸⁰ Lokalitet se nalazi u čapljinском selu Gradac. Na lokalitetu je stećak s natpisom u kojem se spominje Boško Simeunović. Š. Bešliagić, *Stećci*, katal. topogr. pregled, 322.

¹⁶⁸¹ O tome vidjeti u poglavlju o visočkim gotizmima.

¹⁶⁸² V. Vinaver, *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*, isto.

¹⁶⁸³ Isto.

¹⁶⁸⁴ Isto.

¹⁶⁸⁵ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 361.

¹⁶⁸⁶ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 36.

¹⁶⁸⁷ Isto.

ime gotškoga porijekla koje Vinaver donosi u vlastitoj fonetskoj interpretaciji, kao "Ljuben."¹⁶⁸⁸ S obzirom na to da latinski jezik nema slovo *lj*, ime je zasigurno zapisano kao *Luben*, i ono na svoj način potvrđuje istovjetan bilinopoljski lik *Lu-ben* i njegovu vezu s bosanskom narodnom crkvom. Među imenima prodavanih dubrovačkih robinja je i jedan etnik gotškoga porijekla, *Godimila*.¹⁶⁸⁹

Povijesna bosanska onimija antroponim *Radost* potvrđuje i kao ojkonim i dovodi u indirektnu vezu s njegovim gotskim porijeklom. Godine 1604. u nahiji Saraj popisano je veće selo *Logila*, a u njemu mahale *Ornitovići*, *Dragostina* i *Gojakovići*.¹⁶⁹⁰ Naziv matičnog naselja *Logila* zasigurno nije slavenski, što se vidi i iz baze *Log-*, koja se ne može objasniti bosanskim jezikom, a posebno sufika *-ila*, koji je tipičan gotski sufiks.¹⁶⁹¹ Baza *Log-* pouzdano se izvodi iz vrlo vjerovatnog germanskog antroponima **Logi* "zu mnd. *log* "Flamme", "Lohe," kojeg E. Gamillscheg suponira i dovodi u vezu s antroponimima *Lugifrid* i *Lughard*.¹⁶⁹² Naziv mahale *Ornitovići* također je germanskog porijekla. *Ornitovići* se u potpunosti izvodi iz gotskog antroponima *Arin-theus*.¹⁶⁹³ Pritom, s vokalom *i* dogodila se metateza, čime je razbio tešku suglasničku grupu *nth*.

STARJEŠINSKA VJERSKA PODRUČJA BILINOPOLJSKIH PRVAKA

Bilinopoljska imena na svoj način potvrđuje bosanska toponimija, uglavnom Visokog i bliže i dalje okoline koja je povijesno pripadala Visokom što ne iznenađuje: sjedište narodne bosanske crkve, iz koje će nastati Crkva bosanska, bilo je u visočkom Moštru. Starješine narodne crkve, koje historičari počesto imenuju priorima, svoja sjedišta imali su na širem prostoru Visokog. S obzirom da se radi o vrlo značajnim ličnostima, u visočkoj toponimiji starješinska imena ostavila su značajnog traga.

¹⁶⁸⁸ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 100.

¹⁶⁸⁹ V. Vinaver, *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*, 138. O *Godomilje* vidjeti u Knjizi I *Predslavenskih korijena Bošnjaka*. Etnik može poticati i iz visočkog *Godimilja* / *Godomilja*. O tome vidjeti u poglavlju "Visočki gotizmi".

¹⁶⁹⁰ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, SV I/1, 304-308.

¹⁶⁹¹ Sufiks je sadržan u gotskim antroponimima *Andila*, *Ausila*, *Dagila*, *Dodila*, *Frawila*, *Gabila*, *Gibila*, *Hitila*, *Igila*, *Rikila*, *Sandila*, *Sindila*, *Wasila*, *Witila*. E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 319-320.

¹⁶⁹² E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, 98.

¹⁶⁹³ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 26.

Blinopoljsko ime *Dragice* (*Dragise?*) moguće je povezati sa srednjovjekovnim gradom *Dragić*¹⁶⁹⁴ koji se nalazi u blizini Konjica, za koji je općepoznato da je bio snažan centar Crkve bosanske. Riječ je o prethistorijskoj gradini i kasnoantičkoj utvrdi.¹⁶⁹⁵ Utvrda je zasigurno imala neko svoje predslavensko ime i ono može biti gotškoga porijekla, izvedeno iz antroponima *Drigise*. Povezivanje je moguće i s nazivom sela *Dragići* koje je popisano u nahiji Dubrovnik 1604. godine.¹⁶⁹⁶ Naime, izvorni lik gotškoga porijekla najvjerovatnije je poslije 1203. godine slaveniziran tipičnim slavenskim sufiksom *-ić*, o čemu je već bilo riječi. Od posebnog značaja je što je u selu popisana *Baština Dragića*, čiji je naziv može biti u vezi s bilinopoljskim *Dragice*. Naziv se očuvao sve do danas. *Dragići* iz 1604. godine danas su istoimeni zaselak u općini Kakanj.¹⁶⁹⁷

U poznatoj povelji Bele IV iz 1244. godine, u župi *Vydgossa*, koja je identična s župom *Vidogošća* koja se nalazi na području današnje općine Visoko,¹⁶⁹⁸ spominje se ojkonom *Lubinchi*.¹⁶⁹⁹ Nema nikakve sumnje da se radi o današnjem visočkom selu *Ljubnići*, koje se nalazi oko 5 km južno od Visokog. Naselje je vrlo staro.¹⁷⁰⁰ Moguće je da je selo dobilo ime po bilinopoljskom starješini bosanske narodne crkve koji se zvao *Lubin*. Uz palatalizaciju početnog *l*, kod naziva *Ljubnići* vjerovatno se dogodila glasovna promjena koja se zove kontrakcija: *Ljubinići* > *Ljubnići*.

U vezi s bilinopoljskim imenom *Lubin* očito je i *Ljubina*, što je naziv zaseoka visočkog sela Solakovići, koje je nekad pripadalo visočkoj nahiji i visočkom srezu. *Ljubina* je i manja rječica koja protiče kroz naselje.¹⁷⁰¹ Naglasak u drugom slogu naziva, na samoglasniku *i*, koje je kratkosilazno *i*, porijeklo naziva od slavenskog antroponima *Ljubo* isključuje u potpunosti. Nema nikakve sumnje, naziv nije slavenskog porijekla. U selu se nalaze brojne starine: "grčka kaldrma" i stećci (lokaliteti Zagrebica, Barice, Kaurlaš). Poseban značaj pridaje se srednjovjekovnoj nekropoli Ulištovići: "muslimani smatraju to groblje svojim zbog jednog visokog stupa na kom su u reljefu predstavljeni krst, polumjesec sa zvezdom i

¹⁶⁹⁴ Grad se nalazi u središtu geografskog trokuta koje čine konjička sela Džepi, Kanjina i Ovčari. P. Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Konjic 1975, 87.

¹⁶⁹⁵ *Arheološki leksikon BiH*, 3, 212.

¹⁶⁹⁶ *Općirni popis...*, SV I/1, 438.

¹⁶⁹⁷ Isto.

¹⁶⁹⁸ P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 106.

¹⁶⁹⁹ Fotokopiju povelje donosi M Vego u: M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države...*, 135, 136.

¹⁷⁰⁰ Na njivi Crkvicama u Gornjim Ljubničima, gdje se nalazi i srednjovjekovno groblje, priča se da se nekad nalazila crkva. Iznad Ljubnića i Čekrečića "bilo je jedno ogromno muslimansko groblje, pa su mu nišani većinom uklonjeni i upotrebljeni. Po toj strani bilo je i 'grčkih grobova', ali su svi stećci razneti." M. Filipović, *Visočka nahija...*, 404.

¹⁷⁰¹ S obzirom da se gornji tok rječice zove *Povóla*, vjerovatno je ojkonom posudio ime hidronimu.

mač.¹⁷⁰² Naziv nekropole *Ulištovići* izvodi se iz ostrogotskog imena "Oūllíα",¹⁷⁰³ koje u bosanskom jeziku zakonomjerno daje *Ulis-> Uliš-*. Za dental *t*, u *Uliš-*, poznato je da se ponekad umeće iza *s*,¹⁷⁰⁴ dok je *-ovići* patronimski possessivum.

Seoska njiva u Ljubini, koja se zove *Pāpala*¹⁷⁰⁵ izvedenica je na *-ala* od gotškoga *papa* m, "Pfaffe, Geislichter"¹⁷⁰⁶ "pop" i najvjerojatnije je pripadala bilinopoljskom prioru ("popu") Ljubenu.

Naziv seoskog hidronima *Gojava*¹⁷⁰⁷ također nije slavenskog porijekla. Objašnjava se gotskim *gauja* m "Gaubewohner", u vezi s *Widi-gōia*¹⁷⁰⁸ i *Gōi-senda*.¹⁷⁰⁹ S obzirom da gotsko dugo *o* nije prešlo u *u* naziv pripada mlađem sloju gotške onimije na tlu Bosne i Hercegovine i njegov nastanak može se datirati poslije 10. stoljeća. Sufiks *-va* u *Gojava* vjerovatno je nastao pod utjecajem domorodačke ilirske onimije. Po mišljenju P. Skoka, u vezi sa sufiksom *-ua*, "hrvatski *-va*",¹⁷¹⁰ u onim riječima čiju osnovu "ne možemo protumačiti iz slavenskih jezičkih sredstava, moglo bi se kod riječi, koje ovako svršuju, doista raditi o ilirskim riječima."¹⁷¹¹

Gotskoga porijekla je i ljubinski toponim *Arače*.¹⁷¹² Čini se da je nastao od gotskog antroponima s bazom *Aria-* (>*Ara-*),¹⁷¹³ got. *ara* m "Aar, Adler".¹⁷¹⁴ Da se naziv toponima, koji se nalazi u arei drugih naziva gotskog porijekla, ne može tumačiti na drugi način – etimologijom naziva *Arareva gromila* na Glasincu,¹⁷¹⁵ itd. – indirektno pokazuje naziv hrgudskog zaseoka *Harači (Arači)*.¹⁷¹⁶ Nazivi stolačkog sela *Hrgud*,¹⁷¹⁷ i seoskog oronima *Harači (Arači)*, zasigurno su gotskog

¹⁷⁰² Isto, 344.

¹⁷⁰³ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 265. U gotskom onomastikonu također su poznati antroponimi *Uli* i *Uliaris*. H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 734-735.

¹⁷⁰⁴ Kao u pridjevu *ostar, ostar*, itd. O tome vidjeti u: B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice...*, 89.

¹⁷⁰⁵ Kod Filipovića pogrešno: *Papula*. Isto, 343. Autentičan naziv i naglasak provjereni na terenu.

¹⁷⁰⁶ F. Holthausen, *Gotisches...*, 77. Naglasak u *papa* je na prvom slogu i samoglasniku *a* koje je dugo silazno *a*, i u slavenskim jezicima nije podložno promjeni.

¹⁷⁰⁷ *Gojava* je izvor potoka *Vrela*. Isto, 343.

¹⁷⁰⁸ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 36.

¹⁷⁰⁹ Isto.

¹⁷¹⁰ P. Skok je elaborirao ilirski sufiks *-va* na primjerima *Budva, Pliva, Lašva*, itd. P. Skok, *Studije iz ilirske toponomastike*, GZM XXXII, Sarajevo 1920, 38.

¹⁷¹¹ Isto.

¹⁷¹² Specijalna karta, SARAJEVO, list 119, izdanje Vojnogeografskog instituta, djelimično dopunjeno 1959.

¹⁷¹³ *Ariariocus* (Gotenkönig), *Ariarith* (Vandale), *Arigernus* (Ostgote). M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 25-26.

¹⁷¹⁴ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 7.

¹⁷¹⁵ O tome vidjeti u knjizi I *Predslavenskih korijena...*

¹⁷¹⁶ *Riječnik naseljenih mjesta...*, 100.

¹⁷¹⁷ Isto, 104. Jedan seoski zaseok zove se *Ljubovina* što je, najvjerojatnije, u vezi s gotskim *lub-*.

porijekla. S obzirom na to da u nazivu *Arača* nije došlo do glasovne promjene *a > o*, također ga je nužno ubrojiti u mlade nazive gotskog porijekla.

Od značaja je i naziv hidronima *Povóča*. Tim imenom naziva se gornji dio rječice Ljubine. Koliko je do sada poznato, radi se o jedinstvenom hidronimskom nazivu, ne samo na tlu Bosne i Hercegovine već i na prostoru nekadašnje Jugoslavije. Etimologija naziva nije jasna.

Naziv ljubinskog toponima *Radivrat*¹⁷¹⁸ najvjerovatnije nije slavenskoga porijekla. Radi se o složenom nazivu *Radi-vrat*, u kojem se u prvom kompozitu otkriva gotska antroponimska baza sadržana u prvom kompozitu gotskog imena *Rada-gaisu-s*,¹⁷¹⁹ i langobardskom antroponimu gotškoga porijekla *Rádo*.¹⁷²⁰ Naglasak u langobardskom *Rádo*, na samoglasniku *a*, koje je dugosilazno *a*, pokazuje da se gotsko-langobardsko *Rádo* u južnoslavenskim jezicima ne mijenja. Za kompozit *-vrat*, u *Radivrat*, moguće je pretpostaviti da je u vezi s gotskim *writ-s* "Strich".¹⁷²¹

U vezi s bilinopoljskim imenima gotškoga porijekla *Lubin* i *Luben* vjerovatno je i naziv mjesta *Ljubskovo*, koje se nalazilo južno od Srebrenice, gdje se u periodu od 1407-1416. godine spominje kuća bosanskih krstjana.¹⁷²² Pošto je očito da naziv *Ljubskovo* nije izveden od slavenskog antroponima *Ljubo*, on je, najvjerovatnije, gotskog porijekla. Naziv mjesta antroponimskog je porijekla, vjerovatno od gotskog antroponima *Leubasnus*.¹⁷²³ Kontrakcijom, od gotске baze *Leubas-* nastaje *Ljubs-*, na koje je došlo posesivno *-kovo*. U istom periodu, 12407-1416. godine, u Ljubskovu se spominje patarensko mjesto *Ružin*.¹⁷²⁴ Najvjerovatnije, naziv je antroponimskog porijekla, od gotskog antroponima *Rugi-* m "Rugier".¹⁷²⁵

Ako je *Ružin* nastalo od gotskog *Rugi*, *Ružin* bi bio "onaj koji opominje (u vjeri)". S obzirom na to da pretpostavljene glasovne promjene *Rugi > Ružin* nemaju karakter onih glasovnih promjena koje su predslavenske riječi pretrpjele u prvo vrijeme poslije slavenskih doseljavanja na Balkan (*u > i*), nastanak naziva bi se mogao datirati u ranoslavensko doba (7-10. stoljeće).

¹⁷¹⁸ Specijalna karta, SARAJEVO, list 119, izdanje Vojnogeografskog instituta, djelimično dopunjeno 1959.

¹⁷¹⁹ F. Holthausen ime izvodi iz gotskog *naps* "leicht". F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1934, 79.

¹⁷²⁰ Langobardsko *Rádo*, po mišljenju Gamillschega od gotskog *répts*, višestruko je potvrđeno u toponimiji sjeverne Italije. O tome vidjeti u: E. Gamillscheg, 101.

¹⁷²¹ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 128.

¹⁷²² D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 312.

¹⁷²³ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 153.

¹⁷²⁴ "(...) do patarenskog mjesta Ružina kod Ljubskova". Isto.

¹⁷²⁵ Radi se o vrlo raširenom germanskom antroponimu. H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 577-578.

Bilinopoljsko ime *Pribis* čini se da se može dovesti u vezu sa selom *Kunovo*, koje je važan centar Crkve bosanske u gornjem Podrinju. U pojedinačnom popisu sandžaka Hercegovina iz 1477. godine u Kunovu se spominju "zemlje gosta Cvatka kristjana."¹⁷²⁶ U selu je 1905. godine pronađen tzv. Kunovski zapis, za koji je Ć. Truhelka smatrao da ga je napisao "jamačno svećenik ili redovnik bosanske crkve."¹⁷²⁷ A. Solovjev je Kunovski zapis tretirao primjerom bogumilsko-islamskog sinkretizma.¹⁷²⁸

Naziv sela *Kunovo* nije slavenskog porijekla. U germanskoj antroponimiji baza *Kuni-* jedna je od najzastupljenijih.¹⁷²⁹ Iz povijesnih razloga, u Kunovu dolazi u obzir povezivanje s prvim imenskim kompozitom ostrogotskog imena *Cuni-gastus*.¹⁷³⁰ S obzirom da gotško *Cuni-* nije pretrpjelo slavenske glasovne promjene karakteristične za najstarije posuđenice, naziv bi se mogao datirati u prelazno razdoblje slavenizacije, posebno iz razloga što neki seoski nazivi ipak imaju fonetske odlike starijih naziva neslavenskog porijekla.

U pojedinačnom popisu sandžaka Hercegovina iz 1477. godine u Kunovu je popisano ukupno 39 poreskih obaveznika. Uz svakog poreskog obaveznika popisano je i ime njegovog oca. Među popisanim imenima iznenađuje da je čak 34 imena s osnovom *Rad-*.¹⁷³¹ Neuobičajenoj i velikoj brojnosti antroponimske baze *rad-* odgovara najčešća germanska antroponimska baza *Rad-*, koja u germanskom onomastikonu tvori preko 20 ličnih imena.¹⁷³² Iz povijesnih razloga, u

¹⁷²⁶ Integralan prijevod popisa Kunova iz hercegovačkog mufassal deftera od 1477/1478, u prijevodu Ahmeda S. Aličića, donosi M. Hadžijahić. M. Hadžijahić, *O jednom manje poznatom domaćem vrelu za proučavanje crkve bosanske*, Prilozi Instituta za istoriju, godina X/II, Sarajevo 1974, 91.

¹⁷²⁷ Ć. Truhelka, *Poviest Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1942, 787.

¹⁷²⁸ A. Solovjev, *Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne*, Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine, I, Sarajevo 1949, 58.

¹⁷²⁹ "Ahd. cuni, kunni, chunni khuni, afr. kin, ken, ags. cyn, cynn, cinn., an kyn = Geschlecht, d. h. Nachwuchs, vgl. Hun-." *Kunimund, Kuniald, Cunigast, Chunipald, Chunihari*, itd. B. E. Siebs, *Die Personennamen der Germanen*, 121.

¹⁷³⁰ "Cuni-gastus = got. *Kuni-gasts, vgl. as. Cyni-, ahd. Kuni-, Chuni- zu germ. kuni- "Geschlecht" (...)." M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, 67.

¹⁷³¹ Imena su popisana slijedećim redoslijedom: Radas, Radilo, Radohna, Radohna, Radivoj, Radivac, Radinac, Radić, Radivac Radoje, Radić, Radivac, Radovan, Radenko, Radivac, Radihna, Radohna Radoje Radivoj, Radivoj, Radonja, Radoje, Radivoj, Radivoj, Radisav, Radovan Radivoj, Radinac, Radivoj, Radivoj, Radovan, Radonja, Radoje, Radivac. M. Hadžijahić, *O jednom manje poznatom domaćem vrelu...*, isto.

¹⁷³² "As. ahd. rat = Vorsorge, Gewinn, ags. raed = Hilfe, Gewinn, Vorteil, Nutzen, an. ráðh- = Hilfe, Unterstützung." *Radbald, Redbald, Radobod, Radobert, Radagais, Radman, Radlaic, Radlac, Radnath, Raderich, Raderis, Raduald, Raduan, Raduwari, Radward, Radwer, Radowin, Radulf, Radelfrit, Radalcar, Radelgis, Radelmund*, itd. itd. B. E. Siebs, *Die Personennamen der Germanen*, 137-138.

Kunovu dolazi u obzir gotška baza *rād-*.¹⁷³³ Istovjetan onomastički trend neuobičajene brojnosti navedene baze u Kunovu se nastavlja i u kasnijim vremenima.

U hercegovačkom defteru iz 1585. godine u Kunovu su popisane 32. kršćanske baštine. Iznenaduje da čak 18 baština, imenovanih po njihovim nekađašnjim vlasnicima, također sadržavaju antroponimsku bazu *rad-*.¹⁷³⁴ Široka rasprostranjenost baze na svoj način potvrđuje činjenicu da je riječ *rād-*, iz koje je izvedena antroponimska baza, "germansko-balstoslavenski leksem."¹⁷³⁵ Ime *Radko* četiri puta popisano je s glasom *d* iz razloga što taj glas u pozajmljenicama odgovara glasu *t*,¹⁷³⁶ odnosno poznogotskom *þ*. Naime, u gotškom jeziku naknadno je izvršena promjena *d* u *t*.¹⁷³⁷ Ime *Radko* čuva najstariju istočnogotsku balkansku starinu. U mladoj fazi, pak, u germanskoj antroponimiji javlja se više imena s osnovom *Rat-*.¹⁷³⁸

U istom popisu nalaze se imena kunovskih njiva. Jedna od njih je *Udi-na*.¹⁷³⁹ Njiva je vjerovatno pripadala Ostrogotu koji se zvao *Odoin*.¹⁷⁴⁰ Toponimska baza *Udi-* također odgovara langobardskom *Ōdo*, u italijanskoj oronimiji potvrđeno i kao *Odine*.¹⁷⁴¹ Druga njiva popisana je kao *Barinska*¹⁷⁴² i njen naziv u vezi je sa savremenim kunovskim toponimom *Bárin do*, koji se nalazi na lokalitetu "nedaleko od Cerove ravni."¹⁷⁴³ Naziv *Barinska* u potpunosti se izvodi iz germanskog antroponima ženskog roda *Barin*,¹⁷⁴⁴ na koji je došao posesivum *-ska*. Treća njiva popisana je kao *Durica*,¹⁷⁴⁵ što je deminutiv koji je, najvjerovatnije, nastao poimeničenjem od nekog od germanskih antroponima *Duri*, *Durio*.¹⁷⁴⁶ Preostali nazivi njiva *Huilica* i *Desilica* nisu jasni.

¹⁷³³ Rādo, s. gotisch *rēþs*. E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 101.

¹⁷³⁴ Radosava, Radovac, Radica, Radivoj, Radko, Radihna, Radonja, Radoč, Radivoj, Raduča, Radoje, Radko, Radivoj, Radihna, Radko, Radovan, Radica, Radko. M. Hadžijahić, *O jednom manje poznatom domaćem vrelu...*, 87, 88.

¹⁷³⁵ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, III, 95.

¹⁷³⁶ B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice...*, 85.

¹⁷³⁷ Iz tog razloga, najstariji slavenski lik za Gota je *Gōd*. "Vrh tega ni isključeno, da je obstajala od pradavnine slovanska oblika *gōd-*, ki se je razvila še pred germanskim premikom *d > t*." J. Kelemina, *Goti na Balkanu...*, 21.

¹⁷³⁸ *Ratgoj, Ratgaud, Rathad, Rathard, Rathelm, Rathram, Ratroc, Ratamar*, itd. B. E. Siebs, *Die Personennamen der Germanen*, 138.

¹⁷³⁹ M. Hadžijahić, *O jednom manje poznatom domaćem vrelu...*, 88.

¹⁷⁴⁰ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 174.

¹⁷⁴¹ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 101.

¹⁷⁴² M. Hadžijahić, *O jednom manje poznatom domaćem vrelu...*, 88.

¹⁷⁴³ Za *Bárin do* M. Hadžijahić navodi da "Možda podsjeća na đavola Baršana iz Kunovskog zapisa". M. Hadžijahić, *O jednom manje poznatom domaćem vrelu...*, 88.

¹⁷⁴⁴ Antroponim je potvrđen oko 370. g. n. e. H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 116.

¹⁷⁴⁵ Isto.

¹⁷⁴⁶ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 241..

U Kunovu je gotškoga porijekla, najvjerovatnije, i neobično ime kunovskog zaseoka koji M. Hadžijahić nije akcentirao i koji navodi u dativu "po Gradovu".¹⁷⁴⁷ Iz naziva zaselačkog toponima *Gradevska vrata*,¹⁷⁴⁸ pak, vidi se da *Gradovo* nije izvedeno od "grad", posebno i iz razloga što je Kunovo selo. S obzirom da je *Gradovo* zaselak u kojem se nalaze kuće, naziv je moguće izvesti iz gotškog *gard-s* "Haus".¹⁷⁴⁹ Također, posve je moguće izvođenje i iz germanskog (langobardskog) antroponima *Grádo*,¹⁷⁵⁰ tim prije što se u imenu nalazi dugosilazno *a* koje se u bosanskom jeziku ne mijenja.

Jedan zaselak sela Kunova zove se *Pribišci*.¹⁷⁵¹ U seoskom nazivu vjerovatno se krije bilinopoljsko ime *Pribis*. Sufiks *-ci* u *Pribišci* nije sufiks *-ica* kojim se tvore umanjenoce od imenica ženskog roda. U ovom slučaju sufiks *-ci* tvori množinu, što znači da su se u zaseoku nalazile pristalice ili sljedbenici osobe koja se zvala *Pribis*, što ukazuje na značajnu ličnost koja može biti bilinopoljski *Pribis*. Od slavenskog antroponima *Pribiša* očekivati je lik *Pribiševići*, deminutiv *Pribiščići*.

Glasinac i Podborač također su sjedišta bosanskih "krstjana".¹⁷⁵² Na tom prostoru nalazi se planina *Gostinja*,¹⁷⁵³ nazvana po gostima, starješinama Crkve bosanske. Južno od Rogatice još uvijek se nalazi selo *Pribiševići*. Povezivanje zasnovano isključivo na imenskoj vezi *Pribis* – *Pribiševići* nema veće znanstvene težine iz razloga što je u geografskoj nomenklaturi Bosne i Hercegovine s osnovom *prib-* zastupljeno čak 28 naziva.¹⁷⁵⁴ Međutim, pošto se vjerovatno radi o selu *Pribisalić* koje je 1516. godine popisano u nahiji Borač,¹⁷⁵⁵ veza *Pribis-Pribisalić* postaje nešto izvjesnija, mada nema vrijednost kunovskoga *Pribis-Pribišci*. U Opširnom popisu iz 1604. godine selo je popisano kao *Pribiševići*.¹⁷⁵⁶ Ukoliko se naziv seoske mezre "*Dikan*, u blizini sela *Pribiševići*"¹⁷⁵⁷ može dovesti u vezu sa gotskim *diakainu-s* m "Diakon" < lat *diaconu-s* < gr. δίακονο- "Diener",¹⁷⁵⁸ odnosno "đakon", za što postoji manja hipotetička mogućnost, naziv mezre mogao bi se dovesti u vezu s Crkvom bosanskom. U tom slučaju mezra bi svoj

¹⁷⁴⁷ Isto, 70.

¹⁷⁴⁸ Isto.

¹⁷⁴⁹ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 35.

¹⁷⁵⁰ (...) zu ahd. grātag "gierig". E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 94.

¹⁷⁵¹ *Riječnik naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini*, 147.

¹⁷⁵² D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 310-312.

¹⁷⁵³ U austrougarskim naučnim izvještajima nastalim tokom arheoloških istraživanja Glasinca ime planine je *Gosinja*, što je nastalo od *Gostinja*. Na istoj planini, u popisu iz 1604. godine, popisao je čifluk *Gostina* (III, 130.). U vrijeme toponimske srbizacije Glasinca naziv je falsificiran u *Gosina*. O tome vidjeti u: I. Pašić, *Toponimska srbizacija Glasinca*, Sarajevo 1995, 35. Isti: *Od hajduka do četnika*, Sarajevo 2000, 99-102.

¹⁷⁵⁴ *Riječnik naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1910, 228.

¹⁷⁵⁵ N. Filipović, *Geografsko-historijski rječnik...*, 32.

¹⁷⁵⁶ *Opširni popis...*, SV III, 128.

¹⁷⁵⁷ *Opširni popis...*, SV III, 129.

¹⁷⁵⁸ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 22.

naziv dobila po po đakonu, pripadniku bosanske narodne crkve kome je nekad pripadala. Ankarski profesor bošnjačkog porijekla Tayyib Okić u više turskih katastarskih deftera iz 15. i 16. vijeka pronašao je sela, baštine, mezre (žirata zemljišta), vinograde, čifluke, mulkove, selišta, zemin (veći kompleksi zemljišta), njive, vrtove, šume i pašnjake, sve u posjedu Crkve bosanske i njenih svećenika *strojnika*, među kojima su upisana i dva *gosta*.¹⁷⁵⁹

U osmanskome defteru iz 1468. godine negdje u istočnoj Bosni, možda i u gornjem Podrinju, popisana je *nahija Pribić drugim imenom Kamenica*.¹⁷⁶⁰ Zapis je značajan iz dva razloga. Prvo, pokazuje da se radi o vrlo važnoj ličnosti po kojoj je nahija imenovana, kao što je bilinopoljski Pribis. Drugo, dvojni naziv, kao i znatan broj drugih bilingvnih naziva koji se sreću u osmanskim popisima istočne Bosne,¹⁷⁶¹ najvjerovatnije ima bilingvalni karakter, što pokazuje da je slavensko porijeklo imena *Pribić*, kao i bilinopoljskog *Pribis* – upitno.

Bilinopoljsko ime *Rados* pouzdano se dovodi u vezu s nazivom sela *Radostovo*¹⁷⁶² koje je povremeno pripadalo visočkoj nahiji i za koje se pretpostavlja da je današnje naselje *Róstovo*, južno od Novog Travnika. U lingvističkom smislu povezivanje je besprijekorno, čemu ide u prilog još jedna posebna geografska area koja odgovara još jednom crkveno-starješinskom području. U nazivu *Radostovo* očuvan je bilinopoljski lik *Rados* i on nije *Radoš*, kako su isto ime čitali svi historičari koji su se bavili bilinopoljskom izjavom. Naziv sela *Radostovo* pouzdano otkriva ime *Radost* koje je nastalo od gotskog i langobardskog antroponima *Rado* (lgb. *Rádo*) "zu gotisch *raPs* "schnell".¹⁷⁶³ U nazivu je germanska baza *Rad-* i tipičan gotski sufiks *-ost*, o kojem je već bilo riječi. S velikom vjerovatnoćom može se smatrati da je selo dobilo ime po bilinopoljskom crkvenom starješini, koji se zvao *Radost* i koji je u Radostovu živio i rukovodio vjerskim poslovima bosanske crkve.

Na onimiju gotškoga porijekla u Radostovu upućuje neobičan naziv mezre *Gojsar*, koji se ne može objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezika i iza kojeg je prevodilac deftera A. Handžić, vjerovatno iz razloga što mu je bio nejasan, upisao

¹⁷⁵⁹ M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1990, 38.

¹⁷⁶⁰ Sumarni defter iz 1468, 31 v.

¹⁷⁶¹ O tome vidjeti u *Predslavenskim korijenima Bošnjaka*, knjiga I, poglavlje o predslavenskoj etnografiji Glasinca.

¹⁷⁶² Selo je prvi put popisano u nahiji Rama 1485. godine kao *Radostiva* /N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik...*, 17./, godine 1489. kao *Radostava* /Asto, 25/. Godine 1516 popisano je kao *Radostovo* i tada je, po informaciji A. Handžića, bilo značajno selo s ukupno 58. kuća. "To selo, ili jedan njegov dio, popisano je bilo 1540-42. (zajedno sa još dva manja naselja) kao vlaško selo sa ukupno 19 domaćinstava." A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću*, Studije o Bosni, Istanbul 1994, 129, bilješka 58. U opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine popisano je kao *Radostovo* i pripadalo je nahiji Visoko /Opširni popis..., 504, 505./.

¹⁷⁶³

upitnik.¹⁷⁶⁴ Prvi dio naziva, kao i kod hidronima *Gojava*, moguće je objasniti gotskim *gauja* m "Gaubewohner" > *Widi-gōia*,¹⁷⁶⁵ odnosno bazom *goj*- antroponima *Gōiaric*.¹⁷⁶⁶ Još jedan povijesni naziv iz Radostova koji pripada starijem sloju gotskih naziva, naziv jajlaka *Osilac*, slaveniziran sufiksom -c, ima osnovu u gotskom *asilu-s* m "Esel."¹⁷⁶⁷ Riječ je o patronimu. Zemljoposjed je pripadao Gotu koji se zvao *Ausila*.¹⁷⁶⁸

Na osnovu povijesnih izvora koji pokazuju da je Batalo Santić 1393. godine napisao poznato *Batalovo jevandjelje*, koje je darovao "starcu Radinu", s obzirom na to da su se njegovi središnji posjedi nalazili oko Gornjeg Turbeta, D. Mandić je pretpostavio da se u okolini Travnika nalazila kuća bosanskih krstjana.¹⁷⁶⁹ Navedena krstjanska kuća mogla se nalaziti i u Radostovu.

Bilinopoljsko ime *Bergela* čini se da je u vezi s nazivom vareškog sela *Brgule*.¹⁷⁷⁰ U osmanskome popisu iz 1604. godine selo je dva puta popisano i kao *selo Javri drugim imenom Brgula*.¹⁷⁷¹ Radi se o bilingvalnom nazivu, koje smo na prostoru glasilačke ilirske kulture razmatrali u knjizi *I Predslavenskih korijena Bošnjaka*. U ovom razmatranju bitno je dočeto (finalno) *a* u *Brgula*, koje odgovara dočetnom *a* u *Bergela*. Premda se radi o vrlo starom naselju, u kojem je pronađen arheološki depo iz bronzanoga doba, na osnovu *l* koje nije palatalizirano, čini se da naziv ne potiče od lat. *virgultus*¹⁷⁷² već od bilinopoljskog imena *Bergela*. U geografskom smislu, vareško područje po svojoj veličini odgovara približnoj veličini drugih područja u kojim su situirani geografski nazivi koji su u vezi s ostalim bilinopoljskim imenima. Pritom, s obzirom da se radi o rudonosnom području, a Goti su se zanimali za rude, prisustvo Gota u vareškom kraju posve je izvjesno. Naziv Vareš gotskog je potrijekla.¹⁷⁷³

Na gotsku antroponimsku bazu *Berg-* u visočkom kraju čini se da ukazuju višestruke nedoumice u vezi s nazivom jednog sela koje se nalazi između visočkih sela Kujavče i Banjevac. Radi se o selu za koje je M. Filipović, od informatora koje je konsultirao za vrijeme svojih etnoloških istraživanja, čuo da se zvalo "Bregovo ili Brigovo ili Brgovo Selo."¹⁷⁷⁴ Niti jedan naziv nema uporišta u slavenskoj

¹⁷⁶⁴ *Oplirni popis...*, 506. Isti naziv *Gojsar* je i u sumarnom popisu selâ nahije Visoko u Bosanskom sandžaku 1604. godine, što znači da je naziv autentičan. Isto, 455.

¹⁷⁶⁵ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 36.

¹⁷⁶⁶ Isto, 131.

¹⁷⁶⁷ Isto, 8.

¹⁷⁶⁸ Gotsko ime *Ausila* donosi E. Gamillscheg, E. Gamillscheg, *Romania – Germanica...*, 319.

¹⁷⁶⁹ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 313.

¹⁷⁷⁰ Selo je arheološki lokalitet iz kasnoga bronzanog doba. *Arheološki leksikon BiH*, 3, 15.

¹⁷⁷¹ *Oplirni popis...*, 456.

¹⁷⁷² Naziv H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 553.

Brgulje, što je ime zaseoka u Žepi u kojem je nastanjen bošnjački rod *Brgulja* /A. Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka*, I./ nastao je od lat. *virgultus*, *a*, *um* "grmovit, žbunast".

¹⁷⁷³ O tome vidjeti u poglavlju o visočkim gotizmima.

¹⁷⁷⁴ M. Filipović, *Visočka nahija*, 282.

antroponimiji, posebno iz razloga što imena **Breg*, **Brig* i **Brg*, kao slavenska, uopće nisu poznata. Nedoumice u vezi s nazivom novijeg su datuma i uzrokovane su etimološkim nepoznanicama koje je, najvjerovatnije, uzrokovao naziv koji puk nije uspio motivirati.

Za bilinopoljsko ime *Bladoš*, ili *Vladoš*, kako su ime čitali neki od historičara, nema pouzdanoga toponimskog uporišta. Ime *Drageta* hipotetički je moguće dovesti u vezu sa nazivom sela *Draževići*, jugoistočno od Kiseljaka, i selom *Draževići* sjeverno od Rogatice. Povezivanje je nesigurno, iz razloga što nema drugih pokazatelja koji bi ukazivali na opravdanost te veze.

Iz izvora o crkvi bosanskoj poznato je da je 8. januara 1404. godine "gospodin' episkup' Crkve bosanske na Janikih" pisao pismo Dubrovčanima, s ciljem da se u Bosnu povrati vojvoda Pavao Klešić, na osnovu čega se zaključuje da su *Janjići* kod Zenice jedan od važnijih centara Crkve bosanske.¹⁷⁷⁵ Mada se bilinopoljska imena starješina Crkve bosanske ne mogu dovesti u vezu s *Janjićima*, historijski izvori i u tom mjestu potvrđuju gotske korijene Crkve bosanske.

U Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine u selu *Janjići*, u nahiji *Brod*, popisana je "Baština Vučice, drugim imenom *Hrga* (...)".¹⁷⁷⁶ *Hrg*¹⁷⁷⁷ može biti hipokoristik od imena gotskog porijekla *Hrgud* koje odgovara oronimskom nazivu *Hrgud* kod *Stoca*, što se izvodi od germanskog imena *Harjagauta*.¹⁷⁷⁸ S obzirom da je *Hrgud* neosporno gotsko ime, antroponim *Hrg* najvjerovatnije ukazuje na gotsko porijeklo Crkve bosanske u jednom od njenih najvažnijih središta. Kao i brojni drugi bilingvni nazivi iz osmanskih izvora, *baština Vučice*, *drugim imenom Hrga*, zasigurno otkriva antroponimski bilingvitet. *Vučica* je slavenski antroponim, a *Hrg* antroponim gotskog porijekla. Antroponim *Hrg* čini se da otkriva daleke gotske korijene iz antroponimske nomenklature nekadašnje Crkve bosanske i njenih pristaša, koji su se tragovi u *Janjićima* očuvali sve do početka 17. vijeka.

¹⁷⁷⁵ O tome vidjeti u: D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, (1979.) 366.

¹⁷⁷⁶ *Opširni popis...*, SV 1/2, 152.

¹⁷⁷⁷ Dočeto *a* i naznaka da se radi o drugom imenu, a ne o nadimku, u potpunosti isključuje mogućnost da je u pitanju *hrg* "nekakav sud za vodu". *Rječnik JAZU*, III, 694. Osmanski popisi ne donose nadimke.

¹⁷⁷⁸ Naziv brda *Hrgud* koje se nalazi zapadno od *Stoca*, u Hercegovini, izvodi se od ger. *Harjagauta*, "im anord. *Hergautr* und PN ahd. *Herigaoz*, *Herigoz* (cf. Förstermann, *Personennamen* I, 770 ff.), gestellt, M. Vasmer, *ZSIPh* XVIII 58: H. Barić, o. c. 77; I. Popović, o. c. 93)" I. Pudić, *Alt (ost) germanische Ortsnamen...*, 233.

U istom Popisu popisana je i "baština Miloja Skrvojeva (...)." ¹⁷⁷⁹ Antroponimska baza *Skr(v)*- čini se da nije slavenskoga porijekla ¹⁷⁸⁰ i da joj je porijeklo u gotskom "*skaurō* f 'Schaufel', in *windskauro* "Wurfschaufel" (...)." ¹⁷⁸¹

Jedan dubrovački karavan, na putu iz Hercegovine u Bosnu, pod vrhom Ivan-planine, 1418. godine trebao je pristati "u Bradini, u kući Milorada patarena". ¹⁷⁸² Naziv *Bràdina*, jedinstven na području Bosne i Hercegovine, zasigurno nije slavenskoga porijekla i moguće ga je, s određenom rezervom, dovesti u vezu s germanskim imenom *Bardo* "Streitaxt" koje je potvrđeno kod Langobarda. Na neslavensku onimiju Bradine ukazuje i historijski naziv *Naivan*. Bosanski kralj Dabiša 1392. godine napisao je pismo Dubrovčanima "in Bradine, in loco campestri qui dicitur Naiuan". ¹⁷⁸³

Oblast Konjica, kojem pripada i Bradina, jedan je od poznatijih centara Crkve bosanske. ¹⁷⁸⁴ Naziv konjičkog sela *Oteležani* ¹⁷⁸⁵ gotskog je porijekla. ¹⁷⁸⁶ Ime "Obicena patarena, u mjestu zvanom Neretva pod Biogradom," ¹⁷⁸⁷ pak, zasigurno je germansko. U potpunosti odgovara langobardskom imenu *Obizzo*. ¹⁷⁸⁸ S obzirom da je langobardski imenski lik potvrđen 1174. godine, konjički lik *Obicen* zadržao je potpuno istovjetnu antroponimsku germansku osnovu *Obizz-* (zz = c) s gotskim sufiksom *-(e)n*. ¹⁷⁸⁹

Bilinopoljska imena gotskog porijekla prvorazredan su historijski izvor i ona u povijesti bosanske narodne crkve imaju poseban značaj. Potvrđuju njene

¹⁷⁷⁹ Opširni popis..., SV 1/2, 152.

¹⁷⁸⁰ Da li je baza izvedena poimeničenjem glagola *serviti*, što bi odgovaralo antroponimu *Krvaiš*, teško je reći.

¹⁷⁸¹ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 90.

¹⁷⁸² M. Dinić, *Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina*, JIČ, 3, Beograd 1937, 136.

¹⁷⁸³ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 310.

¹⁷⁸⁴ O tome vidjeti: Isto, 371, 372.

¹⁷⁸⁵ U selu je 1910. godine živjelo 29 pravoslavaca, 119 muslimana i 31 rimokatolik. *Riječnik naseljenih mjesta...*, 199.

¹⁷⁸⁶ "ON *Otolež*, M. Vasmer (ZSIPh XVIII, 366 ff.) hat ebenso in diesem ON in der Herzegovina cine slav. adj. Bildung mit dem Suffix -ędz, germ. -ing erkannt und ihn zu germ. **abula* "Adeltum, Adel, got **abling* gesellt (cf. H. Barić, o. c. 77). Zu diesem ON sind auch die ONN *Otilovići* (Herzegovina) und *Otalež* (Istrien) zu stellen (oder zu *Attila* ?)." I. Pudić, *Alt (ost) germanische Ortsnamen...*, 233, 234.

¹⁷⁸⁷ K. Jireček, *Istorija Srba*, IV, Beograd 1923, 36.

¹⁷⁸⁸ "Obizzo, s. Opizzo, Fö. I, 1174, zu ahd. *uppi* "eitel" (...)." E. Gamillscheg, *Romania - Germanica...*, 101.

¹⁷⁸⁹ I. Pudić, *Gotski jezik*, I, *Istorijska gramatika*, 131.

doktrinarne arijanske sadržaje.¹⁷⁹⁰ Lingvisti počesto idu ispred historičara a u vezi s porijeklom Crkve bosanske već su od ranije pretpostavili da "prve korijene bogumilstva treba tražiti u arijanizmu ovih Istočnih Germana, pretežno Vulfilinih Gota (...)." ¹⁷⁹¹ S obzirom na to da se pretpostavlja kako su Goti na Balkanu živjeli zajedno sa Slavenima "verovatno do početka 11. veka," ¹⁷⁹² kada su asimilirani, očuvanje ličnih imena gotškoga porijekla na tlu Bosne do 1203. godine posve je izvjesno.

Bilinopoljska imena gotškoga porijekla, koja M. Brković interpretira kao *Dragiša, Ljubin, Brageta, Pribisav, Ljubin, Radoš i Vladoš*, nikako ne mogu biti "sve dakle osobe hrvatskih narodnih imena u sastavu starog tradicijskog hrvatskog broja sedam" ¹⁷⁹³ ne samo iz razloga što u "prijevodu na hrvatski" ¹⁷⁹⁴ Smiči-klasovog latinskog prepisa ime *Dragice* nedosljedno prevodi i kao *Dragić, Pribis* kao *Pribiš*.¹⁷⁹⁵ Nije jasno da li na ovaj način M. Brković reafirmira hipotezu o gotskom porijeklu Hrvata. Također, nije jasno koja su od bilinopoljskih imena, po mišljenju Brkovića, "hrvatska" a koja to nisu. Pritom, Brković iznova reafirmira davno odbačenu hipotezu fra Lea Petrovića po kojoj su "mnogi članovi bosanskih i humskih kršćana redovnici, izdanci hrvatskih benediktinaca, bar do sredine XIII stoljeća (...)." ¹⁷⁹⁶ Očito, Brkovićevom politički i vjerski motiviranom eklekticismu, iz potrebe svojatanja i kroatiziranja bosanske narodne crkve, nedostaju "osobe hrvatskih narodnih imena," sve u cilju katoliciziranja i kroatiziranja bosanske narodne crkve i Crkve bosanske.¹⁷⁹⁷

Bilinopoljska imena, njihov najveći broj, pokazuju da osnivači narodne bosanske crkve, koja će se kasnije nazvati Crkvom bosanskom, nisu hrvatski po-

¹⁷⁹⁰ Na osnovu proučavanja invokacije u abjuraciji iz 1203. godine L. Margetić izveo je zaključak o neusaglašenosti između katoličkog ispovijedanja i ispovijedanja bosanskih krstjana "utoliko što bi se njihova heterodoksija približavala ublaženom arijanstvu, koje su zastupala mnoga german-ska plemena, a osobito Goti." L. Margetić, *Neka pitanja...*, 55.

¹⁷⁹¹ I. Pudić, *Gotski jezik...*, 28.

¹⁷⁹² Isto, XI.

¹⁷⁹³ M. Brković, *Diplomatičko-paleografska analiza...*, 62.

¹⁷⁹⁴ Isto.

¹⁷⁹⁵ Isto, 72.

¹⁷⁹⁶ Isto, 64. "Uz ostalo, i po tome se može pretpostaviti da je bosanska kršćanska zajednica pripad-nica benediktinskog reda." Isto, 61.

¹⁷⁹⁷ Za M. Brkovića Uskrs, Božić, Blagovijest, Uzašašće, Velika Gospa, Sv. Petar i Pavle, Mihovil Ar-kandel, Sv. Stjepan Prvomučnik, Svisveti, koji se spominju u bilinopoljskoj ispravi, su "katolič-ki sveci i blagdani" (str. 60.) bez bilo kakve mogućnosti, ili naznake, da mogu pripadati i nekoj drugoj crkvi. Za istog autora termin *krstjani* "jest izričaj tadašnjeg pisanog hrvatskog govora pa bi ga trebalo pisati istaknuto, a u suvremenom hrvatskom jeziku, kojim većina hrvatskih autora pišu o njima, pisati ga kao *kršćani*, jer su oni doista bili istinski kršćani i bar u početku katolici" (Isto, 63). S lingvističkog aspekta ostaje nejasno šta je Brkovićev "pisani hrvatski govor", a šta nepisani, i po čemu se oni razlikuju, da li po tome što je *Dragiša* i *Pribisav* pripadaju "pisanom govoru" a *Dragić* i *Pribiš* "nepisanom".

povi glagoljaši, kako su smatrali I. Pilar i F. Milobar,¹⁷⁹⁸ odnosno da se ne radi o katoličkoj "akefalnoj" crkvi koja je baštinica hrvatske glagoljaške crkve predvođene benediktincima, kako je tvrdio fra L. Petrović,¹⁷⁹⁹ a što kao mogućnost ostavlja i J. Fine.¹⁸⁰⁰ Od strane istog autora, hipoteza po kojoj se Crkva bosanska može nazvati "iskvarenom (u doktrinarno-praktičnom smislu) katoličkom crkvom,"¹⁸⁰¹ također nema povijesnog osnova. Bosansku narodnu crkvu i Crkvu bosansku nisu osnovali ni hrvatski "katari i "patareni", za koje F. Šanjek smatra da su nakon intervencije splitskog nadbiskupa Bernarda prebjegli u Bosnu i početkom 13. stoljeća osnovali Crkvu bosansku.¹⁸⁰² Bosanska narodna crkva, iz koje je potekla Crkva bosanska, nije bila hrvatska crkva,¹⁸⁰³ odnosno katolička crkva s istočnim obredom, kako su smatrali A. Hofer,¹⁸⁰⁴ J. Šidak,¹⁸⁰⁵ zatim A. Vaillant¹⁸⁰⁶ i još neki autori.

S obzirom na to da su gotska imena *Leubinus* i *Driugisa*, od koji su nastali bilinopoljski likovi *Lubin* i *Dragice* (*Dragise?*), zasigurno potvrđena u Mesii inferior, odnosno na tlu današnje Bugarske, pseudoznanstvena hipoteza o pravoslavlju i srpskom porijeklu Crkve u bilinopoljskim imenima uporišta nema. Hipoteza je "tužno svjedočanstvo izrazito tendencioznih nastojanja, u kojima mora uginuti svaka znanstvena istina."¹⁸⁰⁷ Od vremena uspostave ostrogotske vlasti na Balkanu do sredine 10. stoljeća cjelokupan Balkan bio je gotska domovina, tako da se balkansko arijanstvo na tlo današnje Bosne i Hercegovine ne može "donositi" iz Dalmacije ili iz Srbije.

¹⁷⁹⁸ O tome vidjeti u: J. Šidak, *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogomilstvu*, Zagreb 1975, 23.

¹⁷⁹⁹ I bez bilinopoljskih imena gotskog porijekla J. Šidak smatrao je da Petrovićevo mišljenje "počiva i inače na nedokazanim i proizvoljnim pretpostavkama". Isto.

¹⁸⁰⁰ J. Fine, *Bosanska crkva...*, 144.

¹⁸⁰¹ J. V. A. Fine, *Zaključci mojih posljednjih istraživanja o pitanju bosanske crkve*, Bogomilstvo na Balkanu: svetinata na najnovije istraživanja, *Materiali od simpozijuma održanog u Skopju na 30, 31 maj i 1 juni 1978 godina*, Skopje 1982, 129.

¹⁸⁰² F. Šanjek, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani...*, 190.

¹⁸⁰³ M. Vidović navodi da je Crkva bosanska "hrvatska narodna Crkva iz koje je izravno, kao posljednji ostatak hrvatske narodne Crkve, (p)ostala i Bosanska Crkva", te da su *djedovi* Crkve, "po utrnuću loze Trpimirovića, pojavili uz lozu Kotromanića." M. Vidović, *Kulin ban i krstjanska Bosna*, Sarajevo 2001, 115.

¹⁸⁰⁴ A. Hofer tvrdio je da je Crkva bosanska "katolička zajednica s istočnim obredom." A. Hofer, *Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj crkvi u Bosni*, Zagreb 1901.

¹⁸⁰⁵ J. Šidak, *Današnje stanje pitanja 'crkve bosanske' u historijskoj nauci*, *Historijski Zbornik*, sv. VII, Zagreb 1954, 129-142. Isti: *Bogomilstvo i heretička Crkva bosanska*, *Historijski Pregled*, VI, Zagreb 1958.

¹⁸⁰⁶ A. Vaillant, *Les chrétiens bosniaques, Mélanges de l'histoire des religions offerts à Ch. H. Puech*, Paris 1974, 525-530.

¹⁸⁰⁷ Isto, 28.

IMENA GOTSKOGA PORIJEKLA U PRAVOSLAVNIM SINODICIMA I NJIHOVO IGNORIRANJE OD STRANE N. GOŠIĆ

Sinodici su službeni crkveni spisi srednjovjekovne srpske crkve nastali još u 9. stoljeću, prepisivani i dopunjavani u 14. stoljeću. Sadržavaju ispovijedanje pravoslavne vjere i osudu krivovjerja. Svi srpski sinodici osuđuju bogomile kao "bogumrske heretike", među koje ubrajaju i bosanske krstijane. Sinodici su se čitali u svim saborskim crkvama za vrijeme crkvene liturgije, u prvu nedjelju velikog posta, koja se zbog toga zvala "nedjelja pravoslavlja".¹⁸⁰⁸

U pljevaljskom sinodiku, koji je napisan krajem 14. stoljeća, između ostalog, proklinju se bosanski heretici *Rastima* gost, *Lepčîn*, *Bregec*, *Rastudije* i "v'si verujušte v nje, da budu prokleti."¹⁸⁰⁹ U zagrebačkom sinodiku, poslije općeg proklinjanja heretika, ponovo se ponavljaju imena *Rastudije* i *Lepčîn*. Ime *Bregec* navodi se kao *Bregoč*, *Rastima* gost kao *Rastina* gost. Zagrebačkom sinodiku pridodato je ime *Hoteš* (Хотѣшь).¹⁸¹⁰

Ime *Rastima* potiče od germanskog antroponima *Rastam*.¹⁸¹¹ Za ime *Bregec*, ili *Bregoč*, moguće je da se radi o imenu nastalom od antroponima *Bergo*, potvrđenog kod Langobarda.¹⁸¹² Metatezom likvida, germansko *Berg-* daje *Breg-Berg-* > *Breg-* + *-ecl-oč*.

Ime *Lepčîn*, potvrđeno u pljevaljskom i u zagrebačkom sinodiku, također nije slavensko. Imensku bazu *Lep-* moguće je izvesti iz germanskog antroponima *Lappo*, potvrđenog kod Langobarda.¹⁸¹³

Ime *Hoteš* (Хотѣшь) također može biti gotsko, o čemu se govori u podnaslovu o imenima gotskog porijekla uklesanim na bosanske stećke.

Na primjerima imenâ *Bregeclč* i *Lepčîn* N. Gošić potvrđuje se kao tendenciozna znanstvenica i očita panslavizatorica Crkve bosanske. U radu o bogumilskim ličnim imenima, koja izvodi i iz pljevaljskog i zagrebačkog sinodika – za zagrebački sinodik navodi da sadrži najpotpuniji spisak bogumilskih imena – navedena autorica izostavlja imena *Bregeclč* i *Lepčîn*.¹⁸¹⁴ Taj postupak učinjen

¹⁸⁰⁸ Do danas su se sačuvala tri srpska sinodika, pljevaljski, zagrebački i dečanski. O literaturi koja se odnosi na sinodike vidjeti u: D. Mandić, *Bogumilska crkva...*, 49.

¹⁸⁰⁹ Isto, 50.

¹⁸¹⁰ Isto, 50.

¹⁸¹¹ H. Reichert., I, 553.

¹⁸¹² E. Gamillscheg, *Romania – Germanica...*, 88.

¹⁸¹³ Isto, 98.

¹⁸¹⁴ "Pošto se imena, s neznatnim izuzetkom, u sva tri rukopisa ponavljaju, ovdje ćemo dati imena iz najpotpunijeg spiska tj. iz Zagrebačkog rukopisa: Белизмѣньъ, Растуднѣ, Дражило, Тврѣдош, Добръко, Радосиъмъ, Растина гост, поп Друтъ, Тврѣко, поп Братѣнь, Хотѣшь. Sva ova imena, osim Друтъ i Хотѣшь, nalaze se i u Dečanskom rukopisu. U Pljevaljskom rukopisu, osim imena iz predhodnih spiskova, (Растуднѣ, Тврѣко, Тврѣдош), data su i dva imena

je iz razloga što izostavljena imena nisu slavenskog porijekla a N. Gošić Crkvu bosansku panslavizira i srbizira – i zato imena izostavlja!

U istom radu, N. Gošić također izostavlja imena *Nelepc/Nele'ps* i *Stogniš/Stog'sii*, koja su također potvrđena u pljevaljskom i zagrebačkom sinodiku i koja su nejasna. Za posljednje ime moguće je da sadržava protetičko *s*, te da je baza *Stog-* izvedena iz germanskog (langobardskog) antroponima *Tago* "zu ahd. *tag* (...)",¹⁸¹⁵ *Tagaus*.¹⁸¹⁶

STARJEŠINSKI NAZIVI GOTSKOGA PORIJEKLA U CRKVI BOSANSKOJ

STROJNIK

O mjestu i ulozi strojnika u Crkvi bosanskoj još uvijek se vode znanstvene rasprave. O tome u najnovije vrijeme, u studiji *Crkva bosanska u XV stoljeću*, raspravlja i P. Čošković.¹⁸¹⁷ U Čoškovićевой studiji, i većini prethodnih radova koji se odnose na taj problem, strojnici se tretiraju kao *poglaviti krstjani* Crkve bosanske. U istom se značenju u dubrovačkim izvorima susreću izrazi *domini maiores christianorum* i *maiores domini Patarenorum*.

Dosadašnja tumačenja naziva *strojnik* primjer su izrazito tendenciozne slavenizacije tog crkvenobosanskoga starješinskog zvanja, nastale s ciljem da se Crkvi bosanskoj pripiše isključivo slavenski, odnosno srpskohrvatski karakter. Poslednji autor koji Crkvu bosansku slavenizira je P. Čošković.

O porijeklu imena *strojnik* P. Čošković piše: "Sasvim je sigurno da je riječ *strojnik* slavenskog porijekla (...)." ¹⁸¹⁸ Međutim to je sasvim nesigurno, i ne samo nesigurno, već i netačno. Čoškovićeva "sigurnost", da jeste znanstvena sigurnost, u tom izričaju podrazumijevala bi historijski neosporan, proziran i potpuno jasan jezički lik koji nije moguće dovesti u sumnju. Naime, svaka povijesna riječ, pa i *strojnik*, istovremeno je lingvistička i povijesna činjenica i ona ima svoj strukturalni sklad. Ako su u etimološkom razmatranju pojedine riječi, i njene opće strukture, iscrpljeni svi znanstveni metodi kojima je riječ moguće podvrgnuti, i

kojih nema u ovim spiskovima: Радомиръ и Толако." N. Gošić, *Bogumilska lična imena u zapisima bosanskih srednjovjekovnih rukopisnih knjiga i u drugim istorijskim izvorima*, Zbornik šeste jugoslovenske onomastičke konferencije, Beograd 1987, 397.

¹⁸¹⁵ E. Gamillscheg, *Romania – Germanica*., 104.

¹⁸¹⁶ CIL 13 3628. H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 646.

¹⁸¹⁷ P. Čošković, *Crkva bosanska u XV stoljeću*...

¹⁸¹⁸ Isto, 368.

ako izvedena etimologija sadržava komplementarno i jedinstveno značenje proizašlo na osnovu primjene različitih znanstvenih metoda, tek tada moguće je govoriti o sigurnoj etimologiji koja se odnosi na porijeklo riječi *strojnik*. Međutim, Čoškovićovo tumačenje otkriva očite historiografske kontraverze koje su daleko od znanstvene "sigurnosti". Riječ *strojnik*, prije svega, lingvistički i onomastički je problem, a njegovo znanstveno rješenje mora biti u skladu s povijesnim izvorima o toj riječi.

U vezi sa etimologijom *strojnik* P. Čošković informira: "Što se tiče naziva *strojnik* (строиникъ) koji po upotrebi prevladava u izvornim svjedočanstvima, treba reći da stoji u tijesnoj vezi s riječima "strojiti (строити) i "strojitelj" (строитель), koje prema F. Miklošiću izražavaju smisao dobrog gospodarenja i čuvanja povjerenih dobara, što bi odgovaralo grčkim riječima παράσκευάζειν i κατασκευάζειν, odnosno οἰκονόμος i κηδεμών. Upotreba slavenske riječi строитель zasvjedočena je u pojmovima строитель храма i црковнии строитель u značenju upravitelja, nadzornika."¹⁸¹⁹ Prema tome, kako proizlazi iz Čoškovićeve interpretacije, riječ *strojnik* nastala je poimeničenjem glagola "strojiti", a *strojnik* je "čuvar povjerenih (crkvenih) dobara".

Iz Čoškovićevog tumačenja vidi se da je on riječ *strojitelj* doveo u vezu s *strojiteljem* hrama (crkve), što bi podrazumijevalo neku vezu s Crkvom bosanskom. Međutim, ta veza nema opravdanja, iz prostog razloga što se radi o primjeru koji se ne odnosi na Crkvu bosansku već na pravoslavnu crkvu, a Crkva bosanska nije bila ni katolička ni pravoslavna. Čoškovićovo razumijevanje riječi *strojnik* posebno se ne može dovoditi u vezu s "strojiteljem hrama" odnosno crkve, iz još jednog razloga: većina historičara smatra da Crkva bosanska nije podizala crkve. Dalje, Čoškovićovo zaključivanje otvara vrlo važno pitanje: ako je *strojnik* sinonimno sa *strojitelj*, iz kojeg razloga riječ *strojnik* uopće nije posvjedočena uz termine "hram, crkva", već je uz navedene vjerske objekte isključivo posvjedočeno *strojitelj*. Ovo su, tek, prvi razlozi koji dovode u sumnju Čoškovićovo tumačenje. Lingvistički razlozi, koji slijede, imaju znatno veću znanstvenu težinu.

U povijesnom razvoju svih jezika svijeta lingvisti su odavno uočili pravilnost po kojoj je u nastanku riječi prisutna tendencija da se tvore što kraći i jednostavniji morfemi, i to iz praktičnih razloga i s ciljem da omoguće jednostavniju i bržu jezičku komunikaciju. Tendencija je općepoznata i kod pridjevskih i glagolskih poimeničenja a s poimeničenjem glagola *strojiti* situacija je slijedeća:

Poimeničenjem riječi *strojiti* nastala je riječ *strojitelj*, koja ima tri sloga: *stro-ji-telj*. Međutim, riječ *stroj-nik* ima dva sloga, što pokazuje da se radi o dvije različite izvedenice s dva različita fonetska kvantiteta. Zašto je riječ *strojnik* kraća, a *strojitelj* duža? Različiti fonetski kvantiteti tih riječi ne mogu nastati iz jednog (istovjetnog) razloga, odnosno biti uzrokovani istom i jedinstvenom pravilnosti

¹⁸¹⁹ Isto, 367.

prilikom tvorbenih poimeničenja, što pokazuje da su osnove u *strojitelj* i *strojnik* različite. Naime, psihološki jezički razlozi zasigurno ne bi dozvolili suvišno i bespotrebno poimeničko udvajanje i dupliranje. Također, u glagolu *strojiti*, i riječi *strojitelj*, koja je nastala njenim poimeničenjem, konsonantska struktura pokazuje dental *t* koji je zastupljen u prvom i zadnjem slogu osnovne i poimeničene riječi. Glagol *strojiti* i njegova poimeničena izvedenica *strojitelj* sadrže po dva *t*, dok *strojnik* sadrži samo jedno *t*, što je novi dokaz da im osnove nisu iste. Također, sufiksu *-telj* u *strojitelj* sinonimno odgovara sufiks *-nik*,¹⁸²⁰ a još jedna poimeničenica iz istog glagola, *strojiteljnik*,¹⁸²¹ sadržava "sufiks na sufiks", što dodatno osnažuje činjenica da riječ *strojitelj* ne može biti sinonimna sa *strojnik*. Dalje, etimologija glagola *strojiti* na svoj način pokazuju da se njegova značenja ne mogu dovoditi u vezu sa *strojnik*.

U *Rječniku JAZU* glagol *stròjiti* ima više značenja: "a) činiti, raditi, stvarati, (...), b. činiti, štaviti (kožu) (...), c. štrojiti, škopiti (...), d. činiti, rešetati (u pravom i prenesenom smislu) (...), e. bojiti, mastiti, bojadisati (...), f. upravljati (...)."¹⁸²² U Skokovom *Etimološkom rječniku* značenja se svode na ona koja su bitnija: "stròjiti, stròjim impf. (Vuk, objekt kožu)... 1° škopiti, (*stroj* mûe, Kosmet, "besposlič"), 2° "gerben", kao pridjev part. perf. pas. *neustrojen* (- bik, Kosmet). Ovamo rusizmi: ustroj, ustrojstvo, odatle glagoli *ustrojiti*, pf. prema impf. *ustrojavati*, čehizam *stroj* 'mašina, mehanizam' (...)."¹⁸²³

Prema tome, u značenjima glagola *strojiti* prvo i osnovno značenje je "štrojiti", a posljednje i krajnje (f) [e(f)emerno] "upravljati," koje je kod P. Čoškovića na prvom mjestu¹⁸²⁴ i znači da je *strojnik* neka vrsta crkvenog upravitelja. Logika historiografske znanosti, koja kao i svaka druga znanost teži ka povjesnoj istini, između prvog i posljednjeg nikako ne može izabrati posljednje. U situaciji u kojoj o jednoj riječi imamo čak jedanest različitih značenja (tumačenja), opredjeljenje za posljednje ravno je historiografskom "samoubistvu" onog historičara koji tako izabire. "Upravitelj" u strukturi Crkve bosanske, ne samo u vizuri P. Čoškovića, može biti samo "uštrojen" ("uškopljen") i slično mišljenje je znanstveno sterilno kao i osoba koja se uškopi. Isto tumačenje nalazimo i u *Rječniku JAZU*.

U *Rječniku JAZU* J. Jedvaj informira da je strojnik m "a) upravitelj, starješina. U *Daničičevu Rječniku* (строиникъ, administrator, bio je poglavar svećenički u Bosni, među strojnicima bili su oni koji su se zvali gosti i starci, a nijesu među njima bili oni, koji su se zvali samo kršćani (...)) b) *mašinist* (...)."¹⁸²⁵

¹⁸²⁰ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, 67.

¹⁸²¹ *Strojiteljnik*, m. upravitelj. *Rječnik JAZU*, XVI, 763.

¹⁸²² *Rječnik JAZU*, XVI, 763.

¹⁸²³ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, 347.

¹⁸²⁴ Iz Čoškovićevih navoda o značenju *strojnik* vidi se da se on oslanja na neka slična (prethodna) tumačenja riječi, o čemu se konkretno ne izjašnjava.

¹⁸²⁵ *Rječnik JAZU*, XVI, 764.

Kao što se vidi, o značenju riječi *strojnik*, P. Čošković preuzeo je nekadašnja mišljenja F. Miklošića i Đ. Daničića nastala još u 19. stoljeću. Od tih tumačenja, do nastanka *Etimološkog rječnika* P. Skoka, prošlo je puno stoljeće. Za to vrijeme, lingvistička znanost napravila je krupne pomake, ali o tom problemu nije ponudila neko novo rješenje. P. Skok u svom *Rječniku*, iako tretira glagol *strojiti*, iz tog glagola ne izvodi *strojnik*. Etimologija za *strojnik* P. Skoku ostala je nepoznata, i iz toga razloga u njegovom *Rječniku* uopće se ne tretira, iz čega se indirektno vidi da Miklošićevu i Daničićevu etimologiju Skok ne prihvata. Malo je vjerovatno da Skok nije znao za crkvenobosansku riječ *strojnik* i za njen povijesni značaj. Kao i kod brojnih drugih etimoloških problema koji su mu nejasni, kao što su bosanska vladarska imena predslavenskog porijekla, P. Skok neke riječi jednostavno – ignorira. Prema tome, u najznačajnijoj etimološkoj južnoslavenskoj studiji jedna od ključnih riječi u Crkvi bosanskoj uopće nije zastupljena – pitanje je da li zbog toga što je nejasna. Iz tih razloga, Čoškovićovo mišljenje o porijeklu riječi *strojnik*, bez uporišta u novijim onomastičkim studijama, zastarjela je i prevaziđena panslavistička reinterpetacija, starija od jednog stoljeća, i ona se nikako ne može održati.

Riječ *strojnik* nastala je poimeničenjem gotskoga glagola *straujan* "ausbreiten"¹⁸²⁶ "raširiti se, proširiti," što znači da se radi o pripadnicima Crkve bosanske koji šire i proširuju (vjeru). S obzirom da ih je dvanest,¹⁸²⁷ isto kao i dvanest Isusovih apostola, njihov povijesni zadatak bio je identičan: da šire *vjeru bosansku*.

Gotski jezik, u glagolu *straujan*, iz domena gotskog vokalizma, zahtijeva nužno lingvističko razjašnjenje. Prilikom utvrđivanja fonološke vrijednosti gotskih glasova Vulfila je upotrijebio digramu *au* za otvoreno *a*.¹⁸²⁸ S tim u vezi, mnogi stručnjaci, među njima J. Grimm, W. Streitberg, W. Braune, M. H. Jelinek, H. Krahe "i mnogi drugi, smatraju da digrami *ai*, *au*, kod Vulfile uglavnom označavaju silazne diftonge *ái*, *áu* (...) "¹⁸²⁹ Ali, I. Pudić smatra da je mnogo vjero-

¹⁸²⁶ U ostalim jezicima riječ je imala slijedeće reflekske: "ais *strā*, norw. *stróya*, ac. *stréowian*, nc. *strew*, afr. *stréva*, as. *strōian*, ahd. *stréuwen*, *strouwen* "streuen" zu lat. *struere* "breiten, schichten", bret. *streaouein*, "streuen", gr. στρωμα "Streu, Lager", s. *strauwa*." F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 101.

¹⁸²⁷ Broj od 12 strojnika nalazi se u dvije isprave hercega Stjepana izdate 19. jula 1453. godine. Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, II, Beograd – Sr. Karlovci 1929-1934, 66 – 69. Upor: M. Pucić, *Spomenici srpski od 1395 do 1423, mo sm pisma pisana od Republike Dubrovačke Kraljevima, Despotima, Voivodama i Knezovima Srobskiem, Bosanskem i Primorskiem*, I – II, U Beogradu 1858-1862, 50.

¹⁸²⁸ Vulfila je upotrijebio tri digrame da označi tri potrebne vokalske foneme: *ei* za dugo i zatvoreno *i*; *ai* za otvoreno *e*, *au* za otvoreno *a*. Ustvari, uzeo je grafički iste digrame iz grčkog jezika IV stoljeća, koji su imali monoftonski izgovor. O tome vidjeti u: J. Pudić, *Gotski jezik i istorijska gramatika*, Beograd 1972, 42.

¹⁸²⁹ "kao u nem. *Heiß*, *haus*, samo ispred *r*, *h*, *hw* i u reduplikacionom slogu kod glagola s reduplikacijom *ai*, *au*, reprodukuju kratke vokale *e*, *o*." Isto, 43.

vatnije da je "u gotskom govoru koji je Vulfila normirao za svoj prevodni jezik *ai* i *au* predstavljaju monoftonge *e*, *o*,"¹⁸³⁰ što znači da bi, kako proizlazi iz Pudićevog mišljenja, gotsko *straujan* valjalo čitati kao *strojan*.

Nedoumice u vezi s fonološkom vrijednošću gotskog *au* ne dovode u pitanje izvođene termina *strojnik* iz gotskog *straujan*. Ukoliko se radi o silaznom diftongu *áu*, glasovnom promjenom "kontrakcija" ili "stezanje" od *straujan* nastaje *strojn-*, na koje dolazi slavenski sufiks *-ik*. Ukoliko *au* ima fonološku vrijednost *o*, onda je o gotska osnova *strojn-* na koju također dolazi sufiks *-nik*.

Fonološke dileme u vezi s gotskim *au* i terminom *strojnik* imaju i hronološku dimenziju. Nose nepoznanicu: da li je termin *strojnik* nastao u vrijeme prvih slavensko-gotskih kontakata, ili je mladega postanja. Rješenje problema posebno otežava činjenica da je, pak, vrlo teško utvrditi pouzdanu hronologiju prvih slavensko-gotskih susretanja na tlu današnje Bosne i Hercegovine. Drugi problem ogleda se u nedostatnosti izvora o slavenizaciji Bosne. Ukoliko se radi o slavenizaciji predslavenskoga bosanskog stanovništva, što je vrlo vjerovatno, slavenizirano gotsko stanovništvo riječ *strojnik* nije preuzelo iz drugog jezika već ga je zadržalo iz svog prvotnog i maternjeg, što je vrlo i posve vjerovatno. U tom slučaju – kao i kod mnogih drugih posuđenica koje su se na Balkanu u neizmijenjenom obliku sačuvale posredništvom srednjevjekovnog vlaškog stanovništva i bez karakterističnih glasovnih promjena kojima se odlikuju slavenske posuđenice – riječ *strojnik* ostala je s neizmijenjenom osnovom, na koju je došao slavenski sufiks *-nik*.

B. Petranović,¹⁸³¹ F. Šišić,¹⁸³² F. Rački¹⁸³³ i D. Mandić,¹⁸³⁴ su "dvanaest strojnika" Crkve bosanske, koji se spominju u dvije isprave hercega Stjepana od 19. jula 1453. godine, što direktno što indirektno, dovodili u vezu s dvanaest Isusovih apostola. Navedeni autori pravilno su razumjeli problem, što potvrđuje i etimologija *strojnik*. Prvi apostoli širili su prvobitno kršćanstvo a strojnici Crkve bosanske šire arijansko-bosansko kršćanstvo, i to je bio njihov prvobitni zadatak. Što se u 15. stoljeću strojnici javljaju i u drugim ulogama, kao porotnici, svjedoci i jamci, ili u diplomatskoj službi bosanskog *dida* (djeda) i oblasnih gospodara, ne treba da iznenađuje: 15. stoljeće je period kada Crkva bosanska definitivno nestaje s historijske scene i u tom periodu institucija 12 strojnika (apostola) odavno je izgubila svoju prvobitnu ulogu.

Premda nije proniknuo u etimologiju riječi, D. Mandić bio joj je vrlo blizu: svojom tvrdnjom da je "dvanaset apostola" moralo biti *razmješteno* po svoj

¹⁸³⁰ Isto, 44.

¹⁸³¹ B. Petranović, *Bogomili...*, 141.

¹⁸³² F. Šišić je primjetio da postoji određena podudarnost između broja strojnika i broja Isusovih apostola. F. Šišić, *Povijest...*, 141.

¹⁸³³ F. Rački, *Bogomili i patareni...*, 68.

¹⁸³⁴ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 216-220.

zemlji u raznim kućama bosanskih krstjana.”¹⁸³⁵ Slično je razmišljao i A. Babić. Na osnovu uloge zapadnih heretičkih učitelja, A. Babić je smatrao da je dužnost strojnika “prije svega, da budu učitelji i *širitelji* vjere (...).”¹⁸³⁶

Sumnje u slavensko porijeklo riječi *strojnik* proizlaze i iz povijesnih izvora. Ako je “sasvim sigurno da je riječ strojnik slavenskog porijekla”, onda bi se moglo pretpostaviti da je ona bila u upotrebi na širem južnoslavenskom prostoru, “te da su za nju također znali bugarski i makedonski bogumili.”¹⁸³⁷ Međutim, izvorna građa na tim prostorima ne potvrđuje navedenu riječ “pa se mora odustatati od traženja podrijetla i uloge strojnika među bugarskim i makedonskim dualistima.”¹⁸³⁸ Očito, porijeklo riječi nije u slavenskim jezicima.

DID, DED, DJED

Dosadašnja znanstvena nastojanja da se riješi etimologija crkvenobosanske riječi *did* (*djed*) dijele sudbinu riječi *strojnik*. Za porijeklo riječi *djed*, pod kojom podrazumjeva starješinu Crkve bosanske, P. Čošković piše: “Tako se pouzdano može tvrditi da je riječ *djed* kojom je u bosanskim vladarskim i velikaškim ispravama u XIV. i XV. st. dosljedno nazivan poglavar Crkve bosanske po podrijetlu bila slavenska te je do naših dana poznata u svim slavenskim jezicima kao naziv iz obiteljske terminologije kojim se označava roditelj dvaju naraštaja. Osim roditeljstva, ona je označavala i starješinu obiteljske zajednice, pa bi se u tom smislu mogla dovesti u vezu s *djedom* u Crkvi bosanskoj.”¹⁸³⁹ Kao i kod *strojnik*, i za etimologiju *djed* P. Čošković se poziva na literaturu iz osamdesetih godina 19. stoljeća.¹⁸⁴⁰

“Pouzdanost” P. Čoškovića u etimologiziranju starješinskoga bosanskog naziva *djed*, kao i kod *strojnik*, vrlo je nepouzdana. Nepouzdana su i svi drugi autori na koje se, u razmatranju toga problema, Čošković poziva.¹⁸⁴¹ Kao i riječ *strojnik* i riječ *did* (*djed*), prije svega, onomastički je problem i vrlo težak problem, kojem historičari, koji vladaju isključivo historijskim metodom, nisu dorašli. Bez namjere da ulazimo u opširne i jalove rasprave o etimologiji slavenskoga

¹⁸³⁵ Mjesta u kojima su bili razmješteni bosanski apostoli, po mišljenju Mandića, su: *Moištra* kod Visokog, *Janjići* kod Zenice, *Humsko* kod Foče, *Glasinac* na Romaniji, *Seonica* kod Konjica, *Stupari* kod Kladnja, *Skender-Vakuf*, *Podjelinak* kod Širokog Brijega, *Babun* kod Mostara, *Uskoplje* kod Dubrovnika. Isto, 263, 264.

¹⁸³⁶ A. Babić, *Bosanski heretici*, Iz istorije srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 1972, 263.

¹⁸³⁷ P. Čošković, *Crkva bosanska...*, 368.

¹⁸³⁸ Isto.

¹⁸³⁹ Isto, 388.

¹⁸⁴⁰ *Rječnik JAZU*, II, iz 1886.

¹⁸⁴¹ O tome vidjeti u podnaslovu *djed* Čoškovićeve *Crkve bosanske...*, 387-443.

porijekla, za koju je posve izvjesno da nije tačna, nužno je skrenuti pažnju na osnovnu onomastičku pravilnost koja je Čoškoviću i njegovim istomišljenicima nepoznata: imena se ne nadijevaju po onom čega ima u izobilju već po onom što je rijetko. Djedovâ (i unukâ) u porodičnim zajednicama slavenskih naroda ima na milione; jedan je starješina Crkve bosanske!

Prije nego što se pozabavimo etimologijom starješinskog imena u Crkvi bosanskoj, nužno je skrenuti posebnu pažnju na čudnovat panslavistički redukcionizam F. Šanjeka i P. Čoškovića u njihovom tretiranju i interpretiranju naziva starješine Crkve bosanske. Historičari su, prije svega, hronolozi, i oni su se u svojim interpretacijama dužni držati hronološkog redosljeda i nazivati historijske pojave autentičnim imenima pod kojim se ona u određenim vremenskim periodima pojavljuju. Ako se određeni pojam u istom periodu javlja pod više različitih naziva, nužno ih je sve uvažavati i navoditi. Međutim, F. Šanjek i P. Čošković starješinu Crkve bosanske tretiraju isključivo pod odrednicom "djed".¹⁸⁴² Čoškovićeva interpretacija izvan je hronološkog diskursa i u isključivom značenju koje njemu odgovara. Starješinu Crkve bosanske jednostrano i isključivo naziva imenom *djed*, što začuđuje.¹⁸⁴³ Historijski izvori, pak, s aspekta različitog razumijevanja glasa "jat", dozvoljavaju čitanje starješinskog imena kao *did*,¹⁸⁴⁴ a pod tim imenom ono se javlja i potpuno pouzdano, ispisano bez glasa "jat".¹⁸⁴⁵ Da je Čoškovićevo tretiranje starješinskog bosanskog naziva nekorektno i tendenciozno, vidi se i po njegovom nekorektnom citiranju M. Hadžijahića, koji starješinu Crkve bosanske naziva imenom *did*, a što Čošković interpretira kao *djed*,¹⁸⁴⁶ što je na razini falsifikata. Međutim, Hadžijahićeva interpretacija je validna i nije usamljena. Bošnjački historiografi starješinu Crkve bosanske uglavnom nazivaju imenom *did*,¹⁸⁴⁷ što je u skladu ne samo s povijesnim izvorima.

¹⁸⁴² F. Šanjek, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani...*, 94. P. Čošković, *Crkva bosanska...*, 387-443.

¹⁸⁴³ Recenzent Čoškovićeve studije o Crkvi bosanskoj je Dubravko Lovrenović.

¹⁸⁴⁴ Povelja Stjepana II Kotromanića iz 1323. godine izdana je "prid didom velikim Radoslavom". S. Jalimam, *Historija bosanskih bogomila*, 198.

¹⁸⁴⁵ U povelji Stjepana Ostoje od 22. avgusta 1446. godine izdatoj u Vranduku, između ostalog, stoji: "(...) господину анду Милою и анду конь анда (...)" F. Miklošić, *Monumenta serbica...*, 440. Krstjanin Radoslav (1443-1461.) prepisuje Apokalipsu i obrednik Crkve bosanske "u dni dida Ratka". Isto, 440.

¹⁸⁴⁶ "Prema podacima Restija i drugih dubrovačkih izvora, prvi bosanski biskupi nosili su narodna imena, i inače su se bili saživjeli s narodnom Crkvom bosanskom, pa je i to bio razlog za pretpostavku prema kojoj je čast bosanskog biskupa i dida Crkve bosanske u početku nosila jedna ličnost." (...) "Solovjev je, međutim, upozorio na razliku imena bosanskih biskupa i didova Crkve bosanske (...) M. Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, 260. Upor.: P. Čošković: "Pitanje izbora djedova nasljednika Hadžijahić, *Povijest Bosne*, 260, je pojednostavio (...)" P. Čošković, *Crkva bosanska...*, 393, bilješka 15.

¹⁸⁴⁷ Za M. Imamovića *did* je starješina Crkve bosanske. M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 88. Upor.: R. Matmutćehajić, *Dobra Bosna*, Zagreb 1997, 89. Pored *djed*, pod imenom *did* tretira ga i D.

U determinaciji historijskih pojmova nužno je uvažavati i narodnu tradiciju i tradicionalne izričaje historijske nomenklature. Više bosanskohercegovačkih stećaka u čijoj ornamentici je zastupljen motiv štapa u narodu su poznati kao "didov stećak,"¹⁸⁴⁸ što je P. Čoškoviću poznato.¹⁸⁴⁹ Prema tome, "didov stećak" na svoj način pokazuje da je ime starješine Crkve bosanske, s etnološkog aspekta, *did*. Isto potvrđuje i naziv sela *Didevo* kraj Sokola, u kojem je po carskoj naredbi neki vinograd određen gostu Radinu.¹⁸⁵⁰ *Didovina* je ime nekropole stećaka u selu Trubar, kod Drvara.¹⁸⁵¹ Nekropola stećaka nalazi se i u zaseoku *Didići* sela Delilovac, kod Turbeta (Travnik).¹⁸⁵²

U bugarskim izvorima iz 13. stoljeća spominje se "dedec sredečki." Iz tog razloga u dosadašnjoj historiografiji izveden je zaključak da je "poznat samo jedan izričit podatak o "djedu" izvan Crkve bosanske."¹⁸⁵³

Etimologija naziva *did*, *ded*, gotskog je porijekla. Porijeklo crkvenobosanskog starješinskog naziva je začeto u gotskoj riječi *dēþ-s* "Tat"¹⁸⁵⁴ "djelo" (junčko), "djelanje" "čin" "podvig", u sintagmi "ein Mann der Tat" "čovjek od djela".¹⁸⁵⁵ Iz gotskog *dēþ-s* nastala je izvedenica *dēdja* m "Tater",¹⁸⁵⁶ čije značenje je "počinitelj" "učinilac", "izvršilac" "tvorac", "osnivač".¹⁸⁵⁷ Gotskoj izvedenici *dēdja* m posebno odgovara *ded* iz nedatirane Tvrtkove darovnice braći Rajkovićima.¹⁸⁵⁸

Promjena gotskog *ē* > *i* u *dēþ-s* > *ded* > *did* odgovara glasovnoj promjeni kao u gr. μάτερ, lat. *mater*, hrv. i bos. *mati*.¹⁸⁵⁹ Nastala je slabljenjem vokala *ē*. Poznogotskom *þ* (*t*) odgovara glas *d*,¹⁸⁶⁰ što je potvrđeno i u južnoslavenskoj pozajmljenici grčkog porijekla *komad* < κομμάτιον.¹⁸⁶¹ Navedene glasovne promjene posebno se potvrđuju u pisanim oblicima srednjovjekovnog bosansko-

Mandić, koji piše: "Duhovna glava i starješina crkve bosanskih krstjana u suvremenim izvorima pisanim hrvatskom ikavicom, zove se "did" i "did crkve bosanske (...)" D. Mandić, *Bogumilska crkva...*, II izdanje, 243.

¹⁸⁴⁸ Stećci s motivom štapa nalaze se u: Gorani kod Konjica, Stupari kod Kladnja, Baština i Ćirići kod Skender-Vakufa, Dobrača na Glasincu, Hočevlje kod Visokog.

¹⁸⁴⁹ P. Čošković, *Crkva bosanska...*, 423, 424.

¹⁸⁵⁰ *Polimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina...*, 178. I ovaj podatak poznat je P. Čoškoviću. Upor: P. Čošković, *Crkva bosanska...*, 55.

¹⁸⁵¹ Š. Bešlić, *Stećci...*, 101.

¹⁸⁵² Isto, 142.

¹⁸⁵³ P. Čošković, *Crkva bosanska...*, 390.

¹⁸⁵⁴ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 22.

¹⁸⁵⁵ S. Ristić, J. Kangrga, *Enciklopedijski rečnik nemačko-srpski*, II, 483.

¹⁸⁵⁶ "(...) zu *dēþ-s*." F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 21.

¹⁸⁵⁷ S. Ristić, J. Kangrga, *Enciklopedijski rečnik nemačko-srpski*, II, 483.

¹⁸⁵⁸ N. Klajić, *Srednjovjekovna Bosna...*, 196.

¹⁸⁵⁹ B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice...*, 51.

¹⁸⁶⁰ O gotskom *þ* i njegovim zamjenama s *d* u gotskom jeziku vidjeti u: E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 40.

¹⁸⁶¹ B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice...*, 85.

ga grada kojeg iz historijske literature uglavnom poznajemo pod slaveniziranim imenom *Hodidjed*, o čemu će kasnije biti više riječi.

U gotskom onomastikonu, koji je samo djelimično poznat, postoji jedno ostrogotsko ime čije etimološko porijeklo je tamno (*dunkel*). Gotisti nisu uspjeli proniknuti u njegovo značenje. To je ime *Duda*, *Dudda*.¹⁸⁶² Ime je posvjedočeno kod Kasiodora i predmet je lingvističkih rasprava.¹⁸⁶³ Čini se da je gotsko ime *Duda*, *Dudda* izvedeno poimeničenjem gotskog pridjeva *us-daudei* "Ausdauder, Eifer"¹⁸⁶⁴ – u vezi s istorodnim *us-daudo* "eifrig."¹⁸⁶⁵ U gotskim jezičkim spomenicima potvrđen je komparativ pridjeva "revnosan" *usdauþs* **-usdaudoza*,¹⁸⁶⁶ što je u potpunom skladu s "Eifer". Pritom, bitna je stratigrafija gotskih riječi, kojima pripada i antroponim *Duda*, *Dudda* iz kojeg se, također, može izvesti *did*. Otkriva je poznogotsko *þ* u riječi *dēþ-s* "Tat", što je najstarija gotska riječ iz koje su potekle ostale.

Pouzdana onomastička veza između gotskih semantema *dēþ-s* > *dēdja* > *us-daudei* - *us-daudo* nedvosmisleno se otkriva u njihovim značenjima "Tat", "Ausdauder", "Eifer", "eifrig". Tim riječima, etimološki i semantički, vrlo vjerovatno pripada i antroponim *Duda*, *Dudda*. A da je onomastičko i lingvističko izvođenje bosanskog starješinskog naziva *did* iz *dēþ-s* > *dēdja* > *ded* > *did* neosporno, otkriva se na komplementaran način, bosanskim povijesnim izvorom iz 1404. godine.

Među rukopisima Crkve bosanske posebno mjesto zauzima Hvalov zbornik.¹⁸⁶⁷ Napisao ga je krstjanin Hval "a pisaše se i dosv'riše v' ljeto od rožd'stva Hristova 1404 ljeto v' dni episkup'stva i nastavnika i s'vr's'itela cr'kvi bosan'skoi gospodina djeda Radomera."¹⁸⁶⁸

¹⁸⁶² F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 20. Upor: E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*., III, 50.

¹⁸⁶³ "Wredes Duda = got. *Dōda = ahd. *Tuota* ist nur möglich, wenn man den Duda Cassiodors von wgm. *Duda* trennt, wie auch v. Grienberger tut; aber ein solches Verfahren scheint mir ziemlich willkürlich." M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, 72.

¹⁸⁶⁴ Eiferer" je "revnosnik", "pregalac", "(religiöser) isposnik", "fanatik", "vatren pristalica", što u semantičkom smislu zadovoljava, posebno iz razloga što je pridjev *Eifrig* u značenju "revnostan, žustar, vatren", počesto u sintagmi *eifrig Gebet* "vatrena (i usrdna) molitva". G. Šamšalović, *Njemačko hrvatski ili srpski rječnik*, Zagreb 1982, 283. Upor: S. Ristić, J. Kangrga, *Enciklopedijski nemačko-srpski rečnik*., I, 345.

¹⁸⁶⁵ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 20.

¹⁸⁶⁶ I. Pudić, *Gotski jezik*, I, 131-132.

¹⁸⁶⁷ O osnovni kodikološkim podacima i literaturi za Hvalov zbornik vidjeti u: A. Nazor, *Rukopisi Crkve bosanske*, Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni", Zbornik radova, Sarajevo-Zagreb 2005, 557-558.

¹⁸⁶⁸ Bologna, Biblioteca universitaria, ms. 3575-B, fol. 359. N. Gošić, B. Grabar, V. Jerković, H. Kuna, A. Nazor, *Zbornik Hvala krstjanina*, Sarajevo 1986, 777. F. Miklošić, *Monumenta Serbica*., 253. F. Rački, *Prilozi*., 101.

Za etimologiju bosansko-crkvenog naziva *did*, *ded*, *djed* kao i za dataciju i porijeklo Crkve bosanske, Hvalov zbornik ima prvorazredan značaj. Hvalov atribut za dida *svršitelj* je gotsko *dēdja* m "Tater", odnosno "izvršilac".¹⁸⁶⁹ To neosporno – i na multidisciplinarni način – znači da je termin *did* Crkve bosanske bosanska pučkoetimološka prilagodba gotske riječi *dēdja* (> *ded* > *did*). Zasigurno, i bez ikakve dvojbe, crkveno-bosanski starješinski naziv *did* nastalo je od gotskoga *dēdja*. Ovim se tek nazire i otkriva možda još veći značaj koji imaju navedene lingvističke činjenice a one otkrivaju – ko je osnivač Crkve bosanske.

Hvalov *svršitelj* očito je *svršitelj*, *izvršilac* ili *izvršitelj*. "Svršitelj, svršitelj, m. isto je što i svršilac; onaj koji svrši; consummator" "onaj koji završava, dovršava".¹⁸⁷⁰ Riječ posebno pojašnjava "Novi zavjet V; s primjerom: Gledajući na načelnika vjere i svršitelja Isusa, jevr. 12. 2 Auctorem fidei et consummatorem(...)."¹⁸⁷¹ To znači da je *svršitelj* crkvi bosanskoj "auctor" "tvorac," "stvoritelj", "pokretač", "utemeljitelj", "osnivač", "začetnik"¹⁸⁷² Crkve bosanske! Naime, *svršitelj* je u istom značenju kao i *did*. Pritom, očito je da prvi *svršitelj* nije *did* Radomer iz razloga što se Crkva bosanska prvi put spominje znatno ranije, prvi put u izvorima u nedatiranoj povelji bana Stjepana Kotromanića izdatoj oko 1325. godine.¹⁸⁷³

Hvalovog *svršitelja* u potpunosti objašnjava *Popis zabluda bosanskih krstjana*, gdje u tački 11 stoji: "Također tvrde, da su oni crkva Kristova i nasljednici apostola, i da imaju jednoga između sebe, koji se zove zamjenikom Kristovim i nasljednikom sv. Petra."¹⁸⁷⁴ Prema tome, "zamjenik Kristov i nasljednik sv. Petra", u dogmatskom smislu, svetački je transcendentan lik koji nije vremenski određen na samo jednu osobu, na samo jednoga dida. Slično uloji rimskoga pape u katoličkoj crkvi, za kojeg katolici smatraju da je Bogom dan lik i čija nadnaravna suština se povijesno obnaša u inkarnaciji smrtnih svećenika. Iz *Popisa zabluda bosanskih krstjana* proizlazi da se u Crkvi bosanskoj svaki *did* uvijek zove (naziva) zamjenikom Kristovim i nasljednikom sv. Petra, što je kontinuirana vjerska atribucija koja nadilazi osobnu i pojedinačnu, fizičku i smrtnu. U skladu s tim, logički proizlazi da se svaki bosanski *did*, od prvog do posljednjeg dida, u dogmatskom smislu, tradicionalno i stalno, naziva *svršitelem*, odnosno "tvorcem", "stvoriteljem", "utemeljiteljem", "osnivačem" i "začetnikom" Crkve bosanske.

¹⁸⁶⁹ Riječ *izvršilac* nastala je prefiksalmom tvorbom, uz pomoć prefiksa *iz-* i riječi *vršilac*. *Vršilac*, *vršioca*, m onaj koji vrši neki posao, izvršitelj. *Rječnik JAZU*, XXI, 544. *Izvršilac* je onaj koji je izvršio određenu radnju, čin, posao ili zadatak, što odgovara Hvalovom *svršitelj* "onaj koji je "svršio" određenu radnju, čin, posao ili zadatak.

¹⁸⁷⁰ *Rječnik JAZU*, XVII, 424.

¹⁸⁷¹ Isto.

¹⁸⁷² J. Marević, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, I, 268

¹⁸⁷³ A. Babić, *Bosanski heretici...*, 261.

¹⁸⁷⁴ *Rad Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu*, 1 sl, Zagreb 1867, b. 15. Upor: D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 248.

Iz naprijed navedenih navoda Hvalovog zbornika, također, vrlo važna riječ je "nastavnik", koja je ovdje u značenju *nasljednik*.¹⁸⁷⁵ Dosadašnjim istraživačima Hvalovog zbornika, lingvistima i historičarima, značenje *nasljednik* promaklo je u potpunosti. To svakako znači da *did Radomer* nasljednik osnivača Crkve bosanske, nasljednik prvog *dida* (deda, djeda), iz razloga što je Crkva od Radomera znatno starija. Etimologija naziva *did*, pak, na svoj način razumijeva Hvalov povijesni izvor i pokazuje da je osnivač bosanske narodne crkve i Crkve bosanske prvi *did*, odnosno njen prvi vjerski starješina.

Gotska riječ *dēdja* "Tater", u značenju "izvršilac", ima i posve jasna i bliska značenja, odnosno semantički utemeljena pojašnjenja, koja na posve prihvatljiv način razumijevaju i objašnjavaju Hvalovovog "s'vršitelja". To su gotski semantemi "tvorac", "osnivač", što je u potpunom skladu s još nekim povijesnim izvorima koji se mogu, što direktno što indirektno, dovesti u vezu s povijesnom ulogom prvog *dida*, osnivača Crkve bosanske. Dana 30. aprila 1405. godine Dubrovčani pišu Sandalju Hraniću, velikom vojvodi bosanskom, da je *diedo* (*did*) "gospodar i duhovni otac vaše crkve bosanske."¹⁸⁷⁶ Značenjima "izvršilac", "tvorac", "osnivač", riječ *otac* semantički ne protivrječi. Svakako, "gospodar i duhovni otac", prije svega, crkveni je *pater familias* bosanske vjerske zajednice, odnosno, nekadašnji osnivač Crkve, kojom "gospodari". Ovim se nazire opća datacija Crkve, kada je prvi "gospodar i duhovni otac" osnovao Crkvu bosansku: u neka davna "apostolska" vremena. Ako je Crkva bosanska apostolska crkva a njen starješina "nasljednik sv. Petra", od prvih apostola do prvog crkvenobosanskoga *dida* nije mogao proteći neki veći vremenski period! Isti zaključci, posebno o tome da je *did* tvorac i osnivač Crkve bosanske, logično proizlaze i iz 17. tačke *Rasprave* o bosanskim krstjanima, čiji je autor kardinal Torquemada. U toj tački bosanski krstjani "(tvrde) da su oni nasljednici apostola i da je njihov vrhovni poglavar biskup crkve, zamjenik i nasljednik Petrov".¹⁸⁷⁷ A da je *did* nasljednik sv. Petra potvrđuje se i u *Raspravi između kršćaninna rimskoga i patarena bosanskog*.¹⁸⁷⁸ Prema tome, proizlazi da je "zamjenik Kristov" i "nasljednik sv. Petra" tvorac i osnivač Crkve bosanske.

Najvjerovatnije, prvog bosanskoga "biskupa" i osnivača bosanske narodne crkve, pod imenom *Cedded* (*Ceded*), u predaji o crkvenom raskolu u Hrvatskoj, spominje i Toma Arhidakon, o čemu je već bilo riječi. Lik *Cedded* nije najjasniji. Slično ime nije poznato. Nije isključeno da je u vezi s likom *Duda*, s germanskim

¹⁸⁷⁵ S tim u vezi, A. Kadčić donosi: "Posvojivaju dobra, koja tiču oli mrtvoga biskupa oli njegova nastavnika. 310. Ključ predani jesu sv. Petru i njegovu nastavniku, papi rimskomu. 365." *Rječnik JAZU*, VII, 652.

¹⁸⁷⁶ "(...) lo diedo, che è signor e padre spirituale de la glexia vostra di Bosna." Jorga, N. *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV siècle*, serie II, Paris 1899, 107.

¹⁸⁷⁷ Isto, b. 16. (D. Mandić, 248.)

¹⁸⁷⁸ Isto, b. 12 i b. 13. (D. Mandić, 248.)

prepozitivom *zu*¹⁸⁷⁹ u značenju *do*. U vulgarnolatinskom jeziku Dalmacije iz sredine 11. stoljeća složenica *zu-Duda*, za koju postoji mogućnost da je prvobitno tvorila antroponim **Zududa*, mogla je dati lik **Z(e)ded*, što se latinskim pismom moglo zapisati jedino kao *Ceded*. Na tragu *Z(e)ded* od ranije razmišlja Kerubin Šegvić, koji Arhidakonovo *Cededa* razumijava kao *Zded*.¹⁸⁸⁰

Bosanska narodna crkva, iz koje će kasnije nastati Crkva bosanska, osnovana je u kasnoj antici, u vrijeme koje se *post quem* datira iza Vulfilinog preseljenja na desnu stranu Dunava, 348. godine, kada su, kao indirektno pokazuje Veronezeov izvor, prvi "patareni" pristigli na tlo Bosne i Bugarske (oko Nikopolja). Datacija bosanske narodne crkve, pak, komplementarna je dataciji dvojnih arijansko-rimskih kasnoantičkih bazilika, a one su datirane uglavnom u 4. i 5. stoljeće n. e. Bugarski pop Bogomil osnivač je bugarskog bogomilstva, Paulus Sosometanus heretičkog pravca Pavličana, *did, ded, (Duda?)* Crkve bosanske.

Pošto je naziv *Moštre* neosporno nastao od *magister*, a najveći gotski *magister* je Vulfila, taj naziv je s velikom vjerojatnošću nastao po Vulfili, najvećem vjerskom misionaru i učitelju Gota. To znači da je gotsko arijanstvo na srednjebosanskom tlu bilo zastupljeno na najvišoj crkvenoj razini. Narodna tradicija po kojoj se kaže da je u Moštru "bio Grk, pa Nijemac", uz moštranski toponim *Svibe*, u čijem nazivu se kriju Germani Svebi, odnosno Goti, samo potvrđuje prethodni zaključak. Svakako, prva ličnost poslije Vulfile je biskup *Cedded*, odnosno **Dēdja* ili *Duda* iz čega će nastati slavenizirana pučkoetimološka prilagodba *did (djed)*. I *Vulvila* i **Dedja*, ili *Duda*, prvo su bili arijanski misionari, a poslije njihove uspješne misionarske djelatnosti, koja je organizirana iz Moštra, *did* je osnovao Crkvu bosansku.

DID, DJED RADOMER NOSI GOTSKO IME

Kao što je već rečeno, zbornik krstjanina Hvala, nastao je "v' ljetu od rožd'stva Hristova 1404 lito v' dni episkup'stva i nastavnika i s'vr's'itela cr'kvi bosan'skoi gospodina djeda Radomera." S obzirom na to da genitiv "nastavnika" treba razumijevati u posve izvjesnom sekundarnom značenju "nasljednika", to znači da se radi o Radomerovom "episkup'stvu", i da je Radomer nasljednik osnivača (s'vr's'itela) Crkve bosanske.

¹⁸⁷⁹ "Adv/Präp. std. (8 Jh.) mhd. *zuo*, ahd. *zuo*, *zua*, *zō* as. *tō*. Aus wg. **tō*, auch in *tō*, afr. *tō*. (...)" F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 1017.

¹⁸⁸⁰ K. Šegvić, *Hrvat, Got, Slav u djelu Tome Splitsanina*, Objavljeno u: R. Tafra, *Hrvati i Goti*, 165-172.

Većina komentatora Hvalovog zbornika ime čita kao *Radomer*. Ispisano je čitko, sa znakom jata u posljednjem slogu, koji je *e*. Da se radi o refleksu jata *e* vidi se po načinu kako je u istoj ispravi ispisan prisvojni lik *чпаѣтскому*, s glasom jata *ě*, iz čega se vidi da se ne radi o ispravi napisanoj ikavicom, jer bi u tom slučaju stajalo *сплитскому*.

Današnji naziv za grad Split – što je dijalekatski naziv koji se vremenom izborio za pravo prvenstva – u izvorima je *чпаѣт*, na osnovu čega je osamdesetih godina 19. stoljeća u Dalmaciji otpočela velika polemika oko toga da li je pravilno *Split* ili *Spljet*.¹⁸⁸¹ U toku polemike, Milan Rešetar, na osnovu refleksa jata *e*, pokazao je da je u izvorima lik *Spljet*,¹⁸⁸² što drugi filolozi, poput I. Broza¹⁸⁸³ i P. Skoka,¹⁸⁸⁴ koji su se uključili u polemiku, ne osporavaju. I dok je lik *Split* odnio pučku pobjedu iz razloga koji nisu ekstralingvistički i koji su, prije svega, dijalekatske prirode¹⁸⁸⁵ jedna grupa znanstvenika, u povijesnom izvoru iz 1404. u kojem stoji dativ singulara *чпаѣтскому* gdje je očit refleks jata *e*, zapisano ime *Радомер* čitaju kao *Radomir*.¹⁸⁸⁶ Međutim, zapisano ime nužno je čitati kao *Radomer*, kako ga čitaju N. Klaić,¹⁸⁸⁷ F. Šanjek,¹⁸⁸⁸ M. Josipović.¹⁸⁸⁹

Vjerovatno u dilemi kako razumjeti neslavensko ime *Radomer*, Vjekoslav Klaić u svojoj *Povijesti Bosne* didovo ime *Radomer* uopće ne navodi, premda interpretira sva druga krstjanska imena poslanika dida Radomera što ih je did 1404. godine poslao u Dubrovnik, da dovedu Pavla Klešića.¹⁸⁹⁰ V. Vrana donosi prepis imena u latinskoj transkripciji, bez komentara kako se ono treba čitati, što izbjegavaju i ostali autori Napretkove povijesti.¹⁸⁹¹

¹⁸⁸¹ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 99.

¹⁸⁸² "valja ga zvati Spljet i nikako drugačije, jer je vokal u imenu jat, te ga tako pisahu jekavci u staro doba (...)" M. Rešetar, *Ime grada Splita*, Program Velike gimnazije u Splitu za god. 1886/1887, Split 1987, 12.

¹⁸⁸³ I. Broz, *Hrvatski pravopis*, Zagreb 1892. U posthumnim izdanjima Brozovog udžbenika lik *Spljet* zadržan je sve do 1915.

¹⁸⁸⁴ Skok se složio s Rešetarovim mišljenjem, koji je, kako kaže Skok, taj problem znanstveno riješio, "no kad bi znanstveno rezoniranje u ovakvim stvarima bilo odlučno, zna se za što bi se trebalo odlučiti, te da je je mijenjanje imena jednog važnog grada stvar osjećaja i kako je u tome znanost nemoćna." P. Skok, *Prilozi k ispitivanju imena mjesta*, V, *Spljet*, Supplemento al Bullettino di archeologia e storia dalmata, sv. 50, Split 1916, 1-13.

¹⁸⁸⁵ O tome vidjeti u: P. Šimunović, *Split ili Spljet – osvrt na polemiku s početka stoljeća, Istočnojadranska toponimija*, Split 1986, 191-206.

¹⁸⁸⁶ F. Rački, *Prilozi za povijest bosanskih patarena...*, 101. D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 103. N. Gošić, *Bogomilska lična imena...*, 307. P. Čošković, *Crkva bosanska...*, 25. i d.

¹⁸⁸⁷ N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest*, II, 66.

¹⁸⁸⁸ F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani...*, 95, 978, 114, 119, 147.

¹⁸⁸⁹ M. Josipović, *Literarna ostavština krstjana Bosanske crkve i dualistički svjetonazor*, Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni, Sarajevo-Zagreb 2005, 581.

¹⁸⁹⁰ V. Klaić, *Povijest Bosne...*, 229.

¹⁸⁹¹ V. Vrana, *Književna nastojanja u srednjovjekovnoj Bosni*, *Povijest Bosne i Hercegovine*, knjiga I, Sarajevo 1942-1991, 812, bilješka 96.

Didovo ime *Radomer* gotskog je porijekla. Radi se o složenom imenu: *Rado-mer*. Prvi imenski kompozit je langobardsko-gotsko *Râdo*,¹⁸⁹² čije dugosilazno *a* u prvom slogu pokazuje da se taj lik u bosanskom jeziku ne mijenja. Morfem *-mer* je višestruko potvrđen gotski sufiks, kao u imenima *Valamer*, *Tiudimer*, *Vidimer*,¹⁸⁹³ *Sigimers*.¹⁸⁹⁴

Za antroponim *Radomir*, pak, počesto se nekritički smatra da se radi o antroponimu isključivo slavenskoga porijekla. Međutim, i taj antroponim također može biti gotski, tim prije što sva gotska imena nisu poznata. Ali, poznat je veliki broj gotskih i germanskih imena s kompozitom *-mir*¹⁸⁹⁵ koji je mogao doći na gotsko *Râdo*.

Ime *Radomir* na jugozapadnom Balkanu je rijetko. U romanskoj Dalmaciji, u Dubrovniku, K. Jireček pronašao je samo jedno.¹⁸⁹⁶ Na drugoj strani, na tlu srednjevjekovne Srbije, višestruko je potvrđeno. U *Rečniku ličnih imena kod Srba* M. Grković navodi 15 povijesnih potvrda.¹⁸⁹⁷

Na grobnici bosanskoga tepčije Batala, kod Gornjeg Turbeta, stajao je natpis u kojem je pisalo da tu leži "uzmožni muž" tepčija Batalo bosan'ski a pisa Radomil' dijak.¹⁸⁹⁸

Ime dijaka *Radomil* također je gotskog porijekla.

Ime je složeno: *Rado-mil*.

Prvi imenski kompozit je gotsko *Râdo*, kao i u imenu *Radomer*.

Sufiks *-mil* germanski je sufiks, potvrđen u antroponimima *Lenti-mil*, *Ses-mil*, *San-mil*, *Trastemil*.¹⁸⁹⁹

¹⁸⁹² Langobardsko *Râdo*, po mišljenju Gamillschega od gotskog *rêhts*, višestruko je potvrđeno u toponimiji sjeverne Italije. O tome vidjeti u: E. Gamillscheg, 101.

¹⁸⁹³ I. Pudić, *Gramatika gotskog jezika*, 12-13.

¹⁸⁹⁴ E. Gamillscheg, *Romania – Germanica...*, III, 69.

¹⁸⁹⁵ *Wada-miru-s*, *Agro-mirus*, *Franki-miru-s*, *Gel-mirus-s*, *Gunde-miru-s*, *Carte-miru-s*, *Reci-miru-s*, *Sui-mirus-s*, *Vistre-miru-s*. F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 1-130.

¹⁸⁹⁶ Quondam Radomir de Clun, Div. Rag 1295.

¹⁸⁹⁷ M. Grković, *Rečnik ličnih imena kod Srba...*, 167.

¹⁸⁹⁸ Č. Truhelka, *Bosanska narodna crkva*, 784.

¹⁸⁹⁹ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 63, 88, 103, 113.

“EPISKUP CRKVE BOSANSKE” GOTSKOG JE PORIJEKLA

“Episkup Crkve bosanske”¹⁹⁰⁰ drugi je naziv za *dida* (djeda) Crkve bosanske.

U povjesnim izvorima lik *episkup* potvrđen je više puta. Početkom 15. stoljeća, posredujući u sukobu između Pavla Klešića i kralja Ostoje, bosanski did Radomir predstavio se Dubrovčanima kao епискуп цркве босанске.¹⁹⁰¹ Godine 1404. krstjanin Hval označio je prepisivanje svog rukopisa, namijenjenog vojvodi Hrvoju Vukčiću, въ д(ъ)ни епискоупства dida Radomera.¹⁹⁰²

U izvorima koji se odnose na pravoslavne crkve najstariji i višestruko potvrđeni lik u pravoslavnoj crkvi je *jepiskop*,¹⁹⁰³ u mlađoj fazi *jepiskupъ*.¹⁹⁰⁴ Kao što se vidi, pravoslavni likovi bitno se razlikuju od bosanskog *енускупъ*, posebno genitivnog lika *енускоупъ(ства)*, u kojem se nalazi diftong *oy*.

Bosanske likove ne karakterizira prejotacija i protetičko *j*. Posebno je zanimljiv genitivni lik *енускоупъ(ства)* s diftongom *oy* koji ima fonološku vrijednost *u*. Nastao je od neslavenskoga diftonga *au* (*a > o*). Radi se o gotskoj prilagodbi grčke crkvene riječi. Grčko ἐπίσκοπο” dalo je gotsko *aipiskaupus*, s digramom *ai* koji ima fonološku vrijednost otvorenog *e*. Posljednja riječ zastupljena je u Vulfilinom prijevodu Biblije¹⁹⁰⁵ koja je prevedena s grčkog, i riječ pokazuje da je bosansko *episkup* u bosanski jezik došlo preko gotskog *aipiskaupus*.¹⁹⁰⁶

Termin *episkup* prvenstveno pripada istočnim pravoslavnim crkvama.¹⁹⁰⁷ Pošto se nikako ne može dokazati da je Crkva bosanska bila pravoslavna, za taj istočni crkveni termin ne preostaje ništa drugo nego da se njegovo uporište potraži u arijanstvu. Historijski izvori o tome ne ostavljaju nikakve dileme. Na sinodi u Antiohiji 341. godine car Konstantin i patrijarh Euzebijje dodijelili su Vulfili

¹⁹⁰⁰ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 243. i d.

¹⁹⁰¹ O tome vidjeti u: P. Čošković, *Crkva bosanska...*, 388. Krstjanin Hval označio je prepisivanje svog rukopisa, namijenjenog vojvodi Hrvoju Vukčiću.

¹⁹⁰² N. Gošić, B. Grabar, V. Jerković, H. Kuna, A. Nazor, *Zbornik Hvala krstjanina*, Sarajevo 1986, 777. F. Miklošić, *Monumenta Serbica...*, 253. F. Rački, *Prilozi...*, 101.

¹⁹⁰³ “JEPISKOP, m. vladika, biskup, grč. ἐπίσκοπο” – isporedi jepiskup – Samo kod pravoslavnih pisaca. – Od prvijeh vremena, a između rječnika u Daničićevu (jepiskopъ, ‘episcopus’. cf. jepiskupъ). Jepiskopъ poslušajte poslušajušte. Sava, simp. pam. šaf. 5. O jepiskopêhъ. Zak. duš. pam. šaf. 30. Sь vsemi jepiskopyi, Mon serb 143. (1349.) Města jepiskopomъ sьrbskymъ. Okáz. Pam. Šaf. 54. On ih nije priznavao za jepiskope. M. Đ. Miličević, pomenik, 1, 21.” P. Budmani, Rječnik JAZU, IV, 589.

¹⁹⁰⁴ Isto.

¹⁹⁰⁵ Got. *aipiskaupus*. I. Pudić, *Gotski jezik*, II, Tekstovi sa prevodom, Du TeimauĐaiau frumci II, 14-15 – III, 1-8, Beograd 1980, 554.

¹⁹⁰⁶ Početno *ai* u gotskom je *e*.

¹⁹⁰⁷ Latinski lik od grčkog grč. ἐπίσκοπο” je *biskup*. P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, I, 157.

vjersku titulu *episkopa* podunavskih Gota.¹⁹⁰⁸ Kada je svoje Gote 348. godine preveo preko Dunava i naselio u oblasti Nikopolja, o čemu je već bilo riječi, djelovao je još trideset tri godine kao crkveni i svjetovni poglavar svojih Gota (*Goti minores*). Kao jednog od istaknutijih arijanskih episkopa, car Teodosije pozvao ga je na sabor u Carigrad 382. godine, gdje je tokom održavanja sabora umro.¹⁹⁰⁹

Bosanski likovi *enuckyn* i *енукоуѣ(ства)*, koji nikako ne pripadaju katoličkoj crkvi, na svoj način također pokazuju da Crkva bosanska nije katoličkoga porijekla.¹⁹¹⁰ Svakako, ona nije ni pravoslavna, kao što to nije ni termin *episkup* u Crkvi bosanskoj.

¹⁹⁰⁸ Auksencije kaže da je Vulfila, kad mu je bilo trideset godina, od crkvenog "lektora" postavljen za episkopa. Filostorgije kaže da ga je za episkopa postavio Eusebije iz Nikomedije, zajedno s episkopima koji su bili kod njega kad je Vulfila sudjelovao kao član poslanstva u Carigradu, za vrijeme Konstantina. Pošto je Eusebije umro 341. godine, Vulfila je postavljen za episkopa ili 339./40, kad je Eusebije postavljen za carigradskog episkopa i povodom toga bili prisutni arijanski episkopi u Carigradu, ili, možda, u ljeto 341. na crkvenoj sinodi u Antiohiji. Filostorgije, II, 5. Upor. I. Pudić, *Gotski jezik*, I, 28.

¹⁹⁰⁹ Isto, 27.

¹⁹¹⁰ U najnovije vrijeme Dubravko Lovrenović, tezom da je Crkva bosanska sekta katolička crkve, indirektno podržava prethodna mišljenja da se radi o crkvi u kojoj nema nikavih bitnijih razlika u odnosu na katoličku crkvu. Tvrdnjom da se radi o autokefalnoj šizmatičkoj crkvi koja se odvojila od Rima, te da "u duhu terminologije povijesnih izvora" razdvaja "vjeru bosansku od vjere rimske", Lovrenović samo zamagľuje problem. U vezi s pripadnošću Crkve bosanske, ostaje upitno šta je u Lovrenovićevom osobnom znanstveno-historiografskom "duhu", posebno ako Crkvu bosansku tretira autokefalnom, šizmatičkom crkvom koja se odvojila od Rima, i kao sektu. Kao što je poznato, *sekta* je međunarodna riječ u značenju "religiozna grupa koja se odcijepila od vladajuće crkve," odnosno "мања верска странка или удружење које се одвојило од неке веће, владајуће верске странке", kako pišu autori rječnika stranih riječi Klaić i Vujaklija. O ovom problemu vidjeti u: D. Lovrenović, *Povijest est magistra vitae*, Sarajevo 2008, 13 i d. Upor. moj intervju dat listu *Preporod*, u broju od 1. 11. 2008. godine.

SREDNJEVJEKOVNI "HODIDJED" IMENOVAN JE PO NEKOM ZNAČAJNOM DIDU CRKVE BOSANSKE

Bosansko crkveno starješinsko ime *did*, *ded*, *djed*, sadržano je u nazivu bosanskog srednjovjekovnog grada koji je, u periodu 1435-1460. godine, u latinskim izvorima zapisivan kao *Chodidieth*, *Chodidied*, *Chodidich*.¹⁹¹¹ U osman-skim defterima grad je više puta popisao kao *Hodidide*.¹⁹¹² Riječ je o ojkonomu koji iz historijske literature poznajemo pod slaveniziranim imenom *Hodidjed*.¹⁹¹³ Međutim, naziv grada nije slavenskoga porijekla i – u smislu po kojem je svaka povijesna riječ historijski izvor ukoliko joj se utvrdi postanak i porijeklo – historijski je izvor o Crkvi bosanskoj i njenom porijeklu. Naziv, najvjerovatnije, sadrži protetičko *h* (latinski *ch*), vrlo često u bosanskom jeziku.¹⁹¹⁴ Latinski i osmanski izvori, likovima koji se odnose na srednjovjekovni bosanski grad, otkrivaju da se u nazivu grada, po svoj prilici, krije ime dida koje je izvedeno iz gotskog **ada-*,¹⁹¹⁵ potvrđeno u germanskim imenima *Adica*, *Adila*, *Ada-ric*.¹⁹¹⁶ Poznato je i langobardsko ime *Ado* 'zu adh. adali "edel"'¹⁹¹⁷ "plemenit; velikodušan; izvrstan; odličan; drag; dragocjen".¹⁹¹⁸ Pritom, u poseban obzir dolazi lingvističko izvođenje *Ado* > *Odi* i ono u potpunosti zadovoljava glasovne zakone bosanskog jezika, u kojem se strano kratko *a* mijenja u bosansko *o* i gdje je bosansko *i* nastalo po analogiji *Roma* > *Rim*, *Skardona* < *Skradin*, *Salona* > *Solin*. Iz pisanih izvora o didu Crkve bosanske, pak, proizlazi da se radi o plemenitom, velikodušnom, odličnom i dragom vjerskom starješini, odnosno o općenarodnoj atribuciji koju su svom vjerskom starješini pridavali pripadnici Crkve bosanske.

U povijesnom izvoru iz 1434. godine, u kojem se govori o mađarskom preotimanju Hodidjeda što ga je od Turaka preoteo Matko Talovac, ime grada navedeno je kao "castrum Hoddided".¹⁹¹⁹ Geminata *d* u *Hoddided* (*Haddided*) značajna

¹⁹¹¹ K. Jireček, *Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u Srednjem vijeku*, Zbornik Konstantina Jirečeka, SANU, Posebna izdanja, knjiga CCCXXVI, Beograd 1959, 299.

¹⁹¹² H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Sarajevo 1964, 15. Upor: *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, dešifrirao i sa osmanskoturkog preveo, naučno obradio i za štampu priredio Ahmed S. Aličić, Mostar 2008, 200, 201.

¹⁹¹³ O tome vidjeti u: D. Kovačević-Kojić, *Gradiska naselja srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1978, 79, 137, 279.

¹⁹¹⁴ S obzirom na to da se radi o riječi koju nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezika, *h* je moglo nastati i uslijed pučke etimologije, s ciljem da se naziv motivira glagolom *hoditi*.

¹⁹¹⁵ F. Holthausen gotsko **ada-* povezuje s gotskim *aba* < *abal* "Adel" "plemstvo". F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 1, 9.

¹⁹¹⁶ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 1.

¹⁹¹⁷ Ime je poznato kod Langobarda. E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 82.

¹⁹¹⁸ Navedena značenja sadržavaju svi južnoslavenski rječnici njemačkog jezika.

¹⁹¹⁹ H. Šabanović, *Postanak i razvoj Sarajeva*, Radovi Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine, knjiga XIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 5, Sarajevo 1960, 75. U Šabanovićevoj bilješci broj 16 stoji *Recuperatio castrum Haddided in Boznenzi*. Isto.

je iz nekoliko razloga. Ona jasno razdvaja i determinira nazivske kompozite i pokazuje da se radi o složenoj riječi u kojoj prva riječ *Hod-* (*Had-*) zasigurno nije nastala od glagola *hoditi*,¹⁹²⁰ te da se radi o didovom imenu (*H*)*od* < *Ad(o)*.¹⁹²¹ Završno *-ed*, prisutno i u latinskom liku *Chodidied*, i opća višestruka zastupljenost glasa *d* u svim do sada poznatim ojkonimskim likovima, pak, pokazuje povijesni značaj navedenog glasa u gotskom *dēdja*, gdje je dental *d* dvostruko zastupljen. Naime, gotski glas *d* dao je fonetski pečat gotskoj riječi. U njenim slavensko-latinskim i slavensko-osmanskim preinakama isti fonem ne samo da je našao svoje povijesno mjesto i nekadašnje značenje: on je, po treći put, zastupljen i u germanskom antroponimu *Ado* što ga je u nazivu bosanskog grada još više ojačalo. Prema tome, u posve izvjesnoj gotskoj složenici **Adodēdja* (**Hodedēdja*?) i njenoj slavenskoj izvedenici *Chodidied*, *Hoddided* stoji kvantitativno ujednačen i podjednako zastupljen broj glasova *d*, po tri i u gotskoj i u gotsko-slavenskoj složenici. Do disimilacije navedenih glasova, i njihove supstitucije nekim drugim glasovima, nije došlo iz razloga što je *d* u *Ado* konsonantsko-antroponimski signum, a u *dēdja* dvostruki glas.

Autor dočelnog *e* iz osmanskih izvora (*Hodidide*) vjerovatno je nepoznati osmanski popisivač. Naime, prilikom popisa posve je vjerovatno da je nastojao da motivira njemu nejasan naziv, što je učinio pod uticajem turcizma *dede* "djed". Pritom, vrlo je vjerovatno da je od neukog bosanskog informatora sa terena dobio objašnjenje da je *did* istovjetno s *djed*.

S velikom vjerovatnoćom, u nazivu *Hodidid* krije se germansko ime *Ado*, što je ime nekog vrlo značajnog dida. Ime je, najvjerovatnije, bilo zastupljeno i u gotskom onomastikonu,¹⁹²² kao i mnoga druga langobardska imena čiji je onomastikon znatnim dijelom općegermanski. Naime, oskudnost povijesnih izvora o Gotima razlog je iz kojeg sva gotska imena još uvijek nisu poznata.

U derviškoj predaji, posljednji *did* Crkve bosanske predao je didovski štap šejhu mevlevijskog bratstva. "Zbilo se to na Hodidjedu, nedaleko od Sarajeva.

¹⁹²⁰ Na protetičko *b* i isti zaključak upućuje i lik *Odided*, sačuvan kod pravoslavnog stanovništva naseljenog u okolini nekadašnjeg srednjovjekovnog grada. Glagol *hoditi* nepoznat je u liku **oditi*. Lik *Odided* došao je i u geografsku kartu. Geografska karta bivše JNA 1:25000, br. evidencije 00117, Pale, štampano 1975.

¹⁹²¹ Ukoliko se protetičko *b* ne dovodi u sumnju, morfem *Hod-* nužno se povezuje s bazom *Hod-* u antroponimu *Hoderic*. H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 241..

¹⁹²² Kraljevsko zapadnogotsko ime *Athavulfus* poznato je i u varijanti *Ada-ulfus*. "*Atha-vulfus* = got. **Aþa-wulf-s*, an. *Ólfr*, *Álfr*, ags. *Æd-wulf*, nndl. nhd *Adolf*." M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 35.

Štap je čuvan pet stoljeća u tekiji na Bentbaši, a iščezao kada je srušena."¹⁹²³ Got-sko porijeklo naziva *Hodidjed*, u čvrstoj vezi s didom Crkve bosanske, i znatna množina prenosilaca tradicije,¹⁹²⁴ pokazuje da se derviška *oral history* ne može odbaciti kao potpuno neosnovana, kako je odbacuje D. Lovrenović.¹⁹²⁵

GOST

Gost je visoki dostojanstvenik Crkve bosanske. Kako navodi P. Čošković, "Gosti predstavljaju najzagonetnije dostojanstvenike Crkve bosanske u pogledu podrijetla i značenja njihova naziva te službe koju su vršili u svojoj Crkvi. U do-sadašnjim pokušajima da se odgovori na ta pitanja osobito se naglašavalo da su

¹⁹²³ R. Mahmutćehajić, *Dobra Bosna*, Zagreb 1977, 89.

¹⁹²⁴ U vezi s predajom Lovrenović se nije upustio u istraživanje njene autentičnosti. Bilo kakva znanstveno utemeljena etnološko-historiografska istraživanja predaje kod Lovrenovića su izostala, iako i iz njegove knjige proizlazi da, uz Mahmutćehajića, za predaju znaju i Mithat Čelebić, Senad Mičijević, Seid M. Strik. D. Lovrenović, *Povijest est magistra vitae*, 275-293. Međutim, prve analize pokazuju da su o navedenoj predaji pričale, i još uvijek pričaju, mnoge Sarajlije. To su Abdulah Fočak, Muhamed Hadžijahić, Ahmed Šobović-Smajo, Fejzulah Hadžibajrić, Ibrahim Hadžiomerović, Mehmed Mujezinović, Mehaga Kabadaja, Mufid Kadić, Rizo Užičanin, Sead Halilagić, itd, itd. Predaja se tradicionalno prenosi u svakoj sarajevskoj tekiji. Kao i svaka druga predaja, ona nema karakter najpouzdanijeg historijskog izvora, te se ne može sa sigurnošću prihvatiti, ali ni odbaciti.

Nedoumice o tome da li je štap predat posredništvom i da li ga je šejh dobio preko sultana Mehmeda II El Fatiha, ili nije, o čemu u predaji postoje dileme, samo potvrđuju da se zaista radi – o autentičnoj predaji. Ovim se potvrđuje općepoznata znanstvena pravilnost koja je Lovrenoviću nepoznata: jednoobrazna predaja ne postoji. Svaku predaju, bilo gdje u svijetu, karakteriziraju slične nepreciznosti, što je opća karakteristika te vrste historijskih izvora. Predaja i jeste predaja iz razloga što se prenosi u nepisanoj formi i s koljena na koljeno, a tokom prenošenja, u pravilu, uvijek se nešto doda ili izgubi. Kao i u svakoj predaji, u ovom slučaju najbitnija je suština predaje, a to je predaja didovog štapa.

U prilog predaji didovog štapa šejhu mevlevijske tekije na Bentbaši ide činjenica da je Hodidjed imenovan po značajnijem didu Crkve bosanske, što znači da je Hodidjed jedno od didovih bosanskih sjedišta. Također, u osmanistici je općepoznato je da derviši redovno prate osmanska osvajanja i u njima učestvuju, da odmah osnivaju zavije i tekije, što znači da su s Osmanlijama, među prvima, došli i do Hodidjeda i Sarajeva.

Ako je gvardijan fojničkog samostana fra Andeo Zvizdović 1463. godine mogao izaći pred osmansku vojsku, kao vjerski starješina svoje sljedbe, iz kojih razloga se istovjetan postupak, bar kao mogućnost, od strane D. Lovrenovića kategorički osporava didu Crkve bosanske? Povjesni izvori iz 1463. godine ne pokazuju da se did crkve bosanske negdje sklonio ispred Osmanlija. Kako i svaki vjerski poglavar koji drži do svoje vjere i sljedbenika, did Crkve bosanske u vrijeme osmanskog osvajanja Bosne zasigurno je dijelio sudbinu svog puka.

¹⁹²⁵ Predaju o didovskom štapu D. Lovrenović tretira nacionalističkim bošnjačkim mitom, "kao zahtjev za starosjedilaštvom" /D. Lovrenović, isto./, što indirektno otkriva Lovrenovićovo "mišljenje" po kojem Bošnjaci nisu starosjedilačko stanovništvo u Bosni i Hercegovini.

oni bili starješine svratišta (gostinjaca), koja su postojala uz pojedine hiže, a na tragu te službe objašnjavalo se podrijetlo njihove časti.”¹⁹²⁶

Što se tiče porijekla naziva *gost*, Čošković informira da “treba naglasiti da na to pitanje suvremena historiografija još nije pružila pouzdan odgovor.”¹⁹²⁷ Kao i kod naziva *strojnik*, “sama pojava navedenog naziva postaje mnogo zagonetnija ima li se na umu da za njega ne znaju ni bugarski ni makedonski bogumili, gdje bi se njegova pojava mogla ponajprije očekivati (...).”¹⁹²⁸ Naziva nema ni u dualističkim crkvama na Zapadu i *gosti* su poznati samo u Crkvi bosanskoj.

U razmatranju porijekla i značenja naziva *gost* P. Čošković navodi: “valja imati na umu da je u pitanju staroslavenska riječ, pa u skladu s tim treba svaćati njezino značenje.” Sugestija je panslavistička, u skladu s općom panslavizacijom Crkve bosanske. S tim u vezi. Čošković ističe da su staroslavensko porijeklo riječi *gost* (гость), u značenju hijerarhijskog čina i časti u Crkvi bosanskoj, među prvim isticali filolozi, koji su smatrali da je ona zapravo prijevod grčke riječi ξένος, odnosno latinskih hospes i conviva u značenju “stranac”, “tuđin”, “došljak”, te da su takvo tumačenje prihvatili i slijedili, uz neke razlike, M. Miletić, D. Knievald, D. Mandić i drugi. U vezi s nazivom, P. Čošković navodi: “izvjesno je da je u pitanju stara slavenska riječ, ali je isto tako jasno da ona u crkvenoj upotrebi nije imala prvotno značenje koje je imala u svakodnevnom govoru, stoga nije ni mogla biti prikladan prijevod spomenutih riječi u grčkom i latinskom jeziku.”¹⁹²⁹

I u etimologiji riječi *gost* Čoškovićeva “izvjesnost” ponovo je potpuna “neizvjesnost”. Riječ nije slavenskoga porijekla. Radi se o fonetski suzvučnoj gotsko-slavenskoj riječi koja se razlikuje neznatno, po vokalu koji je u gotskoj riječi kratko *a*, u slavenskoj *o*. Međutim, značenja riječi nisu ista.

Kao i *strojnik* i *did*, i riječ *gost* gotskog je porijekla. U potpunosti se izvodi iz gotskog *gast-s* m “Gast, Fremder”¹⁹³⁰ u značenju “(ino)stranac”, “inozemac”, “tuđinac” “gost”.

Višestruke povijesne potvrde iz sredine 4. stoljeća n. e., koje govore o protjerivanju arijanaca s prostora sjeverno od Dunava i koji s Vulfilom i njegovim sljedbenicima u nekoliko navrata prelaze na desnu stranu Dunava i nastanjuju se na rimskom tlu,¹⁹³¹ značenjima gotskog *gast-s* m “Gast,”¹⁹³² Fremder” prvi put u razmatranju riječi *gost* daju posve prihvatljiv povijesni smisao. Naime, prvi *gosti* u

¹⁹²⁶ P. Čošković, Crkva bosanska..., 313.

¹⁹²⁷ Isto.

¹⁹²⁸ Isto.

¹⁹²⁹ Isto, 315.

¹⁹³⁰ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 36.

¹⁹³¹ O tome vidjeti na početku ovog poglavlja.

¹⁹³² “Gast. Sm. std (8. Jh), mhd *gast*, ahd. *gast*, as *gast*. Aus g. **gasti-m* “Gast”, auch ing. (o/weur) *ghosti-m*. “Fremdling”, spezial “Gast”, auch in akslav. *gosti* “Gast”, l. *hostis* “Fremdling”, Feind”, l. *hospes* “Fremder” Fremdling, Gastfreund” (*ghosti-pot-s*, vgl. akslav. *gospodi* (Gasttherr) Weitere Herkunft unklar; erwogen wird gr. *xénos* “Fremdling, Gast”. (<ghs- en -vo), alb. *huaj*, und

bosanskoj narodnoj crkvi nisu bili nikakvi slavenski "gosti", ili "gostujući" svećenici u Crkvi bosanskoj! Oni su, u smislu značenja gotskog *gast-s*, u svojoj novoj domovini u koju su došli, "(ino)stranci", "tudin", "tudozemci"¹⁹³³ odnosno prvi gotski arijanci koji su usljed progona pristigli s druge strane Dunava. Na sličnom fonu, u smislu grčkog ξένο, odnosno latinskog *hospes* i *conviva* u zajedničkom značenju "stranac", "tudin", "došljak", od ranije su bili M. Miletić, D. Knievald i D. Mandić. Do konačnog rješenja problema nedostajao im je samo jedan korak. Nedostajao im je povijesni odgovor na pitanje: ko je "stranac", "tudin", "došljak" u ranosrednjovjekovnoj Bosni i njenoj Crkvi, odnosno na koga se ta značenja odnose. Da se ona zaista odnose na doseljene arijance, utemeljitelje bosanske narodne crkve, iz koje će kasnije nastati Crkva bosanska, nema nikakve sumnje. To na svoj način zorno potvrđuje bosanska toponimija, u kojoj se otkriva da prvi *gosti* nose gotska imena.

PRVI BOSANSKI GOSTI NOSE GOTSKA IMENA

U germanskoj antroponimiji kompozit *-gast*¹⁹³⁴ vrlo je čest sastojak germanskih imena. M. Schönfeld potvrđuje ga u imenima *Ana-gastus* (Skythe, Sohn des Arnigisclus) = got. *Anagasts*¹⁹³⁵ *Arva-gast(i)ae* (Matronae),¹⁹³⁶ *Arva-gastes* (Franke),¹⁹³⁷ *Cuni-gastus* (Ostgote), također u varijantama *Cum-gasto*, *Guini-gasto*, *Cuni-gastus*,¹⁹³⁸ **Halda-gastes*,¹⁹³⁹ *Nevio-gastus* (bei Eun. ein Chamavenkönig),¹⁹⁴⁰ *Uni-gastus* (= got. **Huni-gasts*).¹⁹⁴¹

Kada su Vulfilini Goti iza 348. godine pristigli na prostore južno od Dunava, zasigurno i na tlo današnje Bosne i Hercegovine, oni su sa sobom donijeli

weiter zu ai. *ghásati* "verzehrt" als "Kostgänger" o.ä (...)." F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 24. auflage, Walter de Gruyter, Berlin/New York 2002, 332.

¹⁹³³ O navedenim značenjima vidjeti u: S. Ristić, J. Kangrga, *Enciklopedijski nemačko-srpski rečnik*, I, 505, 534.

¹⁹³⁴ "Gast *Sm std* (8. Jh), mhd *gast*, ahd. *gast*, as *gast*. Aus g. **gasti-m* "Gast", auch ing. (o/weur) *ghosti-m*. "Fremdling", spezial "Gast", auch in akslav. *gosti* "Gast", l. *hostis* "Fremdling", Feind", l. *hospes* "Fremder" Fremdling, Gastfreund" (*ghosti-pot-s*, vgl. akslav. *gospodi* (Gastherr) Weitere Herkunft unklar; erwogen wird gr. *xénos* "Fremdling, Gast", (<ghs- en -vo), alb. *huaj*, und weiter zu ai. *ghásati* "verzehrt" als "Kostgänger" o.ä (...)." F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 24. auflage, Walter de Gruyter, Berlin/New York 2002, 332.

¹⁹³⁵ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, 19.

¹⁹³⁶ CIL XIII 7855 = CIR 590. Isto.

¹⁹³⁷ Isto.

¹⁹³⁸ Isto, 67.

¹⁹³⁹ Isto, 125.

¹⁹⁴⁰ Isto, 172.

¹⁹⁴¹ Isto, 246.

svoja imena, među kojim su i ona s kompozitom *-gast*. Pritom, dogodila se zanimljiva semantička podudarnost: gotsko *gast-s* m "Gast, Fremder", prije svega, u značenju je "(ino)stranac", "inozemac", "tuđinac" a u ilirsko-romanskoj sredini u koju su pristigli Goti su i stvarno bili "(ino)stranci", "inozemci", "tuđinci." U tuđoj sredini, u koju su došli mimo svoje volje, oni nisu bili "gosti", odnosno "ugošćeni" od strane stanovništva koje su zatekli već, prije svega, stranci. S obzirom da su, u vjerskom smislu, bili arijanci, uskoro su (iz Moštra) uslijedile misionarske djelatnosti njihove arijanske crkve koja je arijanstvo uspješno širila, kako na domorodačke Iliro-Romane tako i na kasnije pristigle Slavene. S nastankom bosanske narodne crkve, koju je osnovao *did*, ili *ded*, *djed* gotsko *gast*, samo po sebi, nametnulo se za oznaku jednog od crkvenih starješina. Naime, i arijanstvo je u Bosni bilo "inostrana" i "tuđinska" vjera kao i njegovi prvi svećenici *gosti*.

Da je *gost* posuđenica iz gotškoga na svoj način potvrđuje bosanska toponimija. Jedan od tih naziva je za nekropolu stećaka *Otigošće*¹⁹⁴² kod Fojnice.¹⁹⁴³ Naziv je složen: *Oti-gošće*. Nekropola je dobila naziv po Gotu čije ime, ili imenska baza, jeste *Atta*.¹⁹⁴⁴ Moguće je da se radi i o složenom imenu s osnovom *Atta*- koje je sadržavao kompozit *-gast-s*, ili se radi o *gostu*, jednom od starješina bosanske narodne crkve. Nema nikakve sumnje, u povijesnoj pozadini naziva *Otigošće* krije se gotski antroponim *Atta*, možda u varijanti **Atta-gast-s*. Gotsko ime *Atta*, s aspekta glasovnih zakona precizno odgovara *Oti-* u *Otigošće*. Posve je izvjesna i varijanta **Atta-gast-s*, tim prije što nam mnoga gotska imena, usljed nedostatnosti povijesnih izvora, nisu poznata.

S lingvističkog aspekta, glasovna promjena *Atta > Oto*, u **Otogošće* nužno je zahtijevala disimilaciju trostrukog *o*, što je dalo *Otigošće*. Na posuđenicu također upućuje *š* u *Otigošće*, iz razloga što "u starijim tuđicama ostaje *s* nepromijenjeno, ali se u mladima rado pretvara u *š*."¹⁹⁴⁵

¹⁹⁴² Na nekropoli se 1971. godine nalazilo 46 stećaka u obliku sanduka. Š. Bešlić, *Stećci...*, 164.

¹⁹⁴³ U osmanskome popisu bosanskog sandžaka iz 1468. godine naziv je popisan kao *Hotigošće*, s protetičkim *h*, koje je u bosanskom jeziku vrlo često. Međutim, protetičko *h* nije bilo postojano, iz razloga što se *Hotigošće* ukrštalo s *Otigošće*. U osmanskome popisu iz 1485. selo je popisano u okvirima nahije Sarajevo, kao *Otigošće* (N. Filipović, 30). Od 1604. godine, kada je u *Opširnom popisu bosanskog sandžaka* posljednji put zapisano *Hotigošće*, naziv bez protetičkog *h* počinje preovladavati, što je dovelo do onomastičkog ishodišta u savremenom *Otigošće*.

Lik *Hoti* također je, najvjerovatnije, gotškoga porijekla. "Možda je dokaz o boravku Istočnih Gota u okolini Skadra etimologija imena albanskoga plemena Hoti, na sjeveroistočnim stranama Skadarskog jezera (Oblast Hoti, Hotski virovi na Skadarskom jezeru – Ličeni i Hotit), koje neki filolozi izvode iz Goth." D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, I, Titograd 1967, 252.

¹⁹⁴⁴ "Atta, Männername auf einer Inschrift bei Lipljan, CIL III, 8174, zeitlich unbestimmt, ist die gotische Form für "Vater". Auch got. *fadat* "Vater" ist als Personenname belegt, s. III, 8." E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 243.

¹⁹⁴⁵ B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice...*, 113.

Radogost, episkop bosanske episkopije iz 1197. godine¹⁹⁴⁶ također nosi vrlo vjerovatno gotsko ime, koje se, metatezom likvida, izvodi od imena Αρδαγαστό.¹⁹⁴⁷ P. Skok u svom *Etimološkom rječniku* za pridjev *rād* navodi da je "germansko-baltoslavenski leksem" što uspoređuje s antroponimima *Rad(o)gost* i *Ardágast* za čije porijeklo je u dilemi: "(slav. ili gotski?)."¹⁹⁴⁸ Pritom, german-sko (gotsko?) ime *Radagais*,¹⁹⁴⁹ s vrlo vjerovratnim dugim *a* u prvom slogu, posve je izvjesno i u varijanti **Rada-gast-s*.

Prvi kompozit *Rado-* u *Radogost* lingvističko uporište ima u langobardsko-gotskom imenu *Râdo*.¹⁹⁵⁰ Germansko *Râdo*, s dugim *a*, u slavenskim jezicima se ne mijenja. Da je fonem *o* u drugom slogu *Radogost* vrlo važan i da odgovara dočetnom *o* u *Râdo*, te da se u *Radogost* ne sadržava slavenski antroponim *Rado*, vidi se i po tome što u imenu bosanskog episkopa nije došlo do disimilacije dvostrukog *o*, što bi dalo fonetski prihvatljivije **Radigost*. To se nije dogodilo iz razloga što slavenska imena sa osnovom *rad-* imaju više nastavaka,¹⁹⁵¹ a gotsko nema. Dočetni fonem *o* u gotskom *Rado* bitno determinira ime, a disimilacija *o* : *i* promijenila bi etimološku suštinu gotskog imena. U vezi s imenom *Radogost* posebno je zanimljivo što isto ime M. Imamović u svojoj *Historiji Bošnjaka* navodi u genitivu kao *Radogota*,¹⁹⁵² iz čega proizlazi nom. jednine *Radogot*. To je jedini "Got" u Imamovićevoj studiji, u kojoj Imamović uopće ne spominje Gote. S obzirom da je studija bez naučne aparature, nepoznato je iz kojeg izvora je ime preuzeto.

Gotsko ime *Radogost* (*Radogot?*), kao ime biskupa bosanske biskupije, nužno je tretirati kao posljedicu tolerantnih odnosa bosanskih katolika i arijanaca, o čemu na svoj način govore dvojne bosanske kasnoantičke bazilike, ili one koje su situirane na bliskom prostoru, o čemu je već bilo riječi.

U povelji Berislava Skočića, iz 1323 godine, jedan od svjedoka je Доброгость Рад[о]гостичъ.¹⁹⁵³ Svjedokove insignije otkrivaju bosansko porodično ime *Rad(o)gostić*, nastalo iz imena *Radogost*. U istoj povelji svjedok je i Мрдеша Игъновићъ,¹⁹⁵⁴ za čije porodično ime je posve izvjesno da je izvedeno

¹⁹⁴⁶ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 164, bilješka 90.

¹⁹⁴⁷ Ime je zabilježeno u Teofanovoj hronografiji s početka 9. stoljeća. M. Mihaljević, *Slavenska poredbena gramatika*, 188.

¹⁹⁴⁸ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, III, 95.

¹⁹⁴⁹ Tim imenom zvao se vođa Germana koji su 405. godine provalili u Italiju. Većinu u germanskoj vojsci činili su Istočni Goti. O tome vidjeti u: I. Pudić, *Gotski jezik...*, 12.

¹⁹⁵⁰ Langobardsko *Râdo*, po mišljenju Gamillschega od gotskog *reþts*, višestruko je potvrđeno u toponimiji sjeverne Italije. O tome vidjeti u: E. Gamillscheg, 101.

¹⁹⁵¹ Rade, Rado, Radoslav, Radomir, Radisav, itd.

¹⁹⁵² M. Imamović, *Historija Bošnjaka...*, 28.

¹⁹⁵³ Lj. Thallóczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormenskog arkiva*, 405.

¹⁹⁵⁴ Isto.

iz gotske antroponimske baze *Igg-*¹⁹⁵⁵ Na gotsko porijeklo porodičnog imena *Radogostić* indirektno upućuje naziv sela *Oteševo* u Donjoj Presjenici, gdje se nalazi nekropola stećaka. Na jednom stećku s natpisom spominje se neki Relja, po mišljenju M. Vege "vjerovatno Radogostić, diplomat koji je obišao mnoge zemlje i ponovo se povratio u svoje selo i pokopan na svojoj plemenitoj baštini."¹⁹⁵⁶ Naziv sela *Oteševo*, za koje M. Vego neargumentirano tvrdi da je slavenskoga porijekla,¹⁹⁵⁷ najvjerovatnije je gotskog porijekla, izvedeno od gotskog antroponima *Atta*. Za *š* u *Oteševo* moguće je da je epenetsko, na koje je došao possessivum *-evo*.

Na ime gosta Crkve bosanske – ili osobe koja u svom imenu sadržava gotsko *-gast-s* – koji se zvao *Rado* upućuje i osmanski popis zvorničkog sandžaka iz 1519. godine i naziv popisanog sela *Gostradići*.¹⁹⁵⁸

Naziv kakanjskog sela *Zgošća* jedinstven je na tlu Bosne i Hercegovine. Za početnu glasovnu grupu *Zg-* posve je izvesno da je nastala kraćenjem i da je *Zgošća* kraćenica, posebno iz razloga što naziv sadrži morfem *gost*. U ovom nazivu najvjerovatnije se krije gotsko ime nekog značajnijeg *gosta* Crkve bosanske. S aspekta povijesti glasova i glasovnih oblika u bosanskom jeziku, za *Zgošća* je posve izvjesno da može biti kraćenica od *Sag-gast-s*.¹⁹⁵⁹ Gotski antroponim *Sag-ildu-s* u značenju je "kgl. Beamter"¹⁹⁶⁰ "činovnik, službenik", što bi značilo da naziv *Zgošća* svojim imenom svjedoči o značajnom *gostu* koji je bio neka vrsta "činovnika" ili "službenika".¹⁹⁶¹

¹⁹⁵⁵ Antroponimsku gotsku bazu *Igg-* sadrži više germanskih imena. O tome vidjeti u: F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 52, 53.

¹⁹⁵⁶ M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, 74.

¹⁹⁵⁷ Isto.

¹⁹⁵⁸ Pisano kao *Gostinadići* i *Gostonadići*, što prevodilac deftera A. Handžić transponira u *Gostradići*. Po mišljenju A. Handžića to je današnje selo *Gostinadiće* u Raškoj. *Dva prva popisa zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, ANUBiH, SANU, Grada, knjiga XXVI, Sarajevo 1986.

¹⁹⁵⁹ S obzirom da u stranim riječima *z* nastaje asimilacijom od *s*, gotsko *Sag-* kontrakcijom daje bosansko *Zg-*. Također, kraćenjem od dva *g* ostalo je jedno, što daje posve izvjesno *Zgošća*.

¹⁹⁶⁰ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 83.

¹⁹⁶¹ U nastojanju da objasni naziv slovenačkog hidronima *Zgola*, bez konkretnih onomastičkih uporišta, F. Bezljaj bio je prinuđen rekonstruirati ime **Zdigostn*. F. Bezljaj, *Slovenska vodna imena*, II, Ljubljana 1961, 336. Bezljajevo mišljenje izvedeno je bez uvida u gotsku onomastiku i lingvistiku i neodrživo je. Posebno je neprihvatljivo da su nazivi *Vogošća* i *Zgošća* izvedeni od istog pretpostavljenog imena. F. Bezljaj, *Slovenska vodna imena*, II, Ljubljana 1961, 336.

U neposrednoj blizini Zgošće su *Slagošćici*.¹⁹⁶² U tom nazivu, koji je deminutiv, krije se ostrogotska ili langobardska baza antroponima *Salo*,¹⁹⁶³ *Salla*,¹⁹⁶⁴ s metatezom likvida *al-* > *la*, što bi značilo da se radi o imenu *Sal-gast-s*.¹⁹⁶⁵

Ugošća je selo u seoskoj općini u Konjicu.¹⁹⁶⁶ Pošto naziv nije motiviran glagolom *ugostiti*,¹⁹⁶⁷ vjerovatno je da se u nazivu nalazi germansko *Ug-* sadržano u gotskom antroponimu *Ugnas*,¹⁹⁶⁸ što pretpostavlja antroponim **Ug-gast-s*. Moguće je izvođenje i iz gotske antroponimske baze **Igg-* in *Ingild*, *Engard*, Pn., zu ais. *Ingjald-r*, ae. *Ingeld*, burg. *Ingild* > *Ing-gild*, zu ais *ingi* "Mann", ais. *Yngi* "ein Got", as. *Ingheres-love* On., ahd. *Ingo* Pn., zu lat-germ *Inguiomeru-s* Pn., *Ingvaeōnēs* "ein Germanenbund" (...).¹⁹⁶⁹ Pritom, za inicijalno *i* u **Igg-* može se pretpostaviti da je oslabljeno u *u*.

U nahiji Bobovac 1468/69. godine popisan je danas nepoznat toponim *Izogošt*.¹⁹⁷⁰ Nema nikakve sumnje, radi se o još jednom nazivu germanskog porijekla. Naziv je, najvjerovatnije, dobio ime po osobi koja u svom nazivu sadrži kompozit *-gast-s*, ili se radi o *gostu* bosanske narodne crkve. Naziv *Izogošt* se izvodi od langobardskoga imena *Īso* "zu ahd. *isan* "Eisen".¹⁹⁷¹ Starovisokonjemačko porijeklo riječi *isan*, od koje je nastao antroponim *Īso*, otkriva ime koje su u svom onomastikonu imali ne samo Langobardi, već i balkanski Germani (Goti). Istog porijekla je i ostrogotski antroponim *Isarn*.¹⁹⁷²

Godine 1485. u nahiji Visoko popisan je danas nepoznat toponim: *Izgošt*.¹⁹⁷³ S obzirom na to da su nahije Bobovac i Visoko susjedne nahije, vjerovatno se radi o toponimu *Izogošt* popisanom u nahiji Visoko 1468. godine, o kojem je već bilo riječi. *Izgošt* je naziv koji je nastao kontrakcijom od *Izogošt*.

¹⁹⁶² Riječnik naseljenih mjesta, 260. D. Vujičić donosi lik *Slagošćici*. D. Vujičić, *Član gostu u strukturi dvočlanih onomastičkih naziva na bosanskom terenu*, Zbornik radova povodom 79. godišnjice života akademika Jovana Vukovića, Sarajevo 1977, 459.

¹⁹⁶³ Istog porijekla je sjevernoitalski toponim *Salenga*, iz Trienta, "kann gotisch oder langobardisch sein, s. *Salo*." E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*, 80, 103.

¹⁹⁶⁴ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 197.

¹⁹⁶⁵ *Saligast* je ime nordijskih Germana potvrđeno oko 500. godine. H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 584.

¹⁹⁶⁶ Riječnik naseljenih mjesta, 296. D. Vujičić, *Član gostu u strukturi dvočlanih onomastičkih naziva na bosanskom terenu*, 459.

¹⁹⁶⁷ D. Vujičić, koji za isto selo donosi lik *Ugošće*, naziv izvodi iz *gostu*. D. Vujičić, *Član gostu u strukturi dvočlanih onomastičkih naziva na bosanskom terenu*, 459.

¹⁹⁶⁸ Antroponim je potvrđen u vizigotskoj Španiji 589. i 599. godine. H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 733.

¹⁹⁶⁹ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 53.

¹⁹⁷⁰ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik*, 1.

¹⁹⁷¹ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*, 91.

¹⁹⁷² H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 446.

¹⁹⁷³ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik*, 19.

U nahiji Visoko 1485. godine popisan je danas nepoznat toponim *Logušta*.¹⁹⁷⁴ Naziv je moguće čitati i kao *Logošta*. Najvjerovatnije se radi o još jednom nazivu gotskog porijekla. S aspekta mladih glasovnih promjena u bosanskom jeziku, bazi *Log-* odgovara gotska antroponimska baza etnomima *Logobard* (*Langobard*).¹⁹⁷⁵ Starijim glasovnim promjenama odgovara baza *Lag(a)-* antroponima *Lagarimanus*,¹⁹⁷⁶ u vezi s gotskim pridjevom *lagg-s* "lang".¹⁹⁷⁷

Ime *Radina Butkovića, gosta* Crkve bosanske, posebno zbog sufiksa *-in* čija osnova nije najjasnija, također može biti gotskog porijekla. Prezime *Bradjević*, koje nosi *gost* Radoslav 1454. godine, odgovara oronimskom nazivu i centru Crkve bosanske koji se zove *Bradina*. S obzirom na to da je *brada* posuđenica iz gotskog,¹⁹⁷⁸ prezime *Bradjević* također je, najvjerovatnije, gotskoga porijekla. Naziv visoke župe *Vidogošća*,¹⁹⁷⁹ također, najvjerovatnije je imenovan po *gostu* koji je nosio gotsko ime *Wida*.¹⁹⁸⁰

U nahiji Visoko 1528-1530. godine popisan je još jedan danas nepoznat toponim *Sobogošta, Veliko Selo*.¹⁹⁸¹ Očito, radi se o nekom velikom selu čiji je drugi naziv *Sobogošta*. U posljednjem nazivu s velikom vjerovatnoćom krije se još jedan *gost* bosanske narodne crkve čije ime je također gotskoga porijekla. Njegovo ime pouzdano se izvodi iz gotske posuđenice *saba-*, što je dalo germanska imena *Sava-ricu-s*, *Sabi-gota* i *Savildi*.¹⁹⁸² Germanske antroponimske baze *Sava-*, *Sabi-*, *Savi-*, odgovaraju antroponimskoj bazi *Sobo-* u *Sobogošta*.¹⁹⁸³ Gotska posuđenica *saba-*, nastala iz lat. *sapere*, u nazivu *Sobogošta* govori o nekom mudrom, razboritom i pametnom *gostu* po kojem je selo dobilo ime, što odgovara *gostu* Crkve bosanske. Geografska utemeljenost naziva u nekadašnju nahiju Visoko, kojoj uglavnom pripadaju i drugi nazivi gotskog porijekla s kompozitom *gost*, na svoj način potvrđuje opće i vrlo snažno utemeljenje gotskog etničkog elementa u područje srednje Bosne.

Dana 21. avgusta 1310. godine pred dubrovačkim notarom *Obrada filia Lupislaui de Nanagosto* obavezala se da će ostati 12 godina kod nekog Rika de Fal-

¹⁹⁷⁴ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik*, 19.

¹⁹⁷⁵ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 476.

¹⁹⁷⁶ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 150.

¹⁹⁷⁷ Glasovna promjena *lagg-gast* > *Logošt* uzrokovana je težnjom za lakšim izgovorom.

¹⁹⁷⁸ O tome vidjeti u visočkim gotizmima: *Bradva*.

¹⁹⁷⁹ P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 106.

¹⁹⁸⁰ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, III, 48. Ukoliko je naziv gotskog porijekla, s obzirom na njegov fonetski lik u kojem nisu provedene glasovne promjene karakteristične za najstarije posuđenice, mogao bi se datirati u period iza 10. stoljeća. Teoretski, naziv je mogao nastati i od slavenskog antroponima *Vid*, što je, ipak, manje vjerovatno.

¹⁹⁸¹ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik*, 40.

¹⁹⁸² F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 83.

¹⁹⁸³ Zamjena *b* sa *v*, i obratno, karakteristična je za vulgarni latinitet.

co.¹⁹⁸⁴ *Nanagosto* je neko danas nepoznato mjesto za koje se, s obzirom na to da je u Dubrovniku prodavano bosansko-patarensko roblje, s velikom vjerojatnošću može pretpostaviti da se nalazilo u Bosni. *Nanagosto* je ojkonom, u čijem nazivu se krije neki *gost* Crkve bosanske, ili se radi o antroponimu s elementom *-gast-s*. Ime osobe *Nana*, koje se spominje u dubrovačkom izvoru, nije slavenskoga porijekla. Ime je moguće dovesti u vezu s gotskom riječi *ana-nanþjan* "Mut fassen", koja je dala imenske kompozite *-nand* u germanskim imenima *Wienand*, *Ferdinand*, i "ais. *Nanna* eine Göttin."¹⁹⁸⁵ Glasovnu grupu *Nan-* sadrže germanska imena gotskog porijekla *Nandwulf*, *Nanþhilds* i *Nandonis*.¹⁹⁸⁶ Ukoliko se zaista radi o nazivu koji je gotskog porijekla, što je vrlo vjerojatno, u odnosu na njegov fonetski lik i moguća uporišta u gotskom onomastikonu, on bi pripadao mladim nazivima gotskog porijekla i mogao bi se datirati iza 10. stoljeća.

Velegošće je zaselak Kreševa.¹⁹⁸⁷ Naglasak naziva isključuje mogućnost da je *Vele-* u značenju "kažu", i sl. Naziv je situiran u rudnoj oblasti srednje Bosne, u arei više gotskih naziva kao što su *Dusina*, *Otigošće*, *Klisac*. Nije ga moguće objasniti južnoslavenskim jezičkim sredstvima. Na drugoj strani stoji množina germanskih antroponima iz kojih se *Vele-* izvodi bez poteškoća. Starijim glasovnim promjenama osnovi *Vele-*, slabljenjem *a > e*, odgovaraju antroponimske baze brojnih germanskih antroponima s bazom *Val-*, *Vall-*, *Wal-*.¹⁹⁸⁸ Iz historijskih razloga, u poseban obzir dolazi povezivanje s gotskim antroponimom *Wala*.¹⁹⁸⁹ To bi značilo da se radi o nazivu antroponimskog porijekla, po svoj prilici nastalog od imena **Wala-gast-s*. Mladim glasovnim promjenama, pak, odgovaraju starogermanski antroponimi *Veil*, *Vel*, *Velaed*, *Veland*, *Weland*, *Veld*, *Veldes*, *Vell*, *Vellango*, *Vellav*, *Velmad*, *Velungi*.¹⁹⁹⁰

SARAJEVSKA VOGOŠĆA DOBILA JE NAZIV PO GOSTU CRKVE BOSANSKE

Vogošća je danas sarajevska općina i sastavni dio grada Sarajeva. U vezi s najstarijim pisanim izvorima u kojima se naselje spominje informiraju osmanisti. N. Filipović utvrdio je da je naselje pod imenom *Vogošća* prvi put popisano

¹⁹⁸⁴ G. Čremošnik, *Izvori za istoriju roblja i servcijalnih odnosa u našim zemljama srednjeg veka*, Istorijsko-pravni zbornik, Sarajevo 1949, 159.

¹⁹⁸⁵ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 74.

¹⁹⁸⁶ E. Gamillscheg, *Romania - Germanica*, 320. Posljednje ime potvrđeno je u Dakiji. Isto, 244.

¹⁹⁸⁷ U novije vrijeme *Velegošće* je industrijski dio Kreševa, središte MIS-a, itd.

¹⁹⁸⁸ O tome vidjeti u: H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 748-754.

¹⁹⁸⁹ E. Gamillscheg, *Romania - Germanica*, 8.

¹⁹⁹⁰ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 770-771.

u osmanskome defteru iz 1469. godine,¹⁹⁹¹ H. Šabanović – da je u osmanskome defteru iz 1485. godine popisano kao *Gogošta*, 1489. godine kao *Vogošta*.¹⁹⁹²

Vogošća je ušla i u *Rječnik JAZU*, gdje se porijeklo naziva ne elaborira.¹⁹⁹³

Naziv naselja, u etnološkoj studiji *Vogošća i Bioča u Bosni*, prvi je pokušao objasniti M. Filipović. S tim u vezi, Filipović je pretpostavio da je naziv vjerovatno postao "od nekog starog imena na '-gost', odnosno da je taj naziv nosilo samo jedno selo u kojem je živio "neki istaknuti čovjek ili koje je njemu pripadalo."¹⁹⁹⁴

Stanoje J. Jovanović u monografiji *Vogošća*, u vezi s nazivom, piše: "Naziv Vogošća je prilično star; pominje se u pisanim izvorima još u XV vijeku, a nastao je vjerovatno onako kao i mnoga druga imena većih mjesta i pojedinih predjela od kakvog starog ličnog imena koje se završava na 'gost' ili slično tome."¹⁹⁹⁵ Jovanović smatra da se nekada imenom *Vogošća* označavalo "samo jedno selo oko srednjeg toka rijeke Skakavca ili Vogošće u kome je vjerovatno živio kakav istaknutiji čovjek kome je to selo pripadalo," te da se "zapravo, prvobitno ovaj kraj zvao Vogošta" i da "i danas neki ljudi kažu Vogošta mjesto Vogošća."¹⁹⁹⁶

Vogošćanski "istaknuti čovjek" M. Filipovića, ili još "istaknutiji", kako ga uzdiže Stanoje S. Jovanović, je *gost* Crkve bosanske.

Naziv *Vogošća* zasigurno nije slavenskog porijekla. On se već tumačio kao naziv germanskog porijekla, "zu *got-íc/got-sk*, mit slav. *vъ* zu stellen."¹⁹⁹⁷ Tumačenje naziva ne zadovoljava, posebno "mit slav. *vъ* (...)".

Početno *Vo-* u *Vogošća* najvjerovatnije je germanski vezni prilog *wo*¹⁹⁹⁸ u značenju "gdje". To znači da je *Vogošća* mjesto "u kojem je, "gdje" (je) *gost*", odnosno gdje se nekad nalazio *gost* Crkve bosanske. Zasigurno, riječ je o nekom uvaženom crkvenobosanskom *gostu* koji je živio u naselju.

¹⁹⁹¹ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik i atlas Bosne i Hercegovine za period 1301-1599. godine*, 47.

¹⁹⁹² H. Šabanović, *Naselja i stanovništvo bosanskog knjižita*, Godišnjak Istorijškog društva Bosne i Hercegovine IX, Sarajevo 1958, 207.

¹⁹⁹³ *Rječnik JAZU*, XXXI, 251.

¹⁹⁹⁴ M. S. Filipović, *Vogošća i Bioča u Bosni*, Srpski etnografski zbornik, knj. XLVI, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 26, SKA, Beograd 1930, 623.

¹⁹⁹⁵ S. J. Jovanović, *Vogošća*, Sarajevo 1967, 12.

¹⁹⁹⁶ Isto.

¹⁹⁹⁷ I. Pudić, *Alt(ost)germanische Ortsnamen in den Balkansprachen, Südosteuropa-Schriften*, 6. Band, Wiesbaden 1964, 236.

¹⁹⁹⁸ "wo *Adv/konj std.* (8. Jh.), sphmd. *wō*, älter *uō*, ahd. *huar*, as. *huār*. Aus wg. **hwer* "wo", auch in ae. *hwer*, afr. *hwēr*; im Ablaut dazu **huar* in gt. *huar*, anord. *huar*. (...)." F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 994.

Naziv *Vogošćici*, što je deminucija nastala od *gosta* Crkve bosanske i pod kojom se podrazumijevaju potomci nekog drugog također značajnog crkveno-bosanskog *gosta*, naziv je za "mahalu u visočkom kotaru u Bosni".¹⁹⁹⁹ Tako se problem naziva *gost* vraća u epicentar najveće aree gotizama na jugozapadnom Balkanu, u Visoko i nekadašnju Visočku nahiju. Ovim se potvrđuje neosporna znanstvena pravilnost koja je u ovoj studiji višestruko potvrđuje: Visoko je epicentar bosanskih i balkanskih gotizama uopće. Visoko, s naseljem *Moštre* u kojem je najvjerojatnije boravio veliki Vulfila, matično je područje bosanske narodne crkve i Crkve bosanske.

Kao što se iz navedenih onomastičkih primjera vidi, a oni su brojni, u bosanskoj toponimiji gotski *gosti* ostavili su brojna svjedočenja o sebi. Nema nikakve sumnje, radi se o arijanskim Gotima prebjeglim na tlo Bosne četrdesetih godina 4. stoljeća, u vrijeme vjerskih progona Vulfilinih pristalica, progona koji su se događali sjeverno od Dunava. Doseljenici sa sobom donose brojna lična imena s kompozitom *-gast-s* a s osnivanjem arijanske bosanske crkve *-gast-s* je postao starješinski crkveni naziv. Međutim, poslije slavenskih doseljavanja otpočeo je period slavenizacije gotske arijanske crkve, koja se u vrijeme Crkve bosanske slavenizirala skoro u potpunosti. Vremenom, etnički Slaveni, kao pripadnici bosanske narodne crkve, u Crkvi bosanskoj također su postajali *gosti*. S obzirom na to da se radi o vrlo važnim povijesnim i etničko-onomastičkim promjenama, one su svog odraza morale imati i u onimiji, posebno s aspekta slavenskog etnosa čiji pripadnik je postajao *gost*. Za prve Slavene koji su prihvatili arijansko-bosansku vjeru i postajali crkveni *gosti* posve je logično da ponesu ime *Slavogost* i ovo ime toponimija bilježi pouzdano i zakonomjerno.

U nahiji Dubrovnik, koja graniči s nahijom Visoko, 1485. godine popisan je danas nepoznat toponim *Slavogošta*.²⁰⁰⁰ Očito, radi se o etniku *Slav*, kao i u imenu visočkog sela *Slavin*, *Slavinska gora* i *Slavinska rijeka* o kojima će tek biti riječi. U nazivu *Slavogošta* krije se *gost* koji je, za razliku od *gosta* koji su bili Goti, vjerovatno bio jedan od prvih Slavena koji je ponio navedeno starješinsko zvanje. Dobio ga je u vrijeme slavenizacije bosanske arijanske crkve. Od posebne važnosti je činjenica da etnonime nadijevaju oni koji ne pripadaju tom etnonimu,²⁰⁰¹

¹⁹⁹⁹ Rječnik JAZU, XXI, 251.

²⁰⁰⁰ Isto, 14.

²⁰⁰¹ "Etnonime, po pravilu, nadijevaju drugi, pa ih stoga i prilagođuju svojim glasovnim sustavima: χρῶστό", *Croata, Horvath*, itd." P. Šimunović, *Hrvatska prezimena*, Zagreb 2006, 382, bilješka 4.

što znači da je ime *Slavogošta* imenovano od strane starosjedilačkog ilirsko-gotskog stanovništva.

Dosadašnje razumijevanje dvočlanih onomastičkih naziva koji sadržavaju član *gost* bilo je u potpunosti panslavističko. Išlo se za tim da se dokaže da se radi o prefiksanim tvorbama napravljenim uz pomoć slavenskih prefiksa *bez-*, *do-*, **jъz-*, *na-*, *o-*, *ot-*, *po-*, *pro-*, *pre-*, *pred-*, *pri-*, *s-*, *so-*, *u-*, *vy-* *za-*, izmišljani su antroponimi poput antroponima **Zdigostъ*,²⁰⁰² itd. S tim u vezi, nije provedena pojedinačna onomastička elaboracija svakoga pojedinačnog naziva, a ona je izostala iz razloga što bi se, lingvističkom analizom, pokazalo da se ne radi o prefiksanim tvorbama slavenske provenijencije, posebno kod naziva *Otigošće*, *Izogošće*, *Logošta*, *Nanagosto*, *Sobogošća*, *Gostradići*, *Velegošće*, *Vogošća*, *Vogošćići*, kod antroponima *Radigost*, itd. Izostalo je pitanje: ako se radi o tolikom broju slavenskih prefiksanih tvorbi, zašto one, u tolikom broju i s navedenim prefiksi-
ma, nisu posvjedočene na nekoj drugoj riječi; zašto su se ugasile i zašto ih nema sada; zašto su lična imena s članom *gost* u potpunosti zaboravljena i nestala iz južnoslavenskog onomastikona.

Riječ *gost* također je općeslavenska i na Balkan su je donosili Slaveni kao jednu od najfrekventnijih riječi. Uglavnom u kontekstu glagola *ugostiti* i sl. izgovarala se u svakom slavenskom domu. Međutim, istu riječ Slaveni su istovremeno i zatekli u Bosni, što je neosporna činjenica. Naime, ako su Goti u Bosni stariji etnički element od Slavena, a oni to jesu, gotška riječ *gast-s* sastavni je dio njihovog zapadnobalkanskog jezičkog identiteta i u Bosni starija je od slavenskog *gost*. A da u indoevropskoj jezičkoj retorti nastane određena riječ i da je njeni etnički nosioci raznesu na različite strane te da se ona, poslije više stoljeća, na određenom prostoru ponovo susretne i ukrsti, primjer je riječ *ban*, za koju smo u knjizi I *Predslavenskih korijena Bošnjaka* pokazali da su je na tle Bosne donijeli Avari, ali i zatekli u Bosni.²⁰⁰³ Ali, svaku riječ u vremenu i prostoru vrijeme mijenja, prije svega mijenja njena semantička značenja. U ilirsko-romanskoj sredini predslavenske Bosne, među nekadašnjim Iliro-romanima, riječ je označavala nekadašnje Vulfiline "(ino)strance, inozemce", odnosno protjerane podunavske arijance koji su u iza 348. godine prebjegli u Bosnu i ona je, tokom arijansko-bosanskog vjerskog crkvenog organiziranja, postala riječ kojom se označavaju njene vjerske starješine. Pritom, pošto je arijanstvo gotski vjerski ekskluzivitet, prvobitna arijanska crkvena nomenklatura u Bosni nužno je morala biti gotška. Kasnije su došli Slaveni i donijeli istu riječ, s djelimično sličnim, ali i bitno različitim značenjima, u kojima izostaje "(ino)stranac" "inozemac", "tuđinac". U sličnim ukrštanjima istovjetnih fonema, ali različitih semantema jezik uvi-

²⁰⁰² D. Vujičić, *Član gostъ u strukturi dvočlanih onomastičkih naziva na bosanskom terenu*, 462.

²⁰⁰³ Prije avarskih prodora na Balkan riječ je bila zastupljena kod Ilira i Kelta. O tome vidjeti u Knjizi I *Predslavenskih korijena Bošnjaka*, 537-563.

jek napravi kompromis. Jezičke korijene teže je iskorijeniti nego njegove etničke nosioce, i najljući neprijatelji jedni od drugih pozajmljuju mnoge riječi.²⁰⁰⁴ Da slavensko značenje riječi u Bosni potare i eksterminira gotsko, kako hoće neki historičari kojima je crkvenobosansko *gost* samo slavenska i isključivo slavenska riječ, odnosno jedino moguća slavenska riječ, historija jezika ne dozvoljava. U pravilu, odnosi između različitih jezika daleko su tolerantniji od međusobnih odnosa njihovih etničkih nosilaca.

Jedno od vrlo važnih pitanja je: koje djelatnosti je obavljao *gost* u Crkvi bosanskoj u odnosu na značenje gotskog *gast-s*. Pitanje je složeno, iz razloga što je gotski jezik nedovoljno poznat.

Za gotsko *gast-s* m "Gast, Fremder" moguća su još neka značenja, kao što je albansko *gostitës*, u značenju "gozbenik". Pošto je albanski jezik sačuvao mnoge riječi iz drugih jezika koje su se u tim jezicima izgubile, moguće je da je sačuvao još jedno značenje gotske riječi, tim prije što gotska povijest, u kulturnom i političkom smislu, obuhvata cjelokupan balkanski prostor. S tim u vezi, ako je albansko *gostitës* u vezi s gotskim *gast-s*, prvobitna funkcija *gosta* mogla bi se dovesti u vezu s bosansko-krstjanskim obredom lomljenja kruha, koji je predstavljao izvjesnu analogiju službe božije, liturgije ili mise. Ovaj obred vršio se u vidu zajedničkog objedovanja, počinjao zajedničkim izgovaranjem molitve očenaša, a zatim bi jedan od starijih članova zajednice izlomio kruh i podijelio ga prisutnim vjernicima; "ukoliko bi bilo prisutno veće mnoštvo, izlomio bi i podijelio više kruhova."²⁰⁰⁵

STARAC

U dosadašnjoj historiografiji općenito se smatra da je *starac* niži dostojanstvenik u hijerarhiji Crkve bosanske, te da "dostojanstvo *starca* pripada prvom stupnju časti koji je neki *krstjanin* mogao postići."²⁰⁰⁶ Mada u vezi s tim starješinskim nazivom P. Čošković navodi da "među povjesničarima postoje neslaganja u pogledu objašnjenja porijekla naziva njihova čina i dostojanstva", za navedenog

²⁰⁰⁴ U velikosrpskom potiranju Bosne najveći etnički zločinci nose starobosansku riječ i titulu "vojvoda".

²⁰⁰⁵ A. Babić..., *Iz istorije srednjovjekovne Bosne...*, 260.

²⁰⁰⁶ P. Čošković, *Crkva bosanska...*, 275.

autora je ponovo, po ko zna koji put, nesumnjivo "da je u pitanju staroslavenska riječ старѣць koja se u različitim značenjima upotrebljava u svim slavenskim jezicima."²⁰⁰⁷ Međutim, u Čoškovićevim etimologiziranjima "nesumnjivost" je redovito "sumnjivost", ne samo iz razloga što Čošković, po pitanju etimologije *starac*, nije ponudio nikakve nove dokaze da se radi o riječi slavenskog porijekla.

Slavenskom starješinskom crkvenobosanskom nazivu *starac* protivi se temeljna onomastička zakonitost; nazivi se ne daju po onom čega ima u izobilju. Slavenskih staraca, odnosno starijih ili vremešnijih ljudi, kao i *djedova* i *gosta*, ima na milione, i to je prvi ozbiljniji razlog da se etimologija slavenskog porijekla dovede u sumnju. Drugi razlog metodološki je i odnosi se na simetralnost znanstvene pravilnosti: ako su ostala starješinska imena u Crkvi bosanskoj gotskog porijekla, starješinski naziv *starac* ne bi trebao biti izuzetak.

Starješinski naziv *starac* otkriva se u ostrogotskom antroponimu *Starcedius*,²⁰⁰⁸ < *Stark-aiPei-s*, čije uporište je gotsko **stark-s*²⁰⁰⁹ "stark"²⁰¹⁰ "jak", "snažan", prošireno s gotskim *aiPei-s*.

Etimološko značenje antroponima *Starcedius* pokazuje posve preciznu etimologiju gotškoga porijekla koja je u izravnoj vezi sa crkvom i koja se nikako ne može relativizirati s milionima drugih nosilaca, kao što su panslavistički slavenski *starci*, kojih ima na svakom koraku. S obzirom na to da je gotsko *aiPei-s* "vereidigt" u značenju "zaklinjati (koga)", "prisegnuti", to znači da je *starac* u bosanskoj narodnoj crkvi i Crkvi bosanskoj onaj koji je položio (snažno, jako) zakletvu, odnosno koji je pod jakom i snažnom prisegom ili zakletvom.

Gotsko porijeklo starješinskog naziva *starac* na svoj način pokazuje na koji način su *starci* uvedeni u taj sveštenečki red. Polagali su zakletvu, vjerovatno pred višim crkvenim starješinama.

S obzirom na to da je *starac* najniži svećenički čin, i da se radi o prvoj stepenici u hijerarhiji svećeničkih zvanja,²⁰¹¹ posve je logično da *starci*, prije nego što se uvedu u zvanje, polažu zakletvu.

²⁰⁰⁷ Isto.

²⁰⁰⁸ "Starcedius PN. (Ostgote) D. Sg. *Starcedio*: saec. VI p. C. Cass. V 36. *Starcedius* = *Starce-edius* = got. *Stark-aiPeis* (vgl. *uf-aiPjati*) oder = *Starce-dius* = got. **Starki-Pius*, s. Wrede Ostg. 128." M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 209. Upor: H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 618.

²⁰⁰⁹ "Pn. zu ais. *stérk-r*, aschwed. *stark-er*, ae. *stearc*, ne as. *stark*, afr. *sterk*, ahd. *starch* neben *stirki* ds., ais. *styrk-r*, "Stärke", s. *stairō staurkan*." (...) F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 99.

²⁰¹⁰ "Stark, Adj. std. (8. Jh), mhd. *starc*, ahd. *starc*, *starab*, as. *stark*. Aus. g. **starku*- Adj. "stark", auch in anord. *sterkr*, *starkr*, ae. *stearc*, afr. *sterk* (...)." F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 876.

²⁰¹¹ Gost Radin Butković je "najpre bio prosti krstjanin, pa dulje vremena "starac", a na koncu "gost". D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 257.

Slavensku etimologiju *starac* od ranije je dovodio u sumnju lik *staraz*, višestruko potvrđen u dubrovačkim izvorima.²⁰¹² J. Šidak smatrao je da su na taj način Dubrovčani postupali kako bi *starca* Crkve bosanske razlikovali od istoimenih dostojanstvenika među pravoslavnim kaluđerima.²⁰¹³ Šidakovo mišljenje protivrječi osnovnim leksikološkim zakonitostima. U pravilu, riječ koja pripada jednom jeziku, ona se u njemu uvijek iskazuje na jedan i jedinstven način, a pravoslavni *starac* i *starac* u slavenskom vokabularu Dubrovčana jedna je riječ slavenskog porijekla. Ali, različiti leksemi koje imaju homonimijsko-fonetske podudarnosti, odnosno riječi koje isto zvuče, a koje se po svojim etimologijama razlikuju,²⁰¹⁴ po logici svakodnevnice pragme, nužno zahtijevaju distinkciju. Na ortografski način, u skladu s vulgarnim raguzijskim latinitetom, Dubrovčani su u svojim ispravama dočetnim *z* razlikovali *starca* Crkve bosanske od hiljada slavenskih *staraca*, gdje je dočeto *c*. Državno-pravna ozbiljnost dubrovačkih isprava u kojima je potvrđen lik *staraz* indirektno otkriva vrlo važne leksikološke razloge kojima se rukovala dubrovačka kancelarija prilikom sastavljanja i pisanja državnih isprava. Očito, Dubrovčani su znali da je etimologija crkvenobosanskog *starac* drugačija i različita od sveslavenskog *starac*.

Pošto je dočetno *c* u bosanskocrkvenom *starac* glas *c*, Dubrovčani nisu mogli promijeniti taj glas, iz razloga što bi se promijenila fonetska suština i etimologija riječi. Problem su riješili uz pomoć svojih prekomorskih susjeda i njihovog italijanskog pisma, gdje znak *z* (*zz*) označava glas *c*.

Starješinska crkvenobosanska riječ *starac* dospjela je i na bosanski stećak.²⁰¹⁵

Kako informira Š. Bešlagić, u selu Šeovica kod Pakraca, natpis na jednom stubu "spominje starca *Radmila*."²⁰¹⁶ Ime je slavenskog, ili gotskog porijekla (*Rado* + *-mil*).

HIŽA

Hiža je kuća u kojoj su u zajednici živjeli bosanski krstjani.²⁰¹⁷ Premda je ta riječ postojala u staroslavenskom (*hъzъ*), ruskom, češkom i poljskom, L. Mar-

²⁰¹² Godine 1438. po konavoski dohodak u Dubrovnik su došli "staraz patharinus, Radouan Vardich et Vouchman Giugouich." M. Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva*, III, 193.

²⁰¹³ J. Šidak, *Heretička "Crkva bosanska"*, Zagreb 1977, 7-8.

²⁰¹⁴ S velikom vjerovatnoćom može se smatrati da je naglasak u crkvenobosanskom *starac* bio identičan sa sveslavenskim *stānac*, što je bio još jedan razlog da Dubrovčani pišu *staraz*.

²⁰¹⁵ *Starac kamen* je stećak u selu Gaćicama, u općini Vitez. Š. Bešlagić, *Stećci...*, 155.

²⁰¹⁶ Isto, 70.

²⁰¹⁷ *Rječnik JAZU*, III, 622.

getić s pravom naglašava: "podrijetlo joj je iz staronjemačkog *hūs*."²⁰¹⁸ Pritom, Margetić razlikuje slovenačko i kajkavsko *hiža* od bosanskog *hiža*, "posebno iz razloga što se ona kod bosanskih krstjana javlja u značenju "božije kuće" a to treba povezati s gotskom riječi *gudhūs* (Gotteshaus), za što nema primjera u slovenskom i kajkavskom pa treba zaključiti da je riječ nastala neovisno o slovensko-kajkavskoj "hiži" pod lingvističkim i kulturnim utjecajem u Bosni živućih Gota (i eventualno drugih arijanskih skupina)."²⁰¹⁹

Margetićevo povezivanje *hiža* < *gudhūs* < *hūs* ostalo je nedorečeno. U povijesnom razvoju bosanskog jezika, dialektatske srednjevjekovne prilike u srednjevjekovnoj Bosni nikako ne mogu biti identične s jezičkim prilikama u slovenačkom i kajkavskom i imati istovremeno i jednoobrazno bosansko,²⁰²⁰ slovenačko i kajkavsko *hiža*, što je samo jedan od prvih razlog koji ide u prilog Margetićevog mišljenja. Drugi je čisto lingvistički. Gotsko *hūs* u bosanskom jeziku daje *hiž*. Kao što je poznato, u posudenicama, dugo *u* iz stranih jezika daje naše *i*. Za postanak glasa *ž* u lingvističkoj literaturi postoji školski primjer koji je L. Margetiću, s obzirom da nije lingvista, ostao nepoznat, a on je: *hiža* < *Haus*.²⁰²¹

Srednjevjekovna bosanska *hiža*, u kojoj su živjeli bosanski krstjani, nosi naziv gotskog porijekla.

KUĆE BOSANSKIH KRSTJANA, "UTOČIŠTA" I "MJESTA POVJERENJA" NASTALA IZ GOTSKIH TRADICIJA

Historičari koji su se bavili Crkvom bosanskom odavno su zapazili da su sve krstjanske kuće u Bosni i Hercegovini uživale povlasticu "utočišta" ili skloništa (azylum) i "mjesto povjerenja." Ako bi se bilo koji krivac sklonio u neku od krstjanskih kuća, "niko ga s tog mjesta nije smio silom izvući."²⁰²² To je važno i za najveće krivce, čak i za državne veleizdajnike. Kad su Dubrovčani 1403. godine u svoj grad primili bosanskog velikaša Pavla Klešića i kraljeva protukandidata Pavla Radišića, bosanski kralj Ostoja zatražio je da mu se Pavle Klešić izruči. Dubrovčani mu nisu udovoljili uz obrazloženje da je Dubrovnik "slobodan grad". S tim u vezi, Dubrovčani također daju na znanje bosanskom kralju da on u svojoj tamnici ima jednog Klešića "a drugi usred njegovog kraljevstva u jednoj

²⁰¹⁸ L. Margetić, *Neka pitanja...*, 60. Upor. V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski-pravno povijesni rječnik*, Zagreb 1908-1922m 393.

²⁰¹⁹ Isto.

²⁰²⁰ O povijesnom razvoju bosanskog jezika vidjeti u: Dž. Jahić, *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*, Zenica 2000, 224.

²⁰²¹ B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice...*, 114.

²⁰²² D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, (II izdanje), 386.

patarenskoj kući jede kraljev kruh i slobodan je zbog slobodština patarenskih.²⁰²³ Bosanski kraljevi poštovali su nepovredivost krstjanske hiže.²⁰²⁴

Odakle kućama bosanskih krstjana pravo azila, u dosadašnjoj historiografiji valjanog objašnjenja nema. U potpunom skladu s katolizacijom Crkve bosanske, D. Mandić pojavu je povezao sa sličnom praksom u franjevačkim kućama i hrvatskim katoličkim crkvama, tvrdnjom da su "slično pravo utočišta uživale u srednjem vijeku i franjevačke kuće u Bosni i Hercegovini", te da su "po crkvenom pravu" koje su Hrvati od starine priznavali, pravo utočišta imale sve kršćanske crkve.²⁰²⁵ Po njegovom mišljenju, "kako bosanski krstjani nijesu imali crkava, Bošnjaci su pravo skloništa priznavali patarenskim kućama, te da je taj pravni običaj "morao (je) nastati prvih desetljeća 13. st., kada su se bosanski krstjani bili ojačali i pridobili većinu bosanskog plemstva."²⁰²⁶

D. Mandić nije objasnio ko je imao pravo utočišta u franjevačkim kućama i hrvatskim crkvama. To pravo zasigurno nisu imali bosanski krstjani, koji su od strane katoličke crkve i franjevaca tretirani kao heretici i patareni. Naprotiv, od strane katoličke crkve spaljivani su kao heretici. Da su pravo utočišta u franjevačkim kućama i katoličkim hrvatskim crkvama imali isključivo katolici vidi se i po tome što katolička crkva dugo vremena dozvoljava trgovinu bosanskim patarenskim robljem.²⁰²⁷ Nije poznat niti jedan slučaj da se neki od bosanskih krstjana spasio od prodaje na taj način što se sklonio u franjevačku kuću ili "hrvatsku" crkvu.

Gotsko porijeklo naziva *hiža* nije samo ograničeno na naziv bosanskih kuća koje su bile utočišta krivih i proganjanih. Radi se o gotskim crkvenim tradicijama koje su u vizigotskoj Španiji bile zakonski regulirane. Vizigotski kralj Ervigije 681. godine izdao je zakon u kojem stoji: 1) Da se ne odstranjuje iz crkve onaj koji je u crkvu pobjegao, osim ako se oružjem brani. 2) Niko da se ne usuđuje odstraniti nekoga iz crkve, osim, ako se taj, koji je pobjegao u crkvu, slučajno htio oružjem braniti. Za prekršitelje su bile predviđene kazne.²⁰²⁸

²⁰²³ Isto.

²⁰²⁴ "Pružanje utočišta jednom od Radišića koji se sklonio u krstjansku hižu negdje u Bosni i zauzimanje za Pavla Klešića po koga su potom kralj i djed Radomir uputili zajedničko izaslanstvo u Dubrovnik, nisu narušili odnose između kralja Ostoje i vrhovnog poglavara Crkve bosanske. Kralj je poštovao nepovredivost krstjanske hiže koja je uživala povlasticu zaštićenog mjesta koje je u navedenom slučaju učinkovito štitilo odbjeglog Ostojina protivnika." P. Čošković, *Crkva bosanska...*, 133.

²⁰²⁵ Isto, 387.

²⁰²⁶ Isto.

²⁰²⁷ Crkva je branila držanje katoličkog roblja. I država je mogla osloboditi roblje svojom odlukom. Godine 1393. u Dubrovniku su oslobođene dvije robinje jer su mogle dokazati da su katoličke vjere, itd. O tome vidjeti u: V. Vinaver, *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, godina II, Dubrovnik 1953, 125-147.

²⁰²⁸ "Ako bi neko nasilno od oltara udaljio svoga slugu ili dužnika kojeg mu svećenik ili čuvar crkve nije predao, neka se onda, čim sudiji bude o tome izvještaj podnesen, primora, ako je osoba uglednijeg položaja, da onome prema kome je bila nepravedna, plati 100 solida, a osobe nižeg

OBRED KRŠTENJA U CRKVI BOSANSKOJ - OBRED GOTSKE ARIJANSKE TRADICIJE

Obred krštenja u Crkvi bosanskoj bitno se razlikovao od krštenja u katoličkoj i pravoslavnoj crkvi, "ne samo po obrednoj radnji nego i po shvatanju njegovog simboličnog značenja."²⁰²⁹ Bosanski krstjani, kao i ostali dualisti, odbacivali su krštenje vodom. Kako navodi A. Babić, "smatrali su besmislenim i vjerski bezvrijednim krštavanje male djece koja su van svake moći da shvate značenje ovog akta. Stoga su u zajednicu heretičke crkve aktom duhovnog krštenja primani samo odrasli ljudi, sposobni da samostalno odlučuju i da sa punom sviješću i sami učestvuju u obredu njihova primanja u zajednicu hrišćana."²⁰³⁰

Kardinal Torquemada kao 28. zabludu bosanskih krstjana navodi: "Preziru krštenje, koje se podjeljuje vodom govoreći, da je to krštenje Ivana (Vodonosca), po kojem se nitko ne može spasiti." Za njihovo krštenje navodi da je "bez vode, polaganjem knjige evanđelja na prsa i polaganjem ruku."²⁰³¹

Na osnovu povijesnih izvora koji se odnose na krštenje, A. Babić piše: "Sam obred vršen je na taj način što bi jedan, svakako od uglednijih članova heretičke crkve – bez obzira je li u njoj imao neku hijerarhijsku funkciju ili nije – u prisustvu drugih vjernika, kršteniku na prsa stavio knjigu evanđelja i potom položio ruke na njegovu glavu. Knjiga evanđelja na prsima krštenika izražavala je simbolički njegovo usvajanje vjerskog učenja, a polaganje ruku njegovo primanje u vjersku zajednicu."²⁰³²

Svoj obred krštenja, u kojem su isticali razliku između Ivanova krštenja vodom i Isusova krštenja Duhom Svetim, bosanski krstjani zasnivali su na Ivanovom evanđelju²⁰³³ i Djelima apostolskim (1,5), gdje stoji: "Ivan je krstio vodom, a vi ćete domalo biti kršteni Duhom Svetim."²⁰³⁴

Za krštenje rukopolaganjem općepoznato je da je arijansko-gotski vjerski obred.²⁰³⁵ Na četvrtom listu nepoznatoga gotskoga komentatora Jovanovog

ranga – 30 solida. Ako ne bi imao odakle to da plati, neka, po sudijinom nalogu, javno dobije 100 batina. Gospodar, pak, slugu ili vjerovnika dužnika, neka primi kao ispričana." (Preveo A. Tuzlić). M. Šunjić, *Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg vijeka*, Sarajevo 1980, 11.

²⁰²⁹ A. Babić, *Bosanski heretici...*, 259.

²⁰³⁰ Isto.

²⁰³¹ D. Kamber, *Kardinal Torquemada i tri bosanska bogomila*, Croatia sacra, I, Zagreb 1930, 71, 72. Upor: D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 134.

²⁰³² Isto.

²⁰³³ I, 33. Isto

²⁰³⁴ O tome vidjeti u: L. Margetić, *Neka pitanja Abjuracije...*, 83.

²⁰³⁵ "Prednost propovedanja i tumačenja svetog pisma na tevtonskom jeziku unapredila je apostolski rad Vulfile i njegovih nasljednika: rukopoložili su dovoljan broj biskupa i prezvitera radi podučavanja srodnih plemena." E. Gibon, *Opadanje i propast Rimskog Carstva*, Beograd 2003, 444. U zapadnim heterodoksijama također je prisutna slična pojava. Godine 1022. učeni redovnici u Orleansu zastupaju krštenje polaganjem ruku na glavu krštenog, dok "na području Châlonsa rustici u takvu polaganju ruku vide primanje Duha Svetoga /L. Margetić, n. dj., 66./.

evandjelja stoji: "Ja vas krstim vodom, a onaj koji dolazi posle mene veći je od mene, kome nisam dostojan odrešiti ramena na obući njegovoj; on će vas krstiti Duhom svetim".²⁰³⁶

Uz bosanske krstijane, krštenje rukopolaganjem prakticirali su i bugarski bogomili i zapadni katari. S obzirom na to da se radi o pojavi koja je karakteristična za geografski prostor koji su nekad naseljavali Goti, bogomilski i katarski obred rukopolaganja može biti zajedničkog gotskog porijekla.

ARIJANSKO PORIJEKLO KRSTJANSKOG PORICANJA HRISTOVE ISTOBITNOSTI S OCEM

U teološkom smislu, suština kontraverze između arijanaca i ortodoknih bila je u različitom poimanju ideje o "sinovstvu" Isusovom. U Bibliji se sam termin "sin" upotrebljava u dva osnovna značenja: 1) u *biološkom* smislu (napr. "Isak, sin Avramov"); i 2) u *adoptivnom* smislu, pri čemu se, na primer, za poslušne vjernike kaže da su oni "sinovi Gospoda Boga svojega" (Dt 14. 1-2) ili "sinovi Božiji" (Jn 1. 12). Ona grupa ortodoksnih aleksandrijskih hrišćana koja je pristala uz aleksandrijskog episkopa Aleksandra prihvatila je prvo gledište, teološko učenje po kojem je Hrist bio biološki sin Božiji koji je dijelio njegovu božansku prirodu i vječnu egzistenciju. Arijevci su, s druge strane, vidjeli Hrista, prije svega, kao "usvojenog" sina Božijeg koji je adoptiran zbog svoje savršene poslušnosti, pridržavanja najviših božanskih načela. Arije je, prema tome, vjerovao kako Hrist mora biti podređen Bogu jer on nema istu suštinu kao njegov "Otac". "Isus je, doduše, nalik na svog Oca, on ima *sličnu*, ali ne i istu prirodu i suštastvo."²⁰³⁷

Papa Enea Piccolomini u svojoj *Cosmographi-i* prekorava bosanske heretike što ne priznaju Kristovu istobitnost s Ocem.²⁰³⁸

Za bosanske velikaše Sankoviće općepoznato je da su nastanjivali prostor oko gornjeg toka rijeke Neretve te da su, u najmanjem, "bili bliski Crkvi bosanskoj".²⁰³⁹ U sankciji povelje koju su braća Bjeljak i Radič Sanković izdali Dubrovniku (Miklosich, 1858., 219, 461.) spominje se "318 svetih otaca iže nikejskih" i za taj izraz D. Lovrenović smatra da on "upućuje na utjecaj istočnoga

Pošto se više puta takva shvaćanja u vrelima izravno povezuju s krivovjercima koji su došli iz Italije, s obzirom na to da su na italijanskom tlu gotske vjerske tradicije bile najjače, najvjerovatnije se, također, radi o pojavi gotskog porijekla.

²⁰³⁶ I. Pudić, *Gotski jezik*, II, tekstovi sa prevodom..., 611.

²⁰³⁷ M. Vukomanović, *Rano hrišćanstvo od Isusa do Hrista*, Beograd 2003, 251.

²⁰³⁸ "In Bosna... haeretici ... nec primatum Romanae ecclesiae tenent, neque Christum aequalem consubstantialemque Patri esse fatentur." E. Piccolomini, *Cosmographia*, Paris 1534, 339.

²⁰³⁹ D. Lovrenović, *Stelci*, 163.

kršćanstva.”²⁰⁴⁰ Ista formula također je prisutna u još nekim bosanskim srednjovjekovnim poveljama.

Povelja Radoslava Pavlovića od 22. aprila 1421. godine, kojom Dubrovčanima potvrđuje darovnicu župe Konavlje, ne počinje uobičajenom ortodoksnom kršćanskom formulom “U ime oca, sina i svetog duha” već sa “Славни боже, цару небесни, кои окръмяюіеєшь и правишь своиіем божаствомъ всу васеленую (...).”²⁰⁴¹ U toj povelji Radoslav Pavlović se zaklinje “ва .тиі. светѣхъ отаць, иже суть ва Нициі.”²⁰⁴² Istovjetnu zakletvu “въ .тиі. светихъ отаць, иже суть ва Никии (...).” Radoslav Pavlović ponavlja u povelji izdatoj Dubrovniku 24 aprila 1421. godine, koja također počinje s “Славни боже, цару небесни, кои окръмяюіеєшь и правишь своиіем божаствомъ всу васеленую (...).”²⁰⁴³ Radoslavljeva povelja Dubrovniku, od 7. aprila 1423. godine, pak, također počinje s invokacijom “Славни боже, цару небесни, кои окръмяюіеєшь и правишь своиіем божаствомъ всу васеленую,” a u toj povelji Radoslav Pavlović se još jedanput zaklinje “ва .т. и .ни. светихъ отаць никисцихъ.”²⁰⁴⁴

Dubrovčani su dobro znali težinu Radoslavljeve zakletve, u kojoj se on redovito zaklinje s “318 svetih otaca iže nikejskih”. Stoga, u povelji od 3 novembra 1420. godine, koju su izdali Radoslavu Pavloviću, i Dubrovčani se kunu na isti način. To je zbog toga da bi bili sigurniji da će Radoslav Pavlović izvrđiti svoje darodavne obaveze prema Dubrovniku, pa se zaklinju “въ .тиі. светихъ отаць, иже суть на Никию (...).”²⁰⁴⁵

Pavle Radenović pripada glasovitoj velikaškoj porodici Radenovića-Pavlovića a oni su bili “trajno gorljivi pristaše bosanskih krstjana.”²⁰⁴⁶ Kao i u rodu Sankovića, u rodu Radenovića-Pavlovića sačuvalo se predanje o Prvom vaseljen-skom crkvenom saboru, zakazanom na inicijativu cara Konstantina I i održanom u Nikeji 325. godine, kojem je prisustvovalo 318 svećenika (светихъ отаць), među njima i Arije, i na kojem je osuđeno Arijevo učenje.²⁰⁴⁷ Na tom saboru formulisan je “Nikejski simbol vjere” u kojem je precizno definiran i objašnjen odnos između Boga Oca i Sina. Simbol vjere, po kojem je Hrist jednosuštan s Ocem, potpisali su skoro svi svećenici, osim Arija i dva svećenika iz Libije. Međutim, tek nakon više decenija neki od Arijevih pristalica priznali su da su u Nikeji

²⁰⁴⁰ Isto.

²⁰⁴¹ Isto, 311.

²⁰⁴² Isto, 312.

²⁰⁴³ Isto, 314.

²⁰⁴⁴ Isto, 324.

²⁰⁴⁵ F. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Graz 1964, 307.

²⁰⁴⁶ Kako informira D. Mandić, “u Podborču, pod njihovim gradom Borčom, bosanski krstjani imali su svoju kuću. U gostinju uz tu kuću morao je stanovati gost Miaša, koji je g. 1423. bio u službi Radosava Pavlovića zajedno s krstjaninom Radinom Butkovićem i Vlatkom Tumarlićem”. D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 375.

²⁰⁴⁷ M. Vukomanović, *Rano hrišćanstvo od Isusa do Hrista*, 251.

325. godine "potpisali simbol vere samo da bi zadovoljili cara koji je tu stalno bio prisutan."²⁰⁴⁸ Prema Grigoriju Nazijaniju, arijevcu koji su formalno potpisali "simbol vjere" držali su se gesla po kojem "duši neće nauditi malo mastila".²⁰⁴⁹ Upravo iz tih razloga, Sankovići i Pavlovići, pristalice Crkve bosanske, zaklinju se s 318 svetih otaca nikejskih, a u tom zaklinjanju ignoriraju ortodoksni "Nikejski simbol vjere."

Kao što je općepoznato, Arije je "zamišljao Boga Oca kao Stvoritelja univerzuma, a Hrista kao njegovog prvorodenog Sina."²⁰⁵⁰ Taj arijanski "stvoritelj univerzuma" u bosanskim poveljama iskazuje se kroz invokaciju "Славни боже, цару небесни, кои окрѣмлюѣєшь и правишь своиимъ божествомъ всю васеленую". Iz invokacije je posve očito da u njoj nema mjesta za Sina i Svetog Duha, već samo za Boga koji, svojim božanstvom, stvara (pravi) univerzum (васеленую).

ARIJANSKO PORIJEKLO UMJERENOG DUALIZMA CRKVE BOSANSKE

U gotskom komentaru Jovanovog evanđelja, očuvanog u odlomcima poznatim pod imenom *Skeireins*,²⁰⁵¹ na listu broj dva i vezi s krštenjem, u prevodu J. Pudića, stoji: *Zaista, zaista ti kažem ako se ko ne rodi vodom i Duhom, ne može ući u carstvo božije. Jer je bilo potrebno i odgovaralo je prirodi razumijevanja krštenja da je čovjek sazdan od različitih počela, naime od duše i tela, i pošto je jedno od ovih vidljivo a drugo duhovno, zato je, kako treba, sledeći tu misao, naveo dva počela koja oba pripadaju tajni krštenja, i to, koliko vidljivu vodu toliko i zamišljenog Duha, da videći nju (...) vodu ..*²⁰⁵² Na žalost, dalji tekst nedostaje.

Iz navedenog komentara očito je da se radi o arijanskom dvopočelničtvu. Dvopočelništvo čine duša i tijelo, Duh i voda. Tijelo i voda pripadaju vidljivom i materijalnom svijetu. I mada je zbog oštećenosti historijski izvor nepotpun i na osnovu onoga što je sačuvano očito je da se drugo počelo (tijelo i voda) odbacuju, što posebno proizlazi iz gotskog obreda krštenja. Kao što je općepoznato, Goti se nisu krstili vodom već rukopolaganjem, kao i bosanski krstjani.

²⁰⁴⁸ Isto, 253.

²⁰⁴⁹ Isto.

²⁰⁵⁰ Isto.

²⁰⁵¹ Got. *skeirins* je naučna izvedenica čiji autor je gotista Massmann, izvedena prema got. *skeit* "klar deutlich" u značenju *skeirins* "komentar", "Auslegung, Erklärung." Riječ je o gotskom jezičkom spomeniku koji čini osam listova pronadenih u Ambrozijanskoj biblioteci u Milanu. Listovi 1. 2. 5. 6. nalaze se u Ambrozijanskoj biblioteci, listovi 3. 4. 8. u Vatikanskoj biblioteci.

²⁰⁵² I. Pudić, *Gotski jezik*, II, tekstovi sa prevodom..., 609.

Prema latinskim izvorima, kako smatra više autora, pripadnici bosanskih krstjana također su vjerovali u dva počela. Prvo počelo je "veći bog" i ono je savršeno u sebi i utjelovljena je dobrota. Drugo počelo je "manji bog", po sebi nesavršeno i "utjelovljuje zlo u svijetu".²⁰⁵³ Stvaranje duhovnog svijeta i nevidljivih stvari pripada prvom početlu, koji je jedini i pravi Bog, dok su sve vidljive stvari djelo đavola.²⁰⁵⁴

ARIJANSKO I CRKVENO-BOSANSKO UČENJE O PRIVIDNOSTI LIKA ISUSOVOG

U gotskom komentaru Jovanovog evanđelja, poznatog pod imenom *Skeireins*,²⁰⁵⁵ nepoznati komentator piše: "Bolje je dakle bilo da oni koji su svojom voljom poslušali djavla da prekrše zapovijest božju, da ponovo svojom voljom poslušaju nauku spasenja i prezru zlobu onog koji ih je pre zaveo, i dođu do spoznaje istine o obnovi svoga odnosa prema Bogu. On je zato uzeo lik čovjeka da postane nama učitelj pravednosti pred Bogom."²⁰⁵⁶

U Popisu zabluda bosanskih krstjana (oko 1372/77.), stoji: "2. Nijeću također čovječiju narav Kristovu, i kažu, da je on imao prividno, zračno tijelo".²⁰⁵⁷

ARIJANSKO-KRSTJANSKI "BOG SVJETLA"

Kardinal Torquemada 1461. godine napisao je o bosanskim krstjanima da oni uče: "Dva su počela, jedno naime duhovnih i netjelesnih bića, a drugo propadljivih i tjelesnih ili vidljivih. Prvo zovu bog svjetla, a drugo bog tame."²⁰⁵⁸

U gotskim komentarima Jovanovog jevanđelja, poznatim pod nazivom *Skeireins*, stoji: "On bejaše svetlost koja je gorela i svetlela, a vi se htedoste malo vremena radovati njegovom svetlenju (...)"²⁰⁵⁹

²⁰⁵³ F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani...*, 132.

²⁰⁵⁴ Isto.

²⁰⁵⁵ Kao pod 2050.

²⁰⁵⁶ I. Pudić, *Gotski jezik*, I, 607.

²⁰⁵⁷ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 443.

²⁰⁵⁸ Isto, 451.

²⁰⁵⁹ I. Pudić, *Gotski jezik*, II, 617.

ARIJANSKO-KRSTJANSKI DOKETIZAM

Zapadni izvori o bosanskim krstjanima, kao jednu od njihovih najkarakterističnijih posebnosti u naukovanju vjere, ističu njihov doketizam, odnosno vjerovanje da Isus nije imao pravo ljudsko tijelo, niti je bio rođen od Marije.²⁰⁶⁰

U gotskom komentaru Jovanovog jevanđelja, između ostalog, Nikodim se pita: "Kako je moguće da se čovjek rodi kad je star; može li se vratiti u utrobu matere svoje i roditi se", što gotski komentator objašnjava: "On, koji je bio još neuk i nije poznao njegov način (govora) posumnjao je misleći na telesno rođenje iz utrobe."²⁰⁶¹ Također, gotski komentator pojašnjava: "Ali, pošto je došao s neba, iako je izgledalo da je u telu (...)."²⁰⁶²

U skladu s arijanskim učenjem o naravi Isusovoj, književni kodeksi Crkve bosanske redovito imaju "iziđe Isus" umjesto "rodi se."²⁰⁶³

"ĐAVO" U ARIJANSKIM I CRKVENO-BOSANSKIM IZVORIMA

U Raspravi između rimskog kršćanina i bosanskog patarena, koja je napisana krajem prve polovine 13. st., stoji: "Bog pravi nije stvorio ono, što će biti uništeno, a vidljive stvari bit će uništene, radi toga što nisu stvorene od boga nego od đavola."²⁰⁶⁴ Đavo je bez početka i stvoritelj svega vidljivoga."²⁰⁶⁵

Paralela učenju Crkve bosanske, koja se odnosi na đavola, nalazi se u gotskom komentaru Jovanovog evanđelja, poznatog pod imenom *Skeireins*.²⁰⁶⁶ U tom komentaru, za đavola se kaže: "Ako dakle đavo od početka nije prisilio čovjeka nego ga je prevario i obmanom ga zaveo da prekrši zapovest, ne bi bilo dobro da ga (čoveka) Gospod, kad dodje, oslobodi božanskom moći i snagom i silom obrati na pravednost."²⁰⁶⁷

²⁰⁶⁰ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 120.

²⁰⁶¹ I. Pudić, *Gotski jezik*, II, 607, 609.

²⁰⁶² Isto, 613.

²⁰⁶³ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 117.

²⁰⁶⁴ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 397.

²⁰⁶⁵ Isto, 450.

²⁰⁶⁶ Kao pod 2054.

²⁰⁶⁷ I. Pudić, *Gotski jezik*, I, 605.

ARIJANSKO-KRSTJANSKO”PRIJESTOLJE NAJBLISTAVIJIH ARHANĐELA”

U razmatranju vjerskih ubjedenja Arija i negovih prisalica, između ostalog, E. Gibon iznosi slijedeće arijansko vjerovanje: “Svemogući otac je jedincu Sinu ulio vlastiti široki duh i prožeo ga bleskom svoje slave. Vidljiva slika nevidljivog savršenstva, on je pod svojim stopalima, na neizmernoj razdaljini, video prestole najblistavijih arhanđela (...)”.²⁰⁶⁸

Deseta glava Zbornika krstjanina Radosava nosi naslov *O vidini dvbrehu na n(e)b(e)sih i o prēstoli*.²⁰⁶⁹ Arijanski “najblistaviji arhanđeli”, koji sjede na prijestolju, u Radosavljevom zborniku su 24 starca “oblčeni u rizi bilē, i na glavah ih vēnēci zlati.”²⁰⁷⁰

GOTSKO-“SLAVONSKA” IMENA U DJELU O KRIVOVJERJU KATARA U LOMBARDIJI

U djelu nepoznatog pisca iz Lombardije, pod naslovom *O krivovjerju katara u Lombardiji*, napisanom 1214. godine, na više mjesta se spominju katari u “Slavoniji”²⁰⁷¹ Zapadni pisci, posebno Talijani, od ranog srednjega vijeka “Slavonijom” (Sclavonia) zvali su sve južnoslavenske zemlje od Istre do Albanije te od Jadranskog mora do Drave i Dunava na sjeveru i Drine na istoku. Iz tog razloga, s velikom vjerovatnoćom može se pretpostaviti da se podaci nepoznatog autora odnose na srednjevjekovnu Bosnu.

U izvoru iz 1214. godine, u prijevodu D. Mandića, između ostalog, stoji: “Nikola iz Vicenze, biskup iz Slavonije; njegov je stariji sin Petar Galus, a mlađi se zove Prandus.”²⁰⁷²

Ime *Prandus* germanskog je porijekla, od ger. *Prando*.²⁰⁷³

²⁰⁶⁸ E. Gibon, *Opadanje i propast Rimskog carstva...*, 263.

²⁰⁶⁹ “I po sih vidih: se dvari otvriste na n(e)b(e)sih, i glasъ pravъ iže slišahъ ēko truba g(lago)luci: sъ mnoju g(lago)le vīzidi simo, i pokažu ti, emuže podobaetъ bēti po sih. I abie že bihъ vī D(u) sē. Se prēstokъ stoēše na n(c)b(e)sih, i na preistoli sēdeče. I bi podobanъ vidēniemъ kameni asъpu i sarъdievi. I bi duga okръstъ pristola togožde ēko vidinie iznarъgadovo. I okръstъ (1) pristola ego pristolъ 20 i 4, i na prēstolihъ 20 i 4 starъci sēdeče, oblčeni u rizi bilē, i na glavah ih vēnēci zlati.” *Radosavljeva bosanska knjiga* (Priredila Anica Nazor), Forum Bosnac, Sarajevo 2008, 50-51.

²⁰⁷⁰ Isto.

²⁰⁷¹ A. Dondaine, *La hiérarchie catare en Italie*, Archivum fratrum praedicatorum, Roma. Prema: D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 54.

²⁰⁷² Isto, 55.

²⁰⁷³ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 543.

U istom izvoru iz 1214. godine *Alderik* je mlađi sin Kolojana, koji je "reden biskupom u Bugarskoj".²⁰⁷⁴ *Alderik* je vizigotsko²⁰⁷⁵ i langobarsko ime, izvedeno od "gotisch *alPeis*."²⁰⁷⁶

Izvor iz 1214. godine donosi još jedno patarensko ime gotškoga porijekla: *Amizo*. Tim imenom zvao se stariji sin osobe koja zvala "Marchisius de soiano episcopus de Drugonthia."²⁰⁷⁷ Ime je zasigurno germanskog porijekla i odgovara mu langobardski antroponim *Amo*, "zu gotisch *Amals*, III, 6; dazu *Amizzo* (...)." ²⁰⁷⁸

Patarenska imena gotškoga porijekla potvrđena u izvoru o krivovjerju katara u Lombardiji, posebno ime *Prandus* koje se direktno odnosi na "Sclavoniu", otkrivaju neke od zajedničkih korijena arijansko-gotske hereze prisutne na geografskom prostoru sjeverne Italije i "Sclavonie", koje su nastanjivali Goti. Izvor indirektno objašnjava brojna imena gotškoga porijekla u Crkvi bosanskoj.

BILINOPOLJSKA IZJAVA DOGODILA SE U VISOKOM

Pitanje mjesta u kojem se dogodila bilinopoljska abjuracija 1203. godine jedno je od vrlo važnih pitanja na koje dosadašnja historiografija još uvijek nije dala pouzdan odgovor. Po tom pitanju još uvijek se vode znanstvene rasprave. Pritom, u radu u kojem raspravlja o Kniewaldovom kritičkom izdanju Bilinopoljske izjave²⁰⁷⁹ P. Čošković indirektno ukazuje na dosadašnje jednostrano razmatranje toga problema. U navodima u kojima osporava poistovjećivanje Bilinog polja s *Bolinim Poilom* na području Visokog, što zastupa M. Brković, P. Čošković prebacuje Brkoviću da, u prilog tog poistovjećivanja, nije donio novu izvornu građu, odnosno da se Brkovićevo poistovjećivanje temelji na "lingvističkim razlozima."²⁰⁸⁰ Na ovaj način Čošković, kao i mnogi historičari prije i poslije njega, različito vrednuje "izvornu građu" od "lingvističkih razloga", što je neka vrsta historiografskog "rasizma". Pritom, na ovom mjestu nužno se prisjetiti brojnih Čoškovićevih panslavističkih "izvjesnosti" po pitanju etimologije crkveno-bosanskih starješinskih naziva, o čemu je već bilo riječi. Niko nema pravo "svoju" nauku uzdizati iznad tuđe i druge, posebno iz razloga što historija

²⁰⁷⁴ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 54.

²⁰⁷⁵ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 35.

²⁰⁷⁶ E. Gamillscheg, *Romania – Germanica...*, 84.

²⁰⁷⁷ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 530, 603.

²⁰⁷⁸ E. Gamillscheg, *Romania – Germanica...*, 84.

²⁰⁷⁹ P. Čošković, *Interpretacija Kniewaldova kritičkog izdanja Bilinopoljske izjave*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 32, Sarajevo 2003.

²⁰⁸⁰ Isto, 81-82.

i lingvistika trebaju ići zajedno.²⁰⁸¹ Svakako, za Čoškovića je primarna "izvorna grada", a lingvistika se tretira u kontekstu sporednih "razloga" koji, po njemu, nemaju veću vrijednost.

Po svemu sudeći, upravo na osnovu rezultata lingvističko-onomastičkog metoda primijenjenog u istraživanjima koja se odnose na Crkvu bosansku, u kombinaciji s historijskim, pokazuje se da se bilinopoljska izjava, najvjerojatnije, nije dogodila na Bilinom polju u Zenici, već u Visokom "apud Bosnam iuxta flumen loco qui vocatur Bolino Poili,"²⁰⁸² što od ranije zastupaju M. Vego,²⁰⁸³ A. Škegro²⁰⁸⁴ i M. Brković.²⁰⁸⁵ Zeničko Bilino Polje, za koje još uvijek većina historičara smatra da je mjesto gdje se dogodila izjava, od ranije su doveli u sumnju B. Petranović²⁰⁸⁶ i P. Runje.²⁰⁸⁷

PRILOG ČITANJU NATPISA S KULINOVE CRKVE I PITANJE NJENE LOKACIJE

Od kada je u proljeće 1898. godine na tzv. Tuštinoj njivi ispod sela Biskupića kod Visokog pronađena ploča s natpisom Kulina bana,²⁰⁸⁸ u vezi s tom pločom postavljeno je više znanstvenih problema. Najvažniji su: kako pročitati natpis i koja je lokacija crkve na kojoj se on nalazio. U latinskoj transkripciji, s dopunama, Č. Truhelka pročitao je natpis na slijedeći način:

²⁰⁸¹ Petar Skok bio je mišljenja da "historija i lingvistika imaju da idu uporedo". P. Skok, *Čelka knjiga o vlaškom pravu*, GZM XXX, Sarajevo 1918, 315.

²⁰⁸² T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, III, 24-25.

²⁰⁸³ M. Vego događaj od 8. IV 1203. godine jedanput traži u Bilinu (Bulinu) kod Zenice a drugi put na Topuzovu Polju kod Mila, uz rijeku Bosnu. M. Vego, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1957, 12. Isti, *Bosanski trgovci i dubrovački financijeri u drugoj polovici XV i prvoj polovici XVI stoljeća*, Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad JAZU u Dubrovniku, 15-16, Dubrovnik 1978, 54.

²⁰⁸⁴ A. Škegro, *Bilino polje, primjer jedne historiografske kontroverze*, Zbornik radova "Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni", Sarajevo-Zagreb 2005, 351-371.

²⁰⁸⁵ M. Brković, *Diplomatičko-paleografska analiza bolinopolske isprave iz 1203. godine*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 32, Sarajevo 2003, 58.

²⁰⁸⁶ B. Petranović, *Bogomili. Crkva bosanska*, Zadar 1867, 141.

²⁰⁸⁷ P. Runje, *Pokornički pokret i franjevci trećoredci i glagoljasi (13-16. st.)*, Provincijalat franjevac trećoredaca, Zagreb 2001, 18.

²⁰⁸⁸ Prvo čitanje natpisa s ploče izvršio je Č. Truhelka i objavio ga u Glasniku zemaljskog muzeja u Sarajevu 1898, a zatim i u Wissenschaftliche Mittheilungen za 1900 godinu. Drugo čitanje objavio je V. Čorović u Godišnjici Nikole Čupića za 1921. godinu (XXXIV). Ploča je pohranjena u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja, inv. br. 919. O ploči vidjeti u: P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 253 i d.

Siju crkv' ban' Kulin' zida
 egd... jeni Kučev'sko Zagorie
 i nade na nu grom [' i] u Podgorie Sljepičišt'
 i postavi svoi obraz (za ili nad) pragom':
 B[og]' dai banu † Kulinu zdravie i banici Vojslavi.

Po mišljenju Ć. Truhelke, tumačenje teksta je:

"Natpis dakle odnosi se na jednu crkvu, koju je ban Kulin sazidao u Kučevskom Zagorju i na nju i na Podgorje Sljepičić pade ili nade – kako natpis veli – grom, te ju je ban valjda iznova sazidao i postavio svoj obraz nad pragom."²⁰⁸⁹

Dio natpisa koji je Truhelka pročitao kao "egd... jeni Kučev'sko Zagorie" V. Ćorović pročitao je kao "egda plēni Koučevs'ko Zagorie",²⁰⁹⁰ što je dopuna koja, po mišljenju P. Andelića, "izgleda vjerovatna i logična".²⁰⁹¹ S tom dopunom smisao prve rečenice bio bi: ban Kulin je sazidao crkvu nakon što je oplijenio Kučevsko Zagorje. S tim u vezi, V. Ćorović dokazivao je da je ban Kulin vjerovatno učestvovao u ratu koji su Stefan Nemanja i ugarsko-hrvatski kralj Bela III vodili protiv Bizantije 1182. i 1183. godine i da je tom prilikom oplijenio rudarsko područje oko Kučeva u poriječju Peka u istočnoj Srbiji.²⁰⁹²

U vezi s čitanjem V. Ćorovića, P. Andelić je prigovorio da "o Kulinovom sudjelovanju u ratu protiv Bizanta nema nikakvih historijskih podataka; Srbijansko Kučevo je daleko od Bosne a da bi se bez čvrstih dokaza mogla pretpostaviti vojna intervencija Bosanaca u tome kraju; datacija podizanja crkve prema nekom aktu u vezi sa Kučevskim zagorjem pretpostavlja da se smatra općepoznatim kako sam akt tako i kučevsko Zagorje; teško je pretpostaviti da je i samo ime srbijanskog Kučeva u tadašnjoj Bosni bilo općepoznato; konačno, makar se radilo i o srednjem vijeku, teško da bi jedan tako ugledan ktitor gradio crkvu iz plijena i još se time javno ponosio."²⁰⁹³

Andelićevi prigovori na Ćorovićevu dopunu natpisa, u prvoj rečenici teksta Kulinove ploče, razložni su i prihvatljivi. Pritom, P. Andelić, kao i svi drugi autori koji su se prije i poslije Andelića bavili natpisom, u potpunosti previdaju da je "Kučevsko Zagorje" moguće protumačiti na dva posve drugačija načina. Jedan od njih je: *Kučevsc* je srednjevjekovni antroponim i "Kučevsko zagorje" moglo je pripadati osobi koja se zvala *Kučevsc*.

²⁰⁸⁹ Ć. Truhelka, *Natpis Kulina bana*, GZM X, 1898, 618-619.

²⁰⁹⁰ V. Ćorović, op. cit. 27.

²⁰⁹¹ P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 225.

²⁰⁹² V. Ćorović, *Historija Bosne*, Beograd 1940, 165-166.

²⁰⁹³ P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 225.

Kučevac je srednjevjekovni antroponim dva puta potvrđen u Dečanskim hrisovuljama.²⁰⁹⁴ Osnovni oblik imena je *Kuč*²⁰⁹⁵ dok je *-evac* posvojni nastavak *-ev-* + sufiks *-ac*.²⁰⁹⁶ Pošto su i u najbližjoj okolini Visokog potvrđena dva oronima s osnovom *Kuč-*,²⁰⁹⁷ ban Kulin zasigurno nije plijenio Kučevsko zagorje u okolini srbijanskoga Peka.

Antroponim *Kuč* nije slavenskoga porijekla. Imenicu "*kuč* m (Dalmacija, Danilo) "1 vinova loza bijela grožđa, 2 crljeno grožđe (zacijelo prvobitno značenje; prijenos na bijelo grožđe začuđuje)." P. Skok izvodi od lat. pridjeva *coccus* "skrletan", "kao leksički refleks dalmatsko-romanski ili iz balkanskog latinizeta", što dovodi u vezu s imenom crnogorskoga plemena *Kuč* (najčešće u pl. *Kuči*, s naglaskom na *u* koje je kratkosilazno *u*) i oblasnim imenom *Kuči*.²⁰⁹⁸ Latinski kognomen *Cocus*, dva puta potvrđen u Saloni,²⁰⁹⁹ pak, u južnoslavenskim jezicima daje *Kuč*.

Baza *kuč* tretira se i kao ilirska,²¹⁰⁰ a Iliri su je mogli preuzeti od Rimljana u periodu romanizacije. U albanskom jeziku *kúqle* f je "crvena boja, crvenilo".²¹⁰¹ Poznati srpski etimolog M. Pavlović ilirsko-albansku bazu nalazi u imenu kosmajskog toponima *Nemenikuće*.²¹⁰² Imenom *Kučva*, s tipičnim ilirskim sufiksom *-va*,²¹⁰³ naziva se jedna planinska kosa koja se nalazi između rudanskih sela Zubanj i Grivin²¹⁰⁴ i taj naziv vjerovatno je toponimska posljedica ilirsko-romanske simbioze. Isto se dogodilo i s nazivom visokog brda *Kučin*. Sufiks *-in* u nazivu za

²⁰⁹⁴ M. Grković, *Imena u Dečanskim hrisovuljama*, Novi Sad 1983, 184.

²⁰⁹⁵ Ime je također dva puta potvrđeno u Dečanskim hrisovuljama.

²⁰⁹⁶ Sufiks *-ovac/-evac* pojavljuje se u prezimenima i imenima naselja od XIII vijeka. "U prezimenima se već vrlo rano poništava različiti srodstveni odnos jednostavnog (*-ac/cc*) i složenog sufiksa (*-ovac/-evac*, *-inac*) (...)" P. Šimunović, *Hrvatska prezimena*, Zagreb 2006, 89, 90.

²⁰⁹⁷ Planinska kosa *Kučaj* u razvodnom gorju između doline Mlave (desne pritoke Fojnice) i doline rijeke Bosne niže Visokog. Drugi toponim je brdo *Kučin* u selu Zbilju, oko 2 km južno od Visokog. P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 255, 256.

²⁰⁹⁸ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1972, 219.

²⁰⁹⁹ CIL 9006 (frg), CIL 6401 (Treionius).

²¹⁰⁰ "...alb.-il. *kug-kuč* "rot" (WM I, 241)." M. Pavlović, *ONOMASTICA ILLYRICA*, Onomastička studijska situacija, problemi i metodi, *Onomastica Jugoslavica* 1, Ljubljana 1969., 42. U studiji *Fjalor i emrave gjeografikë të Republikës së Shqipërisë*, koju je izdala Akademija nauka u Tirani 2002. godine, naveden je ukupno 21 naziv sa osnovom *kuç-*. N. dj., 141.

²¹⁰¹ *Kuč*, pritoka Zoganjskog jezera kod Ulcinja, u donjem toku teče kroz crvenicu. D. Čupić, *Neslovenski elementi u nekim hidronimima u Crnoj Gori*, Zbornik referata i materijala V jugoslovenske onomastičke konferencije, ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga LXX, Sarajevo 1985, 89.

²¹⁰² "Ispod Kosmaja, prema Avali je selo *Nemenikuće*, čiji naziv predstavlja složenicu gal. *nemet*, ir. *nemed* "svetilište, proplanak gdje se prinose žrtve" i kymr. *cob*, alb. - il. *kug - kuč* "rot" (WM I, 241). To bi značilo svetilište na crvenom zemljištu, tj. sa rudom žive ili gvožđa." M. Pavlović, *ONOMASTICA ILLYRICA...*, 42.

²¹⁰³ Funkcija sufiksa nije poznata. P. Skok, *Studije iz ilirske toponomastike*, GZM XXXII, Sarajevo 1920, 35.

²¹⁰⁴ Topografska karta bivše JNA, 1: 25 000, Grivin, br. evid. 00039, štampano 1975.

brdo *Kučin*, u kojem je naglasak na prvom slogu i na samoglasniku *u* koje je kratkouzlazno *u*, pokazuje da je sufiks *-in* nije slavenski pridjevski sufiks već tipično ilirsko *-in*. Ilirsko *-in* nalazi se u više ilirskih naziva, kao što su *Corini* > *Karin*, *Nedinum* > *Nadin*, *Pisino* > *Pazin* itd.²¹⁰⁵ Dočetak *-in* može biti i latinski sufiks koji može doći na ilirske osnove, kao u *Scampinus* (sc. Fluvius) > *Škumpi*, ili, pak, kojim se mogu izvoditi ilirski etnikoni, kao *Arupini* od *Arupium* itd.²¹⁰⁶

Albanolog I. Ajeti, također, pokazuje da je albanski apelativ *kuç* u albanskom jeziku i u značenju "vrsta zemljanog lonca sa dvije ručke", a ima i značenje "udolina, uvala, tjesnac," odnosno da se radi o "mestu smeštenom u udolini, koje sa gledišta prostora odgovara "loncu" u prenosnom značenju "dolina, udolina."²¹⁰⁷ S aspekta činjenice da je znatan broj albanskih riječi ilirskoga porijekla, a ilirizmi u visočkoj toponimiji su neosporni,²¹⁰⁸ "Kučevsko Zagorje" može biti i visočka dolina, udolina. Ajetijeva etimologija samo je novi razlog da se Ćorovićovo mišljenje o srpskom Kučevu, u natpisu s Kulinove ploče, u potpunosti odbaci.

U drugoj rečenici natpisa, koji je Truhelka pročitao kao "i nade na nu grom [' i] u Podgorie Sljepičišt", sporna je riječ koju je Ć. Truhelka pročitao kao "grom" na osnovu čega je zaključio da na prvobitnu crkvu "pade ili nade grom", te ju je ban valjda iznova saziđao (...)." Truhelkino čitanje riječi "grom" V. Ćorović je pročitao kao "pron(ie),"²¹⁰⁹ što Lj. Stojanović prihvata sa rezervom.²¹¹⁰ P. Andelić, pak, u istoj rečenici pretpostavio je riječ "gro(madu)" u značenju "građa, prvenstveno drvena građa", na osnovu koje je tekst natpisa doveo u vezu s tehnološkim opisom građenja crkve.²¹¹¹ Andelićevo mišljenje da na ovaj način tekst dobija "cjelovit logički smisao" ne može se prihvatiti iz razloga što se radi o bizarnom tehnološkom opisu bilo koje srednjevjekovne gradnje, ne samo crkve već i svake najobičnije kuće ili štale u to vrijeme, tako da za tim opisom, posebno u gradnji crkve, nije bilo nikakve posebne potrebe. Kako je crkva sagrađena i od kojih građevinskih materijala, to je moglo da se vizuelno vidi i utvrdi na licu mjesta, uvidom u crkvene građevinske materijale kao što su kamen, drvo, i sl.

Truhelkinom čitanju natpisa s Kulinove crkve, u kojoj je pročitao riječ *grom*, nema zamjerke. U njegovom čitanju "i nade na nu grom [' i] u Podgorie Sljepičišt" krije se požar koji je uništio crkvu koja se nalazila u *Sljepéu*, u visoč-

²¹⁰⁵ Dočetak *-in* na ovim i sličnim primjerima elaborira P. Skok. P. Skok, *Studije iz ilirske toponomastike*, Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etimologiju, knjiga I, sv. 1-2., Beograd 1923, 22, 23. Upor: A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, II, Wien 1958, 140.

²¹⁰⁶ Isto.

²¹⁰⁷ I. Ajeti, *Nastajanje nekih geografskih naziva u albanskom i srpskohrvatskom jeziku*, Zbornik šeste jugoslovenske onomastičke konferencije, Beograd 1987, 126.

²¹⁰⁸ Ilirizmi u visočkom kraju toliko su brojni da ih u ovoj studiji nije moguće obuhvatiti. Zavreduju posebnu studiju.

²¹⁰⁹ V. Ćorović, 27.

²¹¹⁰ Prema: P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 255.

²¹¹¹ Isto, 257.

kom naselju Porječani. Naime, dosadašnji znanstvenici koji su se bavili tekstom Kulinovog natpisa u potpunosti su previdjeli etnološke izvore o tom problemu: u selu Porječani nalazi se *Sljepče*, pod kojim se 1928. godine podrazumijevala seoska "ispaša".²¹¹² U istom naselju nalazi se "Svetogora" ili "Sveta gora": "Priča se, da je tu, dok su bili "Grci", bila crkva, i da su na tom mjestu iskopavane pare, pavte, i sl."²¹¹³ S tim u vezi, u povijesnoj i etimološkoj vezi vjerovatno je ime seoskog oronima, čiji je neobični lik M. Filipović akcentirao: *Rûnca*.²¹¹⁴ Taj naziv nije moguće objasniti južnoslavenskim jezičkim sredstvima. Čini se da je u vezi s gotskim *rûna* f "Geheimnis, Beschluß", što može biti u vezi sa crkvenim "svetim tajnama" Svete Gore i svetogorske arijanske crkve.²¹¹⁵ U svakom slučaju, "Svetu Goru" nužno je tretirati izuzetno važnim srednjobosanskim nazivom.

Najvjerovatnije, "Sveta Gora" jedan je od važnijih srednjobosanskih lokaliteta bosanske narodne crkve, gdje se nalazila arijansko-gotska crkva koju je, početkom 13. stoljeća, usljed udara groma zahvatio požar, i ona je izgorjela. Iz tih razloga, ban Kulin podigao je novu crkvu, o čemu govori prvi dio natpisa.

Navodi natpisa u kojima, po Truhelkinom čitanju, stoji "i postavi svoj obraz (za ili nad) pragom" otkrivaju političko-vjerske prilike u vrijeme Kulina bana. *Obraz* je metafora kojom osoba koja ga zalaže na metaforički način iskazuje da ona, svojim obrazom (čija je suprotnost "bezobraz(an)" ili "bez obraza") stoji iza nekog zalog, a u ovom slučaju Kulinov zalog je crkva. Kulin je sagradio crkvu i on svojim obrazom jamči da se radi o pravovjernoj rimskoj crkvi. S tim u vezi nužno se prisjetiti povijesnih izvora koji se neposredno datiraju prije biliopoljske izjave: u tim izvorima, posebno u Vukanovom pismu papi,²¹¹⁶ Kulin se optužuje za prelazak na herezu i za pružanje utočišta hereticima.²¹¹⁷ Podizanjem pravovjerne crkve, a posebno natpisom na crkvi, Kulin nastoji da razuvjeri papu da je heretik.²¹¹⁸ Svakako, prvenstveno iz političkih razloga i s ciljem da izbjegne mađarsku vojnu intervenciju koja mu u to vrijeme uveliko prijeti, nastoji da dokaže da njegova crkva nije krivovjerna i heretička već pravovjerna i rimska. Svojim *obrazom*, što znači i svojom čašću i poštenjem, Kulin ban garantuje da

²¹¹² M. Filipović, *Visočka nahija...*, 543.

²¹¹³ Isto.

²¹¹⁴ Isto, 542.

²¹¹⁵ U odnosu na naglasak, *Rûnca* je deminutiv od *rûna*. S obzrom da se od predslavenskog *ô* u bosanskom može očekivati *u*, naziv bi se mogao datirati u mladi period, iza X stoljeća.

²¹¹⁶ Pismo se čuva u Vatikanskim registrima iz druge polovine pontifikata Inoćentija III; Reg. Vat., sv. 4, fol. 185 rv.

²¹¹⁷ U pismu od 11. Oktobra 1200. godine papa tuži hrvatsko-ugarskom kralju Emeriku bosanskog bana Kulina "zbog davanja utočišta krivovjercima patarenima". Reg. Vat. 5, fol. 1v. F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani...*, 57.

²¹¹⁸ S tim u vezi, posredništvom dubrovačkog nadbiskupa, ban Kulin se opravdava (ispričava) papi i moli ga da pošalje svog predstavnika koji će pomno ispitati vjerske prilike u njegovoj zemlji i dati svoj sud o vjeri optuženih. Reg. Vat. 5, fol. 55v; izd PL, sv. 214, st. 1108-1109. Isto, 57.

je podigao ortodoksnu i *pravovjernu* crkvu, a ulazak u nju, "preko praga", ide i preko Kulinovog obraza kojim se kroči u crkvu. Na ovaj način Kulin garantuje da će u njegovu crkvu ulaziti (kročiti) pravovjerni i da će se u njoj prakticirati rimski obred. Iz razloga pravovjernosti na ploči su isklesani brojni križevi. U vezi s križevima, Truhelka je od ranije s pravom pretpostavio da je Kulin poslije 1203. godine, da bi se opravdao, želio pokazati "kako se odriče i patarenskog odbacivanja križa."²¹¹⁹

Ploča s natpisom Kulina bana pronađena je svega dva kilometra vazdušne linije dakleko od Arnautovića. Blizina sela Muhašinići, gdje je pronađena ploča, poslužila je M. Vidoviću da potpuno neutemeljeno ustvrdi da ploča s natpisom potiče "s nekadašnje Kulinove crkvice u Muhašinićima."²¹²⁰ Kulinovoj "crkvici u Muhašinićima arheološkog traga nema. K. Patsch, pak, pretpostavio je da je ploča prvobitno stajala na starijoj crkvi u Arnautovićima i da je pod nepoznatim okolnostima, i u kasnije vrijeme, prenesena u Muhašiniće.²¹²¹ Mada se to iz izvještaja K. Patsch-a posebno ne vidi, očito je da je Patsch-ova pretpostavka zasnovana i na prethodnoj analizi natpisa s Kulinove ploče. Iz Patsch-ove rečenice u kojoj kaže "već sada se može zaključiti, ali uz sve rezerve, da položaj dvaju crkava u Arnautovićima asocira na natpis bana Kulina koji govori o gradnji crkve na temeljima neke starije (crkve)"²¹²² proizlazi da, po Patsch-ovom mišljenju, natpis s Kulinove ploče govori o "gradnji crkve na temeljima neke starije (crkve)."

Patsch-ova rezerva u pretpostavci po kojoj Kulinova ploča potiče s crkve u Arnautovićima, i da je u kasnije vrijeme prenesena u Biskupiće, bila je uzrokovana činjenicom da do 1909. godine lokalitet na kojem je pronađena ploča nije bio arheološki istraživani, zbog čega Patsch kaže: "Nalazište natpisa svega je oko 20 minuta udaljeno od Arnautovića i leži neposredno na obali Bosne, tako da je prenos kamena s natpisom bio lako moguć. Da li je ova pretpostavka prihvatljiva, da li je, dakle, Kulin ban izgradio crkvu u Arnautovićima, provjerit će se iskopavanjem na mjestu gdje je nađen natpis. Ako se tamo ne nađe nikakva crkva, onda je gornje nagađanje opravdano."²¹²³

²¹¹⁹ Č. Truhelka, *Bosanska narodna (patarenska) crkva*, Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463, Sarajevo 1942-1991, 770.

²¹²⁰ M. Vidović, *Ban Kulin...*, 118, 129.

²¹²¹ H. Kapidžić, *Naučne ustanove...*, 357, 358.

²¹²² Isto, 357.

²¹²³ Isto.

Probna arheološka istraživanja lokaliteta Tuština njiva iz 1963. godine, na kojem je svojevremeno pronađena Kulinova ploča, te prokopavanje vodovodnog jarka na istom lokalitetu 1976. godine, na mjestu pronalaska Kulinove ploče nije potvrdilo postojanje crkve.²¹²⁴ Na ovaj način indirektno je potvrđena osnovanost pretpostavke K. Patsch-a, da je Kulinova ploča, pod nepoznatim okolnostima, iz Arnautovića prenesena na lokalitet Tuština njiva u Biskupićima.

Neovisno od pretpostavki K. Patsch-a, Ć. Truhelka također je smatrao da Kulinova ploča potiče s crkve iz Arnautovića.²¹²⁵ Truhelkino mišljenje iskazano je u formi znanstvene činjenice.²¹²⁶ Simboliku ploče, posebno šest uklesanih križeva, Ć. Truhelka doveo je u vezu s bosanskom narodnom crkvom i Kulinovim nastojanjem da iza 1203. godine dokaže "kako se odriče i patarenskog odbacivanja križa."²¹²⁷

U novije vrijeme Patsch-ovom i Truhelkinom mišljenju, da Kulinova ploča potiče s crkve iz Arnautovića, pridružuju se fra K. Misilo, H. Kreševljaković i djelimično D. Mandić. Po mišljenju fra K. Misila, temelji starije crkve u Arnautovićima pripadaju crkvi bana Kulina.²¹²⁸ H. Kreševljaković smatrao je da je crkvu u Arnautovićima "sagradio slavni bosanski ban Kulin," da je građevinski materijal iz ove crkve "raznošen po okolici" i da je na taj način ploča s Kulinovim natpisom dospjela u Muhašinoviće.²¹²⁹ Po Mandićevom mišljenju, oko 1203. godine "glavno je mjesto u Bosni bilo Mile, sjeverozapadno od Visokog, gdje je ban Kulin redovito sjedio i sazidao jednu od svoje dvije crkve, koje je podigao."²¹³⁰ Nešto kasnije, Mandić mijenja mišljenje, bez obrazloženja zbog čega to čini, i istu crkvu

²¹²⁴ Probna istraživanja otkrila su ulomak srednjovjekovnog stakla, dva groba nepoznate provenijencije i jedan obrađen kamen. Kopanje vodovodnog jarka otkrilo je "više grobova" nepoznate provenijencije, u jednom od njih bronzanu naušnicu u obliku halke s tri jagode. Otkriveni su veoma sitni komadići cigle i grube crvenkaste keramike, kao i ulomci crijepa rimske provenijencije. N. Šahinović i Lj. Tomić otkopale su dva groba koji su se nalazili ispod kamenih ploča, na osnovu čega je P. Anđelić zaključio da se ovdje nalazilo veće srednjovjekovno groblje. P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 270, 271.

²¹²⁵ Ć. Truhelka, *Bosanska narodna (patarenska) crkva*, Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463, Sarajevo 1942-1991, 770.

²¹²⁶ "Podor te crkve nalazio se na protivnoj, desnoj strani rijeke Bosne u selu Arnautovićima, te ga je otkopao Dr. Patsch, ali rezultate na žalost nije do danas objavio." Isto.

²¹²⁷ Isto, 770.

²¹²⁸ Fra K. Misilo, *Arheološki spomenici u okolici Visokog*, Kalendar sv. Ante za prostu godinu 1939, god. XIV, Sarajevo 1939, 132.

²¹²⁹ H. Kreševljaković, *Visoko*, Izabrana djela, II, Sarajevo 1991, 688.

²¹³⁰ D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Bosna i Hercegovina, Povijesno-kritička istraživanja, Hrvatski povijesni institut, knjiga četvrta, Chicago 1962, 302. "Naziv 'krstjani' prvi put u Bosni susrećemo na spomen-ploči Kulina bana u crkvi, koju je on podigao osamdesetih godina 12. stoljeća u Milima kod Visokog". Isto, 185.

smješta u selo Muhašinići.²¹³¹ Kulinovu crkvu kojoj je Kulin ban "postavio obraz svoj nad pragom" S. Ćirković pogrešno locira "blizu Zenice".²¹³²

U najnovije vrijeme D. Zadro osporava mišljenja po kojim Kulinova ploča potiče s Kulinove crkve u Milama. S tim u vezi, Zadro navodi da je Ćiro Truhelka "tamošnju crkvu pak sasvim proizvoljno stavio u isti red sa starokršćanskim bazilikama iz Zenice, Gornjeg Turbeta, Dabrovine, Breze, Malog i Velikog Mošunja, Županjca, Skelana na Drini i dr. te da je kasnije, "žaleći što Patsch nije objavio rezultate iskapanja, tvrdio da se tobože radilo o crkvi izgrađenoj od strane bana Kulina (...)." ²¹³³ Zadro smatra da su Truhelkine radovi o Kulinovoj ploči "prevaziđeni nakon mnogo pouzdanijeg čitanja i argumentiranog tumačenja predloženih od strane Pave Anđelića." Pritom, ne pojašnjava na konkretan način i na konkretnim primjerima, u čemu se ogleda Truhelkina "proizvoljnost" i Anđelićeva "izvoljnost". Na osnovu arheoloških ostataka na Tuštinoj njivi, o kojim je već bilo riječi, krivo interpretira Anđelića i on (Zadro) proizvoljno navodi da je Anđelić "opravdano pretpostavio da je i Kulinova crkva lako mogla biti negdje u blizini."²¹³⁴ Uvidom u Anđelićev tekst, na koji se Zadro poziva, vidi se da Anđelić, na osnovu srednjovjekovnog groblja i "nekih građevinskih objekata" – a "građevinski objekti" su Anđelićeva proizvoljnost – zaključuje da "se može računati da i nalazište Kulinove ploče nije daleko od građevine (crkve) u koju je prvobitno bila ugrađena".²¹³⁵

Pitanje odakle potiče Kulinova ploča s natpisom ostaje otvoreno. Radi se o vrlo važnom pitanju o kojem se, posebno s aspekta brojnih falsifikata koji su počinjeni u Arnautovićima, bez novih arheoloških istraživanja, ne mogu donositi pouzdani zaključci.

²¹³¹ D. Mandić, *Bosna i Hercegovina, Povijesno kritička istraživanja*, Svezak III, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Toronto-Zürich-Roma.Chicago 1982, 102.

²¹³² S. Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države...*, 51.

²¹³³ D. Zadro, *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)*, 69.

²¹³⁴ Isto, bilješka 32.

²¹³⁵ P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 271.

Glava sedma

IMENA GOTSKOGA PORIJEKLA NA BOSANSKIM STEĆCIMA I DRUGIM KAMENIM SPOMENICIMA

Pitanjem neslavenskih imena uklesanih na bosanske stećke, kao i druge kamene spomenike, prvi se bavio M. Šimundić. Njegova istraživanja, mada nemaju dublji i sveobuhvatniji karakter, ipak su otvorila novu antroponomastičku problematiku i pokazala značajan broj bosanskih neslavenskih epigrafski potvrđenih imena. U svom radu, o nepoznatim osobnim imenima na srednjovjekovnim nadgrobnicima i drugim kamenim spomenicima u Bosni i Hercegovini, Šimundić ukazuje na neka imena tuđeg porijekla.²¹³⁶ To su porodična i lična imena: *Batrić*,²¹³⁷ *Breško*,²¹³⁸ *Kulduk*,²¹³⁹ *Pilat*,²¹⁴⁰ *Poleta*,²¹⁴¹ *Polibranija*,²¹⁴² *Protazije*,²¹⁴³ *Tarah*,²¹⁴⁴ *Tirtiš*²¹⁴⁵ i *Zot*.²¹⁴⁶ S obzirom na to da se radi o slavisti, Šimundiću su ostala nepoznata još mnoga druga također neslavenska imena s bosanskih stećaka, prije svega ona koja su ilirsko-latinskoga porijekla, kao što je ime LVPLVS (*Lupulus*),²¹⁴⁷ kao i porodično ime *Lupčić*. Na bosanskim stećcima nalaze se još

²¹³⁶ M. Šimundić, *Nepoznata osobna imena na srednjovjekovnim nadgrobnicima i drugim kamenim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, Radovi ANUBiH, knjiga LXX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 21, Sarajevo 1981, 217 - 229.

²¹³⁷ Po Šimundićevom mišljenju, od mađarskog *bátor* "hrabar". Isto, 226. Šimundićeva etimologija je upitna.

²¹³⁸ Po Šimundiću, od tal. *Bresciano*. Isto, 227.

²¹³⁹ Po istom mišljenju od tur. *koltuk*, *kultuk* "naslonjač, stol". Isto. Šimundićevo mišljenje je pogrešno, iz razloga što se radi o antroponimskoj složenici koju čine ime ilirskog porijekla *Kul* i *duk* (od lat. *dux*). O tome vidjeti u: I. Pašić, *Kulin & Prijesda*, Dva imena ilirskog porijekla u vladarskoj dinastiji srednjovjekovne Bosne, *Kulin & Prijesda*, Two Names of Illyrian Origin in the Ruler's Dynasty of Medieval Bosnia, Zenica 2006, 12.

²¹⁴⁰ Od lat. *Pilatus*. Isto.

²¹⁴¹ Po Šimundiću, od *pōla* "velika stijena" i suf. morfema *-eta*. Isto.

²¹⁴² Od feminimuma grč. *Polybrónos*. Isto, 228.

²¹⁴³ Od grč. *Protásios*. Isto.

²¹⁴⁴ Po mišljenju Šimundića, od grč. *tárachos* "smetnja, strah, buna." Isto.

²¹⁴⁵ Od lat. *Tertius*. Isto.

²¹⁴⁶ Od albanskog *zot* "gospodin". Isto.

²¹⁴⁷ I. Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka / Od planine Romanije do istočnih granica rimske provincije Dalmacije*, Sarajevo 2008, 367.

neka ilirska imena.²¹⁴⁸ Međutim, imena gotskog porijekla koja su uklesana u bosanski stećak, po svojoj brojnosti, znatno prevazilaze sva druga neslavenska imena. Ona na svoj način pokazuju: a) da Crkva bosanska ima arijansko-gotsko porijeklo, b) da su stećci, prije svega, nadgrobni spomenici pripadnika Crkve bosanske.

Prije nego što se razmotre imena uklesana na bosanske stećke, koji su izvjesnog, vjerovatnog i najvjerovatnijeg gotskog porijekla, nužno je nekoliko napomena. Prvo, tih imena ima iznenađujuće mnogo. Iz tog razloga, u razmatranju njihovih etimologija, ni najveći mogući oprez, koji je nalagao da se pažljivo i temeljito razmotre i drugačije mogućnosti etimologija, koje nisu germanske provenijencije, nisu mogle značajnije umanjiti njihov broj. Jednostavno rečeno, znatan broj imena sa bosanskih stećaka, i drugih kamenih spomenika, nije moguće objasniti južnoslavenskim jezičkim sredstvima. Pritom, kao i kod svih drugih onomastičkih razmatranja i u općem smislu, neke od etimologija germanske provenijencije vjerovatno neće izdržati strožiji onomastički sud iz razloga što među njima ima i onih koje su možda pogrešne. Razumije se, onomastička znanja nisu privilegija samo jednog onomastičara i podložna su kritičkom sudu. Ali, s aspekta činjenice da mnogim imenima, i pored najbolje volje, nije bilo moguće naći uporišta u drugim jezicima osim u gotskome, već sada se sa apsolutnom sigurnošću može reći: znatan broj imena sa bosanskih stećaka neospornog je gotškoga porijekla. A da izvedena onomastička neospornost nema isključivo uporište u lingvističkom i onomastičkom metodu, vidi se iz dosadašnjih etnogenetskih istraživanja švicarske Igenee. Po Igeneinim podacima, u strukturi bosanskohercegovačkog stanovništva Germani su na drugom mjestu, odmah poslije Ilira, s udjelom od 20%. Stoga, ni najveći skeptici ne mogu zanemariti posljednju činjenicu, koja je znatnim dijelom izvedena na osnovu primjene posve pouzdanog DNH metoda. Htjeli mi to prihvatiti ili ne, u strukturi bosanskohercegovačkog stanovništva Germani su neosporna (i grandiozna!) povijesna činjenica. Htjeli mi to prihvatiti ili ne, germansko povijesno potvrđeno prisustvo na bosanskohercegovačkom tlu, zakonomjerno i nužno, ima svoju lingvističku i onomastičku dimenziju, sadržanu i u imenima sa stećaka koja su gotškoga porijekla.

Glasovne promjene koje su pretrpjela imena sa stećaka slojevite su. Kod antroponima – kao i kod naziva nekropola stećaka koji su gotškoga porijekla i koji slijede – na osnovu povijesnih činjenica da su se Goti kao samostalan narod očuvali na tlu Bugarske najmanje do 10. stoljeća a u isti vremenski period nužno je smjestiti i bosanske Gote, hronološki ih je moguće datirati u period od prvih slavensko-gotskih jezičkih dodira, koji su se događali krajem 6. i početkom 7. vijeka, pa do 10 – 11. vijeka kada su od strane starosjedilaca Iliro-romana i Slavena Goti asimilirani. To znači da su se u tom dužem vremenskom periodu, od kraja 6. pa do 11. stoljeća, s antroponimima i toponimima gotškoga porije-

²¹⁴⁸ O tome pripremam poseban rad.

kla događale višeslojne glasovne promjene, s kojima je navedena nomenkalura gotske provenijencije dočekala razvijeni feudalizam. Starijeg datuma su one u kojima se kratko i nenaglašeno predslavensko *a* mijenja u *o*, dugo *ū* preko *y* u *i*, fonema *t* supstituira fonemom *č*, fonem *f* sa bosanskim *p*, međuvokalno *-v-* s *b*, nazivi sa izvršenom metatezom likvida, itd. Mlađem periodu glasovnih promjena, pak, pripadaju oni antroponimi i toponimi u kojim se, riječi gotškoga porijekla koje ih tvore, fonetski prenose bez glasovnih promjena koje karakteriziraju najstarije južnoslavenske posuđenice, bez metateze likvida, itd. Pritom, nužno je stalno imati na umu podatke švicarske Igence: ako su Goti na drugom mjestu u etničkoj strukturi bosanskohercegovačkog stanovništva, a zasigurno je da su vremenom slavizirani i da su kasnije prihvatili slavenski bosanski jezik, mnoge riječi gotškog porijekla u njihovom bosanskom vokabularu nisu potpuno strane riječi, iz razloga što ih nisu preuzeli na posredan način, posredništvom inorodnih jezičkih nosilaca. Radi se o riječima njihovog prvotnog maternjeg gotškog jezika što je, u općem lingvističkom smislu, znatno olakšalo njihov prenos u preuzeti slavenski ili bosanski jezik.

OGOSTь

U naučnom radu o starobosanskim mramorovima Ć. Truhelka informira o antroponimu "(...) *Ogost* (ili *Miogost*) kovač kod Vlahovića, kotar Ljubinja."²¹⁴⁹ Pošto iz brojne literature o stećcima Vlahovića i Ljubinja, na tom prostoru, nije moguće potvrditi stećak s navedenim natpisom, radi se o Truhelkinoj pogrešci, koja je isključivo geografska. Stećak s navedenim antroponimom ne potiče iz Vlahovića već s nekropole u Radimlji. Tekst natpisa, u transliteraciji M. Vego, glasi:

А СЕ ЛЕЖИ СТЕПАН А ЧИНІО КА МИ

ОГОСТ КОВАЧ²¹⁵⁰

Uz transliteraciju i transkripciju natpisa, Vego donosi i njegovu fotografiju, iz koje se vidi da uklesana slova КАМИ nisu međusobno (slogovno) razmaknuta,²¹⁵¹ kako ih je razmakao Vego (КА МИ). Vagina transkripcije natpisa, pak, pokazuje iz kojih razloga on razmiče КА-МИ. Iza КА Vego ispisuje uglastu zgradu u koju upisuje pretpostavljeni slog *-mi*, КА[mi],²¹⁵² što bi, po

²¹⁴⁹ Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi*, GZM, IV, Sarajevo 1891, 385.

²¹⁵⁰ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, I, Sarajevo 1962, 46.

²¹⁵¹ Isto.

²¹⁵² "А СЕ ЛЕЖИ СТЕПАН, А ЧИНІО КА[mi] МИ
ОГОСТ КОВАЧь." Isto.

Veginom mišljenju, značilo da riječ *kami* (kamen) "kovač" natpisa ispisao skraćeno, kao KA, te da МИ (mi), koje slijedi, ne označava *kami* (kamen) već prvi slog imena *Miogost*.

Vegino mišljenje o uklesanom antroponimu *Miogost*, iz paleografskih i onomastičkih razloga, nikako se ne može održati.

U odnosu na prostor predviđen za natpis, koji je autoru natpisa (kovaču) bio na raspolaganju, on nije imao nikakvog razloga da riječ *kami* piše skraćeno, kao KA. Ustvari, on je istu riječ već ispisao, kao КАМИ, što se indirektno vidi i iz činjenice da iz brojnih drugih natpisa sa stećaka nije poznat niti jedan primjer da se riječ *kami* piše skraćeno, kao KA. Naprotiv, pisari natpisa, kao i kovač koji se zove *Ogost*, na stećcima redovito pišu *kami*.²¹⁵³ Također, pisar natpisa s Radimlje nije imao nikakvog razloga da ime *Miogost* prostorno dijeli i ispisuje u dva reda, kao *Mi – ogost*. U drugom redu natpisa, u kojem stoji ОГОСТ КОБАЧ, on je imao dovoljno prostora da u tom redu upiše svoje ime – što je i učinio i upisao ime *Ogost*.

Veginom razumijevanju i čitanju natpisa iz Radimlje protive se i lingvistički razlozi. To je, prije svega, glasovna promjena koja se zove haploglogija, koju karakterizira ispadanje jednoga od dva sasvim slična sloga.²¹⁵⁴ Kao i sve druge glasovne promjene koje pogađaju pojedine riječi, haploglogija se odnosi samo na određenu riječ, u smislu njene jednine, i nije moguća u kontekstu više različitih riječi. Haploglogijsko pojednostavljenje nikako ne može obuhvatiti dvije različite riječi, kao što su *kami* i pretpostavljeni antroponim *Miogost*, kako proizlazi iz Veginog razumijevanja natpisa. U natpisu s Radimlje, ispadanje sloga *mi-* u *kami* bilo bi moguće jedino u slučaju da se radi o jednoj i jedinstvenoj riječi **kamimi-ogost*, koja ne postoji.

Ime *Ogost* ima neosporno uporište u germanskoj antroponimiji. Morfemu *Og-* u *Ogost* odgovara vrlo česta germanska antroponimska baza *Ag-*, sadržana u antroponimima *Agi*, *Agil*, *Agila*,²¹⁵⁵ "Ago, zu gotisch *Aga*",²¹⁵⁶ na koju je došao tipičan gotski sufiks *-ost* o kojem je već bilo riječi.

²¹⁵³ Riječ *kami* zastupljena je u natpisima čiji su brojevi 7, 13, 34, 42, 43, 46, 51, 52, 67, 68, 134, 163, 166, 181, 197, 228, 279, 306, 310. U natpisu br. 43, uslijed oštećenosti teksta, čita se kao *ami*, kod natpisa broj 228 kao *(ka)mi*, kod broja 197 kao *k(a)mi*. M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, IV, 156.

²¹⁵⁴ Haploglogija (grč. απλός "jednostruk", λόγος "govor") glasovna je promjena koja se tretira kao jezičko "pojednostavljenje". Karakterizira je ispadanje jednoga od dva jednaka ili slična sloga, kao u morfonologiji > morfonologija, amfora < gr. amforeys < gr. amfiforeys, odnosno gubljenje cijelog sloga. B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice*, I, 45. M. Mihaljević, *Slavenska poredbena gramatika*, 14.

²¹⁵⁵ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 13.

²¹⁵⁶ E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, 83.

DRIGISA

Na nekropoli iz Donje Zgošće, kod Kaknja, nalazio se stub s ostacima natpisa. Spomenik je prenesen u vrt Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Po mišljenju Ć. Truhelke, natpis je sadržavao slijedeći tekst. "Sie leži Stjepan' ban' bosan'[ski] i brat' mu Bogdan i Dragiša [i] knez' Bakula i knez' Stank[o] i Tvrťko s druži (n)o (m)".²¹⁵⁷ Radi se o natpisu koji je, zbog oštećenja, bilo vrlo teško pročitati.²¹⁵⁸

Po mišljenju M. Vege, "Truhelkine kombinacije ne mogu doći u obzir i zbog toga što ban Stjepan Kotromanić nije imao braću s pomenutim imenima."²¹⁵⁹ Vego informira da je natpis "skoro nečitljiv" i da je od njega ostalo: B. ... Dragiša ... b(rat)ъ nj[ega] g[ospo]d[inъ] si ... l[eži] bana (banъ?) ... i ...²¹⁶⁰

Iz Vegine transliteracije prvog reda natpisa, u kojem se krije ime, posve su čitljiva i ravnomjerno raspoređena slova ДРГН. Između Δ i P, uz slovo P, prenađlašeno je priljubljeno slovo A, za koje je očito da nije ravnomjerno i postojano. Također, nepostojana su i upitna i dva posljednja slova III i A, posebno III, koje je znatno manje.²¹⁶¹

Zgošća je, po gotskom porijeklu imenice *gost* (< *gast-s*), neosporan naziv gotškoga porijekla. Najvjerojatnije, lik *Zgošća* nastao je kraćenjem od gotškoga *Sag-gast*, o čemu je već bilo riječi. S tim u vezi, od posebnog značaja je orijentacija stećaka na zgoščanskoj nekropoli, koja nije katolička ili pravoslavna, iz razloga što su stećci okrenuti u pravcima "J – II, J, II i J – JZ."²¹⁶² Orijentacija stećaka i grobova u Zgošći otkriva germanske (gotske) pogrebne tradicije. Stoga, s velikom vjerojatnošću se može smatrati da se u oštećenom natpisu krije gotsko ime *Dri-gisa*, potvrđeno na tlu Moesie inferior²¹⁶³

Logički pristup etimologiji ostataka zapisanog imena nalaže da se ona razmotri u skladu s etimologijom naziva onog mjesta u kojem je natpis pronađen. Naziv gotškoga porijekla *Zgošća*, uz epigrafske ostatke natpisa, prije svega, otkriva gotsko ime. Na lokalitetu s gotskim nazivom dileme između gotškoga ili slavenškoga antroponima, u situaciji kada ostaci natpisa u podjednakoј mjeri ukazuju na jedan ili drugi, u korist su gotškoga.

Slavenska baza *Drag-* u antroponimiji je česta. Međutim, slavensko ime *Dragiša* na jugozapadnom Balkanu je rijetko. Dragiša je, prije svega, srpsko

²¹⁵⁷ Ć. Truhelka, *Kolijevka i groblje prvih Kotromanića*, Strudije o podrijetlu, Zagreb 1941, 54.

²¹⁵⁸ Truhelka ističe da je uz pomoć "papirnatih otisaka" i "saderenih odljevaka", te "nakon duge muke," uspio pročitati natpis. Isto.

²¹⁵⁹ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, IV, Sarajevo 1970, 246.

²¹⁶⁰ Isto.

²¹⁶¹ Isto.

²¹⁶² M. Filipović, *Visočka nahija*, 239.

²¹⁶³ "Drigisa, Mänername bei Somovit, CIL III, 2, 14421, sieht aus wie gotisches *Driugisa* zu gotisch *driugan* 'zu Feld ziehen'" E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, 243.

ime,²¹⁶⁴ a srednjovjekovna Bosna, posebno srednja, nije bila srpska zemlja. U romanskoj Dalmaciji K. Jireček pronašao je samo jedan dubrovački lik s imenom *Dragissa*.²¹⁶⁵

Stilske odlike stuba, na kojem je natpis pronađen, odgovaraju stubu iz Vlaškovca, koji se nalazi u blizini olovskog toponima *Klisa*,²¹⁶⁶ što je naziv koji je u Bosnu došao gotskim posredništvom. A. Benac s pravom je zaključio da "svojim oblikom obelisk u Vlaškovcu nema mnogo zajedničkog sa stećcima,"²¹⁶⁷ što se posebno odnosi i na obelisk iz Zgošće. Ovim se pred historičare gotске umjetnosti postavlja novi problem: u kojoj mjeri je ornamentika sa obeliskâ u Zgošći i Vlaškovcu gotska? Motivi pletenog užeta, spirale i rozete na obeliscima su skoro identični.

BAROEVI[Ć]

Na stećku s natpisom pronađenom na nekropoli u blizini grada Borča zapisano je porodično ime БАРОЕВИ[Ћ].²¹⁶⁸ Premda je ime ispisano bez jata, sa slovom E, u Veginoj transkripciji ono se pogrešno interpretira kao Barojevi[ć].²¹⁶⁹

Porodično ime Baroevi[ć] ne pripada slavenskom onomastikonu. U kontekstu srpskih imena, M. Grković ime tumači kao hipokoristik od kršćanskog imena *Bartolomej* ili *Branislav*,²¹⁷⁰ što ne dolazi u obzir. Od *Bartolomej* hipokoristik je *Barto*.

Porodično ime *Baroević* zasigurno je gotskog porijekla. Nastalo je od vizi-gotskog antroponima *Baro*.²¹⁷¹

²¹⁶⁴ M. Grković donosi desetinu antroponimskih potvrda s područja srednjovjekovne Srbije. M. Grković, *Rečnik ličnih imena kod Srba*, Beograd 1974, 81.

²¹⁶⁵ K. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Wien 1903, 70.

²¹⁶⁶ A. Benac, *Olovo*, Savezni zavod za zaštitu spomenika kulture, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, sveska II, Beograd 1951, 26.

²¹⁶⁷ Isto, 27.

²¹⁶⁸ M. Vego, *Zbornik...*, 224.

²¹⁶⁹ Isto.

²¹⁷⁰ M. Grković, *Rečnik ličnih imena kod Srba*, 33.

²¹⁷¹ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 116.

HOTINЬ

Na nekropoli u Lipovici, kod Lopara, nalazi se sljemenjak s natpisom u kojem se spominje Hotinь Bogosalić.²¹⁷² Sahranjen je na "svojoj plemenitoj" zemlji, suprotno običajima u katoličkoj i pravoslavnoj crkvi gdje se katolici i pravoslavci sahranjuju pored crkvi, što znači da je bio pripadnik Crkve bosanske.

Ime *Hotinь* zasigurno nije slavensko. Za osnovu *Hot-* odavno se smatra da je gotškoga porijekla.²¹⁷³

Ime *Hotinь* nastalo je od germanskog antroponima *Haten*, koji je potvrđen u Sirmium-u.²¹⁷⁴ S obzirom na glasovnu promjenu *a > o*, nužno je zaključiti da se radi o bosanskoj preinaci germanskog imena. Po hronologiji svoje pojavnosti, ime se može datirati u vrijeme najstarijih slavensko-gotskih dodira.

Morfem *-inь* u *Hotinь* samo potvrđuje da se radi o neslavenskom imenu. U južnoslavenskoj onomastici i antroponomastici imena sa *-in* su rijetka, a "njihove osnove nisu posvema jasne"²¹⁷⁵.

BRETЬ

Na jednom od najstarijih južnoslavenskih natpisa uopće, na lapidarnom spomeniku iz 10-11. stoljeća u nauci poznatom kao Humačka ploča,²¹⁷⁶ zapisano je neobično ime *Bretь*.²¹⁷⁷ Natpis se datira u period 10. ili 11. stoljeće i odnosi se na crkvu arhandela Mihajla. U natpisu stoji da crkvu "zida ju u Kъrsmirь sinь Bretь".²¹⁷⁸

Ime *Bret* nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

Ime *Bret* zasigurno je germanskog porijekla. Pouzdano se izvodi iz višestruko posvjedočenog germanskog antroponima *Bert*,²¹⁷⁹ *Berto*.²¹⁸⁰ S aspekta sistemske glasovne promjene u slavenskim jezicima metateze likvida, gotski antro-

²¹⁷² U transkripciji M. Vege, u natpisu stoji: [A s]leži Hotinь Bogosalić na plemenitoj (plemenitoj) svojoj zemlji. Postavi Radov[an i] [Ra]dovinь, sina, [oba] ova s[i]n[ь] (=sina). M. Vego, *Zbornik...*, 119.

²¹⁷³ D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, I, Titograd 1967, 252.

²¹⁷⁴ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 421.

²¹⁷⁵ P. Skok, *Romanstvo i slavenstvo na jadranskim otocima*, JAZU, Zagreb 1950, 28.

²¹⁷⁶ O natpisu sa Humačke ploče, vidi: H. Kuna, *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1982, 49.

²¹⁷⁷ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knjiga I, Sarajevo 1962, 14.

²¹⁷⁸ Isto.

²¹⁷⁹ *Bert*, *Bertchild*, itd. H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 136.

²¹⁸⁰ *Berto*, s. gotisch *bairts* (...). E. Gamillscheg, *Romania Germanica...*, 89.

ponim, u bosanskoj glasovnoj prilagodbi, nužno je pretrpio navedenu promjenu (*er-* > *re-*, *Berto* > *Bret*). S tog aspekta, nužno ga je ubrojiti u starije antroponimske posuđenice.

Na geografskom prostoru na kojem je natpis pronađen nalazi se više arheoloških spomenika koji, što direktno ili indirektno, potvrđuju Gote. U Runovićima kod Imotskog pronađeni su ostaci gotske crkve.²¹⁸¹ "Iz okolice Imotskog ili s Imotskog polja" potiču dvije Alarikove silikve.²¹⁸² Tu je i kasnoantička bazilika iz Dikovače kod Imotskog, o kojoj je već bilo riječi.

Područje zapadne Hercegovine, na kojem je pronađena Humačka ploča, baštini neosporne onomastičke tradicije germanskoga porijekla. Uz ime *Bret*, na istom prostoru 1336. godine potvrđeno je ime *Vrago-Ghermiec*,²¹⁸³ koje je P. Anđelić pročitao kao *Vragogermac*.²¹⁸⁴

Ime je složeno *Vrago-Ghermiec* (*Vrago-germac*).

Prvi dio imena u potpunosti odgovara gotskom imenu "**Wragja* (Hs. *Wraia*) m Pn., ahd. *Ragio*, zu *wrōh-s.*",²¹⁸⁵ kao i prvom kompozitu antroponima *Wrag-ulf-s*.²¹⁸⁶

Drugi dio je tipični germanski antroponimski kompozit *-gernus*²¹⁸⁷ u kojem je konsonant *n* promjenjen u *m*. Posljednja promjena samo potvrđuje ime gotskog porijekla: glas *m* "u tuđim riječima" postaje od *n*.²¹⁸⁸

²¹⁸¹ I. Pudić, *Alt(ost)germanische Ortsnamen in den Balkansprachen, Südosteuropa-Schriften*, 6. Band. Wiesbaden 1964, 233.

²¹⁸² Ž. Demo, *Istočnogotski novci Dalmacije*, objavljeno u zborniku; R. Tafra, *Hrvati i Goti*, 142.

²¹⁸³ Godine 1336. u Dubrovniku je zaprimljena tužba Primila sina Dabiživa, u kojoj tvrdi da mu je Gojak Vragogermac u Večeriću oteo jedan mač, štit i drugo. M. Dinić, *Zemlje hercega Svetoga Save*, SAN CLXXXII, Beograd 1940, 184-188.

²¹⁸⁴ Kao manje vjerovatne mogućnosti u čitanju, P. Anđelić je ostavio i dvije alternative: *Vrago-ghermiec* i (*Vragogrymac*?). P. Anđelić, *Srednjovjekovna župa Večenike - Večerić i postanak Mostara*, GZM, Arheologija, Sarajevo 1974, 262. Antroponimom se bavio i M. Vego. Smatrao je da je *Vrago-Ghermiec* Crveni Grm kod Ljubuškog, odnosno, da je Gojak porijeklom iz Crvenog Grma kod Ljubuškog, na desnoj strani rijeke Trebižata. M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957, 123.

²¹⁸⁵ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 129.

²¹⁸⁶ Isto, 133.

²¹⁸⁷ Kao u Arigernus (ostgotc). M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, 26.

²¹⁸⁸ B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice...*, I, 77.

Vrago-Ghermiec (*Vragogermac*), kao i ime *Bret*, imena su germanskog (gotskog) porijekla čiju etimologiju, čvrsto utemeljenu u gotski jezik, nije moguće osporiti.

BUNЬC

Na sanduku iz Radmilović-Dubrave kod Bileće stoji natpis u kojem stoji: А се лежи Буньчъ Рушовићъ.²¹⁸⁹

Ime Буньчъ (*Bunac*) zasigurno nije slavensko.²¹⁹⁰

Ime Буньчъ može biti aromunsko-vlaško,²¹⁹¹ ali i germansko, od germanskog antroponima *Bôno*,²¹⁹² *Bonil*, *Bonulf*.²¹⁹³ Germansko dugo silazno *o* u bosanskom jeziku zakonomjerno daje *u* (*Bôno* > *Bun* + *-ac*).

GOIČINЬ

U selu Vražićima kod Čelića nalazi se stećak s natpisom u kojem se spominje neki *Gojčin*.²¹⁹⁴ Ime *Gojčin* ime je dijaka (popa) koji je pisao natpis na stećku iz Trnjačke, u Tobutu.²¹⁹⁵ Sa bosanskog stećka iz Biskupa kod Konjica, s osnovom *Goi-*, također je poznato ime *Goisavь*.²¹⁹⁶

Imena *Gojčin* i *Goisavь* mogu poticati iz slavenskih osnova, ali i od gotskih. Antroponimska baza *Goj-* nalazi se u germanskom antroponimu *Gōi-senda*²¹⁹⁷ < *gauja* "Gaubewohner", što je u germanskom onomastikonu dalo ime *Widi-gōia*.²¹⁹⁸ U obzir dolazi i povezivanje s vizigotskim *Goiaric*.²¹⁹⁹

²¹⁸⁹ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knjiga III, 141.

²¹⁹⁰ Srednjovjekovno ime *Bun*, i njegove varijante *Bunilović*, *Bunović*, *Buncat*, potvrđene u Dečanskim hrisovuljama, M. Grković ne tretira slavenskim imenima.

²¹⁹¹ *Bun* (= dobar). P. Skok, *Četka knjiga o vlaškom pravu*, GZM XXX, Sarajevo 1918, 311.

²¹⁹² *Bôno*, Br. 237, zu anord. *bôn* "Bite", gotisch *Bôna*, III, 7. E. Gamillscheg, *Romania Germanica...*, 89.

²¹⁹³ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 146.

²¹⁹⁴ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, 283.

²¹⁹⁵ Isto, IV, 301.

²¹⁹⁶ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, III, 178.

²¹⁹⁷ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 36.

²¹⁹⁸ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 36.

²¹⁹⁹ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 361.

GOMBALIČb

Na odlomku kamene nadgrobne ploče uzidane u stari most u Goraždu nalazi se natpis u kojem, po transliteraciji M. Vege, stoji: A se leži rabъ boži Gombaličъ (...).²²⁰⁰

Porodično ime *Gombaličъ* vrlo je teško objasniti južnoslavenskim jezičkim sredstvima, tim prije što je u južnoslavenskom onomastikonu ono nepoznato. Povezivanje s glagolom *gômbati se* nije pouzdano i hronološki ne zadovoljava, iz razloga što se taj glagol u izvorima javlja tek u 17. stoljeću.²²⁰¹ Da je ime izvedeno od *gômbati se*, vjerovatno bi bilo poznatije i duže bi se održalo.

Baza *Gomb-* u porodičnom imenu *Gombaličъ* pouzdano se izvodi iz germanskog antroponima *Gambar* "zu adh. gambar "strenuus", koji je u langobardskoj toponimiji sjeverne Italije višestruko potvrđen.²²⁰² Promjena vokala *a* u *o* analogna je mnogim drugim promjenama koje su predslavenske riječi pretrpjele u slavenskim jezicima, kao *Salona* > *Solin*, itd.

Gotski etnički elementi u Podrinju višestruko su potvrđeni, od zborničke *Klise* do fočanskog sela *Kunovo*.

GOSTb

Gostb je ime osobe koja je postavila jedan stećak na nekropoli u Košarićima kod Ugljevika.²²⁰³

Ime *Gostb* gotškog je porijekla. Izvodi se iz gotškog *gast-s* m "Gast, Fremder" u značenju "stranac", "tuđinac" "inozemac" "gostoljubiv", "gostoprимljiv."

Da je *Gostb* ime slavenskoga porijekla, ono bi se zasigurno održalo znatno duže od srednjeg vijeka, posebno iz razloga što je slavenska riječ *gost* vrlo frekventna i raširena riječ. Međutim, ime je u novije vrijeme potpuno nepoznato, što znači da se radi o rijetkom i tuđem imenu.

Sa stećka u Puškovcu kod Koraja poznat je i etnik *Gostiljaninъ*.²²⁰⁴

²²⁰⁰ M. Vege, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, III, 191.

²²⁰¹ *Rječnik JAZU*, III, 263.

²²⁰² E. Gamillscheg, *Romania Germanica...*, 92.

²²⁰³ M. Vege, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, IV, 312.

²²⁰⁴ M. Vege, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, IV, 290.

IMENA GOTSKOGA PORIJEKLA NA EPIGRAFSKOM SPOMENIKU IZ PODBREŽJA KOD ZENICE

U junu 1964. godine Grgo Prkić iz sela Podbrežja, općina Zenica, kopajući zemlju za gradnju česme u blizini svoje kuće, pronašao je oveći kamen u obliku stuba s dva natpisa različite starosti. Natpisi su izazvali širu naučnu pažnju. U listu "Oslobođenje", od 2. jula 1965. godine, Šefik Bešlić, Zdravko Kajmaković i Fehim Ibrahimpašić dali su prvu verziju čitanja teksta. U istom broju "Oslobođenja" Marko Vego također je dao svoju verziju čitanja mlađeg, čeonog natpisa. U svom čitanju Bešlić, Kajmaković i Ibrahimpašić, s jedne strane, i Vego, s druge strane, u prvo vrijeme uglavnom su bili saglasni o sadržini mlađeg natpisa, posebno u onom dijelu gdje se navode lična imena. U mlađem natpisu spominju se sudija *Graděša*, i njegova žena *Vare* (*Vara*), kao i *Dražę Ohmućanin*, koji je saziđao hram Svetog Jurja u koji su sahranjeni. Međutim, u čitanje natpisa uskoro su se uključili i stručnjaci iz Beograda, Svetozar Radojčić²²⁰⁵ i Svetislav Mandić.²²⁰⁶ Bešlić, Kajmaković i Ibrahimpašić, pod utjecajem Mandića i Radojčića, kasnije su revidirali svoje prvobitno čitanje i konačnu verziju čitanja objavili u broju X časopisa "Naše starine".²²⁰⁷ M. Vego se u međuvremenu ponovo oglasio, u beogradskom listu "Politika"²²⁰⁸ i uglavnom je ostao dosljedan svom prvom čitanju. Nešto kasnije, uglavnom istovjetnu verziju svoje transliteracije i transkripcije dvaju natpisa iz Podbrežja, Vego je objavio i u IV tomu *Srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*.²²⁰⁹ Posljednju transliteraciju i transkripciju teksta objavio je u "Našim starinama" broj XIV-XV,²²¹⁰ koju je prihvatila i Herta Kuna.²²¹¹

Kod svih stručnjaka koji su odgonetali natpis imena sudije *Graděše* i zidara hrama, koji se zvao *Dražę Ohmućanin*, nisu sporna. Sporno je žensko ime *Vare* (*Vara*) kojem je Vego, uz podršku H. Kune, ostao dosljedan, a od kojeg su Bešlić, Kajmaković i Ibrahimpašić kasnije odustali.²²¹²

²²⁰⁵ Š. Bešlić, Z. Kajmaković, F. Ibrahimpašić, *Ćirilski natpis iz vremena Kulina bana*, Naše starine X, Sarajevo 1965, 205.

²²⁰⁶ Dnevni list "Oslobođenje" od 29. jula 1965.

²²⁰⁷ Š. Bešlić, Z. Kajmaković, F. Ibrahimpašić, *Ćirilski natpis iz vremena Kulina bana*, 203-207.

²²⁰⁸ Dnevni list "Politika" od 12. 8. 1965.

²²⁰⁹ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, IV, 252.

²²¹⁰ M. Vego, *Naše starine* XIV-XV, Sarajevo 1982, 80.

²²¹¹ H. Kuna, *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1982, 80.

²²¹² Onaj dio teksta u kojem su prvobitno pročitani žensko ime *Vare*, Bešlić, Kajmaković i Ibrahimpašić su kasnije revidirali i pročitati kao " (...) I ŽENA EG(O)VA RČE (reće) Š. Bešlić, Z. Kajmaković, F. Ibrahimpašić, isto.

Ime *Gradeša*, ispisano s jatom, može se čitati kao *Gradeša* (*Gradiša*) kao ga je pročitao Vego,²²¹³ i kao *Gra(d)ješa*, kako su pročitali Bešlagić, Kajmaković i Ibrahimpašić.²²¹⁴

Za ime *Gradeša*, za koje u izvorima navodi samo jednu potvrdu (monum. X, 98?), T. Maretić smatrao je da je izvedeno od imena *Gradisav*.²²¹⁵ Ime *Gradeša*, bez navođenja povijesnog izvora u kojem je potvrđeno, M. Grković tretira srpskim imenom.²²¹⁶ Na tlu romanske Dalmacije K. Jireček nije potvrdio navedeno ime, a ono nije potvrđeno ni u Dečanskim hrisovuljama.

Ime *Gra(d)ješa*, koje su u natpisu pročitali Bešlagić, Kajmaković i Ibrahimpašić, nigdje nije potvrđeno.

Ime *Gradeša*, u kontekstu nekog hipotetički pretpostavljenog izvora s isključivo slavenskim imenima, moguće je tretirati imenom slavenskog porijekla, iako ostaje nedoumica zbog čega se, ako je ono slavensko, duže vremena nije održalo. Međutim, u kontekstu natpisa s epigrafskog spomenika iz Podbrežja, u kojem se nalaze druga gotska imena, ime je nužno tretirati imenom gotskog porijekla.

Osnova *Grad-* iz imena *Gradeša*, u neizmijenjenom obliku, pouzdano se izvodi iz germanskog antroponima *Grādo* "zu ahd. grātag 'gierig'", što omogućava gotsko dugo silazno *a* koje se u bosanskom jeziku ne mijenja. Na gotsku osnovu došao je slavenski sufiks *-eša*.

Gotsko značenje imena *Grādo* "gierig" "požudan", "pohlepan", "gramziv" odgovara nepravičnom i korumpiranom sudiji, kojih je uvijek bilo i bit će ih. Zbog toga, vrlo je vjerovatno da je *Gradeša* pejorativno ime.

Porodično ime *Ohmučević* zasigurno nije slavenskoga porijekla. Njegova osnova odgovara bosanskohercegovačkoj zbirnoj imenici *Ohme* n, kojom se imenuje svaki konjić u dobi između jedne i dvije godine.²²¹⁷ Konjska imena *Omače* (Šabac), *Ohmad* (samo u Stulićevu rječniku), *Ohmak* (u Vukovom rječniku), *Ohmakiša* (samo u Vukovu rječniku), *Ohmće* (Dalmacija (Poljice)), *Ohme* (u Belinu rječniku) zastupljena su u *Rječniku JAZU*.²²¹⁸ U vezi s ovim imenima, uz *Ohmak*, T. Maretić informira: "*Postaće tamno kao i u rječima ohme, ohmica. U*

²²¹³ M. Vego, *Naše starine XIV-XV*, Sarajevo 1982, 80.

²²¹⁴ Š. Bešlagić, Z. Kajmaković, F. Ibrahimpašić, *Ćirilski natpis iz vremena Kulina bana*, 203-207.

²²¹⁵ T. Maretić, *O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba*, Rad JAZU, broj LXXXI, Zagreb 1886, 103.

²²¹⁶ M. Grković se poziva na T. Ostojića i njegovu studiju *Srpska narodna imena*, Novi Sad 1895, u kojoj stoji: "Ni jedno ime nije izmišljeno, da se za svako može potvrditi da je bilo i da imade čeljadeta i čeljadi koji se tako zovu" M. Grković, *Rečnik ličnih imena kod Srba*, 67.

²²¹⁷ T. Kanaet, *Podveležje i Podvelešci*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, knj. VI, Sarajevo 1955, 270.

²²¹⁸ *Rječnik JAZU*, VIII, 791.

drugim slav. jezicima ne nalazi se riječi, koje bi glasovima i značenjem tima našim odgovarale.”²²¹⁹

Zoonim *Ōhme* i porodično ime *Ohmučević* gotskog su porijekla. Potiču od gotskog *ahma* m “geist”, od čega je nastalo *ahmateins* f “eingebug.”²²²⁰ Iz posljednje riječi izvedena je baza *Ohmuč-* u značenju “predani”, “nadahnuti”.

Fonem *č* u *Ohmuč-* razvio se kao refleks za predslavensko *t* iz gotskog *ahmateins*, što je općepoznata glasovna promjena karakteristična za predslavenske posuđenice u južnoslavenskim jezicima.²²²¹ Primjeri istovjetne glasovne promjene, u kojoj se predslavensko *t* ispred *e* mijenja u *č*, na prostoru istočnojadranske toponimije višestruko su potvrđeni: *puteus* > *Pučiste*,²²²² *puteus* > *pūč* “1 studenac, bunar, 2) ‘jama ispod morske razine gdje je voda salamastrana, nije za piće, nego za kuhanje (...)’”, toponimi *Puč*, *ponta od Puča* itd.²²²³ Navedena glasovna promjena nije karakteristična isključivo za istočnojadransku toponimiju i događala se i na bosanskohercegovačkom tlu, što bosanskohercegovačka toponimija višestruko potvrđuje. Upravo u srednjoj Bosni *Pučiste* je zaselak sela Monjari kod Visokog.²²²⁴ Ime poznatog bosanskog srednjevjekovnog trga i hidronima *Pruća* izvodi se od starogrčke riječi *πρᾶτήριον*, τό “trg, trgovište, sajmište”.²²²⁵ *Pučnik* je ime sela kod Bosanske Krupe²²²⁶ i istoimenog zaseoka u selu Vodenica kod Bosanskog Petrovca.²²²⁷ *Puhare -Pučile* je selo kod Bijeljine.²²²⁸ *Puč* je ime dvije lokve, u selu Cerovac kod Trebinja²²²⁹ i u selu Bobovišta kod Trebinja.²²³⁰ *Zapučica* je danas nepoznato selo popisano u nahiji Osat 1468. godine.²²³¹

U porodičnom imenu *Ohmučević* na osnovu *Ohmuč-* koja je patronimska i muškog roda, došao je patronimni nastavak *-ević* karakterističan za središnji štokavski jezički prostor u kojem je natpis pronađen.

Iz transliteracija dvije naučno suprostavljene strane vidi se da se bitnija razlika u čitanju teksta odnosi na žensko ime *Vare*, žene velikog sudije Gradeše.

²²¹⁹ Isto.

²²²⁰ S. Feist, *Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache*, Halle 1909, 9.

²²²¹ U dalmatinskoj toponimiji supstituiranje romanskog fonema *t* hrvatskim *č* karakterizira najstarije romanizme. O tome vidjeti u: P. Šimunović, *Bračka toponimija*, Zagreb 2004, 173.

²²²² “Uz obalu nalazio se izvor vode koji se latinski zove puteus. Tu riječ preuzeše i Slaveni od Romana u obliku puč. Tako nastade Pučiste.” P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, 173, 176. Upor.: P. Šimunović, *Bračka toponimija...*, 173.

²²²³ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, III, 65.

²²²⁴ *Riječnik naseljenih mjesta Bosne i Hercegovine...*, 179.

²²²⁵ O tome vidjeti u Knjizi I *Predslavenski korijeni Bolnjaka...*, 266 i d.

²²²⁶ Isto, 232.

²²²⁷ Isto, 308.

²²²⁸ Isto, 232.

²²²⁹ J. Dedijer, *Hercegovina...*, 511.

²²³⁰ Isto, 543.

²²³¹ *Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1468. g.*, 113 r.

Da li je u pitanju žensko ime ili nešto drugo? U svom prvom čitanju Bešlagić, Kajmaković i Ibrahimpašić pročitali su žensko ime *Vare*, nominativ *Vara*, na istovjetan način kao i Marko Vego: I ŽENA JEGA (jego) VARE (...) ²²³² Međutim, pod utjecajem S. Mandića i S. Radojčića, kasnije revidiraju svoje čitanje i *Vare* stavljaju u novi kontekst u kojem riječ gubi smisao ženskog imena: "EG(O)VA RČE (reče) POLOŽ(I)TE ME U NEGO ", tj u grob. ²²³³

Vegino mišljenje, po kojem se u natpisu krije žensko ime *Vare*, paleografski i lingvistički je utemeljenije, posebno iz razloga što je teško povjerovati da žena tako ugledne ličnosti, kao što je bosanski sudija, u grobnom natpisu ne ostavi trag svog imena. Vego je *Vare* razumio kao hipokoristik od *Varvara* (i žena juga (jego) *Vare* (= *Varvara*). ²²³⁴ Kao potporu svom tumačenju, naveo je da u Župi Grbalj kod Kotor i na Korčuli postoje lokaliteti *Sutvara*. Međutim, najslabija strana Veginog razumijevanja imena ogleda se u činjenici što je *Vara*, prije svega, srpsko ime, ²²³⁵ a natpis je pronađen u srcu Bosne. Također, nužno je revidirati mišljenje da se radi o ilirskom ženskom imenu *Varra*, ²²³⁶ iz razloga što je ime, prije svega, nužno razmotriti u kontekstu gotskih etimologija u koje su utemeljena i ostala imena s natpisa.

S obzirom na to da gotsko porijeklo ostalih zapisanih imena s natpisa iz Podbrežja, u onomastičkom smislu, ima integralan gotski karakter – iz razloga što je porodično ime *Ohmučević* zasigurno gotskog porijekla, a i *Gradeša*, s velikom vjerovatnoćom, ime *Vare* nužno je također potražiti u gotskom onomastikonu. Ime je u gotski onomastikon posve uzemljeno.

Žensko ime *Vare* femininum je od germanskog antroponima *Vara*, ²²³⁷ *Warō* "zu ahd. *war* "vorsichtig". ²²³⁸ Lik *Vare* vjerovatno je kosi padež, kao *Mare* od *Mara*, itd. Ime je u značenju "razborita", "uvidavna", "razumna".

Gotska imena s natpisa u Podbrežju, u kojima je najstariji spomen jednog sudije na bosanskohercegovačkom tlu, komplementarna su gotskom porijeklu bosanske vladarske dinastije Kotromanića, što se posebno razmatra u ovoj stu-

²²³² "Oslobodenje" od 2. jula 1965.

²²³³ Š. Bešlagić i dr., 203-207. U svom posljednjem radu koji se odnosi na natpis iz Podbrežja M. Vego podvrgao je naučnoj kritici Bešlagićevo čitanje i njegove grupe. Pokazao je da je ćirilsko slovo *č* nadignuto između slova *r* i *e* u riječi *Vare* i da ono ne pripada izvornom tekstu. Po Veginom mišljenju, žena *Vare* nije bila živa kad je tekst uklesan. M. Vego, *Novi irevidirani natpisi...*, 58.

²²³⁴ Isto.

²²³⁵ VARA, Vāra, f. žensko ime, isto što Bara, Barbara. U rječniku Vukovu s naznač. akc. (U Boci, sveta Vara, t. j. mučenica Varvara, koja pada 4. dekemvrija, S. Barbara) i u Ivekovićevu (vidi Bara od Barbara), Vara, žensko ime u staroj srpskoj državi. (...). Rječnik JAZU, XX, 567.

²²³⁶ Jednostrano mišljenje o ilirskom porijeklu imena izvedeno je bez uvida u gotski onomastikon. I. Pašić, Ilirsko-keltska imena sa natpisa u Podbrežju i Malom Čajnu, Članci i građa, knjiga 17, Tuzla 2002.

²²³⁷ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 767.

²²³⁸ E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, 100.

diji. Politička, vojna i sudska vlast u ranosrednjovjekovnoj Bosni najvjerovatnije su bile u rukama Gota, što je u historijskom smislu posve logično i prihvatljivo. Gotska politička, vojna i sudska premoć u Bosni logična je posljedica nekadašnje gotske moći, posebno iz vremena Teoderiha (471-525.) kada je ta moć imala evropski značaj. Kao što je općepoznato, gotska država bila je pravno uređena država u kojoj je postojala sudska vlast, a ona je u neizmijenjenom obliku preuzeta iz Rima.

Sudbina epigrafskog spomenika iz Podbrežja komplementarna je općoj sudbini arheološkog lokaliteta *Mile*, nad kojem su počinjeni brojni falsifikati i o čemu je već bilo riječi. U Milama su prikrivani gotški etnički elementi, što se, najvjerovatnije, prikrivalo i na epigrafskom spomeniku iz Podbrežja. Dio mladeg natpisa, odmah po njegovom otkrivanju, od strane nepoznatog počinioca isklesan je i uništen.²²³⁹ Najvjerovatnije, u tom dijelu natpisa krilo se još neko očigledno gotsko ime,²²⁴⁰ za čiju etimologiju nisu bila potrebna složenija onomastička znanja. Pritom, ne smije se izgubiti iz vida činjenica da se namjerno oštećenje natpisa dogodilo u socijalističkoj Jugoslaviji čija je politički motivirana historiografija prema cjelokupnom njemačkom etnosu, posebno zbog njegove uloge u II svjetskom ratu, imala nesumnjiv animozitet. Vandalsko oštećenje spomenika zasigurno je počinjeno od strane školovanih ljudi, vjerovatno arheologa i historičara, koji će, nešto kasnije, u Milama počinuti nove i znatno brojnije falsifikate.

LUBĚN

Ime *Lubēn* nalazi se na natpisu sa sljemenjaka iz Košarića, kod Ugljevi-
ka.²²⁴¹

Ime *Lubēn* identično je bilinopoljskom starješinskom imenu *Luben* i ono je gotskoga porijekla.²²⁴² Slavizirana je prilagodba germanskog antroponima *Leuben*.²²⁴³

²²³⁹ Š. Bešliagić, Z. Kajmaković, F. Ibrahimpašić, *Ćirilski natpis iz doba Kulina bana*, Naše starine, X, Sarajevo 1965, 205 i d.

²²⁴⁰ Bešliagić, Kajmaković i Ibrahimpašić pretpostavljali su da se onaj jedan dio teksta, koji je namjerno sastrugan, odnosio na problem Crkve bosanske /Isto, 295./, što je malo vjerovatno. U relativno kraćem natpisu, čija suština nam je danas nepoznata, teško da može stati tako krupna i krucijalna činjenica koja može promijeniti karakter Crkve. Međutim, neosporno gotsko ime, ako je bilo uklesano u natpis, spomeniku daje gotški pečat.

²²⁴¹ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, IV, 313.

²²⁴² O tome vidjeti u poglavlju o bilinopoljskim imenima gotskoga porijekla.

²²⁴³ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 464.

MILO

Na sanduku s natpisom, s nekropole u Uboskom kod Ljubinja, nalazi se ime *Milo*, koje je nosio pokojnik što je sahranjen ispod stečka.²²⁴⁴

Ime *Milo* može biti hipokoristik od *Miloje*, *Milisav*, ali i germansko ime *Milo*.²²⁴⁵

MILGOST

Na natpisu crkve bana Kulina bana, u jednom od šest stiliziranih krugova u obliku križa, stoji: "sičъ (siče) Milgost (...)".²²⁴⁶

Ime *Milgost* slavensko-germansko je ime, ili isključivo germansko. *Mil-* u *Milgost* može potjecati od germanskog antroponima **Milo-gast-s*, ili od *gosta* Crkve bosanske koji se zvao *Milo*.

NES_bPINA

Od oktobra 1946. godine, kada je u Malom Čajnu kod Visokog otkopan reljef s natpisom postavljen je problem čitanja i etimologije dva srednjovjekovna bosanska imena. Svoja stručna znanja na uklesanom i dijelom oštećenom natpisu okušali su svi tadašnji znalci: Jovo Vuković,²²⁴⁷ Aleksandar Solovjev,²²⁴⁸ Milan Budimir,²²⁴⁹ Jovo Kovačević,²²⁵⁰ Marko Vego,²²⁵¹ a kasnije i Herta Kuna.²²⁵² Odgonetajući natpis, J. Vuković je u natpisu pročitao imena (u nomin. sing.) *Nespin*

²²⁴⁴ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, II, 97.

²²⁴⁵ Ime je potvrđeno kod Langobarda. E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, 100.

²²⁴⁶ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, 254.

²²⁴⁷ J. Vuković, A. Kućan, *Jedan stari bosanski spomenik i natpis*, GZM, Sarajevo 1947, 52-68.

²²⁴⁸ A. Solovjev, *O natpisu na grobu velikog kaznaca Nespine*, GZM, Sarajevo 1948, 235-238.

²²⁴⁹ M. Budimir, *Nalaz iz Malog Čajna*, Prikaz natpisa i čitanja J. Vukovića, *Istorijski časopis*, Beograd 1948, 261-263.

²²⁵⁰ J. Kovačević, *Nadgrobni natpis i reljef kaznaca Nespine*, GZM, Arheologija, Sarajevo 1961, 317-322.

²²⁵¹ M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Bosne*, Naše starine XIV-XV, Sarajevo 1981, 50.

²²⁵² H. Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, 300.

i *Bjeloka*²²⁵³ s čime su se složili M. Budimir²²⁵⁴ i J. Kovačević,²²⁵⁵ A. Solovjev *Nespina* i *Bjeloca*,²²⁵⁶ M. Vego *Nešpin* i *Bjeloka* (*Biloka*, *Beloka*),²²⁵⁷ H. Kuna *Nespina* i *Bjeloka*.²²⁵⁸ U jednom od svojih prvih onomastičkih radova, u čitanje zapisanih imena i razmatranje njihove etimologije, uključio se autor ove studije I. Pašić i priklonio se čitanju M. Vego.²²⁵⁹

U vezi s etimologijom zapisanih imena, ime *Nespin(a)* izazvalo je velike nedoumice. Mada ime kod slavenskih naroda nigdje nije potvrđeno, J. Vuković je smatrao da se radi o pretpostavljenom slavenskom imenu **Nespin*, koje je doveo u vezu s glagolom *spati*, *spiti*, *spavati* i imenom dnjeparskog vodopada *Nespi*, na osnovu čega je zaključio da je *Nespin* "onaj koji je budan, koji treba da bude budan, da bdije, da čuva stražu."²²⁶⁰ Ime je doveo u vezu s imenom *Nebojša*, smatrajući da se radi o imenima iste semantičke osnove. Međutim, priznao je da je teže objasniti na glasovnoj osnovi primjer da se "nespi" prenosi s umetanjem poluglasa koji se u imenu *Nespin(a)* nalazi između *s* i *p*, uz priznanje da je glasovni kompleks *sp* čvrst "u našem jeziku" i kao takav nepodložan glasovnim promjenama.²²⁶¹ Svjestan činjenice da je njegova etimologija nepouzdana, J. Vuković pomišljao je i na vezu s "drugim neslavenskim jezicima", koja bi dala etimologiju u značenju "ne spati."²²⁶²

A. Solovjev složio se s Vukovićem i prihvatio da je ime *Nespin* nastalo u vezi s glagolom *spati*, *spiti*, *spavati*, te da je u vezi s imenom dnjeparskoga katarakta *Nespi*. U prilog tome naveo je semantičke ukrajinske analogije *Budilo*, *Budni*, s dočetnim -a srpska imena *Nenada*, *Nemanja*, *Dušana*, *Bojihna*, s glagolskim nastavkom *ne* hrvatske antroponime *Nepljuj*, *Neblijuj*, češka imena *Nespal*, *Nedbal*, *Netušil* nastala od nadimaka, uz pretpostavku da je *Nespina* nadimak. Također je ostavio mogućnost da može biti i ime "koje treba da označava budnost u životu", poput imena *Budilo*, *Butko*, *Budil* i *Bdina*.²²⁶³

²²⁵³ J. Vuković, A. Kućan, *Jedan stari bosanski spomenik i natpis*, 57.

²²⁵⁴ M. Budimir, *Nalaz iz Malog Čajna*, 262.

²²⁵⁵ J. Kovačević, *Nadgrobní natpisi i reljef kaznaca Nespine*, 317-322.

²²⁵⁶ A. Solovjev, *O natpisu na grobu velikog kaznaca Nespine*, 236.

²²⁵⁷ M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Bosne*, 50.

²²⁵⁸ H. Kuna se u čitanju cjelokupnog natpisa priklanja A. Solovjevu. H. Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, 300.

²²⁵⁹ I. Pašić, *Ilirsko-keltska imena sa natpisa u Podbrežju i malom Čajnu*, Članci i grada, knjiga 17, Muzej istočne Bosne, Tuzla 2002, 63-81.

²²⁶⁰ J. Vuković, A. Kućan, *Jedan stari bosanski spomenik i natpis*, 57.

²²⁶¹ 54.

²²⁶² Ime *Nespin* Vuković je pokušao dovesti u vezu s grčkom riječi *anepsii*, *anepsei* "rodak", "bratučed" uz naznaku da je "malo vjerovatno da se prema toj riječi u izvornom značenju moglo obrazovati lično ime." Isto.

²²⁶³ A. Solovjev, *O natpisu na grobu velikog kaznaca Nespine*, 235.

Kao i M. Budimir i J. Kovačević, M. Vego nije se bavio lingvističkom analizom teksta. Smatrao je da se riječ *Nespina* može protumačiti drugačije nego što su je protumačili njegovi prethodnici. Naveo je da u grčkom jeziku riječ *spanos* označava golobrada muža, "ćosu", te da je njena suprotnost riječ *aspanos* u značenju "muž s bradom", kakvog je zapazio u plastici kamene ploče na kojoj se nalazi natpis. Ipak je priznao da se radi o domišljanjima, koja zaista i jesu najobičnija domišljanja, uz konstataciju da problem nije riješio i da ga ostavlja "filozofima na rješavanje."²²⁶⁴

Autor ove studije za ime *Nes'pina* svojevremeno je smatrao da je složeno keltsko-ilirsko ime, s keltskim prefiksom *ness-* "der nachste" i ilirskim kognomenom *Pines* (*Pinnes*).²²⁶⁵ Međutim, u vrijeme kada je ime razmatrano nije se znalo da se natpis s imenom nalazi u središtu najgušće i najveće arce gotizama na Balkanu. Iz tih razloga, ime *Nes'pina* nužno je također razmotriti i s aspekta gotske lingvistike i pokušati ga objasniti uz pomoć gotskih jezičkih sredstava. *Errando dīscimus*.²²⁶⁶

Nespina je složeno ime: *Nesb-pina*.

Po svoj prilici, radi se o složenom imenu germanskog porijekla.

Prvi imenski kompozit *Nesb-* vjerovatno je identičan morfemu *Nes-* sadržanom u starogermanskom antroponimu *Nestic*.²²⁶⁷

Drugi imenski kompozit je starogermanski antroponim *Pin* (Πινῶ) za koji H. Reichert u dilemi da li je starogermanski, ili vizigotski.²²⁶⁸

Izvođenje imena poimeničenjem, od gotskog glagola *spinnan* stv. "spinnen"²²⁶⁹ "presti," otežava poluglas u glasovnoj grupi *sp*, koji nije bio jasan ni Jovi Vukoviću, kao i teški problemi s početnim *ne-*. U riječima slavenskoga porijekla poluglasa u grupi *sp* nema, što na svoj način pokazuje da je ime *Nes'pina* neslavensko ime.

Da se posve izvjesno složeno germansko ime **Nespina* u bosanski jezik moglo prenijeti u neizmijenjenom obliku, indirektno pokazuje P. Skok. Za obalski toponim *Mankel*, na otoku Krku, drugi naziv je *Spena*, što je nastalo od latinskog

²²⁶⁴ M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Bosne*, 51.

²²⁶⁵ I. Pašić, *Ilirsko-keltska imena sa natpisa u Podbrežju i malom Čajnu*, 73.

²²⁶⁶ Griješeći (na greškama) učimo.

²²⁶⁷ Ime je posvjedočeno 358. G. n. e. H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 523.

²²⁶⁸ Kod Germana, ime je posvjedočeno oko 370. godine. H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 541.

²²⁶⁹ Ais. *spinna*, ae. ahd. *spinnan*, ne. *spin*, mnd. *spinen*, zu ahd. *spinna*, mnd. *spinne* "Spinne", ais. *spuni* "gespinst", ae. *spinel*, ne. *spindle*, afr. *spindel*, as. *spinnila*, ahd. *spin(n)ala* "Spindel" ae. *spidra*, ne. *spider*, dā. *spinder*, schved. *spindel* < *spinnil* "Spinne", mkym. *cy-ffiniden* "Spinne", lat. *sponte* "freiwillig", lit. *spándau* "spanne", *spéndžiū* "lege Fallstricke", gr. σπινοῦρα "Pflug"; ohne s: lit. *pinù* "Flechte", arm. *benum* "webe", asl. *pina* "spanne", gr. πῶτο- "Kleid". F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 96.

spina "drač",²²⁷⁰ pri čemu je, kako navodi Skok, *e* mjesto *i* iz razloga što se radi "o izgovoru krčko-romanskom".²²⁷¹ Još bolji primjer je lat. *spinacium* > "špinat", gdje se početno *s* promijenilo zbog toga što "u starijim tuđicama ostaje *s* nepromijenjeno ali se u mlađim rado pretvara u *š*."²²⁷²

Ime *Běloka*, ukoliko je refleks jata *e*, može biti ime gotškoga porijekla. Slavenškog porijekla nije iz razloga što je potvrđeno u centralnoj Bosni gdje je ekavica isključena, što otklanja mogućnost da je motivirano pridjevom *beo*, *bel*.

Imenu *Beloka* odgovara starogermansko ime *Belcarum*.²²⁷³

OPODINOVIĆ_b

Na nekropoli na Čengiće-bari, u općini Kalinovik, na jednom sanduku okrenutom u pravcu Z – I, nalazi se natpis u kojem stoji: *Ase leži Stojan Opodinić*.²²⁷⁴ M Vego porodično ime čita kao *Opodinić*.²²⁷⁵

Porodično ime *Opodinić* (*Opodinić*) zasigurno nije slavenškog porijekla.

Čini se da je porodično ime složeno: *Opo-din-ović*.

Baza porodičnog imena *Opo-* izvedena je iz germanskog antroponima *Opp* (*Oppa*).²²⁷⁶

Kompozit *-din-* nije najjasniji. Ima paralelu u prezimenu *Miladinović* i može biti slavenškoga porijekla.

²²⁷⁰ S latinskom riječi *spina* što je "drača", odnosno "bodljikava biljka", malo je vjerovatno da se može motivirati antroponim.

²²⁷¹ P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, JAZU, Zagreb 1950, 31.

²²⁷² B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice*, I, 113.

²²⁷³ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 133.

²²⁷⁴ Š. Bešlić, *Kalinovik*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, Sarajevo 1962, 95.

²²⁷⁵ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, III; 184.

²²⁷⁶ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 536.

RUDI

Na sanduku s nekropole u Gorici kod Stoca nalazi se natpis u kojem, u transkripciji M. Vege, stoji: A sa (sija) županica Rudi. Priteški dan: kto da si zna-
daše (znadaše)! (?).²²⁷⁷

Ime *Rudi* u natpisu je ispisano razgovijetno i u dosadašnjim radovima koji se odnose na natpis nije dovođeno u sumnju.²²⁷⁸

Ime *Rudi* zasigurno nije slavenskoga porijekla, posebno zbog nastavka *-i* koji ne dolazi na slavenska ženska imena. Vjerovatno iz tog razloga, u namjeri da imenu pripiše slavensko porijeklo, M. Vego ime je rekonstruirao u žensko ime *Ruda*.²²⁷⁹

Ime županice *Rudi* pouzdano se izvodi iz varijante *Raudi* germanskog (langobardskog) antroponima "*Raudo*, zu gotisch *rauds* "rot" Br. 296 *Raudipertus* (...)"²²⁸⁰ Pritom, gotski diftong *au* dao je bosansko *u*.

SANDALJ HRANIĆ NOSI GERMANSKO (GOTSKO) IME

Sandalj Hranić jedan je od najpoznatijih bosanskih velikaša srednjovjekovne Bosne. Potiče iz poznate porodice Kosača, čije porijeklo je iz istoimenog sela *Kosače* kod Foče. Živio je krajem 14. i početkom 15. stoljeća. Umro je 15. 3. 1435. godine.²²⁸¹ Obilježio je vrijeme u kojem je živio, a njegovo ime dospjelo je i na bosanske stečke.²²⁸²

Vjerska pripadnost određene osobe u srednjem vijeku vrlo često je u vezi s njenim imenom. Iz tog razloga, u razmatranju antroponomastičkog problema *Sandalj* usmjerenom ka njegovoj etimologiji najprije je nužno utvrditi vjersku pripadnost bosanskog velikaša.

²²⁷⁷ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, II, 54. .

²²⁷⁸ O radovima koji se odnose na nekropolu u Gorici i natpisu vidjeti u: Š. Bešlić, *Stelci*, kaka-
loško-topografski pregled, 370.

²²⁷⁹ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, II, 54.

²²⁸⁰ E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, 102.

²²⁸¹ M. Dinić, *Zemlje hercega od svetog Save*, SKA, knjiga 182, Beograd 1940, 156.

²²⁸² U natpisu na sarkofagu s nekropole u Bakrima (Visočica) kod Čitluka spominje se knez Pavao Komlénović "u dni vojevode Sandalъ." M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, I, 11. Na istoj nekropoli nalazi se ploča s natpisom u kojem se spominje ista osoba, "u dni vojevode Sandalъ." Isto, 12. Na visokom sanduku iz Ljubomira, Trebinje, stoji: "Vъ dni g[ospo]d[i]na voje[vo]de Sandalja a sej leži knezъ Pokrajacъ Oliverovićъ (...)." Isto, II, 117. Pod sljemenjakom iz Stepena, kod Gacka, sahranjen je Radonja Ratković, koji je poginuo pod gradom Ključem "za svoga g[ospo]d[i]na vojevodu Sand[a]lja (Sandalja)." Isto, III, 159.

Po uputama katoličke crkve katolici svojim pripadnicima nadijevaju svetačka imena, a ime *Sandalj* nije svetačko. U vezi s vjerom, historijski izvori ne ostavljaju dileme: Sandalj Hranić zasigurno je bio pripadnik Crkve Bosanske. Da je bio njen istinski pripadnik, jedan od najpouzdanijih dokaza upravo je Hvalovo jevanđelje napisano po porudžbi Sandalja Hranića. Rođen je "u bogomilskoj porodici", o čemu svjedoči i dubrovački historičar Resti.²²⁸³

Ime Sandalja Hranića odavno je postavljeno kao historijsko-onomastički problem. Njegovom rješenju svojevremeno je prvi pristupio K. Jireček. U kontekstu onomastičkih razmatranja tog imena zaključio je da je "među imenima južnoslavenske vlastele posve usamljeno ime bosanskog velikog vojvode Sandalja (umro 1435.) i svakako nije slovenskog porijekla."²²⁸⁴ U vezi s tim imenom, u arhivama dalmatinskih gradova pronašao je romanska imena *Sandolus*, *Sandalius*, *Sandale-li*, *Sandal*. Iz razloga što se radi o problemu koji nije uspio da riješi, etimologija navedenih imena kod Jirečeka je izostala iako je on, u vezi s tim pitanjem, dao određene naznake. Po mišljenju Jirečeka, ime Sandalj je "u slabijoj vezi sa talijanskim *santolo compater*, *sanctulus* u Dikanžea (Du cange), hrv. *sutal*, u glagolj. spomenicima *sutla*, a isto tako sa imenima *Sanctulus* u Kasiodora i u *Collectio Avellana*, *Sanctinus* u jednom natpisu iz godine 545. u De Rossi I, 532."²²⁸⁵

Imenom *Sandalj* bavio se i T. Maretić. Pretpostavio je da je "pomaskulirano prema fem. *Sanda* = *Roksanda*."²²⁸⁶ Maretićevoj pretpostavci nedostaje povijesno-onomastičko uporište u srednjovjekovnom onomastikonu jugozapadnog Balkana. U romanskoj Dalmaciji K. Jirečeka tog imena nema. Ime *Roksana*, grč. Ροξανα, kako se zvala žena Aleksandra Makedonskog, u srednjem vijeku pripada bizantskom onomastikonu.²²⁸⁷

Problem je dugo vremena bio neriješen. A Babić, u svom radu u kojem tretira društvo srednjovjekovne bosanske države, ponovo je skrenuo pažnju na ime *Sandalj*, "jedinstveno među imenima bosanske i humske vlastele." Zaključio je da ime ukazuje na neke vlaško-romanske uzore.²²⁸⁸

Tokom izrade poznatog *Rječnika JAZU*, problem imena *Sandalj* postavio se ponovo. S. Pavičić "riješio" ga je tako što je ustvrdio da je "jamačno hipokoristik od Aleksandar."²²⁸⁹ A da "jamačno" nije od Aleksandar ne samo da pokazuju

²²⁸³ S. Jalimam, *Historija bosanskih bogomila*, 21

²²⁸⁴ "Unter den Namen süslavischer Edelleute ist der des bosnischen Grossvojvoden Sandalj (1435) ganz vereinstamt und jedenfalls nicht slavischen Ursprungs." K. Jireček, n. dj., I, 56.

²²⁸⁵ Isto.

²²⁸⁶ T. Maretić, *O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba*, Rad JAZU, knjiga LXXXI, Zagreb 1886, 89.

²²⁸⁷ M. Grković ime tretira srpskim. Navodi da je ime *Roksanda* varijanta imena *Roksandra*, nastalog ukrštanjem imena Aleksandra i Roksana. M. Grković, *Rečnik ličnih imena kod Srba...*

²²⁸⁸ A. Babić, *Društvo srednjovjekovne Bosne...*, 45.

²²⁸⁹ AR XIV, 610.

hipokoristici *Aco*, *Aleksa*. Konsonant *l* iz prvog sloga nikako ne može doći kao završni palatal, kao dočetni glas u imenu *Sandalj*, i tome u lingvistici i onomastici analognog primjera nema.

Ime *Sandalj* gotskog je porijekla. Uporište mu je u gotskom **sanda* f, što je u germanskoj antroponimiji višestruko opredmećeno u nazivima antroponima *Guisando*, *Sanda-mir*, *Sand-olf*, *Sandila*.²²⁹⁰ E. Gamillscheg također pokazuje da je *Sandila* gotsko ime.²²⁹¹ Langobardska varijanta *Sando* "zu agl. wahrhaftig", na tlu sjeverne Italije višestruko je potvrđena u oblicima *Sanda*, *Sandòn*, a posebno u liku "*Sandilo* in Sandolo, Ferrara; s auch cascina."²²⁹² Prema tome, lik *Sandalj* slavenizirana je prilagodba gotskog antroponima *Sandilo*, Σανδίλ.²²⁹³

Izvođenju iz ilirskoga gentilicija *Candalio*,²²⁹⁴ potvrđenom u Otišiću,²²⁹⁵ protive se glasovni zakoni koji u bosanskom jeziku daju nepotvrđeno **Kondolj*, kao i početno *c*. Od prajezičnog palatalnoga guturala *k*, *kh*, postalo je *s*, što se, ipak, hronološki ne može uklopiti u promjenu *Candalio* < *Sandalj*.

Rod Kosača zasigurno nije slavenski. Mogao bi biti gotski, ali i ilirski, odnosno ilirsko-gotski, što je najvjerojatnije. Na ilirske elemente roda ukazuje M. Šufflay i navodi da je albansko plemstvo nosilo dugu kosu do ramena savijenu u perčin, kao dio drevne narodne nošnje.²²⁹⁶ Smatrao je da je "po dugoj kosi kuća hercega Sandalja (1435.) dobila je nadimak Kosača". Pritom, kao razlog prihvatanja albanskih običaja, Šufflay navodi modu.²²⁹⁷

Nošenje duge kose pripada vrlo starim običajima. Još su stari Spartijati nosili dugu kosu, što je karakteristika staleške mode. Dugu kosu kod Ilira potvrđuje više figuralnih i likovnih predstava.²²⁹⁸ Međutim, općepoznato je da je duga kosa, također, sastavni dio germanske mode.

²²⁹⁰ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 85.

²²⁹¹ "S a n d i g l i a n o, Novara, zu gotisch *Sandila* (...)." E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 14.

²²⁹² E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 103.

²²⁹³ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 585.

²²⁹⁴ H. Krahe, *Lexikon...*, 72. A. Mayer, *Die Sprache...*, I, 178. D. Rendić - Miočević, *Ilir. onomast...*, 35.

²²⁹⁵ CIL 9813, a Titus. Upor: G. Alföldy, *Die Personennamen...*, 72.

²²⁹⁶ M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, 133.

²²⁹⁷ Isto.

²²⁹⁸ Na japodskim urnama prikazane su predstave Ilira sa kosom uvijenom u pletenicu, koja doseže do pasa. Na predstavi konjanika na urni iz Golubića pletenica doseže do konjskih sapi. A. Stipčević, n. dj., 168-169.

SVIBŃNIČANIN

Pod stećkom, koji se nalazi na lokalitetu *Peljave*, kod Priboja, sahranjen je "Dragoje ѱnotićъ Turъković, plemeniti SvibŃničaninъ".²²⁹⁹

U elaboraciji moštranskoga toponima *Svibe* već smo pokazali da je vrlo vjerovatno da je toponim nastao od germanskog etnika *Sweben* (Quaden), što je slavenska prilagodba germanske riječi nastala u jeziku onih Slavena koji su pod tim imenom poznavali taj istočnogermanski narod. A, kao što je već rečeno, poznavali su ga oni Slaveni koji su živjeli u susjedstvu sa germanskim Swebima, na tlu Moravske,²³⁰⁰ koju su istovremeno nastanjivali Slaveni i *Swebi* (*Quadi*).²³⁰¹ Etnik *Swebi* (*Quadi*) u srednju Bosnu, najvjerovatnije,²³⁰² donijeli su slavenski doseljenici iz Moravske.²³⁰³ Doseljavanjem u srednju Bosnu u visočkom kraju i u Moštama zatekli su gotsko stanovništvo koje je govorilo istovjetnim jezikom kao i njihovi nekadašnji germanski susjedi Svebi, što je bio razlog da svoje nove susjede zatečene u Moštru nazovu istim imenom kojim su prethodno nazivali svoje germanske moravske susjede: *Svibe*.²³⁰⁴

Da je *Svib* istovjetno sa *Sweb*, te da se *Svib* i toponim *Svibe* nikako ne mogu izvoditi iz *svibe* "cornus saguinea", ne samo zbog naglaska, pokazuje etnik *SvibŃničanin* potvrđen na bosanskom stećku. Također, nužno je ponoviti da toponim *Svibe* i etnik *SvibŃničaninъ* nisu mogli nastati ni od *sība* f (Rudnički okrug, Srbija) "oblica drveta od kojeg pastiri prave sibare" iz razloga što u Visokom dô u Zajezdi²³⁰⁵ i njiva u Seocu.²³⁰⁶ nose ime *Sibovik*, bitno različito od *Svibe*.

Za etimologiju etnika *SvibŃničaninъ* od značaja je riječ *ѱnotićъ*. U razmatranju etimologije navedene riječi vrlo je važan glas *t*, koji pokazuje da taj dental nikako nije mogao nastati od glasa *š*, što znači da *ѱnotićъ* nije moglo nastati od *junoš* "mladić". Naime, upada u oči da riječ *ѱnotićъ* ima osnovu *ѱnot-* i tipičan

²²⁹⁹ Po transliteraciji M. Vege, na stećku "Peljave u Priboju" piše: (A) se leži Dragoje ѱnotićъ Turъković, plemeniti SvibŃničaninъ, a postavista biligъ v. (2) s (i) na: Milobratъ i Pribilъ. A tьko će si biligъ pogubiti, pogubi ga b[og]. M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa...*, VI, 303.

²³⁰⁰ Da su *Swebi* živjeli na prostoru Moravske općepoznato je.

²³⁰¹ Tacit, *Germania*, Preveo dr. Veselin Čajkanović, Beograd 1927, 8, 12, 31.

²³⁰² U vojnim sukobima Rimljana i Gota, za vrijeme gotškoga kralja Vitigisa (536-540.), na gotskoj strani učestvuju i Svebi. Poslije poraza Vitigisovog vojskovođe Uligisala, kod Skadrone, on se povukao u Burnum "da čeka Asinarija sa Suevima." G. Novak, *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća*, I, Split 2004, 77. Malo je vjerovatno da se Asinarijevi Svebi mogu dovesti u vezu s visočkim Svibama.

²³⁰³ O doseljavanju Slavena na tle Bosne sa prostora Moravske od ranije se uveliko pretpostavlja. O tome vidjeti u: M. Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Sarajevo 2004, 151-162.

²³⁰⁴ U nazivu *Svibe* došlo je do jačanja vokala *i* > *e* (*Sweb-* > *Svib-*), dok finalno *e* tvori nominativ plurala.

²³⁰⁵ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 575.

²³⁰⁶ Isto, 576.

slavenski sfiks *-ićb*, iz čega se vidi da je, tipičnim slavenskim sufiksom, osnova slavenizirana. Ali, ako se radi o slavenskoj osnovi, ostaje nejasno iz kojeg razloga je pomoću *-ićb* slavenizirana? Nije sporno da je poimeničenje *junoš* nastalo je od sveslavenskog i praslavenskog pridjeva *junb*, za koji P. Skok navodi da je "propao u hrv.-srp. zbog homonimije *mlád* a očuvao se samo u izvedenicama", među kojima je i *junost*, *junoša*.²³⁰⁷ Lik *junotičb*²³⁰⁸ P. Skoku ostao je nepoznat.

Lik *junotičb* nije moguće protumačiti kao *junno-tičb* "mladi tić (ptić)" iz razloga što su lingvistička istraživanja T. Maretića, provedena tokom izrade *Rječnika JAZU*, pokazala da se lik *tica* u izvorima javlja tek od kraja 17. vijeka. Također, razumijevanje insignija osobe koja je sahranjena ispod stečka u Peljavi, kao "Dragoje mladi tić Tupković" ne može se održati iz razloga što se protive uobičajenoj onomastičkoj formuli koju susrećemo na stećcima. Da se između ličnog imena i porodičnog imena umetne jedna pridjevska riječ, kojom se kaže da je Dragoje Tupković umro mlad, odnosno da je *junotičb* u značenju "mlad", može se donekle prihvatiti, ali da se umetnu dvije riječi, previše je. Međutim, da se u *junotičb* ne radi o dvije riječi vidi se i po načinu kako je oblik ispisan. U natpisu sa stečka, riječ *junotičb* je posve razgovjetno i naglašeno odvojena (razmaknuta) od prethodne riječi *Dragoje*, iz čega se vidi da je pisar međusobno odvajao pojedine zapisane riječi.²³⁰⁹ Lik *junotičb* jedna je riječ.

Povijest glasa *t* u *junotičb*, odnosno njegov postanak, vodi u gotski jezik. Petru Skoku, premda je bio vrstan uporedni lingvist, u gotskom jeziku promakla je slična gotska riječ koja se izvodi iz zajedničkog indoevropskog korijena **ieu-* "mlad".²³¹⁰

S aspekta povijesti glasa *t* poznato je da on, između ostalog, vrlo često nastaje asimilacijom od *d*.²³¹¹ Velika vjerovatnoća je da je na isti način nastao glas *t* i u osnovi *junot-*, a za samu osnovu da je izvedena iz gotske riječi *jund-s* "Jugend".²³¹² Pritom, prvi slog gotskog *ju-* besprijekorno daje starbosansko *jo-*, *n* je ostalo nepromijenjeno, dok je *o* u *junot-* epeneza umetnuta s ciljem da razbije suglasničku grupu *nd*. Prema tome, u natpisu iz Peljave, *junotičb* je u gotskom značenju "mladi", što se semantički podudara i ukršta sa slavenskim *junb* "mlad". Ovo lingvističko rješenje ima alternativu: da je pogrešno i da je ispod stečka u Peljavi sahranjena osoba koja je imala četiri imena što su došla na stećak. U tom slučaju, stećak iz Peljave, kao nadgrobni spomenik jedne osobe s četiri imena, bio bi jedinstven ne samo na južnoslavenskim prostorima već i u svijetu.

²³⁰⁷ P. Skok, *Etimologijski rječnik*, I, 785-786.

²³⁰⁸ Lik *junotičb* nije moguće protumačiti kao *junno-tičb*.

²³⁰⁹ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa...*, VI, 303.

²³¹⁰ Skok navodi da je praslavensko *n* nastalo od dvoglasa : **iuno*, prijevoj od **ieu*. Isto, 786.

²³¹¹ B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice...*, 86.

²³¹² *jund-s* m. "Jugend" (nur D. *junda* bel.) ae *geogod*, *ingud*, ne. *youth*, as. *jugud*, afr. *jogethe*, ahd. *jugund*, lat. *juventa*, zu ais. *yuvati* "Jungfrau", s. *jugg-s*. F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1934, 55.

U južnoslavenskim jezicima *junoša* je "mladić".²³¹³ Za imenicu *junota* m, u istom značenju kao i *junoša*, kao i za izvedenice *junotski* "kakav je u junote", *junotstvo* n "mladost" P. Budmani navodi da su te riječi zastupljene "samo u knigama pisanim crkvenijem ili miješanim jezikom," te da *Junota* označava i muško ime.²³¹⁴ Ali, stećak iz Peljave kod Priboja nije "crkvena knjiga" a *junotić* teško može biti ime iz razloga što sahranjena osoba ispod stećka već ima svoje lično i porodično ime, kao i svoj etnik. Deminutiv od *mladić*, koji bi glasio **mladičić*, nije moguć i nepoznat je, iz razloga što riječ *mladić* po svom značenju već sadržava deminutivan smisao mladog i nedoraslog čovjeka. Ista situacija je i s likom *junoša*. Prema tome, deminutivi **junošić* i *junotić*, ako je posljednja riječ nastala od slavenskog *junoša*, nisu mogući. Ovim se logički i lingvistički ukazuje na neslavenski lik i na njegovo gotsko porijeklo. Etnik *Svibnčanin* i riječ *junotić* potiču iz zajedničke leksike gotskog jezika.

Termin *etnik* nastaje od gr. *ethnos* "narod" a etnik *Svibnčanin*, najvjerojatnije, izveden je iz germanskog narodnosnog imena *Swebi*. Od navedenog germanskog etnika u novije vrijeme nastalo je njem. *Schwaben*, u južnoslavenskim jezicima *Švába*, m, *Švabo*, m. u kosim padežima *Švabe*, *Švabi*.²³¹⁵ Međutim, riječ kojom su doseljeni južni Slaveni, odmah po doseljenju na tlo Bosne, nazvali (i nazivali) zatečene Gote nepoznata je. Ta riječ u prvo vrijeme nije mogla biti *Švaba*, *Švabo*, iz razloga što su navedeni etnonimi na jugozapadni Balkan došli znatno kasnije, preko njemačkog lika *Schwaben*, koji je, u odnosu na prve slavensko-gotske kontakte na tlu Bosne koji su se događali krajem 6. i početkom 7. stoljeća, znatno mlađeg postanja. Nema nikakve sumnje, doseljeni Slaveni na tle današnje Bosne i Hercegovine, u duhu svog jezika, imenovali su zatečene Germane nekim do sada nepoznatim etnikom, terminom koji je stariji od *Švabo*. Taj prvotni etnik nužno je morao nastati i njegovo postojanje nije upitno. Drugim riječima, riječ je postojala i ona je činjenica. Etnik je imenovan, nastao je i trajao sve dok ga nije potisnuo mlađi termin *Švabo*, *Švabe*, *Švabi*. S tim u vezi, s velikom vjerojatnošću se može ustrvrditi da je taj prvobitni etnik za bosanske Germane glasio *Svibe*, što je, najvjerojatnije, kosi padež nastao od etnika *Swebi*.

Na etnonimskoj osnovi *Svib-* moguće su brojne sufiksne tvorbe, zasigurno i sa sufiksom *-nica*, čime se u mociji označava ženski rod. Stoga, Dragoje *junotić* Turpković, plemeniti *Svibnčanin*, možda je poticao iz naselja koje se zvalo **Svibnica*. Za navedeno mjesto – koje se ne može dokazati već samo pretpostavljati – ukoliko je postojalo, u njegovom nazivu moguć je naglasak na vokalu *i* koje je bio dugosilazno *i*, što bi značilo da je **Svibnica*²³¹⁶ istog german-

²³¹³ P. Budmani, *Rječnik JAZU*, IV, 685.

²³¹⁴ *Dědъ mu Junota. Deč. hris. 7. 74. Isto.*

²³¹⁵ Isto, 913, 914.

²³¹⁶ *Sviba* f je ime sela u Crnoj Gori, *Svibla* je mjesto kraj Zagreba, *Svible* n je filijala župe Nart, *Svibovac* m je ime biljke, srednjovjekovnog kaštela u Hrvatskoj, ime naselja kod Varaždina, ime šumi u Hrvatskoj. *Rječnik JAZU*, XVII, 248-249.

skoga porijekla kao i moštranske Svibe. Ali, pošto historijski izvori na području Priboja ne poznaju navedeno mjesto – a ono ni u savremenoj toponimiji Polimlja nije poznato – moguće je da je *Svibničanin* nastalo od etnonimske varijante *Svibnik* (*Svib* + *-nik*). Na posljednju mogućnost ukazuje pridjev *plemeniti*, koji može označavati pleme, narod, odnosno Svebe.

Za sufiks *-anin* u *Svibničanin* poznato je da uglavnom čini prezimena "s etničkim sadržajem".²³¹⁷ Također, od posebne važnosti je činjenica da etnonime nadijevaju oni koji ne pripadaju tom etnonimu: "Etnonime, po pravilu, nadijevaju drugi, pa ih stoga i prilagođuju svojim glasovnim sustavima (...)." ²³¹⁸ Ti "drugi", u Bosni i Hercegovini, krajem 6. i početkom 7. stoljeća, doseljeni su Slaveni a "prvi", odnosno starosjedioci, jesu Germani (Goti), pridošlim Slavenima u njihovoj nekadašnjoj domovini Moravskoj prethodno poznati pod imenom Svebi. Stoga, riječ *Svibe* slavenska je glasovna prilagodba germanizma *Svebi*. Da je sličnih jezičkih prilagodbi bilo više, nema nikakve sumnje. Povijesno prisustvo Gota u istočnoj Bosni, i na prostoru zapadne Srbije i Crne Gore, višestruko potvrđuje onomastika crnogorskog Onogošta i najstariji osmanski izvori, o čemu je već bilo riječi.

VERBKOVIC

Na stećku koji se nalazio u mjestu Kikači kod Tuzle nalazio se natpis u kojem je stajalo: "Se leži Branko Verbkov[ić] [na svoji] zemlji na plemenitoj (...)." ²³¹⁹

Porodično ime Verbkov[ić] nije slavensko i zasigurno je germanskog porijekla. Izvodi se iz zapadnogotskog antroponima *Werek*²³²⁰ (*Werek* > Verbko + v[ić]).

Da je porodično ime nastalo od saskog rudarskoga termina *vark*, *varak*²³²¹ u stratigrafsko-hronološkom smislu, ne bi bilo potrebe da se vokal *a* slabi u *e* (**Varbković* > *Verbković*) i rod bi se prezivao **Varbković*. Slabljenje vokala u riječima stranoga porijekla otkriva njihovu veliku starinu. U Fojnici, jedan bošnjački rod saskoga porijekla još uvijek se preziva *Varka*.²³²²

²³¹⁷ P. Šimunović, *Hrvatska prezimena*, Zagreb 2006, 377.

²³¹⁸ P. Šimunović, *Hrvatska prezimena*, Zagreb 2006, 382, bilješka 4.

²³¹⁹ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa...*, VI, 297.

²³²⁰ Antroponim je prvi put potvrđen oko 370. godine. H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 772.

²³²¹ Saska rudarska družina zvala se *die Geuerken* a pojedinačni član družine *vark*, *varak*. V. Skarić, *Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni*, SKA, knjiga 52, Beograd 1939, 21-22.

²³²² I. Pašić, *O srednjovjekovnim korijenima fojničke porodice Varka*, Glasnik rijaseta islamske zajednice Bosne i Hercegovine, 11-12, Sarajevo 2001, 1107-1117.

Kao što je općepoznato, na tlu srednjovjekovne Bosne rudari Sasi posvjedočeni su u vrijeme Stjepana II Kotromanića (1322-1353.). Međutim, Kišakći kod Tuzle ne spadaju u srebronosna i zlatonosna rudna područja Bosne, kao što su Fojnica, Srebrenica itd., – gdje su plemeniti metali privlačili Sase. Branko Veržkov[ić], pak, sahranjen je “[na svojoj] zemlji na plemenitoj”, što je još jedan fakt iz kojeg proizlazi da je njegovo porodično ime starije od razvijenog feudalizma i da je, najvjerojatnije, gotškoga porijekla.

VOLbEDbNb

Na nekropoli u Podgradcu kod Bratunca, na jednoj ploči, nalazi se natpis u kojem stoji da tu leži neki *Volbednb*.²³²³ U natpisu, početno ćirilsko *ѡ* ispisano je razgovijetno i ono je, bez sumnje, *ѡ*. I pored toga M. Vego je, pored imena *Volbednb*, u zagradi upisao ime (Boljedanb).²³²⁴ Veginom pretpostavljanju, da se radi o imenu *Boljedanb*, protivrječi činjenica da to ime u pisanim izvorima nije potvrđeno.²³²⁵

Ime *Volbednb* moglo bi biti slavenska jezička prilagodba germanskog antroponima *Baldwin*.²³²⁶

Zamjenjivanje *b* i *v*, takozvani betacizam, karakteristika je vulgarnog latineta.²³²⁷

Za vokal *e* u *Volbednb* moguće je da je epeneza, umetnuta da razbije tešku suglasničku grupu *-ldw-*.

Gubljenje glasa *w* u *Baldwin* lingvistika objašnjava u potpunosti.²³²⁸

²³²³ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa...*, VI, 318.

²³²⁴ Isto.

²³²⁵ Bez bilo koje povijesne potvrde, da se radi o srpskom imenu, Tihomir Ostojić srbizirao je ime i uvrstio ga u srpska imena /T. Ostojić, *Srpska narodna imena, Kalendar manastirske štamparije za prostu 1895. godinu*, Novi Sad 1895, 51./, što nekritički preuzima i M. Grković. M. Grković, *Rečnik ličnih imena kod Srba...*, 41.

²³²⁶ (...) zu ahd. *bald* "kühn"; s. die gotische Entsprechung in III, 6." E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 86-87.

²³²⁷ P. Skok, *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, JAZU, Zagreb 1915, 50-53.

²³²⁸ "Od svih suglasnika najčešće se gubi glas *v*." O tome vidjeti u: B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice*, I, 82.

NEKROPOLE BOSANSKIH STEĆAKA ČIJI SU NAZIVI GOTSKOGA PORIJEKLA

Prije razmatranja koja se odnose na nazive bosanskih nekropola s imenima gotškoga porijekla, iz nekoliko razloga nužan je važan geografski ekskurs na prostore današnje Sirije. U arhitekturi i ornamentici bosanskih bazilika odavno su uočeni neki sirijski uticaji. D. Sergejevski, koji se dugo vremena bavio istraživanjem bosanskih bazilika, u vezi s njihovom ornamentikom, postavio je pitanje na koje nikad nije dat odgovor: "Kako to da mi opažamo i siriski uticaj?"²³²⁹

Po mišljenju Ć. Truhelke, jedan od sirijskih utjecaja odnosi se na prigradne bazilične prostorije – takozvani "episcopium" ili "pastophorium" – koje se susreću u Siriji i Judeji već u 5. stoljeću.²³³⁰ Kapiteli bosanskih bazilika, pak, "su toliko originalnog oblika da uopšte nemaju sličnosti sa kapitelima poznatih stilova iz antike" a njihov ornament "je mješavina klasičnih, siriskih i još nekih nama nepoznatih elemenata (...)." ²³³¹

Siriju i bosanske bazilike povezuju i bosanski stećci, za koje smo pokazali da su masovno zaposjeli bazilične prostore. Podsjećanja radi, stećci na unutrašnjem prostoru bosanskih bazilika, ili neposredno pored bazilika, potvrđeni su u *Mogorjelu*,²³³² u *Skelanima*,²³³³ u *Cimu*, kod Mostara,²³³⁴ u *Crkvini*, Mostar – Sutina,²³³⁵ u *Crkvini*, Žitomislići, Mostar,²³³⁶ u *Gorici*, Grude,²³³⁷ u *Crkvini* (Bašine njive),

²³²⁹ A. Benac, D. Sergejevski, Đ. Mazalić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1955, 105.

²³³⁰ Ć. Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931, 113.

²³³¹ A. Benac, D. Sergejevski, Đ. Mazalić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1955, 106.

²³³² Na čitavom prostoru ruševina je srednjovjekovna nekropola. *Arheološki leksikon BiH*, 3, 331.

²³³³ Uz dvije kasnoantičke bazilike nalazi se "srednjovjekovno groblje." Isto, 79.

²³³⁴ Na lokalitetu se nalaze kasnoantička bazilika, "grobnice i srednjovjekovno groblje" u kojem je otkriveno 36 grobova među kojim su "mnogi sa kamenim pločama." Isto, 292.

²³³⁵ Na lokalitetu se nalaze "kasnoantička bazilika i srednjovjekovna nekropola" s osam stećaka. Isto, 292.

²³³⁶ "(...) kasnoantička bazilika i srednjovjekovna nekropola" sa 101 stećkom Isto.

²³³⁷ "(...) rimsko naselje, groblje, kasnoantička grobnica na svod i srednjovjekovna crkva i nekropola" (200 stećaka). Isto, 324.

Grude,²³³⁸ u *Nerezima* (Crkvina), Tasovčići kod Čapljine,²³³⁹ u *Vranjevu selu* kod Neuma,²³⁴⁰ na lokalitetu *Duge njive* (Kaursko groblje) Kakanj,²³⁴¹ na lokalitetu *Gradac*, Homolj, Kiseljak,²³⁴² na lokalitetu *Srd*, u Brezi,²³⁴³ na lokalitetu *Gradac* Hadžići,²³⁴⁴ na lokalitetu *Varvara*, u Varvari kod Prozora,²³⁴⁵ na lokalitetu *Crkvina* (Šišulje), Ključ,²³⁴⁶ na *Grudinama* (Crkvina), Bugojno,²³⁴⁷ na lokalitetu *Bilimišće*, Zenica,²³⁴⁸ na *Crkvini*, Gornje Turbe, Travnik,²³⁴⁹ na *Crkvinama* (Gradac, Kalvarija), Mali Mošunj, kod Viteza,²³⁵⁰ u *Volašima* kod Ključa.²³⁵¹ Stećci uz bazilični prostor nalaze se i na lokalitetu *Klisa*, kod Olova, gdje se nalaze ostaci srednjovjekovne crkve za koju je vjerovatno da je kasnoantička bazilika.²³⁵²

Za neosporne sirijske sadržaje u arhitekturi bosanskih bazilika D. Sergejevski je pretpostavio da su, na bosanskohercegovačko tlo, "možda dospjeli ovamo sa novim etničkim elementom."²³⁵³ Ali, pošto su bosanski stećci masovno zaposjeli bazilike, bosanski stećak također je nužno dovesti u vezu sa Sirijom. I ovdje se otkriva ono što se do sada nije znalo: bosanski stećak ima (i) vezu sa Sirijom, čak može biti porijeklom iz Sirije, odakle su ga na bosanskohercegovačko tlo

²³³⁸ Na istom zajedničkom prostoru nalaze se rimsko naselje, kasnoantička bazilika i srednjovjekovna nekropola "s oko 14 stećaka". Isto, 321.

²³³⁹ Na istom mjestu nalaze se "rimsko naselje, kasnoantička bazilika i ranosrednjovjekovno groblje". Isto, 332.

²³⁴⁰ "(...) rimsko naselje, kasnoantička bazilika i nekropola, i srednjovjekovna nekropola" (150 stećaka). Isto, 337.

²³⁴¹ "(...) rimsko naselje, kasnoantička crkva" i "veća nekropola sa stećcima." Isto, 17.

²³⁴² "(...) praistorijska gradina, kasnoantički refugij sa bazilikom i srednjovjekovno groblje." Isto, 19.

²³⁴³ "(...) rimska građevina i srednjovjekovna nekropola" sa stećcima "u vidu jednostavnih ploča." Isto, 26.

²³⁴⁴ "(...) praistorijska gradina, rimski spomenici, srednjovjekovni grad, crkva i nekropola (65 stećaka) i kamenolom." Isto, 44.

²³⁴⁵ Rimsko naselje, kasnoantička crkva i grobnice, i srednjovjekovna nekropola "sa stećcima." Isto, 225.

²³⁴⁶ "(...) kasnoantička crkva sa presvođenom grobnicom i srednjovjekovna crkva i groblje," od kojeg su preostala tri stećka. Isto, 2, 143.

²³⁴⁷ "(...)praistorijsko, rimsko i kasnoantičko naselje, crkva i grobnice, srednjovjekovna crkva i nekropola" (10 stećaka). Isto, 179.

²³⁴⁸ "(...) rimsko naselje, kasnoantička crkva i nekropola i srednjovjekovno groblje", situirano "u zgradi crkve Isto, 195.

²³⁴⁹ "(...) praistorijsko naselje, ranorimska nekropola, kasnoantički mauzolej i srednjovjekovna nekropola," od koje su sačuvana 3 stećka. Isto, 196.

²³⁵⁰ "(...) prethistorijska gradina, kasnoantička bazilika i grobnice i srednjovjekovna nekropola." Stećci s ove nekropole "su razneseni i uništeni." Isto.

²³⁵¹ U samom naselju nalazi se nekropolica sa tri stećka a "tu su pronađeni temelji kasnoantičke bazilike." Š. Bešliagić, *Stećci*, katal.-topograf. pregled., 104.

²³⁵² O nazivu *Klisa* vidjeti u posebnom podnaslovu.

²³⁵³ D. Sergejevski, *Bazilika u Dabrnjini* (revizija, GZM, NS, SV. XI, posebno izdanje, Sarajevo 1965, 40.

vjerovatno donijeli arijanci Sirci.²³⁵⁴ Otkud arijanci na tlu Sirije, a među njima i arijanski Goti, o tome će biti kasnije riječi.

Francuski antičar i historičar umjetnosti Pol Vejn, u svojim istraživanjima bliskog istoka u rimsko doba, posebnu pažnju posvetio je prostorima današnje Sirije. U sirijskoj pustinji, u prva tri vijeka naše ere, poseban značaj imao je grad Palmira, "mešavina istoka i zapada", grad trgovaca i karavana, gdje je nastala plemenska aristokratija koja se obogatila zahvaljujući trgovini s Rimskim carstvom, Indijom i Kinom na Putu svile, i gdje će u veličanstvenim grobnicama ovih porodica nastati "stotine portreta i sarkofaga."²³⁵⁵ S tim u vezi, Vejn informira da je postojao "stari sirijski običaj da se ispred samog groba podigne memorijalni stećak u znak sjećanja na pokojnika. Na tom stećku, *stélé* na grčkom i *nephesh* na aramejskom, bio je ugraviran epitaf (...)"²³⁵⁶ "Uopšte, ovi stećci su predstavljali u kratkim crtama spoljašnje odlike pokojnika: *nephesh* muškarca je bio četvrtastog oblika, a žena sužen na vrhu."²³⁵⁷ Često je gornji deo stećka – *nephesh*-a, bio ukrašen bareljefom koji predstavlja lice ili ljudsku figuru."²³⁵⁸

Gotima koji su živjeli u oblastima oko Dunava kršćanstvo je došlo preko maloazijskih kršćana koje su Goti dovodili kao zarobljenike. Prilikom jedne njihove vojne provale u Kapadokiju, oko 264. godine, sa zarobljenicima su povelili izvjestan broj klera, koji je, poslije, među Gotima počeo da širi kršćanstvo. Od tih Kapadočana-Grka, po majčinoj strani, vodi porijeklo Vulfila,²³⁵⁹ koji će kasnije

²³⁵⁴ U kasnoj antici, za vrijeme rimskocarske vlasti, potvrđeno je izvjesno doseljavanje sirijskog etničkog elementa u Salonu. Z. Vinski, *Autochtone Kulturelemente zur Zeit der slavischen Landnahme des Balkanraums*, Simpozijum "Predslavenski jezički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena", ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga XII, Sarajevo 1969, 171-199.

²³⁵⁵ П. Вејн. *Грчко-римско царство*, Нови Сад 2006, (s francuskog preveli Miroslava Debeljački i dr.), 313.

²³⁵⁶ Isto, 317.

²³⁵⁷ Navedeni oblici stećaka odgovaraju bosanskom sanduku i bosanskom sljemenjaku.

²³⁵⁸ Isto.

²³⁵⁹ Filostorgije II, 5. Auksencije piše da je Vulfila, kad mu je bilo trideset godina, od crkvenog "lektora" postavljen za episkopa. Filostorgije kaže da ga je, za vrijeme Konstantina, za episkopa postavio Eusebije iz Nikomedije, zajedno s episkopima koji su bili kod njega kad je Vulfila sudjelovao kao član poslanstva u Carigradu. Pošto je Eusebije umro 341. godine, za episkopa je postavljen 339. ili 340. godine, kad je Eusebije postavljen za carigradskog episkopa. Povodom toga, u Carigradu su bili prisutni arijanski episkopi. Poslije sedam godina, zbog progona od strane nekog *iudex Gothorum* (vjerovatno kralja Anatariha) Vulfila je preveo svoje Gote kršćane preko Dunava na rimsko područje, gdje mu je car Konstancije dodijelio predjele u Donjoj Meziji, nedaleko od Nikopolja i okolini Plevne. Poslije je trideset i tri godine djelovao kao crkveni i svjetovni poglavar svih Gota (*Goti minores*). Sudjelovao je na više crkvenih sabora. Kao istaknutijeg arijanskog episkopa, car Teodosije pozvao ga je 382. godine u Carigrad ... *ad disputationem contra p...tas* (Posljednja riječ ne može se u potpunosti pročitati.). Pošto se na saboru nije postiglo jedinstvo crkvenog učenja, car se zadovoljio time da sve vođe pojedinih učenja, naročito arijanskog, daju izjavu vjerovanja. Tako je i Vulfila, kao jedan od arijanskih vođa, dao

prevesti Bibliju na gotski jezik.²³⁶⁰ Otac mu je bio Got. Između balkanskih Gota i crkve u Maloj Aziji stalno su postojale stalne i čvrste veze, a one su posebno učvršćene kada je Vulfila, pod utjecajem carigradskoga patrijarha Eusebija, prišao arijanizmu – koji je potpomagao i car Konstantin.²³⁶¹ Vulfilin nasljednik Selena (*Selenas*) bio je, s majčine strane, Frigijac.²³⁶² “Za vladanja Vinguriha (*Wingurih*) dvadeset šest gotskih mučenika nose dijelom gotska, dijelom frigijska a dijelom kapadokijska i sirijska imena.”²³⁶³

Po grčkom istoku Goti su se i ranije pojedinačno širili “radeći kao vodonose ili amalini, ili su se prodavali kao domaći robovi,” i tih imigranata “je bilo svuda”.²³⁶⁴ Veće gotsko vojno prisustvo na Bliskom istoku, pak, datira se u tridesete godine 4. st. n. e., kada, poslije primirja koje su sklopili s rimskim carem Konstantinom, iza 328. godine, Goti postaju rimski federati i preuzimaju obavezni da daju izvjestan broj vojnika, koje 339, 348 i 360. godine susrećemo u rimskoj vojsci u ratu protiv Persijanaca.²³⁶⁵ Iza Nikejskog sabora 325. godine, kako piše E. Gibon, “egipatske i azijske provincije, koje su gajile grčki jezik i manire, duboko su upile otrov arijanskog spora.”²³⁶⁶

Iza Nikejskog sabora arijanstvo je na tle Balkana stizalo s istoka.²³⁶⁷ U početku, nova vjera zasigurno se iskazivala na grčkom jeziku. Preko grčkog jezika Goti upoznaju kršćanstvo i Bibliju, koju Vulfila prevodi s grčkog izvornika. Uporedo s tim, arijanci koji su s prostora današnje Sirije pritali na Balkan sa sobom su donosili i svoje najvažnije običaje. Jezička nomenklatura tih običaja, ponikla na prostoru koji se helenizira još od 4. stoljeća pr. n. e., zasigurno je bila grčka i iskazivala se na grčkom jeziku. S obzirom da su dolazili s grčkog istoka, gdje se

na samrti potpisanu svoju Vjeroispovijest, koju donosi Aukscencije. Umro je za vrijeme održavanja sabora, 382. godine.

²³⁶⁰ Filostorgije, *Hist. eccl.* II, 5; Vasilije iz Cezareje, Ep 164; L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung*, München MCMXXIV, 234.

²³⁶¹ I. Pudić, *Gotski jezik i istorijska gramatika...*, 9.

²³⁶² Sokrat, V 23; L. Schmidt..., 234.

²³⁶³ I. Pudić, *Gotski jezik i istorijska gramatika...*, 10.

²³⁶⁴ П. Бежт. *Грчко-римско царство...*, 643.

²³⁶⁵ L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung*, München MCMXXIV, 230.

²³⁶⁶ “Duboko poznavanje platonskog sistema, tašta i sporenju sklona narav, opširni i gipki način izražavanja, pružali su sveštenstvu i narodu Istoka neiscrpni izvor reči i razlika, a usred žestokih prepirki lako su zaboravljali na sumnju koju preporučuje filozofija i na skrušenost koju nalaže vera.” E. Gibon, *Opadanje i propast Rimskog carstva*, (Prevela Gordana Vučićević), Beograd 2003, 266.

²³⁶⁷ “Žitelji Zapada bili su manje ljubopitljivog duha, nevidljive stvari nisu takom lako pokretale njihove strasti, navike sporenja rede su im izoštravale umove, a u galskoj crkvi je vladalo toliko blaženo neznanje da i sam Hilarije (biskup Poatjea, protivnik arijanstva koji se suprostavio caru Konstanciju, op. I. Pašića) više od trideset godina nakon prvog vaseljenskog sabora još nije poznao nikejski simbol vjere.” E. D. Gibon, *Opadanje i propast Rimskog Carstva...*, 266.

govorio grčki jezik još u vrijeme Aleksandra Makedonskog, tretirani su kao Grci, bez obzira na to da li se radi o etničkim Grcima, Kapadočanima, Galatima ili Sirijcima.

“GRČKA GROBLJA” U SVJETLU ETNOLOGIJE I LINGVISTIKE

Najčešći bosanskohercegovački narodni naziv za stećak je “*grčki grob* ili *grčki spomenik* a za čitave nekropole *grčka groblja*.”²³⁶⁸ Također, “Najčešći naziv kojim savremena predanja označavaju staro stanovništvo Bosne i Hercegovine je Grci: taj naziv se može čuti u gotovo svim dijelovima Bosne i Hercegovine. (...)” “Grci su podjednak naziv za nekadašnji stari narod u predanjima današnjeg srpskog, hrvatskog i muslimanskog stanovništva.”²³⁶⁹ Ovim je pred historičare i etnologue postavljen vrlo važan problem za kojeg u dosadašnjoj znanosti nije bilo valjanog odgovora. Ko su “Grci” i njihova “grčka groblja”?

Razumije se, nazivi “grčka groblja”, s obzirom da se pod stećcima nisu sahranjivali etnički Grci, ne mogu biti groblja grčkog etnosa. Također, pod tim pojmom nije moguće razumjeti sintagmu “star ko Grčka” u smislu velike i opće starine, odnosno bilo koja “stara groblja”, iz razloga što se radi o učenom terminu koji je u Bosnu došao s austrougarskom okupacijom, kada se u Bosnu i Hercegovinu uvodi evropski sistem školstva, a u škole grčki jezik i grčka povijest. Naziv “grčko groblje”, pak, tradicionalni je naziv znatno stariji od druge polovine 19. stoljeća. Očuvao se i u tipično bošnjačkim muslimanskim sredinama gdje se, u učenom smislu, sve do druge polovine 19. stoljeća nije znalo ko su etnički Grci.²³⁷⁰

“Grčka groblja” sintagma je pod kojom je nužno podrazumijevati arijansko-gotska groblja. Naime, do navedenog zaključka dolazi se na komplementaran način, uz pomoć historijskog, etnološkog, arheološkog i lingvističko-onomastičkog metoda.

Kako je u Podrinju zabilježio V. Palavestra, zbog toga što je u Bosni padao snijeg tri, šest, sedam ili devet godina, “Grci” su se morali iseliti “u zemlju

²³⁶⁸ Š. Bešlić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982, 32. “Najčešće ih zovu *grčka groblja*.” V. Čorović, *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobničkih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku*, Naše starine, III; Sarajevo 1955, 127. Istražujući narodna predanja u Hercegovini V. Palavestra je zabilježio: “Skoro svako srednjovjekovno groblje ovdje je “grčko groblje”. V. Palavestra, *Narodne pripovijetke i predanja u Hercegovini*, Rad IX-og kongresa saveza folklorista Jugoslavije u Mostaru i Trebinju 1962, Sarajevo 1963, 61.

²³⁶⁹ V. Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo-Zemun 2004, 34.

²³⁷⁰ Kako primjećuje Muvekit, Bošnjaci tek sredinom 19. stoljeća od svojih susjeda saznaju da se Bosna nekad zvala Ilirik. S. S. Hadžihuseinović Muvekit, *Povijest Bosne*, Sarajevo 1999, 7.

Moriju”.²³⁷¹ Ovo višestruko potvrđeno predanje ima prvorazredan značaj, a on se, prije svega, ogleda u nazivu zemlje u koju su iselili “Grci”.

Balkanski Goti imali su svoj poseban naziv, svoje ime **Mëringôs*, **Mërigutans*, a s tim u vezi je oblasno ime *Mêrân*, što je njemački naziv za Istru, Hrvatsku i Dalmaciju.²³⁷² Riječ je o jednom dijelu jugozapadnog Balkana koji su nastanjivali Goti ili “prebivalci Meranije”, prije nego što će se uputiti u Italiju i osvojiti je. To su *Mariani* iz latinskih listina, kako su se u latinaskim izvorima zovu stanovnici Neretvljanske oblasti.²³⁷³ J. Kelemina smatra da su dalmatinski Slaveni i Latini “razumjevali element *mêri* kot morje, mare in tvorili besede **marjane*, *mariani*; **marjane* se je razvilo nadalje **morjani*, stfrc. *Moriani*.”²³⁷⁴ Prema tome, *Morija* je bosanski naziv za gotsko *Mêrân*.

Tradiciija o preseljenju “Grka” u zemlju “Moriju” ustvari govori o Gotima i gotskim seobama, u zemlju *Mêrân*. Naime, opća povijest Gota kontinuirana je povijest stalnih kretanja i izuzetne dinamike. Predanje o odlasku “Grka” u zemlju “Moriju” indirektno potvrđuje njihova općepoznata selidbena kretanja, u kombinaciji s vojnim, posebno u drugoj polovini 4. vijeka kada su se 489. g. n. e. s Balkana uputili u Italiju i osvojili je. S obzirom da je tradiciija “o zemlji Moriji” zabilježena u Podrinju ona je u potpunom skladu s gotskom zemljom *Mêrân*, koja je daleko od Podrinja. Svakako, radi se o osnovnom geografskom pravcu kojim su Goti s Balkana masovno pristizali na tlo Italije. Pošto se od ranije u Podrinju, vjerovatno i u još nekim krajevima centralne Bosne, znalo da je *Mêrân* domovina Gota, njihova seoba u domovinu izgleda posve logičnom.

Mariani iz latinskih listina, kako su se u latinaskim izvorima zovu stanovnici Neretvljanske oblasti, geografski determiniraju južnu granicu gotske zemlje *Mêrân*. U unutrašnjosti, vrlo je vjerovatno da je u *Mêrân* ulazio i jedan dio istočne Hercegovine s Gackom i Stocem.

Da su “Grci” iz bosanske narodne tradicije nekadašnji Goti, etnologija potvrđuje na još nekim primjerima. Kao što je općepoznato, Goti su se na Bakanu posebno zanimali za rudna bogatstva. U predaji iz Drežnice, “Grci dok su bili, tu u potoku Meomači kopali su zlatnu rudu (...)”²³⁷⁵ U Drežnici je također zabilježeno još jedno predanje o Grcima i nekoj njihovoj babi koja je pjevala: “Kad sazori u Docu šenica i vinograd Radinja glavica, onda ćemo ženiti Filipa.”²³⁷⁶ Naziv

²³⁷¹ V. Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, 36.

²³⁷² J. Kelemina, *Goti na Balkanu*, Časopis za zgodovino in narodopisje, god. XXVII/ 1932, Maribor 1932. Objavljeno i u: R. Tafra, *Hrvati i Goti*, Split 2003, 46.

²³⁷³ Isto. Upor: F. Šišić, *Povijest Hrvata...*, 538.

²³⁷⁴ J. Kelemina, *Goti na Balkanu...*, 48.

²³⁷⁵ A. Softić, *Antologija bošnjačke usmene priče*, Sarajevo 1997, 198.

²³⁷⁶ V. Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, 138.

Radinja glavica, nastao je antroponimskim poimeničenjem uzvisine, glavice, od višestruko potvrđene germanske baze *Rad-*,²³⁷⁷ lgb. *Rādo*, got. *Rado*.²³⁷⁸

U Fojnici, "za selo Tješilo"²³⁷⁹ se priča da su nekada u njemu i po okolini "Grci" kopali rudu, a kada su je sasvim istrošili, zauvijek su napustili taj kraj".²³⁸⁰ Premda su u Fojnici i njenoj okolini u 14. i 15. stoljeću višestruko potvrđeni njemački rudari Sasi, tradicija ne govori o njima već o "Grcima", što mogu biti samo Goti. Naglasak u nazivu sela je na prvom slogu i samoglasniku *e*, koje je kratkouzlazno *e*: *Tješilo*. Naziv je nužno dovesti u vezu s vrlo rijetkim antroponimom *Tješilo*²³⁸¹ za koji postoji vjerovatnoća da je gotskog porijekla, od gotskog *Piu-s* "Knecht"²³⁸² i sufiksa *-ila/o*.²³⁸³ S obzirom da u kasnoj antici najteže fizičke poslove u rudarstvu obavljaju robovi, koji su vrlo često ratni zarobljenici, značenje "Knecht" etimologiju gotskog porijekla zadovoljava u potpunosti.

Bosanska narodna tradicija zasigurno je sačuvala predanje o Gotima, s tim što se njihovo ime supstituiralo imenom "Grci". Od posebnog značaja su predanja zabilježena u onim mjestima čiji nazivi su neospornoga gotškoga porijekla, kao što je *Gacko*. Istražujući predanje o postanku tog naziva Luka Grdić-Bjelokosić 1888. godine zabilježio je: "Gacko u Hercegovini dobilo je ime od grada Gata. O ovom se gradu priča da je građen poslije Kosova, kada se tu doselio neka-kav kralj. Taj je kralj bio bezvjerac, narod ga prozva Gadam, otud ime gradu Gat".²³⁸⁴ Legenda je vjerodostojna, iz razloga što je u potpunom skladu s lingvistikom i onomastikom. Ime *Gad* (instrum. *Gadam*) od kojeg je postalo "ime gradu Gat"²³⁸⁵ germanski je antroponim *Gado* "zu agls. *gada*, "comes, socius", Br. 250 *Gatto*, (...).²³⁸⁶ Očito, naziv Gacko ima posve izvjesno etnološko i onomastičko uporište u antroponimu *Gado*,²³⁸⁷ tim prije što je posve moguće da je Gacko nekadašnje sjedište gotskog comesa.

²³⁷⁷ *Radbald, Redbald, Radobod, Radobert, Radagais, Radman, Radlaic, Radlac, Radnath, Raderich, Raderis, Raduald, Radwan, Raduwari, Radward, Radwerc, Radowin, Radulf, Radelfrit, Radalcar, Radelgis, Radelmund*, itd. B. E. Siebs, *Die Personennamen der Germanen*, 137-138.

²³⁷⁸ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*., 101

²³⁷⁹ Naziv je ušao u *Rječnik JAZU*, ali se njegova etimologija ne elaborira. *Rječnik JAZU*, XVIII, 384.

²³⁸⁰ V. Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, 246.

²³⁸¹ U Daničićevu rječniku, između ljudi koje je car Stefan dao crkvi Arhandelovoj u Prizrenu jedan se zvao *Tjšilo*. *Rječnik JAZU*, XVIII, 384.

²³⁸² F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 112.

²³⁸³ Na o got. *Runilo*.

²³⁸⁴ V. Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, 238.

²³⁸⁵ U periodu kasne antike *d* se često zamjenjuje s *t*.

²³⁸⁶ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*., 91.

²³⁸⁷ Na ovaj način dovodi se u pitanje dosadašnja etimologija od slav. *гъ-ѣскъ*. Upor: J. Kelemina, 21. H. Barić, o. c. 77. I. Popović, o. c. 93. I. Pudić, *Die Kultur*., 233.

Predanje o Grcima, koje je u skladu s onomastikom, potvrđuje se i u okolini Foče. U Borju kod Čelebića (Foča) narodno predanje potvrđuje grčku crkvu, a ostatke grčkih kuća "kod sela Hočeva, kod Čelebića".²³⁸⁸ Naziv sela *Hočevo* gotskog je porijekla i odgovara ojkonomu *Hotičina*, u kojem se nalazi veća nekropola stećaka,²³⁸⁹ historijskom toponimu *Hotine* potvrđenom u nahiji Visoko 1468/69.²³⁹⁰ i antroponimu *Hoteš* potvrđenom u Zagrebačkom sinodiku.²³⁹¹

"Grčka groblja" nisu pučko-etimološki nazivi nastali iz narodnog neznanja o čijim se grobljima radi. Problem je u tome što se narodna znanja, sačuvana u pučkoj *oral history*, počesto iskazuju na način koji nije u skladu s učenim povjesnim predodžbama. Također, ne može se prihvatiti da "tim imenom narod hoće da obeleži neku prдавnu starinu",²³⁹² kako je, s izvjesnom rezervom,²³⁹³ svojevremeno smatrao V. Čorović. Nazivi su rasprostranjeni na cjelokupnom geografskom prostoru na kojem je stećak rasprostranjen, tako da je nevjerovatno da se radi o vrlo velikom (ogromnom) narodnom neznanju, rasprostranjenom na tako velikom prostoru.

Narodno "neznanje" o "grčkim grobljima" pogotovo se ne može prihvatiti s hronološkog aspekta, iz razloga što se stećci u dosadašnjoj znanosti uglavnom datiraju u period od 13 – 15. stoljeća a *oral history* doseže i do antičkih vremena. Očito, radi se o velikom raskoraku a njega je moguće hronološki premostiti novom datacijom stećka – čije početke je nužno datirati u kasnu antiku i u vrijeme prvih bosanskih kasnoantičkih bazilika. Naime, da su počeci stećka u 12. – 13. stoljeću predanje o "Grcima" koji su podizali stećke ne bi bilo moguće.

Riječi *steljac*, o kojoj je već bilo riječi, riječ je grčkog porijekla i u potpunom skladu je s terminom "grčko groblje". *Steljac* su u Bosnu donijeli arijanski istočnjaci pristigli na bosansko tle s grčkog istoka, s prostora na kojem su arijanske skupine Sirijaca, Kapadočana, Galata, itd. govorile grčkim jezikom. Njihov grčki jezik na tlu ranosrednjevjekovne Bosne, u odnosu na domorodački vulgarnolatinski i gotski, imao je određenu potporu u znatnom broju crkveno-grčkih riječi koje su zastupljene u Vulfilinom prevodu Biblije i vjerovatno se jedno vrijeme govorio uporedo s vulgarnolatinskim i gotskim. Ali, broj nosilaca grčkog jezika bio je znatno manji od broja nosilaca vulgarnolatinskog i gotskog, tako da grčki jezik nije imao izgleda da u Bosni presloji zatečene. Pa ipak, direktan trag o sebi ostavio je u riječi *steljac*, indirektan u sintagmi "grčko groblje". "Grčko

²³⁸⁸ V. Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, 245.

²³⁸⁹ O tome vidjeti u ovom poglavlju: *Hotičina*.

²³⁹⁰ O tome vidjeti u poglavlju pod naslovom "Visočki gotizmi".

²³⁹¹ D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 50.

²³⁹² V. Čorović, *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika...*, 127.

²³⁹³ U vezi s "grčkim grobljima" Čorović navodi: "Samo ja mislim da je to učeni naziv unesen u narod, a ne ponikao iz sama naroda." Isto.

groblje" ustvari govori o groblju onih "Grka" koji su sa prostora grčkog istoka, kao arijanci, iza 348. godine došli u Bosnu.

Prilikom utvrđivanja porijekla determinacije "grčko groblje" nužno je uzeti u obzir psihološki aspekt koji je prisutan prilikom nastanka sličnih determinacija. Svuda u svijetu, posebno u tuđem gdje se stranci prvi put susreću s tuđim grobljima, determinacija groblja polazi od vjere onih koji su sahranjeni u njega, čemu na svoj način doprinosi vjerska simbolika grobova, njihova orijentacija, izgled nadgrobnika, itd. Kognitivna spoznaja o bilo kojem grobu vodi preko vjere. Arheologija je, pak, davno utvrdila da se grobovi pojedinih naroda međusobno razlikuju upravo iz razloga što su te razlike uslovljene različitim religijskim vjerovanjima pojedinih naroda. Prema tome, determinacija "grčkoga groblja", prije svega, pučka je determinacija "grčke vjere" umrlih pripadnika koji su sahranjeni u "grčko groblje". Pošto ona nikako ne može biti vjera etničkih Grka, a nije ni pravoslavna, ona može biti jedino arijansko-gotska. S tim u vezi, u potpunom su skladu povijesni izvori u kojima se spominje *grčki obred, grčko krivovjerje i zablude Grka*, koje M. Orbini i D. Farlati vezuju uz bana Stjepana II i Tvrtka I. Na taj način navedeni pisci "označavaju njihovu pripadnost Crkvi bosanskoj, a ne pravoslavlju", kako ispravno, ali nepotpuno, zaključuje D. Lovrenović.²³⁹⁴ *Grčki obred, grčko krivovjerje i zablude Grka* nužno imaju i svoj pogrebni obred i svoja "grčka groblja", što je jedno s drugim u čvrstoj i dijalektičkoj vezi.

RASPROSTRANJENOST "GRČKIH GROBLJA" NA TLU BOSNE I HERCEGOVINE

Rasprostranjenost "Grčkih groblja" na tlu Bosne i Hercegovine, i drugih starina koje su imenovane s pridjevom "grčki", na osnovu *Kataloško-topografskog pregleda stećaka* autora Š. Bešlagića, izgleda ovako:

Zapadna Bosna: U blizini zaseoka Kenjari, gdje se nalazi nekropola s 39 stećaka, je "grčki bunar".²³⁹⁵ U selu Brestovu, kod Doboja, *Kamenje* ili *Grčko groblje* je nekropola na kojoj se nalaze tri stećka.²³⁹⁶ *Grčka gradina* je lokalitet stećaka u selu Pavićima, kod Banjaluke.²³⁹⁷ U Palačkovcima kod Prnjavora, "grčkim spomenicima" naziva se nekoliko manjih stubova.²³⁹⁸ U Grkovcima kod Livna

²³⁹⁴ D. Lovrenović, *Stećci*, 162. Upor: Isti: *Na klizištu povijesti, Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska (1387.-1463.)*, Zagreb-Sarajevo 2006, 689-690.

²³⁹⁵ Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 98.

²³⁹⁶ Isto, 133.

²³⁹⁷ Isto, 98.

²³⁹⁸ Isto, 101.

“na tzv. Grčkom groblju, nalazi se skupina sa 56 stećaka u obliku sanduka.”²³⁹⁹ U Orahovljanima, kod Donjeg Vakufa, na lokalitetu *Grčko groblje*, nalazi se nekropola s četiri stećka.²⁴⁰⁰

Centralna Bosna: *Kamenje* ili *Grčko groblje* lokalitet je stećaka u selu Brestovo, kod Doboja.²⁴⁰¹ *Grčko groblje* ime je za nekropolu u selu Očauš, kod Teslića, na kojoj se nalazi 17 stećaka.²⁴⁰² *Grčko groblje* je nekropola u selu Bijelo Bučje, kod Teslića, na kojoj se nalazi 27 stećaka.²⁴⁰³ *Grčko groblje* je nekropola u selu Trebeuša, kod Travnika, na kojoj se nalaze 32 stećka.²⁴⁰⁴ *Grčko groblje* ime je za nekropolu u selu Ratanj, kod Kaknja, na kojoj se nalazi 21 stećak.²⁴⁰⁵ *Grčko groblje* je nekropola u selu Donji Močioći, u sarajevskoj općini Centar, na kojoj se nalaze 62 stećka.²⁴⁰⁶ *Grčki mramor* je stećak u selu Mirkovići, općina Centar, Sarajevo.²⁴⁰⁷ *Poljana* ili *Grčko groblje* je naziv za nekropolu stećaka u Mjehovinama, Kalinovik.²⁴⁰⁸

Istočna Bosna: Na lokalitetu *Mramorje* ili *Grčke grobnice*, u selu Vražalice kod Rogatice, nalazi se nekropola s 66 stećaka.²⁴⁰⁹ *Grčko groblje* je ime za nekropolu u goraždanskom selu Kožetin, na kojoj se nalaze dva stećka.²⁴¹⁰ *Brijest* ili *Grčko groblje* je nekropola stećaka u selu Slavčiči, kod Foče, na kojoj se nalazi 20 stećaka.²⁴¹¹

Zapadna Hercegovina: *Grčko groblje* je nekropola stećaka u prozorskom selu Duge, na kojoj se nalazi osam stećaka.²⁴¹² *Grčko groblje* je ime za nekropolu u selu Žuglići, Konjic, na kojoj se nalazi 17 stećaka.²⁴¹³ *Grčko groblje* je ime za nekropolu u selu Dobrigošće, Konjic, na kojoj se nalazi 30 stećaka.²⁴¹⁴ *Grčke grobnice* su lokalitet stećaka u Bivoljem Brdu, kod Čapljine, na kojem se nalazi 75 stećaka.²⁴¹⁵

Istočna Hercegovina: Na lokalitetu Pavlovina, u selu Gorani kod Konjica, nalaze se “duvarine” i pećina koja je iznutra obrađena, “što se pripisuje

²³⁹⁹ Isto, 111.

²⁴⁰⁰ Isto, 127.

²⁴⁰¹ Isto, 133.

²⁴⁰² Isto, 136.

²⁴⁰³ Isto, 136.

²⁴⁰⁴ Isto, 143.

²⁴⁰⁵ Isto, 149.

²⁴⁰⁶ Isto, 174.

²⁴⁰⁷ Isto, 175.

²⁴⁰⁸ Isto, 185.

²⁴⁰⁹ Isto, 251.

²⁴¹⁰ Isto, 269.

²⁴¹¹ Isto, 273.

²⁴¹² Isto, 292.

²⁴¹³ Isto, 296.

²⁴¹⁴ Isto, 296.

²⁴¹⁵ Isto, 317.

Grcima.²⁴¹⁶ *Mašeta* ili *Grčko groblje* naziv je za nekropolu stećaka u selu Repovci, kod Konjica, na kojoj se nalazi 25 stećaka.²⁴¹⁷ *Grčko groblje* je naziv za nekropolu u selu Gornji Preslop, kod Konjica, na kojoj se nalazi 30 stećaka.²⁴¹⁸ Na lokalitetu *Vuč-kamen* ili *Grkovina*, u Ježeprasini, Konjic, nalazi se 130 stećaka.²⁴¹⁹ *Grčka glavica* je lokalitet stećaka u selu Biskup, kod Konjica, na kojem se nalazi 115 stećaka.²⁴²⁰ U predjelu Zorovići, u selu Višnjevo kod Gacka, nalazi se *Grčko groblje* na kojem je 18 stećaka.²⁴²¹ Pored nekropole u selu Milavići, kod Stoca, na kojoj se nalaze 352 stećaka, nalazi se zaseok s nazivom *Grk*.²⁴²² Uz nekropolu Boljuni, kod Stoca, nalazi se "Grčki bunar", zvani Neveš (...).²⁴²³ Na lokalitetu *Grčko groblje*, u selu Bjelojevići kod Stoca, nalazi se devet stećaka.²⁴²⁴ Na lokalitetu Kladenac, na lijevoj obali rijeke Trebišnjice, u selu Sedlari kod Trebinja, nalazi se 1 stub koji zovu *Grčki stub*.²⁴²⁵

Podaci Š. Bešlića, o bosanskohercegovačkim nekropolama koje u svom nazivu sadržavaju pridjev *grčki*, nisu potpuni. Za područje Hercegovine dovodi ih u sumnju V. Palavestra koji, u vezi s istraživanjem narodnih predanja u Hercegovini, kaže: "Skoro svako srednjovjekovno groblje ovdje je "grčko groblje".²⁴²⁶ Posebno su nepotpuni i nedostatni za područje nekadašnje Visočke nahije, o čemu informira M. Filipović.

"GRČKA GROBLJA" TIPIČNA SU ZA NEKADAŠNJU VISOČKU NAHIJU

Nazivi "grčka groblja" nigdje u Bosni i Hercegovini nisu zastupljeni u tolikom broju kao na području nekadašnje Visočke nahije. Uz nekoliko iznimaka, gdje se nekropole nazivaju imenom "kaursko groblje", najčešći i skoro isključiv naziv u visočkom kraju za nekropole je "grčka groblja". S tim u vezi su i brojne

²⁴¹⁶ Isto, 325.

²⁴¹⁷ Isto.

²⁴¹⁸ Isto, 336.

²⁴¹⁹ Isto, 331.

²⁴²⁰ Isto, 334.

²⁴²¹ Isto, 359.

²⁴²² Isto, 373.

²⁴²³ Isto, 374.

²⁴²⁴ Isto, 376.

²⁴²⁵ Isto, 396.

²⁴²⁶ V. Palavestra, *Narodne pripovijetke i predanja u Hercegovini*, Rad IX-og kongresa saveza folklorista Jugoslavije u Mostaru i Trebinju 1962, Sarajevo 1963, 61.

druge povijesne starine koje se nazivaju "grčkim".²⁴²⁷ Visoko je daleko najbrojnija i najgušća area bosanskohercegovačkih "grčkih" groblja i "grčkih" starina, što ima svoje povijesne uzroke: visočki kraj area je najbrojnijih gotizama na jugozapadnom Balkanu.

U visočkom selu Vlaškovu, iznad Krtina "grčki grob" je stećak već potonuo u zemlju.²⁴²⁸ U Mrakovu, na Dublju, nalazi se nekoliko "grčkih grobova".²⁴²⁹ Jedno "grčko groblje" nalazi se u Zagonima,²⁴³⁰ u Koritniku dva "grčka groblja".²⁴³¹ Između Trzni i Zaputja "ima po nekoliko stećaka "grčkih grobova".²⁴³² U selu Vratnici "bila su dva 'grčka' groba." ²⁴³³ Po stranama iznad Dolipolja "bilo je mnogo 'grčkih' grobova." ²⁴³⁴ Ispod sela Stuparića je Glavica s "grčkim" grobljem.²⁴³⁵ Ispod Dvora je glavica Grepčine, na kojoj je bilo "grčko greblje".²⁴³⁶ U Rajčićima, iznad Ahmića kuća bilo je "grčko greblje".²⁴³⁷ U Grajanima, u polju pored rijeke je "grčko greblje", do njega staro muslimansko groblje.²⁴³⁸ Na Odiću je jedan stari "grčki" grob,²⁴³⁹ drugo "grčko greblje" je između Tušnjica i Bare.²⁴⁴⁰ U Topuzovu polju, na Čakinoj njivi je je "7 'grčkih' grobova", u njihovoj blizini dva stara muslimanska nišana i turbe.²⁴⁴¹ U Buzićima, kod vrela Brijesta nalaze se dva stećka, "nekoliko takvih 'grčkih' grobova ima i nasred sela." ²⁴⁴² U Repnom dolu nalazi se "nekoliko 'grčkih' grobova, jedan u pravoslavnom groblju." ²⁴⁴³ Na Mladošu, blizu sela Brezovik, je "grčko greblje", u njegovoj blizini katoličko, pravoslavno i muslimansko groblje.²⁴⁴⁴ Na Brizama, u selu Sebinje, je "grčko greblje".²⁴⁴⁵ Pod selom Gornja Papratice je "grčko greblje".²⁴⁴⁶ U selu Javor, u pravoslav-

²⁴²⁷ Kako bilježi M. Filipović, "izrazima "grčki" i "kaurski" stanovništvo Visočke Nahije označava starine iz srednjeg veka", kao što su "grčki" bunar, kaldrma, itd. M. Filipović, *Visočka nahija...*, 699.

²⁴²⁸ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 348. U Mrakovu, na Dublju, nalazi se nekoliko "grčkih grobova."

²⁴²⁹ Isto, 356.

²⁴³⁰ Isto, 368.

²⁴³¹ Isto, 373.

²⁴³² Isto, 380.

²⁴³³ Isto, 395.

²⁴³⁴ Isto, 407.

²⁴³⁵ Isto, 412.

²⁴³⁶ Isto, 418.

²⁴³⁷ Isto, 426.

²⁴³⁸ Isto, 428.

²⁴³⁹ Isto, 432.

²⁴⁴⁰ Isto.

²⁴⁴¹ Isto, 456.

²⁴⁴² Isto, 483.

²⁴⁴³ Isto, 488.

²⁴⁴⁴ Isto, 497.

²⁴⁴⁵ Isto, 498.

²⁴⁴⁶ Isto, 504.

nom groblju "ima 'grčkih' grobova."²⁴⁴⁷ Na Vrtlima, kraj sadašnjeg muslimanskog groblja, je "grčko greblje".²⁴⁴⁸ Pod Gradom, u Velikom Čajnom, je "grčko greblje".²⁴⁴⁹ Iznad Trakine Kahve, u Kovačićima, je "grčki greb".²⁴⁵⁰ Pod cestom, kod Vilajetovića (Arnautovići) je "grčko greblje".²⁴⁵¹ Na Brečaku, u Buzićima, je "grčko greblje" (30 stećaka).²⁴⁵² U Grdevcu, "u donjem okviru Poda, je 'grčko greblje'".²⁴⁵³ Na Podubačama, u selu Skoparanovići, je "grčko greblje".²⁴⁵⁴ Pod Prokovićima, kraj Bijelog Brijega, "je mjesto Klisarišće i tu je 'grčko greblje'".²⁴⁵⁵ U Podvincima, "kod džamije su zajedno staro 'grčko' groblje i današnje muslimansko groblje".²⁴⁵⁶ U Podvincima, "Pod međom, niže Omerbegovića, bilo je 'grčko greblje'".²⁴⁵⁷ U Ostrlji je groblje "iz grčkog vakt".²⁴⁵⁸ U Bištranima, kod Eljenka, je "grčko kamenje".²⁴⁵⁹ "Počevši od katoličkog groblja na Stupu, pa sve do 'grčkih' kamenova iznad Močila, ima mnogo 'grčkih' grobova, t. j. stećaka u obliku ploča, prizme i sarkofaga."²⁴⁶⁰ U ataru Čatića, "bilo je u selu 'grčko greblje'".²⁴⁶¹ U Čatićima, na lijevoj obali rijeke, je "grčko" groblje.²⁴⁶² Na njivi Crkvenjak, u Aljinićima, bila je crkva, "i sve doskora na tom mestu bilo je 'grčkih' grobova."²⁴⁶³ U Miljačićima, prema Sapnici, iznad sela je "grčko greblje".²⁴⁶⁴ Iznad sela Seoce je katoličko groblje i u njemu su tri "grčka groba".²⁴⁶⁵ "Iznad Jezera, ima nekoliko 'grčkih' grobova na jednom vršiću."²⁴⁶⁶ "Ispod Sutjeske, na desnoj obali Trstivnice, a pored Trstivnice, je 'grčko greblje' (...)." ²⁴⁶⁷ Na brijegu Čelikovini, u Brezi, je "grčko groblje", a pod njim dva nišana od "svatovskog groblja".²⁴⁶⁸ "Grčko greblje" je i na Hrašću iznad Roja, u Ričici.²⁴⁶⁹ Još jedno "grč-

²⁴⁴⁷ Isto, 506.

²⁴⁴⁸ Isto, 513.

²⁴⁴⁹ Isto, 526.

²⁴⁵⁰ Isto, 528.

²⁴⁵¹ Isto, 531.

²⁴⁵² Isto, 536.

²⁴⁵³ Isto, 541.

²⁴⁵⁴ Isto, 542.

²⁴⁵⁵ Isto, 546.

²⁴⁵⁶ Isto, 549.

²⁴⁵⁷ Isto.

²⁴⁵⁸ Isto, 551.

²⁴⁵⁹ Isto, 558.

²⁴⁶⁰ Isto, 563.

²⁴⁶¹ Isto, 566.

²⁴⁶² Isto, 566.

²⁴⁶³ Isto, 571.

²⁴⁶⁴ Isto, 574.

²⁴⁶⁵ Isto, 577.

²⁴⁶⁶ Isto, 578.

²⁴⁶⁷ Isto, 591.

²⁴⁶⁸ Isto, 602.

²⁴⁶⁹ Isto.

ko greblje" u Ričici bilo je na Bijelim Brijegovima.²⁴⁷⁰ Kod Gradine, u Zagradu, je "grčko" groblje.²⁴⁷¹ Više Rikoča na Brusu, u Bukovlju, je "grčko" groblje.²⁴⁷² U katoličkom groblju, u Popima, "ima 'grčkih' grobova (...)." ²⁴⁷³ Na Pročinama ili Marušiću je nekoliko "grčkih" grobova, a uz ovo groblje su staro muslimansko i pravoslavno groblje.²⁴⁷⁴ Na Rusavi je jedan "grčki kamen".²⁴⁷⁵ Iznad Dračića, u Subotinju "bilo je 'grčko' groblje."²⁴⁷⁶ U Subotinju, na obrešku Vilenom Brijegu su "grčko groblje i korita."²⁴⁷⁷ U selu Vrtlišu "Grčko greblje" je u Zagulju, pored Gradine, idući Bosni.²⁴⁷⁸ U Tičićima, "na kosi Kaurskom Greblju su 'grčki grobovi'".²⁴⁷⁹

M. Kreševljaković, u studiji o naseljima nekadašnje općine Pucarevo (Novi Travnik), u vezi s "grčkim grobljima" na tlu nekadašnje Visočke nahije, značajno dopunjuje M. Filipovića. Za novotravničke nekropole stećaka M. Kreševljaković informira da ih narod zove "grčka groblja," a "na području Opare i Rankovića stećke nazivaju bogumilskim spomenicima."²⁴⁸⁰

Na žalost, M. Filipović na prostoru nekadašnje Visočke nahije skoro uopće ne donosi orijentaciju stećaka. Od značaja je nekropola u Zgošći, koja je izuze tak, i čiji naziv je gotskog porijekla.²⁴⁸¹ Za orijentaciju stećaka na toj nekropoli, koju Š. Bešlagić iz nepoznatog razloga izostavlja,²⁴⁸² Filipović piše. "Tako je na pr. oko crkvine u Zgošći znatan broj grobova na bregu, možda grobova odličnijih, ali je veći broj grobova pored puta, ispod odseka terase na kojoj je crkvica, i ovi niži grobovi su orijentirani u pravcu puta J – JI, J, JI i J – JZ."²⁴⁸³ Prema tome, radi se o orijentaciji koja nije u pravcu Z – I i koja zasigurno nije katolička ili

²⁴⁷⁰ Isto.

²⁴⁷¹ Isto, 611.

²⁴⁷² Isto, 618.

²⁴⁷³ Isto, 628.

²⁴⁷⁴ Isto, 630.

²⁴⁷⁵ Isto, 634.

²⁴⁷⁶ Isto, 636.

²⁴⁷⁷ Isto.

²⁴⁷⁸ Isto, 639.

²⁴⁷⁹ Isto, 645.

²⁴⁸⁰ M. Kreševljaković, *Naselja opštine Pucarevo*, 17. Kreševljaković posebno navodi "grčko groblje" ispod Glavice, u Pribilovićima (n. dj., str. 40.), "grčko groblje" u Djakovićima (str. 47), "grčke" pećine u Gornjim Pečinama, "svatovsko grčko groblje" u Petačićima (str. 94.), "grčki" kanal kod Vranduka, u selu Bugojčići koje su, po predanju, nastanjivali bogumili (str. 101), "Grke" koji su pokopani na nekropoli Kaurlaš, u selu Monjići (str. 142.), o "grčkom groblju" na Lučicama, u selu Dahovo (str. 162.).

²⁴⁸¹ O tome vidjeti u podnaslovu *Prvi gosti nose gotska imena*.

²⁴⁸² Za lokalitet *Crkvina* u D. Zgošći, gdje se nalazila nekropola s 14 stećaka, Bešlagić ne donosi orijentaciju stećaka. Oko 150 m. sjeverno od Crkvine, navodi da se nalazi skupina od 10 stećaka okrenutih u pravcu Z – I. Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, 147-149.

²⁴⁸³ M. Filipović, *Visočka nahija*, 239.

pravoslavna. Orijentacija koju Filipović bilježi kao J – JZ germanskog (gotskog) je porijekla. Skoro identična orijentacija stećaka je i na Radimlju.²⁴⁸⁴

Brojna visočka "Grčka groblja", koja se po svojoj brojnosti ne mogu usporediti ni s jednim drugim krajem na tlu Bosne i Hercegovine i kojima je na bosanskohercegovačkom tlu područje nekadašnje Visočke nahije jezgreno i matično područje, komplementarna su jezgrenom i matičnom području najbrojnijih bosanskohercegovačkih gotizama. Visočka "Grčka groblja" i visočki gotizmi u čvrstoj su uzajamnoj vezi. Očito, "Grčka groblja" su, u svojim najstarijim počecima, arijansko-gotska groblja, koja će sa slavenizacijom bosanske narodne crkve i Crkve bosanske postati općenarodna bosanska groblja. U etničkom smislu, prije svega to su arijansko-gotska groblja, ali i groblja kasnije arijaniziranih Slavena.

Hronologija narodne tradicije o "grčkim grobljima" ne poklapa se s hronologijom većine nadgrobni spomenika na "grčkim grobljima", što je posve razumljivo. Počeci tradicije o "grčkim grobljima" i počeci stećaka zajednički se datiraju iza 348. godine, kada su se Vulfilini Goti naselili na tlo današnje Bosne i Hercegovine i kada se počinju podizati njihovi prvi nadgrobni spomenici u obliku ploče.²⁴⁸⁵ Svakako, najveći broj stećaka, sanduka, sljemenjaka i stubova, podignut je u periodu od 13 – 15 stoljeća. Spomenici iz tog perioda nužno su se uklopili u već postojeću tradiciju "grčkih groblja". Bilinopoljska imena gotskog porijekla, imena gotskog porijekla uklesana na stećke, vlaška imena gotskog porijekla iz najstarijih osmanskih popisa, kao i nazivi brojnih nekropola, pak, pokazuju gotsku onimijsku opstojnost, komplementarnu etničkoj,²⁴⁸⁶ što je i opstojnost tradicije. Da su počeci narodne tradicije o "grčkim grobljima" u 13-15 stoljeću tradicija u imenu "grčka groblja" zasigurno ne bi bila moguća.

"MACURSKO GROBLJE" JE ARIJANSKO-GOTSKO GROBLJE

Istražujući načine sahranjivanja i podizanja nadgrobni spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku V. Ćorović za nekropole stećaka donosi naziv *Macurska groblja*.²⁴⁸⁷ U vezi s tim nazivom, V. Ćorović navodi: "Ja u tom nalazim

²⁴⁸⁴ O tome vidjeti u poglavlju o nekropolama stećaka čiji nazivi su gotskog porijekla.

²⁴⁸⁵ M. Vego smatrao je da su nadgrobni spomenici, u vidu obične lomljene ploče, postavljeni u ranom srednjem vijeku pod uticajem ilirskih i gotskih običaja. M. Vego, *Historija Broćna od najstarijih vremena do turske okupacije*, Sarajevo 1961, 94.

²⁴⁸⁶ Ako su se bugarski Goti, kao samostalan narod, zasigurno očuvali do 10. stoljeća, ista pretpostavka, u najmanjem, važi i za Bosnu, čemu je zoran dokaz gotska bazilika u Brezi i ostaci njihovog runskog pisma.

²⁴⁸⁷ V. Ćorović, *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobni spomenika...*, 127.

stari trag plemenskog naziva Mazura (...).²⁴⁸⁸ Međutim, stećci nisu nadgrobni spomenici samo jednog "plemena", što je nepremostiva poteškoća Ćorovićevog tumačenja. Povezivanje naziva *Macursko groblje* s plemenom Mazura indirektno dovodi u sumnju i sam Ćorović, tvrdnjom da je u narodnoj etimologiji i djelomično od macurskog postalo m a d Ź a r s k o groblje, kao i konstatacijom da je kod Bugara "magurama ili magurkama zovu mogile", te da "nije isključeno da između naziva m a g u r k a i m a z u r s k o g r o b l j e postoji neka bliža veza, po značenju te reči u istočnjačkim jezicima".²⁴⁸⁹ *Mazura* je ime krmači,²⁴⁹⁰ *Macura* izuzetno rijetko muško ime potvrđeno samo u pridjevskom liku *Macurov* u 16. stoljeću,²⁴⁹¹ iz čega nije moguće razumjeti prihvatljivu motivaciju po kojoj bi se nekropola stećaka po tim likovima mogla imenovati. Premda je po vokaciji bio historičar i lingvist, Ćoroviću je lingvističko-onomastička suština naziva *Macurska groblja* ostala nepoznata.

Macursko groblje je naziv izveden od antroponima, nastao po imenu neke značajnije ličnosti koja je na tom mjestu sahranjena i po čijem imenu je groblje dobilo ime. U nazivu se krije višestruko potvrđen ostrogotski antroponim *Maza*,²⁴⁹² u vezi s langobardskim antroponimom *Mado*, "dazu *Mazzo* in *Mazzi*."²⁴⁹³ Riječ je o široko rasprostranjenom antroponimu, što se vidi iz činjenice da je ostavio znatnog traga u toponimiji sjeverne Italije koju su svojevremeno nastanjivali Langobardi i Goti.²⁴⁹⁴ Vjerovatno se radi o popularnom germanskom imenu.

Kako informira M. Kreševljaković, u selu Rat kod Novog Travnika, na lokalitetu *Maculje*, nalazi se nekropola koja je "jedna od najljepših u Bosni i Hercegovini."²⁴⁹⁵ Naziv nekropole u vezi je s toponimima germanskog porijekla *Mazzolo*, *Mazólo*, *Mazzolini*, u sjevernoj Italiji.²⁴⁹⁶

"GRČKA GOSPODA" JE ARIJANSKO-GOTSKA GOSPODA

U selu Humsko, kod Foče, nalazio se stećak s natpisom u kojem se spominje gost Milutin. Između iostalog, u natpisu stoji: Primihъ darove o[đъ] velike g[o]spode i vlasteo (vlastelъ) i o[đъ] grъčke g[o]spode.

²⁴⁸⁸ Isto.

²⁴⁸⁹ Isto.

²⁴⁹⁰ *Rječnik JAZU*; VI, 546.

²⁴⁹¹ Isto.

²⁴⁹² M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, 166.

²⁴⁹³ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 99.

²⁴⁹⁴ "Mazzolo, Verona; Mazóla, Mazzolini, Venedig; Mazzotta, Verona; Mazzocco, Vicenza, Verona; s. auch kampus und Massalengo, IV, 17; Oliv. V. 106." Isto.

²⁴⁹⁵ M. Kreševljaković, *Naselja opštine Pucarevo...*, 147.

²⁴⁹⁶ "Mazzolo, Verona; Mazóla, Mazzolini, Venedig. E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 99.

“Grčka gospoda” sa stećka u Humskom u vezi je s gostom Milutinom, odnosno s njegovim zvanjem *gosta*. Riječ *gost* gotskog je porijekla, od gotskog *gast-s*, “Gast, Fremder”, o čemu je već bilo riječi. F. Kluge, u razmatranju etimologije njemačke riječi “Gast”, i njene veze s gotskim *gast-s*, otkriva izvedenicu *ghosti-pot-s* u slavenskom značenju “gospodi” (Gasttherr).²⁴⁹⁷ Prema tome “grčka gospoda” je “gospoda” Crkve bosanske, odnosno “gospoda” arijansko-gotskoga porijekla. S aspekta uporedne lingvistike, “grčka gospoda” su, prije svega, *gosti* Crkve bosanske a u širem smislu, s proširenjem prvobitnog značenja, najvjerojatnije i sve druge crkvene starješine koji su u prvo vrijeme bili arijanci. S obzirom na to da je značenje gotskog *gast-s* “(ino)stranac”, “tuđinac”, “tudozemac” prvobitno obuhvatalo prve Gote koji su, u vrijeme vjerskih progona arijanaca sjeverno od Dunava, četrdesetih godina 4. st. n. e. kao “stranci” (“tuđinci”, “inozemci”) došli na tle Bosne, vjerovatno je da izvedenica *ghosti-pot-s* kasnije obuhvatila cjelokupan crkvenobosanski sveštenečki red, tim prije što se na primjeru *Hodidjed* pokazuje da neki od najviših crkvenih starješina, kao što je *did*, također nose gotska imena.

Gost Milutin, kad nabraja od koga je dobio darove, prvo kaže da je primio darove od “velike gospode i vlastele”, a potom od “grčke gospode”. Iz povijesnih izvora koji govore o diplomatskoj službi *gosta* Crkve bosanske, i o raznim uslugama koje su činili vladaru i vlasteli, moguće je razabrati jedan od razloga zbog čega su *gosti* darivani. Pritom, za *gosta* Milutina posve je logično da i od svoje crkvene “gospode”, odnosno od svojih crkvenih kolega ili “grčke gospode”, također primi darove – za životne zasluge koje se, u pravilu, uvijek dodjeljuju zaslužnijim pripadnicima reda. A o vrsti darova o kojima se u natpisu ne govori može se pretpostavljati. S tim u vezi, oporuka *gosta* Radina Butkovića na svoj način pokazuje da se “iman’je” *gosta*, prije svega, sastojalo u novcu,²⁴⁹⁸ što znači da su *gosti*, između ostalog, dobijali i novčane darove.

Već je rečeno da je arijanstvo na Balkan stizalo s grčkog istoka kojem, po svom porijeklu, pripada i Vulfila. Vulfilin prevod Biblije s grčkog jezika, pak, u gotsku crkvenu nomenklaturu uveo je znatan broj grčkih riječi,²⁴⁹⁹ što je bio još jedan razlog da se na tlu srednjovjekovne Bosne arijansko-gotska vjera smatra “grčkom vjerom”, a groblja njenih pripadnika “grčkim grobljima”. Treće, povijest bosanskog srednjeg vijeka povijest je brojnih krstaških ratova koji su poduzimani

²⁴⁹⁷ “Gast *Sm std* (8. Jh), mhd *gast*, ahd. *gast*, as *gast*. Aus g. **gasti-m* “Gast”, auch ing. (o/weur) *ghosti-m*. “Fremdling”, spezial “Gast”, auch in akslav. *gosti* “Gast”, l. *hostis* “Fremdling”, Feind”, l. *hospes* “Fremder” Fremdling, Gastfreund” (*ghosti-pot-s*, vgl. akslav. *gospodi* (Gasttherr) Weitere Herkunft unklar; erwogen wird gr. *xénos* “Fremdling, Gast”, (<ghs- en -vo), alb. *huaj*, und weiter zu ai. *ghásati* “verzehrt” als “Kostgänger” o.ä (...).” F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 24. auflage, Walter de Gruyter, Berlin/New York 2002, 332.

²⁴⁹⁸ O tome vidjeti u Oporuci *gosta* Radina Butkovića. D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 543 i d.

²⁴⁹⁹ *Episkop, paraklētus*, itd.

od strane katoličke crkve, s ciljem da se Crkva bosanska uništi i iskorijeni. Katolički nasrtaji na "vjeru bosansku", sami po sebi, doveli su do posve jasne pučke spoznaje da se bosanska vjera razlikuje od katoličke, a tu razliku puk je iskazao kroz "grčku vjeru" i kroz "grčka groblja". Tome je 1054. godine još više doprinijela podjela crkve na katoličku i pravoslavnu, odnosno rimsku i grčku. S obzirom na to da ni najveći broj prvih arijanaca nije bio svjestan suptilnih razlika različitih crkvenih učenja; doktrinarne razlike u vjerskim učenjima vremenom su potpuno globalizirane, kao "rimске" (katoličke) i "grčke" (pravoslavne).

Srednjovjekovna bosanska književnost nastala u okvirima Crkve bosanske na svoj način pokazuje šta su "grčka vjera" i "grčka groblja" u srednjovjekovnoj Bosni. Kako zaključuje H. Kuna, čitava ta književnost, koja se zasniva na ranim staroslavenskim prevodima Biblije, od čega je u bosanskim kodeksima sačuvan, uglavnom, samo Novi zavjet, nužno je morala biti bar u ranim periodima manje-više jednoobrazna, usaglašena s grčkim originalima s kojih je prevedena (...).²⁵⁰⁰ Također, osporavajući mišljenje D. Dragojlovića, koji je nastojao bosanske hereetike vezati za pravoslavlje – što je pokušao tekstovima sačuvanih srednjovjekovnih spomenika Crkve Bosanske – H. Kuna zaključuje da "o pravoslavlju u klasičnom smislu u kodeksima Crkve bosanske nema uvjerljivih podataka, a uz to se mora uzeti u obzir da su svi sačuvani kodeksi ove crkve, u stvari, prevodi s grčkoga, i to biblijskih knjiga s nešto pratećih tekstova, u kojima nema naznake obredne upotrebe (...)."²⁵⁰¹

Šta su "grčki originali" s kojih su prevedena bosanska evanđelja, otkud oni bosanskim krstjanima, da li su po njih išli na grčki istok i tamo ih prevodili i prepisivali, ili ih je neko donosio u Bosnu, otkuda bosanskim krstjanima poznavanje grčkog jezika, što je preduvjet da prevode s grčkih originala? Na jedno od ovih pitanja pokušao je odgovoriti D. Mandić, smatrajući da su evanđelja prepisivana iz glagoljskih predložaka što su ih krstjani nalazili u "obližnjim hrvatskim zemljama,"²⁵⁰² što se nikako ne može dokazati. Mandićevo mišljenje u funkciji je historiografske kroatizacije srednjovjekovne Bosne.

S obzirom na to da H. Kuna nije znala da je Crkva bosanska arijansko-gotskoga porijekla, ona nije mogla pretpostaviti da je najveći dio crkveno-bosanskih riječi grčkoga porijekla u Bosnu pristigao gotskim posredništvom. Bez obzira na to što se radi o značajnom broju riječi grčkog porijekla, koje se nalaze u bosanskim kodeksima, ne može se dokazati da se radi o izravnom prevođenju s grčkih originala. Naprotiv, skoro sve grčke riječi crkvene provenijencije sadržane su u Vulfilinom prevodu Biblije, koja je prevedena s grčkog. A Vulfila je ne samo prevodio s grčkog, kako piše arijanski biskup Auksencije, znao je i propovijedati

²⁵⁰⁰ H. Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Sarajevo 2008, 54.

²⁵⁰¹ Isto, 61.

²⁵⁰² D. Mandić, *Bogomilska crkva...*, 117.

na grčkom jeziku.²⁵⁰³ Pored Vulfile, grčki jezik zasigurno su znali i mnogi drugi istočnjački arijanci, tim prije što je "Arijanstvo kao najznačajnija hereza 4. st., u prvome redu karakteristična za istočne zajednice (...)"²⁵⁰⁴ Preko grčkog jezika arijanska kršćanska vjera u početku je nužno bila "grčka vjera", jer se naukovala i obnašala na grčkom jeziku. Pritom, ne smije se izgubiti iz vida činjenica da svi balkanski Goti nisu bili arijanci i da je među njima uvijek bilo i ortodoksnih.²⁵⁰⁵

"Grčka groblja", ne samo po terminu "grčki", koji je ponekad u značenju "pravoslavni", ne mogu nikako biti katolička groblja. Arheološki i onomastički podaci iz pisanih i epigrafskih izvora pokazuju da je ne samo Dalmacija već i područje kontinentalne Hrvatske, u razdoblju od 4-7. st. bilo pod pretežnim uticajem zapadnog dijela Carstva, te da su svi epigrafski spomenici na tom području ispisani latinskim jezikom i pismom.²⁵⁰⁶ To što su neke katoličke crkve podignute u nekropolama bitno ne mijenja stvar: crkva dolazi u nekropolu s ciljem prevjeravanja, a njenu gradnju karakterizira masovno uništavanje stećaka, koji se, tokom izgradnje crkve, koriste kao najobičniji građevinski materijal. Katolička simbolika na nekim stećcima, pak, sporadična je pojava i posljedica je vjerskih prevjeravanja, o čemu je već bilo riječi.

Na tlu Srbije Š. Bešlagić evidentirao je ukupno 92 naselja u kojima se nalaze stećci.²⁵⁰⁷ U pojedinim naseljima je više pojedinačnih lokaliteta stećaka, a pored njih se nalazi ukupno 17 pravoslavnih crkava.²⁵⁰⁸ Ni jedna od nekropola koje su situirane uz crkve ne zove se "grčko groblje", što znači da se taj naziv ne može dovoditi u vezu s pravoslavnom crkvom. Naziv "grčko groblje" za nekropole na tlu Srbije zastupljen je ukupno pet puta,²⁵⁰⁹ na lokalitetima koji nemaju nikakve veze s bilo kojom crkvom.

"Grčka groblja" nisu pravoslavno-srpska groblja iz još jednog razloga: pravoslavna groblja na tlu Srbije, na kojima nema stećaka, ne zovu se "grčkim gro-

²⁵⁰³ I. Pudić, *Gotski jezik*, I, 29.

²⁵⁰⁴ M. Jarak, *Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske*, Od nepobjedivog sunca do sunca pravde : rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj : katalog izložbe, Arheološki muzej, Zagreb 1994, 32.

²⁵⁰⁵ "Krajem IV veka nestalo je arijanizma na istoku. Iako je većina Gota na Balkanu bila ortodokсна, i oni su se posle u Italiji, Francuskoj, Španiji služili Vulfilinom biblijom, a preko nje podržavali arijanizam." Isto, 28.

²⁵⁰⁶ "Zanimljivo je da se čak i grčka riječ EVSEBIOS ili EVSEBEI na prstenu iz Osjeka (br. 125) ispisana latinskim slovima." B. Migloti, *Arheološka grada iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj : Od nepobjedivog sunca do sunca pravde: katalog izložbe*, Arheološki muzej, Zagreb 1994, 67.

²⁵⁰⁷ Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 413-431.

²⁵⁰⁸ U naseljima Lešnica, Donja Nedeljica, Loznica, Dokmir, Stepanja, Mokra Gora, Mačkat, Bučje, Radoina, Radijevići, Janačko polje, Ocrkavlje, Mileševa, Novi Pazar, Bostane, Donji Štitari, Beljak. Isto.

²⁵⁰⁹ U naseljima Kriva Reka, Akmačići, Dučevo, Hirta, Sjenica. Isto.

bljima". Od nastanka pravoslavne crkve, pa sve do danas, ona su pravoslavna groblja, u etničkom smislu groblja Srba, ili srpska groblja.

Šest srbijanskih nekropola nosi naziv "Mađarsko groblje",²⁵¹⁰ što ima dvostruk značaj: a) pokazuje da groblje nije srpsko, odnosno pravoslavno, iz razloga što su Mađari katolici, i pod 2) naziv "Mađarsko groblje" vjerovatno je ostatak predanja o geografskom prostoru lijeve obale Dunava, odnosno današnje Mađarske, odakle su pristigli arijanski Goti.²⁵¹¹

Nazivi nekropola *Bogumilsko groblje* (u naselju Zlodol)²⁵¹² i *Bogumilski kamen*, u Gornjoj Bokorini,²⁵¹³ vjerovatno su mladi tzv. "učeni" nazivi.²⁵¹⁴ Najvjerovatnije, s osloncem na tradiciju da se radi o "krivovjerstvu" ili bogomilstvu, oni također pokazuju da nekropole nisu pravoslavne.

Stećci u bosanskim kasnoantičkim bazilikama iz 5. i 6. stoljeća n. e. na svoj način datiraju jezičku nomenklaturu "grčkoga groblja". Groblja stećaka zasigurno su starija od pravoslavne srpske crkve, koja nastaje 1054. godine.

Historija bilo kojeg geografskoga prostora, pa tako i bosanskog, prije svega, historija je jezičkih izričaja koji su nastajali na tom prostoru. Svaka riječ, kao i bilo koja arhivska listina, ima svoju dataciju i vrijeme u kojem je nastala, samo što to historičari ne znaju i ne uvažavaju. Riječ je daleko starija i od kamena od kojeg je stećak isklesan; zar Biblija ne kaže, "i prvo bijaše riječ". Najstarija riječ o bosanskom stećku grčka je riječ i potiče s grčkog istoka. Njom se iskazuju veze između sirijskog stećka, koji se na tom heleniziranom prostoru zove *stélé*, i bosanskog stećka, koji se zove *steljac*. Ovo ime za stećak očuvalo se okolini Kupresa.²⁵¹⁵ Imenom *Steljac*, pak, naziva se osamljen sljemenjak u Novom Selu,

²⁵¹⁰ U naseljima Dvorska, Tolisavac, Vrbić, Bobova, Brančići, Ražana. Isto.

²⁵¹¹ Također, stanovništvo Semberije i sjeverne Bosne staro stanovništvo naziva Mađarima, po mišljenju V. Palavestre iz razloga što se u tome krije "sjećanje na nekadašnju, uglavnom povremenu, ugarsku dominaciju nad tim područjima, što se odrazilo i na usmena historijska predanja o starom stanovništvu." V. Palavestra, *Historijska usmena predanja*., 140. Međutim, Palavestra ne objašnjava činjenicu da se isti naziv sačuvao i u zapadnoj Bosni, između Une i Sane "iako nema konkretnih historijskih podataka da je u tim krajevima nekada živio ugarski etnički element." Isto.

²⁵¹² Isto, 420.

²⁵¹³ Isto, 428.

²⁵¹⁴ Kao što je općepoznato pripadnici vjere bosanske sebe su zvali krstjanima. Međutim, termin *bogomil* u novije vrijeme obuhvatio je i bosanske krstjane.

²⁵¹⁵ Š. Bešlić, *Stećci – kultura i umjetnost*, 32.

kod Kupresa, orijentiran u pravcu SZ – JI.²⁵¹⁶ Imenom *Steljci* naziva se i jedna nekropola stečaka u Sinju.²⁵¹⁷ Naziv za stečak *steljac*, kao i nazivi nekropola *Steljac*, *Steljci*, koji jesu grčkoga porijekla, komplementarni su brojnim bosanskim "grčkim grobljima", što je najčešći narodni izraz za nekropole stečaka, o čemu će kasnije biti više riječi.

U bosanskom jeziku riječ *steljac* ima veliki značaj. Tu riječ na bosanskohercegovačko tle i u srednju Bosnu nisu mogli donijeti etnički Grci, jer ih historija na tom prostoru ne poznaje. U arei antičke Prače, gdje su posvjedočene brojne trgovačke djelatnosti između Grka i Ilira, na prostoru koji je od strane etničkih Grka u prethistoriji i antici bio koloniziran, gdje se nalazila kolonija grčkih trgovaca i gdje je, kasnije, posvjedočena brojna penetracija srednjovjekovnih greciziranih Vlaha,²⁵¹⁸ riječ je nepoznata. U srednju Bosnu mogli su je donijeti jedino Goti, u obliku neke od njihovih jezičkih izvedenica **stalla*, **stall-s* m,²⁵¹⁹ u vezi sa starogrčkim *στέλλω* f. "postaviti".²⁵²⁰

Naziv *steljac* u lingvističkoj je vezi s još nekim nazivima koji se odnose na lokalitete stečaka. *Stolice* je neposredan naziv za nekropolu stečaka koja se nalazi u selu Blječeva, kod Bratunca. Na nekropoli, u selu čiji naziv je gotskog porijekla,²⁵²¹ nalaze se 43 stečka nepoznate orijentacije.²⁵²² U bratunačkom selu Magašići, na lokalitetu *Stolice*, nalazi se nekropola s 50 stečaka "u obliku stubova".²⁵²³ U selu Sokolovići, kod Sokoca, na njivi *Stolovi* nalazi se osamljen stečak u obliku sanduka.²⁵²⁴ Svi ovi nazivi imaju uporište u gotskom **stalla*, **stall-s* m, u vezi s grčkim *στέλλω* f. "postaviti". Na drugoj strani, panslavistima

²⁵¹⁶ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 117. Upor. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, II, 185.

²⁵¹⁷ Isto. Upor: Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 78.

²⁵¹⁸ O tome vidjeti u knjizi I *Predslavenskih korijena Bošnjaka* (Poglavlje o glasinčkim nazivima grčkog porijekla).

²⁵¹⁹ "(...) in it. *stalla*, -o, prov. *estal*, aspain. *estalla*, port. *estala*, zu aisl. *stalli*, stall-r "Gestell", ae. *steal*, ne. afr. mnd. ahd. *stall* "Stall", ae. *ge-steal*, n. "Gebäude, Rahmen", *faest-steall*, "feststehend", *ge-stealla*, ahd. *gi-stallo* "Gefährte", ais. *stalla* "zum Stehen bringen", ae. *steallian* "eintreten, stattfinden", mnd. mhd. *stallen* "in der Stall bringen, sich lagern, feststellen", ae. *stiel*, ne. *stell* "Fischplatz", mnd. *stelle* "Gestel", zu ae. *stielan*, as. *stelian*, ahd. *stelen* "stallen, stellen", ais. *stilla*, ae. *stillan*, ne. *still*, as. *stilian*, ahd. *stillen* "stillen, beruhigen", ae. afr. *stille*, ne. *still*, as. ahd. *stilli* < **stelni*- "still, ruhig, sanft", as. ahd. *stollo* "Stollen, Stütze", norw. *stølla* "langsam gehen", ae. *styllan* "starr stehen", nd. *stollen* "erstarren" (...) F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, Mit Einschluß der Eigennamen und der Gotischen Lehnwörter im Romanischen, Heidelberg 1934, 98. Upor: *Stolle*, *Stollen*. "Stübe, Bosten" < **stulno*- idg. *sthalnā* "Bosten" F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Straßburg 1910, 364.

²⁵²⁰ F. Petračić, *Grčko-hercegovački rječnik*, Zagreb 1875, 600.

²⁵²¹ Vidi: *Blječeva*.

²⁵²² Na nekropoli se nalaze 43 stečka nepoznate orijentacije. Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 228.

²⁵²³ Isto, 227.

²⁵²⁴ Orijentacija nije zabilježena. Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 243.

preostaje da naziv pokušaju motivirati sa *sto*, *stô*, *stôl*, *stòl*, pl. *stòli*, *stòlovi*, m. *stolac*, *stolica*, što je "u slav. jezicima u svim tim značenjima ili samo u značenju trpeza".²⁵²⁵ "*Stolica je ispražnivanje čovječijeg tijela (...)*"²⁵²⁶ a stećak nije izmet ili *stolica* na kojoj se sjedi, već je nadgrobni spomenik. Pritom, ne smije se izgubiti iz vida istovjetno značenje gotskog *stols*.²⁵²⁷ Ali, naziv kupreški *steljac*, dvostruke bratunačke *Stolice*, sokolovički *Stolovi*, potiču od gotskog **stalla*, **stall-s* i između sebe se razlikuju po konsonantu *l* koji je u nazivu *steljac* palataliziran a u ostalim nije. Svi ti nazivi potiču od gotskog **stalla*, **stall-s*, u vezi s grčkim nazivom za nadgrobni spomenik *stélé*, povezano s starogrčkim *στέλλω* f. Pritom, dvostruke bratunačke *Stolice*, a na jednom od njih se nalazi 50 stećaka "u obliku stubova", ne ostavljaju dileme o njihovom porijeklu. Zasigurno, oni su gotskog porijekla.

Tradicija sirijskog stećka, arijanskim posredništvom, donesena na bosanskohercegovačko tle, nije jedina tradicija bosanskog stećka. Bilo koja tradicija održiva je jedino ako su se povjesno održali njeni utemeljitelji i nosioci. Posebno je održiva ako se ukrsti sa sličnom tradicijom. A sirijska tradicija nadgrobnog spomenika, u obliku stećka, u ranosrednjovjekovnoj Bosni naišla je na plodno tlo: ona se ukrstila sa sličnom ilirsko-romanskom tradicijom i njenim kamenim nadgrobnicima,²⁵²⁸ pločama i sarkofazima²⁵²⁹ koji su se na istom prostoru od ranije podizali.

Sama po sebi, tuđa tradicija, bliskošću svojih oblika ukrštena s autohtonom i bez čvršćeg oslonca na vjeru, nije imala izgleda da na bosanskohercegovačkom tlu nametne stećak kao dominantan i jedinstven srednjovjekovni nadgrobni spomenik. Svi nadgrobni spomenici svijeta, svojim izgledom, ornamentikom i simbolikom, ne mogu bez vjere i vezani su za određenu vjeru. S tim u vezi, stećak se od ranije dovodio u vezu s *vjerom bosanskom* i Crkvom bosanskom.²⁵³⁰ Ali, u razmatranju vjerske pripadnosti stećaka njihova različita i počesto zbunjujuća ornamentika, a posebno motiv križa, nije dozvoljavala decidue zaključke. I dok su svojevremeno pomno prebrojavani svi križevi s bosanskih stećaka, kojim se dokazivalo da je stećak pravoslavni i katolički,²⁵³¹ u potpunosti su izostala ono-

²⁵²⁵ Rječnik JAZU, 593.

²⁵²⁶ Isto, 618.

²⁵²⁷ Isto.

²⁵²⁸ Ilirski kameni nadgrobnik iz Ruduše, kod Senja, slični sljemenjaku. A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb 1991, 53.

²⁵²⁹ Sahraniivanje u kamenim sarkofazima "nije bio tako čest običaj u srednjovjekovnoj Bosni. Dosađa je ustanovljen u okolini Travnik, Jajca, Zenice, Sarajeva i Foče." Š. Bešlić, *Stari grad Jeleč u Podrinju*, Prilozi Instituta za historiju u Sarajevu 11-12, Sarajevo 1975-1976, 227.

²⁵³⁰ Stećke su smatrali nadgrobni spomenici sljedbenika Crkve bosanske: A. Evans, Johan von Asbóth, Ćiro Truhelka, Kosta Herman, Vejsil Ćurčić, Dragutin Knievald, Dominik Mandić, A. Solovjev. Š. Bešlić, *Stećci – kultura i umjetnost*, 492.

²⁵³¹ Uglavnom na osnovu križa zastupljenog na stećcima, pripadnost stećaka sljedbenicima Crkve bosanske osporavali su: A. Benac, M. Vego, Š. Bešlić, M. Wenzel, N. Miletić. Isto, 493.

mastička istraživanja nazivâ brojnih bosanskih nekropola, iz kojih se vidi o čijim se nekropolama i grobovima radi, i o kojoj vjeri. *Grčka groblja i steljac* samo otvaraju vrata u potpuno nepoznat svijet nekadašnjih imenovanja – koja na još jedan način pokazuju da je stećak prije svega nadgrobni spomenik pripadnika Crkve bosanske – i da je Crkva bosanska arijansko-gotskoga porijekla.

Prilikom razmatranja stećaka u Milama već je bilo riječi o gotskoj orijentaciji jednoga broja stećaka. Gotske nekropole, i germanske uopće, imale su grobove okrenute u pravcu jugozapad-sjeveroistok. Gotska tradicija u orijentaciji stećaka, koji su okrenuti u navedenom pravcu, neosporna je, tim prije što se ona, počesto i na istoj nekropoli, ukršta s orijentacijom zapad-istok. Posljednja orijentacija, prisutna i u predkršćanskom periodu,²⁵³² uglavnom je posljedica kristijanizacije. Vrlo često, na brojnim nekropolama, stećci su okrenuti i u jednom i u drugom pravcu, što je komplementarno međusobnom vjerskom arijansko-ortodoksnom prožimanju i dvojnim arijansko-rimskim bazilikama o kojima je već bilo riječi. Ali, neophodno je još jedanput naglasiti da su balkanski Goti u 4. stoljeću uglavnom arijanci, te da se u 5. stoljeću situacija donekle mijenja kada određen broj Gota postaje ortodoksan. Stoga, iz različite orijentacije stećaka, vrlo često na istoj nekropoli, ne mogu se izvoditi zaključci da oni označavaju grobove pripadnika različitog etnosa. Prije će biti da se radi o različitim arijanskim i ortodoksnim vjerskim običajima prije svega etničkih Gota, a poslije slavenskih doseljavanja, razumije se, i arijaniziranih Slavena.

Iz *Kataloško-topografskoga pregleda* bosanskih nekropola stećaka, autora Š. Bešlagića, vidi se da grobna orijentacija stećaka nije potpuna i da za znatan broj nekropola nedostaje. Ali, u vezi s orijentacijom, Š. Bešlagić je i nepouzdan informator, što se posebno otkriva iz njegovih informacija o orijentaciji stećaka na olovskoj Klisi. Za stećke rasporedene oko crkve Bešlagić navodi da su okrenuti u pravcu Z – I (zapad – istok).²⁵³³ Međutim provjerom na terenu otkriva se, najblaže rečeno – Bešlagićeva dezinformacija. Kao i temelji crkve čija orijentacija nije katoličko-pravoslavna, stećci s nekropole u Klisi precizno su okrenuti u pravcu sjeverozapad – jugoistok.²⁵³⁴

Argud je ime sela u općini Konjic u kojem se, na lokalitetima Muzge, Kunja i Jesenice, nalaze tri nekropole stećaka. Prema informaciji Š. Bešlagića,

²⁵³² H. Roosens, *Quelques particularités des cimetières mérovingens du nord de la Belgique*, *Archéologica Belgica* 108, Bruxelles 1968, 11-12.

²⁵³³ Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 232.

²⁵³⁴ Orijentacija je utvrđena na osnovu vlastitih terenskih istraživanja.

14 stećaka s nekropole Muzge okrenuti su u pravcu zapad – istok, dva u pravcu sjever – jug.²⁵³⁵

Još jedan toponim s imenom *Argud* u vezi je sa stećcima. "Na položaju *Argud*, a na lokalitetu Hrastovi (ili Mramorje)", u selu Greben u općini Višegrad, nalaze se dva stećka u obliku sljemenjaka s postoljem. Okrenuti su u pravcu Z – I.²⁵³⁶

Naziv je složen: *Ar-gud*.

U nazivu se prepoznaje jedan od najstarijih slavenskih naziva za Gote: *Gud*, koji je dvostruko potvrđen u glasinačkoj arei gotskih naziva gdje se nalaze *Gudovo*, *Gudova glavica*, *Konogovo*.²⁵³⁷

Prvi slog naziva *ar-* ukazuje na germansku antroponimsku bazu u ličnom imenu **Aro* "zu gotisch *Ara*", koje je potvrđeno kod Langobarda.²⁵³⁸

Posebno lingvističko pitanje u vezi s nazivom je neizvršena metateza likvida u prvom slogu *ar-*, što bi naziv moglo datirati iza sredine 10. stoljeća. Međutim, čini se da je naziv stariji, i da je prvobitno glasio **Aragud*. Najvjerovatnije, u mladoj fazi i poslije sredine 10. stoljeća, kontrakcijom od **Aragud* nastalo je *Argud*.

Najvjerovatnije, na nekropolama koje sadržavaju naziv *Argud* sahranjen je Got čije ime je *Aro*.

Naziv *Argud*, kao historijski toponim u nahiji Visoko, potvrđen je i u najgušćoj arei gotskih naziva na jugozapadnom Balkanu, o čemu će kasnije biti više riječi.

Bakri je lokalitet koji se nalazi u selu Veliki Ogradenik, kod Čitlika, na kojem se nalazi nekropola od 37 stećaka okrenutih Z – I.²⁵³⁹

Naziv *Bakri* nije moguće objasniti južnoslavenskim jezičkim sredstvima.

U visočkom selu *Goduša*, čiji naziv je najvjerovatnije gotskoga porijekla,²⁵⁴⁰ u zaseoku *Rajčići*, jedna njiva zove se *Bàkr(e)*.²⁵⁴¹ Naziv mještanima nije najjasniji i u dilemi su da li se njiva zove *Bàkr* ili *Bàkre*.²⁵⁴²

Objašnjenje čitlučkog naziva *Bakri* i visočkoga *Bàkr(e)* vodi u gotski jezik. U skladu s glasovnim zakonima bosanskog jezika, iz gotskog *bōkarei-s* "Shreiber, Schriftgelehrter" pouzdano se dobija *Bakri* (*Bàkr(e)*). Po svojoj prilici, nazivi su u

²⁵³⁵ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 332.

²⁵³⁶ Isto, 258.

²⁵³⁷ O tome vidjeti u knjizi I *Predslavenskih korijena Bošnjaka...*, 374-377.

²⁵³⁸ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 85.

²⁵³⁹ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 315-316.

²⁵⁴⁰ O tome vidjeti u poglavlju koje slijedi.

²⁵⁴¹ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 426. Na terenu (2008.) sam zabilježio: *Bàkre*.

²⁵⁴² Dilema je provjerena terenskim istraživanjem Goduše.

vezi s nekom učenom ličnosti koja je sahranjena na nekropoli, ili koja je u Rajčićima posjedovala njivu.

Na prostoru ostataka ranosrednjevjekovnog (?) gradića *Klis*, kod Olova, jedan bunar zove se *Bàkreni būnār*.²⁵⁴³

Bàle su konjičko selo u kojem se, na lokalitetu Hrast, nalaze dva sljemnjaka okrenuta u pravcu SZ - JI.²⁵⁴⁴

Izvođenju seoskog naziva od *bāle*, f sline, protive se različiti naglasci.²⁵⁴⁵

Naziv sela nije izveden ni od pridjeva *balav*, iz razloga što u ovom slučaju zbirno (kolektivno) poimeničenje pejorativnoga karaktera ne dolazi u obzir, jer ono u toponimiji nije nigdje potvrđeno. Naime, na tlu Bosne i Hercegovine naziv je jedinstven. Imenica *balavci*, odnosno nom. plurala *bāle*, pak, u značenju je mladih i nedoraslih osoba. Balavci, u hronološkom smislu, u jednom naselju koje u svojoj starosnoj strukturi stanovništva ima i starih i mladih, ne mogu biti jedina i dominantna kategorija njegovog stanovništva, da se po njima naziv motivira.

Seoski naziv vjerovatno je nastao poimeničenjem, od gotskog antroponima *Bal*, Βάλα,²⁵⁴⁶ potvrđenog kod Prokopija.²⁵⁴⁷

Dugosilazno *a* u *Bàle* odgovara naglasku u gotskom antroponimu koji je imao istovjetan naglasak, *Bāla*, Βάλα.

Dočetno *-e* u *Bàle* tvori pluralia tantum.

U neposrednom susjedstvu Bala su sela Vrbljani i Bradina, u kojima se nalaze nekropole stećaka čija orijentacija također otkriva germanske etničke elemente. Planina u pravcu prema Vrbljanima zove se *Zibela* (*Gibal*). Na konjičkom području nalazila se kuća "Obicena patarena", koji nosi neosporno germansko ime, o čemu je već bilo riječi.

NEKROPOLE S OSNOVOM *BAR*- U ZNAČENJU "MRTVAČKI KOVČEG"

Barevište je lokalitet stećaka u selu Podjelinak, kod Lištice. Na toj nekropoli nalazi se 13 stećaka okrenutih u pravcu SZ- JI.²⁵⁴⁸

²⁵⁴³ Informacija je na osnovu vlastitih ustraživanja.

²⁵⁴⁴ Š. Bešlić, *Steći*, kataloško-topografski pregled, 331.

²⁵⁴⁵ Đ. Daničić informira da je riječ *bāle* tamnoga postanja. *Rječnik JAZU*, I, 164.

²⁵⁴⁶ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 113.

²⁵⁴⁷ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*., 250.

²⁵⁴⁸ Š. Bešlić, *Steći*, kataloško-topografski pregled, 307.

Naziv se izvodi iz starovisokonjemačkog "*bāra* 'Bahre', 'Totenbahre' in obwald. *Bara* 'Leiche' (...)." ²⁵⁴⁹ S obzirom na to da je "Bahre" u značenju "mrtvački sanduk", "kovčeg", u vezi s "Leiche" "mrtvac", očito je da se radi o gotskoj riječi koja na posve zadovoljavajući način determinira groblje i njegove "mrtvačke sanduke", odnosno stećke.

Još jedan neposredan lokalitet stećaka, s nazivom *Barevišće*, nalazi se u selu Gorani kod Konjica, gdje se nalaze "2 osamljena stećka u obliku sanduka, kao ostatak brojnije nekropole." Okrenuti su po pravcu Z - I. ²⁵⁵⁰ Etimologija naziva istovjetna je s prethodnom. Lokalitet se nalazi oko 2 km vazdušne linije daleko od sela *Otoležani*, čiji naziv je gotškoga porijekla. ²⁵⁵¹

Treći lokalitet stećaka, koji ima dvojni naziv *Barovina ili Vinogradi*, nalazi se u naselju Krehin Gradac, kod Čitluka. Na nekropoli se nalaze 24 stećka, po informaciji M. Vege, okrenuta u pravcu Z - I. ²⁵⁵² Etimologija prvog dijela dvojnog naziva *Barovina* također je germanskoga porijekla, od *bāra* "Bahre", "Totenbahre".

Barnik je selo kod Sokoca. "Na glavici usred sela nalazi se nekropola sa 18 sanduka, 1 ploča je kod česme, a 1 ploča 200 m. sjevernije." Po informaciji Š. Bešlagića, stećci su postavljeni po pravcu Z - I. ²⁵⁵³

Iz lokacije nekropole, za koju Bešlagić navodi da je "usred sela", može se zaključiti da je selo dobilo ime po nekropoli, odnosno da je *Barnik* još jedan neposredan naziv za nekropolu.

Seoski naziv je složen: *Bar-nik*.

Prvi dio naziva također je izveden od starovisokonjemačkog "*bāra* 'Bahre', 'Totenbahre'", na koji je dodan slavenski sufiks *-nik*.

Oblici stećaka na nekropoli *Barnik*, uglavnom sanduci, na svoj način potvrđuju značenje naziva

Logobare su neposredan lokalitet stećaka, koji se nalazi u selu Vukovo kod Tešnja. ²⁵⁵⁴ Naziv je složen: *Logo-bare*. Prvi dio naziva antroponimskog je porijekla. *Logo-* u potpunosti odgovara antroponimskoj bazi *Laga-* ostrogotskog antroponima *Lagarimanus*. ²⁵⁵⁵ Morfem *-bare* germansko je "*bāra* 'Bahre', 'Totenbahre'". Dočetno *-e* u *Logobare* nastalo je po zakonu otvorenih slogova, ili je pučko-etimološko, u smislu "bare", "močvare".

²⁵⁴⁹ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 101.

²⁵⁵⁰ Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 325.

²⁵⁵¹ *Otolež* < "zu germ. *aPala "Adelltum, Adel", got. aPaling (...)." O tome vidjeti u: I. Pudić, *Alt (ost) germanische Ortsnamen in den Balkansprachen*, 233-234.

²⁵⁵² Isto, 317.

²⁵⁵³ Isto, 243.

²⁵⁵⁴ Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 137.

²⁵⁵⁵ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 150.

Barmiš je selo u općini Konjic u kojem se nalazi jedan stećak nepoznate orijentacije.²⁵⁵⁶

Barići su arheološki lokalitet u Tesliću, na kojem se nalaze tri stećka okrenuta u pravcu Z – I.²⁵⁵⁷

Na području nekadašnje Visočke nahije u vezi s germanskim *bāra* "Bahre", "Totenbahre" najvjerovatnije su *Podbarnice* u Moštru, o čemu je već bilo riječi, i potok *Barice* u selu Podvinci, kod Visokog.²⁵⁵⁸ Za posljednji potok, koji po prirodi stvari podrazumijeva tekuću vodu i čiji naziv *Barice* nikako ne odgovara stajaćoj vodi bare ili močvare, M. Filipović navodi da se nalazi "pod Krčevinom, na Pločama".²⁵⁵⁹ Najvjerovatnije, naziv potoka nastao je po stećcima u obliku ploča.

Za nekropole stećaka općepoznato je da su uglavnom rasprostranjene na dominantnim mjestima odakle se pruža lijep pogled,²⁵⁶⁰ te da je "uzvisina ili padina bila pripremljena samo da primi jedan prirodni završetak, kameni krst ili stup (...)." ²⁵⁶¹ Posljednje mjesto na kojem se stećci mogu zamisliti, i naći, je bara, močvara. Ali, u *Kataloško-topografskom pregledu* Š. Bešlagića iznenađuje broj nekropola koje u svom nazivu sadrže riječ *bara*. To su *Bare* u selu Bristovi kod Bugojna,²⁵⁶² *Bare* u selu Voljice kod Gornjeg Vakufa,²⁵⁶³ *Bare* u Donjoj Presjenici kod Trnova,²⁵⁶⁴ *Bare* u Šadićima kod Vlasenice,²⁵⁶⁵ *Bare* u Luburić polju kod Sokoca,²⁵⁶⁶ *Bara* u selu Sajice kod Pala,²⁵⁶⁷ *Bare* u Slatini kod Prozora,²⁵⁶⁸ *Bare* na jugozapadnim padinama Velike Čvrsnice kod Posušja,²⁵⁶⁹ *Grgureve bare*

²⁵⁵⁶ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III, 209.

²⁵⁵⁷ Isto, II, 116.

²⁵⁵⁸ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 546.

²⁵⁵⁹ Za isti potok Filipović donosi naziv *Barički potok*. "Na Pločama je, između Baričkog i Bukovačkog potoka, 1 kuća muslimana Jusića (...)" Isto, 549.

²⁵⁶⁰ O tome informira V. Čurčić: "Naši srednjovjekni preci izabirali su većinom mjesta za svoja grobišta s najromantičnijim pogledom, tako da im se zaista moramo diviti s koliko estetskog smisla su oni konsekvantno tražili i nalazili takva mjesta." Prema: D. Lovrenović, *Stećci*, 207.

²⁵⁶¹ N. Miletić, *Umetnost na tlu Jugoslavije*, *Stećci*, 22.

²⁵⁶² Njive ispod seoskih kuća u Bristovima, gdje se nalazi 50 stećaka bez utvrđene orijentacije. Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 128.

²⁵⁶³ U Barama, na putu za selo Kut, na lokalitetu Zgoni, nalaze se dva stećka nesigurne orijentacije. Isto, 131.

²⁵⁶⁴ Kod zaseoka Odžak, na lokalitetu *Bare*, nalazi se nekropola s 13 stećaka okrenutih u pravcu Z – I i S – J. Isto, 177, 178.

²⁵⁶⁵ Na lokalitetu *Bare*, južno od naselja, nalazi se nekropola s 10 stećaka nepoznate orijentacije. Isto, 219.

²⁵⁶⁶ Na lokalitetu *Bare*, u Luburić polju, nalazi se nekropola s 80 stećaka postavljenih u pravcu Z – I. Isto, 242.

²⁵⁶⁷ U zaseoku Odžak, na lokalitetu *Bara*, nalaze se dva stećka okrenuta u pravcu Z – I. Isto, 266.

²⁵⁶⁸ Na lokalitetu *Bare*, nedaleko od sela, nalazi se nekropola sa 120 stećaka postavljenih "po obadva glavna pravca". Isto, 295.

²⁵⁶⁹ U *Donjim Barama* nalazi se nekropola s 26 stećaka postavljenih po pravcu SZ – JI. Isto, 299.

u Lipniku kod Gacka,²⁵⁷⁰ *Barice* u Danićima kod Gacka,²⁵⁷¹ *Grujina Bara* u selu Šljivova, kod Krupnja.²⁵⁷² *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* još više uvećava broj sličnih naziva.²⁵⁷³ Nema nikakve sumnje, nekim od ovih naziva kumovala je pučka etimologija i dovela germansko *bāra* "Bahre", "Totenbahre" u pogrešnu vezu s barom, močvarom. Terenska istraživanja ovih lokaliteta, koja čekaju svog istraživača, s velikom vjerovatnoćom će otkriti da neke od navedenih nekropola nisu locirane na barovitom tlu. Za njihove nazive sa sigurnošću se može reći da su izvedeni od germ. *bāra* "Bahre", "Totenbahre".

Neposredni lokaliteti stećaka *Barevište*, *Barevišće*, *Barovina*, *Barnik*, *Bar-miš*, *Logobare*, *Barići*, s velikom vjerovatnoćom izvedeni od starovisokonjemačkog "*bāra* 'Bahre', 'Totenbahre', čije dugo *a* (*ā*) u bosanskom jeziku ostaje nepromijenjeno, otkrivaju posve izvjesnu znanstvenu pravilnost iz koje se izvode pouzdani zaključci. Germani (Goti) za najstarije kamene sarkofage imali su svoj naziv, koji je sadržavao starovisokonjemačko (i gotsko?) *bāra*, u značenju mrtvačkog sanduka, kovčega. Sahrane na nekropoli Pavlovac, kod Sarajeva, u kojim su devet pokojnika ispod stećaka prethodno sahranjeni u kamenim sarkofazima,²⁵⁷⁴ na svoj način potvrđuju etimologiju germanskog porijekla.

J. Dedijer informira da u Hercegovini "*bar* znači sijeno, trava".²⁵⁷⁵ Međutim, motivaciju za naziv nekropole stećaka nikako nije moguće iznaći u sijenu, travi, pogotovu za više nekropola koje nisu ograničene isključivo na Hercegovinu. Nazivi se ne daju po onom čega ima u izobilju, a trave ili sijena ima svuda.

²⁵⁷⁰ Na *Grgurevim barama*, pokraj puta za planinsko naselje Ravno, nalazi se nekropola s 88 stećaka orijentiranih Z – I, osim jednog koji je okrenut u pravcu S – J. Isto, 363.

²⁵⁷¹ Uvrh sela, na lokalitetu *Barice*, nalazi se nekropola s 14 stećaka orijentiranih po pravcu Z – I, osim dva primjerka okrenuta u pravcima S – J i JZ – SI. Isto, 365.

²⁵⁷² Na lokalitetu *Grujina bara* ili *Mnamorje* nalazi se nekropola s 10 stećaka orijentiranih po pravcu Z – I. Isto, 417.

²⁵⁷³ *Barice* u Solakovićima kod Ilijaša, gdje se nalazi jedan stećak okrenut S – J / *Arheološki leksikon*, III, 39./, *Bare* u selu Podravno, kod Srebrenice, gdje se nalazi srednjovjekovni grad i jedan stećak nepoznate orijentacije / Isto./, *Barice* u Tupanarima, Šekovići, gdje se nalazi 17 stećaka nepoznate orijentacije / Isto, 67./, *Bare* u selu Dedevo, kod Foče, gdje se nalazi nekropola sa 10 stećaka nepoznate orijentacije / Isto 119./, *Bare* u selu Žuglići kod Jablanice, gdje se nalazi jedan stećak okrenut u pravcu Z – I / Isto, 208./,

²⁵⁷⁴ L. Fekeža, *Jezgra nahije (župe) Tilave i nekropola dijela porodice Pavlovića na Pavlovcu u Kasindolu*, Zemlja Pavlovića – srednji vijek i period turske vladavine, ANU Republike Srpske i Univerzitet Srpsko Sarajevo, Naučni skupovi, knjiga V, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 7, Banja Luka – Srpsko Sarajevo 2003, 497.

²⁵⁷⁵ J. Dedijer, *Hercegovina* (reprint), Gacko 2004, 78.

Starovisokonjemačko (i gotsko?) "*bāra*, sadržano u nazivima nekropola s osnovom *Bar-*, nije odlučujući faktor po kojem bi se mogle datirati pojedine nekropole s tom bazom. Kao što je, po prirodi stvari, ne samo biblijska riječ starija od kamena, i baza *bar-* zasigurno je starija od mnogih nekropola koje imenom obilježava. Vjerovatno je nastala u vezi s oblikom onih stećaka koji su izdubljeni i u obliku rimskih sarkofaga.²⁵⁷⁶ I kao što ista riječ živi sve do danas, ona je u svom višestoljetnom trajanju vjerovatno dobijala i prošireno značenje, obuhvaćajući i one stećke koji nisu izdubljeni kao sarkofazi, i koji svojim spoljnim izgledom, u obliku sanduka, podsjećaju na sarkofage.

Barzonja je ljetno stočarsko naselje nedaleko od Blidinjskoga jezera na kojem se nalazi nekropola sa 70 stećaka okrenutih u pravcu SZ – JI.²⁵⁷⁷

Najvjerovatnije, naziv je antroponimskog postanja, izveden od germanskog imena s osnovom *Barz-*, sadržanoj u antroponimu *Barzimer*²⁵⁷⁸ (*Barz-* + *-onja*).

D. Daničić informira o pridjevu *bārzast* "zelenkast i crvenkast" < tal. *verza*, rum. *barza*.²⁵⁷⁹

Betanj je ime šume u općini Šekovići, u kojoj se na lokalitetu Piskavice nalazi nekropola s deset stećaka za koje nije poznato kako su orijentirani.²⁵⁸⁰

Naziv *Betanj* zasigurno nije slavenski.

Nazivu šume, u kojoj se nalazi nekropola, odgovaraju nazivi talijanskih toponima germanskog porijekla *Bettón* (Verona), *Le Bettone* i *Bettoniere* (Padua). E. Gamillscheg izvodi ih iz germanskih antroponima *Bêdo*, *Beto*, *Betto*.²⁵⁸¹

U vulgarnom latinitetu rimske provincije Dalmacije glas *d* počesto se supstituirao glasom *t*. S obzirom na to da se u nekim tudicama izvorno *e* ne mijenja, glasovna promjena *Bêdo* > *Betto* > *Beton* > *Betanj* čini se posve izvjesnom.

Bijača, Donja i Gornja, selo je kod Ljubuškog na čijem prostoru se nalazi više stećaka; na lokalitetu Dražnica 19 stećaka okrenutih u pravcu Z - I; na loka-

²⁵⁷⁶ Na nekropoli Guča Gora kod Travnika jedan kameni sarkofag s poklopcem nalazio se zajedno sa šest stećaka u obliku sanduka. Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 143.

²⁵⁷⁷ Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 299.

²⁵⁷⁸ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 116.

²⁵⁷⁹ *Rječnik JAZU*, I, 191.

²⁵⁸⁰ Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 219.

²⁵⁸¹ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 87.

litetu Pržine četiri stećka bez zabilježene orijentacije; u neposrednoj blizini sela 33 stećka okrenuta u pravcu SZ- JI.²⁵⁸²

Naziv *Bijača* nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

U nazivu *Bijača* moguće je da se radi o poimeničenju, od germanskog antroponima *Biatec*,²⁵⁸³ gdje dolazi u obzir refleks bosanskog *č* za strano *t*. Također, naziv odgovara talijanskim nazivima langobardskoga porijekla: *Biaca* "bei Marostica" i historijskom toponimu *Le Biache* "bei Befiore, Verona, s. Oliv. L. 110; Oliv. V 247."²⁵⁸⁴

Blječeva je selo kod Bratunca gdje se, na lokalitetu Stolice, nalazi nekropola s 43 stećka nepoznate orijentacije.²⁵⁸⁵

Naziv nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

Naziv je izveden od patronima. Najvjerovatnije potječe od ostrogotske imenske varijante *Bleta*, od antroponima *Bleda*, poznatom i u varijanti *Blâtbert*.²⁵⁸⁶ Pritom, *l* je vjerovatno palatalizirano u *lj*, dok je *č* refleks za gotško *t*.

Bràdina je selo u konjičkoj općini u kojem se nalazi velika nekropola koja broji 57 stećaka. Okrenuti su u "neobičnom smjeru", u pravcu SI – JZ, "osim tri primjerka koji leže okomito na takvu liniju orijentacije."²⁵⁸⁷

Gotska orijentacija stećaka u pravcu sjeveroistok-jugozapad, posebno u velikom broju od 54 spomenika, svjedoči o gotškoj tradiciji sahranjivanja u naselju koje zasigurno nosi ime gotškoga porijekla.

S obzirom na to da je *brada* posuđenica iz gotškog,²⁵⁸⁸ a *Bràdina* je augmentativ od *brada*, naziv je gotškoga porijekla. Na gotsku osnovu *brad-* došao je augmentativni slavenski sufiks *-ina*.

U Bradini, u blizini zaseoka Šunji, ispod litica planine Bjelašnice, nalazi se toponim *Otivac*.²⁵⁸⁹ Nastao je poimeničenjem od gotškog muškog imena *Atta*²⁵⁹⁰ samoglasnik *v* u *Otivac* je epeneza, na koju je došao sufiks *-ac*. Na obližnjem bjelašničkom planinskom masivu iz specijalne topografske karte, pak, očituje se

²⁵⁸² Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 313.

²⁵⁸³ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 141.

²⁵⁸⁴ Gamillscheg nazive toponima izvodi iz langobardskog *blabba*, "latininserz zu *blaca* 'ager consitus quercubus vel castaneis' (...)" E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*., 64.

²⁵⁸⁵ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 228.

²⁵⁸⁶ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 51.

²⁵⁸⁷ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 326.

²⁵⁸⁸ O tome vidjeti u visočkim gotizmima: *Bradva*.

²⁵⁸⁹ Topografska karta bivše JNA, Bradina 111-3-1, štampano 1975.

²⁵⁹⁰ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*., V, 6.

toponim *Lapov do*,²⁵⁹¹ očigledno izveden iz germanskog (langobardskog) antroponima *Lappo*.²⁵⁹²

Budanj Donji je selo u okolini Miljevine, u kojem se nalaze dvije nekropole stećaka, jedna na lokalitetu Brdo, gdje se nalaze tri stećka okrenuta u pravcu S – J ; i druga u mjesnom pravoslavnom groblju koja broji dva stećka okrenuta u pravcu Z – I.²⁵⁹³

D. Daničić informira o selu *Būdan* m “u Hercegovini u Pivi”,²⁵⁹⁴ čiji naziv ne elaborira.

Naziv *Budanj* nije slavenskoga porijekla.

S obzirom na to da je u kasnoj antici na tlu Bosne i Hercegovine potvrđena supstitucija *d* za *t*, o čemu je više puta bilo riječi, jedna od mogućnosti je da je naziv izveden iz gotske riječi *bautan* “werfen”.²⁵⁹⁵ Također, naziv odgovara talijanskom toponimu germanskoga porijekla *Bodengo* < Pn. *Bodo*.²⁵⁹⁶

Dobrigošće je selo u općini Jablanica, u kojem se nalazi nekropola koja broji 30 stećaka. Manji broj spomenika postavljen je po pravcu S – J, a veći po pravcu Z – I. Jedan sljemenjak na lokalitetu Kamen okrenut je u pravcu S – J.²⁵⁹⁷

Selo je dobilo naziv po “dobrim gostima”, svećenicima Crkve bosanske. *Gost* je starješinski naziv gotskoga porijekla, o čemu je već bilo riječi.

Dobroštik je ime lokalitetu na kojem se, u čapljinskom selu Gradac, nalazi stećak nepoznate orijentacije, s natpisom u kojem se spominje Boško Simeunović.²⁵⁹⁸

Morfem *-oštik* otkriva gotski sufiks *-ost*, o kojem je već bilo riječi. Lokalitet je dobio ime po muškoj osobi koja je na njemu sahranjena i koja se zvala *Dobrost*. Iz razloga interlingvističkog nerazumijevanja, na gotski sufiks *-ost* najvjerovatnije je došao sveslav. i praslav. sufiks za maskulina *-ik*.

Dūsina je poznato fojničko selo i poznati bosanski rudnik željeza. Prema informacijama Š. Bešlagića, kod zaseoka Vrtla, na lokalitetu Krčevine, nalazi se osamljen stećak u obliku sanduka, orijentiran Z – I.²⁵⁹⁹

²⁵⁹¹ Topografska karta bivše JNA, Bradina 111-3-1, štampano 1975.

²⁵⁹² E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 98.

²⁵⁹³ Isto, 275.

²⁵⁹⁴ *Rječnik JAZU*, I, 709.

²⁵⁹⁵ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 176.

²⁵⁹⁶ Isto, 89.

²⁵⁹⁷ Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 296-297.

²⁵⁹⁸ Isto, 322.

²⁵⁹⁹ Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 164.

Naziv *Dusina* nepogrešivo se izvodi iz gotskog antroponima *Dius*²⁶⁰⁰ (*Dius* > *Dus* + *ina*).²⁶⁰¹

Jedan prevaljen stećak u obliku sljemenjaka, čija prvobitna orijentacija je nepoznata, nalazi se na seoskom brdu *Slāvica*.²⁶⁰² U čisto teoretskom smislu, naziv brda mogao bi se izvesti od ličnog muškog i ženskog imena *Slāvica*. Za muško ime potvrde su "samo iz starijih spomenika", dok je žensko ime iz novijega doba.²⁶⁰³

Za naziv oronima, u naselju čiji naziv je zasigurno gotskog porijekla, motivacija po antroponimu *Slavica* malo je vjerovatna, zato što nije nigdje posvjedočena. Prije će biti da je naziv *Slavica* također germanskoga porijekla, u vezi sa starogermanskim antroponimom *Salaver*,²⁶⁰⁴ s gotskim **salwa* "in span *Gondi-salve-z* Pn., ais *Sal-mund-r*, -*var-r*, -*veid*, -*vor*, zu lat *salvu-s* "heil, gesund" (...)".²⁶⁰⁵ Najvjerovatnije, gotska riječ je u slavenskoj glasovnoj prilagodbi pretrpjela metatezu likvida *al* > *la* (**salv-* > *Slav(a)-* + *-ica*). Značenje oronima u gotskom je u smislu "zdrav", "ljekovit", "spasonosan", i moguće je da se odnosi na neku osobu koja se bavila medicinom i koja je sahranjena na brdu.

Gotska prisutnost u Dusini uzrokovana je njenim rudnim bogatstvom.

U Dusini je vjerovatno postojala i kasnoantička arijanska bazilika, o čemu svjedoči naziv dusinskog zaseoka *Klišac* i hidronim *Kliško vrelo*. Naglasak u *Klišac* iz naziva isključuje pastirski termin *klis*.

Dusina je još jedan naziv za selo u općini Zenica, u kojem se nalaze dvije nekropole. Jedna je na njivi Dočić, gdje se nalazi osamljen stećak u obliku sanduka okrenut u pravcu Z – I. Druga je na lokalitetu *Hrubine* gdje se nalazi pet stećaka u obliku sanduka, orijentiranih u pravcu Z – I.

Ime lokaliteta *Hrubine*, koje je gotskog porijekla, o čemu će kasnije biti više riječi, u skladu je s gotskim nazivom *Dusina*.

Dušino brdo je neposredan lokalitet stećaka u selu Vidotino, kod Ilijaša, gdje se nalazi nekropola od tri stećka okrenuta "po obadva glavna pravca".²⁶⁰⁶

²⁶⁰⁰ *Dius*, bei Alba Julia, vom Jahre 180, CIL III, 986, ist gotisch *dius* "wildes Tier". Der Name erinnert an die zahllosen Bärund Wolf-Namen im Germanischen." E. Gamillscheg, *Romania – Germanica...*, 244. H. Reichert informira o starogermanskom antroponimu *Diusvir* (*Diusvirus*). H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 238.

²⁶⁰¹ O široj elaboraciji ojkonima *Dusina* vidjeti u poglavlju o visočkim gotizmima.

²⁶⁰² Prema vlastitim istraživanjima provedenim 1972. godine.

²⁶⁰³ U selu Gorici i Hraštanima u okolini Zadra, oko 1070-1085. godine, spominje se *Slā(u)ica Duornich*. Rački, doc. 162, 165, 171. Žensko ime *Slavica* novijeg je datuma i potvrđuju ga u svojim rječnicima Karadžić i Iveković. *Rječnik JAZU*, XV, 465.

²⁶⁰⁴ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 584.

²⁶⁰⁵ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 85.

²⁶⁰⁶ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 162.

U nazivu nekropole krije se antroponim *Duš* kojem u južnoslavenskom onomastikonu potvrde nema.

Kao i nazivi *Dusina*, naziv nekropole izvodi se iz gotskog antroponima *Dius* (*Dius* > *Duš-* + *-ino*). U *Dušino* gotsko *s* je promijenjeno u *š*, što znači da se radi o mladoj posudenici od *Dusina*.

Na Dušinom brdu najvjerovatnije je sahranjena osoba s imenom *Duš*.

Naziv sela *Vidotino* također može biti gotskog porijekla, od antroponima *Widi-gōia*.²⁶⁰⁷

Na lokalitetu *Desove*, u Vitezu, nalaze se tri stećka okrenuta u pravcu Z – I.²⁶⁰⁸ na lokalitetu *Desava*, u ilijaškom selu Stupa, nalazi se osamljen stećak u obliku sanduka, nepoznate orijentacije.²⁶⁰⁹ Da li se radi o glasovnoj promjeni gdje je kontrakcijom, od *Dius* nastalo *Des-*, dok je *s -ove* napravljen possessivum, teško je reći.

U SREBRENICI SE KOVAO GOTSKI NOVAC

Tokom 1880. godine, u okviru projekta na istraživanju plemenitih metala i otvaranja rudnika srebra, olova i cinka u području planine Kvarac, istočno od Srebrenice u istočnoj Bosni, paralelno s otkrivanjem rudnih žila, austrougarski arheolozi istražili su ostatke drevnog rimskog rudarskog naselja i otkrili zaboravljeni rimski grad. To je antička *Domavia*, odnosno *Monte aureo* (Zlatna Gora) i *Argentaria* (Rudnici srebra) s *Tabule Peutingeriane*.²⁶¹⁰ Brojni arheološki nalazi iz Srebrenice i okoline, koji su u vezi s rudarstvom, među njima više epigrafskih natpisa, pokazuju da se u Domaviji nalazilo "sjedište carskog povjerenika svih panonskih i dalmatinskih rudbika – argentaria i ferarija (*Procurator metallorum Pannon(icorum) et Daelma(icorum)*), što znači da je Domavija bila upravni centar rudarstva obiju provincija, kako se to vidi iz natpisa L. Domicija Erota iz 3 st."²⁶¹¹ Prema slobodnoj procjeni M. Ramovića, a na osnovu poznavanja troskovišta i starih jama, njihova položaja i veličine, i pored toga što pri tome nisu uzeti u obzir svi rudarski kopovi, u rimsko doba i u srednjem vijeku na području oko Srebrenice, s centrom oko brda Kvarac i na samom Kvaracu, otkopano je oko 780000 tona rude olova srebra i cinka. Po procjeni Ramovića, samo u antici rudari iz srebreničkih rudokopa povadili su oko 80 tona srebra i zlata i oko 40

²⁶⁰⁷ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 36.

²⁶⁰⁸ Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 155.

²⁶⁰⁹ Isto, 162.

²⁶¹⁰ M. Ramović, *Stari rudnici*, Sarajevo 1981, 81.

²⁶¹¹ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANUBiH, Djela, knjiga LXVI, Sarajevo 1988, 198.

tona olova.²⁶¹² Prema do sada poznatim izvorima, najveći intenzitet rudarskih djelatnosti bio je u 3. stoljeću n. e, te da su "rudnici prestali organizirano djelovati negdje u drugoj polovici 4. st."²⁶¹³ U to vrijeme na historijsku pozornicu uveliko nastupaju Goti. O njihovoj ulozi u rudarstvu Srebrenice do sada se ništa ne zna. Međutim, s obzirom na to da su se Goti u vrijeme vladavine kralja Teoderiha (471-525.) posebno zanimali za rudno bogatstvo i da je zbog toga Teoderih na Balkan poslao komesa Simona, da traži rude,²⁶¹⁴ prisustvo Gota u Srebrenici nije moguće isključiti. Indirektno, na bliže prisustvo Gota u srebreničkom kraju ukazuju i kasnoantičke bazilike iz obližnjih Skelana, o čemu je već bilo riječi.

Za Gote je općepoznato da su kovali svoj novac, koji na prostoru rimske provincije Dalmacije nikad nije u cijelosti popisan i prikazan. Najvažnije gotske kovnice nalazile su se u Raveni, Milanu, Rimu i Sirmiju. Međutim, za znatan broj gotskih moneta nije poznato gdje su kovane.²⁶¹⁵

Fojhar je srebreničko selo²⁶¹⁶ u kojem se, na lokalitetu Bašča, nalazi nekropola s 32 stećka, čija orijentacija nije utvrđena.²⁶¹⁷

Seoski naziv *Fojhar* nije moguće objasniti južnoslavenskim jezičkim sredstvima.

Naziv se pouzdano izvodi iz gotske riječi *faihu* n "Geld, Vermögen"²⁶¹⁸ "novac" "imanje", "imetak". Gotsko *faih-* s matematičkom preciznošću daje bosansko *fojh-*, dok je *a* epeneza na koju je došao slavenski sufiks *-r*.

Fojhar je neosporan naziv gotskoga porijekla. Situiran u rudonosnoj Srebrenici, zasigurno je u vezi s gotskim novcem, odnosno gotskom kovnicom novca. Etimologija naziva, s velikom vjerovatnoćom, pokazuje da se u Fojharu nalazila gotska kovnica novca.

²⁶¹² M. Ramović, *Obim rudarske djelatnosti u srebreničkom kraju tokom rimskog doba i srednjeg vijeka*, Članci i građa, IV, Tuzla 1960, 33-41, s kartom rimskih i saskih kopova.

²⁶¹³ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 203.

²⁶¹⁴ D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, I, 255.

²⁶¹⁵ O istočnogotskom novcu na području Dalmacije vidjeti u: Ž. Demo, *Istočnogotski novci Dalmacije*, objavljeno u: R. Tafra, *Hrvati i Goti*, Split 2003, 137-147. U popisu nalaza i nalazišta, za novac prikazan pod rednim brojevima 8, 12, 24, 25, 37, nisu navedene kovnice. Isto, 144-147.

²⁶¹⁶ U selu je 1910. godine živjelo 120 muslimana i 15 srpskopравoslavnih. *Riječnik naseljenih mjesta...*, 78.

²⁶¹⁷ Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 235.

²⁶¹⁸ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 27.

Gacko je gradić u istočnoj Hercegovini za čiji naziv je općeprihvaćeno da je gotškoga porijekla.²⁶¹⁹ U dvorištu pravoslavne crkve u Gacku nalazi se nekropola sa sedam stećaka, okrenutih u pravcu Z – I.²⁶²⁰

Za nazive *Gacko*, mjesto u istočnoj Hercegovini, *Gacka*, rijeka kod Otočca,²⁶²¹ *Gacko*, oblasno ime kojem odgovara kod Porfirogenita Γουξηκα i u Franačkim analima *Guduscani*²⁶²² J. Kelemina je mišljenja da je praoblik tih naziva **gød-*, uz obrazloženje da je *gød-* bilo ime udomaćeno kod Slavena u doba kada se u germanskom jeziku još nije bila izvršila promjena *d* u *t*.²⁶²³

Gačice je selo u općini Vitez, u kojem se nalazi osamljen stećak poznat kao *Starac kamen*. Prema informaciji Š. Bešlagića, okrenut je u pravcu Z – I.²⁶²⁴ Stećak je svoje ime dobio po starcu, svećeniku Crkve bosanske, koji je sahranjen ispod stećka.

Nazivi *Gačale*, njiva u visočkoj Mahali,²⁶²⁵ *Gaće*, šuma u Bićeru,²⁶²⁶ *Gačica*, šuma u Popima,²⁶²⁷ *Gaćarevac*,²⁶²⁸ njiva u Veruši,²⁶²⁹ pokazuju njihovu srednjebosansku tipičnost. Najvjerojatnije su gotškoga porijekla. Nazive je nužno dovesti u vezu s istočnohercegovačkim nazivima *Gacko* i *Gaćani*, kako se nazivaju dva sela u Okrugu banjalučkom i koji se dovode u vezu s nazivima *Gacko*, *Gacka*,²⁶³⁰ *Guduskani*.²⁶³¹ U selu Brezje, na Glasincu, jedan kompleks obradivog zemljišta,

²⁶¹⁹ "Mehrere ONN *Gacko* (Herzegovina, Metohija), FN *Gacka* (d. h. reka) Kr. Otočac, Dorfname *Gaćani* (zweimal im Kr. Banjaluka), Adj. *gatački* sind alle zu Goti > slav. *gots* und *got-sk* ztu stellen (cf. J. Kelemina, o. c. 21; H. Barić, o. c. 76 f.; I. Popović, o. c. 93)." I. Pudić, *Alt(ost)germanische Ortsnamen in den Balkansprachen, Südosteuropa-Schriften*, 6. Band. Wiesbaden 1964, 233.

²⁶²⁰ Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 362.

²⁶²¹ U vezi s nazivom hidronima *Gacka*, u Lici, R. Katičić smatra da je naziv izveden iz praslavenskog korijena *gød-* te da bi *Gødaska* značilo „šumska rijeka”. R. Katičić, *Die Anfänge des kroatischen Staates*, Die Bayern und ihre Nachbarn, Teil 1, Wien 1985, 187.

²⁶²² J. Kelemina, 21.

²⁶²³ "Vrh tega ni isključeno, da je obstajala od pradavnine slovanska oblika *gød-*, ki se je razvila še pred germanskim premikom *d* > *t*." J. Kelemina, 21.

²⁶²⁴ Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 155.

²⁶²⁵ Isto, 387.

²⁶²⁶ Isto, 512.

²⁶²⁷ Moguće je izvođenje i od staropruskog *gude* "šuma". Isto, 628.

²⁶²⁸ Sufiks *-evac* upućuje na zemljoposjed koji je pripadao osobi koja je nosila ime *Gaćar*. Malo je vjerovatno da je antroponim *Gaćar* motiviran donjim rubljem, gaćama, tim prije što se ne radi o vrlo važnom rublju. Iz tog razloga, krojač (zanatlija) *gaćar* je nepoznat.

²⁶²⁹ M. Filipović nije zabilježio navedeni toponim. Lik je otkriven na osnovu istraživanja poduzetih za potrebe ove studije.

²⁶³⁰ U vezi s nazivom hidronima *Gacka*, u Lici, R. Katičić smatra da je naziv izveden iz praslavenskog korijena *gød-* te da bi *Gødaska* značilo "šumska rijeka". R. Katičić, *Die Anfänge des kroatischen Staates*, Die Bayern und ihre Nachbarn, Teil 1, Wien 1985, 187.

²⁶³¹ "Ovamo najzad spada i *Gaćani*, ime 'dva sela u okrugu Banjalučkom.'" H. Barić, 76.

koji čine livade i njive, naziva se sličnim imenom *Gačice*. Situiran je jugoistočno od *Gudova dola* i nalazi se u arei više naziva koji su gotskog porijekla.

Mogućnost da se u nazivu *Gačica* krije deminutivni humoristički naziv, motiviran sveslavenskim i praslavenskim *gäce* f "platneno donje rublje", neznatna je. Kako informira P. Skok, sveslavensko i praslavensko *gäce* nema šire toponimske potvrde. U Hrvatskoj toponimiji poznat je samo jedan toponim: "1250. U Gaće = u gaćicah (17. st.). (Brač)"²⁶³²

Ginje je visoko selo, u kojem se, na lokalitetu *Gorašnica*, nalazi 10 stećaka u obliku sanduka, okrenutih u pravcu Z – I.²⁶³³ Naziv sela na tlu Bosne i Hercegovine jedinstven je i ne može se objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezika.²⁶³⁴

Naziv se nalazi u najgušćoj arei gotskih naziva na jugozapadnom Balkanu.

Glasovnom promjenom koja se zove kontrakcija, gdje predslavensko *n* daje bosansko *i* i gdje se *n* palatalizira, naziv je moguće izvesti iz gotске riječi *gaunōn* "klagen."²⁶³⁵ To bi značilo da su *Ginje* selo "kukavnih" (ljudi). Također, povezivanje je moguće i s gotskim antroponimom *Gaina*.²⁶³⁶

Gljev je selo kod Sinja, u kojem se, na prethistorijskom tumulu kod crkve sv. Jere, nalazi nekropola s osam stećaka u obliku sanduka.²⁶³⁷ Ostali podaci nisu poznati.

Naziv sela zastupljen je u *Rječniku JAZU*,²⁶³⁸ ali se etimologija ne elaborira.

Nultni sufiks u *Gljev* ukazuje na predslavensku riječ.

Naziv sela mogao bi biti germanskoga porijekla. Nužno ga je dovesti u vezu sa gotskim *glaggwaba, -uba* "genau, zu ais. *glōgg-r*, ae. *gléav*, as. ahd. *glau* (...)." ²⁶³⁹

Kako se u ovoj studiji na više mjesta otkriva, nazivi gotskog porijekla, koji se odnose na pripadnike Crkve bosanske, vrlo često sadržavaju atribuciju tipa "pametna", "razložna", "razborita", itd. Moguće je da je neka značajnija osoba s navedenom atribucijom sahranjena u Gljevu.

²⁶³² P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, I, 542.

²⁶³³ Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 169.

²⁶³⁴ Naziv je zastupljen u *Rječniku JAZU*. P. Budmani ne objašnjava etimologiju seoskog naziva. *Rječnik JAZU*; III; 135.

²⁶³⁵ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 37.

²⁶³⁶ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 98.

²⁶³⁷ Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 77.

²⁶³⁸ *Rječnik JAZU*, III, 212.

²⁶³⁹ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 37.

Gòjevići su selo u okolini Fojnice, u kojem se nalazi nekropola sa šest stećaka, čija orijentacija nije poznata²⁶⁴⁰

Selo se nalazi u rudnom području srednje Bosne. S obzirom da su se Goti zanimali za bosansko željezo, a u neposrednoj blizini nalazi se selo *Dusina* i topnim *Klisac*, čiji nazivi su gotskoga porijekla, vrlo je vjerovatno da njima pripada i naziv *Gojevići*. Osnova *Goj*-²⁶⁴¹ u potpunosti se izvodi iz baze gotskog antroponima *Gōi-senda*,²⁶⁴² prema *gauja* "Gaubewohner" > *Widi-gōia*.²⁶⁴³ Povezivanje je moguće i s ostrogotskim imenskim varijantama *Go-ar*, *Goe-ricus*, *Go-svinta* "aus **Gōja*- (für **Gauja*-) in gotischen namen kontrahiert ist und also zu got. *gawī* 'Gau' gehört (...)"²⁶⁴⁴ U periodu slavenizacije, na gotsku osnovu *Goj*- vjerovatno je došao slavenski patronimični sufiks *-evići*.

Najvjerovatnije, *Gojevići* su dobili naziv po Ostrogotu u čijem imenu se nalazio kompozit *-gōi*.

U Dečanskim hrisovuljama zastupljeno je više imena s bazom *Goj*- koja M. Grković tretira imenima slavenskoga porijekla.²⁶⁴⁵

Gòjsalići su selo u blizini Kladnja, u kojem se, na malom brijegu u samom selu, nalazi nekropola sa 46 stećaka. Orijentacija stećaka primjer je multikulturalnih arijanskih i ortodoksnih ukrštanja i prožimanja. Deset stećaka okrenuti su u pravcu S - J.²⁶⁴⁶

Naziv sela s bazom je *goj*-, koja je najvjerovatnije istoga postanja kao i u nazivu *Gojevići*, i s gotskim sufiksom *-sal*, kao u ostrogotskom antroponimu *Gudisal*.²⁶⁴⁷ Da li ostrogotski sufiks *-sal* otvara mogućnost da je vrlo čest kompozit srednjovjekovnih bosanskih antroponima – koji je također *-sal* – (i) germanskoga porijekla, ili se radi o kontaminaciji s ilirskim *-sal*, nije moguće odgovoriti bez temeljnijih istraživanja.

Gostilj je srebreničko selo, u kojem se, na lokalitetu Osojnača, nalazi nekropola s 38 stećaka, čija orijentacija nije zabilježena.²⁶⁴⁸

²⁶⁴⁰ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 66.

²⁶⁴¹ M. Suić smatrao je da su imenske složenice na *-goj*, kao što su imena neretvanskih vladara koji su se zvali *Domagoj* i *Berigoj*, germanskoga porijekla. I. Pudić, *Goti i Hrvati*, Hrvati i Goti, Split 2003, 17. Prema: M. Suić, *Nekoliko spojnice i razdjelnice između Nina i Knina iz starije hrvatske povijesti*, Starohrvatska spomenička baština, 165-167.

²⁶⁴² F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 36.

²⁶⁴³ Isto.

²⁶⁴⁴ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 111.

²⁶⁴⁵ *Goja, Gojak, Gojan, Gojilo, Gojimir, Gojislav, Gojić, Gojiša, Gojišin, Gojko, Gojtan*. M. Grković, *Imena u dečanskim hrisovuljama...*, 168.

²⁶⁴⁶ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 213.

²⁶⁴⁷ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 115.

²⁶⁴⁸ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 234.

Starješinsko crkveno-bosansko ime *gost*, kao i čest imenski gotski kompozit *-gast-s*, ukazuju na gotsko porijeklo naziva.

Gostilja Mala je višegradsko selo, u kojem se, na lokalitetu Trutovo brdo, nalazi nekropola s 43 stećka, uglavnom okrenutih u pravcu Z – I. Tri stećka okrenuti su u pravcu S – J. U blizini je pravoslavno i muslimansko groblje.²⁶⁴⁹

Gostilja Velika je višegradsko selo, u kojem se, na lokalitetu Polje, nalazi nekropolica s četiri stećka okrenuta u pravcu Z – I. Druga nekropola je na lokalitetu Grebnice, uz savremeno pravoslavno groblje, na kojoj se nalazi 5 stećaka okrenutih u pravcu Z – I.²⁶⁵⁰

Gostović je selo u okolini Zavidovića, u kojem se, na lokalitetu Svatovac, nalazi nekropola sa četiri stećka. Ostali podaci nisu poznati.²⁶⁵¹

Gostovići su selo u općini Konjic, gdje se, na lokalitetu Pratljevac, nalaze dva stećka, čija orijentacija nije poznata. Druga seoska nekropola nalazi se na lokalitetu Prapratnice, gdje se nalaze tri stećka nepoznate orijentacije.²⁶⁵²

Lokalitet *Pratljevac* također je u vezi s *Gotima*, o čemu će kasnije biti više riječi.

Gostun je selo "pokraj Lima i ceste ka Bijelom Polju, udaljeno od Prijepolja oko 25 km zračne linije na jugoistočnu stranu", gdje se nalazi nekropola sa 17 stećaka okrenutih u pravcu Z – I.²⁶⁵³ Naziv nekropole najvjerojatnije je u vezi s *gostima*, svećenicima Crkve bosanske, a taj starješinski naziv gotskog je porijekla.

Grudna glavica je neposredan lokalitet stećaka koji se nalazi u selu Čaić, kod Livna. Na Grudnoj glavici nalazi se sedam stećaka okrenutih u pravcu Z – I.²⁶⁵⁴

Prvi kompozit naziva *Grudna* moguće je povezati s germanskim antroponomom *Grudi*.²⁶⁵⁵

²⁶⁴⁹ Isto, 257.

²⁶⁵⁰ Isto, 258.

²⁶⁵¹ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 140.

²⁶⁵² Isto, 337.

²⁶⁵³ Isto, 427.

²⁶⁵⁴ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 279.

²⁶⁵⁵ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 390.

Hrgar-Tihotina je arheološki lokalitet u Bihaću, gdje se nalazi "praistorijska gradina i kasnosrednjovjekovno (?) groblje". Na obližnji lokalitet *Crkvina* tradicija smješta predosmansku crkvu.²⁶⁵⁶ Informacije o lokalitetu, i njegovim spomenicima, nepotpune su i potiču s kraja 19. stoljeća.²⁶⁵⁷

P. Budmani informira da je *Hrgar* m "selo u Bosni u okrugu bihaćkom" i istoimeno prezime.²⁶⁵⁸ Etimologije s korijenom *Hrg-* ne elaborira.

Naziv *Hrgar* moguće je dovesti u vezu s riječi *brg* što je "nekakav sud za vodu" (...) "vrsta tikve". O toj riječi P. Budmani informira da se javlja "od XVIII vijeka po sjevernijem krajevima (...)".²⁶⁵⁹ Budmani također informira o *Hrga* f "drveni čvor", o *Hrga* f kameni sud pri dnu tijesan" i "u mlinici drvo na kojem stoji 'grivna'", *Hrga* f "nevalao koñ", *Hrgača* "zar, okosnica", samokost, kostur?", *Hrge* f, selo u u okolini Donje Tuzle.²⁶⁶⁰

P. Skok smatrao je da je riječ *brg*, i njena varijanta *krg*, predslavenskog i predindoevropskoga porijekla.²⁶⁶¹

Bihaćki naziv *Hrgar*, u kojem se nalazi srednjovjekovno groblje (stećci?), kao i stolački *Hrgud*, mogao bi potjecati od germanskog (gotskog) imena *Harjagauta*.²⁶⁶² Kontrakcijom, antroponimaska baza *Harjag-* daje *Hrg-*.

Hardomilje je poznato naselje u zapadnoj Hercegovini, kod Ljubuškog. U naselju se nalazi 13 stećaka u obliku sanduka, čija orijentacija nije zabilježena.²⁶⁶³

Hardomilje je naziv gotskoga porijekla.²⁶⁶⁴

²⁶⁵⁶ *Arheološki leksikon*, II, 16.

²⁶⁵⁷ Informator je V. Radimski. Isto.

²⁶⁵⁸ *Rječnik JAZU*, III, 694.

²⁶⁵⁹ *Rječnik JAZU*, III, 694.

²⁶⁶⁰ Isto.

²⁶⁶¹ "*brg* m (Slavonija, Reljković, Sisak) 1" posuda u kojoj opančari kožu moče, 2" (Srijem) cucurbita lagenaria", *brga* f (Dalmacija) "kameni sud pri dnu tijesan, a k rubu izveden, u kojem se ječam ljušti" = *baeg* m (Smokvica, Korčula) "drveno korito u kojem se poje svinje", *rg*, gen. *rga* (Orahovica, Šaptinovac, Vinkovci, Srbija). Odatle na *-ača*, *rgača* (osječka okolina), na *-anj*, *rgānj*, gen. *-ānja* m (Gornja Krajina) "uzduž prepolovljena tikva koja se kao kutlača uzima za grabljenje vode". (...) "Sa k mjesto *h*: *krga* "haustum e cucurbita". U vezi s porijeklom riječi, Skok navodi: "Bit će predslavenskog i pred-ic. postanja u vezi sa lat. *orca*, *urceus* = gr. ὄρχη, cetrusčanski *urx*, *urna*." P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, 687.

²⁶⁶² Naziv sela i brda *Hrgud*, koji se nalaze zapadno od Stoca, u Hercegovini, izvodi se od ger. *Harjagauta*, "im anord. *Hergautr* und PN ahd. *Herigaoz*, *Herigoz* (cf. Förstermann, Personennamen I, 770 ff.), gestellt, M. Vasmer, ZSIPh XVIII 58: H. Barić, o. c. 77; I. Popović, o. c. 93)" I. Pudić, *Alt (ost) germanische Ortsnamen...*, 233.

²⁶⁶³ Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled, 313.

²⁶⁶⁴ O tome vidjeti u poglavlju koje slijedi.

Hočevlje je selo u općini Breza, u kojoj se nalaze dvije kasnoantičke bazilike. Na prostoru sela, na lokalitetu Repuh, nalazi se nekropola s 14 stećaka postavljenih "po obadva glavna pravca".²⁶⁶⁵ Na njivi Zagoni nalazi se nekropola s četiri stećka koji su postavljeni "po obadva glavna pravca". Treća nekropola je na lokalitetu Lješćar, gdje se nalazi nekropola s 13 stećaka postavljenih "po pravcu Z – I."²⁶⁶⁶

Orijentacija stećaka "po obadva glavna pravca" u potpunom je skladu s različitom orijentacijom obližnjih brezanskih bazilika. Jedna bazilika okrenuta je u pravcu sjeverozapad – jugoistok, druga u pravcu sjever – jug.²⁶⁶⁷

Naziv *Hočevlje* zasigurno nije slavenskog porijekla.

Naziv *Hočevlje*, ukoliko je *h* protetičko, izvodi se iz gotskog imena *Attavulfus*,²⁶⁶⁸ pri čemu je *č* refleks za gotsko *t* (*t*), *-vlje* refleks od *-vulfus* (*-wulf*).

Hòtičina je selo u općini Pale, u kojem se nalazi veća nekropola s 221 stećkom. Svrstani su u nizove. "Orijentacija većeg broja je po pravcu Z – I, a manji broj je postavljen po pravcu S – J,"²⁶⁶⁹ što svjedoči o ukrštanju različitih tradicija.

Naziv sela deminutivna je tvorba, od antroponima *Hot*, dok je sufiks *-ina* u posesivnoj funkciji. (*Hot* + *-ič* + *-ina*).

Prvi dio naziva izvodi iz gotskog muškog imena *Atta* koje je epigrafski potvrđeno na Kosovu.²⁶⁷⁰

Početno *H*, u nazivu, protetičko je *h*.

Crnogorski oblasni naziv *Hoti*, kao i hidronim *Hotski virovi* na Skadarskom jezeru, (Lićeni i Hotit), tretiraju se nazivima gotskog porijekla.²⁶⁷¹

Hotovlje je naziv za selo u općini Kalinovik, u kojem se nalazi nekropola s 40 stećaka orijentiranih u pravcu Z – I.²⁶⁷²

Naziv je gotškoga porijekla, kao i *Hočevlje* u kojem je *t* palatalizirano.

²⁶⁶⁵ Isto, 157.

²⁶⁶⁶ Isto, 158.

²⁶⁶⁷ Đ. Basler, *Die "basilika II" in Breza bei Sarajevo*, Živa antika XXV, Skopje 1975, 262.

²⁶⁶⁸ Za *Atta*: CIL III 8174. "Auch got. *fadar* "Vater" ist als personennamen belegt." E. Gamillscheg, *Romania – Germanica*., 243. *Atha-vulfus* = got. **Apa-wulf*. M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, 35.

²⁶⁶⁹ Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled., 262.

²⁶⁷⁰ CIL III 8174. "Auch got. *fadar* "Vater" ist als personennamen belegt." E. Gamillscheg, *Romania – Germanica*., 243. *Atha-vulfus* = got. **Apa-wulf*.

²⁶⁷¹ D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, I, Titograd 1967, 252.

²⁶⁷² Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled., 186-187.

Hrubine u selu Dusina, kod Zenice, su ime za nekropolu stećaka na kojoj se nalazi pet sanduka okrenutih u pravcu Z – I.²⁶⁷³ Ime lokaliteta nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava. U *Rječniku JAZU* riječi s morfemom *hrub-* nema.

Naziv je antroponimskog porijekla. Najvjerovatnije potiče od starogermanskog antroponima *Hraban*,²⁶⁷⁴ u vezi s *Hrabo* "zu ahd. *hraban* "Rabe" (...)," potvrđeno kod Langobarda.²⁶⁷⁵

Imljani su selo i nekadašnja seoska općina u naselju Kotor-Varoš.²⁶⁷⁶ Riječ je o jedinstvenom nazivu na tlu Bosne i Hercegovine koji se ni na koji način ne može objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

U Imljanima Š. Bešlić ne potvrđuje stećke. Međutim, na etnološki način potvrđuje ih V. Palavestra: "Cura na glavi iznijela iz Ugra ōnī kamen na Mramoru i usput prela (stećak i nekropola na lokalitetu zvanom Mramor u Kobiljoj, više zaseoka Gavrića)."²⁶⁷⁷ Isto predanje Palavestra bilježi u još jednoj varijanti: "U Imljanima se priča da je cura iznijela iz Rijeke stećak na Glavicu u Kobiljoj."²⁶⁷⁸

Naziv sela *Imljani* pripada onim nazivima kojima je moguće pouzdano utvrditi ime i porijeklo i koji imaju karakter prvorazrednih historijskih izvora.

Seoski naziv *Imljani* pouzdano se izvodi iz antroponimske varijante "*Immilo* in *Imolo*" germanskog antroponima *Immo*²⁶⁷⁹ "zu anord. *imr* "Wolf", gotisch *Imma* (...)." ²⁶⁸⁰

Najvjerovatnije, osnivač naselja je osoba s imenom *Immilo/a*²⁶⁸¹ i sahranjena je na nekropoli Mramor.

Kako navodi Š. Bešlić, u Imljanima se "donedavno" sačuvala tradicija sahranjivanja u izdubljeno deblo,²⁶⁸² što je tipično germanska tradicija sahranjivanja.

²⁶⁷³ Isto, 146.

²⁶⁷⁴ Antroponim je potvrđen u nordijskom onomastikonu oko 500./550. godine. H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, 1, 433.

²⁶⁷⁵ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 95.

²⁶⁷⁶ *Rječnik naseljenih mjesta...*, 107.

²⁶⁷⁷ V. Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine...*, 143.

²⁶⁷⁸ Isto.

²⁶⁷⁹ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, 1, 443.

²⁶⁸⁰ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 6, 97.

²⁶⁸¹ *Immilo* prema got. *Runilo*. Imenska varijanta **Immila*, prema got. antroponimima *Andila*, *Dagila*, *Botila*, *Fravila*, *Gabila*, *Gibila*, *Hitila*, *Igila*, *Mandila*, *Rikila*, *Sindila*, *Wasila*, *Witila*, također je vrlo vjerovatna.

²⁶⁸² Š. Bešlić, *Steći-kultura i umjetnost*, 48.

Jardan je jedinstven bosanskohercegovački naziv za selo u općini Zvornik, u kojem se nalazi nekropolica s tri stećka, čija orijentacija nije zabilježena.²⁶⁸³

Naziv sela nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezika.

Naziv je patronim. U potpunosti se izvodi iz gotskog antroponima *Jordanes*,²⁶⁸⁴ *Iordan*.²⁶⁸⁵

Jardan je neosporan naziv gotskog porijekla.

Kàbernìk je selo na lijevoj strani Drine, južno od ceste ka Rogatici. U selu, na lokalitetu Mramor, nalaze se dva stećka u obliku sljemenjaka čija orijentacija je po pravcu Z – I.²⁶⁸⁶

Imenom **Kàbernìk** naziva se zaselak rogatičkog sela Kozadre.²⁶⁸⁷

Nazive *Kabernik* nije moguće objasniti južnoslavenskim jezičkim sredstvima.

Nazivi su je germansko-latinskog porijekla, slavezinirani sufiksom *-ik*. U italijanskoj toponimiji odgovara im naziv *Cabernardi*, Ancona "s Bernhard", (od lat. *casa* "Haus" i germanskog antroponima *Bernhard* < lgb. *Berno*),²⁶⁸⁸ ostrog. *Bern*, *Bernard*.²⁶⁸⁹

Etimologija naziva *Kàbernìk* ukazuje na prve bosanske hiže iz Crkve bosanske i njihovog starješinu, koji se zvao *Berno*, *Bernhard*.

Germansko porijeklo naziva *Kàbernìk* neosporno je.

Kiler je ime lokalitetu u selu Banja Lučica, u općini Sokolac, na kojem se nalazi osamljen sljemenjak nepoznate orijentacije.²⁶⁹⁰

Naziv *Kiler* zasigurno nije slavenskoga porijekla.

Naziv se u potpunosti izvodi iz germanskog antroponima *Kielher*.²⁶⁹¹

Lapsunj je muslimansko-katoličko selo kod Prozora,²⁶⁹² gdje se, na kosi Čardak (Kneževe kuće), nalazi nekropola s četiri stećka orijentirana u pravcu S – J.²⁶⁹³ Navedena orijentacija, vrlo česta na bosanskim nekropolama i dijagonalno suprotna pravoslavno-katoličkoj orijentaciji Z – I, vjerovatno je survival nekadašnje orijentacije gotskih grobova u pravcu SI – JZ.

²⁶⁸³ Isto, 206-207.

²⁶⁸⁴ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 148.

²⁶⁸⁵ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 446.

²⁶⁸⁶ Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 258.

²⁶⁸⁷ Na osnovu vlastitih istraživanja.

²⁶⁸⁸ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*..., IV, 36 (109).

²⁶⁸⁹ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 135.

²⁶⁹⁰ Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 239.

²⁶⁹¹ B. E. Siebs, *Die Personennamen der Germanen*, 119.

²⁶⁹² Godine 1910. u selu je živjelo 120 katolika i 111 muslimana. *Riječnik naseljenih mjesta*..., 149.

²⁶⁹³ Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 290.

U selu se nalaze još dvije nekropole, na lokalitetu Borak "na putu u susjedno selo Gmiće", gdje se nalazi nekropola s deset stećaka orijentiranih u pravcu Z – I; i "na kosi Brcu" gdje se nalazi osamljen stećak čija orijentacija nije poznata.²⁶⁹⁴

Ime *Lapsunj* nije moguće objasniti južnoslavenskim jezičkim sredstvima.

Naziv je, vjerovatno, složen: *Lap-sunj*.

Naziv je, čini se, u njegovom prvom dijelu, moguće povezati s vrlo čestim starogermanskim antroponimom *Lup*, cjelokupan naziv, možda, s varijantom *Lupassi*.²⁶⁹⁵ Drugi kompozit, s aspekta stranih riječi, koje su u bosanskom jeziku pretrpjele tipične glasovne promjene, fonetski je moguće povezati s gotskim **sōna* f "Süne", u germanskoj antroponimiji "in *Sōna, Sūn-ilda* Pn.(...)"²⁶⁹⁶

Naziv lapsunjskog zaseoka *Stohor*,²⁶⁹⁷ koji je nejasan, zvuči germanski. Tim nazivom vjerovatno se nekad zvalo selo koje je popisano u najstarijem osman-skom defteru iz 1468/1469. godine.²⁶⁹⁸

Onimija Lapsunja ukazuje na vjersku pripadnost njegovih nekadašnjih srednjovjekovnih stanovnika, koji su pripadali Crkvi bosanskoj. Jedan seoski zaselak zove se *Gostovo*.²⁶⁹⁹

Ludmer je podrinjska oblast između Bratunca i Srebrenice. Karakterizira je veliki broj stećaka kojima je D. Sergejevski posvetio posebnu studiju.²⁷⁰⁰ Na prostoru Ludmera evidentirano je više nekropola, koje posebno karakteriziraju stele i cipusi. Nekropole se nalaze u selima Čolakovići,²⁷⁰¹ Banjevići,²⁷⁰² Popovići,²⁷⁰³ Hrnčići,²⁷⁰⁴ Begići,²⁷⁰⁵ Radeljevac²⁷⁰⁶ i u selu Opravdići.²⁷⁰⁷

²⁶⁹⁴ Isto, 290.

²⁶⁹⁵ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 479-480.

²⁶⁹⁶ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 95.

²⁶⁹⁷ *Riječnik naseljenih mjesta...*, 149.

²⁶⁹⁸ "Selo STOHOR, pripada Gornjoj Rami, domova 6, prihod 311". A. S. Aličić nije uspio ubicirati naziv. *Sumarni popis Sandžaka Bosna iz 1468/1469. godine*, Mostar 2008, 61 a.

²⁶⁹⁹ *Riječnik naseljenih mjesta...*, 149.

²⁷⁰⁰ D. Sergejevski, *Ludmer*, Sarajevo 1952.

²⁷⁰¹ Nekropola s tri stećka okrenuta u pravcu Z – I. Isto, 11-12.

²⁷⁰² Nekropola s 14 stećaka nepoznate orijentacije i 22 amorfn stuba. Isto, 8-9.

²⁷⁰³ Nekropola s 15 stećaka nepoznate orijentacije. Isto, 12-13.

²⁷⁰⁴ U selu se nalaze dvije nekropole. Prva je iznad sela i broji 27 stećaka okrenutih u pravcu SI – JZ, manji broj u pravcu Z – I; druga nekropola je pokraj potoka Vagan i broji 8 stećaka okrenutih u pravcu Z – I. Isto, 6-8.

²⁷⁰⁵ U selu se nalaze dvije nekropole. Prva je u blizini naselja i broji 34 spomenika. Orijentacija stećaka je različita: po pravcu Z – I, po pravcu SI – JZ, ali ima primjeraka koji stoje i drugačije. Druga nekropola je je pokraj puta ka selu Brana Bačić i broji 10 spomenika postavljenih po pravcu Z – I. Isto, 9 – 11.

²⁷⁰⁶ Nekropola s 18 stećaka nepoznate orijentacije. Isto, 13-16.

²⁷⁰⁷ Nekropola sa 63 stećka. Veći broj spomenika postavljen je po pravcu SI – JZ, a ostali su orijentirani u pravcu S – J. Isto, 17-20.

Oblasni naziv *Ludmer* zasigurno nije slavenskog porijekla.

Naziv je složen: *Lud-mer*.

Imensku bazu *Lud-* sadržavaju starogermanski antroponimi *Ludino*, *Ludubert*, *Ludul* (*Ludula*)²⁷⁰⁸ i ostrogotska imenska varijanta antroponima *Ludwin*, koja potiče od franačkog imena *Chlodavichus*.²⁷⁰⁹

Kompozit *-mer* vrlo je čest sastojak germanske antroponimije.²⁷¹⁰ U značenju je "slavan".²⁷¹¹ U vezi s bosanskim nekropolama stećaka čiji nazivi su gotskog porijekla, potvrđen je i u rogatičkom nazivu *Očimer*.

Naziv *Ludmer* imenovan je po nekoj vrlo značajnoj ostrogotskoj ličnosti koja se zvala **Ludmer*.

Lumer (Grčko groblje) je arheološki lokalitet stećaka koji se nalazi u selu Braičevići, kod Gacka. Na Lumeru se nalazi 147 stećaka orijentiranih u pravcima Z – I i S – J.²⁷¹² Najvjerovatnije, riječ je o nazivu istovjetnog postanja kao i po-drinjski *Ludmer*. Moguće je da se u gatačkom nazivu *Lumer* glas *d* izgubio.

NEKROPOLE S KORIJENOM *Ljub-*

U bosanskoj onimiji onimi s korijenom *ljub-* čiji nazivi su bilo direktno ili indirektno vezani za nekropole stećaka, brojni su. To su: *Ljubina* u općini Ilijaš,²⁷¹³ *Ljubine* u općini Ključ,²⁷¹⁴ *Ljubišići* u općini Bileća,²⁷¹⁵ *Ljubljenica* u

²⁷⁰⁸ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 477.

²⁷⁰⁹ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 139.

²⁷¹⁰ *Fili-mer, Givi-mer, Gunthi-mer, Hildi-mer, Hoa-mer, Theude-mer, Vala-mer, Vidi-mer*. M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 304.

²⁷¹¹ M. Suić, *Nekoliko spojnice i razdjelnice između Nina i Knina iz starije hrvatske povijesti*, Staro-hrvatska spomenička baština, 165-167.

²⁷¹² *Arheološki leksikon*, III, 149.

²⁷¹³ Selo u općini Ilijaš u kojem se, ispod zaselaka Čepiljače i Ulištovići, nalazi nekropola s osam stećaka. Pomisani su, pa im nije moguće utvrditi orijentaciju. Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 162.

²⁷¹⁴ Na padini Ljubinske glavice nalazi se nekropola sa sedam stećaka neutvrđene orijentacije. Isto, 104.

²⁷¹⁵ U selu se nalaze četiri nekropole. Prva je na lokalitetu Krstati kamen gdje se nalaze četiri stećka okrenuti u pravcu SZ – JI. "Krstati kamen" upućuje na krstijane Crkve bosanske. Druga nekropola zove se Stankov klamen, na kojoj se nalaze tri stećka okrenuti u pravcu Z – I. Treća nekropola je "oko 200 m. od prethodne nekropole" i na njoj ima sedam stećaka okrenutih u pravcu Z – I. Četvrta nekropola je "100 m. m. dalje putem, prema Šobadinama", na kojoj se nalazi nekropola s 21. stećkom, okrenutim "po obadva glavna pravca". Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 388.

općini Stolac,²⁷¹⁶ *Ljubogošta* u općini Pale,²⁷¹⁷ *Ljubomišlje* u Žepi,²⁷¹⁸ *Ljubotići* u općini Lištica,²⁷¹⁹ *Ljubovo* u općini Trebinje,²⁷²⁰ *Ljubunci* u općini Prozor,²⁷²¹ *Ljubunčić* u općini Livno.²⁷²²

Imena naselja i lokaliteta stećaka čiji nazivi sadržavaju korijen *Ljub-* mogu biti u vezi s imenima germanskog (gotskog) porijekla s bazama *Liub-*, *Leob-*, *Leub-*.²⁷²³

Nazivu *Ljubovo* u Trebinju posebno odgovara starogermanski antroponim *Loub*²⁷²⁴ (*Loub* + *-ovo*). Moguća su konkretna povezivanja i s *Ljubine* < *Lubain*,²⁷²⁵ *Ljubotići* < *Leubaten*,²⁷²⁶ *Ljubunci* < *Leubin*,²⁷²⁷ *Ljubišići* < *Leubast*.²⁷²⁸

Na germanske (gotske) tradicije naziva s korijenom *ljub-* vjerovatno ukazuje orijentacija stećaka u pravcu SZ – JI, potvrđena na nekropoli *Ljubišići* (Bileća), orijentacija S – J potvrđena u selu *Ljubomišlje*, u Žepi, orijentacija SZ – JI u selu *Ljubljenica* kod Stoca, kao i orijentacija na nekropoli u selu *Ljubotići* gdje stećci, u odnosu na orijentaciju Z – I, "stoje nešto drugačije". Neutvrđena orijentacija

²⁷¹⁶ Na zaravanku pored sela nalazi se nekropola s 15 stećaka okrenutih u pravcu Z – I, osim jednog koji je okrenut u pravcu sz-ji. Druga nekropola je u blizini ceste Hodovo – Dabrica, gdje se nalazi nekropola s 20 stećaka okrenutih u pravcu Z – I. Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 369.

²⁷¹⁷ U navedenom paljanskom selu nalaze se dvije nekropole. Na lokalitetu Toplik nalaze se 32 stećka okrenuta u pravcu Z – I. Druga nekropola je na lokalitetu Ravanica, gdje se nalazi osamljen stećak u obliku krstače, okrenut u pravcu Z – I. Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 261.

²⁷¹⁸ Na lokalitetu Docevi nalazi se nekropola s 48 stećaka. Postavljeni su u pravcu Z – I, osim sedam primjeraka okrenutih u pravcu S – J. Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 246.

²⁷¹⁹ U selu Ljubotići nalaze se tri nekropole; na lokalitetu Vrt (Križ) nalazi se nekropola s četiri stećka okrenuta u pravcu Z – I; na lokalitetu Kravarica 19 stećaka okrenuto je u pravcu Z – I "osim dva primjerka koji leže nešto drugačije"; i na lokalitetu Crtanica tri stećka okrenuta su u pravcu Z – I. Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 305.

²⁷²⁰ Selo, u kojem se nalazi nekropola sa 26 stećaka okrenutih u pravcu Z – I. Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 404.

²⁷²¹ Selo, u kojem se nalaze dvije nekropole. Na lokalitetu Vrdol nalazi se nekropola sa 13 stećaka nepoznate orijentacije. Druga nekropola je na lokalitetu "na Rici, kod mlina", gdje se nalazi sedam stećaka okrenutih u pravcu Z – I. Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 291.

²⁷²² Selo kod Livna, iz kojeg vodi porijeklo bošnjački rod *Ljubunčić*. U selu se nalaze tri nekropole; prva u dvorištu rimokatoličke crkve gdje se nalaze dva stećka; druga je kod savremenog rimokatoličkog groblja; treća kod zgrade osnovne škole, gdje se nalaze tri stećka. Stećci s ovih nekropola, prema informacijama Š. Bešliagića, okrenuti su u pravcu Z – I. Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 278.

²⁷²³ *Leubegild*, *Leubegis*, *Lubberi*, *Leubing*, *Lubberi*, *Liubman*, *Leobman*, *Leobmar*, *Leobmunt*, itd. B. E. Siebs, *Die Personennamen der Germanen*, 124-125.

²⁷²⁴ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 477.

²⁷²⁵ Isto.

²⁷²⁶ Isto, 464.

²⁷²⁷ Isto.

²⁷²⁸ Isto.

je na nekropolama u selu *Ljubina*, Ilijaš, u selu *Ljubine* (Ključ), u selu *Ljubunci* kod Ključa, također može biti suprotna orijentaciji Z – I.

Neosporne gotske tradicije sahranjivanja u izdubljeno drveno deblo, potvrđene su u selu *Ljubomišlje*, u Žepi. Grob ispod jednog ukrašenog stećka istražen je 1963. godine. "Pronađen je kostur muškarca od oko 30-40 g., koji je bio poklopljen izdubljenim hrastovim deblom".²⁷²⁹

Na gotske tradicije sahranjivanja, u izdubljeno deblo koje ima oblik bačve, ukazuju bačvasti ispusti sa stećka iz livanjskog naselja *Ljubunčić*²⁷³⁰ i izdubljeni stećci u obliku korita, s nekropola Majdan i Daleč koje se nalaze u selu Opara kod Travnika.²⁷³¹

Neposrednu vezu stećaka koji se nalaze u naseljima čiji nazivi su s korijenom *ljub-*, i Crkve bosanske, nedvosmisleno otkriva naziv *Ljubogošta*. Imenovan je po gostu Crkve bosanske koji se zvao *Ljubo* < *Leub*.

Nazivi bosanskih onima s korijenom *Ljub-* mogu potjecati od praslavenskog i staroslavenskoga pridjeva *ľubъ* "drag", ali i od gotske antroponimske baze *Leub-*. Naglasak u nazivu *Ljubina*, u općini Ilijaš, pak, nikako ne može poticati iz slavenskog *ľubъ* i antroponima slavenskoga porijekla *Ljúbo*, već samo iz gotskog *Leub-*. Da je ilijaška *Ljubina* nastala od *Ljúbo* ona bi se zvala *Ljubina*. Toponimija ilijaške *Ljubine*, znatnim dijelom gotskog porijekla, samo potvrđuje da je naglasak u tom nazivu neospornog gotskog porijekla, odnosno da se radi o nazivu gotskoga porijekla.

U bosanskoj povijesnoj onimiji, posebno u osmanskim defterima, nazivi s korijenom *lub-* su brojni. Po svojoj brojnosti znatno prevazilaze mnoge druge bosanske nazive koji su izvedeni iz antroponimâ slavenskoga porijekla, što na svoj način pokazuje da se radi o povijesno uzrokovanoj onomastičkoj množini koja ima dvostruk etnički sadržaj, odnosno dvostruk slavensko-gotski karakter. Pritom, vrlo je važno istaći to da se, kako proizlazi iz najstarijih osmanskih deftera, baza *-lub* sve do 1468/1469. godine ne palatalizira. U osmanskom sumarnom defteru Bosanskog sandžaka iz 1468/1469. s korijenom *lub-* popisano je sedam naziva,²⁷³² s korijenom *ljub-* samo jedan.²⁷³³ U osmansko-turskom pismu nema znaka za glas *lj*, ali prilikom popisa bosanskih naziva, koji sadrže navedeni glas, osmanski popisivači iza *l* ponekad upisuju slovo *j* i na taj način iskazuju bosansko

²⁷²⁹ Isto, 246.

²⁷³⁰ Jedan od stećaka, koji se nalazi pored katoličke crkve, klesan je "tako da mu obadvije čeonice strane imaju bačvaste ispuste." Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 278.

²⁷³¹ Sanduk izdubljen u obliku korita, koji se nalazi na nekropoli Majdan, i "izdubljeni sanduk u koji bi se mogao smjestiti omanji čovjek", sa nekropoli Daleč. M. Kreševljaković, *Naselja opštine Pucarevo...*, 126, 128.

²⁷³² *Lubihova, Lubimla, Lubilić, Lubogošt, Lubotić, Lubotina, Lubunča*. O tome vidjeti u registru geografskih pojmova: *Sumarni popis Sandžaka Bosna...*, 305.

²⁷³³ *Ljuban*, riječni prelaz. Isto, 73.

lj.²⁷³⁴ S obzirom na to da je u južnoslavenskim jezicima glas *lj* nastao od praslavenskog *lj*, zatim od *lbj* odnosno "starohrv. *lj*", te da *lj* nastaje asimilacijom od *l*.²⁷³⁵ Očito je da se u naprijed navedenim nazivima radi o asimilaciji *l* : *lj*. Asimilacija *l* : *lj* posebno je karakteristična u riječima stranoga porijekla, kao u *lilium* > *ljiljan*, *lolium* > *ljulj*, *Lucht* > *ljükt*, a na području glasinake ilirske kulture još smo je potvrdili na primjeru *Silvan* > *Siljan* > *Silj* > *Siljansko polje*.²⁷³⁶ Asimilacija *l* : *lj* pokazuje da su nazivi onimâ s korijenom *Ljub-*, u kojim se nalaze nekropole stećaka, nastali od gotškog *Leub-*.

Milovo je naziv za neposredan arheološki lokalitet i polje, u naselju Šekovići, gdje se nalaze tri stećka okrenuta u pravcu Z – I.²⁷³⁷

Naziv nekropole ukazuje na antroponim *Mil*, *Milo*, što odgovara langobardskom antroponimu *Milo*.²⁷³⁸

Mörine f su seoce i planinski predio koji se nalazi sjeveroistočno od Nevesinja. U Morinama se nalazi više nekropola stećaka na kojima se ukršta dvostruka orijentacija, Z – I i S – J. Na lokalitetu Svatovsko groblje nalazi se nekropola s 59 stećaka dvostruke orijentacije. Jedan broj stećaka (42), koji se nalaze "s jedne strane ceste", okrenut je u pravcu Z – I; druga skupina od 17 spomenika "s druge strane ceste", okrenuta je u pravcu S – J. Druga nekropola je oko 1 km daleko od prethodne i na njoj se nalaze dva stećka okrenuta u pravcu Z – I.²⁷³⁹ Treća nekropola je oko 1000 m sjeverno od prethodne, na lokalitetu Djevojačko groblje, i na njoj se nalazi devet stećaka orijentiranih u pravcu Z – I (7) i S – J (1) i SZ – JI (1). Četvrta nekropola, s 35 stećaka, na lokalitetu je Jakomir. Stećci ove nekropole, kako informira Š. Bešlagić, uglavnom su okrennuti u pravcu Z – I, a jedan u pravcu S – J.²⁷⁴⁰

Naziv *Morine* vjerovatno je nastao poimeničenjem, od ostrogotskog antroponima *Mora(s)*²⁷⁴¹ koje kod Prokopija, u 6. st. n. e., ima tri potvrde.²⁷⁴²

Mörine, kao vlaško stanište, više puta se spominju u *Pojedinačnom popisu sandžaka Vilajeta Hercegovina*, iz 1477. godine. Za pripadnike vlašskog džemata Dragoja, sina Radana, zapisano je da "ljetuju u mjestu zvanom *Morine*".²⁷⁴³ U

²⁷³⁴ Prema usmenom saopćenju osmanista Ahmeda S. Aličića.

²⁷³⁵ B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice*., I, 115.

²⁷³⁶ I. Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka*., I, 463-464 i d.

²⁷³⁷ Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled., 216.

²⁷³⁸ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*., 100.

²⁷³⁹ Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled., 216.

²⁷⁴⁰ Isto, 346.

²⁷⁴¹ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 169.

²⁷⁴² Μόρα (552.), Μύρα (538.), Μύρα (538.). H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 509.

²⁷⁴³ *Poimenični popis sandžaka Vilajeta Hercegovina*, 146.

tom džematu popisano je nekoliko vlaških imena koja otkrivaju germanske antroponimske tradicije. U čitanje jednog od njih, zbog njegove neobičnosti, A. S. Aličić nije bio najsigurniji i pročitao ga je kao *Ohrab(?)*.²⁷⁴⁴ Očito, riječ je o slaveniziranoj srednjevjekovnoj varijanti germanskog antroponima *Hrabo* "zu ahd. *hraban* "Rabe" (...),²⁷⁴⁵ s protetičkim *h* koje je na početak vlašskog antroponima došlo ispadanjem dočelnog *o*. Popisano ime *Viotko*²⁷⁴⁶ nije jasno i zasigurno nije slavensko. Ime *Milila*,²⁷⁴⁷ pak, germanskog je porijekla. Sadrži germansku antroponimsku bazu *Mil-* poznatu iz langobardskog antroponima *Milo*²⁷⁴⁸ i jedan od najčešćih gotških sufiksa *-ila*.²⁷⁴⁹ Ime je posve izvjesno, s obzirom da je još jedanput popisano, u vlaškom džematu Dragića, sina Dobruna, čiji Vlasi također ljetuju u Morinama.²⁷⁵⁰

Džemat Dragića, sina Dobruna, koji ljetuje u Morinama, pokazuje istovjetnu antroponimsku sliku. U tom džematu jedno od popisanih imena je ime *Žajan*,²⁷⁵¹ za koje je očito da je izvedeno od germanskog imena *Gaino* "zu gotisch **gairnon*", III, 40, gotisch *Gainas* (...).²⁷⁵² S obzirom na to da je u gotskom vokalizmu digrema *ai > e*,²⁷⁵³ te da se u bosanskom jeziku *g* ispred *e* mijenja u *ž*,²⁷⁵⁴ ime *Žajan* u vlaški onomastikon došlo je preko gotškoga *Gainas*. U istom džematu popisana su još dva neslavenska imena: *Dodoje sin Brvca*.²⁷⁵⁵ Vlaško ime *Dodoje* potiče od starogermanskog antroponima *Dodo*²⁷⁵⁶ (*Dodo* + *je*).²⁷⁵⁷ Ime *Brvac*, pak, nije najjasnije. Baza u imenu *Ruško*²⁷⁵⁸ (*Ruš-ko*), koje je također popisano, odgovara antroponimskoj bazi germanskog antroponima *Rauso* "zu anord. *rausn* "Pracht".²⁷⁵⁹ Ime *Dimiľ*²⁷⁶⁰ nosi čest germanski sufiks *-mil*, potvrđen u antroponimima *Lenti-mil*, *Ses-mil*, *San-mil*, *Trastemil*.²⁷⁶¹ Ime *Ruž*,²⁷⁶² pak, za-

²⁷⁴⁴ I. Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka...*, I, 463-464 i d.

²⁷⁴⁵ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 95.

²⁷⁴⁶ "Radašin sin Viotka" *Poimenični popis...*, 140.

²⁷⁴⁷ "Milila sin Milisava". *Poimenični popis...*, 140.

²⁷⁴⁸ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 100.

²⁷⁴⁹ Sufiks je sadržan u gotskim antroponimima *Andila*, *Ausila*, *Dagila*, *Dodila*, *Frawila*, *Gabila*, *Gibila*, *Hitila*, *Igila*, *Rikila*, *Sandila*, *Sindila*, *Wasila*, *Witila*. E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 319-320.

²⁷⁵⁰ *Poimenični popis...*, 140.

²⁷⁵¹ "Žajan sin Budka". Isto, 141.

²⁷⁵² E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 92.

²⁷⁵³ I. Pudić, *Gotski jezik i gotška gramatika*, 43, 53.

²⁷⁵⁴ Kao u gr. γέρων, lat. grūs, stvnj. cranuh, nj. Kranich, lit gérve, stsl. žeravъ, hrv. i bos. ždral.

²⁷⁵⁵ *Poimenični popis...*, 141.

²⁷⁵⁶ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 238.

²⁷⁵⁷ Kao u *Ljuboje*, *Miloje*, *Dragoje*, *Matoje*, itd.

²⁷⁵⁸ *Poimenični popis...*, 142.

²⁷⁵⁹ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 142.

²⁷⁶⁰ *Poimenični popis...*, 142.

²⁷⁶¹ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 63, 88, 103, 113.

²⁷⁶² *Poimenični popis...*, 142.

sigurno i neosporno, germansko je. U potpunosti se izvodi iz višestruko potvrđenog ostrogotskog antroponima *Rugi*,²⁷⁶³ "Rugier", "in -miru-s, Rug-ulf, zu ais. Pl. *Rygir*, ae. *Ryge*, *Rugas*, ahd. *Rug-olf* Pn."²⁷⁶⁴ Popisano je i ime *Vigala*²⁷⁶⁵ a ono se u potpunosti izvodi iz germanskog (langobardskog) antroponima *Wigo* "zu ahd. *wig* 'Kampf'".²⁷⁶⁶ Sufiks -ala u *Vigala* odgovara gotskom antroponimskom sufiksu u *Sinigala*.²⁷⁶⁷

Treći broj an vlaški džemat, "džemat Vukca, sina Radosala i Stepana, sina Radivoja", također je ljetovao "u mjestu Morine".²⁷⁶⁸ I u tom džematu ima imena germanskog porijekla. Jedno od njih je *Vigan*,²⁷⁶⁹ čije porijeklo je istovjetno germanskom porijeklu u *Vigala*. U istom džematu, jedan neoženjeni Vlah popisan je kao "Mrkoje sin Bolihne".²⁷⁷⁰ Ime oca *Bolihna* zasigurno nije slavensko. Slogu *Bol-* iz baze *Bolih-* odgovara *Bal-* gotskog antroponima *Bala*.²⁷⁷¹ Od značaja je oikonim *Turuša*, što je ljetno stanište istog vlaškog džemata koje A. S. Aličić nije uspio ubicirati. Čini se da je naziv gotškoga porijekla, u vezi s gotskim riječima *ga-taura* m "Riß", *af-taurnan* "abreißen", *ga taurp-s f* "Zerstrung"²⁷⁷² (got. *taur-* > *tur-* + *-uša*).

Četvrti vlaški džemat, vlaškog starješine Radiča sina Vukca, koji je također ljetovao u Morinama, iznova potvrđuje još neka germanska imena njegovih pripadnika. To je ime *Dodoš*,²⁷⁷³ što je nekadašnji starogermanski antroponim *Dodo*²⁷⁷⁴ sa slavenskim sufiksom -š. Bazu *Dod-* također sadržava gotsko ime *Do-dila*.²⁷⁷⁵ Popisano je i ime *Nonuš*,²⁷⁷⁶ kojem odgovaraju starogermanski antroponimi *Nonnic*, *Nonnichi*, *Nonnici*.²⁷⁷⁷

Očevlja f je rudarsko selo kod Vareša, u kojem se nalazi nekropola sa sedam stećaka, orijentiranih po pravcu SZ – JI.²⁷⁷⁸ Tokom etnoloških istraživanja na području nekadašnje Visočke nahije, za isto selo M. Filipović utvrdio je naziv

²⁷⁶³ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 577.

²⁷⁶⁴ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 83.

²⁷⁶⁵ "Brajan sin Vigale". *Poimenični popis*..., 142.

²⁷⁶⁶ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*..., 107.

²⁷⁶⁷ Isto, III, 50.

²⁷⁶⁸ *Poimenični popis*..., 143-144.

²⁷⁶⁹ "Vigan sin Radana". Isto, 143.

²⁷⁷⁰ *Poimenični popis*..., 144.

²⁷⁷¹ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*..., 250.

²⁷⁷² F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 107.

²⁷⁷³ "Dodoš sin Radoja" *Poimenični popis*..., 145.

²⁷⁷⁴ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 238.

²⁷⁷⁵ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*..., III, 50.

²⁷⁷⁶ "Nonuš sin Bogdana". *Poimenični popis*..., 145.

²⁷⁷⁷ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 526.

²⁷⁷⁸ Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 151.

Očevija,²⁷⁷⁹ što upućuje na dileme oko autentičnog naziva. Uzrokovane su pučkim nerazumijevanjem naziva koji nije slavenskoga porijekla.

Osnova *Očev-* u *Očevlja/ija* sadržana je u gotskom imenu *Atha-(w)ulfus*.²⁷⁸⁰ Ženska paralela germanskog (gotskog?) imena nije poznata, a vjerovatna je po sufiksu *-lja*.

Ōčimēr (*Hòčimēr*) je poznati glasinački arheološki lokalitet koji se nalazi u selu Kalimanići, općina Sokolac.²⁷⁸¹ U selu, u predjelu *Ōčimēr* (*Hòčimēr*), odnosno *Hočimer*, nalaze se dvije nekropole s ukupno 130 stećaka, okrenutih u pravcu Z – I.²⁷⁸² Na istom lokalitetu nalazi se i muslimansko groblje u kojem su dva najstarija muslimanska nišana.²⁷⁸³ Etimologija naziva razmatrana je u Knjizi I *Predslavenskih korijena Bošnjaka*.²⁷⁸⁴ Da bi naziv mogao biti predslavenskog porijekla moglo se odmah zaključiti iz dileme prisutne kod domicilnog stanovništva, koje nije načisto: da li se radi o nazivu *Očimer* ili *Hočimer*,²⁷⁸⁵ ili *Hočimeri*.²⁷⁸⁶ Problem etimologije naziva u Knjizi I pokušao se riješiti i nije riješen. Na osnovu sufiksa *-r*, koji je (i) ilirski, posebno s aspekta činjenice da naziv nije moguće protumačiti južnoslavenskim jezičkim sredstvima, pretpostavljalo se da se radi o nazivu ilirskog porijekla. Ali, kao i svaki drugi hipotetički znanstveni sud, koji nije definitivan i koji traži svoje konačno rješenje, o etimologiji naziva vremenom su se stekle nove spoznaje, tako da je došlo vrijeme da se prvobitno mišljenje o nazivu ilirskog porijekla revidira. Sâm uočavati i ispravljati vlastite pogreške znatno je ugodnije nego da ih uočavaju i ispravljaju drugi!

²⁷⁷⁹ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 300, 347. i d.

²⁷⁸⁰ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 9.

²⁷⁸¹ U arheološkom izvještaju o istraživanjima Glasinca za 1897. godinu, F. Fiala izvještava da je navedene godine na lokalitetu *Očimeri* kod sela Kalimanići iskopano sedam tumula s osam grobova. F. Fiala, *Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897*, GZM, Sarajevo 1897, 603.

²⁷⁸² Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 244.

²⁷⁸³ "Jedan od ta dva nišana je u obliku vrlo visoke četverostrane prizme koja se u svom gornjem krajnjem dijelu pretvara u prikraćenu piramidu na čijem vrhu je kugla. Dobro je klesan i očuvan. Dimenzije ovog obeliska iznose: visina iznad zemlje 280 cm, širina 43 a debljina 24 cm. Vodoravnim ivicama piramidalnog dijela pruža se friz od niza kosih paralelnih crtica. U gornjoj polovini južne vertikalne strane spomenika predstavljen je krst čiji je kraj gornjeg uspravnog kraka okruglast, a donji duži od ostalih. U gornjoj polovini suprotne strane isklesane su plastične predstave ptice i polumjeseca (sl. 38 i 39)." Š. Bešliagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, Djela, knjiga LIII, Sarajevo 1978, 31.

²⁷⁸⁴ I. Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka*, Knjiga I, 191.

²⁷⁸⁵ Š. Bešliagić bilježi obadva naziva. Š. Bešliagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 31. Isti, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 244.

²⁷⁸⁶ U *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* isti lokalitet navodi se kao *Hočimeri* 1 i *Hočimeri* 2. *Arheološki leksikon...*, III, 98.

Početno *h* u *Hočimer* protetičko je. Dileme s afrikatama *č* ili *ć* (*Očimer* ili *Oćimer*) karakteristične su za Bošnjake. Nerazlikovanje afrikatskih parova *č*, *ć*, *dž*, *d*, i njihovo svodenje na jedan par *ć* i *d* jedna je od tipičnih povijesno-lingvističkih pojava bosanskog jezika.²⁷⁸⁷

Naziv *Ōčimēr* u potpunosti se izvodi iz složenog i posve izvjesnog gotskog antroponima **Atta-mirus*. *Atta*²⁷⁸⁸ je gotski antroponim čije kratko inicijalno *a* daje bosansko *o*, dok je *č* u *Očimeri* refleks za gotsko *t*. Pritom, dočetno *a* u *Atta* oslabljeno je u *i*. Nazivski kompozit *-mēr* vrlo je čest sastojak germanske antroponimije.²⁷⁸⁹ U značenju je "slavan".²⁷⁹⁰

Odačine je neposredan lokalitet stećaka koji se nalazi u selu Bojići, kod Kalinovika. Na Odačinama, pored starog muslimanskoga groblja, nalaze se 83 stećka orijentirana u pravcu SZ – JI, u nizovima.²⁷⁹¹

Naziv nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

Naziv se objašnjava starogermanskim antroponimom *Odothe*.²⁷⁹² Fonem *č* u *Odačine* refleks je za starogermansko *t*. Morfem *-ine*, s obzirom na to da se radi o velikoj nekropoli, ima augmentativnu funkciju.

Osija je selo kod Kalinovika u kojem se nalazi veća nekropola sa 115 stećaka. Orijentirani su po dva osnovna pravca, većina po pravcu Z – I a 23 primjerka po pravcu S – J.²⁷⁹³

Naziv sela zasigurno nije slavenskog porijekla i ne može se objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezika.

Naziv je nastao poimeničenjem od antroponima, i odgovara mu prvi kompozit složenog starogermanskog antroponima *Ausiulf* (*Ausi-ulfus*)²⁷⁹⁴ (*Ausi-* → *Osi-* + *-ja*).

²⁷⁸⁷ Dž. Jahić, *Jezik bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1991, 15, 103.

²⁷⁸⁸ "Atta, Männernamen auf einer Inschrift bei Lipljan, CIL III, 8174, zeitlich unbestimmt, ist die gotische Form für "Vater". Auch got. *fadat* "Vater" ist als Personennamen belegt, s. III, 8." E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 243.

²⁷⁸⁹ *Fili-mer, Givi-mer, Gunthi-mer, Hildi-mer, Hoa-mer, Theude-mer, Vala-mer, Vidi-mer*. M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, 304.

²⁷⁹⁰ M. Suić, *Nekoliko spojnice i razdjelnice između Nina i Knina iz starije hrvatske povijesti*, Staro-hrvatska spomenička baština, 165-167.

²⁷⁹¹ Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 185.

²⁷⁹² H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 529.

²⁷⁹³ Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 182.

²⁷⁹⁴ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 102.

OSTROG I OSTROŽAC, NAJSTARIJE POSUĐENICE IZ GOTSKOG

Östrožac je naselje na Jablaničkom jezeru. Staro je naselje, što se vidi iz činjenice da je popisano u prvom sumarnom popisu sandžaka Bosna iz 1468/69. godine.²⁷⁹⁵ U Ostrošcu se nalazi više nekropola: na lokalitetu Gošića han 13 stećaka okrenutih u pravcu SZ – JI; na brijegu Konjski rat 21 stećak okrenut u pravcu Z – I; u centru bivše varošice Ostrožac 22 stećka nepoznate orijentacije (uzidani u zgradu mjesne džamije); na lijevoj obali Neretve osamljen stećak nepoznate orijentacije; na padini brda Križ osamljen stećak postavljen u pravcu Z – I.²⁷⁹⁶

Ime *Östrožac* ne može se izvoditi iz praslavenskog pridjeva *ostrъ* "oštar", kao što izvodi P. Skok. S tim u vezi, u elaboraciji riječi *òstruga* f "kupina" Skok piše: "Sa sufiksom *-ogъ* nalazi se u starom toponimu *Ostrog* (car Konstantin) i u *ostrog* "opkop" (jedna potvrda) te u augmentativu izvedenom odatle na *-bc* *Ostrožac*, gen *-šca* (...)"²⁷⁹⁷ Međutim, u elaboraciji sufiksa *-(a)c*, Skok navodi da je sufiksu *-(a)c* "osnovna funkcija deminutivna,"²⁷⁹⁸ što se ne slaže s prethodnom tvrdnjom i što je kontradiktorno s ranije izrečenim mišljenjem da je s *-bc* u *Ostrožac* napravljena augmentativna tvorba. Naime, u elaboraciji sufiksa *-(a)c*, koji elaborira prethodno i odvojeno od *òstruga*, Skok nigdje ne kaže da je funkcija tog sufiksa augmentativna, niti se to može dokazati.²⁷⁹⁹ Očito, Skokova etimologija naziva *Ostrožac* lingvistički je pogrešna, tim prije što u Skokovoj elaboraciji, bez ikavog hronološko-stratigrafskog obrazloženja, dolazi "sufiks na sufiks": na Skokov navodni sufiks *-ogъ* (iz *Ostrog*) dolazi sufiks *-bc* (iz *Ostrožac*).

Kod sufikslnih tvorbi nužno je razlikovati tvorbe koje se događaju u okviru jednog jezika i jedne jezičke porodice, gdje su osnova i sufiks istoga porijekla, i tvorbi složenih riječi, gdje su osnova i sufiks različitog porijekla. Unutar jedne jezičke porodice pojava "sufiksa na sufiks" ne dolazi u obzir iz razloga što je takva tvorba apsurdna i što, umjesto da pojednostavljuje jezički izričaj, ona ga usložnjava i komplicira. Onima koji nisu lingvisti i koji žele razumjeti problem, on se može objasniti i na slijedeći način: "sufiks na sufiks" istovjetno je s "kapa na kapu", odnosno postaviti na glavu dvije kape! Kao što i kapa, kao odijevni predmet, ima precizno određenu ulogu, a ona je namjenski pojedinačna ili singularna, slično je i sa sufiksima; u tvorbi riječi, u višestoljetnom jezičkom procesu,

²⁷⁹⁵ U Ostrošcu je popisano 15 domova i 3 neoženjena. *Sumarni popis sandžaka Bosna*, 87 b.

²⁷⁹⁶ Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 327-328.

²⁷⁹⁷ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, II, 573.

²⁷⁹⁸ Isto.

²⁷⁹⁹ Uz funkciju poimeničavanja, "друго основно значење наставка *-(a)c* jeste деминутивно (...)." А. Белић, *Универзитетска предавања из савременог српскохрватског језика*, Изабрана дела, Београд 2000, 142.

svaki sufiks nužno je postao jedinstven i unikatan leksem i, u odnosu na drugi sufiks, predstavlja različit i osoben fonetski i semantički izražaj. U pravilu, jezik je ogledalo opće tradicionalne i višestoljetno iskustvene narodne svijesti i ne trpi apsurdne – poput “sufiksa na sufiks”.

U lingvistici, kod tvorbi riječi koje se zovu odmilice, u hrvatskom jeziku poznat je samo jedan sufiksadni par sa “sufiksom na sufiks”,²⁸⁰⁰ a naziv *Ostrožac* nije odmilica (od milja). Naprotiv, u sufiksadnim tvorbama antroponimi imaju poseban prioritet, iz razloga što pripadaju nafrekventnijim riječima. Kod imenskih tvorbi lingvističkih onimâ jezička logika zahtijeva, i postiže, što jednostavniji, kraći i praktičan izričaj. Stoga, u antroponimiji, “sufiks na sufiks” može doći samo iz razloga interlingvističkog nerazumijevanja, jedino u onim slučajevima gdje određena osnova, sa sufiksom, pripada jednoj jezičkoj porodici i jednom jeziku i poslije se, u obliku posuđenice, prenosi u drugi jezik. Kod preuzimanja posuđenica, preuzimači ih preuzimaju i prilagođavaju svom jezičkom sistemu, pri čemu je vrlo čest slučaj da se posuđenici, koja već ima sufiks stranoga porijekla, dodaje novi sufiks. To se događa iz razloga što preuzimanje tuđe riječi nema učeni karakter i nije uslovljeno preuzimanjem sâme osnove, bez sufiksa. Preuzimačima je strana riječ uglavnom etimološki nerazumljiva i oni u njoj ne razlikuju sufiks od osnove. Preuzimaju je fonetski i integralno, modifikujući je uz pomoć svojih jezičkih sredstava i svojih sufiksa. U Knjizi I *Predslavenskih korijena* ukazali smo na zoran primjer: na vlaški antroponim *Mituloš*, koji sadrži tipičan aromunski sufiks *-ul*, došao je još jedan sufiks *-oš*, koji je najvjerojatnije grčkog porijekla.²⁸⁰¹ To znači da u *Ostrog -ogō* ne može biti slavenskog porijekla iz razloga što je sufiks *-ac* neosporno slavenski, tim prije što se ne radi o augmentativnoj tvorbi. I ovdje se otkriva ono što je Skoku ostalo nepoznato: *-ogō* u *Ostrog* nije sufiks. Ovim se otvaraju vrata u etimologiju riječi *Ostrog* za koju T. Maretić kaže da joj “postanje nije jasno.”²⁸⁰² Riječ je gotškoga porijekla, a s gotškog etničkog prostora, koji se proteže od Skandinavije do Crnog Mora, preuzeli su je Rusi i Poljaci.

Od ranije se znalo da je *Ostrog* “opkop, tabor, tvrđava”.²⁸⁰³ Nejasnoće s nazivom proizlazile su iz razloga što je značenje riječi sekundarno i što je, ustvari, riječ o etnonimskoj utvrdi. Naime, u povijesti nema etnosa koji nije imao svoj opkop, utvrdu ili tvrđavu. U ovom slučaju naziv je nastao prema etničkoj pripadnosti posjednika utvrde.

²⁸⁰⁰ Autori *Hrvatske gramatike* ukazuju na samo jedan par s *-ka* i *-ko*; *zaljubljenka* i *zaljubljenko*. E. Barić, M. Lončarić, D. Malić, S. Pavešić, M. Peti, V. Zečević, M. Zinka, *Hrvatska gramatika*, Zagreb, 1997, 882, 990.

²⁸⁰¹ “Sufiks na sufiks” vjerovatno je posljedica grecizacije aromunskih Vlaha. O tome vidjeti: I. Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka...*, 137.

²⁸⁰² I. OSTROG, m. opkop, tabor, tvrđava. Riječ istoga značenja ima i u jeziku staroslovenskom (*ostróg*) u ruskom (*острогъ*) i u poljskom (*ostróg*), ali joj postanje nije jasno”. *Rječnik JAZU*, isto.

²⁸⁰³ Isto.

Za *Ostrog* etimolozi nikad nisu postavili pitanje o čijem se opkopu i tvrđavi radi, što je bio ključ za rješenje problema. U ruskom, poljskom, hrvatskom, srpskom, crnogorskom i bosanskom jeziku *Ostrog* je utvrda Istočnih (*Austro*) Gota, što se posebno vidi iz činjenice da je riječ rasprostranjena na cjelokupnom geografskom prostoru nekadašnjih slavensko-gotskih susretanja i jezičkih prožimanja, od Skandinavije preko Poljske, zapadne Rusije i Ukrajine – do Balkana.²⁸⁰⁴ Riječ pripada najstarijim germanskim posuđenicama u staroslovenskom, kao *helm* “šljem”.

U nazivu *Ostrožac*, osnova *Ostrog-* s matematičkom preciznošću odgovara gotskom *Austrig*, što je etnonimski maskulinum prema femininumu *Austrigusa*.²⁸⁰⁵ Ali, s obzirom na to da nazivâ s osnovom *Ostrog-* ima više, posve je izvjesno da je *g* u *Ostrog* nastalo od *Austrogothi*²⁸⁰⁶ “Istočni Goti”, pri čemu se *-othi* izgubilo iz razloga što se radi o dugoj i komplikovanoj riječi. *Ostrogotha* je sredinom 3. st. n. e. kraljevsko gotsko ime i ono je, najvjerojatnije, etnonim u značenju “Istočni Got”.²⁸⁰⁷ Pritom, iz Skokove elaboracije jedino se može prihvatiti onaj dio glasovnih promjena za koje Skok tvrdi da je, sufiksalsnom tvorbom s *-bc* od *Ostrog-* nastalo *Ostrožac*. Ali, ta tvorba nije augmentativna već zasigurno deminutivna,²⁸⁰⁸ napravljena po modelu *gradac* < *grad*. *Ostrožac* je bio i još uvijek jeste manje naselje. Vjerojatno, u *Ostrožcu* se nekad nalazio gotski opkop, ili manja utvrda.

Brojni arheološki ostaci antike, u *Ostrošcu* i okolini,²⁸⁰⁹ nužno podrazumijevaju utvrdu koju nije potrebno posebno pretpostavljati, iz razloga što je posve izvjesna. Utvrda je sastavni dio svakog antičkog naselja, posebno u vrijeme kasne antike i seobe naroda, kada je došlo do opće nesigurnosti, koju su znatnim dijelom uzrokovali Goti. Taj ratnički narod, posebno u vrijeme njihove političke i

²⁸⁰⁴ “Što se tiče Gota oni su iz Skandinavije prešli na ušće rijeke Visle, pa su kroz pradomovinu Slovena, kojoj približno odgovara teritorija današnje Poljske i zapadne Rusije, Bjelorusije i zapadne Ukrajine prvo ugnijezdili u Ukrajini a onda odatle krenuli ka Balkanu (...)” V. P. Budanova, *Goti v epohu velikogo preseljenja narodov*, Sankt-Petersburg 1999, 75.

²⁸⁰⁵ Tridesetih godina VI stoljeća *Austrigusa* je ime gepidskoj princezi. O tome vidjeti u: L. Schmidt, *Gesichte der deutschen Stämme, Die Ostgermanen...*, 535.

²⁸⁰⁶ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 106.

²⁸⁰⁷ W. Streitberg, *Gotisches Elementarbuch*, C Winter. 5-6 Aufl. Heidelberg 1920, 202. F. Wrede, *Über die Sprache der Ostgoten in Italien*, Strassburg 1891, 47 i d.

²⁸⁰⁸ T. Maretić za naziv *Ostrožac* piše: “upravo dem. od l. *Ostrog*, topogr. ime.” *Rječnik JAZU*, IX, 281.

²⁸⁰⁹ Antički ostaci u *Ostrošcu* brojni su. Evidentirani su u blizini željezničke stanice, blizu Voćarskog rasadnika, u blizini džamije, na vrhu Ribičkog brijega, u blizini Gošića hana, između Žuglića i *Ostrošca*, kod Mrakova, u Žugličkom polju, na prostoru između *Ostrošca* i Buturović-Polja. O tome vidjeti u: K. Patsch, *Prilozi našoj rimskoj povijesti*, GZM XXII, Sarajevo 1910. Isti: *Rimski ostaci iz okoline Neretve (Lisičići i okolina)*, GZM VI, Sarajevo 1894. Isti: *Rimska mjesta u Konjičkom kotaru*, GZM XIV, Sarajevo 1902. I. Čremošnik, *Nešto o antičkim naseljima u dolini Neretve, Zgrada na Buturović Polju*, GZM, Sarajevo 1954.

vojne prevlasti na Balkanu, krajem 5. i početkom 6. stoljeća, zasigurno je imao svoj tip specifičnih utvrda koje se, po veličini i obliku gradnje, razlikuju od tuđih utvrda koje su Goti osvajali i rušili. Općepoznato je da gotske utvrde nisu imale karakter utvrđenih gradova, za čiju gradnju je potrebno više vremena i sredstava. Njihove utvrde upravo su manji i na brzinu izgrađeni fortifikacioni opkopi, jer ta vrsta utvrde, u odnosu na njihovu vojnu dinamiku i stalna kretanja, upravo odgovara njima. Svrha opkopa, najčešće utvrđenog jarkom i drvenom palisadom, za čiju gradnju ne treba mnogo vremena, prije svega, imala je za cilj da spriječi neku vrstu iznenađenja ili iznenadnog napada.

Da je *Ostrožac* utvrđenje indirektno pokazuje naziv *Ostrožac-Grad*, u općini Cazin.²⁸¹⁰ Radi se o srednjevjekovnom gradu izraslom iz prvobitne gotske utvrde, čiji naziv se ne može motivirati slavenskim *ostruga* "kupina". Mada se radi o bodljikavoj biljci, njene bodlje nemaju oštrinu i tvrdoću čeličnih bodlji bodljikave žice kojom se u novije vrijeme utvrđuju fortifikacioni opkopi. Kupina s utvrđenjem, sa opkopom, nema nikakve veze. Cazinski *Ostrožac*, koji se u pisanim izvorima prvi put spominje 1286. godine, arheološki je lokalitet i naselje s kontinuitetom od prethistorije²⁸¹¹ preko srednjeg i osmanskog doba,²⁸¹² do danas. Nalazi se na istaknutoj glavici lijeve obale Une. U vrijeme gotske političke prevlasti, grad se nalazio u graničnom području Teoderihove istočnogotske države (490-552.).²⁸¹³

Svaki povijesni naziv, pa i *Ostrožac*, od njegove pojavnosti pa do sadašnjosti, traje u prostoru i vremenu, a povijest ostavlja brojna svjedočenja o njemu. Radi se o povijesnom kontekstu, odnosno o višestoljetnom povijesnom zbiru isprepletenih i međusobno povezanih zbivanja koja su se događala u vezi s nazivom. Pošto je riječ o povijesno-lingvističkom problemu, jednostran pristup u njegovom razmatranju, bilo da je samo lingvistički ili samo historijski, ne vodi znanstvenoj istini. Problem je potrebno rješavati multidisciplinarno. Nužno je početi od prapočetaka, odnosno od prvih ostroških stanovnika, za koje je vjerovatno da su imenovali naselje. Ko je prvi živio u Ostrošcu i ko ga je imenovao? Nema nikakve sumnje da je odgovor u arheologiji, to jest da se problem rješava multidisciplinarno, u lingvističko-arheološkoj kombinaciji i uz pomoć etničke determinacije arheološkoga karaktera zemnih ostataka najstarijih ostroških stanovnika. Čitljive i prepoznatljive tragove o sebi ostavili su u svojim grobovima i grobnim sadržajima, u ostroškim tumulima i nekropolama stećaka.

²⁸¹⁰ *Riječnik naseljenih mjesta...*, 198.

²⁸¹¹ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, II, 23.

²⁸¹² H. Kreševljaković, *Gradovi u Bosni i Hercegovini*, Izabrana djela, II, Sarajevo 1991, 604 i d.

²⁸¹³ A. Uglešić, *Nakit istočnih Gota na području rimske provincije Dalmacije*, u: R. Tafra, *Hrvati i Goti...*, 135.

Prije izgradnje brane na Jablaničkom jezeru znalo se da će jezero u dolini Neretve neke nekropole potopiti. Iz tog razloga, arheološki su istraženi grobovi s nekropole Gošića han.

Š. Bešlagić, koji je vršio iskopavanje grobova ispod stećaka, navodi da su istražena četiri groba. Tri skeleta nalazila su se u drvenim sanducima okovanim željeznim čavlima, dok je četvrti bio direktno položen na zemlju.²⁸¹⁴ U vezi s orijentacijom, u studiji *Stećci, kultura i umjetnost* Bešlagić navodi da su grobnice i skeleti imali orijentaciju istok – zapad, s tim što su glave mrtvaca bile na zapadnoj strani.²⁸¹⁵

Od posebnog značaja su skeleti koji su pronađeni u tri zemljana tumula, koji su se nalazili neposredno pored stećaka na Gošića hanu. U većem tumulu "su bila dva groba ograđena kamenim pločama na sljeme. U rakama je nađen po jedan skelet, jedan s grobnim priložima. Skeleti su bili na goloj zemlji, ali je jedan bio obložen drvenim daskama."²⁸¹⁶ U manjim tumulima nađen je po jedan skelet. Kako informira Bešlagić, skeleti su bili u drvenim sanducima, okovani željeznim čavlima. "Orijentacija je bila ista – po pravcu zapad – istok, s tim što su glave mrtvaca bile na zapadnoj strani."²⁸¹⁷

U vezi s orijentacijom stećaka na nekropoli Gošića han, Š. Bešlagić se iznova potvrđuje kao nepouzdan i sumnjiv informator. U prvom radu, u kojem informira o orijentaciji, Bešlagić prilaže skicu (plan) nekropole i navodi: "Iz priloženog plana vidi se orijentacija stećaka ove nekropole. Svi su oni, osim broj 14, postavljeni po liniji zapad-istok, dok je ovaj (broj 14) jedino u pravcu sjever-jug. Pošto je on razlomljen, ne vjerujem da je u svom osnovnom položaju."²⁸¹⁸ Ali, iz Bešlagićeve skice vidi se da su stećci ipak okrenuti u pravcu SZ – JI,²⁸¹⁹ što rječito *ad verbum* potvrđuje i u svom *Kataloško topografskom pregledu* gdje za istu nekropolu, na Gošića hanu, piše da su, na toj nekropoli, stećci okrenuti u pravcu SZ – JI.²⁸²⁰ Zbog čega se radi o nedosljednim informacijama, Bešlagić ne pojašnjava. Da se ne radi o omašci, i da Bešlagić iz ozbiljnih razloga mijenja prethodno mišljenje i demantira samoga sebe, otkriva se uvidom u studiju *Stećci, kultura i umjetnost*, gdje, u formi općih zaključaka, koji se odnose na sve bosanskoherceg-

²⁸¹⁴ Š. Bešlagić, *Stećci, kultura i umjetnost...*, 48.

²⁸¹⁵ Isto.

²⁸¹⁶ Š. Bešlagić, *Stećci, kultura i umjetnost...*, 48.

²⁸¹⁷ Isto.

²⁸¹⁸ Š. Bešlagić, *Stećci u dolini Neretve*, Naše starine, II, Sarajevo 1954, 196.

²⁸¹⁹ Na skici je, između stećaka broj 10 i 11 povučena strijelica u pravcu N – S (sjever – jug.) Stećci broj 8 i 9, prema Bešlagićevom crtežu i označenim stranama svijeta, u potpunosti su orijentirani SZ – JI, što se može reći i za stećke 11, 12 i 13. Za stećak broj 14 Bešlagić nije ucrtao pravac S – J, već SZ – JI! Š. Bešlagić, *Stećci u dolini Neretve*, 192.

²⁸²⁰ "Postavljeni su po pravcu SZ – JI. (...). Nekropola je potopljena Jablaničkim jezerom. Prije toga su ukrašeni sljemenjaci spreneseni u Konjic. S tim u vezi, istraženo je nekoliko grobova ispod stećaka." Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško – topografski pregled...*, 327.

vačke stećke, navodi: "Grobovi i stećci su redovno orijentirani po pravcu zapad – istok, po prividnoj sunčevoj putanji, tako da je glava pokojnika bila na zapadnoj, a noge na istočnoj strani. Kao i stara slavenska groblja, i ova su bila na redove."²⁸²¹ Međutim, jednom od najpoznatijih znanstvenika koji su proučavali stećke, navedeni "zaključak" ne služi na čast. "Zaključak" je na razini falsifikata, u što se može bilo ko uvjeriti, ne samo historičar. Dovoljno je otići na bilo koju od brojnih bosanskohercegovačkih nekropola – o čijoj orijentaciji stećaka, ne samo u pravcu Z – I, na desetinama primjera, svojevremeno objektivno informira i sâm Bešliagić – i uvjeriti se u dijametralno suprotnu orijentaciju, posebno u orijentaciju koja je u pravcu sjever – jug, kojom se sunce nikada ne kreće. Nema druge nego zaključiti da je posljednji Bešliagićev zaključak nastao s ciljem panslavizacije,²⁸²² odnosno katolizacije ili pravoslavizacije bosanskog stećka.

Bešliagićeva informacija, po kojoj su stećci "groblje na redove kao i stara slavenska groblja", pseudoznanstvena je dezinformacija i gruba obmana. "Grobovi na redove" nisu slavenski pogrebni običaji već se radi o izvornim germanskim pogrebnim običajima i ta se pojava, zabilježena širom Evrope počev od kraja 4. i početka 5. vijeka, širila paralelno s prodorom uticaja germanskih plemena.²⁸²³ Srednjovjekovni bosanski stećci, na brojnim nekropolama svrstani u redove,²⁸²⁴ prije svega, baštine germansku pogrebnu tradiciju, koju Bešliagić čudnovato ignorira, vjerovatno iz političkih predrasuda, u čemu je posebno prednjačila srpska historiografija. Ali zato, po mišljenju istog autora, u ranom srednjem vijeku u dolini Neretve dominiraju Srbi.²⁸²⁵

No, vratimo se ostrožačkoj nekropoli. s

Drveni okviri pronađeni u zemljanom tumulu u Ostrošcu, ponekad i u obliku sanduka čiji ostaci su pronađeni ispod ostrožačkih stećaka, tipični su za

²⁸²¹ Š. Bešliagić, *Stećci, kultura i umjetnost...*, 568.

²⁸²² U vezi sa stećcima, Bešliagić navodi: "U osnovi je, dakle, bosansko-slavenski karakter, a ostalo što je preuzeto prilagođeno je i podređeno tome." Š. Bešliagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo 1971, 94.

²⁸²³ W. Veeck, *Die Alamannen in Württemberg*, Berlin und Leipzig 1931, 9. J. Werner, *Zur Entstehung der Reihengräberzivilisation*, *Archeologia geographica* 1, Hamburg 1950, 2 23 ff. E. Salin, *La civilisation mérovingienne*, II, Paris 1952, 182. O. v. Hessen, *Die Funde der Reihengräberzeit aus dem Landkreis Traunstein*, München – Kallmünz 1964, 11. N. Miletić, *Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima...*, 127-128.

²⁸²⁴ Na prostoru srednje Neretve nekropole stećaka svrstane u redove (nizove) su: Nekropola "Gradac" u Donjem selu, nekropola u Čelebićima, nekropola u selu Radešine, nekropola "Bilice", nekropola "Ravnica" kod Gračaca. Š. Bešliagić, *Stećci u dolini Neretve...*, 183, 187, 191, 198, 204.

²⁸²⁵ "U ranom srednjem vijeku Slaveni su naselili i ovaj dio Balkanskog Poluostrva, i valjda nema sumnje, da je dolina Neretve od Konjica do Rame bila u sastavu negdašnje "Eslavonie" ili "Sc-lavonie". Dokle su tu bila samostalna slavenska plemena, od kad i dokle traje dominacija Srba i kako teku promjene u bosanskim i hercegovačkim kraljevskim vojvodskim i hercegškim zemljama nije baš sasvim jasno." Š. Bešliagić, *Stećci u dolini Neretve*, 212.

Germane i njihov način sahranjivanja. "U različitim varijantama, uz sahranjivanje u голу zemlju, redovna su pojava na brojnim nekropolama ranog srednjeg vijeka, pripisanim raznim germanskim plemenima (gotskim, gepidskim, langobardskim, bajuvarskim, alamanskim, franačkim i dr.) od južne Rusije do Atlantika."²⁸²⁶ Ostaci drvenih okvira ponekad su u formi drvenoga kovčega.²⁸²⁷

Zemljani tumuli u Ostrošcu, koje Bešlagić nije datirao i koje je, bez grobnih priloga, vrlo teško pouzdano datirati, mogu biti u vezi s Gotima. Na tlu sjeverne Dalmacije pronađena su dva slična tumula (humka) i "nema izrazitih dokaza o pokopavanju pokojnika iz starohrvatskog doba u humke (...)".²⁸²⁸ Jedan od tih tumula nalazi se u Kašiću, u Hrvatskoj.²⁸²⁹ U njegovoj neposrednoj blizini je nekropola s gotskim i starohrvatskim grobovima. S tim u vezi, Š. Batović i O. Oštrić zaključuju da je humak od starohrvatskih grobova stariji, "i već su se Goti iz izvjesnih kulturnih razoga vezali uz njega, što su Hrvati kasnije poprimili."²⁸³⁰

Geografsko ime *Ostrožac* i njegove nekropole primjer su plodonosne primjene multidisciplinarnih znanstvenih metoda koji daju zajednički rezultat: *Ostrožac* i njegove nekropole na tom prostoru neosporno potvrđuju Gote. Radi se o nekadašnjem oblasnom gotskom središtu u srednjem toku rijeke Neretve, koji će svog odraza imati u kasnijoj povijesti. *Ostrožac* je, sve do 1878. godine, središte seoske općine kojoj su pripadala sela Paprač, Radešine, Ribići i Dobrogošće.²⁸³¹ Posljednji naziv indirekto povezuje Crkvu bosansku s Gotima i *Ostrošcem*.

RODOVI BUTUROVIĆ I MANIGODA GERMANSKOG SU PORIJEKLA

Kao što smo u Knjizi I *Predslavenskih korijena Bošnjaka*, na primjeru Prače, pokazali da srednjovjekovni grecizirani Vlasi nastavljaju tradicije nekadašnjeg grčkog *Práterion-a* i u ranom srednjem vijeku u znatnom broju dolaze u Praču,

²⁸²⁶ N. Miletić, *Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora*, GZM, Arheologija, sv. XXV, Sarajevo 1970, 128-129. Upor: M. Chlingensperg – Berg, *Das Gräbenfeld von Reichenhall*, Reichenhall 1890, 65 ff.

²⁸²⁷ Germanske nekropole u Kranju, Rifniku, itd. N. Miletić, *Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora*, 129.

²⁸²⁸ Š. Batović, O. Oštrić, *Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi našeg primorskog područja*, Simpozijum "Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena", ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga XII, Sarajevo 1969, 257.

²⁸²⁹ J. Belošević, *Prvi arheološki tragovi velike seobe naroda na području sjeverne Dalmacije*, Diadora 3, Zadar 1965, 129 i d.

²⁸³⁰ Isto.

²⁸³¹ *Riječnik naseljenih mjesta...*, 198.

nešto slično događalo se i sa Ostrošcem i njegovom najbližom okolinom. Naime, na više toponimskih primjera iz pračanske najbliže okoline, te na primjeru metateze likvida u nazivu *Sarhon* > *Sohran*, pokazali smo da se grčki jezik u srednjovjekovnoj Prači očuvao sve do sredine 10. stoljeća. Potvrđen u povijesnom kontinuitetu od 8. st. pr. n. e. do sredine 10. stoljeća, grčki jezik Prače bio je osnovni razlog kasnijih srednjovjekovnih migracija greciziranih Vlaha, koji su govorili grčkim jezikom, u Praču i njenu okolinu. Povijest jezika potvrđuje jezik najsnažnijim migracionim i kohezionim faktorom bilo kojih migranata. Jezik ih okuplja kad se nađu u tuđem svijetu. Grčki jezik ranosrednjovjekovne Prače bio je migracioni magnet i, u kombinaciji s trgovačkim, jedan od najvažnijih faktora koji je motivirao Vlahe da s prostora Epira i Tesalije pohode i naseljavaju Praču, te na taj način slijede svoje antičke prethodnike. To je povijesna pravilnost koja traje sve do danas: migranti, u bilo kojem dijelu svijeta, u tuđoj zemlji u kojoj su se našli bilo privremeno ili trajno, prije svega, traže i pronalaze svoje "zemljake" i pripadnike istoga jezika, odnosno migracione predhodnike. A da je gotski "opkop" u Ostrožcu zasigurno bio naseljen i kroz srednji vijek, i privlačio Vlahe koji su germanskog porijekla, otkriva se na primjeru neretvanskog bošnjačkog roda *Buturović*. I kao što su rodovska imena pračanskih srednjovjekovnih rodova *Hvaonić*, *Težalović*, *Bionić*, *Bienešanin*, *Muržić* neosporno grčkog porijekla, porodično ime neretvanskoga roda *Buturović* analogna je pojava, a njegovo porijeklo je germansko. Pritom, nužno je posebno naglasiti da je po pripadnicima roda *Buturović* imenovan vrlo važan toponimski subjekt u blizini Ostrožca, polje koje se zove *Buturović-polje*. U porodičnoj tradiciji Buturovića čuva se predanje da potiču iz Buturović-polja. Tradicionalno nastanjuju i Ostrožac. Smatraju se jednim od najstarijih rodova u konjičkom kraju.²⁸³²

Istočnogermanska povijest znatnim dijelom odvijala se na prostoru nekadašnje Dakije. Poslije provale Gota na tle Bizantije 267. godine, i poraza u bici kod Niša 268., jedna grupacija Gota, poznati kao Zapadni Goti, u Dakiji je uspostavila nezavisnu kraljevinu. Na dačkom tlu Goti su se miješali s Dačanima i istorodnim Gepidima, tako da se u rumunskom jeziku sačuvao znatan broj nekadašnjih istočnogermanskih riječi. Jedna od njih je *butură* "Baumstrunk", aus gepid *bûtilo* "Baumstrunk".²⁸³³ S tim u vezi, *Butur* je starogermanski antroponim.²⁸³⁴

²⁸³² J. Mulić, *Konjic i njegova okolina, Starosjedilački rodovi*, Sarajevo 2005, 81.

²⁸³³ Po mišljenju E. Gamillschega, istoj istočnogermanskoj porodici riječi pripadaju i *butuc* "Stumpf", "Klotz", *butaj* "Setzling". Riječ su prihvatili i drugi narodi koji su bili u doticaju s Gepidima: "Ung. *butuk* ist entlehnt aus rum. *butuc*, DAR s. v., bulg. *boturs* mit sekundärem *o* (wie in *flotore* aus rum. *fluture*) stammt aus rom. *buture*." E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 251.

²⁸³⁴ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 165.

Za dalekoga pretka ostroških Buturovića moguće je pretpostaviti da je on bio romanizirani (rumunizirani) Gepid. Njegovi germanski sunarodnici vjerovatno su bili posjednici ošaničkih njiva *Buturčine* i *Butur*.

U *Pojedinačnom popisu hercegovačkog sandžaka*, iz 1477. godine, u selu Ošanovići popisane su dvije njive pod nazivom *Buturčine* i *Butur*.²⁸³⁵ U neposrednoj blizini Ošanovića, odnosno današnjeg sela Ošanići kod Stoca, poznato je da se nalazila area brojnih gotizama. Nazivi *Buturčine* i *Butur*, situirani u gotskoj arei, pokazuju znanstvenu pravilnost – da utemeljenje antroponima *Butur*, u Ošanički kraj, kao i u gotsku aru u Ostrošcu, nije slučajno.²⁸³⁶ Imenska baza naziva sela *Ošanovići* (*Ošanići*), koja je *Oša(n)-*, također je germanska i pouzdano se izvodi iz gotskog i langobardskog antroponima *Auso*.²⁸³⁷ U osmanskome popisu, u istom selu popisan je poreski obaveznik "Vidko sin Orčila".²⁸³⁸ Ime *Orčilo* zasigurno nije slavensko i vjerovatno je i ono gotškoga porijekla, s osloncem na got. *ara* m "Aar, Adler".²⁸³⁹

Bliža okolina Ostrošca, na toponomastički način, potvrđuje snažne gotške etničke elemente u tome kraju. Na pravcu od Ostrošca do Donje Jablanice iz specijalne topografske karte, u nizu jedan do drugoga, očitavaju se toponimi *Knez-polje*, *Dobrigošće*, *Dragan-Selo*, *Velevjec*, *Gumanac*.²⁸⁴⁰ Za južnoslavensko *Knez* općepoznato je da je nastalo od got. *Kunigg*. *Dragan-selo*, s neprelaznim *Dragan-*, u imenovanju isključuje slavenski antroponim *Dragan* i otkriva gotsko *ga-dragan* stv. "Zuzammentragen"²⁸⁴¹ što bi se moglo odnositi na selo nekadašnjih Vlaha prenosnika. U nazivu *Velevjec* prepoznaje se germanski antroponim "*Veila* < **Wigila* = ahd. *Wigilo* Pn."²⁸⁴² Toponim *Gumanac* najvjerovatnije je dobio naziv "zu got. *guma* 'Mann'."²⁸⁴³ U nazivu sela *Dobrigošće* ne samo da se očitava se neki "dobri" *gost* Crkve bosanske; u selu je još uvijek nastanjen pravoslavni rod *Manigoda* čiji korijeni su gotski.

²⁸³⁵ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Priredio A. S. Aličić, Sarajevo 1985, 404.

²⁸³⁶ U blizini Ostrošca je selo *Otoležani*, čiji naziv je gotskog porijekla.

²⁸³⁷ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 86.

²⁸³⁸ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 404.

²⁸³⁹ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 7.

²⁸⁴⁰ Topografska karta Geografskog instituta JNA 1:100000, Prozor, Izrađeno na osnovu reambulacije iz 1930, dopunjeno 1967. god.

²⁸⁴¹ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 23.

²⁸⁴² F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 125.

²⁸⁴³ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 246.

Pripadnici pravoslavnog roda *Manigóda* nastanjuju selo Dobrigošće, koje se nalazi između Ostrošca i Jablanice.²⁸⁴⁴ Kao i oblik njihovog prezimena, riječ skoro istovjetnog oblika i naglasaka, *manigód*, potvrđena je u *Dubrovniku*. Pripada onim južnoslavenskim riječima koje su vrlo rijetke i čije potvrde su malobrojne. Etimologijom riječi bavio se P. Budmani.

U 6. tomu *Rječnika JAZU* za navedenu riječ P. Budmani piše: "MANIGÓD m. *ġelat*, tal. *manigoldo*. – U Dubrovniku je nom. sin., *manigódo*, po čemu se razumije kako se -ol- na kraju sloga promijenilo na dugo o: izvan Mikaljina rječnika nemam potvrde za nom. sing. – Od XVI vijeka, a između rječnika u Mikišinu (*manigod*, koji viša *ľude*, *carifex*, *tortor* i kod *krvnik*)."²⁸⁴⁵ Pritom, prezime neretvanskog pravoslavnog roda Budmaniju je ostalo nepoznato.

Budmanijevo povezivanje riječi *manigód* s talijanskim *manigoldo* nije pogrešno. Ali, Budmani je previdio mogućnost da talijanska riječ može biti germanskog porijekla i da je u talijanskom posuđenica, što ona i jeste.

E. Gamillscheg, pokazuje da je talijanska riječ *manigoldo* germanskog porijekla, "zu asächs. *meni* 'Halskette', 'Halsband'", te da je u talijanskom jeziku u značenju "Shurke" "hulja", "nitkov", također i "Henker" "krvnik", u milanskom dijalektu (maild.) "Verworfenener" "wilder Mensch" "pokvarenjak", "podlac", "divlji čovjek", itd.²⁸⁴⁶ Istovjetna riječ, možda s neznatnim dijalekatskim razlikama, govorila se i u najbližem dubrovačkom zaleđu, na prostoru srednje Neretve, odakle je došla u Dubrovnik. Riječ i antroponim (*M*)*manigód(a)* balkansko-germanskog su porijekla.

Za dubrovačkim pozajmljivanjem talijanske riječi *manigoldo*, iz Italije u Dubrovnik, nije bilo potrebe, iz razloga što jugozapadni Balkan ima svoje balkanske germanizme. Bilo koji jezik, pa i gotski, ima ili nema određenu riječ i ona ne može biti jezički ekskluzivitet samo jednog geografskog prostora na kojem se govori taj jezik, u ovom slučaju Italije. U dubrovačkom zaleđu sve do 10.-11. stoljeća nalazile su se gotске etničke enklave, što znači da je skoro istovjetan germanizam bio prisutan i na jugozapadnom Balkanu. Balkansko-gotski jezik ukrštao se s vulgarnolatinskim raguzejskim na sličan način kao što su se u sjevernoj Italiji ukrštali srednjevjekovni talijanski, s osnovom u latinskom, s gotskim i langobardskim jezikom. S obzirom na to da se ne može prihvatiti Budmanijevo obrazloženje "kako se -ol- na kraju sloga promijenilo na dugo o," u *manigód*, nuž-

²⁸⁴⁴ Za navedeni rod R. Miličević piše: "MANIGODA (p) stara porodioca koja je nastanjena u konjičkom kraju. Izvor ne navodi mjesto nastanjanja. Manigode su porijeklom od bratstva Predojevića iz bilčkih Rudina (59:82). R. Miličević, *Hercegovačka prezimena*, Beograd 2005, 480.

²⁸⁴⁵ *Rječnik JAZU*, VI, 444.

²⁸⁴⁶ "auch *mevegold*, Brescia, *mengol* 'Kastrat', piem. *manigoldo* 'Scharfrichter', Bologna *manigold* 'Vollstrecker', das noch die ältere Bedeutung zeigt, ebenso sizil. *manigoldu* 'esecutore di tormenzi spietati, uomo die cuor feroce'; vgl. noch triest. *manigoldar* 'scanaliare', 'sich wie Schurke benehmen'. E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*., 151.

no je zaključiti da se radi o dijalekatskim razlikama i da je talijansko *manigoldo*, u Dubrovniku i u njegovom neretvanskom zaleđu bilo bez likvide *l*: (*M*)*anigod(a)*. Svakako, osnovni razlog zbog čega u dubrovačkom i neretvanskom liku nema *l* je zbog toga što se ne radi o sekundarnoj posuđenici iz talijanskog već posuđenici koja je izravno posuđena iz balkanskog germanskog (gotskog?). Pristom, starosasko porijeklo riječi *menni* "Halsband,"²⁸⁴⁷ iz koje je nastalo *Manigoda*, ne mijenja mnogo stvar. Sasi se nisu naseljavali u oblast Dobrigošća, gdje rudarske djelatnosti nisu potvrđene, i u srednjovjekovnoj Bosni nisu bili egzekutori smrtnih kazni. Najvjerovatnije, i u gotskom jeziku je postojala slična riječ, ili su je Goti posudili od Sasa.

Stećci u Dobrigošću na svoj način potvrđuju gotske etničke elemente. U tom selu nalazi se "grčko groblje", na kojem se nalazi 30 stećaka svrstanih u nizove i okrenutih u pravcima Z – I i S – J. Najveći i bogato ukrašeni spomenik nalazi se na lokalitetu Kamen. Okrenut je u pravcu S – J.²⁸⁴⁸

Preostao je odgovor na pitanje: iz kojeg razloga je germanska riječ u značenju "*ġelat*, koji viša lude, carifex, tortor." Najvjerovatnije, ona je posljedica svojevremene gotske vojne i sudske vlasti, u Italiji i na Balkanu u vrijeme Teoderiha (vladao 471-526.), kada je gotski *comes* imao pravo da ljude osuđuje na smrti da ih vješa. Razumije se, neki od njegovih sunarodnika bio je dželat, koji je osuđene ubijao i vješao, i on može biti potomak neretvanskih Manigoda.

Ostružnica je jedan od najstarijih srednjobosanskih rudnika. U pisanim izvorima prvi put spominje se 1349. godine, kao *Ostrusnica*, i ona je "najstariji poznati bosanski rudnik".²⁸⁴⁹ U Ostružnici, zajedno s aktivnim rimokatoličkim grobljem i u blizini muslimanskoga groblja, nalazi se nekropola s 50 stećaka, prema informaciji Š. Bešliagića, orijentiranih u pravcu Z – I.²⁸⁵⁰ Međutim, Bešliagićeva informacija o orijentaciji nije vjerodostojna. Provjerom na terenu, na nekropoli od koje je preostalo svega desetak stećaka u obliku ploča i jedan sanduk, vidi se da je većina precizno okrenuta u pravcu SI – JZ,²⁸⁵¹ što je tipična gotska orijentacija.

Naziv *Ostružnica* (*Ostruž+nica*) mogao bi biti gotskoga porijekla, s istom osnovom kao u *Ostrožac*.

²⁸⁴⁷ Riječ je opredmećena i u germanskoj antroponimiji. "Diez 383 stellt das Wort zu dem ahd. Namen *Manogald*, *Managolt* und sieht in diesem Zusammensetzung von *menni* "Halsband", s. o., und *waltan*. Kluge deutet den namen *Mangold* als "Vielbeherrscher" zu *manag* und *waltan*." Isto.

²⁸⁴⁸ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 296, 297.

²⁸⁴⁹ D. Kovačević – Kojić, *Tigovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga XVIII, Sarajevo 1961, 18.

²⁸⁵⁰ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 164.

²⁸⁵¹ Orijentacija je utvrđena na osnovu autorove provjere na terenu, 13. 3. 2009.

Da je naziv srednjobosanske Ostružnice u vezi s Gotima, odnosno da je naziv, najvjerovatnije, gotskoga porijekla, indirektno potvrđuje srbijanska *Ostružnica* u kojoj je pronađen istočnogotski grob.²⁸⁵²

Na gotsko porijeklo naziva posebno upućuje općepoznato gotsko zanimanje za rudnim bogatstvom i naziv susjednog rudnika *Dusina*, koji je gotskog porijekla.

Ostrovaš je je naziv za nekropolu koja se nalazi u selu Kalimanići, kod Srebrenice. Na nekropoli se nalazi deset stećaka nepoznate orijentacije.²⁸⁵³ Najvjerovatnije, naziv je izveden od gotske baze *Austro-* i kontrakcijom kompozita *-varus*²⁸⁵⁴ > *-vaš*, što bi značilo da je nekropola dobila ime po osobi koja se zvala **Austro-varus*.

Donja Ostružnja je selo kod Doboja, gdje se na lokalitetu *Klupe* nalaze dva sanduka nepoznate orijentacije.²⁸⁵⁵

Najvjerovatnije, *Ostružnja* (*Ostruž+nja*), istovjetnog je gotskog porijekla kao i nazivi *Ostrožac* i *Ostružnica*.

Lokalitet *Klupe* također je vjerovatno gotski, izveden od gotskog **kluba* "Kloben, Kluppe".²⁸⁵⁶ Za razliku od većine nekropola koje se nalaze na visovima, stećci iz Ostružnje su dolini (procjepu) potoka Vranjaka,²⁸⁵⁷ što u potpunosti odgovara značenju "procjep", "(ukliješten) tjesnac".²⁸⁵⁸

Lokalitet *Klupe*, u odnosu na manju udolinu (procjep) potoka Vranjaka, teško je motivirati sa "stolica, klupa". Čini se da se radi o nazivu tipičnom za još neke lokalitete stećaka. *Klupe* su neposredan lokalitet stećaka i nalazi se u selu Crkvenjak, kod Kreševa.²⁸⁵⁹ *Klupca* je lokalitet stećaka u selu Kravarevo kod Gacka.²⁸⁶⁰

Ōpara je selo u općini Novi Travnik. Prema informacijama Š. Bešliagića, u centru sela, lijevo od puta dolazeći od Rostova, nalazi se nekropola sa 46 stećaka,

²⁸⁵² M. Tadić-Đurić, *Gotski grob iz Ostružnice*, Zbornik radova narodnog muzeja u Beogradu, Beograd 1958, 177-178.

²⁸⁵³ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III, 77.

²⁸⁵⁴ *Thur-varus*. M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 308.

²⁸⁵⁵ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 134.

²⁸⁵⁶ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 57.

²⁸⁵⁷ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 134.

²⁸⁵⁸ Kluppe, *Sf* "Klammer, Zange" *per fach* (11. Jh), mhd. *Kluppe*, ahd. *Klubba* (...) F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 24. auflage, Walter de Gruyter, Berlin/New York 2002, 500.

²⁸⁵⁹ Na lokalitetu se nalazi 25 stećaka u nizovima okrenutih u pravcu z – i. Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 170.

²⁸⁶⁰ Isto, 360.

a "okrenuti su po pravcu Z – I."²⁸⁶¹ Međutim ovo je samo jedna od brojnih nekropola na kojoj se Š. Bešliagić, kada je u pitanju orijentacija stećaka, potvrđuje kao sumnjiv i nepouzdan informator.

U opisu sela *Ōpara*, M. Kreševljaković informira: "Nekropola na Majdanu nalazi se u neposrednoj blizini puta Pucarevo – Gornji Vakuf sa njegove desne strane. Na nekropoli se nalaze 42 stećka od čega su 10 sljemenjaci, 29 sanduci, a preostala 3 su ploče. Svi imaju identičnu orijentaciju: sjever – jug. Pretežno su dobro obrađeni, ali ima i nešto amorfnih. Dva stećka na nekropoli su posebno interesantna. To je jedan sanduk izdubljen u obliku korita, dok je drugi sljemenjak koji je ukrašen s bočnih strana i to sa jedne strane polumjesecom (...)." ²⁸⁶²

S obzirom na značaj naziva sela *Opāra*, i njegove nekropole, i kontradiktorne podatke o orijentaciji stećaka, na nekropoli je bilo nužno još jedanput provjeriti njihovu orijentaciju. Provjera na terenu nedvosmisleno potvrđuje Š. Bešliagića kao nepouzdanoga informatora. Kako pouzdano informira i M. Kreševljaković, a u pouzdanu informaciju Kreševljakovića lično se uvjerio i autor ove studije, svi stećci su okrenuti u pravcu sjever – jug. ²⁸⁶³

Selo *Opāra* tipičan je primjer bosanskog sela gdje se, preko njegovog naziva do nekropole, na onomastički i arheološki način potvrđuju gotski etnički elementi.

Nazi *Ōpara* zasigurno nije slavenski, a "ne zna se kako je selo dobilo ime."²⁸⁶⁴ Naziv sela ušao je u *Rječnik JAZU*, ali se u *Rječniku* etimologija ne elaborira. ²⁸⁶⁵

Seoski naziv nastao je od starogermanskog antroponima *Opp*,²⁸⁶⁶ *Oppa*.²⁸⁶⁷ Najvjerovatnije se radi o poimeničenju nastalom od *Opp*, na koji je došao sveslavenski sufiks za muška lica (nomina agentis) *-ār*, s dočetnim *-a* koje je u funkciji poimeničenja. Naziv germanskog (gotskog?) porijekla indirektno potvrđuje orijentacija stećaka na seoskoj nekropoli, a posebno stećak izdubljen u obliku korita, što je ostatak gotske tradicije po kojoj su se Goti sahranjivali u izdubljeno deblo.

²⁸⁶¹ Isto, 154.

²⁸⁶² M. Kreševljaković, *Naselja opštine Pucarevo...*, 126.

²⁸⁶³ Autor ove studije provjerio je orijentaciju 14. 3. 2009. godine i konstatirao da su svi stećci okrenuti u pravcu sjever – jug. Nekropola se nalazi na jednoj glavici ispod koje je prosječen seoski put. Za jedan sanduk konstatirano je da je skliznuo niz padinu i promijenio prvobitnu orijentaciju.

²⁸⁶⁴ Isto, 125.

²⁸⁶⁵ *Rječnik JAZU*, IX, 22.

²⁸⁶⁶ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 536.

²⁸⁶⁷ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, 177.

Ōtigošće je selo u okolini Fojnice u kojem se nalazi nekropola s 46 stećaka koji su, po informaciji Š. Bešliagića, orijentirani u pravcu Z – I.²⁸⁶⁸

U osmanskome popisu bosanskog sandžaka iz 1468. godine selo je popisano kao *Hotigošće*, s protetičkim *h*, koje je u bosanskom jeziku vrlo često. Međutim, protetičko *h* nije bilo postojano, iz razloga što se *Hotigošće* ukrštalo s *Otigošće*. Iz osmanskog popisa iz 1485. godine vidi se da je selo u to vrijeme pripadalo nahiji Sarajevo, u okviru koje je popisano kao *Otigošće*.²⁸⁶⁹ Od 1604. godine, kada je u *Opširnom popisu bosanskog sandžaka* posljednji put zapisano *Hotigošće*, naziv s protetičkim *h* počinje se postepeno gubiti, i završava kao *Otigošće*.

Ukoliko se protetičko *h* može dovesti u sumnju, preostaje zaključak da je prvi dio naziva izveden iz lika *Hoti*, koji je, također, najvjerovatnije gotskog porijekla.²⁸⁷⁰

Naziv je složen: *Oti-gošće*.

Moguće je da je nekropola dobila naziv po gostu Crkve bosanske koji je nosio gotsko ime *Atta*,²⁸⁷¹ što s aspekta glasovnih promjena koje su najstarije posuđenice pretrpjele u bosanskom jeziku precizno odgovara prvom kompozitu *Oti-* u *Otigošće*. U tom slučaju, glasovna promjena *Atta* > *Oto*, u **Otogošće* zahtjevala je disimilaciju trostrukog *o*, što je dalo *Otigošće*. Na posuđenicu također upućuje *š* u *Otigošće*, iz razloga što "u starijim tudicama ostaje *s* nepromijenjeno, ali se u mladima rado pretvara u *š*."²⁸⁷²

Ukoliko se radi o mlademu nazivu germanskog porijekla, ili o nazivu koji se sačuvao slavenizacijom srednjobosanskih Gota, prvi dio naziva potiče od staro-germanskog antroponima *Otto*.²⁸⁷³

U nahiji Visoko krajem 15. stoljeća popisao je danas nepoznat naziv *Otićin Dol*.²⁸⁷⁴

²⁸⁶⁸ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 164.

²⁸⁶⁹ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik*, period 1301-1599. g., rukopis ANUBiH, Sarajevo 1980, 30.

²⁸⁷⁰ "Možda je dokaz o boravku Istočnih Gota u okolini Skadra etimologija imena albanskog plemena Hoti, na sjeveroistočnim stranama Skadarskog jezera (Oblast Hoti, Hotski virovi na Skadarskom jezeru – Ličeni i Hotit), koje neki filolozi izvode iz Goth." D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, I, Titograd 1967, 252.

²⁸⁷¹ "Atta, Männername auf einer Inschrift bei Lipljan, CIL III, 8174, zeitlich unbestimmt, ist die gotische Form für "Vater". Auch got. *fadat* "Vater" ist als Personennamen belegt, s. III, 8." E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*..., 243.

²⁸⁷² B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice*..., 113.

²⁸⁷³ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 539.

²⁸⁷⁴ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik*, period 1301-1599. g., rukopis ANUBiH, Sarajevo 1980, 31.

Otinovci je selo u okolini Kupresa, u kojem se nalaze dvije nekropole. Jedna je u Gornjim mašetima s 15 stećaka nepoznate orijentacije; druga na glavici Ledine, gdje se nalaze tri stećka okrenuta u pravcu SZ – JI.²⁸⁷⁵

U Otinovcima se nalaze arheološki ostaci kasnoantičke bazilike.²⁸⁷⁶

Naziv je ušao u *Rječnik JAZU*,²⁸⁷⁷ ali se njegovo porijeklo ne elaborira.

Naziv je složen: *Otin-ovci*.

Antroponimska baza *Otin-* u potpunosti se izvodi iz vladarskog gotškoga imena *Atanarih*.²⁸⁷⁸

Otinovci i *steljac* (naziv za stećak), a vjerovatno i ostaci kasnoantičke bazilike, na kupreškoj visoravni potvrđuju Gote. S obzirom na to da se radi o ratničkom narodu, njihovo prisustvo na strateški važnoj kupreškoj visoravni, preko koje su vodili važni putevi koji su povezivali Jadransko primorje s Panonskom nizijom,²⁸⁷⁹ posve je prihvatljivo i izvjesno.

VLASI HRABRENI SU GOTSKOGA PORIJEKLA

Radimlja je jedna od najpoznatijih bosanskohercegovačkih nekropola stećaka. Nalazi se u neposrednoj blizini Stoca. Broji 133 stećaka. Orijentacija stećaka nije u skladu s ortodoksnim kršćanskim tradicijama. "Osnovni pravac orijentacije spomenika je SZ – JI ali neki primjerci su postavljeni okomito na taj pravac."²⁸⁸⁰ Očito, iz orijentacije stećaka otkrivaju se gotske tradicije. Katoličko-pravoslavnih²⁸⁸¹ tradicija u orijentaciji stećaka na Radimlji nema. Cesta Mostar – Stolac, izgrađena u austrougarsko doba, presjekla je nekropolu na dva dijela. Prilikom izgradnje ceste uništen je neutvrđen broj najstarijih muslimanskih nišana koji su se nalazili zajedno sa stećcima.²⁸⁸²

²⁸⁷⁵ Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 120.

²⁸⁷⁶ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina...*, 232.

²⁸⁷⁷ "OTINOVCII, Otinovaca, m. selo u Bosni u okružju travničkom. Popis žit. bos. i herc. 647. Piše se i Hotinovci (Vidi tamo), ali Otinovci ima i Jukić zeml." *Rječnik JAZU*, IX, 372.

²⁸⁷⁸ *Atanarih* je savremenik Vulfilin. Živio je sredinom IV stoljeća. Pretpostavlja se da je ispred njegovih proгона Vulfila potražio utočište na rimskoj teritoriji. I. Pudić, *Gotski jezik...*, 10.

²⁸⁷⁹ "Kupreška je visoravan, prema tome, za Rimljane imala prvenstveno prometni značaj (...)" O tome vidjeti u: I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina...*, 231-232.

²⁸⁸⁰ Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 372.

²⁸⁸¹ Iz orijentacije stećaka vidi se da pravoslavna vjerska pripadnost roda Hrabrena, za koje je poznato da su se sahranjivali u Radimlji, nema dublje pravoslavne vjerske korijene. Orijentacija stećaka na svoj način potvrđuje činjenicu da je katoličko i pravoslavno podizanje stećaka nema kontinuiran povijesni karakter, te da se radi o hronološki ograničenoj pojavi koja je karakteristična za prelazne vjerske periode – iz Crkve bosanske u katoličku i pravoslavnu vjeru.

²⁸⁸² R. Mahmutćehajić, *Stolačka čaršija u vidu perenijalne filozofije*, Zagreb 2008, 214. O muslimanskim nišanima na nekropoli višestruko svjedoči bošnjačka tradicija Stoca i okoline.

Naziv je složen: *Rad(i)-mlja*

Naziv *Radimlja* najvjerojatnije je gotškoga porijekla. Prvi dio naziva, metatezom likvida, moguće je izvesti iz germanskog antroponima *Ardo*.²⁸⁸³ Bez metateze, antroponimski korijen *Rad-* izvodi se iz antroponima *Râdo*, *Rado* "zu gotisch *rêps* (...)",²⁸⁸⁴ možda i iz baze ostrogotskog vladarskog imena *Radagais*.²⁸⁸⁵ Inače, germanska baza *Rad-* dala je više od dvije desetine germanskih imena.²⁸⁸⁶ Vjerovatno, prvi kompozit u *Radimlja* nastao je bez metateze likvida.

U nahiji Borač 1540-1542. godine popisan je danas nepoznat toponim *Bradimlja*, *Radimlja*.²⁸⁸⁷ Osmanski popisivač nije bio siguran u naziv, a vjerovatno je istu dilemu imao i nepoznati informator, tako da je zapisan dvostruk naziv, s različitim inicijalima. Zapis otvara mogućnost da se hercegovački i borački onim zovu **Bradimlja*, te da se početno *b* izgubilo.²⁸⁸⁸ I u tom slučaju, naziv *Radimlja* ima uporište u germanskim jezicima, i mogao bi se, metatezom likvida, dovesti u vezu s antroponimom *Bardo* "zu frk. *barda* "Streitax".²⁸⁸⁹ Međutim, u prethodnim popisima, u nahiji Borač isti toponim se više puta navodi kao *Radimlja*,²⁸⁹⁰ što ne dozvoljava pouzdane zaključke.

Drugi dio naziva *-mlja* vjerovatno je kraćen od *milje*, što odgovara kompozitu *-milje* u *Godomilje*, *Hardomilje*, *Radomilje*.²⁸⁹¹

Za razliku od dileme **Bradimlja* – *Radimlja*, kompozit *-mlja* u *Radimlja* čini se da otkriva značajnu pravilnost: nalazi se uz osnove koje su gotškoga porijekla. Prije svega, to je osnova *Leub-*, sadržana u više povijesnih toponima: u danas nepoznatom toponimu *Lubimla* (*Ljubimlja*), popisanom u nahiji Olovo 1468. godine,²⁸⁹² u nazivu ilijaškog sela *Lubimla* (*Ljubimlja*), koje je u nahiji Sarajevo popisano u istom popisu, u toponimu *Ljubimlja*, u nahiji Dubrovnik 1540-1542. godine,²⁸⁹³ u *Ljubimlja*, u nahiji Neretva 1540-1542. godine,²⁸⁹⁴ u *Ljubimlja* u nahiji Rama 1540-1542. godine.²⁸⁹⁵

²⁸⁸³ "Ardo, zu asächs *ard* "Stammgut". E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 85. Iz germanskog onomastikona također je poznat etnonim *Ardabures* (Alane) i gepidsko kraljevsko ime *Ardarius*. M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 24.

²⁸⁸⁴ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 101.

²⁸⁸⁵ Godine 405. Istočni Goti, pod vodstvom *Radagais-a*, provalili su u Italiju.

²⁸⁸⁶ B. E. Siebs, *Die Personennamen der Germanen*, 137-138.

²⁸⁸⁷ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik*, period 1301-1599. g., rukopis ANUBiH, Sarajevo 1980, 41.

²⁸⁸⁸ Kao u *zova* < *bzova*.

²⁸⁸⁹ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 87.

²⁸⁹⁰ Prvi zapis *Radimlja*, u nahiji Borač, je iz 1485. godine, i ponavlja se 1489, krajem XV vijeka, i 1516. godine. N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik*, 12, 21, 29, 32.

²⁸⁹¹ O tome vidjeti u Knjizi I *Predslavenskih korijena...*, 377 i d.

²⁸⁹² *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/1469. godine...*, 34.

²⁸⁹³ U originalu *Lubimla*, što je N. Filipović palatalizirao u *Ljubimlja*. Isto, 42.

²⁸⁹⁴ Palatalizirano na isti način, isto 44.

²⁸⁹⁵ Isto, 45.

Kompozit *-mljale*, pored hercegovačkog i boračkog *Radimlja*, nalazi se i u nejasnom toponimu *Pomezdimlje*, popisanom u nahiji Borač krajem 16. vijeka.²⁸⁹⁶

Kompozit *-mlja* sadržan je i u nazivu ojkonima *Rotimlja*, koji je gotskog porijekla.²⁸⁹⁷

Pored ojkonimâ *Godomilje*, *Godimlje*, *Radomilje*, *Hardomilje*, u isti red naziva gotskog porijekla ide i danas nepoznat toponim *Knezomilje* (got. *Kunigg* > *knez*) popisan u nahiji Kladanj 1528 – 1530. godine.²⁸⁹⁸ Naziv sela *Dragomilje*,²⁸⁹⁹ pak, isključuje pridjevsku motivaciju po pridjevima *drago*, *milo* – iz razloga što bi to bilo apsurdno udvajanje dvaju pridjeva približne vrijednosti – i pokazuje da se *-milje* ne može motivirati s pridjevom *milo* (*drago*).

Kompozit *-milje* > *-mlje* u hercegovačkom *Radimlja* (*e* > *a*) vjerovatno je u oznaci površine nekadašnje nekropole, koja i sada zaprema prostor od oko jedne rimske milje. Za nekropolu je posve sigurno da je nekropola s kontinuitetom, od prethistorije do srednjeg vijeka.²⁹⁰⁰

Imenom *Radimlja* zove se i rječica koja teče u neposrednoj blizini nekropole. Najvjerovatnije, radi se o posuđenom nazivu.

Za pravoslavne Vlahe Hrabrene poznato je da su se ukopavali na Radimlji.²⁹⁰¹ Ta činjenica bila je jedan od ključnih "dokaza" da su stećci (i) pravoslavni,²⁹⁰² odnosno kojom je osporavana njihova pripadnost vjernicima Crkve bosanske. Međutim, nikad niko nije postavio pitanja: kako je moguće da se pravoslavci, na nekropoli Radimlji, ukopavaju mimo pravoslavnih pogrebnih običaja, posebno u 14. i 15. stoljeću,²⁹⁰³ kada je orijentacija pravoslavnih grobova potpuno i definitivno ustaljena po pravcu Z – I, a grobovi Hrabrena i njihovi nadgrobnici

²⁸⁹⁶ Isto, 50.

²⁸⁹⁷ O tome vidjeti u istom poglavlju: *Rotimlja*.

²⁸⁹⁸ Isto, 38.

²⁸⁹⁹ Selo između Bosanske Jagodine i Okrugle, istočno od Višegrada. *Pojedinačni popis Sandžaka Bosna* iz 1604. godine, SV II, 391, bilješka 7.

²⁹⁰⁰ Neposredno uz nekropolu je "veći broj gromila". A. Benac, *Radimlja*, Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici Bosne i Hercegovine, sv. 1, GZM, Sarajevo 1950, 5.

²⁹⁰¹ Natpis na jednom sljemenjaku spominje Radoja iz porodice Miloradovića-Hrabrena. Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 372.

²⁹⁰² "Evo još nekoliko dokaza da su se pod stećcima pokopavali ortodoksni kršćani: Iz natpisa na stećcima Radimlje kod Stoca vidimo da su tu sahranjivani članovi feudalne porodice Hrabrena-Miloradovića, za koje se pouzdano zna da su bili pravoslavne vjere (...)." Š. Bešliagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo 1971, 98.

²⁹⁰³ A. Benac nekropolu u Radimlji datirao je u XV-XVI stoljeće. A. Benac, *Radimlja*..., 41.

okreću u pravcu SI – JZ? Također, nikad niko nije postavio pitanje: čije porodično ime je *Hrabren*?

Porodičnom imenu *Hrabren* odgovaraju antroponimi *Храбѣре* i *Храбѣрина*, koji su potvrđeni u Dečanskim hrisovuljama.²⁹⁰⁴ Mada M. Grković navedena imena tretira srpskim i smatra da su izvedena od pridjeva *hrabar*, njeno mišljenje je neodrživo. U dečanskim likovima *Храбѣре* i *Храбѣрина* između *б* i *р* je poluglas *ь* koji na tom mjestu ne može imati povezujuću vokalnu ulogu. Iz povijesti mehkoga poluglasa *ь* poznato je da on odgovara indoevropskom *i*, te predstavlja reducirani ili oslabljeni ie. vokal *i* (rjeđe *e*). Poluglas između *б* i *р* može stajati jedino "u prijevodu *e* – *ь* (ispred likvida i nazala) stsl. *бъати* – *bero* i *стѣлати* – *steljo*,"²⁹⁰⁵ a u likovima *Храбѣре* i *Храбѣрина* tog prijevoda nema.

Da imena *Храбѣре* i *Храбѣрина* zasigurno nisu izvedena od pridjeva *hrabar* vidi se po slavenskim oblicima istoga pridjeva i mjestu poluglasa u njemu: u staroslavenskom "*hrabrъ*, rus. *храбрый* (...),"²⁹⁰⁶ iz čega je više nego očito da poluglas *ь* u likovima *Храбѣре* i *Храбѣрина* "na pogrešnom mjestu" odnosno da nije nastao od pridjeva *hrabar*. U slavenskom pridjevu *hrabar* i u njegovim imeničenjima, da poluglas *ь* razbija konsonantsku grupu *br*, nemoguće je. Ali, poluglas *ь* između *б* i *р* u *Храбѣре* i *Храбѣрина* moguć je iz drugih razloga: a) iz razloga pučke etimologije, koja je za antroponim *Hrabo*, koji nije slavenski i o čemu će tek biti riječi, pronašla motivaciju u pridjevu *hrabar*, pri čemu je poluglas *ь* između *б* i *р*, u skladu s pisarskim tradicijama ustaljenim iz 13. stoljeća, kada je u supstituciji *a*,²⁹⁰⁷ i pod b) poluglas *ь* između *б* i *р* pokazuje da se on prvobitno nalazio na kraju jednosložne riječi (imena) *Храбъ*, koja je kasnije postala dvosložna i kojoj je dodato *-ре* i *-рина*. Prema tome, dečanska imena *Храбѣре* i *Храбѣрина* slavenizirane su imenske varijante izvedene od nekog antroponima čija stratigrafija teče preko *Храбъ* do *Храбѣре* i *Храбѣрина*. Ovim postaje posve očito da je onomastičko uporište dečaskih likova antroponim s nultnim sufiksom (*Храб*).

Lik *Hrabren* na epigrafskim spomenicima iz Radimlje i Ošanića paleografski je posvjedočen kao *Храбрень*.²⁹⁰⁸ S obzirom na to da je u pridjevu *hrabrъ*, rus. *храбрый*, poluglas *ь* iza *r*, očito da je u *Храбрень* poluglas na sasvim drugom mjestu. Umjesto poluglasa iza *r*, u *Храбрень* poluglas je iza *n*!? Prema tome, da je porodično ime *Hrabren* nastalo od *hrabrъ* ono bi bilo epigrafski posvjedočeno kao **Hrabrānъ*. Pošto se poluglas počinja gubiti već u 11. stoljeću, a od 13. sto-

²⁹⁰⁴ M. Grković, *Imena iz dečanskih hrisovulja...*, 210.

²⁹⁰⁵ B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice...*, I, 58.

²⁹⁰⁶ *Rječnik JAZU*, III, 673. Đ. Daničić također donosi lik *hrabrъ* "fortis". Isto.

²⁹⁰⁷ "Prvi put se u hrvatskom jeziku javlja *a* na mjestu poluglasa u Kronici popa Dukljanina (1160. – 1180.) u imenu *Časlav* – *Ciaslavus* : *Čoslavъ*. Što se i poslije XIII. i XIV v. bilježi poluglas, to nije radi izgovora, nego radi pravopisne tradicije (...)" B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice...*, 59

²⁹⁰⁸ O tome vidjeti u: M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa...*, II, , 49, 50, 55.

ljeća u zatvorenom slogu poluglas *ɔ* zamjenjuje vokalom *a*,²⁹⁰⁹ da je ime *Hrabren* nastalo od pridjeva *hrabr̥*, ono bi glasilo **Hrabran*, a ne *Hrabren*. Ovdje je očito da se u onomastičku tvorbu umiješala pučka etimologija, što se vidi iz činjenice da joj lingvistički utemeljen, na epicentralnom štokavskom području zapadne Hercegovine i Stoca posve ishodištan lik *Hrabran* nije odgovarao i nije ga prihvatila iz razloga što nije uspjela da ga motivira. Pučka etimologija antroponim germanskoga porijekla, na osnovu najobičnije suzvučnosti, motivirala je glagolom *hrabriti*. Prema tome, lik *Hrabren*, kojeg poznajemo i iz pisanih izvora,²⁹¹⁰ pučko-etimološki je lik, u pogrešno shvaćenom smislu "hrabar", "ohrabren".

Porodično ime *Hrabren* u čvrstoj je vezi s germanskim antroponimom *Hrabo* "zu ahd. *hraban* "Rabe".²⁹¹¹ Starovisokonjemačko *hraban*, pak, u potpunosti objašnjava dočetno *n* u *Hrabren*, koje se ni na koji način ne može objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava. Stoga, nužno je zaključiti da je u balkanskom germanskom onomastikonu, koji je vrlo malo poznat, postojalo ime *Hraban*, koje odgovara porodičnom imenu *Gavran*. Posve izvjesno lingvističko i teorijsko balkansko-bosansko-hercegovačko ishodište *Hraban* konkretno potvrđuje B. E. Siebs. U germanskom onomastikonu, jedna od vrlo čestih antroponimskih baza jeste baza *Hraban*-.²⁹¹² *Hraban* je povijesno nordijsko ime.²⁹¹³

Da su dečanski likovi *Храбѣре* i *Храбѣрина*, kao i hercegovački rodovski lik *Храбрень*, gotskog porijekla, vidi se iz činjenice što je dvaput potvrđeni lik *Храбѣре* u Dečanskoj hrisovulji jedanput zapisan u onomastičkom kontekstu *Храбѣре а брат му Хръсь*.²⁹¹⁴ S obzirom na to da je ime *Хръсь* također dvaput potvrđeno, te da je u istim hrisovuljama potvrđen i porodični lik *Хръсовникъ*, ime *Хръсь* posve je izvjesno. U vezi s porijeklom imena M. Grković je u prvo vrijeme bila u dilemi, pa je pretpostavljala da je ime slavenskog ili nekog drugoga ("ostalog") porijekla.²⁹¹⁵ Međutim, kasnije je ime srbizirala i uvrstila u *Rečnik ličnih imena kod Srba*. Uporište mu je pronašla u slavenskoj mitologiji i obrazložila ga na slijedeći način: "Hrs, koren ovog imena se nalazi u imenu nekog slovenskog božanstva koje se kao Hors spominje kod Nestora." Međutim, pošto je *Хръсь*

²⁹⁰⁹ B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice*., 59. U srpskom i hrvatskom standardnom jeziku jaki jer i jor najprije su se stopili u jedan samoglasnik a refleks tog samoglasnika uvijek je *a*. M. Mihaljević, *Slavenska poredbeni gramatika*, 200.

²⁹¹⁰ Vukić *Hrabren* je sedamdesetih godina XV stoljeća jedan od hercegovačkih vojvoda. V. Čorović, *Historija Bosne*., 603.

²⁹¹¹ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*., 95.

²⁹¹² "Ahd. *hraban*, *hram*, *ram*, an. *Hrafn* = Rabe, d. i. seißend, schnell, heftig, stürmisch." *Hraban-ger*, *Hrabaning*, *Hrabanolt*, itd. B. E. Siebs, *Die Personennamen der Germanen*, 110.

²⁹¹³ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 433.

²⁹¹⁴ "Hrabre a brat mu Хръсь" *Rječnik JAZU*, III; 674. Za prednje navode P. Budmani poziva se na: Deč. Hris. 51.

²⁹¹⁵ M. Grković, *Imena u Dečanskim hrisovuljama*., 211.

jednosložna riječ s poluglasom, a jednosložne riječi ne gube poluglas,²⁹¹⁶ njegov refleks je *a*, što znači da je ime nužno razumijevati kao *Hras*. Imenu *Hras* odgovara germanska antroponimska baza *Hros-* sadržana u antroponimima *Hrosbert*, *Hrosburg* "zu ahd. *hros* "Roß". To znači da braća *Храбѣре* i *Хрѣсѣ*, iz Dečanskih hrisovulja, nose imena gotskoga porijekla.

Na skici nekropole Radimlja, autora A. Benca, stećak s natpisom koji pripada pravoslavnim Hrabrenima označen je brojem 12. Uvidom u skicu otkriva se da je stećak okrenut u pravcu jugozapad – sjeveroistok,²⁹¹⁷ što je tipična gotska orijentacija. U 15. i 16. stoljeću, da se grobovi Hrabrena okreću u pravcu JZ – SI i da Hrabreni budu etnički Srbi (pravoslavci), nemoguće je. Ovo je još jedan dokaz da su Vlasi Hrabreni gotskog porijekla. Slijedeći dokazi posebno se otkrivaju u toponimiji kraja odakle potiču.

Nekropola Radimlja srednjovjekovno je groblje Hrabrenâ koji su živjeli u selu *Ošanić*, u zaseoku *Batnoge*.²⁹¹⁸ Naziv sela *Ošanić*, koji se ne može objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava, gotskog je porijekla. Izveden je od gotskog antroponima *Asan*,²⁹¹⁹ slaveniziran sufiksom *-ić*. Naziv zaseoka u kojem su živjeli Hrabreni i koji se zove *Batnoge*, složen je: *Bat-noge*. Prvom kompozitu odgovara gotska antroponimska baza *Bat-*, sadržana u antroponimu *Bat-win-s*, ae. *Bata*, s uporištem u gotskom *batiza* "besser".²⁹²⁰ Kompozitu *-noge* odgovara gotsko *nagaþ-s* "nackt".²⁹²¹ To bi značilo da su *Batnoge* naselje u kojem su, iskazano u duhu gotskog jezika, živjeli "bolji golišavci (čelavci)". U nekoj vezi s tim možda je i njihova tipična kapa koja se vidi na figuralnim predstavama s Radimlje. Inače, *Tanoge* je ime zaseoku u selu Poplat, južno od Stoca²⁹²² i arheološkom lokalitetu u selu Ljubomir.²⁹²³ Da je kompozit *-noge* u očitj vezi s Gotima, pak posredno se vidi iz dva druga naziva s tim kompozitom, u čijoj osnovi je gotska baza *Gud-*.²⁹²⁴ To su *Gudinoge* u selu Ratkovići, kod Foče,²⁹²⁵ i *Gudinoge* u

²⁹¹⁶ A. Belić, *Osnovi istorije Srpskohrvatskog jezika, Fonetika*, Beograd 1969, 84.

²⁹¹⁷ Skica nekropole priložena je na kraju studije. A. Benac, *Radimlja*.

²⁹¹⁸ "Sjeveroistočno od naše nekropole diže se brdo Ošanić i na njemu istoimeno selo. Istočni dio brda i sela zovu se Batnoge. U tim Batnogama stoji starinska crkva, a u njenom dvorištu vidimo dvije kamene stolice iz srednjeg vijeka. Po natpisu na jednoj od kamenih stolica znamo da je pripadala vojvodi Stipanu Miloradoviću". A. Benac, *Radimlja*..., 5. Na osnovu činjenice da u polju, gdje se nalazi nekropola, nema naselja, te da kamene stolice vremenski odgovaraju nekropoli, Benac je zaključio da je nekropola pripadala selu Ošanić i njegovom zaseoku Batnoge. Isto.

²⁹¹⁹ Antroponim je posvjedočen u 2. i 3. st. n. e. H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 77.

²⁹²⁰ F. Holhausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*..., 13, 130.

²⁹²¹ Isto.

²⁹²² U zaseoku se nalazi nekropola s 11 stećaka okrenutih u pravcu Z – I. Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 371.

²⁹²³ Arheološki lokalitet je iz 1 - 3. st. n. e. *Arheološki leksikon*..., III, 193.

²⁹²⁴ O bazi *Gud-* vidjeti u elaboraciji toponima *Gudenovače*.

²⁹²⁵ *Riječnik naseljenih mjesta*..., 241.

selu Svinjinjci, također kod Foče.²⁹²⁶ U oblasti fočanskog sela Kunovo potvrđeni su brojni etnički elementi gotskog porijekla, o čemu je već bilo riječi.

Proučavajući figuralne predstave u Radimlji, kojih ima više od desetine, A. Benac je zapisao: "Na glavi sve muške figure imaju kape sa zašiljenim vrhom i kljunastim produženjem pozadi. Ove kape mnogo liče na tzv. frigijske kape. Pošto se te kape nalaze i na figurama koje igraju kolo i na figurama u borbi, možemo zaključiti da ovo nije dio ratne opreme nego dio muške nošnje – vjerovatno neka vrsta šubare."²⁹²⁷ Kapa o kojoj je riječ na području Radimlje i Stoca zasigurno se datira u antiku, najvjerovatnije kasnu. U "rimskim razvalinama kod Stoca" 1892. godine iskopana je olovna lijevana glavica "pokrivena kapom po frigijskom načinu".²⁹²⁸ Kao dio narodne bosanske nošnje, frigijska kapa se očuvala u Osatici kod Srebrenice sve do kraja 19. stoljeća.²⁹²⁹ Frigijske kape identične kapama s Radimlje otkrivaju se i na glavama konjanika (vitezova) s poznatog stečka iz Zgošće, kod Kaknja.²⁹³⁰ Kako je frigijska kapa došla u Bosnu, problem pouzdano rješava najstarija arijansko-gotska povijest Vulfilinih podunavskih Gota za koje smo pokazali da se nakon 348. godine počinju naseljavati na tlo današnje Bosne i Hercegovine i Bugarske. Kapu su u Bosnu i Hercegovinu donijeli arijanski istočnjaci. Vulfilin nasljednik Selenas (*Selenas*) bio je, s majčine strane, Frigijac²⁹³¹ a "Za vladanja Vinguriha (*Wingurih*) dvadeset šest gotskih mučenika nose delom gotska, delom frigijska a delom kapadokijska i sirijska imena."²⁹³² Prema tome, frigijske kape s Radimlje, Zgošće i Osatice samo su jedna od brojnih kulturnih posljedica istočnjačkog arijanstva, koje, između ostalog, na tlo Bosne dolazi i s frigijskog tla.

U *Pojedinačnom popisu sandžaka Vilajeta Hercegovina*, iz 1477. godine, popisan je "Džemat vojvode Petra – drugi naziv Hrabrena i njegova brata Vukića".²⁹³³ U popisu poreskih obaveznika džemata preovladavaju imena slaven-skoga porijekla, što ne iznenađuje s obzirom na to da su u 15. stoljeću Vlasi skoro u potpunosti slavenizirani. Međutim, neka popisana imena zasigurno nisu slavenska i germanskog su porijekla. S obzirom da su se Goti u pojedinim dijelovima Balkana održali sve do 11. stoljeća, i s povijesnog aspekta, imena german-skoga porijekla posve su moguća.

²⁹²⁶ Isto, 275.

²⁹²⁷ A. Benac, *Radimlja*..., 36.

²⁹²⁸ Č. Truhelka, *Frigijska kapa, komad ženske nošnje*, GZM VI, Sarajevo 1894, 93.

²⁹²⁹ Isto, 89-94.

²⁹³⁰ N. Miletić, *Umetnost na tlu Jugoslavije, Stećci*..., 118.

²⁹³¹ Sokrat, V 23; L. Schmidt., 234.

²⁹³² J. Pudić, *Gotski jezik i istorijska gramatika*..., 10.

²⁹³³ *Pojedinačni popis*..., 130.

Popisano ime *Omlan*, u Popisu iz 1477. popisano dva puta,²⁹³⁴ upućuje na vezu s starogermanskim antroponimom *Amo*.²⁹³⁵ Popisano je i ime *Minko*,²⁹³⁶ koje zasigurno nije slavensko. Maskulinirana reduplikacija prema djetinjem izgovoru imena *Marija*, za koju Skok smatra da je dala lik *Minka*,²⁹³⁷ iz dva razloga ne dolazi u obzir. Prvo, maskulinum od *Minka* nije nigdje potvrđen, a vlaška imena skoro isključivo su narodna i nisu biblijska. Ime *Minko* najvjerojatnije je germanskoga porijekla, potvrđeno kod Langobarda kao *Mingo* "zu md. *mingen* "vereinigen", s. *Minco*, *Mingerada*, br 286, dazu *Mingilo* in *Mincheri*, Pisa, Pieri, Arno, 216."²⁹³⁸

Vlaško ime *Radilac*²⁹³⁹ u drugim izvorima nigdje nije potvrđeno. Odgovara mu također vlaško ime *Radila*, popisano u oblasti Brankovića 1455. godine, za koje M. Grković smatra da je srpsko ime (*Rad* + *ila*). Međutim, ime ne može biti srpsko iz dva razloga: 1) Sufiks *-ila* nije srpski niti slavenski iz razloga što se radi o tipičnom gotskom sufiksu *-ila*,²⁹⁴⁰ što upućuje na neslavensku bazu. 2) Antroponimska baza *Rad-*, s dugim *a* koje se u bosanskom jeziku ne mijenja, poznata je iz germanskog antroponima *Râdo* (*Rado*) "zu gotisch *rêþs*".²⁹⁴¹ Ista gotska baza nalazi se i u imenu *Radwald*, čije su varijante *Radaldi*, *Rodaldi*, toponimski poimeničeno u toponimiji sjeverne Italije u 11. stoljeću kao *Redholdisci*, *Radaldisci*.²⁹⁴²

Treći razlog iz kojeg se imena *Radilac* i *Radila* ne mogu tretirati slavenskim je u činjenici da se u južnoslavenskom onomastikonu nisu održala, i da imaju samo po jednu potvrdu.

Ime *Mališljan*²⁹⁴³ vjerovatno nije slavensko. Nije izvedeno iz pridjeva *ma-len*, iz razloga što bi tvorba s tim pridjevom, sa sufiksom *-ša*, dala lik *Mališa*, na koji nikako ne može doći još jedan sufiks *-(lj)an*. Na primjeru *Ostrožac* već smo pokazali da "sufiks na sufiks" u antroponimskim tvorbama može doći jedino iz interlingvističko-etničkog (jezičkog) nerazumijevanja, u slučajevima gdje u jednom leksemu antroponimska osnova i sufiks pripadaju jednoj jezičkoj porodici, a riječ se preuzima u drugi jezik. Preuzimači u stranoj riječi koju preuzimaju ne razlikuju sufiks od osnove, i iz tih razloga preuzetom leksemu dodaju još jedan sufiks. Najvjerojatnije, ime je izvedeno od imenske varijante *Mali* ostrogotskog

²⁹³⁴ "Radohna sin Omlana" i "Danil sin Omlana". *Pojedinačni popis...*, 130.

²⁹³⁵ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 84.

²⁹³⁶ "Minko sin Plehe." Isto.

²⁹³⁷ P. Skok, *Etimologijski rječnik*, II, 378.

²⁹³⁸ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 100.

²⁹³⁹ "Radašin sin Radilca" *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 130.

²⁹⁴⁰ Kao u *Aggila*, *Albila*, *Anala-ila*, *Ansila*, *Athala*, *Onila*, *Badwila*, *Blēla*, *Brakila*, *Butila*, itd. F. Holhausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch...*, 1-130.

²⁹⁴¹ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 100.

²⁹⁴² Isto.

²⁹⁴³ "Mališljan sin Budka". *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 130.

antroponima *Amali*.²⁹⁴⁴ S tim u vezi, posve je izvjesna varijanta sa sufiksom *-es*, **Males*, kao u potvrđenom antroponimu *Ammales*.²⁹⁴⁵ S aspekta bosanskog jezika, u obzir dolazi tvorba od pridjeva *malešan* čije *-an* upućuje na sufiks gotskog porijekla²⁹⁴⁶ i gotsku pridjevsku tvorbu. Međutim, ako se radi o poimeničenju pridjeva *malešan*, nije jasno porijeklo konsonanta *l* (*lj*), što također upućuje na antroponimske tvorbe supstratnog porijekla.

Mal- u *Mališljan* može biti gotskog porijekla, od gotskog **mala-* "stark", što je u antroponimiji dalo imena *Malatheus*, *Malulf*, *Malorix*, *Malabairhts*, *Malahajris*.²⁹⁴⁷

U džematu vojvode Petra također je popisano neslavensko vlaško ime *Armati*(?),²⁹⁴⁸ čija baza odgovara germanskom antroponimu *Ar(a)mo* "zu ahd. "arm", got *arms*, s. *Armo* (...) "²⁹⁴⁹ Sufiksarno *-ti* u *Armati* vjerovatno je nastalo od gotskog sufiksa *-Ps*.²⁹⁵⁰

U imenu *Mil*²⁹⁵¹ nulni sufiks, koji ne karakterizira imena slavenskog porijekla, otkriva neslavensko ime. Ime je gotškoga porijekla, a odgovara mu germanski antroponim *Milo*.²⁹⁵² Također, istoga porijekla je i ime *Miloman* (*Milo* + *man*), s tipičnim germanskim *-man*.

Popisano je i ime *Duman*,²⁹⁵³ koje nije slavensko. Baza *Dum-* (*Dum-* + *an*) potvrđena je u ostrogotskom antroponimu *Dume-rit* < got. **Dōma-* *rēPs*.²⁹⁵⁴

Popisano ime *Dakota*,²⁹⁵⁵ također neslavensko, vjerovatno je nastalo od starogermanskog antroponima *Dacco*.²⁹⁵⁶ Ime *Kolilep*²⁹⁵⁷ vjerovatno je složeno: *Coli-lep*. Baza imena najvjerovatnije potječe od gotskog antroponima *Coli*,²⁹⁵⁸ dok je morfem *-lep* nejasan.

Indirektno, germansko porijeklo Vlaha Hrabrena potvrđuje germansko ime kovača stećaka s Radimlje, koji se zvao *Ogostv*, o čemu je već bilo riječi.

²⁹⁴⁴ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 16

²⁹⁴⁵ Isto.

²⁹⁴⁶ I. Pudić, *Gotski jezik I, Istorijaska gramatika...*, 131.

²⁹⁴⁷ F. Holhausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch...*, 67.

²⁹⁴⁸ U čitanje *Armati* A. S. Aličić nije bio najsigurniji, pa je iza imena upisao upitnik. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 130.

²⁹⁴⁹ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 85.

²⁹⁵⁰ Kao u *AligunPs*, *Alamaba*, *WitinanPs*.

²⁹⁵¹ *Mil sin Ivana. Poimenični popis...*, 130.

²⁹⁵² E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 100.

²⁹⁵³ *Ival sin Dumana. Poimenični popis...*, 130.

²⁹⁵⁴ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 73.

²⁹⁵⁵ *Dakota sin Budisava. Isto.*

²⁹⁵⁶ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 231.

²⁹⁵⁷ *Vitas sin Kolilepa. Isto.*

²⁹⁵⁸ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 225.

Dosadašnje mišljenje po kojem su hercegovački Hrabreni – Miloradovići etnički Srbi nema nikakve ozbiljnije znanstvene argumentacije i ono je neodrživo. Hrabreni – Miloradovići su etnički Goti koji su vremenom pravoslavizirani i srbizirani. Znanstvena argumentacija, koja na komplementaran arheološki, etnološki, lingvistički i onomastički način pokazuje da su zaista etnički Goti, ima neospornu naučnu težinu. Tim prije što se Hrabreni javljaju na prostoru višestruko posvjedočenih gotizama.

Radoina je selo kod Nove Varoši, gdje se, na lokalitetu Ćirkovića crkvine, nalazi nekropola s 18 stećaka orijentiranih Z – I. Na lokalitetu Grobljanica je druga nekropola s 84 stećka orijentirana u pravcu Z – I.²⁹⁵⁹

Naziv *Radoina* zasigurno nije slavenski. Da se u nazivu krije slavenski antroponim *Rade*, selo bi se zvalo **Radino*.

Naziv je složen *Rado-ina*.

Osnova *Rado-* u potpunosti se izvodi iz germanskog antroponima *Râdo* "zu gotisch *rêps* (...).²⁹⁶⁰ Sufiks *-ina* u posesivnoj je funkciji. Vokalizam u *Râdo*, dugo silazno *a* i dočetno *o*, ojkonimsku tvorbu s **Radina* onemogućili su, što na svoj način pokazuje da se radi o neslavenskom nazivu.

Róstovo je selo kod Novog Travnika, gdje se, na lokalitetu Mašeta, nalazi nekropola sa 115 stećaka. "Postavljeni su po pravcu S – J, ali ima primjeraka koji su postavljeni po pravcu Z – I."²⁹⁶¹ Druga nekropola je na lokalitetu Maculja i oko 1950. godine brojala je oko 100 stećaka. Prema informaciji Š. Bešlagića, orijentacija na ovoj nekropoli nije zabilježena.²⁹⁶² Međutim, M. Kreševljaković pokazuje da "svi imaju identičnu orijentaciju: sjever – jug."²⁹⁶³ Orijentacija stećaka i porijeklo naziva gotskoga su porijekla.

U poglavlju o starješinskim područjima bilinopoljskih prvaka naziv *Rostovo* doveden je u vezu s bilinopoljskim imenom *Rados*(*r?*). S tim u vezi, pokazali smo da je *Rostovo* nekadašnje vlaško selo *Radostovo* popisano u nahiji Rama 1485. godine kao *Radostiva*, 1489. kao *Radostava*, 1516. i 1604. godine kao *Radostovo*. S aspekta osmansko-turskog pisma likove *Radostiva*, *Radostava*, moguće je čitati i kao *Radostovo*. U nazivu sela *Radostovo* je ime gotskoga porijekla *Radost*, koje je nastalo od germanskog (gotškog) *Râdo* "zu gotisch *raþs* "schnell" i tipičnog got-

²⁹⁵⁹ Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 425.

²⁹⁶⁰ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*..., 101.

²⁹⁶¹ Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 154.

²⁹⁶² Isto.

²⁹⁶³ M. Kreševljaković, *Naselja opštine Pucarevo*..., 126.

skog sufiksa *-ost*, o kojem je već bilo riječi. U istom selu 1604. godine popisani su mezra *Gojsar* < got. *Gōiarić* i jajlak *Osilac* < got. *Ausila* < got. *asilu* "Esel" + slav. *-ac*.²⁹⁶⁴

Rotimlja je selo u općini Stolac, u kojem se, na zaravni brda Zmijac i lokalitetu Humčine, nalazi nekropola s 12 stećaka orijentiranih u pravcu Z – I.²⁹⁶⁵

Naziv se u pisanim izvorima prvi put spominje 1477. godine.²⁹⁶⁶

Naziv se ne može objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

U *Rječniku JAZU* za naziv "*Rotimlja* f. selo u stolačkom kotaru u Bosni" stoji: "*U Popisu Imena stranog porijekla i druga teže razumljiva imena.*"²⁹⁶⁷

Naziv *Rotimlja* nastojao je na lingvistički način objasniti M. Palameta i njegov pokušaj ostao je na razini pokušaja, uz zaključak da se radi o nazivu kojeg nije lahko etimološki protumačiti.²⁹⁶⁸

Naziv je složen: *Rot-(i)-mlja*.

U Dubrovniku, Cavtatu i Korčuli *rōta*, *f* je leksički ostatak iz dalmatsko-romanskoga od lat. – *rota*, *ae*, *f* u značenju: 1) "kolo, kotač", 2) "vrhovno crkveno sudište".²⁹⁶⁹

Seoski naziv teže je motivirati sa sveslavenskim i praslavenskim *rot*, *m*, *rōta*, pored *rōta* (Kosovo, Crna Gora, Riječka nahija) "juramentum", "svađa, prepirka, porodična nesloga".²⁹⁷⁰

Baza *Rot-* u *Rotimlja* sadržana je u starogermanskim antroponimima *Roteldis*,²⁹⁷¹ *Rotheste* i *Rottio*.²⁹⁷² Također, s aspekta starijih glasovnih promjena koje su strane riječi pretrpjele u južnoslavenskim jezicima, odgovara joj antroponimska baza *Rata-* sadržana u gotskom antroponimu *RaPaharjis*.²⁹⁷³ Ukoliko je baza *Rot-* izvedena iz got. *RaPaharjis*, s obzirom na glasovnu promjenu *a* > *o*, radilo

²⁹⁶⁴ O tome vidjeti u poglavlju o starješinskim područjima bilinopoljskih prvaka.

²⁹⁶⁵ Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 367.

²⁹⁶⁶ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 479.

²⁹⁶⁷ *Rječnik JAZU*, XIV, 185.

²⁹⁶⁸ U objašnjenju naglasaka naziva *Rotimlja* M. Palameta uvodi termine "jaki naglasak" i "slabi naglasak" (na prvom i drugom slogu) bez konkretnih navoda o kojem se pojedinačnom glasu i naglasku radi, o slogu koji je "privukao naglasak na sebe", itd. Naziv je, na osnovu suzvučnosti u zadnjem slogu, doveo u vezu s hidronimom *Jelim*, videći u slogu *-im* podudarnost s *-im* u *Rotim-*, kao i sa srednjovjekovnim glagolom *rotiti* "zakleti", s dalmatsko-romanskim *rota* "kotač", uz konačan zaključak "da riječ *Rotimlja* znači prostor oko izvora *Rotima* i da su oba imena toliko stara da ih ne bismo lako etimološki protumačili." M. Palameta, *Od Hrguda do Huma*, *Rotimlja i Stjepan Krst*, Mostar 1999, 27, 28.

²⁹⁶⁹ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, III, 160.

²⁹⁷⁰ O tome vidjeti u: P. Skok, isto, III, 160.

²⁹⁷¹ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 195.

²⁹⁷² H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 576.

²⁹⁷³ "Das wird besonders deutlich bei Stamm *raþ-*, der in *RaPaharjis*, romaninsert zu *Raterius*, *ratayrens*, (...)." E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 41.

bi se o nazivu koji bi se mogao datirati u najranije razdoblje slavensko-gotskih kontakata na tlu Hercegovine.

Drugi kompozit *-mlja* u *Rotimlja* identičan je sa *-mlja* u *Radimlja*, odnosno s *-milje*, što također ukazuje na naziv gotškog porijekla.

Rotilj je selo u seoskoj općini Podstinje kod Kiseljaka.²⁹⁷⁴

Runa stijena je neposredan lokalitet stećaka koji se nalazi u selu Medojevići, kod Ilijaša.²⁹⁷⁵

Pošto se radi o stijeni, najvjerovatnije stećku, naziv se ne može motivirati s riječi *run* m "isto što runo pramen, čuperak vune, koža s vunom".²⁹⁷⁶

Naziv je, najvjerovatnije, motiviran gotskim ženskim imenom *Runa*.²⁹⁷⁷ To bi značilo da je nekropola dobila naziv po imenu ženske osobe koja je sahranjena u groblje.

Skandali je ime nekropole stećaka koja se nalazi u selu Rujani Donji, kod Livna. Na nekropoli, na kojoj su spomenici poredani u nizovima, nalazi se 100 stećaka okrenutih u pravcu Z – I.²⁹⁷⁸

Naziv nekropole nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

Naziv se pouzdano izvodi iz starogermanskog etnika *Scandi*, *Scandil*.²⁹⁷⁹

Stolac je poznati hercegovački gradić, u čijoj se neposrednoj blizini, na lokalitetu Gorica, nalazi nekropola s 69 stećaka okrenutih u pravcu Z – I. Na jednom sanduku nalazi se oštećen natpis u kojem se spominje županica *Rudi*.²⁹⁸⁰

Gotska riječ *stōl-s* m "Stuhl", "Thron"²⁹⁸¹ etimološki je najprimjerenija riječ koja odgovara gradiću Stocu i negovom nazivu, posebno s aspekta činjenice da je Stolac epicentar brojnih istočnohercegovačkih gotizama, kao što su *Argud*, *Ošanić*, *Batnoge*, *Zanage*, *Rotimlja*, *Radimlja*, itd., te da se u stolačkom kraju u osmanskim defterima popisuje znatan broj Vlaha čija imena su germanskoga porijekla. Radi se o stolnom (prijestolnom) mjestu nekog značajnijeg gotškog dužnosnika. A da se zaista radi o nazivu proizašlom iz (prije)stolnog sjedišta vidi

²⁹⁷⁴ *Riječnik naseljenih mjesta...*, 248.

²⁹⁷⁵ Na nekropoli se nalaze dva osamljena stećka okrenuta u pravcu Z – I. Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 161.

²⁹⁷⁶ *Rječnik JAZU*, XIV, 312.

²⁹⁷⁷ "Runa PN (Frau) D. Sg. *Runae*, i n c e r t. aet CIL. XIII 7077. Vgl. auch ... *runa*: i n c e r t. aet. CIL. XIII 7604." M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, 196.

²⁹⁷⁸ Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 278.

²⁹⁷⁹ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I.

²⁹⁸⁰ Isto, 370.

²⁹⁸¹ F. Holhausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch...*, 101.

se i iz onomastičke korelacije *Diluntum* – *Stolac*. Naziv *Diluntum*, bez obzira što se radi o nazivu vrlo važnog municipalnog naselja,²⁹⁸² u kasnoj antici potisnuto je²⁹⁸³ iz razloga što je isto naselje postalo još važnije (prije)stolno sjedište onih Gota koji su naseljavali stolački kraj. Vjerovatno se radi o sjedištu nekog gotskog *comes-a*.

Da je naziv *Stolac* u korelaciji sa sjedištem najviših dužnosnika, ne samo u Stocu, indirektno se otkriva iz imena nekropole stećaka koja se zove *Kraljev sto*. Tim imenom naziva se još jedan neposredan lokalitet stećaka, koji se nalazi u selu Lepenica kod Drvara.²⁹⁸⁴ Također, u selu Klek, kod Prozora, u predjelu Kraljevina i pored nekropole stećaka, nalazi se krečnjačka stijena u koju su uklesane stepenice i koja se zove *Kraljev stolac*.²⁹⁸⁵ Očito, hercegovački *Stolac* nije neka beznačajna *stolica*, odnosno deminucija *stoličica* ili *stolac*, već je naziv koji u sebi sadržava gotsko *stōl-s* m “Stuhl”, “Thron”.

Uler (Razvale) je arheološki lokalitet kod Doboja na kojem se nalaze dvije zemljane humke koje čine, kako informira B. Belić, srednjovjekovnu nekropolu.²⁹⁸⁶ Zemljane humke odgovaraju zemljanom tumulu iz Ostrošca, o kojem je već bilo riječi, i vjerovatno su u vezi s Gotima.

Naziv *Uler* zasigurno nije slavenski.

Naziv je ostrogotskog porijekla. Kontrakcijom ili stezanjem, izvodi se iz ostrogotskog antroponima *Uliaris*.²⁹⁸⁷

Vidoštak je arheološki lokalitet, udaljen od Stoca oko 3 km vazdušne linije na zapadnu stranu. Arheološki nalazi iz Vidoštaka datirani su u rimsko doba, rani i kasni srednji vijek. Na lokalitetu se nalaze ostaci rimskog naselja i srednjovjekovne crkve, oko koje se nalazi oko 90 stećaka okrenutih u pravcu Z – I.²⁹⁸⁸ Naziv je jedinstven na tlu Bosne i Hercegovine i nije ga moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

²⁹⁸² O municipiju *Diluntum* vidjeti u: I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988, 88-103.

²⁹⁸³ Za razliku od *Diluntuma*, na tlu Bosne i Hercegovine i susjedne Dalmacije sačuvala su se desetina naziva predslavenskog porijekla, posebno naziva većih naselja koja su u relativnoj blizini Stoca kao što su Budva, Cavtat, Solin, itd. Da se naziv *Diluntum* potisne nekim drugim nazivom morali su postojati vrlo važni povijesni razlozi.

²⁹⁸⁴ Na lokalitetu *Kraljev sto*, južno od Gornje lepenice, nalaze se dva stećka nepoznate orijentacije. Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 101.

²⁹⁸⁵ Na nekropoli se nalazi 37 stećaka svrstanih u nizove i okrenutih u pravcu z – i. Isto, 294.

²⁹⁸⁶ Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, II, 68.

²⁹⁸⁷ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, 245-246.

²⁹⁸⁸ Nalazi s nekropole, osim mamuza koje su datirane u 14. stoljeće, uglavnom su razneseni. *Arheološki leksikon*, III, 195.

Naziv se u potpunosti objašnjava starogermanskim antroponimom *Vidast* (*Vidastis*)²⁹⁸⁹ (*Vidast* > *Vidošt-* + *-ak.*). S obzirom na glasovnu promjenu *a* > *o*, naziv *Vidoštak* ima odlike najstarijih posuđenica iz neslavenskih jezika.

Starogermanski antroponim *Vidast* potvrđen je 594. godine,²⁹⁹⁰ što približno odgovara vremenu kada je, najvjerojatnije, usljed gotske prevlasti na području nekadašnjeg Diluntuma, došlo do snažne penetracije gotskog jezika u geografsku nomenklaturu stolačkog kraja.

German (Got?) s imenom *Vidast* bio je vrlo značajna ličnost, vjerovatno jedan od gotskih starješina (*comes*). Po navedenoj osobi imenovano je više stolačkih ojkonima. *Vidoštica* ili *Vidova rijeka* je drugi naziv za Bregavu,²⁹⁹¹ što je nekadašnja ilirska *Bigava*.²⁹⁹² *Vidovski* ili *Vidoški* je ime za stolački grad, kojeg su Osmanlije zvale *Vidoški*.²⁹⁹³ Po istoj osobi, za vrijeme osmanske vlasti, ime je dobila nahija i kapetanija *Vidovska* ili *Vidoška*.²⁹⁹⁴

Ime županice *Rudi*, koja se spominje u natpisu sa stećka u Gorici, u Stocu, također je germansko. Imenu u potpunosti odgovara antroponim *Raudo*, "zu gotisch *rauds* 'rot'"²⁹⁹⁵

Stolac je seoce kod Plužina, u Crnoj Gori, gdje se nalaze dvije nekropole stećaka. Jedna je u Donjem Selu gdje se nalaze tri stećka okrenuta u pravcu Z – I, druga je na lokalitetu Grčko groblje i broji 30 spomenika okrenutih u pravcu Z – I, osim jednog koji leži u pravcu S – J.²⁹⁹⁶

Šuica je selo pokraj ceste ka Kupresu, udaljeno od Livna oko 15 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu. U selu se nalaze dvije nekropole stećaka, na lokalitetima Dvoine (46 stećaka) i na lokalitetu Šuički mašeti (39 stećaka). Orijentacija spomenika nije zabilježena.²⁹⁹⁷

Naziv *Šuica* nije moguće objasniti uz pomoć južnoslovenskih jezičkih sredstava.

Naziv je složen: *Šui-ca*.

²⁹⁸⁹ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 775.

²⁹⁹⁰ GREGORII EPISCOPI TURONENSIS LIBRI HISTORIARUM 10. Isto.

²⁹⁹¹ M. Dinić, *Zemlje hercega Sv. Save*, Beograd, Glas SAN LXXXII, Beograd 1940, 182-184.

²⁹⁹² *Bigava* je stariji naziv za Bregavu, o čemu na osnovu osmanskih izvora informira H. Kreševljaković. H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, Sabrana djela, II, Sarajevo 1981, 455.

²⁹⁹³ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 142.

²⁹⁹⁴ Isto, 136, 117, 141, 142.

²⁹⁹⁵ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*., 102. O ilirskom *biga* vidjeti u: I. Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka*, I, 146-147.

²⁹⁹⁶ Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled., 437.

²⁹⁹⁷ Isto, 280-281.

Osnova naziva antroponimskog je porijekla i izvodi se iz dva starogermanska imena, iz osnova gotskih antroponima *Sui-mirus*²⁹⁹⁸ i *Suisaric*.²⁹⁹⁹ Inicijalni fonem *s* u *Sui-* promijenjen je u *š*, čime je nastalo *Šui-* na koje je došao slavenski sufiks *-ca*.

Ulištovići su zaselak Ljubine, u općini Ilijaš, na čijem području se nalaze brojni gotizmi i o čemu je već bilo riječi. Ispod Ulištovića, pored rječice Ljubine, nalazi se nekropola s osam stećaka čiju orijentaciju Š. Bešlić nije zabilježio.³⁰⁰⁰

Naziv zaseoka *Ulištovići* zasigurno nije slavenskog porijekla. Izvodi se iz ostrogotskog imena Οὐλίσ, ³⁰⁰¹ koje u bosanskom jeziku zakonomjerno daje *Ulis*-> *Uliš*-. Moguće je povezivanje i s ostrogotskim antroponimom *Uliaris*.³⁰⁰² Za dental *t*, u *Ulišt*-, poznato je da se ponekad umeće iza *s*,³⁰⁰³ dok je *-ovići* patronimski posessivum.

Velije je arheološki lokalitet u selu Gorani, u općini Konjic, na kojem se, u blizini džamije i muslimanskoga groblja, nalazi srednjovjekovna nekropola sa 17 stećaka orijentiranih u pravcu S – J.³⁰⁰⁴ Orijentacija stećaka otkriva gotске tradicije. Gorani su u neposrednoj blizini sela Otoležani, čiji naziv je gotškoga porijekla.

Naziv nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

Osnova *Vel-* najvjerovatnije je germanska. Odgovaraju joj osnove gepidskog antroponima *Vela*,³⁰⁰⁵ kao i osnova gotskog antroponima "*Veila* < **Wigila* = ahd. *Wigilo* Pn."³⁰⁰⁶ Na osnovi *Vel-*, s *-ije*, napravljena je posesivna tvorba, što znači da se radi o groblju koje pripada osobi koja se zvala *Vel*.

Vel je ime "ziratne zemlje" u selu Vjesolićima, kod Visokog.³⁰⁰⁷ U istom selu, čiji naziv je tamnog postanja, nalazi se oronim (*V*)*randoloz*, o kojem će biti riječi u poglavlju o visočkim gotizmima.

Veletovo je ime selu u okolini Višegrada, u kojem se nalazi nekropola s devet stećaka orijentiranih Z – I i S – J.³⁰⁰⁸

²⁹⁹⁸ J. Kelemina, *Goti na Balkanu...*, 135.

²⁹⁹⁹ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 638.

³⁰⁰⁰ Š. Bešlić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled., 162.

³⁰⁰¹ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 265.

³⁰⁰² H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 735.

³⁰⁰³ Kao u pridjevu *ostar*, *oistar*, itd. O tome vidjeti u: B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice...*, 89.

³⁰⁰⁴ *Arheološki leksikon BiH*, 3, 225.

³⁰⁰⁵ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 260.

³⁰⁰⁶ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 125.

³⁰⁰⁷ M. Filipović, *Visočka nahija*, 522.

³⁰⁰⁸ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III, 94.

Viš-stijena je ime glavici u konjičkom selu Blace, gdje se nalazi nekropola s 11 stećaka (2 ploče, 8 sanduka i 1 sljemenjak). "Sanduci su postavljeni po pravcu Z – I, a ostali spomenici po pravcu S – J."³⁰⁰⁹

Prvi dio naziva *Viš*, s nultnim sufiksom, upućuje na supstratno porijeklo. Moguće je da je izveden iz germanskog (langobardskog) antroponima *Waso*.³⁰¹⁰

Zanaga je ime neposrednom lokalitetu stećaka u selu Tetima, kod Tuzle, gdje se nalazi osamljen stećak u obliku ploče okrenut u pravcu S – J.³⁰¹¹

Naziv nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

Da li je naziv moguće dovesti u vezu s talijanskim toponimom germanskog porijekla *Zanengo*,³⁰¹² u Kremoni, koji sadrži tipičan germanski pridjevski morfem *eng*,³⁰¹³ teško je reći.

U seoskoj općini *Argud*, kod Stoca, čiji naziv je gotškog porijekla, jedan zaselak zove se *Zanuglina*.³⁰¹⁴

KOVAČ STEĆAKA SEMANTIČKI JE KALK GOTSKOGA PORIJEKLA

Stogir je ime planinskoj kosi u selu Kućani,³⁰¹⁵ kod Prozora, na kojoj se nalazi nekropola s 50 stećaka. "Postavljeni su pretežno po pravcu S – J, ali ima dosta primjeraka koji leže po pravcu SZ – JI."³⁰¹⁶ "Priča se da je 'grčkog vakta' bilo selo i na Sogiru i da je stradalo od kuge."³⁰¹⁷

Naziv *Stogir* jedinstven je na tlu Bosne i Hercegovine i nije ga moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

Nazivu kose i arheološkog lokaliteta stećaka odgovara tal. *staggire* "mit Beschlag belegt", što je nastalo od gotškog **stadjan* "zum Stehen bringen".³⁰¹⁸

³⁰⁰⁹ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 329.

³⁰¹⁰ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*..., 107.

³⁰¹¹ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 198.

³⁰¹² E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*..., 26.

³⁰¹³ "Aus g. **angu-* (später **angwu-/ja* Adj. "eng", "aus in. gt. *aggwus*, (...)" F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 245.

³⁰¹⁴ *Riječnik naseljenih mjesta*..., 104.

³⁰¹⁵ Za stanovništvo sela M. Filipović je zabilježio: "Pre kuge, Kućani su bili čisto muslimansko selo." M. S. Filipović, *Rama u Bosni*, Srpski etnografski zbornik, Naselja, knjiga 35, Beograd 1955, 136.

³⁰¹⁶ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 294.

³⁰¹⁷ M. S. Filipović, *Rama u Bosni*, 136.

³⁰¹⁸ F. Holhausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*..., 96.

Gotsko porijeklo talijanske riječi *staggire*, i bosanskog *Stogir*, povjesno je uslovljeno ranosrednjovjekovnim prisustvom Gota na tlu Italije i Balkana.

Skoro istovjetan refleks it. *staggire* i bosanskog *Stogir* posve je razumljiv, moguć i prihvatljiv, posebno iz razloga što je domorodačko stanovništvo ranosrednjovjekovne Bosne, romanizirano još za vrijeme rimske vlasti, u kasnoj antici uglavnom govorilo vulgarnolatinskim jezikom. Vulgarnolatinsko i predslaven-sko *staggire* nepogrešivo daje *Stogir*, po analogiji glasovne promjene *Stagnum* > *Ston*.³⁰¹⁹

Da je naziv *Stogir* gotskoga porijekla indirektno pokazuju još neki seoski nazivi koji su izvjesno, najvjerovatnije i vjerovatno germanski. *Budemerovac* je naziv kućanskog potoka, njive i šume,³⁰²⁰ a naziv je nastao od složenog germanskog antroponima *Bodo-mer*.³⁰²¹ Baza imena potoka *Bolandža*³⁰²² čini se da je izvedena poimeničenjem, od gotskog *bala* "schimmerend",³⁰²³ što bi značilo da je naziv potoka motiviran njegovom blještavom, svjetlucavom vodom. Naziv "mere" *Manitovo*³⁰²⁴ najvjerovatnije je antroponimskog porijekla, tvoren uz pomoć ostrogotske baze *Man-* (*Man-olt?*)³⁰²⁵ i posessivuma *-ovo*. Naziv njive *Skôk*,³⁰²⁶ radi naglaska i nultnog sufiksa, upućuje na supstratno porijeklo. Nazivi *Bučerava* (kosa) i *Čumber* (njiva)³⁰²⁷ nejasni su.

Staggire u značenju "mit Beschlag belegen", što u bosanskom znači "okovati", čini se da je u vezi s vrlo čestim nazivom *kovač*, kojim se nazivaju srednjovjekovne zanatlije koji klešu stećke.

Iz terminologije stećaka, koja proizlazi iz natpisa na njima, vidi se da je imenom *kovač* vrlo često imenovan klesar koji ih kleše. Samo na području Hercegovine Š. Bešliagić je utvrdio da se "u deset natpisa hercegovačkih stećaka klesar naziva imenom *kovač*. Za dvojicu između njih se to zvanje po dva puta navodi (Milić kovač i Miogost kovač). Za nekoga majstora se jedanput kaže da je *kovač*, a u drugim slučajevima, gdje se navodi njegovo ime, ne ističe se to njegovo zva-

³⁰¹⁹ Konsonant *g* u *Stogir* (< *Staggire*) nije se mogao izgubiti iz razloga što se radi o geminatu koja je preuzeta kao *g*.

³⁰²⁰ M. S. Filipović, *Rama u Bosni*, 136.

³⁰²¹ *Bodo*, "zu asächs *bodo* 'Bote'" E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 89. Antroponim je bio vrlo raširen, što se vidi iz činjenice da u toponimiji sjeverne Italije ima 13 potvrda. Isto. Kompozit *-mer* zastupljen je u antroponimima *Fili-mer*, *Givi-mer*, *Gunthi-mer*, *Hildi-mer*, *Hoa-mer*, *Theude-mer*, *Vala-mer*, *Vidi-mer*. M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, 304.

³⁰²² M. S. Filipović, *Rama u Bosni*, 136.

³⁰²³ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 86.

³⁰²⁴ M. S. Filipović, *Rama u Bosni*, 136.

³⁰²⁵ *Man-valdus*, *Man-ulfus*, *Man-uald*, *Man-olt*. M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, 160.

³⁰²⁶ M. S. Filipović, *Rama u Bosni*, 138.

³⁰²⁷ Isto.

nje. (...) Nije poznato kako je došlo do toga da se neki klesari stećaka nazivaju kovačima.³⁰²⁸

Nepoznanica u vezi s terminom *kovač* tim je veća što je, u južnoslavenskim jezicima, "kòvāč kováča m. čovjek koji po svom zanatu kuje gvožđe i kovañem od ñega ñešto napravġa; rjeđe je kovač ko kuje što drugo, n. p. mjed, zlato, srebro."³⁰²⁹ Kao što se vidi, *kovač* stećaka nema uporišta u južnoslavenskim značenjima navedene riječi, posebno iz razloga što je *klesar* "onaj koji kleše kamen."

D. Lovrenović u svojoj posljednjoj knjizi o stećcima, u kontekstu promašene latino-evropeizacije bosanskoga stećka, u vezi s terminom *kovač*, navodi: "Ljudi koji klešu stećke, koji ponekad u sklopu zapisa na spomeniku ostavljaju uklesano i vlastito ime, zovu se "kovači", u značenju latinske riječi "faber" koja označava majstora uopće."³⁰³⁰ Tvrdnja je neutemeljena i bez znanstvenog osnova. Riječ iz srednjovjekovne Bosne, koja se održala do danas, imala je (i ima) svoje bosansko značenje koje se ne može latinizirati, iz razloga što srednjovjekovni Bošnjani 14. i 15. vijeka nisu govorili latinskim jezikom, niti su svoje maternje riječi razumijevali u latinskom duhu. Svakako, pitanja zašto se *klesar* koji je klesao stećke zvao *kovač*, a zašto se danas *klesar* ne zove *kovač*, Lovrenović ne postavlja. S tim u vezi, nužno je kontatirati da se radi o povijesnoj riječi čije se nekadašnje značenje izgubilo, što ukazuje na semantički kalk.

Nešto više svjetla na porijeklo bosanskoga termina *kovač* pruža etimologija njemačke riječi *Beschlag*. F. Kluge pokazuje da je značenje svojstveno metalcu (Metallstück), te da je srednjovjekovno visokonjemačko *beslahen*, i staro visokonjemačko *bislahan*, u općem značenju "durch Schlagen mit etwas versehen, überziehen",³⁰³¹ iz čega se može zaključiti da se bosanski refleks *Stogir*, nastao od gotskog **stadjan*, nije odnosio isključivo na udaranje (Schlagen) rukom (čekićem) po metalu. S obzirom na to da su na području Travnika, Jajca, Zenice, Sarajeva i Foče na nekropolama potvrđeni kameni sarkofazi,³⁰³² očito je da se "mit Beschlag belegen" odnosi na "okivanje" pokojnika, koji se "okiva" u kamen. A da se pokojnik ponekad zaista "okivao" u kamen zorno pokazuje primjer s nekropole na Pavlovcu. Devet pokojnika s te nekropole sahranjeni su u kamenim sarkofazima, iznad kojih su postavljeni stećci.³⁰³³

³⁰²⁸ Š. Bešlić, *Stećci, kultura i umjetnost...*, 461.

³⁰²⁹ *Rječnik JAZU*, V, 405.

³⁰³⁰ D. Lovrenović, *Stećci*, 280.

³⁰³¹ "Beschlag *Sm std.* (15. Jh. Verb 8 Jh). In der eigentlichen Bedeutung ist Beschlag ein Metallstück, das cum Schutz oder zur Verzierung auf Holz uä. befestigt wird – zu mhd. *beslahen*, ahd. *bislahan* 'durch Schlagen mit etwas versehen, überziehen' (...)." F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 113.

³⁰³² Š. Bešlić, *Stari grad Jeleč u Podrinju*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu 11-12, Sarajevo 1975-1976, 227.

³⁰³³ L. Fekeža, *Jezgra nahije (župe) Tilave i nekropola dijela porodice Pavlovića na Pavlovcu u Kasindolu*, Zemlja Pavlovića – srednji vijek i period turske vladavine, ANU Republike Srpske i

Termin *kovač* semantički je kalk gotškoga porijekla. Riječ pokazuje da su prvi "kovači" stećaka bili Goti, najvjerovatnije isti Goti koji su gradili kasnoantičke bazilike u kojima su pronađeni najstariji stećci. To što je najveći broj stećaka datiran u period od 13. do 15. stoljeća ne mijenja na stvari. Društveno-ekonomski uspon Bosne u vrijeme Stjepana II Kotromanića (1322-1355.) i Tvrtka I (1353-1391.) razdoblje je kada se, zbog znatno povoljnih ekonomskih prilika nego ranije, podiže najveći broj bosanskogercegovačkih stećaka. Međutim, arheologija i lingvistika pokazuju da su počeci stećaka u kasnoj antici. Oni se datiraju iza 348. g. n. e., kada su se na tle Bosne i Hercegovine naselili Vulfilini Goti.

Kovač s bosanskog stećka na svoj način pokazuje da stećci nisu spomenici slavenskoga porijekla. U leksici svih slavenskih jezika, *kovač* nigdje nije *klesar*, osim u Bosni.

Kovač stećaka motivirao je više naziva bosanskohercegovačkih nekropola. *Kovačev brijeg* je lokalitet stećaka u Slanom.³⁰³⁴ *Kovačine* je ime nekropoli koja se nalazi u selu Sadovača kod Viteza.³⁰³⁵ *Kovačina* je lokalitet stećaka u selu Vinograd, kod Prače.³⁰³⁶ *Kovinj* je brdo u selu Jokići, kod Šekovića, na kojem se nalazi nekropola stećaka.³⁰³⁷ U selu *Kovanj*, kod Rogatice, nalazi se stećak s natpisom iz 1463. godine u kojem se spominje *Trtiš Banović*.³⁰³⁸

STEĆAK, "ZAVIČAJNI" NADGROBNI SPOMENIK ARIJANSKIH GOTA

Na kraju, preostala je etimologija naziva *stećak*. Ona na svoj način zaokružuje arijansko-gotsko porijeklo Crkve bosanske, brojnih bosanskih nekropola čiji su nazivi gotškog porijekla i – bosanskog stećka.

Š. Bešliagić se smatra jednim od napoznatijih stručnjaka za stećke i njegove definicije osnovne nomenklature koja se odnosi na te nadgrobne spomenike uglavnom se smatraju utemeljenim. U svojoj posljednjoj studiji o umjetnosti

Univerzitet Srpsko Sarajevo, Naučni skupovi, knjiga V, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 7, Banja Luka – Srpsko Sarajevo 2003, 497.

³⁰³⁴ Na nekropoli se nalazi šest stećaka nepoznate orijentacije. Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 91.

³⁰³⁵ Na nekropoli se nalazi pet stećaka okrenutih u pravcu s – j. Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško – topografski pregled..., 155.

³⁰³⁶ Isto, 267.

³⁰³⁷ Na nekropoli se nalazi devet stećaka nepoznate orijentacije. Isto, 217.

³⁰³⁸ "[V] ime bozije a se leži Trtiš? Banović?, dobri vitez, na svojoj plemenitoj" M. Šimundić, *Nepoznata osobna imena na srednjovjekovnim nadgrobnicima i drugim kamenim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, Radovi ANUBiH, knj. LXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 21, Sarajevo 1981, 228.

stećaka, u podnaslovu "Pojam i naziv stećaka", informira: "Naučni radnici su više puta upotrebljavali nazive *mramori* ili *mramorja* (M. Krleža), *biljezi* (Ćurčić), *starobosanski spomenici* (M. Krleža, A. Solovjev), ponekad je korišten i naziv *usadenik* (M. Ćorović-Ljubinković), ali je najčešće, pogotovo u novije vrijeme, korišten naziv *stećak*. Danas se ne samo u nauci nego i u narodu, pogotovo kada se radi o obrazovanijim ljudima, najviše upotrijebljava naziv *stećak*, u smislu nečega postojanog, velikog i visokog – kao *stojećak*."³⁰³⁹

Mada se iz Bešlagićevoga podnaslova vidi da mu je bio cilj da objasni pojam i naziv *stećak*, Š. Bešlagić u tome nije uspio. Kao "obrazovan" znanstvenik, Bešlagić nije objasnio zašto se radi o "obrazovnom" terminu, a posebno: zašto se radi o "obrazovnom" nazivu u odnosu na "neobrazovani" narod koji taj isti termin upotrebljava i koristi. O etimologiji, hronologiji i stratigrafiji riječi, kod Bešlagića – "ni riječi". Stanje nije nimalo bolje ni na drugim stranama: *stećak* je jedna od najfrekventnijih južnoslavenskih riječi i čest jezički izričaj u vokabularu najkulturnijih i najobrazovnijih ljudi, od kojih se većina nikad nije upitala: šta znači riječ *stećak*. Iz Bešlagićeve informacije proizlazi da se radi o nazivu koji je nastao "u novije vrijeme" i koji je "korišten" u nauci i u narodu u smislu nečeg velikog i visokog – kao *stojećak*.

Bešlagićevi navodi o stećku besmisleni su, bez bilo kakvog znanstvenog utemeljenja. U jeziku svaka riječ ima jasno, precizno, sebi svojstveno i originalno značenje, koje ne može biti "u smislu." *Stećak* nije metafora i posve je posebna i jedinstvena riječ. Što bi narod rekao, "ja ga zovem a on meni – kako ću ga zvati". Bešlagićeva informacija otvara nekoliko vrlo važnih problema: a) svaka riječ, prije svega, ima vlastiti jezički kognitivni smisao, a Bešlagićev *stećak* je "u smislu nečeg", iz čega se vidi da nema vlastitog smisla, i pod b) Bešlagić ne objašnjava šta je, gdje je, kako izgleda, koliko je "nešto veliko i visoko" – kao *stojećak*. Riječ je o složenim onomastičkim problemima kojih se Bešlagić samo dotakao.

U dosadašnjoj znanosti za riječ *stećak* ima nekoliko obrazloženja. Po tumačenju A. Škobalja, ime dolazi od njegove glavne namjene da "stoji" iznad groba kao spomenik što je, po mišljenju istog autora, particip prezenta *stojeći*, ili "kako se govorilo u staro vrijeme, *steći*."³⁰⁴⁰ Ovom mišljenju priklanja se i D. Lovrenović.³⁰⁴¹ Škobaljevo obrazloženje je laičko. U lingvistici bilo kojeg maternjeg jezika, a za glagol *stajati* razumije se da je Južnim Slavenima maternji, nazivi se ne daju na osnovu participa prezenta, već nominativa. Imenovanja uz pomoć participa prezenta jedino su moguća kod posuđenica, koje su preuzimačima nejasne i koje se tvore uz pomoć pučke etimologije ili na osnovu najobičnije suzvučnosti, s osloncem na tuđe fonetske oblike, koji mogu biti u obliku participa prezenta. Škobaljev oblik *steći* isključivo može poticati od glagola *sticati*, od glagola *stajati*

³⁰³⁹ Š. Bešlagić, *Steći – kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982, 33.

³⁰⁴⁰ A. Škobalj, *Obredne gromile*, 220-221.

³⁰⁴¹ D. Lovrenović, *Steći*, 55.

– nikako. Oblik *steći* u etimologiji glagola *stajati* nepoznat je.³⁰⁴² Svakako, Škobiljevo etimologiziranje riječi *stećak*, koje D. Lovrenović nastoji i međunarodno plasirati,³⁰⁴³ tipičan je primjer kao se na pseudoznanstveni način tumače i karikiraju ključne riječi iz bosanske povijesti.

Za riječ *stećak* u *Rječniku JAZU* S. Pavešić navodi: "STEĆAK, stéćak, stéćka, m. nadgrobni spomenik bogumilski. U rječniku Vukovu (s naznač. akc. s opisom stećaka i napomenom, da se govori u Imotskom), u Šulekovu nem. -hrv. (ein aufrechter Grabstein) u Popoviću srp-nem. (behauener Grabstein) i u Ivekoviću (s objašnjenjem po Daničiću, da je nastalo sažimanjem od stojećak). Za Hercegovinu uopće potvrdu donosi Nar. bl. Kapet. 310, za Žitomislav Bos. vila (1887) 3, za trebiński kotar Etnograf. Zbor. 5, 1168 i d., za Višegradski Stari Vlah Etnogr. zbor. 5, 627 i d."³⁰⁴⁴

Kao što se iz *Rječnika JAZU* vidi, riječ *stećak* narodna je riječ potvrđena u oblasti Imotskog, Hercegovini, Podrinju. Također, riječ je potvrđena i u bosanskoj Krajini.³⁰⁴⁵ Ostavila je povijesnog traga i u narodnoj rimovanoj prozi³⁰⁴⁶ a kao narodnu riječ nedvosmisleno je potvrđuje i Ć. Truhelka.³⁰⁴⁷ I pored toga, E. Zečević za termin *stećak* tvrdi da "pod tim nazivom nigde nije poznat u narodu, tj. na terenu."³⁰⁴⁸ Slično razmišlja i Dubravko Lovrenović. Bez ikakvog znanstvenog osnova, D. Lovrenović riječ *stećak* definira "kolokvijalnim nazivom."³⁰⁴⁹ Argumentacija o "kolokvijalnom nazivu" izvedena je iz činjenice da je riječ *stećak* zastupljena u Vukovom *Rječniku* iz 1852. godine, na osnovu čega je izveden krivi zaključak da "u prvom izdanju istog Rječnika iz 1812. godine taj termin još uvijek nije postojao."³⁰⁵⁰ Ali, ako riječ u *Rječniku* nije zastupljena 1812. godine – a ona tada nije bila zastupljena iz razloga što u to vrijeme Karadžiću nije bila poznata – ne može se izvoditi zaključak da ona uopće nije postojala i da je kolokvijalna! Na

³⁰⁴² O tome vidjeti u: P. Skok, *Etimologijski rječnik*, III, 324-325.

³⁰⁴³ U Lovrenovićevoj studiji *Steći* najavljuje se njeno prevođenje na engleski jezik.

³⁰⁴⁴ *Rječnik JAZU*, XVI, 506.

³⁰⁴⁵ Prilikom etnoloških istraživanja Lisića, u banjalučkom kotaru, Ivančević P. S. je zabilježio: Narod ovo mjesto, gdje je nekad crkva bila, zove "Klisina" (Klisa). Nedaleko pomenute crkvine ima starinsko groblje sa velikim pločama, koje narod "mramorima" ili stećcima zove (...)." P. S. Ivančević, *Razvaline u banjalučkom kotaru*, GZM, II, Sarajevo 1890, 342-343.

³⁰⁴⁶ U selu Kongori, kod Duvna, Š. Bešlagić je zabilježio: "Vukla stećak sestra Marta na svog brata Marka, miseca veljače, preko polja svinjače (...)" Š. Bešlagić, *Steći duvanjskog kraja*, Starinar, Nova Serija, VIII-VIII, Beograd 1956-57, 385.

³⁰⁴⁷ "Malo ima zemalja, u kojima ćeš naći pojedine vrste spomenika iz davnine, sačuvane u tolikoj množini, a u tako stalnim oblicima, kao što su nadgrobni spomenici srednjega vijeka po Bosni i po Hercegovini, koje je narod prozvao: m r a m o r o v i, s t e ć c i ili m a š e t i. (...) Kako spomenuh, narod naziva te spomenike: m r a m o r o v i, s t e ć c i (osn. Sta – ti) i m a š e t i." Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi*, GZM IV, Sarajevo 1891, 368-369.

³⁰⁴⁸ E. Zečević, *O pojmu stećak*, Glasnik srpskog arheološkog društva, 17, Beograd 2001, 144.

³⁰⁴⁹ D. Lovrenović, *Steći*, 55

³⁰⁵⁰ Isto.

tlu Bosne i Hercegovine, koja nije Karadžićeva domovina, Vuk Karadžić nije meritum po kojem se može prosuđivati da li je postojala neka riječ ili nije. U skladu sa mišljenjem o kolokvijalnoj riječi, Lovrenović zaključuje da "novija istraživanja na vidjelo iznose sve manjkavosti ovakvog naziva (...)." ³⁰⁵¹ Svakako, naučnicima koji ne znaju etimologiju riječi *stećak*, što E. Zečević priznaje, ³⁰⁵² preostaje zaključak o "kolokvijalnom nazivu", koji je, bez njegovog etimološkog značenja, sâm po sebi "manjkav". Pritom, D. Lovrenović nije ni svjestan činjenice da je njegova "manjkavost" u nerazumijevanju riječi *stećak*, istovremeno, jedna od nepremostivih manjkavosti njegove neutemeljene "historiografske dekonstrukcije" "bogumilske naravi stećka" i poistovjećivanja Crkve bosanske i bosanskog stećka. ³⁰⁵³ Riječ *stećak*, kao narodna riječ, nije kolokvijalni neologizam a njena "narav" jeste "bogumilska" ili "krstjanska". A da se, prije svega, zaista radi o narodnoj riječi, pokazuje i Š. Bešliagić.

U selu Lug, u Prozoru, na lokalitetu *Stećak* ili *Glavica*, nalaze se dva osamljena stećka. ³⁰⁵⁴ Na lokalitetu *Stećak*, u selu Vir kod Posušja, nalazi se devet stećaka. ³⁰⁵⁵ U Kočerinu, na lokalitetu *Stećci*, nalaze se 23 stećka. ³⁰⁵⁶ Na lokalitetu *Šolini stećci*, u Čitluku, nalazi se 58 stećaka. ³⁰⁵⁷ Na lokalitetu *Vionički stećci*, u Vionici kod Čitluka, nalazi se 120 stećaka. ³⁰⁵⁸ Na lokalitetu *Stećci*, u selu Gagrice kod Čapljine, nalazi se 30 stećaka. U selu Spiljani kod Konjica, na lokalitetu *Stećci*, nalaze se četiri stećka. ³⁰⁵⁹ U Sovićima kod Mostara, na lokalitetu *Stećci*, nalazi se sedam stećaka. ³⁰⁶⁰ Na lokalitetu *Stećak*, u Seljanima kod Nevesinja, nalazi se 16 stećaka. ³⁰⁶¹ Također, *Stećci* su naziv za nekropolu u Raškoj Gori, kod Mostara, ³⁰⁶² na kojoj se nalazi 65 stećaka. ³⁰⁶³

Kao što se vidi, Bešliagićeve informacije o nekropolama koje u svom nazivu sadržavaju riječ *stećak* uglavnom se odnose na područje zapadne Hercegovine i doline rijekâ Rame i Neretve. Iz geografske rasprostranjenosti naziva s tom riječi, pak, pokazuje se da riječ *stećak* nije "kolokvijalni" i učeni termin, iz razloga što on, kao naziv za nekropolu, nije rasprostranjen na cjelokupnom prostoru bosan-

³⁰⁵¹ Isto.

³⁰⁵² "Etimološki je "stećak" još uvek nerazjašnjen termin". E. Zečević, *O pojmu stećak*, 144.

³⁰⁵³ D. Lovrenović, *Stećci*, 12.

³⁰⁵⁴ Š. Bešliagić, *Stećci* – katal.-topogr. pregled, 292.

³⁰⁵⁵ Isto, 300.

³⁰⁵⁶ Isto, 305.

³⁰⁵⁷ Isto, 316.

³⁰⁵⁸ Isto, 317.

³⁰⁵⁹ Isto, 330.

³⁰⁶⁰ Isto, 342.

³⁰⁶¹ Isto, 365.

³⁰⁶² V. Atanacković-Salčić, *Zaštitno arheološko iskopavanje srednjovjekovne nekropole Stećci u Raškoj gori kod Mostara*, Naše starine, XVIII-XIX, Sarajevo 1989.

³⁰⁶³ Stećci su orijentirani u pravcu SZ – JI, "osim dva primjerka koji leže u pravcu SI – JZ." Š. Bešliagić, *Stećci* – katal.-topogr. pregled, 339.

skoga stećka. Riječ se očuvala isključivo u selima gdje, u pravilu, nema mnogo obrazovanih ljudi – koji bi riječ *stećak* mogli svojevremeno nametnuti kao učeni i “kolokvijalni” termin.

Po pitanju etimologije za riječ *stećak*, S. Pavešić u *Rječniku JAZU* ne nudi svoje rješenje, niti se priklanja tuđem. On samo evidentira najvažnije izvore u kojim se *stećak* spominje, i kaže da je riječ zastupljena u Ivekovićevu rječniku “s objašnjenjem po Daničiću, da je nastalo sažimanjem od *stojećak*.”³⁰⁶⁴

Daničićeva etimologija, po kojoj je *stećak* “nastalo sažimanjem od *stojećak*”, iz nekoliko vrlo važnih razloga, neodrživa je.

Prvo, za riječ *stojećak* nema potvrde da je bilo kada postojala, što se vidi iz Skokovog *Etimološkog rječnika*, gdje u odrednici glagola *stajati*, između ostalog, stoji: “u poimeničenju part. prez. akt. **stojećak* > *stećak*, gen -*čka* (Vuk, Imotski) (...)”³⁰⁶⁵ Riječ **stojećak* ispisana je sa zvjezdicom *, kojom se označavaju rekonstruirane i nepotvrđene riječi.

Drugo, na nekropolama *stećaka* spomenici u velikoj većini leže, a ne stoje. Iz tog razloga, i sâm Š. Bešlagić za nekropole i *stećke* navodi da “leže” i nikad ne kaže da “stoje”,³⁰⁶⁶ premda se za spomenike u obliku stuba, koji su također uvršteni u *stećke*, može reći da “stoje”. Ali, broj nadgrobničkih spomenika u obliku stubova, u odnosu na broj *stećaka* koji nisu stubovi i koji “ne stoje”, neuporedivo je manji.

Iz *Kataloško-topografskog pregleda* oblika *stećaka* vidi se da je na tlu Bosne i Hercegovine evidentirano 2612 ploča, 12724 sanduka, 37312 sljemenjaka, 2466 stubova, 305 krstača i 293 amorfnih spomenika.³⁰⁶⁷ U odnosu na njihov opći broj i položaj, Š. Bešlagić izveo je procentualnu zastupljenost spomenika koji “leže” u odnosu na spomenike koji “stoje” i, s tim u vezi, navodi: “Kada uporedimo ležeće sa stojećim *stećcima* u Bosni i Hercegovini vidimo da su prvi zastupljeni sa 95% (ako kod proračunavanja ne uzmemo u obzir amorfnе spomenike), dok su drugi zastupljeni sa svega 5 %.”³⁰⁶⁸ Prema tome, da se naziv *stećak* izvede na osnovu

³⁰⁶⁴ Riječ *stećak* Đ. Daničić objašnjava na slijedeći način: “STA (I) stati (...) Glasovi -*oje* nalaze se sažeti u *e*: *stećak*.” Đ. Daničić, *Korijeni i riječi od njih postali su u hrvatskom ili srpskom jeziku*, JAZU; Zagreb 1877, 201.

³⁰⁶⁵ P. Skok, *Etimološki rječnik*, III; 324.

³⁰⁶⁶ Lovreću “leži nekropola sa 35 *stećaka*” (Š. Bešlagić, *Stećci...*, str. 80). Na nekropoli u Trnovi spomenici “leže po pravcu S – J. (Isto, str. 91). U Popovićima, *stećci* “leže po pravcu Z – I”. (Isto, str. 94.). U Ljutoj 2 *stećka* “leže po pravcu Z – I”. (Isto, str. 94). U Vitaljini 8 *stećaka* “leže po pravcu S – J”. (Isto, str. 95). U selu Han Kola, na nekropoli Čardačište, manji broj *stećaka* “leži po pravcu S – J”. (Isto, str. 99). Na nekropoli u selu Krasuljama manji broj *stećaka* “leži po pravcu S – J”. (Isto, str. 103). U selu Rore 3 *stećka* “leže po pravcu S – J”. (Isto, str. 112). U Podgradini “leži osamljen *stećak*”. (Isto, str. 113). U Reljinu Selu “leži nekropola sa 7 *stećaka*”. (Isto, str. 113), itd.

³⁰⁶⁷ Š. Bešlagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled., 451.

³⁰⁶⁸ Isto, 48.

svega 5% stećaka koji "stoje", i da na osnovu tog malog procenta nastane riječ *stećak*, kako hoće Đ. Daničić, A. Škobalj i D. Lovrenović, nije moguće.

Treće, u prirodi je zastupljena desetina predmeta koji (isključivo) uspravno stoje, od drvenih do kamenih stubova, a nijedan od njih nije dobio naziv **stojećak (stećak)*.³⁰⁶⁹ Od posebnog značaja je fakt da stećci u obliku kamenih stubova "stoje" i na nekropolama i ne zovu se *stećci*. Na nekropoli Kladenac, na lijevoj obali Trebišnjice u blizini sela Sedlari "nalazi se 1 stub koji zovu 'Grčki stub'".³⁰⁷⁰ U selu Palačkovci kod Prnjavora, "u šumici pokraj crkve nalazi se nekoliko manjih stubova koje ovdje nazivaju 'grčkim spomenicima'".³⁰⁷¹ U Slapnici, Vareš, na lokalitetu *Stup* nalazi se 6 stećaka u obliku ploča.³⁰⁷² Najvjerovatnije, nekropola je dobila naziv po nekom stećku u obliku stuba koji je ranije uništen. U Gornjim Bjelajcima kod Mrkonjić-Grada *Stubo* je nekropola na kojoj se nalazi 15 stećaka u obliku sanduka.³⁰⁷³ U Miljevićima kod Zavidovića, na lokalitetu *Stupac*, nalazi se osamljen stećak u obliku sanduka.³⁰⁷⁴ U selu Jabuka kod Knežine, na lokalitetu *Stupine* ili *Mramorovi*, nalazi se 16 stećaka (5 sanduka i 11 sljemenjaka).³⁰⁷⁵ Prema tome, stećci koji su u obliku stubova, visokih sanduka ili sljemenjaka, imenovali su nekropole nazivima *Stup*, *Stubo*, *Stupac*, *Stupine*. Pritom, u oblasti Ludmera i Srebrenice dominiraju nadgrobni spomenici u obliku stele i cipusai ne zovu se **stojećci*, niti *stećci*.³⁰⁷⁶ Riječ *stećak* nije u vezi s glagolom *stajati*.

Da stećak nema svog imena, na osnovu činjenice da on zaista leži, posebno i iz razloga što se radi o teškim kamenim blokovima koji su redovito utonuli u zemlju, pa i zbog toga još više "leže", on bi se jedino mogao imenovati imenom **ležećak*, kontrakcijom **lećak*. Ali, pošto je **ležećak* u smislu neologizma jednako neologizmu **stojećak*, a suponiranom liku **ležećak* blizak je lik **lažećak*, zato što se i jedno i drugo svodi na *laž*, neistinu, odnosno na lažne, izmišljene i nepostojeće nazive. Stećku ni jedan od tih naziva nije potreban iz razloga što on ima svoje nepatvoreno ime i svoju etimologiju.

U jednom od svojih posljednjih radova, koji se odnosi na način sahranjivanja i podizanja nadgrobničkih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku, V. Ćorović razmatra riječ *stećak*. S tim u vezi, Ćorović piše: "Riječ je od osnove s t o – s t a, sr. grč. ἵστημι, lat. s t a r e, ali izvedene od glag. priloga: s t o j e ć i,

³⁰⁶⁹ Npr. stube, stubište, stupnjače, basamaci, parmaci, itd. a s tim u vezi je pridjev *stubiti* "stajati uspravno poput stuba, stupa." *Rječnik JAZU*, XVI, 792-795.

³⁰⁷⁰ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled., 396.

³⁰⁷¹ Isto, 101.

³⁰⁷² Isto, 151.

³⁰⁷³ Isto, 107.

³⁰⁷⁴ Isto, 141.

³⁰⁷⁵ Isto, 241.

³⁰⁷⁶ D. Sergejevski, *Ludmer*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici BiH, IV, Zemaljski muzej, Sarajevo 1952, 4-37.

odatile s t o j e ć k i, stezanjem od oje u ě.³⁰⁷⁷ P. Kajer misli prije na grčko *στέγη*, što znači pokrito mjesto, kuću, sobu ili jamu.³⁰⁷⁸

Iz Ćorovićevog razmatranja riječi *stećak* vidi se da on o etimologiji riječi nema vlastitog mišljenja. Prenosi i prepričava Daničićevu etimologiju i pokazuje da je ona relativna i izrazito hipotetička. Mišljenje P. Kajera o etimologiji grčkoga porijekla, pak, nema ozbiljnijeg lingvističkog uporišta.³⁰⁷⁹ Premda je bio po vokaciji historičar i lingvista, u razmatranju etimologije za riječ *stećak* Ćorović nije odmakao dalje od svojih prethodnika.

Izmišljanje riječi **stojećak* ne iznenađuje. U pseudoznanstvenim i politički i vjerski motiviranim panslavističkim interpretacijama bosanskohercegovačke povijesti, da bi se "dokazalo" ono što nije, mnoge stvari se iskrivljuju, falsificiraju, izmišljaju. Nema nikakve sumnje, **stojećak* je Daničićev domišljat neologizam. U svakom slučaju, bio je potreban panslavistima. Konstruisan je da bi se podržala panslavistička etimologija, sve s ciljem da bi se "dokazivalo" da je *stećak* srpsko-hrvatski. Konstruisan je i izmišljen iz sličnih razloga kao i glagol **prijezditi*, kojim se nastojalo dokazati da je srednjevjekovna bosanska dinastija "prijezdila" iz Hrvatske i "dojahala" u Bosnu, odnosno da je hrvatskoga porijekla.³⁰⁸⁰

Jezička terminologija o grobljima puna je narodne epike i njome se, na kratak, jezgrovit i redovito emotivan način, iskazuje najtanahnija ljudska povijest. Jezički izričaji o grobljima, poput grčke riječi *nekropola* sa značenjem "grad mrtvih", preko "groba neznanog junaka", do bosanskog "kužnog" "muhađžerskog" ili "svatovskog groblja", redovito su i zavičajna kategorija, posebno iseljenika koji usljed migracija ostaju bez prvobitnog zavičaja. Jednom pokrenuti s domovinskog tla, oni sa sobom ponesu svoje najvažnije običaje i prenesu ih u novi zavičaj, među njima i sepulklarne. Sličnih "zavičajnih" groblja u svijetu ima desetine.³⁰⁸¹ I upravo su arijanci, sirijskog i istočnjačkog porijekla, na tle Bosne i Hercegovine donijeli svoj zavičajni nadgrobnik za kojeg smo pokazali da je povijesno prisutan na sirijskom tlu. Isti put, s grčkog istoka do Bosne, prošla je i riječ *stele* i u bosanskom jeziku završila kao *steljac*. U novoj sredini, na tlu današnje Bosne i Hercegovine, istočnjački arijanci osnovali su svoja nova "zavičajna" groblja. Nekropole *stećaka*, koje to potvrđuju i svojim nazivima, upravo su njihova

³⁰⁷⁷ Na ovom mjestu, Ćorović se poziva na: Đ. Daničić, *Osnove srp. ili hrvat. jezika*, Biograd 1876, 290. V. Ćorović, *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku*, 128.

³⁰⁷⁸ Ovdje se Ćorović poziva na: *Pierres sépulcrales dalmates*, Lion 1887, 11.

³⁰⁷⁹ Kajerovo povezivanje s grčkim *στέγη* sadržava nepremostive lingvističke probleme. Od grčkog y nikako ne može nastati ě. Prvom palatalizacijom g se mijenja u d.

³⁰⁸⁰ O tome vidjeti u poglavlju o vladarskim bosanskim imenima: *ubanus dictus Prijesda*.

³⁰⁸¹ Poslije agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine i genocida nad Bošnjacima, "zavičajna" groblja Bošnjaka podižu se širom svijeta, svuda gdje su prinuđeni da žive i da umiru kao izbjeglice. Karakteriziraju ih tradicionalni bosanski nišani.

“zavičajna” groblja, koja će prihvatiti svi arijanski Goti nastanjeni na današnjem bosanskohercegovačkom tlu, a nešto kasnije i arijanizirani Slaveni.

Riječ *stećak* je složena: *steć-ak*. Da se radi o složenici otkriva se i iz lika *stećak*,³⁰⁸² iz kojeg se vidi da je na bazu *steć-* došao sufiks *-ak*.

Baza *steć-* nalazi se u gotskoj složenici *un-ga-stoþ-s* “heimatlos”³⁰⁸³ “beza- vičajan”. Pritom, s obzirom na to da je gotsko *un* u gotskom jeziku u značenju “un”³⁰⁸⁴ i označava nedostatak nečega u smislu bosanskog prefiksalnog *bez-*,³⁰⁸⁵ te da gotsko prefiksno *-ga-* odgovara slavenskom *sv-*³⁰⁸⁶ preostaje *stoþ-s* koje od- govara bosanskom *-steć-ak*. To znači da se radi o pridjevu *zavičajan* te da je riječ *stećak* poimeničenje pridjeva *zavičajan*. Pritom, gotsko *st-* u bosanskom je ostalo nepromijenjeno, kao u *Stagnum* > *Ston*, o je ojačano u *e*, dok je *ć* refleks za got- sko *þ(t)*. S obzirom da afrikata *ć* nije najpouzdanija, iz razloga što je potvrđen i lik *Stećak*,³⁰⁸⁷ za refleks *ć* moguće je da je prvobitno bio *č*. Miješanje afrikata na tlu Bosne i Hercegovine ima svoje povijesne korijene. Upravo je nerazlikovanje afrikatskih parova *č*, *ć*, *dž*, *d*, i njihovo svođenje na jedan par *ć* i *d*, jedna od naj- bitnijih povijesno-lingvističkih pojava bosanskog jezika.³⁰⁸⁸

Historija i onomastika komplementarno pokazuju da je bosanski *stećak*, ne samo kao jezički izričaj, na tle Bosne i Hercegovine došao iz Sirije i da su ga sa sobom donijeli istočnjački arijanci. Taj istočnjački običaj sahranjivanja na bosan- skohercegovačkom tlu prihvatili su arijanski Goti. Pritom, arijanski nadgrobni spomenik ukrstio se sa sličnom ilirsko-romanskom tradicijom nadgrobnih ploča i sarkofaga, što je doprinijelo da se *stećak* kasnije prihvati kao općenarodni ilir- sko-romansko-gotski nadgrobni spomenik. Kasnije doseljeni Slaveni, kako po- kazuju etnogenetski podaci švajcarske Igenee, bili su u manjini i njima je *stećak* vremenom nametnut.

Brojne bosanske nekropole *stećaka*, nazivima gotskoga porijekla, čuvaju uspomene na prve početke *stećaka*, a oni se datiraju iza 348. g. n. e, kada su

³⁰⁸² Lik je u Lastvi, u Boki Kotorskoj, zabilježio Broz. *Rječnik JAZU*, XVI, 506.

³⁰⁸³ F. Holhausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch...*, 101.

³⁰⁸⁴ Isto, 116.

³⁰⁸⁵ O tome vidjeti u: S. Ristić, J. Kangrga, *Enciklopedijski rečnik nemačko-srpski*, II, 556.

³⁰⁸⁶ O tome vidjeti u: I. Pudić, *Prefiks ga- u gotskom jeziku*, Naučno društvo NR Bosne i Hercego- vine, Djela, knj. VII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 6, Beograd 1957, 9 i d.

³⁰⁸⁷ Ime dijelu Doñeg sela u koñičkom kotaru u Hercegovini, Popis žit. bos. i herc. 520. *Rječnik JAZU*, XVI, 505.

³⁰⁸⁸ Dž. Jahić, *Jezik bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1991, 15, 103.

arijanski Goti protjerani na prostor južno od Dunava. Pošto se Vulfilina skupina arijanaca tada naselila oko Nikopolja, na tle današnje Bosne vjerovatno je došla skupina u kojoj su preovladavali arijanski istočnjaci. U sličnim migracijama, u pravilu, uvijek se oforme skupine "zemljaka" koji se drže jedni drugih. Sirijski arhitektonski i dekorativni elementi prisutni u gradnji bosanskih kasnoantičkih bazilika, frigijski etnički elementi u figuralnim nošnjama na stećcima Radimlje i Zgošće, brojna "Grčka groblja", na kojim su stećci okrenuti u pravcima suprotnim orijentaciji Z – I, drveni okviri kojima se oblažu mrtvaci i izdubljena debla u obliku korita u koja se sahranjuju, stećci izdubljeni u obliku korita, imena gotskog porijekla uklesana na stećke, riječ *steljac*, na arheološki i etnološki način neosporno potvrđuju da je *stećak*, i kao riječ i kao nadgrobni spomenik, arijansko-gotskoga porijekla. U odnosu na vjersku pripadnost onih koji su se sahranjivali ispod stećaka, primarno, stećak je nadgrobni spomenik bosanske narodne crkve i Crkve bosanske.

MAŠETA, MAŠETI, GROBLJA "GRIJEŠNIH" (?)

S etimologijom riječi *mašeta*, *mašeti* u dosadašnjoj znanosti "ispričana" je priča skoro identična priči o riječi *stećak*.

Za riječ *mašet* Ć. Truhelka smatrao je da je nastala "od arapskog *m e š h e d*, grob vjerskog mučenika."³⁰⁸⁹ Truhelkina etimologija je pogrešna i u nauci nije ostavila značajnijeg traga. Nije je prihvatio ni Truhelkin savremenik V. Ćorović, koji se o etimologiji riječi *mašet* nije izjašnjavao.³⁰⁹⁰

Kako u svojoj posljednjoj sintezi o stećcima informira Š. Bešlagić, "u zapadnim krajevima Hercegovine, u nekim zapadnim krajevima Bosne, kao i u dobrom dijelu Dalmacije i njenog zaleđa najčešće se upotrijebljava naziv *mašet* i *mašeta*, odnosno *mašeti*."³⁰⁹¹ U vezi s tim nazivom, V. Ćurčić je smatrao da je riječ *mašet* nastala od talijanske riječi *masseto* u značenju "veliki kamen",³⁰⁹² a Ćurčićevom mišljenju kasnije se priklonio Š. Bešlagić.³⁰⁹³ Pritom, Bešlagićeva tvrdnja da

³⁰⁸⁹ Etimologija je pogrešna i u historiji nije ostavila značajnijeg traga. Ć. Truhelka, *Sredovječni stećci Bosne i Hercegovine*, Povijest Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942-1991, 630.

³⁰⁹⁰ V. Ćorović, *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnihi spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku*, 128.

³⁰⁹¹ Š. Bešlagić, *Stećci*, kultura i umjetnost., 32.

³⁰⁹² *Rukopis o stećcima u Zemaljskom muzeju u Sarajevu*.

³⁰⁹³ U vezi sa stećcima u oblasti Kupresa Š. Bešlagić piše: "On (narod) ih u ovome kraju ne naziva stećcima, ni mramorovima, niti biljezima, nego "mašetima". Truhelka misli da je riječ "mečit", a što znači 'groblje junaka koji su za vjeru poginuli'. Međutim, Ćurčić misli da riječ "mašet" dolazi od talijanske riječi "massetto" koja znači veliki kamen. Meni se čini da Ćurčić ovdje ima pravo, jer "massetto" je bliže "mašeti" nego "mašhed" ili još "mečit", a – koliko sam ja zapazio – termin

je riječ zastupljena "u dobrom dijelu Dalmacije" gruba je dezinformacija i slične tvrdnje nema u Bešlagićevom radu o stećcima Kupresa, gdje za riječ *mašet* navodi da je zastupljena u bosanskohercegovačkim krajevima *prema* Dalmaciji.³⁰⁹⁴ Radi se o onomastičkom problemu kojim su se, uz muzejskog konzervatora Ćurčića i historičara Bešlagića, bavili poznati lingvisti T. Maretić i P. Skok.

U *Rječniku JAZU* T. Maretić piše: "MĀŠET, m. *biće veliki kamen nalik na grobni spomenik. Neznana postaja*."³⁰⁹⁵ "Neznano postanje" znano je pokušao objasniti Petar Skok.

Po svoj prilici, P. Skok, koji je tokom Prvog svjetskog rata vodio biblioteku u Zemaljskom muzeju u Sarajevu i u kojem je Ćurčić bio zaposlen kao konzervator, upoznao je Ćurčićevu etimologiju i priklonio joj se – ili se radi o etimologiji čiji autor je ipak P. Skok. U svom *Etimologijskom rječniku*, u kontekstu pravnog termina *māsa* f "mnoštvo", Skok informira o tal. *masso* m "gran sasso fitto in terra" (...) odatle deminutiv na vlat. *-ittus* > tal. *-etto māšet* pored *māšet* m (Studenci, narodna pjesma, Hercegovina) "veliki kamen nalik na grobni spomenik".³⁰⁹⁶ Ćurčićeva i Skokova etimologija je neodrživa.

Skokovo povezivanje riječi *māšet* s tal. *masso* ima nekoliko krupnih praznina. Prvo, sam po sebi, stećak jeste veliki kamen i riječ *māšet*, po prirodi svoje veličine, nikako ne može biti deminucija od talijanskog *masso* "gran sasso" što je u značenju "veliki kamen". Deminucija od "gran sasso" podrazumijeva "kamenčić", što stećak zasigurno nije. Drugo, stećak *jeste* grobni spomenik i ne može biti "nalik na grobni spomenik". Ovdje se, ustvari, ponavlja istovjetna znanstvena nedosljednost potvrđena i u dosadašnjim obrazloženjima riječi *stećak*. Za stećak se tvrdilo da je "nešto veliko i visoko", a za *māšet* se kaže da je "nalik".

Analiza geografske rasprostranjenosti nekropolâ stećaka, koje u svom nazivu sadrže riječ *māšet*, je slijedeća:

Na na tlu Republike Hrvatske, kako proizlazi iz *Kataloško-topografskog pregleda* autora Š. Bešlagića, nekropolâ s riječi *mašet* nema. Prema tome, za Bešlagićeve navode – da se za stećak "u znatnom dijelu Dalmacije" uporebljava riječ *mašet* – nužno je još jedanput konstatirati da su gruba dezinformacija, koja protivriječi i sâmom Bešlagiću, a što indirektno potvrđuje i P. Skok.³⁰⁹⁷

O rasprostranjenosti riječi *mašet* na tlu Bosne i Hercegovine Bešlagić informira: Zapadna Bosna: U selu Vaganj, kod Glamoča, na lokalitetu *Maleševića*

"mašet" se upotrebljava najviše u Kupresu i u krajevima oko Duvna, Livna, Bos. Grahova; dakle, u krajevima prema Dalmaciji, u bivšim Zapadnim krajevima." Š. Bešlagić, *Kupres, srednjovjekovni nadgrobni spomenici*, Sarajevo 1954, 191.

³⁰⁹⁴ Isto.

³⁰⁹⁵ *Rječnik JAZU*; VI, 510.

³⁰⁹⁶ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, II, 381.

³⁰⁹⁷ Iz Skokove elaboracije riječi proizlazi da je potvrđena u Studencima, koji su u Imotskom, i u narodnoj pjesmi (Hercegovina).

dolovi ili *Mašete*, nalazi se 28 stećaka okrenutih u pravcu SZ – JI.³⁰⁹⁸ U selu Rastićevo na Kupreškom polju su *Rastićevska mašeta* na kojim se nalazi 240 stećaka, orijentiranih “uglavnom SZ – JI.”³⁰⁹⁹ U selu Otinovci, na Kupresu, nalazi se nekropola *Gornji mašeti* s 15 stećaka nepoznate orijentacije.³¹⁰⁰ Na Ravanjskom polju, na Kupresu, nalaze se dvije nekropole stećaka. Na lokalitetu *Gornja mašeta* nalaze se četiri stećka orijentirana u pravcu SZ – JI; na lokalitetu *Donja mašeta* nekropola s 19 stećaka orijentiranih u pravcu SZ – JI.³¹⁰¹ U selu Ravno, na Kupresu, na lokalitetu *Mašeta* nalazi se skupina sa 14 stećaka orijentiranih “uglavnom po pravcu SZ – JI.”³¹⁰² U selu Hrasnica kod Gornjeg Vakufa, na lokalitetu *Mašeti*, nalazi se nekropolica s tri stećka orijentirana u pravcu S – J.³¹⁰³ Izoglosa naziva, ka zapadnoj Bosni, ide do Ključa, gdje se na lokalitetu *Mošatluk* nalazi 12 stećaka orijentiranih Z – I i S – J.³¹⁰⁴

Centralna Bosna: U selu Fazlići, kod Travnika, na lokalitetu *Mašeti*, nalazi se nekropola s 27 stećaka orijentiranih u pravcu Z – I.³¹⁰⁵ U selu Rostovo kod Novog Travnika, na lokalitetu *Mašeti*, nalazio se nekropola sa 115 stećaka postavljenih po pravcu S – J, “ali ima primjeraka koji su postavljeni po pravcu Z – I.”³¹⁰⁶ U selu Potočani kod Novog Travnika na lokalitetu *Mešeta* nalaze se dva stećka nepoznate orijentacije.³¹⁰⁷ U selu Has, kod Novog Travnika, nalazi se lokalitet *Mašeta*, za koji se pretpostavlja da se odnosi na nekadašnju nekropolu, “obzirom da u ovom kraju stećke nazivaju Mašeta.”³¹⁰⁸

U Istočnoj Bosni nekropolâ koje u svom nazivu sadrže riječ *mašet* nema.

Zapadna Hercegovina: U selu Čelebići, kod Livna, na lokalitetu *Barjak* ili *Begov mašet*, nalazi se nekropola s 80 stećaka nepoznate orijentacije.³¹⁰⁹ U selu Čaprazlije, kod Livna, na lokalitetu *Mašeti*, nalazi se sedam stećaka okrenutih u pravcu Z – I.³¹¹⁰ U selu Zastinje, kod Livna, na lokalitetu *Mašeta* nalaze se četiri stećka nepoznate orijentacije.³¹¹¹ U selu Šuica, kod Livna, na cesti prema Kupresu 15 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu, na lokalitetu *Šuički mašeti*, nalazi

³⁰⁹⁸ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 112.

³⁰⁹⁹ Isto, 117.

³¹⁰⁰ Isto, 120.

³¹⁰¹ Isto, 122.p

³¹⁰² Isto, 125.

³¹⁰³ Isto, 129.

³¹⁰⁴ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, II, 148.

³¹⁰⁵ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 141.

³¹⁰⁶ Isto, 155.

³¹⁰⁷ M. Kreševljaković, *Naselja opštine Pucarevo*, Pucarevo 1986, 105.

³¹⁰⁸ Isto, 156.

³¹⁰⁹ Š. Bešliagić, *Stećci*, kataloško-topografski pregled..., 277.

³¹¹⁰ Isto, 278.

³¹¹¹ Isto, 280.

se nekropola s 39 stećaka nepoznate orijentacije.³¹¹² U selu Podhum, kod Livna, na lokalitetu *Mašet*, nalazi se 50 stećaka postavljenih po pravcu Z – I.³¹¹³ U selu Bijelo Polje, kod Livna, na lokalitetu *Mašet*, nalazi se nekropola s 19 stećaka okrenutih u nepoznatom pravcu.³¹¹⁴ U selu Gorica kod Prozora, na lokalitetu *Mašeta*, nalaze se tri stećka okrenuta u pravcu Z – I.³¹¹⁵ Inače, za srednjovjekovne nadgrobne spomenike u oblasti Rame se kaže “mašati ili stećci”.³¹¹⁶

U istočnoj Hercegovini nekropole koje u svom nazivu sadržavaju riječ *mašet* rijetke su. U selu Repovci, kod Konjica, na lokalitetu *Mašeta* ili *Grčko groblje*, nalazi se nekropola s 25 stećaka okrenutih po pravcu SZ – JI.³¹¹⁷ Na lokalitetu *Dub (Mašeta)*, u selu Šabančiči kod Jablanice, nalazi se 21 stećak okrenut u pravcu Z – I.³¹¹⁸ Na lokalitetu *Vrdol (Mašeti)*, kod Prozora, nalazi se 50 stećaka okrenutih u pravcu Z – I.³¹¹⁹

Na tlu Republike Srbije i Crne Gore nekropolâ s riječi *mašet* nema.

Iz geografske rasprostranjenosti nekropola koje sadržavaju riječ *mašet* vidi se da je riječ, prije svega, karakteristična za prostor od Livna do Travnika, gdje je potvrđena 18 puta. Očuvala se na prostoru gdje i *steljac*, što hronološki indicira na približnu starinu. Ako je riječ *steljac* u Bosnu došla arijanskim posredništvom, za riječ *mašet* važi ista pretpostavka.

Ako je riječ *mašet* italijanskog porijekla, kako smatra P. Skok, njen put iz Italije u Hercegovinu i Bosnu vodio je preko Dalmacije. Da je navedena riječ prošla taj put – a u Bosnu i Hercegovinu nije stigla avionom – ona bi se zasigurno zadržala i sačuvala u Dalmaciji i bila bi potvrđena barem jedanput, kao naziv za neku od dalmatinskih nekropola stećaka. Ali, riječi *mašet* u Dalmaciji nema.³¹²⁰ S obzirom da je, u Skokovoj interpretaciji, *mašet* “veliki kamen nalik na grobni spomenik”, a Dalmacija je puna sličnih kamenova, zbog čega se riječ u Dalmaciji nije sačuvala, ako ne za neku od dalmatinskih nekropola makar u oznaci bilo kojeg velikog kamena koji je “nalik na grobni spomenik”?

Pored Dalmacije, riječ nije potvrđena ni na prostoru klasične Istočne Hercegovine. S obzirom na blizinu Dalmacije, u istočnoj Hercegovini su se sačuvali brojni drugi romanizmi, ali riječi *mašet* nema. Riječ nije potvrđena ni na pro-

³¹¹² Isto, 281.

³¹¹³ Isto, 284.

³¹¹⁴ Isto.

³¹¹⁵ Isto, 292.

³¹¹⁶ O tome vidjeti u: M. S. Filipović, *Rama u Bosni*, Srpski etnografski zbornik, Naselja, knjiga 35, Beograd 1955, 24 i d.

³¹¹⁷ Isto, 326.

³¹¹⁸ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III, 211.

³¹¹⁹ Isto, 225.

³¹²⁰ Riječ nije zastupljena u Skokovom *Slavenstvu i romanstvu na jadranskim otocima*, u Šimunovićevoj *Istočnojadranskoj toponimiji*, *Bračkoj toponimiji*, itd.

storu Boke Kotorske, primorske Crne Gore i Albanije, gdje su sačuvani brojni italijanizmi.

Na osnovu činjenice da riječ *mašet* nije potvrđena na istočnoj obali Jadrana i otocima; u Istri, na dalmatinskim otocima, u kontinentalnoj Dalmaciji, zatim u istočnoj Hercegovini i dijelovima zapadne Hercegovine koji gravitiraju primorju,³¹²¹ Crnoj Gori i Albaniji, izvodi se pouzdan zaključak: riječ *mašet* u Bosnu i Hercegovinu nije došla iz Italije i ona nije talijanskog porijekla.

Riječ *mašet* ne može biti talijanskog porijekla i iz vrlo važnih lingvističkih razloga. Skokova pogrešna lingvistička elaboracija riječi *mašet* – čija je osnova, po mišljenju Skoka, tal. *masso* s kojom je iz vlat. *-ittius* nastalo talijansko *-etto* (vlat. *-ittius* > tal. *-eto*) – nužno podrazumijeva riječ *mašet* i na italijanskom tlu. Talijanska osnova i istorodan sufix, prije svega, u funkciji su talijanskog jezika i imenovanja na tlu Italije. Međutim, riječi *mašet* ni u Italiji nema.

Riječ *mašet(a)* zasigurno nije talijanska ni slavenska. Po svoj prilici, također je gotskog porijekla. Čini se da je izvedena od gotске složenice *missa-dēþ-s* "Missetat", ac *mis-dad*, asahd. *missi-tāt*, vgl. ais. *mis-gérð*, ds."³¹²² Pritom, i u *missa*-vjerovatno je ojačano u *a*, geminata *s* dala je *š*, dok dočeto *t* u *mašet* može biti refleks gotskog *þ* (*dēþ-s*).

Na gotsko porijeklo riječi *mašet* u selu Repovci, kod Konjica, indirektno upućuje alternacija *Mašeta* ili *Grčko groblje*.

Značenje gotskog *missa-dēþ-s* "Missetat", odnosno "griješnik" ukazivalo bi da su *Mašeta(i)* "groblja griješnika". S aspekta činjenice da su svi ljudi, kao nesavršena bića, griješni, semantika gotске riječi, u općem smislu, ne protivrječi njenoj etimologiji.

U razmatranje etimologije *mašet*, *mašeta*, *mašeti* historijski i arheološki metod za sada ostaju uglavnom po strani. Neka pitanja, koja nije moguće razmotriti na zadovoljavajući način, ostaju otvorena. Otežavajuća okolnost ogleda se u nemogućnosti da se odgovori na pitanje: šta je konkretno uzrokovalo ovo imenovanje. Da li se radi o imenovanju ortodoksnih Gota koji su imenom *mašeta* nazivali groblja svojih arijanskih sunarodnika, čemu bi, na istoj nekropoli, u prilog išla počesto različita orijentacija stećaka. Ili, može li se pomišljati na grobove griješnih "mrsnih" ljudi, u odnosu na grobove onih "koji su prave vjere apostolske", koji su "s pravom dušom i z dobrijem načinom krštenijem" i "koji

³¹²¹ U radovima u kojim razmatra hercegovačke romanizme E. Alirejsović je utvrdila više riječi talijanskog porijekla, među kojima nema riječi *mašet*. O tome vidjeti u: E. Alirejsović, *O romanjskim elementima u rječniku južnih hercegovačkih govora*, ANUBiH, Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja, knjiga XI, Sarajevo 1973, 287-299. Ista: *Prilog proučavanju romanizama u Hercegovini*, ANUBiH, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knjiga XIII, Sarajevo 1976, 355-360.

³¹²² F. Holhausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch...*, 72.

grijeha ne ljube,³¹²³ o čemu u svom testamentu govori gost Radin.³¹²⁴ Razlika između jednih i drugih, na istom groblju, možda je iskazana i kroz različitu orijentaciju stećaka.

DEBOGUMILIZACIJA I PSEUDOZNANSTVENO "DEMONTIRANJE" BOGUMILSKE TEZE O CRKVI BOSANSKOJ I STEĆCIMA

U dosadašnjim istraživanjima bosanske narodne crkve, Crkve bosanske i stećka, istraživačima je ostao nepoznat suštinski karakter navedenih pojava, odnosno suštinska bit koja bi povezivala sve sadržaje tih povijesnih fenomena. Istraživačima nije uspjelo proniknuti u osnovni kohezioni faktor koji navedene povijesne pojave drži na okupu, a to je gotsko arijanstvo. Na drugoj strani, Crkva bosanska pogrešno je povezivana s francuskim albigenzima, talijanskim i njemačkim katarima, manihejcima, neomanihejskim dvopočelnicima, valdenzima, patarenima, pavličanima, hrvatskim benediktincima, s "pravim kršćanima" katolicima i pravoslavicima, bugarskim bogomilima, itd. S tim u vezi, to povezivanje, i pogrešno razumijevanje, nužno je bilo uslovljeno dosadašnjim naučnim domecima historiografije u odnosu na pojedine heretičke pokrete, pri čemu se bugarsko bogumilstvo, prije svega u terminološkom smislu, postepeno nametalo i kao bosansko bogumilstvo. Kao i svaka druga živa riječ, koju nije moguće zatvoriti u etničke i državne granice, nominalno *bogumilstvo* iz Bugarske u 11. stoljeću proširilo se na južne hrvatske zemlje a "Hrvati su i kasnije taj naziv upotrebljavali i on se održao u narodu i u književnom izričaju sve do naših vremena."³¹²⁵ Termin je ušao i u historiografiju o Crkvi bosanskoj i zastupali su ga Nikola Modruški, Ivan Franjo Jukić, fra Antun Knežević, fra Mijo Batinić, fra Julijan Jelenić, Franjo Rački, Janoš Asboth, Stevan Runciman, Dimitri Obolenski, Dimitri Kitsikis, Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Safet-beg Bašagić, u novije vrijeme S. Jalimam, M. Imamović, itd.³¹²⁶ S tim u vezi, za *bogumilstvo*, kao terminološku odrednicu, D. Mandić definirao je povijesno ishodište navedene riječi: "To je da-

³¹²³ "Šta je bliža karakteristika ovih drugih nije nam poznato, ali je očevitno da to nisu oni koji bi bili onako besprekorni ili "prečišćeni". (...) "Testament pominje "prave krstjane, kmete" i "prave kmetice krstjanice". Znači li to, da je bilo i takvih koji nisu bili pravi, i koji greh ljube." V. Čorović, *Historija Bosne...*, 187.

³¹²⁴ O testamentu gosta Radina vidjeti u: Č. Truhelka, *Testament gosta Radina*, GZM, Sarajevo 1911 363-375.

³¹²⁵ D. Mandić, *Bogumilska crkva bosanskih krstjana*, 266.

³¹²⁶ O tome vidjeti u: D. Lovrenović, *Povijest est magistra vitae*, Sarajevo 2008, 133-331.

kle ime steklo pravo opstanka općom i trajnom uporabom.”³¹²⁷ Pritom, nužno je još jedanput naglasiti da se radi o riječi, ili terminu koji je proširio svoje prvobitno značenje i vremenom obuhvatio i Crkvu bosansku i bosanske krstjane, a slične jezičke pojave u historiji jezika općepoznate su.³¹²⁸ Radi se o tipičnoj jezičkoj mijeni, od koje je Dubravko Lovrenović napravio mit. Međutim, “pokušaj da se zaustavi jezička mijena je poput pokušaja da se vjetru zabrani puhanje.”³¹²⁹ Stoga, pokušaj Dubravka Lovrenovića da ospori i negira značenje termina *bogumil*, pod kojim se podrazumijeva i bosanski krstjanin, premda se on tako nikad nije zvao, unaprijed je osuđen na neuspjeh. Lovrenovićev pokušaj, ustvari, ima posve drugi cilj i nastao je iz njegovih dnevnopolitičkih frustracija i potreba.³¹³⁰ Njegov “mit o bogumilstvu”, premda su se bogomilstvom bavili daleko više hrvatski historioграфи nego bošnjački, fokusiran je na bošnjačku historiografiju, isključivo na bošnjačke žive djelatnike, historiografe i kulturne radnike koji u svojim radovima upotrebljavaju taj termin.³¹³¹ Suština osporavanja Lovrenovićevog bosanskog *bogumilstva*, s obzirom na činjenicu da se pod tim terminom nužno podrazumijeva bosanska narodna crkva i Crkva bosanska, ustvari se svodi na generalno osporavanje bosanske narodne crkve i Crkve bosanske, a posebno povijesnih veza Bošnjaka s Crkvom bosanskom. Iz tog razloga, D. Lovrenović Crkvu bosansku smatra sektom katoličke crkve, iako se radi o zemaljskoj crkvi srednjovjekovne Bosne, poput zemaljskih crkvi Srbije, Crne Gore, Rusije, itd., koje nikad niko nije nazvao sektama.

U svojoj posljednjoj knjizi o stećcima Lovrenovićev “mit o bogumilstvu” obuhvatio je i stećke. S tim u vezi, Lovrenović daje svoju definiciju bogumilstva i “naučnu” suštinu koju je “otkrio” u tom terminu. S tim u vezi, on kaže: “Bogumili (bogumilstvo), sljedbenici dualističke kršćanske sekte koja je od X. st. cvjetala u Bugarskoj odbijajući najveći dio Starog Zavjeta, razvijajući strogi antiklerikalni stav u politici, pogrešno od starije historiografije ali i od suvremenih pseudohistoričara i publicista poistovjećeni s krstjanima Crkve bosanske.”³¹³²

³¹²⁷ D. Mandić, *Bogumilska crkva bosanskih krstjana*, 266.

³¹²⁸ Npr., prvobitno značenje riječi *vrag* bilo je *neprijatelj*.

³¹²⁹ R. L. Trask, *Temeljni lingvistički pojmovi*, Zagreb 2005, 140.

³¹³⁰ U prvoj rečenici svoje studije Lovrenović kaže: “Ova knjiga odražava autorovo shvaćanje uloge historiografije u društvu poput bosanskohercegovačkog, stiješnjenog između *scila* i *baribda* političkog provizorija i divljeg kapitalizma na jednoj, te nedovršenog rata i epsko-mitske naracije, na drugoj strani.” Političke motive Lovrenovićevog “mita o bogumilstvu” na svoj način otkrivaju naslovi i podnaslovi njegove studije: “Pretapanje bogumilskog mita u bošnjački: defanzivno razdoblje (1878.-1992.)”; “Mit o temeljnom narodu”; “Evolucijski mit u službi ideologije hegemonije”, itd. D. Lovrenović, *Povijest est magistra vitae*, Sarajevo 2008, 11. i d.

³¹³¹ U svojoj studiji, koja je na razini grubog pamfleta, D. Lovrenović napada akademika Muhameda Filipovića, Omera Ibrahimagića, Saliha Jalimama, Envera Imamovića, Mustafu Imamovića, Rusmira Mahmutćehajića, Nijaza Durakovića, Saliha Foću, Adila Kulenovića, Senadina Lavića, Šaćira Filandru, itd.

³¹³² D. Lovrenović, *Stećci*, 306.

Niti jedan od historičara koje Lovrenović u svojim radovima obilato proziva, posebno bošnjački historičari poput Saliha Jalimama koji se posebno bavio Crkvom bosanskom, bukvalno ne poistovjećuje bugarske bogumile i bosanske heretike! Isključivo iz razloga što historičari nisu znali suštinu i porijeklo Crkve bosanske, ne znajući da je ona arijansko-gotskog porijekla, oni su dovodili u međusobnu vezu samo određene i slične heretičke pojave prisutne u Crkvi bosanskoj i bugarskom bogomilstvu, kao što je npr. dualizam koji je zajednički ne samo bosanskim krstjanima i bugarskim bogomilima već i katarima, albigenzima, patarenima, pavlićanima, itd. Ali, pojedinačno povezivanje više ili manje sličnih ili zajedničkih heretičkih pojava za Lovrenovića je poistovjećivanje integralnog bugarsko-bogumilskog i bosansko-krstjanskog povijesnog identiteta! Historičari, posebno bošnjački koje Lovrenović definira pseudohistoričarima i mitomanima, u historiji srednjovjekovne Bosne nisu se bavili historijom bugarskog bogomilstva na bosanskohercegovačkom tlu, već bosanskom crkvom i bosanskim bogomilstvom. I ovdje se nužno konstatirati da Lovrenović, kada se upustio u špekulacije koje nastoji nametnuti kao posljednje dostignuće historiografije, nije znao da će upasti u zamku vlastitog, iskonstruiranoga, pseudoznanstvenoga i antibošnjački intoniranoga mita, iz razloga što postoje i jezički mitovi, a *bogomilstvo* je tipičan primjer jezičkoga mita.

O jezičkim (lingvističkim) mitovima napisana je brojna lingvistička literatura i upravo se u fenomenu jezičkoga mita krije ključ za objašnjenje čisto lingvističkog problema. Naime, "mit o bogomilstvu" za koji Lovrenović tvrdi da je bošnjački mit, tipičan je jezički mit, odnosno lingvistički mit, sličan poznatom jezičkom mitu po kojem eskimski jezici imaju veliki broj riječi za različite vrste snijega. Zapravo, radi se o tome što se u svakom od nekoliko dijalekata dvaju eskimskih jezika nalaze dvije do četiri različite riječi za snijeg. To je otprilike jednak broj kao u engleskom jeziku gdje imamo *snow* "snijeg", *slush* "bljuzga", *sleet* "susnježica", *blizzard* "mećava", prošireno skijaškim terminima *hardpack* "tvrđi snijeg" *powder* "praškast snijeg", *crust* "hrskav snijeg".³¹³³ Na sličan i posve znanstveno objašnjiv način nastajali su termini *krstjani*, *babuni*, *kudugeri*, *katari*, *pavlikijani*, *maniheji*, *ljudi božiji*, *patareni*, *bogomili*, a svi se svode na jedno: njima se u različitim izvorima imenuju sljedbenici srednjovjekovne bosanske vjere čije nazive, semantički i zajednički, jedno vrijeme povezuje grčko *hairesis*. Ali, jezik je živa stvar koja je trajala, koja traje i koja se mijenja! S oblikom *bogomil* dogodila se jezička mijena i ta riječ postala je "nova" riječ. Po svom obliku stàra a po značenju nōva, riječ *bogomili* vremenom je postala sinonimom za herezu. *Bogomilstvu* je uspjelo obuhvatiti sva naprijed navedena značenja, a to se dogodilo iz razloga što bugarsko bogomilstvo ima najviše zajedničkih sadržaja koji su imanentni

³¹³³ R. L. Trask, *Temeljni lingvistički pojmovi*, 146-147.

skoro svim heretičkim pokretima. Riječ je, po svom značenju, postajala sve šira, i semantički pluralnija riječ, i na kraju je završila kao jezički mit.

U svojoj studiji o stećcima D. Lovrenović razvija i nadograđuje svoju tezu o bogumilskom mitu. Po mišljenju Lovrenovića, stećci su dugo vremena bili pogrešno poistovjećivani s Crkvom bosanskom,³¹³⁴ a sebi je postavio za cilj "pitanje historiografske dekonstrukcije, tj. dugog puta što ga je historiografija o stećcima prošla od bogumilske interpretacije Arthura Evansa koncem XIX. stoljeća do suvremenih znanstvenih elaboracija koje su najprije dovele u pitanje a zatim odbacile tezu o bogumilskoj naravi stećaka, prepoznavši u njima kršćanske grobne spomenike."³¹³⁵ S tim u vezi, proizlazi da su "suvremene znanstvene elaboracije" u historiografiji napravile korak naprijed, a s Lovrenovićevom studijom upravo je suprotno. *Savremeno*, pogotovu ono što nam interpretira D. Lovrenović, ne znači da je i *znanstveno*, odnosno utemeljenije, naučno osnovanije i bolje od dosadašnjega. Brojna pitanja o bosanskom stećku, koja Lovrenović samo postavlja i na koja ne nudi odgovore, na svoj način pokazuju da u elaboraciji bosanskog stećka Lovrenović zaista nije napravio niti jedan novi iskorak.

Osnovna pitanja koja u vezi sa stećcima, što direktno što indirektno, u svojoj studiji postavlja Lovrenović, i na koja ne nudi odgovore, kao i neka druga važnija pitanja koja su u direktnoj vezi s Lovrenovićevim nerazjašnjenim pitanjima i koja je Lovrenoviću nužno postaviti, su: kako je moguće da riječ *stećak* postane kolokvijalni naziv, iz razloga što je riječ *kolokvij* učena a riječ *stećak* narodna riječ, i, ko, kada, gdje, kako, zašto, kojim povodom i ciljem, se kolokvijalno sastao i dogovorio o kolokvijalnoj riječi;³¹³⁶ čija su tradicija "grobља na redove" koja su "označila epohalnu promjenu u pogrebnoj praksi europskoga srednjeg vijeka";³¹³⁷ "zašto je ovaj oblik spomenika u takvim razmjerima oživljen upravo u Bosni gdje rimski utjecaj ni u doba najvećeg uspona Carstva nije bio najsnažniji, a nije u zemljama poput Francuske i Španjolske, gdje je zračenje rimske kulture bilo kudikamo jače";³¹³⁸ zašto je u srednjovjekovnoj Bosni "kovač" (stećaka) u značenju latinske riječi "faber" kad je, također u interpretaciji Lovrenovića, *kovač-dijak*;³¹³⁹ na koji način su teme i slike plesa mrtvaca "preko franjevačkih krugova" mogle dospjeti na stećke;³¹⁴⁰ kako, i na koji način, su stećci "rađeni i postavljeni u vrlo sračunatoj međuzavisnosti od dnevne i sezone sunčeve putanje",³¹⁴¹ posebno oni koji su okrenuti u pravcu sjever – jug kojim se sunce nikada ne kreće; šta je

³¹³⁴ D. Lovrenović, *Stećci*, 12.

³¹³⁵ Isto.

³¹³⁶ Isto, 55.

³¹³⁷ Isto, 56.

³¹³⁸ Isto, 59.

³¹³⁹ Isto, 69, 108.

³¹⁴⁰ Isto, 74.

³¹⁴¹ Isto, 89.

“primjetna pravilnost prisutna u ćirilichnoj epigrafskoj pismenosti južnoslaven-skog srednjovjekovlja i koliko su natpisi na stećcima predstavljali dio te pisme-nosti (...)”;³¹⁴² ako je realna pretpostavka, kako smatra Lovrenović, o “snažnom utjecaju bosanskih franjevaca i njihove propovjedničke prakse na uobličavanje dijela naših nadgrobnih epitafa”³¹⁴³ zašto iste epitafe ne susrećemo na franjevač-kim nadgrobnicima i zašto stećak nije franjevački nadgrobnik; “stoji li, pak, ime lokaliteta – *Grčka glavica* – na kome se nalazila crkva s nekropolom Sankovića u izravnoj vezi s navedenim konfesionalnim atributima za sljedbenike Crkve bo-sanske (...)”;³¹⁴⁴ zašto je spomen “318 svetih otaca iže nikejskih” utjecaj istoč-noga kršćanstva³¹⁴⁵ i zašto je tom “istočnom kršćanstvu” centar arijanska Nikeja, a ne pravoslavni Konstantinopolis (Carigrad); zašto su nekropole stećaka “često smještene uz crkve”³¹⁴⁶ i zašto ne može biti obratno: da su crkve “često smještene uz nekropole”; zašto su, ispod stećaka, “pokojnici sahranjivani u kovčezima od izdubljenog hrastovog stabla zvanim korita”;³¹⁴⁷ kako je moguće da, u olovskom kraju, “većina grobova nema dosljedno provedene orijentacije” i da “stanovništvo koje je pravilo ove stećke nije pripadalo heretičkoj sekti”;³¹⁴⁸ zašto je, poslije iz-gona bosanske biskupije u Đakovo sredinom 13. stoljeća, došlo do “pojave da se pojedine nekropole javljaju unutar zidina napuštenih crkava”;³¹⁴⁹ “otkud stećci u tolikom broju i odakle baš u srednjovjekovnoj Bosni?”³¹⁵⁰ kako je moguće da su u Bosni i Hercegovini stećci “općenarodni spomenici” koje su koristili pripadnici pravoslavne, katoličke i Crkve bosanske,³¹⁵¹ kad oni nisu tipični za katoličku i pravoslavnu crkvu; da li je, bilo gdje u svijetu, pravoslavcu i katoliku dozvoljeno da svoj grob okreće u pravcu sjever – jug i da u katolička i pravoslavna groblja uvodi nadgrobnik kojeg nema u toj ortodoksnoj sredini; nije li stećak, kao “op-ćenarodni spomenik”, paradigma “općenarodnog” srpskog i hrvatskog svojatanja srednjovjekovne i današnje Bosne i Hercegovine; šta znači naziv *Mašket*;³¹⁵² da li je interkonfesionalnost stećka³¹⁵³ stalna ili povremena povijesno uslovljena pojava; kako je moguće da su, izgonom biskupskog sjedišta iz Bosne u Đakovo, Crkvu bosansku “iznudili Rimska kurija i ugarski dvor”³¹⁵⁴ kada su protiv njenih pri-

³¹⁴² Isto, 122.

³¹⁴³ Isto, 130.

³¹⁴⁴ Isto, 163.

³¹⁴⁵ Isto, 163.

³¹⁴⁶ Isto, 189.

³¹⁴⁷ Isto, 191.

³¹⁴⁸ Ovdje se Lovrenović poziva na A. Benca i ne objašnjava Benčevu kontradiktornost. Isto, 196.

³¹⁴⁹ Isto, 238.

³¹⁵⁰ Isto, 245.

³¹⁵¹ Isto, 248.

³¹⁵² Isto, 249.

³¹⁵³ Isto, 249.

³¹⁵⁴ Isto, 251.

padnika, u prethodnim vremenima, ista Rimska kurija i ugarski dvor pokretali brojne krstaške ratove; zašto se ne može reći da je bosanska narodna crkva, da bi sačuvala svoju vjeru bosansku, *iznudila* izgon biskupskog katoličkog sjedišta iz Bosne u Dakovo; "zašto je pogrebna umjetnost stećaka tako snažno ukorijenjena baš u Bosni i Humu?";³¹⁵⁵ zašto je "bogumilizacija" bosanskog stećka njegova *bošnjakizacija*³¹⁵⁶ a nije *kroatizacija*, ako se zna da je bogumilstvo zastupalo više hrvatskih naučnika nego bosanskih; zar se iza *općenarodnizacije* stećka ne krije njegova lukava *hrvatizacija* i *srbizacija*, premda Osmanlije u srednjovjekovnoj Bosni nisu zatekli ni Srbe ni Hrvate.³¹⁵⁷

Na najveći broj pitanja koja postavlja D. Lovrenović, i koja se postavljaju Lovrenoviću, ova studija dala je pouzdane odgovore. Pritom, nužno je konstatirati da su još mnoga, vrlo važna pitanja, koja se odnose na Crkvu bosansku i stećak, Lovrenoviću ostala potpuno nepoznata, i on ih ne postavlja. Ali, postavljanje krucijalnih pitanja u rješavanju bilo kojeg znanstvenog problema, razumije se, imanentno je znanstveniku, koji, prije svega, postavlja najvažnija pitanja nastojeći razumijeti bit stvari i pokušavajući odgovoriti na postavljeno. Originalno formulirano i dobro postavljeno pitanje u nauci ne vrijedi manje u odnosu na odgovor na njega.

Dubravko Lovrenović dužan je odgovoriti na još jedno vrlo važno pitanje, za čiji odgovor nisu potrebna neka posebna znanja: zašto u registru njegove studije nema etnika "Bošnjaci", i pored činjenice da u studiji na dva mjesta spominje Bošnjake (str. 22, 279). U registru, pak, za Hrvate stoji: "Hrvati, slavenski narod iz južnoslavenske skupine koji žive pretežno u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori (Boka Kotorska) i Vojvodini i (Srijem, zapadna i sjeverna Bačka)."³¹⁵⁸ Kao što se vidi, etnik *Hrvati* zastupljen je u formi definicije, znatno opširnije nego što je uobičajeno u jednoj registarskoj natuknici. To je zasigurno zbog toga što je planirano da se studija objavi i na engleskom jeziku,³¹⁵⁹ a međunarodna naučna i kulturna javnost treba da zaključi da u Bosni i Hercegovini žive Hrvati i da je stećak – hrvatski spomenik. U tom cilju, u registru nema ni Srba, koje je u studiji Lovrenović izbjegao spomenuti pod njihovim etničkim imenom.

³¹⁵⁵ Isto, 253.

³¹⁵⁶ Isto, 279.

³¹⁵⁷ S tim u vezi, nužno je izvesti zaključke koji proizlaze iz Sumarnog popisa sandžaka Bosna iz 1468/69. godine. *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, dešifrirao i s osmansko-turskog jezika prevao, naučno obradio i za štampu priredio A. S. Aličić, Mostar 2998, XI- XV.

³¹⁵⁸ D. Lovrenović, *Stećci*, 309.

³¹⁵⁹ Isto, 14.

Glava deveta

VISOČKI GOTIZMI

U razmatranjima o gotskim korijenima bosanske narodne crkve i Crkve bosanske poseban značaj zauzimaju visočki gotizmi sačuvani u povijesnim izvorima koji se odnose na visočki kraj, i u savremenoj visočkoj toponimiji. Na onomastički način, pokazuju posve izvjesnu povijesnu utemeljenost gotskog etničkog elementa u Bosni, posebno u srednjoj. Kao što se pokazalo u Knjizi I *Predslavenskih korijena Bošnjaka*, gotizmi su potvrđeni i na Glasincu: *Gudov do*, *Gudova glavica*, *Gačice*, *Konogovo*, *Godomilje*.

Značajan broj visočkih gotizama sadržan je u osmanskim defterima nastalim za vrijeme osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini. Defteri čine poreske, katastarske i administrativno-teritorijalne popisne registre. Iz tih razloga, kako ističe jedan od pionira osmanske onomastike u Bosni i Hercegovini akademik Nedim Filipović, oni su "najbolji i najkompletniji izvori za toponimiju Bosne i Hercegovine."³¹⁶⁰

³¹⁶⁰ "Ni naši domaći ni drugi izvori ne mogu se u tom pogledu uporediti sa popisanim defterima. Turski pisar je na terenu išao od nahije do nahije, a u svakoj nahiji od toponima do toponima. Tako je na terenu bilježio ime sela, pa čak i manje važnih mikrotoponima, onako kako je to čuo od našeg domaćeg svijeta. Često je pisar bio porijeklom naš čovjek ili je bio uz pisara-Turčina. Ako to nije bio prvi popis, onda je pisar u ruci imao prethodni popisni defter, tako da je mogao upoređivanjem da konstatuje demografske, toponimijske i poresko-rentne promjene. Tako izvršeni popis, izrađen na cedulaćama (jaftama), slagao se u opširni defter po nahijama, po selima, po gradovima, tvrđavama i drugim toponimima i mikrotoponimima sa ubilježnim domaćinstvima po imenu oca porodice i rentnim stavkama. Skraćena verzija opširnog deftera, sumarni defter sadržavao je kompletnu toponimiju kao i opširni defter. Zato su obje vrste deftera važne za naš posao. Nadzor nad popisom koji su izvodili pisari vršio je povjerenik (emin), koji je za svoju misiju bio odgovoran pred centralnom vlašću koja ga je i postavljala. Emini su bili mahom istaknuti predstavnici svjetovnog ili duhovnog dijela osmanske feudalne klase, ponajviše vrlo pismeni i obrazovani ljudi. Jer popisni defteri su predstavljali vitalne instrumente za kontrolu i ostvarivanje fundamentalnih interesa osmanske države u pogledu rente, poreza i administrativno-teritorijalnu i vojno-sudsku organizaciju osmanskih provincija. Zato popisni defteri odražavaju autentičnu situaciju u pogledu svih činjenica na koje se odnose, pa i toponimijskih činjenica. Zbog svega ovoga, rečeni defteri moraju biti početna osnova u izučavanju toponimije u BiH, na koju se moraju nastavljati podaci naših domaćih izvora koji su dati nesrazmjerno manje obimno i manje sistematski nego u osmanskim popisnim defterima, a da se i ne govori o izvorima na latinskom, talijanskom i njemačkom i dr. jezicima, gdje vrve greške i deformisanosti toponimijskih imena. Suprotno tome, u osmanskim popisnim defterima tačno

Istraživanja toponima iz osmanskih izvora pokazuju vrlo važnu činjenicu: područje nekadašnje Visočke nahije, koje odgovara području prethodne srednjovjekovne župe, pokazuje izrazitu čestotu geografskih naziva koji se objašnjavaju uz pomoć gotškog jezika i kojih na područjima drugih nahija uglavnom nema. Očito, područje visočke nahije jezgreno je područje bosanskih i zapadnobalkanskih gotizama uopće. Njihov broj iznenađujuće je velik.

Prilikom utvrđivanja porijekla visočkih naziva gotškoga porijekla primjenjen je slijedeći istraživački metod. Prvo, naziv je razmotren s aspekta slavenskih jezika. U tom cilju, razmotrene su baze slavenskoga porijekla³¹⁶¹ i razmotreno je da li je naziv slavenskoga porijekla. Ukoliko bi se pokazalo da naziv nije slavenski, razmotrene su baze sadržane u orijentalnim jezicima, prvenstveno turskom, iz razloga što su neki bosanskohercegovački toponimi iz osmanskih deftera orijentalnog porijekla. Ukoliko bi se pokazalo da se određeni naziv ne može objasniti ni uz pomoć orijentalnih jezika, tek tada se pristupilo razmatranju etimologija koje su gotškoga porijekla.

CAPERIŠ

Jedna od znanstvenih pretpostavki je da ruševine starije crkve u Arnautovićima pripadaju crkvi sv. Kuzme i Damjana, što pretpostavljaju P. Andelić³¹⁶² i Đ. Basler.³¹⁶³ Sveti Kuzma i Damjan bili su vrači. Veza između navedenih svetaca i mitraističkog vraćanja tokom obreda uvođenja u misterije posve je izvjesna, što se vidi iz naziva *Vrace*, koji se nalazi na tlu Bugarske, gdje je također potvrđen kult Mitre.³¹⁶⁴ Pretpostavku o crkvi sv. Kuzme i Damjana u Arnautovićima Đ. Basler i P. Andelić izveli su i na osnovu činjenice da su se crkve tih svetih liječnika podizale uz ljekovite izvore, a da je u Milama bio izvor zdrave vode potvrđuje iskaz Pavla iz Rovinja, koji 1640. godine u Milama "zatiče visočku djecu kako dolaze po vodu".³¹⁶⁵ Izvoru žive vode u Arnautovićima pripisivala su se ljekovita

su bilježeni toponimi u svojoj izvornoj formi." N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik*, period 1301-1599. g., rukopis ANUBiH, Sarajevo 1980, 7, 8.

³¹⁶¹ Slavenske baze posebno su razmotrene s aspekta *Rječnika JAZU*, kao i *Handbuch der Slawischen Toponomastik* autora V. Šmilauera, Praha 1970.

³¹⁶² P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 238. Navedenu pretpostavku P. Andelić izvodi na osnovu činjenice da su sveti Kuzma i Damjan poznati i kao liječnici, "a izvoru žive vode u Arnautovićima pripisivala su se i određena ljekovita svojstva." P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 238.

³¹⁶³ J. Kujundžić..., 176, 177.

³¹⁶⁴ S. Vetranić, *Ilinjača...*, 116.

³¹⁶⁵ Prema: J. Kujundžić, *Crkva s. Nikole...*, 176. *Starine Jug*, Akademije, br. 23.

svojstva.³¹⁶⁶ O kojim se ljekovitim svojstvima vode radi, otkriva naziv seoskog hidronima u Arnautovićima, koji se zove *Càperiš*.³¹⁶⁷

Càperiš je hidronimski naziv koji se ne može objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.³¹⁶⁸ Koliko je za sada poznato, riječ je o jedinstvenom nazivu na tlu Bosne i Hercegovine. Etimologija naziva u vezi je s latinskom posuđenicom iz gotskog *caeparia*, *ae*, *f* što je "neka vrsta bolesti spolnih organa".³¹⁶⁹ Gotska riječ **kappôn* dala je staroitalsko **cappāre* 'aushülsen', špansko-portugalsko *capar* 'kastrieren', srednjonjemačko-nizozemsko *kappen* 'abhauen', gornjealzaško *kchappfō* 'kleinhacken'.³¹⁷⁰ Prema tome, gotsko **kappôn* na srednjobosanskom tlu moglo je dati i vulgarnolatinsko (balkanskolatinsko) *cappāre*. Izvođenje **kappôn* > *caeparia* > *Caperiš* posve je izvjesno.³¹⁷¹ Na *r* osnove, kako pokazuje P. Šimunović, dodaju se mnogi tvorbeni sufiksi, "naročito oni sa sufiksom *-š*".³¹⁷²

Da je lingvističko izvođenje *caeparia* > *Caperiš* neosporno, potvrđuje se etnološkim metodom. U Arnautovićima, svi stariji mještani znaju za ljekovitu vodu koja se nalazi oko 300 metara iznad izvora *Càperiš*. Izvor se zove *Slätina*. Radi se o manjem blatnom izvoru, čija voda na površinu izbija neznatno, a zajedno sa zemljom iz koje izvire stvara ljekovito blato, oko kojeg se nalazila trava "šaša".³¹⁷³ Žene koje su болоvale od "ženskih bolesti" dolazile su na taj izvor, sjedale u blato i stavljale ga po tijelu. Uglavnom, to su bile muslimanke, Bošnjakinje.³¹⁷⁴ Tradicija, o kojoj još uvijek svjedoče stariji Visočani,³¹⁷⁵ kaže da su u blatni izvor sjedale u dimijama, po kojim su nanosile blato.³¹⁷⁶ Ova "narodna banja" u ljetnjim mjesecima bila je redovito posjećena, ne samo ženama iz Arnautovića već i

³¹⁶⁶ Isto, 238.

³¹⁶⁷ "Iznad sela je česma Caperiš koja nikad ne presušuje." M. Filipović, *Visočka nahija...*, 530.

³¹⁶⁸ Izvođenje od glagola *cāpariti* < tal. *zaffare* (?) "začepiti, zatisnuti, zatiskivati" (ili od tal. *zappare*, "udarati nogama", D. Daničić, Rječnik JAZU, I, 755) iz historijskih razloga u Visokom ne dolazi u obzir.

³¹⁶⁹ J. Marević, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, Marka, Velika Gorica – Zagreb 2000, 364.

³¹⁷⁰ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1934, 56.

³¹⁷¹ Promjena *e* > *a* (*Cae* > *ce* > *ca-*) mogla je biti uzrokovana prijevodom, kao u **keues* > **kuēs* > *kuōs* : *kvas*, *kvasiti*, ili jačanjem vokala *e*.

³¹⁷² U različitim inačicama antroponimskih osnova *Abndr-*, *Jandr-*, *Jadr-* dodaju se mnogi tvorbeni sufiksi, "osobito oni sa sufiksom *-š*." O tome vidjeti u: P. Šimunović, *Hrvatska prezimena*, Zagreb 2006, 31.

³¹⁷³ Informacije o izvoru i travi ("šaša") koja se nalazila oko izvora potiču od Mejre Pašić (1942) i Saliha Pašića (1937) iz Arnautovića.

³¹⁷⁴ Prema etnološkim istraživanjima M. Filipovića, na području nekadašnje Visočke nahije muslimani Bošnjaci čine najveću većinu starosjedićkih rodova. Starosjedićlaca katolika ima vrlo malo, iz razloga što ih se znatan broj povukao iz visočkog kraja zajedno s vojskom Eugena Savojskog 1697. godine. O tome vidjeti u: M. Filipović, *Visočka nahija...*

³¹⁷⁵ Mejra Pašić kaže da je na tom prostoru počesto čuvala ovce i da je i lično poznavala neke žene iz sela koje su болоvale "od ženskih bolesti" i koristile izvor.

³¹⁷⁶ Vjerski odgoj muslimanki nije dozvoljavao da se skida na otvorenom i otkriva svoje tijelo.

iz Visokog. U ljekovite svrhe izvor se prestao koristiti tek s vidnijim napretkom medicine, oko 1955-1960. godine.³¹⁷⁷

Izvor *Slatina* je na oko 50 m. veće nadmorske visine, iznad Caperiša. Izvori su u istoj padinskoj gravitacionoj ravni. Hidrološka situacija na terenu nesumnjivo pokazuje da ista ljekovita voda jednim svojim dijelom otiče i u izvor pitke vode *Caperiš*.

(V)RANDOLOZ

Prilikom etnoloških istraživanja sela Vjesolići, u blizini Breze, za naziv jednog brda koje se nalazi na granici prema gradiću Brezi M. Filipović je zapisao: (V) *randoloz*.³¹⁷⁸ Očito, inicijalno *v* u nazivu je nepostojano i ono je nastalo s ciljem da se naziv mozivira s *vran* "crn". Radi se o nazivu *Randoloz* koji je stanovništvu nejasan, i nije ga moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

Naziv je težak i složen onomastički problem. Najvjerovatnije, naziv je složen: *Rand-ol-oz*.

Prvom dijelu naziva odgovara langobardski antroponim *Rando* "zu gotisch *rands*".³¹⁷⁹ Za morfem *-ol-* moguće je da je slavenska prilagodba drugog kompozita gotskog antroponima *Rand-ulfus*³¹⁸⁰ > *Randol*. Za morfem *-oz* vjerovatno je da je kraćeni gotski sufiks *-ozan* potvrđen u komparaciji pridjeva.³¹⁸¹

³¹⁷⁷ M. Filipović navodi da su bolesnici u visočkom kraju u starije vrijeme tražili pomoć od "vračara i gataru, zatim se išlo svešteniku da čita molitvu ili da dadne zapis, a kad ni to sve ne bi pomoglo, onda tek lekaru, ako ga ima u blizini." Godine 1928. Filipović piše da lekara ima "u većem broju." M. Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, SKA, Srpski etnografski zbornik, knjiga LXI, Beograd 1949, 269.

³¹⁷⁸ M. Filipović, *Visočka nahija*, 522.

³¹⁷⁹ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*., 102.

³¹⁸⁰ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 80.

³¹⁸¹ Kako navodi I. Pudić, postanak sufiksa je nejasan. "Vjerovatno je nastao prema adverbima na *-ō* < ievr. *-ōd*: pragerm. **frodō* "pametno" - **frodōzan* "pametnije". U izvorima o gotskom jeziku sufiks je potvrđen na primjerima: *handugs-handugozei* f. "spretan", *ganaiths-ganaithtoza* "pravedan", *blas*-blasōza* "veseo", *swinþs-swinþōza* "jak", *froþs-frodozan* nom. pl. m. "pametani" *þautrs-þaurftōza* n. "potreban", *framaldra* f. - *framaldrozei* "star", *usdaupþs-usdaudoza* nom. m. "revnosan", *uswikunþs-unswikunþozei* f. "nepoznat". I. Pudić, *Gotski jezik*, I, 131-132.

VEL

Vel je ime "ziratne zemlje" u selu Vjesolićima.³¹⁸²

Nultni sufiks naziva ukazuje na supstratsko porijeklo, tim prije što se naziv nalazi u istom selu gdje i naziv (*V*)*randoloz*.

Naziv se izvodi iz starogermanskog antroponima *Vel*.³¹⁸³

Naziv sela *Vjesolići*, u kojem su (*V*)*randoloz* i *Vel*, seoskom stanovništvu nije jasan, što se vidi i iz činjenice da ga mještani tumače na pučko-etimološki način. S tim u vezi, M. Filipović je zapisao: "vele da im je ime otud što su izašli na više."³¹⁸⁴ *Vjesolići* su ušli i u *Rječnik JAZU*, gdje se seoski naziv ne elaborira.³¹⁸⁵ U osmanskom defteru iz 1468. godine selo je popisano kao *Vijesalic*³¹⁸⁶ i taj stariji lik sadrži tipični bosanski srednjovjekovni kompozit *-sal* koji je ilirskog porijekla.³¹⁸⁷ Baza *Vje-* (*Vije-*) nije jasna.

SKOPARINIĆI

Skopārinići su visočko selo.³¹⁸⁸ M. Filipović, za isto selo, donosi naziv *Skoparovići*.³¹⁸⁹ Bez obzira na prvi ili drugi imenski oblik, naziv sela zasigurno se ne može objasniti slavenskim jezičkim sredstvima. U južnoslavenskim jezicima jezičke baze iz koje bi se seoski naziv mogao izvesti zasigurno nema.

Naziv je složen. *Skopar-in-ići*.

Naziv je antroponimskog ostrogotskog porijekla.

Osnova naziva *Skopar-*, glasovnom promjenom koja se zove kontrakcija, pouzdano se izvodi iz ostrogotskog antroponima *Scipuar*.³¹⁹⁰ Morfem *-in-* slaven-skog je porijekla i tvori possessivum, dok je *-ići* stratigrafski najmlađi općepoznati patronimični sufiks.

Seoski naziv imenovan je po Ostrogotu koji je osnovao naselje i koji se zvao *Scipuar*.

³¹⁸² M. Filipović, *Visočka nahija*, 522.

³¹⁸³ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 770.

³¹⁸⁴ M. Filipović, *Visočka nahija*, 523.

³¹⁸⁵ *Rječnik JAZU*; XXI, 109.

³¹⁸⁶ *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine...*, 90.

³¹⁸⁷ O tome vidjeti u Knjizi I *Predslavenskih korijena...*, 221-235.

³¹⁸⁸ Ime sela i naglasak u nazivu na osnovu su autorskih istraživanja provedenih za potrebe ove studije.

³¹⁸⁹ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 541.

³¹⁹⁰ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 200.

GODIMLJE (GODIMILJE)

Godimlje je danas nepoznat toponim popisan u nahiji Visoko 1485. godine.³¹⁹¹ Naziv toponima moguće je čitati i kao *Godimilje*.³¹⁹² Naziv odgovara rogatičkom ojkonomu *Godomilje* (u lokalnom govoru poznato i kao *Godimilje*), za koji smo u Knjizi I *Predslavenskih korijena Bošnjaka* pokazali da je gotškoga porijekla. U skladu s elaboracijom rogatičkoga *Godomilja*, i kod visočkog naziva nužno je ponoviti istovjetan metodološki pristup i, prije svega, na istovjetan način objasniti etimologiju *-milje*.

Kompozit *-milje* istovjetan je sa riječi *miļe*, čijom etimologijom se bezuspješno bavio T. Maretić. Za navedenu riječ Maretić piše: "*Riječ tamna značenja u ovijem primjerima staroga dubrovačkog govora: Sada veće piši miļe. M. Držić 221. Diže hiļe miļe na Kobiļe, - Kamo ti hiļe, kamo ti miļe, o milolaž? - Piše mu miļe. Poslov. Daničić. Ni toj se riječi ne razabira ni rod ni broj.*"³¹⁹³

Kompozit *-milje* u *Godomilje*, kao i Maretićeva riječ *miļe*, nastali su od latinskog *mille* (*mille pl. milia*) "hiljada", što je u vezi s grčkim μίλιον, τό, "rimski milja".³¹⁹⁴

U dubrovačkim izvorima u kojima je zapisano: "Sada veće piši miļe. M. Držić 221" i "Piše mu miļe", T. Maretiću ostala je nepoznata i skrivena očita metafora. Dubrovačko *miļe*, metafora je za opširno pisanje (pismo), koje je dugo hiljadu riječi. Također, u: "Diže hiļe miļe na Kobiļe i Kamo ti hiļe³¹⁹⁵, kamo ti miļe, o milolaž", *miļe* je još jedna metafora: za veliku laž (od 1000 riječi).

Kompozit *-milje* u visočkom *Godimlje/Godimilje* označava naselje veličine jedne rimske milje, koja ima 8 stadija³¹⁹⁶ ili oko 1480 metara. To znači da je naselje zapremalo prostor od oko 370 metara kvadratnih.

Vrlo važna jezička paralela drugom dijelu složenog naziva *Godimlje/Godimilje* je "homersko καρδαμύλη odnosno Σκαρδαμύλη na ostrvu Hiosu i u Meseniji"³¹⁹⁷. A. Mayer informira o istovjetnom lakonskom Σκαρδαμύλη.³¹⁹⁸ Grčki kompozit -μύλη (*myle*) identičan je glasnicačkom *-milje*.

Neosporno predslavensko porijeklo kompozita *-milje* upućuje na istovjetno porijeklo prvog kompozita *God-*. Vokal *i* između *God-* i *milje* umetnut je da rastereti suglasničku grupu *dm*.

³¹⁹¹ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik...*, 19.

³¹⁹² Po usmenom saopćenju osmaniste Ahmeda S. Aličića.

³¹⁹³ *Rječnik JAZU*, VI, 45.

³¹⁹⁴ F. Petračić, n. dj., 544.

³¹⁹⁵ HILJE n. u dvije dubrovačke poslovice stoji uz miļe, i kao da znači: laž, prijevara ili što slično. *Rječnik JAZU*, III, 599.

³¹⁹⁶ Jedan stadij imao je 625 stopa ili 125 koraka, a to je oko 185 m.

³¹⁹⁷ M. Budimir, *Mesto arbananskoga u krugu indoevropskih jezika*, Gjurmime albanologjike 2, Prishtinë 1965, 12.

³¹⁹⁸ A. Mayer, *Die sprache...*, II, 107.

Prvi dio naziva *God-* moguće je izvesti iz gotskih osnova na dva načina. Odgovara gotskim imenima *Gadda*, *Gada*, > langobard. "*Gado*, zu agls. *Gada* "comes, socius."³¹⁹⁹ Na tlu Italije od got. *Gadda*, *Gada* nastali su toponimski nazivi ostrogotskog porijekla *Gadesco*, *Gadhari*, *Gadsinda*.³²⁰⁰ Glasovna promjena *Gad-> God-* analogna je brojnim primjerima sličnih glasovnih promjena u kojim je kratko *a* promijenjeno u *o*.³²⁰¹ Ukoliko se radi o glasovnoj promjeni *Gad-> God-*, visočko i glasinačko *Godomilje* (*Godimilje*)³²⁰² gotsko je naselje vojničkoga tipa u kojem je boravio gotski vojni garnizon kojim je komandovao *comes*. U gotskoj upravnoj i vojničkoj nomenklaturi latinski termin *comes* višestruko je potvrđen,³²⁰³ a njegova gotska jezička paralela je *Gadol/Gada*. Fonetsko izvođenje *Gad-> God-* lingvistički je u potpunosti pouzdano.

Uz gotske imenske likove *Gadda*, *Gada* > lang. *Gado* u gotsko-langobardskom onomastikonu također je poznata i mlada varijanta *Gatto*.³²⁰⁴ Gotska glasovna promjena uzrokovana je glasom *t*, koji je u gotskom jeziku mlađega postanja. U odnosu na povijesnu fonetiku jugozapadnoga Balkana, od značaja su glasovne promjene koje su se događale u vulgarnom latinitetu rimske provincije Dalmacije, gdje je došlo do zamjenjivanja *t* i *d*,³²⁰⁵ što se nastavilo i u romanskoj Dalmaciji.³²⁰⁶ Za razumijevanje visočkog i rogatičkog *God-* od posebnog značaja je to što se, kako pokazuje više vulgarnolatinjskih primjera od kojih neki potiču i s bosanskohercegovačkog tla, u vulgarnom latinitetu završno *t* mijenja u *d*,³²⁰⁷ što u potpunosti odgovara promjeni završnog etnonimskog *t* u *Got* u *d* u *God-*.³²⁰⁸ To bi značilo da je visočko *Godimilje* "Gotsko milje," što je etnonimski naziv. Radi se o gotskom naselju veličine jedne rimske milje. S obzirom na vrijeme kada su se događale vulgarnolatinjske glasovne promjene *t > d*, naziv bi se mogao datirati u prelazni period kasne antike i ranog srednjeg vijeka.

³¹⁹⁹ E. Gamillscheg, n. dj., 12, 91, 92.

³²⁰⁰ Isto, 12.

³²⁰¹ *Tragurion* > *Trogir*, *Salona* > *Solin*, *palatia* > *polača*, itd.

³²⁰² U jeziku glasinačkih Bošnjaka, pored *Godomilje*, čuje se i *Godimilje*.

³²⁰³ *Comes gothorum civitatis, comes/rei militaris/ et dux, comes provinciae*. S. Antoljak, *Zadar pod vlašću istočnih Gota*. Objavljeno u: R. Tafra, *Goti i Hrvati*, Split 2003, 76.

³²⁰⁴ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*., 12, 91.

³²⁰⁵ P. Skok, *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, JAZU, Zagreb 1915, 40.

³²⁰⁶ U Dubrovniku *mitat* (*medietas*), *maridar* pored *maritar*, itd. K. Jireček, *Romani u gradovima Dalmacije*, 95.

³²⁰⁷ Br. 4574 A. BD XXXI 32 (3866 A), 8385 (Runici kod Travnika) *adque restituid* 2969 (Nin), 14237 (Podstrana) *ed* 8376 b (Sarajevo) Glasnik XXVI 168 (Usora), *ud* BD XXVI 41 (403 B), *cumparabid* Cat. 246 (812) = 9567. Isto, 41.

³²⁰⁸ P. Budinani informira da je *Godovo* "ime selu", bez bliže naznake gdje se nalazi /Rječnik JAZU, III, 241./ . S obzirom da antroponim *God* nije potvrđen, najvjerojatnije se radi o etniku *God* (Got).

Etimologije zapadnobalkanskih složenih naziva čiji je drugi kompozit *-milje* sadržavaju značajnu znanstvenu pravilnost: prvi kompoziti redovito vode u gotski jezik. Pored visočkog i rogatičkog Godimilja, ti nazivi su dalmatinsko *Radomilje* i hercegovačko *Hardomilje*. Prije kratkog onomastičkog osvrta na navedene likove, u vezi s glasinačkim i visočkim Godomiljem/Godimiljem, nužno je skrenuti pažnju na činjenicu da rogatički naziv nije usamljen i da se u njegovoj najbližoj okolini nalaze još dva posve izvjesna naziva gotskog porijekla, što se u vrijeme pisanja Knjige I *Predslavenskih korijena Bošnjaka* nije znalo, i što je od značaja i za visočko Godimilje. *Erare humanum est, sed in errore perseverare dementis* (Cic.)³²⁰⁹

U neposrednoj blizini istočnobosanskog Godomilja nalaze se dva izvora koji se zovu *Bolozan* i *Ozan*, u daljoj arei izvor *Kitoze*. Premda se za naziv *Godomilje* otkrilo da je gotškoga porijekla, nazivi njegovih seoskih izvora pogrešno su pripisani Ilirima i Latinima.³²¹⁰ Hidronimi sadrže tipičan gotski sufiks *-ozan*, o kojem je već bilo riječi, i gotskog su porijekla.³²¹¹

Radomilje je važan glagoljaški vjerski centar u Dalmaciji.³²¹² U vezi s glagoljašima E. Šišić informira kako "so zvali dalmatinski Romani one Hrvate za 'Gote' 'koji su se borili za slovensku liturgiju u crkvi.'"³²¹³ Naziv naselja i njegove povijesne vjerske odlike u čvrstoj su uzajamnoj vezi. Za prvi dio naziva moguće je da je u vezi sa prvim kompozitom gotskog imena *Rada-gaisu-s*,³²¹⁴ koje odgovara langobardskom imenu gotskog porijekla *Rādo*.³²¹⁵ Naglasak u langobardskom *Rādo*, na samoglasniku *a*, koje je dugosilazno *a*, pokazuje da se gotsko-langobardsko *Rādo* u južnoslavenskim jezicima ne mijenja. Također, prvi dio naziva *Radomilje*, s glasovnom promjenom *o > a*, također je mogao nastati od prvog dijela gotskog

³²⁰⁹ Griješiti je ljudsko, ali u pogrešci istrajati ludo."

³²¹⁰ *Bolozan* je protumačen analogijom s *Ból* na Braču i kod Splita, *-ozan* s ilirskim "Ασον, *Ozan* također s "Ασον. Hidronim *Kitoze* objašnjen je s lat *acutus* i ilirskim "Ασον. Navedena objašnjenja fonetski zadovoljavaju, ali etimološki ne odgovaraju nazivu *Godomilje*. Kao nazivi ilirsko-latinskoga porijekla ne uklapaju se u onimsku areu Godomilja, gdje je očekivati da budu nazivi gotškoga porijekla.

³²¹¹ Bazi *Bol-* u *Bolozan* u potpunosti odgovara baza u gotskom antroponimu *Bala* /E. Gamillscheg, *Romania – Germanica...*, V, 10./, Bazi *Kit-* u gotskom jeziku odgovara gotski antrop. *Cit.* / H. Reichert, I, 223/.

³²¹² P. Babić Poljica i Radomilje tretira jakim glagoljaškim centrima Dalmacije. P. Babić, *Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Bosni*, Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne, radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije /1089-1989/, Sarajevo 1991, 105.

³²¹³ Isto, 135.

³²¹⁴ F. Holthausen ime izvodi iz gotskog *raþs* "leicht". F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1934, 79.

³²¹⁵ Langobardsko *Rādo*, po mišljenju Gamillschega od gotskog *reþts*, višestruko je potvrđeno u toponimiji sjeverne Italije. O tome vidjeti u: E. Gamillscheg, 101.

složenog imena *Rôdoaldus*,³²¹⁶ po analogiji promjene prvog sloga u *Corinium* > *Karin*. Prema tome, *Radomilje* je naziv gotškoga porijekla.

Hardomilje je povijesno antičko naselje u zapadnoj Hercegovini. Sâmo po sebi, antičko naselje u kojem su pronađeni brojni antički nalazi³²¹⁷ implicira i politički-vojno uslovljenu gotsku prisutnost, posebno u vrijeme gotške prevlasti na Balkanu. U odnosu na hronologiju arheoloških nalaza u Hardomilju, kao i iz historijskih razloga, prvi dio naziva teško je dovesti u vezu s balkanizmom mađarskog porijekla (*h*)*ârdov*, gen -*ôva*.³²¹⁸ Naziv mađarskoga porijekla, pak, u potpunosti isključuje etnonim *Hardomilići*, što je naziv srednjevjekovnih hercegovačkih Vlaha čije jezgreno područje je Hardomilje.³²¹⁹ Po mišljenju M. Vege, ime Vlaha Hardomilića nastalo je po imenu njihovog naselja.³²²⁰

Prvi dio naziva *Hardomilje* moguće je dovesti u vezu s langobardskim imenom *Hardu*.³²²¹ S obzirom da u prvom slogu naziva *Hardomilje* nije provedena metateza likvida, naziv bi se mogao datirati poslije druge polovine 10. stoljeća, ili je u tom liku sačuvan posredništvom srednjevjekovnih Vlaha Hardomilića. Lingvističko povezivanje ima i konkretnije arheološke potpore, iz razloga što je na tlu zapadne Hercegovine prisustvo Gota i arheološki potvrđeno. U bližoj okolini Hardomilja, u Runovićima kod Imotskog pronađeni su ostaci gotške crkve.³²²² Također, "iz okolice Imotskog ili s Imotskog polja" potiču dvije Alarikove siličke.³²²³ Iz Duvanjskog polja potječe jedan primjerak istočnogotskog zlatnog novca.³²²⁴

U Tabuli Peutingeriani latinsko *milja* ispisano je zajedno s imenom putne stanice *Burno*, kao *Ad Hadre Burnomilia XIII*,³²²⁵ gdje je *milja* u oznaci razdaljine između navedenih mjesta. *Burnomilia* na svoj način pokazuje složenost visočkog naziva koji tvore dvakompozita: *Godi* – *mile/milje*.

Nazive naselja čuvaju i mijenjaju ljudi koji su ih imenovali i koji u njima žive, pri čemu je važan njihov broj, odnosno manjina ili većina (množina) korisnika određenog ojkonima. Što je korisnika više, vjerovatnoća da će oni sačuvati prvobitni naziv znatno je veća. Istočnobosansko *Godomilje*, u osmanskoj

³²¹⁶ J. Kelemina, *Goti na Balkanu*, Časopis za zgodovino in narodopisje, god. XXVII/ 1932, Maribor 1932, 127.

³²¹⁷ O tome vidjeti u: K. Patsch, *Povijest i topografija Narone*, Metković 1996, 66. i d. Upor: I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina...*, 122 i d.; *Arheološki leksikon...*, III, 314, 315.

³²¹⁸ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, I, 657.

³²¹⁹ M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957, 119, 127.

³²²⁰ M. Vego smatrao je da su Hardomilići dobili ime po svom naselju Hardomilje. Isto, 119.

³²²¹ E. Gamillscheg, n. dj., 95.

³²²² I. Pudić, *Alt(ost)germanische Ortsnamen in den Balkansprachen*, Südosteuropa-Schriften, 6. Band. Wiesbaden 1964, 233.

³²²³ Ž. Demo, *Istočnogotski novci Dalmacije*, objavljeno u zborniku; R. Tafra, *Hrvati i Goti*, 142.

³²²⁴ Isto, 139.

³²²⁵ K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916, V.

nahiji Vrtar, jedno je od najnaseljenijih bošnjačkih sela,³²²⁶ sa značajem seoske općine,³²²⁷ iz čega je moguće izvesti pouzdan zaključak da je, upravo zbog toga, njegovo brojno stanovništvo sačuvalo prvobitni naziv. Brojnija ljudska populacija vjerovatno je bila zastupljena i u hercegovačkom Hardomilju i u dalmatinskom Radomilju. Sa visočkim *Godimiljem* situacija je posve drugačija. Naselje u srednjem vijeku vjerovatno nije imalo značaj brojnijeg ljudskog naselja, tim prije što njegov naziv ukazuje na naselje vojničkoga tipa. S obzirom da je još u doba Rima Varon predložio etimologiju po kojoj je riječ "vojnik" *miles* izvedena iz broja *mille*,³²²⁸ vjerovatno je to bilo vojno gotsko naselje, u kojem je boravio gotski *comes*.

U visočkom povijesnom nazivu *Godimlje/Godimilje* ukršta se semantika vojničke provenijencije, što je u skladu s povijesnim događanjima. U periodu gotske vojne i političke prevlasti u srednjoj Bosni zasigurno je bilo gotskih vojnih garnizona. Gotsko *Gado* "comes" u vezi je s vojnim terminom *miles*. Svakako, radi se o gotskoj vojsci čija je neprijateljska suprotnost bizantska vojska ili ilirička vojska rimske provincije Dalmacije.

Po Diodorovoj informaciji, *Marcellinus*, Justinijanov "cancelarius" i kasniji "comes" i klerik, po svom porijeklu bio je "Illyricanus". Njegovo najvjerovatnije ilirsko porijeklo omogućilo mu je da bude dobro upućen u povijesne prilike u Iliriku u drugoj polovini 4. i prvoj polovini 5. vijeka pr. n. e. U svojim analima, koji obuhvataju period od 379-534. godine, on u Iliriku spominje "Illyricana militia" i njene vojskovođe, "Illyriciana virtus militum" i "Illyricianus catholicus miles."³²²⁹ Ta vojska Ilirika, u kojoj se ispovijedala ranokršćanska vjera, morala je imati svoje vojne logore i svoje crkve. U odnosu na brojne arheološke potvrde iz visočkoga kraja, koji obilato potvrđuju antiku,³²³⁰ nema nikakve sumnje da je sličan vojni logor morao postojati i na tlu današnjeg Visokog, možda i više logo-

³²²⁶ Godine 1604. selo je imalo 83 muslimana i 6 neoženjenih. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, SV II, Sarajevo 2000, 565, 566.

³²²⁷ Godine 1910. seoskoj općini Godomilje pripadala su sela Arnautovići, Babljak, Beheći, Donje Godomilje, Donje Osovo, Dumanjići, Gornje Godomilje, Jasenice, Kusturice, Mrkonjići, Oškoplje, Rađevići, Sjeversko, Šetići, Zabrežje. *Riječnik naseljenih mjesta...*, 85.

³²²⁸ Ž. M. Karije, *Vojnik*, Likovi starog Rima (priredio A. Đardina, prevod s francuskog J. Vidić), Beograd 2006, 126.,

³²²⁹ T. Mommsen, *Auctores antiquissimi* 11, Germanica Historica, Berlin 1894, 17 i d.

³²³⁰ Sistematskih arheoloških istraživanja za rimski period na visočkom tlu bilo je vrlo malo. Arheološki lokaliteti Visokog i okoline iz rimskog perioda uglavnom su otkrivani slučajno. Pa ipak, njihov broj je značajan. Kao rimske utvrde evidentirani su: Gradina u Seoči, Gradac u Mokronogama, Visočica u Visokom, Vis na Velikom Gracu (Gradina), Vis u Goduši, Gradac u Podgori kod Župče, Bobovac u Trstionici, Grad na Vrani u Koprivnici, Gradina u Brežanima (Trstionica). Rimska naselja Visokog i okoline su: Buzić Mahala (Mokronoge), Gornje Moštre, Vratnica, Odžak, Kralupi, Radovlje, Breza i Arnautovići. Latinski natpisi otkriveni su u Brezi, Župču i Kaknju. O tome vidjeti u: I Bojanovski, *Visoko i okolina kroz historiju*, I. (Razdoblje rimske uprave), Visoko 1984, 49-101.

ra. Iz kasnoantičkog vojničkog plemstva "Illyricana militia," iz reda istaknutijih zapovijednika navedene vojske, vjerovatno se kasnije izdvojio poseban društveni sloj iz kojeg će se regrutovati prve vladarske starješine onog geografskoga prostora koji se u srednjevjekovnim izvorima sreće pod imenom "Bosna".³²³¹ Pošto je ime bana Kulina, koji je stolovao u Milama, zasigurno ilirskoga porijekla, vrlo je vjerovatno da su i njegovi etnički preci u nekadašnjoj "Illyricana militia." Na taj način moguće je u vladarskoj bosanskoj dinastiji razumjeti dvije vladarske loze različitih etničkih korijena, ilirsku i gotsku, koje će se u periodu ilirsko-gotske simbioze prožimati i ukrštati.

NIRTOVAJ

Nirtovaj je danas nepoznat toponim popisan u nahiji Visoko krajem 15. stoljeća.³²³²

Naziv nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava i zasigurno nije slavenskoga porijekla.

Čini se da je naziv složen: *Nirt-ovaj*.

Prvi dio naziva u potpunosti se izvodi iz gotske riječi **naúrþ-s* "nördlich".³²³³ To znači da je toponim motiviran sjevernom stranom svijeta, odnosno da se nalazio na sjeveru u odnosu na neki drugi toponomastički subjekt, ili na sjevernoj strani nekog drugog toponima, itd.

Toponimski kompozit *-ovaj* je pokazni zamjenički pridjev, čije se *-aj* u lingvistici tumači s primjerima u *Blagaj*, *Maglaj*.³²³⁴

HARDESLOVIĆ

Hardeslović je danas nepoznat toponim popisan u nahiji Bobovac 1468. godine.³²³⁵ Isti toponim A. S. Aličić čita kao *Hardoslović*, uz napomenu da je moguće i čitanje *Hardomilić*.³²³⁶

³²³¹ O tome vidjeti u: P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 110.

³²³² N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik...*, 31.

³²³³ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 75.

³²³⁴ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, II, 578.

³²³⁵ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik...*, 1.

³²³⁶ Prema usmenom saopćenju osmaniste A. H. Aličića, na kojem mu se zahvaljujem.

Naziv nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

Najvjerovatnije, radi se o nazivu gotskoga porijekla čija osnova *hard-* je identična s osnovom u hercegovačkom *Hardomilje*. Osnovu naziva čini gotsko *Hardu-*.³²³⁷

URSUP

U osmanskome popisu iz 1468/69. godine, u nahiji Bobovac, popisan je jedan toponim (selo) koji je osmaniste doveo u dilemu: da li se radi o selu koje se zvalo *Orsob*, *Ursob*, kako je njegov naziv pročitao Nedim Filipović,³²³⁸ ili je naziv sela *Orsup*, kako je pročitao Ahmed S. Aličić.³²³⁹

Osmanski zapis srednjobosanskog sela primjer je naziva kojeg nije moguće odgonetnuti bez uporedne lingvistike.

Naziv sela zasigurno nije slavenskoga porijekla.

Osmansko-tursko pismo, u kojem je naziv zapisan, dozvoljava da se zapis pročitao kao *Orsob*, ili *Ursob*, kako je pročitao N. Filipović. Ali, naziv se može pročitati i kao *Orsup*, kako je pročitao A. Aličić. U osmansko-turskom pismu u nekim primjerima teško se odlučiti između *p* i *b*, o čemu je već bilo riječi u vezi s osmanskim zapisima srednjevjekovnog i vladarskog bosanskog imena *Prisdal Brisda*.

Dileme između *Orsob*, *Ursob*, ili *Orsup*, osmanistika nije u stanju razriješiti bez pomoći germanistike. Osmanski zapis u sebi krije germanski antroponim.

Popisani naziv iz 1468/69. godine je *Ursup*, i tom čitanju, kao i čitanjima *Orsob*, *Ursob*, ili *Orsup*, s aspekta osmanistike, ne može se naći zamjerke. Aličićeva *o* u *Orsup* zasigurno može biti *u* i ono je *u*, što znači da je u defteru zapisano selo koje se zvalo *Ursup*.

Seoski naziv *Ursup* je složen: *Urs-up*. Antroponimskoga je porijekla i uporište mu je u germanskoj antroponimskoj bazi *Urs-* za koju M. Schönfeld informira da je bila posebno zastupljena kod Alemana i Franaka.³²⁴⁰ Naziv je vjerovatno nastao kontrakcijom, od antroponimske varijante *Ursi-pertus*³²⁴¹ > *Ursup*.

³²³⁷ E. Gamillscheg, *Romania – Germanica...*, 95.

³²³⁸ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik i atlas Bosne i Hercegovine za period 1301-1599. godine*, 1.

³²³⁹ *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine* (Dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo, naučno obradio i za štampu priredio Ahmed S. Aličić), Mostar 2008, 78.

³²⁴⁰ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 247.

³²⁴¹ *Ursicinus*, "weiter Ursi-pert (...)." Isto.

S bazom *Urs-* također su poznati starogermanski antroponimi *Ursicin*, *Ursin* i *Ursulf*.³²⁴²

HOTINE

Hotine su danas nepoznat toponim popisan u nahiji Kreševo 1468. godine.³²⁴³

Naziv nije moguće protumačiti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

Ukoliko je početno *h* u *Hotine*, kao i u nazivu susjednog sela i nekropole stećaka *Hotigošće*, protetičko *h*, naziv se izvodi iz gotskog muškog imena *Athannaric*.³²⁴⁴

Ukoliko se ne radi o protetičkom *h* u *Hotine*, on se dovodi u vezu s starogermanskim antroponimom *Haten*.³²⁴⁵ Moguće je povezivanje i s crnogorskim nazivima *Hoti*, *Hotski virovi* na Skadarskom jezeru, (Lićeni i Hotit), za koje se smatra da su gotskog porijekla.³²⁴⁶

Germanškoga porijekla je i antroponim *Hoteš*, što je ime bosanskog here-tika koji se proklinje u Zagrebačkom sinodiku.³²⁴⁷

GODUŠA

Godúšā f je primjer visočkog oblasnog naselja u čijoj je etimologiji bitan naglasak i rod. Da je naziv izveden od baltoslovenskog, sveslavenskog i praslavenskog *gōd*, m "1° svetkovina; sinonim: praznik, 2° imendan (Vodice), 3° annus (čakavci i hrv. – kajk.), 4° koliko uzraste drvo u godinu dana"³²⁴⁸ naziv bi imao naglasak na prvom slogu i samoglasniku *o* koje bi bilo kratkosilazno *o*: *Gōduša*, kao u *lūč* > *lūčonoša*, itd.³²⁴⁹ Od *gōd* je za očekivati imenicu muškog roda, dok je *Goduša* ženskog roda. Svakako, da je naziv motiviran baltoslavenskim i sveslavenskim *gōd* "svetkovina, praznik", o tome bi se sačuvao trag u narodnom

³²⁴² H. Reichert, *Lexikon der aligermanischen Namen*, I, 737-738.

³²⁴³ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik*., 4.

³²⁴⁴ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 84-85.

³²⁴⁵ Isto, 421.

³²⁴⁶ D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, I, Titograd 1967, 252.

³²⁴⁷ D. Mandić, *Bogomilska crkva*., 50.

³²⁴⁸ P. Skok, *Etimologijski rječnik*., I, 583.ōd

³²⁴⁹ U antroponimiji *Māra* > *Māruša*, itd. U izvedenicama od *gōd*: *gōdijer*, *gōdan*, itd. Isto.

predanju, koje na tlu Goduše ne poznaje nikakve praznike ni svetkovine. Inače, u vezi sa slavenskom toponomastikom, V. Šmilauer razmatra bazu *годуша* i za njenu toponimsku potvrdu navodi slavenske toponime *Goden*, *Godnje*, *Hodňov*, **Godov* – *Godow* i *Godnik*.³²⁵⁰

U *Visočkoj nahiji* M. Filipovića, u opisu naselja *Gračanica*, stoji: "Sredinom basena teče reka Goduša ili Gračanica (katolici iz daljih sela zovu je Godušem ili Gavranićem) ..." ³²⁵¹ Međutim, kod P. Andelića³²⁵² i kod A. Benca³²⁵³ za istu rječicu stoji *Goruša*, a posljednji naziv potvrđuju i savremena terenska istraživanja.³²⁵⁴ Ipak, moguće je da je za Gorušu stariji naziv *Goduša*, te da je *Goruša* pučka etimologija.

U drugoj polovini 15. vijeka, među donjim Vlasima koji su živjeli u okolini Ljubinja, Stoca i Bileće, spominje se nekoliko vlaških bratstava, među njima i *Goduni* "čija imena očito ukazuju na njihovo prvobitno neslovensko porijeklo."³²⁵⁵

Naziv je složen: *God-uša*.

Osnova *God-*, najvjerovatnije, istovjetnog je gotskog porijekla kao i u *Godimlje* (*Godimilje*). Nazivu *Goduša* odgovara višestruko potvrđen starogermanski antroponim *God*, a posebno njegove varijante s konsonantom *s*, *Godagast*, *Godagis*, *Godegisel*,³²⁵⁶ koje kontrakcijom daju *Goduš-*. To znači da je, pored tvorbe *God* + *-uša* također moguća tvorba *Godagast/gisl/gisel* > *Goduš-* + *-a*. U vezi s bazom *God-* nužno je još jedanput podsjetiti se na vulgarno-latinske natpise rimske provincije Dalmacije u kojima se završno *t* mijenja u *d*,³²⁵⁷ što bi, također, moglo značiti da se radi o etnonimskoj bazi i da je *God-* etnonim u značenju *Got*, kao i u visočkom *Godimilje* "Gotsko milje." Pritom, nužno je istaći da etimologiju naziva gotskog porijekla ne dovode u pitanje imena *Goděň* (*Goděň*)³²⁵⁸ *Goděša*³²⁵⁹ popisana u Dečanskim hrisovuljama u 13. i 14. vijeku, koja su vjerovatno got-

³²⁵⁰ V. Šmilauer, *Příručka slovanske toponomastiky*, Handbuch der slawischen Toponomastik, Praha 1970, 67.

³²⁵¹ M. Filipović, *Visočka nahija*..., 519.

³²⁵² P. Andelić, *Visoko i okolina*..., 103 i d.

³²⁵³ A. Benac, *Prilozi za proučavanje neolita u dolini rijeke Bosne*, GZM, NS XX, Sarajevo 1965, 261.

³²⁵⁴ U Arnautovićima za rječicu kažu *Goruša*.

³²⁵⁵ Š. Kulišić, *O nekim problemima etničkog razvitka našeg dinarskog stanovništva i njegovih odnosa sa balkanskim starincima*, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH u Sarajevu, knjiga V, sarajevo 1967, 205.

³²⁵⁶ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 358-340.

³²⁵⁷ Br. 4574 A. BD XXXI 32 (3866 A), 8385 (Runići kod Travnika) *adque restituid* 2969 (Nin), 14237 (Podstrana) *ed* 8376 b (Sarajevo) Glasnik XXVI 168 (Usora), *ud* BD XXVI 41 (403 B), *cumparabid* Cat. 246 (812) = 9567. Isto, 41.

³²⁵⁸ Rječnik JAZU, III, 234.

³²⁵⁹ M. Grković, *Imena u dečanskim hrisovuljama*, 168.

skog porijekla.³²⁶⁰ Za posljednje ime M. Grković smatra da je slavenskoga porijekla, što nije pouzdano.

Do 1927. godine *Godiša* je bila scoska općina kojoj su pripadala naselja *Ramadanovci*, *Poredje*, *Goduša*, *Vier*, *Čehići*, *Rajčići*, *Grajani* i *Zagorice*. Sa svih strana zatvorena je brdima, "jedino na severu i jugu postoje uski prolazi." Naseljena je isključivo muslimanima Bošnjacima "među kojima je srazmerno mnogo starinaca".³²⁶¹ Izoliran geografski položaj, kao i u Žepi, bitno je uticao na etničku i kulturnu posebnost stanovništva.

Na veliku starinu Goduše ukazuje oronim *Vis* na Velikom Gracu (Gradini). To je istaknuto brdo koje dominira dolinama Kraljušnice na sjeveru i Godušćice na zapadu. Na brdu su se sačuvale slabe ruševine nekog starog utvrđenja za koje je I. Bojanovski pretpostavio da je "neki specifični fortifikacioni objekt koji je izgrađen od lokalnog materijala, "onako na brzinu," te da da bi mogao pripadati Rimljanima.³²⁶² S obzirom na to da nije arheološki istraživani i da je izgrađen "na brzinu", on bi vrlo lahko mogao pripadati i Gotima.³²⁶³ Srednjovjekovnu naseljenost Goduše potvrđuju obližnji "Grajani s ruševinom srednjovjekovnog grada Bedema s Kulinom"³²⁶⁴ i nekropola stećaka u zaseoku Rajčići, gdje se na lokalitetu Grebljice nalazi 7 stećaka u obliku sanduka.³²⁶⁵ U zaseoku Poredje "na Mendićima" nalazilo se "veliko srednjovjekovno groblje, ali je to groblje dobrim dijelom uništeno, jer su Maleševići (Srbi) upotrebili mnoge stećke kao građevni kamen. U pisanim izvorima selo je prvi put popisano u osmanskome defteru iz 1468. godine, kao *Godiša*.³²⁶⁶ Džamija, koja je na granici prema Goduši, pominje se već u XVI veku,³²⁶⁷ što znači da je u ovim naseljima već tada bilo dosta muslimana."³²⁶⁸

Toponimija Goduše otkriva još neke nazive koji su, najvjerojatnije, gotskog porijekla. Jedan od njih je jedinstven bosanskohercegovački toponim *Vojna Bara*, koju M. Filipović locira u selo Poredje.³²⁶⁹ U istom selu, pored toponima *Zobište* uz koji Filipović spominje Vojnu Baru, danas se nalazi *Nānina bāra*.³²⁷⁰

³²⁶⁰ *Godin* (*Godinus*) je starogermanski antroponim. H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 360.

³²⁶¹ Isto, 422.

³²⁶² I. Bojanovski, *Visoko i okolina...*, Razdoblje rimske uprave..., 64.

³²⁶³ Po informacijama koje sam dobio na terenu, djeca su na Visu 2007. godine iskopala nekoliko trošnih keramičkih posuda u kojima su bile životinjske kosti.

³²⁶⁴ Isto, 63.

³²⁶⁵ Š. Bešliagić, *Steći...*, 169. Iznad Ahmića kuća bilo je "Grčko groblje", gdje se 1928. godine nalazio jedan stećak. M. Filipović, *Visočka nahija...*, 426.

³²⁶⁶ Sumarni popis bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine, 57 v.

³²⁶⁷ Džamija se spominje u sidžilu sarajevskog mule 1565/66. godine.

³²⁶⁸ Isto, 423.

³²⁶⁹ Isto, 422.

³²⁷⁰ Prema kazivanju mještana, dobila je naziv po nekoj Mejri Dedić koja je oko bare posjedovala njive, i koja je umrla u 101. godini, iza Drugog svjetskog rata.

Međutim, neposredno uz arheološki lokalitet Vis, s njegove sjeveroistočne strane, u pravcu sjeveroistoka spušta se manja udolina koju čini barušasto i podvodno tlo, i ona se zove *Võjnā bāra*.³²⁷¹ S obzirom na to da se Filipovićeve *Vojna Bara* nalazi na udaljenosti od 1,5 km vazdušne linije od Visa, moguće je da je 1928. godine za današnju Naninu Baru Filipović također čuo da se zove *Vojna Bara*,³²⁷² što bi značilo da se radi o nazivu tipičnom za Godušu, ili je riječ o Filipovićevoj pogrešci. Prema narodnoj tradiciji Goduše, *Vojna Bara* pored Visa nema nikakve veze s armijom, vojskom, i značenje toponima mještanima je nepoznato. Vrlo je vjerovatno da je prvi dio naziva izveden iz gotskog *wainah-a* "geplagt, elend," što bi odgovaralo siromašnom ("bijednom") obradivom zemljištu. Slične odlike tla, koje je između bare i podvodne zemlje koju je ipak moguće obrađivati, ima i *Nanina Bara*.

U goduškom zaseoku *Rajčići* jedna njiva zove se *Bàkr(e)*.³²⁷³ Naziv njive teže je objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava,³²⁷⁴ posebno što naziv ovog mikrotoponima ni mještanima nije najjasniji i za koji su u dilemi da li se zove *Bàkr* ili *Bàkre*. Pouzdanije objašnjenje vodi u gotski jezik. Iz gotskog *bōkarei-s* "Shreiber, Schriftgelehrter" pouzdano se dobija *bakre*. Prema tome, za naziv njive s velikom vjerovatnoćom se može smatrati da je gotskog porijekla. Najvjerovatnije, njiva je pripadala nekoj učenoj osobi.

U selu *Poredje* nejasni mikrotoponimi su *Jōnda* (šuma), *Lad(i)zovina* (njlive), hidronim *Ra(h)na* (izvor).³²⁷⁵ Nejasan je i naziv hidronima (izvor) *Vīer*, što je i ime istoimenog zaseoka.³²⁷⁶

Jedna tradicionalna seoska radinost u Goduši vjerovatno ima gotske tradicije. To je izrada koštanih češljeva,³²⁷⁷ koje u drugim visočkim i srednjobosanskim selima nema.³²⁷⁸ Koštani češalj je vrlo čest artefakt koji se nalazi u germanskim grobovima i, prema mišljenju K. Sagíua, služio je i kao oznaka ranga.³²⁷⁹ Goduški češljevi, s jednim redom gušćih i jednim redom rjeđih i krupnijih zubaca, tipolo-

³²⁷¹ Na osnovu autorovih terenskih istraživanja.

³²⁷² Taj naziv za Naninu Baru nije bilo moguće potvrditi na terenu.

³²⁷³ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 426. Na terenu (2008.) sam zabilježio: *Bàkre*.

³²⁷⁴ Đ. Daničić donosi riječ *bākra* f što je sinonim za bakrač, i datira je "u naše vrijeme". *Rječnik JAZU*, I, 160.

³²⁷⁵ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 422.

³²⁷⁶ M. Filipović naziv objašnjava izgovaranjem starog jata: "dugo i jekavskog narečja, a neki puta i kratko i, dalo ie." M. Filipović, *Visočka nahija...*, 327. Međutim, u elaboraciji glagola *vrēti* P. Skok ne poznaje taj lik. Visočki hidronimski termin, gdje se na rijeci voda okreće, itd, je *vīr*. U visočkoj toponimiji *Vīrovi* su "voda i potok u Sebinju" i "nj(iva) u Sebinju." M. Filipović, *Visočka nahija...*, 497, 510.

³²⁷⁷ Isto.

³²⁷⁸ Istraživanje zastupljenosti navedene radinosti na cjelokupnom bosanskohercegovačkom tlu, iz razloga što se radi o vrlo obimnom istraživanju, za potrebe ove studije nije se moglo provesti.

³²⁷⁹ U gepidskoj nekropoli u Kiszomboru pronađeno je čak 87 češljeva, a jedan sličan koštani češalj i na nekropoli u Rakovčanima. K. Sagí, *Das langobardische Gräberfeld von Vörs*, Acta Arch.

loški odgovaraju češljevima pronađenim u istočnogotskoj nekropoli iz Bačkog Monoštora, češljevima iz grobova sa Jakova – Kormadina, češlju iz istognogotskoga groba iz Beograda – Karaburme, gepidskim češljevima iz Sremske Mitrovice, češlju iz Rakovčana,³²⁸⁰ itd. *Maklja*, goduška alatka u obliku zavnutog noža s dvije ručke, kojom se prilikom izrade češljeva struže rožina s kosti, i čije postanje je tamno,³²⁸¹ mogla bi biti gotskog porijekla, od gotske riječi *mikiljan* "preisen"³²⁸² – u očiglednoj vezi s njemačkim "Preis" "zarukavlje."³²⁸³

S aspekta gotske arhitekture zastupljene u gradnji bosanskih kasnoantičkih bazilika, posebnu pažnju privlače okrugli kameni stubovi koji su obrađivani na tokarskom kolu. Posebno su potvrđeni u Brezi.³²⁸⁴ U kasnoantičkom dobu na tlu Bosne obrada kamena na tokarskom kolu bila je zahtjevna i prestižna tehnička novina, tim prije što je slična obrada kamena još uvijek dosta složena. Istovjetan tehnički postupak, danas samo u obradi drveta, uz primjenu primitivnih tokarskih kola (strojeva), u Goduši se očuvao sve do danas i on bi također mogao biti gotskog porijekla. Pored drveta, istovjetnim tehničkim postupkom moguće je obrađivati i mekše vrste kamena³²⁸⁵ i dobijati oble kamene stubove,³²⁸⁶ kakve susrećemo u Brezi. Istina, goduške čibukčije, koji koriste tokarske strojeve, za vrijeme osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini nisu jedini,³²⁸⁷ tako da se ta vrsta tradicije ne može najpouzdanije vezivati za Gote. Pa ipak, slična tradicija u Bosni nije se nigdje održala osim u Goduši, što pokazuje da u Goduši ima najstarije korijene. Poznata je sve do Skoplja.³²⁸⁸

Osmanski popis iz 1604. godine za Godušu donosi naziv *Velika Goduša*.³²⁸⁹ Nije jasno šta znači *velika*, posebno iz razloga što je njena suprotnost, Mala Goduša, kao naselje nepoznata. Također, ne radi se o velikom naselju, s većim

Hung. XVI, Budapest 1964, 397. N. Miletić, *Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima...*, 142.

³²⁸⁰ O tome, i literaturi koja se odnosi na germanske češljeve, vidjeti u: N. Miletić, *Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima...*, 142.

³²⁸¹ "Ne zna se postać." *Rječnik JAZU*, VI, 400.

³²⁸² F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 71.

³²⁸³ S. Ristić, J. Kangrga, *Enciklopedijski nemačko-srpski rečnik*, I, treće izdanje, Beograd 1994, 198.

³²⁸⁴ Đ. Basler, *Arhitektura...*, 71.

³²⁸⁵ Informacija potječe od Vehaba Halilovića, najpoznatijeg goduškog majstora za izradu čibuka i frula.

³²⁸⁶ Stubovi su od muljike, mekše vrste kamena.

³²⁸⁷ H. Kreševljaković spominje sarajevske, mostarske i goduške čibukčije. H. Kreševljaković, *Esnafo i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878)*, Izabrana djela, II, Sarajevo 1991, 216.

³²⁸⁸ M. Filipović navodi da "sviraldije" u Goduši, Poredju, Vieru, Čehićima i Rajčićima "prave i prodaju dvojnice i svirale (s jednom cevi)" i "različite cigarluke od raznovrsnog drveta, koje umeju lepo da ukrase. Te proizvode prodaju u Visokom i Sarajevu, a idu i dalje: ja sam ih nalazio čak u Skoplju." M. Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji...*, 28, 29.

³²⁸⁹ *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, SV.I/1, 514, 556.

brojem stanovnika, da bi po tome Goduša bila "velika". Po svoj prilici, u tom nazivu treba razumijevati veliki broj nekadašnjih Gota koji su nastanjivali Godušu i po kojima je dobila ime.

Za starosjedioce (starince) Goduše M. Filipović je zabilježio naziv "strojbljenici."³²⁹⁰ Zapis je dragocjen, posebno iz razloga što se radi o riječi nepoznatoj u etimološkim rječnicima.³²⁹¹ Osnova *stroj-* vjerovatno je istoga porijekla kao u *strojnik*: *straujan* > *strojn-* + *-ik*,³²⁹² što bi moglo značiti da su "strojbljenici" starosjedici koji vuku porijeklo od nekadašnjih *strojnika*, pripadnika Crkve bosanske. Također, da li se "strojbljenik" može dovesti u vezu s njemačkim *sträuben*, ili sa njenom povijesnom osnovom po kojoj bi "strojbljenik" bio slavenizirani (opisni) naziv za starosjedioca, koji je "čupav, nakostriješen", "narogušen" i što na drugi način definira Gota, teško je reći. U svakom slučaju, riječ "strojbljenik" zavređuje šira znanstvena istraživanja.

Tokom etnoloških istraživanja stanovništva, M. Filipović zabilježio je posebne somatske karakteristike visočkih starinaca: "Doseljenici iz dinarskih krajeva ne razlikuju se od pravoslavnih i katoličkih doseljenika iz tih krajeva. Ali su među muslimanima vrlo česti ljudi otvoreno-smeđe kose, sa plavim očima, i potpuno plavi ljudi visokog rasta. Takav se tip može videti samo među muslimanima težacima koji su starinci."³²⁹³ Iste somatske odlike još uvijek krase goduške i znatan broj visočkih Bošnjaka starosjedilačkoga porijekla i one su, najvjerovatnije, u dalekoj vezi s nekadašnjim gotskim stanovništvom.

Naziv *Goduša* nužno je razmotriti i s aspekta povijesne onimije Onogošta i okoline. Za Onogošt je općepoznato da je naziv gotskoga porijekla. U osmanskome popisu iz 1477. godine popisano je *selo Sad, pripada Onogoštu*, i u njemu četiri poreska obaveznika, od kojih trojica nose imena s osnovom *Rad*-³²⁹⁴ za koju smo pokazali da je vrlo česta gotska antroponimska osnova i na koju dolaze i slaven-ski nastavci. Iza sela *Sad* popisano je selo *Studenac*³²⁹⁵ u okviru kojeg se nalazio džemat vlašskog vojvode Đuraša.³²⁹⁶ Njegovi Vlasi zimovali su u mjestu zvanom *Godilj*. Ahmed S. Aličić iza tog naziva upisao je upitnik: *Godilj?*,³²⁹⁷ najvjerovatnije iz razloga što njegov grafijski lik u osmanskome izvoru nije najjasniji. Moguće je da se radi o današnjem selu *Godiša* kod Bijelog Polja. Skoro istovjetan naglasak

³²⁹⁰ "Muslimani: Babići (2) su "strojbljenici" M. Filipović, *Visočka nahija...*, 423. U Velikom Čajnu za starosjedioce Filipović bilježi: "stojnici." Isto, 526.

³²⁹¹ Riječ nije zastupljena u *Rječniku JAZU* niti u Skokovom *Etimologijskom rječniku*.

³²⁹² O tome vidjeti u *strojnik*.

³²⁹³ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 309.

³²⁹⁴ *Radonja, Radosav, Radosav sin Radašina. Poimenični popis...*, 155.

³²⁹⁵ Istoimeno selo u današnjoj općini Nikšić.

³²⁹⁶ U ovom džematu popisano je 11 poreskih obaveznika, od kojih peterica nose imena s osnovom *rad-*. Isto.

³²⁹⁷ Isto, 156.

u sandžačkom nazivu, bez postakcenatske dužine na finalnom *a*, upućuje na zaključak da se, najvjerovatnije, radi o još jednom nazivu gotskoga porijekla.

Jedan zaselak u sandžačkoj Goduši zove se *Krúge*, čiji lik ukazuje na germansko porijeklo.³²⁹⁸ U nazivu obližnjeg brda, koje se zove *Miraj-brdo*, čini se da se krije ostrogotski antroponim *Mirica*.³²⁹⁹ Gotskog porijekla najvjerovatnije je naziv seoskog hidronima (rijeka) *Östronoša*. Rijeka u selo dolazi (i donosi vodu) iz pravca istoka, got. **austra*-³³⁰⁰ > *ostro*-.³³⁰¹ Na gotske multikulturne vjerske tradicije vjerovatno ukazuje i seosko narodno predanje, koje kaže da su se u selu nalazile tri crkve.³³⁰² U manjoj seoskoj sredini nema potrebe za tri crkve i njihova množina jedino se može obrazložiti crkvama različitog porijekla, od kojih je jedna arijansko-gotska. Nejasni nazivi u sandžačkoj Goduši su *Madgaljovina*, *Kamalj*, *Podblatke*, *Ljèsta voda*, *Liječka voda*.

Goduš je selo u Zvorniku.³³⁰³ Zaselak sela zove se *Plane*,³³⁰⁴ što je, najvjerovatnije, nastalo od lat. *planus*. U okolini Zvornika su *Klisa* i *Dardagani*, nazivi gotskoga porijekla.

U srednjem vijeku, imenom *Godyua* zvalo se neko danas nepoznato mjesto u okolini Kalesije, u kojem su se klesali stećci.³³⁰⁵

Lično ime *Godēša*, dva puta potvrđeno u Dečanskim hrisovuljama, nije se održalo dalje od srednjeg vijeka. Na drugoj strani, trostruka savremena potvrda ojkonima, u Visokom, Sandžaku i Zvorniku i uz kalesijsku Godušu, čini se da pokazuje da se vjerovatno radi o etnonimu i da se u njegovoj osnovi, najvjerovatnije, krije etnik *God-*, u značenju Got. *Goduša* je naselje Gota. S obzirom na to da se, prema najnovijim etnogenetskim istraživanjima švicarske Igenee, u strukturi bosanskohercegovačkog stanovništva Germani nalaze na drugom mjestu, brojnost naziva koji su imenovani po Gotima posve je izvjesna.

³²⁹⁸ Naziv je blizak savremenom njemačkom *Krü'ger* "krčmar, mehandžija, testijast".

³²⁹⁹ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 168.

³³⁰⁰ "zu ais. *austr* "Osten". F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 10.

³³⁰¹ Po informacijama Rešada Čorovića (1959) profesora historije, na kojima se zahvaljujem.

³³⁰² Prema informacijama R. Čorovića.

³³⁰³ *Riječnik naseljenih mjesta...*, 85.

³³⁰⁴ Isto.

³³⁰⁵ Na stečku, ispod kojeg je sahranjen Dabiživ Drašković, prema transliteraciji M. Vege, stoji: "(...) Ušće na me kami Milutin Kablović u Goduši (...)." M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, VI, Sarajevo 1970, 306.

OBIŠTE

U visočkom susjedstvu, u nahiji Dubrovik, 1485. godine popisan je, danas nepoznat, toponim *Obište*.³³⁰⁶

Naziv je jedinstven na tlu Bosne i Hercegovine.

Što se tiče slavenske riječi iz koje bi se naziv mogao izvesti, to je riječ *obisto* n "bubreg," slovenački *obist*, kajkavski *obistje*, *obišće* n "u rječniku Bjelostenčevu obistje, ren. neprhos... v. bubreg; obistja bol, nephralgia, nephritis."³³⁰⁷ Očito, toponim *Obište* vrlo je teško motivirati sa slavenskim *obisto*, tako da je malo vjerovatno da je *Obište* izvedeno od riječi *obisto*.

S velikom vjerovatnoćom može se smatrati da je naziv toponima gotskog porijekla. Zasigurno se radi o zemljoposjedu, koji je, najvjerovatnije, kao gotska agrarna trećina, pripadao Gotu koji se zvao *Abo*. Ime je izvedeno "zu gotisch *aba* "Mann."³³⁰⁸

GUDENOVAČE

Naziv *Gudenovače* (Velike i Male) odnosi se na njive, koje se nalaze "pod Očevljem."³³⁰⁹ Naziv nije moguće protumačiti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

Naziv *Gudenovače* u potpunosti se izvodi iz složenog ostrogotskog imena *Gudinand*,³³¹⁰ *Gudi-nandus*.³³¹¹ Pritom, s morfemom *-(o)vače* toponim je poime-ničen. Očito, njive su pripadale Ostrogotu čije ime je bilo *Gudi-nand-us*.

Mišljenje R. Katičića, po kojem je naziv za lički hidronim *Gacka* izveden iz praslavenskog korijena *god*, te da je *Godvska* u značenju "šumska rijeka,"³³¹² za etimologiju visočke *Gudenovače* nema vrijednosti. Gudenovače nikako ne mogu biti šume, iz razloga što je ta zbirna imenica, kao naziv za više pojedinačnih šuma, u toponimiji nepoznata. Kao i rijeka, svaka šuma ima svoje posebno ime. Ovdje se radi o njivama, odnosno onim njivama koje su, najvjerovatnije, pripale Gotima, možda kao njihova povijesna agrarna trećina koju su dobili u vrijeme

³³⁰⁶ N. Filipović, *Geografsko-historijski rječnik...*, 14.

³³⁰⁷ *Rječnik JAZU*, VIII, 359.

³³⁰⁸ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 82.

³³⁰⁹ Isto, 367.

³³¹⁰ Ime je posvjedočeno 523/26. H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 392.

³³¹¹ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 111.

³³¹² U vezi s nazivom hidronima *Gacka*, u Lici, R. Katičić smatra da je naziv izveden iz praslavenskog korijena *god*- te da bi *Godvska* značilo „šumska rijeka“. R. Katičić, *Die Anfänge des kroatischen Staates, Die Bayern und ihre Nachbarn*, Teil 1, Wien 1985, 187.

političke prevlasti na Balkanu. Također, konsonant *n* u *Gudenovače*, koji je zakonomjeran refleks za gotsko *n* iz *-nandus*, nikako ne može potjecati od slavenškog *gŭd*.

Visočki nazivi *Gačale*, njiva u Mahali,³³¹³ *Gaće*, šuma u Bičeru,³³¹⁴ *Gačica*, šuma u Popima,³³¹⁵ *Gaćarevac*,³³¹⁶ njiva u Veruši,³³¹⁷ tipični su za Visoko i najvjerovatnije su gotskog porijekla. Nazive je nužno dovesti u vezu s istočno-hercegovačkim nazivima *Gacko*³³¹⁸ i *Gačani*, kako se nazivaju dva sela u Okrugu banjalučkom i koji se dovode u vezu s nazivima *Gacko*, *Gacka*,³³¹⁹ *Guduskani*.³³²⁰ U selu Brezje, na Glasincu, jedan kompleks obradivog zemljišta, koji čine livade i njive, naziva se sličnim imenom *Gačice*. Situiran je jugoistočno od Gudova dola i nalazi se u arei više nazivâ koji su gotskog porijekla.

Mogućnost da se u nazivu *Gačica* krije deminutivni humoristički naziv, motiviran sveslavenskim i praslavenskim *gāce* f "platneno donje rublje", vrlo je mala. Kako informira P. Skok, sveslavensko i praslavensko *gāce* nema šire toponimske potvrde. U Hrvatskoj toponimiji poznat je samo jedan toponim: "1250. U Gaće = u gaćicah (17. st.). (Brač)"³³²¹

Gačani je ime dva zaseoka u općini Prijedor.³³²² *Gačice* je ime zaselakâ u selu Kruščica kod Foče,³³²³ Večeriska kod Travnika.³³²⁴

Naziv zaseokâ *Gudelj* (< altgerm. *Gudiſ*)³³²⁵ u selu Jošanica kod Foče, nazivi dva zaseoka *Gudinoge* u selima Ratkovići i Svinjci kod Foče, i naziv zaseoka *Gačice* iz Kruščice kod Foče, također otkrivaju Foču kao vrlo vjerovatno područje

³³¹³ Isto, 387.

³³¹⁴ Isto, 512.

³³¹⁵ Moguće je izvođenje i od staropruskog *gude* "šuma". Isto, 628.

³³¹⁶ Sufiks *-evac* upućuje na zemljoposjed koji je pripadao osobi koja je nosila ime *Gačar*. Malo je vjerovatno da je antroponim *Gačar* motiviran donjim rubljem, gaćama, tim prije što se ne radi o vrlo važnom rublju. Iz tog razloga, krojač (zanatlija) *gačar* je nepoznat.

³³¹⁷ M. Filipović nije zabilježio navedeni toponim. Lik je otkriven na osnovu istraživanja poduzetih za potrebe ove studije.

³³¹⁸ "Mehrere ONN *Gacko* (Herzegovina, Metohija), FN *Gacka* (d. h. reka) Kr. Otočac, Dorfname *Gačani* (zweimal im Kr. Banjaluka). Adj. *gatački* sind alle zu Goti > slav. *gŭtŭ* und *gŭt-ŭskŭ* ztu stellen (cf. J. Kelemina, o. c. 21; H. Barić, o. c. 76 f.; I. Popović, o. c. 93)." I. Pudić, *Alt(ost)germanische Ortsnamen in den Balkansprachen, Südosteuropa-Schriften*, 6. Band. Wiesbaden 1964, 233.

³³¹⁹ U vezi s nazivom hidronima *Gacka*, u Lici, R. Katičić smatra da je naziv izveden iz praslavenskog korijena *gŭd-* te da bi *Gŭdska* značilo "šumska rijeka". R. Katičić, *Die Anfänge des kroatischen Staates, Die Bayern und ihre Nachbarn*, Teil 1, Wien 1985, 187.

³³²⁰ "Ovamo najzad spada i *Gačani*, ime „dva sela u okrugu Banjalučkom." H. Barić, 76.

³³²¹ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, I, 542.

³³²² *Riječnik naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini* (1910), 78.

³³²³ Isto, 143.

³³²⁴ Isto, 78.

³³²⁵ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 391-392.

snažnije gotske penetracije na tlu Bosne i Hercegovine, tim prije što smo u fočanskom selu Kunovo također otkrili snažan gotski arijanski centar.

P. Šimunović u svojim *Hrvatskim prezimenima* spominje hrvatska prezimena *Gudac*, *Gude*, *Gudelj*,³³²⁶ ali ne navodi njihovu etimologiju.

ŠPINJE

Špinje su njive u Očevlju,³³²⁷ i taj naziv je nominativ plurala. Najvjerovatnije, nominativ singulara je **Spina*.

Naziv njiva nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

Najvjerovatnije, naziv je nastao poimeničenjem, od gotskog glagola *spinnan* "spinnen", u značenju "presti". To bi značilo da se na njivama uzgajao lan od kojeg se prela odjeća.

GUMERJE

Gumerje je njiva u Srhinju.³³²⁸

Naziv nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava i zasigurno nije slavenskog porjekla. Etimologiju sličnoga naziva koji se zove *Gumanac*, što je ime školju na otoku Žirje, P. Skok ne elaborira.³³²⁹

S aspekta starijih glasovnih promjena u bosanskom jeziku, naziv njive moguće je izvesti iz gotskog antroponima *Gom*,³³³⁰ *Goma* "zu got. *guma* 'Mann.'"³³³¹ Međutim, čini se da se radi o mladim glasovnim promjenama, odnosno o nazivu koji se sačuvao u kontekstu etnogenetskog kontinuiteta srednjobosanskog stanovništva koje je gotskoga porijekla. U tom smislu, posebno zbog konsonanta *r*, u obzir dolazi povezivanje sa starogermanskim antroponimom *Gumoari*.³³³²

U nahiji Visoko 1485. godine popisan je, danas nepoznat toponim, *Gumanovice*.³³³³

³³²⁶ P. Šimunović, *Hrvatska prezimena*, Zagreb 2006, 562.

³³²⁷ M. Filipović, *Visočka nahija*..., 367.

³³²⁸ Isto, 459.

³³²⁹ P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo*..., 152.

³³³⁰ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 362.

³³³¹ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica*..., 246.

³³³² H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 394.

³³³³ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik*..., 19.

M. Schönfeld informira o germanskom antroponimu *Gumattius* "zu got. *guma Mann*?"³³³⁴

BRADVA

U *Riječniku naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini* iz 1910. godine, koji sadrži stanje na početku 20. stoljeća, vidi se da je naziv *Bradve*³³³⁵ na tlu Bosne i Hercegovine zastupljen jedino u selu *Monjari* kod Visokog.³³³⁶ Međutim, u *Visočkoj nahiji* M. Filipovića otkrivaju se još neki nazivi istoga porijekla, koji pokazuju da je naziv *Brādvā* tipičan za Visoko. Pored imena zaseoka, *Bradve* je ime planinske kose u Monjarima.³³³⁷ Također, *Bradva* je "zirat" u selu Zajezda.³³³⁸ *Bradve* su njive u Haljinićima.³³³⁹

Germansko porijeklo riječi *brādvā* nije sporno. Kako informira H. Barić, "poreklo slov. **bordy* u stslav. *brady* ᾠζινη ascia, πέλεκυ", σκέλαρνον securis, bug. *brādvā*, srhrv. *brūdva* slov. *brādvā*, *brādlja*, nije prečišćeno po pitanju da li je riječ srodna s pragermanskim **bardō* (stisl. *barda* stvn. *barta*, stsaks. *barda*, nem. *Barte*)", kako su smatrali lingvisti Mladenov i Štrekelj, ili se radi o pozajmljenici (**bordy* > *brādvā*) balkanskogermanskoga porijekla, kako je smatrao H. Barić.³³⁴⁰

Za riječ *brādvā*, što je vrsta sjekire, P. Skok također je smatrao da je posuđenica iz balkanskoga germanskog.³³⁴¹

Ukoliko je *Bradva* pozajmljenica balkanskogermanskoga porijekla, ona i u tom slučaju može biti i gotška riječ. U vrijeme političke prevlasti Goti su bili prisutni na cjelokupnom Balkanu, a krimskogotsko *bars* "brada" "odvaja se od

³³³⁴ CIL XIII 8806 = CIR 66. M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, 116.

³³³⁵ Riječ je o zaseoku Monjara, u kojem je 1910. g. živjelo 10 muslimana i 52 katolika. *Riječnik naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini* (1910), 179.

³³³⁶ Isto, 179.

³³³⁷ M. Filipović, *Visočka nahija*, 470.

³³³⁸ Isto, 575.

³³³⁹ Isto, 570.

³³⁴⁰ H. Barić informira da je L. o e w e 318. prvi naslutio da je riječ o balkanskogermanskoj pozajmljenici, uz napomenu da gotški oblik **bardō* nije dokumentovan, a ni gotška reč za "bradu". H. Barić, *Istovija arbanaskog jezika*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga XII, Sarajevo 1959. 113. Također, s drugačijim naglaskom *Brādvā*, što je arheološki lokalitet na Glasincu, riječ može biti ilirskog porijekla, od antroponima *Bradua*. (*Titus Beusantis qui et Bradua*), CIL III C. L0.11. (*Bra*)dua Beusantis, C. 14. A. Mayer, *Die Sprache der alter Illyrier*, I, 94.

³³⁴¹ Po mišljenju Skoka, riječ je posuđena od Gepida. P. Skok, *Etimologijski rječnik...*,

svih ostalih germanskih naziva po korenskom determinativu, koji je isti kao u litavskom, upor. lit. *barzdà*, let. *barsda* "brada".³³⁴²

ALJINIĆI (HALJINIĆI)

Aljinići (Haljinići) su visočko selo. Da se radi o vrlo starom naselju potvrđuje seoski oronim *Gradina*.³³⁴³ U izvorima selo se prvi put spominje 1584-1587. godine.³³⁴⁴ Gotsko porijeklo naziva indicira naziv seoskih njiva, koje se zovu *Bradve*.³³⁴⁵

H u *Haljinići* je nepostojano i protetičko, što se vidi i iz činjenice da je 1928. godine, kada je M. Filipović istraživao nekadašnju Visočku nahiju, lik *Aljinići* imao prevagu.

Naziv *Aljinići* antroponimskoga je porijekla. Izvodi se iz ostrogotske antroponimske baze *Ali*-³³⁴⁶ na koju je došao gotski sufiks *-n*. Slavenski patronimski sufiks *-ići* nastao je u periodu slavenizacije naziva.

U vezi s etimologijom naziva, koji je seoskom stanovništvu nejasan, M. Filipović zabilježio je pučku etimologiju u kojoj se kaže: "Priča se da je selo dobilo ime po tom što su seljani sterali haljine kad je naišao neki paša ili vezir."³³⁴⁷

M. Filipović smatrao je da je selo dobilo naziv po ženskom imenu *Aljena*, "kako se u našim zapadnim krajevima zove Jelena."³³⁴⁸ Međutim, Filipovićevoj etimologija sa sobom nosi ozbiljne morfološke probleme i njoj se protivi sufiks *-ići*. Sa tvorbom od ženskog imena *Aljena* vjerovatno bi nastalo **Aljenicela*. U srednjevjekovnoj Bosni *Jelena* je *Helena* i nije *Aljena*.³³⁴⁹

³³⁴² H. Barić, *Istovija arbanaskog jezika*, 113.

³³⁴³ M. Filipović, *Visočka nahija*, 571.

³³⁴⁴ U navedeno vrijeme franjevački provincijal u Bosni bio je fra Marijan Haljinić iz Sutiske. Isto.

³³⁴⁵ Isto.

³³⁴⁶ *Aliulfō*, *Aliulfus* = got. *Alja-wulfs*, M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, 14.

³³⁴⁷ M. Filipović, *Visočka nahija*, 571.

³³⁴⁸ Isto.

³³⁴⁹ Godine 1300. u Dubrovniku je prodana robinja "Helena de Bossena". G. Čremošnik, *Kancelarijski i notarski spisi 1278 - 1301.*, SKA, Beograd 1932, 176.

MAGULJICE

Maguljice su danas nepoznat toponim, popisan u nahiji Visoko 1540-1542. godine.³³⁵⁰

Naziv nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava. Kako informira P. Skok, naziv uvale *Mâg*, na otoku Rabu, je "nepoznatoga podrijetla."³³⁵¹

Naziv se objašnjava uz pomoć gotske riječi "*magula* m. "Knäbchen, zu *magu-s*."³³⁵²

S obzirom na to da je gotsko *magu-s* "Knabe, Jüngling, Sohn" poznato i u antroponimiji,³³⁵³ visočki toponim vjerovatno je pripadao vlasniku čiji je nadimak bio *Magula* "dječačić". Sufiks *-ice* mlađeg je postanja i, najvjerovatnije, na gotsku osnovu došao je u kontaminaciji s "njivice".

MONJARI

*Mönjari*³³⁵⁴ su visočko selo koje se u pisanim izvorima prvi put spominje u sidžilu sarajevskoga kadije iz 1565/66. godine.³³⁵⁵

Naziv je jedinstven na tlu Bosne i Hercegovine. Nije ga moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava. Za seosko stanovništvo naziv je bio i ostao nejasan, što se vidi i po još uvijek prisutnim nedoumicama koje se odnose na rod naziva. Sada se uglavnom čuje feminizirani oblik *Mönjara*.³³⁵⁶

Monjari su ušli i u *Rječnik JAZU*.³³⁵⁷ Porijeklo naziva T. Maretiću ostalo je nepoznato

Gotsko porijeklo imena zaseoka *Brädva* u selu *Mönjari*³³⁵⁸ prvi je indikator da je i naziv sela istoga, gotskoga porijekla.

³³⁵⁰ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik...*, 48.

³³⁵¹ P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, 63.

³³⁵² F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 66.

³³⁵³ "Gall. *Magu-rîx* (...)" Isto.

³³⁵⁴ U selu je 1910. g. živjelo 488 muslimana, 147 srpsko-pravoslavni i 49 rimokatolika. *Rječnik naseljenih mjesta...*, 179.

³³⁵⁵ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 472.

³³⁵⁶ Tim imenom danas se naziva veći seoski market.

³³⁵⁷ MONJARI, m. pl. selo u Bosni u okruženju sarajevskom. Popis žit. bos. i herc. 641. – I nekakva dolina u blizini zove se tako. Zbor. za nar. živ. 8, 80. *Rječnik JAZU*, III, 927.

³³⁵⁸ U selu je 1910. g. živjelo 488 muslimana, 147 srpsko-pravoslavni i 49 rimokatolika. *Rječnik naseljenih mjesta...*, 179.

Naziv sela u potpunosti se izvodi iz gotskog *man(a)*- "Mensch,"³³⁵⁹ što je dalo višestruko posvjedočene starogermanske antroponime *Manna*, *Mannele-ub*, *Mannil*, *Manno*.³³⁶⁰ Gotško *man*, u vrijeme prvih gotško-slavenskih jezičkih kontakata, u južnoslavenskim jezicima nepogrešivo daje *mon* (>*monj*), na koje je kasnije došao sveslavenski sufiks za muška lica *-ār*. Dočetno *i* u *Monjari* tvori *pluralia tantum*.

Najvjerovatnije, *Monjari* su selo (gotskih) ljudi Također, tvorbu s antropnimom koji ima bazu *Mann*- nije moguće isključiti.

U selu *Monjari* zasigurno se događala ilirsko-gotska simbioza. Zaselak *Monjara Pučišće*, gdje se nalazi istoimeni izvor, latinskog je porijekla,³³⁶¹ a riječ je o latinizmu koji su Iliri prihvatili u periodu romanizacije visočkog kraja. Taj naziv Goti su vjerovatno zatekli. Zasigurno je istoga porijekla kao i dalmatinsko *puteus* > *Pučiste*.³³⁶² *Puteus* > *puč* je "1° studenac, bunar, 2° 'jama ispod morske razine gdje je voda salamastrana, nije za piće, nego za kuhanje (...)", toponimi *Puč*, *ponta od Puča* itd.³³⁶³ Navedenu glasovnu promjenu višestruko potvrđuje bosanskohercegovačka toponimija: *Pučenik* je ime sela kod Bosanske Krupe³³⁶⁴ i istoimenog zaseoka u selu Vođenica kod Bosanskog Petrovca.³³⁶⁵ *Puhare – Pučile* su selo kod Bijeljine.³³⁶⁶ *Puč* je ime dvije lokve, u selu Cerovac kod Trebinja³³⁶⁷ i u selu Bobovišta kod Trebinja.³³⁶⁸ *Zapučica* je danas nepoznato selo popisano u nahiji Osat 1468. godine.³³⁶⁹

Toponim *Kalimbare* (njive) otkriva srednjevjekovne aromunsko-vlaške etničke primjese.³³⁷⁰ Naziv seoskog hidronima *Mejrus* (izvor) nejasan je.³³⁷¹

Iz visočkog sela *Vjesolići* poznat je bošnjački rod *Monjarčić*, čije porijeklo je M. Filipoviću ostalo nepoznato.³³⁷²

³³⁵⁹ "in Zusammensetzungen "mensch", aus in den Pn. *Manulfu-s*, *Manila*, *Manolt*, *Manatolf*, ahd. *mana-s*, *manna*. F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 68.

³³⁶⁰ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 487-488.

³³⁶¹ M. Filipović zabilježio je pučku etimologiju: "Za Pučiće vele da je zbog pomora kuge ostalo pusto, i da se, zbog toga, prozvalo Pučišćem." M. Filipović, *Visočka nahija...*, 472.

³³⁶² "Uz obalu nalazio se izvor vode koji se latinski zove puteus. Tu riječ preuzeše i Slaveni od Romana u obliku puč. Tako nastade Pučišće." P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, 173, 176. Upor: P. Šimunović, *Bračka toponimija...*, 173.

³³⁶³ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, III, 65.

³³⁶⁴ Isto, 232.

³³⁶⁵ Isto, 308.

³³⁶⁶ Isto, 232.

³³⁶⁷ J. Dedijer, *Hercegovina...*, 511.

³³⁶⁸ Isto, 543.

³³⁶⁹ Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1468. g., 113 r.

³³⁷⁰ Po Filipovićevom tumačenju, u kojem se poziva na P. Skoka (Glasnik Skopskog naučnog društva, knj. II, 308.), od aromunskog *calimbava* "srećan put". M. Filipović, *Visočka nahija...*, 217.

³³⁷¹ Isto, 470.

³³⁷² Isto, 523.

Mõnjići je ime bošnjačkom selu³³⁷³ koje se nalazi 15 km južno od Novog Travnika. M. Kreševljaković, koji je istraživao naselje, u vezi s njegovim nazivom, zapisao je: "Ne zna se kako je selo dobilo ime (...)"³³⁷⁴ U osnovi seoskog naziva također je gotsko *man(a)*. Na seoskom lokalitetu *Kaurlaš*,³³⁷⁵ na tumulu dužine oko 50 m i širine oko 20 m, nalazi se nekropola od oko dvadesetak stećaka zaraslih u šibljje. Orijentacija stećaka tipično je gotska. Okrenuti su u pravcu jugoistok – sjeverozapad, s manjom inklinacijom prema sjeveru.³³⁷⁶ Monjići na sjeveru graniče sa selom *Opara*, čiji naziv je također gotskog porijekla.³³⁷⁷

Kako je zabilježio M. Kreševljaković, u Monjićima se nalazi "interesantan toponim – Kršćan, koji je usko vezan za postojanje "crkve bosanske".³³⁷⁸ U odnosu na naziv sela koji je gotskoga porijekla, toponim *Kršćan* na svoj način povezuje Crkvu bosansku s Gotima, što je Kreševljakoviću bilo nepoznato.

U visočkim Monjarima i novotravničkim Monjićima potvrđuju se snažni gotski korijeni srednjobosanskih Bošnjaka.

VERUŠA

Veruša je selo koje je nekad pripadalo oblasnom naselju *Monjari*. Na veliku starost naselja upućuje naziv seoskog toponima "Grčko selo,"³³⁷⁹ u čijem nazivu se krije neko staro stanovništvo koje je nekad živjelo u selu.

Na tlu Bosne i Hercegovine naziv *Veruša* je jedinstven. Nije ga moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

Naziv *Veruša* najvjerojatnije je nastao od ostrogotskog antroponima. Ostrogotsku bazu *Wer-* sadržavaju antroponimi *Wëra*, *Wëreka*, *Wëre-mund*.³³⁸⁰ S obzirom na to da je poznata herulska antroponimska varijanta *Verus*,³³⁸¹ pitanje

³³⁷³ Godine 1910. u selu je bilo 6 kuća u kojima je živjelo 67 muslimana. *Riječnik naseljenih mjesta...*, 179. Po prvom poslijeratnom popisu iz 1947. godine selo je imalo 120 stanovnika, 1971. godine 281. stanovnika. M. Kreševljaković, *Naselja opštine Pucarevo*, Pucarevo 1986, 137.

³³⁷⁴ Isto, 134.

³³⁷⁵ Akcenat naziva lokaliteta bitno se razlikuje od akcenta u nazivu ljubinske nekropole stećaka, koja se zove *Kaurlaš*, i o kojoj je već bilo riječi.

³³⁷⁶ O istoj nekropoli informira i M. Kreševljaković /n. dj., 135./ i kaže da je 1986. godine na nekropoli bilo oko "40-tak stećaka". Nije utvrdio njihovu orijentaciju. Orijentacija preostalih spomenika utvrđena na je osnovu terenskih istraživanja autora ove studije, provedenih 14. 3. 2009. godine.

³³⁷⁷ O selu *Opara* vidjeti u poglavlju o visočkim gotizmima.

³³⁷⁸ Isto, 136.

³³⁷⁹ Na osnovu autorskih terenskih istraživanja.

³³⁸⁰ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 124.

³³⁸¹ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 261.

sufiksa u *Veruša* nije najjasnije. Moguće je da je na bazu *Wēr* došao sufiks *-uša*, ili se radi o nastavku *-a* koji je došao na *Verus*.

U selu se nalazi mikrotoponim *Gaćarevac* kojeg je također moguće dovesti u vezu s Gotima, o čemu je već bilo riječi.

Naziv *Veruša* još je poznat u Vasojevićima, u Crnoj Gori.³³⁸² Kao i kod naziva *Goduša*, čini se da otkriva povijesne veze Gota svojevremeno nastanjenih na tlu današnje Crne Gore i srednje Bosne. Etimologija naziva V. Skariću ostala je nepoznata. I pored toga, za naziv Verušu, i još neke srednjobosanske nazive koje je povezao s crnogorskim nazivima,³³⁸³ proizvoljno je ustvrdio je da ih nisu imenovali "auhtotoni Bosanci", već došljaci "iz daljih južnih krajeva u kojima je bilo dominantno pravoslavlje."³³⁸⁴ Svakako, naziv *Veruša* nema nikave posebne veze s pravoslavljem.

MOLINA

Molina je danas nepoznat toponim popisan u nahiji Visoko 1528-1530. godine.³³⁸⁵

Riječ pripada onim južnoslavenaskim riječima čije postanje je tamno.

U *Rječniku JAZU* zastupljena je riječ *Molinov*, adj. od. *molín* (ili *molina?*), kojoj imenici nema potvrde, a značenje joj je: dud (drvo).³³⁸⁶

Povezivanju *dud* – *Molina* protive se morfološki razlozi. Dud je imenica muškog roda, Molina – ženskog. Također, nije najjasnije kako se fitonimom *dud* može motivirati zemljoposjed.

Po svoj prilici, naziv visočkog toponima gotskog je porijekla. Izvodi se iz gotske riječi "malan, "mahlen".³³⁸⁷ To znači da se u blizini njive mljelo brašno, odnosno da se nalazio neki mlin.

³³⁸² V. Skarić, *Tragovi jedne migracije u srednjoj Bosni*, Glasnik Geografskog društva, sv. XVII, Beograd 1931, 129.

³³⁸³ *Veruša, Kotalali, Lopar, Duke, Šavnik, Selakovići, Klisura*. Isto, 129-130.

³³⁸⁴ Isto, 130.

³³⁸⁵ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik...*, 40.

³³⁸⁶ "Samo u primjeru: Rekli biste ka ovomu molinovu drivu (ispor. Lat. dicetis huic arbori moro. Luc. 17, 6) Ant. dalm. nov tešt 1, 113 b. (sa strane stoji: jagodnomu). *Rječnik JAZU*; VI, 912.

³³⁸⁷ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 67.

BAG

Bàg je zaselak Monjara.³³⁸⁸

Naziv sela nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

P. Skok informira o turcizmu *bāg*, pl. *bazi* (Vuk, nar. pj., u izrazima *zlatan sahat s bazima*, *bag od sahata*) "lančić", te da "Turcizam (*bag* "veržica"), nije drugdje potvrđen."³³⁸⁹ S tim u vezi, zaselački naziv teško je dovesti u vezu s navedenim turcizmom, ne samo iz razloga što se radi o samo jednoj potvrdi. U semantičkom smislu, seoski naziv teško je motivirati lančićem.

P. Skok također informira o "Bag, gen. *Bága*, u 15. v. *Bga* (1495, potvrđen lok. na *Bgu*, predrimski i predslavenski toponim (grad u Podgori), tal. Carlobago (...).³³⁹⁰

Moguće je da je visočki naziv *Bàg* gotskog porijekla. S obzirom da je naziv predrimskog i predslavenskog toponima *Bag* nastao od "Vegia (Ptolomej) preko lokativa *Vegiae* > *Bigi* (Ravenas) od *Vegium* (Plinije)"³³⁹¹ i da je riječ o betacizmu, visočki *Bag* mogao bi se dovesti u vezu s gotskim *wagg-s* "Paradies",³³⁹² posebno sa starogermanskim antroponimima *Wag*, *Vagig*, *Vagoth*³³⁹³ i prvim dijelom složenog teoforičnog germanskog antroponima *Vage Vercu*, o kojem informira M. Schönfeld.³³⁹⁴ Izvođenje iz gotskog *baug-s* m "Ring"³³⁹⁵ također se ne može isključiti u potpunosti, mada kontrakcija od *baug* daje *bug*, znatno teže *bag*.

Bag je bošnjačko selo kod Bosanske Krupe.³³⁹⁶

LUNICA

U osmanskome defteru iz 1528. godine u nahiji Visoko popisan je toponim *Lunica*.³³⁹⁷ S obzirom na to da defter ima pravno-poreski karakter, pod tim na-

³³⁸⁸ M. Filipović, *Visočka nahija*..., 470, 471. Naziv je akcentiran na osnovu autorovih terenskih istraživanja.

³³⁸⁹ P. Skok, *Etimologijski rječnik*, I, 88.

³³⁹⁰ Isto.

³³⁹¹ Isto.

³³⁹² F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 117.

³³⁹³ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 746.

³³⁹⁴ Isto, 250.

³³⁹⁵ Isto, 13.

³³⁹⁶ Godine 1910 u selu su živjela 341 muslimana. U krupskom selu posebno je zanimljiv naziv zaseoka *Ilgnar*. *Riječnik naseljenih mjesta*..., 5.

³³⁹⁷ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik*..., 39.

živom nužno je podrazumijevati određeni zemljoposjed na koji se plaćao porez, što *Lunica* i jeste.

Naziv *Lunica* pripada neospornim visočkim nazivima gotskog porijekla, kako s etimološkog tako i u semantičkom smislu. U potpunosti se izvodi iz gotskog *laun* n "Lohn"³³⁹⁸ (*laun* > *lun*), što znači da je njiva nekad davana u najam i da je bila "najamnica." Sufiks *-ica*, koji je došao na gotsku osnovu, ima deminutivnu funkciju. Ženski rod u *Lunica* nastao je u kontaminaciji s *njiva*.

Naziv je značajan za agrarne odnose u periodu gotске prevlasti na Balkanu. Najvjerovatnije, gotski vlasnik njivu je izdavao u najam.

LINICE

U osmanskome defteru iz 1528-1530. godine popisan je danas nepoznat toponim *Linice*.

Naziv toponima nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

Naziv se u potpunosti izvodi iz gotске riječi *lun(s)* "Lösegeld"³³⁹⁹ + *-ice*. Prema tome, u nazivu zemljoposjeda krije se neka "otkupnina". S tim u vezi, moguće je da se navedenim zemljoposjedom neko "otkupio".

SALVLOVINE

Salvlovine su danas nepoznat toponim popisan u nahiji Visoko 1485. godine.³⁴⁰⁰

Radi se o jedinstvenom nazivu na tlu Bosne i Hercegovine.

Naziv je, najvjerovatnije, antroponimskog postanja, izveden poimeničnjem od nekog starogermanskog antroponima s bazom *sal*-³⁴⁰¹ u vezi s gotskim **salwa*- "in span. *Gondi-salve-z* Pn., ais. *Söl-mund-r*, *-var-r*, *-veig*, *-vqr*, zu lat. *salvu-s* (...).³⁴⁰²

³³⁹⁸ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 61.

³³⁹⁹ Isto, 65.

³⁴⁰⁰ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik*..., 18.

³⁴⁰¹ *Sal, Salamis, Salaver, Salli*. H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 584-585.

³⁴⁰² F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 85.

ARGUD

Argud je danas nepoznat toponim popisan u nahiji Visoko 1489. godine.³⁴⁰³

Naziv nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava. Naziv je složen: *Ar-gud*.

Prvi slog naziva *ar-* otkriva germansku antroponimsku bazu iz ličnog imena **Aro* "zu gotisch *Ara*", koje je potvrđeno kod Langobarda.³⁴⁰⁴

Posebno pitanje naziva je neizvršena metateza likvida u prvom slogu *ar-*, što bi moglo naziv datirati iza 10 stoljeća. Međutim, vjerovatno je i stariji, te da je prvobitno glasio **Aragud*. Najvjerovatnije, kontrakcijom od **Aragud* nastalo je *Argud*.

Vjerovatno se radi o zemljoposjedu koji je pripadao Gotu što se zvao *Ara*.

OSTRLJA

Ōstrlja je selo u nekadašnjoj visočkoj nahiji. Nalazi se južno od gradića Vareša. Naziv sela prvi put se spominje u osmanskome defteru iz 1468. godine, kao pusta mezra pod imenom *Ostrlji*.³⁴⁰⁵ Selo nije arheološki istraživano. "Na visu Fatovom Greblju je srednjovjekovno groblje s 11 stećaka u obliku paralelograma i visokog i niskog sarkofaga. Okrenuti su u pravcu SZ. – JI."³⁴⁰⁶ Za taj prostor M. Filipović je zabilježio još neke povijesno značajne informacije: "Grčkog vaktā njivice su krčene i sejane; tu je i Kraljevo Guvno; to je sad šuma iznad sela."³⁴⁰⁷

Naziv je jedinstven na tlu Bosne i Hercegovine.

Da je naziv usamljen i da se u selu ne nalazi više naziva gotskoga porijekla, moglo bi se pomišljati na poimeničenje baltoslovenskog, sveslavenskog i praslavenskoga pridjeva "ōštar, f ōštra (Vuk) = *ostar*, *ostra* (Crmnica, Kosmet) (...)",³⁴⁰⁸ sa osloncem na *Oštrelj*, što je zaselak sela Vrtoče Donje, kod Drvara. Međutim, naziv je još 1468. godine popisan kao *Ostrlji*. Zapis *Oštrlja* iz 1910. godine,³⁴⁰⁹ kojem nema drugog pomena, ukazuje na pučke nejasnoće u vezi s nazivom i na pučku etimologiju, što indirektno upućuje na pretpostavku da naziv nije sla-

³⁴⁰³ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik...*, 26.

³⁴⁰⁴ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 85.

³⁴⁰⁵ Mezra Ostrlji, (Osturli), pripada Visokom, pusta, prihod 100. *Sumarni popis bosanskog sandžaka iz 1468. godine*, 54 v.

³⁴⁰⁶ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 551.

³⁴⁰⁷ Isto.

³⁴⁰⁸ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, II, 575.

³⁴⁰⁹ *Riječnik naseljenih mjesta...*, 199.

venskog porijekla.³⁴¹⁰ Terenska situacija u selu, pak, tipična je za najveći broj bosanskohercegovačkih sela, tako da se iz geografskog položaja sela, po pridjevu *oštar*, teško može motivirati njegov naziv.³⁴¹¹ Etimologiju izvedenu od slavenskog pridjeva, koji je muškog roda, dovodi u pitanje i različit ženski rod u *Ostrlja*.

Naziv *Ostrlja* u potpunosti se izvodi iz germanske antroponimske baze *Austr-*, sadržane u starogermanskim imenima *Austr*, *Austrapi*, *Austrechild*, *Austri*, *Austriahen Austrighysel*, *Austrin*, *Austrovalg*,³⁴¹² "*Austro*, (...) "kann gotisch sein."³⁴¹³ *Ostrogotha* je sredinom 3. st. n. e. kraljevsko gotsko ime i ono je, kako se smatra, najvjerojatnije u značenju "Istočni Got".³⁴¹⁴

S obzirom na to da je antroponimska baza *Austr-* poznata iz ženskog gotskog imena *Austrigusa*,³⁴¹⁵ posebno zbog činjenice da je naziv *Ostrlja* ženskog roda, onomastičko razmatranje – isključivo zasnovano na glasovnim zakonitostima bosanskog jezika i bez drugih izvora koji bi išli u prilog tom čisto lingvističkom povezivanju – ukazuje na žensku osobu čije ime sadržava *Austr-*. Međutim, seoski toponim *Kraljevo Guvno* onomastički konkretizira problem i povezuje ga s imenom posve izvjesne vladarske ličnosti muškog roda koja je potvrđena u *Ljetopisu popa Dukljanina*.

U prva tri poglavlja *Ljetopisa popa Dukljanina*, obuhvaćena nazivom *Libellus Gothorum*, govori se o vladaru Svevladu I i o njegovim sinovima koji se zovu Brus, Totila i Ostroilo, te Ostroilovom sinu Svevladu II.³⁴¹⁶ J. Rus, koji je razmatrao *Libellus Gothorum*, smatrao je da je prikaz navedenih vladara, u tom dijelu *Ljetopisa*, preuzet iz nekog spisa iz vremena seobe Gota, na osnovu čega je Svevlada II poistovjetio s Teoderihom Velikim (475-526.),³⁴¹⁷ što prihvata i M. Hadžijahić.³⁴¹⁸

Ako bi se za naziv *Ostrlja* pokušao pretpostaviti onomastički lik koji bi mogao pouzdano dati taj naziv, sve da i nije nigdje potvrđen i da ga je nužno

³⁴¹⁰ Terenska istraživanja pokazuju da lik *Ostrlja* kod mještana nije poznat. Nije jasno kako je dospio u *Riječnik naseljenih mjesta* iz 1910. godine.

³⁴¹¹ Selo je znatnim dijelom u zaravni. Niže sela, ka rječici Goruši, nalazi se strma padina na kojoj su livade i njive. Oko sela nema nikakvih tragova opkopa, tako da motivacija po *ostrog* "opkop" ne dolazi u obzir.

³⁴¹² H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 102-107.

³⁴¹³ *Austro* zu *Austropertus*, Br. 230, ahd. *ôstar* "im Osten", in *Ostra*, Ancona: kan gotisch sein. E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, 86.

³⁴¹⁴ F. Wrede, *Über die Sprache der Ostgoten in Italien*, (1891), 47 i d.

³⁴¹⁵ Imenom *Austrigusa* u VI stoljeću zvala se jedna gepidska princeza, za koju L. Schmidt pretpostavlja da bi mogla biti ostrogotskog porijekla. L. Schmidt, *Gesichte der deutschen Stämme, Die Ostgermanen*, 535.

³⁴¹⁶ S. Mijušković, *Ljetopis popa Dukljanina*, Titograd 1967, 95.

³⁴¹⁷ J. Rus, *Kralji dinastije Svevladićev, najstarejši skupni vladarji Hrvatov i Srbov (454-614)*, Ljubljana 1931, 29-33.

³⁴¹⁸ M. Hadžijahić, *Povijest Bosne...*, 38.

rekonstruirati, nema nikakve sumnje da bi to bio lik **Austroila*³⁴¹⁹ > *Ostroilo*. Pošto se iz *Libellus Gothorum* vidi da se radi o imenu gotškoga porijekla, zasigurno je da je to ime izvedeno iz gotškog *Austro-*, koje se u 5. stoljeću n. e. mijenja u *Ostro-* (*Austro-* > *Ostro-*).³⁴²⁰ Na antroponimsku bazu *Austro-* došao je čest gotski sufiks *-ila*.³⁴²¹ U periodu slavenizacije visočkog kraja, dočetno *-a* iz **Austroila* – koje je u gotskim imenima uobičajeno kao finalno *-a* i koje tvori lična imena muškog roda – došlo je u kontaminaciju sa slavenskim dočetnim feminiziranim *-a*, koje se u morfološkom smislu bitno razlikuje od gotškog *-a*, iz razloga što tvori slavenske antroponime ženskog roda. Iz tih razloga, dočetno *-a* u **Ostroila* promijenjeno je u *-o* (*Ostroilo*).³⁴²²

Kako pokazuje *Ljetopis popa Dukljanina* u njegovoj II glavi, “u priči o Ostroilu daju se samo naslutiti epski momenti: pošto je zauzeo cijelu Dalmaciju, zadržao se u Prevalitani sa malo vojske, jer je poslao svog sina Sjevlada da zauzme krajeve preko brda. Car iz Konstantinovog grada sakupi vojsku i pošalje je na njega jer je saznao da se on nalazi samo sa malo vojske, ali ovaj ‘čovjek hrabra duha, spremi se za boj. Pošto je boj zametnut, Ostroilo pade i bude ubijen, a oni koji su za njim bili nagnu u bjegstvo.”³⁴²³

Priča o Ostroilu na svoj način otkriva značajnog epskog junaka, za kojeg se ne može dokazati neka konkretna veza s Ostrljom, ali koja se ne može u potpunosti ni odbaciti, posebno iz razloga što je povezivanje **Austroila* > **Ostroila* > *Ostroilo* > *Ostrlja*³⁴²⁴ lingvistički neosporno. *Ostrlja* je naselje Ostroila. Svakako, ime epskog junaka pretpostavlja popularno i rašireno ime, koje je u Ostrlji mogla nositi i neka druga povijesna ličnost. Pritom, naziv ostrljskoga toponima *Kraljevo Guvno*, u najmanjem, oslanja se na neku staru predaju o značajnijoj ličnosti, o nekom “kralju” po čijem imenu je, najvjerojatnije, naselje imenovano.

U osmanskome popisu iz 1604. godine, na prostoru Visočke nahije, opisano je selo “*Ostrovila?* u blizini sela Bilasica? i Radonići.”³⁴²⁵ S obzirom na to da se radi o neobičnom nazivu, iza tog naziva A. Handžić upisao je upitnik i time iskazao dilemu da li se zapisani lik uistinu tako zove. Međutim, u kontekstu navoda o oporezovanim prihodima sela, još jednom je pročitao *Ostrovila*.³⁴²⁶ Pošto se konsonant *v* najčešće umeće ispred samoglasnikâ, on je u *Ostrovila* epeneza.

³⁴¹⁹ Sufiks *-illo/a* u gotskom onomastikonu višestruko je potvrđen.

³⁴²⁰ “U IV veku se piše *Austrogoti*, u V veku *Ostrogothi*.” I. Pudić, *Gotski jezik i istorijska gramatika...*, 44.

³⁴²¹ Kao u *Aggila*, *Albila*, *Anala-ila*, *Ansila*, *Athala*, *Onila*, *Badwila*, *Blala*, *Brakila*, *Butila*, itd. F. Holhausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch...*, 1-130.

³⁴²² U slav. antroponimiji *Mila* f, *Milo* m, itd.

³⁴²³ D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, I, Titograd 1967, 427. Upor: N. Banašević, *Letopis popa Dukljanina i narodna predanja*, Beograd 1971, 52.

³⁴²⁴ Kontrakcijom od posessivuma *Ostroila* besprijekorno nastaje *Ostrlja*.

³⁴²⁵ *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine...*, 514.

³⁴²⁶ “Prihod mezre Ostrovila:” Isto.

Da se zasigurno radi o epenezi, i da je riječ o naselju *Ostroila*, odnosno Ostrlji, pokazuju navodi iz istog deftera, u kojima se kaže da se *Ostrovila* nalazi u blizini Radonića. Radonići (Radonjići) su "u blizini" Ostrlje, odnosno u njenoj neposrednoj blizini. Radonjići na istoku graniče s Ostrljom.³⁴²⁷ To neosporno znači da se radi o naselju koje je naselje etničkih Gota čiji rodonačelnik, u bosanskoj jezičkoj prilagodbi, nosi ime *Ostroilo*. Naime, iz nepoznavanja gotske etimologije naziva, pučka etimologija je, putem epenetskog *v*, u naziv involvirala gorsku vilu: *Ostrovila*.

Iz kojih razloga su etnički Goti izabrali Ostrlju za svoje naselje? Nema nikakve sumnje da je uzrok tom naseljavanju rudno bogatstvo. Kraj obiluje željeznom rudom. Toponimi tipa *Kraljevo guvno*, koji se nalazi iznad sela Ostrlje, sadržavaju ostatke starih rudokopa i tretiraju se nazivima u vezi s rudarstvom.³⁴²⁸ Na seoskoj kosi *Ragodost*, i na površini zemlje, nalaze se primjerci željezne rude koja je identična vareškoj željeznoj rudi.³⁴²⁹ U neposrednoj blizini Ostrlje je Vareš, naziv gotskog porijekla i jedan od najpoznatijih bosanskih rudnika željeza, a Goti, kao ratnički narod, nisu mogli bez tog metala, od kojeg su izrađivali svoja oružja. Kao što je poznato, u provinciju Dalmaciju ostrogotski kralj Teoderih poslao je komesa Simona "da po unutrašnjosti traži gvozdenu rudu."³⁴³⁰

Opći i posve izvjestan zaključak o gotskom porijeklu naziva *Ostrlja* proizlazi i iz opće seoske onimije, ne samo seoskog naziva Ostrlje već i seoskih mikrotoponima. Također, onimija gotskog porijekla sela Ostrlje u opoziciji je u odnosu na susjednu slavensku onimiju, što nekadašnje ostrljske Gote zorno odvaja od susjeda Slavena. "*Slavinaska Rijeka* deli Ostrlju od naselja Šošanja i Lučića. Dô Stara Selišća deli od *Slavina* na severu (...). Od pomenutog Raskršća polazi vrlo dugačka kosa pravca s.-j.; veže za *Slavinsku Planinu*, a produžava se između *Slavinske Rijeke* i Katina potoka do sastavaka."³⁴³¹

*Slavin*³⁴³² je susjedno selo Ostrlje. Po mišljenju M. Filipovića, njegov prvobitni onomastički lik je etnonim: Словѣни, te da označava doseljene Slavena.³⁴³³ S tim u vezi, 1928. godine Filipović piše: "Današnji stanovnici (pravoslavci) iz-

³⁴²⁷ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 550.

³⁴²⁸ "Brojni su i neizbrojani ostaci starih rudokopa, a posebno na mjestima koji nose nazive Ceo (Zeche), Orti (Ort), Dahštansko (Dashsteins), Prgoševo (Bergschächte) ili Rupice, Bubanj, Saški potok, Kraljeva jama, Kraljevo guvno." M. Ramović, *Stari rudnici*, 153.

³⁴²⁹ Ovu informaciju potvrdilo je više osoba koje potiču iz Ostrlje. Na nekadašnje rudarske djelatnosti bliže okoline ukazuje naziv toponima *Žežnice*, koji se nalazi iznad susjednog sela Šošanja, oko 1 km vazdušne linije od Ostrlje. *Žežnica* je lokalni naziv za peć koja služi za dobijanje drvenog uglja kojim se talila ruda.

³⁴³⁰ D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, I, 255.

³⁴³¹ Isto, 550, 551.

³⁴³² Selo je, kao *Slav(i)na*, prvi put popisano u sumarnom popisu bosanskog sandžaka iz 1468. godine, 54 v.

³⁴³³ Isto, 204.

govaraju njegovo ime kao *Slavin*, ali starinačko, katoličko i muslimansko, stanovništvo Sutjeske i okoline izgovaraju ga kao *Slavini*. Drugi padež glasi: *Slavina*. Severoistočno od sela je brdo i voda *Perun*.”³⁴³⁴

Etnonimske nazive *Slavin*, *Slavinska Rijeka*, *Slavinska Planina* zasigurno nisu imenovali Slaveni nastanjeni u selu *Slavin*, iz razloga što etnonime nikad ne nadijevaju pripadnici onog naroda na koji se ti etnonimi odnose. Etnonimska imenovanja u funkciji su determinacije različitih etničkih skupina i uvijek su u opoziciji prema drugima i drugačijima. Imenovanje vlastite etničke suštine, koja se unutar određenog naroda ne obnaša samo u etničkom imenu već i u svim drugim generičkim sadržajima koji čine određeni etnos, pak, nepotrebno je i besmisleno, kao “imenovanje samog sebe.” Iz tih razloga, etnonime nadijevaju oni koji ne pripadaju tom etnonimu: “Etnonime, po pravilu, nadijevaju drugi (...)”,³⁴³⁵ a ti “drugi” do slavinskih Slavena su njihovi susjedi Goti. To bez sumnje znači da su nazivi *Slavin*, *Slavinska Rijeka*, *Slavinska Planina* imenovani od strane slaviziranih ostrljskih Gota. Tim imenovanjima ostrljski Goti – koji su se od strane svojih slavenskih susjeda postepeno i sami slavenizirali – imenovali su svoje slavenske susjede. Navedena imenovanja prvobitno su bila na gotskom jeziku, a savremeni slavenski jezički oblici, koje poznajemo, zakonomjerna su posljedica gotske slavenizacije.

Nazive sela *Slavin* i oronima i hidronima *Perun* M. Filipović je protumačio u skladu s učenjima etnološke škole Jovana Cvijića, smatrajući da su “postali bez ikakve sumnje u prvo vreme po doseljenu Srba u Bosnu (...)”. U kontekstu pseudoznanstvene Cvijićeve teze, po kojoj su Bošnjaci “najstariji Srbi”, Filipović bilježi da su u selu živjeli “sami muslimani”,³⁴³⁶ iako je po nazivu seoskog oronima *Gradac* može zaključiti da je u tom naselju, prije slavenskog doseljavanja, živjelo predslavensko stanovništvo.

Za neke etnološke interpretacije M. Filipovića u Knjizi I *Predslavenskih korijena* pokazali smo da su u potpunom skladu s definicijom M. Stanišića, po kojoj su neki njegovi radovi “jedinствен primjer korišćenja istorijske i etnografske nauke u genocidne svrhe,”³⁴³⁷ što ne iznenađuje: radi se o znanstveniku koji je svoja politička opredjeljenja svojevremeno iskazao kroz aktivno učešće u četničkom pokretu Draže Mihajlovića i u najznačajnijim četničkim institucijama

³⁴³⁴ Isto, 583.

³⁴³⁵ P. Šimunović, *Hrvatska prezimena*, Zagreb 2006, 382, bilješka 4.

³⁴³⁶ Isto.

³⁴³⁷ M. Stanišić, *Projekti “Velika Srbija”*, Beograd 2000, 13, 87, 125, 178, 179.

koje su pri štabu Draže Mihajlovića djelovale tokom Drugog svjetskog rata.³⁴³⁸ Počeci Filipovićeve pseudoznanosti otkrivaju se i u Visočkoj nahiji, u opisu stanovništva Ostrlje.

Za stanovništvo Ostrlje M. Filipović navodi: "U selu žive sami muslimani, i svi su došli iz drugih mesta,"³⁴³⁹ i odmah zapada u kontradiktornost: "*Lulići* (2) su starinci; verovatno su i oni došli sa Slavina kao i *Beganovići* (2), koji su davno prešli sa Slavina, i smatraju se starincima."³⁴⁴⁰ Iz ovih navoda vidi se da rod *Lulić* nije došao u Ostrlju "iz drugog mjesta" i da nema nikakvog znanstvenog osnova da se ne tretira starinačkim rodом u Ostrlji, tim prije što on sebe u Ostrlji smatra starinačkim i što se nikako ne može dokazati da se doselio iz Slavina. U pozadini svega, pak, krije se Filipovićeve težnja da se muslimanski rodovi Ostrlje slave-niziraju i srbiziraju, tvrdnjom da su došli "sa Slavina". Međutim, prezime *Lulić* zasigurno nije slavenskoga porijekla.³⁴⁴¹

RAGODOST

Ragodost f je veća pošumljena planinska kosa Ostrlje, na istočnoj strani sela.³⁴⁴² M. Filipović zabilježio je mikrotoponime navedene planinske kose: *Pješćanov do*, *Dolnja kosa*, *Prvi do*, *Kočarin*.³⁴⁴³ Terenska ispitivanja iz 2008. godine za posljednji mikrotoponim pokazuju nešto drugačiji lik: *Kučarin*.³⁴⁴⁴

Naziv je složen: *Ragod-ost*.

Baza *Ragod-* nalazi se u ostrogotskom antroponimu *Ragadaiso*, što je jedna od varijanti ostrogotskog antroponima *Radagais*.³⁴⁴⁵ Također, u germanskom onomastikonu poznato je muško ime *Ragadeo*.³⁴⁴⁶

Sufiks *-ost* tipičan je gotski sufiks koji dolazi na *a* osnove,³⁴⁴⁷ što odgovara osnovi u *Ragodost*. Karakterističan je za brojna ženska imena bosanskog srednje-

³⁴³⁸ Isto.

³⁴³⁹ M. Filipović, *Visočka nahija*., 551.

³⁴⁴⁰ Isto.

³⁴⁴¹ M. Grković u Dečanskim hrisovuljama srednjovjekovno ime *Lulak* ubraja u kršćanska ili "ostala" (neslavenska) imena. M. Grković, *Imena u Dečanskim hrisovuljama*, Novi Sad 1983, 185. U obliku *Luli* zastupljeno je i među najstarijim albanskim imenima. F. Nopća, *Prinosi starijoj povijesti sjeverne Albanije*, GZM XXII, Sarajevo 1910, 360.

³⁴⁴² M. Filipović, *Visočka nahija*., 551.

³⁴⁴³ Isto.

³⁴⁴⁴ Informator Rizvanović Fadil (1942.) iz Ostrlje.

³⁴⁴⁵ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 547.

³⁴⁴⁶ B. E. Siebs, *Die Personennamen der Germanen*, 138.

³⁴⁴⁷ I. Pudić, *Gotski jezik i istorijska gramatika*, Beograd 1972, 131

vjekovnog patarenskog roblja koje se prodavalo u Dubrovniku, o čemu je već bilo riječi.

Za ženski rod imenice *Ragodost* postoji mogućnost da je nekad bio muški, i da se promjenio u kontaminaciji s "planinska kosa".

U odnosu na etimologiju imenske baze gotškoga porijekla, naglasak na prvom slogu koji je gotska pravilnost, gotskog sufiksa *-ost*, *Ragodost* se pouzdano definira neospornim nazivom gotskog porijekla. Indirektno, otklanja nedoumice oko porijekla matičnog naziva *Ostrlja* i snažna je potpora njegovom gotskom porijeklu.

MATI-SELIŠĆA

Màti-sélišća je mikrotoponim (njive i čairi) planinske kose *Ragodost*, u selu Ostrlji.

Prvi kompozit, neprelazno *Mati-*, nije slavenskoga porijekla. Da je izveden iz antroponima *Mâto*, mikrotoponim bi zasigurno nosio naziv **Matino Selišće*.

Ostrljsko *Mati-* u vezi je sa starogermanskom bazom *Mat- Matt-*, potvrđenoj u imenu etnika *Mat*, ojkonima *Matti* i antroponima *Mathasvinth*, povezano s gotskim "maþa 1. m. "Made, Wurm", ae. -, as. *mado*, adh. *mado*, neben ais. *madk-r*, zu ai. *mathuþa*-Wanze? -2. In *Matha-swintha* Pn., viell. zu gall *Teuto-mato-s*, air. *maith*, kym. *mad* "gut", lat. *mâtûru-s* "reif", *mānu-s* "gut".³⁴⁴⁸

Kompozit *Sélišća* karakterističan je za toponime na kojima se nekad neko naseljavao i na njima živio. Naseljenik na ostrljskom *Màti-sélišću* bio je Ostrogot čiji prvi imenski kompozit je bio *Matha-*, kao u *Matha-swintha*.

Dočetno *a* u *Matha-* najvjerovatnije je disimilacijom promjenjeno u *i* (*Mati-*).

VELIKA I MALA OKRET

Šuma *Okret* nalazi se pored kose *Ragodost* u Ostrlji.³⁴⁴⁹

Vjerovatno se radi o pučkoj etimologiji izvedenoj od glagola *okretati*.

Naziv *Okret* čini se da je u vezi s gotskim *akr-s* "Acker".³⁴⁵⁰ To znači da je šuma nekad bila njiva, što je vrlo vjerovatno.

³⁴⁴⁸ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 69.

³⁴⁴⁹ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 551.

³⁴⁵⁰ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 5.

Na gotsko *akr-s* "Acker" posebno upućuju ostrljski mikrotoponimi kose *Ragodost* koji se zovu *Vēlikā Ōkret* i *Mālā Ōkret*.³⁴⁵¹ M. Filipoviću su promakli. To najvjerojatnije znači da se radi o velikoj i maloj njivi.

VAREŠ

Vāreš m je "ime mjestu u visočkom kotaru u Bosni gdje se od starine kopa i vadi željezna ruda."³⁴⁵² Premda je ime ovog bosanskoga gradića ušlo i u akademijin *Rječnik*, etimologija naziva u *Rječniku* se ne razmatra. Etimologija naziva bila je nepoznata i Petru Skoku, što se vidi iz činjenice da se ona u Skokovom *Etimologijskom rječniku* također ne razmatra, premda se kao primjer izvedenice na *-anin* navodi primjer *Varešanin*.³⁴⁵³

Naziv *Vareš* najvjerojatnijeg je germanskoga porijekla i odgovaraju mu starogermanski antroponim *Varist*³⁴⁵⁴ i etnonim *Varisti*.³⁴⁵⁵ Pritom, glas *i* je vjerojatno ojačan u *e* (*i* > *e*), dok se dočetno *t* izgubilo. Etimologija naziva u vezi je s gotskim pridjevom *war-s* "sich wehren", "gewahr", "vorsichtig", što je dalo antroponime *Al-var*, *Ans-var*,³⁴⁵⁶ kod Langobarda *Warō*.³⁴⁵⁷

S obzirom na to da je u gotskom jeziku, u pravilu, naglasak na prvom slogu, iz naziva *Vāreš* proizlazi da se naglasak u antroponimu *Varist* nalazio na samoglasniku *a* koje je bilo dugosilazno *a*.

Naziv germanskog porijekla, u naselju čiju povijest je obilježila eksploatacija željezne rude, uslovljen je gotskim zanimanjem za željeznu rudu. *Vareš* se nalazi u arei izrazitih i brojnih gotizama situiranih na bogatom rudonosnom području, koju čine selo *Ostrlja* i njegovi toponimi *Ragodost*, *Mati-selišća*, *Okret*.

DAŠTANSKO

Jedan od vareških naziva koji je također germanskoga porijekla je naziv za selo *Daštansko*, popisano u prvom osmanskom popisu sandžaka Bosna iz

³⁴⁵¹ Nazivi su utvrđeni na osnovu autorskih terenskih istraživanja.

³⁴⁵² *Rječnik JAZU*, XX, 579.

³⁴⁵³ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, I, 44.

³⁴⁵⁴ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 768.

³⁴⁵⁵ "Varisti ist Superlativ zu got. *war(s?)* usw. 'behutsam' (...)." M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 259.

³⁴⁵⁶ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 121.

³⁴⁵⁷ E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, 121.

1468/69. godine.³⁴⁵⁸ U selu je jedan od vareških rudnika željeza. M. Ramović seoski naziv dovodi u vezu s njemačkim "Dashsteins".³⁴⁵⁹ Naziv otvara pitanje: da li se radi o nazivu gotskog ili mlađeg, saskoga porijekla. Pošto su se srednjovjekovni njemački rudari Sasi u srednjovjekovnoj Bosni zanimali prvenstveno za plemenite metale, a Daštansko je rudnik željeza, etimologija gotskoga porijekla ima prednost, tim prije što se etimološka dilema razrješava onomastičkim razmatranjima koja se odnose na ime *Franko*, koje je supstitucija za etnonim *Sas*.³⁴⁶⁰

Analizom imenskog materijala iz *Opširnog popisa Sandžaka Bosna iz 1604. godine* vidi se da je ime *Franko* karakteristično za rudarski kraj plemenitih metala srednje Bosne, posebno za Fojnicu. U tom popisu, u Fojnici je 1604. godine popisano 108 nemuslimana (kršćana) i od tog broja trojica nose ime *Franko*, a čak devetorici je ime ocu *Franko*.³⁴⁶¹ Da se tim imenom imenuju potomci nekadašnjih Sasa, za koje je sigurno da su boravili u Fojnici, vidi se i po tome što, npr. ime uopće nije zastupljeno u kršćanskoj nomenklaturi nahije Jajce, Travnik, itd, gdje je popisano znatan broj nemuslimana. U Varešu, među 298 nemuslimanskih imena, ime *Franko* zastupljeno je samo jedanput. Tri puta je zapisano ime *Frano*, iz čega se vidi da je popisivač pravio razliku između imena *Franko* i *Frano*. Drastična razlika u zastupljenosti imena u Fojnici i u Varešu je u činjenici da se u Fojnici svojevremeno eksploatisalo srebro i zlato, zbog kojeg su Sasi i dolazili u Bosnu, za razliku od Vareša koji je bio rudnik željeza.³⁴⁶²

Naziv *Daštansko* moguće je obrazložiti uz pomoć njemačkoga priloga *da* "da dort", koji je u izvorima potvrđen u 8. stoljeću,³⁴⁶³ i gotske riječi *stain-s* "Stein, Fels".³⁴⁶⁴ To znači da je naziv imenovan po rudonosnom kamenu željezne rude.

Seoski izvor u Daštanskom zove se *Jaglenac*³⁴⁶⁵ (< ostrogogot. *Igila*?) i njegov naziv nije moguće objasniti južnoslavenskim jezičkim sredstvima. Brdo prema Stupnom Dolu (k. 1074) zove se *Bradvice*³⁴⁶⁶ i njegov naziv je gotskog porijekla. Za naziv obližnjeg sela *Ljepovići*³⁴⁶⁷ moguće je da on potiče od german-skog (langobardskog) antroponima *Lappo*.³⁴⁶⁸ U blizini su i selo *Brgule*, čiji naziv je razmatran u vezi s bilinopoljskim imenom *Bergela*, kao i selo *Vijaka*, čijem

³⁴⁵⁸ *Sumarni popis sandžaka Bosna...*, 61 b.

³⁴⁵⁹ M. Ramović, *Stari rudnici*, 153.

³⁴⁶⁰ O tome vidjeti u: I. Pašić, *O srednjovjekovnim korijenima fojničke porodice Varka*, Glasnik Rija-seta islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 11-12, Sarajevo 2001.

³⁴⁶¹ Isto, 1115.

³⁴⁶² Isto, bilješka br. 61.

³⁴⁶³ F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 176.

³⁴⁶⁴ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 97.

³⁴⁶⁵ Specijalna karta bivše JNA 1:25000, Vareš 093-4-1.

³⁴⁶⁶ Isto.

³⁴⁶⁷ Isto.

³⁴⁶⁸ E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, 121.

nazivu odgovaraju italijanski toponim germanskoga porijekla *Biaca* i povijesni toponim *Le Biache* kod Verone.³⁴⁶⁹

VILJEZ

Viljez je potok u visočkom selu Grđevac.³⁴⁷⁰ Dolazi iz pravca sela Skoparinići i u središtu Grđevca sastaje se sa potokom *Točila*. Iznenađuje da M. Filipović u svojoj *Visočkoj nahiji* ime potoka nije zabilježio.

Naziv hidronima zasigurno nije slavenskoga porijekla i, kao što dolazi iz pravca sela čiji naziv je gotskog porijekla,³⁴⁷¹ i njegov naziv je gotski. U gorskom jeziku bazu *wilj-* sadrži više riječi: *wilja* m "Ville", *wiljan* "Wollen" *ana-wiljel* f "Ehrbarkeit, Billigkeit" i *-wilji-s*,³⁴⁷² čije dočetno *-s* odgovara finalnom *-z* u *Viljez*. S tim u vezi, F. Wrede informira o gotskim antroponimima *Villjenanth*³⁴⁷³ i *Wiljaric*.³⁴⁷⁴

Iznad sela Grđevac, na njegovoj zapadnoj strani, nalazi se "Svetogora" ili "Sveta Gora." Kako je zabilježio M. Filipović, "priča se, da je tu, dok su bili 'Grci', bila crkva, i da su na tom mjestu iskopavane pare, pavte, i sl."³⁴⁷⁵ Danas, naziv oronima izgovara se kao *Svètigora*. Lokalitet arheološki nije istraživao. Na Svetigori se, najvjerojatnije, nalazila crkva koja se spominje u natpisu s Kulinove crkve, i koja je izgorjela.³⁴⁷⁶

Moguće je da je naziv potoka u vezi sa Svetom Gorom i općom atribucijom koja se odnosi na njene svećenike. U vezi s *ana-wiljel* f "Ehrbarkeit, Billigkeit", to bi značilo da se radi o potoku "poštovanih", "uvaženih", "uzoritih" "pravednih", "poštenih", "skromnih".

³⁴⁶⁹ Naziv sela *Vijaka* u vezi je s lgb. *blabba* "latininsert zu *blaca* "ager consitus quercubus vel castaneis", eigentlich "svhwarze Erde", zu as. *blak*, ahd. *blab* "Tinte" (...). E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, 64. To znači da je seoski naziv u značenju "crna zemlja", što je, vjerovatno, boja rudonosne zemlje.

³⁴⁷⁰ Spoznaja o nazivu je na osnovu vlastitih terenskih istraživanja.

³⁴⁷¹ O tome vidjeti u podnaslovu *Skoparinići*.

³⁴⁷² "in ga~ 'einmütig', *silba*~ 'willfähring', zu ais. *ill-vilja* 'böswillig', ae *-wile* in *an*~ 'eigenwillig', *on*~ 'erwünscht', *self*~ 'freiwillig', *ufel*~ 'boshaf'. F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 125.

³⁴⁷³ F. Wrede, *Über die Sprache der Ostgoten in Italien*, 144.

³⁴⁷⁴ "Einen Mag. mil. *Wiljaric* nennt eine Inschrift bei Rossi I, 1126 vom Jahre 589." Isto.

³⁴⁷⁵ M. Filipović, *Visočka nahija*..., 542.

³⁴⁷⁶ O tome vidjeti u podnaslovu *Prilog čitanju natpisa s Kulinove crkve*.

RUNA (RUNE)

Donje Rune su danas nepoznat toponim koji je popisan u nahiji Visoko 1485. i 1540. godine.³⁴⁷⁷ U istoj nahiji 1516. godine, isti toponim popisan je kao *Donja Runa*,³⁴⁷⁸ 1528-1530. godine kao *Runa*.³⁴⁷⁹

Nepoznati toponim najvjerovatnije je *Rúnca* M. Filipovića, brdo u visočkom selu Poriječani, čiji naziv je u Filipovićevoj studiji akcentiran.³⁴⁸⁰ Dočetno -a u *Runca* najvjerovatnije otkriva postojano dočetno -a u *Runa*.

U vezi sa etimologijom naziva stoji dilema: da li je izveden od riječi *run* m "isto što runo pramen, čuperak vune, koža s vunom",³⁴⁸¹ ili se radi o nazivu gotskoga porijekla nastalom od got. *rūna* f "Geheimnis, Beschluß",³⁴⁸² što je dalo got. antroponim *Runilo*.³⁴⁸³ Prema tome, *Runa* bi bila feminimum od *Runilo*, što potvrđuju H. Reichert³⁴⁸⁴ i M. Schönfeld.³⁴⁸⁵ U prilog etimologije gotskoga porijekla čini se da ide gotsko značenje riječi "tajanstvenik, "zatvor(enik)". Naime, u neposrednoj blizini brda *Rúnca*, u selu Poriječani, nalazi se *Sveta Gora* ili *Svetigora*, što naziv *Runa* dovodi u vezu sa svetim tajnama Svete Gore, na kojoj se, po tradiciji, nalazila crkva, odnosno s crkvenim isposnicima.

Visočkom toponimu *Runa* u potpunosti odgovara italijanski toponim u Komu koji se zove *Runo* "zu osgotisch belegtem *Runilo*, deutsch *raunen*."³⁴⁸⁶

Ako se radi o nazivu gotskoga porijekla, on je sačuvan posredništvom autohtonog seoskog stanovništva, koje je vremenom slavenizirano.

DUSINA

Dūsina je fojničko selo za koje je općepoznato da daje najbolju željeznu rudu u fojničkom kraju. Dusinsko željezo je najtvrđe.³⁴⁸⁷ Pored željeza, u srednjem vijeku u *Dusini* se eksploatisalo i srebro.³⁴⁸⁸

³⁴⁷⁷ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik...*, 18, 48.

³⁴⁷⁸ Isto, 36.

³⁴⁷⁹ Isto, 40.

³⁴⁸⁰ Isto.

³⁴⁸¹ *Rječnik JAZU*, XIV, 312.

³⁴⁸² F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 83.

³⁴⁸³ E. Gamillscheg, *Romania-Germanica...*, III, 50.

³⁴⁸⁴ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, 580.

³⁴⁸⁵ "Runa PN (Frau) D. Sg. *Runae*, i n c e r t. aet CIL. XIII 7077. Vgl. auch ... *runa*: i n c e r t. aet. CIL. XIII 7604." M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, 196.

³⁴⁸⁶ Isto, 14.

³⁴⁸⁷ O tome vidjeti u: V. Mikolji, *Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni*, Zenica 1969.

³⁴⁸⁸ O tome vidjeti u: D. Kovačević-Kojić, *Fojnica u srednjem vijeku*, Fojnica kroz vijekove, Sarajevo 1987, 35-62.

U osmanskim izvorima, *Dusina* se prvi put spominje 1468. godine³⁴⁸⁹ i popisuje se za sve vrijeme osmanske vlasti.

U okolini Zenice nalazi se još jedno istoimeno selo *Dūsina*, koje je također popisano u osmanskome defteru iz 1468. godine.³⁴⁹⁰ U selu Mahala Donja, kod Brčkog, jedan zaselak zove se *Dusine*.³⁴⁹¹

V. Palavestra informira o narodnom predanju po kojem je fojnički naziv *Dusina* nastao tako "što je, prije dolaska Turaka, tu bila katolička crkva posvećena sv. Duhu (sv. Duh – *Dusi* – *Dusina*)".³⁴⁹² S tim u vezi, Palavestra legendu povezuje s nekim stubovima koji su, navodno, ugrađeni u kuću bošnjačke porodice Merdan, u *Dusini*, i sa sličnim stubovima ugrađenim u kuću katoličkog roda Okić,³⁴⁹³ o čemu nema nikakvih pouzdanih arheoloških informacija. S obzirom da u vezi s istoimenom zeničkom *Dusinom* slične tradicije o katoličkoj crkvi nema, te da i pisani izvori o katoličkoj crkvi u *Dusini* šute, očito je da se radi o pučkoj etimologiji sv. *Duh* > *Dusi* > *Dusina*. U onomastičkom i logičkom smislu, navedeno povezivanje je apsurdno. *Sveti duh* je jedan i ne može biti u množini (*Dusi*). S obzirom na to da se radi o apstraktnoj imenici, iz nje nije moguće izvoditi posesivum *Dusina*. U obzir ne dolazi ni augmentativ *Dusina*, iz razloga što je sv. Duh, sam po sebi, u kršćanstvu božanska mega-veličina, s kojom nisu moguće augmentativne tvorbe.

Naziv *Dusina* nepogrješivo se izvodi iz gotskog imena *Dius* (*Dius* > *Dus* + *ina*). *Dius*³⁴⁹⁴ je epigrafski posvjedočeno gotsko ime. S obzirom da se radi o imenu čija je južnoslavenska paralela vrlo brojno i široko rasprostranjeno ime *Vuk*, nema nikakve sumnje da je i gotsko ime *Dius* bilo često i široko rasprostranjeno.

Kao i u Ostrlji, gotska prisutnost u *Dusini* motivirana je njenim rudnim bogatstvom. U najstarijem osmanskome popisu susjednog rudarskog fojničkog stanovništva, iz 1489. godine, popisani su anroponimi *Vilarka*³⁴⁹⁵ i *Barilo*,³⁴⁹⁶ koji su, najvjerovatnije, gotškoga porijekla.

³⁴⁸⁹ Sumarni popis bosanskog sandžaka iz 1468. godine, 23 r.

³⁴⁹⁰ Isto, 119 r.

³⁴⁹¹ Riječnik naseljenih mjesta..., 163.

³⁴⁹² V. Palavestra, *Historijska narodna predanja i toponomastika u Fojnici i okolini*, GZM, NS, Etnologija, Sarajevo 1972/73, 147.

³⁴⁹³ Isto.

³⁴⁹⁴ *Dius*, bei Alba Julia, vom Jahre 180, CIL III, 986, ist gotisch *dius* "wildes Tier". Der Name erinnert an die zahllosen Bärund Wolf-Namen im Germanischen." E. Gamillscheg, *Romania – Germanica...*, 244.

³⁴⁹⁵ Pribinić, *Vilarka* A. Handžić, *Fojnica – osmanski period*, Monografija Fojnica..., 69. Žensko ime *Vilarka* nastalo je od gotskog imena *Viliarico* što je, po mišljenju K. Jirečeka, varijanta nastala od gotskog imena *Gullerico*, kako se prezivala jedna poznata dubrovačka nobilska porodica. K. Jireček, *Romani...*, 291.

³⁴⁹⁶ *Barilo* i njegova žena *Radašina*. A. Handžić, *Monografija Fojnica (Osmanski period)*, Sarajevo 1987, 69. "Baro, zu *baro* "Mann", die gotische Entsprechung III, 7; br. 232: s. *Barengo*, IV, 19;

U Dusini je vjerovatno postojala i kasnoantička bazilika, o čemu svjedoči naziv dusinskog zaseoka *Klišac* i hidronim *Kliško vrelo*.

DRAGONIŠNICE

Dragonišnice je danas nepoznat toponim popisan u nahiji Visoko 1528-1530. godine.³⁴⁹⁷

Naziv toponima nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.

Naziv je složen: *Dragon-išnice*.

Prvi dio naziva izvodi se iz gotske riječi "*ga-drağan* stv. 'zusammentragen.'³⁴⁹⁸ To bi značilo da je njiva obrađivana nekom vrstom mobe.

Drugi dio naziva *-išnice* nije jasan.

SUBOTINJE

Súbotinje je veće selo koje se nalazi u blizini gradića Kaknja, u nekadašnjoj Visočkoj nahiji. Kako je zabilježio M. Filipović, "Subotinje je veliko naselje, i u njemu su sela Subotinje, Hadžići, Šipra i Dračić ili Deračić."³⁴⁹⁹ Neobičan naglasak, na prvom slogu i samoglasniku *u* koje je dugouzlazno *u*, pokazuje da ime nije izvedeno od subote, dana u sedmici. Radi se o jedinstvenom i vrlo neobičnom naglasku.³⁵⁰⁰ Prilikom izgovora riječi, kako tu riječ izgovaraju mještani, s naglaskom na dugom uzlaznom *u*, stiče se dojam da je prvi slog skoro u potpunosti odvojen od ostalih. Na drugoj strani, naglasak u riječi *subota*, što je sedmi dan u sedmici, kardinalno se razlikuje od naglasaka kakanjskog naziva. Zbog naglasaka, naziv sela zasigurno nije izveden iz muškog imena *Subota*, koje je "vrlo često u srpskim spomenicima,"³⁵⁰¹ jer bi se u tom slučaju očekivalo *Sùbotinje*, kao u vojvođanskom *Sùbotica*. Naziv *Súbotinje* zasigurno je došao pod udar pučke etimologije, što indirektno potvrđuje i M. Filipović, informacijom da ime Su-

ferner casale monte; dazü Barilo in Baroli (...)." E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, 87.

³⁴⁹⁷ N. Filipović, *Historijsko-geografski rječnik*, 40.

³⁴⁹⁸ F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 23.

³⁴⁹⁹ Isto, 635.

³⁵⁰⁰ U prvi mah, kada sam čuo naglasak, pomislio sam da se radi o izgovornoj prozodijskoj ekspresiji. Međutim, višestruke provjere naglasak, bez izuzetka, potvrđuju, i on je posve pouzdan.

³⁵⁰¹ *Rječnik JAZU*, XVI, 870.

botinje "mnogi govore kao Sobotinje (...)".³⁵⁰² Premda Filipović nije akcentirao riječ, u odnosu na akcenat u *Súbotinje*, nema nikakve sumnje da je on istovjetan: *Sóbotinje*. Pošto je sedmi dan u sedmici kod Čeha, Poljaka i Slovaka *sobota*, a o bilo kakvim etničkim elementima navedenih naroda u visočkom kraju ne može biti govora, posebno (i također) zbog naglasaka koji je u ovom lingističkom problemu ključan,³⁵⁰³ etimologiju naziva *Súbotinje* nužno je potražiti u neslavenskim jezicima. Ona pouzdano vodi u gotski jezik.

Naziv je složen, *Subo-tinje*.

S obzirom na to da je u prvom nazivskom kompozitu potvrđeno i *Sobotinje*, *Sobo-* se u potpunosti izvodi iz starogermanskih antroponima *Saba* (Σαβα), *Sabas* (Σάβας),³⁵⁰⁴ u vezi s gotskom posuđenicom iz latinskog **saba-*, što je nastalo od latinskog *sapere*, "schmecke, weise sein,"³⁵⁰⁵

Drugi dio naziva *-tinje* zasigurno je nastao od svesl. (osim bugarskog) i praslav. (stcslav.) *tyně* "pregrada, prijeboj", denominal *tinjiti* "kuća".³⁵⁰⁶ A o čijoj se kući radi, u Subotinju se otkriva uz pomoć etnološkog metoda.

Jedna od njiva i čaira iznad seoskih kuća zove se "Pod-didova Kuća".³⁵⁰⁷ Taj dio sela zove se *Didovac*.³⁵⁰⁸ Prema tome, naselje je imenovano po nekom didu Crkve bosanske koji je nosio ime germanskog porijekla *Saba*, *Sabas*.

Naselje *Subotinje* je vrlo staro, što potvrđuje "grčko greblje" iznad Dračića, dva visoka kamena na kosi koja se zove *Radin stup*, a na jednom od njih je "krst u reljefu". "Na istoj kosi, iznad ovog kamenja je veće srednjevjekovno groblje sa stećcima u obliku visokih i niskih paralelopida i sarkofaga. I na "obrešku" Vile-nom Brijegu su "grčko greblje i korita."³⁵⁰⁹

U odnosu na najstarije stanovništvo Subotinja, nužno je posebno naglasiti: "Selo Subotinje je bilo 'tursko'. Ti su muslimani gotovo svi izumrli."³⁵¹⁰ Prema tome, naziv sela etnička je i kulturna baština srednjobosanskih Bošnjaka.

Nejasni nazivi u Subotinju su *Šipra*, "*Dračić ili Deračić*", *Ponieovo*, *Poratunica*, *Ozrnje*, *Židovo*, *Nebok*.³⁵¹¹

³⁵⁰² Isto, 636.

³⁵⁰³ Naglasak u riječima vrlo je konzervativan element i čuva se stoljećima. O tome vidjeti u: P. Garde, *Naglasak*, Zagreb 1993, 9-133.

³⁵⁰⁴ H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, I 581-582.

³⁵⁰⁵ **saba-* in *Sava-ricu-s*, *Sabi-gota*, *Savildi* Pn., zu lat. *Sava-lingii*, gr. Σαβαλίγγιοι, ein Stamm, zu lat. *sapere*, "schmecken, weise sein", as. *af.sëbbian* "wahrnehmen", ahd. *int-sëffen* "einsehen"? F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, 83.

³⁵⁰⁶ P. Skok, *Etimologijski rječnik*., III, 471.

³⁵⁰⁷ M. Filipović, *Visočka nahija*., 636.

³⁵⁰⁸ Isto.

³⁵⁰⁹ Isto.

³⁵¹⁰ Isto.

³⁵¹¹ Isto, 635, 636.

KLISA, TIPIČAN GOTSKO-BOSANSKI NAZIV ZA CRKVV OD DRINE DO KLADUŠE I CAZINA

Jedna prirodna i djelimično vještački oblikovana terasa na obronku Visočice, u Visokom, zove se *Klisa*. Na ovaj lokalitet P. Anđelić, bez ikakve ozbiljnije argumentacije, locira franjevačku crkvu i kuću.³⁵¹² S tim u vezi, informira da se na terasi vide tragovi srednjovjekovnoga groblja. Po kazivanjima mještana, te po bilješkama historičara i etnologa, tu je do iza Prvog svjetskog rata bilo desetak stećaka, a do pedesetih godina ostalo ih je šest ili sedam. Orijentacija stećaka nije zabilježena. Narodna tradicija groblje naziva "grčkim".³⁵¹³ Za navedeni lokalitet M. Filipović zabilježio je kazivanje po kojem "na mjestu Klisi vele da je nekada bila pravoslavna crkva,"³⁵¹⁴ što je prvi razlog koji dovodi u sumnju Anđelićevo mišljenje o franjevačkoj crkvi. Tokom prokopavanja kanala za vodovod, 1977. godine, na Klisi su otkriveni tragovi zida, a arheološkim uvidom u slučajne nalaze konstatirano je da je zid dug 23 m. Uz zid, pronađeni su fragmentarni arheološki ostaci koji su datirani u srednji vijek.³⁵¹⁵ Za ostatke zida P. Anđelić je smatrao da su ostaci franjevačke kuće, poput onih franjevačkih kuća "u kojim su mogle živjeti i veće redovničke zajednice", te da one, u građevinskom smislu, "nisu imale oblik klasičnog samostana s klaustrom."³⁵¹⁶ Za slične franjevačke kuće, bez konkretne usporedbe i preciznih navoda o kojim se sličnim franjevačkim kućama radi, Anđelić piše da one, "kako izgleda, nisu imale ni manastirski status ni u formalnom organizacionom pogledu."³⁵¹⁷ Anđelićevo neargumentirano uopćavanje iz razloga je što o navedenim franjevačkim kućama na Klisi, i franjevačkom manastiru na istom mjestu, nema historijskih izvora koji bi ih pouzdano locirali na navedeno mjesto. Dubrovački izvor iz 1414. godine, u kojem se kaže da je dubrovčanin Stjepan Lukarević oporukom ostavio maloj braći iz Podvisokog 15 perpera,³⁵¹⁸ drugi izvor iz 1449. godine, u kojem se kaže da je Radič Mišetić ostavio prilog za gubavce u Podvisokom,³⁵¹⁹ izvor iz 1461 g., u kojem se kaže da je Mileta Radičević ostavio crkvi u Podvisokom dva dukata³⁵²⁰ – kao i zapis Pavla Rovinjanina, koji kaže da su visočki fratri "imali vrtove

³⁵¹² P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 250, 251.

³⁵¹³ Isto.

³⁵¹⁴ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 441.

³⁵¹⁵ Tamnosiva domaća keramika, ocakljena keramika tamnozelene boje, ulomci crijepa, kovani željezni ekseri, nekoliko ulomaka stakla, krečni malter s ostacima plave boje, ostaci keramičkih peći. P. Anđelić, *Visoko i okolina...*, 251.

³⁵¹⁶ Isto.

³⁵¹⁷ Isto, 252.

³⁵¹⁸ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja...*, 286.

³⁵¹⁹ Fest. Not. 14, Historijski arhiv Dubrovnik.

³⁵²⁰ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja...*, 286.

na terasiranom zemljištu,³⁵²¹ – ne dozvoljavaju precizne i pouzdane zaključke da se na Klisi nalazio franjevački samostan i velika franjevačka kuća. S obzirom da je u naselje *Podvisoki* ulazilo sve ono što nije bilo na brdu Visočići – gdje se nalazio utvrđeni grad *Visoki* – u *Podvisoki* je ulazilo i Mile, što znači da se navedeni izvori mogu odnositi i na franjevački samostan u Milama. Protiv franjevačke crkve na Klisi su i stećci koji se nikako nisu mogli nalaziti uz franjevačku crkvu, o čemu je već bilo riječi.

Protiv franjevačke crkve i fratarske kuće na Klisi posebno je informacija bosanskoga biskupa Franje Baličevića upućena u Rim 1600. godine, u kojoj se kaže: 'U Visokomu, mojoj domovini... samostan i crkva Sv. Nikole, koja se zove kraljevska kapela, lijepa je iako ne odviše velika.'³⁵²² Ne samo da nije jasno iz kojeg razloga Baličević ne spominje dvije franjevačke crkve u Visokom: posebno je nejasno kako je moguće da visočka franjevačka crkva Sv. Nikole – koja je po povijesnim izvorima osnovna franjevačka crkva u Visokom – bude "ne odviše velika" a franjevačka kuća na Klisi, po interpretaciji P. Anđelića, duga čak 23 metra?

Protiv franjevačkog samostana na Klisi su i osmanski izvori koji se odnose na zatečene samostane na bosanskohercegovačkom tlu. Po tom pitanju, osmanski popisivači, poslije osmanskog osvajanja Bosne, precizno bilježe zatečeno stanje. U sumarnom popisu bosanskog sandžaka iz 1468. godine u Visokom je popisan samo jedan samostan, u kojem su tada boravile dvije osobe.³⁵²³ Sve da je na Klisi u vrijeme osmanskog osvajanja Bosne 1463. godine zasigurno postojao i drugi franjevački samostan u Visokom i da je bio porušen i opustio – što je malo vjerovatno u odnosu na vjersku zaštitu koju je bosanskim franjevcima čuvenom fojničkom ahdnamom pružio osvajač Bosne sultan Mehmed II El-fatih – Osmanlije bi popisale njegove zemljoposjede (vrtove) na isti način kao što su popisale i desetine drugih napuštenih bosanskohercegovačkih zemljoposjeda. Sa rušenjem samostana na Klisi – što se može samo pretpostavljati i što je malo vjerovatno – franjevački zemljoposjedi samo su mogli promijeniti vlasnika, i oni bi kao takvi zasigurno bili popisani. Na kraju, protiv franjevačkog samostana (crkve) u Klisi su i lingvistički razlozi.

U vezi sa porijeklom riječi *klisa* P. Anđelić piše: "Sama riječ Klisa po etimologiji je grčkog porijekla, a sa kršćanstvom je preuzeta i u latinski jezik (*ecclesia*), ali je u bosansku toponomastiku došla posredstvom Turaka, koji su je primili od Grka. Tako su, bar što se tiče toponomastike, klisama nazvane one kršćanske crkve koje su, bar neko vrijeme, funkcionirale i u vrijeme turske uprave. Pri-

³⁵²¹ S. Zlatković, *Izvjestaj o Bosni god. 1640. O. Pavla iz Rovinja*, *Starine JAZU* XXIII, Zagreb 1890, 25.

³⁵²² Isto, 104.

³⁵²³ *Sumarni popis bosanskog sandžaka iz 1468. godine*, 28 r.

mjerice, Klisa se i danas zovu mjesta gdje su bile franjevačke crkve i samostani u Srebrnici, Zvorniku, Vranduku, Bakićima kod Olova i dr.³⁵²⁴ Ovi navodi P. Andelića nemaju znanstvenog osnova i ispisani su bez bilo kakve argumentacije, pozivanja na historijske izvore, literaturu i sl.

P. Skok u svom *Etimologijskom riječniku* elaborira termin *Klisa* f, toponim kod Olova, istočna Bosna, za koji kaže da je "panromanski grecizam".³⁵²⁵ Prema tome, ako se radi o panromanskom grecizmu, riječ *klisa* u opću romansku i bosansku toponimiju nije došla posredstvom Turaka, što neutemeljeno tvrdi T. Andelić. Posebno se ne mogu prihvatiti Andelićevi navodi u kojima on kaže da su tim imenom "nazivane one kršćanske crkve koje su, bar neko vrijeme, funkcionirale i u vrijeme turske uprave", iz razloga što je iz osmanskih popisa posve vidljivo da visočka Klisa 1468. godine zasigurno nije "funkcionirala", kao ni *Klisa* u Bakićima kod Olova, *Klisa* u Vranduku i istoimena *Klisa* u Srebrenici.

Naglasak u bosanskim nazivima s imenom *Klisa* na znanstveno utemeljen lingvistički način, pouzdano i bez dilema, demantuje P. Andelića i njegovo mišljenje o osmanskome porijeklu riječi na tlu Bosne i Hercegovine. Naglasak u cazinskoj Klisi je na samoglasniku *i* koje je dugosilazno *i*: *Klisa*. Naglasak crkvenog lokaliteta u Visokom i Bakićima kod Olova, pak, posve je drugačiji i on je na istom vokalu koji je kratkosilazno *i*: *Klisa*. Prema tome, očito je da se radi o različitim jezičkim utjecajima koji su uzrokovali i determinirali različit naglasak i da se radi o različitim jezičkim izvorima iz kojih naglasak potječe. Koji od naglasaka je stariji, odnosno koji od njih je gotskog porijekla, moguće je odgovoriti na osnovu arheološke situacije u olovskoj *Klisi*. Arheološki ostaci zidova crkve, visoki preko jednog metra, ne slijede orijentaciju katoličkih crkava: crkva je precizno okrenuta u pravcu sjeverozapad-jugoistok, što je vrlo česta orijentacija stećaka, koja nije katolička. Prema tome, olovska i visočka *Klisa* najvjerovatnije je arijansko-gotska crkva, kao i sve druge Klise koje imaju istovjetan naglasak, i ta riječ u bosanski jezik došla je gotskim posredništvom. *Klisa*, s naglaskom na vokalu *i*, koji je dugosilazno *i*, u bosanski jezik, moguće je da je došla osmanskim posredništvom.

Da je toponim *Klisa* na bosanskohercegovačkom tlu stariji od osmanskog doba, te da može biti ranosrednjovjekovni arheološki lokalitet pokazala su arheološka istraživanja na lokalitetu *Klisa* (Jazbine) u Batkovićima. Pokazala su "da je lokalitet još iz ranog srednjeg vijeka".³⁵²⁶

Posebno iznenađuje to što P. Andelić, potpuno neargumentirano i proizvoljno, crkvama na lokalitetima *Klisa*, u Bakićima, Srebrenici, Vranduku i Zvorniku, pridaje karakter "franjevačkih crkvi". Iz *Arheološkog leksikona BiH* – koji se

³⁵²⁴ P. Andelić, *Visoko i okolina...*, 251.

³⁵²⁵ P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, II, 101.

³⁵²⁶ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, IV, 296.

smatra najreferentnijom stručnom publikacijom u kojoj su znanstveno definirani najznačajniji bosanskohercegovački arheološki lokaliteti – ne stoji da je u *Klisi* u Bakićima kod Olova bila “franjevačka crkva”. S obzirom na orijentaciju crkve, i naglasak u *Klisi*, ona nikako ne može biti franjevačka. U *Leksikonu* se samo navodi da se radi o srednjovjekovnoj crkvi s nekropolom koja broji 25 stećaka.³⁵²⁷ Ukoliko bi se prihvatili Anđelićevi neargumentirani navodi o olovskoj “franjevačkoj crkvi” sa stećcima, to bi značilo da su stećci franjevački nadgrobni spomenici, što je nemoguće. Za srebreničku *Klisu*, pak, *Arheološki leksikon* donosi informaciju da se radi o antičkom arheološkom lokalitetu na kojem se nalaze “ostaci rimske zgrade”,³⁵²⁸ što znači da je Anđelić na istom mjestu izmislio još jednu “franjevačku crkvu”. Franjevačka crkva nije utvrđena ni na zborničkoj *Klisi*. Na lokalitetu *Klisica*, Klisa (Zvornik), *Arheološki leksikon* samo evidentira srednjovjekovnu crkvu, koja nije arheološki istraživana.³⁵²⁹ Za crkvu u Vranduku u *Arheološkom leksikonu* stoji da se radi o crkvi iz kasnog srednjeg vijeka, bez bilo kakvih naznaka da bi mogla biti franjevačka crkva.³⁵³⁰

Anđelićeve neargumentirane tvrdnje o franjevačkim crkvama u Podvisokom, Bakićima, Vranduku, Srebrenici i Zvorniku na nivou su falsifikata. Komplementarne su njegovim arnautovićkim falsifikatima, o kojima je već bilo riječi. Otkrivaju očitu i neospornu tendenciju sračunatu s ciljem da se bosansko srednjovjekovlje što više franciskanizira i katolicizira, sve s ciljem da bi se “dokazivalo” da je srednjovjekovna Bosna, prije svega, katolička zemlja. Također, falsifikati su u potpunom skladu s Paškvalinovim *Kršćanstvom kasne antike*, u kojem se u potpunosti ignoriraju bosanske dvojne arijansko-rimske bazilike. No, vratimo se riječi *klisa*, koju ni P. Skok nije elaborirao na zadovoljavajući način.

Vulfilin prevod Biblije, s grčkog jezika na gotski, otkriva brojne grčke crkvene riječi koje su Goti preuzeli iz grčke crkvene nomenklature. Jedna od njih je i ἐκκλησία “skupština”, što je u gotskom jeziku dalo *aikklēsjō* f “kirche”.³⁵³¹ Gotsku riječ *aikklēsjō* f “kirche” S. Feist, jedan od najpoznatijih stručnjaka za

³⁵²⁷ *Arheološki leksikon*, 3, 73.

³⁵²⁸ Isto.

³⁵²⁹ I. Čremošnik, koja informira o navedenoj crkvi, navodi da se prilikom obrade zemlje “nalazi na kamenje koje prema tradiciji potiče iz porušene crkve.” *Arheološki leksikon*, 2, 92.

³⁵³⁰ Isto, 2, 201. Upor: D. Trajković, *Arheološke karakteristike zeničkog kraja* (separat), Muzej grada Zenice, 22. Publikacija je bez datuma izdavanja. Prema informacijama S. Jalimama, historijski izvori koji se datiraju u “predvečerje dolaska osmanlija, spominju franjevačku crkvu i samostan ‘u okolini Vranduka’. Za tu crkvu samo se pretpostavlja da se nalazila na Varošiću i toponimu *Klisa*, nedaleko od Vranduka. Posebno je indikativno što S. Jalimam navodi da ‘ova crkva nije imala oblik klasičnog samostana sa klaustrom, a kako izgleda, nije imala ni samostanski status ni u formalnom organizacionom pogledu.’” S. Jalimam, *Vranduk*, Zenica 2004, 68-71.

³⁵³¹ “Speziell gotisches lehnwort aus gr. ἐκκλησία ‘versammlung’; vgl. *Gud-būs*.” S. Feist, *Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache*, 12.

gotski jezik, tretira kao specijalnu i posebnu (Speziell) gotsku riječ, koja u ostalim njemačkim dijalektima nije poznata.³⁵³²

Riječ *klīsa* kontrakcijom se u potpunosti izvodi iz gotске riječi *aikklēsjō*. Dočetno gotsko *o* promijenilo se u bosansko *a* u kontaminaciji s *crkva*.

U vezi sa etimologijom *klīsa* i gotskim posredništvom u prenosu navedene riječi u južnoslavenske jezike, Anđelićeva neutemeljena tvrdnja da je navedena riječ došla u Bosnu preko Turaka u potpunosti otpada. Da su tu riječ na Balkan donijeli Turci ona bi se, prije svega, sačuvala na prostorima jugoistočnog Balkana, na tlu Bugarske, Makedonije i Srbije, koje su znatno ranije pale pod tursku vlast, a na prostoru navedenih zemalja riječ je skoro u potpunosti nepoznata.³⁵³³ Riječ u Bosnu nije došla turskim posredništvom, što indirektno pokazuje vlaški srednjovjekovni vokabular. Da je riječ došla preko Turaka, nema nikakve sumnje da bi je prihvatili i Aromunski Vlasi, koji su izravno došli u dodir s Turcima znatno ranije nego bosanskohercegovačko stanovništvo, i da bi je oni, tokom njihovih općepoznatih migracija, koje su pokrenuli Turci, raznijeli po čitavom Balkanu. Međutim, riječ nije zastupljena u rumunskom jeziku i Rumuni za isti pojam imaju *basilica* > *biserica*, što je P. Skoku poznato.³⁵³⁴ Stoga, nije jasno iz kojih razloga P. Skok nije uzeo u obzir da bi *klīsa* na jugozapadni Balkan mogla doći gotskim posredništvom, tim prije što u svom *Etimologijskom rječniku* tretira brojne gotizme.

Da je *Klisa* tipična bosanska riječ, koja je u bosanski jezik dospjela preko gotskog, nesumnjivo pokazuje njena geografska rasprostranjenost na Balkanu.³⁵³⁵ S tim u vezi, P. Skok navodi da je ta riječ južnoslavenska – “U južnoslavenskom potvrđen je samo toponim *Klisa*.”³⁵³⁶ Skok nije odgovorio na pitanje koje se u vezi s prethodnom konstatacijom nameće samo od sebe: iz kojeg razloga se radi o toponimskoj potvrdi koja je isključivo južnoslavenska? Odgovor je u klasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj povijesti Bosne. Kao što je gotska riječ *aikklēsjō* specijalna i posebna gotska riječ, ista specijalnost i posebnost odnosi se i na bosansko *klīsa*. Radi se o povijesnoj jezičkoj i geografskoj posebnosti tipičnoj

³⁵³² “Die andern germ. dialekte kennen dies wort nicht (...)” Isto.

³⁵³³ K. Jireček koji je proučavao hrišćanske elemente u topografskoj nomenklaturi balkanskih zemalja, na tlu Srbije, Bugarske i Makedonije nije pronašao niti jedan sličan naziv. O tome vidjeti u: K. Jireček, *Hrišćanski elemenat u topografskoj nomenklaturi balkanskih zemalja*, Zbornik Konstantina Jirečeka, I, SANU, Beograd 1959, 461-529. Toponim *Kirkklise* “četrdeset crkava” u Trakiji, za koji P. Skok navodi da je “turski toponim” /*Etimologijski rječnik*., II, 101./, nastao je na tlu nekadašnje Mesie inferior gdje su se etnički Goti očuvali sve do X stoljeća i on nije “turski toponim”, već turcizirani toponim grčko-gotskog porijekla.

³⁵³⁴ P. Skok, *Etimologijski rječnik*., III, 101

³⁵³⁵ Riječ je poznata i u Vojvodini, na nekadašnjem prostoru koji su nastanjivala brojna germanska plemena. *Klisa* je arheološki lokalitet u Vrbasu, gdje je potvrđena crkva iz XIV stoljeća. *Arheološki pregled* 1988, Ljubljana 1990, 32.

³⁵³⁶ Isto.

za bosanskohercegovački prostor. Riječ je jezička posljedica nekadašnje gotske povijesti Bosne.

U odnosu na bosansku rasprostranjenost riječi *klisa*, može se zaključiti da je naziv *Klisa* vrlo čest na području nekadašnje visočke nahije i za onom geografskom prostoru na kojem se potvrđuju brojni gotizmi. Pored *Klise* u Podvisokom, u selu Lužnica "je mesto Klisarišće, i tu je "grčko greblje".³⁵³⁷ *Klisac* je njiva u Koprivnici.³⁵³⁸ *Klisac* je toponim u fojničkom selu Ščitovo.³⁵³⁹ *Klisac* je zaselak u selu Dusini kod Fojnice.³⁵⁴⁰ *Kliško vrelo* u Dusini, u zaseoku *Klisac*, na svoj način potvrđuje da naziv zaseoka nije izveden iz etnografskoga termina *klis*, kako se zove jedna vrsta čobanske igre.³⁵⁴¹

Druga area vrlo čestih naziva *Klisa* nalazi se u bosanskoj Krajini. *Klisa* je arheološki lokalitet u Bužimu, kod Bosanske Krupe, gdje se po informacijama B. Rauning, nalazi crkva sv. Klimenta čiji ostaci su "potpuno raskršeni."³⁵⁴² Prema informacijama iste autorice, *Klisa* je arheološki lokalitet koji se nalazi u Cazinu, na kojem su "potpuno raskopani ostaci temelja" kasnosrednjovjekovne crkve.³⁵⁴³ *Klisa*, (Mutnik), je još jedan istoimeni arheološki lokalitet u Cazinu na kojem se nalaze ostaci kasnoantičke crkve s "ostacima temelja".³⁵⁴⁴ *Klisa*, Stijena-Podgradina, Cazin, arheološki je lokalitet na kojem se nalaze ostaci temelja (12 X 9 m) kasnosrednjovjekovne crkve.³⁵⁴⁵ *Klisa*, Varoška Rijeka-Porići, Bosanska Krupa, arheološki je lokalitet za koji B. Raunig donosi informaciju da se na njemu nalaze ostaci crkve sv. Martina.³⁵⁴⁶ *Klisa* (Vrlet, Prisjeka), arheološki je lokalitet kod Velike Kladuše na kojem se, po informaciji B. Raunig, nalaze ostaci kasnosrednjovjekovne crkve sv. Križa.³⁵⁴⁷ *Klisina* (Veliki Dubovik, Bosanska Krupa), je arheološki lokalitet na kojem se nalaze ostaci srednjovjekovnog groblja i "raznovrsne ruševine stare crkve, čiji prvobitni oblik i dimenzije nije moguće odrediti."³⁵⁴⁸ Svakako, nužno je provjeriti naglaske navedenik *Klisa*, i tek tada će o svakom pojedinačnom nazivu biti moguće donositi pouzdanije etimološke prosudbe.

³⁵³⁷ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 546.

³⁵³⁸ Isto.

³⁵³⁹ Nalazi se sa lijeve strane puta Fojnica – Kiseljak. Topografska karta 1: 50 000, Konjic, Vojnografski institut (1930-1961.).

³⁵⁴⁰ Isto, 73.

³⁵⁴¹ Od čobanske igre *klis* vjerovatno je nastao naziv glasinackog toponima *Klisa*, kako se zove jedna njiva u selu Kozadre kod Rogatice.

³⁵⁴² "Ostaci crkve na lokalitetu su potpuno raskršeni, a lokalne tradicije o postojanju tradicije više nema." *Arheološki leksikon*, 2, 21.

³⁵⁴³ Isto.

³⁵⁴⁴ Isto.

³⁵⁴⁵ Isto, 22.

³⁵⁴⁶ Isto.

³⁵⁴⁷ Isto.

³⁵⁴⁸ Isto.

Krajiška area brojnih toponima *Klisa* zasigurno potvrđuje i gotsku prisutnost u Krajini, o čemu pouzdano svjedoči ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora, na kojoj su pronađeni grobovi i brojni grobni prilozima germanskoga porijekla.³⁵⁴⁹ Gotska prisutnost na tlu Krajine, prvenstveno uzrokovana bogatim rudnicima željezne rude, podrazumijeva i njihove arijansko-rimske crkve, ne samo u Založju kod Bihaća. Arheološki ostaci cazinskih crkvi, čiji temelji su "potpuno raskopani" ili koji su samo evidentirani bez pobližih informacija o njihovom prvobitnom obliku, kao i još neki nedefinirani ostaci krajiških crkvi,³⁵⁵⁰ također mogu poticati i od kasnoantičkih bazilika. Po svoj prilici, oblast Cazina i Kladuše, zajedno sa susjednom Likom, čini ono područje na kojem treba tražiti Ajnhardove Guduskane.³⁵⁵¹ Tome u prilog idu još neki krajiški nazivi. *Klisa* je selo u općini Kulen-Vakuf.³⁵⁵² *Klisa* je mahala u Cazinu.³⁵⁵³ *Klisa* je zaselak u selu *Radostovo* kod Bosanske Krupe.³⁵⁵⁴ Seoski naziv, s tipičnim gotskim sufiksom *-ost*, vjerovatno je komplementaran gotskom porijeklu bosanskokrupske Klise.

Na tlu bosanskih toponima koji se zovu *Klisa*, u velikoj većini, najvjerovatnije su se nalazile kasnoantičke arijansko-rimske bazilike. Pošto je *klisa* "crkva" – i iz razloga što se radi o *riječi* koja i pored svoje gotske posredničke provenijencije ipak ne determinira isključivo kasnoantičku crkvu – ta riječ može se odnositi i na katoličku ili pravoslavnu crkvu, pri čemu je vrlo bitna suština najstarijih crkvenih temelja i drugih arheoloških ostataka koji se na tim toponimima nalaze. Od značaja su i etnološki podaci, kao oni u Visokom. S tim u vezi, visočka tradicija koja se odnosi na podvisočku *Klisu* načisto je da se na tom lokalitetu ne radi o katoličkoj (franjevačkoj) crkvi. Pošto se u crkvenoj povijesti Balkana, još od 1054. godine, riječ "crkva" uglavnom odnosi na katoličku ili pravoslavnu crkvu, crkva na visočkoj Klisi u narodnoj tradiciji nije determinirana pravoslavnom iz razloga što je bila pravoslavna već iz razloga što je, u tom tradicijskom izričaju, prije svega, rečeno da nije bila katolička. Svakako, tradicija o arijanskim bazilikama na

³⁵⁴⁹ N. Miletić, *Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora*, GZM, Arheologija, sv. XXV, Sarajevo 1970, 119-178.

³⁵⁵⁰ S tim u vezi u kontekstu opisa Bihaća, R. Lopašić informira: "I u Hrgaru na brdu Velebitu ima osim gradine Kraljevca još podor neke crkve s manastirom." R. Lopašić, *Bihać i bihaćka Krajina*, Mjestopisne i poviestne crtice, Zagreb 1800, 56. Bihaćko *Hrgar* odgovara hercegovačkom *Hrgud*. Radi se o nazivima gotskog porijekla.

³⁵⁵¹ O tome vidjeti u: F. Rački, *Documenta Historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagrabiae 1877, 320-330. Orbinijeva informacija, u kojoj kaže da su Guduskani narod koji je stanovao u blizini Bugara (*Il regno De gli Slavi...*, 42-43) ne isključuje mogućnost da se radi o Gotima Mesie inferior, koji su se do 819. godine preselili u oblast Like, Krbave i bosanske Krajine.

³⁵⁵² U naselju je 1910 živjelo 349 muslimana i 50 katolika. *Riječnik naseljenih mjesta...*, 127.

³⁵⁵³ Isto, 42.

³⁵⁵⁴ Isto, 235.

srednjobosanskom tlu vrlo je stara i ona se izgubila u kontaminaciji s kasnijom općom crkvenom polarizacijom "katolička – pravoslavna".

Situiranost naziva *klisa* odgovara geografskoj rasprostranjenosti kasoantičkih arijansko-rimskih bazilika i njihovom razmještaju na tlu Bosne i Hercegovine; od Založja u Bihaću do Skelana na Drini. Međutim, naziva *Klisa* u Hercegovini nema. Zbog čega se taj termin nije održao u Hercegovini, i pored činjenice da su na tom prostoru potvrđene brojne kasnoantičke bazilike? Zbog čega u Hercegovini nije potvrđen ni jedan arheološki crkveni toponim s imenom Klisa? Ako su Osmanlije donijele riječ *klisa*, kako smatra P. Anđelić, a Hercegovina je pala pod osmansku vlast osamdesetih godina 15. vijeka, zbog čega navedene riječi u Hercegovini nema?

Riječi *klisa* u Hercegovini nema iz razloga što je ustuknula pred katoličanstvom i katoličkom crkvenom nomenklaturom susjedne Dalmacije. Usljed katoličke blizine obližnje Dalmacije, katolička crkvena nomenklatura u Hercegovini odnijela je prevagu. Područje Huma, pak, bilo je izloženo pravoslavizaciji a pravoslavnoj crkvenoj nomenkaturi riječ *klisa* također ne pripada. Međutim, u gorovitoj i dalekoj unutrašnjosti jadranskog zaleđa katolička i pravoslavna crkva nisu imale onu snagu koju su imale u Hercegovini i Humu, i srednjobosanski i krajiški toponimi *Klisa* uspjeli su se oduprijeti.

VISOKO JE METROPOLA BALKANSKIH GERMANIZAMA

Veliki je broj visočkih gotizama, tako da u njihovom generalnom osporavanju, odnosno osporavanju njihove velike brojnosti, površna i vjersko-politički motivirana nauka izgleda nema. Kao i kod glasinačkih naziva predslavenskoga porijekla, neke od gotizama moguće je dovesti u sumnju, iz razloga što su u njihovom onomastičkom liku moguće različite etimologije, ali da se oni generalno ospore – u tome panslavisti zasigurno ne mogu imati uspjeha. Od posebnog značaja je to što se gotizmi utemeljuju i razumijevaju i na arheološki način, brojnim arheološkim nalazima gotske provenijencije pronađenim na visočkom tlu, o čemu je već bilo riječi.

S obzirom da se svi do sada poznati gotizmi na jugozapadnom Balkanu mogu nabrojati na prste, znatan broj visočkih gotizama pokazuje da je današnje Visoko, zajedno s okolinom, jedan od najsnažnijih gotskih povijesnih centara na Balkanu. Visoko je metropola balkanskih germanizama.

Visočki gotizmi u potpunom skladu su s arheološkim i pisanim izvorima. Atipična orijentacija znatnog broja stećaka s nekropole u Arnautovićima, osam grobova u kojim su mrtvaci sahranjeni u izdubljeno deblo, izdubljeni stećci

u obliku korita potvrđeni na nekropolama Majdan i Daleč kod Travnika i na nekropoli u Vrbljanima, kao i "grčko greblje i korita" s nekropole u Vilenom Brijegu kod Subotinja, arheološki potvrđuju gotske etničke elemente i gotske tradicije. Također, arheološki ostaci gotskog porijekla otkriveni u susjednoj Brezi, zajedno s njihovim runskim pismom, kao i graditeljske karakteristike gotskog porijekla zastupljene u arhitekturi brojnih kasnoantičkih bazilika čije je jezgreno područje srednja Bosna, pak, samo upotpunjuju povijesne gotske sadržaje. Radi se o znanstvenoj pravilnosti: kao i na Glasincu, gdje su brojni arheološki ilirski lokaliteti u čvrstoj onomastičkoj vezi s njihovim nazivima ilirskog porijekla, ista arheološko-onomastička pravilnost potvrđena je i na tlu Visokog.

U razmatranju naziva *Moštre* već je rečeno da bošnjačko narodno predanje za najstarije seosko stanovništvo kaže da su bili "Nijemci". U tom etničkom imenu novijeg porijekla, koje posve precizira etnički karakter "Grka" i "grčkih groblja", zasigurno se kriju nekadašnji Goti, ne samo iz razloga što se radi o najvažnijem centru Crkve bosanske čije porijeklo je arijansko-gotsko. Seoski toponim *Svibe*, koji se konkretno odnosi na onaj dio Moštra na kojim se izoravaju antički artefakti i gdje visočka tradicija locira "grad s crkvom", na svoj način ukazuje na germanske *Svebe*, odnosno Gote. Dva pisana izvora o Kotromanu Gotu, pak, konkretno uvode jednog Gota u visočko Mile, kao bosanskog vladara. S tim u vezi stoji brojna geografska visočka nomenklatura gotskog porijekla, koja je komplementarna brojnoj gotskoj antroponimiji Crkve bosanske i njenoj gotskoj geografskoj nomenklaturi koju susrećemo u svim važnijim crkvenim sjedištima. Prema tome, radi se o značajnoj množini povijesnih izvora, arheoloških, etnoloških, pisanih i onomastičkih, koji su u čvrstoj uzajamnoj vezi i koji, kako pojedinačno tako i međusobno, pokazuju da su Goti u Bosni neosporna povijesna činjenica.

Etnička struktura visočkih naselja, čiji su nazivi gotskoga porijekla, pokazuje da su ti nazivi, kao dio etnokulturnog povijesnog naslijeđa, prije svega, povijesna baština visočkih Bošnjaka. Svakako, isti nazivi su podjednaka baština i visočkih starosjedilačkih katolika,³⁵⁵⁵ koji su se u znatnom broju sa područja srednje Bosne iselili 1697. godine, zajedno s vojskom princa Eugena Savojskog, kao i maneg broja starosjedilačkih pravoslavnih rodova.

Visočki gotizmi na svoj način objašnjavaju somatske odlike visočkih Bošnjaka, koje se znatno razlikuju od somatskih odlika doseljenih Srba i Hrvata, i drugih doseljenika. Kao što je već rečeno, među visočkim muslimanima M. Filipović zabilježio je da su vrlo česti "potpuno plavi ljudi visokog rasta."³⁵⁵⁶ Najvje-

³⁵⁵⁵ M. Filipović 1949. godine bilježi: "Katolici sebe zovu 'kršćanima', tek mladi se zovu 'Hrvatima'". M. Filipović, *Život i običaji narodni...*, 294.

³⁵⁵⁶ M. Filipović, *Visočka nahija...*, 309.

rovatnije, etničkim korijenima gotškoga porijekla moguće je objasniti i izuzetnu povijesnu radinost visočkih Bošnjaka, koja je karakteristična za Germane.

Etno-kulturni sadržaji gotškog porijekla u etnogenezi visočkih Bošnjaka – u njihovoj jezičkoj nomenklaturi i Crkvi bosanskoj – jesu i njihovi najstariji etnički korijeni. Oni nisu samo gotski već i ilirski i slavenski. Njihova brojnost i složenost imaju izuzetnu povijesnu vrijednost: kao i na Glasincu, oni na svoj način pokazuju da su Bošnjaci evropski narod i da po svojim najstarijim etničkim korijenima pripadaju najstarijim evropskim narodima.

REZIME

Arheološka iskopavanja u Arnautovićima (srednjevjekovno *Mile*), poduzeta 1909. i 1910 g. godine, sve do istraživanja provedenih za potrebe ove studije, pripadala su najmisterioznijim istraživanjima austrougarske znanosti na tlu Bosne i Hercegovine uopće. Poduzeo ih je Karl Patsch, prvi školovani arheolog u Bosni i Hercegovini, i o njima nikad nije podnio izvještaj, premda se radi o najvećim arheološkim iskopavanjima Zemaljskog muzeja u 1909. godini. Razlozi neprincipijelnoga postupanja K. Patsch-a u Arnautovićima uzrokovani su arheološkim otkrićima: na arheološkom lokalitetu Patsch je u najdonjem arheološkom sloju otkrio "temelje rimske zgrade" a na okolnom prostoru kasnoantičko groblje. Radi se o kasnoantičkim "temeljima", odnosno korijenima iz kojih potiče, i u koje je utemeljen, povijeni kontinuitet bosanskohercegovačkog stanovništva. Etnička matrica tog stanovništva, prije svega, ilirska je i germanska (gotska), pa tek onda slavenska, što su, neovisno od ove studije, komplementarno potvrdila etnogenetska istraživanja švicarske iGENEA-e. Prema istraživanjima navedenog etnogenetskog Instituta, u etničkoj strukturi bosanskohercegovačkog stanovništva Iliri učestvuju s 40%, Germani s 20%, Slaveni i Kelti po 15%, Tračani s 6% i Huni s 4%. Neovisno od Igeneinih pokazatelja, znanstveni rezultati do kojih je došao autor ove studije, potvrđeni i kao znanstveni rezultati prethodnih istraživanja provedenih i za potrebe Knjige I *Predslavenskih korijena Bošnjaka* i Knjige II, dali su skoro istovjetne rezultate. IGENEA i Knjiga I i Knjiga II *Predslavenskih korijena Bošnjaka* zajednički pokazuju da je etnička povijest Bosne i Hercegovine multietnička povijest, i ona najvećim dijelom nije slavenska. Međutim, kao što je općepoznato, austrougarska nacionalna politika u Bosni i Hercegovini preferirala je integralno bošnjaštvo, čija etnička matrica je bilo slavenstvo. U suprotnosti s austrougarskim dugoročnim političkim interesima, arheološka istraživanja Karla Patsch-a u Arnautovićima, pak, u stolnom mjestu srednjevjekovne Bosne, otkrila su predslavenske etničke elemente, znatnim dijelom i germanske provenijencije, što je protivrječilo integralnom bošnjaštvu. Iz tih razloga, Karl Patsch zataškavao je arheološke nalaze iz Arnautovića. Nalaze germanske provenijencije, ako ih je otkrio, nije mogao obznaniti zbog tadašnjih vrlo važnih političkih događanja. Godine 1908. Austrougarska je anektirala Bosnu i Hercegovinu. Informacija, da se u Arnautovićima nalaze arheološki nalazi germanskog porijekla, ne bi bila protumačena i primljena u znanstvenom smislu, već prvenstveno u političkom, i u bosanskohercegovačkoj javnosti proizvela bi dojam da se radi o općoj germa-

nizaciji Bosne, što bi zaoštrilo političke odnose. Zašto "temelji rimske zgrade" i kasnoantička nekropola nisu ostali u potpunosti nepoznati, prije svega, zaskluga pripada Ćiri Truhelki. U *Izvešću Zemaljskog muzeja za 1909. godinu*, objavljenom u *Glasniku Zemaljskog muzeja za 1909. godinu*, Truhelka je obznanio "temelje rimske zgrade" i informaciju o nekropoli. Međutim, iz sličnih razloga kao i K. Patsch, isto izvješće Pavo Anđelić i Đuro Basler kasnije su ignorirali i kontinuirano zataškavali. U radovima koji se odnose na Arnautoviće i Mogorjelo opravdavali su postupanje K. Patsch-a, pri čemu su počinili neosporne falsifikate. U opravdavanju K. Patsch-a, nekritički i pseudoznanstveno, posebno se istakao Veljko Paškvalin. Naime, arheološko iskopavanje bilo kojeg lokaliteta u svijetu, bez naučnog izvještaja o tom iskopavanju, u arheološkoj nauci tretira se uništavanjem arheološkog lokaliteta. I pored toga, od strane Anđelića, Baslera i Paškvalina, iskopavanje Karla Parscha, u Arnautovićima i Mogorjelu, bez naučnih izvještaja o tim iskopavanjima, tretiralo se kao pozitivno, kao znanstveno utemeljeno iskopavanje u skladu s pozitivnim tekovinama evropske arheologije. Ali, u vezi sa iskopavanjem u Arnautovićima, engleska arheologinja Marijan Wenzel iskazala je otvorene sumnje. Smatrala je da su rezultati istraživanja od strane Karla Patscha zataškani, a nalazi prikriveni. Pritom, M. Wenzel nije proniknula u suštinu arheoloških falsifikata počinjenih u Arnautovićima. Smatrala je da je iskopavanje u Arnautovićima bilo grubo zataškano isključivo zbog toga što je u velikoj arnautovičkoj crkvi otkrivena grobnica Tvrtka I, koja se nalazila pod stećkom, te da je nalaz groba bosanskog vladara, u kršćanskoj crkvi, suprotan bošnjačko-bogumilskoj povijesti srednjovjekovne Bosne propagiranoj od strane austrougarskih vlasti.

Temelji rimske zgrade još uvijek nisu precizno određeni i znanstveno valorizirani, posebno iz razloga što ih tokom revizionih iskopavanja, poduzetim 1976-1977. godine, Pavo Anđelić čudnovato ignorira. Anđelić je u Arnautovićima istraživao ostatke crkvenih gradnji, za koje je smatrao da su nastale tokom srednjeg vijeka. Za iste građevinske ostatke Ć. Truhelka smatrao je da su ostaci kasnoantičke bazilike. V. Ćorović smatrao je da se radi o "srednjovjekovnoj bazilici".

Arheološki falsifikati počinjeni u Arnautovićima otežavaju preciznu definiciju arheoloških ostataka. Pa ipak, iz onoga što je do sada o Arnautovićima poznato, u stratigrafskom smislu, zasigurno je da se radi o nekoliko kulturnih slojeva. Najvjerovatnije, najstariji arheološki sloj pripada mitraističkom svetištu, na koje je kasnije, u periodu kristijanizacije, došla kasnoantička rimska bazilika. Rimskoj bazilici odgovaraju temelji crkve okrenute u pravcu istok – zapad. Nešto kasnije, pored rimske bazilike vjerovatno je sagrađena arijansko-gotska bazilika, kojoj odgovaraju temelji tzv. mlađe crkve koji inkliniraju sjeverozapadu. U skladu s multikulturnim arijansko-rimskim tradicijama, posljednja i najveća crkva,

za koju je upitno kada je sagrađena, u zajedničku građevinsku cjelinu i pod jedan krov obuhvatila je dvije prethodne crkve, čime je nastao jedinstven multipolarni crkveni centar dostupan svima, kako katolicima tako i pripadnicima Crkve Bosanske. Radi se o posve logičnom ishodištu multireligijskih rimsko-arijanskih, kasnije katoličko-crkvenobosanskih susretanja i prožimanja, koja su arheološki potvrđena u znatnom broju drugih bosanskih kasnoantičkih bazilika. U tom općebosanskom vjerskom centru, podjednako dostupnom katolicima i pripadnicima Crkve bosanske, u kojem "krstjani" povremeno prisustvuju i katoličkoj misi a papa naređuje da se prekine s tom praksom, *did* (dedo, djed) Crkve bosanske 1377. godine okrunio je Tvrtka I, kako osnovano pretpostavlja D. Lovrenović.

U skladu s multireligijskim karakterom općebosanskog vjerskog središta je i veliki broj grobova, koji se nalaze oko arheološkoškog lokaliteta, i u njegovom unutrašnjem prostoru. Grobovi su okrenuti u najmanje tri geografska pravca, a dva od tri pravca orijentacije, posebno pravac sjever-jug, nikako ne mogu biti katolički ili pravoslavni. Iznad grobova pronađeno je oko 150 stećaka. Za arnautovičke stećke P. Andelić i D. Mandić, potpuno neutemeljeno, tvrdili su da se radi o nadgrobniim spomenicima katoličke crkve. Ali, ni na jednom stećku nema katoličke simbolike, križa i sl. Znatno broj grobova okrenut je u pravcima jugozapad – sjeveroistok i sjever – jug, što protivrječi katoličkoj orijentaciji grobova u pravcu zapad – istok. Nema nikakve sumnje, groblje je iz različitih epoha, zasigurno i iz rimske, što se također zataškavalo i krilo. Historičar V. Ćorović, savremenik tadašnjih događanja i uposlenik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, u jednom svom posthumno objavljenom naučnom radu, obznanio je da se radi i o rimskim grobovima, i o nalazima iz rimskog doba, koji su iz Arnautovića odneseni u Zemaljski muzej u Sarajevu – i o kojima u Muzeju nema nikakvog traga. Najveći broj grobova srednjevjekovni je i pripada bosanskim krstjanima, pripadnicima bosanske narodne crkve i Crkve bosanske. Međutim, zasigurno ima i antičkih grobova, za koje se može pretpostaviti da su grobovi srednjobosanskih Ilirio-Romana i Gota. To se posebno odnosi na grobove okrenute u pravcu jugozapad – sjeveroistok, ili u pravcu sjever – jug, u kojima su pokojnici sahranjivani u drveno izdubljeno deblo, što su germanske pogrebne tradicije. Sahranâ u izdubljeno deblo, u Arnautovićima, do sada je poznato osam, a potvrdila su ih revizionâ arheološka iskopavanja Lj. Tomićić, S. Perića i S. Pudarića.

K. Patsch-a, P. Andelića i Đ. Baslera povezuje zajedničko nastojanje da u Arnautovićima prikriju povijesni kontinuitet bosanskog srednjevjekovlja, koji se oslanja na antiku. Na ovaj način visočka i bosanska povijest nastoji se panslavizirati i interpretirati kao isključiva srpskohrvatska povijest, bez bilo kakvog udjela antike i antičkog stanovništva u toj povijesti, Ilira i Germana. Najslabija strana u toj pseudonaučnoj i politički i vjerski motiviranoj interpretaciji, koja u literaturi još uvijek prevladava, jeste činjenica da u arheologiji cjelokupan geografski pro-

stor od Jadrana do Dunava, kako priznaje i R. Katičić, "nema svog ranoslavenskog kulturnog lica". Radi se o vrlo važnoj činjenici: iz razloga što se u historiji ne može tvrditi da je neki geografski prostor bio naseljen određenim etnosom ako njegovo stanovništvo iza sebe nije ostavilo svoje grobove, čiju etničku pripadnost arheologija pouzdano i precizno determinira. Na srednjobosanskom i visočkom tlu o ranoslavenskim grobovima nema ni traga, nasuprot brojnim antičkim arheološkim ostacima i nekropolama. S tog aspekta, posebno s aspekta slavenskog jezika koji je pod potpuno nepoznatim okolnostima prevladao starosjedilačke jezike (ilirski i gotski), uopće se ne može govoriti o bilo kakvom ranoslavenskom osvajanju srednje Bosne i uništavanju i potiranju njenog antičkog stanovništva. Svakako, ranosrednjovjekovnih avarsko-slavenskih upada na tlo Bosne i Hercegovine je bilo, ali oni nisu bili takvog intenziteta da su mogli bitnije promijeniti zatečenu etničku strukturu. O Slavenima na tlu srednje Bosne može se govoriti samo kao o doseljenicima, koji su se u kasnijim vremenima (8-9. st.) mirno doseljavali u srednju Bosnu, čime su se postepeno stvarale prilike da slavenski jezik postepeno prevlada predslavenske. Moštranski toponim *Svibe*, po svoj prilici, ukazuje na Moravske Slavene i njihove nekadašnje germanske susjede Svebe. Naziv *Svibe* najvjerovatnije je nastao tako što su doseljeni moravski Slaveni tim imenom nazivali zatečene moštranske Gote. Na moravske Slavene u visočkom kraju također ukazuje i naziv visočke rječice *Morava* ili *Dragača*.

Na mjestu današnjih Arnautovića u pretkršćansko doba najvjerovatnije se nalazilo mitraističko svetište, posvećeno istočnjačkom kultu Mitre, koji je bio raširen na cjelokupnom prostoru Rimskog carstva, posebno u Bosni i Hercegovini. Radi se o najvažnijem pretkršćanskom kultu. Prvi stepen uvođenja u mitraističke misterije zvao se *Gavran* (*Corax*), a treći *Vojnik* (*Miles*). Da se taj kult štovao u Milama, otkriva se na onomastički način, na osnovu činjenice da se arheološki lokalitet još uvijek naziva *Gavranić*, što nije beznačajan naziv, posebno ako se ima u vidu da se donji tok i ušće obližnje rječice također zove *Gavranić*. Visočko *Mile* dobilo je naziv po trećem stepenu mitraističkih misterija, koji se zvao *Miles*. Da se ne radi o isključivo onomastičkom izvođenju koje nema povijesnog oslonca i da je visočko *Mile* zasigurno dobilo svoje ime po mitraističkom *Miles*, vidi se po arheološkoj situaciji na arheološkom lokalitetu kod Jajca, koji se također zove *Mile*. Na tom lokalitetu potvrđen je mitraistički kult.

U Arnautovićima se, sve do pedesetih godina 20. stoljeća, održavao bošnjački teferić Alidun, na kojem su se okupljale hiljade ljudi, i za koji je posve

sigurno da ima predosmanske korijene. Po tradiciji, koja se u Visokom još uvijek može čuti, tom teferiču prisustvovao je i bosanski kralj. Ime Alidun dolazi od imena kršćanskog sveca sv. Ilije. Po uputama pape Grgura Velikog, početkom 6. stoljeća, katolički biskupi dobili su zadatak da preimenuju paganska kulturna mjesta u imena kršćanskih svetaca sličnih ritualnih obilježja, kao što je sv. Ilija. Da su i mitraistička kulturna mjesta preimenovana po papinim uputama u ime sv. Ilije, vidi se po nazivu brda *Ilinjača* kod Svetozareva, gdje je također posvjedočen mitraistički kult. Bošnjački Alidun u Arnautovićima ima mitraističke korijene. S tim u vezi, vrlo je vjerovatno da će u budućim arheološkim iskopavanjima mitraistički kult biti i arheološki posvjedočen. Također, moguće je da ga je K. Patsch već otkrio i da je otkriće zataškao. Ukoliko ga je otkrio, on ga nije obznanio iz razloga što bi to proturječilo austrougarskoj politici integralnog bošnjaštva i ukorjenjivalo Bošnjake u znatno veću starinu od hrvatske i srpske.

U srednjevjekovnoj Bosni *Mile* su jedno od najznačajnijih bosanskih mjesta, gdje su se nalazile vrlo važne bosanske institucije. U Milama je boravio bosanski kralj, tu su se izdavale vladarske povelje, obavljala krunidba i ženidba bosanskih vladara i održavao bosanski *stanak*. U Milama je sredinom 14. stoljeća podignut franjevački samostan sv. Nikole, što je najstariji franjevački samostan na tlu Bosne i Hercegovine. Njegova precizna lokacija u Arnautovićima je sporna. Od posebnog značaja je krunisanje Tvrtka I za kralja, koje se također dogodilo u Milama 1377. godine. U vezi s tim krunisanjem, u historiografiji je vladala prava zbrka: da li se Tvrtko I krunisao u Milama, ili u srpskom Mileševu. U ovoj studiji taj problem definitivno je riješen i na njega je stavljena tačka. Tvrtko I krunisao se u Milama. Dosadašnje nedoumice oko mjesta krunisanja proizlazile su iz historiografske jednostranosti, iz razloga što historičari vladaju, uglavnom, i skoro isključivo, historiografskim metodom. Međutim, problem mjesta krunisanja bosanskog vladara znatno je širi, i on je problem lingvističke i onomastičke znanosti, odnosno glasovne promjene koja se zove "pučka etimologija". Iz nepoznavanja etimologije prvobitnog naziva *Miles*, u srednjem vijeku taj naziv je poistovjećen s antroponimom *Mileša*, kojem je pridodat possessivum *-evo*.

S aspekta srednjevjekovne povijesti, dosadašnja historiografija o Milu, u vjerskom smislu, imala je skoro isključivo katolički predznak. Historijom Mila u velikoj većini bavili su se historiografi Hrvati, među kojima ima i bosanskih franjevaca. Na taj način sticao se pogrešan dojam da se radi o isključivo katoličkoj i hrvatskoj povijesti u kojoj Bošnjaci nemaju nikakvog udjela. Međutim, ne

samo s aspekta etnološke znanosti, očito je da je povjest Mila znatnim dijelom multikulturalna bosanska povijest, u kojoj Bošnjaci participiraju potpuno ravnopravno s bosanskim katolicima, kao i s onim pravoslavnim rodovima koji su starinački i koji se još do 1928. godine nazivaju svojim historijskim imenom: *Bošnjaci*. Također, Mile pripada i germanskoj povijesti. Visoko je najveća metropola gotizama na Balkanu.

Po svojim brojnim sadržajima, koji imaju multikulturalan karakter, a oni proizlaze iz arheoloških, pisanih i onomastičkih izvora, srednjevjekovno *Mile* najveći je simbol bosanskohercegovačke multikulturalnosti. U Milama se sadržavaju i isprepliću paganski, mitraistički, ranokršćanski, gotsko-arijansko-bosanski, srednjevjekovno-slavenski kulturni i etnički elementi. Iz tog razloga, *Mile* ima karakter ne samo lokalnog bosanskohercegovačkog već i šireg jugoistočno-evropskoga kulturnog središta, u kojem na upečatljiv i ravnopravan način participiraju ilirsko-romanski, gotski i slavenski etnički elementi. Brojni znanstveni falsifikati počinjeni u vezi s Milama, pak, počinjeni su u ime unilateralnih političkih i nacionalno-vjerskih interesa, i komplementarni su nacionalno-vjerskom identitetu falsifikatora i njihovih epigona.

Multikulture Bosne nigdje nema u tolikoj mjeri kao u Milama: zajednička i multikulturalna Bosna nigdje nije više falsificirana, kao u Milama.

Znatan broj bosanskih vladarskih imena nije slavenskoga porijekla. Vladarska imena *Borič*, *Kulin*, *Ninoslav*, *Uban*, *Prijesda* ilirskog su porijekla. Ženska imena najbližih vladarskih srodnika, *Dijana ilirska* i *Kujava* također su ilirska. Ime *Ancila*, kako se zvala žena bosanskoga bana Stjepana, najvjerovatnije je latinskog porijekla. Prvi imenski kompozit u složenom imenu *Kotro-man* najvjerovatnije je ilirskog porijekla, dok je drugi gotskog. Tvrtkovo drugo vladarsko ime *Mirče* vlaškog (kontinentalno-balkanskog) je porijekla. Ime Boričevog unuka *Odola* gotskog je porijekla. Na ovaj način, bosanska vladarska dinastija, po muškoj liniji, otkriva dvije vladarske loze, ilirsku i gotsku. Posljedna je posvjedočena i historijskim izvorima koji se odnose na Kotromana Gota. Kao i kod etničke ilirsko-gotske simbioze, koja se događala kod običnog puka, dvije vladarske loze vremenom su se stopile u jednu.

Ignoriranje bosanskih vladarskih imena predslavenskog porijekla u dosadašnjoj južnoslavenskoj znanosti prisutno je duže od jednog stoljeća. Razlozi iz kojih se navedena imena ignoriraju panslavističke su prirode, iz razloga što bi etimološka istraživanja tih imena pokazala da je srednjevjekovna Bosna daleko

manje slavenska zemlja nego što se misli. U svakom slučaju, zasigurno je to da u hrvatskoj i srpskoj vladarskoj dinastiji sličnih imena nema. Problem je i veliko-državno-politički, iz razloga što se Bosna svojata kao srpska i hrvatska zemlja, a ona se ne može svojatati ako su njena najznačajnija vladarska imena neslavenska, odnosno nisu hrvatska i srpska. A da bosanska vladarska imena u svom znatnom broju zasigurno nisu slavenska nije potrebno posebno dokazivati. Dovoljno je uzeti u razmatranje dosadašnju lingvističku literaturu i konstatirati da od tih bosanskih imena najveći južnoslavenski lingvisti bježe "kao đavo od krsta", posebno Petar Skok. Da se od tih imena i dalje bježi, da se ta imena i dalje znanstveno ignoriraju i da se nastoje zataškati, da se nastoje ignorirati radovi u kojima se ona razmatraju, da se s tim radovima neprincipijelno postupa, uz brutalno gaženje osnovnih ljudskih prava i sloboda njihovih autora, pokazuje studija *Kulin & Prijesda, dva imena ilirskog porijekla u vladarskoj dinastiji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 2006. Dosadašnje pseudoznanstveno postupanje s bosanskim vladarskim imenima neslavenskog porijekla ni malo se ne razlikuje od Patsch-ovog "iskopavanja" u Arnautovićima. Međutim, od znanstvene istine ne može se pobjeći, a istina o neslavenskom porijeklu vladarskih bosanskih imena toliko je velika i ogromna da se ona, u svom najvećem dijelu, ničim ne može osporiti.

U dosadašnjim razmatranjima o porijeklu Crkve bosanske Ć. Truhelka prvi je ukazivao da se radi o crkvi koja ima antičke korijene i antičku starinu. Iz sintagme o "pravoj vjeri apostolskoj" izveo je zaključak da se radi o crkvi koju je osnovao jedan od Isusovih učenika. Mjesto stanovanja pripadnika crkve (hiže) i običaj ženidbe doveo je u vezu s ranim kršćanstvom. Običaj poštovanja bosanskih krstjana, koji se iskazivao klanjanjem (adorationes) S. Ćirković povezao je sa sličnim običajima "iz apostolskih vremena". Slijedeći iskorak napravili su G. Čremošnik i I. Pudić, koji su ukazali na konkretne veze između Crkve bosanske i gotskog arijanstva. Hrvatski znanstvenik L. Margetić otišao je korak dalje i, na osnovu analize Bilinopoljske abjuracije i općih izvora o Gotima, osnovano pretpostavio da Crkva bosanska ima arijansko-gotske korijene. S tim u vezi, povezujući naziv za kuću bosanskih krstjana *hiža* sa gotskim *hūs*, Margetić je indirektno ukazao na značaj onomastičkih istraživanja tog problema. U ovoj studiji, pak, lingvističko-onomastički metod primjenjen u istraživanjima o porijeklu Crkve bosanske, u kombinaciji s historijskim i etnološkim, otkrio je toliko lingvističkih, onomastičkih, etnoloških i historijskih činjenica o arijansko-gotskom porijeklu bosanske narodne crkve i Crkve bosanske, koje su u čvrstoj međusobnoj vezi i

koje se, u njihovom velikom broju do sada nepoznatom u istraživanju balkanskih gotizama, teško mogu osporiti.

Naziv *Moštre*, jedan od najvažnijih naziva koji se odnosi na Crkvu bosansku, neosporno se izvodi od lat. *magister*. Imenom *magister* u bilinopoljskoj izjavi naziva se starješina crkvenih prvaka na Bilinom polju 1203. godine. Srednjo-bosanska crkvena titula *magistra* vrlo je stara i može se datirati u prve početke arijanstva. Titula *magistra* posebnost je gotske vjerske nomaenkature. Tu titulu nosio je Vulfila, duhovni otac Gota i vrlo je vjerovatno da je on, tokom svog misionarskog djelovanja, boravio u Moštru. Godine 348. g., zajedno sa svojim arijancima, on je protjeran iz Podunavlja, kada je od rimskog cara dobio dozvolu da se naseli u oblasti Nikopolja, u današnjoj Bugarskoj. Pietro Livio Veroneze, i Mavro Orbini koji se na Veroneze-a poziva, kažu da su prvi patareni istovremeno stigli u Bosnu i u oblast Nikopolja, što znači da se radi o Vulfilinim Gotima. Kao gotski episkop i misionar Vulfila je zasigurno obilazio svoju eparhiju na desnoj strani Dunava, kojoj je, najvjerovatnije, Bosna pripadala. Kao dugogodišnji misionar i *magister* vjerovatno je boravio i u Moštru. S tim u vezi, u potpunom skladu je visočko narodno predanje koje kaže da je u Moštru živio "Nijemac".

Bilinopoljska imena starješina bosanske narodne crkve iz 1203. godine, *Dragice*, *Lubin*, *Bergela*, *Pribis*, *Luben*, *Rados*, *Bladostus*, uglavnom su gotskog porijekla. S ciljem da se ta imena interpretiraju kao "čisto narodna" i "hrvatska", u dosadašnjoj historiografiji počinjeni su grubi falsifikati, kako u interpolacijama fotokopija vatikanskog izvornika tako i u interpretacijama, u kojima se neka od tih imena interpretiraju na znanstveno apsurdan način, ili se neka od njih, kao *Bergela* i *Bladostus*, ignoriraju u potpunosti, iako su posvjedočena u bilinopoljskom izvorniku.

Starješinska bosansko-crkvena bilinopoljska imena u toponimiji Bosne zasigurno su ostavila vidnoga traga. Ime *Dragice* odgovara imenu *Dragići*, što je ime sela kod Kaknja. Imenu *Lubin* odgovara ime visočkoga sela *Ljubnići*, kao i nazivu sela *Ljubskovo*, za koje je poznato da je bilo jedno od sjedišta Crkve bosanske. Imenu *Luben* odgovara naziv sela *Ljubina*, u kojem su potvrđeni gotizmi *Arače* i *Papala*. Za bilinopoljskog starješinu koji se zvao *Pribis* moguće je da potječe iz fočanskog sela Kunova i zaseoka *Pribišci*. Za selo Kunovo, čiji naziv je gotskoga porijekla, općepoznato je da je bilo krstjansko. U tom selu nazivi toponima *Udina*, *Barinska*, *Jakunovo*, *Gradevska vrata* gotskoga su porijekla. Bilinopoljskom *Rados* odgovara naziv sela *Radostovo* kod Travnika, u kojem su potvrđeni toponimi gotskog porijekla *Gojsar* i *Osilac*. Bilinopoljskom imenu *Bergela* odgovara naziv vareškog sela *Brgule*. U zeničkom selu *Janjići*, za koje je poznato da je u njemu boravio *did* Crkve bosanske, 1604. godine popisan je antroponim najvjerovatnijeg gotskog porijekla *Hrg. Bradina*, još jedan centar Crkve bosanske, nosi naziv gotskog porijekla. U susjednom Konjicu, na kojem je posvjedočen snažan vjerski

centar Crkve bosanske, naziv sela *Oteležani* gotskog je porijekla. Patarensko ime *Obicen*, potvrđeno u okolini Konjica, germanskog je porijekla.

Opća starješinska imena u Crkvi bosanskoj, u etimološkom i semantičkom smislu, fenomenalno su utemeljena u gotski jezik. Uporedna lingvistika gotskog i bosanskog jezika crkvenobosansku starješinsku nomenklaturu u potpunosti objašnjava. Starješinsko ime *strojnik* nepogrešivo se izvodi iz gotskog glagola *straujan* "ausbreiten", što na svoj način potvrđuje semantika: *strojnik* je onaj koji "širi, proširuje vjeru". Starješinsko ime *did, ded*, izvodi se iz gotskog *dēdja* m "Tater", čije značenje je "tvorac", "osnivač", čemu u potpunosti odgovara Hvalov s'vršitelj crkvi bosanskoj koji je "auctor" "tvorac," "stvoritelj", "pokretač", "utemeljitelj", "osnivač", "začetnik" Crkve bosanske. Starješinsko ime *gost* se izvodi iz gotskog *gast-s* "Gast, Fremder", "(ino)stranac", "inozemac", "tuđinac" i tim imenom u prvo vrijeme u Bosni su nazivani Vulfilini Goti, koji su iza 348. godine i protjerivanja iz Podunavlja, u Bosni bili "stranci" "inozemci," "tuđinci". Pošto su po vjeri bili arijanci, taj termin vremenom se nametnuo i za oznaku jednog od njihovih vjerskih starješina. Bosanska toponimija, nazivima *Vidgošća, Velegošće, Otigošće, Ugošće, Sobogošće, Izgošta, Zgošća, Nanagosto*, čije su baze izvedene iz gotskih antroponima, na svoj način pokazuje da su prvi *gosti* u bosanskoj narodnoj crkvi bili etnički Goti. Riječ *starac*, što je najniži starješina Crkve bosanske, otkriva se u ostrogotskom antroponimu *Starcedius*, < *Stark-aiPei-s*, čije uporište je gotsko **stark-s* "stark"³⁵⁵⁷ "jak", "snažan", prošireno s gotskim *aiPei-s*. "veredigt" u značenju "zaklinjati (koga)", "prisegnuti". To znači da je *starac* onaj koji je položio (snažno, jako) zakletvu, odnosno koji je pod jakom i snažnom prisegom ili zakletvom.

Panslavizacija Crkve bosanske, u odnosu na njene arijansko-gotske korijene, pak, uzrokovana je i političkim predrasudama prema Germanima, proizašlim iz uloge Njemačke u dva svjetska rata. Najvažnija pouka koja se iz nastave historije u prvoj i drugoj Jugoslaviji morala naučiti, i znati, je, da su Germani – neprijatelji. Kerubin Šegvić, samo zbog toga što se znanstveno bavio Gotima, poslije Drugog svjetskog rata, od strane komunista svirepo je ubijen, bez suda i zakona. Drugi, vrlo važan razlog zbog kojeg je Crkva bosanska ideologizirana, i zbog čega se još uvijek ideologizira, sadržan je u velikodržavnom srpskom i hrvatskom svojatanju Bosne i nacionaliziranju Bošnjaka, kojima se, ne samo u Arnautovićima, Mogorjelu, Glasincu, nastoje po svaku cijenu presjeći njihovio povijesni korijeni i njihove veze s Crkvom bosanskom.

Naziv *hiža*, što je kuća bosanskih krstjana, gotskog je porijekla. Ona je i "utočište" ili "sklonište" (azylum) svima onima koji su po bilo kojem osnovu bili proganjani. Iz *hiže* niko ni najvećega krivca silom nije smio izvući. Radi se

³⁵⁵⁷ "Stark, Adj. std. (8. Jh), mhd. *starc*, ahd. *starc*, *starab*, as. *stark*. Aus. g. **starku*- Adj. "stark", auch in anord. *sterker*, *starkr*, ae. *stearc*, afr. *sterk* (...)." F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 876.

o gotskim tradicijama koje su kod Vizigota bile i zakonom regulirane. Također, *obred krštenja* u Crkvi bosanskoj, koji se obavljao rukopolaganjem, gotškoga je porijekla.

Poricanje Hristove istobitnosti s Ocem arijansko-gotskog je porijekla; porijeklo umjerenog dualizma u Crkvi bosanskog arijanskog je porijekla; krstjanski "bog svjetla" arijanskog je porijekla; crkveno-bosanski doketizam arijanskog je porijekla, arijansko "prijestolje najblistavijih arhđela" ima paralelu u Zborniku krstjanina Radoslava; "Episkup Crkve bosanske" arijanskog je porijekla.

Crkva bosanska ima gotsko-arijansko porijeklo, što je neosporno. Prema tome, došlo je vrijeme da se definitivno prestane sa njenim katoličkim i pravoslavnim svojatanjima. Bosanska narodna crkva, iz koje će nastati Crkva bosanska, zasigurno nije katolička ni pravoslavna. Ona je autohtona bosanska pojava u čijem nastanku je gotsko arijanstvo imalo odlučujuću ulogu. Vremenom, bosanska narodna crkva arijanskog porijekla, u skladu s gotskim bogoslužnjem na maternjem jeziku, vremenom se slavenizirala i postala zemaljskom crkvom srednjevjekovne Bosne.

Stećak, kao nadgrobni spomenik, na tle srednjevjekovne Bosne donijeli su arijanski istočnjaci s prostora Sirije, gdje se on zove *stêlé* na grčkom i *nephesh* na aramejskom. Od grčkog *stêlé* nastao je naziv za stećak *steljac*, koji se očuvao u okolini Kupresa i Knina. Međutim, najrašireniji naziv *stećak* gotskog je porijekla, nastao poimeničenjem gotskog pridjeva *stoþ-s* "zavičajan", što znači da je stećak zavičajni spomenik istočnjačkih sirijskih arijanaca. Da bi se dokazalo da je etimologija slavenska, izmišljena je riječ **stojećak*, iz koje se, kontrakcijom, nastojala izvesti riječ *stećak*. *Kovač*, kako se počesto naziva klesar koji je klesao stećke, semantički je kalk, nastao od od gotskog **stadjan* "zum Stehen bringen" > it. *staggire* "mit Beschlag belegt". To znači da je kovač "okivao" pokojnika kamenom, u smislu sarkofaga u koje se sahranjuju mrtvaci. "Grčka groblja" su arijansko-gotska groblja, "Grčka gospoda" – arijansko-gotska gospoda, "Macursko groblje" – arijansko-gotsko groblje. O arijanskom porijeklu stećka svjedoče brojna imena germanskog porijekla uklesana na stećke i desetine naziva bosanskih nekropola koji su gotškoga porijekla.

Izvjesta, vrlo vjerovatna i vjerovatna imena germanskog (gotškoga) porijekla, uklesana na bosanske stećke, su: *Ogost*, *Drigisa*, *Baroevič*, *Hotin*, *Bret*, *Bun*, *Goičin*, *Gombalič*, *Gost*, *Graděša*, *Nesypina*, *Ohmućanin*, *Luběn*, *Milo*, *Milgost*, *Opodinovič*, *Rudi*, *Sandalj*, *Svibničanin*, *Verčković*, *Volbedn*.

Izvjeshni, vrlo vjerovatni i vjerovatni nazivi bosanskih nekropola stećaka (ili naselja u kojima se nalaze stećci) germanskog (gotskoga) porijekla su: *Argud, Bakri, Bâle*, nekropole koje u nazivu sadržavaju bazu *bar-*, *Barzonja, Betanj, Bijača, Blječeva, Bràdina, Budanj donji, Dobrigošće, Dobroštik, Dūsina, Dušino brdo, Desove, Desava, Fojhar, Gacko, Gačice, Ginje, Gljev, Gòjevići, Gojsalići, Gostilj, Gostilja Mala, Gostilja Velika, Gostovići, Gostovići, Gostun, Grudna glavica, Hrgar-Tihotina, Hardomilje, Hočevlje, Hòtičina, Hotovlje, Hrubine, Imljani, Jordan, Kabernik, Kiler, Lapsunj, Ludmer, Lumer*, nekropole koje u nazivu sadržavaju bazu *ljub-*, *Milovo, Mōrine, Očevlja, Ōčimer/Hòčimer, Odačine, Osija, Ostrožac, Ostružnica, Opara, Otigošće, Otinovci, Radimlja, Radoina, Róstovo, Rotimlja, Skandali, Stolac, Uler, Vidoštak, Šuica, Ulištovići, Velije, Veletovo, Viš-stijena, Zanaga*. Bosanski rodovi *Buturović* i *Manigoda*, nastanjeni na prostoru srednje Neretve, germanskog su porijekla. Vlasi *Hrabreni*, iz okoline Stoca, gotskoga su porijekla.

U visočkoj toponimiji zastupljeni su brojni geografski nazivi za koje je u najvećem broju posve izvjesno da su utemeljeni u gotski jezik. Oni su: *Caperiš, (V)randoloz, Vel, Godimlje/Godimilje, Hardešlović, Nirtovaj, Hotine, Goduša, Obište, Gudenovače, Barski potok, Špinje, Gumerje, Bradva, Maguljice, Monjari, Veruša, Molina, Bag, Lunica, Linice, Salvlovine, Argud, Ostrlja, Ragodost, Mati-selišća, Velika i Mala Okret, Vareš, Daštansko, Viljez, Rune (Runa), Dusina, Dragonišnice, Subotinje, Klisa*. Gotsko porijeklo navedenih naziva indirektno se potvrđuje i etnološkim metodom. U selu Moštre narodna tradicija kaže da je "bio Nijemac." Proizvodnju koštanih češljeva, a posebno obradu drveta u Goduši primjenom primitivnih tokarskih strojeva, kao nigdje drugdje na Balkanu, moguće je dovesti u vezu s nazivom sela, koji je najvjerovatnijeg gotskog porijekla, kao i s gotskom obradom kamenih stubova na tokarskom stroju. U arhitekturi kasnoantičkih bosanskih bazilika slični stubovi višestruko su potvrđeni.

Visočki gotizmi, najvećim dijelom, nalaze se u bošnjačkim selima. S tim u vezi su i somatske odlike visočkih Bošnjaka, kod kojih je M. Filipović 1928. godine utvrdio da su, za razliku od Srba i Hrvata, u znatnom broju "potpuno plavi ljudi." Nema nikakve sumnje, radi se o somatskim odlikama gotskoga porijekla. Na isti način moguće je razumjeti i protumačiti tradicionalnu izuzetnu radinost i poduzetništvo Visočana, što, najvjerovatnije, ima gotske korijene.

Predslavenski korijeni Bošnjaka, uglavnom ilirski i gotski, pokazuju etničko bogatstvo bošnjačke etnogeneze. Istovjetne etničke korijene imaju i autohtoni bosanski katolici i pravoslavci, koji se, od druge polovine 19. stoljeća, pod utjecajem političke propagande iz Srbije i Hrvatske, počinju izjašnjavati kao Srbi i Hrvati. Etnički elementi gotskoga porijekla, pak, koji su predmet ove studije, zajedno s ilirskim, pokazuju da su Bošnjaci najstarije bosanskohercegovačko stanovništvo. Etnički korijeni gotskoga porijekla čvrsto ih povezuju s najstari-

jim evropskim narodima, s Germanima posebno. Svakako, bošnjački korijeni su djelimično i slavenski, iz razloga što ih sa Srbima i Hrvatima veže 14 stoljeća zajedničke zapadnobalkanske povijesti.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Orbini, M. *Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Chiavoni...*, Pesaro 1601, 307. Orbin M., *Kraljevstvo Slovena*, (preveo Z. Šundrica), komentari S. Ćirković), Beograd 1963, 147-151. Orbin, M. *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968, 151. Orbini, M. *Kraljevstvo Slavena*, (prevela Snježana Husić), Zagreb 1999, 419.

Isto.

Palmotić, J. *Dubrovnik ponovljen i Didone*, spjevao Jaketa Palmotić Gjonorić vlastelin dubrovački, izdao i rastumačio Stj. Skurla, Dubrovnik 1875-1878, 479. Reprint-izdanje: *Dubrovnik ponovljen i Didone*, nachdruck der Ausgabe Dubrovnik 1878 mit einer Eileitung von Johannes Holthusen, München 1974, XXIV.

Smičiklas, T. *Codex diplomaticus*, III.

Jorga, N. *Notes et extraits pour servir s l'histoire des croisades au XV siècle*, serie II, Paris 1899.

Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina (Priredio Ahmed S. Aličić), Sarajevo 1985.

Šabanović, H. *Krajište Isa-bega Ishakovića*, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Sarajevo 1964.

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, SV. I/1, (obradio A. Handžić), Bošnjački institut Zürich – odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000, 609.

Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine), ANUBiH-SKA, Sarajevo 1986.

Hadžihuseinović Muvekit, S. S. *Povijest Bosne*, Sarajevo 1999.

Sancti Gregorii Magni epistolarum liber XI, epistola LXXVI ad Melitum abatem, Migne, Patrologica series latina, Parisiis 1896.

Vitruvius, *De architectura libri decem*, (prijevod M. Lopac, V. Bedenko), Zagreb 1999.

Tacit, *Germania*, Preveo dr. Veselin Čajkanović, Beograd 1927.

Miller, K. *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916.

Čremošnik, G. *Kancelarijski i notarski spisi 1278 - 1301*, sveska I, Beograd 1932. J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, Zagreb 1993.

Čremošnik, G. *Izvori za istoriju roblja i servicijalnih odnosa u našim zemljama srednjeg veka*, Istorijско-pravni zbornik, Sarajevo 1949.

Čremošnik, G. *Kancelarijski i notarski spisi 1278-1301*, SKA, Beograd 1932.

- Filipović, N. *Historijsko-geografski rječnik i atlas Bosne i Hercegovine za period 1301-1599.*, ANUBiH (rukopis), Sarajevo, 1980.
- Theiner, *Monum. Hungariae*, I, 120.
- Miklosich, F. *Monumenta Serbica, spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusi*, Graz 1964.
- Stojanović, Lj. *Stare srpske povelje i pisma*, SKA, Beograd 1929.
- Šunjić, M. *Izvori za istoriju Bosne i Hercegovine (srednji vijek)*, Arhiv BiH, Sarajevo 1975.
- Marulić, M. *Judita*, Zagreb 1968.
- Vego, M. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, II, Sarajevo 1962-1970.
- Dizdār, M. *Antologija starih bosanskih tekstova*, Sarajevo 2001.
- Fermendžin, E. *Acta Bosnae*, Zagreb 1892.
- Đurić, M. N. *Istorijski izvori, istorija i filosofija*, Beograd 1997.
- Tukidid, *Povijest peloponeskog rata* (preveo Stjepan Telar), Beograd 1991.
- Rastić, J. *Chronica ragusina*, ed. S. Nodilo, Scriptores II, Zagrabiae 1893.
- Lašvanin, fra N. *Ljetopis*, Sarajevo 1981.
- Ferjančić, B. *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom III, SANU, Beograd 1959.
- Haller, K. *Consilium Basiliense. Die protokolle des Consilis vom 1434 und 1435*, Basel 1900.
- Tiraboschi, H. *Vetera humiliatorum monumenta*, sv. II, Milano 1766.
- Pucić, M. *Spomenici srpski od 1395 do 1423, mo esm pisma pisana od Republike Dubrovačke Kraljevima, Despotima, Voivodama i Knezovinma Srbskiem, Bosanskiem i Primorskiem*, I – II, U Beogradu 1858-1862.
- Piccolomini, E. *Cosmographia*, Paris 1534.
- Šunjić, M. *Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg vijeka*, Sarajevo 1980.
- Banašević, N. *Letopis popa Dukljanina i narodna predanja*, Beograd 1971.
- Mijušković, S. *Ljetopis popa Dukljanina*, Titograd 1967.
- Martinofa J. *Les manuscript slaves de la bibliothèque impériale de Paris*, Paris 1858.
- Lučić, J. *Spisi dubrovačke kancelarije*, prepisao i pripremio J. Lučić, zapisi notara Tomazina de Savere (1284-1286), zapisi notara Aca de Titullo (1259-1297), Monumenta historica Raguzina, knjiga III, JAZU, Zagreb 1988.
- Gošić N., Grabar B., Jerković V., Kuna H., Nazor A., *Zbornik Hvala krstjanina*, Sarajevo 1986.
- Radosavljeva bosanska knjiga, priredila A. Nazor, FORUM BOSNÆ, Sarajevo 2008.

LITERATURA

- Alföldy, G. *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969.
- Anđelić, P. *Grobovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokog*, GZM, XVII, Sarajevo 1962.
- Anđelić, P. *Bobovac i kraljeva Sutjeska*, II izdanje, Sarajevo 2004, str. 274.
- Anđelić, P. *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog*, GZM, Sarajevo 1980.
- Anđelić, P. *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Konjic 1975.
- Anđelić, P. *Arnautovići, selo kod Visokog*, Enciklopedija Jugoslavije, I, A-Biz, Zagreb 1980, 297.
- Anđelić, P. *Prethistorijske gradine u dolini Neretvice*, GZM, XI, n. s., Arheologija, Sarajevo 1956.
- Anđelić, P. *Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne*, Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo 1975-1976.
- Anđelić, P. *Pogled na franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni*, radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica 1973.
- Aničić, M. *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, Djela, knj. 9, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Zadar 1997.
- Aničić, M. *Gdje je bio podignut prvi franjevački samostan u srednjovjekovnoj Bosni*, Prilozi Instituta za istoriju XX, Sarajevo 1985.
- Antoljak, S. *Pregled hrvatske povijesti*, Split 1994.
- Antoljak, S. *Zadar pod vlašću istočnih Gota*, objavljeno u: R. Tafra, *Hrvati i Goti*, Split 2003.
- Atanacković-Salčić, V. *Zaštitno arheološko iskopavanje srednjovjekovne nekropole Stećci u Raškoj gori kod Mostara*, Naše starine, XVIII-XIX, Sarajevo 1989.
- Babić, A. *Društvo srednjovjekovne bosanske države*, ANUBiH, knjiga 17, Sarajevo 1987.
- Babić, A. *Bosanski heretici*, Studije o Bosni, Sarajevo 1972.
- Barić E. Lončarić M. Malić D. Pavešić S. Peti M. Zečević V. Znika M., *Hrvatska gramatika*, II izdanje, Zagreb 1997.
- Barić, H. *Istorija arbanaškog jezika*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Balkanološki institut, knjiga I, Sarajevo 1959.
- Barić, H. *Lingvističke studije*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, knjiga I, Sarajevo 1954.
- Bartolini, E. *I Barbari*, Milano 1970.
- Bandžović, S. *Deosmanizacija Balkana i bošnjački muhadžirski pokreti krajem XIX stoljeća*, Istraživanja, 2, Časopis Fakulteta humanističkih nauka, Mostar 2007.
- Basler, D. *Bazilike na Mogorjelu*, Die basiliken von Mogorjelo, Naše starine, V, Sarajevo 1958.
- Basler D. *Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV stoljeća*, Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne, radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije /1089-1989/, Sarajevo 1991.

- Basler, Đ. *Proglašenje Bosne kraljevinom 1377. godine*, Prilozi instituta za istoriju, broj 11-12, godina XI-XII, Sarajevo 1975-1976.
- Basler, Đ. *Die "basilika II" in Breza bei Sarajevo*, Živa antika XXV, Skopje 1975.
- Basler, Đ. *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972.
- Basler, Đ. *Kasnoantičko doba*, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, drugo izdavanje, Sarajevo 1982. Basler, Đ. *Kreševo – Kiseljak – Fojnica*, GZM, IX, Sarajevo 1954.
- Bašagić, Safvet-beg, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900.
- Batali, Q. Hasani, H. *Si ta pagëzojmë fëmijën*, Prishtinë 1990.
- Batović, Š. Oštrić, O. *Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi našeg primorskog područja*, Simpozijum "Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena", ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga XII, Sarajevo 1969, 257.
- Белић, А. *Универзитетска предавања из савременог српскохрватског језика*, Изабрана дела, Београд 2000.
- Belić, A. *Fonetika*, Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika, Beograd 1969.
- Белић, А. *Мирослављево јеванђеље*, Изабрана дела А. Белића, трећи том, Упоредна словенска лингвистика /2/, Београд 2000.
- Belić, A. *O istorijskom razvitku slovenskih deminutivnih i amplifikantnih sufiksa*, Izabrana dela Aleksandra Belića, Drugi tom, Uporodna slovenska lingvistika, 1, Beograd 2000.
- Belošević, J. *Prvi arheološki tragovi velike seobe naroda na području sjeverne Dalmacije*, Diadora 3, Zadar 1965.
- Benac, A. *Prilozi za proučavanje neolita u dolini rijeke Bosne*, GZM, NS XX, Sarajevo 1965.
- Benac, A. *Gradac Ilinjača kod Kotorca*, Muzej grada Sarajeva, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, knjiga I, Sarajevo 1963.
- Benac, A. *Utvrđena ilirska naselja*, I, ANUBiH, djela, knjiga LX, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 4, Sarajevo 1985.
- Benac, A. *Radimlja*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, sv. 1, GZM, Sarajevo 1950.
- Benac, A. Sergejevski, D. Mazalić, Đ. *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1955.
- Benac A, Čović B, Miletić N, Basler Đ, Pašalić E, Anđelić P, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1984.
- Bešlagić, Š. *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971.
- Bešlagić, Š. *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo 1971.
- Bešlagić, Š. *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982.
- Bešlagić, Š. Kajmaković, Z. Ibrahimpašić, F. *Ćirilski natpis iz doba Kulina bana*, Naše starine, X, Sarajevo 1965, 205 i d.
- Bešlagić, Š. *Stari grad Jeleč u Podrinju*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu 11-12, Sarajevo 1975-1976.
- Bešlagić, Š. *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, knj. 30, Sarajevo 1978.

- Bešlagić, Š. *Stećci u dolini Neretve*, Naše Starine II, Sarajevo 1954.
- Bezljaj, F. *Slovenska vodna imena*, II, Ljubljana 1961.
- Bojanovski, I. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANUBiH, Djela, knjiga LXVI, Sarajevo 1988.
- Bojanovski, I. *Visoko i okolina kroz historiju*, I, Razdoblje rimske uprave, Sarajevo 1984.
- Bojanovski, I. *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji*, V, *Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knjiga XXV, Sarajevo 1987.
- Bošnjak S. [Ivan Franjo Jukić], *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb 1851.
- Fra J. D. Božić, *Novi prijatelj Bosne*, sv. I, Senj 1888, 17-18.
- Brković, M. *Bosansko-humski kršćani u križištu papinske i ugarske politike prema Bosni i Humu*, Zbornik radova "Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu", Sarajevo – Zagreb 2005.
- Brković, M. *Diplomatičko-paleografska analiza Bolinopolske izjave iz 1203. godine*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 32, Sarajevo 2003.
- Budanova, V. P. *Goti v epohu velikogo preseljenja narodov*, Sankt-Petersburg 1999.
- Budimir, M. *Nalaz iz Malog Čajna*, Prikaz natpisa i čitanja J. Vukovića, Istorijski časopis, Beograd 1948.
- Budimir, M. *Mesto arbanskog u krugu indoevropskih jezika*, Gjurmime albanologjike, 2, Beograd 1965.
- Budimir, M. *Tripleti babuni i babice patarenske*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo 1959.
- Chlingensperg – Berg, M. *Das Gräbenfeld von Reichenhall*, Reichenhall 1890.
- Csallány, D. *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*, Budapest 1961.
- Čače, S. *Promjene u naseobinskom sustavu kasnorimske Dalmacije, tragovi u toponimiji*, HAZU, Folia onomastica Croatica, knjiga 7, Zagreb 1998.
- Čabej, E. *Kult und Fortleben der Göttin Diana auf dem Balkan*, Leipziger Vierteljahresschrift für Südosteuropa, 5/1941, Leipzig 1941.
- Čekić, S. *Genocid nad Bošnjacima u II svjetskom ratu*, Sarajevo 1996.
- Čirković, S. *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964.
- Čirković, S. *Sugubi venac*, (Prilog istoriji kraljevstva u Bosni), Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, knj. VIII, Beograd 1964.
- Čirković, S. *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, Posebna izdanja, knjiga LXXIX, Sarajevo 1987.
- Čorović, V. *Naučni rad zemaljskog Muzeja Sarajevo*, GZM XXVI, Sarajevo 1914.
- Čorović, V. *Historija Bosne*, Beograd 1940.
- Čorović, V. *Istorija Srba*, Niš 2004.
- Čorović, V. *Bosna i Hercegovina*, Beograd 1925, str. 52.
- Čorović, V. *Historija Bosne* (reprint izdanje), Banja Luka – Beograd 1999.
- Čorović, V. *Pitanje o poreklu Kotromanića*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knjiga V, Beograd 1925.

- Ćorović, V. *Ban Borić i njegovi potomci*, SKA, Beograd 1940.
- Ćorović, V. *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku*, Naše starine, III, Sarajevo 1955.
- Čošković, P. *Crkva bosanska u XV stoljeću*, Sarajevo 2005.
- Čošković, P. *Interpretacija Kniewaldova kritičkog izdanja Bilinopoljske izjave*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 32, Sarajevo 2003.
- Čupić, D. *Neslovenski elementi u nekim hidronimima u Crnoj Gori*, Zbornik referata i materijala V jugoslovenske onomastičke konferencije, ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga LXX, Sarajevo 1985.
- Čović, B. *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976.
- Čović, B. *Die Befestigungen und befestigte Siedlungen des Glasinacer Gebietes*, Međunarodni kolokvij "Utvrdjena ilirska naselja", ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6, Sarajevo 1975.
- Čremošnik, I. *Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci zemaljskog muzeja u Sarajevu*, GZM, Sarajevo 1951.
- Čremošnik, G. *Oko bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni*, Prosveta, XXI, Sarajevo 1937.
- Čremošnik, G. *Izvori za istoriju roblja i servicijalnih odnosa u našim zemljama srednjeg veka*, Istorijско-pravni zbornik, Sarajevo 1949.
- Daničić, Đ. *Korijeni s riječima od njih postalijem u hrvatskom ili srpskom jeziku*, JAZU; Zagreb 1877.
- Dedijer J. *Hercegovina* (reprint), Gacko 2003.
- Delroko, O. *Narodne pjesme*, Zagreb 1971.
- Dyggve, E. Poulsen, F. Rhomarios, K. *Das Heroon Kalydon*, Copenhagen (Copenhag) 1934.
- Dimitrijević D. *Gepidska nekropola "Komadin" kod Jakova*, Rad vojvođanskih muzeja 9, Novi Sad 1960.
- Dinić, M. *Državni sabor srednjovjekovne Bosne*, SKA; posebna izdanja, knjiga CCXXXI, Beograd 1955.
- Dinić, M. *O krunisanju Tvrtka I. za kralja*, Glas Srpske kraljevske akademije, CXLIII, Beograd 1932. Dinić, M. *Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina*, JIČ, 3, Beograd 1937.
- Dumbović, V. *Toponomastika Kreševa i okoline*, Sarajevo 1975.
- G. Denzler, *Religijski leksikon*, Zagreb 1999.
- Draganović, K. *Katolička crkva u sredovječnoj Bosni*, Povijest Bosne i Hercegovine, knjiga I, Napredak, Sarajevo 1942-1991.
- Dragić, M. *Srednjovjekovni bosanski vladari*, Bosna Franciscana 14, Sarajevo 2001.
- Džaja, S. *Bosanska povijesna stvarnost i njezini mitološki odrazi*, Bosna franciskana, 17. Sarajevo 2002.
- Ecker R. Zeiss H. *Bairische Reihengräber des 6 Jh. bei Irlmauth (Regensburg)*, Bayer, Vorgeschichtsblätter, München 1938.
- Elezović, G. *Rečnik kosovsko-metohijskog dijalekta*, sv. I, Beograd 1932.

- Fekeža, L. *Jezgra nahije (župe) Tilave i nekropola dijela porodice Pavlovića na Pavlovcu u Kasindolu*, Zemlja Pavlovića – srednji vijek i period turske vladavine, ANU Republike Srpske i Univerzitet Srpsko Sarajevo, Naučni skupovi, knjiga V, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 7, Banja Luka – Srpsko Sarajevo 2003.
- Fiala F. *Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892*, GZM IV, Sarajevo 1892.
- Fiala, F. *Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gradina u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897.*, GZM, Sarajevo 1897.
- Filipović, M. *Visočka nahija*, SKA, Srpski etnografski zbornik, knjiga četrdeset treća, Naselja i poreklo stanovništva, knjiga 25, Beograd 1928.
- Filipović, M. S. *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, SKA, Odjeljenje društvenih nauka, Srpski etnografski zbornik, knjiga LXI, Drugo odeljenje, Život i običaji narodni, knjiga 27, Beograd 1949.
- Filipović, M. S. *Vogošća i Bioča u Bosni*, Srpski etnografski zbornik, knj. XLVI, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 26, SKA, Beograd 1930.
- Filipović, M. S. *Rama u Bosni*, Srpski etnografski zbornik, Naselja, knjiga 35, Beograd 1955.
- Filipović, M. *Struktura i organizacija srednjovjekovnog katuna*, Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Sarajevo 1963.
- Fine, J. *Bosanska crkva: novo tumačenje*, Studija o Bosanskoj crkvi, njenom mjestu u državi i društvu od 13 do 15. stoljeća, (Prijevod Tatjana Praštalo), Sarajevo 2005.
- Fine, J. V. A. *Zaključci mojih posljednjih istraživanja o pitanju bosanske crkve*, Bogomilstvo na Balkanu u svjetlinu na najnovije istraživanja, Materiali od simpozijum održan u Skopje na 30, 31 maj i 1 juni 1978 godina, Skopje 1982.
- Gamillscheg, E. *Romania Germanica*, Band II, Die Ostgoten, die Langobarden, die Altgermanischen bestandteile des Ostromanischen, Altgermanisches im Aplenromanischen, Berlin und Leipzig 1935.
- Garašanin, M. *Praistorija Srbije*, I, II, Beograd 1973.
- Garašanin, D. i M. *Istorija Crne Gore*, I, Titograd 1967.
- Gibon, E. *Opadanje i propast Rimskog Carstva*, Beograd 2003.
- Filipović, M. *Historija bosanske duhovnosti*, Duhovni život Ilira i srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 2006.
- Fra. Gavran, I. *Franjevci i katolici na području Visokog za turske vladavine*, radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost, Sarajevo 1995.
- Georgijević, S. *Narodna etimologija u našoj toponomastici*, Pitanja književnosti i jezika, knjiga treća, sveska prva i druga, Sarajevo 1956.
- Grafenauer, B. *Proces doseljavanja Slovena na zapadni Balkan i u istočne Alpe*, Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 4, Sarajevo 1969.
- Grković, M. *Rečnik ličnih imena kod Srba*, Beograd 1974.
- Grković, M. *Imena u dečanskim hrisovuljama*, Novi Sad 1983.

- Grković, M. *Rečnik imena banjškog, dečanskog i prizrenskog vlastelinstva u XIV veku*, Beograd 1986.
- Gross, M. *Suvremena historiografija*, Zagreb 2001.
- Glušac, V. *Srednjovjekovna 'bosanska crkva'*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, IV (1-2)/, Beograd 1924, 19.
- Glušac, V. *Srednjovjekovna "bosanska crkva"*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju u Folklor, IV, 1-2, Beograd 1924.
- Gošić, N. *Bogumilska lična imena u zapisima bosanskih srednjovjekovnih rukopisnih knjiga i u drugim istorijskim izvorima*, Zbornik šeste jugoslovenske onomastičke konferencije, Beograd 1987. Gošić, N. *Srednjovjekovni toponim Mile ili Mili*, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine, Beograd 1997.
- Green, K. *Archaeology*, London 1995 (Objavljeno i u prijevodu M. Adamović-Kulenović, Klio, Beograd 2003)
- Hadžijahić, M. *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Sarajevo 2004.
- Hadžijahić, M. *O jednom manje poznatom vrelu za proučavanje crkve bosanske*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, godina X/II, broj 10/2, Sarajevo 1974.
- Halilović, S. *Pravopis bosanskoga jezika*, Sarajevo 1996.
- Hamm, J. *Über den Gotischen Einfluss auf die altkirchenslavische Bibelübersetzung*, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung aus dem gebeite der indogermanischen Sprachen N. F. Bod. 67, 1-2, Göttingen 1940.
- Handžić, M. *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Bošnjaci i islam, Sarajevo 1998.
- Handžić, A. *Fojnica kroz vijekove*, (Osmanski period), Sarajevo 1987.
- Handžić, A. *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću*, Studije o Bosni, Istanbul 1994.
- Herrman, J. *Staatsbildung in Südosteuropa und Mitteleuropa. Zum Problem von Kontinuität und Diskontinuität bei der Überwindung der antiken Sklavereigesellschaft und der Herausbildung der Feudalgesellschaft*. Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus 5 (1982).
- Hasandedić, H. *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, Mostar 1997.
- Hofer, A. *Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj crkvi u Bosni*, Zagreb 1901.
- Holder, A. *Alt-celtischer Sprachchatz*, II, Leipzig 1894–1916.
- Imamović, E. *Korijeni Bosne i Bosanstva*, Sarajevo 1995.
- Imamović, E. *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977.
- Imamović, M. *Pravni i politički položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878–1914*, Sarajevo 1976.
- Imamović, M. *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 2001.
- Isaković, A. *Rječnik bosanskog jezika*, Sarajevo 1995.
- Ivančević, P. S. *Razvaline u banjalučkom kotaru*, GZM, II, Sarajevo 1890, 342-343.
- Ivić, P. *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika*, Novi Sad 1956.

- Ivić, P. *Dva glavna pravca razvoja konsonantizama u srpskohrvatskom jeziku*, Celokupna dela X/1, Rasprave, studije, članci, Novi Sad 1998.
- Jahić, Dž. *Jezik bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1991, 15.
- Jahić, Dž. *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*, Zenica 2000.
- Jalimam, S. *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla, 1999.
- Jalimam, S. *Vranduk*, Zenica 2004.
- Jarak, M. *Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske*, Od nepobjedivog sunca do sunca pravde : rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj : katalog izložbe, Arheološki muzej, Zagreb 1994.
- Fra Jelenić, J. *Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole*, Sarajevo 1906.
- Jovanović, S. J. *Vogošća*, Sarajevo 1967.
- Jovičević, R. *Lična imena u staroslovenskom jeziku*, Filološki fakultet beogradskog univerziteta, Monografije, Knjiga LVI, Beograd 1985.
- Josipović M. *Literarna ostavština krstjana Bosanske crkve i dualistički svjetonazor*, Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni, Sarajevo-Zagreb 2005
- Imamović, M. *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1999.
- Иречек, К. Радонић, Ј. *Историја Срба*, II, Београд 1952.
- Jireček, K. *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Wien 1904.
- Jireček, K. *Trgovački putevi i rudnici Bosne i Srbije u srednjem vijeku*, Zbornik Konstantina Jirečeka, Beograd 1959.
- Jireček, K. *Prilog za ocenu skoro pronađene bugarske hronike*, Zbornik konstantina Jirečeka, I, SANU, Beograd 1959.
- Jireček, K. *Vlasi i Mavrovlasii u dubrovačkim spomenicima*, Zbornik Konstantina Jirečeka, I, SANU, posebna izdanja, knjiga CCCXXVI, Beograd 1959.
- Jireček, K. *Hrišćanski elemenat u topografskoj nomenklaturi balkanskih zemalja*, Zbornik Konstantina Jirečeka, I, SANU, Beograd 1959.
- Jurišić, B. *Nacrt hrvatske slovnice*, I, Glasovi i oblici u poviestnom razvoju, Zagreb 1944.
- Kajanto, I. *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965.
- Kamber, D. *Kardinal Torquemada i tri bosanska bogomila*, Croatia sacra, I, Zagreb 1930.
- Kamptz, H. *Homerische Personennamen*, Göttingen 1982.
- Karije, Ž. M. *Vojnik*, Likovi starog Rima (priredio A. Đardina, prevod s francuskog J. Vidić), Beograd 2006.
- Kapidžić, H. *Kongres evropskih arheologa i antropologa u Sarajevu u avgustu 1894*, Prilozi za ispitivanje istorije Sarajeva, II, Sarajevo 1966.
- Katičić, R. *Drei altbalkanische Nomina sacra*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knjiga 7, Sarajevo 1972, str. 126.
- R. Katičić, *Illyricum mythologicum*, Zagreb 1995.
- Katičić, R. *Litterarum studia*, Zagreb 2007.
- Katičić, R. *Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rodanina*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, VII, Sarajevo 1970.
- Katičić, R. *Die illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet*, Živa antika, god. XII, SV I tom, Skoplje 1962

- Katičić, R. *Das mitteldalmatische Namengebiet*, Živa antika, god XII, SV 2 tom, Skoplje 1963.
- Katičić, R. *Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija*, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga IV, Sarajevo 1964.
- Katičić, R. *Die Anfänge des kroatischen Staates*, Die Bayern und ihre Nachbarn, Teil I, Wien 1985.
- Kelemina, J. *Goti na Balkanu*, Časopis za zgodovino in narodopisje, god. XXVII, Maribor 1932.
- Klaić, N. *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1994.
- Klaić, N. *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb 1972.
- Kovačević-Kojić, D. *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978.
- Kovačević-Kojić, D. *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga XVIII, Sarajevo 1961.
- Kovačević-Kojić, D. *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države*, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, ANUBiH, posebna izdanja, knjiga LXXIX, Sarajevo 1987.
- Kovačević-Kojić, D. *Srednjovjekovni katun po dubrovačkim izvorima*, Simpozijum o srednjovjekovnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961. g, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, posebna izdanja, knjiga II, Sarajevo 1963.
- Kovačević-Kojić, D. *Fojnica u srednjem vijeku*, Monografija "Fojnica kroz vijekove", Sarajevo 1987.
- Kovačević, J. *Nadgrobnii natpis i reljef kaznaca Nespine*, GZM, Arheologija, Sarajevo 1961.
- Klaić, V. *Povijest Bosne*, Fototip izdanja iz 1882, Sarajevo 1990.
- Klaić, V. *Bosna. Podaci o zemljopisu i povijesti Bosne i Hercegovine*, Prvi dio, Zemljopis, Matica hrvatska, Zagreb 1878.
- Knievald, D. *Vjerodostojnost latinskih izvora o krstjanima*, Rad JAZU, knjiga 270, Zagreb 1949.
- Krahe, H. *Lexikon altillirischer personennamen*, Heidelberg 1929.
- Krahe, H. *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, Heidelberg 1925.
- Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Sarajevo 1987.
- Kreševljaković, H. *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878)*, Izabrana djela, II, Sarajevo 1991.
- Kreševljaković, H. *Gradovi u Bosni i Hercegovini*, Izabrana djela, II, Sarajevo 1991.
- Kujundžić, J. *Crkva sv. Nikole u Visokom*, Dobri pastir XIX-XX, Sarajevo 1970.
- Kulišić, Š. *Stara slovenska religija u svjetlu novijih istraživanja posebno balkanoloških*, ANUBiH, Djela, knjiga LVI, Sarajevo 1979.
- Kuna, H. *Hvalov zbornik u optici međusobnih veza i uticaja južnoslavenskih srednjovjekovnih književnosti*, Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne, radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije /1089-1989/, Sarajevo 1991.
- Landau, O. *Mikenisch-griechische Personennamen*, Göteborg 1958.
- Lanter, R. *Le cimetière wisigothique d'Estagel*, Gallia VIII, Paris 1950.

- Liptak, P. *Germanische Skelettreste von Hacs – Bedenkpuszta aus dem 5. Jh.* - Acta arheol. Hung. XIII.
- Lopašić, R. *Bihać i bihaćka Krajina*, Mjestopisne i poviestne crtice, Zagreb 1800.
- Loma, A. *Toponomastika i arheologija*, Onomatološki prilozi X, SANU, Beograd 1989.
- Lovrenović D. *Srednjovjekovna bosanska država*, u: Istina o Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1991.
- Lovrenović, D. *Proglašenje Bosne kraljevstvom 1337. (pokušaj revalorizacije)*, Međunarodni forum Bosna, 3-4, Sarajevo 1999.
- Lovrenović, D. *Krist i donator: Kotromanići između vjere rimske i vjere bosanske – I* (konfesionalne posljedice jednog lokalnog crkvenog raskola), Zbornik radova Fenomen "Krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu, Sarajevo- Zagreb 2005.
- Lovrenović, D. *Povijest est magistra vitae*, Sarajevo 2008, 45.
- Lovrenović, D. *Stećci*, Sarajevo 2009.
- Lovrenović, M. *Crkva sv. Mihovila na Bobovcu*, Zbornik radova sa Znanstvenog skupa u povodu 500. obljetnice smrti fra Anđela Zvizdovića, Sarajevo 2000.
- Macan, T. *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb 1999.
- Mahmutćehajić, R. *Stolačka čaršija u vidu perenijalne filozofije*, Zagreb 2008.
- Mayer A. *Die Sprache der alten Illyrier*, II, Wien 1959.
- Mayer, A. *O fons Bandusiae*, Glotta 25 (1937), Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache.
- Mayer, A. *Nochmals illyr. Bindus, Bandusia*, Glotta 29 (1941).
- Mayer, A. *Bosna u ilirsko doba*, Povijest Bosne i Hercegovine (reprint iz 1942. g.), Sarajevo 1991.
- Mayer, A. *Die Sprache der alten Illyrier*, I, Wien 1957.
- Mayer, A. *Die Sprache der alten Illyrier*, II, Wien 1959.
- Mayer, A. *Doprinosi poznavanju rimskih cesta u Dalmaciji*, Vjesnik za arheologiju hrvatsku i dalmatinsku, 51/1930, Zagreb 1930.
- Malić, D. *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*, Zagreb 1972.
- Mandić, D. *Bosna i Hercegovina, Povijesno-kritička istraživanja*, Svezak III, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Toronto-Zürich-Roma.Chicago 1982, 101.
- Mandić, D. *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, Bosna i Hercegovina, Povijesno-kritička istraživanja, sv. I, II izdanje, Chicago-Rim, D. Mandić, sabrana djela Dr. O. Dominika Mandića, sv. 3, Izvanredna izdanja, knj. 3, 1978.
- Mandić, D. *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Bosna i Hercegovina, Povijesno-kritička istraživanja, Hrvatski povjesni institut, knjiga četvrta, Chicago 1962.
- Mandić, D. *Bosna i Hercegovina, Povijesno-kritička istraživanja*, Svezak II, *Bogomilska crkva bosanskih Krstjana*, 2. izdanje, Ziral, Chicago-Roma-Zürich-Toronto, 1979.
- Mandić, M. *Bosna i Hercegovina u rimsko doba*, Povijest Bosne i Hercegovine (reprint iz 1942. g.), Sarajevo 1991.
- Maretić, T. *O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba*, Rad JAZU, knj. 81., Zagreb 1886.
- Maretić, T. *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, JAZU, Zagreb 1889.

- Margetić, L. *Neka pitanja Abjuracije iz 1203. godine*, Zbornik radova "Fenomen krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu", Sarajevo-Zagreb 2005.
- Marić, R. *Bind, ilirski bog izvora*, Godišnjica Nikole Čupića, knjiga XLVIII, Beograd 1939.
- Marin, E. *Pristupno istraživanje ilirske onomastike na Apeninskom poluotoku*, Živa Antika, god. XXVII, sv. 2, Skoplje-Skopje 1977.
- Marković, M. *Antička naselja i grčko-rimska zemljopisna imena na tlu današnje Hrvatske*, Zagreb 2004.
- Mažuranić, V. *Prinosi za hrvatski-pravno povjestni rječnik*, Zagreb 1908-1922.
- Miglotti, B. *Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj : od nepobjedivog sunca do sunca pravde: katalog izložbe*, Arheološki muzej, Zagreb 1994,
- Mihaljević, M. *Slavenska poredbena gramatika*, Zagreb 2002.
- Miletić, N. *Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora*, GZM, Arheologija, sv. XXV, Sarajevo 1970.
- Miletić, N. *Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca*, GZM, NS, XI, Sarajevo 1956.
- Miličević, R. *Hercegovačka prezimena*, Beograd 2005.
- Mikolji, V. *Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni*, Zenica 1969.
- Fra Misilo, K. *Arheološki spomenici u okolici Visokog*, Kalendar sv. Ante za prostu godinu 1939, god. XIV, Sarajevo 1939.
- Momsen, T. *Auctores antiquissimi* 11, Germanica Historica, Berlin 1894.
- Mužić, I. *Goti i Hrvati*, Hrvati i Goti, priredio R. Tafra, Split 2003.
- Nazor A., *Rukopisi Crkve bosanske*, Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni", Zbornik radova, Sarajevo-Zagreb 2005, 557-558.
- Nilević, B. *Proces afirmacije srednjovjekovne bosanske države*, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata, Sarajevo 1994.
- Niškanović, M. *Pregled etnoloških istraživanja Bosne i Hercegovine*, "Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena," Istorijski institut SANU u Beogradu, Beograd 1995.
- Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, Arhiv BiH, građa, sabrao i uredio dr. Hamdija Kapidžić, Sarajevo 1973.
- Nopcha, F. *Prinosi povijesti sjeverne Albanije*, GZM za 1910, Sarajevo 1910.
- Novak, G. *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća*, I, Split 2004.
- Ostojić T. *Srpska narodna imena*, Kalendar manastirske štamparije za prostu 1895. godinu, Novi Sad 1895.
- Palameta, M. *Od Hrguda do Huma*, Rotimlja i Stjepan Krst, Mostar 1999.
- Palavestra, V. *Historijska narodna predanja i toponomastika u Fojnici i okolini*, GZM, NS, Etnologija, Sarajevo 1972/73.
- Palavestra, V. *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo-Zemun 2004.
- Pandžić, B. *Djelovanje Franjevaca od 13. do 15. stoljeća u bosanskoj državi*, Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne, radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije /1089-1989/, Sarajevo 1991.

- Papazoglu, F. *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Posebna izdanja ANUBiH, knjiga XXX, Sarajevo 1969.
- Pašalić, E. *Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere*, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1984.
- Pašić I. *Ilirsko-keltska imena sa natpisa u Podbrežju i Malom Čajnu*, Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne, knjiga 17, Muzej Istočne Bosne, Tuzla 2002.
- Pašić, I. *Ilincica*, Saznanja, Časopis za historiju, 1, Tuzla 2005.
- Pašić, I. *Od hajduka do četnika*, Sarajevo 2000.
- Pašić, I. *Predslavenski etnički elementi u historijama Bosne i Bošnjaka, mit ili stvarnost?*, Godišnjak BZK Preporod, god. III, Sarajevo 2002.
- Pašić, I. *O bosanskom vladarskom imenu Kulin*, Radovi sa Naučne konferencije "Osam stotina godina Bilinopoljske izjave", Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici 1/2003, Zenica 2003.
- Pašić, I. *Kulin & Prijesda, dva imena ilirskog porijekla u vladarskoj dinastiji srednjovjekovne Bosne*, *Kulin & Prijesda*, Two Names of Illyrian Origin in the Ruller's Dynasty of Mediaval Bosnia, Zenica, 2006.
- Pašić, I. *Tri latinsko-ilirska antroponima s osnovom -lup na bosanskom stečku*, Istraživanja, časopis Fakulteta humanističkih nauka, 2, Mostar 2007.
- Pašić, I. *Toponimska srbizacija Glasinca*, Sarajevo 1995.
- Pašić, I. *Od hajduka do četnika*, Sarajevo 2000.
- Pašić, I. *Ilirsko-keltska imena sa natpisa u Podbrežju i malom Čajnu*, Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne, Muzej istočne Bosne u Tuzli, knjiga 17, Tuzla 2002.
- V. Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, Sarajevo 2003.
- Patsch K., *Bilješke iz dnevnika*, GZM, Sarajevo 1910.
- Patsch, K. *Povijest i topografija Narone*, Metković 1996.
- Patsch, K. *Mithraeum u Konjicu*, GZM, IX, Sarajevo 1897.
- Patsch, K. *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria*. I. Tell. Die Herzegowina einst und jetzt, Wien, Verlag des Forschungsinstitutes für Osten und Orient, Wien 1922.
- Pavličević, D. *Povijest Hrvatske*, Zagreb 2002.
- Pavlović, M. *Diana-alb. Zanë – serb. Jana*, Zeitschrift für Balkanologie, 1 (1962).
- Pavlović, M. ARB. ZANĖ I S. MAJKA JANJA, Južnoslovenski filolog, XXIII, KNJ. 1-4, SANU, Beograd 1958.
- Pavlović, M. *ONOMASTICA ILLYRICA*, Onomastička studijska situacija, problemi i metodi, *Onomastica Jugoslavica* 1, Ljubljana 1969.
- Pavlović, M. *Miksoglotske mikroanalize i balkanistička onomastika*, Južnoslovenski filolog, knj. XXIX - sv. 1-2, Beograd 1972.
- Perić J. J. *Olovo u narodnooslobodilačkoj borbi*, Tuzla 1981.
- Perojević M. *Povijest Bosne i Hercegovine*, I, Sarajevo 1942.
- Perojević, M. *Ban Matej Ninoslav*, Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463, Sarajevo 1942.

- Perojević, M. *Kralj Stjepan Tvrtko I*, Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, I, (reprint iz 1942.), Sarajevo 1991, 315.
- Pešikan, M. *Zetsko-humsko-raška imena na početku turskog doba*, Onomatološki prilozi V, SANU, Beograd 1984. Ž.
- Petračić F. *Grčko-hrvatski rječnik*, Zagreb 1875.
- Petranović, B. *Bogomili. Crkva bosanska*, Zadar 1867.
- Petrović, L. *Kršćani bosanske crkve*, Sarajevo 1953.
- Petrović, P. *Motivi na bosansko-hercegovačkim stećcima*, Zbornik Matice srpske, X, Novi Sad 1955.
- Pilarić, G. *Antropološka istraživanja artificijelno deformiranih lubanja iz ranosrednjovjekovne nekropole u Rakovčanima kod Prijedora*, GZM, Arheologija, sv. XXV, Sarajevo 1970.
- Popović, I. *Grčko-srpske lingvističke studije*, III, Zbornik radova knj. XLIV, Vizantološki institut, knj. 3. SANU, Beograd 1955.
- Popović, I. *Novogrčke i srednjejgrčke pozajmice u savremenom srpsko-hrvatskom jeziku*, Zbornik radova SAN XXXVI, Vizantološki institut SAN knj. 2. Beograd 1953.
- Pray, G. *Commentarii historici de Bosniae, Serviae ac Bulgariae, tum Valachiae, Moldaviae ac Besarabiae, cum regno Hungariae nexu*, Buduae 1837.
- Pudarić S. Perić S. *Zidine /Arnautovići kod Visokog*, Arheološki pregled 1988, Ljubljana 1990.
- Pudić, I. *Gotski jezik i istorijska gramatika*, Beograd 1972.
- Pudić, I. *Alt (ost) germanische Ortsnamen in den Balkansprachen*, Südosteuropa – Schriften, 6. Band, Wiesbaden- München 1964.
- Pirraku, M. *Podudarnosti imena bratstava Albanaca s prezimenima kod Hrvata*, Zbornik referata sa treće onomastičke konferencije, Dubrovnik 10.-13. listopada 1979, Onomastica jugoslavica, knjiga 10, Zagreb 1982.
- Rački, F. *Prilozi za povijest bosanskih patarena*, Starine I (1869).
- Radojčić, N. *Obred krunisanja bosanskog kralja Tvrtka I. Prilog istoriji krunisanja srpskih vladara u srednjem veku*, Beograd 1948.
- Reichert, H. *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, Wien 1987, II, 1990.
- Ramović, M. *Obim rudarske djelatnosti u srebreničkom kraju tokom rimskog doba i srednjeg vijeka*, Članci i građa, IV, Tuzla 1960.
- Ramović, M. *Stari rudnici*, Sarajevo 1981.
- Rendić, D. M. *Ilirske onomastičke studije* III, Živa antika, Skoplje.
- Rendić, D. M. *Onomastička pitanja sa teritorije ilirskih Dalmata*, GZM, Sarajevo 1951.
- Rendić, D. M. *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*, Prilog Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku, sv. LII, Split 1948.
- Rendić, D. M. *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*, Split 1948.
- Rendić, D. M. *Prilog proučavanju naše ranosrednjovjekovne onomastike*, Starohrvatska prosvjeta, III serija, svezak 1, Zagreb 1949.

- Rendić-Miočević, D. *Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku*, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 2., Sarajevo 1967.
- Ribezzo, F. *Fons Bandusiae*, Rivista Indo-Greco-Italica di Filologia-lingua-Antichita 21 (1-2). Roosens, H. *Quelques particularités des cimetières mérovingiens du nord de la Belgique*, Archeologica Belgica 108, Bruxelles 1968,
- Rozwadowski, J. *Studia nad nazwami wód słowiańskich*, Kraków 1948.
- Runje, P. *Pokornički pokret i franjevci trećoredci i glagoljaši (13-16. st.)*, Provincijalat franjevac trećoredaca, Zagreb 2001.
- Ruvarac, I. *Tri dodatka k raspravi "Banovanje Tvrtka bana (1353-1377)"*, GZM VI, Sarajevo 1894. Sagi, K. *Das langobardische Gräberfeld von Vörs*, Acta Arch. Hung. XVI, Budapest 1964.
- Schmidt, L. *Gesichte der deutschen Stämme, Die Ostgermanen*, München MCMXXXIV.
- Schulze, W. *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1904.
- Shcacinger, W. *Bošnjaci dolaze 1879 - 1918 - Elitne trupe u k. u. K. armiji*, Opatija - Rijeka 1996.
- Siebs, B. E. *Die Personennamen der Germanen*, Wiesbaden 1970..
- Simić, R. *Morfonološki procesi u srpskohrvatskom jeziku*, Beograd 2002.
- Sergejevski, D. *Das Mithräum von Jajce*, GZM XLIX, Sarajevo 1937.
- Sergejevski, D. *Bazilika u Dabrovini*, (revizija), GZM, posebno izdanje, NS, sv. XI, Sarajevo 1956.
- Skarić, V. *Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni*, SKA, Posebna izdanja, knjiga CXXVII, Beograd 1939.
- Skarić, V. *Tragovi jedne migracije u srednjoj Bosni*, Glasnik Geografskog društva, sv. XVII, Beograd 1931.
- Skok, P. *Romanstvo i slavenstvo na jadranskim otocima*, JAZU, Zagreb 1950.
- Skok, P. *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, JAZU, Zagreb 1915.
- Skok, P. *Studije iz ilirske toponomastike*, GZM XXXII, Sarajevo 1920.
- Skok, P. *Studije iz ilirske toponomastike*, Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etimologiju, knjiga I, sv. 1-2, Beograd 1923.
- Skok, P. *Češka knjiga o vlaškom pravu*, GZM XXX, Sarajevo 1918.
- Skok, P. *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, JAZU, Zagreb 1915.
- Softić, A. *Antologija bošnjačke usmene priče*, Sarajevo 1997.
- Solovjev, A. *O natpisu na grobu velikog kaznaca Nespine*, GZM, Sarajevo 1948.
- Solovjev, A. *Jesu li bogomili poštovali krst*, GZM, NS, Sarajevo 1948.
- Solovjev, A. *Svjedočanstvo pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovne, V, Sarajevo 1953.
- Solovjev, A. *Simbolika srednjovjekovnih spomenika u BiH*, Godišnjak Istorijskog društva BiH, VII, Sarajevo 1956.

- Solovjev, A. *Bogomilentum und Bogumilengräber un der südslavischen Ländern*, Völker und Kulturen Südosteuropas, München 1958.
- Solovjev, V. A. *La doctrine de l'église de Bosnie*, Bulletin de la classe des lettres et des sciences mortales et politiques de l'Académie Royale de Belgique, Bruxelles 1948.
- Solovjev, A. *Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne*, Godišnjak Istorijškog društva Bosne i Hercegovine, I, Sarajevo 1949.
- Stanford, W. B. *On a Place Name in Horace*, Hermathena.
- Stanišić, M. *Projekti "Velika Srbija"*, Beograd 2000.
- Stipčević, A. *Iliri*, Zagreb 1991.
- Svetić, S. *Ilinjača, Dragovo, Svetozarevo*, Arheološki pregled 9, Beograd 1967.
- Šabanović, H. *Naselja i stanovništvo bosanskog krajišta*, Godišnjak Istorijškog društva Bosne i Hercegovine IX, Sarajevo 1958.
- Šabanović, H. *Postanak i razvoj Sarajeva*, Radovi Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine, knjiga XIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 5, Sarajevo 1960.
- Šanjek, F. *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975.
- Šidak, J. *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogomilstvu*, Zagreb 1975.
- Šidak, J. *Današnje stanje pitanja 'crkve bosanske' u historijskoj nauci*, Historijski Zbornik, sv. VII, Zagreb 1954, 129-142. Isti: *Bogomilstvo i heretička Crkva bosanska*, Historijski Pregled, VI, Zagreb 1958.
- Šidak, J. *Heretička "Crkva bosanska"*, Zagreb 1977.
- Šimundić, M. *Nepoznata hrvatska osobna imena do polovice 11. stoljeća*, Onomastica Jugoslavica, knjiga 10, Zagreb 1982.
- Šimunović, P. *Istočnojadranska toponimija*, Split 1986.
- Šimunović, P. *Toponomastika i istraživanje jezičkih prežitaka na Balkanu*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knjiga IX, Sarajevo 1972.
- Šimunović, P. *Bračka toponimija*, Zagreb 2004.
- Šimunović, P. *Hrvatska prezimena*, Zagreb 2006.
- Šišić, F. *Povijest Hrvata*, Zagreb 1916.
- Škegro, Bilino polje, *primjer jedne historiografske kontroverze*, Zbornik radova "Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu", Sarajevo – Zagreb 2005.
- Škobalj, A. *Obredne gomile*, Čiovo 1970.
- Šmilauer, V. *Příručka slovanske toponomastiky*, Handbuch der slawischen Toponomastik, Praha 1970.
- Sergejevski, D. *Bazilika u Dabrovini*, (revizija), GZM, posebno izdanje, NS, sv. XI, Sarajevo 1956.
- Stanić, P. *Isprave i rodopis bosanskih bana i kraljeva Kotromanovića od godine 806. do danas*, Bulletino di archeologia e storia dalmata, 16-19, Split 1893-1896.
- Streitberg, W. *Gotisches Elementarbuch*, C Winter. 5-6 Aufl. Heidelberg 1920.
- Tadić-Đurić, M. *Gotski grob iz Ostružnice*, Zbornik radova narodnog muzeja u Beogradu, Beograd 1958.

- Thallóczy, Lj. *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arkiva*, GZM XVIII, Sarajevo 1906.
- Thallóczy, Lj. *Studien zur Geschichte Bosniens und Serniens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914.
- Tescari, O. *Fons Bandusiae*, Athenaeum, *Studii periodici letteratura e storia*, 3 (3).
- Tomljenović, I. *Dubrovačanin Ivan Stojković – borac za jedinstvo Zapada i zbližavanje s Istokom*, *Croatica Christiana Periodica*, VI, br. 9, Zagreb 1982.
- Trajković, D. *Arheološke karakteristike zeničkog kraja* (separat), Muzej grada Zenice (bez godine izdanja).
- Trask, R. L. *Temeljni lingvistički pojmovi*, Zagreb 2005.
- Truhelka, Č. *Iskopine na prehistorijskome grobištu na Glasincu u godini 1890*, GZM, Sarajevo 1890.
- Truhelka, Č. *Hügelbräber und Ringwälle auf Glasinac*, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, Wien 1893, str. 111 i d.
- Truhelka, Č. *Frigijska kapa, komad ženske nošnje*, GZM VI, Sarajevo 1894.
- Truhelka, Č. *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne*, GZM, Sarajevo 1914.
- Truhelka, Č. *Bosna u doba prehistoričko*, *Povijest Bosne i Hercegovine* (reprint iz 1942. g.), Sarajevo 1991.
- Truhelka, Č. *Kolijevka i groblje prvih Kotromanića*, *Studije o podrijetlu*, *Etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1941.
- Truhelka, Č. *Bosančica*, *Prilog bosanskoj paleografiji*, GZM, I, Sarajevo 1889.
- Truhelka, Č. *Vuk Banić - Kotromanić*, GZM, Sarajevo 1915.
- Truhelka, Č. *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne*, GZM, 1914.
- Truhelka, Č. *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931.
- Truhelka, Č. *Bosanska narodna (patarenska) crkva*, *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, (reprint), Sarajevo 1991.
- Uglešić, A. *Nakit istočnih Gota na području rimske provincije Dalmacije*, u: R. Tafra, *Hrvati i Goti*, Split 2003.
- Vaillant, A. *Les "chrétiens bosniaques, Mélanges de l'histoire des religions offerts à Ch. H. Puech*, Paris 1974.
- Vego, M. *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957.
- Vego, M. *Bosanski trgovci i dubrovački financijeri u drugoj polovici XV i prvoj polovici XVI stoljeća*, *Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad JAZU u Dubrovniku*, 15-16, Dubrovnik 1978.
- Vego, M. *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1982.
- Vego, M. *Bekija kroz vijekove* (Područje općine Grude i Posušje), Sarajevo 1964.
- Vego, M. *Novi i revidirani natpisi iz Bosne*, *Naše starine XIV-XV*, Sarajevo 1981.
- Vidović, M. *Kulin ban i krstjanska Bosna*, Sarajevo 2001.
- Vidović, M. *Panonija*, Livno – Čakovec 2003.
- Vinaver, V. *Trgovina bosanskim robijem tokom XV veka u Dubrovniku*, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, godina II, Dubrovnik 1953.

- Vinski, Z. *Autochtone Kulturelemente zur Zeit der slavischen Landnahme des Balkanraums*, Simpozijum "Predslavenski eznički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena", ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga XII, Sarajevo 1969.
- Vujičić, D. *Član gost u strukturi dvočlanih onomastičkih naziva na bosanskom terenu*, Zbornik radova povodom 79. godišnjice života akademika Jovana Vukovića, Sarajevo 1977.
- Vujičić, D. *Hidronimi(imena voda) u lijevom slivu Drine*, ANUBiH, djela, knjiga LVIII; Sarajevo 1982.
- Vuković, J. Kućan, A. *Jedan stari bosanski spomenik i natpis*, GZM, Sarajevo 1947.
- Vulpe, R. *Gli Illiri dell' Italia imperiale romana*, Ephemeris Dacoroimana III, Roma 1925.
- Wenzel, M. *Bosanski stil na stećcima i metalu*, Sarajevo 1999.
- Wenzel, M. *Bosnian history and Austro-hungarian policy: some medieval belts, the bogumil romance and king Tvrtko graves*, Peristil: Zbornik radova za povijest umjetnosti, XXX, Zagreb 1987.
- Wenzel, M. *Bosnian history and austro-hungarian policy*; The Zemaljski muzej, Sarajevo, and the Bogumil romance. Guildford: Museum management and Curatorship, Butterworths, Vol. 12, Issue 2 (June), Oxford 1993.
- Wenzel, M. *Bosanska povijest i austrougarska politika*; Zemaljski muzej u Sarajevu i bogumilska romansa, Erasmus, časopis za kulturu demokracije, 15 (veljača), Zagreb 1996.
- Zadro, D. *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)*, Institut za istoriju u Sarajevu, Prilozi, 33, Sarajevo 2004.
- Zadro, D. *Grobovi bosanskih srednjovjekovnih vladara u crkvi srpsko-pravoslavnog manastira Vaznesenja Gospodnjeg u Mileševu?*, Pro tempore, Časopis studenata povijesti, godina III, broj 3, Zagreb, siječanj 2006.
- Fra Zirdum, A. *Franjevci i bosansko-humski krstjani*, Zbornik radova "Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu", Sarajevo – Zagreb 2005, 513, 517.
- Fra Zirdum, A. *Karta srednjovjekovnih crkava na tlu Bosne i Hercegovine*, Bosna franciskana IX, br. 15, Sarajevo 2001.
- Zlatković, S. *Izveštaj o Bosni god. 1640. O. Pavla iz Rovinja*, Starine JAZU, XXIII, Zagreb 1890.
- Živković, P. *Društveno-političke prilike u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne, radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije /1089-1989/, Sarajevo 1991.
- Žugaj, M. *Bosanska vikarija i franjevci konventualci*, Croatica Christiana Periodica, XIII, br. 24, 1-26.

RJEČNICI I LEKSIKONI

- Skok, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I, II, III, IV, Zagreb 1971-1974.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I-XXIII, JAZU, Zagreb 1880- 1976.
- Enciklopedija Jugoslavije*, Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Zagreb 1983.
- Marević, J. *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, I, II, Velika Gorica – Zagreb 2000.
- Karadžić, V. *Srpski rječnik*, III izdanje, Beograd 1898.
- Rječnik naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1910.
- Klaić, B. *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 1974.
- Šamšalović, G. *Njemačko hrvatski ili srpski rječnik*, Zagreb 1982.
- Holthausen, F. *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, Mit Einschluß der Eigennamen und der Gotischen Lehnwörter im Romanischen, Heidelberg 1934.
- Feist, S. *Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache*, Halle 1909.
- Kluge, F. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Straßburg 1910.
- Kluge, F. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 24. auflage, Walter de Gruyter, Berlin/New York 2002.
- Ristić, S. Kangrga, J. *Enciklopedijski nemačko-srpski rečnik*, I, II, treće izdanje, Beograd 1994.
- Fjalor i emrave gjeografikë të Republikës së Shqipërisë*, Tirana 2002.
- Srejskić, D. Cermanović-Kuzmanović, A. *Rečnik grčke i rimske mitologije*, treće izdanje, Beograd 1989.
- Enciklopedijski leksikon Istorija*, Interpres, Beograd 1970.
- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, I, II, III, Sarajevo 1988.

REGISTAR LIČNIH IMENA

- Abo 530
 Acontius (Akoncije), kardinal 263
 Acra-banis 209, 211, 212
 Acra-banus 209, 211, 212
 Adamović, M. K. 15
 Ada-ric 345
 Ada-ulfus 346
 Æd-wulf 346
 Adica 345
 Adila 345
 Ado 345, 346
 Adolf 346
 Ago 385
 Agi 385
 Agil 385
 Agila 385, 481
 Agirrus Epicadi 207, 254
 Agro-miru-s 342
 Ahab 80, 85
 Ahazije 80, 85
 Ahuramazd, mitraističko božanstvo 107
 Ajeti Idriz, albanolog 375
 Alani 145
 Alarik 388
 Albanci 189
 Albila 481
 Aleksandar, aleksandrijski episkop 365
 Aleksandar Makedonski 401
 Alessi, lingvista 95
 Alföldy, G. 182, 183, 207, 242, 295, 402
 Alfr 346
 Aličić S. Ahmed, osmanista 73, 180, 230, 242, 307, 451, 456, 468, 521, 522
 Alići, rod, 250
 Alija 114
 Alirejsović, E. 504
 Aliulfo, Aliulfus 534
 Amalasvinta 169, 265,
 Amali 482
 Amals 371
 Ammales 482
 Amo 371, 481
 Amizzo 371
 Anagasts 349
 Ana-gastus 349
 Anala 481
 Anatarih, gotski kralj 411
 Ancila, žena Stjepana Kotromanića 247, 248, 251
 Anciliaš 248
 Ancilius 247
 Andila 314, 449, 456
 Anđelić Pavo historičar i arheolog 11, 12, 19, 21-23, 27, 29, 30, 33-39, 41, 43, 44, 46, 53-60, 63, 78, 80, 84, 94, 101, 103, 104, 106, 110-114, 116, 119-124, 131, 134, 136-144, 146-148, 150, 153, 154, 168, 173, 174, 276, 301, 304, 305, 315, 354, 372-375, 378, 379, 388, 512, 555, 557, 566, 567, 578-580, 592, 593
 Fra Anđeo Zvizdović 174, 347, 524
 Aničić, M. historičar 63, 66, 113, 275
 Aninius 242
 Ansila 481
 Antoljak, S. 191, 292, 517
 Aplis 238
 Apolonije Rođanin 181
 Arbanasi 208
 Ardagast 351
 Argath 310

- Argeta 310
Arhidakon, T. 227, 258, 259, 267,
281, 293, 294, 339
Ariariocus 317
Ariarith 317
Arije, 110, 262, 263, 268, 365, 366,
367
Arin-theus 315
Armo 482
Arupini 183
Ariman, mitraističko božanstvo 110
Arnigisclus 349
Aristius 294
Aristio 294
Aristodije 293, 294,
Aristo-dios 294
Aristtonicus 294
Aro 541
Arva-gastes 349
Asboth, J. 430, 505
Asinari 285, 403
Atanacković-Salčić, V. 495
Atanarih 260, 474
Athala 481
Athavulfus 346, 458
Aþa-wulf-s 346
Atila 260
Attila 325
Atula 260
Atis, rim. božanstvo 88
Atta 308, 350, 352
Audata 211
Audatus 211
Audasius 211
Audoleon 211
Audulus 254
Auksencije 256, 411
Ausila 314, 322, 456, 484
Ausiulf 459
Autoscutus 211
Autus 211
Austr 542
Austrapi 542
Austriahen 542
Austrighysel 542
Austrigusa 462
Austrin 542
Austrovalg 542
Austrogothi 462
Austro-Ugarska monarhija 15, 17,
33, 153, 565, 577, 591
Autarijati 84
Avari 145, 159, 358
Azarič 295

Baal, kanaansko božanstvo 85
Baculus 183
Babić Anto, historičar, 190, 223,
292, 333, 338, 364
Babić, P. 518
Bakula 183
Bakula, knez 385
Bæla 481
Bal 433
Bala 433
Baldvin 407
Baličević, F. biskup 91, 118, 174,
556
Balorda 208
Bandžović Safet, historičar 16
Bando 21, 23, 24, 25
Bara 394
Barbara 394
Baracio 254
Bardo 324
Barić, E. 300, 461
Barić Henrik, lingvista 218, 293,
307, 308, 324, 325, 415, 443, 447,
531, 534
Barin 320

- Baro 386
 Baroevi[ć] 386, 574, 588, 600
 Baršan, đavo 320
 Bartolini, E. 164
 Bartolomej 386
 Barzimer 437
 Basler Đuro arheolog i historičar 11, 30, 36, 39, 40-46, 49, 52, 63-65, 78, 81, 110, 114, 116, 147, 150, 153-159, 161-163, 166-168, 170, 173, 216, 448, 512, 527, 566, 567, 578, 592, 593
 Batali, Q. 207
 Batalo Santić 294, 295, 296, 322
 Batinić, fra Mijo 505
 Bato 184
 Baton 184
 Batović Šime, arheolog 466
 Batrić 381
 Bat-win 479
 Bedo 437
 Bedenko, V. 82, 288
 Begal 308
 Beganovići, bošnjački rod 546
 Bela IV, 64, 192, 194
 Belcarum 399
 Бѣлханић 101
 Belić Aleksandar, lingvista 102, 195, 460
 Benac Alojz, arheolog 34, 78, 83, 129-131, 134, 136, 139, 158, 159, 163, 169, 172, 179, 215, 266, 386, 409, 430, 476, 479, 480, 509, 524
 Beric 311
 Beloka 397, 399
 Belošević, J. 466
 Berg 306,
 Bergi 306, 311
 Bergell 306
 Bergela, bilinopoljski starješina 296-305, 306, 299, 305, 308, 323, 549, 572, 587, 586, 597, 598
 Bergeta 305, 310
 Bergio 306
 Berguiahen 306
 Bergullus 306
 Bernard, splitski nadbiskup 293, 294, 326
 Bernhard 450
 Berno 450
 Berneker E. 311
 Beritić, D. 139
 Berislav Skočić 351
 Bert 387
 Berto 387
 Bešlagić Šefik, historičar 49, 120, 122, 125, 127-29, 133, 135-139, 151, 172, 188, 336, 350, 361, 391, 392, 394, 395, 399, 400, 413, 422, 427, 428, 429, 455, 457-460, 464, 465, 470, 471, 473, 474, 476, 484-492, 493-497, 500-502
 Beto 437
 Betto 437
 Bezlaj Franc, lingvista 352
 Bdina 397
 Biatec 438
 Biloka 397
 Bjeloka 397
 Bjelopoljak, beg
 Bjelopoljak, bošnjački rod. 90
 Bindus, ilirsko božanstvo 21, 25
 Bienešanin 467
 Bionić 467
 Bladastis 312
 Bladosius 311
 Bladostus, bilinopoljski starješina 311, 572, 585, 597
 Bladoš 323
 Bladošt 311

- Blat-bert 438
Bleda 438
Bleta 438
Bodo 439
Bogdan 385
Bogosav sin Pribine 307
Bogumil, pop 340
Bojana 96
Bojanovski Ivo, arheolog i historičar 78, 82, 83, 86, 106, 159, 184, 205, 284, 441, 442, 474, 519, 525
Bojičić, Z. 144
Bolihna 457
Bono 389
Bonil 389
Bonulf 389
Boricii de Greca 252
Boricio bano 252
Boricus Michaelis Panze 252
Borizius 252
Boricus de Bozna 252
Borič, ban, 250, 570, 583, 596
Borić, ban 49, 179, 223, 224, 235, 237, 248, 250-255
Borić Ibrahim 251
Borić-Šaćiragić Suvada 251
Borići, bošnj. rod iz Varcar Vakufa i Fojnice 251
Borivoj 253
Boroje 253
Borojević 253
Borisav 253
Borovia 253
Bošković-Stulli, M. 260
Bošnjak, S. 62
Bošnjaci 16, 17, 18, 21, 32, 35, 48, 77, 78, 88, 165, 167, 175, 564, 565, 570, 575, 577, 589, 591, 600, 601
Bošnjak, etnik 17, 144
Botila 449
Božanić-Božić, N. 139
Božić J. Dobroslav 11
Božidar sin Pribine 307
Bladostus 296, 297, 301, 311, 312
Blum, J. 19
Bradijević 353, 354
Bradua 533
Brageta 296, 310, 311, 325
Braja 277
Brasida 207
Braune, W. 332
Bregec, heretik 327, 328
Bregoč, heretik 328
Bresciano 381
Breško 381
Bretъ 387, 388, 389, 574, 588, 600
Brgela 305
Brgelja 305
Brgulja, bošnjački rod u Žepi 323
Brisda, ban 186, 191
Brisia 186
Brissinus 186
Brizidia 186, 207
Broz, I. 341
Brković Milko, historičar 52, 280, 301, 303, 304, 305, 307, 310, 312, 325, 326, 371, 372
Brus 542
Budanova, V. P. 462
Budilo 397
Budni 397
Budimir 96
Budimir, kralj 271
Budimir Milan, lingvista 184, 247, 293, 294, 396, 397
Budmani, P 92, 248, 343, 405, 447, 469, 517
Bun 389 574, 588, 600
Buncat 389
Вунѣс 389

- Bungur, bošnjački rod 85
 Bunilović 389
 Bunović 389
 Butila 481
 Buturac, J. 139
 Buturović, bošnjački rod 466, 467
 Buzuk, A. 216
- Candalio 402
 Casiodor 337
 Catari, ilir. pleme 214
 Catarum 213
 C. Culcius Ingenuos 181
 C. Culcius Primus 181
 C. Culcius Secundus 181
 C. Ravoniu 189 s Celer qui et Bato
 Scenobardi 206
 C. Sollius Modestus Apollinaris
 Sidonius 166
 Caius Epicadi 207
 Cate-miru-s 342
 Ceded, Cedded, 257, 258, 259, 281,
 282, 339, 340
 Celer qui et Bato Scenobardi 206
 Cermanović, A. 81, 106, 107, 247
 Chelk 254
 Chlingensperg-Berg, M. 466
 Chojača 248
 Chujava 248
 Chunihari 318
 Cocus 374
 Coli 482
 Colionius 184
 Cosmas 181
 Cotromano Tedesco 219, 222, 223
 Croata 357
 Cuio 182
 Cujača 248
 Cul 187
 Culcia C. Secunda 181
 Culcia Prisca 181
 Culcius 181
 Culici, ilir. pleme 182
 Culin 183
 Culinë 189
 Culinus 184, 185, 186, 187
 Culio 187
 Culus 181, 184, 185, 186
 Cullonius 184
 Culo 181, 182, 183
 Culon 183, 184
 Culus 181, 186
 Culipert 124
 Cvatko, krstjanin 318
 CVLO 182
 Cigani 27
 Csallálany, D. 147
 Culus Acenius 181
 Cunigast 318, (-gastus) 349
 Curbania 212
- Çabej Ekrem, lingvista 244
 Čače Slobodan, historičar 214, 215,
 218
 Čajkanović, V. 285, 403
 Čekić Smail, historičar 210
 Čelebić Mithat 347
 Čremošnik Irma, arheolog 28, 43,
 112, 114, 143, 165, 462,
 Čremošnik Gregor, historičar 188,
 244, 264, 265, 313, 571, 584, 597
 Čirković Sima, historičar 53, 61,
 101, 177, 191, 225, 255, 273, 379,
 571, 584, 597
- Čorović-Ljubinković, M. 493
 Čorović Rešad 529
 Čorović Vladimir, historičar 11, 26,
 41-43, 51, 62, 70, 78, 101, 148, 149,
 151, 171, 174, 191, 194, 196, 219,

- 221-223, 226, 245, 254, 261, 280,
372, 373, 375, 416, 497, 498, 500,
566, 579, 593
Ćošković Pejo, historičar 73, 135,
176, 275, 280, 293, 294, 301, 304,
305, 307, 310, 312, 329-331, 333-
336, 343, 347-349, 359, 362, 371
Čović Borivoj, arheolog i historičar
78, 83
Ćrlapac 308
Ćurčić Vejsil, konzervator 19, 35,
38, 430, 493, 500, 501,
Ćurići, herc. rod 210
- Dacco 482
Dabiša, kralj 324
Dagila 314, 449, 456
Dagis 302
Dagis-teus 302
Dakota 482
Dalmati, ilir. pleme 184
Danica, sestra Stjepana II 243, 246
Daničić Đuro, lingvista 108, 253,
331, 343, 494, 496, 497, 513
Danilo 96
Dardanci, ilir. pleme 85
Darije I 212
Debeljački, M. 411
Dedić Mejra 526
Dedijer Jefto, etnolog 84, 210, 245,
393, 436
Demo, Ž. 388, 442, 519
Demofil 265
Desa uxor Palme 187
Desitijati, ilir. pleme 86
Denzler, G. 80, 85
Didodrag 295
Dijana, ilir. boginja 245, 246
Dijana, drugo ime Danice
Kotromanić 243-246, 251, 570, 583,
596
Dimil 456
Dimitrijević, D. 147
Dindari, ilir. Pleme 86
Dinić Mihajlo, historičar 60, 62,
324, 360, 388, 400
Diodor 520
Dioklecijan 81
Dius 440, 441, 552
Diusvir 440
Divković, M. 97
Dobri Bošnjani
Доброгость Рад[о]гостичь 351
Dobrost 313, 314, 439
Dobrović, B.
Dodila 314, 456, 457
Dodo 456, 457
Dodoje sin Brvca 456
Dodoš 457
Dondaine, A. 370
Draganović K. historičar 93
Drageta 323
Dragice, bilinopoljski starješina 296,
301, 302, 315, 326, 327, 572, 585,
597
Dragič 301, 310
Dragić 326
Dragić sin Dobruna 456
Dragise 315, 327
Dragissa 386
Dragiša 325, 386
Dragoja sin Radana 455
Dragost 313
Gragić, M. 243, 301
Dragoje 302
Dragojlović, D. 426
Dragota 310
Dragiša 301, 385
Dragoje ionotić Turčković 286
Drageta 296, 297, 299

- Dragota 231, 310
 Draže Ohmućanin 391
 Drigisa 385, 574, 588, 600
 Driugisa 269, 327
 Drkenda, bošnjački rod 208
 Drugost 313
 Držić, M. 107, 108
 Duda 336, 337, 339, 340
 Dudda 336, 337
 Dukljanin, pop 64, 477
 Duman 482
 Dume-rit 482
 Dumbović, V. 287
 Duraković Nijaz, politolog 506
 Dyggve, E. 155

 Džaja Srećko, historičar 232

 Ćardina, A. 109
 Ćurić, M. N. 207
 Ecker, R. 147
 Elamiti 212
 Elezović, G. 249
 Emerik 229, 234
 Emerik, ugarski kralj 70, 231, 233, 376
 Enena 242
 Epicadus 207, 254
 Eremis 295
 Erenius 295
 Eugen Savojski 111, 564
 Euzebiје, patrijarh 343, 344, 411
 Evans, A. 430
 Farkaš, pečujski prepošt 192
 Farlati, D. 65, 166, 167, 175, 227, 417
 Feist, S. 559
 Fekeža Lidija, arheolog 436, 491
 Ferdinand 354
 Ferjančić Božidar, historičar 251
 Fiala Franjo, arheolog 23, 24, 25, 83, 458
 Filandra Šaćir, politolog 506
 Fili-mer 452
 Filipović Milenko, antropogeograf i etnolog 27, 77, 79, 88, 90, 91, 99, 105, 106, 111, 143, 152, 208, 249, 284, 286, 287, 289, 316, 323, 356, 385, 419-422, 432, 435, 457, 513-516, 521-526, 528, 529, 532-536, 538-541, 550, 551, 553, 560, 564, 575, 589, 600
 Filipović Nedim, osmanista 189, 216, 230, 275, 321, 350, 353, 354, 355, 473, 475, 522, 553
 Filipović Muhamed, filozof i historičar 180, 506
 Filostorgije 411
 Fine, J. 209, 297, 326
 Fisković, C. 139
 Fočak Abdulah 347
 Fočo Salih, sociolog 506
 Forić, M. 179
 Fortis 238
 Franki-miru-s 342
 Franko 549
 Fravila 314, 449, 456
 Frigijci 412
 Fritigern 260
 Frigijac 288
 Gabila 314, 449, 456
 Gabričević, B. 182
 Gada 517
 Gadda 517
 Gado 415, 517, 520
 Gadesco 517
 Gadhari 517
 Gasinda 517
 Gaina 444, 456
 Gainas 456

- Galati 416
Galerije 81
Gambar 390
Gamillscheg, E. 110, 254, 262, 289, 302, 306, 308, 309, 311, 313, 314, 320, 322, 325, 328, 341, 345, 350, 351-355, 385, 387, 390, 394, 400, 402, 407, 415, 424, 432-434, 437-439, 449, 450, 455-457, 459, 467, 468, 473, 475, 478, 514, 517-519, 522, 530, 532, 541, 542
Garašanin Draga, arheolog 350, 387, 442, 473, 523, 548, 549, 550, 553
Garašanin Milutin, arheolog 85, 350, 387, 442, 473, 523
Gaata 260
Garde, P. 554
Gavran, fra I. 113
Gel-mirus-s 342
Georgijević, S 72
Gepidi 135, 147, 169, 467, 533
Geremia 295
Germani 12, 135, 145, 159, 169, 224, 265, 340, 352, 382, 565, 573, 576, 577, 591
Gervasius 289
Ghotos 258, 259
Gibal 123
Gibila 314, 449, 456
Gibon, E. 364, 412
Givi-mer 452
Glavaš, T. 144
Glušac Vaso, historičar 62, 134, 264
Gmiće, selo 451,
Goar 445
God 524
Godagast 524
Godagis 526
Godegisel 524
Goden 524
Godeša 524
Godnov 524
Godnje 524
Godimila 314
Godnik 524
Годуша 529
Goercus 445
Goiaric 322
Goičinь 389, 574, 588, 600
Goisavь 389
Goisvinta 314, 445
Goi-senda 314, 316, 389
Goja 445
Gojak 445
Gojak Vragogermac 388
Gojčin 389
Gojilo 445
Gojimir 445
Gojislav 445
Gojić 445
Gojiša 445
Gojšin 445
Gojko 445
Gojtan 445
Gojislava 314
Gom 532
Goma 532
Gombaličь 390, 574, 588, 600
Gon-di-salve-z 440, 540
Gostь 390, 574, 588, 600
Gostiljaninь 390
Gošić, N. 93-100, 103, 104, 294-296, 337, 343,
Goti 124, 135, 141, 147, 150, 151, 157, 162, 163, 165, 169, 255-260, 264-269, 271, 272, 282, 283, 289, 290, 291, 292, 319, 323, 325, 339, 340, 344, 349, i na mnogo drugih mjesta.
Goti minores 411

- Govedarica Bato, arheolog, 83, 179, 180, 188, 215
- Grabar, B. 337, 343
- Gradeša 391, 392, 394, 574, 588, 600
- Grado 320, 392
- Gradisav 392
- Grafenauer Bogo, historičar 217
- Grci 141, 156,
"Grci", staro stanovništvo Bosne i Hercegovine 413-428
- Гръдъ 277
- Green Kevin, arheolog 15, 33
- Gregorije XII, papa 263
- Grbać sin Borića 252
- Grgo Prkić 391
- Grgur I, papa 268
- Grgur IX, papa 192, 241
- Grgur XI, papa 232
- Grgur Veliki, papa 80, 82, 85, 87, 89, 107, 128, 140, 565, 581, 594
- Grigorije Nazijanijski 366
- Grimm, J. 332
- Grković Milica 181, 196, 197, 226, 229, 242, 249, 253, 374, 386, 392, 401, 407, 445, 477, 478, 524
- Gros, M. 192
- Grudi 446
- Gud 432
- Gudac 532
- Gude 532
- Gudelj 532
- Gudinand 530
- Gudi-nandus 530
- Guduskani 443, 561
- Gullerico 553
- Gulo 187
- Gumattius 533
- Gunde-mirus 342
- Гундулнѣ, A. 59
- Gunthi-mer 452
- Handžić Adem, osmanista 74, 250, 322, 543, 553
- Hadžibajrić Fejzulah 347
- Hadžijahić Muhamed, historičar, 12, 176, 191, 248, 261, 270-272, 278, 286, 318, 319, 320, 321, 335, 347, 542
- Hadžimejlići, bošnjački rod iz Visokog 103
- Hadžiomerović Ibrahim 347
- Haller, K. 260
- Halda-gastes 349
- Halilagić Sead 347
- Halilović Vehab 527
- Hamm, J. 247
- Handžić Mehmed 16, 78, 352
- Harjagauta 308, 324, 447
- Hartman, L. M. 292
- Hasan Dizdar 97
- Hasani, H. 297
- Haten 387
- Hekatej iz Mileta 181
- Helias 114
- Henrik, usorski ban 219
- Herennius 295
- Hergautr 308, 324
- Herigaoz 324
- Herigoz 308
- Herrman, J. 220, 283
- Herman, K. 430
- Hessen, O. 465, 465
- Hildi-mer 452
- Hiremia 295
- Hitila 314, 449, 456
- Hoa-mer 452
- Hoderic 345
- Hodović, S. 11, 146, 149

- Hoernes Moris, arheolog 20, 21, 28, 167
 Hofer, A. 327
 Holder, A. 218
 Holthausen, F., gotista 61, 302, 306, 313, 314, 316, 317, 320, 321, 324, 322, 332, 336, 337, 341, 342, 345, 351-354, 360, 388, 389, 398, 402, 404, 415, 429, 440, 441, 442, 444, 445, 451, 456, 457, 458, 468, 471, 513, 514, 518, 521, 527, 535-540, 547-551, 553, 554
 Horman, K. 19, 20, 23, 28, 29, 37
 Hors, slav. božanstvo 478
 Horvat A. 133
 Hoteš, heretik 328
 Hoteš 416, 523
 Хотѣшь, heretik 328
 Hotinъ 387, 574, 588, 600
 Hraban 449
 Hrabo 308, 449
 Храбъ 477
 Храбъре 477, 478, 479
 Храбърен 477, 479
 Храбърина 477
 Hrabreni, Vlasi 474, 476, 477, 478-483
 Hrabreni-Miloradovići, Vlasi 476
 Hrbeta 308
 Hrg 324, 572, 586, 597
 Hrgud 308
 Hrižo 308
 Hrosbert 479
 Hrosburg 479
 Хръсь 478
 Hrvati 12, 17, 21, 77, 124, 157, 181, 189, 216, 230, 248, 253, 291, 292, 326, 339, 510, 569, 575, 576
 Hrvatin, knez 275
 Hrvoje Vukčić 343
 Hvaonić 467
 Hubana, bošnj. rod 211, 210
 Huni 145
 Husić, S. 61, 65, 68
 Hval, krstjanin 94, 337-340
 Hyremia 295
 Ibrahimagić Omer, politolog 13, 506
 Ibrahimpašić Fikret 49, 391, 392, 395,
 Igila 314, 449, 456, 549
 Ilija 114
 Ilija gromovnik 84
 Iliri 135, 163, 182, 238, 290, 358, 565, 577, 591
 Illiri 185
 Ingeld 353
 Ingild 353
 Ingjald-r 353
 Ingo 353
 Inguiomeru-s 353
 Ingvaeones 353
 Iso 353
 Ivan de Casamare 263
 Ivan Franjo Jukić 505
 Imamović Enver, arheolog 77, 106, 114, 127
 Imamović Mustafa, historičar 16, 17, 62, 114, 191, 213, 220, 335, 351, 505, 506
 Immilo 449
 Imo 449
 Inoćentije III, papa 263
 Isidor Seviljski 256
 Istočni Goti 145, 157, 160, 162, 169, 264, 264, 462
 Ivan krstitelj 364
 Ivan, papski legat 258
 Ivančević, P. S. 494
 Ivić, P. 211

- Jahić Dževad, lingvista 13, 87, 180, 362, 459
 Jakošić, J. 65, 66, 73
 Jakov Prenestinski 263
 Jalimam Salih, historičar 234, 276, 401, 505, 506, 558
 Jana 244, 245
 Janja 244
 Jarak, M. 150, 257, 427
 Jelenić, J. 111, 153, 505
 Jelinek M. H. 332
 Jeremya 295
 Jerković, V. 337, 343
 Jezda 195
 Jezdimir 195
 Jireček Konstantin, historičar 62, 72, 166, 187, 191, 213, 229, 235, 236-238, 241, 291, 307, 312, 325, 344, 386, 392, 517, 553, 559
 Jordan 256
 Jorga, N. 175, 339
 Josip Broz Tito 251
 Josipović, M. 341
 Jovanović, S. J. 356
 Jovičević, R. 295
 Jukić, I. F. 62, 274,
 Jupiter Fulfurator 85
 Juraj Vojsalić, vojvoda 309
 Jurišić Blaž, lingvista 97, 182, 190, 213, 289, 295, 305, 316, 319, 336, 350, 362, 384, 399, 404, 407, 455, 453, 477, 478,
 Justinijan, car 162, 169, 265, 267
 Juzbašić, Đ. 180
 Južni Slaveni 17

 Kabadaja Mehaga 347
 Kadić Mufid 347
 Kajanto, I. 108, 184, 185, 247, 300
 Kajer, P. 498
 Kajmaković, Z. 49, 391, 392, 395,
 Kamber, D. 364
 Kamptz, H. 207
 Kandler 167
 Kangrga, J. 336, 337, 349, 527
 Kapadočani 288, 412, 416
 Kapidžić Hamdija 17, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 31, 32, 37, 42, 144
 Kapisoda 208
 Karadić Vuk 210
 Karije, Ž. M. 109, 520
 Karolinzi 167
 Kasiodor 256, 401
 Katarina, kraljica 51
 Katičić Radoslav, filolog 24, 155, 156, 180-182, 220, 230, 268, 273, 273, 283, 291, 443, 530, 568, 580, 593
 Kelemina, J, lingvista 268, 269, 291, 414, 415, 443, 531
 Kelti 358, 565, 577, 591
 Kempf, T. 167
 Kilibarda 208
 Kinamos, grčki historičar 251, 252
 Kinjalić
 Kitsikis, D. 505
 Klaić, B. 220, 282
 Klaić Nada, historičarka 62, 232, 233, 252, 254, 341,
 Klaić Vjekoslav, historičar 50, 51, 53, 62, 111, 204, 219, 231, 248, 251, 252, 301, 302-305, 309, 310, 311, 341,
 Kluge Ferdinand, lingvista 339, 348, 349, 356, 360, 425, 429, 471, 491, 549, 573
 Knežević, fra Antun 505
 Knievald, D. 261, 283, 293, 349, 371, 430

- Koliep 482
 Koloman, herceg 126
 Koloman, mađarski kralj 194
 Komod 81
 Konstancije, rimski car 256
 Konstantin, car 341, 411, 412, 543
 Konstantin Porfirogenit 460
 Konša, katol. rod 90, 91, 92, 115
 Korić (Nuhana) Osman 122
 Korić Zahid 123
 Korić Zahida 123
 Kotroman, ban 49, 190, 212-227, 570, 583, 596
 Kotroman Got 221, 563, 570, 583, 596
 Kovačević-Kojić Desanka, historičarka 51, 53, 59, 67, 73-75, 101, 113, 236, 287, 345, 470, 552, 556
 Kovačević, J. 396, 397
 Kosače, bosanska vlastela 400, 402
 Кукълець 295
 Krač 296
 Krahe Hans, lingvista 184, 207, 209, 211, 212, 242, 300, 332
 Kraljačić Tomislav, historičar 17
 Hreševljaković Hamdija, historičar 378, 463, 527
 Kreševljaković Muhamed, historičar 422, 454, 472, 527, 537
 Kretchmer, P. 212
 Krleža, M. 80, 85, 493
 Krvaš 289, 324
 Kučan, A. 396, 397
 Кучевъс 373374
 Kujača 148, 249
 Kujava 248, 249, 570, 583, 596
 Kujavići, Vlasi 249
 Kujundžić Juraj, pseudonim Đ. Baslera 35, 39, 40, 43, 45, 46, 63, 64, 73, 81, 112, 166, 276, 512
 Кульдукъ 188, 381
 Kulin, ban 12, 22, 49, 161, 179-181, 190, 222, 235, 237, 248, 296, 373-388, 399, 376, 550, 570, 571, 583, 584, 596
 Kulin 186, 188
 Kulinić 186
 Kulišić Špiro, etnolog 196, 524
 Kulenović Adil 506
 Kuna Herta, filolog 94, 301, 302, 304, 305, 309-311, 337, 343, 387, 391, 396, 426,
 Kuniald 318
 Kunimund 318
 Kuzma i Damjan, vrači 112, 114, 173, 512
 Kuzman 248
 L. Domicije Erot 441
 L. Ialli Valentis 206
 Lagarimanus 353, 434
 Landau, O. 108, 207
 Ladislav Silagi 263
 Langobardi 164, 268, 308, 328, 353, 424
 Lanter, R. 147
 Lappo 328, 439
 Lašvanin, N. 66, 222
 Laurenarijeri 164
 Lavić Senadin, politolog 506
 Leković, V. 215
 Lenti-mil 342, 456
 Leobman 453
 Leobmar 453 Leobmunt 453
 Lepčin, heretik 327, 328
 Leubasnus 318
 Leubast 453
 Leuben 304, 395
 Leubegild 453

- Leubegis 453
 Leubing 453 453
 Leubinus 327
 Licae Bardi 206
 Licinije 81
 Liptak, P. 145
 Liubman 453
 Loewe, R. 269
 Logobard 353
 Loma, A. 85, 89,
 Lončarić, M. 300, 461
 Lopac, M. 82, 288
 Lopašić, R. 561
 Loub 453
 Loubin 296
 Lovrenović Dubravko, historičar 52,
 53, 63, 66, 69, 73, 114, 118, 119,
 123, 125, 128, 130, 131, 136, 174-
 176, 227, 228, 231, 232, 237, 262,
 344, 347, 365, 417, 435, 491, 493-
 495, 497, 505-509, 567, 579, 593
 Lovrenović Ivan, publicista
 Lovrenović, M. 113
 Luben, bilinopoljski starješina 269,
 296, 304, 305, 314, 572, 585, 597
 Luben 395, 574, 588, 600
 Lubin, bilinopoljski starješina 296,
 298, 302, 303, 316, 327, 572, 585,
 597
 Ludovik, ugarski kralj 232
 Lučić, J. 139, 187
 Lugfrid 314
 Lughard 314
 Lulić, bošnjački rod 546
 Lupassi 451
 Lupčić 382
 Lupulus 382

 Ljuben 304, 314
 Ljubičić, Martin 91
 Ljubin 304, 325
 Ljubo 316

 Macan, pravosl. rod 88
 Macan, T. 194
 Madius filius Boricii 252
 Mado 424
 Mađari 234, 263, 264
 Magu-rix 535
 Mahmutćehajić Rusmir 335, 346,
 474, 506
 Mala-banus 209
 Malabairhts 482 482
 Malahajris 482
 Mala-theu-s 313, 482
 Mališnjan 481
 Mal-ulf 313, 482
 Male, E. 167
 Malić, D. 300, 461
 Malorix 482
 Mandić Dominik, historičar 47, 48,
 57, 63, 112, 114, 116-118, 121, 132,
 175, 240, 241, 247, 261, 263, 269,
 275, 276, 280, 290, 293, 296, 297,
 299-303, 304, 305, 311, 312, 318,
 321, 322, 324, 333, 335, 338, 341,
 343, 348, 350, 360, 349, 350, 360,
 362, 364, 368, 369-371, 378, 416,
 425, 426, 430, 505, 523, 567, 579,
 593
 Mandić, S. 391, 394
 Mandila 449
 Mandra, bošnj. rod 249
 Mangold 470
 Mani 218
 Manigoda, pravosl. rod 466, 468,
 469, 470
 Manijci, ilir. pleme 218
 Manna 536
 Manneleub 536

- Mannil 536
Manno 536
Manu 218
Marcellinus, Justinijanov kancelar 520
Marcuso de Barulo 187
Maretić Tomo, lingvista 95, 107, 181, 193-195, 203, 212, 213, 239, 247, 248, 274, 301, 401, 461,
Marević, J. 108, 166, 193, 338, 513
Margetić Lujo, historičar 164, 266-268, 278, 325, 361, 364, 501, 516, 571, 584, 597
Mariani 414
Marić Almir 123
Marić, R. 24
Marić Zdravko, arheolog 38, 179, 180
Marin, arhidakon 296
Marin Emilio, arheolog 165, 185
Marinus Dersie, iudex 187
Marjanović, B. 106
Marković Draža, četnički vođa 543
Marković, M. 218
Martholus de Mauresa 187
Martinofa, J. 261
Matej Ninoslav, bosanski ban 49, 177, 179, 190, 192, 206, 222, 235, 236, 239-243, 248, 570, 583, 596
Matko Talovac 345
Mazalić Đoko, historičar 112, 158, 159, 163, 169, 266, 409
Mazzo 424
Mazura 423
Mazura, zoon. 424
Mayer Antun, lingvista 24, 181, 183, 213, 214, 218, 249, 375, 402, 516, 533
Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak 505
Mehmed II El Fatih, sultan 347
Meran 314
Merigutans 414
Meringos 414
Merovinzi 167
Mičijević Senad 347
Miglotti, B. 427
Mihajil sin Kulina 187
Mihajlo, arhandel 387
Mihaljević, M, filolog 92, 183, 294, 305, 351, 384
Mijušković, S. 542
Mikić, Ž. 179
Miklošić Franjo, lingvista 54, 192, 223, 243, 295, 329, 331, 366
Mikolji, V. 552
Mil 482
Milan Ožegović
Milaš Radomirić 73
Milco 72
Mile Tukleković 295
Miller, K. 519
Mileta Radičević 556
Mileschic 72
Mileša 72, 73
Miletić, M. 174, 349
Miletić Nada, arheolog 21, 78, 145-147, 169, 269, 430, 435, 465
Milьdrug 72
Milgost 72, 396, 574, 588, 600
Miličević, M. Đ. 343
Miličević R. 210, 469
Milo 72, 396, 482, 574, 588, 600
Milobratъ 286
Miloje 72
Милоје, did
Miloje, Skrvojev 324
Milorad, pataren 324
Milosal 72
Miloš Kobilić 237

- Miloš Obilić 237
 Miloš Subotić 73
 Milorad 73
 Milutin 73
 Milj 56
 Milo 313
 Milobar, F. 326
 Milosal
 Milosavljević, D. 216
 Milost 313
 Milutin, gost 424, 425
 Minco 481
 Mingo 481
 Minerva 247
 Minko 481
 Miogost 383, 384
 Mirča, vlaški knez 229
 Mirče, drugo ime Tvrka I 49, 227-238, 570, 583, 596
 Misilo, fra K. 378
 Mišljen, gost 127
 Mitra, kasnoantičko božanstvo 81, 85, 89, 90, 105, 106, 107
 Mituloš 461
 Mišljen, gost
 Mladen II Šubić 240
 Molos 313
 Monjarčić, bošnjački rod 536
 Mora(s)n 455
 Moravcsik, G. 273
 Momsen, T. 520
 Мрдеша Ігъновићъ 351
 Muhamed 72
 Muhamed, sin Mustafa-baše 103
 Mujezinović Mehmed, osmanista 103, 347
 Mulić, J. 467
 Mund, vizantijski vojskovođa 265
 Murlachi 235
 Muržić 467
 Muvekit, Hadžihuseinović S. S. 78, 165, 282, 413
 Mužić Ivan, historičar 157
 Naganović, B. 66, 73
 Naja 250
 Najezda 195
 Nanna 354
 Nandonis 354
 Nandwulfs 354
 Nanphilds 354
 Nazor, A. 337, 343, 370
 Nebljuj 397
 Nedamisal 208
 Nedbal 397
 Negost 313
 Nemanja 397
 Nemanjići 63, 68, 69
 Nenada 397
 Nepljuj 397
 Neretvanin fra J. 117
 Nesda 208
 Nespal 397
 Nespín 396, 397
 Nesypina 396, 398, 574, 588, 600
 Nestor 478
 Netušil 397
 Nevio-gastus 349
 Nicolaus Tuertchi Glauich 238
 Niketas Akominatos 213
 Nikodim 281
 Nicola de Culo, prezbitar 187
 Nikola Modruški 505
 Nikola iz Vicenze 370
 Nikola sin Krička 252
 Nikola Garazda 263
 Nikun sin Borića 252
 Niedabył 208
 Niedamir 208
 Niedomysl 208

- Nikolići, katol. rod. 90
 Niman, arhitekt 26
 Ninac Vukosalić 243
 Ninoje 242
 Ninoslav Novaković 242
 Niškanović, M 18
 Nilević Boris, historičar 62, 191
 Nodilo, N. 196
 Nodilo, S. 219
 Nonnic 457
 Nonnichi 457
 Nonnici 457
 Nonuš 457
 Nopcha, F. 218, 546
 Novak Grga, historičar 285

 Obicen, pataren 325, 573, 586, 597
 Obolensky, D. 261, 505
 Obrada filia Lupislaui de Nanagosto 354
 Odoakar 169,
 Odoin 320
 Odola 570, 583, 596
 Odola Prendić 254
 Ogostъ 383, 384, 482
 Ogramić-Olovčić, katol. rod 91
 Ohmućanin 392, 574, 588, 600
 Ohmućević 392, 393,
 Olfr 346
 Omlan 481
 Onila 481
 Opp 399, 472
 Oppa 399, 472
 Opodinovićъ 399, 574, 588, 600
 Orbini Mavro 61, 63-67, 71, 74, 75, 219, 221, 222, 227, 243, 255-257, 281, 417, 561, 572, 585, 597
 Osmanlije 132
 Ostoja, bosanski kralj 117, 249, 343, 362
 Ocroë
 Ostojić, M. 117
 Ostojić, T. 407
 Ostrogotha 462, 542
 Ostrogoti 164
 Ostroilo, epski junak Popa Dukljanina 542, 543,
 Ot, G. 52
 Otač 308
 Otto 473

 PAIO 182
 Paladije, episkop Ilirika 265
 Palameta, M. 484
 Palavestra Vljako, etnolog 246, 260, 413-416, 419, 552
 Palmotić, Dionorić, J. 61
 Pandžić, B. 52
 Papazoglu Fanula, historičarka 86, 212
 Papić, fra P. 117
 Partini, ilir. pleme 85, 86
 Pašalić, Esad, historičar 86, 106, 107, 110
 Pašić Ibrahim, historičar, 25, 49, 82, 84, 166, 167, 172, 179, 186, 188, 230, 245, 321, 381, 382, 455, 458, 549
 Pašić, S. 30
 Pašić, Hamid 30
 Paškvalin Veljko, arheolog 11, 29, 44, 46, 47, 106, 170, 179, 180, 559, 566, 578, 592
 Patarenì 175
 Patern 257
 Patsch Karl, arheolog i historičar 11, 19-26, 28, 29, 33-37, 39, 40, 41, 43-47, 53, 77, 107, 109, 110, 116, 143, 144, 152-154, 158, 165, 167, 173, 174, 377, 378, 462, 519, 565-567,

- 577, 578, 580, 591-593
 Paulus Sosometanus 340
 Pavao Klešić 323, 343, 362
 Pavešić, S. 300, 461, 494, 496
 Pavičević, D. 191
 Pavle Đakon 164
 Pavle Radišić 362
 Pavle Rovinjanin 117, 512, 556
 Pavlovići, bosanska vlastela 365, 366, 436, 491
 Pavličević, D. 191
 Pavlović Milivoje, lingvista 244, 347
 Pavlovići, katol. rod 90
 Pekić, G. 49
 Perić S. 103, 104, 145, 147, 567580, 593
 Perić, J. Ješo 91, 142, 146,
 Perojević, M. 51, 58, 63, 101, 111, 191, 192, 301, 303, 305, 310, 312
 Petar Galus 370
 Peti, M. 300, 461
 Petračić, F. 429, 516
 Petranović, B. 372
 Petrović, fra L. 281, 301, 326
 Petrović, P 120
 Piccolomini E., papa 365
 Pines 398
 Pilat 381
 Pirusti, ilir. pleme 86
 Pisani, V. 24
 Pietro Livio Veroneze 255, 256, 281, 572, 586, 597
 Pilar, I. 326
 Pilarić, G. 145
 Pirraku, M. 188
 Plinije 181
 Pojezda 195
 Pokrajacъ Oliverovićъ 400
 Poleta 381
 Polihranija 381
 Poljaci 461
 Pop Borić 252
 Pop Dukljanin 267, 271, 272, 542, 543
 Popović Ivan, lingvista 277, 290, 324, 415, 531
 Porfirogenit, K. 213
 Poznan, župan 97
 Poulsen, F. 155
 Prando 370
 Prandus 370, 371
 Praštalo, T. 209
 Pray, G. 227
 Presda 191
 Presdra 191
 Pribak 308
 Pribidrug 308
 Pribilь 286
 Pribilo 308
 Pribio 308
 Pribinići 309
 Pribinovići, Vlasi 309
 Pribis, bilinopoljski starješina 296-298, 306, 307-309, 318, 320, 321, 572, 585, 597
 Pribisal 308
 Pribisav 307, 308
 Pribiš 307
 Pribiša 307, 320
 Priboe, dijak 50
 Pribun 308
 Protazije 381
 Przybysław 308
 Przybyvoj 308
 Priesda 191
 Приезда 196
 Приесьда 204
 Приезьда 204
 Prijesda, ban, 12, 49, 180, 186, 190-

- 212, 222, 224, 235, 237, 248, 254,
381, 570, 583, 596
Prijezda, ban 179, 190-212
Prijezda Veliki 241
Prisda 191, 194
Prokopije 256, 265, 455
Pucić, M. 332
Pudarić, S. 103, 104, 142, 145, 146,
147, 567, 580, 593
Pudić Ivan, gotista, 162, 256, 265,
281, 282, 285, 288, 289, 301, 308,
310, 324, 325, 332, 337, 342, 344,
351, 364, 367-369, 388, 412, 426,
443, 445, 456, 474, 482, 531, 571,
584, 597
- Quadi 285
- Rački Franjo, historičar 263, 273,
280, 310, 302, 304, 311, 333, 337,
341, 343, 505, 561
Rad 309
Rada 309
Radagais 309, 415
Radagaisus 309, 317
Radagasus 309
Radagisus 309
Radas 319,
Radegund 309, 415
Radelfrit 319, 415
Radelind 309, 415
Radelindis 309, 415
Radenko 319
Radbald 319, 415
Raderich 319, 415
Raderis 319, 415
Radica 319
Radić 319
Radić Sanković 295
Radigost 358
- Radin Butković, gost 139, 269, 270,
322, 336, 353, 366, 425, 505
Radihna 319
Radila 481
Radilac 481
Radilo 319
Radisav 319
Radivac 319
Radivoj 319
Radko 319
Radlac 319
Raderich 319, 415
Radigis 309
Radigris 309
Radko 319
Radnath 319
Rado 313, 351, 415, 481,
Râdo 313, 317, 319, 322, 341, 342,
351, 415, 481, 518
Radoar 309
Radoara 309
Radoć 319
Radobert 319
Radogisil 309
Radogisilus 309
Radogost, bosanski episkop 350
Radogost 351
Radogostić 351
Radogot 351
Radonja Ratković 400
Radomer, did 338, 340-342,
Radomil, dijak 342
Radosav krstjanin 370, 574,
Radoslav, did 335
Radojčić Nikola historičar 62, 227
Radojčić, S. 391, 394
Radmil(o), starac 361
Radmilo, sin Mirče 230
Radoje 319
Radomir, starac 275

- Radomir, župan 277
 Радомирић, М. 59
 Radomirić, М.
 Radonić, Ј. 62
 Radonja 319
 Radonja sin Đurđa 307
 Rados, bilinopoljski starješina 296, 298, 306-309, 322, 572, 585, 597
 Radost 313, 322
 Radoslav, gost 275
 Radoslav Pavlović 365, 366, 366
 Radosava 319
 Radoslav, did 275
 Радославъ 101
 Radovac 319
 Radovan 319
 Radowin 319, 415
 Raduald 319, 415
 Raduča 319
 Raduwari 319, 415
 Radulf 319, 415
 Radwan 319, 415
 Radward 319, 415
 Ragadais 546
 Ragadaisus 309
 Ragadeo 546
 Ramović Mehmed, geolog i historičar 441, 442, 549,
 Rando 514
 Randol 514
 Rand-ulf 514
 Ranke, Ј. 17
 Rastić, Ј. 219
 Rastima 327, 328
 Rastina, gost 328
 Rastudije 293, 294
 Raška 67
 Raḥarjis 484
 Ratamar 319
 Ratgad 319
 Ratgaud 319
 Ratgoj 319
 Rathard 319
 Rathelm 319
 Rathram 319
 Ratroc 319
 Raudipertus 400
 Raudo 400
 Raunig, В. 165
 Reichert Herman, lingvista 123, 303, 304, 309, 312, 314, 316, 318, 320, 323, 328, 353, 355, 360, 385-387, 389, 395, 398, 399, 402, 406, 433, 437, 438, 440, 446, 449-451, 455-457, 459, 462, 467, 472, 473, 478, 515, 523-525, 530, 532, 536, 542, 546, 548, 551, 554
 Redagaisus 309
 Reiser, О. 19
 Rendić-Miočević Duje, historičar 181, 182, 184, 186, 205-207, 238, 242, 254, 402,
 Resti, dubrovački hroničar 335
 Rešetar, М. 341
 Rhadagaisus 309
 Rhomarios, К. 155
 Ribezzo, F. 24
 Rikila 314, 449, 456
 Rimljani 292, 403
 Ristić, S. 336, 349, 527
 Roksana 401
 Roksandra 401
 Romani 166, 241, 253, 271, 292
 Ronald, mačvanski ban 219
 Roosens, H. 431
 Roteldis 484
 Rothešte 484
 Rottio 484
 Rozvadovski, Ј. 245
 Rudi 400, 574, 588, 600

- Rugas 457
Rugi 318, 457,
Rug-of 457
Runciman, S. 261, 505
Runilo 551
Runje, P. 372
Ruško 456
Rus, J. 542
Rusi 461
Ruvarac, I. 227, 243
Ruž 456
- Saba 554
Sabas 554
Sabi-gota 354, 554
Safet-beg Bašagić 505
Sag-gast-s 352, 385
Sagi, K. 527
Sag-ildu-s 352
Salaver 440
Salo 352
Salla 352
Saligast 352
Salihagić, M. 26, 34, 77, 114
San-mil 456
San Nicolo 65
Sandila 456
Sanda-mir 402
Sand-olf 402
Sandalj Hranić 339, 400, 401, 402
Sandila 314, 402
Sandilo 402
Sando 402
Sankovići, bosanska vlastela 365, 509
Sandalj 401, 574, 588, 600
Sandalius 401
Sandale-li 401
Sandolus 401
San-mil 342
- Sasi 549
Sava lingi 554
Sava-ricu-s 554
Savildi 554
Schmaus, A. 293
Schracinger, W. 250
Schmidt, L. 160, 164, 285, 288, 412, 462, 480, 542
Schönfeld, M., gotista 285, 302, 313, 315-318, 320, 349, 352, 353, 360, 388, 455, 459, 471, 472, 475, 515, 522, 529, 530, 533, 534, 537, 548, 551
Schulze, W., lingvista 108, 184, 185, 186, 242, 247
Scipuar 515
Scräfer, K. 167
Sekundijan, episkop Ilirika 265
Selenas (Selenas) 412, 480
Sergejevski Dimitrije, historičar, 157, 158, 159, 164, 288, 409, 410, 451, 497
Siebs, B. E. 318, 319, 415, 450, 475, 478,
Sibislav, ban 247
Sidran Abdulah, književnik 180
Sigismund, mađar. kralj 229
Silvan, ilir. Božanstvo 86
Simić, R. 211
Simon, gotski komes 289, 442
Sindila 314, 449, 456
Skarić Vladislav, historičar 287, 538
Skender-beg 243
Slavica 440
Sla(u)ica Duornich 440
Softić, A. 414
Sokrat 256, 480
Sozomen 256, 285,
Solovjev, A. 134, 261, 293, 318, 396, 397, 430, 493,

- Skok Petar, lingvista 72, 95-98, 102, 109, 179, 183, 189, 195, 204, 213, 214, 217, 226, 229, 231, 239, 240, 247, 249, 250, 279, 280, 285, 296, 316, 317, 330, 331, 341, 374, 375, 387, 393, 404, 407, 444, 460, 494, 496, 501, 517, 521, 523, 531-533, 535, 536, 539, 541, 548, 554, 557, 559
 Skurla, Stj. 61
 Slaveni, 11, 27, 61, 172, 226, 265, 271, 272, 285, 286, 357
 Smičiklas, T. 70, 192, 193, 230, 247, 296, 301, 305, 309, 310, 311
 Srežović, Dušan, arheolog 81, 106, 107, 247
 Srb 208
 Srbenda 208
 Srbi 12, 17, 21, 62, 124, 181, 211, 465, 510, 569, 575, 576
 Stanford, W. B. 24
 Stanić, P. 222
 Stanišić, M. 543
 Stanko, knez 385
 Starcedius 360, 573, 587, 598
 Starčević Anto 133
 Stefan Bizantinac 181
 Stefan Nemanja 236, 262, 373
 Стѣпанъ 101
 Stephanus Messiliensis 65
 Stjepan Ostoja, bosanski kralj 335
 Stjepan (Stefan) Prvovjenčani 261, 415
 Stipčević Aleksandar, iliolog 182, 430
 Stjepan 194
 Stjepan Kotroman 219
 Stjepan Drašković 194
 Stjepan II Kotromanić, ban 50, 58, 61, 64, 69, 93, 105, 111, 112, 115, 275, 295, 338, 417, 492
 Stjepan Lukarević 556
 Stjepan Tomaš kralj 51, 135
 Stjepan II Tvrtković, ban
 Stjepan Vuk 50
 Stefan Mirče, 67
 Stevan, mađarski kralj 222
 Stipčević Aleksandar, historičar 402
 Stojanović, Lj. 192, 248, 254
 Stojanović, S. 166
 Stratimirović, Đorđe, arheolog 21
 Strazo 308
 Streitberg, W. 288, 462
 Strik m. Seid 347
 Subašić, muslim. rod 90, 91
 Suevi 285
 Suić Mate, historičar 459
 Sui-miru-s 342
 Sultanić Šerif 122, 123
 Svebi 285, 286, 340
 Swebi 285, 403, 405
 Sveti Julijan 138
 Sveta Marija (crkva) 111
 Sveti Martin 138
 Sveti Mihovil 113, 174
 Sveti Ilija 12, 80, 85, 87, 105
 Sveti Ilija, brdo 85
 Sveti Nikola (samostan) 32, 35, 41, 43-45, 46, 58, 59, 61-65, 111, 114, 115-119
 Sveti Petar 338
 Sveti Udalrich 163
 Sveta Marija (samostan) 77
 Sveti Sava, 62
 Svetić, S. 89, 105,
 Szevlad 542
 Свибѣнчанинъ 286, 403, 406, 574, 588, 600
 Swebi 403, 405

- Šabanović Hazim, osmanista 345, 355
 Šahinović, N. 144
 Šanjek F. historičar 65, 119, 138, 191, 258, 259, 262, 280, 281, 293, 297, 299, 301, 303, 304, 307, 326, 334, 335, 341, 367, 376
 Šegvić Kerubin, historičar 339, 573, 587, 598
 Šidak Jaroslav, historičar 177, 326, 327, 360
 Šimundić Mate, lingvista 188, 226, 381, 492
 Šimunović Petar, lingvista i onomastičar, 67, 74, 80, 95-99, 186, 189, 251, 278, 279, 341, 359, 393, 406, 513, 532, 545
 Šišić Ferdo, historičar 271, 291, 333
 Škegro Anto, historičar 52, 179, 372
 Škobalj, fra A. 27, 80, 84, 493, 497
 Šmilauer, V. 542
 Šoljan, A. 188
 Šufflay, M. 402
 Šundrica, Z. 61, 68, 255
 Šunjić Marko, historičar 193, 247, 363
 Švabe 285
- Tacit 285, 403
 Tadić-Đurić, M. 471
 Tafra, R. 157, 159, 292, 339, 442, 463, 517
 Tagaus 328
 Tago 328
 Talijani 370
 Tarah 381
 Telar, S. 207
 Teodahad 265
 Teoderih, gotski kralj 151, 164, 169, 264, 265, 267, 289, 292, 395, 470, 542
 Teodoreta 256
 Teodorik 289
 Teofan, hroničar 351
 Tešilo 415
 Tezalović 467
 Tháloczy Lj. historičar 16, 50, 53, 58, 63, 97, 105, 193, 219, 220, 221, 275, 295
 Theiner, A. 192, 280
 Theude-mer 452
 Timur, sin Hamze 79
 Tiraboschi, H. 281
 Tješilo 415
 Toma, hrvatski biskup 263
 Tomići, katol. rod 91
 Tomićić, Lj. 144, 145
 Totila 542
 Tkalčić 192
 Torquemada, kardinal 339, 364, 368
 Trajković, D. 558
 Trask, R. L. 72, 75, 110, 506, 507
 Trtiš 381
 Тртишъ Бановићъ 492
 Truhelka Ćiro, arheolog i historičar 11, 20-24, 26, 27, 32, 37-40, 43, 44, 48, 143, 148, 154-156, 163, 164, 167, 191, 194, 205, 224, 225, 272, 280, 302, 303, 305, 310, 318, 372, 373, 377, 378, 383, 385, 409, 430, 480, 494, 500, 505, 566, 571, 578, 584, 591, 592
 Tukidid 207
 Tunnennsis, afrikanski biskup 271
 Turci 78, 91
 Tvrdisav kršćjanin 238
 Tvrdisalić 238
 Tvrtko I Kotromanić, ban i kralj 50, 52, 58, 61-63, 66-71, 113, 116, 153, 166, 173, 175, 176, 227-239, 417,

- 569, 582, 595
 Tvrtko II, bosanski kralj 240
 Tvrtko Tvrtković, bosanski kralj 249
 Tunnunennsius, V. 164
 Turci 209
- Uban, ban, 209, 212, 570, 583, 596
 Ubana, pravosl. rod 210, 211
 Ubanić, bošnj. rod 209, 210, 211
 Ubanus 190, 192, 210, 211, 224
 Uglešić Ante, historičar 463
 Ulfila 257, 259, 281,
 Ulfo 257, 259, 281
 Ulfus 257, 258, 259
 Uli 316
 Uliaris 316
 Uligisal 285, 403
 Uni-gastus 349
 Urban V, papa 232
 Uroš, srpski kralj 68
 Ursicin 523
 Ursin 523
 Ursi-pertus 522
 Ursulf 523
 Užičanin Rizo 347
- Vage 539
 Vagig 539
 Vagoth 539
 Vaillant, A. 327
 Valafrid Strabon 291
 Vala-mer 452
 Valentijan 169
 Valesius, H. 285
 Vara 184, 391, 392, 394
 Varist 548
 Varisti 548
 Varo 184
 Varon 109
 Varvara 394
- Vasmer, M. 308, 324, 325
 Vego Marko, historičar 51, 67, 68,
 70, 71, 81, 112, 114, 125, 131, 133,
 134, 142, 168, 183, 188, 227, 228,
 237, 249, 276, 277, 286, 295, 315,
 352, 372, 383, 385-392, 395-400,
 403, 404, 406, 407, 430
 Veila 468
 Vejn Pol, historičar 269, 411, 412
 Vel 355, 515,
 Velaed 355
 Velagić Adnan, historičar 123
 Veland 355
 Veld 355
 Veldes 355
 Vell 355
 Vellango 355
 Vellav,
 Velmad 355
 Velungi 355
 Verĭkoviĭ 406, 574, 588, 600
 Verus 537
 Veselić, I. 188
 Vespazijan 81
 Vetranić, S. 512
 Vidasus 86
 Vidi-mer 452
 Vidić, J. 109
 Vidović Mirko, historičar 212, 226,
 232, 301, 303, 305, 327
 Vigala 457
 Vigan 457
 Vilarka 553
 Viliarico 553
 Viljenanth 550
 Vinaver Vuk, historičar 244, 313,
 314, 363
 Vingurih 288, 412, 480
 Vinski, Z. 411
 Viotko 456

- Vistre-miru-s 342
 Vitezović
 Vitigis 285, 403
 Vitruvije 82, 288
 Vizigoti 164, 266
 Vladislav 50
 Vladislav sin Pribine 307
 Vladoš 311
 Vlasi 230, 234-237, 249, 252, 307, 429, 455, 456, 457, 461, 559
 Vlatko sin Pribine 307
 Vlatsko Tumarlić, krstjanin 366
 Volcoslaus de Culino 187
 Volъedъnъ 407
 Vragogermac 388, 389
 Vrago-Germiec 388
 Vrana, V. 341
 Vučica 324
 Vučićević, G. 412
 Vučko, starac 275
 Vujičić Dragan, lingvista 245, 353
 Vuk, knez
 Vuk Banić Kotromanić 248
 Vuk Karadžić 494, 495
 Vukadin sin Pribine 307
 Vukić, knez 210
 Vukić sin Bratila, vlaški knez 307
 Vukomanović, M. 365, 366
 Vukosav, knez 50, 275,
 Vukoslavić Vlatko, knez 50, 58
 Vuković Jovo, lingvista 352, 396, 397, 398
 Vulfila 151, 256, 257, 259, 260, 274, 281, 282, 288, 289, 332, 340, 343, 344, 348, 349, 357, 358, 411, 412, 416, 425, 423, 425, 426, 480, 572, 573, 586, 598
 Vulpe, R. 185
 Wading, L. 113
 Wag 539
 Waro 548
 Wasila 314, 449, 456
 Weeck W. 465
 Weland 355
 Wenzel Marian, arheologinja 62, 66, 128, 129, 130, 153, 154, 430
 Wera 537
 Wereka 537
 Were-mund 537
 Werner, J. 465, 465
 Widi-goia 316, 322, 441
 Wienand 354
 Wigila 468
 Wiljaric 550
 Wisila 314
 Witila 449, 456
 Wragia 300
 Wrag-ulf 388
 Wrede, F. 462, 542, 550
 Wulfila 257
 Zadro Dejan, historičar 20, 28-30, 32, 35-37, 40, 41, 43, 44, 58, 59, 66, 67, 99-101, 103, 115, 379
 Zded 339
 Zanoni, H. 281
 Zapadni Goti 157, 158, 264, 467
 Zečević, muslim. rod. 90
 Zečević, E. 494, 495
 Zečević, V. 300, 461
 Zilić Adis 123
 Zirdum, fra A. 52, 113, 114
 Zimonjić, A. 25, 26
 Zlatković, S. 117
 Zinka, M. 300, 461
 Zorobabel 293
 Zot 381
 Zvizdović fra A. 113
 Жича

Žunbor, gost 275
 Žugaj, M. 67, 113
 Živković Pavo, historičar 52

REGISTAR GEOGRAFSKIH NAZIVA

Adžamovci 133, 138
 Albanija 504
 Albona 183
 Aljinići 91, 92
 Akmačići 427
 Akvileja 265
 Aljinići (Haljinići) visočko selo 534
 Andretium 295
 Antiohija 343
 Apeninski poluotok 185
 Arače 317, 572, 586, 597
 Arači 317
 Arandelovo 127
 Arareva gromila, arh. lokalitet 21, 317
 Argentaria 441
 Argud, Konjic 431, 575, 588, 600
 Argud, Višegrad 432, 575, 588, 600
 Argud, histor. toponim u Visočkoj nahiji 541
 Arnautovići (Glasinac) 520
 Arnautovići 11, 18, 19, 20, 22, 23, 25-30, 32-34, 37-48, 52-54, 57, 58, 63, 77, 79, 80-82, 90, 91, 93, 94, 98, 99, 103, 104, 106, 109-118, 124, 141-143, 145-149, 152, 154, 157, 161, 166-168, 228, 378, 512, 513, 520, 565-569, 571, 577-581, 591-594
 Ausgburg 163
 Avala
 Atlantik 146, 374

Bačina 138, 140, 141
 Babljak (Glasinac) 520
 Bačine 126
 Bađanj 138
 Bag, zaselak Monjara 539, 575, 588, 600
 Baga 539
 Bakići 136, 557, 558
 Bakri, nekropola 400, 432, 575, 588, 600
 Bakr(e), njiva u Goduši 432, 526
 Bakule, zaseoci u Batinu kod Posušja, u Kuljanima kod Banja Luke, u Mrakodolu kod Bosanske Kostajnice i selo u Posušju 183
 Bale, selo u Konjicu 433, 575, 588, 600
 Balkan 15, 78, 80, 121, 134, 187, 205, 226, 290, 294, 319, 327, 356, 559
 Balkansko poluostrvo 17, 465
 Bančići 245
 Bandusia, hidronim 24
 Banduša, hidronim 24
 Bandin konak, arheol. lokalitet 23, 24
 Banica, župa 50, 58, 275,
 Banja Luka 62, 183
 Banjevac 323
 Banjevići, selo 451
 Bare, lokalitet stećaka u: Luburić polje 435; Bristovi, Bugojno 435; Voljice kod Gornjeg Vakufa 435; Donja Presjenica kod Trnova 435; Šadići kod Vlasenice 435; Sajice

- kod Pala 435, na Velikoj Čvrsnici
kod Posušja 435; u selu Đeđevo
kod Foče 436; u selu Žuglići kod
Jablanice 436.
Barevišće 289
Barevište, Lištica, nekropola 289,
433,
Barevište, Gorani, Konjic nekropola
434
Barice, nekropola u: Danićima
kod Gacka 436; u Solakovićima
kod Ilijaša 436, u Tupanarima kod
Šekovića 436
Barići, selo 289
Barin do 320
Barinska, njiva 320, 572, 586, 597
Barnik, selo i nekropola 289, 434
Barovina ili Vinogradi, nekropola u
Čitluku 434, 289
Baroensis 267
Barski potok 575, 588, 600
Barzonja, stočarsko naselje i
nekropola 437, 575, 588, 600
Bast 137
Baština (Skender-Vakuf), nekropola
335
Batnoge, zaselak Ošanića 478
Batovo polje 21
Bazel 260
Beč 219
Begići 451
Beheći (Glasinac) 520
Bekija 133, 142
Beljak 127, 427
Bentbaša 347
Beograd 15, 18, 24, 27, 60, 62, 68,
79, 89, 93, 99, 102, 105, 106, 109,
166, 183 i na mnogo drugih mjesta,
uglavnom kao mjesto izdavanja
relevantne literature.
Berlin 108
Bestoensis 267
Betanj, šuma i nekropola 437, 575,
588, 600
Betton 437
Bettoniere 437
Bga 539
Biaca 550
Bihać 156, 160, 165, 168, 562
Bihovo-Crnač 83
Bijača (Gornja i Donja), selo 437,
438, 575, 588, 600
Bijelo Bučje 418
Bijelo Polje 90, 250
Bijeljinski kanal 245
Bileća 127, 389, 452
Bilimišće, Zenica 410
Bilino Polje 371, 372, 572, 586, 596
Bioča 355
Biokovo 218
Bjelašnica, planina 439
Bjelopavlići 249
Blagaj – Japra 168
Blaževići 126
Blidinjsko jezero 437
Blječva, selo i nekropola 429, 575,
588, 600
Bihać 561
Biograd 127
Bilajce 217
Bilimišće 171
Biskupići, selo 176
Bizant 267, 268, 269
Bjelorusija 462
Bjelosalići, selo 133
Blagaj 187
Bobova 428
Bobovac 54, 112, 113, 174, 176
Bogdašići 127
Bogojević selo 83, 127

- Bogumilski kamen, nekropola 428
 "Bogumilsko groblje" 428
 Boka Kotorska. 499, 504
 Bol (Brač) 518
 Bolino Poilo 371, 372
 Bologna 469
 Bolozan, hidronim 518
 Borač 127, 321, 366
 Borasi 168, 168, 173
 Borje 415
 Bosanska Gradiška 133
 Bosanska Krupa 313
 Bosanski Šamac 189
 Bosna, rijeka 22, 25, 35, 111, 113, 372
 Bosna, naselje 56, 291
 Bosna, srednjovjekovna država 50, 52, 59, 60, 64, 69, 70, 75, 77, 81, 92-94, 97, 98, 102, 114, 117, 118, 120, 121, 123, 126, 133, 135, 137, 139, 153, 164, 165, 179 i na mnogo drugih mjesta.
 Bosna i Hercegovina 15-19, 28, 32-35, 47, 52, 53, 57, 63, 75, 78, 82, 86-88, 93, 103, 105, 106, 111, 112, 116, 125, 126, 133, 136, 139, 148, 156, 158, 162, 169, 172, 173, 179 i na mnogo drugim mjesta.
 Bostane 127
 Bošnjića voće, nekropola 145, 146
 Brač 97
 Bradimlja 475
 Bradina, selo i nekropola 324, 325, 438, 572, 586, 597, 575, 588, 600
 Bradva, zaselak Monjara 533, 575, 588, 600; planinska kosa u Monjarima 533, 575, 588, 600; zirat u Zajezdi 533, 575, 588, 600; arheološki lokalitet na Glasincu 533
 Bradve, njive u Haljinićima 533, 575, 588, 600
 Bradvice, brdo u Daštanskom 549
 Brančiči 428
 Bratunac 86, 407, 429, 438
 Bregovo Selo 323
 Brestovo 418
 Brela 138, 141
 Brescia 469
 Breza 81, 150, 158, 159, 160, 290, 379, 410, 423, 448, 520
 Brezje 127
 Brčko 126
 Brdo u Vrhbosni 176
 Brgat 137, 139
 Brgovo Selo 323
 Brgulje 323
 Brgule, vareško selo 323, 549, 572, 586, 598
 Brigovo Selo 323
 Brijesta 138
 Brist 137
 Brista 138
 Bročanac 126
 Broćno 125
 Brod, nahija 245
 Brodarevo 250
 Brotnice 126
 Brotnjice 137, 138, 141
 Brsečine 138
 Brskovo 237
 Brvenik
 Bučje 127, 427
 Bubrež polje 216
 Budanj Donji, selo 439, 575, 588, 600
 Budapest 147, 220
 Budva 250, 317
 Bugarska 255-257, 264, 269, 291, 559
 Bugojno 171

- Buići 126, 138
 Buk 138
 Burnum 183, 519
 Butur 467, 468
 Butmir 217
 Buturčine, njive 467, 468
 Buzić Mahala 520
 Bužim 313

 Caperiš, izvor u Arnautovićima 105, 117, 512-514, 575, 588, 600
 Carigrad 16, 344, 411
 Cavtat 126, 137, 138, 139, 140, 141
 Cazin 463, 560, 561
 Celovec 123
 Cernica 127
 Cerovica 126
 Cetina 126, 135, 137, 140
 Cetinje 208
 Chodidich 344
 Chodidied 344, 346
 Chodidieth 344
 Cista 126, 138, 140, 141
 Copenhagen (Copenhag) 155
 Corini 183
 Cim 158, 159, 170, 409
 Coimo 250
 Comorcarii 253
 Corini 375
 Corfinium 247
 Crkvica (Gornji Ljubnići) 316
 Crkvica 84
 Crkvina, Arnautovići 99
 Crkvina, Mostar 170
 Crkvina (Mošunj) 161
 Crkvina (Bašine njive), Grude 171, 409,
 Crkvina (Gradac), kalvarija 410
 Crkvina, Sutina, Mostar 409
 Crkvina, Žitomislići 170, 408
 Crkvina (Šišulje) Ključ, 171, 410
 Crkvina, Gornje Turbe 410
 Crkvine 99
 Kalvarija), Mali Mošunj) 171, 410
 Chicago 48
 Crna Gora 503, 504, 538
 Crnač 127
 Crnač, Trebinje 126
 Crna Gora 132
 Crno Jezero 87
 Crveni Grm 388

 Čaić 126
 Čajkovica 137, 138
 Čanak, nekropola
 Čapljina 28, 47, 126, 242, 410
 Čarakovo 168
 Čatići 90
 Čavkići 165
 Čehići, selo u Goduši 525, 526
 Čekrčići 316
 Čelebići 415, 416
 Čelić 389
 Čengiće-bara 399
 Čepel, ostrvo 231, 296
 Čepikuće 126, 138, 139
 Čerin 126
 Čiovo 27
 Čipuljići 168
 Čitluk 126, 400, 432,
 Čolakovići, selo 451
 Čerakovci 286
 Čirići 335

 Dabravine 81, 150, 157, 158, 159, 162, 163, 166, 288, 379
 Dabrica 127
 Dacia 108
 Daleč, nekropola 563
 Dalmacija 70, 72, 83, 87, 135, 139,

- 156, 166, 186, 187, 253, 269, 293,
327, 328, 392, 503, 504, 562
Dalmacija, rim. provincija 166, 169,
184, 186, 214, 242, 292
Dardagani, selo 110, 529
Darugar 133
Daštansko, vareško selo 548, 549,
589, 600
Δεκάτερα 213
Decadaron 213
Decadoron 213
Δελιλοπαχ 336
Deračić (Dračić), zaselak Subotinja
553, 555
Derventa 189
Desova, nekropola 441, 575, 588,
600
Desilica 320, njiva u Kunovu
Desne 126, 138
Desove, nekropola 441
Didevo 335
Didići 336
Didovac, zaselak Subotinja 554
Didovina, nekropola 336
Dikan, mezra 321
Dikovača, 158, 159,
Dikovača (Imotski) 388
Doboj 471
Dobrača 335
Dobrigošće, selo u Jablanici 439,
466, 468, 470, 468, 575, 588, 600
Dobroštik, nekropola 314, 575, 588,
600
Dokmir 127, 427
Doli 138, 140
Dolni kraj 58
Долни краи 101
Doljani 168
Doljani, Bihać 168
Doljani, Jablanica, selo 126
Domavia 441
Donja Ostružnja, selo 471
Donja Presjenica 352
Donje Moštre, selo 285
Domaševo 127
Domrke 127
Donja Brela 126, 137,
Donja Dolina 20
Donja Žabica 127
Donja Nedeljica 427
Donja Zgošća 136
Donje Godomilje 520
Donje Osovo 520
Donji Orahovac 127
Donji Štitari 427
Dračevo 127
Dragan-selo 468
Dragičina 126
Dragić, srednjovj. grad 315
Dragići 315
Dragomilje 476
Dragonišnice 553, 575, 589, 600
Dragostina 314
Dragotina 126, 138,
Dragovo 85, 89, 105,
Drašnice 137, 140
Draževići 323
Drežnica, selo 414, 415
Drijenjani 84, 127
Drina, rijeka 85, 156, 245, 379
Drniš 267
Drvar 336
Drvenik 126, 140
Dub (Mašeta), nekropola u
Šabančićima kod Jablanice 503
Duba 138
Dubac 138
Dubačnica 235
Dubljani 127
Dubravka 137

- Dubrovnik 51, 61, 95, 107, 126, 139, 187, 236, 238, 295, 314, 388, 469
 Dubrovnik, nahija 216, 475, 530
 Dučevo 427
 Duge njive (Kaursko groblje)
 Kakanj, 171, 410
 Duke 538
 Duklja 295
 Dumanjići 520
 Dunav 260, 348, 349, 568, 580, 593
 Dunave 126, 137, 140
 Durica, njiva u Kunovu 320
 Dusina (Fojnica), naselje i rudnik 355, 439, 471, 552, 575, 588, 589, 600
 Dusina (Zenica) 440, 552, 575, 588, 600
 Dusine 552
 Dušino brdo, nekropola 440, 575, 588, 600
 Duvanjsko polje 519
 Duvno 84, 161, 162,
 Dužica 85
- Džepi 315
- Đakovo 176, 231, 509, 510
- Egipat 15
 Epidaurum 83, 267
 Epir 244
 Evropa 12, 114, 181
- Fatovo Greblje 541
 Fazlagića Kula 217
 Flanona 183
 Foča 55, 83, 400, 415, 491
 Fojhar, selo i nekropola 442, 575, 588, 600
 Fojnica 216, 220, 245, 287, 445, 549,
 Fojnica, rijeka 374
 Fojnica (Gacko) 127
- Gabela 47
 Gacka 268, 443, 530
 Gacko 127, 217, 400, 414, 415, 443 531, 575, 588, 600
 Gaćale, njiva u Mahali 443, 531
 Gaćani, zaselak u općini Prijedor 531
 Gaćarevac, njiva 443
 Gaće, šuma u Bićeru 443
 Gaćica šuma u Popima 531
 Gaćica, šuma 443
 Gačice, selo u Vitezu 361, 443, 575, 588, 600; zaselak u Kruščici kod Foče 531, 575, 588, 600; u Večeriski kod Travnika 531, 575, 588, 600
 Gačice, Glasinac 511
 Gareva 127
 Gata 138,
 Gavranić, arheološki lokalitet u Arnautovićima 89, 99, 105-107, 568, 581, 594
 Ginje, selo 444, 575, 588, 600
 Glasinac 11, 18, 20-25, 83, 86, 114, 152, 187, 215, 321, 335, 443, 458
 Glogovački kanal 245
 Gljev, selo 138, 444, 575, 588, 600
 Godilj 529
 Godimlje 516, 520, 575, 588, 600
 Godimilje 314, 476, 516, 517, 520
 Godiša 525
 Godomilje, selo na Glasincu 314, 475, 476, 511, 516, 517 518, 520,
 Goduša, selo u Visokom 432, 523-529, 575, 589, 600
 Goduš, selo 529
 Goduša, selo (Bijelo Polje) 529

- Gogošta 355
 Gojakovići 314
 Gojava, rječica u Ljubini 316.
 Gojevići, selo 445, 575, 588, 600
 Gojsalići, selo 445, 575, 588, 600
 Gojsar, mezra 322, 572, 586, 597
 Gomiljani 127
 Goranci 126
 Gorani, selo i nekropola 84, 335
 Goransko 127
 Goražde 88, 127, 188, 210, 390
 Gorica, Grude 133, 170, 409
 Gorica (Zadar) 440
 Gornja Bijenja 83
 Gornja Bokorina 428
 Gornje Godomilje 520
 Gornje Hrasno 242
 Gornje Moštre 284
 Gornje Podrinje 83
 Gornje Turbe 171, 322
 Gornje Vrbno 127
 Gornji Brgat 137
 Gornji Jugovići 127
 Gornja Mašeta, nekropola na Kupresu 502
 Gorobilje 242
 Goruša 34, 105, 116
 Gosinja 321
 Gostilj, selo 250, 445, 575, 588, 600
 Gostinja (Mala i Velika), selo 321, 446, 575, 588, 600
 Ostović, selo 446
 Gostovići, selo 446, 575, 588, 600
 Gostun, selo 446, 575, 588, 600
 Gostradići 357
 Gošića han, nekropola 460, 464
 Göteburg 108, 207
 Göttingen 207
 Glamoč 86
 Glamočko polje 267
 Glavica, Gornji Vakuf, 168
 Glina 126
 Grac 86
 Graz 192
 Grab 127
 Grabovac 126, 138, 140
 Grad (Vrana, Koprivnica) 520
 Gradač, selo 126, 158, 439
 Gradač, Mokronoge 520
 Gradač-Čapljina 126
 Gradač (Hadžići) 171
 Gradač, Homolj (Kiseljak) 410
 Gradač (Podgora) 520.
 Gradevska vrata 572, 586, 597
 Gradina (Brežani) 520
 Gradina-Kuljenovci (Derventa) 189
 Gradina, Milanovići 210
 Gradina, Moštre 284
 Gradina Kamen 86
 Grajan, selo u Goduši 525
 Grborezi 152, 172
 "Grčka groblja", nekropole stećaka u: Zapadna Bosna 417, 418; Centralna Bosna 418; Istočna Bosna 418, Zapadna Hercegovina 418; Istočna Hercegovina 418-419, Visočka nahija 419-421
 Grčko groblje, Kručica, Slano 141
 Grev 89, 86
 Grivin 374
 Grmljani 127
 Gromača 126, 138, 140
 Gromači 138
 Gromile, Bihać 165,
 Grude 126, 131, 409,
 Grudine (Crkvina) Bugojno 171, 410
 Grudna glavica, nekropola 446, 575, 588, 600
 Gruž 47
 Guča Gora, nekropola 437

- Gujina Bara 436
 Gudelj, zaselak Jošanice (Foča) 531
 Gudenovače, njive pod Očevljem 530, 531, 575, 588, 600
 Gudevo Brdo 145
 Gudinoge, zaseoci u Ratkovićima (Foča) 479, 531; i Svinjcima (Foča) 531
 Gudov do 432, 511
 Gudova glavica 432, 511
 Gumanac 468
 Gumanovice 533
 Gumerje, njiva u Srhinju 532, 575, 588, 600
 Gustovare 217
- Hadžići (Visoko) 287, 553
 Haljinići, selo 90
 Han Pijesak 215
 Hapapić 86
 Harači 317
 Hardomilje, selo i nekropola 447, 475, 476, 519, 522, 575, 588, 600
 Hardslović 521, 575, 588, 600
 Hardoslović 521
 Hatn 523
 Heidelberg 182, 207, 317
 Helsinki 247
 Herceg-Novi 182
 Hercegovina 25, 494, 495, 562
 Hios 516
 Хльмска земля
 Hočevlje, selo 448
 Hočevlje, selo 335, 575, 588, 600
 Hočevo 416
 Hočimer, nekropola 458
 Hočimeri, nekropola 458
 Hodidjed 336, 344, 345, 346, 347
 Hodžići 127
 Hoti 350, 448, 473, 523
 Hotičina, selo 416, 448, 575, 558, 600
 Hotigošće, selo 350, 473
 Hotine 416, 523, 575, 588, 600
 Hotit 350, 473, 523
 Hotovlje, selo 448, 575, 588, 600
 Hotski virovi 350, 448, 473, 523
 Hrastovi (Mramorje), nekropola 432
 Hrašćani 440
 Hrgar-Tihotina, arh. lokalitet 447, 561, 575, 588, 600
 Hrge, selo 447
 Hrgud, planina i selo u Hercegovini 324, 447, 561
 Hrnčići, selo 451
 Hrta 427
 Hrubine 575, 588, 600
 Huilica, njiva u Kunovu 320
 Hrvace 138
 Hrvatska 125, 132, 133, 159, 180, 217
 Hum 52, 58, 120, 231, 510, 562
 Hum (Trebinje), 127
 Humsko 424
 Hungariae 70
 Hutovo 211
- Ilčinova Lazina 84
 Ilgrar 539
 Ilidža 245
 Ilija, planina 86
 Ilijak 83, 88
 Ilijaš 87, 88
 Ilijin krsnik 83
 Ilina 83, 84, 88
 Ilinčica, Tuzla 84
 Ilinjača (Svetozarevo) 83, 88, 89, 105, 107, 569, 581, 594
 Ilijina glavica 83
 Ilijina greda 83

- Ilina glavica 83
 Ilino brdo 83, 84
 Ilirik 110, 163, 167, 217
 Iljaš 87, 452, 454
 Imljani 151, 575, 588, 600
 Imotski 126, 157, 159, 388, 494, 519
 Imotsko polje 388, 519
 Ingheres-love 353
 Isarn 353
 Istanbul 322
 Istar 256
 Istra 95
 Italija 264, 266, 268, 317,
 Izogošća 573, 586, 598
 Izogošt 353, 357
- Jablanica
 Jablaničko jezero 460, 464
 Jadran 135
 Jaglenac, izvor u Daštanskom 549
 Jajce 51, 106, 491,
 Jakovo-Kormadin, gepidska
 nekropola 147
 Jakunovo 572, 586, 597
 Janačko polje 127
 Janj 244, 245
 Janja 244, 245
 Janjevo 244
 Janjevac 245
 Janjica 245
 Janjiča 244
 Janjići 245, 324
 Janjina 138
 Janjina Dola 245
 Japra 150
 Jordan, selo i nekropola 450, 575,
 588, 600
 Jasenice 520
 Jasenik 127
 Javri drugim imenom Brgula, selo
 323
- Jesenice, nekropola 431
 Jonda, šuma u Goduši 526
 Jugoslavija 57, 182
- Kabernik, selo u Podrinju 450, 575,
 588, 600
 Kabernik, zaseok sela Kozadre 450,
 575, 588, 600
 Kablić 126
 Kalinovik 127, 399, 448, 459
 Kakanj 55, 315
 Kalimanići, selo 458
 Kalimbare, njive u Monjarima 536
 Kanjina 315
 Kamalj 529
 Kapadokija 289, 411
 Karin 183, 375
 Katera 216
 Κάτερρα 213
 Katuni 126, 138
 Kaurlaš, naziv za nekropole u
 Ljubini 316, u Monjićima 537
 Kifino selo 127
 Kijevo 138, 140
 Kikaći 406
 Kiler, nekropola 450, 575, 588, 600
 Kiseljak 183, 216, 323
 Kitoze, hidronim 518
 Kladanj 335, 445
 Klagenfurt
 Kličkovići 245
 Klisa (Bakići) 131, 386, 410, 431
 Klisa (Bužim) 560
 Klisa (Cazin) 560, 561
 Klisa (Jazbine, Batković) 558
 Klisa (Mutnik) 560
 Klisa (Radostovo) 561
 Klisa (Srebrenica) 557
 Klisa (Stijena, Podgradina) 560

- Klisa (Vranduk) 557, 558, 578, 589, 600
 Klisa (Varoška Rijeka-Porići) 561
 Klisa (u Visokom) 112, 113, 555, 556, 558, 560, 575, 588, 600
 Klisa (Vrlet, Prisjeka) 561
 Klisa (Vrbas) 560
 Klisa (Zvornik) 390, 529, 558
 Klisa, njiva u Kozadrama 560
 Klisa, selo u općini Kulen vakuf 561
 Klisac (Dusina) 355, 560
 Klisac (Šćitovo) 560
 Klisarišće, toponim u visočkom selu Lužnica 560
 Klisica (Zvornik) 558
 Klisina (Veliki Dubovik, Bosanska Krupa) 561
 Klisura 538
 Kliševo 126, 138, 140, 141
 Kliško vrelo 560
 Klobuk 159, 168,
 Klupca (Kravarevo, Gacko), nekropola 471
 Klupe (Donja Ostružnja), nekropola 471
 Klupe (Crkvenjak, Kreševo), nekropola 471
 Ključ 50, 58, 63, 275, 452
 Knez-polje 468
 Kobaš, nahija 216
 Kočarin, toponim u Ostrlji 546
 Kočerin (Lištica) 126
 Kolotini njive u Moštru 288, 289
 Koljane 138
 Kom 138
 Komorčar 253
 Komostrin 289
 Konavlje, župa 365
 Konogovo 511
 Konjic 107, 109, 110, 120, 122, 152, 217, 315, 353, 446, 572, 573, 586, 597
 Kosače 400
 Kosovo 85, 217
 Kostolac 262
 Košarić 395
 Košutica 215
 Kotačali 538
 Kotor (Boka Kotorska) 50, 213, 214
 Kotor (Crikvenica) 215
 Kotor (Vrbanja) 216, 275
 Kotor (Lijevče) 216
 Kotor (Mrkonjić) 216
 Kotor (Bilajce) 217
 Kotor (Gustovara)
 Kotor-Varoš 215, 216, 217
 Kitora (Kosovo) 217
 Kotorac 88, 214, 216
 Kitorača 214, 217
 Kotoras 216
 Kotorić 215
 Kotoršić 216
 Kotoriba 215
 Kotorište 214, 215, 216, 217
 Kotornica 216
 Kotorsko (Dobor) 214, 216, 217
 Kotorsko (Kobaš) 216
 Kotraže 216
 Kovačev brijeg, nekropola 492
 Kovačina, nekropola 492
 Kovačine, nekropola 492
 Kovanj, selo 492
 Kovinj, brdo 492
 Kozara 216
 Kozarići 88
 Ključ 400
 Krakow 245
 Krajčinovići 127
 Kralupi, selo 520
 Kraljeva Sutjeska 54, 55, 90, 103

- Kraljevo Guvno, toponim u Ostrlji 541
- Krbava 561
- Kreševo 216, 217, 220, 287, 355
- Kriva Reka 427
- Krivaja, selo 145
- Krstati kamen, nekropola 452
- Kršćan, toponim u Monjićima 537
- Kručica 141
- Kruga 529
- Kruškovo polje 189
- Kučevo 223, 373,
- Kučevsko zagorje 223, 373, 375
- Kučin 374
- Kučva 374
- Kućište 138
- Kujačići 250
- Kujavica 250
- Kukanj 88
- Muli, mezra 189
- Kulin, dva brda na Romaniji 188
- Kulino Brdo 1189
- Kulinova kosa 189
- Kulište 189
- Kuljani 183
- Kuljpet, brdo 124
- Kuna 138
- Kunovo, selo 250, 318, 319, 320, 390, 572, 586, 597
- Kunvenat 278
- Kunja, nekropola 431
- Kusturice (Glasinac) 520
- Kuti 127, 161
- Kutjevo 223
- Kvare, brdo 441
- Lađ(i)zovina, njive u Goduši 526
- Lapsunj, selo 450, 575, 588, 600
- Lastva 499
- Lašva 250
- Lazarići 127
- Le Bettone 437
- Le Biache 550
- Leipzig 16
- Lepenica 150, 159,
- Lešnica 427
- Libija 366
- Liburnija 269
- Ličeni 350, 523
- Liječka voda 529
- Lika 561
- Lim 86, 446
- Linice 540, 575, 588, 600
- Lipovica 387
- Lipljan 262, 350
- Lištica 126
- Livno 126, 133, 446, 453
- Logila 314
- Logobare, nekropola 434
- Logošta 353, 357
- Logušta 353
- Lomovita 245
- London 15, 33
- Lopare 387
- Lovčić 138
- Lovreč 126, 138, 140, 141
- Loznica 427
- Lubinchii 315
- Lubihova 454
- Lubimla 454, 475
- Lubišić 454
- Lubotić 454
- Lubotina 454
- Lubunča 454
- Ludmer, oblast u Podrinju 451, 452, 575, 588, 600
- Ludrum 267
- Lug 127
- Lugudunum 108
- Luka 88, 127

- Lumer, nekropola 452, 575, 588, 600
Lunica 539, 540, 575, 588, 600
Lužnica 111
- Ljesta voda 529
Ljubimlja 475
Ljubnići 315
Ljubljana 142
Ljubljenica 452
Ljubina, selo 136, 316, 317, 452, 454, 572, 586, 597
Ljubine, selo 452
Ljubinje 245, 396
Ljubišići, selo 452, 453
Ljubnići 316
Ljubogošta, selo 453
Ljubomir 400
Ljubomišlje, selo 453, 454
Ljubotići 453
Ljubovija 86
Ljubovina 317
Ljubovo, selo 453
Ljubskovo 317, 318, 572, 586, 597
Ljubunci, selo 453
Ljubuški 126, 159, 168, 388, 437
Ljuta 126, 128, 496
- Maculje 424
Macursko groblje 423
Mačkat 127, 427
"Mađarsko groblje" 428
Mađgaljovina 529
Mag 535
Maguljice 535, 575, 588, 600
Majdan, nekropola 563
Majkovi 126, 138
Makarska 91, 126, 138
Makedonija 172, 559
Maleševića dolovi ili Mašete, nekropola 502
- Mali Mošunj 81, 168, 379
Malo Čajno 49, 396, 397
Mamići 126
Mankel 398
Marka, Velika Gorica 166
Maribor 291
Massalengo 424
Mašet, nekropola u Podhumu kod Livna 503; u Bijelom Polju kod Livna 503.
Mašeta, nekropola u Ravnom na Kupresu 502; u Zastinju kod Livna 502.
Mašeta ili Grčko groblje, nekropola u Repovcima kod Konjica 503.
Mašeti, nekropola u Hrasnici kod Gornjeg Vakufa 502; u Fazlićima kod Travnika 502; u Rostovu kod Novog Travnika 502; u selu Has kod Novog Travnika 502; u Čaprazlijama kod Livna 502.
Mati-selišća, njive i čairi u Ostrlji 547, 575, 588, 600
Mazzocco 424
Mazola 424
Mazolo, Mazzolo 424
Mazolini 424
Mazzotta 424
Medanići 127
Medua 250
Međeđa 189
Mel 64
Mel, župa
Meran 414
Mesari 83
Mesenija 516
Mesia inferior 256, 269, 327
Mesopotamija 15
Metanjac 250
Mezija, rim. provincija 84

- Mihanići 141
 Miholjac 194
 Miholjače 127
 Mila 56, 57,
 Milano 164, 442
 Mile 12-14, 38, 39, 46, 48, 49, 51-55, 57, 58-61, 63-67, 71-79, 89, 92, 93, 95, 96, 98-100, 102-104, 106-110, 114, 167, 378, 512, 563, 568-570, 581-583, 595, 596
 Милѣ 50, 54, 55, 93, 100-102, 115, 144, 148, 152-154, 166, 175, 176, 251, 372
 Mileševa, 66, 67, 68, 70, 71, 109, 127, 227, 427
 Mileševo 63-67, 71, 73-76, 100, 109, 569, 582, 594
 Милешева 62
 Mileta 74, 79, 109,
 Milje 72, 95, 96, 102, 108,
 Miljeh 51, 53,
 Mili 20, 34, 35, 51-60, 63, 66, 67, 71, 93, 94, 96, 99, 100, 103, 104, 109, 115, 116
 Milih 54, 57
 Milo 54, 55, 104, 109,
 Milovo, selo 250, 455, 575, 588, 600
 Miljah 95
 Milji 94, 96
 Mincheri 481
 Mingilo 481
 Minhen 17
 Mir, selo 97
 Mirča drugim imenom Jelovčić 230
 Mirče 230
 Mirčoj 230
 Mirine 97
 Mirje 97
 Mirni humac 97
 Misoča 88
 Mlava 374
 Moesia superior 262, 385
 Modriča 127
 Mogorjelo 28-30, 40, 41, 47, 48, 114, 150, 158, 166, 409, 566, 573, 578, 587, 592, 598
 Mojstir 279
 Mokra Gora 127, 427
 Mokro 150, 166, 170,
 Moištra 275, 277
 Molina 538, 575, 588, 600
 Monte aureo 441
 Monjari, visočko selo 535, 536m, 575, 588, 600
 Monjići, selo kod Novog Travnika 537
 Morava 85
 Morava ili Dragača 286, 568, 581, 594
 Moravska 12, 285, 286, 403, 406
 Morija 414
 Morine 455, 456, 457, 575, 588, 600
 Mostar 16, 30, 122, 123, 126, 161, 170, 210, 409
 Moster 278,
 Mostir 279
 Mošatluk, nekropola kod Ključa 502
 Moštre, visočko selo 270, 274-290, 340, 350, 563, 572, 575, 585, 588, 597, 600
 Mošunj 161
 Mrakodo 183
 Mravinca 126, 138
 Mrkonjič-Grad 124, 150, 216
 Mrkonjići 520
 Mucla 95
 Muchla 95
 Mugla, 95
 Muggia 95
 Muggla 95

- Muhašinovići, selo 57, 223, 377-379
Mujdžići 150, 170,
Mulje 127
München 44, 61, 134, 147, 164
Municipium S 86
Muzge, nekropola 431
Mutula 95
- Nadin 183, 375
Naiuan 324
Naivan 324
Nanagosto 356, 357, 573, 586, 598
Nanina bara 526
Narona 165, 183, 242,
Nebok 555
Neckenmarkt 181
Necvijeće 127
Nedinum 183, 375
Nemenikuće 374
Neretva 460, 462, 465,
Neretva, nahija 475
Neretvica 84
Nerezi 150, 168, 171, 410
Nevesinje 83, 127, 455
Neum 419
Nikopolje 255-257, 344, 411, 500
Nikšić 307
Nirtovaj 521
Niš 467
Ništice 127
Norin 183
Nova Varoš 127, 483
Novi Pazar 427
Novi Sad 120
Novi Travnik 424, 471, 483
- Obište 530
Oborci 150, 170,
Ocrkavlje 427
Očazi 284
- Očevija, selo 457, 575, 588, 600
Očimeri, nekropola 458, 459, 575,
588, 600
Odačine, nekropola 459, 575, 588,
600
Odžak 520
Okret, šuma u Ostrlji 547, 548, 575,
588, 600
Olovo 90, 91, 136,
Omiš 126, 138,
Onogošt 307, 528
Opara, selo u Novom Travniku 454,
471, 472, 537, 589, 600
Opatija 250
Oprašići 136
Opravdići, selo 451
Orahov Dol 84
Orašac 126, 138, 140
Orebić 138
Orguz 126
Ornitovići 314
Orsob 522
Orsup 522
Osatica 489
Osija, selo 459, 575, 588, 600
Osobljava 138
Ostrlja, vareško selo 541, 542-547,
575, 588, 600
Ostrog 460
Ostrovila 543
Ostrožac (Konjic) 127, 152, 460-
469, 575, 588, 600
Ostrožac-Grad 463
Ostružnica, selo 470, 575, 588, 600
Ošanići, selo 127, 468
Ošanovići, selo 468
Oškoplje 520
Oštra stijena 250
Oštrelj 541
Oštrlja 541

- Otalež 325
 Otivac 438
 Otoležani, selo 434, 573, 586, 598
 Oteševo 352
 Otićin dol, nekropola 473
 Otigošće, selo i nekropola 350, 355, 473, 573, 575, 588, 600
 Otilovići 325
 Otinovci, selo i nekropola 575, 588, 600
 Otišić 402
 Oxford 153
 Ovčari 315
 Ozan, hidronim 518
 Ožrnje 555

 Pakrac 361
 Palacii 253
 Pale 127, 453
 Panonija, provinc. 169, 214
 Panonska nizija 260
 Papala 316
 Paprač, selo 466
 Paprača, selo 127
 Pargani 188
 Paris 175, 327
 Pasičina 140
 Pavlovac, nekropola 491
 Pazin 183, 375
 Pećane 137
 Peljave, selo i nekropola 284, 403
 Pesaro 61, 68, 219
 Petrovići 127
 Pijavičino 138
 Pisino 183, 375
 Pišće 127
 Pješivac 83
 Plane 529
 Plat 126, 138
 Pleternica 139

 Plina 138
 Pliva 250
 Plomin 183
 Pljevlja 89
 Podaca 137
 Podbarnice 289
 Podblatke 529
 Podborač 366
 Podbrežje 49, 391, 394, 395
 Pod-didova Kuća, njive i čairi u Subotinju 554
 Podgora 127
 Podgradac, Bratunac 407
 Podgradina, Moštre 284
 Podimoć 126, 138, 141
 Podosoje 138
 Podravina 252
 Podrinje 414
 Podunavlje 120, 181, 256,
 Podvisoki 51, 113, 118, 556, 558
 Pokrivenik 189
 Polače 253
 Police 127
 Polimlje 86, 186
 Polje, Kreševo 216
 Poljica (Krk) 235
 Poljice 83, 127, 392,
 Poljska 462
 Popovo 84
 Popovići 126, 137, 138, 140
 Poredje, zaselak u Goduši 525, 526, 527
 Poriječani, selo 34, 376
 Posušje 84, 126, 183,
 Pošćenje 127
 Povoča 316, 317
 Povlaštica 138
 Požega 86, 91, 194
 Prača 466
 Praenesta 247

- Praterion 466
Pribić drugim imenom Kamenica, nahija 321
Pribišci 572, 586, 597
Pribiševići 321
Priboj 127, 286
Pridvorica 127
Prijedor 145, 151, 169, 466
Prijepolje 127, 250
Prilipac
Prinčići 245
Prisoje 84, 150, 170,
Priština 127
Prishtinë 207
Privalj 126,
Pomezdimlje 476
Ponicovo 555
Poratunica 555
Prosjek 127
Prozor 83, 171, 450, 453
Puč, lokve u Cerovcu (Trebinje) 536
Pučenik, selo kod Bosanske Krupe 536
Pučišće, izvor u Monjarima 536
Pučište (Dalmacija) 536
Puhare-Pučile selo kod Bijeljine 536
Puhovac 127
Putnikovići 126, 138, 141

Rab 267
Radeljevac, selo 451
Radešine, selo 466
Radijevići 427
Radimlja, nekropola 383, 384, 422, 474-477, 479, 480, 500, 575, 588, 600
Radimlja (u nahiji Borač) 475, 476
Radišića brdo 127
Radivrat 317
Radmilović-Dubrava 389
Radoina, selo i nekropola 127, 427, 483, 575, 588, 600
Radomilje 518
Radoslava 276
Radostava 322
Radostiva 322
Radostovo, selo (Bosanska Krupa) 313
Radostovo (Bužim) 313
Radostovo (Travnik) 313, 322, 572, 586, 597
Radovlje, selo 520
Ra(h)na, izvor u Goduši 526
Ragodost, planinska kosa u Ostrlji 314, 544, 546, 547, 548, 589, 575, 588, 600
Rađevići, selo 520
Rajčići, selo u Goduši 432, 525, 526, 527
Rajno brdo 130
Rakovčani 145, 146, 147, 151, 169, 466, 527
Rama 70, 495
Rama, nahija 475
Ramadanovci, selo u Goduši 525
Rasovača 84, 126
Rastičevska mašeta, nekropola na Kupresu 502
Rastovača
Raška 127, 236,
Raška Gora 172
Rat 424
Ravena 442
Ražana 428
Republika Hrvatska 125, 126, 139
Ribari 127
Ribići, selo 466
Rider 181, 184
Riđane 138
Rijeka 250

- Rilje 127
 Rim 109, 185, 205, 255-257, 263, 264, 291, 344, 345, 442,
 Rogatica 48, 127, 136, 323, 560
 Rogoušići 127
 Roma 48, 185, 345
 Romanija 95
 Rore, selo 496
 Rostovo, selo 483, 575, 588, 600
 Rotimlja 476, 575, 588, 600
 Rovinj 95, 117
 Rudo 127
 Ruduša 182, 430
 Rumunija 244
 Runa (Rune) 551, 575, 589, 600
 Runići (Travnik) 517
 Rusija 462

 Sad pripada Onogoštu, selo 528
 Salenga 352
 Salona 165, 183, 242, 345
 Salvlovine 540, 575, 588, 600
 S. Nicolai, locus
 Sana 428
 Sandžak 87, 186, 210
 Saraj, nahija
 Sarajevo 16-18, 20-22, 24, 28, 29, 30, 38, 39, 42, 44, 47, 49, 50-52, 54, 55, 59, 62, 64, 74, 75, 78, 83, 87, 92-94, 96, 111, 112-115, 125, 130, 131, 134, 135, 148, 151, 153, 156, 158, 165, 169, 174, 181 i na mnogo drugih mjesta, uglavnom kao mjesto izdavaštva studija koje se citiraju u knjizi.
 Sarajevsko polje 83
 Sarhon 467
 Sasi 288
 Satrić 138
 Scarbantia 181
 Sclavonia 370, 371
 Sedlari 84
 Seget 138, 140
 Selena 288
 Semberija 428
 Seoce 403
 Silba 279
 Sinj 182, 430
 Sirija 409-411, 499
 Sirmium 442
 Sisak 267
 Sjenica 209, 210
 Sjeversko, selo 520
 Soko 335
 Solin 183, 345
 Skadrona 346
 Skradin 345
 Skandali, nekropola 575, 588, 600
 Skelani, 157, 160, 165, 170
 Skrobučani 83
 Skoparinići, selo u Visokom 515
 Skoplje 181, 182, 185
 Slagošćići 352
 Slano 137, 141
 Slavin, zaselak Ostrlje 544, 545
 Slatina, ljekoviti izvor u Arnautovićima 513, 514
 Slavonski Brod 126
 Slivno 126, 139
 Sedlari
 Sjenica 127, 427
 Sjeversko 83
 Skadar 350
 Skadarsko jezero 350, 523
 Skakavac 356
 Skandinavija 462
 Skelani 150, 156, 168, 379
 Skënderaj 217
 Skoplje 150, 527
 Slavica, brdo i nekropola 440

- Slavin 357, 543
Slavinska gora 357, 543
Slavinska rijeka 357, 543
Slavogošta 357
Slijepće 375, 376
Slivlja Donja 127
Smokovljani 138
Sobogošće 573, 586, 598
Sobotinje 554
Sohran 467
Sokolac 83, 136, 429
Sokolovići 429
Spena 398
Split 95, 186, 341
Spljet 341
Srebrenica 127, 441, 442, 451, 557
Srbija 67-70, 84-86, 107, 125, 132, 172, 214, 262, 328, 427, 559
Srdevići
Stagnum 499
Steljac, nekropola na Kupresu 428, 429
Steljac, nekropola u Sinju 428
Stipanići
Stipanići, Duvno 126
Stohor, zaselak Lapsunja 451
Stolac 83, 324, 453, 479, 575, 588, 600
Stolice, nekropola u Blječvi (Bratunac) 429; u Magašićima (Bratunac) 429, 430
Stolovi, nekropola 429, 430
Stećak, nekropola u Viru kod Posušja 495
Stećak, nekropola u Seljanima kod Nevesinja 495
Stećci, nekropola u Koćerinu 495
Stećci, nekropola u Gagicama kod Čapljine 495
Stećci, nekropola u Raškoj Gori kod Mostara 495
Stećci, nekropola u Sovićima kod Mostara 495
Stepen 400
Ston 138, 499
Strane, topon. pod Taukčićima 143
Studenac, selo 528
Stubo, nekropola u Bjelajcima kod Mrkonjič-Grada 497
Stup, nekropola u Slapnici, Vareš 497
Stupa 126, 138
Stupac, nekropola u Miljevićima kod Zavidovića 497
Stupari 335
Stupine ili Mramorovi, nekropola u Jabuci kod Knežine 497
Suacensis 253
Subotica 554
Subotinje, selo kod Kaknja 553, 554, 555, 575, 589, 600
Sutiska 220
Svač 253
Sveta Gora, planina u Visokom 376, 550, 551
Sveti Križ 84
Svetozarevo 85, 89, 105, 107,
Sviba 405
Svibe, arheološki lokalitet u Moštru 284, 285, 286, 403, 563, 568, 580, 594
Svibla 405
Sviblje 405
Svibovac 405
Svojdruk 127
Szentes – Kökenyzug 147
Szentes – Nagyhegy 147
Šabac 392
Šahbegovići 188

- Šavnik 127, 538
 Šćenica 127
 Šćerpan polje 127
 Šćona 287,
 Šćeona 287
 Šeovica 361
 Šekovići 455
 Šetići, selo 520
 Šipovača 126
 Šipra, zaselak Subotinja 553
 Šolini stećci, nekropola 495
 Šošanji, vareško selo 544
 Špinje, njive u Očevlju 532, 575,
 588, 600
 Štrbci 127
 Štrijebeći 126
 Šubin, nahija 189
 Šuica 575, 588, 600
 Šuički Mašeti, nekropola u Šuici 502
 Šunji, selo 438
 Švaba 405
 Švabe 405
 Švabi 405

 Tanoge 478
 Tara 84
 Tarčin 216
 Tasovčići 168, 171
 Taukčići, 27, 143
 Тѣхорадић 101
 Tesalija 172, 467
 Tešanj 434
 Tešanj, nahija 216
 Tihoradić 101
 Točionik 138
 Tolisavač 428
 Topole 286
 Topolo 126, 138, 140, 141
 Toronto 48
 Travnik 171, 336

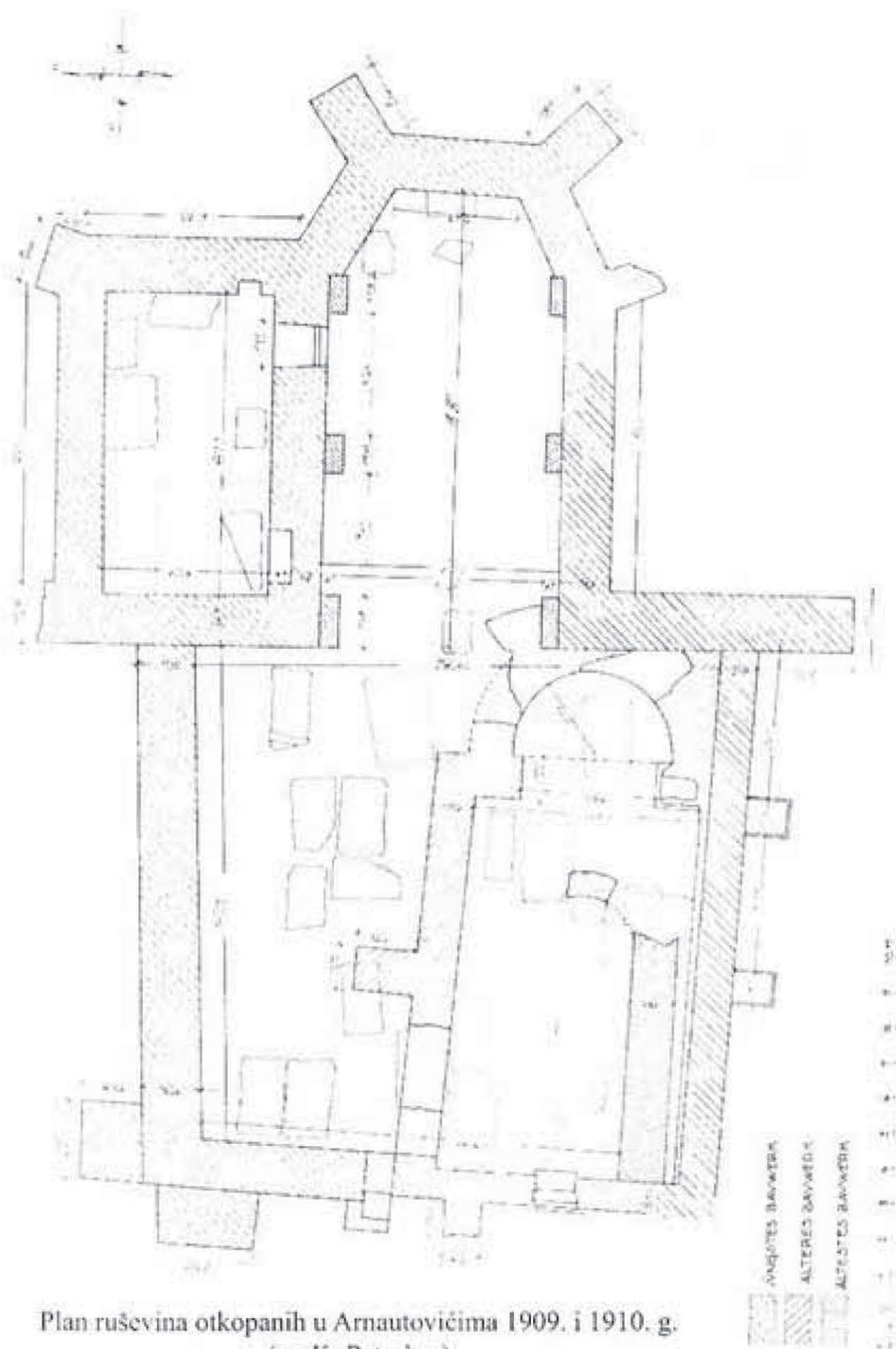
 Trebinje 83, 126, 127, 245, 453,
 Trebižat 388
 Трѣботић 101
 Treskavica 87
 Tribić, nekropola
 Triento 352
 Trnbusi 126, 140
 Trnova 137
 Trnovica 127, 138
 Trst 95
 Trsteno 126, 138
 Trstivnica
 Trtorići, 79
 Trusina 86
 Tučepi 126, 138
 Tuklek 295
 Turbe 166, 168, 170, 336,
 Turovi 136
 Tursko groblje, nekropola kod
 Titove Korenice i Tribiću, Livno 133
 Tuština njiva, arh. lokalitet u
 Visokom 372, 379
 Tuzla 84, 406

 Udrežnje 127
 Ugarska 231
 Ugljevik 390, 395
 Ugošća 353
 Ukrajina 462
 Uler 575, 588, 600
 Ulištovići, nekropola 136, 316, 452,
 575, 588, 600
 Una 428, 463
 Urbanus 204
 Urpanus 204
 Urbassus 204
 Ursob 522
 Ursup 522
 Uskoplje, Trebinje 127
 Užice 85, 86, 127

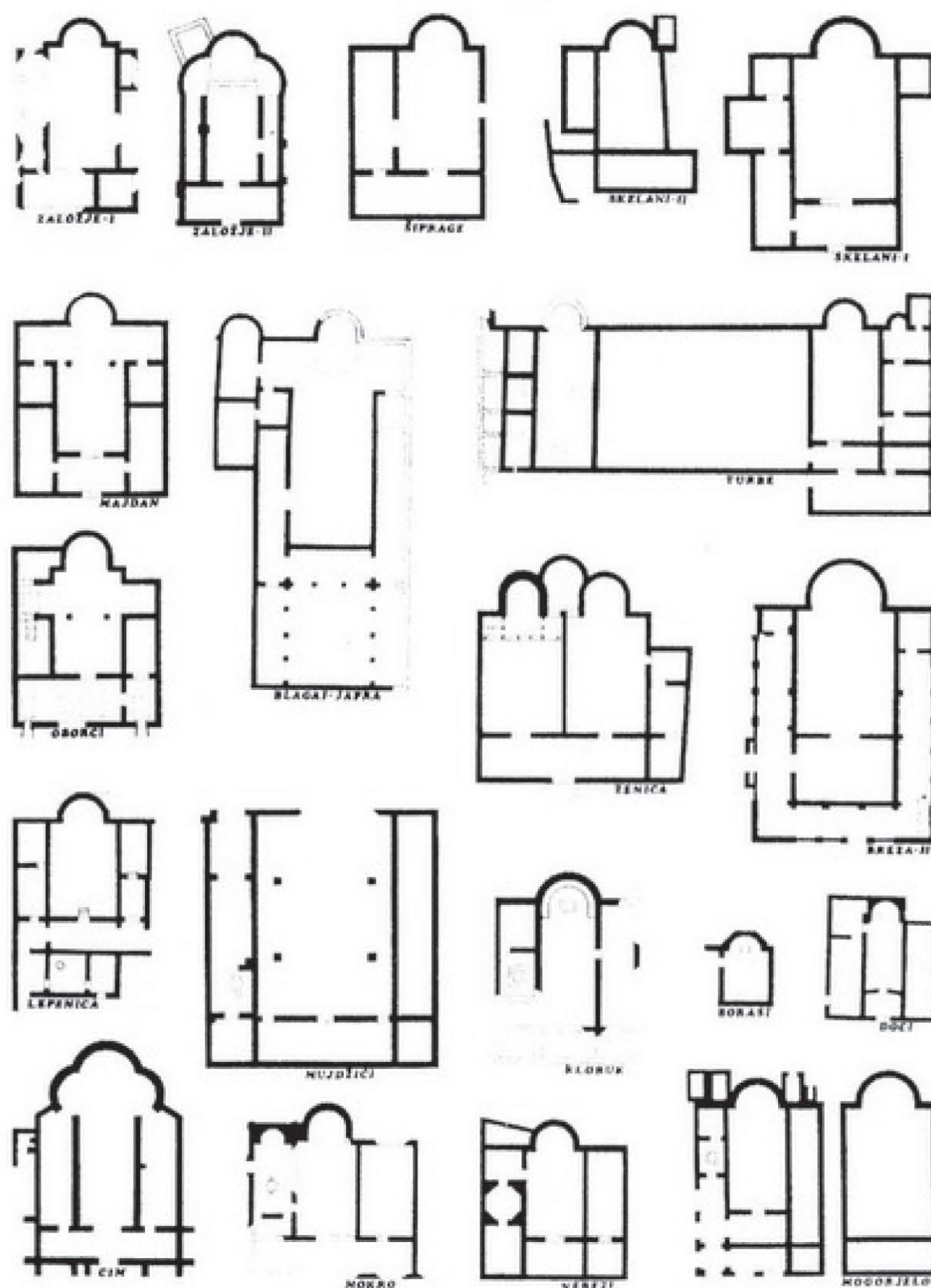
- Varcar Vakuf 250
 Vareš 97, 323, 457, 548, 549, 589, 600
 Varvara, Prozor 168, 170, 171, 410,
 Vel, "zirat" u Vjesolićima 515, 575, 588, 600
 Velegošće 355, 357, 573, 586, 598
 Veletovo 575, 588, 600
 Veli Otok 97, 279
 Velić 138
 Velije, 575, 588, 600
 Veliki Mošunj
 Veliki Prolog 126, 138
 Veljevec 468
 Veruša, visočko selo 537; selo u Vasojevićima 538
 Vier, selo u Goduši 525
 Vidgošća 315, 573, 586, 598
 Vidoštak 575, 588, 600
 Vidovice 245
 Vidrići 133, 152
 Vijaka, vareško selo 549, 550
 Viljez, potok u Grđevcu 550, 575, 589, 600
 Vinča 83
 Vionički Stećci, nekropola 495
 Virovi, potok i njiva u Sebinju 526
 Vis 242
 Vis (Gradina), na velikom Gracu 520; u Goduši 520, 525, 526
 Visla 462
 Visočani 138, 140, 141
 Visočica (Visoko) 520
 Visoki 73
 Visoko 11, 20-22, 25, 27, 39-41, 43-45, 52-55, 57, 58, 60, 63, 71, 73, 74, 78, 79, 82, 87, 98, 103, 106, 109, 113, 115, 117, 118, 120, 142, 144, 146, 147, 149, 168, i na mnogo drugih mjesta.
 Viš-stijena, nekropola 575, 588, 600
 Višegrad 245
 Višegradski Stari Vlah 494
 Vitaljina 137, 138, 496
 Vitez 441
 Vjesolići, visiočko selo 536
 Vlahovići 127
 Вльчихна Тепчињ 101
 Vlašić 151
 Vlaška 194
 Vlaškovac 386
 Vogošća 352, 356, 357,
 Vogošćići 356, 357,
 Vogošta 355
 Vojna bara 525
 Volaši, Ključ 172, 410
 Vojkovići 88
 (V)randoloz, brdo u Vjesolićima 514, 575, 588, 600
 Vranjska 127
 Vranjevo selo (Neum) 171
 Vrace (Bugarska) 512
 Vratar, nahija 230
 Vratnica 520
 Vrelo 316
 Vrbanja, župa 216
 Vrbas 216
 Vrbaljani, selo i nekropola 120, 122, 123, 124, 433, 563
 Vršindol 126
 Vrdol (Mašeti), nekropola kod Prozora 503,
 Vrgorac 126
 Vrhovine, nahija 216
 Vrlika 138, 253
 Vrpolje 138
 Vrtoče 150, 168,
 Vručica 138
 Vukovo, selo 434

- Vydgossa 315
- Wien 44, 183, 220
- Zaborsko 253
- Zabrđe 138
- Zabrežje 520
- Začula
- Zadar, 63
- Zaglav 279
- Zagorje (u Visokom) 58, (u Posušju) 126
- Загорнє 97
- Zagorice, selo u Goduši 525
- Zagreb 24, 57, 62, 63, 65, 68, 80, 82, 92, 96, 97, 111, 117, 139, 150, 153, 181 i na mnogo drugih mjesta, uglavnom kao mjesto izdavanja relevantne literature koja se u studiji citira.
- Zagrebnica, nekropola 316
- Zagvozd 138, 141
- Zajeзда 403
- Zakomo 188
- Založje 156, 160, 168, 170, 562
- Zanaga 575, 588, 600
- Zapadna Morava
- Zaplanik 127
- Zapučica, selo 536
- Zara 252
- Zaton Veliki 126, 137, 138
- Zavala 127
- Zavidovići 446
- Zdelja 252
- Zenica 112, 159, 160, 162, 166, 168, 170, 172, 180, 181, 267, 324, 391, 491
- Zgoša 352
- Zgošća, selo i nekropola 352, 386, 422, 480, 500, 573, 586, 598
- Zibela, planina 123, 433
- Zidine, arheol. lokalitet u Arnautovićima 40, 94, 98, 103, 104, 105, 142, 146, 147,
- Zlodol 428
- Zürich 48, 74
- Zvornik 188, 450, 557, 558
- Žabinošuma 307
- Žarkovo 127
- Žepa 127, 323, 453
- Žiča 62
- Židovo 555
- Žitomislići 166, 168, 494
- Živinice 216
- Žukovac 138
- Žuljana 138
- Žunovi 136
- Župa 68, 126, 138, 139, 140
- Županjac 379
- Župče 520

PRILOZI

Plan ruševina otkopanih u Arnautovićima 1909. i 1910. g.
(po K. Patsch-u)

Tlocrti bosanskih kasnoantičkih bazilika (po Đuri Basleru).

[illegible]

2) Latvijas Pilsētu Reģistra likuma 14. p. 2. daļa.

[illegible]

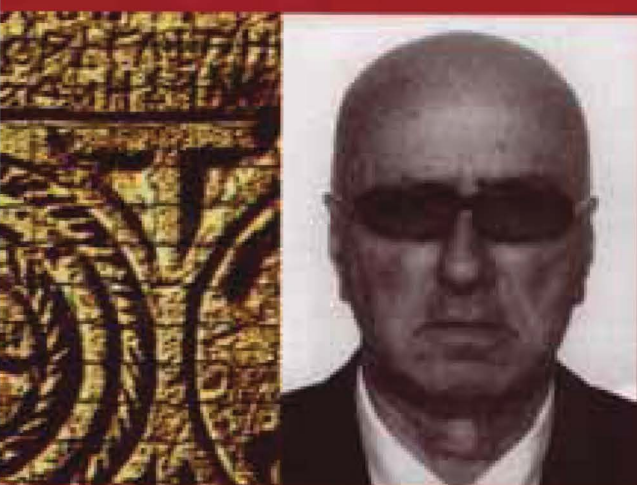
2) Item i. p. s. d. l. Regia. ij. kl. octav.

Latinski križ na stećku s nekropole u Vrbljanima kod Konjica. Križ narodno pre-
danje i svjedok Osman Korić (na fotografiji) pripisuju Pavi Anđeliću.

Grčki križevi s nekropole u Vrbljanima kod Konjica. Usporedbom s latinskim križem Pave Anđelića očito je da latinski križ ne pripada istoj klesarskoj školi.

Doc. dr. Ibrahim Pašić rođen je 11.9.1948. godine u Rakitnici, Rogatica, Bosna i Hercegovina. Živi u Sarajevu gdje je 1977. godine diplomirao historiju. Doktorat iz historije stekao je 2005. godine disertacijom iz oblasti starog vijeka i predslavenskih etničkih elemenata u etnogezi Bošnjaka. Njegov znanstveni rad karakteriziraju multidisciplinarna istraživanja zasnovana na klasičnom historijskom, arheološkom, etnološkom, politološkom, lingvističkom i onomastičkom metodu. S aspekta navedenih metoda, posebno lingvističkog i onomastičkog, u bošnjačkoj historiografiji nema prethodnika. Profesor je historije starog vijeka i arheologije na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru.

Objavio je više pojedinačnih rasprava, uglavnom iz prethistorije i antike, i pet knjiga: *Zločin u Ahatovićima*, Sarajevo 1993, *Toponimska srbitizacija Glavinca*, Sarajevo 1996, *Od hajduka do četnika*, Sarajevo 2000, *Kulin & Prijesda, dva imena ilirskog porijekla u vladarskoj dinastiji srednjovjekovne Bosne / Kulin & Prijesda, Two names of Illyrian Origin in the Rulers Dynasty of Medieval Bosnia*, Zenica 2006, *Predslavenski korijeni bošnjaka od planine Romanije do istočnih granica rimske provincije Dalmacije*, Mostar 2008.